

ՀԱՄԱՀԱՒԱՔ
ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԵՒ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ
(1919–1922)

Գիրք Բ.
Յաւելուած եւ Յանկեր

Խմբագրեց եւ ծանօթագրեց
ՎԱԶԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Տպարան Սրբոց Յակոբեանց
Երուսաղէմ – 2021

ՀԱՄԱՀԱՒԱՔ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԵՒ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ
(1919–1922)

ՀԱՄԱՀԱԻԱՔ
ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԹՈՒՐԲԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԵՒ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ
(1919-1922)

Գիրք Բ.
Յանդուած եւ Յանկեր

Խմբագրեց եւ ծանօթագրեց
ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Տպարան Սրբոց Յակոբեանց
Երուսաղէմ – 2021

Հրամանովը
Տէր Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեանի
Հայ Պատրիարքին Երուսաղէմի

By the Order of
His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
The Armenian Patriarch of Jerusalem

***Corpus of Minutes of the National Representative Assembly,
Interdenominational Representative Assembly,
and Mixed Council of the Armenians of Turkey (1919-1922)***

Copyright © 2021 by Vatche Ghazarian

All rights reserved under International Copyright Conventions.

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 1

ՑԱՆԿ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԱԾ ԿԱՄ ԱՅԼԱՊԷՍ ՄԱՀԱՑԱԾ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՈՒ

Պոլսյ «Ժամանակ» օրաթերթը իր 19 Փետրուար 1919-ի 3449-րդ համարով, մահացած երեսփոխանները դասակարգած է չորս խումբի մեջ.-

Քնական մահով մեռած.-

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Տիրան Երկանեան, Աւետիս Ծինիվիզեան, Գեղամ Տէր Կարապետեան, Տիգրան Մանուկեան, Տրդատ Տատեան եւ Յուսիկ Քինյ. Քաջունի

Մահուան դատապարտուած եւ կախաղան բարձրացած.-

Հնչակեաններ Համբարձում Պոյաճեան եւ Տօթթ. Պեննէ Թորոսեան (Պետրոս Մանուկեան)

Սպաննուած ըլլալը հաղորդուած.-

Գրիգոր Զօհրապ, Սարգիս Սուին (Սիւնկիւնեան), Անանիա Վրդ. Հազարապետեան, դաշնակցականներ Ա. Վռամեան (Օննիկ Դերձակեան) եւ Վարդգէս Մերէնկիւեան, հնչակեան Ներսէս Զաքարեան

Աքսորուած եւ անհետ մնացած.-

Սմբատ Բիւրատ, Տօթթ. Նազարէթ Տաղաւարեան, Միհրդատ Հայկազն, Արիստակէս Գասպարեան, Տէվլէթ Տատրեան, դաշնակցականներ Բարթող Զօրեան, Տօթթ. Կարապետ Փաշա[յ]եան [Խան], Յարութիւն Շահրիկեան, Ռուբէն Զարդարեան եւ Սարգիս Մինասեան, հնչակեաններ Պետրոս Գալֆաեան, Յակոբ Աւետիսեան, Յարութիւն Ճանկիւեան եւ Մկրտիչ Արզարեան

Կայ նաեւ Պոլսյ «Նոր Կեանք» թերթի 22 Մարտ 1919-ի համարէն Արամ Անտոնեանի արտագրած ցանկը՝ «Պոլսէն Աքսորուելով Մեռած եւ Անհետացած Երեսփոխաններ» խորագրով, զոր յարմար կը դատենք ներկայացնել բաղդատութեան նպատակով.-

Անանիա Վրդ. Հազարապետեան, որ Բաբերդի առաջնորդ ըլլալով կախուած է:
Յուսիկ քինյ. Քաջունի, Չանդրըրը քսորուած եւ անտի Հալէպ ղրկուելով մեռած:
Յովհաննէս Չօկիւրեան, Պոլսէն քսորուած Հալէպ եւ մէկ երկու շաբաթ առաջ Պոլիս վերադառնալու առթիւ երկաթուղոյ արկածի զոհ գացած:
Սարգիս Մինասեան, Այաշ քսորուած եւ անտի Տիգրանակերտ տարուելու պատրուակով անհետացած:
Տօթթ. Պեննէ Թորոսեան, Իբրեւ իթթիհատական կառավարութեան հակառակորդ կախաղան բարձրացած:
Համբարձում Պոյաճեան, Այաշէն Կեսարիա տարուած եւ հոն կախաղան բարձրացուած:
Յարութիւն Ճանկիւեան, Այաշէն Տիգրանակերտ տարուելու պատրուակով անհետացած:
Յակոբ Աւետիսեան, Պոլսէն Այաշ քսորուած եւ անկէ քսորուելով ճամբան սպաննուած:
Ներսէս Զաքարեան, Այաշ քսորուած եւ Էնկիւրիի մէջ սպաննուած:
Գրիգոր Զօհրապ, Տիգրանակերտ տարուելու պատրուակով ճամբան սպաննուած:
Ռուբէն Զարդարեան, Այաշէն Տիգրանակերտ քսորուած եւ ճամբան անհետացած:
Պետրոս Գալֆայեան, Այաշ քսորուած եւ անկէ հանուելու ատեն անհետացած:
Սարգիս Սուին, Պոլսէն Եոզղատ քսորուած եւ հոն սպաննուած:
[?]Յարութիւն Շահրիկեան, Այաշէն Տիգրանակերտ տարուած եւ ճամբան անհետացած:
Վարդգէս Մերէնկիւեան, Պոլսէն Տիգրանակերտ ղրկուած ատեն ճամբան անհետացած:
Տօթթ. Փաշա[յ]եան, Այաշ քսորուած եւ անկէ հանուելու ատեն ճամբան սպաննուած:
Ա. Վռամեան, Վանէն Բաղէշ բերուած եւ հոն սպաննուած:
Մերովբէ Նորատունկեան, Այաշ քսորուած եւ անկէ հանուելով ճամբան անհետացած:
Ատովմ Երեցեան [ըլլալու է Ատովմ Շահէն (Երիցանց)- Վ.Լ.], Այաշ քսորուած եւ անկէ հանուելով ճամբան անհետացած:

Տեօվլէթ Տատրեան, Պոլսէն արքայութիւնը եւ ճամբան անհետացած:

Միհրդատ Հայկազն, Բարսեղ Զօրեան, Սմբատ բիւրատ, Ժագ Սայապալեան, Այաշ արքայութիւնը եւ անկէ հանուելով անհետացած:

Տոքթ. Տաղաւարեան, Այաշէն Տիգրանակերտ դրկուելու պատրուակով ճամբան անհետացած

(ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 12, թիւ 0032–0033):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 2¹

Նորին Վսեմութիւն

Պարոն ՎԵՆԻԶԵԼՈՍԻ

Նախագահ Նախարարաց Խորհուրդի

Փարիզ

ԶԵՐԴ ՎՍԵՄՈՒԹԻՒՆ,

Տիեզերական Պատրիարքութիւնն ու Հայ Պատրիարքութիւնը պատիւն ունի իրենց համապատասխան ազգերուն անունով Զեզի ներկայացնելու ներփակեալ յուշագիրը, որ մշակուած է ընդհանուր համաձայնութեան մը հիման վրայ:

Հաւատարմով ազնիւ արդարութեան ոգիին, որ կը ներշնչէ Զեզ, անոնք համոզումն ունին Զեր կամեցողութեան՝ գորակցելու արդար պահանջներուն երկու Ազգերու, որոնք յաւիտենական երախտագիտութիւն կը պարտին Զեզի:

Կոստանդնուպոլիս, 12/25 Փետրուար 1919

Տիեզերական Պատրիարքութեան Տեղապահ

(Ստորագրուած) ՏՈՐՈՒԹԷՈՍ

Հայոց Պատրիարք

(Ստորագրուած) ԶԱԲԷՆ

Յոյն եւ Հայ ազգերը, բազմաթիւ դարեր հասարակաց կեանք մը ապրելով նոյն աւաններուն եւ գիւղերուն մէջ, գտնուելով առօրեայ շփման մէջ եւ կազմելով համայնքներ, որոնք կը միահիւստին իրարու, կը զգան թէ իրենց ճակատագրերը կ'ընթանան զուգահեռ գիծերով եւ որ պիտի կարենան լրիւ զարգանալ՝ եթէ պահեն սերտ միութիւն մը:

Անոնք ունին հասարակաց նպատակ մը՝ ձեռք բերել իրենց ազատութիւնը, եւ նոյնական ծրագիր մը՝ հաստատել ապահովութիւն, քաղաքակրթութիւն եւ բարօրութիւն Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Իրենց երկար նահատակութեան ընթացքին, անոնք կրցած են գնահատել զիրար եւ երջանիկ են յայտարարելով, որ մէկգմէկու համար կը տածեն անկեղծ բարեկամութիւն եւ բացարձակ վստահութիւն:

Այս պատճառով, ահաւասիկ, անոնք միացեալ կոչ մը կ'ուղղեն արդարութեան համար:

Թուրքերու վարքը իրենց Անատոլիոյ եւ Եւրոպայի մէջ հաստատուելէն ի վեր մինչեւ օրս չէ փոխուած: Անոնց ռազմական եւ աստուածապետական կառավարութիւնը միշտ գործադրած է ամենապժգալի եւ վայրագ միջոցները՝ ամենաանհամոզութեամբ մոլեռանդութեան մը ի սպաս: Ոչ մէկ տեսակի բարեկարգութիւն, ոչ

¹ Այս յուշագրին թարգմանեալ օրինակը առկայ է Զաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ (Զաւէն Արքեպս., 313–315), բայց մեր բաղդատութիւնը անգլերէն բնագրին հետ երեւան բերած է շարք մը շեղումներ:

Թանգիմաթը², ո՛չ ալ սահմանադրութիւնը³ կրցած են փոխել այդ հիմնական նկարագիրը Օսմանեան Կառավարութեան:

Այսպիսով, կայ բաժանման շատ յստակ գիծ մը. մէկ կողմէ՝ Թուրքը որպէս ներխուժող, իսկ միւս կողմէ՝ Քրիստոնեաները, աստուած որպէս Անհաւատ եւ ճնշուած որպէս ռայա:

Նոյնիսկ այսօր, Թուրքը ինքզինք կը նկատէ բացարձակ տէր, ամբողջական իրաւունքներով, կեանք եւ մահ տնօրինելու նուաճուած ժողովուրդներուն, եւ իր առանձնակի շահն է որ կը զսպէ կամ կ'արձակէ կործանման ոյժերը:

Մեր պատմութիւնը կը մարմնաւորէ պատմութեան մէջ ամենաարիւնալի եւ ամենավախագոյեցիկ նահատակութիւնը:

Անարգանք, բռնաբարութիւն, բռնութիւն, հարկադրական հաւատափոխութիւն, սպանութիւն, յարձակում եւ ջարդ եղած են միակ միջոցները, զորս կառավարութիւնը գործադրած է մեզի հետ վարուելու ժամանակ՝ անընդմիջաբար, հինգ դարերու ընթացքին:

Ամբողջ Թուրքիոյ, ինչպէս նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ եւ ամենափոքր գիւղի մը մէջ չկայ մէկ հատ իսկ վայր, ուր կողոպուտ եւ աւարառութիւն պաշտօնապէս ճանչցուած ըլլան, նոյնիսկ այսօր, Սր. Սոֆիայէն, ուր մահիկը տակաւին չէ փոխարինուած, մինչեւ Հայոց եւ Յունաց խրճիթները, ներկայիս գրաւուած Թուրքերու կողմէ, որոնք անոնց սեփականատէրերն արտաքսելէ կամ կոտորելէ ետք տէր դարձան անոնց:

Անթոյլատրեւի է որ ոճիր մը ներուի, կամ աւագակութիւն մը կազմէ սեփականութեան իրաւունք, պատճառաբանելով թէ աստիկա գործուած է երկար ժամանակ առաջ: Աւելի՛ն, ողբերգութիւնը, որ գործուած է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, վերջին տարիներուն գերազանցած է իր սարսափելիութեամբ նոյն ինքն Թրքական տարեգրութիւններուն ամենասեւ էջը:

Եթէ մեր ազգերը վայելած ըլլային ազատութիւն, անոնք հասած պիտի ըլլային մի քանի երկոտասնեակ միլիոնի: Այսօր, անոնք Թուրքիոյ մէջ կրճատուած են 2,500,000 Յոյներու եւ 1,500,000 Հայոց:

Պարզապէս ամենասարսափելի ոճիրներու հետեւանքով է որ այս կամ այն վայրին մէջ կը գտնուի Մուսուլման մեծամասնութիւն, եւ այդպիսի մեծամասնութիւն մը ճանչնալ պիտի նշանակէ ներել, վաւերացնել եւ քաջալերել ոչնչացման միջոցները, զորս Թուրքերը գործադրած են մեր դէմ:

Մենք միշտ բնական ենք այս երկրին մէջ: Մենք անոր հողը ոռոգած ենք մեր քրտինքով եւ արիւնով: Երբեք մարտադաշտ մը աւելի գոհ չէ խաւած, քանի որ կոտորուած ենք հինգ դար շարունակ:

Սակայն հակառակ ամէն բանի, մենք կը մնանք միակ յառաջադէմ եւ արտադրունակ տարրերը երկրին մէջ: Թուրքը եղած է եւ է մինչեւ օրս սիւստ մակարոյժ մը, որ կը սնանի մեր մարմնով: Ան արտադրած է քաղաքակրթական ոչ մէկ գործ, կառուցած է ոչ մէկ քաղաք: Ան ամէն կողմ ցանած է մահ ու աւեր:

Մենք կը պահանջենք որ այլեւս չհարկադրուինք ապրիլ Թրքական Կառավարութեան ներքեւ, եւ կը յայտարարենք որ երբեք պիտի չենթարկուինք այսպիսի կառավարութեան, ինչպիսի հակակշռի տակ ալ դրուի ան:

Մենք կը խնդրենք վերականգնումը մեր ազգային տարածքին: Եթէ ամբողջ Յոյն եւ Հայ բնակչութիւնները չեն կրնար ընդգրկուիլ իրենց սեփական Պետութիւններուն մէջ, անոնց բուն ցանկութիւնն է որ այդ բնակչութիւնները բնակին Յոյն կամ Հայ Կառավարութեան ներքեւ, ըստ պարագայի անհրաժեշտութեանց:

Մենք կը խնդրենք մեծն Հայաստան մը, ազատ եւ ընդարձակ ելքով մը դէպի Սեւ Ծով եւ Միջերկրական, եւ մենք՝ Յոյներս, կը յայտարարենք թէ մենք երջանիկ պիտի ըլլանք Կիլիկիան տեսնելով ամբողջապէս միակցուած Հայաստանի միւս վեց նահանգներուն և արտօնուած՝ ազատօրէն զարգանալու:

Մենք կը խնդրենք որ Յունաստանի վերադարձուի այն բոլորը, որ բռնի յափշտակուած է իրմէ եւ որ հետեւաբար արդարօրէն կը պատկանի իրեն, եւ մենք՝ Հայերս, կը յայտարարենք թէ մեր ցանկութիւնն է, որ Թրակիան, Կոստանդնուպոլիսը, Այտինի եւ Պրուսայի նահանգներն ու Իզմիտի (Նիկոմեդիա) եւ Պիդայի Սանճաքները ամբողջովին ներառուած ըլլան Յունաստանի մէջ:

² Ընդհանրապէս՝ բարեկարգութիւններ. Մասնաւորապէս՝ 1839-ին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կատարուած քաղաքական բարեփոխումները

³ Խօսքը կը վերաբերի 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան:

Մեր երկու երկիրները, այսպիսով իրագործած ըլլալով իրենց միությունը, պիտի դառնան երկու ամենահզօր գործօնները խաղաղության, յառաջդիմության եւ քաղաքակրթության Արեւելքի մէջ:

Մեր պահանջներուն իրականացումը պիտի կազմէ արդարութեան ազնիւ քայլ մը, եւ մենք վստահ ենք թէ ան պիտի ծառայէ ոչ միայն մեր երկու ազգերու շահերուն, այլ նաեւ ընդհանրապէս մարդկութեան շահերուն:

Կոստանդնուպոլիս, 11/24 Փետրուար 1919

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ Հ-Ծ-Կ, ենթաբաժին Հ, Հ909-Հ912, *անգլերէն տպագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒՄԾ 3

Դիւանաթոռներուն մէջ պահուած արձանագրութեան մը համաձայն, 8 Մարտին Հալէպէն մեկնած Սարգիս Մանուկեան, Սանասարեանի ուսուցիչ, այսպէս ներկայացուցած է պատահարը.-

Դէպքը պատահեցաւ 1919 Փետր. 28, Ուրբաթ օր, Ճումա բազարի մէջ: Դէպքի մասին շշուկներ կային, բայց հաւատացող չկար թէ դէպք պիտի պատահի: Այդ օրը առաւօտուն Ճումա բազարի մէջ արապները *միջինկ* մը կազմակերպելու դիտաւորութիւն ունին եղեր, բողոքելու Pichon-ի յայտարարութեանց դէմ որ Սուրիոյ մասին ըսած էր. բայց *միջինկ*ը արգիւրւած է: Ժողովուրդը հոն խռնուած, բայց մանաւանդ շէրիֆին զինուորներն ու ժանտարմաները կը յարձակին հայերուն վրայ եւ կոտորած կ'ընեն: 47 դիակ թաղուած կայ, իսկ 60ի մօտ՝ կորսուած, անյայտ եղած են, ընդհանրապէս այր, բայց կայ նաեւ կին եւ տղայ: Տեղորոշին՝ 3 ժամ: Տեղական կառավարութենէն եւ ոչ մէկ միջամտութիւն: Նոյն օրը եւ նոյն պահուն յարձակած են նաեւ ֆրանսական ներկայացուցիչ Pichon-ի տան վրայ (ոստիկաններ), բայց սխալմամբ Pichon-ի տան քովը գտնուող ուրիշ տան մը վրայ կը յարձակին, նաեւ նոյն բակին վրայ գտնուող հայոց որբանոցին վրայ, որուն գրեթէ բոլոր գոյքերը կը կողոպտեն. իսկ պր. Pichon այս տեղի ունեցածները իր բնակարանէն դիտելու առիթը ունեցեր է: 3 ժամ յետոյ, քաղաքէ ½ ժամ հեռու Մէպի կոչուած տեղը գտնուող անգղ[իացի] զինուորական իշխանութիւնները կը հասնին եւ կոտորածը վերջ կը գտնէ: Դէտք է յիշել թէ՝ որոշ կերպով տեղեկութիւն առնուած է որ *միջինկ*ի հրաւիրեալները գէնք կրելու թելադրուած են, եւ այս բանը հայ ազգային իշխանութեանց կողմէ դէպքէն 10 օրեր առաջ տեղեկացուած է թէ՛ անգղիացւոց եւ թէ՛ ֆրանսացւոց, որոնք պատասխան տուած են թէ ապահով եղէք, բան մը չի կրնար պատահիլ:

Արժան է նաեւ յիշել սա պարագան թէ՛ Հալէպի մէջ հրատարակուող Էլ-Արապ թերթի խմբագիր Սամի Սարան անձը շաբաթներ առաջ Ատանա, Դամասկոս, Համա եւ Հոմս այցելելէ վերջ Հալէպ վերադարձած եւ անմիջապէս իր թերթին մէջ իսլամ տարրը հայոց դէմ գրգռող զօրաւոր յօդուածներու շարք մը տպած է, եւ ասոր վրայ է որ հայերը համաձայնականներուն դիմած ու խնդիրը պարզած են:

Զարդը դադրելէ վերջ անգղ. իշխանութիւնները 200ի մօտ արաբ Էշրաֆներ բանտարկել են, քաղաքը պաշարած եւ պահականգներ հաստատած են, եւ ձերբակալութիւնները կը շարունակուին: Pichon եւ Malinjoud (chef de bataillon & chargé de repatriements Arménien) տեղի ունեցած այս կոտորածներու մասին շատ գրգռուած ու հայերը ջերմապէս պաշտպանուելու եւ չարագործները սաստկապէս պատժուելու պնդած են, իսկ անգղիացիները ըստ սովորականին պաղարեամբ քննութիւնները կը շարունակեն:

Հալէպի վալին, զինուորական, եւ նախապէս թուրք բանակին մէջ բարձրաստիճան սպայ, հայերու հանդէպ աւելի բարեացակամ, դէպքին յաջորդ օրը պատերուն վրայ յայտարարութիւն մը փակցնել տուած է իր ստորագրութեամբ եւ սա իմաստով թէ՛ հայերը եւ արապները եղբայր են, այս ամօթալի գործին մէջ տանձիկի մատը կայ, պէտք է ատոնք գտնալ եւ խստիւ պատժել:

Դէպքէն 10-15 օրեր առաջ, անգղ. իշխանութեան կողմէ վալինի իրաւասութիւնները սահմանափակուած եւ

Ճէվտէտ անունով մէկուն փոխանցուած են եղեր. իսկ դէպքէն 4 օր յետոյ վալին առաջնորդարան եկած է առտուան ժամը 8½ին եւ յայտարարած է առաջնորդական փոխանորդ Տէր Յարութիւն քհ. Եսայեանի եւ Քաղ. Ժողովոյ ատենապետ Յակոբ Ոսկանի թէ՝ ինքը անմեղ է, եւ իր պաշտօնը կրճատուած լինելուն, ուժ չունի միջամտելու, եւ լռելեայն հասկացուցած է թէ՝ այդ Ճէվտէտն է յանցաւորը. Ճէվտէտ՝ որ կը պաշտպանուի անգղ. կողմէ:

Դէպքին 3-րդ օրը կազմուեցաւ նախաքննիչ ատեան մը բաղկացած 2 անգղիացիներէ, 1 ֆրանսացիէ, 2 հայ[է] (Պարգէւ Փափագեան եւ Միքայէլ Նաթանեան) եւ 3 արապներէ: Նախագահն է արապ մը: Քաղաքին մէջ պաշարման վիճակ կը տիրէ խստօրէն: Բննութիւնները սկսած են արդէն:

Փրանսացի Բիքօ անունով քօմիսէր մը եկած է Հալէպ, Աղէքսանդրիայէն, քննութեան համար:

47 դիակ

53 անյայտ

111 հիւանդանոցը ծանր վիրաւոր

150 հատ ալ թերթէ վիրաւոր

(ՊՏԴ, Տուփ 6, թղթապանակ MD903, L946, *հայերէն ձեռագիր*):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 4

[Կ. Պոլիս], 12 Մարտ [191]9

Ամենապատիւ [Եղիշէ Դուրեան] Սրբազան,

Իմացաք անշուշտ որ անցեալ ամսոյս 20ին հոս հասաւ եւ գործի ձեռնարկեցի. ստիպողական խնդիրներով զբաղելուս պատճառաւ հազիւ այսօր կը գայ այս նամակս գրել:

Ուրախ եմ որ այս շրջանակի Հայոց կողմանէ արժանաւոր ընտրութիւն եղած է Ձեր Սրբազնութեան եւ Տիար Տէր Յակոբեանի անձին վրայ Բարիզի Հայոց Համագումարին համար:

Արդէն Տօքօ. Դաւիթեան իր երբեմնակի թղթակցութիւններով տեղեկութիւն կու տար Ձեզի այս կողմերու անցքերուն վրայ: Այսօր կը փափաքիմ զանազան տեղեկութիւններու հետ մէկտեղ քանի մը կէտերու վրայ ալ Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել:

Հոս հասնելէ ետքը տեսակցութիւններ ունեցաւ Անգլիոյ, Փրանսայի, Ամերիկայի, Իտալիոյ եւ Յունաստանի բարձր գօմիսէրներուն հետ եւ բարեբաղդաբար ամենուն քով բարեացակամ տրամադրութիւններ տեսաւ մեր ազգային դատին համար: Հարկ է խոստովանիլ որ Անգլիացիք ներկայիս աւելի ջանքեր կ'ընեն եւ օժանդակութիւններ Թուրքիոյ տիրապետութեան ներքեւ տակաւին գտնուած մեր ժողովրդեան շահերուն տեսակէտով: Որովհետեւ թէ՛ հոս եւ թէ՛ շրջակայ գաւառներու մէջ ուր որ ներկայացուցիչ ունին, մեր ժողովուրդին ամէն կերպով կ'օգնեն: Սա տեղէն մինչեւ Գօնիա իրենց ներկայացուցիչը ունին. իմացած ենք որ զինուորական տեղակալ մը խումբ մը անգլիական զինուորներով երկու օր առաջ այս տեղէն մեկնած է Սամսոն՝ մինչեւ Մեքաստիա յառաջանալու համար, իսկ Մուրիական բանակը հրաման ստացած է դէպի Տիգրանակերտ յառաջանալու եւ արդէն հասած է Եդեսիա: Ներքին միւս գաւառներու ապահովութեան համար խնդրեցինք ֆրանսական գօմիսէրութենէն որ համաձայնական զօրք որկուի այն կողմերը:

Ամերիկեան նպաստամատոյց մարմինը հետգհետէ հոս հասաւ. եւ մէկ մասը արդէն մեկնեցաւ եւ միւսն ալ մեկնելու վրայ է Կովկաս, Հայաստան եւ Կիլիկիա: Նկատելով որ պաշտօնական մարմիններ չունինք գաւառներու մէջ, պատրաստութիւն կը տեսնենք գլխաւոր կեդրոնները մեր կողմէն որկել եկեղեցական կամ աշխարհական ներկայացուցիչներ անոնց օժանդակելու համար:

Արդէն թուրք կառավարութիւնը հրահանգ տուած է ամէն կողմ որ իսլամներու քով գտնուած հայերը

անմիջապես յանձնուին հայ ազգային իշխանություններուն, եւ այժմ մեր առած տեղեկություններուն համաձայն գլխաւոր կեդրոններու մէջ բաւական ժողովուրդ հաւաքուած է. օրինակ՝ Եոզղատ, Կեսարիա, Մեքաստիա, Եւդոկիա, Մալաթիա, Խարբերդ, Տրապիզոն, Սամսոն, Կիրասոն, Ամասիա, Մարգուան, Կիլիկիոյ գանազան քաղաքները եւ անոնց շրջականները: Ամերիկեան նպաստամատոյց մարմինները այդ տեղերը հասած չլլալով, նիւթական օգնութեան դիմումի հեռագիրներ ամէն օր կը հասնին մեզ. մեր առձեռն միջոցներով ցարդ օգնութեան հասանք, բայց Ազգային Խնամատար մարմնին (Որբախնամ եւ Տարագրելոց) սնտուկը գրեթէ դրամ չէ մնացած: Այս ստիպողական պէտքերուն հասնելու համար ծրագրած եւ որոշած ենք առաջիկայ շաբթու խոշոր հանգանակութեան մը ձեռնարկել մայրաքաղաքիս Հայութեան մէջ եւ հաւանաբար այս նպատակով Ռումանիա եւս դրկենք Տ. Մեսրոպ Եպս. եւ աշխարհական մը:

Գօնիա տարագրուած ազգայիններէն մեծ մասը իրենց ծննդավայրերը դարձան ու տեղաւորուեցան. նոյնպէս Սուրիոյ կողմերը գտնուած այն ազգայինները, որոնք այս կողմերէն տարագրուած էին, հետգհետէ կը դառնան: Սուրիոյ Միջագետքի եւ Եգիպտոսի գաղթավայրերը գտնուող ազգայինները, որ մեծ մասամբ հայաստանցի են, կարելի չպիտի ըլլայ առայժմ դարձնել իրենց հայրենիքը, մինչեւ որ ապահովութիւնը կատարեալ կերպով չհաստատուի: Ուրախալի է որ Պոլսոյ շրջականները դարձող բոլոր ազգայինները իրենց ծննդավայրերուն մէջ մնալու երբեք մտադրութիւն չեն յայտնէր, այլ ամէնքն ալ պատրաստ են Հայաստան մեկնելու երբ առաջին նշանը տրուի անոնց:

Ներքին գաւառներուն եւ մանաւանդ Հայաստանի ամէն կողմը տակաւին շատ քիչ փոփոխութիւն կարելի է նշմարել կառավարական պաշտօնէից մտայնութեան մէջ: Իթթիհատականները եւ բոլոր ջարդարարները տակաւին իրենց ազդեցութեան մէջ կը մնան. այժմեան իթիլաֆական⁴ դահլիճը, որ Իթթիհատի ազդեցութիւնը ջնջել կը խոստանայ, տակաւին քանի մը օր է որ գործի ձեռնարկած է, տեսնենք թէ ո՞րչափ պիտի յաջողի. եթէ գաւառներուն մէջ ջարդարարներուն գոնէ մէկ մասը բանտարկուի կամ հեռացուցուի, հաւանական է որ փոքր ինչ ապահովութիւն տիրէ:

Մինչեւ այսօր կառավարութեան հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ չեմ մտած, եւ ոչ ալ պաշտօնական այցելութիւն տուած եմ նախարարներուն, հակառակ որ Պոլիս հասած օրս ներքին գործոց նախարարը իր դիւանատան պետը ինծի դրկած էր բարի գալուստ մաղթելու: Նոր դահլիճին վարչապետը իր պաշտօնի անցնելուն երրորդ օրն իսկ ինձ դրկած էր ծերակուտական Մանուկ Ազարեանը երկու բան առաջարկելով. Ա. Իրեն շնորհաւորական այցելութեան երթալ, քսանեւչորս ժամէն փոխադարձելու պայմանաւ, խոստանալով իմ բոլոր խնդիրներուս անմիջական գործադրութիւնը, Բ. Ջարդարարներու համար նոր կազմուելիք Պատերազմական Ատենին իմ առաջարկելիք հայ եւ թուրք անդամները նշանակել: Ասոնց ի պատասխանի յայտարարեցի թէ՝ առաջին, քանի որ թուրք կառավարութիւնը ցարդ իրեն թշնամի կը նկատէ Հայ ազգը եւ ցարդ կը շարունակէ իր այս քաղաքականութիւնը, թշուառութեան մատնելով ազգիս բեկորները, չեմ կրնար իրեն հետ յարաբերութեան մտնել. երբ իր այս քաղաքականութեան փոփոխութիւնը տեսնեմ ու անոր յառաջ բերելիք արդիւնքները, այն ատեն միայն պիտի գամ ոչ թէ շնորհաւորելու կառավարութիւնը, այլ իրեն շնորհակալութիւն յայտնելու: Միւս խնդրոյն գալով՝ յայտնեցի թէ իբրեւ ջարդարար բանտարկուած անձերը մեր ազգին ոչ մէկ պաշտօնական մարմնին կողմէ ամբաստանութեամբ ձերբակալուած են. մենք անոնց դատը կը նկատենք իբրեւ Թուրքիոյ ներքին խնդիր եւ ոչ թէ Հայկական կոտորածներու գոհացում:

Երէկ ներքին գործոց նախարարը իր դիւանի ընդհանուր տնօրէնը ուզեց դրկել ինձ այցելութեան, ինձմէ ժամադրութիւն խնդրած ըլլալով, ժամանակ չունենալս առարկեցի եւ ուրիշ օր ժամադրութիւն տալ խոստացայ: Նկատելով որ ցարդ Ազգային Պատուիրակութենէն ոեւէ հրահանգ չենք ստացած թուրք կառավարութեան հետ մեր բռնելիք ընթացքի մասին, քանի մը խելահաս անձանց հետ խորհրդակցելով, հետեւեալ որոշումը տուինք. ներքին գործոց նախարարութեան այս պաշտօնեան ընդունելով յայտնել թէ՝ թէեւ նախարարը իր անցեալ կեանքով ապացուցած է որ ինք Հայոց հանդէպ ուղիղ վերաբերում ունեցած է, սակայն այժմ իբր նախարար չպիտի կրնամ իրեն այցելել հետեւեալ պատճառով. տակաւին քանի մ'օր առաջ Պոլսոյ լրագրաց մէջ հրատարակուեցաւ Բարձրագոյն Դրան այն յիշատակագիրը, զոր Համաձայնական Պետութեանց մատուցած է Փետրվ. 14ին, եւ որով կ'ամբաստանէ Հայերը իբր ջարդարար Թուրքիոյ իսլամներուն եւ կ'արդարացնէ այն վարմունքը, զոր թուրք կառավարութիւնը ունեցաւ անոնց հանդէպ: Բնական է թէ ազգիս հանդէպ այդպիսի

⁴ Իթիլաֆականները կը պատկանէին Երիտթուրքերուն ընդդիմադիր Ազատութիւն եւ Համաձայնութիւն Կուսակցութեան (*Հուրիյիւթ վէ Իթիլաֆ Ֆիրքասի*), որ 1911-ին հիմնուած էր իրենց մայր կուսակցութենէն դժգոհ երիտթուրքերու կողմէ, որոնց յորում պիտի կատարուէր նաեւ որպէս ազատականներ:

ամբաստանությունն մը երբեք չեմ կրնար ընդունիլ, մինչև որ հրապարակային յայտարարութեամբ մը կառավարութեան այս ամբաստանութիւնը ետ չառնէ այս դահլիճը: Անշուշտ ասոր արդիւնքը Ձեզ պիտի հաղորդենք առաջիկային: Այս առթիւ պիտի խնդրեմ Ձեր Ամենապատուութենէն որ հաճի Պատուիրակութեան նախագահին կարծիքը մեզ հաղորդել, կամ նոյնիսկ Համագումարին որոշման ենթարկել մեր յարաբերութեան խնդիրը թուրք կառավարութեան հետ եւ փութով մեզ հաղորդել արդիւնքը:

Իմանալով որ վնասուց հատուցման խնդիրը ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած էք, հետեւեալ կէտերը Ձեր ուշադրութեանը կը յանձնեմ, եթէ յարմար կը նկատուին: Առաջին՝ մեր ազգայիններէն շատեր տեղահանութեան առթիւ Օսմ. պանքային մէջ ի պահ դրած են զանազան գումարներ եւ ասանդներ. յայտնի է թէ անոնցմէ շատերը կոտորուեցան եւ թերեւս այսօր ժառանգ ալ չունին: Կը խորհիմ թէ անոնց թողած գումարներն ու ասանդները ազգային սեփականութիւն նկատելու որոշում ձեռք բերելու է. նոյնպէս միսիոնարներու եւ այլ անհատներու յանձնուած գումարներու եւ ասանդներու մասին: Ասանդներու գոհարեղէններն ու զարդեղէնները կառավարութիւնը գրաւած է եւ ծախած. անոնք կառավարական տոմարներու մէջ արձանագրուած են մեր առած ստոյգ տեղեկութեանց համաձայն: Կը խորհիմ թէ անհրաժեշտ է անոնց փոխարժէքը ուղղակի թուրք կառավարութեան վճարել տալու որոշում ձեռք բերել: Երկրորդ՝ յայտնի է թէ ջարդարարները ահազին հարստութիւն դիզեցին հայոց կողոպուտներով եւ արդէն Թուրքիոյ ամէն քաղաքներուն մէջ այս մարդիկը շատ յայտնի են: Եթէ կարելի ըլլայ անաչառ քննութեան ենթարկել կամ դատաստանի յանձնել այդ մարդիկը, պէտք է որոշում ձեռք բերել որ անոնց հարստութիւնը Հայ ազգին սեփականութիւնը նկատուի, որուն կողոպուտովը գոյացած է:

Ասոնցմէ զատ սա կէտն ալ ուշադրութեան առնել կարելոր կը նկատեմ. մեր հայրենիքին ապագան որոշուելէ ետքը, մեր ազգայիններէն շատեր, որոնք կը բնակին օտար երկիրներու մէջ, պիտի ուզեն սիրայօժար մայր հայրենիք դառնալ: Կրնայ ըլլալ որ այն տէրութիւնները, որոնց հովանաւորութեան տակ կ'ապրին այժմ անոնք եւ անոնց հպատակ են, դժուարութիւններ հանեն անոնց գաղթումին դէմ: Կը կասկածիմք թէ Ռուսմանիա եւ Պուլկարիա կրնան այսպիսի դժուարութիւններ հանել կամ թոյլ չտալ որ իրենց հպատակ հայերը իրենց բոլոր հարստութիւնովը մեկնին այդ երկիրներէն. լաւ է որ այս խնդիրը այժմէն ուշադրութեան առնուի եւ անոր դարման մը խորհուի:

Գիտէք թէ հոս հասնելէս առաջ խորհրդակցութիւններ եղած են Համագազային Ժողով մը կազմելու մեր ներքին գործերը վարելու համար: Հասնելուս պէս խնդիրը ուսումնասիրելով, հասկցայ թէ կարելի չպիտի ըլլայ այդ ուղղութեամբ ընթանալ, որովհետեւ մեր Կաթոլիկ եւ Բողոքական եղբայրները կասկածոտ աչքով կը դիտէին եղած հրաւերը, եւ որովհետեւ ռեւէ ձեւով համերաշխութիւն անհրաժեշտ էր, Համաձայնական Պետութեանց առջեւ մեր վարկը բարձր բռնելու եւ մէկ ազգ ըլլալնիս ցուցնելու համար, Պատրիարքարաններու կազմը առանց խանգարելու, համագործակցութեան մը համար ժողով մը կազմեցինք չորս անդամ մեզմէ եւ երկերկու անդամ ալ Կաթոլիկ եւ Բողոքական Հայերէ ուղղակի իրենց վարչական մարմիններէն ընտրուած: Այս ժողովը իրեն մշտնջենական անդամ ունի երեք Հոգեւոր Պետերը: Այս համագազային խորհուրդը պիտի վարէ մեր յարաբերական, խնամատարական, ներգաղթի, վնասուց հատուցման, համագազային պիտոնէի վերաբերեալ եւ նման խնդիրները: Իսկ հայկական քաղաքական բարձրագոյն խնդիրները պիտի թողուին Բարիզի Հայկական Պատուիրակութեան եւ կամ պիտի կարգադրուին անոր հաւանութեամբ: Առաջին նիստը տեղի ունեցաւ չորս օր առաջ եւ որոշուեցաւ Բ. Դրան վերոյիշեալ յիշատակագրին պատասխանը անմիջապէս խմբագրել եւ տալ Համաձայնական Տէրութեանց, մեր այս միութիւնը ծանուցանել յետոյ: Կը յուսամ թէ մեր այս ձեռնարկը պիտի կրնայ մասամբ չեզոքացնել Թէրզեանի Էնթրիկները:

Պատրիարքարանիս վարչական ժողովներուն պաշտօնավարութեան շրջանը աւարտած ըլլալով, անհրաժեշտ էր նոր ընտրութեան ձեռնարկել, բայց որովհետեւ մեր սահմանադրական օրէնքը վաղուց արդէն անբաւական նկատուած էր մեր ազգային ներքին կառավարութեան համար, յարմար առիթ սեպեցինք այլ եւս ջնջուած նկատել զայն, ապագային թողով մը օրէնքի մը յօդինումը ժողովրդէն ընտրուելիք օրէնսդիր մարմնոյ մը կողմէ. այս պատճառաւ վաղուան համար հրաւիրած եմ Պոլսոյ մէջ գտնուող ազգ. երեսփոխանները՝ այդ բանը յայտարարելու համար անոնց. իսկ այս փոխանցման շրջանին համար կրօնական եւ քաղաքական ժողովներ պիտի կազմուին իմ կողմէս նշանակուած վարչապետներու անուանումով, որոնք իրենց ընկերները իրենք նշանակելու իրաւունքը պիտի վայելեն:

[Զաւէն Արքեպ.]

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 1–8, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 5

Կ. Պոլիս, 18 Մարտ 1919

Բարձրապատիւ
Պօղոս Փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգային Համաժողովին
Փարիզ

Ազգային ճակատագրի որոշման ներկայ զարգացումներուն մէջ, հայ ազգին բոլոր զաւակներուն իղձերն ու բաղձանքները միեւնոյնը ըլլալով, Թուրքիոյ Հայոց երեք յարանուանութեանց համագործակցութիւնը ապահովելու նպատակաւ, ազգային երեք վարչական մարմիններու համամտութեամբն ու որոշմամբը կազմեցինք Համազգային Խորհուրդ մը, որ պաշտօն պիտի ունենայ ազգային ընդհ. շահերու վրայ հսկել, ուղեցոյց ունենալով այն թելադրութիւնները, զորս Բարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը պիտի տայ իրեն:

Այս մարմինը կը բաղկանայ երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերէն եւ հետեւեալ անձերէն.

Տեարք Տօք. Գրիգոր Դաւիթեան
Յովսէփ Քէշիշեան
Տիգրան Չայեան
Թումաս Թումանեան
Միշէլ Նուրիճեան
Մանուկ Մարիկեան
Հայկ Խօճասարեան

Մեր այս կազմութիւնը ծանուցած ենք մայրաքաղաքիս բոլոր դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն:

Այս առթիւ խորհուրդս կու գայ իր ջերմ շնորհակալութիւնները յայտնել Ձեր բարձրապատուութեան, մեր ազգին ու հայրենիքին մատուցած այն թանկագին ծառայութեանց համար, զորս ցարդ կատարեցիք եւ կը յուսանք որ մօտաւոր ապագայի մը մէջ ազգը վայելէ Ձեր այդ աշխատութեանց պտուղը:

Կը մաղթենք Ձեր բարձրապատուութեան երկար կեանք եւ առողջութիւն:

Ազգապետ	Պատր[իարքական] Տեղապահ	Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Հայ Բողոքականաց	Կաթողիկէ Հայոց	
[Զ. Պէզճեան]	[Գ. Մայեղեան]	[Զաւէն Արքեպսկ.]

(ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ M100, ենթաբաժին Ժ, Ժ504, *հայերէն ձեռագիր*):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 6

[Կ.Պոլիս, Մարտ 1919]

Վսեմաշուք
Պօղոս Փաշա Նուպար
եւն եւն եւն
Փարիզ

Վսեմաշուք Միրելի,

Կը ցաւիմ որ ծանր զբաղումներս թոյլ չտուին ինձ յաճախ գրելու Ձեր Վսեմութեան եւ ծանօթացնելու մեր վիճակը: Դարձեւ ի վեր մէկ անգամ միայն երկար նամակ մը գրեցի Դուրեան Սրբազանին, իսկ Տօքթ. Դաւիթեան արդէն մշտապէս կը գրէ Պ. Տէր Յակոբեանին, որոնք անշուշտ Ձեզ կը հաղորդեն ամէն բան:

Խորին շնորհակալութեամբ ստացած եմ ժամանակին Ձեր Վսեմութեան այն հեռագիրը, որով հաճած էիք Ձեր խնդակցութիւնը յայտնել ինձ՝ արքայանքի տառապանքներէն ազատուելու առթիւ: Մօտ երկուք ու կէս տարիներ Թուրքիոյ հեռաւոր մէկ անկիւնը գրեթէ բանտարկուած ըլլալով, բոլորովին անտեղեակ էի աշխարհի իրադարձութեանց: Ի դարձին միայն անհուն ուրախութեամբ իմացայ որ Ձեր Վսեմութիւնը տակաւին իբրեւ մեր ազգային դատին ամենամեծ զօրավարը, պատնէշի վրայ կեցած՝ եօթը տարիէ ի վեր պատերազմ կը մղէ քաջաբար եւ յաղթանակը տանելու մօտ է: Ուստի հաճելի պարտականութիւն կը համարեմ ինձ այս առաջին առթիւ՝ որ Ձեր Վսեմութեան կը գրեմ, խորին յարգանքներուս հետ մէկտեղ սրտագին մաղթանքներս մատուցանել Ձեր Վսեմութեան:

Մինչեւ զինադադար Թուրքիայէն գրաւուած մասերէն դուրս գտնուած երկրամասին մէջ մեր ազգին բեկորները այնքան <...> էին որ <...> թիւ մը կը կազմէին ի սկզբան, այնուհետեւ տեղի ունեցած դիմումներուն ու ջանքերուն շնորհիւ հետզհետէ կարելի եղաւ երեւան հասնել բաւական կարելու թիւ մը, գոր սակայն կարելի չէ ամբողջական նկատել: Այսօր մօտաւորապէս կարելի է ըսել թէ՝ հայկական վեց նահանգներուն մէջ հետեւեալ չափով Հայութիւն մը երեւան ելած է. Կեսարիա եւ շրջակայք 10,000. Մերաստիա 7000. Խարբերդ 8000. Տիգրանակերտ 4000. Սեւ Ծովու եզերքը 10,000: Ասոնք պատերազմի ամբողջ ընթացքին այդ տեղերուն մէջ մնացած են իսլամաւալով, ծառայութեան մտնելով եւ այլ զանազան ձեւերով, եւ կը կարծենք թէ այս թիւը տակաւին կրնայ կիսով չափ շատնալ, եթէ կարելի ըլլար հաւաքել այն որբերն ու կիները, որոնք տակաւին իսլամ ընտանիքներու մէջ իբրեւ գերի կը մնան: Այս տեղերը դուրսէն երբեք հայ տարագիր մը չէ վերադարձած. ընդհակառակն Կեսարիայէն, Տիգրանակերտէն եւ զանազան տեղերէ դէպի ծովեզերք, դէպի Պոլիս կամ դէպի Կիլիկիա հեռացած են ապահովութեան պատճառաւ: Հետեւաբար Ձեր հեռագրական հրահանգը արդ կը գործադրուի: Մեր ժողովուրդը Սուրիոյ եւ Միջագետքի կողմերէն, մանաւանդ Հալեպի վերջին ցաւալի դէպքերէն ետքը դէպի Կիլիկիա սկսաւ խուժել, այնպէս որ Ատանայի կողմերը 60,000է աւելի Հայութիւն մը հաւաքուեցաւ: Ասոնցմէ մաս մը՝ մանաւանդ այդ կողմերէն տարագրուածները կը փոխադրուին դէպի այստեղ, հաստատուելու համար իրենց սեփական գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ եւ կամ Պոլիս, այնպէս որ բացի Պոլսէն <...> կարելի է այդ կողմերու Հայութիւնը հաշուել իբր 20,000: Եւ սակայն բացի իրենց ծննդավայրերուն մէջ հաստատուած Հայերը, մեր առած ստոյգ տեղեկութեանց համաձայն՝ առաջին նշանին վրայ պատրաստ են թողուլ ամէն ինչ եւ մեկնիլ դէպի Մայր Հայրենիք:

Աւելորդ է ըսել թէ՝ տարագրութենէ դարձած ժողովուրդը ամէն բանէ զուրկ ըլլալով, շատ մեծ դժուարութիւն կը կրէ կարենալ ապրելու համար, մանաւանդ գիւղերու մէջ. դժբաղդաբար անոնց ամէնուն օգնելու համար մեր նիւթական միջոցները չեն ներեր. սակայն որչափ որ ալ կը նեղուի, կը յուսանք որ քիչ ժամանակէն իր բնատուր աշխատասիրութեամբը պիտի կարենայ ապրեցնել ինքզինքը: Մեր ժողովուրդին ամէնէն աւելի պակասածը կեանքի ապահովութիւնն է, որ դժբաղդաբար հետզհետէ կը սկսի աւելի նուազիլ: Չինադադարին յաջորդող մէկ երկու ամիսներուն մէջ թուրք կառավարութիւնը ու ժողովուրդը ահուսարսափի մատնուեցան, կարծելով թէ Համաձայնական Պետութիւնը Պոլիս մտնելուն պէս իրենց առաջին գործը պիտի ընեն պատժել ամէն անոնք, որոնք իրենց դիմադրեցին եւ կամ չարիքներ գործեցին: Սակայն երբ տեսան որ Պոլսէն եւ մէկ քանի կէտերէն գատ ոչ մէկ տեղ ուզեցին իրենց ազդեցութիւնը զգալի ընել, եւ նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ ալ սպառնական ոչ մէկ դիրք բռնեցին, հետզհետէ սկսան նոր գործունէութեան մը եւ իրենց մամուլով ու զանազան արարքներով ընդգծել

իրենց յաղթանակները: Պատերազմական [Ատեանը] ամբողջ վեց ամիս գործել է յետոյ՝ հազիւ մէկ հոգի դատապարտեցին, եւ ան ալ իրենց ներքին դժգոհութիւնը արտայայտելու առարկայ մ'ընելով Համաձայնական Պետութեանց դէմ: Ասկէ քաջալերուելով երկրին մէջ գտնուող բոլոր ջարդարարներն ու չարագործները նոր ոգի մ'առին եւ [սկսան] սպառնալ այն ամէն Հայերուն, որոնք յոյս դնելով Համաձայնական Տէրութեանց պաշտպանութեան վրայ՝ յանդգնած են դառնալ իրենց տունները, եւ ասկէ յառաջ եկած անապահովութիւնը մեծապէս կը դժուարացնէ մեր ժողովրդեան ապրելու միջոցները: Այս անապահովութիւնը աւելի շեշտած է թուրք ժողովրդեան զինուիլը՝ նոյն ինքն կառավարութեան մթերանոցներէն զէնք առնուելով, եւ այս բանը կ'ըլլայ նոյն ինքն կառավարութեան հաւանութեամբ, անշուշտ դիմադրելու համար Վեհաժողովէն արձակուելիք վճիռին իրենց աննպաստ ըլլալու պարագային: Բարեբաղդաբար Համաձայնական Պետութիւնը այսպիսի նոր շփոթութեան մը առաջընթաց առնելու համար սկսած են երկրին զանազան կէտերը գրաւել: Կը յուսամ թէ Ձեր հեռագրած աւետիսը քիչ օրէն գործադրուած պիտի ըլլայ ամբողջ Հայաստանի գրաւումով: Իտալական զօրքերը արդէն մտած են Ատալիայէն մինչեւ Գօնիա: Անգլիացիք Սեւ Ծովու բոլոր նաւահանգիստները գրաւելէ ետքը, կ'իմանանք թէ մտած են Կարին, Մարգուանը գրաւելէ յետոյ մեկնած են դէպի Սեբաստիա, իսկ Կիլիկիան ամբողջովին գրաւելէ յետոյ, գրաւած են Եդեսիան, եւ կ'իմանանք թէ քիչ առնենէն Տիգրանակերտն ու Խարբերդն ալ պիտի գրաւեն:

Թուրք կառավարութիւնը բռնագրօսիկ ջանքեր կ'ընէ երկրին տարրերուն մէջ համերաշխութիւն յառաջ բերելու եւ Հայոց հանդէպ իր քաղաքականութեան փոխուած ըլլալը ցոյց տալու համար: Աւելորդ է ըսել թէ՝ այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ բան ըրած է, մեծ շնորհքի մը պէս միշտ կը յիշուին տարագիրներուն ձրի փոխադրութիւնը եւ իրենց գիւղերուն մէջ հաստատուելէ յետոյ 15 օրուան ապրուստը հայթայթելուն պարագան:

Գրաւուած շարժական ու անշարժ ինչքերը իրենց տէրերուն դարձնելու համար ցարդ օրէնք մը չիրատարակեցին, եւ հայը կը դառնայ իր ծննդավայրը, առանց կարենալ մտնելու իր տանը մէջ, որ յանձնուած է թուրքին:

Բ. Դուռը զանազան ձեւերով կը ճգնի ցոյց տալ թէ երկրին քրիստոնէայ տարրերը պատրաստ են համերաշխութեամբ ապրելու թուրք լուծին ներքեւ. այս պատճառաւ իբր 20 օր առաջ որոշեց խրատիչ յանձնաժողովներ դրկել զաւառները՝ յորդորելու համար բոլոր տարրերը իրարու հետ սիրով ապրելու եւ հաղորդելու համար ժողովուրդին Սուլթանին հայրական բարեւները: Այս յանձնաժողովներուն հայ անդամ նշանակելու համար դիմում ըրաւ մեզի Մանուկ Ազարեանի միջոցաւ, սակայն մենք ի սկզբան համամիտ չգտնուեցանք այս առաջարկին, առարկելով թէ այս ձեռնարկին արդիւնքը պիտի ըլլայ միայն արդարութեան սպասողներուն յուսաբեկումը եւ չարագործներուն սրտապնդումը. յետոյ անգլիացւոց պնդման վրայ՝ թոյլ տուինք որ մէկ յանձնախմբին միայն մէկ անդամ ընկերանայ: Կ'երեւի թէ՝ մեր առած տեղեկութեանց համաձայն, այս յանձնաժողովները մեծ արդիւնք մը չպիտի բերեն կառավարութեան համար:

Կառավարութիւնը նոր ձեռնարկ մ'ալ ըրաւ վերջերս. այս անգամ բարեկարգիչ յանձնաժողովներ դրկելու ներքին զաւառները. այս մարմինները թէեւ տակաւին չեն կազմուած, սակայն սկսած են արդէն առաջարկներ ընել զանազան Հայերու անոնց մասնակցելու համար: Արդէն մենք որոշած ենք որ այս յանձնաժողովներուն ոչ մէկ Հայ ոչ մէկ մասնակցութիւն չունենայ, եւ վստահ ենք որ ոչ մէկ Հայ պիտի ուզէ մեր այս որոշման հակառակի:

Թուրք կառավարութեան առաջարկութեան եւ անգլիացւոց պնդումին վրայ պարտաւորուեցանք երկու անդամ տալ չորս անդամէ բաղկացած յանձնախումբի մը, որ կազմուեցաւ Բ. Դրան մէջ խմբագրելու համար օրէնք մը հայոց թողեալ ինչքերուն համար (Էմվալը մէթրութէ), որ պիտի դարմանէ իթթիհատական կառավարութեան այդ անունով հրատարակած աւագակային օրէնքին ըրած անիրաւութիւնները: Այս օրէնքը կանխաւ քննուած եւ խմբագրուած է Անգլ. դեսպանատան մէջ մեր մասնակցութեամբ, այնպէս որ այս վերոյիշեալ յանձնաժողովի գումարումը պարզ ձեւակերպութիւն մ'է:

Մեր յարաբերութիւնը թուրք կառավարութեան հետ կը մնայ դարձեալ պաղ. մինչեւ հիմա ոչ մէկ նախարարի այցելած եմ կամ անոր այցելութիւնը ընդունած. զանազան խնդիրներու համար գործակատարն է որ կը դիմէ յանուն պատրիարքարանիս. քիչ անգամ պատահած է որ իմ ստորագրութեամբ գրութիւն մը դրկուած ըլլայ Բ. Դրան: Կառավարութեան հետ մեր վեճի ամենամեծ առարկան է այժմ Պոլսոյ իսլամներուն քով գտնուած հայ որբերու գործը: Թուրք կառավարութիւնը Եպարքոսէն սկսեալ մինչեւ ամենայետին ոստիկանը մեր այս ձեռնարկին դէմ դժուարութիւններ յարուցանել իրենց պարտականութիւնը կը համարեն: Բարեբաղդաբար համաձայնական եւ մանաւանդ անգլիական իշխանութիւնները հարկ եղած դիւրութիւնները կու տան մեզի, այնպէս որ այս գործին յատկացուած մեր պաշտօնեաները թուրք ոստիկանէն զատ համաձայնական ոստիկան մը կ'առնեն հետերնին ամէն ժամանակ որ հայ որբ մը առնելու համար իսլամի մը տունէն ներս մտնել պէտք ըլլայ:

Չնայելով որ ցարդ Պոլսոյ մէջ միայն 1500է աւելի որբ հաւաքուած է, կ'ենթադրուի թէ 2-3000 եւս կարելի է հաւաքել միայն Պոլսոյ մէջ:

Անշուշտ իմացած էք որ այս տեղ կազմուած է Ազգային Խնամատարութիւնը, նպատակ ունենալով ոչ միայն Պոլսոյ մէջ գտնուած 2500 որբ պարունակող 15 որբանոցները ու հոս գտնուող տարագիրները խնամելու, այլեւ թէ՛ Կիլիկիա եւ թէ՛ ներքին գաւառները դրամական օգնութիւններ հասցնելու եւ օժանդակելու այն ամէն ձեռնարկներուն, զորս անհրաժեշտ կ'ընեն ազգին այժմեան վիճակը եւ ազգային դատը: Այս ամէն պէտքերուն հասնելու համար Պոլսոյ եւ Իզմիրի ազգայնոց նիւթական օժանդակութեան դիմել որոշուեցաւ, ուստի այստեղ սկսանք նպաստահաւաքութեան մը, որ կը յուսանք թէ անյաջող չպիտի անցնի՝ նկատի ունենալով մեր ժողովրդեան նպաստաւոր տրամադրութիւնը:

Երէկ ստացանք Ձեր Վսեմութեան ուղղած հեռագիրը, որով հաճեր էիք իմացնել թէ՛ 50,000 ֆրանքի գումար մը դրկած էք մեզ ժուսահայ տարագիրներուն յատկացուելու համար: Մենք արդէն այս խեղճերուն համար պէտք եղած նիւթական օժանդակութիւնը ըրած ենք, ու պիտի շարունակենք ընել՝ զանոնք փրկելու համար անմիջական կարօտութենէ: Այս մասին Ձեր ազնիւ հոգածութեան համար մեր սրտագին շնորհակալութիւնները կը յայտնենք:

Երկար ու բարեբաստիկ կեանք մաղթելով Ձեզ,

Մնամք ողջունիւ սիրոյ աղօթարար

Պատրիարք Հայոց

Չաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 9-16, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 7

[Կ. Պոլիս], 1 Ապրիլ 1919

Նորին Գերագանցութիւն [Բարձր Յանձնակատար],

Ներքոստորագրեալները՝ Հայ Ազգի երեք համայնքներուն հոգեւոր պետերը, պատիւն ունին Նորին Գերագանցութիւն Փրանսայի Բարձր Յանձնակատարին ամենալուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրելու այն ճգնաժամային եւ վտանգաւոր կացութեան վրայ, որուն մէջ կը գտնէ ինքզինք իրենց հօտը Փոքր Ասիոյ մէջ:

Իրենց հասնող նամակները, ինչպէս նաեւ այստեղ ժամանող ճամբորդներու բերանացի տեղեկատուութիւնները կը հիմնաւորեն գոյութիւնը բնակչութիւններու [ինչպէս նա] եւ մեծաթիւ պաշտօնատարներու եւ իսլամ երեւելիներու կողմէ թշնամական շարժումի մը հանդէպ հայոց, որոնք ջարդերէ փախստական՝ կը ձգտին վերահաստատել իրենց կործանած տուները: Այս անբախտ մարդիկը կ'ենթարկուին անարգանքներու եւ սպառնալիքներու, եւ անոնց զանգատներն ու պահանջները կը մնան ապարդիւն:

Ներքոստորագրեալները շատ լաւ գիտեն թէ գրեթէ ամէնուր գաղտնի կազմակերպութիւն մը զենքեր կը բաժնէ իսլամներու: Արդէն իսկ տեղեկագրուած են բազմաթիւ սպանութիւններ, որոնք կրօնական ատելութենէ տարբեր ոչ մէկ դրդապատճառ կրնան ունենալ:

Ոչինչ կայ զարմանալի այս ուղղութեամբ, քանի որ նահանգները գրեթէ ամէնուր մնացած են ուղղակի ազդեցութեանը ներքեւ 1915-1916-ի սպանութիւններն ու կողոպուտները գործադրողներու կամ յանցակիցներու: Անոնք կը թուին անհամբեր աշակցիլ իրենց ոճրի վկաներուն եւ իրենց զոհերու ազգականներուն վերադարձին:

Կեդրոնական կառավարութիւնն անկասկած պէտք է իրագել ըլլայ այս կացութեան, բայց՝ կա՛մ անզօ-

րութիւն, կամ չկամութիւն, փորձեր իսկ չ'ընէր դարմանելու գայն: Արդ, բացարձակապէս անհրաժեշտ պիտի ըլլայ պաշտօնէ արձակել եւ յետս կոչել բազմաթիւ կասկածելի պաշտօնատարներ, եւ վերացնել բոլոր նախկին գործակալները [Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն] Կոմիտէին, վարկաբեկուած երեւելիները, ինչպէս նաեւ անոնց գործակիցները: Անոնք կրնան վնասագերծուիլ միայն զանոնք համապատասխանաբար հեռացնելով իրենց միջավայրերէն, ուր գործի դրուած է անոնց վնասակար ազդեցութիւնը:

Ամէն պարագայի, գործողութեան ստիպողական կարիքը կայ կանխարգիլելու համար նոր ոճիրներ եւ զանոնք դարմանելու, ինչ որ այլապէս աւելի դժուար աշխատանք մը պիտի ըլլար:

Ներքոստորագրեալները համոզուած են որ Համաձայնական կառավարութիւնները, որոնք կը գնահատեն Հայ Ազգին անմոռանալի զոհողութիւնները մեծ ընդհանուր դատին համար, այս անգամ անյապաղ եւ ազդու կերպով վրէժխնդիր կ'ըլլան մարդկութեան օրէնքներու ամէն նոր խախտման եւ իրենց սեփական արժանապատուութեան համար: Այս ստուգութիւնը, սակայն, չի պակսեցներ կարիքն արագ միջամտութեան մը՝ ամէն նոր անկարգութիւն կանխարգիլելու համար:

Այս չարիքները կրնան պատահիլ որեւէ պահու, եւ անոնցմէ յատկապէս պէտք է վախնալ այն շրջանին, երբ Փարիզի Խորհրդաժողովին որոշումները պիտի դառնան յայտնի: Վերջին դէպքերը Հալէպի,- քաղաք մը՝ որ այսուհանդերձ կը գտնուի Համաձայնական ուժերու գրաւման ներքեւ,- գաղափար կու տայ թէ ի՞նչ կրնայ պատահիլ զինուորական գործողութեան ոլորտէն հեռու գտնուող վայրերու մէջ:

Ներքոստորագրեալները կը հաւատան թէ իրենց պարտականութիւնն է առաւել եւս պնդել վերոնշեալին վրայ, քանի որ իսլամներու նոր վարքագիծը այն վիստութիւնն է, որ յաջորդեց Համաձայնականներու կայծակնային յաղթանակին, ճիշդ այն պատճառով որ անոնք այլեւս չեն վախնար պատիժներէ, որոնց երկիւղն ունէին: Այս պատերազմը փաստած է թէ թուրքերը անտարբեր են երկարաժամկէտ պատասխանատուութեան նկատմամբ. անոնք միայն հաշուի կ'առնեն ճնշամիջոցի անմիջական եւ ուղղակի սպառնալիքը:

Այս պայմաններուն ներքեւ, Համաձայնական կառավարութիւններուն կը մնայ որոշել իրենց ձեռք առնելիք միջոցները՝ կանխարգիլելու եւ խափանելու Փոքր Ասիա մտնելիք մոլեռանդութեան նոր պոռթկումներու ընդհանուր կամ մասնակի պայթումը: Ինչ կը վերաբերի ներքոստորագրեալներուն, անոնք կը հաւատան թէ իրենց պարտականութիւնն է Բարձր Յանձնակատարութեան մօտ արձագանգն ըլլալ ամէն կողմէ իրենց հասնող ահագանգի կոչերուն, եւ Ձեր Գերազանցութեան դիտել տալ երկար մարտիրոսութեան Իրբեն ծանօթ վտանգները, որոնք կը շարունակեն սպառնալ Զրիստոնեայ ազգի մը:

Ձերդ Գերազանցութենէն կը խնդրենք ընդունիլ մեր խորին յարգանաց հաւաստիքը:

Հայ Բողոքական Համայնքի Ազգապետ
Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքական Տեղապահ
Հայոց Պատրիարք

(ՊՏԴ, տուփ 10, թղթապանակ 40Կ-Թ, Կ486–Կ488, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒՄԾ 8

Պոլուի Հայ Թաղական Խորհուրդէն 25 Մայիս 1919 Թուակիր Նամակի Մը Բովանդակութեան Ամփոփումը

Պոլուի հայոց կացութիւնը հեռու է գոհացուցիչ ըլլալէ, քանի որ թուրքերը, անդրադառնալով թէ Համաձայնականները, հակառակ յանցաւորները պատժելու եւ կարգը վերահաստատելու դիտաւորութեան, չունին զանոնք գործադրելու միջոցները, այժմ սկսած են ձերբագատուիլ արդարութեան եւ պատժի երկիւղէն, որ թուացած էր կախուած ըլլալ իրենց վրայ Չինադադարի առաջին օրերուն, եւ հետեւաբար վերսկսած են քրիստոնեաները չարչրկելու իրենց պահ մը ընդհատուած աշխատանքին:

Այսպէս, վերջերս, Գէորգ Պետրոսեան, կօշկակար, կողոպուտի եւ սաստիկ ծեծի ենթարկուած է դէպի Չարշամալէ ճամբուն վրայ, Պոլուէն ութ ժամ հեռու. նոյն եղանակով, Յակոբ Խաշպէկեան, մորթենիներով զբաղող, դէպի Տէօթ-Եօ ճամբուն վրայ նոյնպիսի վերաբերման արժանացաւ խումբ մը հրոսակներու կողմէ, որոնք թէւ ձերբակալուած՝ շուտով ազատ արձակուեցան ակնյայտ պատճառներով: Յակոբ Քուրտմանակեան, կերպասի վաճառական, կողոպտուեցաւ իր վրայ կրած բոլոր բաներէն իր դէպի Մուտուրնու ճամբուն վրայ. եւ այս արարքներուն բոլոր հեղինակները քաղաքին մէջ կը շրջին, բացարձակապէս առանց նեղութեան. երկու փոքր տղաք, որոնք մեր թաղամասին մօտ քալելու զացած էին, յարձակման ենթարկուեցան քանի մը զինեալ թուրքերու կողմէ եւ հագիւ յաջողեցան փախուստ տալ եւ զգուշացնել ոստիկանութիւնը, - մակերեսային քայլ մը՝ բնականաբար: Չմիւռնիոյ գրաւման լուրը մեր քաղաքը հասած ըլլալով, թուրքերն առաւել եւս զրգռուեցան մեր դէմ եւ շուկաները դիմեցին՝ բացայայտօրէն իրարու յայտարարելով թէ այս անգամ պէտք է անխնայ սպաննեն բոլոր «կեալուր»ները. նոյն երեկոյ, յիսնամեայ կօշկակար մը, Յովհաննէս Գէորգեան, իր բազմանդամ ընտանիքին միակ նեցուկը, երբ տուն կը վերադառնար, յանկարծ յարձակման ենթարկուեցաւ խումբ մը թուրքերու կողմէ եւ մահացուօրէն դաշունահարուեցաւ: Յաջորդ օրը, մեր քաղաքին «կեղդոնի պաշտօնակալը», Ճելալ էֆենտի, հաստատուած Իթթիհատական մը, իր առջեւ բերել տուաւ պարոնայք Ստեփան Պրուսպեանը, Յարութիւն Բուրտեանը, Վահան Հայրապետեանը եւ Յովհաննէս Դանիէլեանը, եւ անոնց ստիպեց նամակ մը ստորագրելով վկայել թէ հանրային ապահովութիւնը կատարեալ էր ամբողջ քաղաքին մէջ: Մայիս 21-ին, Չմիւռնիոյ գրաւման առիթով, քաղաքապետը՝ Նուհապետ Մեհմէտ, եւ առողջապահական բաժնի տնօրէնը՝ Տըթ. Սատիք, ժողովուրդը հանդիպման մը հրաւիրեցին կառավարչին դրան առջեւ, ուր երկուքն ալ խօսեցան զրգոյն ճառեր, յայտարարելով թէ յոյները կոտորած են բոլոր թուրքերը, անպատուած են իրենց կոյսերը եւ սուիներով խոցած են իրենց բոլոր երախտները. «Ինչո՞ւ մենք կը սպասենք. Աստուած եւ Մոհամմէտը սիրող մուսուլմանը պէտք է իր զենքերն առնէ եւ բնաջնջէ թշնամի քրիստոնեան»: Հին օրերը յիշեցուց մեզի ատիկա:

Մենք կ'անցնինք հուրի եւ սուրի մէջէն. ամենագոր մոլեռանդութիւնը կը տիրապետէ հոս. հայը չի համարձակիր շուկայ երթալ իր առեւտուրով զբաղելու:

Յանուն մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան կ'աղաչենք որ անմիջապէս օգնութիւն դրկէք հինգ տարուան հալածանքներէն վերապրած հայ ազգի խլեակներուն:

(ՊՏԴ, տուփ 10, թղթապանակ MD23, Ե188, *անգլերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 9

Կոստանդնուպոլիս, 3 Յուլիս 1919

Պարոն Բարձր Յանձնակատար,

Հետզհետեւ աւելի լրջացող կացութեան ստիպողական պէտքերուն հպատակելով, [Յունաց] Տիեզերական, Հայ [Առաքելական], Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանները եւ Հայ Բողոքական Համայնքի Ազգապետը իրենց պարտականութիւնը կ'ընեն Բրիտանական Բարձր Յանձնակատարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալին վրայ՝

Անապահովութիւնը, որ երբեք չէ դադարած սուր տեղանարակ բնոյթ ունենալէ Թուրքիոյ մէջ, վերջերս ստացած է մասնաւորապէս ահազանգիչ նկարագիր: Այս իրավիճակին մանրամասնութիւնները, բոլորն ալ օրը օրին արձանագրուած Կոստանդնուպոլսոյ Բրիտանական Բարձր Յանձնակատարութեան մօտ գտնուող Յանձնաժողովին արխիւներուն մէջ, որքան բազմազան՝ նոյնքան ամբողջական, յաճախ ներկայացուած եւ միշտ ստուգուած են Համաձայնականներու ներկայացուցիչներուն կողմէ: Այս բոլոր ապացոյցներէն, վկայութիւններէն կը հետեւի թէ թուրքերը, Օսմանեան կառավարութեան օգնութեամբ եւ ընդհանրապէս նպաստաւորուած նահանգային իշխանութիւններուն կողմէ, կարճատեւ զսպուածութենէ մը ետք, վերականգնած են ահաբեկութեան ռեժիմը ամէնուր որ մեծաթիւ են և ազատ՝ օտարերկրեայ հակակշիռէ: Ազգային պաշտպանութեան պատրուակին ներքեւ, հրոսակախումբեր եւ քաղաքագորայիններ կազմակերպուած են Քրիստոնէականներու դէմ դրուելու համար: Թէեւ Բարձր Դուռը զայն կ'ուրանայ, մենք կը հարկադրուինք նշել թէ ան կը հանդուրժէ եւ, պարագային համաձայն, ուղղակի կը խթանէ այս շարժումը, զոր մեծ հմտութեամբ կ'օգտագործէ ահաբեկելու համար, կարգաւ, քրիստոնէայ տարրերը եւ ճնշում բանեցնելու օտար դիւանագիտութեան վրայ: Օսմանեան ղեկավարները կը վկայակոչեն իր հայրենասիրութիւնը վիրաւորուած թուրք ժողովուրդին գերագրգիռ վիճակը, Դաշնակիցներուն ներկայացնելու համար այս կացութիւնը հաշուի առնելու անհրաժեշտութիւնը, ապագայ ջարդեր արգիլելու նպատակով: Իրականութեան մէջ, իսլամ զանգուածներու մղիչ ուժերը, որոնք երբեմն կը հաւաքագրուին Երիտասարդ Թուրքերու մէջէն, երբեմն ալ, այսպէս ըսուած, անկախներու մէջէն, կը հետեւին միմիայն մէկ ուղղութեան՝ Թուրք կառավարութեան ուղղութեան: Թուրքը, ինք իրեն ձգուած, ցարդ անկարող էր իր ղեկավարներու կամքէն դուրս գործելու: Ան կը վախնայ պաշտօնական իշխանութիւններէն, ով որ ալ ըլլան, եւ գրեթէ երբեք թոյլ չի տար ինքն իրեն ձեռնարկելու հաւաքական քայլի մը, որ կրնայ դէմ երթալ կառավարական կամքին: Այս ձեռով կը բացատրուի առանձնայատկութիւնը կացութեան մը, ուր Բարձր Դուռը կը տեսնենք յայտնօրէն փութնալով՝ հանրային կարգ ու կանոնը պահպանելու, մինչ իսլամ անհատներ ամէնուր կը զինեն իրենք զիրենք ամենամեծ դիրքութեամբ, իշխանութիւններն իրենք, յատկապէս նահանգներուն մէջ, անոնց մատակարարելով զօրացրուած զինուորներու զենքերն ու փամփուշտները:

Ըստ էութեան, թրքական կառավարութիւնն ուղղակիօրէն պատասխանատու է անապահովութեան համար, որ կը յանգեցնէ սպանութիւններու, առեւանգումներու, բռնաբարութիւններու եւ այլ ոճիրներու, ամէն օր գործուող քրիստոնէայ անհատներու դէմ, եւ որոնք, զարգացող իրողութիւններու հոլովոյթով, մեզի կը թուի թէ կ'առաջնորդեն նոր ջարդերու:

Գտնուելով կացութեան մը առջեւ, որուն իսկական ծանրութիւնը կը գնահատենք, մեր սոսկական պարտականութիւնն է զայն բերել Համաձայնական տէրութիւններու լրջագոյն ուշադրութեան: Մենք կը համարենք թէ ոչ մէկ ճնշում կառավարութեան վրայ պիտի կասեցնէ չարիք մը, որ բազմաթիւ պատճառներ ունի այս միջոցներով շարունակուելու:

Կրկնելով մեր նորոգ հեռագրական դիմումները Խաղաղութեան Խորհրդաժողովի նախագահին, մենք մեզի թոյլ կու տանք արտայայտել ցանկութիւնը, որ Համաձայնականները՝ Արեւելքի մէջ Քրիստոնէութեան պաշտպաններն ու ճնշուած Ազգերու ազատարարները, կը հաճին նկատի առնել վերոնշեալը՝ որոշելու համար որդեգրումը այնպիսի միջոցառումներու, զորս յարմար կը նկատեն, եւ այսպիսով նոր պատուանուն մը եւս աւելցնեն խոր երախտագիտութեան զգացումներուն եւ անսասան կապուածութեան, զոր կը զգանք իրենց հանդէպ:

Ձեր Գերազանցութենէն կը խնդրենք որ հաճիք Բրիտանական կառավարութեան ներկայացուցիչին, ինչպէս նաեւ Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին, ներկայացնել մեր ներկայ դիմումը...:

Հայ Բողոքական Համայնքի Ազգապետ
Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքարանի Տեղապահ
Հայոց Պատրիարք
Տիեզերական Պատրիարքության Տեղապահ

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ ARMPAT, Գ479-Գ481, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Ծանօթ.- Նոյնը ուղարկուած է, բնականաբար յանձնակատարներու ազգային պատկանելութեան համապատասխան փոփոխութիւնները կատարելով, Ֆրանսայի, Բուսիոյ, Միացեալ Նահանգներու եւ Յունաստանի բարձր յանձնակատարներուն:

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 10

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ԱՏԱՆԱ

Ատանա, 20 Յուլիս 1919

Կիլիկիոյ Հայերու Ցանկութիւնները Մատուցուած Ամերիկեան Ցանձնախումբին

Նկատելով որ՝ Կիլիկիան ըլլայ աշխարհագրական, պատմական եւ ազգագրական տեսակէտէն, ինչպէս նաեւ մտաւորական եւ տնտեսական, կազմած է միշտ ամբողջացուցիչ մասը Հայաստանին, եւ հակառակ հալածանքներու, ջարդերու եւ մանաւանդ տարագրութեան՝ որուն ենթարկուեցաւ հայ տարրը եւ այն ջանքերուն՝ որ թուրք կառավարութիւնը ի գործ դրաւ գետեղելու համար քիւրտ, չեքքէս, ֆէլլահ գաղթականներ, որոնք կու գային կայսրութեան ամէն կողմերէն եւ նոյնիսկ Ալժերիայէն եւ Թունուսէն, Կիլիկիան դեռ կը պահէ հիմնովին հայկական գաւառի մը նկարագիրը [տեսնել Կիլիկիոյ ներկայ բնակչութեան բաղդատական միջոցակը].

Նկատելով որ՝ Կիլիկիոյ հայերը, միւս գաւառներու հայերու նման այս մեծ պատերազմի շրջանին, իրենց լաւագոյն արիւնը հոսեցին, Ազգային հողին համար իրենց պատմական իրաւունքները արժեցնելու [Հայկական Լեզունի գրեթէ ամբողջութիւնը կազմուած էր կիլիկիայի հայերէ՝ որոնք կռուեցան Պաղեստինի եւ Սուրիոյ մէջ Դաշնակիցներու կողքին եւ որոնք այժմ կը գտնուին Կիլիկիոյ մէջ իբրեւ պահակագործ].

Նկատելով որ՝ Հայերը ընդհանրապէս եւ կիլիկեցի հայերը մասնաւորապէս, երբեք չպիտի համակերպէին որ Հայաստանի զանազան մասերը դրոշին զանազան պետութիւններու վարչութեան եւ զօնթօրին տակ, այլ ընդհակառակը, կը փափաքին եւ կը պահանջէն հաստատօրէն, որ այսուհետեւ ամբողջ Հայաստանը վայելէ Ազատութեան եւ Անկախութեան միօրինակ ռեժիմ մը, միայն մէկ պետութեան մը անշահախնդիր եւ առժամանակեայ օգնութեան տակ.

Նկատելով որ՝ իրօք 30 Նոյեմբեր 1918էն սկսեալ Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, հռչակած եւ ծանուցած է Դաշնակից պետութիւններու ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը՝ Կիլիկիան ալ մէջը ըլլալով, եւ թէ ռուսահայ հողին վրայ կազմուած Հայկական Հանրապետութիւնը նուիրագործած եւ հանդիսաւորապէս յայտարարած է անցեալ Մայիս 28ին, իր կազմութեան տարեդարձին առթիւ, անլուծելի միութիւնը հայ հայրենիքի ամբողջ մասերու.

Նկատելով որ՝ Հայ Ազգային Համագումարը՝ որ գումարուած էր վերջերս Փարիզի մէջ, մասնակցութեամբ թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Կիլիկիոյ ներկայացուցիչներուն, միաձայնութեամբ քուէարկած է որ՝ Ամբողջական Հայաստանի վերակազմութիւնը յանձնուի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն եւ թէ՛ Ազգին այս միաձայն

փափաքը Խաղաղության Ժողովեն եւ նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներէն նպաստաւոր ընդունելութիւն մը գտած է.

Նկատելով որ՝ Կիլիկիոյ հայերը առանց խտրութեան դաւանանքի եւ կուսակցութեան համերաշխ են Ազգին մնացեալ մասերուն հետ, եւ հիացումն ունին Ամերիկայի համար եւ միեւնոյն վստահութիւնը իր մարդասէր քաղաքականութեան, գերծ կցումի եւ գաղթավայրի յետին մտքերէ.

Այս ամբողջ պատճառներով, մենք իրաւասու ներկայացուցիչներս Կիլիկիոյ հայերուն, կը յայտարարենք եւ հանդիսապէս կը ցանկանք որ Կիլիկիան իրեն բնական սահմաններուն մէջ միանայ եւ դրուի հայ կառավարութեան հետ, ինչպէս մի անբաժանելի մասը Հայաստանի, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու առժամանակեայ խնամատարութեան տակ.

Մենք խորապէս համոզուած ենք՝ որ Դաշնակից եւ ընկերակցող պետութիւնները, որոնք ճնշուած Ազգերու իրաւունքներու եւ Ազատութեանը համար կռուեցան, պիտի գնահատեն հիմնաւորութիւնը մեր միահամուռ բաղձանքներուն եւ մեր Ազգ. Պահանջներուն, նոյն վստահ ակնկալութեամբ մեր ամենախորին երախտագիտութիւնը կը յայտնենք բոլոր Դաշնակից պետութիւններուն, որոնք այս կերպով նպաստաւորած պիտի ըլլան Հայաստանի միացումը եւ անկախութիւնը, եւ մասնաւորապէս Փրանսայի եւ Անգղիոյ՝ որոնք զինադադարէն ի վեր Կիլիկեան գրաւումը եւ վարչութիւնը ստանձնելով, զմեզ դրին մեր դարաւոր բաղձանքներուն իրականացման շաւղին վրայ:

Բաղդատական Ցուցակ

Կիլիկիոյ Բնակչութեան

Քրիստոնէականեր

Հայեր (1)	150.000	
Յոյներ	35.000	
Սիւրիան[ի]ներ Կաթոլիկ եւ Օրթոտոքս	20.000	
Քաղդէացի եւ Նեստորականներ	5.000	Գումար 210.000

Մահմետականներ

Քիւրտեր	20.000	
Չերքէսներ	10.000	
Չանազան գաղթականներ	10.000	
Թիւրքեր	55.000	Գումար 95.000

Չանազան կրօնքներ

Եփորիւք, Ավշար, Թիւրքմէն,		
Չանդըր, կրօնափոխ եղած հայեր	50.000	
Ֆէլլահ Անսարի	40.000	
Գըզըլ Պաշ	15.000	Գումար 105.000

Ընդհանուր գումար 410.000

(1) Կիլիկեան հայերու թիւը, վերջին տարագրութենէն առաջ, վերը նշանակուած արդի թուանշանին գրեթէ կրկինն էր:

(ՊՏԴ, տուի 5, Ը, Ը601–Ը605 եւ կրկնօրինակ՝ տուի 9, MD30, Ը627–Ը630, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 11

[Յուլիսի վերջեր/Օգոստոսի սկիզբ, 1919]

Վսեմաշուք
Պօղոս փաշա Նուպար
եւն եւն եւն
ի Փարիզ

Ստացած ենք Ձեր Վսեմութեան Յուլիս 11 եւ 19 թուականաւ նամակները, ինչպէս նաեւ որկուած հեռագիրները օրը օրին: Մեծապէս շնորհակալ ենք որ Ձեր Վսեմութիւնը կը հաճի մեզ տեղեակ ընել իրադարձութեանց:

Մեր շրջանակին մէջ այժմէութիւն ունեցող դէպքը Ամերիկեան Յանձնաժողովին հոս գտնուիլն է, որ սկսած է այստեղ գտնուող ազգերուն զանազան դասակարգերը հրաւիրել եւ անոնց գաղափարը հարցնել իրենց ազգային խնդիրներու մասին: Մենք ալ ներկայացանք երէկ եւ ահա ներփակ կը որկենք Ձեզի մեր տեսակցութեան նկարագրութիւնը: Հոս միայն կ'աւելցենք թէ Ամերիկեան Յանձնաժողովին անդամները շատ լաւ տրամադրուած գտանք մեզի հանդէպ: Մեզմէ զատ անոր ներկայացան նաեւ Պոլսոյ մէջ գտնուած քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ եւ Հայ Հանրապետութեան ներկայացուցիչը: Ռամկավար Կուսակցութեան ներկայացուցչին զարմանալի հարցում մը ուղղուած է՝ թէ ինչպէս կ'երեւի թրքահայ եւ ռուսահայ հատուածներուն մէջ պաղոթիւն մը կայ, լաւ չըլլա՞ր որ երկուքը անջատ կառավարութիւն ունենան եւ ապագային միայն իրարու միանան: Չենք գիտեր թէ ի՞նչ բանէ թելադրուած այսպիսի հարցում մ'ուղղուած է: Կ'իմանանք թէ Յանձնաժողովը տակաւին քանի մ'օր հոս պիտի մնայ եւ լսէ քանի մը հայեր եւս:

Բողոքականաց Պ. Ազգապետը անցեալ շաբթու տեսակցութիւն մ'ունեցած էր տեղույս ամերիկեան Ծովակալ Պ. Պրիսթօլի հետ, որուն կարծիքը հեռագրաձեւ շինուած ներփակ կը որկենք:⁵ Անշուշտ Ձեր Վսեմութիւնը ամէն ջանք պիտի թափէ չեղքացնելու համար այսպիսի գաղափարներ, որոնք աղիտալի են մեզի համար:

Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութեան Պոլսոյ ներկայացուցիչ Պ. Առնոլտ եւս ցաւ յայտնած է թէ հայերը ամերիկեան հոգատարութիւնը կ'ուզեն միմիայն տնտեսապէս անկէ օգտուելու համար եւ չեն ուզեր բնաւ որ ատկէ զատ ուրիշ բանի խառնուի: Այսպիսի յայտարարութիւն մը իբր թէ Պատուիրակութիւնդ ըրած է: Բնական է թէ հերքուեցաւ այս գաղափարը. սակայն չեմ կրնար ծածկել այլեւս թէ ամերիկացիք շատ պիտի յոգնեցնեն մեզի իրենց տարօրինակ գաղափարներով:

Ներքին գաւառներու անապահովութիւնը կը մնայ նոյն վիճակին մէջ. հրոսախումբերու կազմակերպութիւնը երկրին ամէն կողմերը կանոնաւորապէս առաջ տարուած է, եւ Թուրքիա այսօր հազարաւոր զինուորներ ունի զէնքի տակ, որոնք միայն զինուորական հագուստ մ'ունին: Այլեւս Համաձայնական Տէրութեանց Պոլսոյ ներկայացուցիչներն ալ համոզուած են թէ ներքին գաւառներու զինուորական շարժումը ուղղակի կեդր. կառավարութենէն է որ կը ղեկավարուի: Այլեւս կը մնայ Համաձայնական Պետութեան իմաստութեանը, գործերը այնպէս վարել, որ երկրին ներսերը գտնուած հայութեան բեկորները չկոտորուին:

Մնամք ողջունիւ սիրոյ եւ օրհնութեամբ

աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 23–25, *հայերէն ձեռագիր*)

⁵ Զաւէն Պատրիարքի ձեռագիր նամակները գրուած ըլլալով տետրի մը մէջ, ներփակեալ կամ կցեալ նիւթերն եղած են անջատ, որով կարելի չ'ըլլար յստակ պատկերացում մը ունենալ անոնց բովանդակութեան շուրջ: Կը մնայ յուսալ որ այդ նիւթերը պահպանուած ըլլան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ եւ հետագայ ուսումնասիրողի մը կողմէ երեւան հանուի անոնց բովանդակութիւնը:

Ամերիկեան Հոգատարութեան Յանձնաժողովին Կ. Պոլսոյ Յոյն հասարակութեան կողմէ կը ներկայանան հինգ անձեր՝ Ալեքսանտր Սինիսուօղլու, Անթուան Գալվաֆօռէսի, Քօզմէտի, Սոկրատ Իլիաստիս, Մարկա-րիտիս: Ժամը 3ին կ'ընդունուին Յանձնաժողովին կողմէ, որ կը բաղկանար երեք անձերէ, երկուքը զինուորական: Քարտուղար մը կը սղագրէր խօսակցութիւնը:

Խօսակցութեան միակ առարկան եղած է գրեթէ Հայոց հարցը, որուն մասին հետեւեալ կերպով տեսնուած են:

- Գիտէք թէ մեզի շահագրգռող առաջին հարցը Հայկական Խնդիրն է, որուն մասին լսեցինք Թուրքերը եւ Հայերը: Հիմա կ'ուզենք լսել ձեզի, իբր չէ՞գոք: Հայաստանի կազմութեան մասին ի՞նչ կը կարծէք, ատանկ պէտք մը կա՞յ:

Յոյն պատուիրակութեան անդամներուն կողմէ խօսք կ'առնէ Մ. Մարկառատիս⁶, *Խորոնոս* յունարէն լրագիրի տէրը, եւ կը պատասխանէ:

- Հայերը ամէն կերպով արժանի են անջատ կառավարութիւն մը ունենալու, վասնզի անոնց մէջ ազգայնական զգացումները զարգացած են եւ իրենց յատուկ քաղաքակրթութիւն մը, գրականութիւն եւ կեանք ունին: Հայերը հին պատմական ազգ մըն են, որ դարերով տոկացած են այսքան գրկանքներու: Պատմական հայրենիք մը եւ անցեալ մը ունին, որոնք չեն կրնար նկատի չառնուիլ:

- Հայաստան անջատ կառավարութիւն կրնա՞յ կազմել: Աւելի լաւ չէ՞ որ հայերը, ինչպէս նաեւ յոյները օսմ. կառավարութեան մէջ ապրին եւ օսմ. կայսրութեան ամբողջութիւնը պահպանուի, պետութեանց *քօնթօր*ին կամ պետութեան մը հսկողութեան (մանտային) տակ:

- Այս լուծումին ոչ թէ հայերը, այլ բոլոր քրիստոնեաները չեն կրնար հանդուրժել, վասնզի խորապէս համոզուած են թէ թրքական ռեժիմի տակ մնալը ջարդերու ռեժիմին տակ մնալ է: Թուրքերը իրենց սովորութենէն չեն կրնար հրաժարիլ եւ նորէն պիտի շարունակեն իրենց վայրագ ընթացքը նոյնիսկ եթէ հոգատար պետութեան մը հսկողութեան տակ գտնուին: Թուրքերը անընդունակ են կառավարելու: Թերեւս լաւ երկրագործներ են, լաւ գիւղացի, սակայն երբ *սթանպուլ*ին կը հազնին եւ պետական պաշտօնեայ կը դառնան, այլեւս իրենց բարբարոսական բնագոյնները կ'արթնան եւ միայն չարիք ընելու եւ կեղեքելու վրայ կը մտածեն: Թուրքիան վարչականապէս կրնայ բարեկարգուիլ միայն մէկ կերպով: Եթէ հոգատար պետութիւնը հաւաքէ եպարքոսէն սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեան՝ օրինակ *գօթնի*ն, եւ զանոնք տանի ծովը թափէ եւ ամէնը մէջտեղէն վերցնէ, ու յետոյ նոր պաշտօնութիւն մը կազմէ, պայմանով որ անոր մէջ մէկ հատ թուրք չգտնուի, այն ատեն թերեւս կարելի ըլլայ Թուրքիոյ մէջ վարչական բարեկարգութիւն մը մտցնել:

- Սակայն այդ ջարդերը, որոնց խօսքը կ'ընէք, նոր բաներ են: Թուրքերը յիսուն տարի առաջ ինչո՞ւ չէին ջարդեր:

- Ո՛չ, ընդհակառակը, կը ջարդէին առաջ ալ: Մինչեւ Գայնարճայի դաշնագիրը⁷, անոնք իրենց զօրութեան մէջ էին եւ Եւրոպան կը դողացնէին, անոր համար Թուրքիոյ քրիստոնեաները շարունակ ջարդուելով եւ կոտորուելով ու բռնի կրօնափոխութեան հարկադրուելով հանդերձ, չէին համարձակեր ձայն հանել եւ քրիստոնեայ աշխարհին օգնութեան դիմել: Թուրքիա քրիստոնեայ Եւրոպային իսկ կը սպառնար: Գայնարճայի դաշնագիրէն յետոյ կացութիւնը փոխուեցաւ. Թուրքիա տկարացաւ եւ Եւրոպա զօրացաւ, ուստի քրիստոնեաները իրենց ձայնը լսելի ընել տուին, որով արձագանգ գտան ջարդերը արտասահման:

- Շատ աղէկ, այդ պարագային ընդունինք թէ առանձին Հայաստան մը կազմեցինք, ո՞ր պիտի կազմենք

⁶ Վերը յիշուած որպէս Մարկարիտիս: Պահպանած ենք նոյնութեամբ:

⁷ Դաշնագիր՝ կնքուած ընդմէջ օսմանեան Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ 21 Յուլիս 1774-ին: Անով կ'աւարտէր ռուսեւթրքական պատերազմը, թուրքերը կը հարկադրուէին զիջումներ կատարել Ռուսաստանի՝ ընդունելով որ ան միջամտութիւններ ընէ ի նպաստ քրիստոնեայ հպատակներու, եւ Եւրոպա նոր առիթներ կ'ունենար Արեւելեան Հարցով զբաղելու եւ զայն դարձնելու Օսմանեան Կայսրութենէն զիջումներ կորզելու յարմար ճնշամիջոց:

այդ Հայաստանը, Թուրքիոյ ո՞ր մասին մէջ:

- Հայաստանը բնական է թէ պէտք է կազմուի իր երբեմնի պատմական սահմաններուն մէջ: Այն երկիրը որ երբեմն Հայաստան եղած է, անկախ թագաւորութեամբ մը կրնայ այսօր ալ Հայաստան կազմել:

- Շատ աղէկ, բայց հայերը բնաւ հոս մեծամասնութիւն չեն: Ինչպէ՞ս այդքան փոքր թիւով մեծամասնութեան վրայ կրնան իշխող դառնալ:

- Մեծամասնութիւնը կորսուած ըլլալուն պատճառը շատ բացորոշ է: Արուեստական փոքրամասնութիւն մը առաջ բերելու համար պարզապէս երկար տարիներ թուրքերը աշխատած են, սակայն շատ դիւրին է հայոց մեծամասնութիւնը ապահովել: Պէտք է արգիլել Հայաստանի սահմանին մէջ թուրքերու բնակութիւնը:

- Ատիկա կարելի՞ է:

- Այո՛, կարելի է: Ամերիկայի բնիկներուն ինչպէս որ արգիլուած է ինչ ինչ նահանգներու մէջ բնակիլ, նոյնպէս նաեւ պէտք է թուրքերուն արգիլել բնակիլ Հայաստանի մէջ:

- Կազմուած Հայաստանը կրնա՞յ դիմանալ զինքը շրջապատող իսլամ եւ թշնամական զգացումներով լեցուած զանգուածներու եւ պետութեանց մէջ:

- Ատիկա ակներեւ է թէ ոչ: Եթէ Հայաստանը պիտի կազմէք ըսելով միայն խօսքով թէ «սհա Հայաստանը, աս է անոր սահմանը» եւ պիտի թողուք առանձին, լաւագոյն է որ չկազմէք այդ Հայաստանը: (Այս պահուն սղագրող սպան հաւանութեան նշաններ կ'ընէ զլիսու շարժումով եւ *ku*, *ku*⁸ ըսելով:) Իբր հոգատար ո՞ր կառավարութիւնը որ Հայաստանի մասին այդ դերը պիտի ստանձնէ, պէտք է յանձնառու ըլլայ գէթ 10-20 տարի Հայաստանը պաշտպանել արտաքին թշնամիներու դէմ: Ասոր համար միայն կը բաւէ ըսել թէ ո՛վ որ Հայաստանի վրայ պիտի յարձակի, մեզի իր դէմը պիտի ունենայ: Այս սպառնալիքը միայն բաւական է Հայաստանը յարձակումներու դէմ պաշտպանելու:

- Ենթադրենք թէ այդ պաշտպանութիւնն ալ ընծայուեցաւ. հայերը կարո՞ղ են ինքզինքնին կառավարելու:

- Ատիկա փորձը պիտի ցոյց տայ: Գործին զուիսը անցնելով է որ միայն կրնայ ճշդուիլ այս խնդիրը: Սակայն անցեալը ապացոյց կրնայ ծառայել ապագային մասին: Հայերը աշխարհագրական կերպով աննպաստ պայմաններու մէջ գտնուող երկրի մը մէջ կազմած են արդէն անցեալին մէջ մեծ պետութիւն մը, որուն պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ անիկա ինչպէս տոկուն կերպով դիմադրած է Արեւելքէն եկող վայրի ժողովուրդներու յարձակումին եւ բիւզանդական կայսրութեան եւ արեւմտեան քրիստոնէութեան երկար ատեն իբր պատուար ծառայած է: Յետոյ, պէտք չէ մոռնալ թէ այսօր իսկ ունին ժողովրդական կազմակերպութիւն, առանց արտաքին օգնութեան իրենք կը մատակարարեն իրենց եկեղեցիները եւ դպրոցները, որոնք լաւագոյն վիճակ մը ունին: Եթէ իրենց մէջ կուսակցական պայքարները կան, որոնք կերպով մը կը մղուին, ատիկա նշան մըն է յառաջդիմութեան, քանզի կարծիքներու բախումէն չէ՞ որ լոյս կը ծագի: Կը կարծենք թէ հայերը շատ լաւ կրնան կառավարել Հայաստանը:

- Հայերը նկարագրով ստորին ժողովուրդ մըն է, կ'ըսուի: Ծի՞շո՞ղ է այս տեսութիւնը:

- Բացարձակապէս սխալ է: Հայերը, ինչպէս Արեւելքի բոլոր տիրապետեալ ժողովուրդները, ինչպէս յոյները եւ հրեաները, յարատեւ վտանգի եւ սպառնալիքի տակ ապրելու հարկադրուած ըլլալով պարտաւորուած են հնարքներու եւ վարպետութեանց դիմել իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար: Հայ ժողովուրդը դատելու համար լաւագոյն վաւերագիրը իրենց գրականութիւնն է, որ ազնիւ ձգտումներով լեցուն է եւ հիացում պատճառած է: Յետոյ, ստորին ժողովուրդ մը գուրկ պիտի ըլլար ճաշակէ եւ քաղաքակրթական ընդունակութիւններէ: Մինչդէռ պիտի տեսնէք որ արեւելքի բոլոր արուեստագէտները եւ արհեստաւորները հայերն են: Գլխաւոր արհեստները անոնց ձեռքն են եւ թուրքերը անոնց միայն կը վստահի[ն]: Չկայ կարեւոր գործ մը, նոր հիմնուած ձեռնարկ մը, որուն առաջին հիմնադիրները հայերը չըլլան այս երկրին մէջ: Հայերը նախաձեռնող հոգի ունին եւ, ինչպէս ըսի, քաղաքակրթութեան եւ յառաջդիմութեան սէր: Ասանկ ժողովուրդի մը նկարագրին համար ստորին չի կրնար ըսուիլ, կարծեմ:

- Ընդունինք թէ Հայաստանի կազմութիւնը որոշուի: Ասով Թուրքիա անդամահատուած պիտի ըլլայ եւ աշխարհի իսլամները պիտի կարծեն իսլամութեան դէմ զրկանք ու անիրաւութիւն մը, եւ ատիկա թերեւս գէշ հետեւանք ունենայ: Ասոր համար ի՞նչ կը խորհիք:

⁸ Այո:

- Հայաստանի կազմությունը եւ Արեւելքի քրիստոնէից թրքական լուծէն ազատագրությունը բնաւ երբեք իսլամութեան վնասելու հանգամանք չի կրնար ունենալ: Քրիստոնէականները երբեք իսլամներու նկատմամբ չունին այն զգացումները, որ անոնք ունին քրիստոնէականներու նկատմամբ: Սերայիոյ, Պուլկարիոյ եւ Յունաստանի օրինակը բաւական է ցոյց տալու թէ ինչպէս այդ պետութեան մէջ մնացած իսլամները, հիմա ալ Թուրքիայէն ազատագրուած երկիրներու իսլամ բնակիչները կրնան իրենց կրօնքը պահել եւ խաղաղօրէն ապրիլ, առանց ոեւէ հալածանքի ենթակայ ըլլալու: Ասոր համար աշխարհի իսլամներուն խիղճը հանգիստ կրնայ ըլլալ եւ վրդովուելու պէտք չունի:

- Ի՞նչ կը մտածէ[ք] միլի շարժումին վրայ. Կ. Պոլսոյ կեդրոնը մասնակցութիւն ունի՞ այս շարժումին մէջ:

- Միլի շարժումը իրականութեան մէջ պարզ սպառնալիք մըն է Եւրոպայի վրայ ազդելու եւ անոր որոշումներուն դէմ արգելք հանդիսանալու համար: Կեդրոնին մասնակցութիւնը կամ թելադրութիւնը ըլլալը որոշ չենք կրնար հաստատել, սակայն երեւոյթները դէպի այդ կողմ կը մղեն մեզի: Ամէն պարագայի մէջ եթէ վճռակաւնութիւն եւ հաստատ կամք ցոյց տրուի՝ այս շարժումը ինքնին կ'անհետանայ: Ասիկա ազգային շարժում մը չէ: Թուրք վարիչներու վաղեմի սովորութիւնն է այսպէս սպառնալ եւ խաբել փորձել Եւրոպան: Եթէ ցոյց տրուի թէ ամէն գնով Բարիզի Վեհաժողովին որոշումները պիտի գործադրուին, այն ատեն անոնք կատարուած իրողութեան առջեւ տեղի կու տան:

Ամերիկեան Յանձնաժողովը տարբեր խնդիրներու վրայ մի քանի երկրորդական հարցումներ ալ ընելէ յետոյ յունական պատուիրակությունը լաւ տպաւորութեան տակ հրաժեշտ առած է:

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD800, F781–F785, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 13⁹

Սեպտ. 5 1919, Նիւ Եորք

Սիրելի պ. Գրիգորեան,

Ստացայ Ձեր 29 Յուլիս թուակիրը, ինչպէս նաեւ երկու ծրարներ, մանտայի մասին գրքոյկներ պարունակող:

Ուրախ եմ ըսելու որ Հայկ. Դատը հիմա լաւ վիճակի մէջ կը գտնուի եւ պէտք եղած միջոցները ձեռք առնուեցան Ամերիկեան Քօմիթէին կողմէ Հայաստանի պաշտպանությունը եւ անկախությունը ձեռք ապահովելու: Ներփակ կը դրկեմ պատճեն մը ցուցակի մը այն արդիւնքներուն, զորս ձեռք բերաւ Ամեր. Քօմիթէն: Այս ցուցակը պատրաստուեցաւ դեսպան Ճէրարտի թելադրութեամբ:

Մ. Հերպըրթ Ատըմս Կիպլընս, որ Բարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան խորհրդատու եղաւ, հոս եկաւ երկու շաբաթ առաջ եւ ըսաւ մեզի թէ Բարիզի մէջ բան մը չէր եղած, թէ հայերու բոլոր յոյսերը կեդրոնացած էին Ամերիկայի վրայ: Ամերիկեան Քօմիթէն անկէ ի վեր մօտէն յարաբերութեան մէջ գտնուեցաւ նախագահին հետ, որ տեղեկացուց Քօմիթէին թէ ինքն հայկական դատին մէջ ոեւէ քայլ չպիտի առնէր առանց նախապէս խորհրդակցելու Քօմիթէին հետ եւ կամ առանց Քօմիթէին նախապէս յանձնարարությունները առնելու: Նախագահը յոյս չունի ոեւէ բան մը ընելու առանց հանրապետական պետերու օգնութեան, որոնցմէ երեքը, այսինքն՝ Հուուզ, Թատ եւ Լոն անդամ են Գործադիր Քօմիթէին: Բարեբաղդաբար կը ցանց հանրապետական եւ ռամկավար տեսակետները իրարու հաշտեցնել: Մամուլի Դիւանը, որ մինչեւ հիմա կցուած էր Ազգ. Միութեան եւ յետոյ Բարիզի Պատուիրակութեան, վերջերը զատուեցաւ եւ հիմա մաս կը կազմէ Ամերիկեան Քօմիթէին:

⁹ Այս վաւերաթուղթին մէջ անձնանունները տրուած են մի քանի տարբերակով: Պահպանած ենք բնագրային հարազատությունը:

Հայերու համար յիշելու էական բանը սա է թէ հայկական դատը երկուքի բաժնուի, այն ատեն ջուրը կ'իյնայ: Ամեր. պաշտօնական շրջանակներու կարծիքը հոս սա է թէ հայերու ստեղծելիք անկախ պետութեան էական կամ գլխաւոր պարտքը¹⁰ Ռուսական Հայաստանի մէջ է, որուն սահմանները պիտի ընդարձակուին մինչեւ Միջերկրական: Ուստի հայերը Պոլսոյ մէջ պէտք է ջանան սիրալիք յարաբերութիւններ առաջ բերելու թուրք եւ ռուս հայերու մէջ եւ վերջ մը դնեն անջատողականութեան խօսքերուն: Ամենքս ալ հայ ենք եւ գէշ աղէկ առանց նկատի առնելու կուսակցական ըմբռնումները, պէտք է միացեալ մնանք: Ականջ պէտք չէ կախուի այն անպատասխանատու եւ սուտ զրոյցներուն որոնք կը հրատարակուին քանի մը հայ թերթերու մէջ այս կամ այն հայ կազմակերպութեան դէմ: Պէտք է էականին փարինք: Պ. Կիպրնս ըսաւ թէ պ. Նուպար մի միայն վերջերս զգաց ձուլումի պէտքը, եւ այս նպատակին հասնելու համար պէտք է լուրջ միջոցներ ձեռք առնուին, բայց նոյնիսկ այս նամակին Ձեր ձեռք հասնելէն առաջ Հայկ. Դատը վերջնական լուծում մը ստացած պիտի ըլլայ: Կը յուսամ թէ ներկայ նշաններուն վրայ հիմնուելով Հայկ. կառավարութիւն մը միջազգայնօրէն պիտի ընդունուի եւ Ամերիկա պէտք եղած միջոցները ձեռք պիտի առնէ պաշտպանելու եւ ապահովելու Հայաստանի անկախութիւնը:

Վահան Գարտաշեան

Հայաստանի անկախութեան համար աշխատող Ամերիկեան Բօմիթին ձեռք բերած արդիւնքները

Հայաստանի անկախութեան Ամերիկեան Բօմիթին պաշտօնապէս տեղեկութիւն տրուեցաւ թէ հետեւեալ միջոցները ձեռք առնուեցան նախագահին կողմէ ի պատասխանի Ամերիկեան Բօմիթին ըրած դիմումներուն:

1. Հայաստանի անկախութեան սկզբամբ ընդունուիլը Խաղաղութեան Ժողովին կողմէ:
2. Պարենաւորման ընդի. պետին, այսինքն՝ Ուվէրի Հոլմի [Հոլմի-Վ.Ղ.] Բօմիթինին հիւսիսային Հայաստան որկուիլը եւ Հայկական Հանրապետութեան հինգ միլիոն տոլար փոխառութիւնը:
3. Գնդ. Հասքէլի եւ Հարպօրթի Բօմիթինին Հայաստան որկուիլը:
4. Կովկասի մէջ բրիտանական գունդերու մնալ[ը] մինչեւ որ կացութեան դիմագրաւելու համար պէտք եղած միջոցները ձեռք առնուին:
5. Ազդարարել թուրքերուն որ հայերու դէմ ըլլալիք ոեւէ նոր բռնութիւն թրքական իշխանութեան կատարեալ ջնջումը պիտի նշանակէ:
6. Հայաստան Ամերիկեան գունդեր որկելու որոշում:
7. Որոշում կազմակերպելու հայ գունդերը եւ հայթայթել[ու] պիտոյք, սնունդ եւ ռազմամթերք Հայաստանի:
8. Կարգադրութիւն մը, որուն համաձայն թրքական դաշնագիր մը որ չ'ընդունիր Հայկական Անկախութիւնը Ամերիկեան Բօմիթին պահանջած սահմաններուն մէջ՝ չ'ընդունուի Ամերիկեան Ծերակոյտին կողմէ:
9. Ջանքեր ընել Ծերակոյտին կողմէ հայկական հոգատարութեան ընդունելութեան համար:

Սեպտ. 3 առաւօտեան ժամը 10ին դեսպան Ծերարի գրասենեակը տեղի ունեցող խորհրդակցութեան միջոցին, որուն ներկայ գտնուեցան պ. Ծերար, պ. Հերպերթ Ատրմս Կիպրնս¹¹, Գնդ. Թըլլըն, պ. Սըվազը,- որոնց վերջին երեք անձերը կը ներկայացնէին պ. Նուպարը,- եւ պ. Գարտաշեանը, Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Բօմիթին եւ Մամուլի Դիւանին, ինչպէս նաեւ Հայկ. Պատուիրակութեան եւ հոստելի ներկայացուցիչներուն միջեւ գտնուած յարաբերութեանց բնոյթը պարզելու նպատակով, հետեւեալ յայտարարութիւնները եղան.

¹⁰ Անհրաժեշտ է նշել թէ բնագրին մէջ սկզբնապէս գրուած է *մայրաքաղաք* բառը, որ ջնջուելով վերածուած է *պարտք*-ի:

¹¹ Լեզուական եւ անուանական զանազան տարրեր մեզի կը յուշեն թէ Գարտաշեան իր ստորագրութիւնը կրող այս երկու գրութիւնները անգլերէնով որկած է Պատ. Գրիգորեանի եւ դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած վաւերաթուղթերը թարգմանուած ըլլալով բնագրերէն, անուշադրութեան հետեւանքով Կիպրնս ներկայացուած է որպէս երկու անձ՝ ընկալուելով որպէս պ. Հերպերթ Ատրմս, պ. Կիպրնս, հակառակ անոր որ 5 Սեպտեմբեր թուակիրին մէջ ան ներկայացուած էր ճշգրտօրէն:

Պ. Սրվազը այնպես կը հասկնար [թէ] Մամուլի Դիւանը բրօքականտ պիտի ընէր Հայ Ազգային Պատուիրակութեան հակակշիռն էւ Ամերիկեան Քօմիթէին վերին հսկողութեան տակ էւ թէ ինքն Բարիզի Պատուիրակութեան կողմէ արտօնուած էր նոյն պատգամաւորութիւնը ներկայացնելու Վաշինկթընի կառավարութեան առջեւ:

Պ. Կիպրնս յայտարարեց թէ պ. Նուպար էւ իր պատգամաւորութիւնը մեծապէս կը գնահատէին այն մեծ էւ հիանալի ծառայութիւնները զորս Մամուլի Դիւանը մատոյց Հայկական Դատին էւ այդ ծառայութիւնները աւելի մեծ էին քան ինչ որ ինքն կը կարծէր երբ երկու շաբաթ առաջ Բարիզէն մեկնեցաւ: Յայտարարեց նաեւ թէ նա եղաւ խորհրդականը Հայկ. Պատուիրակութեան վերջին չորս տարիներու միջոցին:

Պ. Նուպար նամակով մը հաստատած է պ. Կիպրնսի այս վերջին յայտարարութիւնը:

Գնդ. Թըլլըր արտայայտեց նախ պատգամաւորութեան զգացումը պ. Կիպրնսի կողմէ ներկայացուած Մամուլի Դիւանի հանդէպ:

Պ. Ճէրարտ ցաւ յայտնեց հայ խումբերու էւ կամ կազմակերպութիւններու միջեւ տեղի ունեցած թիրիմացութեանց մասին էւ սա գաղափարը յայտնեց թէ ներկայ պայմաններու շարունակութիւնը աղիտաբեր պիտի ըլլայ Հայկական Դատին: Նա ըսաւ թէ տասը ամիս առաջ Հայկ. Դատը գոյութիւն չունէր Ամերիկայի մէջ, թէ Դիւանը անկէ ի վեր Հայկական Դատը ստեղծեց, էւ պ. Գարտաշեան միացուց Հիւուզի, Թատի, Լօճի, Ուիլիամսի, կառավարիչ Սմիթի նման մարդիկ Հայկական Դատին ոյժ տալու համար: Նա յայտարարեց թէ ամէն ինչ որ կատարուեցաւ ի նպաստ Հայկ. Դատին, այդ բանը եղաւ Ամերիկեան Քօմիթէին շնորհիւ: Նա յայտարարեց թէ Ամերիկեան Քօմիթէն ենթակայ չէ ոեւէ հայ կազմակերպութեան հեղինակութեան: Նա զուտ ամերիկեան կազմակերպութիւն մըն է որ պաշտօն ունի պաշտպանելու հայկական իրաւունքները Ամերիկայի մէջ. բան մը՝ զոր ըրած է մինչեւ այդ օր: Յայտարարեց նաեւ թէ Ամերիկեան Քօմիթէն ազատ էր առնելու իր յարմար տեսած քաղաքական կամ դիւանագիտական քայլը, ազատ էր նաեւ յայտնել ամերիկեան ժողովուրդին էւ ամերիկեան կառավարութեան թէ ինչ պէտք է ըլլային Ամերիկայի Հայաստանի ընելիք օգնութեան բնոյթը էւ չափը, էւ թէ ամերիկեան կառավարութիւնը չպիտի ըսէր բան մը որ հակառակ ըլլար Ամերիկեան Քօմիթէին ցանկութեանց:

Բայց աւելցուց թէ եթէ հայերը մինչեւ հիմա ցոյց տրուածէն աւելի համերաշխութեամբ չաշխատին, այն ժամանակ բանաւոր չէր սպասել Ամերիկեան Քօմիթէին որ շարունակէ փաստաբանել ի նպաստ ամերիկացիներուն տուրքի ենթարկուելուն էւ ամերիկացի երիտասարդներուն Հայաստան որկուելուն, որովհետեւ ըսաւ թէ եթէ ներկայ վիճակը շարունակէ հայոց մէջ, ինքն պիտի ստիպուէր ամէն բան ոտնակոխ ընել, հեռագիր մը որկել նախագահին՝ բացատրելով իր ընթացքը, էւ այն պարագային այլեւս Հայկական Դատ մը գոյութիւն չպիտի ունենար Ամերիկայի մէջ:

Յետոյ պ. Կիպրնս [ըսաւ] որքան որ կրցած էի դիտել պ. Գարտաշեան զուտ ամերիկեան մեթոտներ կը գործածէ դիւանի գործեր վարելու մէջ, ինչ որ հաւանաբար պ. Նուպարի էւ պ. Սրվազըի հետ ունեցած դժուարութեանց հիմը կը կազմէ: Այնպէս որ ինքն կը կարծէր խնդիրը լուծելու ամենէն լաւ կերպը պիտի ըլլայ եթէ Դիւանը ուղղակի էւ պաշտօնապէս կցուի Ամերիկեան Քօմիթէին էւ գործէ իբր ամերիկեան մարմին մը: Նա կը կարծէր թէ այդ պարագային Մամուլի Դիւանը աւելի մեծ ծառայութիւն մը [կրնար] մատուցանել Հայ Դատին, որովհետեւ Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Քօմիթէին միջոցաւ խօսելով իր կարծիքը էւ ձայն[ը] աւելի մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենար Ամերիկայի մէջ: Պ. Կիպրնսի թելադրութիւնը ընդունուեցաւ պ. Սրվազըի էւ Գնդ. Թըլլըրի կողմէ էւ այս թելադրութիւնը ժողովին որոշումը եղաւ:

Հետեւեալ հեռագիրը յղուեցաւ Հայ Պատուիրակութեան.

«Դեսպան Ճէրարտի, Կրպրնսի էւ Թըլլըրի էւ ստորագրեալներուս ներկայութեամբ ժողով տեղի ունեցաւ էւ որոշուեցաւ որ Մամուլի Դիւանը Ամերիկեան Քօմիթէին մասը կազմէ էւ այս Քօմիթէն ինչպէս նաեւ Հայկ. Պատուիրակութիւնը էւ իր ներկայացուցիչը ասկէ յետոյ անկախաբար պիտի գործեն:

Սրվազը – Գարտաշեան»

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ726–Թ728, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 14

Խարբերող, 8 Մեպո. (Պատ. Վարդան Ամիրխանեանի անձամբ քերած տեղեկությունները)

Այս պահուս Անատոլուն տակնուվրայ ընող շարժումը ունի երկու երես. մին թրքական,- որ Միլլի անունով ծանօթ է,- եւ միւսը՝ քրտական: Թրքական շարժումը Խարբերողի մէջ արձագանգ գտաւ Էրզրումի Քոնկրէէն յետոյ: Մուսթաֆա Քեմալ այս Քոնկրէին համար Խարբերողէն պատուիրակ ուզած էր, սակայն վալին չէր ձգած, նոյնպէս չէր ձգած Տիարպէքիի պատուիրակը, որ Խարբերող վար դրուեցաւ:

Իսկ Մեպո. 5ին Մեքաստիոյ մէջ գումարուեցաւ Բ. Քոնկրէ մը, որուն ներկայ եղաւ Մուսթաֆա Քեմալ, որ արքայական շքախումբով մը եկած է հոն, իբր հետեւորդ ունենալով բազմաթիւ սպաներ, կառքեր եւ օթոմոպիներ:

Մեքաստիոյ կուսակալին ժողովին գումարումէն առաջ Կ. Պոլիսէն հեռագիր կը տրուի եւ հարցում կ'ըլլայ թէ ի՞նչ է այդ գումարման նպատակը: Կուսակալը կը յայտնէ թէ ինքն պատասխանատուութիւն կը ստանձնէ եւ իրապէս ալ ժողովին ներկայ կ'ըլլայ:

Ժողովին հինգ որոշումները ժողովուրդին կը հաղորդուի[ն] Մեքաստիոյ մէջ պատերուն վրայ փակցուած ծանուցումներով: Այդ որոշումներն էին.

Ա. Վեհ. կայսեր հաւատարիմ են եւ զինքն կը ճանչնան Խալիֆա եւ անոր պթոռը պաշտպանելու համար իրենց արիւնը թափելու պատրաստ են:

Բ. Ներկայ դահլիճը չեն ճանչնար:

Գ. Երեսփ. ժողովին ընտրութիւնը եւ գումարումը կը պահանջեն երկրին ճակատագիրը անոր յանձնելու համար:

Դ. Ասկէ յետոյ օսմանեան երկիրներու վրայ կատարուելիք ոեւէ ոտնձգութեան դէմ պատրաստ են կռուելու:

Ե. Բռնագրաւուած հողերը ետ առնելու պատրաստ են:

Այս հինգ որոշումներէն զատ, բերնէ բերան տարածուած էր նաեւ Զ.րդ գաղտնի որոշում մը, որով եթէ կառավարութիւնը չընդունէր իրենց պահանջները, ինքզինքնին անկախ պիտի հռչակէն եւ պիտի խզեն իրենց յարաբերութիւնները Պոլսոյ հետ:

Իսկ քրտական շարժումը, որուն նպատակը ըլլալ կ'երեւի անկախ Քիւրտիստանի մը կազմութիւնը, կառավարութեան կողմէ կը շահագործուի հայկական պահանջները վանելու կամ չքացնելու համար:

Քրտական շարժման ղեկավար ուժերն են Տիարպէքիի կուսակալութեան մէջ Միլլի Աշիրէթի պետ Իպրա-հիմ փաշայի որդիքը, իսկ Մալաթիոյ սանճաքին մէջ Հանի Պետիր ադա: Իպրահիմ փաշայի որդիքը շրջապատուած 300 ձիաւորներէ, գիւղէ գիւղ կը շրջին եւ մարդ գլուխ երկու ոսկի հնչուն կը հաւաքեն բռնի: Չտուողները կը բանտարկեն կամ կ'ահաբեկեն: Ծովքի մօտ Շապկահան գիւղին մարդիկը դիմադրած ըլլալով, գիւղը գրաւեցին եւ թալլեցին եւ ասիկա օրինակ եղաւ եւ ուրիշ գիւղեր անմիջապէս առանց առարկութեան պահանջուած գումարը տուին: Այս դրամներն կը յատկանաւ[ն] զգեստի, ուտեստի եւ զէնքի:

Այս սարսափ ազդող իրողութիւններէն զատ, ժողովուրդը ահաբեկելու բնոյթ ունի[ն] նաեւ իսլամ ժողովուրդին յայտնապէս բաժնուած զէնքերը, որոնք պատրաստութիւն մը կը մատնեն: Յետոյ նշանակելի [են] իսլամ ժողովուրդին վերջերս առած խրոխտ երեւոյթը եւ շարունակ սպառնալիքներ եւ անարգանքներ տեղալը հայոց եւ տեղ տեղ ալ կատարուած մասնակի սպանութիւնները եւ աղջիկներու ու կիներու վրայ եղած յարձակումները:

Այս երեւոյթէն ահաբեկ, մասնաւորապէս Տիարպէքիի եւ Խարբերողի մէջ հայերը սկսած են գաղթել: Կառավարութիւնը ըստ երեւոյթին ո՛չ Միլլի եւ ո՛չ ալ քրտական շարժումը կը քաջալերէ, սակայն ազդու միջոցներ ձեռք չ'առնէր զանոնք զսպելու համար:

Ժողովուրդին մէջ առհասարակ սա համոզումը կը տիրէ թէ կառավարութիւնը ներքուստ համամիտ է եւ նոյնիսկ կը քաջալերէ մասնաւորապէս հակահայ ուղղութիւնը:

Այս ընթացքին կեդրոնն ալ համամիտ կ'երեւի: Մասնաւոր մի քանի դէպքեր այս կարծիքը կը հաստատեն:

Ա. Հայ աղջիկներու եւ կիներու իսլամներու քովէն առնելու գործը դժուարացնելու համար կեդրոնէն տրուած հրահանգը, որ դիպուածով մը քրիստոնէայ մը տեսած է: Ասոր արդիւնքն գործնականապէս այ տեսնուած է, վասնզի Իսարբերդի քայմաքամը ինք անձնապէս յայտնած է թէ 250 հայ տղայ եւ աղջիկ կան դեռ իսլամներու քով, սակայն ինք չի կրնար առնել եւ յանձնել հայոց. թող անոնք գտնան եւ առնեն:

Բ. Իսարբերդի շրջանակէն բազմաթիւ Ամերիկա գտնուողներ իրենց ազգականներուն օգնելու համար դրամ դրկել սկսած էին *փուլթով*: Ասիկա մեծ սփոփանք մը կ'ըլլար խեղճերուն: Հայոց վերականգնուելուն նպաստող այս միջոցէն ալ գրկելու համար հայերը, անշուշտ կեդրոնի հրամանով, թղթատարութիւնը չառաւ: Ամերիկայի համար նամակ եւ ասով ընդհատուեցան յարաբերութիւնները եւ շատ մը հայեր նեղութեան մատնուեցան:

Գ. Իսլամներու քով մնացած աղջիկները չդարձնելու համար անշուշտ կեդրոնէն թելադրուած կ'ամուսնացնեն իբր թէ իրենց ինքնայոժար կամքովը:

Կառավարութեան հայահալած ոգին կը հաստատեն նաեւ ուրիշ մի քանի դէպքեր:

Մեգրէի մէջ Յունիս 6ին պատերուն վրայ փակցուցին հետեւեալ գրգռիչ յայտարարութիւնը.

«Արթնցիր, վաղեմի ազգ, արթնցիր, եթէ չարթնաս՝ այլեւս ամչցիր. վտանգը շատ մօտ է: Հաշտութեան պատուիրակները, Եւրոպա, այդ ահարկու մեծ ատենանին դրկուեցան: Այլեւս Քիւրտիսթանի մահուան վճիռ մէկ շաբաթէն պիտի տրուի: Այդ վճիռը տրուելէն առաջ արթնանա՛ք: Հայոց ըրած չարիքներնուս մի քանի պատիկը տեսնալու, Մուհամմէտի էգանը կարդացուած մզկիթներնուս զանգակ դրուելով զարնուելուն, իսլամութիւնը մոռնալով, աղօթքը լքուելով եկեղեցի երթալու համամի՛տ էք: Մեր կոյս աղջիկները քրիստոնէաներու ծոցը նետելու, կրօնքներնիդ ծաղրելի ընելու համաձայն էք: Խօսքով չ'ըլլար, այլեւս խօսքերը մէկ կողմ թողունք: Մեր տեսնալիք գործը օր առաջ տեսնենք: Երկիրը ազատենք: Ահա դեռ երէկ գացող Իզմիրը ասոր վկայ է: Այն տեղ մեր կրօնակիցները չնստեցան, աշխատեցան, տընեցան, սակայն ուշ մնացած ըլլալով չբաշտեցան, վերջապէս թշնամիին պատիւին յանձնեցին: Ժամանակը հիմա է, այս օրը չկորսնցնենք, այս առիթը ձեռքէ չփախցնենք: Հաշտութիւնը կնքուելէն յետոյ ինչ որ ձեռնարկենք օգուտ չունի: Մեծ պետութիւնները իրենց ստորագրած մէկ հաշտութիւնը երբեք չպիտի աւրեն: Եթէ չընչեն՝ իրաւունք ունին, վասնզի իր[ենց] արժանապատուութիւնը կը կոտորէ: Հաշտութիւնը ստորագրուելէն առաջ գէնքերնիս առնենք: Զէնք առնելով մէջտեղ եղող անձնագոհներու օգնող ուժեր շատ կան: Պարապ չկենանք, օրը այսօր է: Վաղը փոխանակ հայոց ձեռքը անպատիւ մեռնելու՝ այսօր պատիւով մեռնինք: Երկիրը ազատենք: Յաջողութիւնը Աստուծմէ է: Աստուած մեզ հետ է: Կեցցէ երկիրը, կեցցեն իսլամները, կեցցէ Քիւրտիստան, կեցցեն քիւրտերը»:

Այս յայտարարութիւնը մեծ խուճապ առաջ բերաւ եւ կառավարութիւնը հաւաքեց այս թուղթերը:

Իրապէս ասոր հետեւանքը տեսնուեցաւ, վասնզի սկսան մասնակի սպանութեան փորձեր: Այսպէս՝ Փերչենճ գիւղին մէջ երկու տղայ սպաննուեցան եւ դիակները իսկ չգտնուեցան: Յետոյ նոյն օրերուն Փերչենճի ճամբուն վրայ գլխատուեցաւ ասորի փերեզակ մը, որուն համար ասորուց վարդապետը խիստ դիմումներ ըրաւ: Կուսակալը խոստացաւ, բայց ոճրագործները չգտնուեցան:

Իսարբերդի մօտ, Քայսերճի ձորին մէջ 12 տարեկան տղու մը դիակը գտնուեցաւ 18 տեղէ զարնուած: Ասոնք ամէն ալ անպատիժ մնացին եւ կառավարութիւնը երբեք ոճրագործները չհետապնդեց:

Մալաթիոյ մէջ երիտասարդ մը ջաղացքի մը մէջ կտոր կտոր ըրին:

Իսկ Իսարբերդ եւ շրջականերու մէջ ամենասովորական դէպքեր են հայերը ծեծել առանց պատճառի, հայ աղջիկներու վրայ յարձակումներ ընել: Ասանկ դէպքեր գրեթէ ամէն օր կը պատահին:

Այսպէս հայերը սարսափի տակ են եւ գիւղէ գիւղ երթալու կը վախնան եւ խումբերով կ'երթան: Այս կացութեան բերմամբ իսլամացած հայերը չեն համարձակիր իրենց հայ ըլլալը յայտնել եւ իսլամ կը մնան դեռ: Իսարբերդի կուսակալութեան մէջ անոնց թիւը 20,000ի մօտ է, մինչ հայերը այսօր 10,000 հոգի հագիւ կը հաշուուին:

Թուրքերը հիմա հայերու դէմ գիւնուած են եւ բնաւ կարեկցութիւն չեն ցոյց տար: Անցեալ տարի գոնէ աւելի գթասիրտ էին եւ կը ձգէին որ հայ կարօտեալներ իրենց արտերուն մէջ հունձքը կատարուած միջոցին մանգաղէն թափուած մասերը հաւաքեն եւ իրենց մաս մը բան ապահովեն: Այս շնորհն այս տարի կը զլանան հայոց, այնպէս որ առաջիկայ ձմեռ հայոց վիճակը շատ դառն պիտի ըլլայ:

Յետոյ նշանակելի է որ կառավարութիւնը ոչ Իսարբերդի մէջ գտնուող հայութեան եւ ո՛չ ալ գաղթականներուն ռեւէ դիւրութիւն չ'ընծայեր, մինչ արեւելեան նահանգներէն Իսարբերդ ապաստանող իսլամ եւ քիւրտ գաղթականներուն կու տայ ուտեստ, դրամ եւ զգեստ, իրենց երկիրը դարձնելու համար: Հայերը երբ դիմում կ'ընեն իրենց ստացած պատասխանն է. «դրամ չկայ», եւ հեզնօրէն ամերիկացի միսիոնարներուն ակնարկելով

«գացեք ձերիններուն, անոնք թող օգնեն ձեզի» կ'ըսեն:

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Լ, L726–L728)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 15

Կ. Պոլիս, 1919 Սեպտեմբեր 16

[Ն. Վ. Ա. Խատիսեան
Վարչապետ
Հայաստանի Հանրապետութեան
Երեսան]

Տէր Վարչապետ,

Ինչպէս Ձեզի յայտնի պիտի ըլլայ, երբ իրագել եղանք թէ իսլամական աշխարհին մէջ տիրող ընդհանուր գրգռութեան հետեւանքով հին Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ գտնուող բոլոր հայերու, ինչպէս նաեւ Հանրապետական կառավարութեան սահմաններուն մէջ պարփակուած հայերու կոտորածը կը ծրագրուէր եւ առ այդ նոյնիսկ քայլեր կ'առնուէին, թրքահայ պաշտօնական մարմինները անտարբեր չմնացին: Մեր եւ յարանուանական պաշտօնական մարմինները եւ ներկայացուցիչ ժողովները բողոքի ձայն բարձրացուցին եւ կացութեան սպառնալից բոլոր երեւոյթները ներկայացնելով օգնութիւն պահանջեցին:

Ուրախ ենք որ Համազգային մարմիններու կողմէ ներկայացուցած խնդրանքը Դաշնակից կառավարութեանց կողմէ նկատողութեան առնուեցաւ եւ կարգ մը տնօրինութիւններ եւ կարգադրութիւններ հաղորդուեցան, որոնցմով մեծ յոյս ունինք թէ կարելի պիտի ըլլայ ապահովել եւ պահպանել հայ ազգին ֆիզիքական գոյութիւնը, իրեն սպառնացող վերջին ահարկու վտանգին հանդէպ:

Այս դիմումներուն եւ խնդրանքներուն Համաձայնական կառավարութեանց կողմէ լաւ ընդունելութիւն գտնելուն մէջ, պետք է խոստովանիլ թէ՝ կարելորդ դեր մը կատարած է այն միահամուռ եւ համերաշխ ոգին, որ ցոյց տուին ազգին բոլոր ներկայացուցիչները, Երեսանի, Կ. Պոլսոյ, Բարիզի եւ բոլոր օտար գաղութներու մէջ:

Միեւնոյն համերաշխ ոգին եւ միահամուռ կամքը եթէ ցոյց տրուէր ամէն խնդիրներու շուրջը, համոզուած եմ թէ ազգին համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող շատ մը հարցեր նպաստաւոր ընդունելութեան մը արժանացած կ'ըլլային այն պետութեանց կողմէ, որոնց ձեռք է այսօր հայ ազգի ճակատագիրն ու ապագան:

Ընդհակառակն, հայ պաշտօնական մարմիններու անհամերաշխ եւ երբեմն նոյնիսկ հակասող յայտարարութիւնները եւ քայլերը, ընդհանուր ներդաշնակութիւնը խանգարող ինչ ինչ դէպքեր, որոշ շրջանակներու կառավարութիւնը իրենց սեպհականելու ձգտումն ու արհամարհանքը համազգայիններու մէկ մասին նկատմամբ, ինչպէս նաեւ ներքին խնդիրներու մէջ, այս գերագոյն բռնկներուն, պառակտումներ եւ պայքարներ տեղի ունենալը յոռի տպաւորութիւն կը թողուն օտար շրջանակներու մէջ, որոնք մեծ ուշադրութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ կը հետեւին մեր քայլերուն եւ այս երեւոյթները խրախուսիչ եւ քաջալերական չեն համարեր հայ ազգին ապագային եւ բարգաւաճման տեսակէտով:

Այս տպաւորութիւնը, որ մանաւանդ վերջին[ն] ամիսներու մէջ կրեցինք դիւանագիտական շրջանակներու հետ մեր առօրեայ յարաբերութիւններու ընթացքին, Վարչութեան հաւանութեամբ պարտք կը համարիմ հաղորդել Ձեր բարձր ուշադրութեան, սա համոզումով թէ լուծութիւն մեղանչում մը պիտի ըլլար պաշտօնիս եւ պարտականութեանս եւ դաւանանքութիւն ազգին գերագոյն շահերուն դէմ:

Այս խնդիրներու շարքին ամենէն ակնյայտ միտքերու մէջ շփոթութիւն ձգող եւ յուզումներու տեղի տուող եւ գրգռութիւններու առիթ դարձող խնդիրն հանդիսացաւ, առանց ազգային ընդհանուր համերաշխութեան եւ առանց ոեւէ բանաւոր շարժառիթի, 28 Մայիսին Հանրապետութեան հաստատութեան առաջին տարեդարձի

առիթով, հռչակուած Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի յայտարարութիւնը, իբր հետեւանք Հանրապետական կառավարութեանդ ինքզինքն նաեւ Թրքական Հայաստանի կառավարութիւն հռչակելը, որ ազգային միութեան քայքայումին պատճառ դառնալ կը սպառնայ եւ շատ հեռի է առաջ բերել թէ՛ ազգին մէջ եւ թէ՛ օտար բարեկամ եւ թշնամի շրջանակներու մէջ անկեկալուած օգուտը:

Ընդհանուր կերպով, սա համոզումը գոյացած է հայկական հարցով շահագրգռուող շրջանակներու մէջ թէ, այս յայտարարութեան անմիջական եւ բնական հետեւանքներէն մէկն եղաւ թուրքերու ծայրայեղ գրգռութիւնը եւ Արեւմտահայերու եւ Արեւելահայերուն այժմեան անելի քան երբեք վտանգուած դիրքը:

Հանրապետական կառավարութեանդ այդ ձեռնարկը, որով ինքզինքն տէր կը հռչակէր Թրքական Հայաստանի, առանց զայն նուաճելու նախապէս, բոլոր իսլամական աշխարհին մէջ սա համոզումն առաջ բերաւ թէ Հանրապետական կառավարութիւնդ իր այդ ծրագիրը իրականացնելու համար պիտի ձեռնարկէր Թրքական Հայաստանը գրաւելու: Այս հեռապատկերին առջեւ, որ ուղղակի կը սպառնար թրքական հողերու, բոլոր թուրքերը եւ այդ սահմաններուն մէջ բնակող իսլամ ցեղերը, հասարակաց վտանգին առջեւ հաւասարապէս գօտեպնդուած, կրցան զօրաւոր բրօքականտ մը ստեղծել եւ Իթթիհատը, որուն քաղաքականութիւնը ադիտաբեր եւ կործանարար նկատուած էր, վերստին իր քաղաքական տեսութիւններուն արդարացումն հռչակելով, կրցաւ կազմակերպուիլ եւ կազմակերպել թուրք, քիւրտ եւ թաթար տարրերը, որոնք զինադադարէն ի վեր բարեբաղդաբար քայքայուած էին: Եւ այսօր միացեալ ոյժերով այս երեք ժողովուրդները զինուած կը սպառնան ո՛չ միայն վեց կուսակալութեանց մէջ բնակող հայոց բնկորներուն, այլ [նաեւ] նոյնիսկ Հանրապետական կառավարութեան սահմաններուն մէջ ապրող հայութեան:

Հանրապետական կառավարութեանդ վարիչները, անշուշտ մօտէն ծանօթ իրենց զինուորական ուժերուն չափին, գիտէին թէ մեր խնդրոյն լուծման տեսակէտով ո՛չ մէկ օգուտ կրնար ունենալ Մայիս 28ի յայտարարութիւնը, քանի որ գործնական արդիւնք մը ունենալէ շատ հեռի էր եւ Հանրապետական կառավարութիւնդ կարող չէր իր յայտարարութիւնը իրագործելու, որքան ատեն որ ի վիճակի չէր Թրքահայաստանի հողամասը իրականապէս կցելու իր պետութեան եւ անոր հայ բնակչութիւնը պաշտպանելու նոյնիսկ այս յայտարարութեան հետեւանքով առաջ եկած սպառնալից կացութեան գոյութիւն առնելէն յետոյ:

Իրաց այս կացութեան մէջ, անսալով թրքահայերու ստուար մեծամասնութեան բաղձանքներուն եւ իղձերուն, հարկադրուած եմ յայտարարել թէ՛ Մայիս 28ի յայտարարութիւնը եւ նորակազմ խորհրդարանիդ եւ կառավարութեանդ իբր Թրքահայաստանի օրինական մարմիններ, այս հանգամանքով շարժիլը, ո՛չ մէկ կերպով կը համապատասխանէին իրականութեան, քանի որ թրքահայերը՝ ի բաց առեալ իրենց մէկ փոքր եւ աննշան մասէն, չեն մասնակցած կատարուած վերջին խորհրդարանական ընտրութեանց, եւ մենք կը կարծենք թէ արդէն պէտք չէր իրենց հրաւեր ըլլար մասնակցելու, քանի որ այդ մասնակցութիւնը կրնար վտանգել թրքահայոց արդէն լուծման յանգելու մօտ դատ[ը]:

Իբր ներկայացուցիչ թրքահայ ժողովուրդին, բնական է որ մեր դատին այսքան տրամագծօրէն հակառակ յայտարարութիւն մը պարտաւորուած եմ չեղեալ նկատել եւ նոյնիսկ դիտել տալ թէ՛ առանց իր զիտութեան եւ կամքին կատարուած այս յայտարարութիւնը թրքահայ ժողովուրդին եւ արտասահմանեան գաղութներու մէջ անօգուտ յուզումներու եւ պայքարներու տեղի տուաւ, որոնց արձագանգը անշուշտ Ձեզի ալ հասած է, քանի որ պէտք տեսած էք միտքերը հանդարտեցնելու համար պաշտօնագիր մը ուղղել Ձեր Պոլսոյ ներկայացուցիչին:

Իրաւացի կամ անիրաւ, շատերու մտքին մէջ տեղ գտած է սա գաղափարը թէ այս ձեռնարկը կատարուած է սոսկ կուսակցութեան մը տիրապետութիւնը ապահովելու համար եւ թէ ազգին գերագոյն շահերը երբեք նկատի չեն առնուած այս յայտարարութիւնը կատարելէ առաջ, ինչ որ կը սպառնայ վտանգել ազգային ընդհանուր միութիւնը եւ համերաշխութիւնը՝ գոր մենք անհրաժեշտ կը նկատենք ներկայ պարագաներու մէջ ապահովելու համար հայ բարձրագոյն շահերը:

Եթէ այս ուղղութեամբ առաջնորդուած ըլլար Հանրապետական կառավարութիւնը, կը կարծեմ թէ օգտակար պիտի նկատէր, կատարելէ առաջ այսպիսի յայտարարութիւն մը, նախապէս իր ջանքերը եւ աշխատութիւնները միացնել ամբողջական Հայաստանի ազատագրութեան ծրագիրը հետապնդող Բարիզի պատուիրակութեան ջանքերուն, որ արդէն հռչակած էր Հայաստանի անկախութիւնը եւ ապագայ Հայաստանի մասը համարելէ երբեք չէր դադրած Ռուսական Հայաստանը, որուն ազատագրումը եւ միացումը թրքական Հայաստանի բոլոր հայոց բաղձանքը ըլլալէ չէ դադրած եւ չի կրնար դադրիլ:

Յանուն ամբողջ հայ ազգին եւ Միացեալ Հայաստանի ազատագրութեան համար աշխատող Բարիզի պատուիրակութեան եւ Կ. Պոլսոյ թրքահայ ներկայացուցիչ մարմիններու հետ առանց նախապէս հասկա-

ցողության մը գալու Հանրապետական կառավարութիւնը Բարիզ մասնաւոր պատուիրակներ դրկած էր, որոնք փոխանակ միանալու մեր պատուիրակութեան եւ իբր միաձոյլ եւ միազանգուած ամբողջութիւն մը ներկայանալու Խաղաղութեան Վեհաժողովին, իրենց դատը անջատ պահած էին եւ դեռ կը պահեն, մինչ կը կարծենք թէ՝ երեսնի մէջ Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն հռչակելէն շատ աւելի տպաւորիչ եւ ներգործող դեր մը կրնար կատարել Բարիզի մէջ միակ պատուիրակութեան մը գոյութիւնը եւ կամ նոյնիսկ Չեխո-Սլաւ օրինակին վրայով, իբր առժամեայ կառավարութիւն գործելը, ինչ որ կը կարծենք թէ ազգային ընդհանուր հաւանութեան ալ պիտի արժանանար:

Հանրապետական կառավարութիւնը, փոխանակ ընդ առաջ երթալու ազգային ընդհանուր զանգուածին փափաքներուն եւ ըղձաւքներուն, իրեն ապաւէն ունենալով միայն իր սահմաններուն մէջ ապաստանած արեւմտահայերու սակաւաթիւ մէկ մասին քուէն, ձեռնհաս համարեց ինքզինքն առնելու քայլ մը, որ շփոթութեանց եւ յուզումներու տեղի տուաւ:

Ատրպատականի եւ Վրաստանի օրինակը չեմ կարծեր որ կրնայ պատշաճի մեզ՝ հայոցս, քանի որ Ատրպատական եւ Վրաստան իրենց ազգային միութեան իրագործման համար Ռուսական երբեմնի սահմաններէն դուրս հողաբաժիններու միացման խնդիր չունին եւ իրենց հարցին լուծումը կապուած է միայն եւ միայն Ռուսական հարցի լուծումին:

Ընդհակառակն, յայտնի է որ մեր խնդիրը բոլորովին տարբեր երեւոյթով մը կը ներկայանայ, կապուած ըլլալով երկու մեծ հարցերու, ըստ որում Ռուսական Հայաստանի խնդիրը լոկ Ռուսական հարց մըն է, մինչդեռ Թրքական Հայաստանը միջազգային մեծ հարցի մը՝ Արեւելեան Խնդրոյն մէկ մասը կը կազմէ:

Նկատելի է որ ատոնցմէ առաջինը տակաւին բնաւ խնդրոյ առարկայ չէ եղած, մինչ երկրորդը արդէն Վեհաժողովին սեղանին վրայ կը գտնուի եւ ինչպէս յայտնի է, Վեհաժողովը նպաստաւոր կերպով արտայայտուած է անոր մասին, Թրքահայաստանի ազատագրութեան սկզբունքն ընդունելով:

Այս պայմաններուն մէջ կը կարծենք թէ փափաքելի պիտի ըլլար որ Հանրապետական կառավարութիւնը իր ճակատագիրը կցեր Թրքահայաստանի ճակատագրին եւ հայ ազգին արտաքին յարաբերութեանց եւ դիւանագիտական բանակցութեանց ղեկավար ճանչնար ինքն ալ Բարիզի պատուիրակութիւնը՝ որով օտար շրջանակներու կը ներկայանայինք մէկ ճակատով, միակամ եւ միաձոյլ:

Այս բաղձալի միութիւնը ո՛չ միայն կարելի չեղաւ ցոյց տալ, այլ նոյնիսկ ստեղծուեցաւ երկպառակ վիճակ մը, որ օր ըստ օրէ աւելի կը շեշտուի:

Հայկական ազատագրութեան վաղորդայնին, այս ամենավճռական րոպէներուն, այսպիսի վէճերու տեղի չալիտի տրուէր, եթէ ազգային միութիւնը չեղձանելու գեղեցիկ դիտումով, շահագրգռուող բոլոր կողմերու թելադրութեանց անսալու եւ համերաշխ եւ գոհաբերութեան ոգով մը առաջնորդուելու բարձր գաղափարը ազգովին ընդգրկուած ըլլար:

Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարն ու իրագործումը թէպէտեւ ըղձալի, սակայն անոր հռչակումը Ռուսաստանի սահմաններուն մէջ կազմուած հայ կառավարութեան մը կողմէ շատերը վտանգաւոր կը համարեն, ինչ ինչ բանաւոր առարկութիւններով, որոնք կը կարծենք թէ Ձեր կառավարութեան ուշադրութենէն չեն վրիպած:

Ռուսահայաստանի ազատագրման հարցը, ըստ երեւոյթին, կապուած է բովանդակ Ռուսաստանի հարցին լուծման, որուն ինչ ձեւ առնելը նախատեսել կարելի չէ այժմէն. սակայն մերձաւոր կերպով կարելի է ենթադրել, հիմնուած ինչ ինչ տուիքներու վրայ: Ատոնցմէ առաջինը սա իրողութիւնն է որ՝ պոլշեվիքեան կառավարութեան տեսականութիւնը ամէն հաւանականութենէ դուրս է, եւ ոչ-պոլշեվիք ռուս քաղաքական շրջանակներու տեսութիւնները երբեք նպաստաւոր չեն՝ Ռուսաստանի նախկին սահմաններու մէջ կազմուած պետութիւններու ռուսական պետական միութենէն անջատման, եւ միայն տեղական ինքնավարութեան տարտամ բանաձեւով գոհացում տալ կը ձգտին ծայրագաւառներու այլացել բնակչութեանց: Այս տեսակէտով պերճախօս փաստաթուղթ մը կրնայ համարուիլ ռուս հեղինակաւոր քաղաքագէտներու կողմէ 5 Յուլիս 1919 թուին Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած memorandumը, որ ողջունելով հանդերձ Թրքահայաստանի ազատագրումը, Ռուսահայաստանի մասին բնաւ չի խօսիր, եւ պարզապէս զայն իրենց պետութեան անբաժան մասը կը համարի:

Նոյնպէ՛ս նկատողութեան արժանի են Տենիքինի յանձնառութիւնները Դաշնակից պետութեանց հանդէպ, որոնք երբեք չեն ապահովեր նախկին ռուս կայսրութեան սահմաններուն մէջ կազմուած զանազան պետու-

թեանց, ինչպէս նաեւ Ռուսահայաստանի ազատագրութեան բացարձակ հանգամանքը, եւ ընդհակառակն, զայն կը թողուն կասկածի եւ տարակոյսի տակ, ինչ որ կը կարծենք թէ կ'արդարացնէ ոմանց այն կասկածը թէ Ռուսական Հայաստանի կցուած մի քանի թրքական նահանգներ ալ կրնան Ռուսական մեծ ամբողջին կու տրուիլ, ինչ որ Ձեր կառավարութեան կողմէ ալ նախատեսուած էր:

Արդ, բոլոր այս իրողութիւնները կը մղեն սա եզրակացութեան թէ Թրքահայաստանը կը ներկայացնէ միակ հաստատուն կռուանը մեր դատին: Եւ այս հաստատուն եւ շահուած դատը եւ պաշտպանելի իրաւունքը տրամաբանական չէ կցել երկբայելի եւ տարակոյսի տակ գտնուող հողաբաժնի մը ճակատագրին:

Հետեւաբար, շատ դիւրին է ըմբռնել այն յուզումը եւ շփոթութիւնը որ առաջ բերաւ յիշեալ յայտարարութիւնը, որ այնքան անակնկալ կերպով կատարուած իրողութեան մը առջեւ կը դնէր թրքահայութիւնը:

Ազգային շրջանակի եւ մամուլի մէջ արձագանգ գտած վեճերը դժբաղդաբար իրենց անդրադարձութիւնը ունեցան նաեւ օտար շրջանակներու եւ դիւանագիտական աշխարհին մէջ:

Առանց որեւէ վերապահումի անկեղծօրէն պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս յայտարարել թէ նոյնիսկ հայերու կողմէ Հանրապետական կառավարութեանդ վերագրուած կուսակցական ծայրայեղ գաղափարները, օտար շրջանակներու մէջ, ինչպէս քանիցս մեզի դիտել տրուեցաւ, եւ Ձեզի ալ պէտք չէ անծանօթ ըլլայ, համապատասխան չեն նկատուիր ներկայիս պահանջներուն եւ շատ յոռի տպաւորութիւն թողած են: Ընդհանուր առմամբ սա համոզումը կը տիրէ թէ՛ հայերը անատակ են բարեկարգ եւ չափաւոր կառավարութիւն մը կազմելու եւ ծայրայեղ, վտանգաւոր եւ պետական ըմբռնումին անհամապատասխան գաղափարներէ կ'առաջնորդուին:

Այս կասկածը աւելի ամրապնդելու եւ հաստատելու կարծես թէ կը միտին շարունակ Հանրապետութեանդ մէջ տիրող կուսակցութեան հայեացքները, անոր ծայրայեղ ընկերվարական հակումները, պետութեան կազմակերպութեան եւ վարչութեան համար իր առաջ վարած սկզբունքները եւ պարզած ծրագիրները, որոնք առհասարակ ընդունուած կարգերու եւ մինչեւ հիմա պետութիւններու առաջնորդող սկզբունքներուն հետ հաշտ չեն եւ վախ ու կասկած կը ներշնչեն դիւանագիտական շրջանակներու՝ հայ պետութեան տեսականութեան մասին:

Հայկական պետութեան մը կազմութեան նախօրեակին՝ երբ կը կարօտինք օտարներու աջակցութեան եւ դրամագլուխին, հայրենիքի վերաշինութեան եւ ծաղկման համար, այսպէս անպատեհ եւ վտանգաւոր կը դառնան ցոյց տրուած ծայրայեղ ընկերվարական հակումները եւ Ամերիկացիներն ու Եւրոպացիները խրտչեցնելու բնոյթ կը ստանան:

Ըստ մեզ, աւելի հեռատես քաղաքականութիւն մը ընդգրկուած պիտի ըլլար, եթէ յառաջիկային պահելով կուսակցական հայեացքներու շուրջ յարուցուած պայքարը, ազգին ամէն դասերուն կոչում ըլլար եւ կազմուէր չափաւոր կառավարութիւն մը, ուր ամէն տարրեր իրենց ձայնը ունենային եւ ներկայացնէին ազգին ամէն հոսանքները: Այն ատեն այսօրուան երկպառակ վիճակը չպիտի ներկայացնէինք եւ բոլոր աշխարհի առջեւ հայերը պիտի երեւային իբր միացեալ եւ միակամ վստահելի ազգութիւն մը, մինչ հիմա իրարու հակամարտ հատուածներու տպաւորութիւնն է որ կը թողուք:

Արդ, Վսեմափայլ Տէր, մեր այս տեսութիւնները անվերապահ կերպով հաղորդելով Ձեզ, կ'առաջնորդուինք մի միայն մեր ազգին գերագոյն շահերու[ն] ծառայելու գաղափարէն եւ կը յուսանք թէ մեր այս նկատողութիւնները լրջօրէն ուշադրութեան պիտի առնուին մեր կովկասահայ եղբայրներուն կողմէ եւ վերստին պիտի ստեղծուի այն հզօր ազգային միութիւնը եւ գործելակերպի նոյնութիւնը, որուն դեռ երկար ատեն պէտք ունինք մեր ազգային եւ պետական տկար կազմը զօրաւոր թշնամիներու դէմ թէ՛ արտաքուստ եւ թէ՛ ներքուստ պաշտպանելու համար:

Ձերմօրէն մաղթելով Ձեր Վսեմութեան կար եւ կարողութիւն

Մնամ աղօթարար [Զաւէն Արքեպ.]

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ատենագրութիւնը, Ղ743–Ղ747, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 16

Թեքեանի եւ Տ. Ստեփանեանի յայտարարութիւնները 19 Մեպտ. 1919ին Երեւան երթի պահուն
յԱտենի Ազգ. Վարչութեան Քաղ. Ժողովոյ¹²

Զօպանեանի թեզը քննելու համար յանձնաժողով մը կազմուեցաւ որու կը մասնակցէր նաեւ Աճեմօֆ՝ Քոլչարի կառավարութեան ներկայացուցիչը: Աճեմօֆ այդ բանակցութեանց ընթացքին ընդունեց սա տեսութիւնն թէ Թրքահայաստան նախ պետք է անկախութիւն հռչակէ: Մակայն այս յայտարարութիւնը չեղաւ, վասնզի Ահարոնեան, Բաբաջանեան եւ այլ կովկասահայեր շարունակ կը հաւաստէին թէ ռուս քատէղներու պատկանող դիւսնագէտներ պիտի հրատարակեն մի քանի օրէն յայտարարութիւն մը որով պիտի ճանչնային ռուսական Հայաստանի անկախութիւնը: Այս յայտարարութիւնը կրնար իրաց կացութեան վրայ շատ մեծ փոփոխութիւն մը առաջ բերել, ուստի սպասեցինք, սակայն անիկա երբեք չկատարուեցաւ: Նոյնիսկ այդ քաղաքագէտները Պօղոս փաշա Նուպար ճաշի հրաւիրեց, գոնէ անպաշտօն կերպով նոյն յայտարարութիւնը առնելու համար անոնց բերնէն, սակայն անոնք միայն հայ ազգին հանդէպ պղատոնական համակրութիւն մը կը յայտնեն եւ կ'ըսեն թէ նկատի առնելով հայ ազգին անսահման հաւատարմութիւնը եւ կատարած զոհողութիւնը, ինչպէս նաեւ մեծ զոհաբերութիւնները եւ կորուստները, երբեք չպիտի հակառակին Հայկական անկախութեան: Այս առթիւ կը յայտնեն թէ եթէ իրենց հաւանութիւնը չառնուելով ռուսական Հայաստանն ալ անկախ հռչակուի՝ իրենք ոչինչ պիտի կարենան ընել եւ ապագայ ռուս սահմանադիր ժողովին պիտի ձգուի այս խնդրոյն նկատառումը: Իրենց արտայայտութիւններէն որոշ կ'երեւէր թէ երբեք տրամադիր չէին Երեւանի հանրապետութեան անկախութիւնը ճանչնալու, ինչպէս չէին ճանչցած ռուսական կայսրութեան սահմաններու մէջ կազմուած բոլոր միւս պետութիւնները, բացի Լեհաստանէն եւ Ֆինլանտիայէն:

Հետեւաբար Բարիզի պատուիրակութեան գործերէն մէկն ալ պիտի ըլլար բանակցութիւններով շահիլ նաեւ ռուս ղեկավար տարրերու հաւանութիւնը, եւ այս մտքով ալ արդէն ձեռնարկներ կ'ըլլային, ինչպէս նաեւ երկու պատուիրակութեանց միջեւ շարունակ բանակցութիւնները կը կատարուէին համերաշխ կերպով մը եզրակացութեան մը գալու համար, երբ յանկարծ ու անակնկալ կերպով կատարուեցաւ Մայիս 28ի յայտարարութիւնը, որուն թելադրութիւնը Բարիզէն՝ պ. Ահարոնեանի կողմէն եղած էր, ինչպէս անկէ առաջ ալ արեւմտահայերու մասնակցութեամբ խորհրդարանական ընտրութեան հրահանգը նոյն աղբիւրէն ծագում կ'առնէր:

Երբ այս լուրը վրայ հասաւ Բարիզ, առաջին տպաւորութիւնը սա եղաւ թէ պետք էր բողոքել այս յայտարարութեան դէմ: Պօղոս փաշա նոյնը ընելու տրամադրուած էր, քանի որ այս հարցը դեռ ուսումնասիրութեան առարկայ էր եւ դեռ անիկա վերջ չէր գտած: Ծատ պարզ էր թէ ինչ դիտում կար այս յայտարարութեան տակ: Հարցին ծանրութեան կեղդոնը ասով փոխադրել կ'ուզէին Ռուսահայաստան եւ մեկուսացնել Նուպարի պատուիրակութիւնը: Խստիսեան արդէն առաջուց արտայայտուած էր որոշապէս յայտնելով թէ Բարիզի Համագումարը կը ներկայացնէր Թրքահայաստանը այնքան որքան Երեւանի հայ փախստականները: Ասով ժխտել կ'ուզէին Պօղոս փաշայի պատուիրակութեան հեղինակութիւնը:

Պատուիրակութիւնը չէր կրնար անտարբեր մնալ եւ պիտի արտայայտուէր, երբ դաշնակցական Տոք. Նեվրուզ ցոյց տալով այս տեսակ յայտարարութեան մը առաջ բերելիք յոռի տպաւորութիւնները, առաջարկ ըրաւ միջնորդելու եւ իրաւախոհութեան եզր մը գտնալու: Այս պատճառաւ քանի մը օրեր անցան:

Այս միջոցին Նորատունկեան էֆ. եկաւ Զուիցերիայէն եւ պ. Ահարոնեան առթիւ մը զայն տեսնալով անոր միջնորդութեան դիմում ըրաւ այսպիսի յայտարարութիւն մը չըլլալու համար: Կրկնակ միջնորդութեանց վրայ որոշուեցաւ այս յայտարարութիւնը չընել եւ բանակցիլ: Մինչեւ բանակցութեան աւարտումը պ. Ահարոնեան Երեւան պիտի հեռագրէր որ հետեւանք չորուէր 28 Մայիսի յայտարարութեան եւ սպասել Ազգ. Պատուիրակութեան որկելիք պատուիրակներուն:

Արդարեւ բանակցութիւնները սկսան Բարիզի մէջ: Արդէն հիմեր կային այդ բանակցութեան համար Համագումարի գումարման օրերէն ընդունուած:

¹² Ը860-Ը863 համարակալուած այս արձանագրութեան կցեալ է Ը859 եւ Ը864 համարակալումներով հակիրճ սեւագրութիւն մը: Այս ընդարձակեալ արձանագրութիւնը իր բովանդակութեամբ հարազատ է հակիրճ օրինակին:

Այս հիմներն էին.

Ա. Կառավարության անդամներու կէս առ կէս թրքահայ եւ ռուսահայ ըլլալու պարագան:

Բ. Խորհրդարանի անդամներուն նոյնպէս կէս առ կէս այս երկու մասերէն բաղկանալը:

Գ. Խորհրդարանի արտակարգ գումարումը Թրքահայաստանի մէջ գումարուիլը:

Այս երրորդ պայմանը որովհետեւ իրագործել կարելի չէր, քանի որ թրքական ռեւէ հողաբաժին հայ իշխանութեան ներքեւ չէր գտնուեր, խորհրդարանի անդամները սահմանագլուխի վրայ վայր մը կը գումարուէին, եւ յայտարարութեամբ մը Հայաստանի խորհրդարան հռչակելէ յետոյ, պիտի ծանուցանէին թէ առայժմ իրենց նիստերը պիտի գումարեն մինչեւ նպաստաւոր ժամանակի մը ներկայանալը Երեւանի մէջ: Այս կէտերուն համար արդէն համաձայն էին: Իսկ բանակցութեան առարկայ էին հետեւեալ խնդիրները, որոնք պատուիրակութիւնը իբր պահանջ կը ներկայացնէր:

Նախ կը պահանջէինք որ նախարարապետը ըլլայ թրքահայ մը եւ միանգամայն անիկա ըլլար պատուիրակութեան պետը. պատուիրակութիւնն ալ մէկ պիտի ըլլար: Ասիկա չընդունեցին: Յետոյ վարչապետին փոխանորդը որ Երեւան պիտի ըլլար եւ նախարարաց խորհուրդի պիտի նախագահէր՝ պիտի ըլլար ռուսահայ մը: Նախարարները պիտի ըլլային իննը, որոնցմէ չորս թրքահայ եւ չորսը ռուսահայ եւ կէս առ կէս դաշնակցական: Պատերազմական նախարարը պիտի ըլլար չէզոք մը եւ ութը նախարարներու կողմէ պիտի ընտրուէր:

Նախարարութիւններէն արտաքին գործոց նախարարութիւնը պիտի տրուէր թրքահայու մը, որովհետեւ ռուսահայք արտաքին գործերու մէջ ցոյց տուած էին մեծ խակութիւններ եւ ձախող արարքներ ըրած էին: Դաշնակցականները -որովհետեւ բոլոր ռուսահայք ըսելը սիսալ պիտի ըլլար, քանի որ Ժողովրդական Կուսակցութեան պատկանողները եւ չէզոքները թրքահայոց համամիտ են- ինքզինքնին զիջում ընելու տրամադիր ցոյց կու տան, սակայն երբեք կարելի չեղաւ համաձայնիլ, վասնզի անոնք շատ լաւ ըմբռնած են, մասնաւորաբար պ. Ահարոնեան, թէ այս առաջարկներու ընդունելութեամբ Պօղոս փաշա Նուպար պիտի դառնար վարչապետ եւ միակ պատուիրակութեան պետ: Պօղոս փաշա ի չգոյէ աւելի մեծ հեղինակութեան մը գտնուած միակ յարմարագոյն մարդն է, որ ոգելին, սրտով եւ կատարեալ նուիրմամբ կ'աշխատի եւ գիտակ է գործին ամէն բուկերուն եւ յետին մանրամասնութեանց:

Պ. Ահարոնեան բանակցութեանց մէջ առարկած ըլլալով թէ ինքն իրաւահասու չէ, պատուիրակութիւնը որոշեց զմեզ դրկել Երեւան, մեզի տալով որոշ հրահանգներ եւ պարագային ու կացութեան համաձայն զիջումներ ընելու իրաւահասութիւն:

Որովհետեւ այս խնդիրը իր արմատին մէջ դաշնակցականի եւ ոչ-դաշնակցականի խնդիր մըն է, քանի որ միւս կուսակցութիւնը Ժողովրդականը, մեր թէզը կը պաշտպանէ, ուստի մենք հոն պիտի օգտուինք անոր գլխաւոր ոյժերէն, ինչպէս Սամսոն Յարութիւնեանէ, մեր բանակցութեանց ընթացքին:

Բանակցութիւնները շարունակելու եւ համաձայնութեան մը գալու անհրաժեշտութիւնը շատ բացորոշ էր նկատի առնելով այն վնասները որոնք առաջ կու գային այս ձգտումէն որ երկու պատուիրակութիւններուն մէջ կար եւ օրէ օր աւելի կը շեշտուէր: Պ. Ահարոնեան հակառակ անոր որ երկու պատուիրակութիւնները խոստացած էին ոչինչ ծածկել իրարմէ, կը ծածկէր իր ստացած տեղեկութիւնները, առանձին գործեր կը տեսնար եւ կուսակցական ու անձնական քաղաքականութիւն մը առաջ կը վարէր, երբեմն շատ վտանգաւոր յայտարարութիւններ ալ ընելով: Օրինակի համար Փետրուարին երբ Բարիզ եկաւ շրացուցիչ բացատրութիւններով եւ ամէն կերպով կարգաւոր ու կազմակերպեալ Հանրապետութիւն մը ունենալնիս կը հաւաստէր: Կը հաւատացնէր ամէն կողմ թէ 40000 զինուոր ունէր Հանրապետութիւնը, կանոնաւոր եւ լաւ զինուած, մինչ յետոյ ստուգուեցաւ որ իրականութեան մէջ զինուորներուն թիւը հազիւ 4000 հոգի էր եւ զէնք ու ռազմամթերք, ինչպէս զգեստ ու ուտեստ խիստ ողորմելի:

Կիլիկիոյ խնդիրը պատճառ եղաւ որ ձգտում մը առաջ գայ Պօղոս փաշայի պատուիրակութեան եւ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան միջեւ: Պ. Ահարոնեան այս պարագան շահագործելով կ'ուզէ որ չէզոքացնէ Պօղոս փաշայի դերը եւ անշքացնէ անոր պատուիրակութիւնը:

Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան գլխաւոր պաշտօնատարները Պօղոս Նուպարի ըսած են թէ դուք չափազանց խստապահանջ էք, մինչ կովկասեան հանրապետութեան վարիչները շատ չափաւոր եւ միկն[եւ] Միջերկրական հասնելու յաւակնութիւնները չեն սնուցաներ: Ահարոնեան արդէն որոշապէս արտայայտուած էր մեր մէջ թէ թրքական մի քանի նահանգներ Երեւանի հանրապետութեան կցել բաւական է եւ մեր

պահանջմամբ էր որ Հայկական պահանջները Վեհաժողովին ներկայացնող յիշատակագրին տակը ստորագրեց իբր ամբողջական Հայաստանի պատուիրակություն:

Ֆրանսա որ մեծ ուշադրությամբ կը հետևէր Կիլիկիոյ շուրջը անցած դարձածին, բնական է որ Ահարոնեանի տեսակետները իրեն նպաստաւոր գտնալով աւելի անոր ոյժ տալու միտի: Ասոր օրինակը տեսնուեցաւ Վեհաժողովին Հայկական պատուիրակութեան ներկայանալու առթիւ ուղղուած հրաւիրագիրին խնդրոյն մէջ: Որովհետեւ Վեհաժողովին նախագահը, ընդհանուր քարտուղարը եւ այլն ամբողջ ֆրանսացի են, հակառակ անոր որ Պօղոս փաշա Նուպարի հրաւեր ընել որոշուած էր, ընդհ. քարտուղարը իբր թէ շփոթութեամբ հրաւերը կ'ուղղէ Ահարոնեանի: Պօղոս փաշա Նուպար անմիջապէս որ տեղեկացաւ կատարեց անհրաժեշտ դիմումները եւ սխալը ուղղուեցաւ: Պօղոս փաշա Վեհաժողովին վրայ թողուց լաւագոյն տպաւորութիւնը այն օրը: Այս պարագան կուսակցական շրջանակներու մէջ ալ շահագործեցին ամէն կողմ հեռագրելով թէ Ահարոնեանի կցուած էր Պօղոս Նուպար եւ հրաւերը Ահարոնեանի ուղղուած էր իբր Հայաստանի ներկայացուցիչ, մինչ իրականութեան մէջ Պօղոս փաշան էր որ Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը յարաբերութեան մէջ դրաւ դիւանագիտական աշխարհին հետ, զայն ներկայացնելով մի առ մի բոլոր կարեւոր դէմքերուն:

Դաշնակցականք որչափ ատեն որ շրջապատած էին Պօղոս Նուպարը՝ իրենք էին անոր առաջին] պաշտպանները, իսկ երբ Ահարոնեան եկաւ, զայն տապալելու աշխատեցան, վասնզի իրենցը չէր եւ անոր տեղը իրենցմէ մէկը՝ Ահարոնեանը դնելու ժամանակը հասած կը համարէին:

Պատուիրակութեան երկու դաշնակցական անդամներ[էն Փաստրմանեան]¹³ նախապէս շատ չափաւոր դիրք մը ունէր, սակայն յետոյ հակառակորդ մը դարձաւ, իսկ Տօք. Նեվրուզ միշտ հաշտարարի, միջնորդի դեր կատարել կ'ուզէ, եւ կուսակցական կարգապահութեան առջեւ է որ միայն տեղի կու տայ անոնց տեսակետները իւրացնելով եւ պաշտպանելով:

(ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M350, L860–L863, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 17

[5 Հոկտեմբեր 1919]

ՊԱՏՃԷՆ

ԶՕՐԱՎԱՐ ԹՈՐԳՈՍԻ ԿՈՂՄԷ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ ՈՒՂԵՐԸ

Հայ ժողովուրդին

(Սէն Սիր Ֆրանսական Ռազմական Կանառէն շրջանաւարտ, ռուսական բանակի գորավար եւ 1912-էն ի վեր բոլոր եւրոպական պատերազմներու վեթերան հայ դեկավարը, որուն կոչը կը հրատարակենք ստորեւ, ներկայացուցիչն է իր ցեղին ունեցած բոլոր լաւ բաներուն եւ էականօրէն է հայրենասէր մը՝ ընտիր իրագործումներու երկար արձանագրութեամբ մը:)

Խաղաղութեան Վեհաժողովը ամբողջովին խաբեց մեզ: Անգամ մը եւս, քառասուն տարիներու ժամանա-

¹³ Այս միջամտութիւնը կը կատարուի հիմնուելով նախապէս ակնարկուած հակիրճ արձանագրութեան վրայ, ուր կ'ըսուի. «Փաստրմանեան չափաւոր դիրք մը բռնեց. հիմա հակառակորդ եղած է»: Կը թուի թէ հակիրճ գրառումները ընդարձակողը անուշադրութեան հետեւանքով մատնուած է այդ բացթողումին, որ նաեւ կրնայ ենթադրուիլ բնագրին նախադասական թերի կառոյցէն («Պատուիրակութեան երկու դաշնակցական անդամները նախապէս շատ չափաւոր դիրք մը ունէր սակայն յետոյ հակառակորդ մը դարձաւ, իսկ Տօք. Նեվրուզ...»):

կաշրջանի մը մէջ, Հին Աշխարհի քաղաքական դէմքերը անտարբեր կը մնան մեր տարաբախտ երկրին ահաւոր ողբերգութեան առջեւ: Ոչ միայն Հայաստանի ամենաընդարձակ մասը, ուր մեր նահատակներու հարիւր հազարաւոր մարմինները թաղուած են, կը մնայ թուրքին տիրապետութեան տակ, այլ նաեւ բուն իսկ Արարատեան Հանրապետութիւնը վտանգուած է: Վերջերս ստացուած հեռագրեր ոչ մէկ կասկած կը թողուն այս մասին: Բոլոր կողմերէ թշնամիներով շրջապատուած, առանց ծով ելքի, առանց դրամի եւ սնունդի, առանց ճամբորդական միջոցներու, Կովկասի մեր եղբայրները դատապարտուած են ոչնչացման:

Տաս ամիսներ առաջ նախատեսելով այս ծանր վտանգը, Սպիտակ Ծովէն կոչ մը հրապարակեցի, ուղղուած Ամերիկայի եւ Եւրոպայի բոլոր հայրենակիցներուս, աղաչելով որ փութան, զէն ի ձեռին, մեր տառապահար երկրին փրկութեան:

Ես ինծի թոյլ չտուի խաբուիլ որեւէ ձեռով որոշ Դաշնակից քաղաքական դէմքերու խոստումներով: Գիտեմ թէ խաբած են մեզ: Դժբախտաբար, Փարիզի մեր սեփական պատուիրակները, փոխանակ պաշտպանողական նկարագրով զինուորական կորովի միջոցներու դիմելով լուծել ջանալու ազգային խնդիրը, իրենք զիրենք սահմանափակեցին դիւանագիտական ծանօթագրերու փոխանակումով: Ամիսներով անոնց գործունէութիւնները վերջ գտան ողբալի ձախողութեամբ, որ մեր աչքերուն առջեւ է:

Ոչ մէկ արդարացում կայ յաւելեալ վարանումի: Տեղեակ չեմ եթէ որեւէ Դաշնակից կամ գործակից կառավարութիւն պիտի պատասխանէ այս հրատապ կոչին, որ մեզի կը հասնի Երեւանէն: Բայց գիտեմ թէ մենք՝ Ամերիկայի հայերս, պարտինք ըլլալ այս կոչին առաջին պատասխանողը: Պարտինք պատասխանել անոր մէկ մարդու նման. «Այո, հոս ենք մենք»:

Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան հաւանութեամբ եւ վաւերացումով, այս երկիրը եկած եմ օգնելու կազմակերպել մեր հայրենակիցներով կազմուած ռազմական ուժ մը: Գանատա եւ Միացեալ Նահանգներու կարգ մը մասեր այցելութիւնս համոզեց զիս այստեղի մեր երիտասարդ եղբայրներուն վառ հայրենասիրութեան: Անոնք պատրաստ են ամէն զոհողութեան: Միակ հարցը, հետեւաբար, կազմակերպման միջոցներու հարցն է: Գաղտնիք չէ որեւէ անձի համար թէ, թէեւ ունինք արշաւախումբ կազմելու համար բաւարար մարդիկ, մեզի կը պակսի դրամ, զէնք եւ հանդերձանք: Պէտք է ջանանք զանոնք ստանալ ամերիկեան կառավարութենէն կամ մեր ամերիկացի բարեկամներէն: Մեր ձեռնարկին մէջ յաջողելու համար, պէտք է յաղթահարենք միջազգային բնոյթի բազմաթիւ դժուարութիւններ:

Յայտարարութիւններէս եւ ձեզի տուած փաստաթուղթերէս դուք կը հասկնաք թէ մեր հայրենիքը վտանգի մէջ է:

Այս պայմաններուն ներքեւ, մեր առաջին պարտականութիւնն է միացած ըլլալ: Հաւանական ձախողութեան դիմաց, պէտք է մոռնանք մեր անձնական հակառակութիւնները եւ մեր կուսակցական վէճերը: Հրատապ կոչ կ'ուղղեմ այս երկրի հայ ժողովուրդին եւ հայ մամուլին ինքզինք համախմբելու, ոչ միայն խօսքով, այլեւ գործերով, ռազմական կազմակերպման այս հարցին շուրջ, որ պէտք է ըլլայ բացառապէս ազգային պաշտպանութեան հարց:

Ամբողջ սրտովս կը յուսամ որ հոս մեր միջեւ ամենայն անկեղծութեամբ կատարուած միութիւնը առաւել եւս պիտի գորացնէ կապերը, որոնք կը միացնեն Փարիզի մեր երկու պատուիրակութիւններն ու աշխարհի բոլոր հայերը, եւ ներշնչեն անոնց հասարակաց գործողութիւն մը մեր երկրին ազատագրման համար:

Կեցցէ՛ Հայաստանը:

Կեցցէ՛ Ամերիկան:

Թորգոմ

ԲԱՆԱԶԵԻ

Փարքուէ շէնքին մէջ հանրային ժողովի մը մէջ մէկտեղուած երկու հազար հայեր, 5 Հոկտեմբեր 1919-ի երեկոյեան, լսելէ ետք Զօրավար Թորգոմի բացատրութիւնները ընդհանրապէս Հայաստանի եւ մասնաւորապէս Արարատեան Հանրապետութեան արդի կացութեան շուրջ, կը յայտարարեն՝

Ա. Թէ Հայրենիքը վտանգուած է.

- Բ. Կ'արտայայտեն իրենց ցասումը Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովին եւ Գերագոյն Խորհուրդին դէմ՝ Հայաստանի կողմէ կատարուած հսկայ զոհողութիւնները անտեսելուն եւ զան իր ճակատագրին թողլքելուն համար.
- Գ. Ի տես Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը եւ Կիլիկիան պարփակող Ամբողջական Հայաստանի Անկախութեան պաշտօնական հռչակման, կատարուած Էրզրումի մէջ 31 Յունուար 1918-ին, ուժգին կը բողոքեն 1916-ի գաղտնի դաշնագրին դէմ ընդմէջ Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի կառավարութիւններուն՝ Հայաստանը բաժնելուն համար այնպիսի պահու մը, երբ 100,000 սպաներ եւ զինուորներ բոլոր ճակատներուն վրայ կը մարտնչէին դաշնակիցներու դատին համար, եւ այնպիսի պահու մը, երբ այդ դատին հանդէպ իրենց հաւատարմութեան պատճառով մէկ միլիոն այրեր, կիներ եւ երախաներ կը կոտորուէին բարբարոս թուրքերու կողմէ.
- Դ. Անոնք բացարձակապէս կը մերժեն ճանչնալ այս դաշինքը.
- Ե. Կը դատապարտեն այս դաշինքին անարգանքը հանդէպ Ամերիկայի մեծ Հանրապետութեան, Բրիտանական գաղութներու մեծ Ժողովրդավարութիւններուն եւ աշխարհի բոլոր ազատ ժողովուրդներուն.
- Զ. Կ'ուխտեն աջակցիլ Հայկական բոլոր հողամասերու ամբողջականութեան ճանաչման՝ տարածուող Սեւ Ծովէն մինչեւ Միջերկրական եւ Հալիս գետէն մինչեւ Կուռ գետ.
- Է. Հաւանութիւն կու տան Չօրավար Թորգոմի կողմէ՝ Միացեալ Նահանգներու, Գանատայի եւ Եւրոպայի ու Ասիոյ բոլոր երկիրներուն մէջ բնակող հայերով Ազգային Պաշտպանութեան Հայկական Բանակի մը կազմութեան առաջարկուած ծրագրին.
- Ը. Յանկութիւն կը յայտնեն որ Բրիտանական կառավարութիւնը յետաձգէ Կովկասէն ուժերու հեռացումը եւ երթայ փրկել Արարատեան Հանրապետութիւնը, մինչեւ որ ներկայիս կազմակերպուող Հայկական Ազգային Բանակը տէր դառնայ բոլոր հայկական հողամասերուն.
- Թ. Կոչ կ'ընեն բոլոր հայկական կուսակցութիւններուն միանալու վերի ծրագրին իրագործման համար.
- Ճ. Կ'որոշեն այս բանաձեւը հաղորդել Միացեալ Նահանգներու, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ կառավարութիւններուն, Փարիզի երկու հայկական պատուիրակութիւններուն, Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութեան, Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Ընկերութեան, Հայ Ազգային Միութեան, Ծերակոյտի Արտաքին Յարաբերութիւններու Յանձնաժողովի Ենթայանձնախումբի Նախագահին:

Այս բանաձեւը ծափողջոյնով ընդունուած է միաձայնութեամբ, բոլոր ժողովականները ոտքի, մինչ ցնծութիւն կ'ըլլար Ամբողջական Հայաստանի Անկախութեան համար:

Յ. Բարունակեան

Ժողովի Ատենապետ

Ի դիմաց Ժողովը Կազմակերպող Յանձնախումբի

Վ. Բ. Եագուպեան

(ՆՄ, տրցակ 16-05, թղթապանակ 21, 0291–0295, *անգլերէն մեքենագիր*)

Կ. Պոլիս, 1919 Հոկտ. 10

[Վսեմաշուք
Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակության
Բարիկ]¹⁴

Վսեմափայլ Տէր,

Ստացայ Ձեր 10 Սեպ. թուակիր նամակը. պ.պ. Վ. Թէքէեան եւ Ն. Տէր Ստեփանեան քաղաքէս անցան Երեւան երթալու համար: Իրենց հոս մնացած պահուն առիթ ունեցայ քանի մը անգամ տեսնուելու եւ կարգ մը խնդիրներու համար լուսաբանութիւններ ստանալու: Ձեր երկու պատուիրակները ներկայացան նաեւ Քաղ. Ժողովին եւ կարծեաց փոխանակութիւններ ունեցան:

Արդէն անոնց հոս ժամանելէն առաջ դատելով երեւոյթներէն եւ հիմնուելով մեր ստացած տեղեկութեանց վրայ համոզում գոյացուցած էինք թէ 28 Մայիսին Արարատեան Հանրապետութեան յայտարարութեան կատարուելէն յետոյ Ձեր Վսեմութեան եւ պ. Ահարոնեանի միջեւ գոյացած համաձայնութեան հակառակ քայլեր կ'առնուէին եւ 28 Մայիսի յայտարարութեան հետեւանք կը տրուէր: Մեր այս տեսութիւնը հաստատեցին մասնաւորապէս երկու վաւերագիրներ: Ասոնցմէ մին այն հեռագիրն էր, որ պ. Ահարոնեան ուղղած էր Հանրապետութեան Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչ պ. Ֆ. Թահթանեանի, որով կը հրաւիրուէր այս վերջինը Կ. Պոլսոյ հայ ժողովուրդին գլուխը անցած դիմաւորել Զօր. Հարպորթը եւ երկրորդը՝ Երեւանէն դրկուած այն գրութիւնը՝ որուն մէջ կը պատճառաբանուէր 28 Մայիսի յայտարարութիւնը եւ զայն արդարացնելու համար փաստեր կը բերուէր: Այս երկու գրութիւններուն եւ աստ անդ եղած հրատարակութեանց եւ ձեռնարկներու ծանօթանալէ յետոյ, Վարչութեան որոշմամբ ընդարձակ դիտողագիր մը յղեցինք Երեւան: Այդ դիտողագրին պատճենը արդէն հաղորդուած է Ձեր Վսեմութեան, ինչպէս նաեւ պ. Ահարոնեանի՝ պ. Թահթանեանի միջոցաւ:

Բրօֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանէ ստորագրուած 27 Օգոստոս թուակիր նամակին ներփակ հարիւր եօթանասուն եւ հինգ հազար (175.000) ֆր.ի չէքը, զոր Պատուիրակութեանդ կողմէ տրամադրուած էր, զանձնուելով Ձեր հրահանգին համար գործածուած է: Միայն պաղտատ, Հալէպ եւ Ատանա դրկուելիք գումարներուն համար դրամական կորուստ առաջ եկած է իբր *սնիօ*,¹⁵ յիշեալ գումարները անգլ. դրամի վերածելու համար:

Վերջին օրերս Փոքր Ասիայէն եւ վեց վիլայէթներէ հասած լուրերը վրդովիչ հանգամանք մը առնել սկսած են:

Գաւառի ամէն անկիւններու մէջ սարսափ կը տիրէ: Իթթիհատը վերստին ձեռք առած է երկրին դեկը եւ զայն կը կառավարէ իր ուզած եղանակովը:

Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ պահ մը թուրքերը ահաբեկ վիճակ մը ունէին եւ իրենց ճակատագրին համակերպելու երեւոյթ մը: Ամէն թուրք համոզուած էր թէ խաղը կորսուած էր եւ պատերազմէն Թուրքիա պիտի ելլէր ոչ միայն բարոյապէս նուաստացած, այլ [նաեւ] իրապէս շատ պզտիկցած:

Քանի ժամանակը անցաւ, այնքան աւելի յուսադրուիլ եւ ջանքերով ու աշխատութիւններով չարիքը սահմանափակելու մասին յոյսեր տածել սկսան: Ամէնէն անմիջական վտանգը իրենց համար Հայաստանի կազմութիւնն էր, որ անխուսափելի կը նկատուէին: Մնացեալ երկիրները Ուիլսընի 12րդ սկզբունքին վրայ հիմնուելով իբր իսլամ մեծամասնութեամբ երկիրներ իրենց սեպհական մնալուն ապահով էին: Հետեւաբար իրենց առաջին աշխատութիւնները նուիրեցին Հայկական Դատին դէմ՝ մէկ կողմէ դիւանագիտական միջոցներով պայքարելու եւ միւս կողմէն իբր մրցակից եւ Հայաստանի հողին պահանջատէր ուրիշ ազգ մը հանելու: Այսպէս ստեղծեց թուրք կառավարութիւնը առաջին անգամ քիւրտական խնդիր մը: Քիւրտերը թուրք

¹⁴ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի ուղղուած այս վաւերագիրն սկզբնապէս գրուած է սև մելանով և սրբագրութիւններու կամ փոփոխութիւններու ենթարկուած՝ կարմիր մելանով, ինչպէս նաեւ, քիչ անգամ, մատիտով:

¹⁵ Ջնջուած երկու տողերու մէջ կը նշուի. «Այսպէս, Պաղտատ դրկուելիք գումարին համար 125 ֆր.ի ծախք մը եղած է»:

կառավարության թելադրությամբ մինչև Բարիզ իրենց ձայնը հասցնելու ձեռնարկ ըրին. միւս կողմէ բուն երկրին մէջ քրտական շարժում մը առաջ բերել աշխատեցան:

Սակայն թուրք կառավարության կողմէ եղած այս քաղաքականութիւնը վտանգաւոր սխալ մըն էր, որուն գիտակցութիւնը շուտով ունեցան պետութեան վարիչները: Քիւրտերու մէջ արդէն երկար ատենէ ի վեր կան կարգ մը ցեղեր, որոնք իրապէս անջատողական ձգտումներ ունին եւ Քիւրտիստանի մը կազմութեան կ'աշխատին: Ասոնք կառավարութեան իրենց ընծայած աջակցութենէն քաջալերուելով կառավարութեան դատին ծառայելու դիմակին տակ իրենց սեպհական հաշուոյն աշխատիլ սկսան:¹⁶

Արեւելեան նահանգներու մէջ այս շարժումը ծրագրուած ատեն, Իթթիհատը իր կորսուած վարկը ձեռք բերելու համար ամէն աշխատութիւն կը թափէր: Որքան ատեն որ Թուրքիոյ ենթարկուած աղէտներուն պատասխանատու իրենք կը նկատուէին, չէին կրնար հրապարակ գալ: Սակայն երբ [Բարիզի] Վեհաժողովին որոշումով Հելլէն զինուորները գրաւեցին Յունիականի եզերքները եւ Իզմիրը, հասկցուեցաւ թէ բացի Հայաստանէն երկրին միւս մասերն ալ ձեռքէ ելլալու վտանգին տակն էր:

Ֆէրիտ փաշայի կառավարութեան համակերպած ըլլալը այս գրաւման գեղեցիկ պատրուակ մըն էր իրենց համար ամէն կողմ տարածայնելու համար թէ հայրենիքը վտանգի տակ էր եւ պէտք էր դիմադրել: Այս ահազանգով ժողովուրդը շարժել սկսան եւ քաղաքագիտական եւ վարչական թերութիւններ գտնալ սկսան իրենց հակառակորդներուն վրայ:

Եւ իրապէս հանրային կարծիքը, որ միշտ տրամադիր է տարուելու այս տեսակ գաղափարներէ, շուտով կրցան իրենց կողմը շահիլ: Վտանգին առջեւ առնելու, աղէտին դիմագրաւելու եւ բողոքելու ու չհամակերպելու ծրագիրը լաւագոյն ընդունելութեան մը արժանացաւ եւ տեսնուեցաւ որ Իզմիրի գրաւումէն յետոյ հին օրերը յիշեցնող ոգեւորիչ ճառեր եւ գրութիւններ երեւցին ամէն կողմ, եւ գործնականապէս տեսնուեցաւ արդիւնքը, երբ զինեալ դիմադրութիւններ եղան Հելլէն բանակին դէմ:

Այս շարժման գլուխը անցան Մուսթաֆա Բէմալ փաշա եւ ծովային նախորդ նախարար Ռէուֆ պէյ, որոնք Իզմիրի գրաւումին նման ուրիշ դէպքերու առաջքն առնելու համար սկսան աւելի գործնական քայլեր առնել:

Իրենց առաջին գործը եղաւ ուրեմն կազմակերպել Չէթներ, որոնք պիտի դիմադրէին նոր գրաւմանց: Տեսակ մը արձակազէններ, որոնք երկրին ամէն կողմը երեւան ելլալ սկսան:

Մասնաւորապէս շարժման առաջին կորիզն ծնունդ առաւ Արեւելեան նահանգներէն: Համաձայնական ոյժեր հոն շատ աննշան թիւ մը կը կազմէին, ուստի հոն ազատ էին ամէն կերպով կազմակերպուելու: Նոյնպէս կազմակերպութեան շատ նպաստաւոր գետին մը կը ներկայացնէր Էրզրումը տարբեր տեսակէտով մը:

Հոն ձգուած էր մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք, զոր ռուսերը թողած էին եւ Համաձայնականը չէին կրցած առնել՝ ըստ զինադադարին տրամադրութեանց:

Այդ շրջանակը բոլորովին հեռու էր օտար ազդեցութենէ, ուստի հոն առաջին անգամ շրջականերու բնակչութեան ներկայացուցիչներով գումարուեցաւ քօնկրէ մը (Յունիս ...ին)¹⁷, որ Օսմ. Կայսրութեան հողային ամբողջութիւնը պահելու որոշումը տուաւ, ամէն զոհողութիւն ընելու յանձնառութեամբ:

Իրենց առաջին գործը եղաւ այդ տեղերու կառավարութիւնը իրենց ձեռքերուն մէջ առնել, յետոյ նիւթական միջոցներ հայթայթել: Ասոր համար իրենց ընտրած մեթոտը շատ պարզ է: Չինեալ՝ գիւղեր եւ քաղաքները կը գրաւեն, յետոյ հարուստները կանչելով անոնցմէ խոշոր գումարներ կը պահանջեն: Եթէ չտան, զանոնք լեռ կը տանին եւ մինչեւ որ դրամը չառնեն, չեն թողուր զանոնք ազատ:

Շարժումը, որ կը կոչուէր Ազգային (Միլլի), հետզհետէ տարածուեցաւ:

Կեդրոնական կառավարութեան ազդեցութեան շրջանակը հետզհետէ կը սահմանափակուէր եւ այս շարժումին յարողները օրէ օր կ'աւելնային:

¹⁶ Բնագրին մէջ ջնջուած է այս պարբերութեան յաջորդող հետեւեալ հատուածը. «Մինչ այդ արդէն Բարիզի Վեհաժողովին հաւանութեամբ Հելլէն զինուորներու կողմէ Իզմիրի եւ շրջակայից գրաւումը բոլորովին քաջալերեց Իթթիհատին ստորեկր[ե]յայ գործունէութիւնը»:

¹⁷ Այլօյաճեանի ձեռագրով պատրաստուած այս սեւագրութեան մէջ ակնյայտօրէն բազմակէտը ձգուած է թուականը նամակին մաքրագիր օրինակը պատրաստելու պահուն աւելցնելու համար: Կարնոյ կամ Էրզրումի ժողովը սկիզբ պիտի առնէր 23 Յուլիս 1919-ին եւ փակուէր 4 Օգոստոս 1919-ին: Յունիսի ժողովը տեղի ունեցած էր Ամասիոյ մէջ, ուր պիտի պատրաստուէր հողը ազգայնական շարժման՝ 22 Յունիս 1919-ին ստորագրուած շրջաբերականով մը:

Այնքան քաջալերուեցան եւ այնքան յաջողութիւն գտան, որ վերջապէս բոլոր երկիրը իրենց իշխանութեան տակ առնելու յանդուգն գաղափարը յղացան եւ գործադրեցին:

Մուսթաֆա Քէմալ եւ Իսմայիլ Ֆազլի փաշաները եւ Բէուֆ պէ բոլոր երկրին բնակիչներուն հրաւեր ըրին պատուիրակներ ընտրելու եւ քօնկրէ մը կազմելու Մերաստիոյ մէջ:

Սեպտ. 5ին այդ քօնկրէն գումարուեցաւ եւ 8–10 օր յետոյ ցրուեցաւ, իր որոշումները գործադրելու համար ներկայացուցիչ մարմին մը կազմելէ յետոյ: Մերաստիա կը դառնար այս նոր կառավարութեան կեդրոնը: Քօնկրէ[է]ն անմիջապէս յետոյ այս կազմակերպութիւնը կը տարածուէր մինչեւ Կ. Պոլսոյ դուռը, մի առ մի գրաւելով բոլոր կեդրոնները: Ամէն տեղ արդէն պաշտօնապէս մտնելէ առաջ պատուիրակներ կը դրկեն եւ տեղւոյն պաշտօնէութիւնը կը շահին, յետոյ յանկարծ կը մտնեն եւ իրենց առաջին գործը կ'ըլլայ հեռագրատունը գրաւել: Յետոյ կառավարիչը կամ կուսակալը պաշտօնանկ կ'ընեն եւ տեղը ուրիշ մը կը դնեն, որուն առաջին գործը կ'ըլլայ հեռագրել Կ. Պոլիս թէ կեդրոնի կառավարութիւնը չի ճանչնար:

Շարժումը եկաւ հասաւ մինչեւ Կ. Պոլսոյ դուռը, Նիկոմիդիա: Դահլիճը ճարահատ հրաժարեցաւ եւ նոր դահլիճ մը եկաւ պաշտօնի գլուխ, որ ամէն կերպով այս կազմակերպութեան ազդեցութեան տակ է:

Ամէն կողմ այս Միլլի կազմակերպութիւնը թէ՛ իր պետերուն [բերնով] եւ թէ՛ իր յայտարարութիւններուն մէջ կը հաւատէ թէ շարժումը քրիստոնէից դէմ չէ, սակայն երեւոյթները շատ կասկածելի կը դարձնեն այս հաւաստիքը: Բոլոր նախկին ջարդարարները եւ Իթթիհատին արարածները գործին գլուխ եկած ըլլալով, նախկին մտայնութիւնն է որ կը տիրապետէ: Շատ մը տեղեր կառավարութեան փոփոխութեան հետ թալանի փորձեր եղած են: Թուրքերը շարունակ քրիստոնէաներու կը սպառնան: Նոյնպէս Մերաստիոյ քօնկրէին որոշումներուն մէջ գաղտնի տրամադրութեան մը մասին զրոյցներ կան, որոնք ամէնուն բերանն են եւ ապահովաբար հիմ մը ունին, վասնզի մեր առած տեղեկութեանց համաձայն կարգ մը թուրքեր իրենց բարեկամ հայերուն գաղտնի տեղեկացուցած են: Այս որոշման համաձայն, Հայաստանի կազմութեան պարագային, հայերը ջարդել որոշուած է:

Կրնաք երեւակայել ահուսարսափը հայ ժողովուրդին, երբ ասոնք ամէնը կը տեսնէ ու կը լսէ: Մասնաւորապէս իր յուսահատութիւնը անոր համար անսահման է, որ Համաձայնական զինուորները երբեք չեն միջամտեր եւ տեղ տեղ նոյնիսկ կը ձգեն ու կը մեկնին: Քէօթահիա նոյնիսկ Չէթներու քաղաք մտնելու հետեւեալ օրը մեկնած են անգլ. զինուորները 300 վակօնի մօտ ռազմանիւթ ալ թուրքերու ձեռքը ձգելով: Մարգուսան, Ամասիա եւ շրջակայքին անգլ. հրամանատարը հայոց կեանքին ապահովութեան մասին հաւաստիքներ տալէ 1–2 օր յետոյ հրամայած է որ անգլ. զինուորները Սամսոն քաշուին:

Այս իրողութիւնները մէկ կողմէն, թուրքերու՝ քրիստոնէաներու հանդէպ բռնած ընթացքը միւս կողմէն, մասնաւորապէս մասնակի սպանութիւնները, հայերու քաղաքներէն դուրս ելլալով գիւղերը շրջելու անկարելիութիւնը, եւ մանաւանդ Ազգային շարժման վարիչներուն արտակարգ համարձակութիւնը մինչեւ Ամերիկեան Նպաստամատոյց Մարմնոյն արմտիքի մթերքը եւ ինքնաշարժ կառքերը գրաւելու չափ առաջ տանիլը, մեծապէս յուսահատութեան մատնած [են] հայերը, որոնք վերստին գաղթել սկսած են: Փոքր Հայքի շրջանակէն Սամսոն կը խուժեն մեծ թուով հայեր, ինչպէս Կեսարիայէ եւ ուրիշ տեղերէ կ'անցնին Կիլիկիա եւ Սուրիա:

Կարօտութիւնը անսահման է եւ թշուառութիւնը՝ ճմեռուան հետ՝ անխուսափելի:

Ամէն տեղ տիրող կարծիքը սա է թէ Իթթիհատը քաջալերուած կը թուի ոճէլ յայտնի կամ գաղտնի արտաքին ոյժէ մը: Նոյնիսկ կասկածներ կան թէ զենք կը հայթայթուի այս Միլլի կազմակերպութեան, որուն այսքան յանդուգն գործունէութիւնը չենք գիտեր թէ Եւրոպա ինչ աչքով կը դիտէ: Համաձայնական տեղւոյս ներկայացուցիչները այնպիսի դիրք մը կը բռնեն, որ իբր թէ անգէտ են այս շարժման վարիչներուն մտայնութեան եւ Իթթիհատին ու այս շարժման մէջ կապեր գտնուած ըլլալը չեն գիտեր:

Մեր ստացած բոլոր նամակներն ալ ցոյց կու տան թէ բացարձակապէս Իթթիհատական շարժում մըն է անկիւս եւ հայ ժողովուրդին երկիւղը բոլորովին անտեղի չէ:

Չենք գիտեր թէ դուք ի՞նչ կը խորհիք եւ ի՞նչ ձեռնարկներ ըրած էք, եւ թէ մենք ունի՞նք կատարելիք դեր մը:

Սպասելով Ձեր պատասխանին, մնամ աղօթաբար

Պատրիարք Հայոց

[Զաւէն Արքեպ.]

Յ.Գ. Ներսիսյան կը գտնէք պատճենը այն նամակին, զոր Իզմիրի Առ[աջնորդական] Տեղապահը մեզի յղած է ի պատասխան Ձեր կողմէն մեր միջոցաւ եղած հարցումի մը:

Նոյն

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ատենագրութիւնը, Դ734-Դ742, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 19

**Համերաշխութիւն յորդորող նամակներ Ա. Խատիսեանին, Պ. Նուպարին, Ա. Ահարոնեանին
եւ Վ. Թէքէեանին ու Ն. Տէր Ստեփանեանին**

Ա.

15 Հոկտեմբեր 1919

[Նորին Վսեմութիւն

Աղեքսանդր Խատիսեան

Վարչապետ Հայաստանի Հանրապետութեան
Երեւան]

Տէր Վարչապետ,

Կ. Պոլսոյ հայ ազգի երեք յարանուանութեանց պետերու եւ ներկայացուցիչ մարմիններու գործակցութեամբը կազմուած Համագգային Ժողովը, որ ազգային ընդհանուր հարցերու շուրջ ընդհանուր համերաշխութիւն մը եւ համագործակցութիւն մը առաջ բերելու նպատակով ստեղծուած է եւ զինադադարէն ի վեր կը գործէ, վերջին օրերս, արտասահմանէն ստացուած տեղեկութիւններէ եւ հաղորդագրութիւններէ, ինչպէս Համաձայնական ոյժերու Արեւելքի բարձրագոյն պաշտօնատարներու անձնական եւ պաշտօնական յայտարարութիւններէն, մեծ ցաւով տեղեկացաւ թէ Հայկական Հանրապետութեան, ինչպէս նաեւ քաղաքական կարելուր կեդրոններու մէջ գործող հայ մարմիններու մէջ կան կարգ մը ներքին անհասկացողութիւններ, թիրիմացութիւններ, եւ անոնց հետեւանօք բաժանումներ եւ պառակտումներ, որոնք շատ գէշ ազդեցութիւն կը գործեն Եւրոպայի եւ մասնաւորապէս Ամերիկայի մեր բարեկամներուն վրայ:

Արդ, Համագգային Ժողովը, այս ցաւաւոր կացութեան իրազեկ ըլլալէ յետոյ մասնաւորապէս իրեն անդամներէն ոմանց պաշտօնական շրջանակներէ եղած թելադրութիւններէն ներշնչուած, որոշեց մասնաւոր գրութեամբ մը ներկայացնել իր բաղձանքները Հանրապետական կառավարութեանդ վարիչներուն եւ խնդրել որ բարեհաճիք նկատի առնել կացութեան եւ ժամանակին պահանջները:

Համագգային Ժողովս կը հաւատայ թէ Հանրապետական կառավարութեանդ վարիչները, նկատի առնելով ներկայ տագնապալի կացութիւնը, որ աւելի քան երբեք սպառնալից դառնալու բնոյթ մը առած է եւ զմեզ օտար աջակցութեան ու պաշտպանութեան կարօտ կը դարձնէ, աշխարհի զանազան մասերու մէջ հայերու ի նպաստ ստեղծուած համակրական հոսանքը ու սիրալիք վերաբերումը չեն փափաքիր ենթարկուած տեսնել յոռեշրջումի մը եւ վերածուիլ հակակիր հոսանքի մը ընդդէմ հայ ազգին, գլխաւորապէս ներշնչուած սա զաղապարէն թէ անիկա անգիտակ ու անընդունակ է ազգային ինքնորոշման քանի որ իր ճակատագրին վճռող օրերուն, այսքան բախտորոշ շրջանի մը մէջ, ուր ամէն տեսակ կիրքեր ու քինախնդրութիւններ պետք է դադրին, դեռ կը զբաղի վէճերով եւ պայքարներով:

Համագգային Ժողովս կը գնահատէ Հանրապետական կառավարութեանդ աշխատութիւնները եւ թափած ճիգերը, որոնց կը տեղեկանայ մամուլի տեղեկութիւններէ, արժանահաւատ անձերէ եւ Հանրապետութեան արժանաւոր ներկայացուցիչ պ. Ֆ. Թահթաճեանէ, զիտակ ենք այն ջանքերուն որոնք կատարուած են ոչ միայն կազմակերպելու համար ի չգոյն կառավարութիւն մը, այլ [նաեւ] պաշտպանելու համար զայն այնքան կորովի

կերպով հակառակ բազմաթիւ եւ անյաղթելի դժուարութիւններու, որոնք կը շրջապատեն զայն:

Գիտենք թէ ինչ մեծ աշխատութիւններ կատարուած են ահարկու տառապանքներէ հազիւ փրկուած ժողովուրդը սովի եւ կարօտութեան սարսափներուն մէջ կառավարելու համար որքան կարելի է յաջողութեամբ:

Կը զգանք եւ կ'ըմբռնենք մեծութիւնը այն գոհողութեան որ Հանրապետական կառավարութեան վարիչները կ'ընեն առաջնորդուած իրենց ազգային բարձր զգացումներէն: Հետեւաբար կը համարձակինք կոչում ընել իրենց որ առաջնորդուած ազգային գերագոյն շահերու ծառայելու ազնիւ գաղափարէն եւ գիտակից գոհողութեամբ մը նուիրուելու բարձր զգացումէն, հաճին իրենց բոլոր կարելին ընել տիրող անհամերաշխութեան, պառակտումներուն եւ բաժանումներուն վերջ տալու համար:

Համազգային Ժողովս համոզուած է թէ այս պահուս Բարիզի Հայ Պատուիրակութեան կողմէ Երեւան դրկուած երկու ներկայացուցիչներուն եւ Հանրապետական կառավարութեանդ միջեւ բանակցութեան առարկայ եղած խնդիրներն են որ կը կազմեն գլխաւոր աղբիւրը այն վէճերուն եւ պառակտումներուն, որոնք արձագանգ գտած են հայ մամուլին թէ հայ հասարակութեան մէջ թէ՛ Հայրենիքի մէջ, թէ՛ անկէ դուրս, բոլոր կարեւոր գաղութներու մէջ:

Հետեւաբար ազգային ընդհանուր համերաշխութեան մը վերստեղծման գլխաւոր լծակը կը գտնուի ձեր ձեռքը եւ մենք կը յուսանք թէ զայն պիտի շարժէք այնպիսի կերպով մը, որ համերաշխութիւնը գոյանայ եւ ո՛չ թէ բոլորովին քայքայուի ազգային միութիւնը:

Ուստի թախանձագին կը խնդրենք որ ինչ որ կարելի է ընէք համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար, եւ ցրուելու համար բոլոր տարակոյսները ու վարանումները մեր բարեկամներուն, որոնք այս միջոցիս տիրող անհամերաշխութենէն գայթակղուած ըլլալ կը թուին:

Այս գերագոյն վայրկեաններուն մէջ տիրող անհասկացողութիւնները, որոնք յառաջ կը բերեն ներքին վէճեր, առարկան կ'ըլլան բոլոր վարչական շրջանակներու ուշադրութեան եւ աւելորդ ուժասպառումի մը տեղի կու տան, մինչ համոզուած ենք թէ ներքին պայքարին համար իրենց սպառած ոյժերը անհատոյց, կրնան տրամադրել թշնամիներու հայերու դէմ մղած բարոյական եւ նիւթական պայքարը չեզոքացնելու եւ նոյնիսկ ի հարկին անոնց հակազդելու, եւ վնասը՝ օգուտով մը փոխարինելու:

Համազգային Ժողովս, որ իր մէջ կ'ամփոփէ թրքահայ երեք յարանուանութեանց վարչական եւ պաշտօնական մարմիններու կարծիքները, իրեն համար նուիրական պարտք մը կը համարէ Ձեզ իրագրել ընել ազգային ընդհանուր բաղձանքին՝ իրագործուած տեսնելու ցանկալի համերաշխութիւնը եւ միութիւնը բոլոր ազգին մէջ եւ յայտնելու իր պատրաստակամութիւնը եւ յօժարութիւնը բերելու համար իր բաժինը,- եթէ կարիք կայ,- այդ ամէնուր բաղձացուած միութեան իրագործման համար:

Ներկայացնելով մեր այս բաղձանքները, եւ անոնց լուրջ նկատառումը սպասելով կը մատուցանենք մեր յարգանքները եւ լաւագոյն մաղթանքները Ձեր աշխատութեանց յաջողութեան համար:

Ազգապետ Հայ Աւետարանականաց
Պատ-տեղ. Հայ-Կաթողիկէ Հասարակութեան
Պատրիարք Հայոց

Բ.

Վսեմափայլ
Պօղոս Փաշա Նուպար
Նախագահ Հայկ. Պատուիրակութեան
Բարիզ

Վսեմափայլ Տէր,

Համազգային Ժողովը իր վերջին նիստին մէջ տեղեկացաւ թէ արտասահմանի հայ գաղութներուն մէջ կը տիրէ երկպառակ վիճակ մը, որուն արձագանգը մամուլի միջոցաւ նաեւ Կ. Պոլիս կը հասնի եւ հոս ալ սկսած են թեր ու դեմ վէճեր, նորակազմ հայ կառավարութեան շուրջը: Նոյնպէս ժողովին հաղորդուեցաւ[ն] Համաձայնական իշխանութեանց պատկանող անձնաւորութեանց անհատական եւ պաշտօնական կարգ մը տեսութիւն-

ներք, որոնցմէ շատ պարզ էր հետեւցնել թէ մեր օտար բարեկամներու շրջանակին մէջ տխուր տպաւորութիւն մը ըրած [են] հայ ներքին վեճերը եւ կը վախցուի հակազդեցութենէ մը այն հոսանքին դէմ, որ ասկէ առաջ ստեղծուած էր այնքան ջանքերով ի նպաստ հայոց:

Արդ, այս կացութեան մէջ Համագգային Ժողովը Ձեր նախագահութեան տակ գտնուած Հայկ. Պատուիրակութեան կողմէ համերաշխութիւն մը ստեղծելու համար Երեւան պատուիրակներ դրկելու ձեռնարկը ջերմօրէն գնահատելով հանդերձ, որոշեց իր կողմէ կատարուած բանակցութիւնները բաղձացուած եզրակացութեան հասցնելու համար իր բաղձանքները ու փափաքները պաշտօնագրով մը արտայայտել Հանրապետութեան վարչապետ պ. Ադ. Խատիսեանի, խնդրելով որ հաճին ամէն կարելիին ընել միութիւնը յառաջ բերելու համար:

Արդ, Վսեմափայլ Տէր, մեր այս ձեռնարկը ի տեղեկութիւն Ձեզ, Պ. Ա. Ահարոնեանի, Պ. Վ. Թէքէեանի եւ Պ. Նշան Տ. Ստեփանեանի հաղորդելով, պիտի խնդրէինք որ,- ինչպէս անոնցմէ խնդրած ենք,- Բարիզի Պատուիրակութիւնն ալ իր կարգին գործադրէր ամէն կարելի միջոց առաջ բերելու համար համերաշխութիւն մը, որ ներկայիս միակ անհրաժեշտ բանը կը դատենք:

Եւ որովհետեւ միութիւնը պէտք է կատարուի ընդհանուր եւ լայն սահմանի մը վրայ, կը խնդրենք որ մեր այս փափաքը՝ իբր ըղձանքը հայութեան ամենէն բազմապէս մէկ հատուածին պաշտօնական մարմիններուն, հաղորդէք նաեւ բոլոր արտասահմանեան կարեւոր գաղութներուն, որոնցմէ մենք կը սպասենք այս գերագոյն եւ բախտորոշ վայրկեաններուն զոհողութիւնը իրենց մէջ խեղդելու անձնական եւ կուսակցական կիրքերը եւ միացեալ ոյժերով պաշտպանելու ազգին շահերը:

Յուսալով որ մեր այս խնդրանքը նկատի պիտի առնէք, կը մատուցենք մեր յարգանքները:

Յաջողութիւն մաղթելով

Պատրիարք Հայոց
ԶԱԲԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
Պատ. Տեղ. Հայ-Կաթողիկէ Հասարակութեան
ՕԳ. ԱՐՔ. ՍԱՅԵՂԵԱՆ
Ազգապետ Հայ Աւետարանականաց
ԶԷՆՈՐ Ա. ՊԷՉՃԵԱՆ¹⁸

Գ.

Ազնուամեծար

Պ. Ա. Ահարոնեան

Նախագահ Հայկ. Հանրապետութեան Բարիզի Պատուիրակութեան
Բարիզ

Համագգային Ժողովը իր վերջին նիստին մէջ տեղեկացաւ թէ արտասահմանի հայ գաղութներուն մէջ կը տիրէ երկպառակ վիճակ մը, որուն արձագանգը մամուլի միջոցաւ նաեւ Կ. Պոլիս հասած է: Ժողովը նաեւ տեղեկացաւ համաձայնական իշխանութեանց պատկանող անձնաւորութեանց անհատական եւ պաշտօնական կարգ մը տեսութիւններ[ուն], որոնցմէ շատ պարզ էր հետեւցնել թէ մեր օտար բարեկամներու շրջանակին մէջ տխուր տպաւորութիւն մը ըրած [են] հայ ներքին վեճերը եւ կը վախցուի հակազդեցութենէ մը այն հոսանքին դէմ, որ ասկէ առաջ ստեղծուած էր այնքան ջանքերով ի նպաստ հայերու:

Արդ, Համագգային Ժողովս, անհրաժեշտ դատելով ազգային ընդհանուր համերաշխութեան մը պէտքը, յարմար տեսաւ գրաւոր դիմում ընել Հայկական Հանրապետութեան վարչապետ պ. Ալ. Խատիսեանի եւ խնդրել որ ամէն կարելի ի գործ դրուի այս միջոցիս Երեւանի մէջ պ.պ. Վահան Թէքէեանի եւ Նշան Տէր Ստեփանեանի միջոցաւ կատարուած բանակցութիւններուն տալու համար այնպիսի ելք մը՝ որ կարելի ըլլայ վերստեղծել

¹⁸ Ի տարբերութիւն այս շարքին մէջ նշուած միւս երեք նամակներու ձեռագիր օրինակներուն, կը հանդիպինք նաեւ Նուպարի ուղղուած այս նամակին տպագիր օրինակին, «Համագգային Ժողով Հայոց» վերտառութեամբ նամակաթուղթի վրայ, ուրիշ թղթապանակի մը մէջ (ՊՏԴ, տուփ 9, M6000, Ղ63):

խանգարում համերաշխությունը բոլոր հայ կարեւոր կեդրոններու մէջ:

Համագգային Ժողովս այս ձեռնարկը հարկ դատեց ընել քանի որ վէճի եւ պայքարի առարկայ գլխաւոր խնդիրները հետեւանք էին գլխաւորաբար Երեւանի կառավարութեան եւ Բարիզի Հայ Պատուիրակութեան միջեւ առաջ եկած անհասկացողութեան, որ արձագանգ գտած է ամէն կողմ:

Մեր այս ձեռնարկը ի գիտութիւն հաղորդելով Ձեր Պատուիրակութեան,- ինչպէս նաեւ Վսեմ. Պօղոս Փաշա Նուպարի եւ Պատուիրակութեան Երեւանի բանագնացներուն,- պիտի խնդրենք որ դուք ալ Ձեր ազդեցութիւնը ի գործ դնէք համերաշխութիւնը եւ միութիւնը կայացնելու համար:

Համագգային Ժողովս համոզուած է որ մեր այս փափաքը իբր ըղձանքը հայութեան ամենէն աւելի տառապած մէկ հատուածին պաշտօնական ներկայացուցիչներուն, լուրջ նկատառութեան առարկայ պիտի ըլլայ Ձեր կողմէ եւ կը խնդրէ որ անկէ հաղորդուի ուր որ յարմար կը դատուի, իբր ձայնը ազգին մէկ գլխաւոր մասին, որ այդ համերաշխութեան մէջ կը կարծէ տեսնել իր փրկութիւնը եւ ընդհանուր ազգին օգուտը:

Յուսալով որ մեր փափաքը անխելի չպիտի մնայ կը մատուցանենք մեր յարգանքները:

Պատրիարք Հայոց
Պատ. Տեղ. Հայ-Կաթողիկէ Հասարակութեան
Ազգապետ Հայ Աւետարանականաց

Գ.

Ազնուաշուք

Տեարք Վահան Թէքէեան եւ Նշան Տէր Ստեփանեան
Երեւան

Այս միջոցիս արտասահմանէ ստացուած լուրերէ եւ հոս գտնուող Համաձայնական ներկայացուցիչներու մասնաւոր յայտարարութիւններէն մենք այնպէս կը կարծենք թէ ընդհ. կերպով մը հայկական խնդրոյն լուծման մէջ կարեւոր դեր մը ունի նաեւ ազգային ընդհանուր համերաշխութեան մը գոյութիւնը, որ վերջերս խզուած ըլլալու երեւոյթ մը առած է, բոլոր կեդրոններու մէջ վէճեր ծագած ըլլալով:

Չարիքին արմատը եւ տարակարծութեանց գլխաւոր աղբիւրը կը կարծենք թէ այն խնդիրներն են, որոնց շուրջը համաձայնութիւն մը ստեղծելու գեղեցիկ գաղափարով զԶեզ պատուիրակ ընտրած էր Բարիզի Հայկ. Պատուիրակութիւնը:

Համագգային Ժողովս, որ երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերուն նախագահութեան տակ վարչական մարմիններու համագործակցութիւնը առաջ բերելու համար ստեղծուած մարմին է, նկատի առնելով տիրող հոգեբանական վիճակը եւ տիրող անհամերաշխութեան հաւանական հետեւանքները, հարկ դատեց պաշտօնագրով մը, որ երեք հոգեւոր պետերու կողմէ ստորագրուած է, դիմել Երեւանի կառավարութեան վարիչներուն եւ կոչում ընել անոնց որ բոլոր կարելի զոհողութիւնը ընեն, ստեղծելու համար ամենուր բաղձացուած միութիւնը: Համագգային Ժողովս իր այս ձեռնարկը Ձեզի հաղորդելով ի տեղեկութիւն, Ձեզմէ ալ կը խնդրէ նկատի առնել կացութեան բոլոր պահանջները եւ օտարներու վրայ մեր ներքին վիճակին ձգած տպաւորութիւնները, առաջ վարել բանակցութիւնները այնպիսի կերպով մը որ միութիւնը եւ համերաշխութիւնը,- այնքան անհրաժեշտ մեզի համար,- անկարելի չդառնայ:

Յուսալով որ մեր այս բաղձանքը Ձեր կողմէ նկատի պիտի առնուի եւ ամէն կարելին ի գործ պիտի դրուի միութեան իրագործման համար, յաջողութեան մաղթանքներով՝

Ազգապետ Հայ Աւետարանականաց
Պատ. Տեղ. Հայ-Կաթողիկէ Հասարակութեան
Պատրիարք Հայոց

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ732-Թ738, *հայերէն ձեռագիր*)

Պարոն Զլեմանսո,
Նախագահ Խաղաղության Վեհաժողովին
Փարիզ

Արևելքի քրիստոնեայ Փոքրամասնություններու առաջնորդները պատիւը ունին անգամ մը եւս Խաղաղության Վեհաժողովին դիմելու, անոր ուշադրութիւնը դարձնելու համար Օսմանեան Կայսրութեան քրիստոնեաներու հետզհետէ ծանրացող տագնապալի կացութեան վրայ: Անցեալ Յունիսի մեր դիմումով հաղորդելով վտանգները, զորս տխուր փորձառութիւն մը մեզի նախատեսել կու տար, այսուհանդերձ չէինք հաւատար թէ կազմալոյծ,- բայց ոչ՝ զինաթափուած,- թուրքերը պիտի յաջողէին կազմակերպուիլ կարենալ կրկին՝ անպատասխանատու տարրեր դէմ հանելու համար նոյնինքն Դաշնակից Տէրութիւններու քաղաքականութեան:

Ազգային անգոյ շարժումի մը ներքեւ քօղարկեալ՝ անպատժութեամբ քաջալերուած թուրքերը, Կայսրութեան ոչ գրաւեալ մասերուն մէջ սկսան տիրապետութեան դրութեան մը ահաբեկումով միայն: Սպասելով որ պարագաները իրենց թոյլ տան կրկին ձեռք առնել մեծ բնաջնջումներու ընթացքը, կ'աշխատին բնական կեանքը անտանելի դարձնել անպաշտպան քրիստոնեաներուն, որովհետեւ անոնց արգիլուած է զինուիլ Թուրքիոյ այն մասերուն մէջ, ուր անոնք չեն կրնար յոյս ունենալ որեւէ արտաքին օգնութեան: Սպանութիւնները հանապազօրեայ են, գիւղացիներուն արգիլուած է իրենց դաշտերը մշակել, որբերուն՝ վերադարձուիլ իրենց ազգին. մարդիկ ամէն օգնութիւն ստանալու նեղութեան մէջ: Այն շրջաններուն մէջ, ուր կը բռնակալեն Միութենականներու [Իթթիհատականներու - Վ.Դ.] կողմէ ստեղծուած եւ սնուցանուած ենթադրեալ Ազգային Ուժերը, աւագակութիւնը կը տարածուի օր ցերեկով: Կացութեան վտանգները այնպէս են որ նոյնիսկ չեղեալ նկատելով նոր ջարդերու հաւանականութիւնը, մենք համոզուած ենք որ կը բաւէ իրերը ձգել իրենց ներկայ կացութեան մէջ, որպէսզի վերոնշեալ շրջաններու քրիստոնեաները բնական բերումով դատապարտուած ըլլան շիջումի, որուն կը միտի թրքական քաղաքականութիւնը: Արդէն անոնց գաղթը դէպի Սեւ Ծովու կամ Մարմարայի եզերքները հսկայ համեմատութիւն առաւ, եւ թշուառութեան ու բնաջնջումի նոյն տեսարանները կը կրկնուին:

Մենք պատասխանատու պիտի ըլլանք այն բոլոր դժբախտութիւններուն համար, որոնցմէ պէտք է զգուշանալ՝ եթէ յանուն մարդկայնութեան նոր եւ գերագոյն կոչ մը չընէինք Դաշնակից տէրութիւններուն, իրենցմէ աղերսելով վերջ դնել կացութեան:

Գիտակցելով մեզի ինկած պարտաւորութիւններուն, կը խորհինք որ չարիքը ջնջելու միակ ձեւը կը կայանայ Կայսրութեան գլխաւոր կէտերուն Դաշնակից Ուժերու կողմէ անմիջական գրաւումին մէջ:

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն Նախագահ, մեր բարձր համարումին նոր հաւաստիքը:

Տիեզերական Պատրիարքութեան Տեղապահ
Պատրիարք Հայոց
Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի Տեղապահ
Հայ Բողոքականներու Ազգապետ

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ Test, Հ958, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*)

Կ. Պոլիս, 17 Հոկտմ. 1919

Դիմում Ֆրանսական, Անգլիական, Իտալական եւ Ամերիկեան Բարձր Գոմիսիւներու Մօտ
Յոյն, Հայ, Հայ-Կաթոլիկ եւ Հայ-Բողոքական Հասարակութեանց Կողմանէ
Պատուիրակներն էին՝
Յոյն Պատրիարքական Փոխանորդը եւ պր. Գազանօվա, Հայոց Պատրիարքը, Տօք. Դաւիթեան
եւ պր. Չայեան

Պատուիրակութիւնը նախ դիմեց Ֆրանսական Բարձր Գոմիսիւրութեան: Պր. Defrance-ի կողմանէ պատիւով ընդունուելով, նախ յունաց փոխանորդը բացատրեց դիմումի նպատակը, այսինքն Արեւելքի մէջ քրիստոնէայ տարրին դարերէ ի վերջ կրած տառապանքները որ Համաձայնականներու տարած յաղթանակով վերջացած կը նկատուէր, ընդհակառակը զինադադարէն ի վեր աւելի վատթարացած է կացութիւնը, իսկ վերջերս ալ Միլլի կոչուած շարժումովը աւելի սաստկացած: Ամեն տեսակ հալածանքներու, սպանութիւններու ու ամեւանգումներու յուրեր կը հասնին շարունակ, եւ նկատելով որ իրաց այս կացութիւնը կրնայ ջարդերու յանգիլ, Արեւելքի քրիստոնէայ հասարակութեանց պետերը պարտք համարեցին ուղղակի հեռագրով Պր. Բլեմանսօ-ի դիմել ու անոր ուշադրութիւնը հրաւիրել, միանգամայն խնդրել Ֆրանսական Բարձր Գոմիսիւրէն, որպէս իրազեկ տեղւոյն կացութեան, որ իր հեղինակութեամբը ուժ տայ կատարուած դիմումին եւ Պոլսոյ մէջ ալ, պարագաներու պահանջած միջոցները ձեռք առնուին, անխուսափելի դժբաղդութեանց առաջքը առնելով՝ ապահովութիւնը հաստատել տալու համար: Պր. Գազանօվա թարգմանելով վերոյիշեալ ըսուածները, Պր. Defranceի մատոյց 19 Հոկտ. թուական Պր. Բլեմանսօ-ի տրուած հեռագրին ստորագրեալ պատճենը:¹⁹

Պր. Defrance դիտել տուաւ թէ՝ ներկայ թուրք Միլլի շարժումը գաւառներու ապահովութեան տեսակէտով բոլորովին աննպաստ չէ, թէ իր ստացած տեղեկագիրները, գէթ ներկային համար, գոհացուցիչ են, ջարդերու յուրեր չկան եւ հանդարտութիւն կը տիրէ:

Պատասխանուեցաւ թէ՝ պատրիարքարաններու ստացած տեղեկագիրները բոլորովին հակառակը կը ներկայացնեն կացութիւնը: Միլլի շարժումը Իթթիհատի ղեկավարութեամբը կատարուած յեղափոխութիւն մը ըլլալով, կարելի չէ անկէ որեւէ բարիք սպասել երկրին համար. արդէն Իթթիհատի կազմակերպութիւնը քանդուած չէր, մութին մէջ կը գործէր եւ յարմար առիթին կը սպասէր մէջտեղ ելլելու համար: Այդ առիթը համարուեցաւ Չմիւռնիոյ գրաւումը, որ հարկ եղած նիւթը հայթայթեց թուրք խուժանին մոլեռանդութիւնը գրգռելու եւ յեղափոխական շարժումներ ստեղծելով իշխանութիւնը դարձեալ ձեռք անցունելու համար: Համաձայնական տէրութեանց Պոլսոյ մէջ ընդգրկած թոյլատու քաղաքականութիւնը եւ թուրքերու այն կարծիքը թէ՝ պետութեանց մէջ մրցակցութիւն մը գոյութիւն ունենալ սկսած է եւ կարելի է ըստ թրքական վաղեմի քաղաքականութեան օգտուիլ անկէ, բոլոր ասոնք նպաստած են թուրքերու վերջերս ցցուցած յանդուգն գործունէութեան եւ անսահման յոյսերուն: Աւելցուեցաւ նոյնպէս թէ՝ Համաձայնական սպաներու համար շատ դժուար է գաւառի կացութեան վրայ ճշգրիտ տեղեկութիւններ քաղելը. երկրին լեզուին ու սովորութիւններուն անտեղեակ, երբ կ'այցելեն մեծ քաղաքները, տեղւոյն պաշտօնէութիւնը եւ թուրքերը ամեն կողմէ կը պաշարեն զիրենք եւ այնպիսի տեղեկութիւններ կը հաղորդեն որ բոլորովին ճշմարտութեան հակառակ են: Նոյնպէս մեծ քաղաքներու փողոցներուն մէջ չէ որ տեղի կ'ունենան սպանութիւնները, ընդհանրապէս զիւղերը եւ ճանապարհներու մէջ կը պատահին, ուր ոչ մէկ եւրոպացի սպայ կամ քննիչ չ'այցելեր գրեթէ: Թուրքերը ծայր աստիճան քաղաքավար ու կեդծաւոր ըլլալով, իրենց համար դժուար չէ այցելու սպաներուն՝ իրերն ու կացութիւնը բոլորովին տարբեր գոյներու տակ ներկայացնելը:

Պր. Defrance ընդունեց թէ՝ հանդարտութիւնն ու ապահովութիւնը ժամանակաւոր է, կարելի չէ վատահիլ ապագայի մասին, թէ շատ բնական է որ երկրի քրիստոնէայ տարրերը անհանգիստ են, ապահով չեն զգար ինքզինքնին եւ վայրկեանէ վայրկեան անակնկալ դէպքեր կրնան կացութիւնը բոլորովին փոխել: Այս բոլորը արդիւնքն են խնդրոյն երկարաձգմանը, Հաշտութեան Վեհաժողովը այնքան շատ կնճռոտ խնդիրներ ունէր

¹⁹ Կ'ակնարկուի նախորդ թիւ 20 Յաւելուածով ներկայացուած վաւերագրին:

լուծելիք որ դժբաղդաբար Թուրքիոյ խնդրոյն լուծումը է՛ն ետքի մնաց, բայց ապահով եղէք որ գործին գլուխը կեցողները նշանաւոր ու կարող մարդիկ են եւ վստահ եմ թէ՝ Ձեր ամէնուն համար գոհացուցիչ կերպով մը պիտի վերջանայ Թուրքիոյ հարցը: Գալով այն կէտին թէ՝ թուրքերը պետութեանց միջեւ գտնուած մրցակցութենէ մը պիտի օգտուին եղեր, բոլորովին անհիմն է. Համաձայնական պետութեանց միջեւ տեսակէտներու նոյնութիւնն ու համերաշխութիւնը կատարեալ է եւ թուրքերը մեծապէս կը սխալին եւ սխալ ճամբու մը կը հետեւին եթէ իրենց բոլոր յոյսը այդ տեսակ անհիմն ու անգոյ կարծիքներու վրայ կը դնեն:

Սրբազան Պատրիարքը յիշեցնել տուաւ թէ՝ Թուրքիոյ մէջ շատ մը չարագործներու անպատիժ մնալը եւ Համաձայնական պետութեանց թոյլատու ընթացքը քաջալերանք մը եղաւ թուրքերուն, շարունակելու իրենց վաղեմի քաղաքականութիւնը որ կը կայանայ [հետեւեալին մէջ՝] քրիստոնեայ տարրը ամէն գնով կոտորել, տկարացնել, սպառել եւ անկարող ընել որեւէ բողոքի ու շարժման:

Պր. Չայեան թարգմանելով Ս[րբազան] Պ[ատրիարքին] սոյն ըսածները, աւելի ընդլայնեց եւ պարզեց թէ՝ քրիստոնեաներու կացութիւնը այս պահուս անհանդուրժելի է, գիւղացիին համար կարելի չէ դաշտերու մէջ աշխատանքը, քաղաքացին ազատ չէ իր առեւտուրով զբաղելու եւ կամ գիւղերը երթալու, բռնի իսլամացած կիներ դեռ թուրք հարեմներու մէջ կը մնան, մեծ քանակութեամբ որբեր թուրք ընտանիքներու ու որբանոցներու մէջ կը պահուին եւ հայերէն կողոպտուած շարժուն ու անշարժ գոյքերէն շատ չնչին մաս մը միայն վերադարձուած են: Այս կացութիւնը որ կը տեսէ զինադադարէն ի վեր, շատ աւելի սուր հանգամանք մը ստացած է Միլլի շարժումին պատճառաւ, որ ազգայնական շարժումի մը դիմակին տակ պարզապէս Իթթի-հատին դարձեալ իշխանութեան գլուխ անցնիլը կը նշանակէ: Եթէ իրերը շարունակուին այսպէս, մանաւանդ յառաջիկայ ձմեռ, նոր ջարդեր կազմակերպելու պէտք չի մնար այլեւս, արդէն սովն ու թշուառութիւնը պիտի կոտորէ մնացած հայութիւնը, *ճերմակ ջարդն է* որ կը կազմակերպուի արդէն գաւառներուն մէջ: Ներքին գաւառներէն հասած լուրերը լիովին կը հաստատեն այս իրողութիւնը: Արդէն ժողովրդեան մէջ խուճապը սկսած է, ներքին գաւառներէն (Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Մերգիֆան, Կեսարիա) դէպի ծովեզերները եւ Կիլիկիա նոր գաղթ մը սկսած է: Վերապրող հայութիւնը իր ունեցած չունեցածը ծախելով, շատ անգամ ի չգոյժ գնորդի, ձգելով կը փախչի: Կրնա[ք] երեւակայել թէ՝ հազիւ տեղաւորուած ժողովուրդ մը երբ ա՛յսպէս վերստին գաղթելու հարկին տակ կը գտնուի, ինչ կ'ըլլայ անոր վիճակը:

Պր. Defrance կատարելապէս իրաւացի գտաւ խօսուածները եւ խոստացաւ անմիջապէս Բարիզ հաղորդել եղած այս դիմումը, իր կողմանէ ալ հարկ եղած բացատրութիւնները տալով, մանաւանդ քրիստոնեայ տարրին ենթարկուած վտանգները հաղորդելով:

Պր. Գազանօվա խօսք առնելով ըսաւ թէ՝ ինչպէս տրուած բացատրութիւններէն բացայայտ կերպով կ'երեւայ, Արեւելքի մէջ քրիստոնէից վիճակը անհանդուրժելի է եւ այլեւս ժողովրդեան համբերութիւնը հատած է, եւ չպիտի ուզէ յետ այսու ոչխարի պէս ջարդուիլ եւ ինքզինքը պիտի պաշտպանէ ամէն պատահականութեան դէմ: Մինչեւ ցարդ համբերութեան եւ խոհեմութեան խրատներ տրուեցան եւ կը կարծեմ թէ քրիստոնեաները որեւէ անխոհեմ ընթացքի մէջ չգտնուեցան մինչեւ ցարդ, բայց դժբաղդաբար ամիսները կ'անցնին եւ մեր վիճակը ոչ միայն որեւէ բարւոքում չ'ըներ, այլ հետզհետէ աւելի կը վատթարանայ: Այս պայմաններուն մէջ պատրիարքարանները կը խորհին որ, եթէ այս կացութիւնը շարունակուի, չպիտի կրնան այլեւս իրենց ժողովուրդին հանդէպ որեւէ պատասխանատուութիւն ստանձնել, պիտի ստիպուին հրաժարիլ եւ իրենց հօտին պաշտպանութիւնը յանձնել ուղղակի Համաձայնական պետութեանց:

Ունկնդրութիւնը վերջացած ըլլալով, պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ եւ ըստ կանխորոշ կարգադրութեան ուղղակի Անգղ. դեսպանատունը գնաց (ժամը 11¼ին):

Ծովակալ Webb²⁰ ընդունեց պատուիրակութիւնը: Ներկայ էին նաեւ Mr. Hoeller եւ Mr. Ryan:

²⁰ Կարելի չէ դիտել չտալ թէ մինչ Տըֆրանս կը ջանար կացութիւնն այնքան ալ անհանգստացնող չներկայացնել, Ծովակալ Ռիչըրտ Ուէլ (1870–1950) տակաւին 28 Յունիս 1919-ին, Քեմալի եւ գործակիցներու կողմէ ազգայնական շարժման ազդանշանը տրուելէ շուրջ շաբաթ մը ետք, Բրիտանական արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնէաներէն Ռիչըրտ Կրահամի արդէն գրած էր. «[Կացութիւնը] Այժմ շատ լուրջ դարձած է, եւ անշուշտ ամէն բան ետ կ'երթայ մինչեւ յունական ուժերու կողմէ Զմիւռնիոյ գրաման թուականը... Մինչեւ Զմիւռնիա ցամաքահանումը, մեր յարաբերութիւնը բաւական լաւ էր [թուրքերուն հետ]: Թուրքը, անշուշտ, որոշ չափով անհանգստացնող էր, բայց մենք աստիճանաբար սկսած էինք հեռացնել վատ վայիները, միութեսարիֆները եւայլն, եւ կը խորհիմ թէ կրնայինք առանց մեծ դժուարութեան շատ լաւ ճամբայ կտրել մինչեւ խաղաղութիւնը [Թուրքիոյ] հետ խաղաղութեան դաշնագրի կնքումը- Վ.Դ.].... Բայց հիմա կացութիւնը բաւական փոխուած է: Յոյներն ու թուրքերը զիրար կը սպաննեն մեծ

Յունաց տեղապահը խօսք առնելով, միեւնոյն կերպով բացատրեց կացութիւնը, այդ առթիւ M. Clemeanceauի հեռագրուած ըլլալը [նշելով] եւ հեռագրին ստորագրուած պատճէնը մատոյց իրեն:

Պ. Գազանօվա թարգմանելով ըստածները, աւելցուց թէ՝ Արեւելքի քրիստոնեաները մասնաւորապէս իրենց յոյսը Մեծն Բրիտանիոյ վրայ դրած են, անկէ կը սպասեն անիրաւուած ցեղերու ազատագրումն ու արդարութեան գործադրութիւնը:

Ծովակալը շնորհակալութիւն յայտնեց Անգղիոյ մասին յայտնուած զգացումներուն համար եւ դիտել տուաւ թէ՝ (Ֆրանսացիներու նման) Միլլի շարժումը քրիստոնէից դէմ ուղղուած չ'երեւիր, թէ որոշ խոստում տրուած է ջարդ եւ հարստահարութիւնները դադրեցնելու համար, եւ ուզեց հասկնալ թէ նոր իրողութիւններ կա՞ն որ ասոնց հակառակը կ'ապացուցանեն:

Իրեն պատասխանուեցաւ այն իմաստով որ խօսուած էր ֆրանսացիներուն, թէ թուրքերուն տուած խոստումները արժէք մը չունին, թէ գաւառներու վիճակը ցաւալի եւ սպառնալի է, թէ ժողովուրդը գունդ առ գունդ գաղթել սկսած է եւ տեսակ մը ճերմակ ջարդի արհաւիրքին ներքեւ կը գտնուի:

Mr. Hoeller ըսաւ թէ՝ թուրքերու զգացումները արդարեւ գրգռուած են մանաւանդ Չմիւռնիոյ գրաւումէն ի վեր, բայց ներկայ պարագաներուն մէջ տարբեր միջոցներու դիմելու որեւէ արդարացում չի տեսներ, քանի որ դեռ Միլլի շարժումին վերջնական նշանակութիւնն ալ յայտնի եղած չէ:

Պատասխանուեցաւ թէ Միլլի շարժումը ուրիշ բան չէ այլ պարզապէս իթթիհատական գործունէութիւն մը, այդ մասին տարակոյս չկայ եւ ամէն տեղ որոշ կերպով կը տեսնուի որ իթթիհատական նախկին գործիչները բոլորն ալ հետզհետէ պաշտօնի գլուխ անցնելու վրայ են: Իրերը հոս չպիտի հասնէին բնաւ եթէ զինադադարի սկիզբները անոնց հանդէպ ազդու միջոցներ ձեռք առնուած ըլլային, եւ խեղճ քրիստոնեաները որ այլեւս իրենց տառապանքները վերջացած կը նկատէին, դժբաղդաբար այսօր աւելի դժնդակ կացութեան մը մատնուած, նոյնիսկ Համաձայնականներու աչքին տակ ջարդուելու վրայ են, եւ այժմ անհրաժեշտ է որ ազդու միջոցներ ձեռք առնուին, գործերը աւելի ծայրայեղութեան չհասած:

Mr. Hoeller հարցուց թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզէք ազդու միջոցներ ըսելով, աւելի որոշ կերպով ըսէք թէ օրինակի համար ի՞նչ կարելի է ընել այժմ:

Պատասխանուեցաւ թէ ինքզինքնուս չենք ներեր խորհուրդ տալ բրիտանական կառավարութեան, բայց եթէ կարծիք մը յայտնել պետք ըլլայ, կը խորհինք որ, օրինակի համար, Պոլսոյ մէջ պատերազմական վիճակի հրատարակութիւնը կրնայ բարերար ազդեցութիւն մը գործել թուրքերու միտքին վրայ, եւ խորհիլ տալ անոնց որ եթէ շարունակեն իրենց սանձարձակ ընթացքը, կրնան խիստ պատիժներու ենթարկուիլ, եւ կամ յարմար տեսնուած ուրիշ կարգ մը տնօրէնութիւններ:

Mr. Hoeller պատասխանեց թէ պատերազմական վիճակի հրատարակումը արդարացնող որեւէ պատճառ մը գոյութիւն չունի այս պահուս, եւ դժբաղդաբար ներկայ պայմաններուն մէջ Համաձայնականներու կողմէ զինուորական գրաւումը (ներքին գաւառներու) կարելի չըլլալով, պետք է համբերել եւ սպասել Վեհաժողովի որոշմանը:

Ծովակալը աւելցուց թէ՝ ինքը պիտի փութայ պատրիարքարաններու ներկայ դիմումը անմիջապէս հաղորդել իր կառավարութեան, եւ իր կողմանէ պնդել Արեւելքի խնդրոյն ժամ առաջ վերջացուելու անհրաժեշտութեանը վրայ. միւս կողմանէ տեղւոյն վրայ ինչ որ կարելի է պիտի ընէ քրիստոնէից պաշտպանութեանը համար:

Պր. Գազանօվա նոյնպէս յայտնեց թէ՝ քրիստոնէից ներկայ դրութեան շարունակումը վերջ ի վերջոյ կրնայ անհաճոյ դէպքերու տեղի տալ, եւ թէ պատրիարքները չպիտի կրնան այլեւս իրենց հօտին հանդէպ պատասխանատուութիւն մը ստանձնել եւ պիտի ստիպուին հրաժարելով, անոնց պաշտպանութիւնը յանձնել ուղղակի Համաձայնական պետութեանց:

Ունկնդրութիւնը վերջացած ըլլալով, պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ եւ գնաց ուղղակի իտալական դեսպանատունը:

քանակութեամբ Այտինի նահանգին մէջ: Մուսթաֆա Զեմալ զբաղած է Սամսունի շրջակայքը եւ ցարդ կը մերժէ իշխանութեան ենթարկուիլ ... եւ կան նշաններ, որոնք կը թուի թէ մատնանիշ կ'ընեն հոս՝ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Պատերազմական Նախարարութիւնը որպէս անկարգութիւններու կազմակերպիչ կեդրոնը» (Michael Llewellyn-Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919–1922* [Յոնիական Մտապատկեր՝ Յունաստանը Փոքր Ասիոյ Մէջ, 1919–1922], Միշիկըն Համալսարանի տպարան, 1998, 106:

Պր. Մայսա ընդունեց պատուիրակությունը. ներկայ էր Mr Salia:

Իտալական դեսպանատան մէջ գրեթէ միեւնոյն խօսակցությունը տեղի ունեցաւ եւ 20 վայրկեան տեսակցութենէ վերջ պատուիրակությունը մեկնեցաւ ամերիկեան դեսպանատունը:

Ծովակալ Bristol ընդունեց եւ ծովային սպաներէն մէկը կատարեց թարգմանի պաշտօնը: Միեւնոյն կերպով բացատրուեցաւ մեր դիմումի պատճառը եւ այն դժնդակ կացությունը որ ստեղծուած է Թուրքիոյ մէջ իթթիհատական գործունէութեան պատճառաւ:

Ծովակալը հարցուց թէ ի՞նչ ապացոյցներ կան Միլլի շարժումը իթթիհատական ըլլալուն:

Պատասխանուեցաւ թէ՝ իթթիհատական կազմակերպությունը բնաւ քայքայուած չէր Թուրքիոյ մէջ, զինադադարէն յետոյ մութին մէջ սպասողական դիրքի մը մէջ կեցած, պատեհ առթին կը սպասէր հրապարակ գալու համար: Այդ առիթը եկաւ: Համաձայնականներու թոյլատու ընթացքը, պետութեանց շահերու անհամաձայնությունը եւ վերջերս ալ Զմիւռնիոյ գրաւումը յարմարագոյն առիթը համարուեցաւ ազգայնական երեւոյթի մը տակ վերստին հրապարակ գալով՝ իշխանությունը ձեռք անցունելու համար: Այսօր գաւառներու մէջ նախկին բոլոր իթթիհատական պաշտօնեաները գործի գլուխ անցած են եւ Իթթիհատը ամէն միջոց ձեռք առնելու վրայ է իր նախկին քաղաքականությունը հետապնդելու համար:

Ծովակալը հաւանութեան նշան յայտնելով, հարցուց թէ՝ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին քաղաքականությունը ի՞նչ էր: Պատասխանուեցաւ թէ՝ թերեւս Ֆէրիտ փաշա սկիզբները բոլորովին հակառակ չէր Միլլի շարժման մը, պայմանաւ որ դէկը իր ձեռքը մնալով, իր հետեւելիք քաղաքականութեան նպաստաւոր կերպով գործածէ, բայց երբ տեսաւ որ գործը բոլորովին տարբեր հանգամանք մը ունի եւ Իթթիհատն է որ գլուխ վերցուցած զինքը տապալելու կ'աշխատի, բնականաբար ջանաց զայն ցրուել, բայց չյաջողեցաւ եւ ստիպուեցաւ քաշուիլ:

Ծովակալը Մուստաֆա Քէմալ փաշայի մասին հարցուց, որուն ի պատասխան ըսուեցաւ թէ՝ Մուստաֆա Քէմալ Էնվերի նման արինարբու ոճրագործ մը չէ, բայց շատ փառասէր եւ արկածախնդիր մէկն է. իբր գորավար բաւական համբաւ ունի, բայց տարակոյս չկայ թէ՝ ինքն ալ իթթիհատական քաղաքականութեան ջերմ հետեւող մը եւ իր նպատակին հասնելու համար ալ ամէն չարիք գործելէ չքաշուող մէկն է:

Ծովակալը որոշ կերպով յայտարարեց թէ՝ իր համոզումը այն է որ թուրքերը ինչ կուսակցութեան ալ որ պատկանին միշտ միեւնոյն մարդիկն են, անկարող իրենց երկիրը կառավարելու, եւ թէ դժբաղդաբար Արեւելքի մէջ պէտքէն աւելի քաղաքականություն կ'ընեն, ինչ որ կիրքերը կը վառէ եւ գործերը կը կնճռոտէ:

Պր. Գազանօվա խօսք առնելով, քրիստոնէից անհանդուրժելի վիճակին վրայ խօսելէ յետոյ, Պր. Քլեմանսօ-ի դրկուած հեռագրին պատճէնը ներկայացուց եւ պատրիարքներու այլեւս պատասխանատվութիւն չկրնալ առնելով, կացութեան շարունակուելու պարագային, հրաժարելով իրենց հօտին շահերը Համաձայնականներուն յանձնելու մտադրությունը յայտնեց:

Ունկնդրությունը վերջացած ըլլալով, պատուիրակությունը մեկնեցաւ:

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ MD30, Ը876–Ը880, *հայերէն ձեռագիր*)

Այցելություն Colonel Haskell-ի, Կովկասե վերադարձին առթիւ

Այցելութ.- Սրբազան Պատրիարք, Սայեդեան Գերապայծառ եւ Տօքթ. Դաւիթեան
Ազգ[ապետ] Բրօֆ. Պէզնեան զբաղած ըլլալով ներկայ չկրցաւ գտնուիլ:

Սրբազան Պատրիարքը բարի գալուստ մաղթելով, իր խորին ցաւակցութիւնները յայտնեց Տիկին Haskell-ի հիւանդութեանը համար եւ շուտափոյթ առողջութիւն մաղթեց:

Colonel Haskell շնորհակալ եղաւ, ըսաւ թէ Տիկինը typhus-է վարակուած է եւ բարեբաղդաբար՝ այժմ վտանգէ գերծ. հիւանդութիւնը փոխանցուած է Երեւան, որքեր ու գաղթականներ խնամած պահուն:

Սրբազանը հարցուց թէ Կովկասի մէջ կռիւները դադարձ են այլեւս եւ ապահովութիւն կա՞յ, որոյ ի պատասխան C. Haskell ըսաւ թէ Կովկասի մէջ այժմ հանդարտութիւն կը տիրէ. Շարուրի մէջ կարգադրութիւններ տեղի ունեցան, մաս մը հող չեզոք գօտի հռչակուելով ամերիկացի կառավարիչի մը հսկողութեանը տակ դրուեցաւ, իսկ միւս մասերուն մէջ որեւէ շարժում չկայ առայժմ. երբեմն հոս հոն աւազակային խումբեր կան որ կ'սպաւտակեն երկիրը, բայց աննշան խումբեր են եւ քաղաքական որեւէ նշանակութիւն չունին:

Այդ մասին գոհունակութիւն յայտնուելով, հարցուեցաւ թէ պարենաւորման խնդիրը եւ ի մասնաւորի գաղթականներու վիճակը ի՞նչպէս է:

C. Haskell պատասխանեց թէ պարենաւորումը այժմ շատ աւելի կանոնաւոր վիճակի մը մէջ է, Պաթումէն ձմեռուան համար բաւականաչափ պաշար պիտի փոխադրուի Հայաստան եւ յոյս ունիմ որ այս ձմեռ սով տեղի չպիտի ունենայ, նոյնպէս շատ մը տարափոխիկ հիւանդութիւններ պիտի անհետանան բնականաբար, իսկ գաղթականներու համար Ալեքսանդրօքսի մէջ մասնաւոր պարագաներ կը շինուին եւ բոլորն ալ հոն պիտի պատսպարուին ձմեռը:

Տօքթ. Դաւիթեան վախ յայտնեց թէ C. Haskell-ի բացակայութեան ատեն կրնայ ըլլալ որ Կովկասի հանրապետութեանց, մասնաւորապէս Հայաստանի ու Ատրպէյճանի միջեւ նորէն բաղխումներ պատահին եւ կացութիւնը դարձեալ պիտի կնճռոտի մանաւանդ անոր համար որ հայերը ռազմամթերք չունին:

C. Haskell պատասխանեց թէ ինքը Բարիզ կը մեկնի եւ որոշ չի գիտեր թէ երբ կրնայ վերադառնալ, Խաղաղութեան Վեհաժողովէն կախում ունի, բայց ինքը չմեկնած ամերիկեան վակոններով 3 միլիոն փամփուշտ դրկած է Երեւան, նախապէս հազիւ 400,000 (չորս հարիւր հազար) հատ ունէին, որով յարձակման մը պահուն, հայերը ինքզինքնին պաշտպանելու չափ ռազմամթերք ունին:

Սրբազան պատրիարքը հարցում ուղղեց Երեւանի տեղական կացութեան եւ վարչութեան մասին, ուզեց գիտնալ թէ պետական կազմակերպութիւնը բաւական կանոնաւորուած է:

C. Haskell պատասխանեց թէ այդ մասին դժբաղդաբար լաւ լուրեր չունիմ տալիք: Երեւանի Հանրապետութեան վարիչներուն ստուար մեծամասնութիւնը գոհողութեան գաղափարէ բոլորովին զուրկ է, ամէն մարդ իր շահուն ու իր գրպանին համար կ'աշխատի եւ շատ մը զեղծումներ տեղի կ'ունենան. թերեւս միակ բացառութիւնը կը կազմէ Պր. Խատիսեան:

Չարաշահութիւնը այն աստիճան յառաջ տարուեցաւ որ ստիպուեցայ ամէն բան անոնց ձեռքէն առնել ու պարենաւորումը ու բաշխումը իմ մարդոցս միջոցաւ կատարել:

Սրբազան Պատրիարքը ցաւ յայտնեց եւ աւելցուց թէ դժբաղդաբար պատերազմը ամէն կողմ բարքերու թուլացում մը յառաջ բերած է. միւս կողմէ սակայն առժամեայ կացութիւն մըն է Երեւանի մէջ տիրող այդ հանգամանքը, բարեբաղդաբար Երեւանէն դուրս շատ մը պատուական ու պարկեշտ հայեր ունինք որ երկրին ճակատագիրը որոշուելուն պէս պիտի փութան դէպի հայրենիք, մանաւանդ երբ *մանտաթեռ* կառավարութիւնը ուժով ձեռքով մը հաստատէ հոն կարգն ու սարքը եւ ապահովութիւնն ու արդարութիւնը:

Colonel Haskell պատասխանեց թէ ինքն ալ կը յուսայ որ իրերը պիտի բարեփոխուին եւ լաւագոյն հայերը պիտի փութան գալ Հայաստան: Այժմ բոլոր լաւ ու պարկեշտ տարրերը Երեւանէն կը փախչին եւ չեն ուզեր հոն որեւէ կերպով մնալ ու աշխատութիւն մը ստանձնել, որովհետեւ հոն գտնուող այժմեան *փողիթիք*ները անվերջ քաղաքական վեճերով խաղաղ աշխատութիւնը անկարելի ըրած են: Ամէն պարագայի մէջ եթէ նիւթական նպաստ դրկելու ըլլաք Երեւան, խորհուրդ կու տամ որ մասնաւոր միջոցներ ձեռք առնէք նպաստը իր բուն նպատակին յատկացուելու համար:

(Թարգմանի պաշտօնը կը կատարէր Տօքթ. Դաւիթեան: Խօսակցութիւնը վերջացած ըլլալով, իրեն ու տիկնոջ բարի ճանապարհի եւ ամոքչութիւն մաղթելով մեկնեցանք:)

(ՊՏԴ, տուփ 10, թղթապանակ 42, ենթաբաժին 2, 2117–2119, *հայերէն ձեռագիր*: Նոյնին արտագրութիւնը պահպանուած է նաեւ այլ թղթապանակի մը մէջ Ը874–Ը875 համարներով:)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 23

Ատանա, 30 Հոկտ[եմբեր 1919]

Հոկտ. 16ին կէսօրէն յետոյ ժամը 2ին քաղաքին մերձակայ Ծէյխ Մուրատը գիւղէն քանի մը կիներ հեծեալ քաղաք վազելով՝ գուժեցին թէ թուրք հեծեալ հրոսակներ գիւղին վրայ յարձակած եւ գնդակահար սպաննած են գիւղին այլ մարդիկը: Ատանայի դռներուն առջեւ եւ Դաշնակից ուժերու քիթին տակ գործուած այս զանգուածային կոտորածին լուրը խորապէս յուզեց քաղաքիս բովանդակ հայութիւնը: Մինչ Ազգ. Միութեան կողմէ ներկայացուցիչներ կը դիմեն Գնդ. Պրէմօնի ցաւալի լուրը հաղորդելու, միւս կողմէ իր անդամներէն ոմանք առաջնորդ Գեորգ Վրդ.ի եւ Տոք. Մնացականեանի հետ կը մեկնին Ծէյխ Մուրատ քննելու դէպքին պարագաները եւ ճշդելու գոհերու թիւը:

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, քաղաքիս գոց շուկային (պեզկաթէն) թուրք խանութպաններու սպառնալից արտայայտութեանց պատճառաւ, դրացի հայ վաճառորդները կը ստիպուին գոցել իրենց խանութներն ու անապարանօք մեկնիլ: Ասոր վրայ ընդհանուր խուճապ մը կը սկսի քաղաքին մէջ, եւ տեղ տեղ պզտիկ ընդհարումներ կը պատահին հայերու եւ թուրքերու միջեւ, առանց սակայն մեծ համեմատութեանց հասնելու: Միայն խուճապի պահուն, քաղաքին բազմամարդ կեդրոններէն պօսսայի հրապարակին մօտերը, երկու թուրքեր սպառնալից ու անարգական խօսքեր ուղղած ըլլալով հոն խոնուած հայերու, գերագրգռուած ժողովուրդը այս երկու թուրքերուն վրայ խոյանալով զանաւար կը մեռցնէ զանոնք, իսկ Հայ Լեզէոնի կամաւորներէն Չարեհ Տուգլանեան թուրքերու կողմէ կը ծեծուի եւ կը վիրաւորուի եւ գէնքի դիմելով հագիւ կը պրծի թուրք ամբոխին ձեռքէն:

Ծէյխ Մուրատը մէջ կատարուած քննութենէն հասկցուած է որ Հոկտ. 16ին կէսօրէ առաջ 90ի մօտ հեծեալ թուրք զինեալ հրոսակներ գիւղը կը պաշարեն եւ գնդակահար կը սպաննեն 8 հայեր, մին՝ կին գիրկը մանուկով: Իսկ գիւղէն դուրս սպաննուած երեք այլ մարդոց դիակները ցարդ անկարելի եղած է գտնել: *Հրոսակները իրենց անուններով փնտրած եւ սպաննած են գիւղին այլ մարդիկը*: Ասիկա փաստ մըն էր թէ հրոսակները իրենց առաջնորդ եւ գործակից ունէին քաղաքացի թուրքեր, ինչ որ յետոյ ստուգուած է ձերբակալուած քանի մը ջարդարարներու խոստովանութեամբ: Հրոսակներուն գլխաւոր աջակիցն է եղած քաղաքիս թուրք երեւելիներէն Տուրան Ալի անուն տիւրահոջակ անձը, որ դէպքին յաջորդ [օրն] իսկ քաղաք դարձին ձերբակալուեցաւ եւ իր մասնակցութիւնը ապացուցուելով Հոկտ. 24ին հրացանի բռնուեցաւ:

Սպանեալ 8 հայերու դիակները քաղաք բերուեցան եւ թաղուեցան ի ներկայութեան ընդի. կառավարիչ Գնդ. Պրէմօնի:

Դէպքին յաջորդ օրը ֆրանսական իշխանութեանց հաւանութեամբ եւ Ազգ. Միութեան նախաձեռնութեամբ, տեղւոյն հայ երիտասարդներէն կազմուեցաւ կամաւորական ամաջին հետապնդիչ խումբը 50 հոգիէ

բաղկացեալ, որ նոյն օրը իսկ մեկնեցաւ հրոսակները հետապնդելու եւ շրջականերու հայաբնակ գիւղերը պաշտպանելու համար հաւանական յարձակումներու դէմ: Կամաւորներու հարկ եղած զենքերը տրուեցան ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ: Հրամանատարն էր ֆրանսացի ենթասպայ մը, որուն կ'աջակցէր Ազգ. Միութենէն Պ. Մ. Եփրեմեան: Կազմուեցաւ նաեւ 25 հոգինոց հեծեալ հետապնդիչ խումբ մը՝ ոստիկան զօրաց հայ ենթասպայի մը հրամանատարութեամբ: Այս երկու խումբերը չեն կրցած շօշափելի արդիւնքի մը հասնիլ, վասնզի հրոսակախումբերը փախուստի դիւրութիւններ կը գտնէին երկրին թուրք ազգաբնակութենէն մասնաւորապէս եւ հրոսակները հետապնդելու համար դրկուած թուրք ոստիկան զօրքերու կողմէ ընդհանրապէս: Այս պայմաններու մէջ հետապնդման շարունակութիւնը կրնար վտանգաւոր ըլլալ, ուստի դարձան: Իրենց պահած չափաւորութիւնը եւ թուրք գիւղացւոց նկատմամբ ցոյց տուած վեհանձնութիւնը իրենց գերագրգռուած վիճակին հակառակ գնահատուեցաւ ֆրանսացւոց կողմէ:

- Շէյխ Մուրատլիի ցաւալի կոտորածէն զատ, Հոկտեմբեր ամսուան ընթացքին, Ատանայի, Ծիհանի եւ Տարսոնի շրջականերուն մէջ թուրք հրոսախումբերու կողմէ գործուած են հետեւեալ ճնիւղները:

1° Հոկտ. 14ին հեծեալ թուրք հրոսակներ Ծիհանի շրջականերուն մէջ Մերճին կոչուած վայրը Արթին Քեքիկեանի ազարակին վրայ յարձակելով անխնայ կը սպաննեն հոն գտնուող հայերը, որոնց մէջ կին մը, երկու աղջիկ, տղայ մը եւ երկու կառապան, ընդամենը 6 հոգի:

2° Նոյն օրը, դարձեալ Ծիհանի շրջակաները, երեք երիտասարդ եւ կին մը, Աղտամի եւ Զիֆլիզը Հիւմայունի ճամբուն վրայ, Քիւլիք Մանգըր գիւղին մօտ հրոսակներէն յարձակում կրելով չորսն ալ տեղն ի տեղը կը սպաննուին:

3° Հոկտ. 16ին թուրք հրոսակներ,- հաւանաբար Շէյխ Մուրատի վրայ յարձակող հրոսախումբէն,- Աղտամի մէջ կը սպաննեն Կիրակոս, Էյրի Աղանի մէջ՝ Մարտիրոս եւ Գամըշլի մէջ՝ Յարութիւն անուն երեք հայեր:

4° Հոկտ. 16ին Ատանայի շրջակաները, Եալընըղնա ըսուած վայրին մէջ խողխողուած է հայ մը:

5° Հոկտ. 13ին Տարսոնի մերձականերուն մէջ թուրք հրոսակներու գործած սպանութիւններու մասին ստուգուած են հետեւեալ մանրամասնութիւնները: Հեծեալ հրոսակներ, Հոկտ. 13ին, առտուն կանուխ քաղաքէն 2 ժամ հեռաւորութեամբ Փրանկիլիս գիւղին վրայ կը յարձակին եւ Մանուկ անուն հայ մը խողխողելէ յետոյ՝ գիւղին հայ բնակչութեան տուները կը թալանեն եւ կը մեկնին: Իրենց ճամբուն վրայ, Գավսարանի մէջ խժոժօրէն կը սպաննեն երեք հայեր, յետոյ կ'անցնին Գարզըր՝ ուր կը սպաննեն 4 հայեր, ուրիշ 4 հայեր ալ՝ Կերտան գիւղին մէջ:

Կիլիկիոյ շրջանին մէջ տեսնուած այս շարժումը՝ աւագակային պարզ դէպքեր ըլլալէ աւելի՝ նախաքայլը կը կազմէ «Միլլի» ըսուած շարժումին, որ անշուշտ պիտի վարակէր Կիլիկիա եւս, քանի որ դաշնակից իշխանութիւններ արմատական միջոցներ ձեռք չէին առած երէկի վայրագ տարրերու դէմ, եւ զանոնք զինաթափ չէին ըրած եւ թոյլ տուած էին որ սահմանակից նահանգներէն թուրք կասկածելի տարրեր սպրդին ի Կիլիկիա:

Հակառակ այս բարեացակամութեան ու բարի տրամադրութեանց, զորս ֆրանսական իշխանութիւնները ցոյց տուին վերջին ցաւալի իրադարձութեանց առաջ բերած կացութիւնը դարմանելու համար, սակայն անբաւական են ձեռք առնուած զապողական միջոցները՝ բաղդատմամբ վտանգի մեծութեան: Այսպէս հրոսախումբերը հետապնդելը Իպրահիմ պէյի հետապնդիչ խումբին վստահիլը բնական է թէ ապարդիւն պիտի մնար եւ բազմաթիւ հրոսակներէն միայն աննշան թիւ մը ձեռք պիտի անցներ, ինչպէս ալ եղաւ հագիւ քանի մը տասնեակ ձեռք անցնելով եւ գնդակահար ըլլալով Ատանայի, Ծիհանի եւ Օսմանիլի մէջ: Ատանայի մէջ Տուրան Ալիէն զատ Հոկտ. 25ին հրացանահար եղած է հրոսապետ Ֆեթթահ անուն թուրքը՝ 1909ի Ատանայի կոտորածին դերակատարներէն մին:

- Ատանայի կառավարիչ Գնդ. Նորման հետեւեալ հրամանագիրը հրապարակած է Հոկտ. 25ին: «Մուխթարները, միւտիւրները եւ միւթէսարըֆները իրենց գլխով պատասխանատու են չորս օրուան պայմանաժամի մը մէջ Ատանա յանձնելու համար.

Ա. Իրենց տեղւոյն եւ վարչութեան մէջ գտնուող պատերազմական զենքերը,

Բ. Երկրին մէջ գտնուող բոլոր հրոսակները՝ վիրաւոր կամ ոչ»:

- Շէյխ Մուրատլիի կոտորածին յաջորդ օրը, Ատանայի պատերը կը փակցուի թուրքերէն պաշտօնական կարճ յայտարարութիւն մը՝ Կիլիկիոյ ընդհանուր կառավարիչ Գնդապետ Պրեմոնէ եւ կուսակալի փոխանորդ Էսատ պէյէ ստորագրուած, որուն մէջ վերջին օրերս տեղի ունեցած արիւնալի դէպքերը պարզ աւագակաց գործեր ըլլալը կը հաստատուի: Այս յայտարարութիւնը գրգռուած միտքերը հանդարտեցնելու նպատակով

եղած կարգադրություն մը ըլլալ կը թուի: Իրականին մէջ սակայն այդ յայտարարութիւնը տգեղօրէն կը ցուացնէր այս երկրին մէջ տարիներէ ի վեր ի յայտ եկող թրքական խաբէութեան ոգին, որուն Դաշնակիցներուն ալ զոհ երթալը յոռի ազդեցութիւն ըրաւ որքան հայ նոյնքան եւ միւս քրիստոնէայ հասարակութեանց մէջ: Ամսոյս 25ին խեցինք որ թուրք կուսակալին փոխանորդը պաշտօնանկ եղած է:

Հիմա անդորրութիւնը վերահաստատուած է:

[Ազգային Միութիւն]

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-I, 1749-1751, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 24

Հատուածներ Կեսարիայէն Ուղարկուած Նամակներէ՝ Հայերու Դիմագրուած Հալածանքին Եւ Անիրաւութիւններու Մասին²¹

1 Նոյեմբեր 1919

Կեսարիա, 1 Նոյ. (Խնամատարութիւն).-

Նիյտէն վերադարձուած 50ի մօտ կեսարացիներու վիճակը յուսահատութեան մատնած է ժողովուրդը: Կառավարութիւնը Առաջնորդարանին հաղորդած է թէ «Հայերը ասկէ ետքը Ատանա չպիտի երթան»: Հիմա Կեսարիայէն բոլոր դուրս գացողները այս պատրուակով կ'արգիլուին: Կեսարացիք միայն առեւտուրով եւ վաճառականութեամբ զբաղող մարդիկ ըլլալով, ասիկա պատճառ պիտի ըլլայ որ ժողովուրդը դատապարտուի անօթութեան, քանի որ ուրիշ աղբիւր չունի շահու:

Կեսարիա, 1 Նոյեմ. (Առ[աջնորդական] Փոխ[անորդէն]).-

Մուսթաֆա Բեմալ փաշայի մարդոց տիրապետութենէն յետոյ շատեր իրենց գոյքերը եւ ամէն բան թողլով փախչիլ սկսան, վասնզի յայտնի ոճրագործներ Կեսարիոյ բանտէն արձակուեցան հարիւրներով եւ զինուած եւ ճոխ ամսաթռակներով չէթէ նշանակուեցան եւ շրջիլ [սկսան] ամէն կողմ: Կառավարութիւնը թէեւ դիտողութիւն կ'ընէր, սակայն *սէյեսթ վարագասի*²² առնողներուն արգելք չէր հաներ: Յոյներն ալ կը գաղթէին մանաւանդ վերջերս: Հոկտ. 25ին, 40ի չափ աղջիկ, տղայ եւ կին եւ 4-5 այր մարդ օրինաւոր անցագիր ունենալով հանդերձ Նիյտէի մէջ կը բանտարկուին, կը ծեծուին եւ ապա ժանտարմաներու հսկողութեամբ կրկին Կեսարիա կը դարձուին: Ճամբան ժանտարմաները լուտանքներ տեղացուցած եւ զոջում յայտնած են թէ ինչո՞ւ կանուխէն այս *քեսաֆի*ներն²³ ալ չեն սպաննած: Ասոնց գոյքերէն մէկ մասը կառապանները վարձի փոխարէն վար դրած են: Ասոնք մեծ թշուառութեան մատնուած են, վասնզի ամէն ինչ ծախսած էին եւ հիմա ոչինչ ունին: Կառավարութիւնը իրեն եղած բողոքին 30 Հոկտ.ի[ն] պատասխանեց թէ ներքին գործոց նախարարը արգիլած է հայերուն Ատանա մեկնիլը: Չարմանալի է որ թուրքերը եւ յոյները կ'երթեւեկեն եւ միայն հայերու դէմ է արգելքը: Այս կացութեան առջեւ սարսափը ընդհանուր է: Արգելքին արձագանգը հասած է Կեսարիոյ շրջակայ գիւղերը եւ դրացի Պօղազլեանի գիւղերը: Ամէն օր դիմում կ'ընեն մեզի եւ չենք գիտեր թէ ի՞նչ ըսեն[ք] եւ որուն դիմենք:

²¹ Բաղուածքներ տեսրէ մը, ուր պարբերութիւններն արտագրուած են նամակներու բնագրերէն:

²² Ծրջագայութեան արտօնագիր:

²³ Անհաւատները:

- Անգլ. քոմիսերություն դիմումին վրայ ներքին գործոց նախարարությունէն արտօնութիւն եկած է որ 800 որբեր Ատանա փոխադրուին:

- Սեպտ. 29ին որբանոցէն 205 որբեր, Էրեյլիէն 45 որբուհիներ, այսինքն 250 որբ, Իզմիր դրկուեցան Ճապոնի Նազարեանի հետ: Մնացեալները Ատանա պիտի տարուին:

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ747)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 25

[Նոյեմբեր 1919]²⁴

Մր. Ճերարտ
Նախագահ Հայկական Անկախութեան Ամերիկեան Քոմիթէի
Նիւ-Եորք

Օգտուելով այն պատեհութենէն որ Պատ. Գրիգորեանի Ձեր կողմերը գալը կ'ընծայէ, եւ վստահ Ձեր նախագահութեան ներքեւ գտնուող քոմիթէին հայասէր զգացումներուն, որոնց ապացոյցները միշտ տեսած ենք, կը փութանք Օսմ. Կայսրութեան սահմաններուն մէջ գտնուող հայոց անձկալից ու տագնապալի կացութիւնը Ձեզի պարզել:

Դուք որ այնքան մեծ եռանդով մը եւ ոգեւորութեամբ մը կը հետաքրքրուիք Հայ ազգին վիճակովը եւ անոր տառապանքներուն եւ ցաւերուն վերջ մը դնելու համար այնքան սիրով մը եւ անսահման ազնուութեամբ մը կ'աշխատիք, անշուշտ պիտի հաճիք նկատի առնել նաեւ մեր այս տողերը, որոնք ուրիշ նպատակ չունին եթէ ոչ իրազեկ ընելու այն կացութեան, որուն մէջ կը գտնուին այս միջոցիս թրքական իշխանութեան տակ գտնուած հայերը:

Հոն պիտի տեսնաք թէ հայերը, որոնք իրենց տառապանքները վերջացած կը կարծէին զինադադարի կնքուած օրը, այսօր, մէկ տարի յետոյ, կը գտնուին յուսահատական դրութեան մը մէջ եւ շրջապատուած՝ դարձեալ այն թշնամիներէն, որոնք իր բնաջնջումը ծրագրած էին եւ այսօր թէեւ պարտուած՝ դեռ չեն հրաժարած իրենց այս վայրագ ծրագիրը իրագործելու փափաքէն:

Հայերը թէեւ դեռ կը պահեն իրենց կորովը եւ կը մաքառին բոլոր այն դաւերուն դէմ, որոնք կը սարքուին հնձելու համար իրենց կեանքերը, սակայն զիս եւ խորհրդականներս կը տագնապեցնէ սա գաղափարը թէ ի վերջոյ ֆիզիքական անողորբ պայմաններու՝ սովի, անօթութեան եւ անսուադութեան յաղթել կարելի չպիտի ըլլայ միայն բարոյական կորովով, եւ յուսահատութիւնը ընդհանուր եւ աղէտը անդարմանելի պիտի ըլլայ:

Բոլոր բարեկամեցողութիւնները, բոլոր քաջալերութիւնները եւ նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնները շատ անբաւական են պահպանելու համար ֆիզիքական գոյութիւնը Հայ ժողովուրդին, որ այնքան տառապած էր արդէն պատերազմի ընթացքին եւ այսօր դեռ չէ կրցած ապահովել նոյնիսկ իր ամէնէն տարրական իրաւունքները:

Անիկա կ'ապրի դեռ վախի ու սարսափի ռէժիմի մը տակ, ամէն օր անախորժ անակնկալներու անձուկը ունենալով իր մտքին մէջ:

Մէկ խօսքով, այսօր Հայ ժողովուրդը, որ զինադադարէն անմիջապէս յետոյ պահ մը յայտարարուած էր թէ իր տառապանքի շրջանը վերջացած էր, կը գտնուի աւելի քան երբեք տագնապալի վիճակի մէջ: Այս կացութեան գլխաւոր պատճառն է յապաղիլը վերջնական հաշտութեան, որ վերստին ոգեւորեց թուրք տարրը եւ անոր

²⁴ Խառնակ դասաւորումով այս վաւերագիրն սկզբնապէս գրուած է սև մելանով և բազմաթիւ սրբագրութիւններու կամ փոփոխութիւններու ենթարկուած՝ կարմիր մելանով, ինչպէս նաեւ, քիչ անգամ, մատիտով:

ժամանակ տուաւ նոր մեքենայութիւններ եւ հնարքներ մտածելու, օգտուելու համար Յաղթական Պետութեանց համոզումի եւ կարծիքներու տարբերութիւններէն: Այս դրութիւնը անցեալին մէջ թուրք դիւանագիտութեան կողմէ երկար ատեն փորձուած եւ յաջող արդիւնքներ տուած ըլլալով, անոնք ռեւէ անպատեհութիւն չտեսան դարձեալ նոյն մէթոտին յարելու եւ զիրար խաչաձեւող եւ իրարու հակառակորդ շահեր ստեղծելու:

Պալքանեան Պատերազմէն յետոյ, ինչպէս յայտնի է, հակառակ եւրոպական դիւանագիտութեան ազդարարութեանց եւ արհամարհելով Լոնտոնի դեսպանաժողովին որոշումը, Միտիա-Էնոս զիծը անցան Օսմ. բանակները:²⁵ Եւրոպա ինք իր մէջ անհամաձայն՝ չկրցաւ յարգել տալ իր կարգադրութիւնը եւ թուրքերը մնացին Թրակիոյ մէջ: Նոյն բանը յաջողած էր ընել Սուլթան Ապտիլ Զամիտ, որ 1895 Մայիս 11ին հանդիսաւորապէս յանձն առնելէ յետոյ Հայկական Նահանգներու մէջ ծրագրեալ բարեկարգումները գործադրել, դրժեց իր խոստումը եւ անհամաձայն մեծ պետութիւնները չկրցան զենքի ոյժով կամ հաւաքական ռեւէ գործողութեամբ մը հարկադրել խոստմնազանց Սուլթանը՝ գործադրելու իր հանդիսաւոր խոստումը:

Այս պարագաները չափազանց խրախուսիչ էին նորէն փորձելու համար այդ հին խաղը, միշտ վստահելով պետութեանց անհամաձայնութեան վրայ:

Մասնաւորապէս թուրք կառավարող տարրերու մէջ վերջին անգամ սա համոզումն ալ մուտք գործած է թէ եւրոպացի զինուորը ձանձրացած է պատերազմէն եւ եւրոպական կառավարութիւնը կը վախճան որ Պոլշէիկ շարժումը կը տարածուի նաեւ իրենց բանակներուն մէջ, ուստի երբեք չպիտի ուզեն որ Թուրքիոյ դէմ զենք գործածելով պատերազմի վերսկսին, մանաւանդ որ տնտեսապէս ալ կը գտնուին չափազանց ծանրաբեռնուած եւ հոգածու են ժամ առաջ պատերազմական ծախքերը զեղչելու:

Հետեւաբար կը մտածեն թէ վեհաժողովին որոշումներուն դէմ անսաստելու համար Եւրոպան կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելը եւ զենքի ոյժով երկիրը պաշտպանելու սպառնալիքը բաւական պիտի ըլլայ յեղաշրջելու վեհաժողովին որոշումը:

Այս մտայնութեան արգասիքը ըլլալ կը թուի Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի, Բէուֆ պէյի եւ այլոց այն ձեռնարկը, որով կը ջանան ստեղծել «Ազգային Շարժում»ի մը դիմակին տակ ծածկուած ըմբոստական շարժում մը, որ իբր թէ նպատակ դրած է Թուրքիայէն անբաժան պահել բոլոր այն հողամասերը, որոնք զինադադարին կնքուած օրը անոր իշխանութեան տակ կը գտնուէին: Այս կերպով անոնք ընդդիմանալ կը կարծեն Թուրքիոյ հաւանական բաժանման եւ թրքական հողերու վրայ նոր պետութիւններու կազմութեան:

Շարժումը աւելորդ է ըսել թէ Իթթիհատական է: Ինչպէս որ Էտիքնէի խնդիրը զեղեցիկ պատրուակ մը ծառայած էր 1913 Յունուար 10ին Քեմալի փաշայի դահլիճը տապալելու²⁶ եւ Իթթիհատը վերստին իշխանութեան բերելու՝ ժողովրդական զինուորականի մը՝ Մահմուտ Շէֆքէտ փաշայի գլխաւորութեամբ, նոյնն նաեւ հիմա կը փորձուի Իզմիրի գրաւումը պատրուակ բռնելով: Եւ Իթթիհատը յաջողեցաւ իրապէս հակառակորդ կուսակցութենէ մը կազմուած դահլիճը տապալել եւ մասամբ իր ազդեցութիւնը զգալի ընել կառավարական գործերու մէջ:

Միլլի շարժումը ուրեմն իսկ եւ իսկ Իթթիհատական շարժում մըն է եւ խոր քննութիւն մը ցոյց պիտի տայ թէ Իթթիհատի կողմէ ընդգրկուած ուղղութիւնը կը շարունակէ կատարելապէս:

Այսպէս, այս շարժումը սկսելէ անմիջապէս յետոյ սկսան մասնակի սպանութիւնները հայերու, մասնաւորապէս այնպիսի դէմքերու, որոնք հայ որբեր ու առեւանգեալ հայ աղջիկներ եւ կիներ թուրք հարեմներէ ազատելու գործին մէջ եռանդ ցոյց տուած էին, կամ հայ ջարդարարներու դատապարտութիւնը դիւրացնելու համար փաստեր հայթայթած էին:

Բոլոր անոնք որ ջարդարարներու եւ կողոպտիչներու դէմ բողոք կը բառնային, սպառնալիքներու առարկայ կ'ըլլային, ինչպէս նաեւ ջարդարարներու դէմ դատարանի առջեւ վկայութիւն տալու յօժարողները:

²⁵ 30 Մայիս 1913-ին Լոնտոնի մէջ ստորագրուած դաշնագրով վերջ գտած Պալքանեան Ա. Պատերազմին հետեւանքով թուրքերը հարկադրուած էին ընդունիլ թէ Միտիա-Էնոս զիծէն արեւմուտք ինկած պալքանեան հողամասերը, որոնք էր երբեմն կը գտնուէին իրենց տիրապետութեան ներքեւ, կը պատկանին իրենց բնիկ տէրերուն, բայց օգտուելով պալքանեան ինչպէս նաեւ մեծ տէրութիւններու հակադիր շահերու բախման իրողութենէն, 20 Յունիս 1913-ին անցնելով զիծէն յարձակած էին Պուլկարիոյ վրայ եւ շարունակած իրենց յառաջխաղացքը:

²⁶ «Էտիքնէի խնդիր»ը ակնարկութիւն է Օսմանեան Կայսրութեան համար, այլ հողատարածքներու շարքին, Էտիքնէի կամ Ադրիանապոլսի կորուստին ի նպաստ Պուլկարիոյ, երբ հակաթթիհատական վարչապետ Քեմալի համակերպած էր խաղաղութեան վերահաստատման պայմաններու: Խորքին մէջ Քեմալի դահլիճը տապալած էր 23 Յունուարին, երբ Էնվեր զինու. ուժով ներխուժած էր վարչապետարան եւ պարտադրած Քեմալի հրաժարականը:

Միլի շարժումը, որ նախ վեց նահանգներու մէջ աւելի տարածուած էր եւ Փոքր Ասիոյ վրայ ազդեցութիւն չունէր, պատերազմի միջոցին Հայկական Խնդիրը արմատէն լուծելու համար գործադրուած ջարդերուն հետեւանօք Հայաստանը առանց Հայու մնացած ըլլալէն օգտուելու համար ամէն բան ըրաւ, որպէսզի ներգաղթը տեղի չունենայ: Կովկաս գտնուող հազարաւոր գաղթականներ, որոնք տրամադիր են դառնալու իրենց օճախները, արգիլուեցան զենքի ոյժով, մինչ միւս կողմէ ռուս բանակներու առջեւէն խոյս տալով Փոքր Ասիա ապաստանող թուրքերը եւ քիւրտերը, ինչպէս նաեւ Ռումէլիէն բերուած գաղթականները ամէն օգնութիւն եւ աջակցութիւն ստացան եւ դեռ կը ստանան տեղաւորուելու համար Հայաստան:

Միլի կազմակերպութիւնները ոչ միայն չեն թողուր ներգաղթը, այլ [նաեւ] չորս տարի ամէն չարչարանքի ու ամէն անձկութեան տոկալով ինքզինքնին կերպով մը ապրեցնող այն սակաւաթիւ հայերը որոնք կը գտնուին այս սահմաններուն մէջ, բոլորովին ջնջելու եւ հայոց հետք իսկ չձգելու համար Հայաստանի մէջ, ձեռք առած են այնպիսի միջոցներ, որոնց նպատակը շատ թափանցիկ է:

Անոնք գրկած են բացարձակապէս այդ խեղճերը ատրաքին հաղորդակցութիւններէ: Թոյլ չեն տար որ ռեւէ դրամական օգնութիւն հասնի անոնց եւ ոչ ալ իրենք կ'օգնեն:

Ամերիկացի միսիոնարները Տիարալէքիի կուսակալութեան քրտաբնակ շրջանակներու մէջ իրենց գոյութիւնը կերպով մը քաշքշող հայերու դրամական օգնութիւն հասցնելու բարի դիտաւորութեամբ այդ կողմերը շրջագայութեան կ'երթան: Կառավարութիւնը ռստիկան գործերու միջոցաւ լուր կը հասցնէ քիւրտ պէկերու եւ աղաներու թէ իրենց քով գտնուած հայերը արգելափակեն եւ չթողուն որ Ամերիկացի միսիոնարները զանոնք տեսնան:

Պշիրի մէջ խեղճ հայ պառաւ կին մը յանդգնած ըլլալուն համար վերջին Օգոստոսի անկէ անցնող Միս Եորթի հետ նոյնիսկ քուրտերէն երկու բառ փոխանակել, մէկ երկու օր յետոյ անձանօթի մը կողմէ աղբիւր գացած ատեն գնդակահար սպաննուեցաւ:

Երզնկայի մէջ, փլատակներու մէջ ապրող 50–60 հայ այրի կիներ եւ մանուկներ,– երբեմնի ծաղկեալ հայութեան վերջին մնացորդը,– նոյնպէս ամենախիստ հսկողութեան տակ կը պահուին եւ անոնց արգիլուած է յարաբերութեան մտնել այն տեղ[էն] անցնող օտարականներու հետ:

Զուիցերիական Բարեկամ Հայերու Ընկերակցութեան միսիոնարութիւնը Սըվազ գտնուող իր որբանոցը Երզնկա փոխադրելու մտքով Օգոստոսի վերջերը Երզնկա կը դրկէ երկու միսիոնարներ՝ Մր. ... եւ Պատ., որոնք պաշտօն ունէին խնդրելու որ արտօնէ զիրենք կատարելու այդ փոխադրութիւնը եւ միանգամայն իմացնելու համար թէ իրենք մտադիր են բանալու նաեւ ամէն ազգի համար հիւանդանոց մը: Միւլթսարըֆը այս առաջարկին կը պատասխանէ խիստ կոշտութեամբ թէ ո՛չ որբանոցի պէտք ունին եւ [ոչ] ալ հիւանդանոցի, եւ թէ կառավարութիւնը ինքն ի վիճակի է նայելու որբերը եւ հիւանդները: Մասնաւորապէս կը յայտարարէ թէ բնաւ չի կրնար թոյլատրել որ հայ որբեր բերուին Երզնկա: Եւ կը յանձնարարէ նոյնիսկ հետեւեալ օրը մեկնիլ քաղաքէն: Միսիոնարները ամէն ջանք կ'ընեն գոնէ դրամական օգնութիւն մը ընելու համար հայերու հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, սակայն ասիկա կարելի չ'ըլլար եւ ձեռնունայն կը դառնան:

Նոյնպէս կառավարութիւնը Խարբերդի մէջ ապրող հայերը, որոնց թիւը բարբառադաբար բաւական մեծ է, գրկելու համար արտաքին օժանդակութենէ, Ամերիկայի համար նամակ առնել դադրեցուց, վասնզի Խարբերդի եւ շրջականերու մէջ առհասարակ չկայ տուն մը որ գոնէ մէկը չունենայ Ամերիկա գաղթած: Արդ, օգտուելով նամակներու երթելէկէն, ջարդէն ու կոտորածէն ազատուած հայերը նամակներ գրելով իրենց ազգականներուն՝ նիւթական օգնութիւններ կը խնդրէին եւ կը ստանային, ինչ որ մեծագոյն չափով մը կը նպաստէր իրենց օրապահիկը ապահովելու եւ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու համար:

Այս աղբիւրը ցամբեցնելու եւ նիւթական օգնութենէ գրկելու համար, աւելի յարմար միջոց մը չկար եթէ ոչ արգիլել թղթակցութիւնները, ինչ որ գործադրեց թուրք կառավարութիւնը:

Արդ, այս հայերը առանց արտաքին օժանդակութեան ի՞նչպէս պիտի ապրին, երբ մասնաւոր ազատութիւնը անոնց կը զլացուի, որով կը դառնան հարկադրեալ մուրացիկներ: Մինչդեռ մենք ապահով ենք թէ եթէ զինադադարէն յետոյ կարելի եղած ըլլար ստեղծելու բնականոն վիճակ մը Անատոլի մէջ եւ տրուած ըլլար աշխատելու ազատութիւնը հայերուն, այսօր շատ մը գաւառներ երբեք կարօտ չպիտի ըլլային արտաքին աջակցութեան եւ իրենց որբերը, այրիները իրենք պիտի խնամէին եւ վերականգնէին իրենց քանդուած օճախները: Այն ատեն շատ մը հայեր փրկուած պիտի ըլլային այն նուաստութենէն որ այսօր պարտադրուած են կրել, ձեռք կարկառելու հարկադրուած զգալով ինքզինքնին, քանի որ իրենց ձեռքը, ոտքը կաշկանդուած է եւ չեն վայելեր աշխատելու, իրենց օրապահիկը հայթայթելու միջոցները:

Ասիկա մասնաւոր քաղաքականութիւն մըն է, որ ի գործ կը դնեն թուրքերը, թոյլ չտալու համար որ հայերը տնտեսապէս գոնէ անկախ ըլլան եւ նիւթապէս բարգաւաճին: Եւ ասոր համար դրապէս բռն ջանքեր կ'ընեն երկրին մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը: Բոլոր հայերու դէմ պայքար հռչակուած է: Սպառնալիքներու առարկայ կ'ըլլան բոլոր այն իսլամները, որոնք քրիստոնեաներու կամ հայերու հետ առեւտուր կ'ընեն կամ իրենց արտը ու այգին անոնց ձեռքով մշակել կու տան:

Հայ վաճառորդներ, որոնք քաղաքներէն ապրանք առնելով գիւղերը կ'երթան եւ մանրավաճառութեամբ ապրուստ մը ապահովելու կ'աշխատին եւ հողատերեր, որոնք իրենց արտը կամ այգին անձամբ մշակելու յանդգնութիւնը կ'ունենան՝ յաճախ կը սպաննուին:

Այնպէս որ այսօր բոլոր Փոքր Ասիոյ բնակիչ հայերը բանտարկուած են իրենց տուններուն մէջ: Ոչ ոք կը համարձակի իր գիւղին շրջանակէն դուրս, դէպի իր արտը ու այգին երթալ, կամ մերձակայ գիւղը երթելու ելլալու մը հայթայթելու համար:

Ասոր անմիջական հետեւանքը յայտնի է թէ ի՞նչ է: Անօթութիւն, անսուադութիւն եւ կոտորած: Սպիտակ ջարդը իր աւերը կը գործէ եւ առաջիկայ ձմեռուան եղանակին սոսկալի պիտի ըլլայ վիճակը այդ խեղճներուն, որոնք համաճարակներու ու անօթութեան գոհերը ըլլալու սահմանուած են:

Միլիւն, որուն անունովը խօսողները կը հաւատեն թէ ծրագրած է անիկա ամէն գնով դիմադրել Օսմ. երկիրներու ամբողջութենէն մատ մը չբաժնելու, կարծողներ կան թէ ծրագրած է նաեւ Երեւանի Հանրապետութեան կողմէն յարձակման մը պահուն կամ Համաձայնական բանակներու առաջացման պարագային ջարդել բոլոր քրիստոնեաները:

Կերպով մը քրիստոնեաները իր ձեռքին մէջ պատանդ կը պահէ իր կամքը հարկադրելու համար Եւրոպայի:

Այս կարծիքը որքան անհաւատալի, սակայն իրական ըլլալը որոշապէս կ'երեւայ, վասնզի տիրող անապահովութեան եւ աշխատելու ազատութիւնը գոյութիւն չունենալուն համար երբ հայերը հագիւ տեղաւորուած վերստին գաղթել կը փորձեն, անոնց դէմ արգելքներ կը հանուին: Այսպէս, Կեսարիոյ հայերէն մաս մը երբ իր բոլոր գոյքերը եւ ստացուածքները ծախելով Կիլիկիա կը գաղթէին, վար դրուեցան Նիյտէի մէջ եւ բռնի ոստիկանական ոյժով վերադարձուեցան կրկին Կեսարիա: Յետոյ ստուգուեցաւ թէ նախարարական խորհուրդի որոշումով հայոց գաղթը արգիւտուած է եւ այս կարգադրութիւնն ալ ընդհանուր հանգամանք ունի:

Իթթիհատական մտայնութեան յաղթանակին ամէնէն գլխաւոր ապացոյցները կրնան համարուիլ նաեւ հայ ջարդարարներու բանտերէն ազատ արձակումը եւ բոլոր ջարդարարներուն հրապարակ գալը վերստին, եւ դեռ բանտ մնացողներուն արձակման համար ալ ջանքեր թափուիլը:

Հայ որբերը իսլամացնելու եւ զանոնք չվերադարձնելու համար կառավարութեան հանած դժուարութիւններէն շատ բացորոշ են թէ 1915–1918 շրջանին մէջ Իթթիհատական կառավարութեան կողմէ գործադրուած ջանքերը հայերը բռնի իսլամացնելու համար բնաւ անգոսնուած եւ դատապարտելի նկատուած չեն արդի վարիչներուն կողմէ, որոնք զինադադարէն անմիջապէս յետոյ Համաձայնական իշխանութիւնները խաբելու համար ամէն կողմ որբերը վերադարձնելու համար շրջաբերական ցրուեցին, սակայն ձեռքի տակ շարունակ կը հրահանգէին,– ինչպէս դիպուածով ձեռք անցուած հրամանագրի մը մէջ տեսնուած է,– որ ամէն ձեռնարկ ըլլայ ու ամէն դժուարութիւն հանուի այդ որբերը չտալու համար:

Թուրք մտայնութեան մէջ տեղ գտած մէկ հարցն ալ սա է թէ մեծամասնութիւնները նկատի պիտի առնուին. ուստի կը ջանան այնպէս մը ցոյց տալ թէ հայերը եւ յոյները ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն են: Այս կերպով կ'ուզեն օգտուիլ իրենց գործադրած ոճիւրի հետեւանքներէն եւ ժառանգորդ հանդիսանալ գոհին:

Այս մտայնութեամբ է որ ինչպէս Իզմիթի կուսակալութեան մէջ Յոյներու կոտորած ըսելով անոնց թիւը նուազեցնելու, նոյնպէս Կիլիկիոյ մէջ հայերու թիւը պակսեցնելու համար զանոնք կ'ա՛մ ջարդելով, կ'ա՛մ արհաւիրքի ենթարկելով փախցնելու համար ամէն ձեռնարկ կ'ընեն:

Ատանայի մերձակայ Շէյխ-Մուրատ գիւղին մէջ դեռ վերջերս, այսինքն Հոկտ. 14ին պատահած հայերու կոտորածը եւ Կիլիկիոյ զանազան շրջանակներու մէջ չէթներու սփռած ահուսարսափը յայտնի ապացոյցներ են թէ ինչ նպատակ կը հետապնդեն Միլի շարժման վարիչները եւ ինչ միտքեր կը սնուցանեն:

Այս կացութեան անսահման երկարաձգումը Հայոց բնաջնջումի գործը դիւրացնելէ զատ ուրիշ ոեւէ օգուտ չի կրնար ունենալ:

Համաձայնութիւնը հակառակ զինադադարի բացորոշ տրամադրութեանց իր գրաւման տակ գտնուած երկիրներու մէջ իսկ թուրքերու կողմէ կատարուած գրգռութեանց, անկարգութեանց եւ ոճիրներուն երկայ-

նամտությամբ կը համբերէ, եւ բացարձակապէս անտարբերութեամբ կը դիտէ թրքական տիրապետութեան ենթարկուած հողաբաժիններու խռովեալ վիճակը:

Ասիկա չափազանց քաջալերական պարագայ մըն է թրքաց համար, որ ինքզինքնին ազատ զգալով կ'ուզեն իրենց վաղեմի ծրագիրը իրագործել՝ քրիստոնեաները ջնջել անոնց պահանջներէն նաեւ ազատելու համար: Եւ այս նպատակին իրապէս պիտի հասնին, եթէ առաջիկայ ձմեռ արմատական դարման մը չըլլայ եւ թուրքերը ազատ ձգուին իրենց ուզածը ընելու:

Մասնաւորապէս ուշագրաւ է ջարդէ եւ տարագրութենէ ազատուողներու ողբալի վիճակը: Ամերիկեան նպաստամատոյց մարմիններու, ինչպէս նաեւ ֆրանսական] եւ անգլիական] կառավարութեանց կողմէ եղած օժանդակութիւնները եթէ մեծ դեր կը կատարեն, սակայն պէտքը անհուն է, կարօտութիւնը՝ անսահման, մանաւանդ անոր համար որ գործելու ատակ ձեռքերն ալ կաշկանդուած եւ մուրացիկ դառնալու ստիպուած են:

Զինադադարի կնքուելէն յետոյ ընդհանուր համոզումը սա էր թէ առ առաւելն մինչեւ վեց ամիս ընդի. հաշտութիւնը պիտի ողջունէինք, եւ այն ատեն կարելի պիտի ըլլար հանրային խնամքի կարօտ որբերու, այրիներու, գաղթականներու խնամատարութիւնը պետական միջոցներով հայթայթել եւ վնասուց հատուցման ձեւով շատ մը ընտանիքներու նիւթական վիճակը վերականգնել եւ հանրային խնամատարութեան անհրաժեշտութենէն ազատ կացուցանել:

Ասոր համար ազգը կարճ ժամանակամիջոցին համար աւելի յարմար միջոց մը չգտաւ եթէ ոչ դիմել ժամանակաւոր միջոցներու՝ թէ՛ հասոյթներու եւ թէ՛ տնտեսութեան համար: Ուստի մտածուեցաւ հանգանակութեամբ դիմաւորել անհրաժեշտ ծախքերը, զորս ընել պէտք պիտի ըլլար կարօտեալներու համար: Այդ անհրաժեշտ ծախքերը կիսադարմաններ միայն կրնային ըլլալ եւ կրնային միայն մասամբ ամոքել վիճակը այդ դժբաղդներուն, սակայն անյետաձգելի էին:

Այսպէս, եթէ կարելի չէր տարագրեալները դարձնելով իրենց հայրենիքը իրենց տուններուն մէջ գետեղել, վնասներն ալ հատուցանելով, գէթ աշխատուեցաւ զանոնք համախմբել եւ որքան որ կարելի է իրենց հայրենիքը դարձնել կամ ապահով վայրեր հաւաքել:

Եթէ բոլոր իսլամներու քով մնացած եւ անապատները թափառող որբերը կարելի չէրաւ հաւաքել եւ զանոնք որբանոցներու մէջ պատսպարել, սակայն որքանը որ կարելի էր՝ անոնք պատսպարելու գործին մէջ պէտք չէր թերանալ: Եւ հայերը ըրին ինչ որ կրնային ընել այս նպատակով:

Առեւանգեալ աղջիկները եւ կիները ազատելու համար ալ վարանիլ ոճիր մը պիտի ըլլար եւ այդ ոճիրը չպիտի ուզէինք որ գործէինք ազգովին. ուստի այս մասին ալ աշխատութիւններ տարուեցան:

Այս օր Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած Ազգ. Խնամատարութիւնը պարտաւորուած է հայթայթելու ամսական մօտաւորապէս նուազագոյն 50,000 ոսկի, խնամելու համար իր մատակարարութեան յանձնուած որբերը, տարագիրները եւ գաւառի կարօտեալները:²⁷

Հակառակ անոր որ հանրային նպաստով այս ծախքերը հոգալու համար որոշուած առաւելագոյն ժամանակամիջոցը վեց ամիս կ'ենթադրուէր, սակայն Կ. Պոլիս տեղական միջոցներով կրցաւ մէկ տարի ամբողջ, եթէ ոչ կատարեալ կերպով, զոնէ մասնակի կերպով հոգալ կարօտեալներու, որբերու, այրիներու եւ ամէն կարգի հազարաւոր տառապեալներու մէկ մասին պէտքերը:

Սակայն շատ կը վախճամ որ ասկէ յետոյ կարելի չպիտի ըլլայ հոգալ այդ ծախքերը, որոնք օրէ օր աւելի աճելու վրայ են: Հանգանակութեամբ, ողորմութիւններ հաւաքելով կարելի չէ կառավարել այսպիսի մեծ գործ մը:

Աղէտը մասնաւոր քաղաքի մը կամ նոյնիսկ մասնաւոր գաւառի մը մէջ սահմանափակուած չէ: Անկկա համատարած է եւ բոլոր այն տեղերը ուր հայեր կը բնակէին ազդուած են այդ աղէտէն աւելի կամ նուազ մեծ

²⁷ Այս պարբերութենէն ետք, սեւագիր բնագրէն ջնջուած է այս հատուածը. - «... ըստ հետեւեալ ցուցակի.

Կ. Պոլսոյ մէջ Ազգ. Խնամատարութեան կապուած որբանոցներու ամսական ծախք	13516.30
Կ. Պոլսոյ մէջ պատսպարուած տարագիրներու ծախս	4585.-
Վարչական ծախսեր	1758.-
Գաւառ դրկուած նպաստներ	24440.-
Քննիչներու ամսական	330.-
	44629.30

չափով մը:

Նկատի առնելով աղետալներու անհաշուելի մեծութիւնը, կորուստներու անսահման չափը, իրենց բոլոր ինքքերէն, տուներէն եւ ստացուածքներէն զրկուած ընտանիքներու, բոլորովին անպաշտպան որբերու մեծ թիւը, շուտով կարելի է համոզուիլ թէ զանոնք պատսպարել, խնամել եւ հոգալ իրապէս վեր է հայ ազգին կարողութենէն, քանի որ այս ազգին գոնէ կէսը օգնութեան կը կարօտի եւ նպաստով ապրելու պարտաւորուած է արդի պայմաններուն բերմամբ, որչափ ատեն որ խաղաղ ու անդորր վիճակ մը չէ ապահովուած գաւառներու մէջ:

Այդ պէտքերը իրենց նուագագոյն ձեւին մէջ դեռ մեզի համար այնքան ծանր, շատ աւելի ծանր ու ճնշիչ պիտի դառնան մերձաւոր ձմեռուան եղանակին, եւ՝ տիրող կացութեան բերմամբ՝ աշխատող եւ հանրութեան վրայ բեռ ըլլալէ դադրողներու վերստին իբր գաղթական կամ իբր անգործ նպաստի կարօտ դառնալէն յետոյ:

Եւ մեր ըրածը տակաւին շատ մեծ բան մը չափտի ըլլայ, զի դեռ իսլամներու տուներուն մէջ կը տուայտին բազմաթիւ հայ տղաք եւ աղջիկներ եւ Արաբիոյ անապատներու մէջ կը թափառին մերկ, անօթի ու թշուառ հայրու գաւառներ, որոնք թէ՛ հաւաքելու եւ թէ՛ պատսպարելու միջոցներէն զուրկ ենք:

Առանց շատ հեռուները երթալու, կը բաւէ յիշել թէ ինչ որ ալ ըլլայ նիւթական վիճակը ազգին չվնասուած մասին, կարելի չէ որ անիկա կարենայ կանոնաւորապէս ամսական վճարումներով հոգալ վնասուած մեծամասնութեան մը պէտքերը անսահման ու անվախճան ժամանակամիջոցի մը համար:

Մը. Բիկզի տուած տեղեկութեանց համաձայն, Խարբերդի եւ շրջականներու մէջ 4–5000 որբեր կը մնան դեռ թուրքերու եւ քիւրտերու մօտ: Ասոնք տրամադիր են արձակելու զանոնք, պարզապէս թերթեւնալու համար կերակրելու հոգէ, որ հիմա ճնշիչ եղած է, մինչ առաջ այնքան ծանր չէր: Մը. Բիկզ իրեն եղած աղաչանքներուն՝ որ ստանձնէ իր խնամած 4000 որբերու շարքին մէջ այս թշուառ որբերու մէկ մասը, պատասխանած է թէ որոշուած գումարը լեցուած է եւ մէկ դրամ իսկ աւելի տրամադրելու արտօնուած չէ:

Խարբերդի մէջ տեսնուած երեւոյթը միայն տեղական հանգամանք չունի, այլ՝ գրեթէ բոլոր ներքին գաւառներու մէջ նոյն վիճակը կայ:

Այսպէս, ստոյգ տեղեկութեանց համաձայն, Մալաթիոյ շրջանակին մէջ, նոյն պայմաններուն տակ կը գտնուին 6–7000 որբեր, եւ միայն քաղաքին մէջ հնարաւորութիւն կայ մէկ օրէն 1000է աւելի որբեր հաւաքելու: Տիարապէքի մէջ կը տեղեկացնեն թէ մի քանի հարիւր տղաք փողոցները կը թափառին եւ զանոնք հաւաքող ձեռք մը գոյութիւն չունի:

Խնամատարութեան Վերին Միջազեռքի պատուիրակ Տորթ. Քէթենճեան, որ անձամբ շրջած է այդ շրջանակը, կը հաւաստէ թէ Ուրֆայի, Մարտինի եւ անոնց շրջականներուն մէջ աւելի քան 40,000 հայ որբեր, աղջիկներ եւ կիներ կան, որոնք իրենց ազատագրումին կը սպասեն ակնդէտ:

Իսկ Կիլիկիոյ պատուիրակը՝ Տորթ. Քաջբերունի, կը հաւաստէ թէ լեռնային Կիլիկիոյ ամբողջ վերապրող հայութիւնը վերջնականօրէն փճանալու եւ կամ ցրուելու վտանգին ենթակայ է: Այնթապի մէջ 2000 եւ Մարաշի մէջ 1000էն աւելի դեռահաս կիներ կան թուրքերէ առնուած, անոք և անօգնական, իսկ հազարաւոր անտէրունչ որբեր՝ Մարաշ, Հանքն, Չէլթուն, Էւայն, եւ որոնք լքուած են իրենց բախտին:

Վերջապէս, կիլիկիոյ այս լեռներուն վրայ [կայ] ամբողջ ժողովուրդ մը, որ բացարձակապէս զուրկ է կեանքի ամենատարրական պէտքերէ:

Վերոյիշեալ որբերու համագումարը կարող է լեցնել հայկական խոշոր նահանգ մը: Եթէ ձեռնարկ չըլլայ զանոնք ձմեռէն առաջ հաւաքելու եւ զանոնք ամփոփելու հայ ձեռքերու խնամքին տակ, անոնք վերջնականապէս կորսուած պէտք է նկատել:

Նիւթական միջոցներու չգոյութիւնը այսպէս պատճառ կ'ըլլայ մեզի համար այսքան թանկագին կեանքներու իրենց յափշտակիչներու ճիրաններուն մէջ տառապելուն եւ անոնց անդարձ կորսուելուն:

Այս աղէխարշ երեւոյթին առջեւ շուարած, ես եւ իմ խորհրդականներս մատնուած ենք մեծ մտահոգութեան եւ կը մտածենք ո՞նէ բաւարար լուծում մը այս անել կացութենէն փրկուելու համար:

Դժբաղդաբար տակաւին ճանչցուած չըլլալով պաշտօնապէս Հայկական պետութիւնը եւ հռչակուած չըլլալով հայոց անկախութիւնը, անկարելի է դիմել մեզի այս բացառիկ կացութեան թելադրած միջոցներէն ամէնէն նախնականին՝ փոխառութեան:

Մարդասէր Ամերիկա եթէ քաղաքական պատճառներով եւ դիւանագիտական նկատումներով չի կրնար

փութացնել լուծումը թրքական հարցին, արդեօք չի՞ կրնար գոնե իր զինակիցներուն վրայ ազդեցութիւն բանեցնել, որ հայթայթուին հայ ազգին նիւթական միջոցներ իր կարօտեալները, որբերը, գաղթականները եւ այրիները խնամելու եւ պատսպարելու համար: Կը կարծենք թէ Համաձայնութեան պետութեանց համար ամենադիւրին բան մըն է գումար մը տրամադրել մարդկային եւ քաղաքակրթական բոլոր օրէնքները ոտնակոխ ընելով թուրքերու կողմէ կատարուած վայրագութեանց զոհերուն փրկութեան համար, զայն յետոյ թուրք պետութենէն գանձելու պայմանով, որեւէ եղանակով մը, քանի որ արդէն սկզբունքով ընդունուած է վնասուց հատուցման եւ քանդումներու վերաշինութեան սկզբունքը:

Եթէ ասիկա կարելի չպիտի ըլլայ եւ Թուրքիոյ հաշտութիւնը պիտի յապաղի դեռ երկարատեւ, ապահովաբար աղետալի պիտի ըլլա[ն] հետեւանքները մեզի համար, որ ուժին վրայ իրաւունքը յաղթական հանդիսացած կարծած մէկ պահերնուս, դարձեալ անոր բացարձակ տիրապետութեան տակ կը հիւծինք ու կը սպառինք:

Իրաւունքին եւ արդարութեան հռչակուած յաղթանակէն յետոյ կը կարծէինք թէ անոր ախոյեան հանդիսանալու համար իր գերագոյն զոհողութեամբը ու անհամեմատ զոհաբերութեամբ նշանաւոր հանդիսացած հայ ազգը չպիտի ձգուէր այսպէս անպաշտպան ու լքուած, եւ անգամ մըն ալ անիկա զոհը չպիտի ըլլար անյագ վայրագութեան, ոտնահարուած իրաւունքին, արհամարհուած արդարութեան, եւ մոռցուած քաղաքակրթութեան:

Այսօր խոր յուսախաբութեան մատնուած, կու գանք Ձեր միջոցաւ դիտել տալ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի եւ մարդկութեան թէ տակաւին անարդարութիւնը, բռնութիւնը, եւ բիրտ ոյժը կը տիրապետեն Արեւելքի մէջ, թէ հազարաւոր որբեր, այրիներ եւ տարագրեալներ կը տառապին ո՛չ միայն անլուր տառապանքով մը, այլ [նաեւ] շնորհիւ անտարբերութեան քաղաքակիրթ պետութեանց, դատապարտուած են անխուսափելի կորստեան եւ ահարկու սպանդի մը, որուն պատասխանատուն ապահովաբար այս անգամ չպիտի ըլլայ այնքան թրքական վայրագութիւնը եւ իսլամական մոլեռանդութիւնը, որքան եւրոպական քաղաքակրթութիւնը եւ քրիստոնէական մարդասիրութիւնը, որ անկարեկիր ականատեսի մը դերէն անդին անցնիլ չ'ուզեր:

Խնդրելով որ Ձեր կողմէն ընէք ինչ որ յարմար կը դատէք, փրկելու համար իմ թշուառ հօտիս սովամահ կորսուելու դատապարտուած մնացորդները, կը ներկայացնեմ իմ խորին յարգանքներս ու հիացումս Ձեր անխոնջ աշխատութեանց համար, որ կը նուիրէք Հայ ազգին արդար դատին պաշտպանութեան համար:

Անկեղծ երախտագիտութեան զգացումներով,

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ատենագրութիւնք..., Դ722–Դ733, *հայերէն ձեռագիր*)

Այցելության Զորավար Հարպորտի (Harbord) Հայաստանն վերադարձին առթիւ,
 Սրբազան Պատրիարքի, Ազգապետի եւ Պատ. Գրիգորեանի կողմանէ:
 Այցելութեան ներկայ էր նաեւ Nic. Colin:

Սրբազան Պատրիարքը բարի գալուստ մաղթելով, ըսաւ թէ՝ երկրին ներկայ պայմաններուն մէջ իրենց ճամբորդութիւնը անշուշտ շատ մը դժուարութիւններու բաղխեցաւ, մանաւանդ երկրին լեռնային կազմութիւնը շատ աւելի կը դժուարացնէ տեղափոխութիւնները: Դժբախտաբար երկիրը, որ այնքան սիրուն ու բարեբեր է, քաղաքակրթութեան բարիքներէն բոլորովին զուրկ մնացած է: Առաջին քայլը, որ թուրք կառավարութիւնը պէտք է առած ըլլար, հաղորդակցութեանց հաստատումն էր, որովհետեւ երկրին հակառակ լեռնային լինելուն, երկայնութիւնը շինութիւնը կարծուածին չափ դժուար չէ. մանաւանդ տեղեր կան ուրկէ շատ դիւրութեամբ ու քիչ ծախքով կարելի է երկաթեայ ցանցերը անցունել:

Զորավար Հարպորտ պատասխանեց թէ՝ արդարեւ երկիրը շատ սիրուն ու picturesque է, ճամբորդութեան դժուարութիւններ կային արդարեւ, բայց յաջողած են բաւական դիւրութեամբ անցնիլ հետզհետէ: Ատանա, Հալեպ, Մարտին, Տիարպէքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Էրզինկեան, Էրզրում, Կարս, Երեւան, Թիֆլիս, Պաքու, եւ Պաթում քաղաքները. այցելած են նոյնպէս Էջմիածին եւ տեսակցած են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հետ եւ առաջ ալ Սիսի Կաթողիկոսին հետ: Իր տպաւորութիւնները ընդհանրապէս շատ լաւ եղած են:

Սրբազան Պատրիարքը յետոյ Զորավարին ուշադրութիւնը հրաւիրեց մեր վիճակին վտանգներուն վրայ եւ Բրոֆ. Ազգապետը շարունակելով ըսաւ թէ՝ իրենց մեկնումէն ի վեր, Թուրքիոյ մէջ իրերը արագ եւ բաւական կարելոր փոփոխութիւններ կրած են, Միլլի շարժում կոչուածը, որ պարզապէս Իթթիհատական գործունէութիւն մըն է, այնպիսի թափով մը տարածուեցաւ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ որ մեզի, քրիստոնէաներու, լուրջ մտահոգութիւններ կը պատճառէ, կը վախճանէ թէ կացութիւնը աստիճանաբար պատերազմէն առաջուան վիճակին կը վերադառնայ, սպանութիւններն ու ջարդերը կը վերսկսին, եւ այս ամէնուն մէջ ամէնէն շատ տուժողը պիտի ըլլայ հայը եւ Հայկական Դատը: Մեր համոզումը այն է թէ մեզի համար միակ փրկութեան խարիսխը Ամերիկայի միջամտութիւնն է, անոր անմիջական գործի ձեռնարկելէն կախում ունի ոչ միայն Հայկական Դատի լուծումը, այլ[եւ] հազարաւոր որբերու եւ կիներու անմիջական փրկութիւնը: Մեր ջերմ փափաքն է որ Ամերիկա ընդունի Միացեալ Հայաստանի *մանտան*:

Զոր. Հարպորտ հարցուց թէ՝ ի՞նչ ըսել կ'ուզուի Միացեալ Հայաստան ըսելով, որուն պատասխանուեցաւ թէ Բարիզի հայ պատգամաւորութեան Բարիզի Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուցած memorandum-ով պահանջուած Հայաստանը ըսել կ'ուզուի:

Բրոֆ. Ազգապետը ըսաւ նաեւ թէ՝ եթէ Ամերիկա Թուրքիոյ մէջ Հայաստանէն գատ ուրիշ *մանտա* ալ առնել կը փափաքի, օրինակի համար Պոլսոյ եւ կամ նոյնիսկ ամբողջ Թուրքիոյ մանտան, մեզի համար դժուար չէ այդ գաղափարին հետ հաշտուիլը, բաւական է որ Հայաստանի սահմանները որոշ կերպով գծուին եւ իր անկախ գոյութիւնը ապահովուի:

Զոր. Հարպորտ այս մասին առանձինն առանձինն ներկաներու կարծիքները գիտնալ ուզած է, որոնք անշուշտ միեւնոյն իմաստով պատասխաներ են: Սրբազան Պատրիարքը աւելցուցած է թէ՝ Թուրքիոյ դարաւոր քաղաքականութիւնը եղած է քրիստոնէայ տարրը հալածել ու ցրուել երկրին մէջ թուրք մեծամասնութիւն մը գոյացնելու համար, ուստի անհրաժեշտ է որ քաղաքական ինչ ձեւ ալ տրուի Թուրքիոյ, Հայաստանի երկրամասը որոշ սահմաններով անջատուի ու Թուրքիոյ հետ միասին, կամ աւելի լաւ՝ անջատ *մանտաթէօռ*ի մը հսկողութեան տակը դրուի. այս կերպով միայն կարելի է հայերու մեծամասնութիւնը բուն երկրին մէջ հաւաքել:

Զոր. Հարպորտ²⁸ հարցուցած է թէ Հայաստանի մը կազմութեան պարագային հոն գտնուող ու մեծամասնութիւն կազմող իսլամ տարրը ի՞նչ պիտի ըլլայ, անոնց մասին ինչ կարգադրութիւն ընել պէտք պիտի ըլլայ:

²⁸ Դիտելի է թէ ատենագրողը այս կէտէն սկսեալ Հարպորտի փոխարէն գործածած է Հարպըրթ տարբերակը:

Պատ. Գրիգորեան պատասխանած է թէ՛ ինչպէս Ռումելիի մէջ տեղի ունեցած է արդէն, կարելի է իսկամ եւ քրիստոնէայ ժողովուրդները իրարու հետ փոխանակել, մասնաւանդ թէ Հայաստանի մէջ այժմ գտնուող իսկամներու մեծագոյն մասը տեղացի չեն, նորեկներ են, թուրք կառավարութեան կողմէ հոն բերուած:

Զօր. Հարպըրթ ժողովրդեան փոխանակութեան այդ եղանակին մէջ մեծ դժուարութիւններ տեսաւ, ըսաւ թէ՛ ազատ երկրի մը մէջ կարելի չէ ստիպել ժողովուրդ մը որ մեկնի, եւ կամ արգելք հանդիսանալ որ օտար կամ իսկամ ժողովուրդներ դէպի Հայաստան գաղթեն:

Պատասխանուեցաւ թէ այդ մասին մասնաւոր ծրագիր մը չունինք առ այժմ, բայց ատոնք այնպիսի խնդիրներ են, որ ապագային տեղւոյն վրայ կարելի է, *մանտաթէօն* կառավարութեան հետ համախորհուրդ, արդար ու գոհացուցիչ կարգադրութիւններ ընել:

Զօր. Հարպըրթ ըսաւ թէ՛ Երեւանի մէջ հարցուցած է Պր. Խատիսեանի թէ՛ իրենց խորհրդարանը ի՞նչպէս կազմած են, քանի որ թրքահայերու միայն մաս մը գաղթականութիւնը միայն մասնակցած է քուէարկութեան, ի՞նչպէս կարելի է այդպիսի խորհրդարան մը ամբողջ հայութեանը համարել, բանաւոր չէ այդ: Յետոյ, ապագային ամբողջական կոչուած Հայաստանի մէջ, ուր թուրքերը մեծամասնութիւն կը կազմեն, երբ ընդհանուր քուէարկութեամբ ընտրուի խորհրդարանը, չէ՞ք կարծեր որ իսկամ տարրը զօրաւոր *սյօք* մը կրնայ կազմել ու դժուարութիւններ յարուցանել: Պր. Խատիսեան Զօրավարին այս հարցումներուն շատ որոշ պատասխաններ չէ տուած:

Ունկնդրութեան վերջանալու պահուն հարցուած է թէ՛ արդեօք անպատեհութիւն մը կա՞յ, եթէ հայերու ներկայ անհանդուրժելի կացութիւնը Ամերիկեան Ծերակոյտին հեռագրով պարզելով, շուտափոյթ դարման մը խնդրուի: Զօրավարը պատասխանած է թէ ոչ միայն անպատեհութիւն չկայ, այլ օգտակար իսկ է, լաւ է որ այդ հեռագիրը Ծովակալ Bristol-ի միջոցաւ դրկուի: Աւելցուցած է նաեւ թէ՛ եթէ հայ պաշտօնական մարմինները իրեն ալ բան մը գրեն, ինքը սիրով պիտի ընդունի եւ իր տեղեկագրին մէջ պիտի յիշատակէ:

(Տուփ 10, թղթապանակ 42, ենթաբաժին Հ, Հ996-Հ700, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 27

[Փարիզ], 20 Նոյեմբեր 1919

Պարոն Ժ. Զլեմանսօ

Նախագահ Խաղաղութեան Վեհաժողովի

Փարիզ

Պարոն Նախագահ,

Մենք, ներքոստորագրեալներս, ներկայացուցիչները հայ եւ քիւրտ ազգերուն, պատիւը ունինք Խաղաղութեան Վեհաժողովին յայտնելու թէ մեր երկու ազգերը, երկուքն ալ արիական, ունին նոյն շահերն ու կը հետապնդեն նոյն նպատակը, այսինքն՝ իրենց ազատագրումն ու անկախութիւնը, - ի մասնաւորի հայոց համար՝ իրենց ազատագրումը թուրք կառավարութիւններու դաժան տիրապետութենէն, եւ ընդհանրապէս, որքան հայերուն՝ նոյնքան քիւրտներուն համար, իրենց փրկութիւնը լուծէն Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կոմիտէին, որուն պաշտօնական թէ թաքուն վարչութիւնները եղած են այնքան աղիտալի անոնցմէ իւրաքանչիւրին: Մենք ուրեմն ամբողջովին համաձայն ենք Խաղաղութեան Խորհրդաժողովէն միասնաբար խնդրելու համար կազմութիւնը, ըստ ազգութիւններու սկզբունքին, անկախ Միացեալ Հայաստանի մը եւ անկախ Քիւրտիստանի մը, օգնութեամբը Մեծ Տէրութեան մը, նշանակուած՝ մեր Ազգերէն իւրաքանչիւրին բաղձանքները լսելէ ետք, մեր երկիրներուն տալու արուստագիտական եւ տնտեսական ամէն օժանդակութիւն վերականգնումի ժամանակամիջոցի ընթացքին:

Ինչ կը վերաբերի վիճելի հողամասերու յատկացման եւ երկու ապագայ պետութիւններու սահմաններուն վերջնական սահմանագծման, նշուած՝ Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին յաջորդաբար ներկայացուած մեր համապատասխան Յուշագրերուն մէջ, պաշտօնապէս կը յայտարարենք թէ ամբողջովին կը վստահինք Խաղաղութեան Վեհաժողովի որոշումներուն, համոզուած ի յառաջագունէ՝ թէ անոր վճիռը պիտի հիմնուի արդարութեան եւ օրէնքի վրայ:

Մենք նաեւ կը հաստատենք մեր ամբողջական համաձայնութիւնը՝ յարգելու փոքրամասնութիւններու օրինական իրաւունքները երկու պետութիւններուն մէջ:

Հանգեք ընդունիլ, Պարոն, նոր հաւաստքը մեր ամենախոր յարգանքին:

Քիւրտիստանի կողմէ	Հայաստանի կողմէ	
Շերիֆ	Պօղոս Նուպար	Բժ. Հ. Օհանջանեան
Նախագահ Խաղաղութեան	Նախագահ Հայ ազգային	Փոխ-Նախագահ Խաղաղութեան
Խորհրդաժողովին մօտ	Պատուիրակութեան	Վեհաժողովին մօտ Հայաստանի
Քրտական Պատուիրակութեան		Հանրապետութեան Պատուիրակութեան

(ՊՏԴ, տուփ 10, թղթապանակ MD23, ենթաբաժին 43, Դ78–Դ79, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 28

22 Նոյեմբեր 1919

Պատկառելի Նախագահք
Համազգային Ժողովոյ
Կ. Պոլիս

Ստացայ Ձեր ինձ ուղղած Հոկտեմբեր 15 թուակիր նամակը, ինչպէս եւ Հայ Հանրապետութեան վարչապետ Տ. Ա. Խատիսեանին Ձեր կողմէ ուղղուած նամակին պատճենը, եւ այդ երկու պատուական գրութեանց ընթերցումը ինձի եւ Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնակիցներուս պատճառեց ամենախորին գոհունակութիւն: Գաղափարներն ու զգացումները որ յայտնուած են այդ գրութեանց մէջ շատ մօտիկ են մեր սրտին. մենք եւս լիովին համոզուած ենք որ մեր ազգային դատին յաջող լուծման համար ներքին ընդհանուր համերաշխութիւն եւ միութիւն, այսպիսի վճռական թուալէի մը, անհրաժեշտ են: Պառակտումի եւ վէճերու միակ պատճառ՝ ամբողջական Հայաստանի միացեալ առժամեայ կառավարութիւն մը կազմելու մասին տեսութեանց տարբերութիւնն էր. այդ հարցին արմատական ու արագ լուծում մը տալով՝ ազգին մէջ ընդհանուր համերաշխութիւնը վերահաստատելու համար է որ Պատուիրակութիւնս որոշեց Երեւան դրկել առաքելութիւն մը, կազմուած Տ.Տ. Վահան Թէքէեանէ եւ Տօթթ. Ն. Տէր-Ստեփանեանէ, որոնց յանձն առած է նաեւ միանալ՝ մեր առաջարկով՝ կովկասահայ ծանօթ գործիչ Տ. Սամսոն Յարութիւնեան: Մենք հրահանգ տուած ենք մեր պատուիրակներուն՝ ամէն ջանք ընել անպատճառ համաձայնութեան մը յանգելու համար, եւ մեծապէս շնորհակալ ենք Համազգային Ժողովիդ որ այդ գեղեցիկ ու պերճախօս նամակն ուղղելով Տ. Խատիսեանին՝ թանկագին աջակցութիւն մը կը բերէ համաձայնութեան մեր ձեռնարկին:

Արդէն իսկ, սպասելով մեր առաքելութեան ջանքերուն պսակումին, այստեղ՝ Ազգ. Պատուիրակութիւնս Հայ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ կը գործէ համերաշխաբար. աւելի քան ամիս մը առաջ երկու Պատուիրակութեանց անունով Հաշտութեան Վեհաժողովի նախագահին ուղղեցինք Հայկական Հարցի մասին ընդարձակ յուշագիր մը, որու վերջին մասին մէջ՝ ի միջի այլոց՝ կը խնդրէինք Դաշնակից Տէրութիւններէն որ «սպասելով որ Միացեալ Հայաստանի անկախ Տէրութիւնը կազմեն, ճանչնան Հայ Հանրապետութիւնը»:

Վերջերս Ամերիկա մեկնեցան Փրօֆ. Ա. Տէր-Յակոբեան՝ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ, ՏՏ. Քաջագ-

նունի, Էնֆիլենցեան եւ Փաստրմանեան՝ Հանրապետութեան կառավարութեան կողմէ, իսկ քիչ օր առաջ Զօրավարք Բագրատունի եւ Անդրանիկ երկու Պատուիրակութեանց իբր ներկայացուցիչ, ամէնքն ալ հրահանգ ունենալով գործել համախոհաբար ու ներկայացնել նոյն պահանջներն ու նոյն ծրագիրը: Ամերիկահայ թերթեր հրատարակած են համերաշխութեան հրաւեր կարդացող այն կոչը զոր Ամերիկայի հայութեան ուղղած են Ս.Տ. Քաջազնունի եւ Տէր-Յակոբեան: Քանի մը օր առաջ՝ Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան կողմէ ուղղեցինք Ամերիկայի հայութեան հետեւեալ հեռագիրը՝ «Մեծ հաճոյքով կարդացինք Քաջազնունի-Տէր Յակոբեան ստորագրութեամբ երեւցած յայտարարութիւնը: Անիկա մեր իսկ զգացումներն է որ կ'արտայայտէ: Մենք կը խորհինք որ ներկայ վճռական ժամուն, ուր մեր ազգային դատին լուծումը այնքան մօտ է, միութիւն եւ համերաշխութիւն անհրաժեշտ են: Խորհուրդ կու տանք անմիջապէս վերակազմել Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութիւնը, բոլոր կուսակցութիւններն ու հատուածները արդար համեմատութեամբ անոր մէջ ներկայացուած՝ ընդհանուր համաձայնութիւնով. այդ միութիւնը՝ որ երեկ այնքան կարեւոր ծառայութիւններ մատոյց ազգային դատին, կրնայ վաղը մեծ դեր խաղալ՝ ստիպողական, կենսական եւ ամէն վէճէ վեր եղող ազգանուէր գործեր կատարելու համար»:

Պիտի հաղորդենք նաեւ՝ Համազգային Ժողովիդ մեզ ուղղած նամակին պատճենը՝ արտասահմանի գլխաւոր հայ գաղութներուն, վարչական մարմիններուն եւ Ազգային Միութեանց, մեր կողմէ եւս կրկնելով հրաւերը, զոր երկու ամիս առաջ ուղղած էինք արդէն՝ դադարեցնել ամէն վէճ ու բանակոխի, եւ վստահաբար սպասելով Երեսնի բանակցութեանց բարեյաջող ելքին՝ ամէն ջանք եւ ուժ միացնել ի սպաս Ազգային Դատին:

Հեռագիրը զոր Երեսնէն մեր առաքելութիւնը մեզ ուղղած է, եւ որով յայտնելէ յետոյ թէ բանակցութիւնները սկսելու վրայ են՝ կը խնդրեն մենէ 2-3 Արեւմտահայ նախարարի անուն պատրաստ ունենալ, յոյս կը ներշնչէ որ բանակցութեանց վախճանը մօտալուտ է եւ թէ այդ վախճանը բարեյաջող պիտի ըլլայ:

Անգամ մը եւս յայտնելով Համազգային Ժողովիդ մեր սրտագին շնորհաւորութիւնները Ձեր մեծարժէք ազնիւ միջամտութեան համար, կը խնդրեմ որ հաճիք ընդունի խորին յարգանացս հաւաստիքը:

Ի դիմաց Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան
Նախագահ՝
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ-744-744Բ, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒՄԾ 29

Անթուակիր [Յունուար 1920]

Արտաքին Գործերի Մինիստր Պ. Խատիսեանի նամակէն
որ անթուական ըլլալով 1920 Յունուար 25ին հասած է Փարիզ
Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս [Նուպար] Փաշային²⁹

... Որպէս փոխառաջարկներ պ. Վ. Թէքէեանի ներկայացրած առաջարկներին՝ մենք դրինք հետեւեալ կէտերը, որոնք ըստ էութեան շատ էլ հեռու չեն Ձեր տեսակէտներից. բայց մեր կարծիքով աւելի են համա-

²⁹ Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած են Խատիսեանի նամակին ֆրանսերէն օրինակը, ճակտին՝ «թարգմանութիւն» արձանագրութեամբ, եւ անոր յապաւեալ հայերէն օրինակը, որ կը ներկայացուի այստեղ: Ձեռագրէն դատելով, հայերէն օրինակը արեւելահայերէն բնագրէն արտագրած է Եղիշէ Արք. Դուրեան: Նոյնէն հատուած մը Ձաւէն Պատրիարք ընդգրկած է իր 18 Մարտ 1920 թուակիրին մէջ (Յաւելուած 37, էջ 975):

պատասխանում Հայաստանի քաղաքական պահանջներին եւ բղխում են հայ ժողովրդի հոծ մեծամասնության մտածողութիւնից:

Մեր առաջարկներն էին.

1.- Կազմել Ամբողջական Հայաստանի միացեալ խորհրդարան, լրացուցիչ ընտրութիւն կատարելով Հայաստանի այն մասերում ուր ընտրութիւն չէ եղել եւ գաղութներում: Ընտրութիւն անել Հայաստանի Հանրապետութեան օրէնքներով՝ յարմարեցրած տեղական պայմաններին: Ընտրութեան գործի ղեկավարութիւնը յանձնել Ազգ. Պատուիրակութեան: Ընտրել եւս 51 արեւմտահայեր, որպէսզի երկու հատուածի պատգամաւորների թիւը հաւասարուի:

2.- Մինչեւ միացեալ խորհրդարանի գումարումը կազմել միացեալ կառավարութիւն, 9 կամ 11 հոգուց բաղկացած, կէս արեւմտահայ, կէս արեւելահայ, 5 կամ 6 դաշնակցական, 4 կամ 5 ոչ-դաշնակցական: Նախարարները նշանակուում են փոխադարձ համաձայնութեամբ: Արտաքին գործոց նախարարը եւ Հաշտութեան Վեհաժողովի պատուիրակութեան նախագահը կարող է միեւնոյն անձը լինել:

3.- Ներկայ խորհրդարանը շարունակում է իր գրադումները, բիւտջէի քննութիւնն աւարտելուց յետոյ կարելի է որոշ ժամանակով արձակուրդ տալ: Միացեալ կառավարութեան գոյութիւնը երաշխաւորում է մինչեւ միացեալ խորհրդարանի ընտրութիւնը:

4.- Հաշտութեան Վեհաժողովի երկու պատուիրակութիւնները ձուլում են եւ կազմում է մէկ պատուիրակութիւն Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահի գլխաւորութեամբ: Պատուիրակութեան կազմի մէջ կը մտնեն արեւելահայեր եւ արեւմտահայեր ի՛նչ կուսակցութեան յարաբերութեամբ եւ լինի: Պատուիրակութիւնը գործում է միացեալ կառավարութեան հրահանգներով եւ պատասխանատու է կառավարութեան առջեւ:

5.- Համաձայնութեան ակտի յայտարարութեան մէջ ասում է որ Արեւմտեան Հայաստանը եւ Արեւելեան Հայաստանը՝ իբր անկախ միութիւններ միացել են միմեանց:

Ահա սրանք են մեր առաջարկների էական կէտերը. մանրամասնութիւնները յիշուած են նիստերի արձանագրութեանց մէջ:

Այս բոլորից դուք կը տեսնէք թէ ո՛րքան անկեղծ էր մեր փափաքը երկուստեք համաձայնութիւն ստեղծելու եւ մեր ներսն ու արտաքին աշխարհի առջեւ դուրս գալու մէկ ճակատով ու մէկ կարգով: Եւ եթէ այսու ամենայնիւ համաձայնութիւն տեղի չունեցաւ, ինձ թւում է որ դրա մէջ աւելի մեծ դեր կատարեց խնդրի ենթակայական կողմը, այսինքն՝ պակասը այն վստահութեան որ այսպիսի դէպքերում գործի միակ գրաւականն է:

Այսուհանդերձ, ես ուզում եմ հաւատալ որ Ազգ. Պատուիրակութեան մեկնումը Երեւանից դեռ եւս բանակցութիւնների վերջնական խզումը չի նշանակում: Սիրում եմ յուսալ որ հարցի մանրամասնութիւններին ծանօթանալուց յետոյ դուք բաւարար կը համարէք մեր կողմից առաջարկուած պայմանները եւ գործնական քայլեր կ'առնէք երկուստեք ցանկալի համաձայնութիւնը իրականութիւն դարձնելու:

.....

Խորին եւ անկեղծ յարգանքով
Հայաստանի Հանրապետութեան
Մինիստր-Նախագահ Ազ. Խատիսեան

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4Հ, Հ820—Հ822, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*: Դուրեանի հայերէն ձեռագիր օրինակը, որ Բ780 թուահամարը, պահպանուած է տուփ 6-ի MD800 թղթապանակին մէջ):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 30

2 Փետրուար [1]920, Հալեպ

Ամենապատիւ
Տ.Տ. Չաւէն Ս. Արք. Տէր Եղիայեան
Մեծանուն Պատրիարք Հայոց
Կ. Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Սրտի մեծ կսկիծով կը փութամ Ձեր Սրբազնութեան հաղորդել մեր շրջանին եւ Կիլիկիոյ մէկ մասին մէջ հաստատուած մեր ազգակիցներու այն ճգնաժամային վիճակը, որ յառաջ եկած է վերջերս թուրք չէթներու կողմէ գրաւող բանակին աչքին առջեւ: Կարճ հանդարտութեան մը մէջ հազիւ թէ խաղաղ եւ ստեղծագործող աշխատանքի սկսած, հայութիւնը՝ ձմրան սա խիստ օրերուն, կոտորածի սպառնալիքին տակ, շատ խիստ ու դժնդակ շրջան մը կ'անցնէ: Մարսափի սովորական մթնոլորտն է որ կը տիրէ. սպաննումի դէպքերը այս վերջերս իրենց յաճախակի եւ զանգուածային վիճակով, ջարդի նախօրեակին մէջ գտնուած ըլլալիս ենթադրել կու տան: Մարաշ իր բոլոր շրջականներով, Այնթապ, Ուրֆա, Քիլիս եւ Հալեպէն մինչեւ Իսկէնտէրուն արձագանգը կու տան խժուժ սպանութիւններու, որոնց դերակատար թուրքերը, կարծես ազդելու համար իրենց ճակատագրին մօտալուտ որոշման վրայ, մեծ թափ են տուած իրենց սովորական միջոցներու գործադրութեան: Մարաշի մէջ, թուրքերը մզկիթներու մէջ հաւաքուած կը մտածեն ջարդը լաւ կազմակերպելու միջոցներու վրայ, Ճամբաթըլի մէջ ամբողջ արու բնակչութիւնը կը կոտորեն, ճամբաներու վրայ պատահած հայ ճամբորդները կ'անհետացնեն, Այնթապի մէջ ամէն օր սպանութիւնները կը շարունակուին մինչեւ այս վայրկեանս. Մարաշի եւ Այնթապի միջեւ յարաբերութիւնները ի սպառ կը խզուին. սարսափը օր քան զօր կը զօրանայ: Փրանս. բանակը խիստ անբաւական է եւ անազդու: Մեր բոլոր միջոցները այս իրողութիւններուն հակազդելու համար անզօր ու անբաւական են: Տեղույս Ազգ. Միութիւնը պէտք եղած պաշտօնական եւ զինուորական բարձրագոյն հեղինակութեանց դիմած է այս օրերս, բայց եւ այնպէս կը կարծենք թէ Ձեր Ամենապատուութիւնը միայն իր ազդեցութեամբ եւ դիմումներով կրնայ կանխել ահաւոր աղէտը: Կը խնդրենք որ դէպքերուն համապատասխան գործողութեամբ կարելին ընէք վերջ մը տալու համար այս կացութեան:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աշոյղ

Ատենադպիր
[անընթեռնելի]

Ատենապետ
Կար. Մինասեան

Առաջն. Փոխանորդ
Նախագահ
Յրթ. Քինյ. Եսայեան

Սոյն վայրկենին առաւել վրդովիչ լուրեր Իսկէնտէրունի եւ Հալեպի միջեւ 200-300է բաղկացած թիւրք չէթներու կողմանէ գործուած ոտնձգութեանց եւ կողոպուտի: Արդէն Այնթապու շուկայի մէջ օր ցերեկով ջարդի սպառնալիք եւ սպանութիւնք սարսափ ազդած են Քիլիսու եւ շրջակայից: Պիմէճիքի ֆրնս. պահակ զօրքեր արաբներու կողմանէ սպառնալեաց ենթարկուելով փախած լինելով, հայերը եկեղեցւոյ մէջ հաւաքելով թուրք ժանտարման հրամանի կը սպասէ բարձրագոյն իշխանութենէն. այս լուրը երեք օրուան է, սակայն կը կարծուի թէ տակաւին վիճակը կը շարունակուի: Պաղտատի գիծը կտրուած է արաբներու կողմանէ Ճերապլուսի կայարանէն անդին ֆրնս. ոյժը ետ մղուելով: - Շատ մը ֆրն. սպաներ անյայտացած են եւ կամ կռուոյ մէջ սպաննուած: Վաղը Ատանա երթալ կը պատրաստուիմ Ազգ. Միութեան կողմանէ նշանակուած անդամի մը հետ, որպէսզի կարելի միջոցներով, ձեռնհաս պաշտօնական հեղինակութեանց դիմելու միջոցներ որոնենք, Ն. Ս. Օծ. Վեհ. Կաթողիկոս[ին] առ այս հրահանգներն ալ ստանալով:

Ծանօթ.- Մէրտիին խեղճ գաղթականները տակաւին առաջուան վիճակի մէջ հոն կը տառապին. ատոնցմէ կիսով չափը թշուառութեան պատճառաւ փնացած, մեռած են:

Ամենախոնարհ ծառայ
Առաջն. Փոխ. Հայոց
Յրթ. Քինյ. Եսայեան

2/1/920 Հալէպ

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD6001, ենթաբաժին Խ, Խ12–Խ13, *հայերէն ձեռագիր*)

* * *

Հալէպ, 2 Փետրուար 1920

Ամենապատիւ

S.S. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս Տէր Եղիայեան

Մեծանուն Պատրիարք Հայոց

Կ. Պոլիս

Սրբազան Հայր,

«Միլի-շէթէական» խմբաւորումը օր աւուր կը մեծնայ թէ՛ դաշտային եւ թէ մանաւանդ լեռնային Կիլիկիոյ շրջաններուն մէջ։ Այս շարժումը, որ իր ոյժը կը ստանայ Կ. Պոլսէն Մուսթաֆա Բեմալ փաշայի միջոցաւ, ահաւոր հանգամանք ստացած է այս բոլոր վայրերուն մէջ։ Հայու ուժը ուղղուած է հայու գոյութեանը։ Ամէն կողմ թուրք ժողովուրդը կը զինուի թուրք կառավարութեան կողմէ. ամէնուրեք թշնամանք դէպի հայերը բացորոշ կերպով կ'աւելնայ եւ Մարաշի ու շրջականերու, Այնթապի, Բիւսի եւ Ալէքսանտրէթի կողմերէն եկող լուրերը ահաւոր են։ Միայն Յունուարի առաջին կէսին 105է աւելի հայեր սպաննուած են այս կողմերը, իսկ Մարաշի կացութիւնը բոլորովին քրիտիկական է։ Գիշերապահ ոստիկանները անխնայ կերպով կը սպաննեն հանդիպող հայը. քաղաքին մէջ բացարձակ անապահովութիւն կը տիրէ. մասնաւորապէս հայկական թաղերու մզկիթներուն մէջ ամէն գիշեր կը հաւաքուին հարիւրաւոր զինուած թուրքեր։ Մարաշէն 1½ ժամ հեռու գտնուող Ճամբաթալ գիւղի արական սեռը բոլորովին ջնջած են. Ճիհանի կամուրջին վրայ սպաննուած են օր ցերեկով 8 զէյթունցի ճամբորդներ, որոնց դիակները ֆրանս. զինուորներու կողմէ երեսան հանուած են ու քաղաքէն դուրս ելնել բոլորովին անկարելի դարձած է եւ ասոնց հետ ջարդարարներու ազատօրէն շրջիլը պատճառ դարձած է որ ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը փակած իր խանութները՝ տուններու մէջ պահուած մնայ առանց վաստակի, ինչ որ իր կարգին սպիտակ մահ մըն է գաղթականութենէ վերադարձող հայ տարաբախտ վերապրողներուն համար։ Յունուար 10ին Մարաշէն Հալէպ մեկնող յատուկ պատգամաւորութիւն մը կը հաղորդէ այս սարսափելի տեղեկութիւնները։

Այս վայրկենիս Այնթապէն հասնող ականատեսներ կը վկայեն որ, հոն եւս թուրքերը փութով կը զինուին, կացութիւնը հոն եւս ահաւոր դարձած է. հայ ժողովուրդը հոգեվարքի օրեր կ'անցնէ. վիրաւորներ եւ սպաննուածներ կան թուով 15 հոգի։ Նոյն կացութիւնը նաեւ Բիւսի մէջ, ուր դարձեալ կան մեռեալներ։

Ալէքսանտրէթի ճամբուն վրայ երկու անգամ սպաննուեցան 10է աւելի հայ կառապաններ, թուրքերը միշտ ազատ արձակուելով։ Իսկ դէպի Ուրֆա հաղորդակցութիւնը բոլորովին դադրած է, կտրուած է երկայնուորիի գիծը Ճարապլուսի կամուրջէն անդին եւ նոյն դրութիւնը Պէրէճիկի հայութեան համար։

Այսպէս այս բոլոր շրջանին մէջ աւելի քան 200000 հայութիւն մը հոգեվարքի մէջ կը գտնուի. ջարդի մը նախօրեակին կը գտնուինք։

Թէեւ չէթեական այս շարժման մասին ճիշդ օրին տեղեկութիւններ հաղորդած ենք Բիւս. ոյժերու հրամանատար Ժէնէրալ Կրէկօրիին եւ ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Պ. Ժորժ Բիզոյին ասկէց ամիսներ առաջ, սակայն նկատելով այս բոլոր շրջաններու մէջ գտնուող ֆրանսական իշխանութեանց թոյլ ու մեղի ընթացքը թուրքերու մասին, եւ բաւարար ոյժերու չգոյութիւնը այժի առաջ ունենալով, կասկածէ աւելի համոզումն ունինք թէ ընդհանուր ջարդն անխուսափելի պիտի ըլլայ։

Այս սարսափելի կացութիւնը նկատի ունենալով ընդարձակ տեղեկագիր մը ուղարկեցինք Արեւելքի ֆրանս. ոյժերու վերին հրամանատար Զօր. Կուրոյի եւ օրինակ մըն ալ Կիլիկիոյ շրջանի ֆրանս. ընդհ. վարիչ Գնդապետ Պ. Պրեմոնին, խնդրելով անմիջական եւ կտրուկ կարգադրութիւն։

Արդ, Սրբազան Հայր, այս ահաւոր ճակատագրէն փրկելու համար այս շրջանի տարաբախտ հայ բեկորները, կը խնդրենք Ձեր Սրբազնութենէն, որ իր կարգին հարկ եղած ազդու դիմումները կատարէ եւ տեղւոյդ եւ

այլուրի Համաձայնական պետութեանց ներկայացուցիչներուն եւ Հաշտութեան Գերագոյն Ժողովին ու Ազգ. Պատուիրակութեան, ինչպէս նաեւ հայերու բարեկամ բոլոր ամերիկեան եւ եւրոպական կազմակերպութիւններուն ու մարմիններուն եւ չինայէ իր անմիջական եւ կտրուկ միջամտութիւնը ազատելու համար մահամերձ այս խլեակները:

Ակնդէտ [սպասելով] Ձեր Սրբութեան ուրախառիթ լուրերուն
մնանք ամենախորին յարգանքօք

ի դիմաց Հայ Ազգ. Միութեան
Ատենադպիր Ատենապետ
[Անընթեռնելի] Գ. Վրդ. Գասպարեան

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD6001, ենթաբաժին Խ, Խ14–Խ16, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 31

Կեմէյէկ, 8 Փետր. 1920

Ամենապատիւ Տէր
Տէր Չաւէն Սրբազան Արքեպ. Եղիայեան
Ամենընծայ Պատրիարք Հայոց – Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Թեմիս հովուական այցելութիւն մը կատարած ըլլալու նպատակով Չորեքշաբթի մեկնեցայ Պրուսայէն ու երեկոյին հասայ Կեմէյէկ, որ շրջանիս զանազան գիւղերէն մեծամասնաբար կազմուած գաղթականութիւն մ'է 50 տնուոր, ունի իր վարժարանը 25 երկսեռ ուսանողներով, ուսումնական շուրջ երեսուն ոսկւոյ պիւտճով: Յաջորդ առաւօտուն իսկ տեղւոյս Յունաց Առաջնորդը՝ Տէր Վասիլիոս Սրբազան, իր փոխանորդը դրկած էր «բարի գալստեան». ըստ պատշանի փոխադարձ այցելութեան երթալով սիրալիր ընդունելութիւն մ'ըրաւ Նորին Սրբազնութիւնը եղբայրական ողջագոյրումներով: Նոյն օրն իսկ մեկնեցայ քաղաքէս մէկ ժամ միայն հեռի Պենլի գիւղը: Տարագրութեան շրջանին ճշմարիտ հերոսի մը դիւցազնութիւնով լեռն ապաստանած բնիկ պենլիցի կտրին մը՝ Յովհաննէս Ալեքսանեան, զինադադարէ վերջ ընդի. ներումէն օգտուելով գիւղն իջած ու իր 7000 գիւղացիներու բեկորներն եղող 100–120 հոգին գլխուն հաւաքած, անոնց նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւն ընծայելով վերակազմած է գիւղը, որոնք թաղ. խորհուրդ մը ընտրած, կանոնաւոր կեանք կ'անցունեն երկրագործութեամբ եւ ձիապանութեամբ զբաղելով: Ներկայ այցելութեանս առթիւ հանդիպած առաջին գիւղս շատ յուզեց զիս. 700 տունէ բաղկացեալ ահագին գիւղ մը բուերու վայոց, վայրի գազաններու որջ դարձած բոլորովին անմարդաբնակ աւերակներու կոյտ մը, աստ անդ նահատակներու ոսկերոտիք, ամէն կողմ սուգ ու աւեր:

Տարագրութեան ատեն երեսունի չափ ծերեր գիւղը թողուցած են իբր թէ արգահատելով ու գիւղացիին մեկնելէն վերջ գիւղին աւագերէց Տէր Գրիգոր քահանայ Դաւիթեանը, 85-ամեայ անդամալոյժ ծերունին, տաւրած մացառներու մէջ ձգած ու կենդանւոյն այրած են իր 30 ընկերներուն հետ, ու այդ հերոսը, Յովհաննէսը, իր սուրին ծայրովը գերեզման փորած ու անոնց ոսկերոտիքը ամփոփած է լերան մէջ: Ուրիշ տեղ մը հայր եւ որդի կռնակ կռնակի կապած՝ ողջ ողջ թաղած են, ուրիշ տեղ մը կոյտ մը ոսկորներու, ընդ որս եւ մանուկներու, արցունքոտ աչքերով այցելեցի այդ վայրերը ու հոգեւոր պարտականութիւնս կատարեցի «Հոգւոց» մը կարդալով անոնց աճիւններուն վրայ, սպասելով որ երբ կրօնական կեղր. պատկ. ժողովը մասնաւոր արտօնութիւն տայ, հաւաքեմք այս նահատակներու աճիւնը ու ամփոփեմք գերեզմանի մը մէջ: Պիտի մոռնայի յիշել որ այս ոսկերոտիներու մէջ կը գտնուին նաեւ օղափոխութեան համար եկած [հայ] զինուորները, որոնք սպաննուած

են տեղւոյս զինուորական հազարապետին հրամանով, որը տակաւին կը մնայ իր աթոռին կառչած քաղաքիս մէջ:

Ուրբաթ վերադարձայ Կեմլէյէկ, տեղւոյն թուրք հասարակութենէն երեւելի անձնաւորութիւն մը մասնաւոր այցելութեան եկաւ, ու յայտարարելով որ Միլլի ուժեղ կազմակերպութիւն մը կայ հոս եւս, ինչպէս ամէնուրեք, գանգատ յայտնեց թէ կը նեղեն ու մեծագումար դրամներ կը պահանջեն, յայտնեց միանգամայն թէ մահուան ու թիապարտութեան դատապարտուածներէ կազմուած 15 հոգինոց Միլլի ուժ մը այսօր իսկ Օրխան-Կազի մեկնած են՝ զանձումի նպատակով: Առ այժմ թէեւ հայութեան դէմ ուղղակի շարժում մը չկայ, բայց արհաւիրքն ու սարսափը Դամոկլեան սուրի մը պէս կախուած կը մնայ հուրէն, սուրէն [եւ] մահէն մագապուր ազատուած հայութեան բեկորներուն գլխուն. ուստի, ամէն հաւանականութեան հանդէպ, ապագայ անտեղութեան մը առաջքը առնելու նպատակով հաճէիք հարկ եղած դիմումներն կատարել ուր որ պատշաճ է:

Ժողովրդեան փափաքանաց վրայ, վաղը Ս. Պատարագ պիտի մատուցանեմ ի հանգիստ հոգւոց հին եւ նոր նահատակներուն եւ հոգեհանգստեան արարողութիւն պիտի կատարենք:

Այսօր տեղւոյս Յոյն Առաջնորդը՝ Տէր Վասիլիոս Սրբազան, փոխադարձ այցելութեան եւ անուանս տօնախմբութիւնը շնորհաւորելու եկած ըլլալով, սիրալիր տեսակցութիւն մ'ունեցանք:

Տեղւոյս գայմագամին այցելեցի, լաւ ընդունելութիւն ըրաւ:

Կիրակիէ վերջ պիտի մեկնիմ Գարսաք:

Առաջնորդ
Սարգիս Վրդ.

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD1000, Խ59–Խ60, *հայերէն ձեռագիր*)

* * *

Անթուակիր [Տեղեկատու Դիւանին յանձնուած 14 Սեպտեմբեր 1920-ին]

Ամենապատիւ
Սրբազան Պատրիարք Հայր
Կ. Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Մենք ստորագրեալքս, Կեմլէյէկի մերձակայ Ղարսախի [նաեւ՝ Գարսաք- Վ.Ղ.] Կիւլլէի եւ Պէյնիի գիւղացիք, թաղային խորհրդոց անդամք եւայրն, պատիւ ունիմք ներկայացնելու Ձերդ Ամենապատուութեան հետեւեալն:-

Խալիլ աղայի որդիք Իպրահիմ եւ եղբայրը Մուսթաֆա, մօրեղբայրնին Հանի Շէրէք աղայի տղան Ալի պէյ, ամէնքն ալ բնիկ ղարսախցի եւ այժմ անոնցմէ Իպրահիմ եւ Մուսթաֆա անգլիական արշաւանքէն վերջը փախած եւ տեղդ Պոլսոյ կողմը թիւթիւն կէօմրիկն, Թուլումպա փողոց 4–6 թիւ Արթին եւ Լեւոն Պարտիզ-պանեաններու վաճառատեղիի մը մէջ գործող, եւ ոստիկանական հսկողութիւնը շուարեցնելու մտօք զանազան տեղեր պառկող ելլող այս անձինք, հայոց ընդհանուր տեղահանութեան եւ ջարդին ժամանակ տեղւոյս ամենէն զօրեղ գործիչներն եւ վերջին անգամ Միլլիհիններուն ամենագործօն անձինքն եղած են, որոնք անգամ անգլիական ուժերուն կողմանէ ձերբակալուած բայց սուտերով եւ այլ եղանակաւ օձիքնին ազատած, հիմա արձակ համարձակ տեղդ՝ հայոց արեամբ եւ ապրանքներով հարստացած՝ վաճառականութեամբ կը զբաղին, որով կը փութամբ սոյն գրութեամբ Ձեզ ծանօթացնելով հանդերձ եղելութիւններն, խնդրել միեւնոյն ժամանակ Ձերդ Ամենապատուութենէն որպէսզի հանի հարկ եղած պաշտօնատեղիներն հաղորդելով, յանուն հայ ազգին տառապելոց ձերբակալել եւ դատել տալով արժանաւոր պատիժնին կրել տալ, նմանապէս վերադարձնել այն հազարաւոր հայոց (մեռած եւ ողջ) ինչքն ու դրամներն որոնց քով կը գտնուին մինչեւ հիմա, ըլլայ Կեմլէյէկ, ըլլայ գիւղերս կամ տեղդ՝ Կ. Պոլիս:

Ուստի կ'ամբաստանենք այս անձինքն, եւ ի հարկին ամէն պաշտօնական մարմիններու առջեւ անձամբ

վկայելու պայմանաւ իբրեւ ջարդարար եւ արքայապետ հայոց ապրանքներու տիրացող եւ մխիող, իսկամ ժողովուրդը հայոց դէմ ամէն գէշութիւնը ընելու գրգռող, եւ վերջին անգամ ժողովուրդը անկեալ վիճակի մէջ զինադադարին հոս հասնելէն յետոյ Միլլիհիններուն միանալով կրկին անգամ հայոց գերեզմաններն փորող եւ իսկամ ժողովրդեան զուխն անցնելով ամէն գէշութեան պատճառ եղող, զէնք եւ ռազմանիւթ եւ դրամ եւ այլն հոգալով Միլլիհիններուն, վերջապէս նիւթապէս եւ դրամական եղանակաւ օգնելով անոնց: Ասոնցմէ Իպրահիմը հոս անգլիացիներէ ձերբակալուած եւ ո՞ր գիտէ ի՞նչ եղանակաւ օձիքը ազատած է անգամ մը: Այլի պէյ եւ Մուսթաֆա տեղդ մեր հայրենակիցներէ ոմանց դիմումին վրայ ձերբակալուած եւ Շիշլի գտնուող Գաբիթէն Խուրսի կողմանէ ազատ արձակուած են:

Ուրեմն, յանուն տեղւոյս խեղճ ազգայնոց կու գամք բողոքել եւ պաղատիլ որպէսզի Պատրիարքարանդ գործածէ ամէն ուժ եւ ազդեցութիւն վասն ձերբակալման սոյն երեք ճիւղներու, որք մերայնից կեանքն, ինչքն եւ ստացուածքն ամբողջովին կու տալէ յետոյ հոն հանգիստ կերուխումի տուած են ինքզինքնին, մինչդեռ իրենց հազարաւոր զոհերուն բեկորներն հոս անօթի եւ մերկ կը հիւծին մահամերձ:

Համբուրելով Ձեր Ս. Աջն, մնամք յարգանօք Ձեր ամենախոնարհ ծառաներն

Ի դիմաց Թաղ. Խորհրդոյ Գարսաքի

[ստորագրութիւններ թաղական խորհուրդի անդամներու եւ կարգ մը գիւղացիներու]

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD6001-Շ, Ղ320, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 32

28 Փետրուար 1920

Նորին Գերագանցութիւն

Պարոն Տըֆրանս

Ֆրանսական Հանրապետութեան Կառավարութեան Բարձր Յանձնակատար

Պարոն Բարձր Յանձնակատար,

Մարաշի մէջ պատահած արիւնալի դէպքերը մեզ կը ստիպեն, մեծ ցաւով, Ձեր Վսեմութեան ամենալուրջ ուշադրութեան յանձնել Փոքր Ասիոյ մէջ հայերու վիճակը:

Այս իրադարձութիւնները, անկասկած, ծանօթ են Ֆրանսական Հանրապետութեան Բարձր Յանձնակատարութեան: Մարաշը գրաւուած էր, լուրջ կռիւներէ յետոյ, ֆրանսական ուժերուն կողմէ, որոնց հայերը հզօրապէս օգնած էին իրենց առաջադրանքին մէջ: Վերջինները, ի դէպ, երբեք չէին վարանած մարմնով հոգիով նուիրուիլ Ֆրանսայի կողմէ յանձն առնուած քաղաքակրթական աշխատանքին, եւ իրենց հետ կողք կողքի կը կռուէին խրամատներուն մէջ: Արդ, մեր հասկացողութենէն վրիպող պատճառներով, որոնք, սակայն, անկասկած, Ֆրանսացի Բարձր Հրամանատարը պիտի փափաքի սիրով բացատրել, ֆրանսական ուժերու նահանջը որոշուած եւ գործադրուած էր գիշերով, առանց նախապէս հայոց ազդարարելու՝ այն բանէն յետոյ մանաւանդ, երբ թուրքերը վար դրած էին իրենց զէնքերն ու յայտարարած՝ իրենց ենթարկուիլ ֆրանսական զինուորական իշխանութեան. եւ ատով, հայերը իրաւամբ վարկաբեկուած թուրքերու աչքին՝ լքուեցան, մատնուած՝ շրջապատի գերագանց ուժերու վրիժառութեան: Խելալեղ՝ անոնցմէ երեք հազար անձեր փորձած էին դուրս գալ, բայց յանկարծակիի գալով կոտորուած էին թրքական հրոսակներու կողմէ: Շուրջ երկու հազար անձերու ուրիշ խումբ մը, որ մեծ դժուարութեամբ հասած էր Իսպահիլէ, մեծ կորուստներ ունեցաւ ենթարկուելով ջերմաստիճանի դաժանութեան, եւ Մարաշի հայ բնակչութիւնը բաղկացնող 24,000 անձերէն, մեր տեղեկութիւններուն համաձայն, հազիւ հինգէն վեց հազար հոգի փրկուած է:

Այս իրադարձութիւնները, տեղի ունենալով իրաւունքի յաղթանակէն ետք եւ Արեւելքի քրիստոնեաներու

պաշտպան ճանչցուած Ֆրանսայի գրաւման ներքեւ, հայ ազգին մէջ առաջ բերին ամենակսկծալի յուզում եւ հասկնալի արհաւիրք:

Հայ ազգի լիազօր ներկայացուցիչները, այնուամենայնիւ, չթերացան Դաշնակից Տէրութիւններու ուշադրութիւնը հրաւիրել ահագանգող ախտանշաններուն վրայ, որոնք կը դրսեւորուէին առօրեայ դրութեամբ՝ նշելով բժախնդիր քաղաքական կազմակերպութիւն մը, եւ առօրեայ միջադէպերը, սպանութիւնները եւ առեւանգումները, որոնք տեղի կ'ունենային յատկապէս գրաւեալ հողամասերու մէջ: Անոնք ունէին այնպիսի բնոյթ, որ պատասխանատու իշխանութիւններուն ցոյց կու տար կացութիւնն իր իրական գոյնով: Քսան հազար հայերու նոր կոտորածը, կոտորած մը՝ որմէ կը թուի թէ դիւրաւ կարելի էր խուսափիլ, ողբերգական պատկերն է մեր կողմէ անընդհատ արտայայտուող մտավախութիւններու:

Մեր տեղեկութիւնները մեզ այլապէս կը հարկադրեն համարել թէ Մարաշի իրադարձութիւնները պիտի կրկնուին այլուր: Ազգային [իմա՝ Ազգայնական- Վ.Ղ.] հրոսակները գաղտնօրէն կը կազմակերպուին եւ կը զինուին չգրաւուած հողամասերու մէջ եւ կ'ուղարկուին զանազան կէտեր.- անոնք արդէն երեւան եկած են Մերսինի, Ատանայի եւ Արեւելեան Կիլիկիոյ (Ուրֆա, Զիլիս, Եւայլն) շրջաններուն մէջ, ուր մեր հայրենակիցները կեղդոնացած են մեծ թիւերով: Այնթապի մէջ 20,000 հայեր կը գտնուին պաշարման տակ:

Վեհանձն Ֆրանսան մոռցած չի կրնար ըլլալ այն ինքնաբերութիւնն ու նուիրումը որոնցմով հայերն առաջին իսկ օրէն ընդգրկեցին իրաւունքի եւ օրէնքի դատը: Ոչ ալ ան կրնայ անտեսել որ ազգ մը, որ այնքա՛ն տառապած է դարերով եւ որ, հակառակ ասոր, տուած է, քաղաքակրթութեան համար պայքարի ընթացքին, կենսունակութեան այսպիսի շացուցիչ ապացոյց, պիտի չհաւանի տեսնել, պաղ արեամբ, սպանութիւնը իր գաւազներէն անոնց՝ որոնց պահապանութիւնն ստանձնած է Ֆրանսան:

Հանճեք ընդունիլ, Պարոն Բարձր Յանձնակատար, մեր բարձր յարգանքի հաւաստիքը:

[Պէգնեան] Հայ-Բողոքական Համայնքի Ազգապետ

[Սայեղեան] Հայ-Կաթոլիկ Պատրիարքութեան Տեղապահ

[Նարոյեան] Ի դիմաց Հայոց Պատրիարքի

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ Անանուն, Խ859–Խ860, *Փրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 33

Կ. Պոլիս, 2 Մարտ 1920

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԳԵՐ. ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔ.Ի³⁰
(ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐՈՒԻՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ)

Կիլիկիայէն մեզի հասած պաշտօնական գրութիւններ այդ հայրենի հողամասը կը ներկայացնեն արիւնի եւ սոսկումներու մատնուած: Ահագանգ ու մահագանգ միանուագ կը հնչեցնեն անոնք մեր ականջին եւ օգնութեան յուսահատական կոչերով մասնաւորապէս հայութեան եւ ընդհանրապէս քաղաքակիրթ մարդկութեան խղճին,- եթէ գոյութիւն ունի,- կոչում կ'ընեն, ոչ թէ ողբալու համար Մարաշի եւ իր շրջանակի 20,000 զոհերուն անթաղ դիակներուն վրայ, յաւիտենական վկայ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան անունին տակ շ[ա]քլած

³⁰ Այս տեղեկագիրը հրատարակուած է այլուր (Սանդրօ Բեքրուդեան, *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան, Գիրք Դ, Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1891–1940 ԹԹ.* [Երևան, 1997], 266–282), բայց յարմար դատեցինք մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող պատճենէն ուղղակի վերարտադրել զայն՝ բաղդատականի առիթ տալու համար շահագրգիռ կողմերու:

պետական ... մարդկային վատության, այլ փրկելու համար հայության վերապրող բեկորները Կիլիկիոյ միւս քաղաքներուն եւ գիւղերուն, ուր բնաջնջումի մահաբոյր վտանգը դամոկլեան սուրի պէս կախուած կը մնայ 1915–18-ի եղեռնէն հրաշքով փրկուած 150,000է աւելի հայության մը գլխուն:

Մեր խղճմտանքին ու մեր ուշադրութեան ներկայացուած արիւնոտ դրուագներուն հետ սերտօրէն կապուած կը մնայ հայկական գոյութեան եւ ազգային կեանքի նուիրական հարցը, քանի որ Հայկական Հանրապետութեան սահմաններէն դուրս ապրող լիահոծ հայութեան միակ կեդրոն Կիլիկիան կը մնայ: Եւ եթէ մեր անտարբերութեան եւ կամ նիւթապաշտ եւ օգտաժարաւ դիւսանագիտութեան մը կամաւոր կուրացումներուն եւ դիտումնաւոր քաղաքականութեանը հետեւանքով բնաջնջումի դատապարտուի Կիլիկիոյ հայութիւնն ալ, որ ամբողջ չորս տարիներ անապատներու գիրկը տարագիր, արիւնի, ոսկորներու, դիակներու եւ յլումներու ընդմէջէն իր ազատագրութեան յոյսն ու հաւատքը պտտցնելէ վերջ, դէպի Կիլիկիա վազեց քանդուած բուխերիկներու վրայ իր խորտակուած կեանքին վերակազմութեան ձեռնարկելու, այն ատեն իրապէս յաղթանակած պիտի ըլլայ գերմանական սիսթէմով եւ թուրքական միջոցներով ձեռնարկուած եւ հայ ազգին վրայ ի գործ դրուած մահափորձը:

Մարաշի եւ իր շրջանակին մէջ կատարուած ջարդերու հանգամանքին եւ իսկական պատճառներուն ըստ ամենայնի կարենալ խելամուտ ըլլալու եւ պատասխանատուութիւնները կարենալ մասամբ ճշդելու համար, անհրաժեշտ է որ պզտիկ ակնարկ մը նետենք Թուրքիոյ հետ կնքուած զինադադարէն ի վեր այդ հողամասին վրայ երեւան եկող զինուորական եւ վարչական փոփոխութիւններու մասին: Որովհետեւ կատարուած ջարդերուն եթէ ոչ իսկական պատճառը, բայց գէթ պատրուակը ձեռք բերուած է այդ փոփոխութիւններու վերջին փուլերէն:

Համաձայնական պետութեանց գրաւումներուն հետեւանքով կիլիկեան հողամասը երեք գօտիներու բաժնելու սխալ եւ դիտումնաւոր քաղաքականութիւն մը կիրակուած էր.

1.- Անգղիական զօրքեր իրենց գրաւման տակ կը պահէին Քիլիս, Այնթապ, Մարաշ, Պիրեճիկ, Ուրֆա շրջանակը, իբրեւ երբեմնի մասերը Հալեպի կուսակալութեան: Ամբողջ տարուան մը ընթացքին անգղիական զինուորականութիւնը մնաց այդ քաղաքներուն մէջ ու զբաղեցաւ միայն ընդհանուր անդորրութիւնը պահպանելու եւ նպաստի գործերով, առանց միջամտելու այս տեղերու թուրք կառավարական կամ ոստիկանական գործերուն, որոնք շարունակուեցան ըստ առաջնոյն, իրենց բնական կամ աւելի ճիշդը անբնական վիճակով: Եւ այդ գրաւման շրջանին թուրք դրօշակը ծածանեցաւ ամէն Ուրբաթ, նոյն քաղաքներուն վրայ:

2.- Ֆրանսական զօրքեր իրենց գրաւման տակ պահեցին Իսքէնտերունի նաւահանգիստին հողային շրջանակը, զոր առաջին օրէն իսկ բաժնեցին Կիլիկիայէն եւ զանիկա կառավարեցին իբրեւ անջատ երկիր մը «ինքնավար Գազա Իսքէնտերունի» անունին տակ, եւ քաղաքական այս դրութեամբ է որ ցարդ կը կառավարուի այդ շրջանակը: Հոն էր որ կը ծառայէր Հայկական Լեգէոնի չորրորդ վաշտը, որ կարգ մը ֆրանսացի սպաներու քմահաճոյքին պատճառով 1918-ի Յունուարի վերջերը ցրուեցաւ, 18 հայ զօրքեր առանց իրական պատճառի *միթրայէօզի* բռնուելէ վերջ:

3.- Ֆրանսական զօրքեր իրենց գրաւման տակ պահեցին եւ կը պահեն ցարդ Կիլիկիոյ հողամասէն Ատանայի կուսակալութիւնը ամբողջ, բացի Մելեկէի կամ պաշտօնական անունով Իգիլի *սանճագը*, որ ցարդ թուրքերուն ձեռք կը մնայ: Կիլիկիոյ այս հողամասին զինուորական գրաւումը կատարուած է գլխաւորաբար հայ լեգէոնականներով, որովհետեւ հայ լեգէոնականներուն ամէնէն լաւ մարզուած առաջին երեք վաշտերը հետգիտէտ հոս փոխադրուած են ամբողջութեամբ: Գրաւման առաջին օրէն իսկ ֆրանսական զինուորականութիւնը իր հակակշիռը զգալի ըրած է թուրք կառավարութեան վարչական կազմին վրայ, եւ վար առած է թուրք դրօշակը: Գրաւման առաջին շրջանին Ատանայի մէջ կազմուած է ֆրանսական վարչութիւնը, իբր «Կիլիկեան Հայաստանի Վարչութիւն» եւ Քօլ. Ռօմէօէն սկսեալ ֆրանսացի ամէն պաշտօնատար իրենց անպաշտօն եւ պաշտօնական յայտարարութիւններով Կիլիկեան Հայաստան յայտարարած են:

Ժամանակ մը վերջ սակայն, երբ ֆրանսական քաղաքականութիւնը աւելի եւս կը ճշգրտուի կիլիկեան իր հակումներուն մէջ, նախկին ըմբռնումով տպագրուած պաշտօնաթուղթերը մէկ կողմ կը դրուին եւ Կիլիկիոյ ֆրանսական վարչութեան համար կը պահուի միայն «Վարչութիւն գրաւեալ հողամասերու հիւսիսային գօտիի» (A.F.T.O.Z.N [Cilicie]) անունը: Այս անուանափոխութեան քաղաքական ձեռնարկին զոյգ կ'ընթանայ Կիլիկիան Մուրիոյ կցելու ձեռնարկը, եւ հայերը դէպի ետ մղելու, զանոնք եթէ ոչ արհամարհելու, գէթ անտեսելու յայտնի մտայնութիւնը:

Այս միջոցիս այլեւս բանաձեւուած է ֆրանսական վարչութեան քաղաքական ուղղութիւնը, որ է երկիրը

կառավարել *խղամական քաղաքակրթությանը*, ինչպես Քօլ. Պրեմոն արտայայտուած է իր մէկ երկու պաշտօնագրերով, ուղղուած Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցչին եւ Ատանայի Հայ Ազգ. Միութեան: Կիլիկիոյ ֆրանսական վարչութիւնը, սակայն, իր *խղամական քաղաքականությանը*³¹ շրջանակէն դուրս կը թողու թուրքերը, նպաստաւորելով մանաւանդ *ֆելլահ* արաբները, չերթնանալու ու քիւրտները, որոնք՝ գաղթական ժողովուրդներ ազգային ու քաղաքական ձգտումներէ զուրկ, իրենց պատեհապաշտի կրաւորականութեամբ կրնան եւ յարմարութիւններ ունին ըլլալու կամագուրկ գործիքներ ֆրանսական դիւանագիտութեան ձեռքին մէջ:

Որովհետեւ որչափ ատեն անգղիական գրաւման տակ գտնուէր Սուրիոյ ոչ-ծովեզերքի ամբողջ հողամասը Դամասկոսէն մինչեւ Հալէպ եւ Կիլիկիոյ մէկ մասը, կարելի պիտի չըլլար այդ երկու երկիրներուն միացումի գործը, երկու պետութեանց միջեւ կատարուած քաղաքական եւ դիւանագիտական հասկացողութեան մը համաձայն, որոշուեցաւ որ անգլիացիները քաշուին այդ երկու հողամասերէն, զանոնք յանձնելու համար ֆրանսացիներուն:

Զմոռնանք ըսել, որ Ատանայի շրջանակին մէջ ալ կը գտնուէին, միաժամանակ, անգղիական զօրքեր, որոնք ամբողջ տարուան մը ընթացքին չմիջամտեցին բնաւ ֆրանսական կամ թրքական վարչական գործերուն: Այս համաձայնութեան հետեւանքով 1919 Նոյ. 1-ին պետք է քաշուած ըլլան անգղիական զօրքերը եւ երկիրները յանձնուած ըլլան ֆրանսացիներուն:

Ատանայէն ֆրանսական զօրքերու դէպի Մարաշ-Այնթապ գիծը առաքումը կարելի եղաւ սկսիլ հազիւ Հոկտ. 31-ի Ուրբաթ օրը, երբ արդէն անգղիացի ժեներալը կ'անապարտ վայրկեան մը առաջ այդ յանձնումի գործը կատարել: Նոյ. 1-ին հայ լեզեռնականները արդէն ճամբայ հանուած էին դէպի Ըպահիէ, ու եւ Նոյ. 2-ին կը ճամբորդէի դէպի Հալէպ այն զինուորական կառավարմանով որ Քօլ. Ֆիլ Սէնթ-Մարին եւ իր սպայակոյտը Գադմա կը փոխադրէր, Այնթապ մեկնելու համար: Հայ լեզեռնականներէն կէս կէս վաշտ կը գտնուէին Մարաշ եւ Այնթապ, երբ եւ Նոյ. 6-ին Այնթապ եւ հետեւեալ օրը Մարաշ կը հասնէի:

Մարաշէն Այնթապ դարձիս (9 Նոյ.) տեսայ յայտարարութիւն մը, ստորագրուած անգլիացի ժեներալէն եւ Քօլ. Ֆիլ Սէնթ-Մարինէն, որոնք նոյն պաշտօնագրով կը յայտարարէին թէ անգղիացիներէն ֆրանսացիներուն փոխանցուած գրաւեալ հողամասերուն թրքական վարչական կազմին *statu quo*-ն պիտի պահուի նոյն վիճակին մէջ, ինչ վիճակով որ անգղիացիներէ կը փոխանցուի ֆրանսացիներու, եւ թէ այս վերջինները առաջիններուն գործին շարունակողները պիտի ըլլան մինչեւ Հաշտութեան Վեհաժողովին կարգադրութիւնը:

Ֆրանսացի գնդապետին ստորագրութեամբ եղած այս յայտարարութիւնը յստակ ցոյացումը չէր Կիլիկիոյ ֆրանսական վարչութեան ո՛չ ծրագիրներուն եւ ոչ ալ հոգեբանութեանը, որուն տեղեակ էինք մենք, եւ որոշապէս գիտէինք թէ վարչութեան մտադրութիւնն էր Ատանայի մէջ կիրարկուած կառավարական *սիսթէմ*ը նոյնութեամբ գործադրել իրենց փոխանցուած այդ քաղաքներուն մէջ ալ, կառավարական-վարչական միօրինակութիւն մը ստեղծելու համար ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ: Աւելորդ է ըսել թէ ֆրանսացիք չկրցին Հալէպ, Համա, Հոմս զօրք դրկել արաբներու դիմադրութեան պատճառով, եւ բաւականացան Գադմայէն վեր մինչեւ Հալէպ գտնուած կայարաններուն մէջ տասնեակ մը զօրք դնել երկաթուղիի հակակշռին համար:

Ատանայի ֆրանսական վարչութեան պետ Քօլ. Պրեմոն պաշտօնական յայտարարութեամբ հրապարակային զեկուցում մը ըրաւ՝ թէ ֆրանսական արեւելեան բանակի հրամանատար եւ Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ ֆրանսական Բարձր Բօմիսէր Ժէն. Կուրօ-ի ժամանումին առթիւ գրաւեալ հողամասերուն վրայ ֆրանսական դրօշակ պիտի տնկուի Նոյ. 20-ին: Նոյն օրը յայտարարութեան համաձայն Ատանա քաղաքն ամբողջ դրօշագարդուած էր ֆրանսական եռագոյնով եւ այս խրախճանքին աւելի հանդիսաւոր երեւոյթ մը տալու համար, մասնաւոր կարգադրութեամբ Ատանա կը մտնէր սենեկացիներու վաշտ մը:

Ֆրանսական դրօշագարդութեան ցնծատօնը, սակայն, կարելի չեղաւ նոյն ոգեւորութեամբ կատարել Այնթապի եւ Մարաշի մէջ: Այնթապի մէջ վար առնուած թրքական դրօշակը նոյն պահուն իսկ նորէն զետեղուեցաւ ֆրանսականին տեղ, առանց թուրք խուժանին միջամտութեան եւ ուղղակի թուրք կառավարութեան ձեռքով, մինչ Մարաշի մէջ ծնունդ տուաւ կարգ մը անպատեհութիւններու, որոնք յանգեցան վերջին ջարդերուն:

³¹ Ուշադրութիւն պետք է հրաւիրել քանի մը տող վեր եւս շեղագրեալ բառակապակցութեան, ուր նշուած է «իսլամական քաղաքակրթութեամբ» բառակապակցութիւնը: Մեքենագրական սխալի մը պէտք է վերագրել զայն եւ ընդունիլ իբրեւ *խղամական քաղաքականութիւն*: Բառակապակցութիւն մը, որ կրկնուած է նաեւ աւելի ուշ (էջ 961-ի աստղանիշին յաջորդող պարբերութեան մէջ եւ էջ 962՝ շեղագրեալ):

Գրաւեալ հողամասերու հիւսիսային գօտիի վերին վարիչին կողմէ պահ մը Մարաշ իբրեւ կառավարիչ որկուեցաւ Օսմանիյէի կամ Ամանոսի կառավարիչ Քափի[իթէն] Անտրէ, որ իր շեշտուած անվարչագիտութեամբ, իր թրքամոլութեամբ եւ իւր յոռի միտումներովը քաջալերողն եղած էր Հոկտ. 16-ին ամանոսեան չեթէներու յանդգնութեան ու կատարած ջարդերուն:

Դեկտեմբերի սկիզբները,- որոշ թուականը չեմ յիշեր,- Քափ. Անտրէ հրաման կու տայ որ Մարաշի միջնաբերդին վրայ ծածանող թուրք դրօշակը վար առնուի եւ անոր տեղ դրուի ֆրանսականը:³² Այս գործողութիւնը խաղաղութեամբ կը կատարուի: Ուրբաթ կէսօրի աղօթքի ատեն, թուրք կրօնաւորը ըմբոստութեան հրաւեր կը կարդայ արդէն իսկ հոգեւին պատրաստ խուժանին, որ կը յարձակի միջնաբերդին վրայ, կը նախատէ ֆրանսական դրօշակը, վար կ'առնէ գայն, եւ նորէն կը բարձրացնէ թրքականը: Քափ. Անտրէ ամօթահար իր պարտութեանը վրայ կը թողու քաղաքը եւ կը քաշուի Օսմանիյէ, բաւականանալով նոյն շրջանակի կառավարիչի հանգամանքովը, քանի որ այդ շրջանակին մէջ իր կազմած բարեկամութիւնները բաւական էին իր դիրքակեցութիւնն ու փառքը ապահովելու:

Մարաշի ժողովուրդը, որ շրջանակի թուրքերուն հետ համախոհ, եւ Միլլիհիններէն առաջնորդուած, Հալէպի արաբներուն հետ դաշնագրուած էին ֆրանսացիները այդ հողերէն արտաքսելու գաղափարին շուրջ, դրօշակի խնդրոյն մէջ իրենց տարած առժամեայ յաղթանակէն քաջալերուած, կ'ընդլայնէ իր հակաֆրանսական գործունէութեան շրջանակը:

Դրօշակի խնդրոյն կը յաջորդէ Մարաշ-Ըսպահիէ գծին խզումը: Չեթէներ, որոնց միացած են, յայտնի կերպով, Մարաշի ոստիկանները, կը յարձակին կարաւաններուն վրայ, կը կողոպտեն եւ կը սպաննեն ջորեպան կամ ճամբորդ հայերը: (Անոնք այս բաները կ'ընէին պարզապէս ըսելու համար ֆրանսացիներուն, թէ կ'արհամարհեն իրենց զօրքերուն ներկայութիւնը: Եղածը մարտահրաւեր մըն էր պարզապէս ֆրանսական ներկայութեան երեսին նետուած:)

Թուրք խուժանին այս ընթացքը իր քաջալերանքը կը գտնէր սա իրողութեան մէջ մանաւանդ որ Հալէպի արաբներուն բռնած սպառնական դիրքին հետեւանքով,- գոնէ այնպէս կ'ըմբռնէին իրենք,- ֆրանսական զօրքը չէր կրցած նոյն քաղաքը մտնել:

Հետզհետէ սուր կերպարանք ստանալու վրայ եղող սոյն շարժումներուն վերջ մը տալու համար Ժէն. Տիւֆիէ-ի կողմէ պէտք տեսնուեցաւ դէպի Մարաշ զինուորական կարելուր առաքումներու: Եւ սկսաւ այ: Բայց չեթէական շարժումը Մարաշ-Ըսպահիէ գծին վրայ սկսաւ մտահոգիչ ըլլալ: Այդ գծին վրայ եւ մօտերը գտնուող թուրք զիւղացիներ տեսնելով չեթէական շարժումին մէջ շահու նոր աղբիւրներ, իրենք ալ նոր թումբեր կազմած էին Ատանայի սահմաններուն վրայ, եւ 1920 Յունուար 1-ին Պաղէի եւ Հասան Պէյլիի կողմէն հեռագիրները կը գումէին հայերու սպանութեան նորանոր դէպքեր:

Եւ առաջին անգամն ըլլալով Յունուար 2-3-ին Ատանայի ֆրանսական վարչութեան կողմէ վար դրուած էին Մարաշի եւ Պաղէի կողմէն Հայ Ազգ. Միութեան քաշուած հեռագիրները: Այս պարագան իսկ ապացոյց մըն էր թէ Կիլիկիոյ այդ շրջանակը մասնաւորապէս եւ ամբողջ Կիլիկիան ընդհանրապէս կը գտնուէին ծանր եւ մտահոգիչ դրութեան մը առջեւ: Ուրիշ դէպքերու կամ իրողութիւններու պէտք չկար իրաց վիճակը ըմբռնելու համար: Սուրթաֆա Քէմալի հովանաւորած *Ատանայա Տոդրու* թերթին ոճն ու ոգին բաւականաչափ լոյս կը սփռէին արդէն խմորումի մէջ եղող պատահարներու մասին: Ա' տարակոյս չկա[ր] թէ Ատանայի սահմաններուն վրայ գործող չեթէները կը հրահանգուէին Մարաշէն, եւ Մարաշ-Միլլի շարժումէն, Անդրինի ճամբով:

Ժէն. Բերէթ, իբրեւ հրամանատար ֆրանսական զօրքերու, Մարաշ կը մեկնի: Այս զօրքերն ալ, որոնք մաս առ մաս կը մեկնին Ատանայէն, ճամբան նշաւակ կ'ըլլան չեթէներու յարձակումին: Եւ Ժէնէրալը պէտք կը տեսնէ, այդ հրոսակներէն ոմանց ձերբակալումը հրամայել: Չինուորական առաքումներուն վերջին հատուածը Մարաշ կը հասնի հաւանաբար Յունուար 19-ին, Քօլ. Թիփօ-ի եւ Քօմ. Մորալիէ-ի հետ: Այս վերջինը Մարաշ կը հասնի իբրեւ վարիչ կամ կառավարիչ:

Ֆրանսական զօրքերու վերջին հատուածները դեռ Մարաշ չհասած, թուրքեր ժողով մը կը սարքեն Յունուար 8 կամ 10(?)-ին, եւ այդ ժողովին կը հրաւիրեն հայերն ալ, խորհրդակցելու եւ միասին գործելու համար ֆրանսացիներու դէմ: Հայերը խուսափողական պատասխաններ կու տան եւ ֆրանսացիներուն խնդրանքը նոր ժողովի մը գումարումը կը ձգձգեն, որպէսզի այդ շահուած ժամանակամիջոցին կարելի ըլլայ զինուորական նոր

³² Հրամանը տրուած էր Նոյեմբերի վերջերուն եւ ֆրանսական դրօշին թրքականով փոխարինման արարքը գործուած էր Ուրբաթ, 28 Նոյեմբեր 1919-ին (Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash* [Մարաշի Առիւծները], Ալպընի, 1973, 71):

ուժեր ստանալ: Ժողովի օր կ'որոշուի Յունուար 20-ը: Այդ ժամանակամիջոցին հայերուն նոյնիսկ կաշառք կը խոստացուի թուրքերէն: Յունուար 18-ին հայու մը կողմէ անհատական նամակ կը գրուի Տայի Չատէ խօճային, որ ամենէն ազդեցիկ թուրքն է Մարաշի: Այդ նամակը կրնանք սապէս ամփոփել. «Կը փափաքինք որ համագործակցինք իրարու, այդ ընելէ առաջ սակայն, դուք ի՞նչ խորհեցաք դարմանելու համար մեր ցաւերը, զոր դուք պատճառեցիք: Ինչպէ՞ս կրնանք հաշտուիլ իրարու հետ, երբ դեռ չեն չորցած մեր թափուած արիւնն ու արցունքը, երբ դեռ մեր աղջիկները ձեր հարեմներուն մէջ կը գտնուին, եւ մեր կողոպտուած ինչքերն ու հարստութիւնը ձեր ձեռքերուն մէջ»:

Յունուար 20-ին նշանակուած ժողովը կը վիժի ինքնին իրարու յաջորդող դէպքերու հետեւանքով:

Յունուար 18-ին Քօմ. Մորպիէօ կը պահանջէ կառավարութենէն, որպէսզի սենեակներ տրամադրուին իրեն թուրք կառավարատան մէջ, հոն տեղաւոր[ու]ելու եւ վարչական հսկակշիռ մը ի գործ դնելու համար կառավարական գործառնութեանց վրայ: Թուրք պաշտօնէութիւնը, գիտակ խուժանային ներքին անցուդարձերուն, 24 ժամ պայմանաժամ կը խնդրէ վերջնական պատասխան մը կարենալ տալու համար: Թուրքերը օրերէ ի վեր արդէն պատրաստուած էին ամէն հաւանականութիւններու համար: Անոնք

- 1.- Իրենց խանութի ապրանքները տուներնին փոխադրած էին.
- 2.- Գաղտնապէս ամէն տունի մէջ պատնէշներ պատրաստած էին.
- 3.- Կարգ մը թուրք թաղերու մէկ կողմը դուռներ դրեր էին.
- 4.- Սգկիթներու առջեւ գտնուած ցած պատերը բարձրացուցած էին:

5.- Ատոնց ամէնը օրը օրին լուր տրուած է ֆրանսացիներուն, որոնք մինչեւ վերջին վայրկեանը իրենց հանդիմանը զբաղած էին:

Յունուար 18-ին երբ թուրք պաշտօնէութիւնը մէկ կողմէն պայմանաժամ կը խնդրէ վերջնական պատասխան մը տալէ առաջ, միւս կողմէն անպատասխանատու մարդիկ նոյն օր երկու վերջնագիր կու տան ֆրանսացիներուն, պահանջելով.

- 1.- Կառավարութեան գործերուն չմիջամտել.
- 2.- Իրենց դրօշակին չդպչիլ.
- 3.- Հայ կամաւորները հեռացնել Մարաշէն:

Քօմ. Մորպիէօ հաղորդակցութեան կը մտնէ թուրքերուն հետ. ինք սապէս կը պատմէ կառավարչատուն իր այցելութիւնը. «Թուրք կառավարիչի փոխանորդին այցելութիւն մը տուի: Միւլէսարըֆ Աթա պէ Նիստէի երեսփոխան ընտրուած ըլլալով, եւ նորընտիր կառավարիչն ալ դեռ հասած չըլլալով, *Թահրիրայթ միւսուրի*³³ Ճէվտէթ պէ կը փոխանորդէր: Իրեն հետ տեսնուեցայ. հոն ներկայ էին քաղաքին թուրք երեւելիներէն 15 հոգի: Եւ թէպէտ հասկցնել ուզեցի քաղաքին վտանգաւոր կացութիւնը, սակայն անոնք զնահատելով հանդերձ (ըսածներս), գրաւումէն երբեք գոհ չէին: Այսուհանդերձ կարելի էր համաձայնութեան եզր մը գտնել, բայց այդ մարդիկը երբեք չմտեցան: Կառավարիչի փոխանորդ Ճէվտէթ ըսաւ. «Հոս այս քաղաքին մէջ գրաւում շարունակել կարելի չէ. եթէ կ'ուզէք քաղաքիս երեւելիներուն եւ ժողովուրդին հետ տեսնուեցէք եւ համաձայնեցէք»»:

Ինչպէս մենք, նմանապէս Քօմ. Մորպիէօ կը տեսնէ թէ Ճէվտէթի խօսքերը տարբեր ձեւով կատարուած կրկնումներն են երկու վերջնագիրներու պահանջներուն: Եւ որովհետեւ իր եւ ընկերներուն միակ մտահոգութիւնը կը կազմէ ֆրանսական միջամտութիւնը վարչական կազմին մէջ, պահանջկոտ խուժանին գոհացում մը տուած ըլլալու համար Յունուար 21-ին Չորեքշաբթի առաւօտուն դէպի Ըսլահիէ կը ճամբեն Մարաշու մէջ գտնուած 800 հայ լեզէոնականներէն 500[-ը], մոռնալով թէ անոնք թէպէտ հայ բայց ֆրանսական զինուորներ էին միեւնոյն ժամանակ: Եւ անոնց ալ իրաւունքն էր մասնակից ըլլալ ֆրանսական prestige-ին, որուն յաղթանակին ու պահպանումին համար անոնք ալ կոռուեցան Արարայի³⁴ բարձունքին վրայ, եւ հիմնեցին Կիլիկիոյ հողին վրայ: Այս կամաւոր կուրութիւնը ունեցաւ նաեւ Պ. Ժօրժ Փիքօ, Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ նախորդ Բարձր Քօմիսէրը, որ ֆրանսական prestige-ը մինչեւ Սերաստիա տարաւ, հոն Մուսթաֆա Էնմալի ոտքին տակ դնելու համար, եղբայրական համաձայնութեան մը միջոցին: Հոս, անցողաբար ըսենք թէ դէպի Ըսլահիէ ճամբայ հանուած այդ 500 լեզէոնականները չէթէներու կողմէ լարուած ծուղակի մը մէջ կ'իյնան, կը հարկադրուին

³³ Թղթակցութիւններու տնօրէն:

³⁴ Բնագրին մէջ՝ *Աւարայի*:

շարունակ աչ ու ձախ տատանիլ անընդհատ կռուելով, եւ ութ օրուան պայքարներէ ու 100-է աւելի զոհեր ունենալէ վերջ, կը յաջողին վերադառնալ ետ, եւ Յունուար 28–29-ին նորէն Մարաշ մտնել:

Մինչեւ Յունուար 21-ի Չորեքշաբթի կէսօր ֆրանսացիք վերջնական պատասխան մը չեն կրնար ստանալ թուրք կառավարութենէն: Այն ատեն իրենց մօտ կը հրաւիրեն Միլիթսարըֆի փոխանորդ Ճէվաթ, Շիշման Չատէ Նուրի, Խօճապաշ Չատէ հաճի Նաճի, հանրօգուտ շինութեանց երկրաչափը եւ ուրիշ թուրք մը:

Մինչեւ այս թուականը Մարաշ հասած ֆրանսական զօրքերուն թիւը կը հասնի 3000-ի: Արդէն իսկ քաղաքին կարելորդ դիրքերն ու կէտերը կը գտնուին այդ զօրքերուն ձեռքը, որովհետեւ զօրանոցի անբաւականութեան պատճառով անոնք տեղաւորուած են, բացի զօրանոցէն, Լատինաց վանքը, Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին, բողոքական առաջին ժողովարանը, Զառասուն Մանկանց եկեղեցին, Սէյր Սալէմ որբանոցը եւ Արասա խանը: Իսկ Յունուար 28–29-ին վերադարձող հայ լեզեռնականները կը հաստատուին Ս. Սարգիս եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիները եւ ուրիշ տուն մը:

Այսպէսով արդէն գործնականապէս Մարաշ քաղաքը կը գտնուէր ֆրանսական զօրքերուն ձեռք[ը]:

Չորս հինգ օրէ ի վեր արդէն քաղաքը արտասովոր դրութեան մը մէջ կը գտնուի: Թուրքերը իրենց խանութները փակած են եւ հայերը անոնց օրինակին կը հետեւին: Ֆրանսացի հրամանատարը քաղաքին անդորրութեանը հսկող ոստիկանական շրջուն խումբերուն կը ներկայացնէ ֆրանսական զօրքեր (հայ, սենեկալցի, ալճերիացի եւ ֆրանսացի):

Յունուար 21-ին վերոյիշեալ անձերը պատանդ վար դրուելէն վերջ, թուրք ոստիկանապետին արտօնութիւն կը տրուի քաղաք մեկնիլ, անդորրութեան հսկելու համար. նոյն պահուն միջնաբերդին վրայ կը տեսնուի թուրք խուժան մը, որ անմիջապէս քաղաք կ'իջնէ ազդանշանի մը համաձայն գործի սկսելու: Անոր մեկնումին կը յաջորդէ ոստիկան զինուորներու կողմէ հրացանաձգութիւն մը միջնաբերդէն, եւ որուն հազարաւոր պայթումներ կը պատասխանեն քաղաքէն: Առաջին յարձակումին կը սպաննուին ֆրանսացի շրջուն պահակ զինուորները, փողոցներու մէջ գտնուած մէկ քանի հայեր, ինչպէս նաեւ ամերիկեան հիւանդանոցի պահակ ֆրանսական զօրքը: Նոյն օր յարձակում կը կրէ նաեւ Գայա Պաշըի մէջ հայու մը տուն[ը], որուն տէրը կը վիրաւորուի, բայց այդ տունէն հրացանի հարուած փոխանակուած ըլլալուն, տուներու վրայ յարձակումի փորձը չի շարունակուիր:

Յունուար 22-ին ֆրանսական զօրքը ինքնապաշտպանութեան փորձ մը կ'ընէ, եւ կը սպառնայ խստացնել իր հարուածները, եթէ թուրքերը վար չդնեն իրենց զէնքերը: Ապարդիւն կը մնայ այս սպառնալիքը: Ֆրանսացիք կը ստիպուին թնդանօթի բռնել դեղագործ Լուիսֆիի տունը, որ աւելի վտանգ կը սպառնար իր դիրքով եւ իր ռազմական պատրաստութիւններով: Զօմ. Մորպիէօ այս առթիւ սապէս կը յայտարարէ *Ֆէրուս-ի* խմբագիրին. «Հրոսակներուն ապաստանած տուններուն վրայ թնդանօթաձգութիւն տեղի ունեցաւ: Ասիկա զինուորական պէտք մըն էր, որովհետեւ տան մը մէջ ապաստանող 4–5 հոգի աչ ու ձախ, վեր վար եւ ամէն կողմ կրակ բացին. ասոնք լոկ հրացան արձակելով արգիլել կարելի չէր» (*Ֆէրուս*, 16 Փետր.):

Յունուար 24-ին թուրք խուժանը Ախրը Տաղիի հիւսիսային բլուրներէն բռն յարձակում մը կը գործէ զօրանոցին վրայ: Երկու ժամ շարունակ *միլիթայէօզ*ով եւ երկու թնդանօթներով կը ծեծեն զօրանոցի դիրքերը վարժ նշանառութեամբ մը: Բարեբախտաբար արձակուած ռումբերը չեն պայթիր լաւ լեցուած կամ լաւ զոցուած չըլլալուն պատճառով. յարձակող խուժանին դէմ ֆրանսացիք կը գործածեն չորս *միլիթայէօզ* եւ չորս թնդանօթ, եւ կը յաջողին բլուրներէն ետ վանել թուրքերը: Սոյն գործողութենէն վերջ այդ բլուրներու պաշտպանութիւնը կը յանձնուի հայ լեզեռնական պահակներու, որոնք 48 ժամը անգամ մը կը փոխուին, եւ այդ երկարատեւ պահակութեան միջոցին ձիւնի եւ ցուրտի սաստկութենէն հայ լեզեռնականներէ շատերուն ոտքերը կը սառնին:

Յունուար 25-ին ֆրանսացիներու կողմէ նետուած ռումբի մը հետեւանքով հրդեհը կը սկսի թուրքի մը տունէն: Նոյն օր *Թահիրիյաթ միլիթիլի* կը դրկուի քաղաք համոզելու համար թուրք ժողովուրդը որ դադրեցնէ ապստամբութիւնը: Թուրքերը, սակայն, նոր կատաղութեամբ մը եւ նոր թափով մը կը շարունակեն իրենց մարդասպանի գործը. «Կառավարիչի փոխանորդը, կ'ըսէ Զօմ. Մորպիէօ, մի քանի օր բանտարկուելէ վերջ, ժողովուրդը հանդարտեցնելու խոստումով ազատ արձակուեցաւ, բայց 24 ժամ վերջ իր անյաջողութիւնը խոստովանեցաւ»:

Զօմ. Մորպիէօ-ի վկայութեան համաձայն, մինչեւ Յունուար 24 խառն թաղերու հայերը դեռ իրենց տունները կը մնան, եւ միայն 25-ին անոնք կը հարկադրուին ապաստանիլ բուն հայ թաղերը եւ հանրային հաստատութիւնները, իրենց անձնական միջոցներով հոն անձնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելու համար: Որովհետեւ Յունուար 24-ին թուրք յարձակումը այլեւս հայերուն դէմ միայն կեդրոնացած էր, եւ Պայագիտ

թաղի անգլեն ու անպաշտպան հայերը բնաջնջում էին թուրքերու կողմէ: Յունուար 25-ին, Քիւմպէր եւ Ղույունագ թաղերը կ'այրուին թուրքերու կողմէն: Եւ այդ օրէն սկսեալ մինչեւ ֆրանսացիներու նահանջը, հրդեհը շարունակուած է Մարաշի մէջ:

Այս թուականէն սկսեալ հայերը հարկադրուած կը զգան ինքզինքնին ականաջօրէն ընդգրկել անձնապաշտպանութեան նուիրական գործը, չուզելով Պայագիտի թաղեցիներուն նման գոհերն ըլլալ թուրք վայրագութեան: Տունէ տուն, թաղէ թաղ գնդակները կը սուրան եւ հակառակ թուրքերու զենքին գերազանցութեան, հայերը հերոսաբար կը մղեն գոյութեան կռիւը թուրքերուն դէմ, ջանալով գերազանցել կեանքի ու մահուան այս արիւնոտ գօտեմարտին մէջ: Պատերազմը կը շարունակուի այս ձեւով մինչեւ Փետր. 5, եւ այդ ժամանակամիջոցին ֆրանսական բանակը կը բաւականանայ ինքնապաշտպանութեամբ, եւ օրական 10–15 ռումբ արձակելով Մարաշի խառն թաղերուն վրայ: Դիտելի է, սակայն, որ մինչեւ այս թուականը երբեք ռումբ մը արձակուած չէ այն զուտ թրքական թաղին վրայ, ուր կը գտնուէին թուրք կառավարական պաշտօնատունները, գիտնալով հանդերձ թէ Մարաշի ապստամբութեան աղբիւրն ու հրահանգները կը բղխէին բուն իսկ այդ պաշտօնատուններէն: Որովհետեւ նոյն ինքն Բօմ. Մորպիէօ խոստովանելով հանդերձ թէ «Մուսթաֆա Բէմալի մարդիկը ժողովուրդը թունաւորած էին», կը յաւելու. «Իմ կարծիքովս Մարաշի տեղական կառավարութիւնը այս շարժումէն գոհ էր»:

Փետր. 5-ին, ֆրանսական օդանաւ մը կ'երեւի Մարաշի վրայ, թուրք մը կը ձգէ գօրանոցին մօտ, հաղորդելու համար թէ օր մը վերջ օգնական զօրքեր կը հասնին Մարաշ: Ստուգիւ, Փետր. 6-ին Բօլ. Նորման Մարաշ կը հասնի 4000 զօրքով, եւ բանակ կը դնէ Մարաշի դաշտին մէջ: Այս բանակը իր ճամբուն վրայ հանդիպած չէթէները կ'ոչնչացնէ եւ դէպի քաղաք դիմող մնացորդ չէթէնիներուն վրայ թնդանօթ կը բանայ: Բօլ. Նորման պահ մը անխնայ կը հարուածէ զանոնք քաղաքին եզերքներուն վրայ: Թուրքերը կ'այրեն հայոց Աստուածածին եկեղեցին մէջը գտնուած 600 հայերով եւ հետզհետէ ետ քաշուելով կը կեդրոնանան կառավարատան շրջանակը: Փետր. 8-ին Բօլ. Նորմանի բանակը մէկ կողմէն, եւ գօրանոցի ֆրանսացի զօրքերը միւս կողմէն ծանր թնդանօթաձգութիւն մը կը սկսին կառավարատան թաղին վրայ: Թուրքերը ճարահատ կը ջանան փախուստ տալ, բայց *միլիթարէօ*ները զիրենք կը հնձեն շարունակ: Քաղաքը հրդեհով, մոխիրներով, դիակներով լեցուած է: Փետր. 9-ի թնդանօթաձգութենէն ճարահատ թուրքերը անձնատուութեան գաղափարին կը կառչին:

Փետր. 9-ին երկու իրարմէ անջատ ծրագիրներ կան պատրաստուած ֆրանսացիներուն եւ թուրքերուն կողմէ. կէսօրին լուր կը տարածուի թէ ֆրանսացիները պիտի քաշուին Մարաշէն: Անոնք որ կը գտնուին ամերիկեան միսիոնարներու շրջանակին մէջ, դիմում կ'ընեն անոնց գրոյցին բնոյթը ստուգելու համար: Ամերիկացիները չեն հերքեր լուրը, միայն կը հաղորդեն թէ նահանջը 24 ժամէն առաջ տեղի պիտի չունենայ: Այս հաւաստումը լախտի հարուածի մը պէս կ'իջնէ 21 օրուան պայքարներէն ու նախճիրներէն արդէն իսկ արիւնաքամ հայերու գլխուն: Եւ ցաւալին այն է որ այս նահանջի լուրէն անտեղեակ կը մնան հայերու մեծամասնութիւնը, որոնք միսիոնարական շրջանակներէ հեռի կը գտնուէին իրենց ամրացում դիրքերուն մէջ:

Փետր. 10-ին Երեքշաբթի երկու թուրք տղաք ճերմակ դրօշակներ պարզելով կը յառաջանան դէպի ամերիկեան միսիոնարներու շէնքը, բերելով իրենց հետ երկու նամակներ ուղղուած մէկը Մր. Լայմնի, եւ միւսը ամերիկեան հիւանդանոցին, եւ քիչ յետոյ կ'ընդունուին ֆրանսացի քօմանտանէն, որ լսելէ վերջ թուրքերուն անձնատուութեան առաջարկը եւ քաղաքը խաղաղեցնելու փափաքը, կ'ըսէ. «Ձեր խոստումին համաձայն պէտք է ամէն բան պատրաստ ըլլայ մինչեւ վաղը առտու, երկու կողմի զենքերը պէտք է հաւաքուին ամերիկացիներու մօտ, որովհետեւ մենք այս գիշեր պիտի մեկնինք քաղաքէն: Անհրաժեշտ է որ դուք մնացած հայերուն հետ լաւ վարուիք»:

Այս տեսակցութիւնը կը տեսէ մինչեւ գիշերուան ժամը 10-ը, երբ Տոքթ. Մուսթաֆա կը մեկնի հրամանատարին քովէն եւ ճամբուն վրայ կը սպաննուի:

Գիշերը կը սկսի Մարաշի արիւնոտ դրուագներուն ամէնէն եղերական եւ ամէնէն քստմնեցուցիչ մասը: Ֆրանսական պահակներ կը դրուին հայ ապստամբարաններու դռներուն առջեւ, փախչիլ ուզողները զնդակահար ընելու յանձնարարութեամբ, նոյնիսկ կարգ մը ապստամբարաններու դռները կը կոպուին որպէսզի ժողովուրդը պատեհութիւն չունենայ հետեւելու կամ միանալու նահանջող բանակին: Եւ անոնք որ փախչիլ փորձած են սպաննուած են ֆրանսացի զօրքերու գնդակով: Գիշերուան մէկ յառաջացած պահուն ֆրանսացիք կ'այրեն գօրանոցն ու զենքերու մթերանոցը, եւ թնդանօթներու խլացուցիչ որոտումներու ընդմէջէն կը քալեն ու կը հեռանան քաղաքէն: Այս դաւաճան նահանջին կը յաջողին հետեւիլ միսիոնարական շրջանակներու մէջ գտնուած 4000 հայերը, որոնցմէ անկարելի էր ծածկել այդ նահանջը: Ահա այս փախչողներուն համար է որ կ'ըսէ

Քօմ. Մորպիեօ. «Մարաշի հայերեն մէկ մասը մեզ հետեւիլ ուզեց: Յուրտին սաստկութենէն, ձիւնի եւ բուքի փոթորիկէն կը դժուարանար յառաջխաղացումը: Կիներու եւ մանուկներու մեծամասնութիւնը ճամբան մեռաւ, որովհետեւ Ըպահիէի եւ Պել Փունարի միջեւ մէկ մերթն աւելի ձիւն կար եւ ձմեռը իր բոլոր սաստկութեամբ կը շարունակէր»:

Այլ կարելի է երեւակայել թէ ֆրանսացիներու նահանջէն վերջ թուրքերը ինչ զարհուրելի կատաղութեամբ յարձակեցան Մարաշ մնացած հայ ժողովուրդին վրայ, որ քրեական յանցանք էր գործած 21 օր շարունակ ինքնապաշտպանութեան կռիւր մղելով ոճրագործ թուրք խուժանին դէմ, իրմէն հեռացնելու համար կանխամտածուած ու պաշտօնապէս կազմակերպուած մահավճռին ամբողջական գործադրութիւնը:

Մարաշի շրջանակին մէջ կատարուած ջարդերու թիւը ճշդել կարելի չէ եղած ցարդ: 1918 Հոկտ. 11-ին Մարաշի Ազգ. Միութեան կազմած վիճակագրութենէն գիտենք թէ Մարաշ-Չէլթունի շրջանակը կազմող 26 գիւղերու հայ ազգաբնակչութեան թիւն եղած է 29,091, միասին հաշուելով որքանոցներու 600 որբերը եւ 281 հայերը, որոնք թելտ կարնեցի, կիւրինցի, սեբաստացի, պիթիւցի, պոլսեցի, պրուսացի եւլն. նոյն պահուն եւ մինչեւ ջարդերու թուականը կը բնակէին Մարաշի մէջ: Արդ, այդ շրջանակի ժողովուրդէն 2000 վերապրողներ հասած են Ըպահիէ եւ Ատանա, եւ եթէ ստոյգ է որ այսօր դեռ 8000 հայեր կ'ապրին Մարաշի մէջ, այն աւտեն 10,000 հայեր միայն վերապրած կը տեսնենք ոճրաբոյր եղեռնէն:

Զրոյց մըն ալ կը շրջի թէ մաս մը հայեր դեռ կ'ապրին եւ իրենց գոյութեան կռիւր կը մղեն Չէլթունի բարձունքներուն վրայ: Եթէ այդ քաջերը կարենան տոկալ ձմրան խստութիւններուն, սնունդի պակասին, եւ իրենց վրայ եղած յարձակումներուն, նորէն զոհերու նուազագոյն թիւը պիտի ըլլայ 18,000, քանի որ Չէլթունի բնակչութիւնը 1500 նշանակուած է Հոկտ. 11-ի վիճակագրութեան մէջ:

* * *

Մարաշի ջարդերուն ակնարկելով, Քօմ. Մորպիեօ իր *Էնթելուլի*-ին մէջ կ'ըսէ. «Մարաշի դէպքը սիսալ հասկացողութեան մը արդիւնքն է»: Մարաշի այս դէպքը արդիւնքն է սիսալ քաղաքականութեան մը, որուն հետեւեցաւ Ֆրանսա Կիլիկիոյ մէջ, եւ այդ սիսալ քաղաքականութիւնը թուրքերու կողմէ օգտագործելու սկզբունքին:

Մարաշի դէպքէն առաջ 6-7 ամիսներու ընթացքին Կիլիկիոյ ֆրանսական վարչութիւնը ամէն անգամ երբ Ըպահիէի կողմը եւ Ամանոսեան լեռնաշղթային վրայ գործող թուրք հրոսախումբերու դէմ անկարող կը զգայ ինքզինքը, հիմնական անդորրութիւն մը ստեղծելու իր ապիկարութիւնը կը պարտկէր յայտարարելով թէ «Այդ հրոսախումբերը Մարաշի կողմէն կը դրկուին, եւ զսպողական միջոցներու առջեւ տեղի կու տան, եւ կ'ապաստանին Մարաշի սահմանները»: Այս յայտարարութիւններէն դատելով ուրեմն, ֆրանսական վարչութիւնը շատ որոշ գիտէր թէ Մարաշ, Ամտրինէն ու Ալպիստանէն վերջ, կեդրոն մըն էր, ուր Միլլի գործիչներ բոյն դրած էին դաւադրելով ֆրանսական իշխանութեան դէմ, շահագործելով անոր վարչական ապիկարութիւնը:

Բաց աստի, Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Պ. Մ. Տամատեան եւ Ատանայի Հայ Ազգ. Միութիւնը հաւաքաբար, եւ քանի մը անգամներ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանց (հայ յարանուանութիւններու, յոյն, ասորի, քաղդէացի) մասնաւոր յիշատակագիրներով շեշտած են Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական քաղաքականութեան հետեւած սխալներուն մասին, եւ կարգ մը սրբագրութիւններ թելադրած երկրին անդորրութեանն ու ապահովութեանը համար: Ֆրանսացի վարիչները, սակայն, բացարձակապէս կոյր ձեւացան չտեսնելու համար անշուշտ դէպի ուր կը գահավիժէր կ'երթար մեր երկիրը, իրենց տիրապետողի յետին միտքերէն ու վարիչներու այլանդակ անկարողութենէն առաջնորդուած: Նոյնիսկ Սեպտ. 16-18-ի Շէյխ Մուրատի եւ Տարսոնի գիւղերուն մասնակի ջարդերը, ապացոյց մեր քաղաքական պայծառատեսութեան, ուժը չունեցան դարմանելու Մարոքի, Ալժերիի, Թունուզի իսլամական մոլութիւններով այլասերած պաշտօնեաներու կուրութիւնը:

Դեկտեմբերի սկիզբը Ատանա կը դրկուի Մարաշի Հայ Ազգ. Միութեան ատենապետ Պ. Արամ Պաղտիկեան, պարզելու համար Կիլիկիոյ վերին վարիչին Մարաշու մէջ խմորուելու վրայ եղող հակաֆրանսական եւ հակահայկական թուրք ապստամբութիւնը եւ խնդրելու որ անմիջական եւ ազդու միջոցներ ձեռք առնուին խափանելու համար թուրքերու ոճրագործ ծրագիրը, եւ Քօլ. Պրէմոն, փոխանակ յրջօրէն նկատի առնելու վտանգաւոր կացութիւնը, Պ. Տամատեանի, Տքթ. Վարդապետեանի եւ ուրիշներու ներկայութեան, կ'երդնու ֆրանսական դրօշին վրայ եւ անոր անունով հաւաստումներ կու տայ թէ ամէն միջոց ձեռք առնուած է *ենթադրուած* վտանգը խելդղելու իր սաղմին մէջ: Եւ երբ կ'առաջարկուի Չէլթունը զինել իրենց հսկողութեանը տակ, թէ՛ անոնց կեանքին ապահովութեան եւ թէ՛ ի հարկին վերէն խուժող ասպատակներուն անցքը արգիլած

ըլլալու համար, Զօյ. Պրեմոն սա շատ յատկանշական պատասխանը կու տայ. «Մենք Ձեյթունի շրջանակին չերթեգները զինած ենք արդէն անոնց ապահովութեանը համար»: Եւ հիմա Ձեյթունի դժբախտ ժողովուրդը ապահովաբար հարկադրուած է կռուիլ, իր կեանքին փրկութեան համար, *Ֆրանսական վարչութեան ձեռքով զինուած* այդ չերթեգներուն դէմ:

Հայերուն ինքնապաշտպանութեան համար օժանդակութեան այս զլացումը երկու ենթադրութիւններու կ'առաջնորդէ մեզի: Կա՛մ այն է որ Կիլիկիոյ ֆրանսական վարիչները չափազանց տղայամիտ են ըմբռնելու համար իսլամական մտայնութիւնն ու հոգեբանութիւնը, որուն կը վստահին շարունակ անոնցմէ մատնուած ըլլալու դժբախտութիւնն ունենալէ վերջն ալ, եւ կա՛մ այն է որ տարուելով թաքուն քաղաքականութենէ մը, իրենց տիրապետական ծրագիրներուն անմիջական մասը կը նկատեն հայերուն տկարացումը,- չըսելու համար ջարդը,- Կիլիկիոյ մէջ: Այս ճամբուն վրայ մտածումի նիւթեր կրնայ հայթայթել մեզի Օսմանիէի կառավարիչ Քափ. Անտրէի սա խօսքը. «Եթէ այսօր հայերը զինենք, թերեւս վաղը պէտք ունենանք թուրքերը զինել հայերը զինաթափ ընելու համար»: Ինչո՞ւ այս մտավախութիւնը ֆրանսացի պաշտօնատարներուն մօտ...:

Բայց արդէն Մարաշի դէպքերը, յուրջ եւ անկողմնակալ խորհողին բաւականաչափ ատաղձ կը հայթայթեն իր եզրակացութիւններու շինուածքին համար: Այս դէպքերուն մէջ, ուր 18–20 հազար հայեր կը սպաննուին եւ կը ջարդուին ֆրանսական բանակի մը ներկայութեան եւ ֆրանսական դրօշակի տակ, բացայայտ է մեզի համար ֆրանսական պատասխանատուութիւնը, եւ ինչպէս կ'ըսէ պաշտօնական նամակ մը. «Եթէ աշխարհի վրայ բան մը կայ որ առանց այլեւայլի դաւանանքութիւն կրնայ որակուիլ, այս գործն իսկ է»:

Ֆրանսական 3000նոց բանակ մը ինչո՞ւ թողուց որ իր ներկայութեան տասն եւ վեց օր շարունակ զիրար սպաննեն երկու ժողովուրդներ, որոնցմէ մին հայասպանութեան ոճրին կը դիմէ, իր ժառանգական գազանային բնագոյններէն տարուած, Ֆրանսայի հանդէպ յայտարարուած ապստամբութեան մը միջոցին, եւ միւսը՝ հայը, կը հարկադրուի զենքի դիմել ինքնապաշտպանութեան անունով: Բացայայտ իրողութիւն մըն է թէ ֆրանսական այդ բանակը, նոյնիսկ օգնական ուժ ստանալէ առաջ, եւ ապստամբութեան պայթումի թուրքին իսկ ի վիճակի էր տէր դառնալ քաղաքին, կորովի վճռականութեամբ մը, քանի որ մանաւանդ, ինչպէս վերը³⁵ ըսինք, քաղաքին բոլոր կարեւոր դիրքերը իրենց ձեռք կը գտնուէին: Քաղաքին մէջ կռուող թուրք ուժերը անբաւական էին դիմադրելու ֆրանսական բանակին կողմէն ձեռք առնուելիք կորովի եւ կտրուկ միջոցներուն: Այս պարագան լռելայն կը հաստատէ Զօմ. Մորպէօ իր *Էնթելլուի*-ին մէջ յայտարարելով.

«Հրոսակները Մարաշի մէջ 50–60 հոգիէ կը բաղկանային: Իմ կարծիքովս Մարաշի տեղական կառավարութիւնը այս շարժումէն զոհ էր: Նախապէս մեզի ըսին թէ ասոնք հրոսակ չեն, այլ՝ ազգային իրաւանց պաշտպաններ: Երբ հայերու դէմ սպանութիւններն ու հրդեհները սկսան, այն ատեն ըսին թէ ասոնք հրոսակներ են: Մարաշի մէջ ցուցարար եւ յեղափոխական (թուրք) ժողովուրդը երեք մասին կը բաժնուի. 1. Մուսթաֆա Քէմալի մարդիկը, որոնց պարտականութիւնն է ժողովուրդը յուզել եւ խռովութիւն յարուցանել. 2. հրոսակները. 3. Մարաշը պաշտպանելու եկող զիւղացիները»:

Ֆրանսական բանակին այս անպատկառ հանդիսատեսութիւնը 10,000-է աւելի մարդկային զոհեր արժող այս դժոխային տեսարանին, ինծի մտածել կու տար մոռցուած յայտարարութեան մը վրայ: Երբ Ժէն. Կուրօ Ատանա այցելեց, նոյն երեկոյ Պ. Տամատեան, Պ.Պ. Կ. Աբրահամեան, Տրթ. Վարդապետեան եւ Եփրեմեան ընտանեօք հրաւիրուեցան Զօյ. Պրեմոնի կողմէն իրիկուան մասնաւոր ընդունելութեան: Ուրիշներու շարքին իրենք ալ մասնակցեցան կատարուած ընդունելութեան, սա մտածումով թէ թերեւս դարմանուին երէկի եւ նոյն օրուան չափազանց ցուրտ վերաբերումները: Դժբախտաբար հոդ, այդ մասնաւոր ընդունելութեան պահուն ալ հայ հրաւիրեալները կ'որոշեն անմիջապէս մեկնիլ: Տիկնայք Վարդապետեան եւ Աբրահամեան հրաժեշտ կ'առնեն Տիկին Պրեմոնէն, եւ երբ այս վերջինը կ'ուզէ գիտնալ իրենց վաղաժամ մեկնումին պատճառը, հայ տիկիները կը յայտարարեն թէ իրենք ինքզինքնին անպատուուած կը զգան իրենց եղած ընդունելութեան եւ ներկայացումի կերպերէն: Այս յայտնութենէն գերագրգռուած մատամ Պրեմոն սա խօսքերը կ'արտասանէ.

«Հիմա եթէ խօսիմ ժէներալին, զձեզ ամէնքդ ալ աքտրել կու տամ: Սպասեցէք եւ երկու երեք ամիսէն կը տեսնէք թէ ինչ վիճակի մէջ կը գտնուիք»:

Այս սպառնալիքէն օր մը առաջ գիշերանց Ատանա եկած էր Պ. Ժօրժ Փիքօ, որ կը վերադառնար Սերաստիա Մուսթաֆա Քէմալի տուած իր այցելութենէն:

³⁵ Բնագրին մէջ՝ *վարը*:

Եւ ստուգիւ ջղագրգիռ կնոջ մը կողմէն եղած այս սպառնալիքէն երկու ամիս վերջ մեր առջեւ կ'ունենանք Մարաշի բնաջնջումը, եւ ամբողջ Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան մղձաւանջային վիճակը, որուն մէջ գտնուող ժողովուրդը իր ապրած վայրկեանի մտահոգութիւններու ընթացքին յաջորդ վայրկեանի համար կեանքի ստուգութիւնը չունի: Զգիտենք թէ կնոջական այս սպառնալիքին,- որ ապահովաբար պիտի չարտասանուէր բնաւ մտային *նորմալ* վիճակի մը մէջ,- եւ այսօրուան դժոխային կացութեան միջեւ պարզուող ակնյայտնի կապակցութիւնը ինչ բանի պէտք է վերագրել, սոսկական դիպումածի՝ մը, թէ ոչ քաղաքական թագուն ծրագրի մը կանխահաս յայտնութեանը...:

Բայց Մարաշի դէպքերուն կարմիր եւ դժոխային ոսկեբրուկը կազմող դրուագը ֆրանսական գորքերուն դաւաճանական նահանջն է, որ ցարդ անբացատրելի կը մնայ մեզի, ամբողջ աշխարհի, ու նոյնիսկ Կիլիկիոյ ֆրանսացի վարիչներուն համար, որոնք այս ամէնը «ահաւոր սխալ»ի մը կը վերագրեն եւ անոր պատասխանատուները կը փնտռեն...:

Որովհետեւ իրապէս առեղծուած մըն է տեսնել նահանջ մը 7000 գորքերու, որոնք քաղաքը կը թողուն կը մեկնին թուրքերուն անձնատուութենէն յետոյ, առանց զանոնք զինաթափ ընելու, եւ առանց զբաղելու լրջօրէն իրենց ետին թողած հազարաւոր կեանքերու ապահովութեան հարցով: Այսպիսի ամօթապարտ եւ ոճրագործ նահանջ մը ամբողջ տիեզերական պատմութեան ընթացքին կրցած է կատարել միմիայն ասպետական եւ վեհանձն Փրանսայի բանակը...:

Քօմ. Մորալիէօ սապէս կը բացատրէ այդ նահանջը. «Ոմանք այնպէս կը կարծեն թէ ֆրանսական զինուորական ուժին Մարաշէն քաշուիլը հետեւանքն է Վեհաժողովի կողմէ տրուած որոշումի մը, ուրկէ գոհ կը մնան: Մինչդեռ այս նահանջը տեղի ունեցած է զինուորական պետքի հետեւանքով:

«Ժէնէրալը պէտք տեսած է նահանջել նկատի ունենալով զինուորներուն թիւը, ռազմանիւթը եւ ուտեստեղէնը: Դէպքին քսաներորդ օրը թէպէտ մենք ֆրանսացիներս պիտի համաձայնէինք թուրք ժողովրդեան խելահասներուն հետ, բայց ասոր պէտք չմնաց, որովհետեւ *Ժէնէրալը ընդհանուր անդորոյթիւնը ապահովելու համար յայտարարեց թէ զինուորները քաղաքէն դուրս պիտի քաշուին*»:

Պ. Մորալիէօ-ի այս բացատրութիւնները՝ մանկական ինքնին՝ ո՛չ կը բացատրեն նահանջին իսկական պատճառները, եւ ոչ ալ կը վերաշինեն կործանուած prestige-ը եւ կամ ֆրանսական զինուորական արժանապատուութեան գահավէժ կորուստը: Որովհետեւ իրենց զինուորական պարտականութեան գիտակ 7000 գորքերու բանակով մը ոչ միայն կարելի էր արգիլել Մարաշի արիւնահեղութիւնները եւ բացարձակ տէրը դառնալ քաղաքին եւ շրջակայից, այլեւ կարելի էր քաղաքին տիրացումէն յետոյ նոր նուաճումներ ընել նոր յառաջխաղացումներով: Այս հաւաստումը կ'ընենք առանց զինուորական մը ըլլալու, միայն գիտակ ըլլալով մեր երկրի այլազան ցեղերու միտումներուն եւ բարքերուն, եւ մասնաւորապէս իսլամներու մանուածապատ հոգեբանութեան: Մարաշի թուրք տարրը, առաւել քան ֆրանսացի սպաներ ու հրամանատարներ, ըմբռնած են սա իրողութիւնը թէ մենք՝ հայերս, առաւել քան ֆրանսացիները լաւ կը ճանչնանք զիրենք եւ թէ ինչ են այն զսպողական օրինաւոր միջոցները, որոնցմով կարելի է սանձահարել անոնց արիւնարբոյ հակումները: Ահա թէ ինչու համար անոնք կը վախճան միմիայն հայ լեզունականներէն եւ հաճոյք չեն զգար անոնց ներկայութենէն: Ատանայի թուրքերը հայ լեզունականներուն հեռացումը պահանջեցին ոչ թէ անոր համար որ անոնք վտանգ մըն էին քաղաքին անդորութեանը տեսակէտով, այլ միայն անոր համար որ միակ անոնք էին, ֆրանսական գորքերու շարքին, զսպող ուժերը թրքական հաւանական պոռթկումներու: Եւ ժամանակին Քօլ. Ռօմէօ զգուելի հաճոյակատարութեամբ մը խոստացաւ գոհացում տալ անոնց փափաքին: 1919 Նոյ.ին վերջերը Մուրիոյ եւ Կիլիկիոյ բարձր քովիսերը (նախկին) հանդիսաւորապէս խոստացաւ գոհացում տալ մեծ ոճրագործին: Մարաշի մէջ նոյնը կը պատահի եւ Պ. Մորալիէօ միամտութիւնը կ'ունենայ յայտարարելու «ֆրանսական զօրաբաժնին մէջ հայ լեզունականներու գտնուիլն ալ կարծեմ թէ գէշ ազդեցութիւն ըրած է»: Մինչդեռ իրականութիւնը այն է որ, եթէ այդ զօրաբաժինը իր մէջ ունենար հայ լեզունականներու երկու վաշտ միայն, հաւանաբար թուրք ոճրագործներ պիտի չապստամբէին ֆրանսական գրաւումին դէմ եւ անոր հետեւանքով հայկական ջարդը տեղի պիտի չունենար: Այսօր հայ լեզունականութիւնը սոսկ անուն մըն է ֆրանսական բանակին մէջ, որովհետեւ ֆրանսական հրամանատարութիւնը հիապօափութիւն միայն հրամցուց իրենց բովանդակ Փրանսայի նուիրուած հայ զինուորներուն, ամէնէն վճռական վայրկեաններուն մէջ զանոնք նուաստացուց եւ մատնեց, եւ զանոնք կաշկանդելով անգործութեան դատապարտեց ճիշդ այն պահուն, երբ անոնց եղբայրներն ու քոյրերը կը ջարդուէին մարդասպաններու ձեռքով, բանակին աչքին տակը այն Փրանսային, որ աշխարհի եւ իր դաշնակիցներուն խոստացաւ հանդիսաւորապէս համաձայնականներու կողմէ փոխանորդաբար իրեն յանձնուած գրաւեալ հողամասերուն հայոց կեանքին պահպանութիւնը եւ ընդհանուր ապահովութիւնը:

Այդ նահանգի խնդրոյն մէջ ուստեստի պատրուակն ալ կը կորսնցնէ իր արդէն իսկ անգոյ արժէքը, երբ մտածենք թէ թուրքերուն անձնատուութեամբ, այլեւս իրենք ի վիճակի պիտի ըլլային պաշար հայթայթել քաղաքէն եւ շրջականերէն, քանի որ հաղորդակցութեան դժուարութիւնները փարատած էին այլեւս. ռազմանիւթի պատրուակը սուտ մըն է պարզապէս, որովհետեւ բազմաթիւ վկայութիւններ կու գան հաստատելու թէ ֆրանսացիք իրենց մեկնումի պահուն իրենց իսկ ձեռքով այրած են ահագին քանակութեամբ իրենց ռազմամթերքը:

Այսպէս թէ այնպէս, իրողութիւնը սա է որ այդ ամօթապարտ նահանջին անմիջական արդիւնքն է եղած 16,000 հայերու ջարդը, Մարաշէն Ատանա եկող ամերիկացիի մը վկայութեամբ: Ֆրանսացի ժէներալը յաջողած է իր մտադրութեան մէջ, Մարաշէն իր նահանջէն վերջ, քաղաքին համար ապահովել *գերեզմանական անդորրոյթիւն մը*...:

* * *

Ամբողջ տարուան մը ընթացքին Կիլիկիոյ մէջ ցուցադրուած ֆրանսական ճախող քաղաքականութեան եւ Մարաշի դէպքերուն ծնունդ տուող զինուորական տգեղութիւններու հետեւանքով, ֆրանսական քաղաքականութիւն եւ prestige եւ ամէն ինչ որ ֆրանսական է, սնանկութեան դատապարտուած են: Ֆրանսան դարերէ ի վեր մեր պաշտած, մեր իտէլներուն առանցքը կազմող Ֆրանսան այլեւս մեռած է Կիլիկիոյ մէջ, կամ աւելի ճիշդ՝ անձնասպան եղած, տիրապետութեան եւ ապօրէն, անխիղճ ու անազնիւ շահերու հետամուտ իր դիւանագէտներուն եւ իսլամ գաղթականներուն մէջ նկարագրով եւ ոգիով անբարոյական իր պաշտօնեաներուն ձեռքով: Այդ ինքնասպանութենէն վերջ Ֆրանսա քաղաքականապէս կրնայ նուաճել Կիլիկիան եւ Մեծ Հայաստանէն հողամասեր, բայց այդ նուաճումը արուեստական եւ բռնապետական բնոյթ մը պիտի ունենայ: Ֆրանսա մեզ խաբեց խոստանալով Կիլիկիան կառավարել իբրեւ հայկական երկիր մը, եւ յետոյ իսլամական քաղաքականութիւն մը որդեգրելով եւ այսպէսով իր սխալ ըմբռնուած շահերուն համար մեր ջարդարարները քաջալերելով. Ֆրանսա մեզ խաբեց մեր կեանքին ու պատիւին պահպանութիւնը երաշխաւորելով ու յետոյ թողով որ 20,000 հայեր ջարդուին իր բանակին աչքին առջեւ:

Եւ հիմա որ Կիլիկիա ամբողջ կը գտնուի մահուան ճիրաններուն մէջ, իր անդոհներու խելայեղումներու միջոցին, կ'ափսոսայ առաւել քան այլ ինչ, մահը դէպի Ֆրանսա իր հաւատքին ու յոյսին: Եւ մեր հիասթափումի եղերական բռնակէն, երբ հաւատք չունինք թուրքին վրայ, էհ, մեր հաւատքը կորուսեր ենք նաեւ. Ֆրանսայի վրայ, տխուր հանդիսատեսները ըլլալով այն դժոխային մատնութեան, զոր անիկա ի գործ դրաւ Մարաշի մէջ, եւ զոր հաւանաբար ի գործ պիտի դնէ, վաղը, Ատանայի կամ ուրիշ քաղաքի մը մէջ, երբ իր շահը պահանջէ:

Հաւատակորոյս ժողովուրդի մը փրկութեան միակ յոյսը կը մնայ վստահիլ իր սեփական ուժերուն եւ զանոնք յարմարցնել ինքնապաշտպանութեան գոյամարտին համար: Եւ այսօր Կիլիկիոյ հայութիւնը այդ դժիսն հարկին առջեւ կը գտնէ ինքզինքը: Ազատութեան ու կեանքի ճամբաներուն վրայ լքուած իր կարծեցեալ բարեկամներէն, ինքզինք մինակ կը գտնէ այսօր մահուան ահաւոր աղէտքին առջեւ ալ, առանց ընկճուելու եւ այն որոշ վճռականութեամբ թէ իր կեանքն ու հոգին ամենասուղ գնով պիտի ծախէ ընդհանուր հաշուե-յարդարութեան մը պահուն, շղթայագերծուած կիրքերու ձեռքով շինուելիք մարդկային սպանդանոցին մէջ:

Եւ մինչեւ այդ, Կիլիկիոյ հայութիւնը կը պահանջէ ասպետական Ֆրանսայէն.

1.- Անմիջապէս փոխել Կիլիկիոյ ֆրանսական զինուորական եւ վարչական կազմին բոլոր դերակատարները, որոնք իբրեւ վարիչ եւ սպայ իրենց անկարողութիւնն ու ապիկարութիւնը փաստեցին սպաննել տալով 20,000 հայերու հետ նաեւ Ֆրանսայի prestige-ը, եւ անոնց տեղ որկել աւելի իմաստուն, աւելի պարկեշտ, աւելի արդար ու խղճամիտ եւ նուազ շահապաշտ մարդերու խումբ մը, կառավարելու համար երկիրը ազատութեան եւ արդարութեան սկզբունքներով:

2.- Դրկել դէպի Կիլիկիա համաձայնական պետութեանց ներկայացուցիչներէն կազմուած խառն յանձնախումբ մը, քննելու եւ երեսան բերելու համար գործուած քաղաքական մատնութեան եւ հայաջինջ եղեռնին անմիջական եւ բարոյական պատասխանատուները եւ օրինակելի պատիժ մը տնօրինել անոնց:

3.- Անմիջապէս գնահատել սպաննուածներու եւ կողոպտուած գոյքերու, ինչպէս նաեւ այրուած տուներու եւ հանրային շէնքերու իսկական արժէքը, եւ անոր անմիջական վճարումով պատեհութիւն տալ վերապրող ժողովուրդին իր խորտակուած կեանքը վերսկսելու, իր քայքայուած տունն ու ընտանիքը վերակազմելու:

4.- Բաւականաչափ զինուորական ուժ փութացնել դէպի Կիլիկիա, խախտուած անդորրութիւնը վերահաստատելու եւ կորովի կերպով դիմագրաւելու վտանգը, որ վայրկեանէ վայրկեան կը մօտենայ:

Մեր վերոյիշեալ չորս պահանջները կապ ունին սոսկ առօրեայ ու անմիջական մեր պետքերուն հետ եւ հազիւ թէ ազդեցութիւն մը ունին ապագայի վրայ:

Մինչեւ հիմա բաւական դէպքեր տեղի ունեցան կարենալ համոզելու համար Ֆրանսան թէ որքան աղիտաւոր կրնայ ըլլալ երկդիմի քաղաքականութիւն մը Արեւելքի մէջ: Եթէ Կիլիկիոյ ֆրանսացի վարիչներուն մէջ տակաւին մնացած է բաւականաչափ պարկեշտութիւն, եթէ անոնք տակաւին չեն կորսնցուցած ճշմարտութիւնը խօսելու տարրական սովորութիւնը, անոնք պիտի կրնան պատմել թէ որպիսի դառն պատրանքներ կրած են իրենց որդեգրած կամ իրենց պարտադրուած *իսլամական քաղաքականութեան* ճամբուն վրայ: Անոնց կողմէ ընտրուած իսլամ ոստիկան զինուորներ վճռական գործողութեան մը պահուն յաճախ միացած հրոսա-խումբերու հետ, ֆրանսացի զօրքերու վրայ կրակ բացին՝ ֆրանսական վարչութեան կողմէ իրենց յանձնուած զենքերով: Անոնք պիտի կրնան պատմել թէ գրաւուած հողամասերուն մէջ միայն ընդհանրապէս քրիստոնեաները եւ մասնաւորապէս հայերն են եղած որոնք բոլորանուէր ջանքերով եւ զոհաբերութեամբ օժանդակած են ֆրանսական վարչութեան՝ յանուն Ֆրանսայի փառքին եւ prestige-ին եւ չեն մատնած Ֆրանսան, հակառակ ֆրանսական պաշտօնէութեան կողմէ բազմիցս հրամցուած յուսախաբութիւններու եւ հիասթափումներու:

Հիմնական ձեւափոխութիւն մը անհրաժեշտ է, Կիլիկիոյ սահմաններուն վրայ, ֆրանսական քաղաքականութիւնը առաջնորդող սկզբունքներուն մէջ: Նախ պէտք է ընդունիլ թէ մանաւանդ այս պատերազմէն վերջ իսլամական քաղաքականութեան մը հետեւականութիւնը չի կրնար համապատասխանել ո՛չ քաղաքակրթութեան սկզբունքներուն եւ ո՛չ ալ արդարութեան գաղափարականին. իսլամական քաղաքականութիւն մը ստեղծել պարտուած Թուրքիոյ աւերակոյտին վրայ կը նշանակէ կասեցնել յառաջդիմութիւնները եւ առաջնութիւն տալ, լռելայն, մարդասպաններու: Այս պատճառով է որ Կիլիկիոյ ֆրանսացի վարիչները իրենց երկդիմութենէն շինուած եւ [ա]զգանի մը մէջ բռնուած, զինովներու պէս մերթ հակեցան իսլամներուն, եւ մերթ քրիստոնեաներու կողմը, առանց կարենալ արդարութիւն մը հիմնելու, առանց կարենալ գոհունակութիւն մը պատճառելու այս կամ այն կողմին:

Բնական վիճակէ հեռի եւ տեսական հաստատուն հիմերէ զուրկ այս քաղաքական խարխափումները անմիջական պատճառներն են այսօրուան ամօթապարտ կացութեան: Արիւնոտ փորձառութիւններէ վերջ, այլեւս հասած կը կարծենք ժամանակը մատնանշելու Ֆրանսայի թէ անհրաժեշտ է որ իսլամական քաղաքականութեան տեղ որդեգրուի եւ կիրարկուի քրիստոնէական քաղաքականութիւն մը, որ հայկական բնոյթ մը ունենայ, վստահ ըլլալով թէ այդ քաղաքականութենէն հաւասարապէս պիտի օգտուին Ֆրանսա, բնիկ ու գաղթական քրիստոնեաները եւ բոլոր իսլամները հաւասարապէս:

Արդարութիւնը պիտի գործադրուի ամէնուն համար, եւ պաշտօնները մատչելի պիտի ըլլան հաւասարապէս ամէն ազգի արժանաւորներուն: Միայն մինչեւ Կիլիկիոյ քաղաքական ներքին կեանքին հիմնական բարելաւումը, երկրին արդարութեան եւ ոստիկանական հսկողութեան գործերը 75% պիտի վերապահուին քրիստոնեաներու, մինչեւ որ գրաւեալ վայրերու մէջ ապրող իսլամները զիտնան յարմարիլ ստեղծուած քաղաքական նոր *րեժիմ*ին եւ անոր պարտադրած կեանքին:

Այս սկզբունքներուն վրայ հիմնուած, մենք կը բանաձեւենք Կիլիկիոյ հայութեան անունով մեզի թելադրուած կարգ մը համեստ պահանջներ, որոնք ոչ միայն չեն հակասեր ֆրանսական շահերուն, այլեւ կ'ամրացնեն զանոնք գործնական հողի վրայ դնելով հայերու անմիջական համագործակցութիւնը ֆրանսականին:

Ահա այդ համեստ պահանջներու ամփոփումը.

1.- Պէտք է երկրին վարչութիւնը ունենայ քրիստոնէական նկարագիր, առաւելապէս հայկական: Ոստիկանութիւնը, զինուորութիւնը, դատական կազմը նոյնապէս:

2.- Մեր իրաւունքներուն որոշողութեան մէջ մեծամասնութեան, փոքրամասնութեան pourcentage-ի խնդիր պէտք չէ յարուցուի:

3.- Կրթութիւնը առողջ, ազգային դաստիարակութեան յատկանիշէն պէտք չէ շեղի:

4.- Երկրին մէջ թուրք կամ իսլամ գաղթականներ պէտք չէ բերուին:

5.- Կիլիկիոյ մէջ հայերուն կեդրոնացման դէմ արգելքներ պէտք չէ յարուցուին:

6.- Արաբ, սուրիացի, յոյն, քաղղէացի եւլն. պարզ գաղթականներ պէտք է նկատուին, իսկ չերթեզ, քիւրտ եւլն. իրրել նախնական ժողովուրդներ, որոնց կրթիչները մենք պէտք է ըլլանք գոնէ հաւասար չափով ֆրանսացիներու հետ:

7.- Երկիրը պետք չէ ռեւէ պարագայի մէջ Ֆրանսայի կցուած յայտարարուի եւ կամ իբրեւ Սուրիոյ մէկ մասը:

8.- Վարչութիւնը Սուրիայէն բացարձակապէս անջատ պետք է ըլլայ եւ դրուի Ազգերու Ընկերակցութեան հովանիին տակ:

9.- Հայ լեզուն նախապատիւ պետք է ըլլայ:

10.- Երկիրը իր առանձին դրօշակը եւ դրոշմաթուղթը պետք է ունենայ:

11.- Տնտեսական մարզին մէջ եւս անհրաժեշտ է որ ֆրանսացիք հիմնականէն տարբեր նկատումներէ եւ հայեացքներէ առաջնորդուին: Երկրին հողէն, հանքերէն, արտադրութիւններէն օգտուողները առաջնապէս տեղացիներ պետք է ըլլան: Հողերու վաճառումը կամ փոխանցումը տեղացիներու կամ տեղական հպատակութիւնը ընդունողներու պետք է մասնաւորուի:

12.- Ֆրանսական ձեռնարկներու մէջ պետք է քաջալերուի տեղական դրամագլուխներու կամ հայկական հաստատութեանց դրամագլուխներուն գործածութիւնը, եւ concession-ները նախընտրաբար տեղացիներու պետք է տրուին:

13.- Վաճառականութիւնը ազատ պետք է ըլլայ եւ բաց դրան քաղաքականութիւնը կիրարկուի, ամէն երկրէ ներածութիւններու համար համահաւասար մաքսի սկզբունքով:

14.- Երկրին հատոյթները պետք է երկրին պետքերուն յատկացուին:

15.- Պատերազմի պարագային կիլիկեան գօրքը ուրիշ երկիրներու մէջ զուտ ֆրանսական շահերու պաշտպանութեան համար պետք չէ գործածուի:

16.- Ֆրանսա պետք է հաւաստումներ տայ հայ ազգին թէ իբրեւ հայերուն բարեկամ կու գայ մեր երկիրներուն մէջ եւ ոչ թէ չէզոքացնելու հայկական կորովները, հայկական քաղաքակրթութիւնը եւ մշակութական ու տնտեսական զարգացումը, թէ երկիրը պիտի առաջնորդուի դէպի բարգաւաճում, ֆրանքօ-հայկական անկեղծ եւ սերտ գործակցութեամբ:

Ահա ինչ որ Կիլիկիոյ հայութիւնը կը ցանկայ իրականացած տեսնել բարեկամ Ֆրանսայի կողմէն, կարենալ դարմանելու համար երէկի ոճիրներուն ստեղծած ահաւոր աղէտքը, խափանելու համար այսօրուան կուտակուած վտանգին ահաւորութիւնը, եւ ապագային ապահովելու համար կեանքի, պատիւի եւ խղճի նուիրականութիւնը երիցս անգամ արիւնաքամ եղած հայ ազգին, ինչպէս նաեւ ընդհանուր ազգաբնակչութիւններու համար:

Բերա, 2 Մարտ 1920

(Ստ.) ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔԵՊԻՄԿՈՊՈՍ

(ՆՄ, տրցակ 16-06, թղթապանակ 24, թիւ 002086-002106, *հայերէն մեքենագիր*)

Նորին Սրբության
Չաւեն Սրբազան
Հայ Պատրիարք
Կոստանդնուպոլիս

Տէր,

Հայկական Միացեալ Խորհուրդի Ձեր համատեղ նամակը, թուագրուած՝ Փետրուար 6, 1920, ստացուած է:³⁶ Կը ցաւիմ որ ի վիճակի չեմ եղած աւելի արագ հաստատել Ձեր հաղորդակցութիւնը: Այս միջոցին, ես ստացած եմ բազմաթիւ տեղեկագրեր ի մասին իրադարձութիւններու, որոնք տեղի կ'ունենային Կիլիկիա, Ատանայի, Հաննոյ, Մարաշի եւ Այնթապի ու շրջակայ գաւառներու մերձակայքը:

Մեծ վարանումով եւ ահագին տխրութեամբ ես հետեւած եմ Կիլիկիոյ իրադարձութիւններու ուղղութեան եւ նորագոյն արդիւնքներուն: Այսպիսով, կը նշեմ թէ Հայ Ազգային Միութենէն տեղեկագրերը չեն նշեր պատճառները, որոնք առաջնորդած են Սուրիոյ մէջ անցնող երկու ամիսներու ընթացքին տեղի ունեցած դիպաշարին: Աւելին, չկայ յիշատակութիւն Մարաշի մէջ տեղի ունեցող կռուի մասին, թէւ այս կռիւը սկսած էր 21 Յունուարին: Տեղեկագրեր ունիմ այն մասին, որ Մարաշի պարպումէն ի վեր 8000 հայեր զինաթափուած են: Զօրավար Կուրդի հասցեագրուած հեռագրէ մը կը նշեմ թէ ձեր Յանձնախումբը բազմիցս միջոցներ թախանձած է Կիլիկիոյ մէջ հայերու կեանքի եւ ինչքի պաշտպանութիւնը ապահովելու համար, որպէսզի հայերն ի վիճակի ըլլան ինքնապաշտպանուելու: Աւելին, նշուած է թէ մի քանի հազար հայեր կանչուած են Ատանա հաւաքուիլ՝ ինքնապաշտպանութեան համար զենքեր մատակարարելու:

Ազգային Միութիւնը նաեւ զգացուցած է պետքը, ի միջի այլ միջոցներու, զիւղերու եւ քաղաքներու քրիստոնէայ բնակչութիւնները զինելու հայկական իշխանութեան վերահսկողութեան տակ եւ հաստատելու բացարձակապէս քրիստոնէայ մեծամասնութիւն մը: Այս հեռագիրը եզրափակուած է այն յայտարարութեամբ թէ,

³⁶ Հարկ է ներկայացնել հետեւեալ տեղեկութիւնները: Այս փաստաթուղթին մէջ յիշատակուած հեռագիրը Սուրիոյ ֆրանսացի Բարձր Յանձնակատար Զօրավար Կուրդի հասցեագրուած է 31 Յունուար 1920-ին՝ Ամբողջական Հայաստանի ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանի եւ [Ատանայի Հայ] Ազգային Միութեան նախագահ տորթ. Վարդապետեանի ստորագրութեամբ: Պրիսթոլ իր նամակին մէջ անդրադարձած է արդէն հեռագրին գլխաւոր միտքերուն, առանց հարկը տեսնելու մանրամասնութիւններու նշման: Հեռագրողներն, օրինակ, թուարկած էին բոլոր բնակավայրերը, ուր հայեր ունեցած էին գոհեր եւ վնասներ, կամ անապահով եւ անպաշտպան վիճակով կը դիմագրուէին անմիջական վտանգ.- Մարաշ, Չէշթուն, Ֆոնուզ, Ֆնտընագ, Պաղչէ, Հարունիէ, Ուրֆա, Զարա-Պազար, Էքպէզ, Իսլահիյէ, Այնթապ, Ճեպէ-Մուսա (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ Test, Խ864-Խ865, *ֆրանսերէն ձեռագիր*): Երեք հոգեւոր պետերը իրենց 6 Փետրուար 1920 թուակիր նամակին, ուղղուած Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ֆրանսական Բարձր Յանձնակատար Տըֆրանսի, կցած էին պատճենն այդ հեռագրին եւ նշած թէ ամիսէ մը ի վեր Կիլիկիոյ մէջ տեղի կ'ունենար դիպաշար մը, որ նախատեսուած եւ ատենին բերուած էր գրաւման իշխանութիւններու ուշադրութեան, եւ որ վերջին տաս օրերուն պատահող դէպքերը ամէն կերպով կը յիշեցնէին թուրքերու կողմէ կազմակերպուած մեծ կոտորածներու վերադարձը: Մարաշի մէջ եւ շրջակայքը, մինչեւ Չէշթուն, աւելի քան երկու հազար հայեր ոչնչացուած էին կանոնաւորներու եւ Մուսթաֆա Բեմալի հրոսակներուն կողմէ, որով Ատանայի հայերը, որպէս հետեւանք այս ողբերգական պարագաներուն, արդարօրէն յուզուած յաջորդական դժբախտութիւններէն, որոնք կը պատահէին յաղթանակէն ետք եւ Դաշնակիցներու գրաւման ներքեւ, հազարներով հաւաքուած եւ մահուան վտանգի ենթակայ իրենց եղբայրները պաշտպանելու համար զենք պահանջած էին:

Հոգեւոր պետերը յիշեցուցած էին թէ Շէյխ-Մուրատի արիւնալի իրադարձութեան առիթով ալ հայերը Դաշնակիցներուն դիմած էին նոյն ուղղութեամբ, թէւ հետեւանք չէր ստացուած, եւ իրադարձութիւններուն իսկական տարողութեան գիտակցութեամբ յայտնած էին թէ իրենց կարծիքով Դաշնակիցները պիտի չվարանէին ճանչնալ իրենց բարոյական պատասխանատուութիւնը պարտուած եւ գրաւեալ Թուրքիոյ մէջ իրենց կամքէն անկախ ցրուած եւ տեղահանուած հայերու ապահովութեան յուրջ հարցին վերաբերեալ (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ Test, Խ863, Խ866, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

եթէ հեռագրին տրամադրությունները չիրականացունեն, հայկական իշխանությունները պիտի հարկադրուին հրաժարիլ, մերժելով հետագայ ամէն պատասխանատվութիւն:

Թուրքիոյ մէջ կէս դար ոչ-իսլամ ցեղերու մեծ տառապանքէն եւ մասնաւորաբար անցնող հինգ տարիներու սարսափելի պատահարներէն ետք, ես դիւրաւ կը հասկնամ թէ Կիլիկիոյ հայերը յուզուած են եւ տագնապած վերջին իրադարձութիւններէն: Իմ մնայուն ջանքս եղած է ձեզի ցոյց տալ միջոցներ ներկայ պահուն համար, կանխարգիլելու ոչ-իսլամ ցեղերու կոտորածները Թուրքիոյ մէջ: Նկատի ունենալով ձեր նամակին եւ կցեալ հեռագրին պարունակած վերի իրողութիւնները, շատ ուրախ պիտի ըլլամ ձեզմէ ստանալով ստոյգ տեղեկութիւն Կիլիկիոյ հայոց վրայ այս յարձակումները առաջ բերած պատճառին կամ պատճառներուն վերաբերեալ: Կարծիքս այն է թէ, եթէ կրնաք գտնել որեւէ արդիւնքի պատճառը, աւելի լաւ է վերացնել այդ պատճառը՝ քան նսեմացնել անոր արդիւնքը: Ես կը փափաքիմ օգնել կարելի բոլոր եղանակներով՝ կանխելու ամէն տեսակի կոտորած երկրին այս մասին մէջ: Հետեւաբար, պիտի յուսամ որ պիտի կարենաք ինծի քիչ մը որոշ պատասխան տալ այս նիւթին մասին:

Այն պահուն երբ ձեր նամակը կը գրուէր ինծի, Մարաշի մէջ կռիւ տեղի կ'ունենար ֆրանսական ուժերուն եւ թուրքերու միջեւ մօտաւորապէս երեք շաբաթէ ի վեր: Տեղեկագրեր ունիմ թէ մեծաթիւ հայեր զինուած էին եւ կը մասնակցէին կռուին: Նաեւ տեղեկացած եմ թէ Մարաշ քաղաքի շատ ընդարձակ մէկ մասը հրկիզուած է: Նաեւ տեղեկացած եմ թէ թրքական, թէ՛ հայկական զիւղեր աւերուած են Մարաշի շուրջ գտնուող գաւառին մէջ: Նաեւ տեղեկացած եմ թէ հայեր կոտորուած են այս գաւառին մէջ: Նոյնպէս, տեղեկացած եմ թէ ֆրանսացիներուն նահանջէն եւ ետեւ մնացած հայերու անձնատուութենէն ետք, անոնք զինաթափուած եւ սպանութիւնները կանգ առած են: Այս տեղեկագրերը կարիք ունին հաստատման՝ ինչ կը վերաբերի մանրամասնութիւններու: Ինծի կը թուի թէ այս տեղեկութիւնները կը ներկայացնեն պարագաներու տարօրինակ խառնուրդ մը: Այս արդիւնքին առաջնորդած պատճառ մը պէտք է ըլլայ:

Վստահ եմ թէ համաձայն պիտի գտնուիք ինծի, թէ Կիլիկիոյ մէջ վերջին իրադարձութիւններուն առնչուած պարագաները պէտք է ամբողջովին հաստատուին ստոյգ իրողութիւններով եւ պէտք է խուսափիլ որեւէ չափազանցութենէ կամ կողմնակալ տեղեկագրումէ: Ուստի, վստահ եմ թէ պիտի համաձայնիք այսպիսի ընթացակարգի համար արդարութեան ձեր բարձր զգացումով: Միաժամանակ, պիտի գնահատէք թէ որեւէ կողմնակալ ընթացակարգ պարզապէս պիտի աւելցնէ գէշ զգացողութիւնը, որ անկասկած ներկայիս գոյութիւն ունի ցեղերուն միջեւ: Գէշ զգացողութեան յաւելումը կրնայ միայն հակազդեցութիւն առաջ բերել հայոց դէմ, որոնք ներկայիս փոքրամասնութիւն են եւ կը գտնուին անպաշտպանելի դրութեան մէջ:

Պիտի յուսամ լսել ձեզմէ կարելի եղածին չափ շուտ, որպէսզի եթէ կարելի է օգնել ձեզի եւ ձեր ժողովուրդին, դիմեմ անյապաղ քայլերու:

Յարգանքներով,

Պրիսթոլ

ԱՄՆ Ծովոյծի Դեր Ծովակալ

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՐ ՅԱՆՁՆԱԿԱՏԱՐ

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-I., 125–126, *անգլերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 35

Փարիզ, 8 Մարտ 1920

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր իմ,

Նախընթաց օր պատիւ ունեցայ ստանալու Ձեր Բարձր Սրբազնության 4 Մարտ թուական գիրը. մեծապես շնորհակալ եմ:

Տարակոյս չկայ որ չպիտի վարանէի համակերպիլ Լօնտրա գալու համար Ձեր եւ Ազգ. Պատուիրակության ինձ ըրած հրաւերին, եթէ չունենայի ինչ ինչ նկատումներ, որք նախապէս պարզուելու պէտքին ներքեւ կը գտնուին:

Պօղոս փաշայի այսօր իսկ ուղղած պատասխանագրոյս մէջ ցոյց տուի գլխաւոր այն պատճառները որ արգելք են Հայաստանի պետական կազմակերպության վերաբերեալ ծրագիր մը յօրինելու՝ ցորչափ մանտաթեր տւերութիւնը նշանակուած չէ:

Ակներեւ է որ արտաքին եւ ներքին մեծամեծ վտանգներ կը սպառնան նորածին Հայ Հանրապետության դէմ եւ որ անոնց դարմանը մանտաթեր պետության մը միջոցաւ միայն կրնայ ձեռք բերուիլ, որ յօժար ըլլայ փոխադրել ի Հայաստան ըստ բաւականի դրամ, զօրք եւ նիւթեղէնք, փրկելու համար ժողովուրդը հիւանդութենէ ու անօթութենէ, պահպանելու համար երկիրը թշնամական արշաւանքներէ ու ջարդերէ, եւ վերջապէս կազմակերպելու համար իշխանութիւնը ամուր հիման մը վրայ ըստ պատշաճի եւ ըստ չափու:

Եւ մենք, մեր կողմէ, համակերպելու ենք այդ պետության արտայայտելիք ցանկութեանց, առանց վարանման եւ կատարեալ վստահութեամբ, գէթ առաջին հնգամեայ շրջանի մը համար:

Յուսալից եմ որ Ձեր Ամենապատուութիւնը՝ որ ի մօտոյ կը տեսնէ եւրոպական աշխարհի քաղաքական ու տնտեսական ծանր կացութիւնը, որ կը զգայ անոր խառնակ մթնոլորտը, ու գիտակ է իսկամ երկիրներու մէջ տեղի ունեցած նախապատրաստութեանց եւ ընդհանուր շարժմանն, պիտի հետապնդէ այս կենսական խնդրոյն լուծումը:

Մ. Աճէմօֆ, որ այսօր կը մեկնի դէպի այդոր իւր անձնական գործերուն համար, բերանացի պիտի բացատրէ այն խորհրդածութիւնները որ ունեցանք աստ իւր եւ Պ. Պապաջանեանի հետ այս խնդրոց շուրջ:

Մնամ Ձեր Բարձր Սրբազնության որդիական յարգանօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2677, *հայերէն ձեռագիր*)

Վենմափայլ
Պօղոս Փաշա Նուպար
Նախագահ Հայկական Պատուիրակության
Բարիզ

Համազգային Ժողովս, Կիլիկիոյ վերջին դէպքերուն հետեւանօք թշուառութեան մատնուած Հայերուն օգնութեան համար միջոցներ ձեռք առած պահուն, ցաւօք տեղեկացաւ թէ Մարաշէն յետոյ Հանրն եւս կը գտնուի համանման վտանգի մը առջեւ եւ Ֆրանսական իշխանութիւնք որեւէ լուրջ քայլ չեն առած իր նախնական միջոցներովը մաքառող Հանրնի Հայ բնակչութեան օգնութեան հասնելու համար, ինչպէս կը տեսնուի Կիլիկիայէն հասած եւ պատճենները արդէն Ձեզի հաղորդուած նամակներու մէջ:

Այս կացութեան հանդէպ, թէեւ մեր դիմումները կը շարունակուին եւ վստահ ենք թէ Ձեր կողմէ ալ ամեն ջանք կը գործադրուի նոր աղէտներու առաջքն առնելու համար, սակայն երեւոյթները ցոյց կու տան թէ աւելի վճռական ու կարելոր քայլեր առնելու պէտք կայ:

Համոզուած ենք թէ Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ ցոյց տրուած այս անփութութիւնը՝ արմատախիլ ընելու, կամ բոլորովին վանելու համար չէթեական յարձակումները, այնքան հետեւանքը չէ սոսկ անօրութեան կամ չէթէներու տարապայման ուժին, որքան արդիւնքը որոշ քաղաքականութեան մը, որուն թերեւս առաջին դրդապատճառը ազգովին ընդգրկուած մեր քաղաքականութիւնը եղած է:

Հակառակ անոր որ Հայերը, ինչպէս բոլոր Դաշնակիցներուն, նոյնպէս նաեւ Ֆրանսայի նկատմամբ մեծ անձնուիրութիւն եւ սէր ցոյց տուած են, սակայն Ֆրանսացւոց մտքին մէջ գետեղուած կը թուի ըլլալ սա գաղափարը թէ մեր եւ իրենց շահերը կարելի չէ որ հաշտ ընթանան Արեւելքի մէջ:

Ֆրանսացւոց այս համոզումը ներշնչած ենք կ'երեւայ թէ զինադադարի յաջորդող առաջին օրերուն մէջ, երբ տարուած չափազանց լաւատեսութենէ, կը կարծէինք թէ պիտի ունենանք Հայաստան մը Երեւանէն մինչեւ Սիջերկրական, եւ Կիլիկիա անբաժան մաս կը դաւանէինք Հայաստանի:

Ժողովուրդին մտքին մէջ տեղ գտած այս համոզումները, որոնք հիմնուած էին ներկայացուցիչ մարմիններու արտայայտութեանց վրայ, որովհետեւ ռեւէ հեղինակաւոր մարմնի կողմէ մինչեւ հիմա չեն փոխուած, պէտք է խոստովանիլ թէ ինչպէս Կիլիկիոյ մէջ գտնուող Հայ Ժողովուրդին եւ պաշտօնական մարմիններուն, նոյնպէս եւ աշխարհի զանազան մասերուն եւ Կ. Պոլսոյ եւ Անատոլիոյ մէջ բնակող Հայերու մէջ հաստատ համոզումի մը եւ ազգային քաղաքականութեան մը ձեւը առած [են]:

Եւ այս միտքը ինչպէս Հայ մամուլին նոյնպէս նաեւ հրապարակախօսութեանց մէջ շարունակ յեղեղուած է, այնպէս որ Ֆրանսացիք կը թուին տպաւորուիլ սա գաղափարով թէ Հայերը Կիլիկիոյ վրայ ունեցած իրենց յաւակնութիւններէն երբեք մէկ վայրկեան հրաժարած չեն եւ իրենց տիրապետութեան հակառակորդ տարր մը կը ներկայանան:

Որչափ ատեն որ Հայերը կիլիկիոյ վրայ յաւակնութիւններ ունենան՝ Ֆրանսա բնաւ տրամադիր չէ զանոնք պաշտպանելու եւ նոյնիսկ կրնայ ըսուիլ թէ Հայոց Կիլիկիոյ քաղաքներէն ու գիւղերէն հեռացումը հաճոյքով պիտի դիտէ, իր տիրապետութեան արգելք եղող տարրի մը պակսիլը իրեն համար յաջողութեան հաւանականութիւնները աւելցնող պարագայ մը համարելով:

Այս մտայնութիւնը ուրեմն կրնայ մղուիլ մինչեւ հոն, ուր Ֆրանսա բացարձակապէս անպաշտպան թողուի Հայերը չէթեական յարձակմանց դէմ եւ ասով բնաջնջուի Կիլիկիոյ 200000ի³⁸ մօտ Հայութիւնը:

³⁷ Այս և ասոր յաջորդող՝ Տամատեանի ուղղեալ՝ անթուակիր վաւերագրերուն համար ենթադրաբար նշանակած ենք այս թուականը, հիմք ունենալով երկու բան.՝ նախ, զանոնք գրելու որոշումը կայացած է Ազգային Խորհուրդի 17 Մարտ 1920-ի նիստին. ապա՝, սովորաբար, թէեւ ոչ միշտ, որոշեալ նամակներն ու հեռագրերը պատրաստուած եւ հասցեատերերուն ուղղուած են նիստին օրը կամ այդ օրուան թուականով:

³⁸ Նամակի պատրաստութեան պահուն նախ արձանագրուած կը թուի ըլլալ 220000:

Եթե տակաւին յոյսեր կան Կիլիկիոյ վրայ մեր ունեցած յաւակնութեանց իրագործման, մէկ աստիճան մեզի համար ըմբռնելի է մինչեւ հիմա ցոյց տրուած վերապահութիւնը, բայց եթէ մեր պահանջները արդէն զեղչուած են եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնն ալ իր պահանջումներէն դուրս թողած է Կիլիկիոյ շրջանակը, պէտք էր որ այս ընդգրկուած նոր քաղաքականութիւնը հաղորդուած ըլլար հոս եւ Կիլիկիա, ժողովուրդին եւ իր վարիչներուն ընթացքին մէջ փոփոխութիւն մտցնելու եւ արտայայտութիւններուն մէջ աւելի չափաւոր ու աւելի շրջանկատ ըլլալու համար:

Ազգային Պատուիրակութիւնը իբր ազգին արտաքին քաղաքականութեան վարիչը կը կարծենք թէ իր ուղղութեանց գիտակից պէտք է ընէ գէթ իր ներկայացուցիչները, ինչպէս ամէն արտաքին գործոց նախարարութիւն պետութեան քաղաքականութեան հաղորդ ու գիտակից կը պահէ իր դեսպանները:

Ազգային Պատուիրակութեան հանդէպ դեսպանի կամ ներկայացուցիչի հանգամանք ունի Կ. Պոլսոյ մէջ Պատրիարքարանը, եւ Կիլիկիոյ մէջ իր կողմէ ղրկուած Լիազօր Պատուիրակը, եւ կը կարծենք թէ ինչպէս մեզի բան մը չէ հաղորդուած պաշտօնապէս, նոյնպէս նաեւ Տիար Տամատեանի չէ հաղորդուած քաղաքական այն նոր ուղղութիւնը որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը ընդգրկած ըլլալ կը թուի, ինչպէս կը հաստատեն լրագրական հրատարակութիւնք:

Լօրտ Զրրզրնի հետ Ձեր Վսեմութեան ունեցած տեսակցութեան մասին Փետր. 16 թուականով նամակին մէջ³⁹ Անգլիական Արտաքին Գործոց նախարարին յայտարարութիւնները տեղեկացուցած էիք արդարեւ, սակայն⁴⁰ այն օրէն մինչեւ այսօր այս տեսակետով ուրիշ ռեւէ լուսաբանութիւն չենք ստացած:

Ուրեմն, Համազգային Ժողովս անհրաժեշտ կը դատէ որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը անմիջապէս ու փութով տեղեկացնէ մեզի թէ ինչ կը մտածէ Կիլիկիոյ մասին:

Եթէ անիկա համակերպած է Ֆրանսական գրաւման եւ անոր Հայաստանի միացման մասին ռեւէ յոյս չունի, անմիջապէս հրահանգ տայ Ամբողջական Հայաստանի Կիլիկիոյ Լիազօր Ներկայացուցիչ Տիար Մ. Տամատեանի որ ինքն ալ նոյն ուղղութեամբ շարժի եւ կիլիկեան ժողովուրդին եւ անոր վարիչներուն պէտք եղած ներշնչումները ընէ:

Ձեր կարծիքը ստանալէ յետոյ Համազգային Ժողովս ալ իր կարգին Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ մամուլին իր կողմէ թելադրութիւններ պիտի ընէ, ընդգրկուած նոր քաղաքականութեան համաձայն վարուելու համար: Համոզուած ենք թէ Հայերու կողմէ Կիլիկիոյ վրայ ռեւէ յաւակնութիւն մը չունենալու հաւատքը եթէ կարենանք Ֆրանսայի տալ, Կիլիկիոյ Հայոց կացութիւնը մեծապէս պիտի բարւոքի ապահովաբար:

Նոյնպէս կը խորհինք թէ վերջին դէպքերու մէջ Ֆրանսացիք տարբեր ընթացք մը պիտի բռնէին եւ մասամբ աղէտը աւելի պիտի սահմանափակուէր, եթէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանն ու Կիլիկիոյ Հայութիւնը ժամանակին իրագել եղած ըլլային Ազգ. Պատուիրակութեան նոր քաղաքականութեան, եթէ երբեք կայ այս տեսակ բան մը:

Հետեւաբար, կը մտածուի այս բաղորդող օրերուն մէջ, ուր նոյնիսկ օրէ օր նոր փոփոխութիւններ ներմուծել հարկ պիտի ըլլայ մեր պահանջներուն մէջ, սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծել Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Կ. Պոլսոյ կեդրոնին [միջեւ]: Այս մտօք Համազգային Մարմինիս նոյնիսկ առաջարկ եղած է դիւանագիտական կանոնաւոր թղթատար մը ստեղծել,⁴¹ մեր մտածութիւնները Ձեզի հաղորդելու եւ Ձեր մտադրութեանց ու որոշումներուն հաղորդակից ըլլալու համար:

Այս կերպով կը յուսացուի ներդաշնակութիւն մը յառաջ բերել ազգին ամէն մասերուն մէջ, առաջքն առնել կարգ մը թիւրիմացութեանց, որոնք ինչպէս կը տեսնուի աղէտալի հետեւանքներ ունենալու աստիճան ծանրակշիռ հանգամանք առնել կը սպառնան:

Մեր այս մտածութիւնները ներկայացնելով Ձեր Վսեմութեան եւ սպասելով Ձեր պատասխանին,

³⁹ Նուպարի 16 Փետրուար թուակիրին չենք հանդիպած: Այլ վաւերագրերէ կը պարզուի թէ Զրրզրն անիրականանալի կը նկատէր Ամբողջական Հայաստանի իրականացումը՝ ԱՄՆ-ը չընդունելով Հայաստանի հոգատարութիւնը:

⁴⁰ Մեւագիր բնագրին մէջ կայ ջնջուած հետեւեալ հատուածը. «չէիք ըսած թէ անոնց Ազգ. Պատուիրակութիւնը համակերպած էր թէ չէ»:

⁴¹ Բնագրին մէջ ջնջուած բառերէն կը հասկցուի թէ յատուկ թղթատարի մը անհրաժեշտութիւնը առաջարկողներու տրամադրութիւնն էր տուեալ անձը 15 օրը անգամ մը Փարիզ ղրկել:

Մնամբ յարգանք

Ազգապետ Հայ Անետարանականաց
Պատ. Տեղ. Կաթողիկէ Հայոց
վ[ասն] Պատրիարքի Հայոց

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M111, ենթաբաժին Թ636-Թ697, Թ751-Թ752, *հայերէն ձեռագիր*)

* * *

[17] Մարտ 1920

Ազնուաշուք
Տիար Միհրան Տամատեան
Ամբողջական Հայաստանի Կիլիկիոյ Լիագոր Պատուիրակ
Ատանա

Ստացանք Ձեր 5 եւ 10 Մարտ տեղեկագիրները եւ պատճենները հաղորդեցինք Հայկ. Պատուիրակութեան:
Ներսիսկ պիտի գտնէք պատճենը նամակի մը, որ Համագային Ժողովի կողմէ ուղղուած է Ազգ. Պատուիրակութեան պետ Պօղոս Փաշա Նուպարի:

Ինչպէս պիտի տեսնէք այս նամակէն, կ'ենթադրուի թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը Հայկական պահանջները սահմանափակել հաւանած ըլլալով՝ Կիլիկիոյ վրայ մեր յաւակնութիւններէն հրաժարի որոշուած է. ինչպէս անուղղակի կերպով ստացուած տեղեկութիւններէն ալ կը հասկցուի:

Այս պայմաններու մէջ կը կարծենք թէ հանդէպ Ֆրանսական իշխանութեանց հետեւած մեր ուղղութեան մէջ աւելի զիջող դիրք մը բռնելու պէտք պիտի ըլլայ:

Ուստի՝ Բարիզէն ստացուելիք պատասխանը Ձեզի անմիջապէս տեղեկացնելու խոստմամբ, այժմէն կը հաղորդենք մեր մտածութիւնները, որոնք թերեւս Ձեզի ալ անծանօթ չեն եւ կրնան օգտակար ըլլալ պատրաստելով միտքերը եւ ապագայ զիջումներու համար գետին յարդարելով:

Մնամբ յարգանք

Ազգ[ապետ]
Պ. Տեղ. Հայ Կաթողիկէ
վ[ասն] Պատրիարքի Հայոց⁴²

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M111, ենթաբաժին Թ636-Թ697, Թ752, *հայերէն ձեռագիր*)

⁴² Այս նամակը, Պօղոս Նուպարի ուղղեալին նման, սեւագիր ձեռագիր է. այսուհանդերձ, կը խորհինք թէ երկուքն ալ հոս տուած ենք իրենց ստացած վերջնական ձեւով, որովհետեւ նամակը բանաձեւող Արշակ Ալայօյանեան կարմիր մելանով նշած է հետեւեալը. «Այս երկու նամակներուն վրայ եթէ աւելցնելիք, պակսեցնելիք, կամ սրբագրելիք կէտ տեսնէք, հաճեցէք նշանակել: Վաղը, վերջնական ձեւ մը տալով Բշ. օրը Համագայինին ներկայացնելու համար պատրաստ վիճակի մէջ դնեմ եւ եթէ անոնք ալ ռեւէ թելադրութիւն ունին ընեն, եւ գրուելով դրկուի: Ուրբաթ, Արշակ», եւ ի պատասխան այս նշումին, ստացող կողմը (հաւանաբար՝ Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեան) բնագրերուն վրայ կատարած է խիստ սակաւաթիւ մանր հպումներ եւ աւելցուցած հետեւեալը. «Տամատեանի դրկած նամակներն ու տեղեկագիրները ստացուած ըլլալն ալ ըսելու է», ինչ որ աւելցուած է սեւագիր օրինակին մէջ:

Ազնուաշուք Պ. Ատենապետ
Պատկառելի Քաղաք. Ժողովոյն Հայոց
Կ. Պոլիս

Պատկ. Ժողովոյդ որոշմամբ Փետր. 12ին Պոլսէն մեկնեցայ Եւրոպա գալու եւ իմ բարոյական աջակցութիւնս ընծայելու մեր Ազգ. Պատուիրակութեան՝ Հայկական Դատին այս վերջին եւ վճռական օրերուն մէջ: Ինծի ընկերացաւ Պ. Տիգրան Չայեան:

Փետր. 19ին հասայ Մարսէյ, բայց երկաթուղոյ մէջ չկարենալով տեղ գտնել, 20ին մեկնեցայ անկէ եւ 21ին հասայ Բարիզ: Պատուիրակութեան պետերը՝ Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար եւ Պ. Ա. Ահարոնեան արդէն քանի մը օրէ ի վեր Լոնտոն կը գտնուէին, որովհետեւ Խաղաղութեան Գերագոյն Ժողովը (Conseil suprême) իր սկսած էր աշխատիլ Թուրքիոյ հաշտութեան պայմանները պատրաստելու համար: Վսեմ Պօղոս փաշային հրաւերին վրայ որոշեցի անմիջապէս Լոնտոն մեկնիլ: Փետր. 21ի իրիկունը եւ 22ի ամբողջ օրը Բարիզի մէջ ժողովներ ըրինք Ազգ. Պատուիրակութեան իր գտնուող անդամներու եւ ուրիշներու հետ, ինչպէս են Պ. Ա. Չօպանեան, Վ. Թէքէեան, Տոքթ. Նէվրուզ, Գ. Նորատունկեան, Պապաջանեան: Մոյն պարոնները տեղեակ չէին Հայկական Դատին Լոնտոնի մէջ առած երեւոյթին. այս պատճառաւ տեղի ունեցած ժողովներուն մէջ մշակուեցան այն առաջարկներն որոնք յարմար տեսնուեցաւ ընել Ազգ. Պատուիրակութեան պետին, նկատի առնելու համար, եթէ կարելի ըլլայ:

Փետր. 23ին մեկնեցայ Բարիզէն Լոնտոն, ուր հասայ նոյն օրը իրիկուն: Տօքթ. Նէվրուզ մեզի միացաւ: 21ին Բարիզ հասնելուս պէս Պատուիրակութեան անդամ Պ. Չօպանեան դիմում ըրաւ Հանրապետութեան նախագահ Պ. Տէշանէլին եւ վարչապետ Պ. Միլլըրանին ինծի համար տեսակցութեան ժամադրութիւն մը խնդրելով: Պ. Տէշանէլ մինչեւ 23 առաւօտ պատասխան չտուաւ. 22ին Վերտէօնի տարեդարձի հանդէսով զբաղած ըլլալով, իսկ Պ. Միլլըրան 22ի առաւօտ Լոնտոն մեկնելուն պատճառաւ չկրցաւ ընդունիլ: Արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ՝ Պ. Նշան Գալընճեան թէ՛ Բարիզ հասնելուս առթիւ դիմաւորութեան եւ թէ՛ մեկնելուս ատեն ողջերթի եկաւ:

Լոնտոն հասնելուս՝ կայարանը դիմաւորելու եկած էր եկեղեցական մը Քէնթըրպըրի[h] Արքեպիս Եւ Լոնտոնի Եպիսկոպոս:

Լոնտոնի մէջ գտայ Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար եւ Պ. Ահարոնեան, որոնց կը գործակցին Պերլինի պարսկական նախորդ դեսպան Յովհաննէս Խան Մասեհեան եւ լոնտոնաբնակ Պ. Մալքոյմ (Հայ) ու նաեւ Չօրավար Ղորղանեան: Ասոնք համերաշխաբար կը գործեն եւ ամէն բան ժողովով կ'որոշեն: Ես ալ սկսայ այս ժողովներուն մասնակցիլ: Լոնտոն հասնելէս առաջ Պօղոս փաշա եւ Ահարոնեան Գերագոյն Ժողովին կողմէ ընդունուած էին եւ իրենց պահանջները ներկայացուցած: Հողային պահանջներ, զոր քարտէսով մը ներկայացուցած են, հետեւեալ սահմաններով են. Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ կը պահանջուի Ղարապաղը մինչեւ Ախալքալաք եւ Արտահան. ասկէ զատ Թուրքիայէն կը պահանջուի հետեւեալը. Պայագիտէն սկսեալ, Պարսկաստանի սահմանով կ'անցնի Խօշապի հարաւային կողմէն, մէջը կ'առնէ Խիզանը, Ճապաղջուրը, Բալուն, Քղին, Դերջանը ու Երզնկան, Քէշգիտը եւ կ'անցնի մինչեւ Տրապիզոն: Ասկէ ի զատ պահանջուած է Խարբերդի նահանգը. «եթէ ֆրանսացիք չպիտի առնեն» ըսելով: Արեւելեան եւ հարաւային սահմանները ընդունուած են, սակայն Խարբերդն ու Երզնկան մերժուած են Տերսիմով միասին: Ծովի վրայի անցքը տակաւին խնդրոյ առարկայ էր: Խնդիրը սահմանագլուխներու յանձնաժողովին ձգուած էր այլեւս, որը երբ Լոնտոն հասայ, զիս ալ կանչեց իմ փաստերս լսելու համար, եւ ես ներկայացայ մեր պատուիրակներուն հետ: Թուրքիայէն մեզի տրուելիք հողին մէջ ո'րչափ հայ պիտի ունենաք, հարցուցին, «որովհետեւ ձեր ունենալիք ժողովուրդին համեմատ ձեզի հող պիտի տրուի», ըսին: Նոյնպէս, ո'րչափ քիւրտ եւ այլ ցեղեր պիտի ունենաք եւ ի՞նչ կրնան մեր յարաբերութիւնները ըլլալ անոնց հետ, եւն.: Առանց բնաւ յիշելու թէ ինչ հող պիտի տրուի մեզի:

Քսանչորս օրէ ի վեր Լոնտոն գտնուելով իմացայ որ ֆրանսացիք իրենց ծանօթ թրքաւեր քաղաքականութեամբ կ'աշխատին [որ] կարելի եղածին չափ քիչ հող տրուի մեզի եւ կամ քիչ հող առնուի Թուրքիայէն, որովհետեւ կը յուսան թէ իրենք պիտի կրնան սիրաշահիլ թուրքերը եւ տնտեսական առաւելութիւններ ձեռք

ձգել Թուրքիոյ մէջ, եւ հետեւաբար որչափ ընդարձակ Թուրքիա մը մնայ՝ այնչափ աւելի կ'ըլլան իրենց ապագայ շահերը: Գերագոյն Ժողովին մէջ ընդհանրապէս ասոնց կը հետեւին խտալացիք: Անգլիացիք մեզի նպաստաւոր են եւ իրենց հետ ունին ճապոնցւոց քուէն: Ասոնք կ'ուզեն զօրաւոր Հայաստան մը կանգնել ապագայ Ռուսիոյ յառաջխաղացութեան դէմ դէպի Միջերկրական: Եւ սակայն չեն ուզեր մեծ Հայաստան մը, որուն մէջ գտնուին բազմաթիւ օտար տարրեր, որոնք զինքը ներքնապէս կը տկարացնեն: Այսչափով գոհացէք առայժմ, կ'ըսեն, եւ երբ ապագային զօրանաք եւ բազմանաք, այն ատեն կրնաք նորանոր երկիրներ, զոր այժմ կը պահանջէք, գրաւել եւ ձեր փափաքած մեծ Հայաստանը կազմել: Չէ՞ որ Թուրքիայէն բաժնուող բոլոր քրիստոնէայ ազգերը քիչով սկսան եւ ապա մեծցան: Երբ մեզի բարեկամ եղող միակ պետութիւնը այսպէս կը խօսի, խոնարհելէ զատ բան չի մնար մեզի: Այստեղ ըսեմ թէ Ամերիկայէն գրեթէ ամէն յոյս կտրուած է. եթէ օր մը խելքը փչէ եւ միջամտելով կարենայ մաս մը երկիր մեզի շահեցնել, լաւ. ապա թէ ոչ ասկէ աւելի ունենալու յոյս չունինք, գոնէ առայժմ:

Սեւ Ծովու վրայի անցքը՝ Տրապիզոն, պահանջուած էր Պատուիրակութեան կողմէ նոյնիսկ անգլիացւոց հաւանութեամբ եւ թելադրութեամբ, որովհետեւ ասոնք կը մտադրէին Լազիստանը առանձին պետութիւն մը կազմել եւ թերեւս միացնել Պաթումի, իրենց հովանաւորութեան ներքեւ առնելով: Մենք շատ նեղ վիճակի մէջ էինք, որովհետեւ Տրապիզոնի յոյները բացարձակապէս կը յայտարարէին թէ «նախապատիւ կը համարենք Թուրքիոյ մաս կազմել քան Հայաստանի»: Պոնտոսի յոյներուն բաղձանքները յայտնի են. անոնք կ'ուզէին առանձին պոնտական պետութիւն մը կազմել եւ քոնֆէտերասիոնով միանալ Հայաստանի, նոյնինքն Խաղաղութեան Վեհաժողովին որոշմամբ: Այս նպատակաւ Տրապիզոնի Մետրոպոլիտը Երեւան գնացած եւ Հայ Հանրապետութեան վարչապետ Պ. Խատիսեանին հետ պայմանագրութիւն մը կնքած էր. բան մը՝ զոր մերժած էին Բարիզի պատուիրակութիւնները: Պոնտական այս պետութիւնը կազմելէ յուսահատ, յոյները որոշած են առայժմ բաւականանալ փոքրամասնութեանց համար տրուելիք որոշումներով եւ իրենց բաղձանքներուն հետապնդումը թողուլ ապագային, չբաժնելով իրենց պահանջած երկիրը (Բիզէն մինչեւ Սինոպ) երկու մասի: Յոյները Վեհաժողովին ալ գրաւորապէս դիմեցին Հայոց համար ամէն իրաւունք մերժելով Տրապիզոնի վրայ: Փակագծի մէջ ըսեմ որ Պ. Վէնիզէլոս այս խնդրին մէջ իր ձեռնպահ ըլլալը յայտարարած է մեր Պատուիրակութեան: Այս խնդիրը այս վիճակին մէջ էր երբ Լոնտոն հասաւ. դիմումները կրկնապատկուեցան եւ բարեբաղդաբար Անգլիա հաճեցաւ համաձայնիլ որ Լազիստանը ներքին ինքնավարութեամբ մը միանայ Հայաստանի եւ անոր նաւահանգիստները (Բիզէ եւ Աթինա) Հայաստանի սեփական դառնան, եւ մինչեւ անոնք գործածելի դառնան, Հայաստան ազատ անցքի իրաւունք վայելէ Տրապիզոնէն:

Կիլիկիոյ եւ Հայկական միւս հողամասերուն խնդիրը կը մնայ: Ինչպէս ըսուեցաւ վերը, դժբաղդաբար ֆրանսացիք շատ գէշ դեր կը խաղան թրքական դաշնադրութեան մէջ: Ասոնք պարտաւորեցոյցին Յունաստանը որ ընդունի Իզմիրի վրայ թրքական գերիշխանութիւն եւ իրենք ալ յայտարարեցին թէ նոյնը կ'ընդունին Կիլիկիոյ համար: 1916ի դաշնադրութեամբ Մերաստիոյ նահանգին վրայ իրենց ունեցած իրաւունքը կը ձգեն թուրքերուն, իսկ Խարբերդի եւ Տիարպէքիի խնդիրը տակաւին կը մնայ առկախ: Մ. Քամպոն⁴³, զորուն այցելեցի Փետր. 26[ին] (այդ օրը Միլլըրանի հետ տեսնուելու ժամադրութիւն ունէի, սակայն Փրանսայի գործադրուին պատճառաւ անիկա կանուխէն մեկնած էր), յայտնապէս ըսաւ թէ տէրութիւնք այնչափ յոգնած են եւ պարտքերու տակ ընկճուած, որ ո'չ մէկ խորհրդարան կը հաւանի նոր գոհողութեանց: Հետեւաբար Փրանսա կը փափաքի առանց գոհողութեան տնտեսական շահեր միայն ապահովելով բաւականանալ: Անգլիա ընդ ակամբ կը նայի անոր այս վարմունքին եւ կարծես զղջացած է որ Կիլիկիան անոր յանձնելով դուրս ելաւ անկէ: Կիլիկիոյ վերջին աղիտալի կոտորածը առիթ տուաւ մեզի Բրիտանական հասարակաց կարծիքը յուզելու ֆրանսացւոց այս մտադրութեանց դէմ եւ այժմ կը կարծենք թէ խնդիրը տարբեր փուլի մէջ մտած է: Բնական է թէ Կիլիկիոյ վարչական ձեւէն կախում պիտի ունենայ նաեւ անոր եւ Հայաստանի միջեւ մնացած գաւառներուն բաղդը:

Հաւանական կը նկատուի որ Քուրտիստանը երկու մասի բաժնուի. անգլիական եւ ֆրանսական. այնպէս որ այս երկու պետութիւնները մեզի սահմանակից ըլլան:

Հայաստանի մանտայի խնդիրը հետեւեալ վիճակին մէջ կը գտնուի այժմ: Այս մանտան ո'չ մէկ պետութիւն կ'ընդունի: Ամերիկան, ինչպէս ըսինք, բնաւ յոյս չի ներշնչեր այլեւս. անգլիան՝ հակառակ քանիցս մեր պատուիրակութեան կողմէ եղած դիմումներուն, բոլորովին կը մերժէ, որքան ալ համակիր ըլլայ. Փրանսան՝ արդէն

⁴³ Չաւէն Պատրիարք անունը գրած է որպէս Քամպոն (Չաւէն Արքեպս., 334): Իր յուշերուն մէջ, սակայն, ճշդապէս արձանագրած է Քամպոն, բայց զայն շփոթելով Ժիւլ Քամպոնի հետ: Մեծն Բրիտանիոյ մօտ Փրանսայի դեսպանի պաշտօնը 1898–1920 տարիներուն կը վարէր Փիէր-Փոլ Քամպոն (1843–1924), որ, ի դէպ, իր ստորագրութիւնը դրած էր Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատման վերաբերող Սայքս-Փիքոյի Համաձայնութեան ներքեւ:

Կիլիկիոյ մէջ իր քիթը բերանը դարձուց. իսկ Իստալիան՝ բոլորովին հեռուները կը փախչի: Չուիցերիոյ առաջարկուած է եւ չէ ընդունած, իսկ Շուէտ տէրութիւնը չեն ընդունիր. եւ արդէն պզտիկ տէրութիւններէն ի՞նչ կրնանք յուսալ: Քանի մը օր առաջ Conseil suprême-ը Հայաստանի մանտան առաջարկեց Լիկ տէ Նասիօնին, որ խնդրին ծանրութիւն եւ դժուարութիւնները նկատի առնելով լուրջ խորհրդակցութեան առարկայ ըրած է եւ Commission des frontières⁴⁴ միջոցաւ ամսոյս 16ին մեզ կանչելով ծրագիր մը պահանջեց մեզմէ Հայաստանի կազմակերպութեան եւ մանտաթեռէն մեր սպասելիքներուն մասին: Ծրագիրը մշակուելով մէկ երկու օրէն պիտի հաղորդուի, որով կը խնդրուի որ Լիկ տէ Նասիօնը ստանձնէ մանտան, մինչեւ որ որեւէ տէրութիւն յանձն առնէ զայն: Լիկ տէ Նասիօնը Հայաստանի մէջ իր ներկայացուցիչը ունենայ եւ քանի մը conseillers-ներ որկէ մեզի financeի, justiceի եւ travaux publiqueի⁴⁵ համար: Ասոնց իրաւասութիւններն ալ գծուած են: Սոյն խնդիրն ալ այս վիճակին մէջ է հիմա:

Փետր. 27ին ստացայ Պատրիարքարանէն Պօղոս փաշայի անուան ղրկուած Մարաշի աղետը գուժող հեռագիրը. մէկ օր առաջ ստացուած էր նոյնիմաստ հեռագիր մը Տիկ. Չապէլ Եսայեանէն, Աղեքսանդրիայէն: Ի սկզբան անհաւատալի թուեցաւ զոհերուն թիւը, բայց յետոյ դժբաղդաբար Անգլիական կառավարութիւնն ալ հաստատեց: Հեռագիրն ստացուելուն պէս թէ՛ եւ առանձինն եւ թէ՛ Պօղոս փաշան եւ Ահարոնեան հեռագրաւ դիմեցինք թէ՛ Միլլըրանին եւ թէ՛ Գերագոյն ժողովին. խնդիրը շատ լրջօրէն նկատի առնուեցաւ եւ անմիջական ձեռնարկներ ընել որոշուեցաւ, որոնք սակայն դժբաղդաբար Միլլըրանին (որ Բարիզ կը գտնուէր գործադրովին պատճառաւ) շատ խիստ երեւցան եւ որոշուեցաւ Պոլսոյ Բարձր Քոմիտէներուն կարծիքը ստանալ: Բարեբաղդաբար Պոլսոյ Բրիտանական Բարձր Քոմիտէներուն խիստ միջոցներու դիմելու կողմնակից եղաւ եւ Անգլիա որոշեց Պոլսոյ գրաւումը եւ իր ընկերներուն հաղորդեց, ըսելով «եւ կ'երթամ. դուք կ'ուզէք եկէք, կ'ուզէք մի՛ գաք»: Եւ այս կերպով պարտաւորցուց Ֆրանսան եւ Իտալիան որ իրեն հետեւին: Չօքը որկելու խնդիրն է որ ամէնքը կը վարանեցնէր, եւ այս պատճառաւ առաջարկուեցաւ Պ. Վէնիզէլոսին իր բանակը տրամադրել, ան ալ հաւանեցաւ Իզմիրէն 100000 զինուոր անմիջապէս դէպ առաջ քալեցնելու, իսկ Ֆրանսա խոստացաւ բաւականաչափ զօրք որկել Կիլիկիան պաշտպանելու համար: Այս արդիւնքին յանգելու համար շատ աշխատեցանք. Լորտ Պրայսին, Քէնթըրպըրիի Արքեպ.ին, Անկլո-Հայ Քոմիտէին եւ այլ բարեկամաց աշխատութիւնները անուրանալի են: Մեր բրոքերականտին վրայ Բրիտանիոյ ամէն կողմերէն հարիւրաւոր հեռագիրներ տեղացին Լոնտոնի կառավարութեան այս կոտորածներուն առաջքն առնելու եւ հայերը թուրք լուծէն բոլորովին ազատելու համար: Անգլիոյ մէջ գտնուող ամէն ընկերակցութիւն, կրօնական թէ բարեգործական, սոյնիմաստ որոշումներ տուաւ եւ հաղորդեց վարչապետին: Հասարակաց կարծիքին այս ճնշումին վրայ կառավարութեան վարանոտ ընթացքը աւելի նպաստաւոր դարձաւ մեզի, հակառակ Հնդկաստանի իսլամներուն կողմէ եղած սպառնալիքներուն, որոնք կը պահանջէին որ թուրքերը խնայուին եւ անոնց վրայ ճնշում տեղի չունենայ:

Հանճրնի պաշարման եւ Կիլիկիոյ նոր սպանութեանց լուրը հաղորդող երկրորդ հեռագիրը երէկ առաւօտ ստացայ: Ժողով մը ունեցանք, որուն ներկայ գտնուեցան Անկլո-Հայ Քոմիտէին նախագահ եւ խորհրդարանի անդամ Անիւրին Ուիլիքմա եւ Հարոլտ Պըքսթըն, որոնք պատմեցին Արտաքին Գործոց Նախարարութեան իրենց ըրած դիմումներուն արդիւնքը, որ դժբաղդաբար քաջալերիչ չէ, որովհետեւ բացարձակապէս Կիլիկիոյ խնդրին միջամտելու մտադրութիւն չունի Անգլիա: Իրենք խոստացան աշխատիլ որ գոնէ քանի մը զրահաւոր ղրկուի Կիլիկիոյ ջուրերն ու նաւահանգիստները եւ մենք որոշեցինք հեռագիրներ զարնել Միլլըրանին, Գերագոյն ժողովին եւ Ուիլքսթընին (Միացեալ Նահանգաց Նախագահ). նոյնպէս հաղորդեցի հեռագիրը Բոֆ. [Տէր] Յակոբեանին յԱմերիկա, Քէնթըրպըրիի Արքեպ.ին, Լոնտոնի Եպ.ին, Լորտ Պրայսին, Լորտ Ռ. Մէսիլին, Արտաքին Գործոց եւ Պատերազմական նախարարութեանց եւ քանի մը բարեկամ երեսփոխանաց: Տեսնենք թէ ինչ արդիւնք պիտի ունենան: Դժբաղդաբար Ֆրանսան տկար է եւ անճարակ ու շահախնդիր հոսանքներու ենթակայ:

Անգլիա գալէս ի վեր տեսակցած եմ Արտաքին Գործոց Նախարարութենէն Լորտ Քըրզընի օգնական Լորտ Հարտինկին⁴⁶, Վեհ. Թագաւորին, Լորտ Մէսիլին, Լորտ Պրայսին, բազմաթիւ երեսփոխաններու եւ եկեղեցականներու [հետ]: Իմ անձիս հանդէպ եւ հետեւաբար մեր դատին համար ընդհանուր համակրանք տեսայ:

⁴⁴ Սահմանագլուխներու Յանձնաժողով:

⁴⁵ Ելեւմուտքի, արդարադատութեան եւ հանրօգուտ աշխատանքներու:

⁴⁶ Չաւէն Պատրիարք այլուր անունը նշած է որպէս Հարտին (Չաւէն Արքեպ., 334): Դիտել տանք թէ Եւրոպայէն Պոլիս դառնալէ ետք, Ազգային Երեսփոխանական ժողովի 11 Յունիս 1920-ի նիստի ընթացքին իր ուղեւորութեան համարատուութեան վերաբերող արձանագրութեան մէջ եւս անունը գրառուած է Հարտին ձեւով:

Ճաշի հրաւիրուեցայ Լորտ Քաղաքապետին, Բենթրապրիի Արքեպ.ին եւ Լոնտոնի Եպ.ին կողմէ (վերջին երկուքը Լորտերու Ժողովին անդամ են եւ առաջինը՝ մեծ ազդեցութեան տէր): Ներկայ գտնուեցայ բազմաթիւ ընկերակցութեանց ժողովներուն եւ ի մասնաւորի Լէպօրը քաղաքին մէջ Ազատ Եկեղեցիներու տարեկան ընդհ. ժողովին, ուր 5000[է.] անլի եկեղեցականներ եւ գիտնականներ կային, եւ ամենուն համակրական ցոյցերուն առարկայ եղայ:

Վեհ. Թագաւորը իր ցաւը յայտնեց Կիլիկիոյ ջարդին համար եւ իր պաշտպանութիւնը խոստացաւ Հայ Ազգին, յայտնելով թէ հրամայած է իր կառավարութեան ամէն կարելի միջոց գործադրել Հայերը պաշտպանելու համար թուրք բարբարոսութեան դէմ եւ «եթէ շատ առաջ չենք երթար, ըսաւ, պատճառն այն է որ բազմաթիւ իսլամ հպատակներ ունինք»:

Մարտ 21.- Վերջին երկու օրուան մէջ ստացայ Տօքթ. Դաւիթեանի Մարտ 1 եւ 8 թուակիր նամակներն ու տեղեկագիրները: Տեղեկագիրները անմիջապէս անգլիերէնի թարգմանել տալով դրկեցի բարեկամներու եւ պաշտօնական անձանց: Միլըրանի վերոյիշեալ հեռագրին մէջ կ'ըսեմ. «... En vous transmettant ces graves informations je me permets rappeler à votre Excellence assurances qu'elle a bien voulu nous donner concernant(s) adoption toutes mesures militaires et diplomatiques en vue protection Arméniens Cilicie. Je fais anxieusement appel à sa clairvoyante vigilance, à son sens des responsabilités et de la solidarité humaine pour la conjurer au nom de tous mes nationaux rentrés en Cilicie sous l'égide du drapeau français de provoquer d'urgence mesures militaires en vue dégager Hadjin et épargner à mon peuple si invraisemblablement éprouvé horreurs de nouvelles hécatombes»:⁴⁷

Իսկ Խաղաղութեան Վեհաժողովին հեռագրական դիմումն այսպէս կը վերջանայ. «... En saisissant Conférence Paix de cet état de choses particulièrement alarmant et regrettable j'adresse un nouvel et fervent appel à ses sentiments de solidarité humaine pour solliciter prompt adoption mesures énergiques en vue dégager Hadjin et protéger population arménienne de Cilicie; si celle-ci, qui ne peut se défendre parce que désarmée, doit courir danger massacres juridiquement renouvelés je demande à la Conférence de bien vouloir lui assurer émigration en masse dans telle région où leur sécurité soit définitivement assurée»:⁴⁸

Միացեալ Նահանգաց նախագահ Մր. Ուիլսոնին դիմած եմ՝ յանուն մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան Ամերիկայի զինուորական միջամտութիւնը խնդրելով:

Այս հեռագիրներուս պատասխանը չեմ ստացած տակաւին, բայց կը յուսամ թէ ապարդիւն չալիտի անցնին:

Անգլիական բարլամէնդին եւ Լորտերու Ժողովին մէջ եղած հարցապնդումներուն եւ տրուած պատասխաններուն ծանօթ էք անշուշտ: Վաղն ալ նորէն հարցապնդում կայ: Անգլիոյ գրեթէ բոլոր լրագիրները մեզմով ու մեր տառապանքներով կը զբաղին: Մաս մը կտրօներ երբեմն կը դրկեն:

Լոնտոն հասնելուս պէս թէեւ երկար կոչ մը ուղղեցի քրիստոնեայ աշխարհին Reuterի միջոցաւ, բայց դժբաղդաբար գրեթէ չհրատարակուեցաւ. այս պատճառաւ կարճ կոչ մը ուղղեցի Բենթրապրիի Արքեպ.ին, որ հրատարակել տուաւ շատ մը լրագրաց մէջ:

Միացեալ Նահանգաց եպ[իսկոպոս]ներուն եւս դիմում ըրի հեռագրաւ:

Կը յուսամ թէ այս շաբթուն մէջ եղած Պոլսոյ գրաւման եւ այլ ձեռնարկները բարելաւում մը առաջ պիտի բերեն Թուրքիոյ Հայոց կացութեան մէջ:

⁴⁷ Այս ծանրակշիռ տեղեկութիւնները հաղորդելով ձեզի, ինքզինքիս թոյլ կու տամ Ձերդ Գերագանցութեան յիշեցնել երաշխիքները, զորս բարեհաճած էր տալ մեզի՝ Կիլիկիոյ հայոց պաշտպանութեան համար բոլոր ռազմական եւ դիւանագիտական միջոցները որդեգրելու վերաբերեալ: Անձկագին կոչ կ'ընեմ անոր պայծառ արթնութեան, անոր պատասխանատուութեան գիտակցութեան եւ մարդկային համերաշխութեան՝ անոր աղերսելու համար յանուն բոլոր ազգակիցներուս, որոնք Կիլիկիա վերադարձան ֆրանսական դրօշին հովանաւորութեան ներքեւ, հրահրելու հրատապ ռազմական միջոցառումներ, որպէսզի ազատագրուի Հանընը եւ ժողովուրդիս խնայուին այնքան անհաւանօրէն զգացուած նոր կոտորածներու սարսափները:

⁴⁸ Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացնելով այս մասնաւորապէս ահագանգիչ եւ ցաւալի իրավիճակը, նոր եւ ջերմագին կոչ մը կ'ուղղեմ անոր մարդկային համերաշխութեան զգացումներուն՝ խնդրելու համար շուտափոյթ որդեգրումը ազդու միջոցներու, ճամբայ բանալու Հանընին եւ պաշտպանելու Կիլիկիոյ հայ բնակչութիւնը. եթէ վերջինը, որ չի կրնար ինքզինք պաշտպանել զինաթափուած ըլլալուն պատճառով, պիտի ենթարկուի օրինականօրէն վերանորոգ կոտորածներու վտանգին, Վեհաժողովէն կը խնդրեմ բարեհաճիլ երաշխաւորել անոր զանգուածային արտագաղթը այնպիսի շրջան մը, ուր անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորուած ըլլայ վերջնականապէս:

Մարաշի կոտորածին գոյժը առնելուս պես, Ազգ. Պատուիրակության ղրկել տուի 100,000 ֆր. ուղղակի Ատանա: Հեռագրեցի Ամերիկա, ուրկէ պատասխան ստացայ թէ 40,000 տոլար ճամբայ հաճած են: Նոյնպէս հեռագրեցի Եգիպտոս, ուրկէ պատասխան ստացայ թէ 2500 անգլ. ոսկի հաւաքած են Գահիրէի մէջ եւ հոգեւոր պետերը մեկնած են Աղեքսանդրիա, հոն ալ հանգանակութիւն ընելու: Մանչեսթըրի Հայութիւնը, որուն այցելեցի անցեալ Կիրակի, 4000 անգլ. ոսկի հաւաքել սկսած է Անգլիոյ մէջ եղած եւ ըլլալիք բրոքականտի ծախքերուն գործածուելու համար: Այս նպատակաւ Լոնտոնի Հայութիւնը 2000 ոսկի կը հաւաքէ եւ Պօղոս փաշան նուիրեց 100000 ֆր.: Երբ Բարիզ մեկնիմ, պիտի աշխատիմ հոն գումար մը հանգանակել. նոյնպէս պիտի գրեմ Մարսիլիա եւ Պուկարիա: Կիլիկիոյ այս աղետը բնական է թէ պիտի վնասէ պատրիարքարանի տրամադրուելիք գումարներուն: Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր տրամադրութեան ներքեւ գումար չունի: Ամերիկայի հանգանակութեան վրայ միայն կարելի է առայժմ յոյս դնել եւ ոյժ տալ Պոլսոյ մէջ «Հայրենիքի տուրք»ին: Բրօֆ. [Տէր] Յակոբեանին այս շարքուն պիտի գրեմ Խորէն Եպ.ին հետ, որ երկու օր առաջ հոս հասաւ եւ քանի մ'օրէն պիտի մեկնի: Անշուշտ լաւագոյն պիտի ըլլայ որ Ամերիկայէն ղրկուելիք գումարը Relief Committeeի միջոցաւ ղրկուի, որպէսզի կրկնապատկուի:

Նազեան Գերապայծառ այս շարքուն հոս հասաւ Ճամնեան Վրդ.ին հետ: 15 օրի չափ Բարիզ մնացած է եւ տեսակցութիւններ ունեցած է զանազան անձանց հետ: Խորհուրդ պիտի տամ իրեն որ նորէն Բարիզ դառնայ, ուր, կաթոլիկ աշխարհ ըլլալով, կրնայ իր օգտակարութիւնը ունենալ, մինչ հոս կաթոլիկութիւնը, ինչպէս յայտնի է, մեծ կարեւորութիւն կամ ազդեցութիւն չունի: Նկատի առնելով ապրուստի սղութիւնը, չեմ կարծեր թէ կարենամ նիւթապէս օգնել նորին Գերապայծառութեան: Կարծեմ թէ 1000 ոսկի սնտուկէն առնելէ ետքը պէտք է որ իրենց պատրիարքարանը կամ Հայ կաթոլիկ մեծահարուստները մնացեալ մասը հոգան, երբ կ'ուզեն անպայման ներկայացուցիչ մը ունենալ յԵւրոպա:

25 Մարտ. Դժբաղդաբար ցարդ չկրցայ վստահելի ճամբորդ մը գտնել սոյն տեղեկագիրը ղրկելու համար: Կը յուսամ թէ վաղը պիտի կրնամ ճամբայ հանել:

Այս չորս օրերուն մէջ հաղորդուելու արժանի լուրերը հետեւեալներն են:

Բրիտ. Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը Ազգ. Պատուիրակության դիմումին ի պատասխան կը գրէ թէ. «1. The whole question of assistance to Armenia has been referred to the League of Nations and in the meantime His Majesty's Government has decided to furnish the Armenian army with arms and ammunition. 2. With reference to reinforcements of volunteers for the Armenian army, as soon as the number and localities of these volunteers are definitely stated by the Armenian Government, His Majesty's Government will then consider the question of transport facilities»⁴⁹: Այս մասին խնդրուած էր թէ Թուրքիայէն առնուելիք մասին գրաւման համար քանի որ տէրութիւնը զօրք չեն տրամադրեր, զոնէ դիւրութիւններ տան մեզի կամաւորներ հաւաքելու զանազան Հայ գաղութներէ եւ զանոնք փոխադրեն Կովկաս: Ասկէ զատ, խնդրուած էր որ Թուրքիոյ ներքին զաւառներուն մէջ գտնուած Հայերը այժմէն ապահով տեղ մը հաւաքուին՝ յետոյ Հայաստան փոխադրուելու համար: Այս մասին եւս այսպէս կը պատասխանէ [Բրիտ. Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը- Վ.Ղ.]. «3. The migration question with which are involved serious difficulties is being dealt with in the Turkish Peace Treaty»⁵⁰:

Առանց գրութեան խնդրուեցաւ որ Դաշնագրին մէջ յօդուած մը եւս դրուի Թուրքերուն եւ Արապներուն քով ցարդ գտնուած Հայ մանուկներուն եւ կիներուն համար:

Հայաստանի տրուելիք զաւառներուն գրաւման համար ո՛չ մէկ տէրութիւն տրամադրութիւն կը ցուցնէ զօրք տրամադրել: Միայն թէ կը խոստանան քաղաքական եւ այլ օժանդակութիւններ ընծայել: Հաւանական է որ եւրոպացի յանձնաժողովի մը հսկողութեան տակ տեղի ունենայ եւ մեր բանակը առաջնորդուի եւրոպացի սպաներով: Գաղափար մը եւս կայ օտար կամաւորներ հաւաքելու. թէ որչափ պիտի կրնայ յաջողի՝ յայտնի չէ:

Մարտ 13ին Գեր. Ժողովը Ազգերու Լիկին դիմած էր ըսելով թէ «որոշուած է ազատ եւ անկախ Հայաստան

⁴⁹ 1. Հայաստանի օգնելու ամբողջ հարցը յղուած է Ազգերու Ընկերակցութեան եւ մինչ այդ Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը որոշած է հայկական բանակը օժտել զէնքերով եւ զինամթերքով: 2. Ինչ կը վերաբերի հայկական բանակը կամաւորներով զօրացնելուն, անմիջապէս որ այս կամաւորներուն քանակն ու վայրերը յայտարարուին Հայկական կառավարութեան կողմէ, Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը նկատի պիտի առնէ փոխադրութեան միջոցներու հարցը:

⁵⁰ 3. Գաղթի հարցը, որուն հետ կապուած են լուրջ դժուարութիւններ, կը քննարկուի Թրքական Խաղաղութեան Դաշնագրին մէջ:

մը ստեղծել եւ որովհետեւ ոչ մէկ տէրութիւն անոր մանտան կը ստանձնէ, անոր համար է որ ձեզ կը դիմենք խնդրելու որ ձեր հովանաւորութեան տակ առնէք», ապա կը բացատրէ իրեն թէ խորհրդականներ պէտք է որկել երկրին կառավարութիւնը կազմակերպելու եւ փոխատուութիւն մը պէտք է գտնել անոր համար, եւն.: Լիկը Ապրիլ 7ին ասոր համար յատկապէս նիստ մը պիտի ընէ: Մենք ալ այս ուղղութեամբ կ'աշխատինք: Հաւանական է որ ռելէ տէրութեան մանտայէն լաւագոյն ըլլայ Լիկին հովանաւորութիւնը:

Պատուիրակութիւնը կ'աշխատի նաեւ Հայաստանի համար Ազգ. պանքա մը կազմակերպելու՝ դրամագլուխին կէսը անգլիական եւ կէսը հայկական: Բանակցութիւնք տեղի կ'ունենան:

Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ Հայ Հանրապետական կառավարութեան հետ ունեցած բանակցութեան հիմերը յայտնի են արդէն: Երեսն հրկուած պատուիրակութիւնը դառնալէն յետոյ Յունվ. 25ին Պօղոս փաշա նամակ մը ստացած է Հ. Հանրապետութեան վարչապետ Պ. Խատիսեանէն, որ հետեւեալ պայմանները կ'առաջարկէր. Ա. Կազմել Ամբողջական Հայաստանի միացեալ խորհրդարան լրացուցիչ ընտրութիւն կատարելով Հայաստանի այն մասերում ուր ընտրութիւն չէ եղել, եւ գաղթավայրերում: Ընտրութեան ղեկավարութիւնը յանձնել Ազգ. Պատուիրակութեան: Ընտրել 51 արեւմտահայեր, որպէսզի երկու հատուածի պատգամաւորների թիւը հաւասարուի»: Բ. Մինչեւ միացեալ խորհրդարանի գումարումը կազմել միացեալ կառավարութիւն 9 կամ 11 հոգուց բաղկացած, կէս արեւմտահայ եւ կէս արեւելահայ, - 5 կամ 6 դաշնակցական, 4 կամ 5 ոչ-դաշնակցական: Նախարարները նշանակւում են փոխադարձ համաձայնութեամբ: Արտաքին Գործոց նախարարը եւ Հաշտութեան Վեհաժողովի պատուիրակութեան նախագահը կարող է նոյն անձը լինել: Գ. Ներկայ խորհրդարանը շարունակում է իր զբաղումները. բիւտջէի քննութիւնն աւարտելուց յետոյ կարելի է որոշ ժամանակով արձակուրդ տալ. միացեալ կառավարութեան գոյութիւնը երաշխաւորում է մինչեւ միացեալ խորհրդարանի ընտրութիւնը: Դ. Հաշտութեան Խորհրդաժողովի երկու պատուիրակութիւնները ձուլում են եւ կազմում է մէկ պատուիրակութիւն Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահի գլխաւորութեամբ: Պատուիրակութեան կազմի մէջ կը մտնեն արեւելահայեր եւ արեւմտահայեր ինչ կուսակցութեան յարաբերութեամբ եւ լինի: Պատուիրակութիւնը գործում է միացեալ կառավարութեան հրահանգներով եւ անոր պատասխանատու է: Ե. Համաձայնութեան ակտի յայտարարութեան մէջ ասւում է, որ Արեւմտեան Հայաստանը եւ Արեւելեան Հայաստանը իբր անկախ միութիւններ միացել են միմեանց»:⁵¹ Պօղոս փաշան Յունվ. 30ին ի պատասխանի հեռագրած է Պ. Ա. Խատիսեանին «...Vu extrême urgence d'arriver accord afin réaliser union et bien que nous n'eussions pas pu adhérer à vos propositions en temps normal, la Délégation Nationale considère devoir patriotique accepter vos propositions à condition que les deux Délégations existantes soient immédiatement fusionnées afin de se présenter comme un seul organe devant Conférence Paix et mettre fin aux griefs de manquer d'union qui nous sont opposés et nuisent à cause nationale. Veuillez en conséquence télégraphier instructions à Votre Délégation pour fusion immédiate et me les communiquer aussi télégraphiquement. Avons télégraphié à Samsoun Haroutiounian et à Archalous Mékhitarian leur conférant pleins pouvoirs pour procéder avec formation Gouvernement Uni et arrêter toutes autres dispositions complémentaires...»:⁵²

Զայս իմանալով Պ. Ահարոնեան կը դժկամակի ընդունի Պատուիրակութեան միացումը եւ ուրիշ կէտեր, եւ անմիջապէս կը հեռագրէ Խատիսեանին ու ճամբայ կը հանէ ԲԺ. Օհանջանեանը իր տեսակէտները պարզելու համար Երեսնի իր ընկերներուն: Պօղոս փաշան Մարտ 18ին կը ստանայ հետեւեալ հեռագիրը. «Reçu votre aimable télégramme concernant formation gouvernement Délégation.- Empresserons répondre aussitôt arrivée Ohandjanian attendu Erivan pour question donné»:⁵³ Գեր Խորէն Եպ. Մուրատեկեան հոս հասնելով Ս. Կաթողի-

⁵¹ Այս տրամադրութիւններուն կը հանդիպինք Յաւելուած 29-ի մէջ:

⁵² ... Նկատի առնելով ծայրագոյն ստիպողութիւնը համաձայնութեան յանգելու՝ միութիւնը իրագործելու համար, թէեւ մենք պիտի չկարենայինք յարի ձեր առաջարկներուն բնականոն ժամանակներու մէջ, Ազգային Պատուիրակութիւնը իր հայրենասիրական պարտականութիւնը կը նկատէ ընդունիլ առաջարկները, պայմանաւ որ գոյութիւն ունեցող երկու պատուիրակութիւնները անմիջապէս միաձուլուին՝ որպէս մէկ մարմին ներկայանալու համար Խաղաղութեան Վեհաժողովին եւ վերջ դնելու տրտունջներուն անմիաբանութեան, որ ներհակ է մեզի եւ կը վնասէ մեր ազգային դատին: Հանգեք, հետեւաբար, ձեր պատուիրակութեան հեռագրել հրահանգներ անմիջական միաձուլման եւ նոյնպէս հեռագրով հաղորդել զանոնք ինծի: Սամսոն Յարութիւնեանին եւ Արշալոյս Միսիրեանին հեռագրած ենք զանոնք լիազօրելով որ ձեր հետ կազմեն Միացեալ Կառավարութիւնը եւ ձեռք առնեն բոլոր միւս նախատեսութիւնները:

⁵³ Ստացած եմ ձեր սիրելի հեռագիրը Պատուիրակութեան՝ կառավարութեան կազմութեան վերաբերեալ: Փութով կը պատասխանենք ձեզի, անմիջապէս որ Օհանջանեանը Երեսն հասնի տունէս կարցին համար:

կոսեն նամակ մը բերած է Պօղոս փաշային յորդորելով որ հաղորդուած պայմանները ընդունի. բան մը՝ որ արդէն ընդունած էր: Սակայն Խորեն Եպ. Պ. Խատիսեանէն յայտարարութիւն ունենալով (անշուշտ Ահարոնեանի հեռագիրը ստացուելէն առաջ) Պօղոս փաշայէն խնդրել որ զիջի այդ պայմաններուն, երբ հոս հասաւ տեսաւ որ ոչ թէ Պօղոս փաշան է ընդդիմացողը, այլ՝ Ահարոնեան, ուստի չորս օրէ ի վեր անոր հետ կը խօսի, բայց ի գուր: Եւ ես կը խորհիմ թէ քանի որ յանուն արեւմտահայութեան է որ տեղի կ'ունենան այս բանակցութիւնները, Պոլսոյ կ'իյնայ զանոնք վարել, թէ՛ Բարիզի: Չեմ կարծեր թէ Բարիզի Պատուիրակութեան իրաւասութիւնը այսքան ընդարձակ ըլլայ: Արեւմտահայութեան բուն ներկայացուցիչը Պոլսոյ Պատրիարքարանն է իր ժողովներով: Բայց որովհետեւ ինծի որեւէ հրահանգ չէ տրուած այս մասին եւ ցարդ մեր ժողովները չեն արտայայտուած, ձեռնպահ կը մնամ:

Նամակս փակելու պահուն Պողազլեանի մէջ տեղի ունեցած հալածանքներուն լուրը առի. վաղը Conseil Suprêmeին խնդրագիր մը պիտի մատուցուի Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ:

Նոյնպէս իմացայ որ Անգլ. կառավարութիւնը պատրաստուած է Երեւան դրկելու 40000 զինուորի հագուստ, 25000 հրացան (15000 ունին) 50,000,000 փամփուշտ. 400 մեթրայէօզ եւ 7,500,000 ռումբ. 32 լեռնային եւ 16 խոշոր թնդանօթ 96,000 ռումբով. 12 լոքոմոթիվ եւ 200 վակոն ու դեղորայք, եւն.: Նոյնպէս կը խոստանայ Պաթումէն ուղղակի կարս շինուելիք երկաթուղիի մը երկաթեայ ձողերը հոգալ:

Այսչափ առայժմ, ողջունելով զամէնդ եւ յանձնելով ի խնամս Աստուծոյ կը մնամ

Աղօթարար
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, Տուփ 1, M150, Զ-Լ, 2706–2722, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 38

[Մերսին, 15⁵⁴ Մարտ 1920]

Մարաշէն ստացուած լուրերուն նայելով՝ եթէ անմիջական օգնութիւն չհասնի աղէտէն վիրաւորեալ դժբաղդներուն, որոնք մեծ մասամբ կիներ ու մանուկներ են, անոնք ալ դատապարտուած պիտի ըլլան մեռնելու: [Միլի] Շարժումը կը ծաւալի Կիլիկիոյ ամէն վայրերուն մէջ ալ: Մարաշէն վերջ կարգը Հանրնինն է: Ամսոյս 11ին սկսած են կռիւները Հանրնէն հիւսիս գտնուող Ռումլուի մէջ: Երէկ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը հաղորդեց թէ չեթաները այժմ մէկ ժամ հեռու կը գտնուին Հանրնէն եւ քաղաքը վտանգի մէջ է: Իսկ այսօր Ատանայի Ազգ. Միութեան անունով տեղեկութեան մը համաձայն, հրահանգ տրուած է Հաննոյ հայերուն որպէսզի նահանջեն եւ ապաստանին Սիս: Հաննոյն առաջնորդը՝ Պետրոս Եպս. Սարաճեան, այժմ Ատանա կը գտնուի եւ կ'աշխատի օգտակար ուժեր հասցնել իր հօտին:

Կիլիկիոյ ընդի. կացութիւնը աննպաստ է: Չեթեական շարժումը կը ծաւալի ամէն կողմ եւ կը զօրանայ: Շարժումը կը վարեն թուրք սպաներ եւ բանակները կազմուած են կանոնաւոր զինուորներէ, որոնք ունին առատ ռազմամթերք եւ ուտելիք: Մարաշի երկարատեւ ու կանոնաւոր պայքարը համոզել կու տայ խելահաս անձնաւորութիւնները թէ ան արդիւնք էր լուրջ պատրաստութեան մը: Շարժումը կը վարեն փորձառու ուժեր:

Մարսափը եւ երկիւղը ընդհանուր է, ամէն օր նոր աւերումներու եւ սպանութեանց լուրեր կը հասնին մեզի: Հայ գիւղեր կը փնացուին, հայուն ինչքը աւարի կը տրուի եւ հայուն պատիւը կը բռնաբարուի. ահա Կիլիկիոյ

⁵⁴ Տեորին մէջ արձանագրուած է 15, բայց դատելով նամակին մէջ նշուած 16 Մարտէն, կը թուի թէ նամակին իսկական թուականը սխալ արձանագրուած է: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ թուականը նկատել 25 Մարտ 1920:

հայությունն կեանքը: Սպանությունները եւ թալանները յաճախադէպ են մանաւանդ այն տեղերը, ուր ֆրանսական ուժեր կը պակսին: Սիւ, Տէօրթ-Եօլ, Ատանա, Տարսոն ու Սիս⁵⁵ առ այժմ հանդարտ եւ խաղաղ են, սակայն սպառնացող վտանգը կայ եւ կը մնայ յաւիտեան: Ատանա[ն] ու Մերսինը զինուորապէս լաւ պաշտպանուած են, սակայն Սիս, Տէօրթ-Եօլ եւ Տարսոն անպաշտպան կը մնան: Այս օրերս ֆրանս. ստուար ուժեր ելան Մերսին: Պատերազմական նաւերն ալ պակաս չեն:

Երէկ ամտու ամերիկեան զրահաւոր մը Մերսին եկաւ եւ իրիկունը մեկնեցաւ: Ամէն վայրկեան կացութիւնը կը փոխուի: Ատանայի մէջ պայթումի մը հետեւանօք, որ Մարտ 15ի Ծաբայթ օրը պատահած է, ժողովուրդը խուճապի մատնուած է: Կիլիկիոյ հայութիւնը զսպանակի վրայ կը գտնուի: Ամենափոքրիկ գէնքի պայթում մը, կամ հրապարակի վրայ տեղի ունեցող միջադէպ մը պատճառ կը դառնայ ժողովրդային մեծ յուզումի մը:

Այնթապի մասին ոչ մէկ լուր կարելի է առնել: Ֆրանս. իշխանութիւնը օդանաւով կը հաղորդակցի քաղաքին հետ, ինչ որ կ'ապացուցանէ հոն տիրող տագնապալի կացութիւնը:

Մերսինի թրքութիւնն ալ թէեւ երբեմն ժանիք ցոյց կու տայ, բայց չի համարձակիր ոեւէ շարժում ընել, վասնզի ֆրանսացիներ հոս աւելի ուժով են զինուորապէս: Սակայն կացութիւնը եթէ այսպէս շարունակուի եւ չէթէները ոեւէ ուժ չգտնեն իրենց առջեւ, կոիւր հաւանական է որ ի մօտոյ փոխադրուի նաեւ Մերսին, որ վերջին ապաստարանն է հայութեան: Ատանայէն շատեր Մերսին կ'ապաստանին արդէն իբր ապահով վայր:

Թունայից եւ մոլեռանդ ոգիով գրուած ազդարարութիւն մը ուղղուած Մերսինի թուրքերուն՝ վերջերս գիշերանց թուրքերը փակցուցած էին քաղաքապետարանին դրան մօտ, 16 Մարտ թուականով: Նշանակելի էր յայտարարութեան տակ դրուած ստորագրութիւնը, որ էր «Մերսին սօսիալիսթ միւնէսիլի վէ գուվլէի միլիյէ գօմանտանը»⁵⁶: Պօլշէվիքութեան եւ Սիլիհիներուն միջեւ կապ մը կ'երեւայ այս կերպով:

[Մամբրէ Վրդ. Սիրունեան]

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-I., 1573բ–1574, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 39

Այնթապ, 7 Ապրիլ [1920]

ԱՅՆԹԱՊԻ ԵՐԿԱՍՄԵԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ.- Այնթապ երեք ամիսէ ի վեր պաշարուած է թուրք չէթէներու կողմէ եւ ոչ մէկ հայ դուրս չի կրնար ելլել քաղաքէն: Եթէ միայն քաղաքը դուրսէն պաշարուած ըլլար՝ նուազ անտանելի պիտի ըլլար անշուշտ. բայց դժբախտաբար քաղաքին մէջն ալ հայերը՝ իբր 15 հազար ժողովուրդ, քանի մը թաղերու մէջ շատ աննպաստ պարագաներու տակ խոնուած եւ իրարու վրայ դիզուած, պաշարուած վիճակ մ'ունին: Ստիպողական պետքերու համար միայն ոմանք եւ շատ անգամ կիներ շուկայ կ'իջնեն եւ առեւտուր կ'ընեն, եթէ պօյքօթը թոյլատու ըլլայ: Արդ, այս երեք ամսուան անգործութիւնը հազիւ ինքզինքը ապրեցնող ժողովուրդը անգամ մը եւս մատնեց ծայր աստիճան թշուառութեան եւ այսօր 15 հազար ժողովրդեան 6 հազարը նպաստընկալ է արդէն, 2000ի մօտ մարդոց ֆրանսացիք նպաստ կու տան: Ամերիկեան Նպաստամատոյց մարմինն ալ անոնց մէկ մասը կը հոգայ: Սակայն պետքը այնքան մեծ է որ կարելի չէ մաքառիլ, շատ կը վախցուի որ ջարդին դիմագրաւողները անօթութեան չկարենան տոկալ:

Այնթապի քաղաքական կացութիւնը առաւել եւս արհաւրալից է: Անգլիացիներուն երթալու եւ անոնց տեղը գաղղիացիներուն գալը լսուած օրէն սկսելով թուրքերուն մէջ դժգոհութիւնը սկսաւ: Դեռ անգլիացիները հոս էին

⁵⁵ Բնագրին հարազատ մնալու համար պահպանած ենք Սիսի կրկնեալ նշումը: Նկատի առնելով, սակայն, յաջորդ տողերը, տրամաբանական պիտի ըլլայ երկրորդ Սիս-ը փոխարինել Մերսին-ով:

⁵⁶ Մերսինի ընկերվարական ներկայացուցիչ եւ ազգային ուժերու հրամանատար:

երբ Միլի շարժումը սկսաւ եւ ժողովուրդին զէնք բաժնուեցաւ: Գաղղիացիներուն հոս ժամանումէն ետքը հակառակ թուրքերը սիրաշահելու համար իրենց ըրած ջանքերուն, թուրքերը միշտ հակառակութիւն ու ատելութիւն ցոյց տուին: Ժեներալ Զերէթ իր ժամանած ատեն յայտարարութեամբ մը ժողովուրդին հաղորդեց թէ Ֆրանսայի յաղթութեամբ պսակուած զէնքին ներքեւ [են] այս կողմերը: Ասոր վրայ թուրքերու ցասումը մեծ եղաւ եւ ամէն կողմ պոռթկալ սկսաւ:

Այն օրէն ի վեր հայոց համար անկարելի եղաւ քաղաքէն դուրս ելլել եւ պոյքօթը սկսաւ հետզհետէ սաստկանալ ատելութեան հետ:

Թուրքերը ֆրանս. գրաւման դէմ իրենց դժգոհութիւն եւ ցասումը արտայայտեցին Օսմ. պետութեան հաստատման տարեդարձին (10 Յունուար) առթիւ Այնթապի մէջ:

Այդ օրը թուրք ժողովուրդը մեծ ցոյց մը ընելով 20000ի ահագին բազմութեամբ մը հսկայ թափօր մը կազմեց եւ թուրք դրօշներով քաղաքիս բոլոր թաղերէն անցաւ ֆրանս. իշխանութեանց աչքին առջեւ, առանց ռելէ արգելքի: Զիչ յետոյ խզուեցաւ Մարաշի եւ Այնթապի հաղորդակցութիւնը եւ Մարաշի դէպքին արձագանգները հասան Այնթապ:

Թուրքերը գրգռուած աշխատեցան Այնթապի մէջ ալ դէպք մը հանել: Եւ այդ պատրուակը գտան: Յունուար 22ին իրիկուան մօտ Պելէտիէի Խանի մօտը ալճերիացի զինուոր մը թուրք երիտասարդ մը սպաննեց: Հետեւեալ օրը թուրքերը բոլոր խանութները գոցեցին: Այն ցոյցը թուրք մտայնութիւնը գրգռեց մեծ չափով: Յունուար 22–31 թուրքերը գրգռուած սկսան հայերուն խեղձիւ նայիլ եւ շուկայի մէջ հայերը խրտչեցնել, հետեւաբար հայերն ալ սկսան շուկայ չիջնել եւ տունները վերի թաղերը փոխադրել եւ ամփոփուիլ:

Թուրք կառավարութիւնն ալ սկսաւ հայերուն տունները խուզարկել, զէնք փնտռելու պատրուակին տակ, եւ հայերը գրպարտութեամբ բանտարկել:

Յունուար 31ին Թունուզ[ց]ի գաղղ. զինուորի մը *պագզաշի* մը հետ ունեցած կռիւին առթիւ բոլոր թուրք խանութպանները խանութները կը գոցեն, ի զէն կը հրաւիրեն ժողովուրդը եւ կը սկսին հայերը խոշտանգել: Հայերը խուճապի կը մատնուին, շատեր կը ծեծուին՝ եօթը հոգի կը վիրաւորուի եւ մէկ հոգի կը սպաննուի այդ օրը. հետեւեալ օրը շուկայի մէջ ոստիկան մը թուրք զիւղացիի մը ձեռքէն մավզերը առնել կ'ուզէ եւ թուրքը կ'ընդդիմանայ: Ասկէ առաջ կու գայ ընդհանուր խուճապ եւ երկու հայ կը վիրաւորուի: Մինչ այս դէպքերը կը կատարուէին, ֆրանսական կառավարութիւնը եւ տեղւոյն [Հայ] Ազգ. Միութիւնը, նախատեսելով ապագայ վտանգը, առաջըն առնել ուզեցին եւ դիմեցին թուրք կառավարութեան եւ «Ճէմիէթի Իսլամիէ»ին⁵⁷ որպէսզի աւելի աղիտալի հետեւանքներու տեղի չտրուի:

Ասոր վրայ թուրք կառավարութիւնը հետեւեալ իմաստով պատասխանեց գրաւորապէս, նոյնպէս յայտարարութեան ձեւով պատերը փակցուց. «Մենք կատարուած սպանութեան վրայ սուգ բռնելով մեր խանութները գոցեցինք» եւ պէս պէս միջոցներով սկսան հայերը խաբելու աշխատիլ. սակայն հայերը չխաբուեցան եւ իրենց խանութները չբացին, վասնզի ամէն օր նոր սպանութեանց յուրեր կը հասնէին շրջականերէն:

Այս առթիւ հայերուն թուրք կառավարութեան մօտ ըրած դիմումը ապարդիւն մնաց: Հայերը երբ ճարահատ ֆրանսացիներուն դիմեցին, անոնք պատասխանեցին թէ «մենք ձեր փափաքին համեմատ չենք կրնար գործել. ձեր եւ թուրքերուն միջեւ եղած գործերուն չենք կրնար միջամտել. թուրքերուն հետ լաւ ապրեցէք»: Նոյնիսկ ֆրանսացի քոյրները կը յանդիմանէ հայերը ըսելով թէ հասարակ դէպքերուն ընդի. երեւոյթ կու տան եւ քաղաքը կը վրդովեն:

Անիկա խորհուրդ կու տայ որ հայերը շուկայ երթան եւ իրենց գործերով զբաղին, եւ ասանկ հասարակ դէպքերու կարեւորութիւն չտան:

Հայերը կ'ուզէին հաշտ ապրիլ թուրքերուն հետ, սակայն այս վերջինները հետզհետէ աւելի կատաղած սպանութիւններ կը կատարէին: Հետեւաբար հայերը հակառակ քոյրներին հրահանգին, շուկաներէն բոլորովին կը հեռանան եւ վարի թաղերը գտնուողները կը քաշուին հայ թաղերու մէջ կը հաւաքուին, ինչպէս հայ թաղեր բնակող թուրքերն ալ հայոց թաղերէն կը մեկնին եւ իրենց տուններուն մէջ թուրք չէթէներ կը բնակեցնեն:

Թուրք կառավարութիւնը ոստիկանի անունի տակ հասարակ մարդոց զէնք կու տայ եւ հայ թաղին շուրջը զինուորական նոր պահականոցներ կը հաստատէ, ընտրելով այնպիսի կէտեր, որ իրականին մէջ հայկական թաղերու պաշարումը կը նշանակէ: Այս կարգադրութեամբ ռելէ պատահական ջարդի պարագային նպատակ

⁵⁷ Իսլամական Միութեան:

ունենալու ջլատել հայերու կողմէ կատարուելիք ինքնապաշտպանութեան ռեւէ ձեռնարկ: Խանութներուն զոց մնալուն պատճառով սղութիւնը օրըստօրէ մեծ համեմատութիւն առաւ եւ կեանքը դժուարացաւ. ցուրտը միւս կողմէն ահաւոր վնասներ հասցուց տեղի տալով հիւանդութիւններու:

Թուրքերը հայոց դէմ կատաղի պայքօթ մը կ'ընեն եւ բոլորովին անհանդուրժելի կը դարձնեն իրենց վիճակը: Ասով հանդերձ հայերը կը համաձայնին քոյունէի հրահանգին վրայ համերաշխութեան փորձ մը ընել թուրքերու մօտ: Այս նպատակով հայերէ, թուրքերէ եւ Ճեմիէթի Իսլամիէն քանի մը անձեր կ'ընտրուին իբր «իմթիզան քումիսիոն»⁵⁸ անդամ, որուն նպատակն պիտի ըլլար հայոց եւ իսլամաց միջեւ համերաշխութեան կապեր հաստատել: Այս ձեռնարկն օգուտ մը չունեցաւ եւ առանց արգելքի սպանութիւնները պարբերաբար շարունակուեցան:

Թուրքերը հետզհետէ աւելի իրագել դառնալով Մարաշի դէպքերուն, աւելի կը գրգռուին եւ աւելի տրամադիր կը դառնան նման դէպք մըն ալ Այնթապի մէջ փորձել: Այս սպառնալից կացութեան առջեւ քոյունէլը միշտ կը ստիպէ հայերուն որ թուրքերուն մօտ երթան եւ համերաշխաբար ապրին, նոյնիսկ կը սպառնայ հայոցմէ բոլորովին երես դարձնել: Թրքական կատաղութիւնը պահ մը տեղի կու տայ երբ Մարաշու ժմբակոծումը կը լսուի: Թուրքերը անդորրութեամբ ապրելու ջանքեր կ'ընեն: Նոյնիսկ Մարաշի համար հանգանակութիւն ընելու խօսքեր եւ ժողովներ կ'ընեն, բայց չեն յաջողիր արդիւնքի մը հասնիլ: Մինչ այս ոճիրները եւ մասնակի սպանութիւնները կը շարունակուին:

Այսպէս Այնթապի երկամսեայ պաշարման միջոցին սպաննուեցան՝

8–11 հոգի սասունցի ջաղացականներ գիւղերու ջաղացքներու մէջ:

4 հոգի օրուզցիներ քաղաքէն 1½ ժամ հեռու տեղ մը:

3 հոգի քաղաքին մէջ (մէկը Յնվր. 31ի դէպքին օրը, միւս երկուքը քանի մը շաբաթ յետոյ թուրք թաղերու մէջ կը սպաննուին):

2 հոգի Իսլահիէի կողմը Մարաշու գիւղերը գործելու գացող արհեստաւորներ:

2 հոգի Հալեպէն կամ Ատանայէն գալու պահուն Քիլիսի ճամբուն վրայ սպաննուածներ:

9 հոգի Յունուար 31ի դէպքին առթիւ եւ միւս օրը վիրաւորեալներ:

Ասոնք ամէնը կը յանձնարարուի հասարակ դէպքեր նկատել եւ ընդի. ջարդի վտանգը ի նկատ ունենալով համբերել: Չէթները չէին խնայեր նոյնիսկ օտարներուն:

Քիլիսի ճամբուն վրայ երկու ամերիկացիներ եւ երկու շոֆէտներ կը սպաննեն Փետրուար 2ին: Չէթները յանդգնութիւնը այնքան առաջ կը տանին որ ամերիկեան բարեգործական հաստատութիւններուն կողմէ Մարաշի համար դրկուած նպաստը, որ 2000 յիշալէն աւելի էր, կը կողոպտեն, եւ կը յանդգնին Քիլիսի ճամբան բոլորովին զոցել եւ նոյնիսկ ֆրանսական զինուորներուն պիտոյք եւ ռազմամթերք բերուելուն արգելք ըլլալ: Ասոր վրայ քաղաքին թուրքերը բոլորովին ամբարտաւան դարձան եւ համարձակեցան քոյունէին առաջարկել որ Այնթապէն հեռանայ: Այս լուրը իմանալով հայերու վախի երկիւղը կ'աւելնայ եւ գիշեր, ցերեկ ջարդի եւ թալանի ու սարսափի ներքեւ կը տուայտին: Վերջապէս երկար սպասումէ ետքը Մարտ 27ին իբր 2500 ֆրանս. զինուոր Գաթմայէն Այնթապ կը բերեն ֆրանս. զօրաց համար ուտեստեղէն:

Ժեներալ տը լա Մոթ հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ (պատերուն փակցնելով) այս միջոցին: «Մենք թուրք կառավարութիւնը գրաւելու նպատակաւ չենք եկած. անիկա իր նախկին կազմը պիտի պահպանէ. մենք միայն չէթները եւ չէթնիութեան ուժ տուողները պատժելու եկանք»: Այս յայտարարութիւնը սակայն ռեւէ ազդեցութիւն չունեցաւ:

Թուրքերը փոխանակ զգաստանալու, առաւել եւս կը կատողին, բանը գործը կը թողուն եւ հրոսախումբեր կը կազմեն, ֆրանս. զօրաց վրայ յարձակելու պատրաստութիւններ կ'ընեն:

Ֆրանսացիք միշտ կը քաջալերէին հայերը եւ կը յորդորէին որ չվախնան. կը հաւաստէին թէ իրենց ուժը բաւական է թուրքը զսպելու. սակայն հայերը կը վախնային որ մինչեւ ասոնց զսպելը իրենք արդէն կրնան կոտորուիլ եւ վնասուիլ: Ֆրանսացիք դժբաղդաբար նոյնիսկ իրենց այս անբաւական ուժը հոն չպահեցին: Մարտ 31ին Գաթմայէն հասած ուժը եւ հոն նախապէս գտնուող ֆրանսական ուժերէն մաս մը քաշեցին Գաթմա (մէջը հաշուելով Հայկ. Լեգէոնի զինուորները եւ 75նոց թնդանօթները), որոնք նմանապէս convoi-ին հետ բերուած էին:

⁵⁸ Համերաշխութեան Յանձնաժողով:

Col. Fly Ste. Marie-ի թոյլտուութեամբ 65ի մօտ հայեր ճամբայ ելան զինուորական convoi-ին հետ, որոնց մէկ մասը Հալէպ անցաւ:

Convoi-ն քաղաքէն $\frac{3}{4}$ ժամ դուրս Քարաթաշի մօտերը չէթէներէն յարձակում կրեց, սակայն 75նոց թնդանօթի հարուածներուն տակ փախուստ տուին: Մինչ այդ ֆրանս. ուժերը 6 մարդ վիրաւոր եւ 6 ձի սպաննուած կորուստ ունէին: Երկու ժամ եւս քալելով կը հասնին Ուլու-Մահսերէի մօտերը, ուր չէթէները կրկին հրացանաձգութեան կը սկսին եւ հոն ալ թնդանօթները խլացուցիչ հարուածներով զանոնք ստիպեցին նահանջ տալ:

Երկու ժամ եւս քալելէ յետոյ կը հասնին Պէշ-Կէօզ, ուր կը գիշերեն: Գիշերը յանկարծ չէթէները կրակ կը բանան, սակայն նորէն թնդանօթը զիրենք կը ցրուէ:

Հետեւեալ առաւօտ, Ապրիլ 1ին, convoi-ն ճամբայ կ'ելլէ եւ կը հասնի Գազըզը, ճամբան թէթել ընդհարումներ տեղի կ'ունենան առաջապահներու հետ:

Ապրիլ 2-ին կը հասնին Քիլիս առանց միջադէպի: Ապրիլ 2ին առտուն օդանաւ մը ճամբայ կ'ելլէ Ժեներալ տը [լա Մ]ոթի հրամանաւ երթալու Այնթապ, որու մասին տեղեկութիւն չկայ երկու օրէ ի վեր: Օդանաւը վերադարձին կ'իմացնէ թէ Այնթապի մէջ կռիւ կայ:

Չէթէներ նոյնիսկ օդանաւին հանդիպցուցած էին մի քանի փամփուշտ, որոնք անվնաս տեղերու հանդիպած էին:

Ասկէ կարելի է հետեւցնել թէ թուրքերը ֆրանս. զինուորին քաշուելէն քաջալերուած հաւանական է յարձակած են հայոց վրայ: Չի գիտցուիր թէ ֆրանսացիք ինչ դիրք բռնած են: Այնթապի մէջ մնացող զինուորական ուժը կը բաղկանար 900 հոգիէ, մեծ մասամբ սենեկալցի եւ ալճերիացի եւ փոքր մաս մը ֆրանսացի: Այնթապի հայոց մեծամասնութիւնը տարագրութենէ դարձած ըլլալով զենքէ եւ ուրիշ ինքնապաշտպանութեան միջոցներէ զուրկ կը գտնուէր:

Ֆրանսական զօրքն ալ քաղաքին մէջ չէ, այլ՝ արեւմտեան կողմը $\frac{1}{4}$ ժամ հեռու կառուցուած Ամերիկեան Գոլէճին մէջ զետեղուած են եւ քաղաքին մէջ ոեւէ պահականոց եւ կայան չկայ: Convoi-ն Քիլիսէն մեկնած է Ապրիլ 5ին հոն ձգելէ յետոյ մաս մը ֆրանս. զօրք եւ նոյն օրը հասած է Գաթմա, ուր զինուորները կը մնան Col. Normand-ի հրամանին տակ:

[Կաթ. Փոխ. Ներսէս քհ. Թափուզճեան եւ Ազգ. Միութիւն]

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-I, 1586–1589, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 40

19 Ապրիլ [1]920

Ամենապատիւ
Տէր Զաւէն Սրբ. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Քանի մը ամիսներէ ի վեր այսօր առիթ մը ունինք Այնթապէն դուրս նամակ մը դրկելու: Արդ, այս առիթէն օգտուելով կ'ուզեմ հակիրճ տեղեկութիւն մը տալ տեղուոյս հայութեան ներկայ ճգնաժամային կացութեան վրայ:

Անցեալ տարուան Օգոստոսի մէջ եւ անկէ ալ առաջ տեղուոյս թուրքերուն չէթէական կազմակերպութեան մը սկսիլը զգացինք: Ամիս մը ետքը, հոս գտնուող անգլ. ուժերու քաշուելու լուրերը տարածուիլ սկսան. թուրքերը այս լուրերուն վրայ եւ թերեւս աւելի ճիշդը այս կողմերը գործիչներու դրդումով կազմակերպական

գործը աւելի առաջ տանիլ սկսան: Անգլիացիներու քաղաքականութիւնը միշտ թուրքերու հետ մեղմ վարուիլ եւ հայերը խրատել էր, որ թուրքը գրգռելու արարքի մէջ չգտնուին, եւ երբեմն հայերուս կը սպառնային իսկ. եւ արդէն թուրքերուն զենքերը ուզած ատեննին հայերն ալ անանկ դիրքի մը մէջ դրած են որ հայը երբեք զենք մը ունենալու գաղափարէն վազ անցած է, որովհետեւ անգլ. իշխանութիւնը հակառակ իր հրամաններուն անգործադրելի մնալուն, թուրքին զենքը առնելու պահուն հայոց տուները խուզարկած եւ քանի մը հայեր եւս այս առթիւ 6-8 ամսուան բանտարկութեան դատապարտուած [են] զենք մը գտած ըլլալու ամբաստանութեամբ:

Նոյեմբերի մէջ երբ անգլիացիք քաշուեցան եւ ֆրանսացիք եկան անոնց տեղ, թուրքերը արդէն բացէ ի բաց զինուիլ սկսած էին. կառավարութեան դուռը արծակ համարձակ չէթէներուն զենք բաշխեցին եւ քանի մը շաբաթ ետքը շուկայի մէջ զենքի առելուտուրէն զատ ուրիշ գործողութիւն չմնաց գրեթէ, եւ այս բոլորը գաղղ[իական] իշխանութեան առջեւ: Դեկտեմբերի մէջ ճամբաներու ապահովութիւնը վերցաւ եւ 1919 տարին չփակուած՝ ճամբաները գոցուեցան եւ մենք Յունուարի մէջ ամէն կողմէն յարաբերութենէ զրկուեցանք:

1920 Յունուարի սկիզբի օրերը Մարաշու վրայ ահաբեկիչ յուրեր գալու սկսան: Այնթապի մէջ ալ արդէն հայերը շուկայ իջնալու կը զգուշանային, որովհետեւ բոլոր թուրքեր զեն ի ձեռին կը պտտէին:

Երբ այս մասին դիտողութիւն ընէինք, թուրքերը կ'ըսէին թէ հայերու դէմ բան մը չունին, այլ իրենք կը զինուին Հայրենիքի թշնամիին դէմ: Այս բոլորը օրը օրին Ազգ. Միութիւնը կը տեղեկացներ տեղուոյս Քոյունէ Ֆիի Մէնթ Մարիին եւ ապահովութիւն կը խնդրէր:

Ն. Վսեմութիւնը ի պատասխան կ'ըսէր միայն. «Մի վախնաք. եթէ բան մը պատահի, ես թողանօթներ ունիմ, կը գործածեմ եւ քաղաքը աւերակ կը դարձնեմ. թուրքերը կը վախնան մենէ եւ բան մը չեն կրնար ընել»: Միւս կողմէ խրատ կու տար եւ կը յանձնարարէր մեզ որ միշտ թուրքերու հետ հաշտ ապրելու քաղաքականութեան հետեւինք եւ անոնց մօտ երեւանք: Վերջապէս ինչպէս որ վերը յիշեցի, երբ Յունուար ամսոյ մէջ կացութիւնը ծանրացաւ, ճամբաներու վրայ ֆրանսական զինուորներու վրայ յարձակիլ եւ սպաննել սկսան:

Փրանսական Քոյունէն իր զինուորներով պաշարուած մնաց. ա'լ ոչ մէկ կողմ չէր կրնար շարժիլ եւ նոյնիսկ իր զինուորներէն մէկը արծակ համարձակ շուկայ չէր կրնար իջնալ: Փրանսական զինուորները քաղաքին արեւմտեան կողմը Գօլէնի եւ անոր մօտ քանի մը հայ տուններու մէջ ապաստանած էին. այն ատեն օրեցօր [իրենց դիրքերը] ամրացուցին: Մենք հայերս առաւել եւս վախնալ սկսանք, երբ թուրքերը իրենց գոյնը դուրս տալով սկսան ըսել մեզի թէ, եթէ իբր օսմանեան հպատակ մեր հետը ըլլաք եւ հայրենիքի թշնամիին դէմ դնէք, ձեր կեանքը ապահ[ով] է, եթէ ոչ՝ <...> է:

Չայս եւս հաղորդեցինք անշուշտ տեղուոյս Քոյունէին, բայց ան միշտ իր յանկերգը կը կրկնէր. «Հոգ չէ, դուք միշտ անոնց մօտ եղէք եւ օր շահեցէք»: Հնազանդիլ ստիպուած էինք: Թուրքերը «Ճեմիյէթի Իսլամիէ» անուն ժողով մը ունէին, երեւելիներէ կազմուած. մեզմէ ընկերներ ուզեցին անոնց գործակցելու. տուինք մեր երեւելիներէն տասը հոգի: Այս կերպով քսան հոգիով ժողովը սկսաւ գործին, որ, իբր թէ, պիտի ըլլար քաղաքին անդորրութիւնը ապահովելու ջանագործել: Բայց անոնց ջանքն էր միշտ հայերը իրենց կողմը շահիլ եւ կամ չէզոքացնել: Երբ տեսան որ հայը չի վստահիր թուրքին, սկսան սպառնալիքի: Պօյքոթ բացին մեզի դէմ, սնունդէ զրկեցին զմեզ, հայերը գրպարտելով բանտարկեցին, մեր տուները խուզարկելով զենք փնտռեցին եւ գտածին առին: Երբ տեսան որ ասոնք յաջող չեն այնքան, ջարդի [եւ] թալանի սպառնալիքի փորձը ըրին: Յունուար 22ին Շաբաթ շուկայի մէջ պլներացի զինուորի մը տանիկի մը հետ ունեցած կռիւը պատճառ բռնելով խռովութիւն մը հանեցին եւ հայերը ծեծեցին, վիրաւորեցին եւ մարդ մըն ալ սպաննեցին: Այս խնդիրը երբ ներկայացուցինք թուրք կառավարութեան եւ գաղղ[իական] իշխանութեան, երկուքին ալ ըսածը ա'յն եղաւ թէ այս դէպքը հասարակ ոճրագործութիւն է, կարեւորութիւն տալու չէ եւ ամէն ոք անվրդով իր գործով զբաղելու է:

Այս թուականէն ետքը հայերը կամաց կամաց շուկայէն քաշուեցան եւ վարի թուրք թաղերու մէջ գտնուողները սկսան վերը հայ թաղերը խոնուիլ: Թուրքը եւ ֆրանսացին շատ աշխատեցան որ հայերը շուկայ իջնան եւ իրենց տուները դառնան. բայց ժողովուրդը միշտ զգոյշ գտնուեցաւ: Այս դէպքէն ետքը թուրքերը միշտ շուկայ իջնող հայերը ծեծեցին, վիրաւորեցին, կորսնցուցին եւ երկու հատն ալ յօշոտեցին: Արդէն Յունուարի վերջը անգիտակցաբար ճամբան գտնուող եւ գիւղերը մնացողներէն ոչ որ չվերադարձաւ ողջ: Այս ծանր կացութիւնը տեսնեց մինչեւ Մարտի վերջերը. թուրքեր *վահագայի* դրութիւն մը հանելով հայերուն այնչափ ցորեն կու տային միայն, որ մեր օրական պէտքին 1/4ին կը բաւէր հազիւ: Մարտ 28ին ֆրանսական ուժ մը ժամանեց Այնթապ: Ասոր վրայ հայերս շունչ մը առինք եւ թուրքերն ալ անշուշտ մտածել սկսան:

Այն օրերը լսուած էր արդէն եւ Քոյունէին տեղեկագրուած թէ «Գըլըն Ալի», Ազգայնական շարժումի արեւելեան բանակի հրամանատարը, Այնթապ եկած եւ կառավարութեան ու Միլիցիներու հետ խորհրդակցու-

թեան մէջ էր:

Ապրիլ 1 Եշ. առտու կանուխ արեւածագէն առաջ ֆրանսական ուժը ճամբայ ելաւ դէպի Քիլիսի կողմը, իր հետը տանելով միանգամայն առաջուրնէ հոս գտնուող զինուորներուն մէկ մասը եւ մինչեւ այն ատեն թուրքերու աչքին փուշ դարձած ծանր թնդանօթները: Գաղղ. ուժը գնաց: Արեւը ծագեցաւ, առտուան ժամերգութենէն եկանք եւ լսեցինք թէ «Արասայի» մէջ, որ մեր շուկաներու կեդրոնն է եւ տաճկաց ամենաշատ գտնուած տեղը, հայերը զարնել սկսած են: Քաղաքին երկու կողմէն բլուրներու վրայէն մալգերի ձայներ լսուեցան. գործի սկսելու նշան է եղեր ու անմիջապէս թուրք չէթէները սկսան հայ թաղերու վրայ գալ, բայց ոչ իբր թալաննի խուժան, այլ՝ իբր պատերազմիկ զինուոր, պատնէշներ շինելով եւ իրենց կոնակը ամրացնելով:

Մենք հայերս եւս ամէն օր կը սպասէինք յարձակումին եւ երկու ամիս առաջուրնէ մեծ փողոցներու վրայ նայող պատուհանները դիւր շինած էինք եւ շատ մը պատերը անմիջապէս բացուելու համար պատրաստած էինք: Մեր երիտասարդները այն դիրքերը բռնեցին եւ ժողովուրդը խռովութեան լուրը առած վայրկեանէն սկսելով փողոցներու բերանները քարով գոցելու սկսած էին եւ երկու ժամէն ամէն ինչ պատրաստ էր եւ հայն ու թուրքը պատերազմի մէջ էին սաստիկ հրացանաձգութեամբ: Թուրքերը ամէն կողմէն միանգամայն յարձակեցան մեր վրայ: Անոնք հազարաւոր զենքերով եւ մենք անհամեմատ կերպով փոքրաթիւ զենքերով իրարու զարնուեցանք:

Բայց բարեբաղդութիւն մը ունէինք. մեր տղաք առաջուրնէ ձեռնառումներ պատրաստած էին եւ ահա անոնք էին որ երկու օր գիշեր ցերեկ անընդհատ շարունակուող յարձակումներէն փրկեցին զմեզ:

Այսօր 19րդ օրն է որ պաշարուած ենք: 16 օր շարունակ պատերազմեցան հայերը՝ հերոսական քաջութեամբ եւ հայուն արժանավայել կտրիճութեամբ: Չորրորդ օրն էր որ թուրքերը հասկցան թէ հայերուն դիրքերը անառիկ էին եւ հայ երիտասարդները՝ անյաղթելի: Անկից ետքը իբր կանոնաւոր պատերազմ ցորեկները թէթել եւ գիշերները 2–3 ժամ շարունակ յարձակումով կ'ահաբեկէին զմեզ, բայց բարեբաղդաբար միշտ ետ մղուելով:

Այս 16 օրուան մէջ առաջին երկու օրը բացառութիւն համարելով, միւս 14 օրուան մէջ երեք անգամ ամենասաստիկ յարձակում ըրին բոլոր ճակատներէն եւ անգամ մը Աւագ Հինգշաբթի գիշերը ֆրանսական բանակին վրայ եւս կրակ բացին. եւ արդէն Ամերիկեան Հիւանդանոցին ու որբանոցներուն վրայ գիշեր ցերեկ միշտ կրակ կը տեղացնէին գաղղիացիներուն աչքին առջեւ: Առաջին օրը, քաղաքին հիւսիս կողմը գտնուող լատինաց եկեղեցիին մէջ գաղղիացի զինուոր մը մնացած էր, փողոցէն փախչելով հոս եկած էր: Այն զինուորը ամբողջ օրը եկեղեցին պաշտպանեց, բայց փամփուշտները հատան: Խեղճ հայերը իրենց համրուած փամփուշտներէն այն զինուորին օգնեցին: Այս երկու օրուան մէջ բոլոր անցուդարձը ֆրանս. Քոլոնէլին կ'իմացնէինք կանոնաւոր կերպով: Առաջին օրը Քոլոնէլ[ը] հրահանգ տուաւ որ զինուորը այնտեղէն ազատենք եւ հոն գտնուող մարդիկը հանենք եւ վանքը պարպենք: Ասիկա մեզի շատ ծանր առաջարկ էր, որովհետեւ թէ՛ վանքի եւ մեր դիրքերուն մէջ բաց փողոց մը կար եւ թուրք դիրքերու կրակին տակ էր, եւ երկրորդ, եթէ այնտեղը պարպուէր՝ թուրքերը պիտի գրաւէին այնտեղը եւ պիտի սպառնային մեր հիւսիսային ճակատին վրայ: Մեր տղաք վտանգաւոր փորձ մը ըրին: Վանքի պատին դիմացը հայու մը տունէն ծակ մը բացին, դիմացի պատը եւս ծակեցին եւ հակառակ վանքը գտնուող Բատրէ Ամատեօ անուն կրօնաւորին ընդդիմութեան, ներս մտան, երկու ծակերը իրարու հետ միացնող երկու կողմէն պատնէշներ շինեցին եւ վանքն ու ֆրանսացին ազատեցին: Երբ Բ. օրը այս լուրը հաղորդեցինք Քոլոնէլին եւ իմացուցինք թէ մենք իր զինուորները ապահով կերպով կրնանք փոխադրել վանքը, 25 զինուոր զրկեց հոն, իբր օտարահպատակ մի տեղ զայն պաշտպանելու: Առաջին 4–5 օրուան մէջ հայերը հիւանդանոցէն մինչեւ Գոլէն թուրքին կրակին տակ գիշերները մինչեւ յոյս հազարաւոր բանուորներով աշխատելով *թրանշէ* մը շինեցին եւ ֆրանսացին հիւանդանոց գտնուող ամերիկացիները պաշտպանելու համար 25 զինուոր զրկեց:

Եւ երբ այս կերպով յարաբերութեան մտանք գաղղիացիներու հետ, սպաները եկան մեր թաղերը եւ հիացան մեր պատնէշներուն եւ քաջագործութեանց վրայ: Անկէ ետքը Քոլոնէլը սկսաւ օգնել մեզի միայն քիչ քիչ փամփուշտ տալով եւ քաջալերել զմեզ, ըսելով թէ ինք մեր կոնակն է ու այսչափ:

Տասնըվեցերորդ օրն էր ֆրանսական ուժ մը արեւելքէն եւ ուժ մը Քիլիսի կողմէն եկան: Եւ երեք օրէ ի վեր քիչ մը շունչ առին մեր քաջարի տղաք, որովհետեւ ֆրանս. զինուորները քաղաքը շրջապատեցին եւ երեք օրէ ի վեր բլուրներու վրայ պարբերաբար կը կռուին չէթէներու հետ: Մեր պատնէշներուն դիմացը նստող չէթէները տակաւին իրենց տեղերը նստած են եւ երբեմն կրակ կ'ընեն: Արեւելքէն եկողը Քոլոնէլ Նորմանն էր 2,500 զինուորով. արեւմուտքէն եկողը Քոլոնէլ տը լա Պրէվ[ն] է հազար զինուորով: Այսօր Ժեներալ տը լա Մոթն ալ եկաւ սաւառնակով, առտուրնէ մինչեւ իրիկուն միութեսարդֆին հետ թղթակցեցաւ եւ իրիկուան մօտ գնաց:

Այս գիշեր ժամը 8½ին պիտի մեկնի Զիլիսեն եկող ուժը, իբր թե անիկա պարենաբեր ուժն է եղեր, կ'երթայ կու գայ եղեր: Ժեներալին հետ Ազգ. Միությունը եւ ես տեսակցեցանք. խրատեց մեզ որ մեր պատնշներուն ետեւը ամուր մնանք եւ երբ յարձակում ըլլայ՝ ինքզինքնիս պաշտպանենք: Փամփուշտները խնայողութեամբ գործածենք եւ կերակուրի *էքոնոմի* ընենք եւ յուսանք որ մօտ օրէն պիտի ազատուինք: Շատ գովեստով դրուատեց հայուն քաջագործութիւնը, արթնամտութիւնը, կազմակերպական ոգին եւն., եւ խոստացաւ այս բոլոր իր առած նպաստաւոր տեղեկութիւնները հաղորդել Ժեներալ Կուրոյին: Ըսաւ, միանգամայն, թէ հոս ապրող երկու տարրերէն թուրքը իր այս արարքով իր դատը բոլորովին կորսնցուց եւ հայը ֆրանս. հովանաւորութեան ներքեւ միշտ ապրելու արժանիքը շահեցաւ. հայը իր դատը շահեցաւ, ըսաւ:

Ամենապատիւ Հայր, նախորդ չորս ամիսներու մէջ եւ մանաւանդ այս վերջին ճգնաժամին մէջ մեր իմացածը այն է թէ ֆրանսացին թուրք կառավարութեան հետ աղէկ ըլլալու քաղաքականութիւնը կը հետապնդէ: Եւ շատ վերահասու ըլլալով հանդերձ թէ թուրք պաշտօնական կառավարութիւնը չէթեական կազմակերպութեան նոյնիսկն հեղինակն է, կ'անգիտանայ զայն եւ թուրք կառավարութեան կը հրահանգէ թէ չէթները ցրուէ, եւն.: Երբեմն կը սպառնայ, երբեմն մեղմօրէն կը խօսի եւ գործնական քայլ մը չ'առնէր: Երէկ եւ առջի օր քաղաքի եզերքը քանի մը տեղերուն ռումբեր արձակեցին, բայց այնպիսի տեղեր՝ ուրկէ ֆրանս. զինուորներու վրայ կրակ բացուած էին:

Մենք այս 19 օրուան մէջ շատ մը յանձնաժողովներ կազմեցինք, որոնց մէջ ամենէն կարեւորն է պարենաւորման կեդրոնական մարմինը, որուն պաշտօնն է բոլոր ժողովուրդին ուտեստեղէնը ի մի հաւաքել եւ ամենուն բաշխել հաւասարապէս՝ դրամ ունեցողին ծախելով եւ չունեցողին ձրի տալով: Բայց հիմա կատարելապէս տեղեակ ենք որ մենք զմեզ հագիւ քսան օր պիտի կրնանք ապրեցնել. մինչդեռ Զոյունէին եւ Ժեներալին խօսքերէն այնպէս կը հասկցուի որ մեր այս պատերազմական վիճակը աւելի երկայն պիտի տեւէ: Այսօր գրեցինք Հալէպ եւ այլուր, որ մեզի օգնեն, Ձեր Սրբազնութենէն եւս կը խնդրենք նոյնը:

Երկրորդ, մենք հոս մեծամասնութիւնը կիներէ եւ տղաքներէ բաղկացած 15 հազարէ աւելի ժողովուրդ մը ունինք, որ այսօր պատերազմական վիճակի մէջ է. անշուշտ երկար ժամանակ չենք կրնար դիմանալ անօթի եւ նոյնիսկ եթէ սնունդը ապահովուի, մեզի համար դարձեալ անկարելի է այս կացութեան մէջ ամիս մը եւս ապրիլը: Գրութիւնը շարունակելու ժամանակ չկայ: Ահա կը ներկայացնեմ կացութիւնը եւ պարտ ու պատշաճը տնօրինելը եւ առ որ անկ է դիմելը կը թողունք Ձեր Սրբազնութեան: Կ'արժէ որ սա հերոս ժողովուրդը ապրի, որուն քաջութիւնը ամէն վայրկեան կը գովէ եւ կը փառաբանէ ֆրանսացին եւ ամերիկացին:

Նամակաբերս՝ Մըսթըր Պօյտ, որ հոս Կարմիր Խաչի ամենաբարձր պաշտօնեան է, Ձեր Սրբազնութեան աւելի լիակատար տեղեկութիւններ կրնայ հաղորդել:

Մատչելով ի համբոյր Սրբազնութեանդ
Ս. Աջոյն մնամ խորին յարգանօք
Կաթողիկոսական Փոխանորդ
Ներսէս քինյ. Թավուզճեան

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ Ազգային Պատուիրակութիւն, Ը805–Ը812, *հայերէն ձեռագիր*)

24 Ապրիլ 1920

Հայկական Միացեալ Խորհուրդին
Կոստանդնուպոլիս

Պարոնայք,

Ձեր 4 Ապրիլ 1920 թուակիր նամակը ստացուած է կարդացուած է մեծ հետաքրքրութեամբ:

Ընդհանրապէս նկատի ունենալով բազմաթիւ տարիներ Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցած պայմանները, եւ յատկապէս Թուրքիոյ իսլամ ցեղերուն կողմէ ոչ-իսլամ ցեղերու տեղահանութեան եւ կոտորածի գործողութիւնները, ի մտի ունեցած եմ անհրաժեշտ միջոցները հին Թրքական Կայսրութեան ամբողջ տարածքին մէջ ոչ-իսլամ ցեղերու պաշտպանութեան համար՝ զինադադարի թուականէն մինչեւ այն պահը, ուր խաղաղութիւնը կրնայ վերահաստատուիլ այս նոյն երկրին մէջ: Աւելի քան մէկ տարի անց, որուն ընթացքին չէ պատահած որեւէ կազմակերպուած յարձակում ոչ-իսլամ ցեղերու դէմ իսլամ ցեղերու կողմէ, գոյութիւն ունեցած պէտք է ըլլային պատճառներ, որոնք առաջնորդեցին Կիլիկիոյ մէջ յանկարծական պոռթկումի: Եթէ կարելի ըլլայ այս պատճառները որոշել, անոնք պէտք է նշուին յստակօրէն: Ոչ մէկ տեսակի արդարացում կայ իսլամներու կողմէ ոչ-իսլամներու կոտորման կամ սպանութեան համար: Եթէ կան պատճառներ, որոնք վրայ բերին կռիւը ոչ-իսլամ եւ իսլամ ցեղերու միջեւ, ասիկա պէտք չէ կազմէ որեւէ արդարացում կոտորելու կամ սպաննելու կանայք, երախաներ եւ ուրիշներ, որոնք մասնակից չեն այս կռուին: Այնուամենայնիւ, յայտնի է թէ որեւէ բան, որ ատելութիւն կը գրգռէ ցեղերու միջեւ եւ կռիւ կ'առաջացնէ, միշտ կը միտի սպանութիւններ եւ կոտորածներ պատճառելու: Հետեւաբար, եթէ կայ որեւէ պատճառ, որ գրգռած է ատելութիւնը իսլամ եւ ոչ-իսլամ ցեղերուն միջեւ, եւ այդ պատճառները կրնային կանխուիլ, մեծ սխալ մը գործուած է: Ուստի, եթէ Ձեր Յանձնախումբը գիտէ որեւէ պատճառ որ ստեղծած է այս խռովութիւնները Կիլիկիոյ մէջ, եւ յատկապէս եթէ այս պատճառները կրնային կանխուիլ, կը զգամ թէ բոլոր իրողութիւնները պէտք է ներկայացուին:

Վստահ եմ թէ կրնամ ապաւինիլ Ձեր Խորհուրդին՝ պատրաստելու եւ աշխարհին յայտնելու բոլոր իրողութիւնները, որոնք կապ ունին Կիլիկիոյ ներկայ կացութեան հետ:

Ինծի չի թուիր թէ դուք միտումն ունիք արտայայտելու այն գաղափարը թէ Կիլիկիոյ վերջին խռովութիւնները շարունակութիւնն են վերջին պատերազմի ընթացքին գործադրուած սարսափելի ոճիրներուն եւ թէ ներկայ յարձակումը Կիլիկիոյ հայոց դէմ պարզապէս կանխամտածուած ծրագիր է, պարզապէս Կիլիկիոյ շրջանին մէջ հայերը բնաջնջելու համար, եւ թէ նոյնիսկ անցեալի պատճառով ատելութեամբ յագեցած մթնոլորտը չի կրնար պատճառ ըլլալ Կիլիկիոյ ներկայ պայմաններուն համար: Ներկայիս, այնպէս կը թուի թէ կարծէք Կիլիկիոյ հայերը առանձինն կը կռուին շրջանի իսլամ ցեղերուն կողմէ բնաջնջումի դէմ: Հարցը հետեւեալն է՝ ի՞նչ բան պատճառ դարձած է իրերու այս դրութեան: Եթէ կարելի ըլլայ պատճառները որոշել, ապա թերեւս կարելի ըլլայ այդ պատճառները վերացնել եւ պաշտպանել ոչ-իսլամ ցեղերը Կիլիկիոյ մէջ՝ մինչեւ խաղաղութեան դաշնագրին ամբողջացումը: Ասիկա ինծի կը թուի ըլլալ ներկայ պահուն ամենակարեւոր նկատառումը: Ձեր Խորհուրդին օգնութիւնն է որ կը փափաքիմ որոշելու Կիլիկիոյ ներկայ պայմաններուն պատճառները:

Յարգանքներով,

Պրիսթոլ

Դեր-Շովակալ ԱՄՆ Ծովոյծի

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՐ ՅԱՆՁՆԱԿԱՏԱՐ

(ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, թիւ 0131, *անգլերէն մեքենագիր*)

* * *

Հայկական Միացեալ Խորհուրդին
Կոստանդնուպոլիս

Պարոնայք,

Ձեր 13 Ապրիլ 1920 թուակիր նամակը, որ կը վերաբերի Կիլիկիոյ քաղաքական կացութեան առնչուող տագնապեցուցիչ լուրերուն, ստացուած է:

Կը փափաքիմ ձեզի տեղեկացնել թէ կառավարութիւնը ամբողջովին իրազեկ դարձուած է Կիլիկիոյ պայմաններուն: Կը փափաքիմ ձեզի տեղեկացնել թէ նոր ստացուած լուրերը կը տեղեկացնեն թէ ամէն բան խաղաղ է Ուրֆա, Մարտին եւ Պիրեճիք:

Կը նշեմ թէ դուք յայտնած էք թէ, հակառակ ձեր բոլոր նախագգուշացումներուն եւ տեղի ունեցած կոտորածներուն եւ սպանութիւններուն, ոչ մէկ բան ձեռնարկուած է Համաձայնական տէրութիւններուն կողմէ մինչեւ ներկայ պահը՝ կանխարգիլելու վերադարձը այս արիւնալի իրադարձութիւններուն, նաեւ ոչինչ թոյլ կու տայ ձեզի յուսալ թէ անհրաժեշտ քայլեր շուտով պիտի առնուին կարգը վերահաստատելու համար Կիլիկիոյ մէջ: Ես լաւ չեմ հասկնար վերի յայտարարութիւնները Կիլիկիոյ ֆրանսական գրաման եւ այդ շրջանին մէջ թուրքերու դէմ գործող ֆրանսական ուժերու ի տես: Հաւանաբար մտադիր էք ըսել թէ տրամադրուած օգնութիւնը բաւարար չէ:

Ես պատեհութենէն օգտուելով կառավարութեանս պիտի փոխանցեմ ձեր նամակին պարունակած տեղեկութիւնը. այնուամենայնիւ, պիտի առաջարկեմ որ Կիլիկիոյ պայմաններուն եւ Համաձայնական տէրութիւններուն կողմէ հայոց մատուցուած օգնութեան պակասին վերաբերեալ աւելի ամբողջական յայտարարութիւն մը շատ աւելի գոհացուցիչ պիտի ըլլայ եւ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան թոյլ տայ աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել ձեր բողոքին: Ձեզի կը վստահեցնեմ թէ ամբողջովին կը կարեկցիմ Կիլիկիոյ մէջ գտնուող պայմաններուն եւ պիտի շարունակեմ, ինչպէս անցեալին ըրած եմ, ընել բովանդակ կարելիս՝ ամոքելու այդ պայմանները:

Մնամ յարգալիր,

Պրիսթոլ

Դեր-Ծովակալ ԱՄՆ Ծովոյծի

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՐ ՅԱՆՁՆԱԿԱՏԱՐ

(ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, թիւ 0132, *անգլերէն մեքենագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 42

Մէրսին, 2 Յունիս 1920

Ամենապատիւ

S.S. Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նարոյեան

Պատրիարքական Փոխանորդ Հայոց

Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Քանի մ'օրուան միջոցին տեղս կատարուած իրադարձութիւններուն յոյժ կենսական կարեւորութիւնը նկատի ունենալով՝ կը փութանք զանոնք Ձեր Սրբազնութեան տեղեկագրել համառօտակի:-

Միլիիական ուժերու եւ Կիլիկիոյ ֆրանսական իշխանութեանց միջեւ 31 Մայիս թուականէն սկսեալ քսան օրուան համար զինադադար մը կնքուած է: Սոյն զինադադարին պայմանները հաղորդող Մուսթաֆա Զէմալի ստորագրութեամբ ծանուցագիր մը ցրուած ըլլալով տեղւոյս եւ շրջակայ գիւղերու թուրք ազգաբնակչութեանց Միլիիական գործակալներու միջոցաւ, ներփակ կը փութանք որկել սոյն յայտարարութեան թարգմանութիւնը:- Ֆրանսական զինուորները տասն օրուան մէջ պիտի պարպեն Սիսի եւ Այնթապի մէջ իրենց ունեցած զինուորական ուժերը: Թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ այդ տեղուան հայութեան բաղդը, ի՞նչ ապահովութիւններ պիտի առնուին անոնց կեանքին պահպանութեան համար: Այս մասին ոչինչ գիտենք: Միայն թուրքերու կողմէ ցրուած ծանուցագրին պարունակութեան վաւերականութիւնը եւ նմանօրինակ համաձայնութեան մը գոյութիւնը ֆրանսացիներու կողմէ կէս-պաշտօնապէս կը հաստատուի:

Երէկ ֆրանսացի կարելոր պաշտօնատարէ մեղած լուրի մը համաձայն Խաղաղութեան Վեհաժողովը որոշած է եղեր Մէրսին, Տարսոն ու Ատանա թողուլ վերջնականապէս թուրքերուն, ֆրանսացիներու եւ կամ անոնց հովանաւորութեան տակ կազմուած Սուրիոյ մաս թողով Ատանայի Սիհուն գետէն անդին գտնուած հողամասը:- Այս լուրը հայերուս համար այնքան անսպասելի է որ մեր հաւատալը չի գար. կը մաղթենք որ սուտ ըլլայ: Արդէն մեր զգացումներուն համաձայն իբր այդ բնաւ կարելորութիւն չպիտի ընծայէինք եթէ լուրը հեղինակաւոր աղբիւրէ ելած չըլլար:

Միլիիական ներկայացուցիչներու հետ կնքուած զինադադարի պայմանները մէկ կողմէ, միւս կողմէ Կիլիկիոյ հայաշատ ամենակարելոր վայրերու թուրքերու թողուած ըլլալու սահմնկեցուցիչ լուրը տեղւոյս եւ Ատանայի հայութիւնը աննկարագրելի խռովքի մը մատնեցին:- Ի՞նչ պիտի ըլլայ տեղւոյս քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան եւ մանաւանդ հայերու վիճակը: Կենթադրենք որ այս տեղերը թուրքերուն թողով պիտի ունենանք միշտ Համաձայնական տէրութեանց կողմէ որոշուած հակակշռի զօրաւոր կազմակերպութիւն մը:- Սակայն մեր ապահովութեան համար ի՞նչ երաշխիքներ առնուած են:- Եթէ միլիոնաւոր զոհեր տալէ վերջն ալ Եւրոպան մեզի պիտի ձգէ մեր բաղդին եւ պիտի նորէն յանձնէ մեզի թուրք վայրագութեան, ասիկա պիտի ըլլայ ամենամեծ ոճիր եւ յախտենական ամօթ քաղաքակիրթ Եւրոպայի:-

Կը խնդրենք Ձեր Սրբազնութենէն որ նկատի ունենալով վերոգրեալ հարցերու Կիլիկիոյ հայութեան համար ունեցած ամենակենսական կարելորութիւնը, բարեհաճիք հարկ եղած ազդու դիմումները ընել առ որ անկ է, միեւնոյն ատեն իմացնելով մեզ ձեր խորհուրդները մեր հետեւելիք ընթացքին մասին:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ մնամ խորին յարգանօք

Հայ Ազգային Միութեան ատենապետ
Գրիգոր Զէվլեան

Գաղղիացիներու հետ եղած բանակցութեանց հետեւանօք հետեւեալ պարագաները ընդունուած են:

- 1° 29/30 Մայիսին կէս գիշերէն սկսեալ ամբողջ գաղղիական ճակատներուն վրայ թշնամութիւնները պիտի դադարին: Թշնամութեանց դադարումի պայմանաժամը քսան օր է:
- 2° Պօզանթի եւ Սիս գտնուող ֆրանսական ուժերը իրենց ունեցած ռազմամթերքով եւ ամբողջ զէնքերով ու կազմաճներով Ատանա եւ Մէրսին երկաթուղային գծին պիտի քաշուին: Այնթապ այժմ գաղղիացիներէն պիտի պարպուի եւ քաղաքին մէջ գտնուող ֆրանսական ուժերը քաղաքէն դուրս իրենց բանակատեղին պիտի քաշուին. զինադադարի պայմանաժամի առաջին տասն[օր]եակին Պօզանթիի, Սիսի եւ Այնթապի պարպումը պիտի վերջանայ:
- 3° Չինադադարի առաջին տասն[օր]եակի միջոցին մեր քովը գտնուող գաղղիացի զերիներու յանձնումի գործողութեան պիտի սկսուի եւ գաղղիացիներու կողմէ թէ՛ քաղաքական յանցանքներով բանտարկուող իսլամները եւ թէ՛ մեր զերի զինուորները մեզի պիտի վերադարձուին:
- 4° Ատանա եւ շրջակայից կառավարական պաշտօնեաներու հետ ազատ կերպով թղթակցութիւն պիտի ըլլայ (Զէթէներու եւ կառավարական պաշտօնեաներու միջեւ). Պօզանթիի, Սիսի, Այնթապի պարպումի պայմաններուն եւ նոյնպէս գաղղիացիներու հետ զերիներու փոխադարձ փոխանցումի մասին զատ ազդարարութեան պէտքը զգացուելուն հիմակուհիմա միակ Մայիս 30ի առաւօտէն սկսեալ ամմիջապէս թշնամութեանց դադարումը պէտք է ապահովուի: Այս հրամանը մինչեւ Մայիս երեսունը մէկի առաւօտեան ամենէն մօտ դիրքերու վրայ գտնուող զօրաբաժիններուն իսկ ազդարարուած պիտի

ըլլայ: Որոշուած պայմաններուն կատարեալ անկեղծութեամբ եւ ճշդութեամբ հնազանդուիլը եւ հնազանդեցնել տրուիլը վերջնականապէս կը պահանջեմ. ամբողջ ճակատին վրայ այս հրամաններուն ազդարարութեանց օրը եւ ժամը ինձ պիտի իմաց տրուի: Այս հրամաններու պայմանները Գօնիա տասներկորդ, Տիգրանակերտ տասներկորդ, Մեքաստիա երրորդ զօրաբանակներուն տասներկորդ *ֆրգա գօնանտանդոններուն*⁵⁹ եւ Սդերդի ու Կիլիկիա[յ]ի Միլիական ուժերու հրամանատարութեանց ազդարարուած է:

28/29 Մայիս 336

Պէօյիք Միլլէթի Մէնլիսի ռէիսի⁶⁰
Մուստաֆա Քէմալ

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Թ, Թ796–Թ797, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 43

Մերսին, 7 Յունիս [1920]

Մայիս 30ին Պէյրութի մէջ Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ ընդի. քոմիսէր Զօր. Կուրոյի եւ Մուսթաֆա Քէմալի միջեւ կնքուեցաւ զինադադար մը ընդմէջ ֆրանս. զինուորական իշխանութեան եւ թրքական ուժերու, որով երկու կողմերէն ալ հակառակութիւնները եւ թշնամութիւնները պիտի դադրեցուն, գերիներու փոխանակութիւն պիտի կատարուի եւ Այնթապէն, Սիսէն եւ Պոզանթինէ ֆր. ուժերը պիտի քաշուին. Մերսին Ատանա գծին վրայ սոյն պաշտօնագիրը կ'ապահովէր թուրք հողագործներու նոր բերքին հաւաքումը:

Այս համաձայնագրին սկզբը մամբ հակառակ կը գտնուին Գնդ. Պրեմոն եւ Զօր. Տիւֆիէյօն: Որոշուած թուականէն քանի մը օր վերջ տեղի կ'ունենան կիլիկեան շրջանի մէջ հետեւեալ դէպքերը, որոնք ցոյց կու տան թրքական ծանօթ խաբեպատիր քաղաքականութիւնը:

Ատանայի այգիներէն 48է աւելի հայեր գերի կը տարուին Միլլի ուժերու կողմէն, եւ անոնցմէ ունէ լուր չկայ: Տարսոնի այգիներէն եւ հայոց ազարակներէն բաւական թուով հայեր եւ յոյներ կը վերցուն եւ կը տարուին: Մերսինի քաղաքի եզերքէն կովեր կը քշուին եւ կը տարուին: Գարաթաշ նահիյէին վրայ կը յարձակին եւ տեղւոյն յոյն, ֆելլահ, հայ բնակիչները կը թալլուին, կը սպաննուին եւ մնացեալը ծովի ճամբով Մերսին կ'ապաստանին հազար ու մէկ վտանգներով: Մերսին-Ատանա երկաթուղին ամէն օր կը քանդուի եւ երթելութիւնը կը դժուարանայ: Օսմանիյէի մէջ չէթէները վերստին երեսն կու գան աւելի մեծ թափով: Վերջապէս դեռ բազմաթիւ դէպքեր, որոնք 20օրեայ զինադադարի մէջ տեղի ունեցան չէթէներու կողմէ, որոնք թրքական կանոնաւոր զինուորութիւնը կը կազմեն եւ ունին պատերազմական գործիներ, թնդանօթ, գնդացիք, գէնքեր ու պայթուցիկ:

Նորանոր ազդարարութիւններ կը փակցուն ամէն օր թուրքերու կողմէ Ատանայի, Տարսոնի եւ Մերսինի մէջ: Մերսինի թուրքերը ամէն օր քաղաքէն դուրս կը փախին: Տարսոնէն իր արբանեակներով հեռացաւ նախորդ խորհրդարանի անդամ Սատրգ փաշա եւս: Իսկ Ատանայի կուսակալը եւ երեւելիներէն 4 հոգիներ հոս բերուելով, ֆրանս. իշխանութեան կողմէ կասկածելով որ փախին, հսկողութեան տակ փոխադրեցին Մերսին[ի] առջեւ խաբսխած զրահանաւին մէջ: Չէթէները անարգել Ատանայի մէջ կը մտնան եւ կը բանակցին Մ. Պրեմոնի հետ, գրեթէ սպառնական դիրք բռնելով անոր հանդէպ: Թուրք ժողովուրդը ասիկա տեսնելով քաջալերուած է եւ դարձեալ տիրական դեր մը առած է ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ: Ասիկա բարոյալքում առաջ բերաւ հայոց մէջ եւ զանգուածային գաղթը սկսաւ դէպի Կիպրոս, Իզմիր, Կ. Պոլիս եւ Ամերիկա: Ամէն շաբաթ հազարէն աւելի հայեր

⁵⁹ Գումարտակի հրամանատար:

⁶⁰ Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահ:

կը հեռանան:

Այս բարոյալքման մեծապէս նպաստեց ֆրանս. իշխանութեան այն պաշտօնական յայտարարութիւնը թէ «շատ մօտերս ֆրանս. ուժեր թուրքերուն պիտի լքեն Մերսին, Տարսոն եւ Ատանան, եւ պիտի տիրանան միայն Սիհուն գետէն անդին»: Այս յայտարարութիւնը վրդովում առաջ բերած է հայոց վրայ առհասարակ, որոնք շփոթած են այս նոր կացութեան հանդէպ, որ զիրենք կը թողու անպաշտպան:

Այնթապէն 5000 կին ու մանուկ հետիոտն կ'երթան Պէյրութ, անկէ փոխադրուելու համար անձանօթ վայր մը: Սուետիա եւ Քեսապ խոտ կ'ուտեն շատոնց ի վեր եւ ձգուած են անօգնական վիճակի մէջ: Սիսի ամբողջ բնակչութիւնը լքելով իրենց տունը եւ բոյնը եկան յետին չքաւորութեան եւ գրկանքներու մէջ ի Միսիս, անպատասպար, անօթի վիճակի մէջ: Հանրէն ունէ լուր չկայ: Վերջին ժամուն կ'իմանանք որ քաղաքէն քիչ մը դուրս գտնուող ամերիկեան որբանոցը եւ հիւանդանոցը չէթէներու յարձակման ենթարկուած է եւ հասուն որբ հայ աղջիկներ վերցուած եւ տարուած են Կեսարիա եւ այլուր. միայն ամերիկեան միսիոնարներու խնայում է: Հայերը սովէն կը կոտորուին Հանրէի մէջ:

Պոզանթի գիծը գրաւուած է Միլլի ուժերէն եւ մինչեւ Տօրագ կանոնաւորապէս կը բանեցնեն փոխադրելով զէնք ու ռազմամթերք:

Գալով Ամանոսի, հոն նոր վիճակ մը կը ստեղծուի: Չօր. Սերոբ Ռուբինեանի ղեկավարութեամբ կը ստեղծուի Հայկ. Ինքնավարութիւն մը Փրանսայի մանտային տակ,- ինչպէս Մերսինի մէջ կը խօսուի,- որուն թերեւս մօտերս միանայ Տէօրթէօլ եւս: Յիշեալ զօրավարը շարքուս ընթացքին վերջնագիր մը տուած է Մուսթաֆա Քեմալին հետեւեալ պարունակութեամբ. «Փրանսական ուժերու քաշուէլէն վերջ ելթէ Հայկ. կոտորածները չդադրեցուն, բոլոր պատասխանատուութիւնը ձեր վրայ կը մնայ»: Իսկ Գնդ. Պրեմոնին կու տայ հետեւեալ իմաստով ծանուցագիր մը. «Աստուծոյ, ֆրանս. իշխանութեան եւ ազգին եւ իմ ժողովուրդին անունով կը խնդրուի, այն պարագային երբ դուք Ատանա քաղաքը կը պարպէք Մուսթաֆա Քեմալին յանձնելու համար, 48 ժամ առաջ ինձ հաղորդեցէք»:

Այս պայմաններուն մէջ դիւրին է եզրակացնել թէ ընդհանուր ջարդի մը վտանգին տակ կը գտնուին Կիլիկիոյ հայերը, եթէ Համաձայնականը Կիլիկիան պարպելու գործը չյապաղեցնեն:

[Ազգային Միութիւն]

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-I., I.601–I.602, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 44

Մերսին, 7 Յունիս [1920]

Փրանսացւոց եւ թրքաց միջեւ զինադադար կնքուած է, որուն համաձայն այդ զինադադարի պահուն Պոզանթի, Սիս, Այնթապ, Հանրէ ամբողջութեամբ ֆրանսացւոց կողմէ պիտի պարպուէր, բայց յետոյ երկրորդ բանակցութեան մը հետեւանօք ֆրանսացիք Մերսին-Թարսուս-Ատանայէն եւս ամբողջովին զինուորները քաշել որոշուեցաւ, պայմանով որ միայն Controle-ի մարմին մը մնայ եւ այդ 20 օրուան զինադադարի պահուն չէթէներու եւ տեղական թուրք կառավարութեան միջեւ ազատօրէն բանակցութիւն պիտի ըլլայ: Այս հիմնական տրամադրութիւններէն զատ, գերիներու փոխանակութեան եւ այլ պայմաններ կան: Այս զինադադարի տրամադրութեանց համաձայն չէթէներէն մաս մը, ոստիկաններ եւայլն, ազատօրէն Մերսին, Տարսոն եւ Ատանա երթալ գալու սկսան: Ամէն օր ճառեր, միթինկներ, ծրագիրներ կը պարգուին, կարծես թէ զօրաշարժի ատեն ըլլայ:

Այս միջոցիս միւս կողմէն Ատանայի հայերը ամէն տեսակ պատրաստութիւններ [կ'ընեն], զինուորական մարմին, սպայակոյտ եւ այլ ամէն բան կանոնաւոր ըլլալու պայմանաւ: Ատանայի եւ Իսլահիյէի միջեւ Հասան

Պեյլիի մեջ գտնուող 2500–3000ի չափի հայ կամաւորները Ամանոսի լեռները քաշուելով Ամանոսի Հայկական Անկախութիւն անունով իշխանութիւն մը հռչակեցին, եւ ասոր Իսլահիյէ գտնուող հայ կամաւորները եւ Սիսի պարպումով եկող հայ կամաւորները իրենց զենքերով եւ պարէններով եւ պաշարով միացան եւ դուրսէն կարգ մը հայ երիտասարդներ հաւաքուելով 6–7000 անձի չափ ուժ մը երեւան բերին եւ այս ուժը օրէ օր, ժամէ ժամ աւելնալու վրայ է: Ասոնց հետ Legion d’Orientի բոլոր ֆրանսացի սպաները հիմա իրենց քով իբր գերի վար դրուած են: Ասոնք Յունիս 4ին վերջնագիր մը տուին Կիլիկիոյ մէջ գործող Միլիին հրամանատարութեան, օրինակն ալ հաղորդելով Չօր. Տիւֆիէօյի եւ Ատանայի թուրք կուսակալին:

Այդ նօթային իմաստը սա էր. «Կը պահանջուէր 48 ժամուան միջոցին բոլոր Կիլիկիոյ շրջանակին Միլի ուժերուն քաշուիլը եւ թէ՛ լեռնային եւ թէ՛ դաշտային Կիլիկիոյ, Մերսին, Տարսոն եւ Ատանա եւս մէջը ըլլալով, Ամանոսի Հայկական Անկախութեան յանձնուիլը: Հակառակ պարագային հանդիպած գիւղերը, ժողովուրդը տղաքներէն սկսեալ անխնայ պիտի կոտորուին...»:

Միայն Չօր. Տիւֆիւյոյի տրուած նօթան քիչ մը տարբեր է, եւ սապէս է. «Կիլիկիայէն ֆրանսացւոց զինուորական ուժերուն քաշուիլը յայտարարուած է, ուստի մենք Կիլիկիան չենք կրնար չեթէնելուն յանձնել: Քանի որ դուք պիտի քաշուիք, քաշուեցէք, մեր ուժերով կը գրաւենք, ամերիկացւոց եւ օտար պետութեանց հսկողութեան տակ Controle-ի մարմինին պահպանուիլը կ’ուզենք եւսլն»:

Այս կացութեան առջեւ ժողովուրդը բոլորովին շփոթած է: Այնթապէն, Սիսէն եւ մաս մըն ալ Հաճընի կողմէն 7–8 հազար հայեր Ատանա եկան: Տարսոն գրեթէ հայերէ պարպուած է. Ատանայի հայոց մէկ մասը Մերսին եկաւ եւ մեծ մասը գնաց Կիպրոս: Այս վիճակը չի կրնար երկար տևել, 23–30 օրէն եզրակացութեան մը կու գայ, վասնզի երկու կողմերն ալ սպառնազէն են: Վասնզի Բիւզանդիէն գատ Ատանայի շրջանակը Միսիս, Տէօթէօյ, Հասան Պեյլի, Ճիհան ամբողջովին հայոց ձեռքն է, կարծես թէ ֆրանսացիք երբեք ուժ չունին: Ատանայի բնիկները դուրսը կը մտածէին, հիմա դուրսը ապահովուեցաւ: Ատանայէն մեկնողները այդ «կազմակերպութենէն» դուրս մնացողներն են:

Նոյնիսկ մեր Ատանայէն մեկնած ատեն կ’ըսուէր թէ ժամանակէ մը ի վեր Հաճընը եւ Այնթապը պաշտպանող ուժերէն մէկ մասը Ատանա եւ միւս մասը Հասան պեյլի (Ամանոս լեռները) պիտի երթար:

- Կազմակերպութիւնը կ’առնէ ներքին փոխառութեան անունին տակ ժողովուրդին դրամին 60%-ը: Սպայի եւ ալիւրի պէտք կայ խիստ ստիպողաբար եւ դրամ կ’ուզուի:

- Սիսի հայերը գետնդուած են Ատանայի թրքաց թաղը եւ թուրքերը դուրս հանուած են քաղաքէն դէպի Ինճիրլիի կողմերը:

[Հրանտ Մօրուքեան]

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-I, L603–L604, *հայերէն ձեռագիր*)

Պարոն Նախագահ, Պարոնայք,

Համագումարը բազմաթիւ նիստեր յատկացուցած է քննարկմանը Ազգային Պատուիրակութեան տեղեկագիրին եւ իր վարչութեան, 22 Ապրիլ 1919-ին մեր բաժնուելէն ի վեր:

Պատուիրակութեան գործակիցս՝ Պր. Չօպանեան, արդէն պատասխանած է բազմաթիւ հարցումներու: Իմ կարգիս պարտաւոր եմ պատասխանելու կատարուած քննադատութիւններուն: Չեմ կրնար մտածել բոլորին մէկ առ մէկ անդրադառնալու մասին, ոչ ալ՝ անհատապէս պատասխանելու բանախօսներէն իւրաքանչիւրին. ատիկա զիս պիտի պարտաւորեցնէ նոյն հարցին վերադառնալ բազում անգամներ: Հետեւաբար, պիտի պատասխանեմ միահամուռ, վերապահելով միայն ամենակարեւորները, զանոնք ձեր գնահատման ենթարկելու համար:

Վիճաբանութեան ընթացքին, Պատուիրակութիւնը կրեց բուռն յարձակումներ, որոնց սաստկութիւնը պէտք է բացատրուի, կը խորհիմ, անոնց հեղինակներուն հայրենասիրութեամբ. պատասխաններուս մէջ պիտի հետամտիմ չեռնանալ չափաւորութենէ, որ պատշաճ է մերինին նման Համագումարի մը:

Պատուիրակութիւնը մեղադրուեցաւ հետեւած չլլալուն համար մեր Ազգային Համագումարին կողմէ իրեն տրուած Ուղեցոյցներուն, մասնաւորապէս՝ Ամբողջական Հայաստան Կիլիկիոյ հետ, Ամերիկեան Հոգատարութիւն, Հատուցման պահանջ:

Նախ կը խնդրեմ որ ինծի բացատրուի թէ ի՞նչ կ'ուզուի ըսել *Ուղեցոյցներով*: Ուղեցոյց մը ստիպողական պատուէր մը չէ, որ կու տայ ճշգրիտ հրահանգներ, որոնցմէ կարելի չէ շեղիլ: Ինչպէս իր անունը կը թելադրէ, ան կը սահմանէ հետեւելի ուղղութիւնը, եւ երբ հարցը կը վերաբերի դիւանագիտութեան, այս ուղղութիւնը պէտք է անհրաժեշտաբար յարմարի իրադարձութիւններու եւ պարագաներու, որոնք շարունակ կը փոխուին: «Լառուս»ը կու տայ հետեւեալ սահմանումը. «Ուղեցոյց՝ բառ, որ կը գործածուի կարգաւորելու ընթացք մը, բայց չի պարտադրեր զայն»:

Բայց եւ այնպէս, մեղադրանքը, որ կ'ըլլայ մեզի՝ հետեւած չլլալու ուղեցոյցներուն, ոչ մէկ հիմնաւորում ունի:

Պատուիրակութիւնը այնքա՛ն լաւ պահանջեց Ամբողջական Հայաստանն ու Ամերիկեան Հոգատարութիւնը, որ այս պահանջքը պատճառներէն մէկն էր թշնամանքին, զոր դիմագրաւեց ֆրանսական կառավարութենէն, ինչպէս աւելի մանրամասնօրէն պիտի բացատրեմ աւելի ուշ:

Ինչ կը վերաբերի ռազմատուգանքներու եւ հատուցումներու, Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը Համաժողովին մօտ գործադրած է անհրաժեշտ միջոցները: Ինչ կը վերաբերի Գերմանիոյ ռազմատուգանքէն բաժնի մը պահանջին, ինչպէս նշած էի այստեղ կարճ միջամտութեան մը պահուն, երբ հարցը տրուած էր նախորդ նիստի մը ընթացքին, դժբախտաբար ստացած էի այն հաւաստիքը թէ բոլոր ռազմատուգանքները պիտի բաշխուէին բացառապէս կարգ մը Դաշնակից Տէրութիւններու միջեւ եւ թէ մենք ոչ մէկ հնարաւորութիւն պիտի ունենայինք բաժնի մը ստանալու, որքան ալ փոքր ըլլար ան մեր դժբախտ հայրենակիցներուն համար, զոհեր՝ Թուրքիոյ կոտորածներու մէջ: Դժբախտաբար, իրողութիւնները պարզապէս աւելիով հաստատեցին զայն: Խորհրդատուութիւնը, որ մենք այս կէտին համար խնդրեցինք մեծահռչակ օրէնսգէտ մը, բացարձակ է: Ես պիտի չմտնեմ այս նշանակալի խորհրդատուութեան բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ. ան բոլորովին ձեր տրամադրութեան տակ է, եւ ձեզմէ շատեր արդէն ծանօթ են անոր: Պիտի սահմանափակուիմ յիշեցնելով թէ անոր եզրակացութիւններն են, ինչպէս կրցած էք տեսնել, թէ «ո՛չ օրինաւորապէս, ո՛չ իրողապէս Հայաստան

⁶¹ Այս յաւելումով ներկայացուող նիւթը Պօղոս Նուպարի պատասխանն է Փարիզի Ազգային Բ. Համագումարի ընթացքին կատարուած քննադատութիւններու: Այդ Համագումարին հրատարակուած ատենագրութիւններուն մէջ, Ազգային Պատուիրակութեան համարատուութեան օրակարգին ներքեւ, պարզապէս արձանագրուած է. «Ազգ. Պատուիրակութեան գործունէութեան նկատմամբ եղած քննադատութեանց մասին խօսք առաւ Նախագահ Վսեմ. Պօղոս Փաշա Նուպար եւ կարդաց հետեւեալ պատասխանը», առանց այդ պատասխանը կամ անոր թարգմանեալ բնագիրը ընդգրկելու ատենագրութեան մէջ (Վիրաբեան, 618):

կրնայ պահանջել բաժին մը գերմանական ռազմատուգանքէն»։ Բայց կարելի է առարկել թէ ասիկա կարծիքն է միայն մէկ իրաւաբանի, որ կրնայ հերքուի։ Հետեւաբար անհրաժեշտ էր պարզել թէ իսկութեան մէջ ի՞նչ էր տեսակէտը Խաղաղութեան Վեհաժողովին եւ ինչպիսին է բաշխումը գերմանական ռազմատուգանքին, որ որոշուած էր անոր կողմէ։

Ահաւասիկ իրողութիւնները, ինչպէս որ ստացած եմ ամենէն հեղինակաւոր աղբիւրէ մը.-

Բոլոր Դաշնակից Տէրութիւններէն, որոնք մասնակցեցան պատերազմին եւ ստորագրեցին Վերսայի Դաշնագիրը,- քսանեօթ են անոնք,- Վեհաժողովը որոշած է թէ անոնցմէ միայն հինգը բաժին պիտի ունենան գերմանական ռազմատուգանքէն, միւսները բացառուած ըլլալով։ Այս հինգ տէրութիւններն են՝ Փրանսա, Անգլիա, Մերայիա, Պելճիքա եւ Իտալիա։

Չեմ կարծեր թէ անօգուտ ըլլայ մտնել կարգ մը մանրամասնութիւններու մէջ, որոնք ինքնին բաւական յատկանշական են եւ զորս ստացած եմ, ինչպէս ըսի, ամենահեղինակաւոր աղբիւրէ մը։ Փրանսա, երբ Պր. Բլեմանսօ տակաւին պաշտօնի վրայ էր, պահանջած էր ամբողջութեան 75%-ը։ Բրիտանական կառավարութիւնը չափազանցուած գտաւ այս բաշխումը եւ համաձայնեցաւ թէ ան պէտք է նուազեցուի 55%-ի եւ թէ Անգլիոյ եւ Մերայիոյ բաժինները պէտք է համապատասխանաբար հաստատուին 25% եւ 5%-ով. այսինքն՝ ընդամենը 85% այս երեք Դաշնակիցներուն համար, միայն 15% ձգելով Պելճիքայի եւ Իտալիոյ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը տակաւին այս պահուն կը պահանջէ աւելի մեծ բաժին մը։ Տէրութիւնները սկզբունքօրէն ընդունած են մասնակցութիւն մը Իտալիոյ համար՝ միայն քաղաքացիներուն կրած վնասներուն համար, սկսած Զափոլեթթոյի ճակատամարտէն միայն, 1917-ին, այն պատճառով որ Իտալիա պատերազմի մէջ չէր Գերմանիոյ դէմ այդ թուականէն առաջ։ Ո՛չ Ռումանիոյ, ո՛չ ալ Յունաստանի, որոնք, սակայն, երկուքն ալ պատերազմ յայտարարած եւ կռուած էին Գերմանիոյ դէմ, թոյլատրուած է որեւէ կերպով մասնակցի գերմանական ռազմատուգանքին։ Յունաստանի պարագան մասնաւորապէս հետաքրքրական է մեզի համար, տրուած ըլլալով իրողութիւնը՝ թէ հազարաւոր յոյներ, օսմանեան հպատակներ, մեր հայրենակիցներուն նման կոտորուած եւ ընչաթափուած էին։ Յունաստանի նախարարն ինծի ըսաւ թէ ո՛չ միայն Վենիզելոս անոնց համար չէր կրցած որեւէ բաժին ձեռք ձգել գերմանական ռազմատուգանքէն, այլեւ թէ օսմանահպատակ յոյները կը գտնուին ճիշդ նոյն կացութեան մէջ, ինչպէս հայերը, թրքական ռազմատուգանքին նկատմամբ. այսինքն՝ կրնան ոչինչ ակնկալել օսմանեան կառավարութենէն, եւ կրնան վստահիլ այս կառավարութեան օգնութեան,- Թուրքիոյ հետ Դաշնագրին 6-րդ Հատուածին բերումով,- միայն հատուցումներ ստանալու համար անհատներու կողմէ։

Ամբողջացնելու համար, պէտք է աւելցնեմ թէ հելլէն կառավարութիւնը տակաւին ձեռնարկներ կ'ընէ ձեռք ձգելու, առնուազն ականահարուած յունական նաւերուն համար, փոխհատուցում մը, որ պէտք է գանձուի նաւերէն, զորս Գերմանիան պարտաւոր է յանձնել Դաշնակիցներուն։ Բայց ասիկա ոչ մէկ կերպով կը վերաբերի մեզի։ Այս իրողութիւնները դժբախտաբար ինքնաբացատրական են եւ կրնան միայն վերաբծարժէ մեր բովանդակ ցաւը, մեզի հետ վերաբերուելով այնպիսի՝ աղաղակող անիրաւութեամբ եւ այնքան գուրկ մարդկայնութենէ, եւ տեսնել զրկուած օրինաւոր հատուցումներէ, զոհերը՝ այս պատերազմի ընթացքին գործադրուած ոճիրներու ամենէն սարսափելիներուն։

Պատուիրակութիւնը նաեւ կը մեղադրուի Թրքական Հայաստանի դատը Ռուսական Հայաստանի դատին կապած ըլլալուն համար եւ մոռնալուն՝ որ առաջինը բաւական անջատ էր եւ կախեալ միայն Խաղաղութեան Վեհաժողովէն։ Դիտել պիտի տամ թէ այս ճի՛շդ այն տեսակէտն է, զոր անցեալ տարի հոս պաշտպանած եմ ձեր առջեւ, եւ թէ, բացի այդ, Համագումարին մեծամասնութիւնը բաժնած էր տեսակէտս։ Թրքական Հայաստանի եւ Ռուսական Հայաստանի երկու հարցերուն այս բաժանման սկզբունքը միշտ եղած է իմս, միշտ զօրակցած եմ անոր եւ յայտարարած եմ թէ պէտք է խուսափինք զանոնք շփոթելէ,- Կովկասեան Հայաստանը մասն ըլլալով ռուսական հարցին, որուն լուծումը անկախ էր թրքական խնդրէն։ Երբեք չեմ անտեսած վտանգը, որ կրնար գոյութիւն ունենալ այս երկու հարցերն իրարու խառնելէ, եւ այս սկզբունքն է որ կարգաւորած է Ազգային Պատուիրակութեան գործողութիւնները եւ որ երբեմն նոյնիսկ պատճառներէն մէկն էր դժուարութիւններուն, որոնք ծագած էին մեր Ամբողջական Պատուիրակութեան մէջ։

Մենք նաեւ կը քննադատուինք ձեռով մը Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետեւակը ըլլալու եւ Երեւանի կառավարութեան Մայիս 28-ի հռչակումին դէմ բողոքած չլլալու համար։ Այս քննադատութիւններն առնուազն անարդար են։ Մենք մէկ կողմ չբաշխեցանք Հայաստանի Հանրապետութեան մեր գործակիցներուն առջեւ, այլ լծուեցանք,- եւ մեր պարտականութիւնն էր այդ,- համաձայնաբար աշխատելու իրենց հետ, եւ մեր ջանքերը միացնելու հասարակաց բարիքին համար, համոզուած ըլլալով որ միութիւնը

կենսական էր մեր դատին յաջողության համար եւ որ այս միության մէջ մենք պիտի գտնենք նոր ուժ մը մեր նպատակին հասնելու համար: Արդէն այս նոյն զգացումն է որ առաջնորդած էր ձեզ, Պարոնայք, երբ ստեղծեցիք Ամբողջական Պատուիրակութիւնը, որուն մէջ միասին ժողովի կը նստին անդամները Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Այս ոգիով է որ մենք նաեւ փորձեցինք կազմել մի եւ միակ կառավարութիւն: Առանց դրդապատճառներու կամ տկարութեամբ չէ, ինչպէս որ հաստատեցինք, այլ մեր բաժանումներուն եւ անմիաբանութեան արգահատելի օրինակը չտալու համար է որ մենք ջանացեր ենք համագործակցիլ կարելի առաւելագոյն համերաշխութեամբ: Բացի այդ, յատկորոշուած չէ՞ր որ Ամբողջական Պատուիրակութեան բոլոր կարելի գործողութիւնները հարկ էր ստորագրել Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Նախագահին կողմէ: Մեզի համար, հեռու՝ զոջալէ հաշտութեան այս ջանքերուն համար, աւելի կը զոջանք որ միշտ չէ որ կրցած ենք խուսափիլ որոշ լարուածութիւններէ եւ որոշ տարակարծութիւններէ:

Բայց մենք երբեք չիրաժարեցանք մեր առանձնաշնորհումներէն կամ չզոհեցինք յատուկ շահերը Թուրքիոյ հայոց, զորս կը ներկայացնէինք: Եւ անոր ապացոյցը մեր բողոքին մէջն է, երբ Երեւանի կառավարութիւնը կատարեց Մայիս 28-ի իր հռչակումը: Իրօք բացարձակապէս սխալ է ըսել թէ մենք չբողոքեցինք: Ընդհակառակը, մենք ըրինք այդ, բայց՝ հաշտարար ոգիով, հաստատապէս ուզեցինք որ Պր. Ահարոնեանն ու ես միասին ստորագրենք հեռագիրը, որ ուղղուած էր Երեւանի կառավարութեան, անոնց տեղեկացնելու համար թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը անընդունելի կը նկատէ պայմանները, որոնց ներքեւ հրապարակուած է Մայիս 28-ի հռչակումը, թէ ան [Պատուիրակութիւնը- Վ.Ղ.] խնդրած է յետաձգել Խորհրդարանին կողմէ անոր վաւերացումը եւ յայտարարած է Առաքելութեան մը ուղարկումը Երեւան: Դուք գիտէք այս հեռագրին եզրերը, ուստի պէտքը չունիմ անոր վերադառնալու: Եթէ այս բողոքին արտայայտութիւնները հաշտարար են, ինչպէս պէտք է ըլլար, այնուամենայնիւ ան պաշտօնական բողոք էր, եւ իրապէս չեմ գիտեր թէ ինչպէս կ'ուզուի անոր մէջ միայն պարզ տկարութիւն մը տեսնել:

Յայտարարութիւնը չճանչնալու մեր որոշումը շեշտելու համար իսկ եւ վերջնական չնկատելու Երեւանի կառավարութեան ապօրինի արարքը եւ համաձայնութեան մը հետամուտ ըլլալու համար առաքելութիւն մը դրկեցինք իր մօտ: Դժբախտաբար չյաջողեցաւ, հակառակ զիջումներուն, զորս Պատուիրակութիւնն արդէն ըրած էր Առաքելութեան տրուած ուղեցոյցներուն մէջ, Փարիզի մէջ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ երկար բանակցութիւններէ ետք, եւ հակառակ նոյնիսկ աւելի մեծ զիջումներու, զորս Առաքելութիւնը կատարած էր Երեւանի մէջ: Մեր կողմէ ընդունուած պայմաններուն, ինչպէս նաեւ բանակցութիւններու ընթացքին մասին մանրամասնութիւններ կրնան տրամադրուիլ ձեզի բերանացի, եթէ Համագումարը փափաք յայտնէ, մեր գործընկեր Պր. Թէքէեանի կողմէ, որ Երեւան գացած էր այս բանակցութիւններուն համար Պր. Տէր-Ստեփանեանի հետ, անդամ՝ Համագումարի: Բայց այս Առաքելութեան Փարիզ վերադարձէն կարճ պահ մը ետք, Պր. Խատիսեանէն ստացանք հեռագիր մը, որ մեզի կ'ընէր նոր առաջարկներ համաձայնութեան մը համար: Թէեւ այս առաջարկները չունէին այնպիսի բնոյթ, որ մեզի տար ամբողջական գոհացում, եւ որ միւս բոլոր պարագաներուն զանոնք քննարկած եւ փոփոխած պիտի ըլլայինք, անմիջապէս ընդունեցանք զանոնք այն ստիպողութեան եւ բացարձակ անհրաժեշտութեան պատճառով, որ կար մեզ միացնելու եւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէկ խումբով ներկայանալու: Հետեւաբար, մեր համաձայնութիւնը հեռագրեցինք, խնդրելով հեռագրական հաստատական պատասխան մը, բայց ի խոր զարմանս մեր,- քանի որ առաջարկ ընդունած էինք միայն Երեւանի կառավարութենէն,- այս հաստատումը, որուն մասին Փարիզի մէջ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը վերապահութիւններ կատարած էր, երբեք չդրկուեցաւ մեզի: Ապագան պիտի ըսէ որու վրայ պիտի իյնայ պատասխանատուութիւնը ստոր համար:

Հայեւքրտական համաձայնութիւնն ալ պախարակուած է: Կը խորհիմ թէ օգտակար պիտի ըլլայ տալ անոր համառօտ պատմութիւնը՝ բացատրելու համար պայմանները, որոնց ներքեւ Պատուիրակութիւնը տարուած էր զայն կնքելու:

Չանագան առիթներով, Դաշնակից եւ Գործակից Պատուիրակութիւնները, իրենց հետ ունեցած քննարկումներու ընթացքին, ուշադրութիւնս հրաւիրած էին առաւելութիւններուն վրայ, զորս կրնային ըլլալ Հայկական Դատին համար՝ վերացնելով քրտական թշնամանքը եւ հաստատելով թէ հողերուն վրայ, որոնք կը պահանջուին Հայկական Պետութիւնը կազմելու համար, անդարմանելի թշնամանք չկար քիւրտներուն կողմէ- անոնք պարզապէս թուրքին գործիք եղած ըլլալով:

Չանագան կողմերէ երաշխիք ստացած էի թէ հայեւքրտական հասկացողութիւն մը պիտի յառաջացնէր լաւագոյն տպաւորութիւն մը Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէջ: Այդ պատճառով, երբ Կոստանդնուպոլսոյ

Հայոց Պատրիարքությունը մեզի իմացուց թե արդեն բանակցություններու մէջ է քաղաքին քիւրտ ներկայացուցիչներուն հետ, եւ խորհուրդ տուաւ որ մեր կողմէ անոնց [բանակցություններու- Վ.Ղ.] սկսինք Խաղաղութեան Վեհաժողովին մօտ Քիւրտերու Պատուիրակ Շերիֆ փաշայի հետ, մենք չվարանցանք, Հանրապետութեան Պատուիրակութեան մեր գործակիցներուն կատարեալ համաձայնութեամբ, կապ հաստատել անոր հետ: Առաւել եւս, քանի որ գիտէինք թէ Շերիֆ փաշա ինք ալ մերինին նման խորհուրդ ստացած էր Դաշնակից Պատուիրակություններէն: Հետեւաբար նախաձեռնուեցան բանակցություններ, որոնք յանգեցան համաձայնութեան մը, ստորագրուած մեր երկու Պատուիրակություններուն կողմէ, այսօր քննադատուած, թէեւ իր ատենին ընդունուած էր մեծ գոհունակութեամբ բոլոր Դաշնակից Պատուիրակություններուն եւ մեր հայրենակիցներու մեծամասնութեան կողմէ:

Շերիֆ փաշան, զայն հաղորդելէ ետք Քրտական Ազգային Ակումբին, պաշտօնական նամակով մը մեզի իմացուց թէ այս համաձայնությունը մեծապէս գնահատուած եւ վաւերացուած էր Քրտական Ազգին կողմէ:

Պէտք է նաեւ դիտել տամ թէ այս Համաձայնությունը չէր պարունակեր մեր շահերը վտանգող որեւէ տրամադրություն: Ան պարզապէս կը յայտարարէր թէ Հայերն ու քիւրտերը համաձայն էին հետապնդելու համանման նպատակ մը,- այսինքն՝ իրենց ազատագրությունը օսմանեան լուծէն,- եւ թէ պայմանադիր կողմերը ամբողջովին Խաղաղութեան Վեհաժողովին կը ձգէին սահմաններու որոշումը, զոր մենք արդէն պահանջած էինք Խաղաղութեան Վեհաժողովին ուղղուած մեր 12 Փետրուար 1919-ի Յիշատակագրով:

Պատուիրակությունը չի տեսներ թէ այս համաձայնությունը ինչպէս վնասակար է Հայաստանի համար, ինչպէս վնասած է հայկական շահերուն եւ նպաստած է քրտականներուն: Ընդհակառակը, ինծի կը թուի թէ Շերիֆ փաշայի դիմափոխությունն ինքնին,- որ հետագային կերպով մը պաշտօնապէս դատապարտեց զայն,- լաւապէս կը փաստէ թէ իր դիւանագիտութեան յաղթանակը չնկատեց զայն: Բաց աստի, սիւալ է ըսել թէ այս համաձայնությունն էր որ ծնունդ տուաւ անկախութեան գաղափարին քիւրտերու մտքին մէջ, որ երբեք միտքերնէն չէր անցած մինչ այդ: Անոնք պահանջած էին զայն անկէ շատ առաջ, եւ պէտք է զարմանալ թէ հայերն ինչպէս կրնային անոնց արգիլել զայն պահանջելը կամ ստանալը:

Ինչ կը վերաբերի Ամբողջական Հայաստանի հարցին, մենք քննադատուած էինք թէ մեր ուղեցոյցներուն չէինք հետեւած տառացիօրէն եւ ընդունած էինք փոքր Հայաստան մը, երբ պէտք էինք Ամբողջական Հայաստան մը պահանջել: Սակայն ճիշդ մեր ուղեցոյցներուն խստօրէն հետեւելու պատճառով է որ մենք հրաւիրած էինք Քէ տ'Օրսէի ընդդիմությունը: Քանի որ մենք պահանջած էինք զայն՝ Ամբողջական Հայաստանը: Մենք նոյնիսկ զայն պահանջած էինք այնպիսի յամառութեամբ եւ ուժով որ Պր. Քլեմանսօ պաշտօնապէս մեղադրած էր զիս երկու բան պահանջած ըլլալու համար՝ 1. Կիլիկիան, զայն Ամբողջական Հայաստանի մէջ ընդգրկելու համար եւ 2. Ամերիկեան հոգատարություն մը՝ այս Ամբողջական Հայաստանին համար: Ան վերջերս կրկնեց զայն բոլոր բարեկամներուս, որոնց հանդիպեցաւ իր Եգիպտոս ճամբորդութեան ընթացքին: Թէեւ մենք 40 տարիէ ի վեր սերտ բարեկամութեամբ կապուած էինք իրարու, ան յայտնապէս խզեց ամէն յարաբերություն, քանի որ, կ'ըսէր ինք, Ամբողջական Հայաստանի համար պահանջած էի Կիլիկիա եւ Ամերիկեան հոգատարություն: Կիլիկիան՝ զոր Պր. Քլեմանսօ պահանջած էր Ֆրանսայի համար եւ որ այսօր կը լքէ թուրքերուն, եւ Ամերիկեան Հոգատարությունը՝ որ Պր. Քլեմանսօ ինք, Պր. Լօյտ Ճորճի հետ համաձայնաբար, առաջարկած էր Պր. Ուիլսոնի անցեալ տարի, իր Ամերիկա մեկնումէն առաջ եւ որ Սան Ռեմոյի Գերագոյն Խորհուրդը կրկին եւ պաշտօնապէս առաջարկեց Միացեալ Նահանգներու:

Ճակատագրի հեգնանք մը չկա՞յ հոս: Եւ հիմա մենք կը մեղադրուինք թէ չենք հետեւած ուղեցոյցներուն, դադրած ենք պահանջել Ամբողջական Հայաստան եւ ենթարկուած ենք Դաշնակիցներու նոր ծրագրին, որ կը կայանայ ստեղծումին մէջ փոքրացած Հայաստանի մը, կազմուած 3 նահանգներու մասերէ եւ Հայաստանի Հանրապետութենէն, եւ Ֆրանսան ձգելու որ առանձին լուծէ Կիլիկիոյ ճակատագիրը, որ 1916-ի Համաձայնութեան պայմաններով կը գտնուի իր ազդեցութեան կամ հոգատարութեան ոլորտին մէջ:

Զեզի ծանօթ է, Պարոնայք, որ Լորտ Քըրզընն էր որ, Լոնտոնի մէջ 1919-ի Նոյեմբերին, առաջին անգամ ինծի ծանուցանեց Դաշնակիցներու ծրագրին այս փոփոխությունը, ինծի ըսելով թէ Ամերիկա պիտի չընդունէր հոգատարությունը եւ թէ, որպէս հետեւանք, Ամբողջական Հայաստանի ծրագիրն այլեւս իրականանալի չէր: Ան աւելցուցած էր թէ Վեհաժողովը որոշած էր ստեղծել աւելի փոքր Հայկական Պետություն մը, բաղկացած ներկայ Հանրապետութենէն, Արեւելեան Նահանգներուն մէկ մասով, Սեւ Ծովու վրայ ելքով մը:

Հա՛րկ է ըսել թէ պայքարեցայ այս ծրագրին դէմ, որ այնքա՛ն անողորմ հարուած մը կը հասցնէր մեր յոյսերուն, թէ պահանջեցի Խարբերդն ու Կիլիկիան, իրեն յիշեցնելով թրքական տիրապետութենէն հայկական հողամասեր

ազատագրելու Դաշնակիցներու խոստումները, եւ առաջ բերելով բոլոր փաստարկութիւնները, որոնք նպաստաւոր էին մեզի: Լորտ Քրրզըն պատասխանեց թէ ամբողջ ընդարձակ շրջանը, որ արեւելեան երեք նահանգները կը բաժնէ Կիլիկիայէն, եւ որ կ'ընդգրկէ Տերսիմը, Խարբերդն ու Տիարպէքիքը, երբեք հայկական մեծամասնութիւն չէ ունեցած: Եւ հակառակ իմ ժխտումներուս, ան յամառեցաւ իր տեսակէտին մէջ եւ զայն կրկնեց Խորհրդարանի իր ճառին մէջ: Ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, Անգլիան, ըստ իրեն, պէտք չէ որ խառնուէր, այդ նահանգը ամբողջութեամբ ֆրանսական ազդեցութեան գօտիին մէջ գտնուելուն եւ Անգլիա 1916-ի Համաձայնութեամբ յանձնառու ըլլալով հոն չմիջամտելու:

Քանի մը օր ետք, նոյն ծրագիրը ինծի հաստատեց Պր. Պերթըլօ, որ, անոր հակառակ, իմ խնդրանքներուս պատասխանելով, ինծի խոստացաւ թէ Կիլիկիան, որ Ֆրանսայի պէտք է վերադարձուի տակաւին լաւ չորոշուած կարգով մը, Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատման [պարագային], պիտի վայելէ առանձնաշնորհեալ վարչաձեւ մը, եւ թէ մենք, հայերս, պէտք էր սպասէինք լուծման, որ լիովին գոհ պիտի ձգէր մեզ:

Ուստի Անգլիա եւ Ֆրանսա համաձայն էին Կիլիկիան դուրս ձգել ապագայ Հայկական Պետութենէն. այսինքն՝ ընդդիմանալ Ամբողջական Հայաստանի: Անոնք չէին սահմանափակուել պարզ խօսքերով զայն յայտարարելով, այլ յիրաւի մեզի փաստեր տուին իրողութիւններով: Իրաւամբ, ֆրանսական կառավարութիւնը պահանջեց Անգլիայէն, միշտ 1916-ի Համաձայնութեան բերումով, անգլիական ուժերու վերացումը Կիլիկիայէն եւ այդ նահանգը գրաւեց ֆրանսական զօրքերով: Ասիկա Ամբողջական Հայաստանի մեր ծրագրին կործանումն էր գործողութեամբ մը:

Սիւսլ պիտի ըլլայ հաւատալ թէ մենք այս ծրագիրին միացանք առանց պայքարելու: Հարցը ուսումնասիրուած էր բազմաթիւ նիստերու ընթացքին Ամբողջական Պատուիրակութեան կողմէ, Հանրապետութեան Պատուիրակութեան մեր գործակիցներուն հետ, եւ միայն մանրագին քննարկումներէ եւ Ամբողջական Հայաստանի մեր ծրագիրը պահպանելու բոլոր ճիգերէն ետք, եւ միայն Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան Խաղաղութեան Վեհաժողովէն քաշուելէ ետք, պարզ դարձաւ թէ այլեւս պէտք չէր վստահելինք ամերիկեան հոգատարութեան, թէ մենք պէտք էր որոշէինք հետեւիլ մեզի պարտադրուած ծրագրին:

Մեզ ամբաստանեցին յստակ ծրագիր չունենալու եւ առանց մեթոտի գործած ըլլալու մէջ: Եթէ կ'ուզուի ըսել թէ մենք անփոփոխ ծրագիր մը չենք ունեցած եւ զայն փոխած ենք իրադարձութիւններու ընթացքին, որոնք պատահած են տարուան մը ընթացքին եւ խորապէս փոխած են քաղաքական կացութիւնն ու բնոյթը խնդիրներուն, զորս Խաղաղութեան Վեհաժողովը պարտ էր լուծել, ասիկա կատարելապէս ճիշդ է: Մենք իրօք պարտաւոր էինք մեր պահանջներն ու ըղձանքները պատշաճեցնել նոր պայմաններուն, զորս պիտի դիմագրաւէինք: Եւ ասիկա ճիշդ է ոչ միայն մեզի համար, որ չենք ներկայացներ իր կամքը պարտադրել կրօնք Տէրութիւն մը, այլեւ նոյնինքն Մեծ Տէրութիւններուն համար, որոնք Չինադադարէն ի վեր հարկադրուած էին իրենց քաղաքականութիւնը փոխել մէկէ անկէ անգամ, իրենց պահանջներուն շուրջ բանակցիլ եւ զանոնք պատշաճեցնել իրադարձութիւններով ստեղծուած նոր պայմաններուն: Այս պայմաններուն ներքեւ, որդեգրել ծրագիր մը եւ պնդել զայն պահպանել ընդդէմ բոլոր խոչընդոտներու, առանց որեւէ բան փոխելու, ոչ միայն սիւսլ պիտի ըլլար, այլ՝ ձախողութեան դիմել: Դիւանագիտութեան բուն էութիւնն իսկ օգտուիլ է իրադարձութիւններէ՝ լաւագոյնս պաշտպանելու համար շահերը:

Այս բացատրութիւններէն ետք, այժմ կը փափաքիմ քանի մը բառ ըսել ներկայ կացութեան մասին, ինչպէս որ իրադարձութիւնները զայն դարձուցած են Համագումարի անցեալ նստաշրջանէն ի վեր: Քաղաքական աշխարհի մէջ պատահեցան իրադարձութիւններ, որոնք ամբողջովին փոխեցին եւ շրջեցին այդ շրջանի կացութիւնը: Այդ ատեն մենք կը գտնուէինք Թուրքիոյ հետ Չինադադարի կնքման վաղորդայինն եւ ազգայնական շարժումը տակաւին չունէր այն ծաւալը, որ ստացած է անկէ ի վեր: Ան նոյնիսկ այնքան զանցառելի կը թուէր յաղթական Դաշնակից Տէրութիւններուն, որ Գերագոյն Խորհուրդը քիչ յետոյ ճամբու դրած էր Օսմանեան Պատուիրակութիւնը, որ Ֆրանսա եկած էր Հաշտութեան բանակցութեան համար, որկելով պատմական նամակը, որուն ծանօթ էք, եւ ուր Պր. Բլեմանսօ, յանուն Գերագոյն Խորհուրդին, յայտարարեց թէ փորձառութիւնը չափազանց լաւ փաստած է թէ թուրքերը ատակ չեն օտար ցեղեր կառավարելու:

Հետեւաբար մենք իրաւունք ունէինք վստահելու մեր ժողովուրդին ազատագրութեան: Երկար սպասուած օրը պիտի ծագէր մեզի համար:

Նախագահ Ուիլսըն տակաւին Վեհաժողովին մասնակից էր եւ մենք գիտէինք թէ Պարոնայք Բլեմանսօ եւ Լօյտ Ճորն անպաշտօն կերպով իրեն առաջարկած էին, Ամերիկա իր մեկնումէն առաջ, Հայաստանի հոգատարութիւնը, որ Նախագահը պիտի ներկայացնէր Քոնկրէսին: Հետեւաբար լիովին արդարանալի էր մեզի

համար Ամբողջական Հայաստան պահանջել, քանի որ Միացեալ Նահանգները ի վիճակի էր ստանձնելու հոգատարությունը Մեծն Հայաստանի եւ այդպիսով իրագործելու մեր ըղձանքներուն բովանդակ ծրագիրը: Դժբախտաբար, սակայն, Նախագահը անմիջապէս որ Ամերիկա վերադարձաւ, իր դէմ գտաւ Քոնկրէսին մէջ անկարելի ընդդիմութիւն եւ անոր յաջորդող պայքարը հարցը առկախ ձգեց ամիսներով, նախատեսել տալով վերջնական մերժում մը: Եւ իրօք, Ուաշինկթընի Քոնկրէսը հիմա մերժած է, ինչպէս որ շատ կը վախճայինք, հոգատարութեան առաջարկը, որ Գերագոյն Խորհուրդը պաշտօնապէս ըրած էր Ամերիկայի՝ Սան Ռեմոյի նստաշրջանի ընթացքին: Այսօր Ամերիկա քաղաքականապէս անտարբեր է Հին Աշխարհի անցուդարձերուն հանդէպ: Նախագահ Ուիլսըն՝ հիւանդ, սաստկօրէն ընդդիմադրուած, կորսնցուցած է իր ժողովրդականութիւնն ու ազդեցութիւնը:

Միւս կողմէ, Համաձայնութեան Մեծ Տէրութիւնները կը հետեւին քաղաքականութեան մը, որ յստակօրէն տարբեր է եւ երբեմն նոյնիսկ հակադիր անոր, զոր կը հետապնդէին նախապէս: Եւ նոր դժուարութիւններու եւ իրենց տակաւ ծանրացող պատասխանատուութիւններուն դիմաց, անոնք հետզհետէ կարգով հրաժարեցան իրենց սկզբնական ծրագրերէն: Անոնք նախ յայտարարեցին թէ ի վիճակի չէին ստանձնելու Հայաստանի հոգատարությունը, նոյնիսկ՝ կրճատեալ: Լորտ Քրըզըն անցեալ Նոյեմբերին Լոնտոնի մէջ ինքն իսկ ինծի հաստատեց անկարելիութիւնը, իսկ որոշ ժամանակ անց Պր. Լօյտ Ճորն, Համայնքներու Պալատին մէջ ի պատասխան հարցաքննութեան մը, կը յայտարարէր թէ Ֆրանսա չի կրնար, թէ Անգլիա չի կրնար Հայաստան երթալ օգնութեան պատուէրով մը: Դեռ աւելին, բազմաթիւ անգամներ լսելէ ետք Համաձայնական Տէրութիւններու հանդիսաւորապէս յայտարարելը թէ Թուրքիա պիտի պատժուի, թէ բոլոր ոչ-թուրք ցեղերը պիտի դուրս բերուին անոր հարստահարիչ եւ չարաղէտ կառավարութենէն, թէ անոր կայսրութիւնը պիտի կրճատուի եւ կիրարկուի միայն թրքական երկիրներու մէջ, կը տեսնենք թէ անոնք այսօր այս սկզբունքը կը գործադրեն իսլամ երկիրներու վրայ, ինչպէս՝ Արաբիան, Միջագետքն ու Սուրիան, բայց թրքական տիրապետութեան ներքեւ կը պահեն հայ ազգաբնակչութիւնները, որոնց լրիւ ազատագրում խոստացուած էր: Թրքասէր քաղաքականութիւն մը, կամ առնուազն թուրքերու նկատմամբ ներողամտութիւն եւ խնայողութիւն մը, կը գտնուի մէկէ աւելի Դաշնակիցներու օրակարգին վրայ: Նոյն անոնք, որոնք սկզբնապէս ներկայացած էին որպէս ամենավճռականները՝ Թուրքիոյ հետ վարուելու արդար խստութեամբ, այսօր անոր ամենաներողամիտ պաշտպաններն են, եւ այսպիսով է որ Սան Ռեմոյի մէջ որոշ Դաշնակիցներ, մինչեւ այդ պահը շատ նպաստաւոր [կեցուածքով] հայկական պահանջներուն նկատմամբ, կրկին քննութեան բերին Հայկական Պետութեան արդէն հաստատուած սահմաններու հարցը, Թուրքիոյ ձգելու համար շրջաններ, ի շարս որոնց Էրզրումը, որուն մեր սահմաններուն մէջ ընդգրկումը Գերագոյն Խորհուրդէն ձեռք բերած էինք Լոնտոնի մէջ:

Պէտք չունիմ քննելու եւրոպական քաղաքականութեան այս շրջափոխութիւնները, ո՛չ ալ գնահատելու զանոնք: Պիտի բաւէ յիշել որ ասիկա ամէն բանէ առաջ հետեւանքն է լուրջ սխալներուն, զորս գործած են Զինադադարին բանագնացները եւ արտակարգօրէն երկար ձգձգումներուն՝ Թուրքիոյ խնդրին լուծման: Ազգային Պատուիրակութիւնը փորձած էր ամէն բան Զինադադարի ստորագրութենէն առաջ՝ Համաձայնական Տէրութիւններուն ցոյց տալու վտանգներն ու թուրքերու զինաթափման եւ Համաձայնական ուժերու կողմէ Հայաստանի գրաւման համար միջոցներ ձեռք առնելու անհրաժեշտութիւնը: Անոր [Ազգ. Պատուիրակութեան Վ.Դ.] իր ճիգերուն մէջ վեհանձնօրէն օգնած է հայերու մեծ բարեկամ մը՝ Սըր Մարք Մայքսը, որուն մահը այն օրէն ետք եղած է մեծ կորուստ մը մեր դատին համար: Բայց մեր զգուշացումները դժբախտաբար չէին լսուած: Եւ թուրքերը, որոնց դէմ ոչ մէկ ռազմական նախազգուշութիւն առնուած էր, կրցած էին վերակազմակերպուիլ, զօրանալ, բարձրացնել իրենց գլուխները: Եւ այսօր Տէրութիւնները, որոնք չեն ուզեր ընել անհրաժեշտ ճիգն ու զոհողութիւնը, կը բանակցին անոնց հետ եւ կը կատարեն զիջումներ, որոնց համար մենք, հայերս, կը վճարենք զինները:

Այս է, ուրեմն, այժմու կացութիւնը՝ բաղդատած տարի մը առաջուանին հետ՝ ամբողջովին փոխուած ի վնաս մեզի, ինչպէս ըսի նախապէս:

Կարելի՞ է անոր պատասխանատու նկատել Ամբողջական Պատուիրակութիւնը, որ, պէտք չէ մոռցուի, ուղղութիւն չէր տար իրադարձութիւններուն եւ միայն պարտաւոր էր խոնարհիլ, փորձելով առաւելագոյնս օգտուիլ անոնցմէ, եւ որ ո՛չ միայն չէր ներկայացներ իր կամքը պարտադրելու կարող Տէրութիւն մը, այլեւ նոյնիսկ չէր ճանչցուած Պետութիւն մը, որուն ձայնը լսելու կը համակերպին:

Եւ սակայն, ըստ որոշ քննադատութիւններու, որոնք կատարուած են մեզի եւ որոնց անողորմութիւնը կարելի ըլլայ թերեւս բացատրել, պիտի թուէր թէ, եթէ այլեւս երբեք հարցը չի վերաբերիր Ամբողջական Հայաստանի մը եւ եթէ Տէրութիւնները նուազեցուցած են ասպազայ Հայկական Պետութիւնը չորս նահանգներու,

որոնց սահմանները չեն իսկ հաստատուած եւ ենթարկուած են Նախագահ Ուիլյամսի իրաւարարութեան, պատճառն այն է, որ Ազգային պատուիրակութիւնը չէ յամառած Ամբողջական Հայաստանի մը իր պահանջքին մէջ: Եթէ Սեւրի Դաշնագիրը Կիլիկիան թողու թուրքերուն, եւ եթէ ֆրանսացիները, փոխարինելէ ետք անգլիական զօրքերը, որոնք հայերը կը պաշտպանէին Կիլիկիոյ մէջ, այսօր ետ կը քաշուի,- հակառակ մեզի եղած բոլոր յանձնառութիւններուն,- Մուսթաֆա Քեմալի հրոսակներուն առջեւ, մի՞թէ դարձեալ Պատուիրակութեան յանգանքը պիտի չըլլայ ատիկա:

Ինչքա՞ն սխալագործութիւններու համար Պատուիրակութիւնը պետք չէր մեղադրեր ինքզինք:

Անշուշտ յաւակնութիւնը պիտի չունենամ ըսելու թէ երբեք չենք սխալած: Թէ սխալներ գործուած են՝ յետինը պիտի ըլլամ ուրացող: Կրնամ այդ մասին համաձայն ըլլալ Պր. Քլեմանսոյին, որ չվարանեցաւ խոստովանիլ ատեանին բեմէն:

Ըսուեցաւ թէ Համագումարը հրաւիրած պետք է ըլլայինք մեր ուղեցոյցներէն մէկուն այս փոփոխութիւնը ներկայացնելու համար: Անշուշտ, ոչ որ ինձմէ աւելի փափաքող էր ատիկա կարենալ ընելու: Կը հաւատա՞ք թէ ինքզինքս երջանիկ չեմ զգար ճիշդ այս պահուն ձեզ հոս ունենալով՝ ձեզի ներկայացնելու համար մեր վարչութիւնը եւ ձեզի ձգելու արդարութիւն ընելը քննադատութիւններուն, պիտի ըսէի՝ ամբաստանութիւններուն, զորս Համագումարի կարգ մը անդամներ ուղղած են մեզի: Սակայն դիւրին բան չէ գումարել Համագումար մը, որուն անդամները ցրուած են ամենահեռաւոր երկիրներու մէջ, Երեւանէն Պաղտատ եւ Ամերիկա: Այսուհանդերձ, Պատուիրակութիւնը այդ պիտի ըներ, եթէ ըլլար բացարձակ անհրաժեշտութիւն եւ եթէ մտածած ըլլար թէ կրնայինք լուծել հարցը որ կը դրուէր, մեր ըրածէն տարբեր եղանակով, ենթարկուելով Համաձայնական Տէրութիւններու ծրագրին փոփոխութեան, որ գտնուելով անկարելիութեան առջեւ Ամերիկեան Հոգատարութիւնն ստանալու, որոշած էր հրաժարիլ Ամբողջական Հայաստանէ մը եւ մեզի պարտադրել փոքրացուած Հայաստան մը, կազմուած՝ երեք նահանգներու միացումովը Հայաստանի Հանրապետութեան:

Պատուիրակութիւնը չխորհեցաւ թէ Համագումարը պիտի որդեգրէր իրենիմէն տարբեր վարքագիծ մը, եւ հաւատաց թէ, նոյնիսկ եթէ գտնուէր անդամ մը, որ պահանջէր մեր կառչած մնալը Ամբողջական Հայաստանի խիստ ծրագրին, մեծամասնութիւնը մեզի հետ պիտի ճանչնար թէ որքան անքաղաքական եւ անհնար պիտի ըլլար մեզ դնել Վեհաժողովի որոշումներուն բացարձակ հակադրութեան մէջ: Եթէ, հետեւաբար, մենք սխալած ենք, ես կը պահանջեմ եւ կը ստանձնեմ ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

Ես կանգ կ'առնեմ, Պարոնայք: Կը խորհիմ թէ պատասխանեցի, եթէ ոչ բոլոր, առնուազն ամենակարեւոր քննադատութիւններուն, որոնք ուղղուած էին մեզի: Որպէսզի կարենաք դատել իրերու լիւ գիտութեամբ, ես զանոնք ներկայացուցի աւելի երկարօրէն քան առաջադրած էի, եւ կը տեսնեմ թէ տակաւին ոչինչ ըսած եմ Խաղաղութեան Դաշնագրին մասին, որ նոր ներկայացուած է թուրքերուն եւ որուն քննութիւնը պիտի պահանջէր երկար նիստ մը:

Ազգային Պատուիրակութեան զեկուցումը, որ Պր. Չօպանեան կարդաց, ձեզի տուաւ Պատուիրակութեան գործունէութեան ուրուագիծը ձեր առաջին նստաշրջանէն ի վեր, եւ ձեզի տրուեցան յաւելեալ բացատրութիւններ Պատուիրակութեան անդամներու կողմէ՝ ի պատասխան ձեր հարցումներուն. բայց ինծի դեռ պիտի մնար ձեզի հետ քննել կացութիւնը, որ ներկայացած է մեզի Խաղաղութեան Դաշնագրով, ինչպէս նաեւ նոր ծրագիրը եւ ուղեցոյցները, զորս պիտի որոշէք որդեգրել՝ բաժնուելէ առաջ, զանոնք համապատասխանեցնելու համաշխարհային քաղաքականութեան նոր պայմաններուն:

Յաջորդ նիստի մը պիտի ընեմ զայն, եթէ փափաք յայտնէք. սակայն նախ պիտի սպասենք որ դուք ձեր տեսակէտը արտայայտէք Ազգային Պատուիրակութեան վարչութեան մասին, որ փորձեցի ձեզի բացատրել որքան կրնայի, եւ որուն համար ներողութիւն կը խնդրեմ՝ ձեզի այսքան երկար խօսած ըլլալու համար:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ MD320, L495–L511, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Հրաժարման Նամակ⁶²

Պարոն Նախագահ Հայ Ազգային Համագումարի
Փարիզ

Պարոն Նախագահ,

Եթե տարիները, որոնցմե հինգը՝ պատերազմի սկիզբէն ի վեր, զորս նուիրեցի մեր ազգային դատին պաշտպանութեան, ինծի այնպիսի յոգնութիւն պատճառեցին, ուժգնօրէն խախտեցին առողջութիւնս, որ պարտաւոր կը զգամ հրաժարիլ Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահի պաշտօնավարութենէն, որ Ն.Ս. Կաթողիկոսը նախ եւ առաջ, ապա նաեւ Ազգային Համագումարը, մեծ պատիւը ըրած էին ինծի վստահելու:

Որոշ ժամանակ առաջ արդէն որոշած էի զայն, եւ պարզապէս յետաձգած էի, յուսալով որ ուժս ինծի թոյլ պիտի տար դիմանալ մինչեւ թրքական խնդրին լուծումը: Ուզած էի զայն յայտնել Ն.Ա. մեր Չաւէն Պատրիարքին, Փարիզէն իր մեկնումէն առաջ, եւ անձամբ ձեգի ալ յայտնած էի վերջերս խօսակցութեան մը ընթացքին: Սակայն երկու պատճառներ ինծի որոշել տուին քաշուիլ առանց ուշացումի:

Այսօր այլեւս կասկած չկայ, ի դէպ, թէ թուրքերը պիտի չընդունին Դաշնագիրը եւ թէ Հայկական Հարցը կարելի պիտի չլլայ լուծել տակաւին որոշ ժամանակ մը: Ես չեմ կրնար մտածել որ այդքան կը սպասեմ ծայրայեղ յոգնութեան այն վիճակին մէջ, ուր կը գտնուիմ, եւ որ՝ յառաջացեալ տարիքիս՝ ինծի անկարելի կը դարձնէ աշխատիլ այնքան որքան մեր Ազգը իրաւունք պիտի ունենար ակնկալել ինձմէ, ինչպէս անցեալին:

Միւս կողմէ, պաշտօնավարութիւնս ստացած ըլլալով Ազգային Համագումարէն, որ պիտի լուծուի քանի մը օրէն, կարելոր է որ թողքեմ քանի դեռ ան [Ազգային Համագումարը- Վ.Դ.] կը պաշտօնավարէ եւ յաջորդս միայն անոր կողմէ կրնայ նշանակուիլ, որպէսզի անոր հնարաւորութիւն տրուի, իր աշխատանքի աւարտէն առաջ, նշանակելու նոր Նախագահ մը, անոր տալու համար նոր հրահանգներ:

Հետեւաբար պատիւը ունիմ Ազգային Համագումարին ներկայացնելու հրաժարականս որպէս Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ եւ անոր յայտնելու ցաւս անկէ բաժնուելուս համար:

Պիտի աւելցնեմ թէ առանց խոր յուզումի չէ որ կը լքեմ պաշտօնավարութիւն մը, որուն լիովին նուիրուած էի, որովհետեւ երբեք պիտի չմոռնամ բազմաթիւ քաջալերանքներն ու շնայլ զգացումները, որոնցմով բոլոր երկիրներէն հայրենակիցներս՝ այս երկար եւ ցաւագին տարիներուն եւ բոլոր առիթներով՝ ինծի տուած են այնքան յուզիչ եւ հայրենասիրական վկայութիւններ: Իրենց հանդէպ պիտի պահեմ, մինչեւ վերջին օրերս, սրտագին երախտագիտութիւնս իմ վրայ իրենց ունեցած վստահութեան համար եւ որ առանձին ինծի նեցուկ կանգնած եւ մխիթարած է զիս ամենամուօք օրերուն:

Բայց թէւ մենք դեռ պիտի անցնինք տագնապալի ժամերու մէջէն, կը մօտենայ ժամը, ուր մեր քաջարի Ազգը, որուն տառապանքները, այս պատերազմի ընթացքին, իրենց աղէտով գլեցին անցան ամէն ինչ որ պատմութիւնը մինչ այդ արձանագրած էր, պիտի տեսնէ ծագիլը իր վերածնութեան օրուն. եւ այս վստահութեամբ է որ կը գտնեմ Հայաստանի համար այլեւս աշխատելու ուժը չունենալուս մխիթարանքը:

Հանձնելք ընդունիլ, Պարոն Նախագահ, հաւատարմութիւն շատ բարձր մեծարանացս:

Ստորագրուած՝ Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Ես, ըստ պարտաւորութեանս, այս նամակը հաղորդած եմ, ձեզի ուղարկելէ առաջ, Ազգային Պատուիրակութեան գործակիցներուս, որոնք համերաշխութեան ոգիով մը զիս կը պարտաւորեցնեն ձեզի

⁶² Գաբրիէլ Նորատունկեանի ուղղուած այս նամակին թարգմանեալ այլ տարբերակի մը կը հանդիպինք Փարիզի Ազգային Բ. Համագումարի ատենագրութիւններուն կից (Վիրաբեան, 634-635):

ըսելու թե իրենք նոյնպէս կը հրաժարին, որպէսզի Համագումարը կարենայ նոր Ազգային Պատուիրակութիւն մը նշանակել:

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L490–L491, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

Փարիզ, 14 Յունիս 1920

ՊԱՏՃԷՆ

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Ինչպէս որ պատիւը ունեցած էի Ձերդ Ամենապատուութեան իր մեկնումէն առաջ տեղեկացնելու, Համագումարին տուի որպէս Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ հրաժարականս առողջական վիճակիս եւ ծայրայեղ յոգնութեանս պատճառով՝ որպէս հետեւանք ազգային դատին պաշտպանութեան նուիրուած եօթ տարիներուս, որոնք ինծի աւելի երկար թոյլ չեն տար ստանձնել այսպիսի ծանր պաշտօն մը: Հրաժարելով պաշտօնէն, որ ինծի վստահուած էր մեր Ազգին կողմէ, Ձերդ Ամենապատուութեան, Միացեալ [Համազգային- Վ.Ղ.] Խորհուրդին եւ Թուրքիոյ բոլոր հայրենակիցներուս սրտագին կը յայտնեմ անայլալ երախտագիտութիւնս ինծի հանդէպ եղած վստահութեան եւ ինծի տրուած հայրենասիրական քաջալերանքին համար, որոնք զիս տեւապէս մխիթարած եւ սրտայնդած են պարտականութեանս կատարման մէջ:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L494, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

— • —

Գերապատիւ
Տ. Մեսրոպ Ս. Եպսկ. Նարոյեան
Պատր. Տեղապահ Հայոց
Կ. Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Կը հաստատենք մեր Յունիս 9 թուակիր նամակը ուր ընդարձակօրէն պարզած էինք այն տագնապն ու սարսափը որ կ'ապրէր Այրնթապի հայութիւնը: Եթէ ոչ դարման մը, գէթ թեթեւացում մը ստանալու համար այս սարսափելի վիճակին երկու ներկայացուցիչ որկեցինք Պէյրութ, ուր դիմած են Ժէներալ Կուրոյին (գրաւոր), որ նախ պատասխանած է թէ «ինք չի կրնար ցարգել Մուսթաֆա Քէմալի հետ կնքած պայմանագրութիւնը, հայերը պէտք է որ համակերպին», երկրորդ դիմումին, իր խորհրդականին միջոցաւ պատասխանած է թէ.

Ա. Հայերէն ոչ մէկը թուրք իշխանութեանց կողմէ չպիտի ձերբակալուի կամ բանտարկուի. հայերը գէնքեր-նին չպիտի յանձնեն:

Բ. Բացարձակապէս հայոց կեանքը պիտի ապահովուի, եւ եթէ երբեք թուրքերուն կողմէ հայոց վրայ ոտնձգութիւն ըլլայ, իրենք գործնականապէս պիտի պաշտպանեն:

Գ. Հայոց ապրուստը պիտի ապահովեն: Այս հրահանգները պիտի հեռագրեն անմիջապէս Այնթապի քօլօնէլին, առ ի գործադրութիւն:

Ահա Պէյրութի մեր ներկայացուցիչներուն դիմումին արդիւնքը: Վերոյիշեալ երեք պայմանները հեռագրուած են Այրնթապ. երկու շաբաթ է ի վեր Այրնթապու հայերէն անոնք որ ծեր, թշուառ, անկարող ու կոռւելու անընդունակ էին իրենց ընտանիքով 3500ի մօտ Այրնթապէն հեռացած էին, Ամերիկ. Կարմիր Խաչի դիմումով կամ ֆրանս. իշխանութեանց որոշումով, քանզի պարէնի դժուարութիւնը ստիպած է այդ կարգադրութեան, իսկ Այրնթապի Ամերիկ. Որբանոցին պատասպարեալները կը փոխադրեն ի Պէյրութ (3000ի չափ են) երեք շաբաթ է ի վեր: Այրնթապէն իրենց ծախքով Ամերիկա երթալու պատրաստուածները Կ. Խաչը իր պաշտպանութեան տակ միջեւ Պէյրութ կը դրկէ: Ամէն գովասանքէ վեր է Կարմիր Խաչին ցոյց տուած այս մարդասիրական վարմունքը:

Զեր Գերապատուութեան կողմէ Ամերիկ. Կարմիր Խաչի միջոցաւ Այրնթապի եւ Ուրֆայի համար որկուած հազար հինգ հարիւր ոսկիէն հազարը յատկացուցինք Այրնթապի, տիրող շատ ստիպողական պէտքին վրայ, իսկ 500ը յանձնեցինք Տքթէ Լէմպրթի ամենամօտ ժամանակի մէջ Ուրֆա հասցնելու համար: Այս կարգադրութիւնը Տքթէ Լէմպրթի խորհուրդով եւ Ազգ. Միութեան հետ խորհրդակցաբար կատարուեցաւ, որով հետեւ յարաբերութեանց դժուարութիւններու պատճառաւ անմիջական կերպով Ուրֆայի օգնութիւն հասցնելու կարելիութիւն չկայ, իսկ Այրնթապը կը տուայտի անբացատրելի թշուառութիւններու մէջ: Յիշեալ գումարը Քիլիս որկեցինք, Պարենաւորումի Յանձնախումբին, եւ անկէ ստացագիր ստացանք, յաջորդիւ հաշուեկշիռը կը ներկայացուի Զերդ Գերապատուութեան:

Այրնթապի այժմու կացութիւնը շատ լաւ կը պարզէ Զեր Սրբազնութեան ներփակ որկուած նամակի մը պատճէնը, զոր ստացանք այսօր Այրնթապի Կաթող. Փոխանորդէն: Աւելորդ կը նկատեմ ուրիշ բացատրութիւններ տալ անոր վրայ, քանի որ այնքան հարազատօրէն կը բացատրէ կացութիւնը եւ կարիքը:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ

⁶³ Հակառակ անոր որ այս յաւելուածով ներկայացուող վաւերագրերուն պարունակած իրադարձութիւնները, ինչպէս Այնթապի վերաբերեալ այլ յաւելուածով նախապէս ներկայացուած վաւերագրերը, բաւական մանրամասն եւ ընդարձակ կերպով ներկայ են Գէորգ Ա. Սարաֆեանի երկհատոր «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց» խնամեալ աշխատութեան Բ. հատորին (Լոս Անճելըս, 1953) շարք մը գլուխներու մէջ, իրենց առանձնայատուկ կարեւորութիւնը կը ստանան յիշեալ հատորէն բացակայ տեղեկութիւններուն համար:

Օրինակ, բաղդատութիւն մը երեւան կը հանէ տարբերութիւններ, հոգ չէ թէ չնչին, բանակցութիւններուն վերաբերող տուեալներու պարագային (էջեր 161–162):

Առաջն. Փոխանորդ Հայկաի
Յրթն. Քհնյ. Եսայեան

Յ.Գ.- Ձեր կողմանէ դրկուած =1500= լիր. օսմ. հնչունը հասաւ այնպիսի մի ժամանակ, մանաւանդ Այնթապու պարենաւորման նպաստելու տեսակէտէն որ իսկական արժէքը քառապատկեց: Ուրֆայի համար Տօրթ. Լըմպըրթի քով ալ արդէն կարելոր գումար կայ պատրաստ. սակայն առիթ չկայ գտնելու կամ առաքելու. հետեւաբար մեր 500 լիրան ալ իր մօտ ձգեցինք:

Յ. Բ. Ե.

Երէկ Վեհ. Ֆէյսալ թագաւորը քաղաքս ժամանեց: Այսօր Հայ-Արաբ Եղբ[այրակցութեան] Մասնախումբի հայ անդամներով ներկայացանք. յոյժ ժպտուն եւ հայրագորով ընդունելութիւն մը ցոյց տուաւ եւ հայոց համար մասնաւոր հոգածութիւն ունենալը շեշտեց: Մանաւանդ երբ յիշեցի Ձերդ Սրբազնութեան կողմանէ տեղի ունեցած այն թելադրանքը, որով հաւատարմութիւն եւ բարւոք յարաբերութիւն կը յանձնարարուէր դէպ արաբ ազգն ու կառավարութիւն, մասնաւոր գոհունակութիւն յայտնեց եւ արքայական բարեւները Ձեր Սրբազնութեան հաղորդել յանձնարարեց: Յաջորդով աւելի մանրամասնեալ տեղեկութիւններ հաղորդելու, կարծեմ, պիտի հարկադրուիմք, եթէ Կիլիկիոյ չարագուշակ նոր լուրեր իրականութիւն ստանան:

Յ. Բ. Ե.

* * *

Պատմէն

920 Յունիս 12 Այընթապ

Մեծայարգ Տիար
Ատենապետ Պատ. Հայ Ազգ. Միութեան
Հայկա

Մեծայարգ Տիար,

Յունիս 8 Գշ. օրը առտուն տեղւոյս գաղդ. քօյօնէլը Ազգ. Միութիւնը հրաւիրելով յայտարարեց թէ այլեւս ֆրանսացիք հայերուն հետ որեւէ կերպով յարաբերութեան մէջ չեն կրնար գտնուիլ. երկրորդ՝ այսօր կէսօրին հայ թաղերը թուրք կառավարութեան կողմէ պիտի գրաւուին. երրորդ՝ քաղաքիս արեւմտեան կողմը ֆրանսացւոց գրաւման տակ գտնուող, զոր օրինակ, Ամերիկ. հիւանդանոցին հարաւային արեւմտեան կողմի թուրք հիւանդանոցը թուրքերուն պիտի յանձնուի եւ հոն թուրք զինուորներ պիտի դրուին. չորրորդ՝ հայերը այսօր կէսօրէն ժամ մը առաջ պիտի երթան թուրքերուն քով եւ իրենց գործերը պիտի կարգադրեն թուրքերուն հետ առանձին: Այս հրահանգը կտրուկ եւ իբր անդառնալի հրամանի մը արդիւնք լսելէ ետքը ինչ տպաւորութեամբ մեկնեցանք քօյօնէլին քովէն չեմ կրնար պատմել. կրնաք երեւակայել 70 օր հերոսաբար եւ ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով կռուող եւ միշտ յաղթող հանդիսացող ժողովուրդի մը պատասխանատու մարմինը ինչ որ կը զգայ կրնաք կռահել: Քօյօնէլը երբ կը յայտարարէր այս հրահանգը, միշտ կը կրկնէր որ թշնամութիւնը վերսկսելու չէ, որովհետեւ արդիւնքը վտանգաւոր կ'ըլլայ եւ հայերը իրենք իրենց զլխուն կը մնան եւայլն: Ազգ. Միութիւնը հոնտեղէն մեկնելէն ետքը ընդհանուր ժողովուրդը համախմբելով կացութիւնը պարզեց եւ աւելի ընդարձակ շրջանակէ մէկ պատասխանատու մարմին մը կազմեց եւ սկսաւ թուրքերու հետ յարաբերութեան մտնել: Յունիս 9 իրիկուան մօտ թուրք հիւանդանոցը յանձնուեցաւ թուրքերուն, հետեւեալ գիշերը մեր դիրքերէն կարելոր մէկ տեղը Ազգօլի մզկիթը յանձնեցինք: Մեր փողոցները պիտի սկսին այսօր բացուիլ եւ վաղը բոլոր *նաստն*ները պիտի բացուին. թուրք կառավարութիւնը *խաւթի էօրֆիէի* յայտարարած է: Առջի իրիկուն ուշ ատեն մեր պատուիրակներուն տրուած պայմաններուն վրայ, յայտարարութիւն փակցուց պատերը, որով կը յայտարարէ թէ անցած դէպքերուն համար ոչ մէկ հայ ոչ մէկ կերպով չպիտի հետապնդուի եւ չպիտի պատժուի կառավարութեան կողմէ: Հայերուն զենքերը իրենց տունները պիտի մնան. եւ կարգ մը յորդորներ ժողովրդեան որ իրարու հաշտ պիտի ապրին եւայլն: Այընթապի կառավարութիւնը երէկ իմացուեցաւ որ պաշտօնապէս ենթակայ եղած է Մուսթաֆա Քէմալի վարչութեան եւ երէկ Ազգ. Միութեան պատուիրակները հայ ազգին կողմէ հեռագիր մը ուղղեցին Քէմալ փաշային թէ Այընթապի հայերը կ'ընդունին իր իշխանութիւնը

եւ կը խոստանան իսլամ հայրենակիցներու հետ ապրիլ ու գործակցիլ անկեղծօրէն: Ահա մեր կացութիւնը շատ համառօտ կերպով: Երբեք չեմ ուզեր գրել եւ պատմել մեր մտատանջութիւնները եւ ճգնաժամային կացութիւնը: Հիմա ընդհանուր ժողովրդեան մէջ կը տիրէ որոշ մտայնութիւն մը. ոչ ոք կը վստահի եւ ամէն ոք երկիւղ մեծ ունի, անշուշտ⁶⁴ իրաւամբ սոսկալի պատիժէն եւ ատելիէն: Հետեւաբար շատեր կը փափաքին մեկնիլ Այընթապէն ամէն գնով, նոյնիսկ մերկ եւ հետիոտն, բայց միջոց չկայ: Արդեօք այս մասին վերջին ճիգ մը եւ ջանք մը ընելով կրնա՞ք օգնութիւն մը ընել ոմանց համար: Այս խնդիրը հաճեցէք իմացնել Ամերիկեան հիւպատոսին, Տօքթ. Լէմպրոքի եւ առ որ անկ է, որպէսզի առանց արգելք հանդիսանալու ուզողները մեկնին այս տեղէն եւ դիւրութիւն գտնեն: Սա ներկայ կացութիւնը անտանելի է. հաճեցէք կարելին ընել, առիթ չփախցնել եւ վերջին օգնութիւն մը ընել:

Նիւթապէս շատ տկարացանք. կը լսենք թէ Եգիպտոսէն օգնութիւն հասած է մեզ համար. հաճեցէք անյապաղ հասցնել մեզ ինչ որ կայ մեզ համար, որովհետեւ սա եօթանասուն օրուան նեղութիւնը մեծ եւ անտանելի անձկութեան մատնած է զմեզ:

Մնամ աղօթարար
Կաթող. Փոխանորդ Այնթապու
Ներսէս Բհնյ. Ն. Թավուզճեան

Բնագրին հաւատարիմ ընդօրինակութիւնն է. Յրթ. Բհնյ. Եսայեան

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD6001, ենթաբաժին Խ, Խ391–Խ394, *հայերէն ձեռագիր*)

* * *

Այնթապ, 1 Յունիս [1920]

Երկու ամիս եղաւ որ Այնթապ պաշարուած է: 15 հազար ժողովուրդ միշտ կ'ուտէ ունեցածէն եւ այսօր մարդ գլուխ 100 տրամ (օրական) միայն ուտելով հագիւ ունինք մէկ ամսուան պարէն, որով եթէ Այնթապ պարէն չհասնի՝ ժողովուրդը անօթութենէ պիտի մեռնի: Այնթապի ժողովուրդը վարժուեցաւ հուրի եւ սուրի մէջ մնալու եւ կրակի տակ ապրելու, բայց անօթութեան երկիւղը հիմակուրդն սկսած է տանջել միտքերը:

Հինգ օրէ ի վեր անակնկալի մը առջեւ է Այնթապի ժողովուրդը եւ 15 օրէ ի վեր մտատանջ: Երկու շաբաթ առաջ Քոլոնէլը Ազգ. Միութիւնը կանչելով յորդորեց որ ժողովուրդին մէկ մասը կամ կէսը Այնթապէն հեռանայ, քանի որ պարենաւորումի դժուարութիւն կայ: Այս լուրը շատ գէշ ազդեց ժողովուրդին վրայ եւ կամաց կամաց բարոյալքում մը սկսաւ, որովհետեւ ժողովուրդը ասկէ կը հետեւցնէր թէ Փրանսա պիտի լքէր Այնթապը: Վերջապէս Քոլոնէլին հետ համաձայնութիւն մը գոյացաւ որ որբերը եւ Այնթապ գտնուող տարագիրները եւ երթալ ուզող այնթապցիները դրկուին:

Մայիս 25 Բշ. գիշեր 3000 հայեր ճամբայ ելան ֆրանս. զինուորներու հսկողութեան տակ, թրքական տարագրութենէն ատելի գէշ վիճակի մէջ, որովհետեւ ամէն մէկ անձ միայն արտօնուած էր առնել իրեն հետ ծածկոց մը եւ քանի մը օրուան ուտելիք եւ պարտաւորուած էր հետիոտն երթալ: Տպաւորութիւնը շատ գէշ էր, մանաւանդ երբ իրիկուան մօտ ֆրանս. բանակի մօտ հաւաքուած էր ժողովուրդը, թուրքերը երեք թնդանօթ կ'արձակէն ամբոխին վրայ, որոնք բարեբաղդաբար հեռուն ինկան եւ չպայթեցան: Ասոնք երթալէ յետոյ Քոլոնէլը հրամայեց երկրորդ կարաւանի մը պատրաստութիւնը տեսնել՝ մեկնողներուն թիւը քիչ համարելով: Այս անգամ ժողովուրդը ուզեց բոլորովին երթալ, քանի որ մաս մաս պիտի երթար: Երբ Ժեներալ տը լա Մոթ Այնթապ եկաւ, միեւնոյն յանձնարարութիւնը ըրաւ սա տարբերութեամբ միայն որ թիւը քիչ մը նուազ ցոյց տուաւ եւ Այնթապի մէջ առ առաւելն 8000 հոգի մնալուն հաւանեցաւ: Յաջորդ օրը Քոլոնէլը հաղորդեց թէ Ժեներալ Կուրոյի եւ Մուլթաֆա Քեմալի միջեւ զինադադար մը կնքուած է, որուն հիմնական պայմանն է եղեր Այնթապի հայոց թաղերուն վրայ դարձեալ թուրք իշխանութեանց տարածուիլը: Այս լուրը շանթահարեց Այնթապի հայերը: Հետեւեալ օրը կրկին Այնթապ եկաւ Ժեներալ տը լա Մոթ: Օր մը առաջ Քոլոնէլը թուրքերուն միութեսարըժը կանչեց որ զինադադարի վրայ խօսի, չեկաւ եւ պատասխան դրկեց թէ եթէ Այնթապը պարպելու

⁶⁴ Բնագրին մէջ՝ *ան շատ*, ինչ որ տրամաբանական չի հնչեր: Մեզի կը թուի թէ արտագրողը սխալ վերծանած է ձեռագիրը:

մասին կ'ուզէ խորհրդակցի, Քոլոնէլը իրենց քովը պէտք է երթայ: Երբ ժեներալը հասաւ, նոյն օրը միլիթսարըֆ[ը] եւ Քեմալ փաշայի կողմէ կարգուած պաշտօնեան Էօրֆան պէշ, եկան սպայակոյտ, երեք ժամ խորհրդակցեցան, եւ չկրցան համաձայնի, որովհետեւ թուրքերը պնդեցին որ իրենք հրահանգ առած են Քեմալ փաշայէն թէ ֆրանսացիք պիտի պարպեն Այնթապը: Ժեներալն ալ ըսաւ թէ ինքը Կուրդլէն հրաման առած է Այնթապ քաղաքին մէջէն իր երկու երեք տեղ գտնուող զինուորները քաշել եւ իր բանակով նստիլ Գոլէճին մէջ: Ետքը երկուքն ալ նոր հրահանգ ուզելէ յետոյ Քիլիսի մէջ զինադադարի տեղական պայմանները կնքելու որոշումով բաժնուեցան իրարմէ: Այսօր թուրք պատուիրակներ գացին Քիլիս: Քոլոնէլը երկու օրէ ի վեր կը հաղորդէ մեզի թէ հայ թաղերը պիտի յանձնուին Յունիս Տին թուրքերուն եւ անոնք պիտի կառավարեն: Հայերը կ'ընդդիմանան առարկելով թէ եթէ թուրքերը անգամ մը ներս մտնեն՝ բոլոր հայերը եթէ չջարդեն իսկ, յանցաւոր ու ապստամբ կը նկատեն, այլեւայլ կերպով կը դատապարտեն ու կախաղան կը հանեն: Ասոր համոզուեցաւ եւ առաջարկեց որ երեւելիներ եւ գործի վրայ գտնուողներ քաշուին երթան հիմակուրնէ: Մենք ասիկա թէ՛ անկարելի եւ թէ՛ անպատուաբեր նկատելով մեր անձին համար, չընդունեցինք: Երկու օրէ ի վեր կը վիճաբանինք այս խնդրոյն վրայ: Ինքը կը պնդէ որ Յունիս Տին դիրքերը քակելու ենք եւ թուրք իշխանութեան տեղի տալու ենք, իբր թէ այն հայոց վնաս մը չի կրնար հասցնել եղեր: Վերջապէս այսօր առտուն առաջարկեցինք ամբողջովին գաղթել: Փոխադրութեան միջոց չկայ ըսաւ ու հագիւ 80–100 կառք տրամադրել խոստացաւ:

11–12 հազար ժողովուրդ 80 կառքով կարելի չէ փոխադրել: Այնթապի հարստութեան բոլորը պիտի մնայ թուրքին, նոյնիսկ մեր գոյքերը եկեղեցի հաւաքելով բանալին իրեն յանձնել ուզեցինք, չկրցաւ ընդունիլ, որովհետեւ ես ներսը մարդ չեմ կրնար դնել ու չեմ կրնար հսկել ըսաւ: Հայերը արդէն երթալ չեն ուզեր եւ միայն ցոյց մըն էր որ կ'ընէին, բայց օգուտ չըրաւ: Այսօր կէսօրուան մօտ 20 տարեկանէ վեր բոլոր մարդիկը հաւաքուեցան եկեղեցի, կացութեան տեղեկացան, ժողովուրդէն խօսողներ եղան, երկու ժամ տեւեց խորհրդակցութիւնը, բողոքականաց առաջին եկեղեցիին մէջ խուռն բազմութիւն կար: *Րեֆերանտու* մը ըրինք, բայց շատ կանոնաւոր, բոլոր ժողովուրդը բացարձակ մեծամասնութեամբ, գրեթէ միաձայնութեամբ, որովհետեւ միայն երկու հակառակ քուէ կար հազարաւոր բարձրացեալ ձեռքերու դէմ, ժողովուրդը որոշեց Այնթապ մնալ, անօգնական կռուիլ թուրքին դէմ, պատնէշները քակել եւ պատնէշին վրայ մեռնիլ: Այս որոշումը հաղորդեցինք Քոլոնէլին, որ ապշահար մնաց, վասնզի միշտ կ'ըսէր թէ եթէ զինադադարի օրէնքին դէմ կռուիք մեզի հակառակ ըրած կ'ըլլայք եւ մենք երբեք չենք կրնար օգնել ձեզ: Յունիս 7ին թուրքերը հաւանօրէն պիտի առաջարկեն հայոց քակել դիրքերը, հակառակ պարագային սպառնալով յարձակիլ մեր վրայ հրացանով եւ թնդանօթով: Հայերը պիտի պատրաստուին մտնել անհաւասար կռիւի մը:

* * *

Այնթապ, 15 Յունիս [1920]

8–10 օրուան ուտելիք միայն մնացած էր, ուստի նկատելով որ 15–20 օրէն անօթութեան հետեւանօթ անձնատուր պիտի ըլլան հայերը, իրենց ընտրած ժողովին լիազօրութիւն տուին իր յարմար դատած եղանակով գործելու: Ժողովը գումարուեցաւ եւ իբր առաջին նախաքայլ որոշեց երկու դիրքերը յանձնել եւ բանակցութեան մտնել թուրքերու հետ սա պայմաններով. Ա. հայոց դիրքերէն ոչ մէկը չբանալ եւ կացութիւնը անխախտ պահել մինչեւ խորհրդակցութեան վերջը: Բ. պարենաւորման համար խոստում առնել, Գ. Հալեպէն արաբներէ եւ ամերիկացիներէ կազմուած յանձնախումբ մը հրաւիրել հաշտութեան պաշտօնապէս միջնորդելու համար: Բայց այս երեք պայմաններէն եթէ միայն առաջինն ալ ընդունուէր, պիտի յանձնէինք երկու դիրքերը, իսկ եթէ չընդունուէր՝ այն ատեն պիտի սկսուէր թշնամութեան: Թուրքերը առաջին պայմանը ընդունեցին ճիշդ եղածին պէս, Բ.ին համար ըսին որ ուզողը թող շուկայ իջնայ եւ պարէն հայթայթէ. Գ.ին համար ըսին թէ ասիկա շատ կ'ուշացնէ, հետեւաբար Տոքթ. Շեփըրտով թող գոհանայ երկու կողմն ալ: Արդ, այն օրը իրիկուան մօտ երկու դիրքերը յանձնուեցան թուրքերուն, որոնք իւրաքանչիւրին մէջ 20–30 մարդ պիտի դնէին, բայց երկուքին մէջ 160 մարդ տեղաւորեցին: Հետեւեալ օրը հայերը սա առաջարկը ներկայացուցին:

Ա. Ժամանակէ մը ի վեր յառաջ եկած վիճակին իբր արդիւնք դէպքերու համար որեւէ հայ ոչ մէկ կերպով չպիտի հետապնդուի եւ չպիտի պատժուի: Բ. Հայոց զէնքերը չպիտի գրաւուին: Գ. *Պօլլոթ* չպիտի ըլլայ: Դ. Քաղաքէն մեկնիլ ուզողները ազատ պիտի ըլլան: Ե. Հին պահականոցներու վրայ հայ թաղերու մէջ նորեր չպիտի հաստատուին:

Այս պայմանները ամէնն ալ գրեթէ ընդունեցին, բայց գրաւոր բան մը չտուին: Միայն կառավարութիւնը

պաշտօնապես յայտարարություն հրապարակեց, որուն մէջ հայոց առաջին առաջարկը նոյնութեամբ պահուած էր, Բ.ին համար ըսուած էր թէ հայերը իրենց զենքերը տունը պիտի թողուն եւ անգէն պիտի պտտին, Գ.ին համար թուրքերը ըսին թէ արդէն օրէնքով արգիւտուած է եւ չի կրնար ըլլալ, Դ.ին համար ալ ըսին թէ մեկնիլ ուղղորդ թող գայ *վերքա* առնէ երթայ, Ե.ին համար ըսին թէ պահականոց հաստատելու միտք չունին: Եւ դիրքերը բանալու խնդիրը թողուեցաւ Յունիս 13 Կիրակի օրուան: Յունիս 10ին Մուսթաֆա Քեմալի հեռագիր մը քաշուեցաւ հաւատարմութեան:

Թուրքերը Յունիս 9ին գրաւեցին պատրուակով մը Ագեօլի մզկիթը, Յունիս 12ին գրաւեցին Գալանլըյի պահականոցը հայոց գիտութեամբ եւ 13ին բացուեցան բոլոր փողոցները:

Ժողովուրդը Յունիս 11ին սկսաւ շուկայ իջնել եւ առնել ալիւր եւ այլն: Յունիս 13 Կիրակի օրը Գուվէյի Միլլիէի գոմանտանը⁶⁵ եւ անոր *եսկէր* ճելալ Գատրի եւ միւթեսարըֆը առաջին աղօթարանը եկան եւ բոլոր ժողովուրդը հոն ըլլալով խօսեցան եղբայրակցութեան, նորակազմ կառավարութեան՝ Մուսթաֆա Քեմալի փաշայի վստահութիւն յայտնելու եւ թշնամիին դէմ իբր հայրենակից գործակցելու պետքերուն վրայ: Հոն իբր հեռագրական լուր [միւթեսարըֆը- Վ.Ղ.] յայտարարեց թէ դաշնակից պետութիւնք Թուրքիոյ մասին իրենց որոշմագիրը սուլթանէն առին եւ Քեմալ փաշային հետ յարաբերութեան մէջ մտան: Ըսաւ նաեւ գերմանները ֆրանսայի դէմ պատերազմ յայտարարած են, ֆրանսացիին ասկէ քաշուիլ ստիպուած է եւ այլն:

Այսօր, Յունիս 15, թուրքերը գրաւած են Գազանլը պահականոցը մինչեւ փաշա Սոգազըի ծայրը. գրաւեցին նաեւ Թօփպաշեաններու ջաղացքին քովի գինետունը, Իշխանի տունը, որ հայոց կարելուր մէկ դիրքն էր, Զինարչի ճամին եւ Նիկողոս աղայի տունը իրենց ձեռքն է. լատինաց վանքը ֆրանսացիներէն պարպուեցաւ. Ագեօլի մզկիթը գրաւեցին: Հայոց ազգ. օթելը զինուոր դրին, պէզազ Ահմէտի օթելը գրաւեցին, թուրք հիւանդանոցը գրաւուած է: Այս կերպով հայերը պաշարուած են ամէն կողմէ: Այսօր հակառակ իրենց խոստումին Ալի պէյին տունը դրին 20 զինուոր իբր պահակ 3 օրուան քաշքշուքէ ետքը:

Այսօր հայերը վճռապէս որոշեցին որ եթէ վաղը կամ միւս օրը թուրքերը նոր ոտնձգութիւն ընեն՝ ընդդիմանան, իսկ եթէ պատճառ չտրուի, ապրիմք հաշտ ու լուռ:

Յունիս 8էն ի վեր ֆրանսացիներու հետ հայոց յարաբերութիւնները խզուած են:

Դիրքերը բանալով հայերը կորուստ մը չեն ըրած դեռ: Այս կռիւի դադարը հայոց համար սա օգուտը ունեցաւ թէ հասկցան թէ ի՞նչ է Այնթապի թուրքերուն վիճակը, Այնթապի նորակազմ կառավարութեան եւ Միլլի զինուորներու կազմը եւ ուժը: Այնթապ կը գտնուի հիմա Միլլիներու տիրապետութեան տակ. հարուստները թալլուած եւ ցրուած են, եւ երբեք ուժ չեն ներկայացներ. միջին դասակարգը գոհ չէ Միլլիներէն բայց ձայն չի կրնար բարձրացնել. զինուորական կազմակերպութիւնը թոյլ եւ տկար է. զինուորները միշտ կը փախչին եւ կը ցրուին. չէթէները եթէ շատնան կը վախնան որ թալան ըլլայ Այնթապի մէջ: Հիմա սկսած են չէթէական դրութիւնը օրինաւոր զինուորութեան վերածել: Ոչ մէկ ուժով կազմակերպութիւն չկայ. հասարակ ժողովուրդին մէջ յիսկալութիւն կայ հայոց դէմ, բայց սպաները կը վստահեցնեն թէ հայերուն դէմ գէշ միտք չկայ եւ չի կրնար ըլլալ. ցորեն, ալիւր եւ իւղ շատ չկայ. հայերը կ'առնեն բայց քիչ եւ առօրեայ պէտքին չափ հագին: Հայը երբեք բան մը չի կրնար ծախել, սաստիկ *յօյքոթ* կայ. հայ արհեստաւորները չեն կրնար գործել, վասնզի գործ բերող թուրքը կ'արգիւտի եւ կարելի չէ ձայն հանել:

Հայերը կը կասկածին թէ հայ թաղերը պիտի գրաւուին ներսէն եւ դուրսէն, հայոց զենքերը պիտի առնեն եւ հայերը պիտի հանեն իրենց թաղերէն՝ փոխադրելով եւ ցրուելով ուրիշ թաղերու մէջ: Սակայն այս բանին հայերը պիտի հակառակին:

Թուրք զինուորները հիմա Սամ կը նստին կ'ըսուի. ըսողներ ալ կան թէ Իսլահիյէի կողմերը գացած են, թերեւս Ամանոսի հայոց դէմ ճակատելու: Եթէ ֆրանսացիք քաշուին Այնթապէն, պաշարի տեսակետով պիտի նեղուինք բացարձակապէս, զի անոնց մնալուն պարագային թերեւս Քիլիսի ճամբով բան մը հայթայթել կարելի ըլլայ:

[Կաթողիկոսական Փոխանորդ
Ներսէս քհ. Թաւուզճեան]

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-I, L605–L606 եւ L610–L612, *հայերէն ձեռագիր*)

⁶⁵ Ազգային ուժերու հրամանատարը:

* * *

30 Յունիս [1]920 Հալեպ

Ամենապատիւ
Տ.Տ. Չաւեն Սրբազան Արքեպիսկ. Տէր Եղիա[յ]եան
Մեծանուն Պատրիարք Հայոց
եւ Նախագահ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան
Կ. Պոլսոյ

Սրբազան Հայր,

Այնթապ. Կաթ. Փոխանորդ Տ. Ներսէս քահանայէն 22 Յունիս թուակիր նամակը շատ տխուր եւ վտանգալի կը ներկայացնէ վիճակը: Սոսկալի կը վախնան երեւոյթներէն. կ'երեւի թէ ի մօտոյ կառավարութիւնը հայոց զէնքերը պիտի հաւաքէ, հայերը վերջնապէս որոշած են մերժել եւ քաջաբար դիմադրել ճիւղապիսի այդ ահաւոր ուժին. երկիւղ կայ որ հայերը ցանցնեն թուրք թաղերու մէջ: Յունիս 20 ազդ մ'ալ փակցուցած են քաղաքին մէջ թէ ով որ ֆրանսացւոց հետ յարաբերութիւն ընէ՝ խստիւ պիտի պատժուի: Վերջապէս վտանգը անխուսափելի է: Մուսթաֆա Բեմալի եւ ֆրանսացւոց համաձայնութիւնը լուծուած է:

Մարաշ սոսկալի երկունքի մէջ է. մանրամասնել աւելորդ է. Կիլիկիոյ շրջակայից տիրող կացութեան ելքին կը սպասուի Մարաշի բաղդը որոշելու... Սոսկալի վտանգ:

Ուրֆայի Ազգ. Միութեան 27 Յունիս թուակիր նամակէն տեղեկացանք որ Պատրիարքարանէն մեր միջոցաւ դրկուած =500= հինգ հարիւր լիւր. օսմ. (հնչուն) ստացած են Ամեր[իկեան] Կարմ[իր] Խաչի ձեռամբ: Նամակը ծայրէ ի ծայր գոհունակութիւն կը յայտնէ Միլի ուժերուն հետ իրենց ունեցած եղբայրակցական համաձայնութեան եւ տիրող ապահովութեան համար: Սակայն ընդհակառակն, սոսկալի կացութեան մէջ սարսափի հետեւանքով գրուած լինելը Ամեր. Կարմ. Խաչի պաշտօնեաներէն (նամակաբեր) ցաւօք իմացանք:

Էհնէշ գիւղի ջարդի մասին ականատեսի մը վկայութիւնը գրի առած է Այնթապու Կաթ. Փոխ. Տ. Ներսէս քինյ. Թավուզնեան եւ մեզ դրկած է: «Մենք երեք օր առաջ լսեցինք եւ մինչեւ այն օր կը կարծէինք թէ Էհնէշցիք կ'ապրին: Ահա հայ գիւղ մըն ալ փնճցաւ. Շնորհալիին աթոռը անգամ մ'ալ պղծուեցաւ...» կ'ըսէ նամակագիր տէր հայրը: Այն ահռելի ջարդին նկարագրականին ընդօրինակութիւնը ներփակ կը մատուցանեմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան:

Հալեպ. վիճակնիս ապահով եւ խաղաղ. արտաքին քաղաքականութիւնք եւ Կիլիկիոյ կացութիւնը եւ այլն մեր վրայ բնաւ չպիտի ազդէ, քանզի մենք բարի արար կառավարութեան հաւատարիմ գաւակներն ենք. եւ ըստ Ձերդ Ամենապատուութեան հրահանգաց, ամէն անդորրութիւն եւ հանգիստ կ'ակնկալենք մեր սիրեցեալ թագաւոր Ֆէ[յ]սալի հայրագործով տրամադրութիւններէն: Թէպէտեւ ամիսէ մը ի վեր դուրսէն եւ ոչ մի հայու քաղաքս մտնել խստիւ արգիլեալ է. եւ նոյնիսկ 5 ամիս առաջ քաղաքս եկած գաղթական[ը] կամ պանդուխտ հայր ճամբորդելու մեծ դժուարութիւն կը կրէ. բոլորն ալ կը զինուորագրուին. մենք Վեհ. Թագաւորին եւ Վսեմ. Կուսակալին դիմեցինք. կը յուսանք որ յաջողինք. կ'երեւի թէ կառավարութեան քաղաքականութիւնն է որ այսպէս կը պահանջէ: Արաբները միշտ ազնիւ են:

Մատչիմ ի համբոյր Ս. Աջոյդ
Առաջն. Փոխ. Հայոց
Յրթ. քինյ. Եսայեան

* * *

Էհնէշի Վերջին Դէպքին Համառօտ Մէկ Ուրուագիծը⁶⁶

[1]920 Մարտ ամսու առաջին կիսուն մէջ Իսելֆէթիյէն ոստիկաններ գալով Էհնէշի ժողովուրդը կը փոխադրեն Իսելֆէթի. երեք շաբաթու չափ հոն սպասցնելէ ետք, դարձեալ ոստիկաններու հսկողութեամբ կը բերեն Էհնէշ:

Ապրիլ 2ին իրիկուան մօտ Գահտիին՝ Մուկա Հասան օղլու Իսելի [եւայն], Չարտագլոյէն՝ Մուսթաֆա աղա [եւայն], Գամըլլոյէն՝ Կուրօ [եւայն], Հապիպլիյէն՝ Մէֆէր [եւայն], Ճաղըտէն՝ Ալլօզ [եւայն] եւ Մուսկէն Թիւքլի Ալի պէյ: Անոնք կու գան եւ հետեւեալ օրը՝ Մեպտ. 3 Շբ. օրը երկու հոգի, <...> անուն էրիկ եւ Մարիամ անուն կին մարդիկը կը մեռցնեն եւ կ'սկսին եզներ, տաւարներ թալլել առնել: Նոյն պահուն Էհնէշ գտնուող ոստիկաններ կ'արգիլեն ընդհանուր ջարդը: Կէսօրէն ետքը Իսելֆէթիյի գայմագամը (քիլիսցի), քովը Սէլահ Էֆ. անուն սպայ մը եւ 20ի չափ ոստիկաններով կու գայ: Բոլոր գիւղացիները կը հաւաքեն Քէշվան աղայի տունը եւ անոնց մէջէն վեց հոգի կը գատեն (Կըրպըշի եւ Խաչեր աղայի ընտանիքը) եւ իբր թէ անոնց քով 600 լիրա կան թող տան եւ ազատուին ըսելով Գահտիին կը տանին: Տանողը նոյն ինքն գայմագամը կ'ըլլայ:

Գիւղը մնացող ոստիկաններէն երկու հոգի ժողովուրդը մեծ ու պզտիկ գիւղէն կը հանեն իբր թէ Իսալֆէթի տանելու խոստումով եւ Գամըշլը կը տանին: Նախ այրերու մէջ կը թխմեն եւ արեւամուտին կը հանեն ամենն ալ կը կապեն ու կը նստեցնեն: Նախ պզտիկ երախաները կը յօշոտեն, ետքը էրիկ մարդիկը Եփրատի եզերքը կը տանին եւ հոն այլեւայլ չարչարանքով կը մեռցնեն, հրացանագարկ կ'ընեն, կը մորթեն եւ գլուխը քարին վրայ կը ճզմեն, ողջ ողջ կը յօշոտեն եւ վերջը կիները Եփրատի եզերքը աւազներուն վրայ դնելով կրակ կու տան եւ կ'այրեն:

Շաբաթ օրը Էհնէշէն Գամըշլը երթալու պահուն ոմանք կը յաջողին փախչիլ եւ ապաստանիլ Ֆէշգուլլահի տղուն՝ Շէյխի եւ Ալիի տուները: Այս էֆէնտիները եկողը կ'ընդունին եւ տան մէջ դնելով կը բանտարկեն: Շբ. գիշերը հոն կ'անցնեն եւ Կիրակի գիշեր ժամը 2ին բոլորը կը հանեն եւ կը տանին Եփրատի եզերքը Թէլլի Գայայի մօտ եւ հոն սարսռեցնող չարչարանքներով կ'սպաննեն ամենը, որոնք 32 հոգի են եղեր: Մէկը Ֆէշգուլլահի տղուն տունը կը պահուի կը մնայ եւ գիշերը դուռը բաց գտնելով կը փախչի կ'ազատի. ուրիշ մը Եփրատ նետուելով ինքզինքը կ'ազատէ, իսկ 30 հոգի հոն կը մարտիրոսանան: ... Այս բոլորը պատմողն է Ֆէշգուլլահի տունէն փախչող Գարակէօզեան Խաչոյի տղան՝ Յակոբ: Միւս փախչողն է Պօյաճեան (Տէր Յակոբի եղբայրը) Յարութիւն, որ զարնուելէն ետքը ջուրը ինկած եւ ազատած է: Գարակէօզեան Յարութիւնի կինն ալ ջուրը ինկած եւ ազատուած է: Սպաննուողներուն թիւը 164 է: Երեք կին եւս փախած եւ Խըյամ թուրք գիւղը գացած են կ'ըսուի: Իսելֆէթիյի մարդիկը իւրաքանչիւր ազատուող Էհնէշցիի դիակը բերողին հարիւր լիրա խոստացեր են եւ գայմագամը իւրաքանչիւր հայ մեռցնողին անձնականէն ըլլալու պայմանաւ տասը լիրա տալ խոստացած է:

Թէեւ Իսելֆէթիյի գայմագամին մնար Ճիպինն ալ Էհնէշի բախտին պիտի արժանանայ եղեր, բայց Կէօկլիւի հաճի աղան 400 հոգիով Ճիպին գացած եւ բոլոր հայերը փրկեր է ստոյգ ջարդէ մը:

Հիմա Էհնէշցիներէն Պերեճիկ կը գտնուին 64 հոգի, Այնթապ 23 հոգի, իսկ Քիլիս 4 հոգի:

Հաւատարիմ ընդօրինակութիւնն է Այնթապու Կաթ. Փոխ.
Տ. Ներսէս քհ. Թավուզճեանի 22/6/920 գրութեան:

Յրթ. քինյ. Եսայեան
30/6/20

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD42, Իս132–Իս133, *հայերէն ձեռագիր*)

⁶⁶ Վաւերագիրը կու տանք կարգ մը ջարդարարներու անուններ գեղչելով: Եսայեան քահանայի նամակին եւ այս վկայութեան արտագրութիւնները եւս պահպանուած են տետրի մը մէջ (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-I, 1614–1615):

Մինչև ցարդ այր մարդոց համար տեղեւ մեկնիլ արգիւում քլալով՝ կիները եւ փոքր[իկ]ները հազար դժուարութեամբ կ'արտօնուէին ճամբորդելու, սակայն այս օրերս Էնգարէի կեդր. կառավարութենէն եկած հրահանգի մը համեմատ՝ հայերուն ի սպառ արգիւում է քաղաքէս դուրս ելնել, ըլլան տեղացի, ըլլան դուրսեցի: Խարբերդէն, Մալաթիայէն, Տիվրիկէն եւ այլ տեղերէ շատեր կու գան հոս՝ իրենց տեղերը կամ Պոլիս երթալու համար, բայց թոյլ չեն տրուիր մեկնելու եւ այդպիսիներն ալ կը ծանրանան մեր վրայ, իբր թէ չքաւէին մերինները: Արդէն քաղաքիս մէջ ալ կան որբեր եւ այրիներ, որոնք իրենց պաշտպաններուն Պոլիս եւ կամ իրենց ծննդավայրերը՝ Սամսոն, Կիրասոն, Տրապիզոն եւ այդ շրջականները երթալ կ'ուզեն եւ կը սպասուէր ձմեռը ելնելէն յետոյ դրկել գիրենք, որպէսզի տեղույս թիւր քիչ մը թեթեւնար, սակայն հագիւ ամառը հասաւ եւ ահա արգելքն ու դժուարութիւններն ալ վրայ հասան: Ճամբորդներու համար կառավարական արգելքէն զատ ճանապարհի անապահովութիւններն ալ կան. այս պարագաներու տակ աւելի լաւ պիտի համարէինք ամէն մարդ պահել իր կեցած տեղը եւ թոյլ չտալ մեկնելու, սակայն գիւղացիք արդէն չկրցան օգտուիլ իրենց արտերէն եւ նոյնիսկ մեր կողմէն բաժնուած սերմնցուններուն արդիւնքն վայելելու հաւանականութիւնը չկայ ներկայ խառնակ եւ շփոթ կացութեան պատճառով, որով՝ ժողովրդեան թշուառութիւնը մասամբ դարմանուած տեսնելու յոյսն ալ չմնաց: Վերջապէս, տեղույս եւ շրջակայից նիւթական վիճակը մէկ տարւոյ շրջանին մէջ անփոփոխ մնաց. եթէ ոչ ժողովուրդը այսօր նպաստի չսպասելէ զատ՝ որբանոցն ու պատսպարանն ալ իր միջոցներով պահելու վիճակին մէջ պիտի գտնուէր:

Ներկայ կացութենէն հետեւցնելով՝ տեղույս ապագան մութ ու մռայլ է եւ ժողովուրդը ինքզինքը իբր պատանդ վար դրուած կը նկատէ, ինչ որ արդարացի կրնայ համարուիլ, քանի որ հայերուն արգիւում է հեռանալ ասկէ: Անոնք որ յաջողած էին մինչև Սամսոն հասնիլ՝ հոն վար դրուած են:

Ժողովրդեան վրայ յոռի տպաւորութիւն գործող մէկ պարագան ալ Ամերիկեան Նպաստամատոյց Մարմնոյն մաս առ մաս ասկէ անկէ մեկնիլն է անապահովութեան եւ երկիւղի պատճառով, ոմանց ալ պարզապէս արտաքսումը՝ տեղական իշխանութեանց կամ չեղէններու կողմէ:

Նահանգիս շրջականները տեղ տեղ անպակաս են ընդհարումներ թուրքերու մէջ: Կուսակալը եւ կառավարութիւնը ապահովութիւն կու տան թէ հայոց համար վտանգ չկայ. ինչպէս որ վերջերս Զիլի մէջ պատահած ցաւալի դէպքէն արդարեւ հայերը չեն վնասուած, ըստ յայտարարութեան կուսակալին:

Այս խոստումները սակայն բաւական չեն ժողովուրդը ապահովելու:

- Հաճընի մասին հոս տեղեկութիւն կայ թէ պաշարուած է թուրք եւ չերքէզ չեղէններու կողմէ եւ կը գտնուի բնաջնջման վտանգի տակ: Ամերիկեան Նպաստամատոյցը, որ թերեւս մասամբ կրնար անոնց ապրուստին նպաստել, այսօր արտաքսուած [է] Հաճընի շրջակայքէն, նոյնիսկ՝ շէնքերնին ալ այրուած, հետեւաբար կարելի է երեւակայել Հաճընի մէջ գտնուող հազարաւոր հայերու տագնապալի եւ վտանգաւոր վիճակը: Անմիջական վտանգի առջեւ Սեբաստիոյ հայոց առաջնորդը կը դիմէ կուսակալին եւ Հաճընի հայ եւ թուրք տարրերու միջեւ համաձայնութիւն գոյացնելու միջոցներ [կը] խնդր[է], քանի որ *Թեշքիլարթին*⁶⁷ կեդրոնը եւ վարիչ մարմինը հոս է: Կուսակալը ցաւ կը յայտնէ թէ երկու կողմն ալ իրարու հակառակորդ եւ զիրար ջարդելու, բնաջինջ ընելու համար լարուած վիճակի մէջ են եւ ինք ալ փափաքող է երկու տարրին մէջ համաձայնութիւն գոյացած տեսնելու եւ առաջարկեց որ իրենց կողմէն նշանակուած պաշտօնէի մը հետ կա՛մ առաջնորդը անձամբ երթայ Հաճըն եւ կա՛մ կարող անձնաւորութիւն մը դրկէ իր կողմէ: Առաջնորդը վարանած է ինքնագլուխ գործելու:

- Սեբաստիոյ նահանգին այլեւայլ կողմերը տիրող խռովութիւնները զսպելու համար՝ որ հակամիլի երեւոյթով սկսաւ եւ այժմ պարզ աւագակութեան հանգամանք ստացած է՝ կառավարութիւնը քանի մը օրէ ի վեր 300–309ի ծնունդ խալամները գէնքի տակ կոչեց:⁶⁸

⁶⁷ Միլի կազմակերպութեան:

⁶⁸ Արտագրողը տեսրին մէջ արձանագրելէ ետք ջնջած է հետեւեալ յաջորդ նախադասութիւնը. «Սա թէւեւ յաջող պայմաններու տակ տեղի չ'ունենար, բայց կը յուսանք որ կառավարութիւնը ի մօտոյ պիտի յաջողի զսպել խռովութիւնը եւ ասպատակութիւնը:

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ609–Լ610, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 49

Փարիզ, 5 Յուլիս 1920

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Պատրիարք
Նախագահ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան
Կ. Պոլիս

Մեր վերջին գրութենէն ետք անցած դարձածներու մասին կարգ մը տեղեկութիւններ ալ կը փափաքինք տալ Ազգ. Վարչութեան, ձգելով որ մանրամասնութիւնները ներկայացնենք անձամբ:

Համագումարը մէկ-երկու օրէն կը վերջացնէ իր նիստերը: Կարելորդ աւարտած է արդէն, կը մնան քանի մը ձեւակերպութիւններ միայն:

Երկու կարելոր խնդիր ունինք այժմ Ձեզ հաղորդելիք.

Ա.- Թուրքիոյ ներկայացուած դաշնագրին մէջ հետապնդուելիք փոփոխութիւնները ի նպաստ մեզի:

Բ. Ազգ. Պատուիրակութեան Նախագահին եւ անդամներուն հրաժարականն ու նոր ընտրութիւնը:

Առաջին խնդիրը մէջտեղ ելած է նկատի առնելով այն հաւանականութիւնը թէ՛ դաշնագրին մէջ փոփոխութիւններ կրնան մտնել, երբ Հայաստանի անունով խօսող ներկայացուցչութիւնը առիթ կը գտնէ կարգ մը անորոշ կէտերու աւելի յստակ արտայայտութիւն տալու, ինչպէս նաեւ մտցնելու քանի մը մոռացութեան տրուածներ:

Իբր այսպիսի կէտեր նկատի առնուած են հետեւեալները.- 1. Սահմաններ, որ ընդհանրապէս իրաւարարութենէն կախում ունի եւ որուն համար պիտի ըլլայ պէտք եղած ջանքը, որպէսզի նախագահ Ուիլսըն ստանայ դեռ անհրաժեշտ ծանօթութիւններ՝ իր գործը մեզի նպաստաւոր եղանակով մը գլուխ հանելու համար: 2. Վնասուց հատուցում, որուն համար պիտի թափուին նոր ջանքեր եւ ցոյց պիտի տրուին զանազան ձեւեր: 3. Հանրային պարտք, որուն Հայաստանի ընկնող բաժինը որքան կարելի է նուազցնելու ջանք պիտի ըլլայ եւ վճարումի դիւրութիւններ պիտի հետապնդուին, նկատի ունենալով որ Հայաստանի կցուող հողամասերը ամբողջովին աւերակ վիճակի մէջ են եւ տարիներ կ'ուզեն՝ քիչ թէ շատ հասոյթ արտադրելու համար: 4. Քաղաքացիութեան իրաւունք, որով կ'ապահովուի Հայաստանի քաղաքացի ըլլալու փափաք ունեցողներուն վիճակը: 5. Փոքրամասնութեանց իրաւունքներ, որոնցմով աւելի պիտի կանոնաւորուին թրքահպատակ մնալ ստիպուածներու յարաբերութիւնները:

Մանսալի խնդիրը այժմ կ'ըմբռնուի քիչ մը տարբեր ձեւով. ջանք պիտի ըլլայ նիւթական ու ռազմական օժանդակութիւն ձեռք բերել: Եթէ ասիկա յաջողի Դաշնակիցներու կամ Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ պետութեան մը վրայ պարտականութիւն դրուելու ձեւով, պիտի աշխատուի ուղղակի յարաբերութեամբ կարգադրել որեւէ մեծ պետութեան հետ, առանց ազգ. անկախութիւնը վտանգելու:

Գալով պատուիրակութեան հարցին, պիտի ըսենք որ Պօղոս Նուպար Փաշային հրաժարականը հիմնաւորուած էր առողջական պատճառներով, բայց որովհետեւ իր բոլորովին քաշուելովը Ազգ. Պատուիրակութիւնը անմիջապէս վերջացնելու հարկին տակ պիտի գտնուէր Համագումարը, քանի որ այդ պատուիրակութիւնը տարիներէ ի վեր կապուած է նախագահի անունին եւ նոր անձ մը արտաքին ու ներքին շրջանակներուն ծանօթացնելու չափ երկար միջոց մը չի կարծուիր որ ըլլայ մինչեւ Թուրքիոյ դաշնագրին ստորագրութիւնը, երբ աւարտած պիտի ըլլայ պատուիրակութեան պաշտօնը,- Համագումարը խնդրեց իրմէ շարունակել իր գործը

ժամանակ մըն ալ: Փաշան համաձայնեցաւ: Իր այս որոշումին համար իրենց դերը ունեցան նաեւ ձեր կողմէ եկած հեռագիրները: Ասոր վրայ՝ Ազգ. Պատուիրակութիւնը պզտիկ ձեւափոխութեամբ մը վերանորոգուեցաւ երկու օր առաջ: Անդամներու թիւը իջաւ 4-ի եւ ընտրուեցան հետեւեալները.- Պօղոս Նուպար Փաշա (12 քուէ), Պ. Լեւոն Մկրտիչեան (9 քուէ), Պ. Տքթ. Նէվրուզ եւ Պ. Գ. Սինապեան (8-ական քուէ): Եւ որովհետեւ ներկայ-ներուն թիւը 17, քուէարկողներունը՝ 16 էր (Համագումարի [պատգամաւորներու] ընդհանուր թիւը այս տարի իջած էր 24-ի), ընտրուած նկատուեցան Պօղոս Նուպար Փաշա եւ Պ. Լ. Մկրտիչեան: Տքթ. Նէվրուզ եւ Պ. Գ. Սինապեան Պ. Վ. Թէքէեանի եւ Պ. Ա. Չօպանեանի հետ համեմատականի մնացին, որուն միջոցին Տքթ. Նէվրուզ եւ Պ. Գ. Սինապեան ընտրուեցան 10-ական քուէով:

Գիտէք արդէն որ Համագումարը ուրիշ ընտրաշրջան մը չպիտի ունենայ: Իր այս նստաշրջանի մասին Համագումարը ընդհանուր տեղեկատուութիւն մը պիտի պատրաստէ եւ անմիջապէս պիտի դրկէ պատգա-մաւոր ունեցող կեդրոններու, որմէ ետքը վերջիններուն կ'իյնայ իրենց ընելիքը:

Աւելորդ է ըսել թէ ասկէ ետքը Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր յարաբերութիւնները պիտի շարունակէ պահել կեդրոնիդ եւ առհասարակ պատգամաւոր ունեցող գաղութներու հետ, որոնց պիտի ընէ իր ունենալիք նոր գործունէութեան տեղեկատուութիւնը:

Փարիզի Ազգ. Համագումարի Պոլսոյ ներկայացուցիչներ
Տքթ. Ա. Բարսեղեան, Եղիշէ Ա. եպս Դուրեան

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ922–Թ923, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 50

12 Յուլիս 1920

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Նորին Սրբազնութիւն,

Այս գիշեր առողջարանէն վերադարձայ եւ գտայ Ձերդ Ամենապատուութեան 22 Յունիսի նամակը:

Իսկապէս շփոթած եմ եւ խորապէս զգածուած Ձերդ Ամենապատուութեան ինծի գրածով եւ այն յայտա-րարութիւններով, որոնք կատարուած են մեր ազգային բոլոր մարմիններէն հրաժարման առիթով, զանազան գաղութներու ընդհանուր ժողովները արտակարգ համագումարի հրաւիրելու աստիճան: Իմ ծառայութիւն-ներուս համար միահամուռ վստահութեան եւ համակրանքի ու գնահատանքի այս բարձր նշանները, չափազանց վեր՝ տկար արժանիքներէս, խոր երախտագիտութեամբ կը յուզեն զիս:

Ինչպէս իմ 4 Յունիսի հեռագիրս, որուն պատճէնը կցեալ է, տեղեկացուցած է Ձերդ Ամենապատուութեան, գլխաւորաբար Ձեր Պատրիարքարանէն ստացուած պահանջումներուն պատճառով ետ առած եմ հրաժա-րականս եւ Համագումարին կողմէ նշանակուած էր նոր Ազգային Պատուիրակութիւն մը: Պիտի փափաքէի նշանակել առնուազն վեց անդամներ, որպէսզի ունենայի աւելի մեծաթիւ գործակիցներ եւ այդպիսով նուազե-ցնէի անձնական աշխատանքս. բայց ասիկա կարելի չէր, քանի որ ինծի առարկուած էր թէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնն ունի միայն երկու անդամ՝ Պ.Պ. Ահարոնեանն ու Խատիսեանը:

Որոշեցի առողջարան երթալ անմիջապէս որ լսեցի թէ, հակառակ նախապէս ինծի տրուած երաշխիքին, Գերագոյն Խորհուրդը պիտի զբաղէր Օսմանեան Պատուիրակութեան հակառաջարկներուն տրուելիք պա-տասխանով: Այս պատասխանը, որ խորհրդապահաբար կարդացուած էր ինծի, միայն թեթեւ փոփոխութիւն-

ներ կ'ընծայէ, առանց որեւէ նշանակութեան, եւ ոչ մէկ կերպով կը վնասէ Հայաստանի վերաբերող տրամադրութիւններուն: Ան միմիայն կը մերժէ թրքական հակառաջարկները: Ան Օսմանեան Պատուիրակութեան պիտի ներկայացուի Ուրբաթ օր եւ տաս օր պայմանաժամ պիտի շնորհուի անոր զայն ընդունելու համար: Կը թուի թէ, կասկած չունին որ, Թուրքիա պիտի ստորագրէ զայն: Այլապէս, յունական ուժերը, բազմաթիւ օգնական ուժերով, աւելի յառաջ պիտի մղուէին Անատոլիոյ մէջ եւ Տէրութիւններն այլեւս կախեալ չըլլալով ընթացիկ Դաշնագրին պայմաններէն, թրքական խնդրին համար պիտի հետապնդենք աւելի արմատական լուծումներ, որոնք մեզի թոյլ պիտի տային, կրնանք յուսալ, վերատեսութեան ենթարկել Կիլիկիոյ վերաբերեալ պարբերութիւնները: Ըսել կ'ուզեմ թէ ինչպիսի անձկութեամբ կը սպասեմ Օսմանեան Պատուիրակութեան պատասխանին:

Առողջարանին մէջ շատ պնդեցի որ յունական ուժերու կողմէ նոր գրաւուած հողամասերը, Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ Յունաստանի շնորհուած սահմաններէն ալ անդին,- հողամասեր, զորս Պր. Վենիզելոս կը յայտարարէ թէ չ'ուզեր Յունաստանի վերապահել,- պահուին որպէս գրաւ եւ չդատարկուին եւ չվերադարձուին Թուրքիոյ՝ մինչեւ որ վերջինը հեռանայ Հայկական Նահանգներու հողամասերէն, որոնք մաս պէտք է կազմեն Անկախ Հայկական Պետութեան: Պատճառներ ունիմ հաւատալու թէ ասիկա պիտի օգտագործուի եւ այս գրաւէն պիտի շահինք:

Պիտի չթերանամ Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեղեակ պահել իրադարձութիւններէն եւ նորոգելով իմ խորին երախտագիտութեան արտայայտութիւնը, կը խնդրեմ որ ընդունիք շատ յարգալիւր եւ անձնուէր զգացումներու հաւաստիքը:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ MD320, ենթաբաժին I-Խ, L470-L472, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒՄԾ 51

Կ. Պոլիս, 1920 Յուլիս 13

Վսեմաշուք
Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգային Պատուիրակութեան
Բարիկ

Ստացայ Ձեր 16 եւ 21 Յունիս նամակները եւ 4 ու 5 Յուլիս թուակիր երկու հեռագիրները, որոնք գոհութեամբ հաղորդեցի ազգային մարմիններու:

Որչափ որ ցաւ պատճառած էր Ձեր Վսեմութեան հրաժարականը, նոյնքան նաեւ մեծ ուրախութիւն ամբողջ զայն յետոյ կոչելու Ձեր որոշումը:

Համազգային Ժողովը, ինչպէս նաեւ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Կրօն. եւ Քաղ. Ժողովները, զիս պարտաւորեցին մասնաւորապէս իրենց շնորհակալութիւնը յայտնելու Ձեր Վսեմութեան, որ Ժողովուրդին միահամուռ փափաքին ու կամքին առջեւ տեղի տալով վերստին յանձն առած էր շարունակելու Ձեր այնքան անձնուէր աշխատութիւնները յօգուտ ազգին:

Այս առթիւ չեմ քաշուիր իմ խորունկ ցաւս յայտնել այն անտեղի քննադատութեանց համար որ Համագումարին անդամներէն ոմանք, առանց իրերու խորքը թափանցելու, սոսկ քննադատութեան մարմաշով ըրած են Ազգ. Պատուիրակութեան գործունէութեան դէմ:

Այս քննադատութիւնները, որոնց շատ գեղեցիկ ու վճռական փաստերով պատասխանուած են Ձեր Վսեմութեան կողմէ, կը կարծեմ թէ պէտք չէ վրդովեցնեն Ձեզի պէս կորովի հանրային գործիչ մը, որ գիտակ է

իր պաշտօնի բարձրության եւ միայն ազգին օգուտը եւ անոր գերագոյն բաղձանքներուն իրագործումը ունի կէտ նպատակի եւ անոնց իրագործման համար ըրած է ինչ որ կարելի է:

Խղճի այս անդորրութիւնը միայն բաւական է արհամարհելու համար ամէն տեսակ քննադատութիւն, ինչ աղբիւրէ եւ ինչ շարժառիթներէ ալ բղխած ըլլայ անիկա: Եւ ո՞վ է որ գերծ մնացած է այսպիսի խժբժանքներէ ու քննադատութիւններէ, երբ կը գտնուի այսքան ընդի. շահագրգռութեան առարկայ եղած գործի մը զլուխը:

Ձեր Վսեմութիւնը իրեն հետ ունի ազգային ընդհանուր համակրութիւնը, ինչ որ Ձեր հրաժարականին պատճառած յուզումը եկաւ անգամ մըն ալ ապացուցանելու եւ ասիկա բաւական է Ձեզի զօրավիգ ու նեցուկ ըլլալու, առաջ տանելու համար Ձեր գործը որ առհասարակ կը գնահատուի ամէն կողմէ, ինչպէս տեսնուեցաւ Համագումարին, Համազգային Ընդի. Ժողովին եւ բոլոր պաշտօնական մարմիններու տուած որոշումներէն:

Շատ ուրախ եմ որ Ձեր Վսեմութիւնը նկատի առնելով ամենուստ արտայայտուած բաղձանքները, հաճեցաւ իր հրաժարականը ետ առնել:

Կը յուսամ թէ դուք դարձեալ այն կոորովով որով եօթ տարիներէ ի վեր կը գործէք, պիտի շարունակէք Ձեր պաշտօնը եւ պիտի հասցնէք իր վախճանին այն գործը, որուն համար այնքան ջանք ու աշխատութիւն նուիրեցիք:

Օրհնելով Ձեր աշխատութիւնները, մաղթելով արդիւնաւետութիւն Ձեր բոլոր ջանքերուն՝

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
[Զաւէն Արքեպ.]

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 26–27, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 52

19 Յուլիս 1920

Նորին Ամենապատուութիւն
Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ամսոյս 12 թուակիր նամակովս, որուն պատճէնը կը ներփակեմ Ձերդ Ամենապատուութեան համար, եթէ Ձեզի չէ հասած ան, ամփոփ կերպով Իրեն տեղեկացուցած եմ թէ ինչ ըրած էի Սփայի մէջ: Այսօր կ'օգտուիմ Ամերիկեան Յանձնախումբի Քարտուղար Պր. Վիքրիի Կոստանդնուպոլիս մեկնումէն, այս նամակն իրեն վստահելու Ձերդ Ամենապատուութեան կարգ մը յաւելեալ տեղեկութիւններ տալու համար:

Յունիս 16-ի նամակովս Ձերդ Ամենապատուութեան տուած էի պատճենները Պր. Պարթէլեմիի և Պր. Մանտէլշթամի խորհրդատուութիւններուն ի մասին հատուցումներու: Այսօր Իրեն կը դրկեմ պատճէնը Պր. տէ լա Փրատելի խորհրդատուութեան, որ, նախորդներուն նման, բացարձակ բացասութեամբ կ'եզրակացնէ եւ նոյնիսկ աւելի հեռուն կ'երթայ, յայտարարելով թէ Թուրքիայէն անջատելի հողամասերու վերաբերեալ ոչ մէկ հատուցման իրաւունք պիտի ունենանք այն պատճառներով, որ երկարօրէն կը պարզէ իր խորհրդատուութեան մէջ: Այնուամենայնիւ, Պր. Մանտէլշթամ, Ն.Վ. Նորատունկեանի խնդրանքով, մշակած է ծանօթագիր մը՝ խնդրելու որոշ փոփոխութիւններու մուծումը Թուրքիոյ հետ Դաշնագրին մէջ:

Այդ ծանօթագիրը Պր. Ահարոնեանի եւ ինծի տրուած էր այն օրը, երբ կը մեկնէինք Սփա, եւ չէի կրցած կարգ մը փոփոխութիւններ կատարել անոր մէջ՝ վերացնելու կարգ մը անճշդութիւններ եւ հակասութիւններ,

գորս նշմարած էի այնտեղ: Այնուամենայնիւ զայն հետս առած էի Գերագոյն Խորհուրդին ներկայացնելու համար. բայց Սփա հասնելուս, իմացանք (ինչ որ Ձերդ Ամենապատուութիւնն ինքը գիտէ այսօր) թէ Գերագոյն Խորհուրդը որոշէր էր պարգապէս լիովին մերժել Թուրքիոյ հակառաջարկները: Չանագան Պատուիրակութիւններու անդամները, գորս տեսայ անմիջապէս որ հասայ, ինծի վստահեցուցին թէ Օսմանեան Պատուիրակութեան տրուելիք պատասխանը արդէն պատրաստ է իր ամբողջութեան մէջ եւ պիտի յանձնուի անմիջապէս, միայն 10 օր թոյլատրելով զայն ընդունելու համար: Դաշնակից Պատուիրակութիւններու անդամները, հետեւաբար, ինծի յայտարարեցին թէ այս պայմաններուն տակ, մեր ծանօթագրին յանձնումը պիտի ըլլայ անօգուտ եւ անտեղի՝ Գերագոյն Խորհուրդը ի վիճակի չըլլալով զայն նկատի առնելու, քանի որ ան կաշկանդուած էր տրամադրութիւններով թուրքերուն տրուած դաշնագրին, որ կը պահանջէր ընդունիլ ինչպէս որ է: Միայն այն պարագային է որ, երբ Թուրքիա մերժէր ստորագրել Դաշնագիրը, ան կրնար վերանայուիլ եւ մենք կրնայինք պատեհութենէն օգտուելով ներկայացնել մեր դիտումներն ու խնդրել Հայաստանի վերաբերեալ փոփոխութիւնները: Հետեւաբար, Պր. Ահարոնեանն ու ես համաձայնեցանք սպասել Թուրքիոյ պատասխանին եւ յետագայ յանձնումը Ծանօթագրին, որ մինչ այդ սրբագրած կ'ըլլանք:

Փարիզ վերադարձէս ի վեր երկու շատ կարելուր խօսակցութիւններ ունեցայ Պր. Ռոպէր տը Բէի հետ, վերջինը՝ Պր. Սինապեանի ընկերակցութեամբ: Ամէն բանէ առաջ պէտք է ըսեմ թէ այս խօսակցութիւնները խիստ տրամեցուցիչ էին ինծի համար: Ամբողջական շնականութեամբ, ան լրիւ խոստովանեցաւ որ Փրանսա յանձնառութիւն ստանձնած էր մեզի հանդէպ, 1916-ին, իր պաշտպանութեան ներքեւ ինքնավարութիւն տալու Կիլիկիոյ, բայց աւելցուց թէ ան այսօր այլեւս չի կրնար այդ յանձնառութիւնը յարգելու մասին մտածել, ծանրաբեռնուած ըլլալով եւ չունենալով Կիլիկիան գրաւելու համար անհրաժեշտ ռազմական ուժերը: Հետեւաբար ինծի ըսաւ թէ կատարելապէս ճիշդ էր իր կողմէ Անկորայի մէջ Մուպթաֆա Բեմալի հետ զինադադարի կնքումը, եւ թէ Փրանսական կառավարութեան կողմէ որդեգրուած ուղեգիծն է համաձայն ընթանալ թուրքերու հետ:

Երբ իրեն խօսեցայ կեդրոններուն մասին, գորս ֆրանսական ուժերը լքած էին Քեմալականներուն, ան հաստատեց թէ ֆրանսացիները տակաւին կը գտնուին Ատանա. բայց առարկեցի թէ, այնուամենայնիւ, Խաղաղութեան Դաշնագրի քարտէսին վրայ գծուած սահմաններուն բերումով իսկ Ատանան եւս պէտք է պարպուի ֆրանսացիներէն, պատասխանեց թէ իրենք հոն պիտի մնային ցորչափ Դաշնագիրը չէր ստորագրուած եւ գործադրուած թուրքերուն կողմէ, աւելցնելով թէ ֆրանսացիներուն կողմէ գրաւուած կեդրոններուն մէջ հայերը պաշտպանուած էին եւ ենթակայ չէին կոտորածներու վտանգի: Բացի այդ, հաստատեց թէ, եթէ քաղաքացի բնակիչներ կոտորուած էին, մասնաւորապէս Մարաշի մէջ, թուրքերու եւ ֆրանսացիներու միջեւ կռիւի ընթացքին, ոչ մէկ ջարդ կատարուած է թշնամութիւններու դադարումէն ի վեր, - ինչ որ ամբողջովին սխալ է՝ ըստ նոյնինքն թերթերու լուրերուն:

Չվարանեցայ, իմ կարգիս, իրեն յայտարարելու թէ հայերս, հակառակ մեզի եղած յանձնառութիւններուն, մենք մեզ գտանք Կիլիկիան լքելու որոշումին առջեւ, դէմ յանդիման կատարուած իրողութեան մը, որուն դատաւորը պիտի ըլլայ պատմութիւնն ու պիտի ճշդէ պատասխանատուութիւնները. բայց թէ, հիմա որ չարիքը եղած է, այնուամենայնիւ թոյլատրելի չէր հետամուտ չըլլալ ֆրանսական կառավարութեան հետ համաձայնութեան մը՝ զայն դարմանելու եւ կացութիւնն ըստ կարելոյն լաւագոյնս օգտագործելու համար: Այս առումով, իր ուշադրութիւնը հրաւիրեցի Ամանոսի մէջ տեղի ունեցած շարժման վրայ, ուր հայերու բաւական խոշոր խումբ մը ամբողջ շրջանը կը պահէ եւ յաջողեցաւ թուրքերը դուրս քշել շարք մը գիւղերէ: Պր. տը Բէ կ'ուրանայ գոյութիւնն այս խումբին, որուն տրուած է Հանրապետութիւն անունը: Ինք հեռագրով Չօրավար Կուրոյին հարցուցած եւ ան պատասխանած է թէ գոյութիւն չունի ան [Ամանոսի Հանրապետութիւնը- Վ.Ղ.]: Այսուհանդերձ, ինչպէս Կիլիկիայէն բոլոր ուղեւորները եւ թերթերը կը հաստատեն թէ հոն իրապէս կայ նման հայկական համախմբում մը Ամանոսի մէջ, Պր. Բէի պատասխանեցի թէ շատ հաւանական է որ չափազանցած են հանրապետութեան մը կազմութիւնը յայտարարելով, սակայն խումբ մը հայեր, որոնք հոն ապաստանած էին ինքնապաշտպանութեան համար, գրաւած էին շրջանն ու դուրս քշած թուրքերը, եւ թէ այս իրողութիւնն անառարկելի է: Հետեւաբար առաջարկեցի մեզ լիազօրել, որ գորացնենք [զանոնք] եւ օգնենք անոնց եւ, այս նպատակով, դրկենք Չօրավար Անդրանիկը, որուն անունը միայն արագօրէն իր շուրջը պիտի հաւաքէր բոլոր երկիրներէն համագունդ աւելի քան տաս հազար կամաւորներ:

Պր. տը Բէ առարկած ըլլալով որ ներկայ պայմաններու մէջ հարցէ դուրս է ատիկա՝ ֆրանսական կառավարութիւնը կապուած ըլլալով Թուրքիոյ տրուած Դաշնագրով, պատասխանեցի թէ մենք բնականաբար չէինք կրնար մտածել առանց ֆրանսական կառավարութեան հետ նախօրօք համաձայնութեան մը Անդրանիկը

դրկելու մասին, բայց թե ընդունելով որ ֆրանսական իշխանությունները կապուած էին դաշնագրով, ցորչափ Թուրքիան չէ պատասխանած, կասկած չկայ ընդհակառակը թէ 10 օրուան ժամանակամիջոցին սպառնումով, նոյնիսկ եթէ Թուրքիա ստորագրէ, ան պիտի փորձէ, ինչպէս Գերմանիան կ'ընէ ներկայիս, խուսափիլ Դաշնագրին տրամադրութիւններէն, եւ այդ ատեն անհրաժեշտ պիտի ըլլայ պարտադրանքի միջոցներու գործադրութիւնը: Այդ միջոցներու շարքին, պատշաճ պիտի ըլլայ վերագրաւումը առնուազն Կիլիկիոյ մէկ մասին՝ Ատանայի շրջանով: Ան բաւական ցնցուած երեւցաւ այս հաւանականութեամբ: Բնականաբար, ուշադիր էի ցոյց տալու բոլոր առաւելութիւնները, որոնցմէ պիտի օգտուէին Փրանսա, նաեւ՝ միաժամանակ՝ հայերս, քանի որ ան պիտի ըլլար Փրանսայի պաշտպանութեան ներքեւ սոսկ հայկական ինքնավարութիւն մը:

Փորձեցի հապճեպով Ձերդ Ամենապատուութեան ներկայացնել բնութագիրը երկու խօսակցութիւններու, որոնք շատ երկար էին եւ զիս թողուցին այն տպաւորութեան տակ թէ Փրանսա պիտի չուզէ որեւէ որոշում կայացնել նախքան թուրքերու պատասխանը, և Պր. տը Քէի հետ համաձայնեցանք այդ մասին կրկին խօսակցիլ այդ ատեն:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը վստահաբար տեղեակ է այս պահուս Գերագոյն Խորհուրդի պատասխանին բնագրին, որ իր ամբողջութեանը մէջ հրատարակուած էր Temps-ի ամսոյս 19 թուակիրին մէջ եւ որմէ կտրօն մը կցեալ է:

Մեր կարդացած լրագրերն ու հեռագրերը կը հաստատեն թէ Կոստանդնուպոլսոյ կառավարութիւնը պիտի ստորագրէ. բայց հարցը ոչ մէկ կերպ լուծուած պիտի ըլլայ անով, եւ պէտք է սպասենք տակաւին մեծ դժուարութիւններու յաղթահարումը՝ նախքան Դաշնագրին տրամադրութիւններուն գործադրութիւնը: Այդ պատճառով պիտի շարունակեմ ջանքերս՝ անկէ օգտուելու ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, որ այնքան սիրելի է մեզի: Մենք միաժամանակ կ'աշխատինք որ Նախագահ Ուիլսըն իր իրաւարարութիւնը յայտարարէ առանց յաւելեալ ձգձգման: Կարելի չէր որ իրաւարարութիւնը յայտարարուէր ստորագրութենէն կամ առնուազն Դաշնագրին ընդունումէն առաջ, քանի որ Դաշնակից Պատուիրակութիւններուն պաշտպանած հարցը այն էր թէ, ըստ Յօդուած 89-ի, իրաւարարութիւնը պէտք է կատարուի ստորագրութենէն ետք եւ ոչ թէ առաջ:

Կը յուսամ որ Նախագահը պիտի համաձայնի չսպասել [դաշնագրին] ստորագրութեան եւ պիտի սեպէ թէ [անոր] ընդունումը բաւարար է՝ որպէսզի կարենայ յայտարարել առանց յաւելեալ սպասումի:

Ինչպէս վերը ըսի, այս նամակը Ձերդ Ամենապատուութեան պիտի յանձնուի Մերձաւոր Արեւելքի Յանձնաժողովի Ընդհանուր Քարտուղար Պր. Վիքրիի կողմէ, որուն Ձերդ Ամենապատուութիւնը հաւանաբար ծանօթ է և որ Երեւան կ'երթայ քննելու ժողովուրդին կարիքները յառաջիկայ ամիսներուն ընթացքին եւ անոր ի նպաստ նոր կոչ մը ընելու Միացեալ Նահանգներու ժողովուրդին:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր արտայայտութիւնը ամենայարգալիր եւ անձնուէր զգացումներու:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L467–L469, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 26 Յուլիս 1920

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պարոն Խատիսեան շաբաթ մը առաջ ժամանեց եւ հետը ունեցայ շատ կարեւոր խօսակցութիւններ: Կը յուսայի թէ ան եկած էր մաս կազմելու Հանրապետութեան Պատուիրակութեան եւ իր ներկայութիւնը նկատի ունէի վերջ դնելու մինչեւ հիմա մեր զգացած դժուարութիւններուն: Սակայն ինծի ըսաւ թէ իր ճամբորդութեան նպատակն էր միայն փոխառութիւն մը կնքել եւ աջակցութիւնս խնդրեց: Պատասխանեցի թէ բնականաբար ամբողջովին պատրաստ էի այդ ընել, բայց թէ ունէի երկու պայման.- առաջինը՝ թէ այս փոխառութիւնը պաշտպանուած պէտք է ըլլայ բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքներով եւ երկրորդը՝ թէ միութիւնը պէտք է նախապէս հաստատուի ընդմէջ Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, համաձայն Խատիսեանի իսկ՝ յանուն իր կառավարութեան մեզի ըրած առաջարկներուն, զորս անմիջապէս ընդունած էինք եւ որոնք, հակառակ մեր պարզ ու յստակ ընդունման, որեւէ հետեւանք չէին ունեցած: Ինձմէ խնդրած գումարին հարցով, ստորագրութեանս համար, պատասխանեցի թէ ճիշդ այդ ստորագրութիւնս է որ չեմ կրնար տալ առանց փոխառութիւնը երաշխիքներով պաշտպանուած ըլլալու եւ քանի դեռ չունիմ եւ չեմ տեսներ լուրջ հակակշիռ մը իր ծրագրին մէջ: Աւելցուցի թէ Ն.Վ. Նորատունկեան ինծի խօսած էր որոշ երաշխիքներու մասին, որոնց շուրջ ամբողջովին համաձայն եմ իրեն:

Ուզեցի Ձերդ Ամենապատուութեան տալ հակիրճ ամփոփումը Պր. Խատիսեանի հետ ունեցած խօսակցութեանս, որպէսզի Ան ճիշդ տեղեկութիւն ունենայ կացութեան մասին, քանի որ կրնայ ըլլալ որ մարդիկ հետամուտ ըլլան վարմունքս խեղաթիւրելու և հաւատացնել ուզելու թէ փոխառութեամբ չեմ շահագրգռուած, որուն, ընդհակառակը, յաջողութիւն կը մաղթեմ, բայց որուն օգնութիւնս եւ աջակցութիւնս կրնամ ընծայել միայն վերը բանաձեւուած պայմաններուն ներքեւ:

Հանեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Պէտք է անելցնեմ թէ ցարդ չեմ կրցած ունենալ փոխառութեան պայմաններուն բնագիրը: Պր. Խատիսեան, երբ հարցուցի իրեն, ըսաւ թէ ան տպագրութեան ընթացքի մէջ է. բայց օրինակ մը չեմ ստացած տակաւին:

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L463, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

**ՀԱՉԱԿՈՒՄ
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ**

Մենք, ստորագրեալներս, լիազօր ներկայացուցիչները Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնեայ համայնքներուն, այսու կը յայտարարենք հետեւեալը.

Նկատելով որ Կիլիկիան, որպէս հետեւանք մեծ պատերազմին, գրաւուեցաւ Դաշնակից Ուժերու կողմէ, եւ որ ֆրանսական Գրաւումն ու Վարչութիւնը հոն հաստատ կը մնային Չինադադարի ամբողջ տեւողութեան.

Նկատելով որ այս ամբողջ ժամանակամիջոցին թուրքերը չդադրեցան խռովել երկրին խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը, սկիզբով հոն մահ, աւեր, սարսափ, որով յայտնապէս դրժեցին իրենց յանձնառութիւնները եւ բռնաբարեցին զինադադարը.

Նկատելով որ իրաց այս վիճակը խորտակած է մեր դաւանակիցներէն տասնեակ հազարներու կեանքը, եւ թէ ֆրանսական արիւնը եւս ուղիւօրէն թափած է մեր նահատակներու արեան հետ միաժամանակ.

Նկատելով որ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան նախօրեակին իսկ մեր քաղաքներէն շատերը տակաւին կը գտնուին սպառնալիքի տակ, պաշարուած կամ ռմբակոծուած «արիւնարբու հրոսակներու» կողմէ, կազմակերպուած թողոտութեամբը թուրք իշխանութեանց, որոնք են եւ միշտ անկարող պիտի ըլլան զսպելու այդպիսի բարբարոսութիւնն ու խռովութիւնը՝ ենթադրելով թէ ուզէին ընել.

Նկատելով որ ամբողջական խաղաղութեան մէջ դեռ երկար ատեն պիտի շարունակենք մնալ պատերազմական վիճակի մէջ, որ վերջ պիտի գտնէ միայն կանոնաւորապէս ձեռնարկուած զինուորական գործողութիւններուն շնորհիւ ֆրանսական քաջարի զինուորներուն, և որոնց միշտ անվերապահօրէն պիտի սատարեն այս քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները, որոնց քաջարի պաշտպանութիւնը նպաստեց ֆրանսական զէնքերու յաջողութեան.

Նկատելով որ սոյն յայտարարութիւնը խմբագրելու պահուն իսկ, այս երկրին հին տիրակալներուն գնդակները կը շառաչեն մեր զիններուն վերեւ եւ միեւնոյն կացութիւնը կը տիրէ ներկայիս Տարսուսի եւ Մերսինի մէջ.

Նկատելով որ անըմբռնելի է որ օտար երկրի մը մէջ ստորագրուած խաղաղութիւն մը կ'անտեսէ այս կացութիւնը.

Նկատելով որ Կիլիկիոյ 275,000 քրիստոնեաները, սերտօրէն համերաշխ իրենց եղբայրական զգացումներով, իրենց շահերով, թուրքերու հանդէպ իրենց զարշանքով եւ Ֆրանսայի համար իրենց համակրանքով, առանց որեւէ պէտք ունենալու ոգեկոչելու անիծեալ անցեալի սահմոկեցուցիչ յիշատակները, բոլորն ալ տողորում կոտորածներով, տեղահանութիւններով, կողոպուտներով, բռնաբարութիւններով, ամէն տեսակի զարշուծութիւններով, անարգութիւններով, հպարտ են, որ երբեք չընկրկեցան որեւէ զոհողութեան եւ ջանքի առջեւ, որոնք ճնշուած ժողովուրդներու համար փրկագինը կը կազմեն իրենց անկախութեան, [եւ] որ ընդհակառակը, կրնան ի նպաստ իրենց ոգեկոչել պատերազմի ընթացքին, զինադադարի երկարատեւ եւ ցաւագին տեւողութեան միջոցին, վճարած ըլլալը փրկագիններու ամենասուղին, ամենաահաւորին.

Նկատելով որ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ համայնքները ամէն առիթով, ինչպէս ամերիկացիներու կատարած երկու քննախուզութիւններու ընթացքին, նոյնպէս ֆրանսական իշխանութեանց մօտ իրենց կատարած բոլոր դիմումներու ընթացքին, անայայտօրէն յայտարարած են իրենց անդրդուելի որոշումը՝ այլեւս չընդունելու վերադարձը թուրք տիրապետութեան.

Նկատելով, մանաւանդ, որ իրենց անցեալ Մարտ 31-ի եւ Մայիս 15-ի հաւաքական բողոքագրերովը, ուղղուած Համաձայնական բոլոր պետութիւններուն եւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին, ինչպէս նաեւ իրենց բոլոր հետագայ դիմումներով յստակօրէն հասկցուցած են թէ այլեւս իրենք իրենց թոյլ պիտի չտային խաբուիլ կիսամիջոցներէ, արուեստական կարգադրութիւններէ կամ անհարազատ լուծումներէ, եւ որ մանաւանդ իրենց բովանդակ կորովով բողոքած են Խաղաղութեան Դաշնագրի այն նախագիծին դէմ, որ կը տրամադրէ պատմականօրէն, ազգագրականօրէն, ռազմագիտապէս եւ տնտեսապէս մէկ ու անբաժանելի Կիլիկիոյ արուեստական բաժանումը երկու մասերու, մին ֆրանսական՝ կցուած Սուրիոյ, միւսը՝ իբրեւ թրքական նահանգ.

Նկատելով որ անոնք մինչև վերջին պահը ոչ մէկ հաւաստիք ստացած են, թէ իրենց պահանջները պիտի ընդունուին, եւ թէ Խաղաղութեան Դաշնագիրը անոր համաձայն պիտի բարեփոխուի, եւ որ անոնք, նոյնիսկ այսօր, Խաղաղութեան կնքման նախօրեակին, թողուած են կատարեալ անստուգութեան եւ ամենէն անձկալի տարտամութեան մէջ:

Նկատելով որ անոնց ներկայացուցած ժողովուրդները, Դաշնակից Տէրութեանց արդարախոհութեան վստահ սպասումէ ետք, պիտի մատնուին ամենադաժան յուսախարութեան մը, եթէ Խաղաղութեան Վեհաժողովի վերջնական որոշումները չգոհացնեն իրենց օրինաւոր պահանջները, իրենց ամենաթանկագին յոյսերը, եւ որ այս պարագային ստորագրող ներկայացուցիչները պիտի չկարենան այլեւս պատասխանատու մնալ օրինապահութեանը իրենց պատկան ժողովուրդներուն, որոնք զանգուածաբար պիտի ըմբոստանան Կիլիկիոյ մէջ թրքական գերիշխանութեան եւ վարչութեան հաստատման հրէշային փորձի մը դէմ, եթէ ըլլայ այդպիսին:

Նկատելով, բացի այդ, որ նոյնիսկ ներկայի անկանոն եւ անիշխանական կացութիւնը կ'առաջանայ մասամբ անդամալուծութենէ եւ թուրք տեղական վարչութենէն, որ կառավարութեան մը ուրուականն է միայն, եւ թէ այս պայմաններուն մէջ անհրաժեշտ հեղինակութեամբ օժտուած եւ ամենուն յարգանք ու վստահութիւն ներշնչող տեղական վարչութեան մը շուտափոյթ հաստատումը միայն երկիրը կրնայ փրկել անիշխանութենէ եւ կատարեալ կործանումէ:

Բոլոր այս պատճառներով եւ հիմնուած վերոյիշեալ Մարտ 31-ի եւ Մայիս 15-ի երկու յիշատակագիրներով յայտարարուած իրաւունքներուն, փաստարկութիւններուն եւ նկատառումներուն վրայ,- որոնց տրամաբանական հետեւանքն է ներկայ աքթը,- հիմնուելով մանաւանդ որեւէ ժողովուրդի իր ճակատագիրը ինք որոշելու անկապտելի իրաւունքին վրայ, որ իր հիմնական աղբիւրն ունի ֆրանսական յեղափոխութեան անմահ սկզբունքներուն մէջ:

Մենք Կիլիկիան հանդիսաւորապէս կը հռչակենք, այսօրուրնէ սկսեալ, ազատ երկիր մը, Թուրքիայէն բոլորովին անկախ, օժտուած տեղական քրիստոնեայ ինքնավար վարչութեամբ մը եւ դրուած Ֆրանսայի հոգատարութեան ներքեւ: Նախկին Օսմանեան կայսրութեան հողամասերէն Կիլիկիոյ այս անջատումը մենք կ'ըմբռնենք նոյնքան կատարեալ եւ վերջնական, եւ միեւնոյն հիման վրայ՝ որքան անջատումը Հայաստանի, Սուրիոյ, Պաղեստինի, Միջագետքի եւ Արաբիոյ:

Այս անկախութիւնը իրականացնելու եւ պահպանելու, թշնամին մեր դուռներէն վանելու, մեր պաշարուած քաղաքները ապաշրջապատելու, մեր գրաւուած քաղաքները եւ շրջանները վերանուաճելու եւ մեր քրիստոնեայ եղբայրները գերութենէ ազատելու համար, մենք պատրաստ ենք ամէն գոհողութեան, մենք երկրին եւ հոգատար Ֆրանսայի ի սպաս կը դնենք մեր ժողովուրդներու բոլոր կենսունակ ուժերը:

Կուսակցութիւններ, յարանուանութիւններ, համայնքներ, քրիստոնեայ ցեղեր, բոլորս ալ միացած ենք միեւնոյն սրբազան նպատակին համար:

Մենք ձեռք ձեռքի պիտի աշխատինք երկրին բարոյական մշակութային եւ տնտեսական վերելքին համար, Ֆրանսայի հովանիին տակ: Կը բաղձանք Կիլիկիան դարձնել Եւրոպայի մէկ երկարաձգումը, քաղաքակրթութեան եւ յառաջդիմութեան նոր կեդրոն մը, ուր բնիկ իսլամ ցեղերը եւս պիտի վայելեն այնպիսի բարգաւաճում, ազատութիւններ եւ երաշխիքներ, զորս անձամօթ էին իրենց թուրք կառավարութեան ներքեւ եւ անոնք պիտի օրհնեն այն օրը, երբ բաժնուեցան անկէ:

Ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ անկախութիւնը այս երկրին քրիստոնեաներուն գոյութեան նախապայմանն է: Կը նախընտրենք մեռնիլ, քան ընդունիլ ուրիշ որեւէ լուծում:

Վստահ ենք, որ վեհանձն ու ասպետական Ֆրանսան, աւանդական պաշտպանը Արեւելքի քրիստոնեաներուն, պիտի գնահատէ մեր այս պահանջներուն դրոյթը եւ պիտի բարեհաճի ճանչնալ մեր անկախութիւնը եւ զայն առնել իր պաշտպանութեան հովանիին ներքեւ:

Կեցցէ՛ Անկախ Կիլիկիան

Կեցցէ՛ Կիլիկիոյ հոգատար Ֆրանսան:

[Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆ, Ամբողջական Հայաստանի ներկայացուցիչ
Գ. ՎՐԴ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ, Ատանայի Հայոց Առաջնորդ
ՅՐԹ. ԵՊԻՄԿ. ՔԵԶԼԻԿԵԱՆ, Առաջնորդ Հայ Կաթոլիկներու
ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Հովիւ Հայ Բողոքականաց
Տ.Զ. ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ, Ատենապետ Հայ Ազգային Միութեան

ՎԱՀԱՆ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ, Ատենադպիր Հայ Ազգային Միության
Ա. ՍԻՄԷՕՆ ՕՂԼՈՒ, Տ.Ք. Ժ. ՏԱՆԻԷԼԻՏԻՍ, Ա. ՊԱՐՊՈՒՐ, Յոյն հասարակության երեւելիներ
ԺԱՆ, Ասորիներու Ազգային Ժողովի նախագահ
ՓԷՐ ՖԻԼԻՓ, Կաթոլիկ Սուրիացիներու Պատրիարքական Փոխանորդ
ԹԻԲԵՆ-ՔՇԻ, Կաթոլիկ Քաղղեացիներու Պատրիարքական Փոխանորդ⁶⁹

(ՆՄ, տրցակ 16-06, թղթապանակ 24, 0180–0184, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 55

6 Օգոստոս 1920

Վսեմաշուք
Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգային Պատուիրակության
Ի Բարիք

Ստացայ մեծ շնորհակալութեամբ 29 Յուլիս թուակիր Ձեր հեռագիրը որ կը հաղորդէր Կէյվէի հայոց ջարդին մասին դաշնակից պետութեանց մօտ Ձեր Վսեմութեան կողմէ դիմումներ կատարուած ըլլալը, ինչպէս նաեւ 12 Յուլիս թուակիր Ձեր նամակը, որ Համազգայինի Ժողովին հաղորդեցի:

Ժողովս Ձեր անձնուէր ջանքերուն համար իր շնորհակալութիւնը յայտնելով, ուրախ է որ միշտ նոյն կորովով եւ անձանձրոյթ ժրաշանութեամբ կը հետապնդէք հայկական շահերը եւ այս անգամ ալ Սրայի Համաժողովին փութացած էք՝ հոն պաշտպանելու համար ազգին իրաւունքները:

Համազգային Ժողովը նոյնպէս յոյս ունի թէ կարելի պիտի ըլլայ Կիլիկիոյ մասին կարգադրութիւն մը ընել եւ հաւատք՝ որ յատկապէս Ձեր Վսեմութիւնը միշտ չափիտի մոռնայ Կիլիկիան եւ ամէն առիթներէ պիտի օգտուի հոն ապրող հայութեան ապահովութիւնը ձեռք բերելու համար:

Այս առթիւ, Համազգային Ժողովը Ձեր ուշադրութեան կը ներկայացնէ կարեւոր հարց մը, որուն Կիլիկիոյ համար ունեցած կարեւորութիւնը անշուշտ դուրս ալ կը զգար:

Ինչպէս յայտնի է, Կիլիկիոյ վերին վարչութիւնը յանձնուած է Չօր. Կուրդի իբր հրամանատար Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ ֆրանսական բանակներու:

Հետեւաբար, Կիլիկիոյ զինուորական գործողութիւնները կապուած են Չօրավարին հրամանին: Կիլիկիոյ մէջ երբ ստեղծուեցաւ արդի կացութիւնը, Համազգային Ժողովը անհրաժեշտ դատեց որ ազգային ներկայացուցիչ մը գտնուի Պէյրութի մէջ, յարաբերութիւններ մշակելու համար Չօր. Կուրդի եւ անոր անմիջական շրջա-

⁶⁹ Անհրաժեշտաբար հարկ է նշել հետեւեալը: Նուպարեան Մատենադարանի վերը բերուած օրինակէն կը բացակային անունները հռչակագիրն ստորագրած անձնաւորութիւններուն: Այդ պատճառով անուններն ու անոնց հանգամանքերը առած ենք անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ, որպէս աղբիւր օգտուելով Բիւզանդ Եղիայեանի «Ատանայի Հայոց Պատմութիւն» ստուար աշխատութենէն (տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիպիա, 1970, 575): Նուպարեան մատենադարանին մէջ պահպանուող եւ Եղիայեանի օգտագործած օրինակին բաղդատութիւնը այլապէս կը պարզէ կատարեալ նոյնութիւնը երկու ֆրանսերէն բնագրերուն, բացի փաստաթուղթին խորագրէն, որ Եղիայեանի մօտ «Հռչակում Կիլիկիոյ Անկախութեան Աքթին» է: Հռչակագրին թարգմանեալ օրինակին հետ բաղդատութիւն մը երեւան հանելով կարգ մը աննշան տարբերութիւններ (Տեփոյեան, 209–213), ֆրանսերէն բնագրին հիման վրայ անհրաժեշտ նկատուած խմբագրման ենթարկած ենք թարգմանեալ օրինակը, որ շրջանառութեան մէջ կը գտնուի այլ տարբերակներով ալ (Տափունեան, 842–847): Ատենագրութիւններուն մէջ թէ այլուր յիշուած Օգոստոս 5-ի աքթը, որպէս տրամաբանական հետեւանք այս հռչակագրին, կազմութիւնն էր «Անկախ Կիլիկիոյ» կառավարութեան, որ նոյնհետայն վերջ գտաւ:

պատին [հետ] եւ այդ շրջանակներու տրամադրութիւնները, մտադրութիւններն ու կարգադրութիւնները տեղեկանալու, ի հարկին դիմումներ ընելու, տեղեկութիւններ հաղորդելու համար, եւայլն:

Այս պաշտօնին յարմար դժբաղդաբար մէկը տեղույս վրայ գտնելու մեր փորձը վիժեցաւ:

Համազգային Ժողովի որոշումով Գերապայծառ Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, հայ կաթողիկէ հասարակութեան պատր. տեղապահը, իր անձնական բարեկամներէն Տր. Մելքոնեանի կարծիքը շօշափելու համար նամակ գրած էր, վասնզի անիկա իբր յարմար մատնանիշ ըրած էր:

Պէյրութն նոր առնուած տեղեկութեանց համաձայն, կը հաստատուի թէ արդարեւ Տօրթ. Մելքոնեան իր իբր Ազգ. Միութեան ատենապետի ունեցած դիրքովն ալ մեծ յարմարութիւն կը ներկայացնէր այդ պաշտօնին համար, սակայն դժբաղդ միջադէպի մը համար կարելի չէ զինք այս պաշտօնին կոչել: Միեւնոյն ատեն ցաւ է մեզ ըսել թէ կը տեղեկացնեն որ ուրիշ մարդ մըն ալ չկայ յարմար, մինչ կը խոստովանին այդպիսի հանգամանքով մարդու մը կարելորութիւնը եւ այս մասին 3-4 անգամ Պէյրութի Ազգ. Միութեան կողմէ Ձեր պատուիրակութեան դիմում եղած ըլլալն ալ կը յայտնեն:

Իսկ ինչ որ ամենէն կարելորն է սա է թէ նամակագիրը կը յարէ թէ Պէյրութի Բարձր Գօմիստերիայի շրջանակներէն շատ անգամ ըսած են թէ շատ աղէկ պիտի ըլլար եթէ կարող եւ դիւանագէտ ներկայացուցիչ մը ունենայինք Պէյրութի մէջ:

Նամակագիրը՝ որ անպաշտօն անձ մը չէ, կ'առաջարկէ որ Համազգային Ժողովի կողմէ գրուի Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէսզի կարող եւ դիւանագէտ անձնաւորութիւն մը ընտրէ ներկայացուցչութեան կարելոր գործին համար, եւ երբ Ազգ. Պատուիրակութիւնը վաւերացնէ իր ընտրութիւնը, այն ատեն կամայ ակամայ պիտի ընդունի զինքը Չօր. Կուրօն իբր պաշտօնական անձնաւորութիւն եւ հայ ազգին ներկայացուցիչը:

Համազգային Ժողովը ուղղակի Պէյրութն ստացուած այս տեղեկութիւններուն վրայ, կրկին ամրապնդուեցաւ սա համոզման վրայ թէ Կիլիկիոյ հայոց վիճակին վրայ օգտակար ազդեցութիւն մը կրնայ ունենալ Պէյրութի մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ ներկայացուցիչ մը ունենալը, ուստի որոշեց խնդրել Ձերդ Վսեմութենէն որ այս մասին կարելորն ի գործ դնելու ազնուութիւնը ունենաք, Պէյրութ ղրկելով յարմարագոյն անձ մը:

Այս առթիւ Ազգ. Պատուիրակութեան պիւտճէն չձանրաբեռնելու համար Կ. Պոլիս պատրաստակամութիւն կը յայտնէ Պէյրութ ղրկուելիք ներկայացուցիչին ծախքերուն իր նիւթական վիճակին համապատասխան չափով մը մասնակցիլ:

Համազգային Ժողովը, առանց իր կողմէն թելադրանք մը ընելու յաւակնութիւնը ունենալու, աւելորդ չի համարիր դիտել տալու թէ այս պաշտօնի կոչուող անձն պետք է ունենայ բաւական քաղաքական հմտութիւն եւ ֆրանսական բարձրորդ ու սովորութեանց ծանօթութիւն եւ մանաւանդ իր ֆրանսասէր տրամադրութիւնովը ճանչցուած մէկը ըլլայ:

Այս տեսակէտով Համազգային Ժողովս կը մտածէ թէ Տեարք Տր. Քօլօլեանի, Տիգրան Չայեանի, Վահան Թէքէեանի եւ ասոնց նման անձերու մէջէն կրնայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը ընտրութիւն մը ընել:

Մաղթելով Ձեզ յաջողութիւն եւ կարողութիւն

Մնամ աղօթարար

Պատրիարք Հայոց

[Զաւէն Արքեպ.]

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 34-37, հայերէն ձեռագիր)

Հայ Ռամկավար Կուսակցություն
Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Խորհուրդ

Պատճեն

Միտի ընկերներ,

Տեսակցություն մ'ունեցայ *Ժողովրդ. Չայնր*-ի կողմէ Հայաստանի Բարձր Քոմիտէի Գնդապետ Հասթէի հետ, որ Կովկասի մէջ իր պաշտօնը լրացուցած ըլլալով Ամերիկա կը վերադառնայ: Գնդապետը ինձ ըրաւ կարգ մը խիստ շահեկան յայտնություններ Հայաստանի քաղաքական, զինուորական եւ տնտեսական կեանքի մասին, որոնց մեծագոյն եւ քաջալերական մասերը հրատարակեցինք *Ժողովուրդի Չայնր*-ի երէկուան թիւին մէջ:⁷⁰ Գնդապետ Հասթէ ըրաւ ի միջի այլոց կարգ մը տխուր յայտնություններ, որոնց հրատարակութիւնը խորհելով թէ կրնայ Հայաստանի Հանրապետութեան *քրէսթիան* վնասել եւ ծանրապէս վտանգել փոխառութեան գործը, յարմար դատեցինք չհրատարակել զանոնք: Սակայն փափաքելի է որ Հ. Ռ. Կուսակցութեան Պոլսոյ վարիչները տեղեակ ըլլան թէ ինչ կը խորհի Հայաստանի Բարձր Քոմիտէին մեր հանրապետութեան մասին:

Գնդապետին հարցուցի թէ ի՞նչ կը խորհէր մեր բանակի յառաջխաղացումներու մասին դէպի Կարին եւ թէ յոյս կա՞ր որ բանակը պիտի կարենար առանձինն, ամբողջութեամբ կամ մասամբ մը, գլուխ հանել Տաճկահայաստանի գրաւման գործը: Գնդապետը նշանակալից ժպիտով մը, որ աւելի խոր հեզմանք կը բուրբէր, ըսաւ թէ հայ բանակը այդ ուղղութեամբ բացարձակօրէն ոչինչ կրնար ընել, եւ թէ մինչեւ հիմա ըսուածները պոռոտախօսութիւններ են պարզապէս: Արտաքին աջակցութեամբ գրաւման գործը գլուխ հանելու մասին ալ առ այժմ ոչ մէկ յոյս կայ, անանկ որ Տաճկահայաստանի ապագան շատ տարտամ ու մթին է:

Հարցուցի թէ ի՞նչ կը խորհէր Հ. Հանրապետութեան արդի վարիչներու կարողութեան եւ նկարագրի մասին:

Գնդապետը պահ մը վարանելով ըսաւ. «Ատիկա հարց մըն է, որուն մասին լաւ կ'ըլլայ որ բնաւ չխօսինք»:

Հարցուցի թէ Հայաստանի տնտեսական, ճարտարարուեստական կեանքը ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուի:

Գնդապետի դէմքին վրայ կրկին անգամ երեւցաւ հեզմանքի դառն ժպիտը: Դուք ինձ կը հարցնէք Հայաստանի տնտեսական եւ ճարտարարուեստական կեանքի մասին, պատասխանեց գնդապետը, դժբաղդաբար ձեզի չպիտի կրնամ գոհացում տալ, որովհետեւ Հայաստանի մէջ ո՛չ տնտեսական կեանք կայ եւ ո՛չ ալ ճարտարարուեստ. կայ միայն բացարձակ աղքատութիւն, չքաւորութիւն:

Հարցուցի թէ ի՞նչ կարծիք ունէր մեր հրապարակ հանուելիք ներքին փոխառութեան մասին:

Գնդապետը, խիստ նշանակալից շփոթումով մը, ձեւացուց թէ ինք չէր հասկնար թէ եւ ինչ փոխառութեան մասին էր որ կը խօսէի: Ես իրեն աւելի յստակօրէն բացատրեցի թէ իմ շօշափած հարցս կը դառնար 20 միլիոն տոլարի այն ներքին փոխառութեան շուրջը, որուն յաջողութեան համար Պրն. Խատիսեան Եւրոպայի մէջ մեծ ջանքեր կ'ընէ: Գնդապետը այս անգամ խնդիրը հասկցած ըլլալով՝ ըսաւ. «Այո, հիմա կը հասկնամ, սա 20,000,000 փոխառութիւնը»: Հոս Հայաստանի Բարձր Քոմիտէին տարօրինակ ժպիտ մ'ունեցաւ եւ ապա խիստ լուրջ, չըսելու համար դաժան, երեւոյթ մը ամենելով ըսաւ. «*Մնանկ մէկը կրնա՞յ փոխառութիւն կ'ընէ*: Հայաստան այսօր իր ո՞ր մէկ հարստութեան ապաւինելով պիտի կրնայ 20,000,000 տոլարի փոխառութիւնը յաջողցնել: Հայաստան այսօր աւերակներու կոյտ մըն է եւ անհաւոր չքաւորութիւններ[ու] մէջ կը տապալակի: Հոն ո՛չ գործարան կայ եւ ո՛չ ալ դրամագլուխ, ո՛չ տնտեսական կեանք եւ ո՛չ ալ ճարտարարուեստ: Ուստի փոխառութիւնը դատապարտուած է վիժելու»:

⁷⁰ Այս անստորագիր նամակին հեղինակին՝ Վահան Միրազեանի, տեսակցութիւնը յոյս տեսած է «Ժողովուրդի Չայնր»ի (6 Օգոստոս 1920, 552) առաջին էջով. «Գնդապետ Հասթէ Մեր Մէջ» ընդհանուր խորագրով: Հոն Միրազեան կը գրէ. «Գնդապետ Հասթէի բերած տպաւորութիւնները, Կովկասի մասին, լաւատեսութեան եւ յոռետեսութեան խառնուրդ մը կը ներկայացնեն, որոնց մօայլ կողմերը աւելի ցցուն ու տիրապետող են, եւ ասիկա շատ բնական է մէկու մը համար, որ միշտ ապրած է խաղաղ կեանք, կարի բարգաւաճ երկրի մը մէջ, որպիսին է Միացեալ Նահանգները»:

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Ը, Ը869–Ը871, *հայերեն, ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 57

Փարիզ, 14 Օգոստոս 1920

Նորին Գերազանցություն
Պարոն Միրան
Նախագահ Խաղաղության Համաժողովին
Փարիզ

Պարոն Նախագահ,

Հայ Ազգային Պատուիրակությունը խորապես երախտապարտ է Դաշնակից Պետություններուն հայկական հողերու մէկ մասին ազատագրութեան եւ անով՝ Անկախ Պետութիւն մը կազմելուն համար: Սակայն, համաձայն Խաղաղութեան Դաշնագրի սահմաններուն զորս Դաշնակից Պետությունները այսու տուին Թուրքիոյ, Կիլիկիոյ մեծագոյն մասը եւ Խարբերդի շրջանը որ նոյն ատեն մաս պիտի կազմէին ֆրանսական պաշտպանութեան գօտիին՝ ձգուած են թրքական տիրապետութեան տակ:

Կիլիկիոյ մեր եղբայրներն արդէն մեզի տեղեկացուցած են այն աղերսագրին մասին, որ ուղղած են Համաձայնական կառավարություններուն՝ անոնց յայտարարելու համար, թէ իրենք վճռած են պաշտպանել իրենց կեանքն ու իրաւունքները:

Արդարեւ, այնքան տառապանքներէ, այնքան երկար մարտիրոսութենէ, այս Մեծ Պատերազմին մէջ մեր մարտիկներուն թափած այնքան արիւնէն ետք, այն միակ յոյսով որ Փրկութեան Օրը պիտի փայլի իրենց համար Համաձայնականներուն յաղթանակով, Թուրքիոյ հայերը, որոնց ներկայացուցիչն ըլլալու պատիւն ունինք մենք, երբեք պիտի չկարենան համակերպիլ որ հողամաս մը, որ բազմաթիւ արբազան յիշատակներով կապուած է Հայաստանի, որ Կիլիկիոյ ներկայ մայրաքաղաք Ատանան, իրենց կրօնական մայր քաղաք Սիսը, որ մայրաքաղաքն էր վերջին Հայկական Թագաւորութեան, հերոսական պայքարներու թատերաբեմ Չէշունը, որ նոյնիսկ թրքական տիրապետութեան ներքեւ ձեռք բերած էր աւելի քան յիսուն տարի առաջ Փրանսայի կողմէ՝ ճանչցուած եւ հռչակուած կիսանկախութիւն՝ կրկին ենթարկուի թրքական լուծին:

Յանուն անոնց է որ Հայ Ազգային Պատուիրակությունը պիտի չդադրի պահանջել որ այս տարածքներն ազատագրուին և, ինչպէս Կիլիկիոյ մնացեալ մասը, դրուին Փրանսայի հոգատարութեան ներքեւ:

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն Նախագահ, խորին յարգանքիս հաւաստիքը:

Նախագահ
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L457 [*ֆրանսերէն մեքենագիր*] եւ L453 [*ֆրանսերէն ձեռագիր*])

Վսեմաշուք
Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգային Պատուիրակության
Բարիկ

Ստացայ 19 եւ 31 Յուլիս եւ 5 Օգոստոս թուակիր նամակները: Մասնաւորապէս Ձեր 31 Յուլիս թուակիրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինծի, որովհետեւ անկախ Ձեր 19 Յուլիս թուակիր նամակին զմեզ յուսաբեկող շեշտը չունէր, ընդհակառակը կը պարունակէր շատ յուսատու տեղեկութիւններ, որոնք զիս,- ինչպէս նաեւ [ազգը],- մեծապէս շահագրգռող բնոյթն ունին:

Ձեր տուած բոլոր տեղեկութիւնները ցոյց կու տան թէ կրնանք այլեւս Կիլիկիոյ համար ազգային նոր քաղաքականութիւն մը ուղեկցոյց ընտրել: Ինչպէս Ձեր Վսեմութեան անձին, նոյնպէս նաեւ ազգին համար մեծ յաջողութիւն մը պիտի ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ ստացումը ինքնավարութեան մը ֆրանսական հովանաւորութեան տակ:

Հետեւաբար կ'արժէ որ ազգը այս մասին հարկ դատուած գոհողութիւնը ընէ, զի այսպիսի առիթ մը այլեւս չենք կարծեր որ առաջիկային ներկայանայ:

Մասնաւորապէս ֆրանսական կառավարութեան վարիչներու [տրա]մադրութեան մէջ տեսնուած փոփոխութիւնը ոչ միայն կեդրոնի մէջ զգալի է, այլ ինչպէս կը հասկցուի Կիլիկիայէն հասած տեղեկութիւններէ, նոյն փոփոխութիւնը կը տեսնուի նաեւ Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական կառավարութեան պատկանող պաշտօնատարներու վրայ, որոնք շատ աւելի բարեացակամ տրամադրութիւններ ցոյց կու տան, ժողովուրդին պարենաւորման խնդիրներով լրջօրէն կը շահագրգռուին եւ անոր համար գոհողութիւններ կ'ընեն:

Թերեւս լուրը Ձեզի մինչեւ հիմա հասած է. սակայն պարտք կը համարիմ Ձեր Վսեմութեան տեղեկագրել թէ,- ինչպէս ներփակ պաշտօնական յայտարարութենէն կ'երեւայ,- այսօր կը գտնուինք կատարուած իրողութեան մը առջեւ: Օգոստոս 4-ին Կիլիկիոյ մէջ յայտարարուած է այս հողամասին անջատումը թուրք պետութենէն եւ ֆրանսական պաշտպանութեան տակ անկախութիւնը:

Մասնաւոր աղբիւրներէ առնուած տեղեկութեանց համաձայն, Կիլիկիոյ վարչական հակակշռի պետը՝ Գնդապետ Պրէմոն, ինչպէս Ատանայի մէջ գէշ ընդունելութիւն չէ ըրած հայոց այս ձեռնարկին, նոյնպէս նաեւ Չօր. Կուրօ՝ Պէյրութի մէջ անհամակիր վերաբերում մը ցոյց չէ տուած հայոց այս ձեռնարկին մասին երբ իրեն հաղորդուած է, եւ ինքն ալ ճիշդ Գնդ. Պրէմոնի պէս խոստացած է Բարիկ հաղորդել:

Ձեր կողմէն փափաքուած լաւ յարաբերութիւնները ֆրանսական իշխանութեանց հետ ի Կիլիկիա հիմա կրնա[ն] իրագործուած համարուիլ, ուստի չեմ յուսար որ ասկէ յետոյ հակաֆրանսական ոգով գրութիւններ կ'երեւան հայ մամուլին մէջ. ասով հանդերձ Ձեր շրջաբերականը արդէն իսկ հաղորդուած է մեր կողմէ Կ. Պոլսոյ բոլոր լրագրաց:

Կը յուսանք թէ ազգային գերագոյն շահերը նկատի առնելով մամուլը պիտի գիտնայ յարգել Ձեր եւ մեր կողմէ եղած թելադրութիւնները:

Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած այս վիճակը հիմա կը պարտաւորէ զմեզ աւելի մեծ ուշադրութիւն ընծայել հոն պատահած դէպքերուն, որոնց դժբաղդաբար կանոնաւորաբար իրազեկ ըլլալու միջոցները մեզի կը պակսին. ուստի ջերմապէս կը խնդրենք որ Կիլիկիայէն Ձեր ստացած բոլոր տեղեկութիւնները մեզի հաղորդելու համար կարգադրութիւն մը ընէ Պատուիրակութիւնը:

Ուրախ եմ աւելցնելով Ձեր Վսեմութեան թէ ամիսներէ ի վեր մեր մտատանջութեան առարկան եղած Հանրնի հերոս ժողովուրդը կըրցած է մինչեւ հիմա իր գոյութիւնը պահպանել եւ նոյնիսկ իր հերոսական պայքարին մէջ յաջողութիւնը ձեռք բերել Միլիները հարկադրելու որ վերադարձնեն իրենց առեւանգած ու հեռացուցած որբուհիները, որոնք ինչպէս գիտէք ամերիկեան որբանոցէն վերցուած էին:

Ատանայի մէջ զանազան վայրերէ հայերը համախմբուած ըլլալով, հիմա Ատանայի մէջ կան 100,000է աւելի հայեր, որոնցմէ շատերը՝ զուրկ կեանքի անհրաժեշտ պէտքերէն՝ մեծ նեղութեան մէջ են. սակայն որչափ կարելի

է հասկնալ հասած տեղեկութիւններէն, ժողովրդեան բարոյական կորովը բարձր է եւ կը տոկայ այդ տառապանքներուն:

Պատրիարքարանը միշտ կը ջանայ կարելիութեան սահմանին մէջ օգնութիւն հասցնել, սակայն դժբաղդաբար մեր միջոցները խիստ տկար են եւ նպաստները օրէ օր պակսելու վրայ:

Ասոր համար դժուարութեան մատնուած ենք, սակայն յոյս ունինք թէ ազգը ամէն գոհողութիւն պիտի ընէ Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար:

Ազգին ամէն խաւերուն հետ մեր ալ յոյսը մեծ է թէ Ձեր Վսեմութիւնը իր բովանդակ կորովը պիտի տրամադրէ Կիլիկիոյ գործին յաջողութեան՝ որուն համար ջերմօրէն կը մաղթենք Աստուածային օժանդակութիւնը, որով

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
[Զաւէն Արքեպ.]

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 38-41, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԳԾ 59

Պէլյուօ, 17 Օգոստոս 1920

Ամենապատիւ Հոգեւոր Տէր
Տէր Զաւէն Արք-Եպսկ.
Պատրիարք Հայոց
Կ. Պոլիս

Յաջորդաբար ստացած ենք Ձեր անցելոյն 27 եւ 29 թուակիր շնորհագծեալները:

1. Կարապետ Աճէմեան եւ Յարութիւն Միւթեվէեան որբերը տեղս Ամերիկեան որբանոցին մէջն են. Ձեր հրամանին համաձայն զանոնք դրկել փափաքեցանք, սակայն Ազգ. Միութեանս հրամական անձկութիւնը եւ այժմ ճրի փոխադրութեան միջոցներու դիւրութիւն չընծայուիլը պատճառ հանդիսացան որ պատեհութեան սպասենք եւ Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացնենք:

2. Լսած ըլլալու էք՝ ամսոյս 4ին Ատանայի մէջ կատարուած միջքրիստոնէական տեղական ինքնավարական *ազգը* եւ յարակից մանրամասնութիւնները. հետեւանքներուն մասին որոշ բան մը չենք կրնար ըսել, սպասելով որ կացութիւնը պայծառանայ:

3. Ամբողջական Պատուիրակութեան Կիլիկիոյ Օգնական Պատուիրակ Պրն. Գ. Թահմագեան եւ Պրն. Արմէն Սասունի մեզ պաշտօն տուին խնդրելու Ձերդ Սրբազնութենէն՝ որպէսզի բարեհաճիք ամենակտրուկ շրջաբերականով եւ կամ Ձեր յարմար դատած մէկ միջոցով գեկոյց տալ տեղւոյդ հայ թերթերուն, որ Կիլիկիոյ ներկայ խնդիրներով եւ անցուդարձերով չգրադին եւ Ֆրանսացիներու աննպաստ չարտայայտուին. այս կարգի հրատարակութիւններ միշտ վնասակար եղած են եւ մեր ընելիքին թշնամին գիտակ պահելէ զատ ուրիշ ծառայութիւն չեն ունեցած: Այժմու կացութիւնը շատ աւելի փափուկ ըլլալով՝ բաւական [է] միայն որ տնտեսական օգնութիւն փութացնելու համար թելադրեն ժողովուրդը:

Զմոռնանք յիշելու այն պարագան թէ՝ Կիլիկիայի մէջ այնպիսի մէկ վիճակ ստեղծուել էր, որ հարկ էր մի որոշ ընթացք առնել. եւ ան ալ Օգոստ. 4ի *ազգը*ն էր. պաշարողական եւ անջատողական դրութիւնը ստիպողականութիւն յառաջ բերած էր եւ այժմ կոիւները կը շարունակուին:

4. Սուրիոյ գրաւումին նախօրեակներուն թուրքերը նախայարձակ եղած են Այնթապ գտնուող Ֆրան-

սացիներու վրայ. կ'ըսուի որ սաստիկ կռիւներ տեղի ունեցած եւ վերջապէս Ֆրանսացիք գրաւած են քաղաքը. մանրամասնութիւններ եւ պաշտօնական տեղեկութիւններ ցարդ կը պակսին: Հայերը մասնակցած են թէ ոչ չենք գիտեր:⁷¹

5. Այնթապի, Մարաշի, Ուրֆայի հայութեան տնտեսական տագնապը տարօրինակ է: Միշտ օգնութեան նոր աղաղակներ կը հասնին եւ մեր դիմումներու կարգին կը խնդրենք ձեզմէ նաեւ՝ առ այս հրահանգէք առ որ անկ է:

Ամենապատիւ Տէր, որդիապարտ աջահամբոյրներով կը խնդրենք որ հաճիք ընդունիլ մեր խորին յարգանաց ջերմ հաւաստիքը:

Ի դիմաց Հայ Ազգ. Միութեան
Ա.դպիր Ա.պետ
<...> Տր. Պ. Մելքոնեան

Յ.Գ.

Այս շաբթուս յոյս կայ որ Վեհափառ Կաթողիկոսին շնորհիւ հայերու ձրի ճամբորդելու հրաման ստացուի. այն ատեն կը դրկուին 2 որբերը:

Նոյն

(ՊՏԴ, տուփ 6, M175, Թ809–8Թ10, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 60

Բարիզ, 23 Օգոստոս 1920

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր
Նախագահ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Թուրքիա ստորագրեց Հաշտութեան Դաշնագիրը, եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնս՝ շնորհիւ Արդարութեան եւ Ազատագրութեան այս մեծ ու պատմական արարքին՝ այնքան տառապանքներէ եւ ճիգերէ յետոյ յաջողեցաւ վերջապէս իրագործել մին այն նպատակներէն զոր պատերազմի սկզբնաւորութենէն ի վեր կը հետապնդէր:

Միեւնոյն ատեն, Դաշնագրին ստորագրութեամբ՝ մեր ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ Բարիզի վերջին Համագումարին կողմէ նորոգ ընտրեալ Ազգ. Պատուիրակութեան ուղղեալ սա հետեւեալ հրահանգը:-

«Տեղորոշին Պաշտօնավարութեան.-

«Համագումարը, որոշելով հանդերձ թէ դաշնագրին ստորագրութեամբ Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնը վերջացած կը նկատուի՝ կը խորհի որ բացառիկ հանգամանքներ կրնան անհրաժեշտ դարձնել անոր պաշտօնավարութեան երկարաձգումը: Այդ պարագային՝ Ազգ. Պատուիրակութիւնը պարտի բանակցիլ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական մարմիններու եւ կարեւոր հայ գաղութներուն, ինչպէս նաեւ Հայկական Հանրապետութեան կառավարութեան հետ եւ իրեն եղած յանձնարարութեանց համեմատ զարժանը տնօրինել»:

Այս հրահանգի տրամադրութեան համեմատ կը խնդրենք որ Կեդրոնի Ազգային Իշխանութիւնը բարեհաճի

⁷¹ Այս վերջին նախադասութիւնը աւելցուած է ատենապետ Մելքոնեանի ձեռագրով:

ըստ կարելոյն շուտով մեզի իմացնել թէ՛ իր կարծիքով Ազգ. Պատուիրակութիւնը հա՛րկ է որ իր պաշտօնավարութիւնը շարունակէ թէ ոչ, որպէսզի այս վերջինս ալ կարենայ նպատակայարմար որոշման մը յանգիլ:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ
մնամ խորին յարգանքներով
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L456, *հայերէն ձեռագիր*)

Ծանօթ.- Ձեռագիրը կը պատկանի Լեւոն Մկրտիչեանի, բայց ստորագրողն է Պօղոս Նուպար:

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 61

28 Օգոստոս 1920

Վսեմաշուք
Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգային Պատուիրակութեան
Բարիկ

Վերջին անգամ Բարիկի մէջ հրատարակուած է՝ անշուշտ Ազգ. Պատուիրակութեան ջանքերովը՝ “Documents officiels concernant les massacres arméniens” խորագրով գիրք մը,⁷² որ իր մէջ կը պարունակէր բազմաթիւ վաւերագիրներու թարգմանութիւնը:

Հոս Անգլ. դեսպանատան մէջ կազմուած դիւան մը սկսած ըլլալով հայոց ջարդարարներու ամբաստանութիւնները պատրաստել, կը խնդրենք որ այդ վաւերագիրները Պատրիարքարանին տրամադրուին, զանոնք ներկայացնելու համար յիշեալ դիւանին:

Մասնաւորապէս այս գրքին մէջ տրուած հեռագիրներու վրայ հիմնուելով ձերբակալել տրուած ըլլալով Հալէպի մէջ հայահալած դէր մը կատարող Ապլահատ կամ Ապտիւլահատ Նուրին, մեզմէ ստիպողաբար կը պահանջուի անոր վերաբերեալ հեռագիրներուն իսկականները. ուստի գէթ անոնց դրկուիլն անհրաժեշտ է, եթէ ոչ կրնայ ըլլալ որ ազատ արձակուի փաստերու չգոյութեան պատճառով:

Այս խնդիրը յատկապէս Ձեր Վսեմութեան ուշադրութեան ներկայացնելով,

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
[Զաւէն Արքեպ.]

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 42, *հայերէն ձեռագիր*)

Ստորեւ՝ նոյն նիւթին առնչուող յաջորդ թղթակցութիւնները:

⁷² 1920-ին Փարիզ, Թիւրքիայեանի տպարանէն լոյս տեսած գիրքին անուանաթերթը կը բովանդակէ հետեւեալը.- Արամ Անտոնեան, Հայկական Կոտորածներուն Վերաբերող Պաշտօնական Վաւերագրեր (լուսանկարչական վերարտադրութիւն մեծ թիւով փաստաթուղթերու. հեղինակին արտօնութեամբ հայերէն ձեռագրին թարգմանութիւնը Մ. Ս. Դաւիթ-Բենկի կողմէ):

Փարիզ, 14 Սեպտեմբեր 1920

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ազգ. Պատուիրակութիւնը ինծի հաղորդեց Ձերդ Ամենապատուութեան Օգոստոս 28-ի նամակը, որով կը խնդրէիք բնագիրները այն վաւերաթուղթերուն որոնք կը վերաբերին Ապտիւլահատ Նուրի պէյի, եւ որոնք արտադրուած էին իմ “Documents officiels concernant les massacres arméniens” գրքիս մէջ:

Ինչպէս յայտնի է Ձերդ Ամենապատուութեան, այդ գիրքէն նախապէս համառօտ թարգմանութիւն մը հրատարակուեցաւ Անգլիոյ մէջ եւ վաւերաթուղթերու բոլոր բնագիրները կը գտնուէին Լոնտոնի Հայկական Պիւրօ-ին մօտ, որ պատրաստել տուաւ անոնց *քիշէները*: Բնագիրները մնացին Պիւրօն: Նոյն Պիւրօ-ին պետք, Պ. Սաֆրաստեան, որ այս միջոցիս Փարիզ կը գտնուի, խոստացաւ վերադարձին (մինչեւ շաբաթ մը) փնտռել այս թուղթերը եւ ուղղակի դրկել Պոլիս, Ձերդ Ամենապատուութեան:

Իմ մօտս կը գտնուի միայն Ապտիւլահատ Նուրի պէյի քարտուղարին՝ Նաիմ պէյի ինքնագիր (իր ձեռագրով) տեղեկագիրը, զոր կը յանձնեմ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ որ անշուշտ այս նամակին հետ պիտի դրկուի Ձերդ Ամենապատուութեան: Նաիմ պէյ, անգլիացւոց Հալէպ մտնելէն առաջ մեր ձեռքն էր արդէն եւ լրտեսութիւն կ'ընէր ի հաշիւ հայոց: Թուրքերուն մեկնած միջոցին, չիախաւ ինքն ալ, վախճալով որ զինքը կը սպաննեն, եւ իմ Հալէպը թողած միջոցիս՝ 1919 Փետրուարին, Հալէպ կը մնար: Լաւագոյն է զինք գտնել, եւ շատ կարեւոր յայտնութիւններ պիտի ունենայ ընելիք թէ՛ իր երբեմնի պետին՝ Ապտիւլահատ Նուրի պէյի եւ թէ՛ ուրիշներու մասին:

Ապտիւլահատ Նուրի պէյի մասին լաւագոյն վկաներէն մէկն ալ ներքին գործոց նախարարութեան Մասնաւոր Դիւանի տնօրէն Իսսան պէյն է, նախապէս Գայմագամ Քիլիսի եւ յետոյ Չահիլէի: Իսսան պէյ, Իթթիհատականներու Պոլսոյ կառավարութեան միջոցին վկայած է թէ Քիլիսի գայմագամ եղած միջոցին Ապտիւլահատ Նուրի պէյ զինքը դրդած է որպէսզի կոտորէ յետին հայը, եւ աւելի համոզիչ դառնալու համար ըսած է թէ այս պատուէրը ստացած է նոյն ինքն Թալէպօ փաշայէն: Այս մտայնութեամբ ճամբայ ելած անձ մը ի՞նչ չէր կրնար ընել Հալէպի մէջ, ուր ամենագոր անձն էր հայոց կեանքին ու մահուան մասին: Ինք, Մուհամմիդ Միւստիքը Ումումի⁷³ Ծիւքրի պէյ, Հազգը պէյ, Էյուպ պէյ, Ակեահ պէյ (յրագրող) հարիւր հազարներու սպանութեան պատճառ եղան Հալէպի մէջ, իրենք սարքեցին ամէն բան: Հալէպի կողմէն Պոլիս եկած ոեւէ գաղթական կրնայ վկայել անոնց մասին:

Իսսան պէյի վերոյիշեալ վկայութիւնը արձանագրուած է Իթթիհատականներու դատավարութեան առթիւ Ամբաստանիչ Ատեանի կողմէ պատրաստուած տեղեկագրին մէջ:

Մնամ որդիական խորին յարգանքներով

Ա[րամ] Անտոնեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2434, *հայերէն ձեռագիր*)

⁷³ Գաղթականաց ընդհանուր տնօրէն:

Ազնուամեծար Տիար Արամ Անտոնեան
Բարիզ

Ստացանք Ձեր 14 Սեպտ. թուակիր նամակը, ներփակ Նայիմ պեյի ինքնագիր տեղեկագրով:

Գոհությամբ տեղեկացանք նաև թե մինչև ութը օր պիտի ստանանք բնագիրները այն վաւերագիրներուն որոնք հրատարակուած են Ձեր գործին մէջ: Այս առթիւ Հալեպի մեր հայոց չարիք հասցնող կարգ մը գլխաւոր ռմբագործներու անունները յիշած էիք:

Ասոնցմէ միայն մէկուն՝ այսինքն Ակիահ պեյի (յրագրող) մասին մեզի կը պակսին շատ հիմնաւոր ու լուրջ տեղեկութիւններ, եւ որոնց անհրաժեշտաբար պէտք կայ զինքը դատապարտել տալու համար, եթէ ոչ պատիժէ ազատ մնալու հաւանականութիւն ունի:

Ուստի կը յանձնարարենք որ Ձեր անոր մասին ունեցած տեղեկութիւնները որչափ կարելի է շուտ մեզի հասցնէք:

Այս առթիւ կը փափաքինք ունենալ նաև Պատրիարքարանի Տեղեկատու Դիւանին հաւաքածուն ամբողջացնելու համար Ձեր խմբագրութեամբ հրատարակուած «Հայաստան»ի 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 41, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 36 եւ անկէ յետոյ հրատարակուած թուերը եւ Բարիզի Տեղեկատու Դիւանին հսկողութեան տակ հրատարակուած Bulletin Arménien-ի 4, 7, 13, 17, 21, 22, 26 եւ մինչև հիմա լոյս տեսնող յաջորդ թիւերը: Յուսալով որ պիտի փութաք գործադրել մեր այս փափաքը՝

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Չաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, F888, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 62

Բարիզ, 10 Սեպտեմբեր 1920

Ամենապատիւ
Տ.Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Բարձրաշնորհ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան տեւողութեան մասին մեր վերջին շրջաբերականին իբրեւ լրացուցիչ՝ պատիւ ունինք ներփակ յղել Ձերոյ Սրբազնութեան Համագումարի կողմէ քուէարկուած բոլոր հրահանգներուն պատճենները:⁷⁴

Յայտնի է թէ՛ հիմա որ Խաղաղութեան Դաշնագիրը ստորագրուեցաւ՝ Համագումարին կողմէ Պատուիրակութեանս յանձնարարեալ գործերուն մեծագոյն մասը այլեւս կը փոխանցուի Հանրապետութեան կառավարութեան որն որ յետ այսորիկ Դաշնագրով հաստատուած Հայկական Միացեալ Պետութիւնը ներկայացնող

⁷⁴ Հրահանգներուն վերաբերող վաւերագրերուն բովանդակութիւնը տրուած է Յաւելուած 214-ով:

միակ հեղինակությունն է:

Բայց կան կարգ մը գործեր, ի մասնաւորի թիւ 6 հրահանգին մէջ նշանակուածները, որոնք կրնան յանձնուիլ Պատուիրակութեանս եւ կամ ոչ-ազատագրեալ հողամասերու հայութիւնը ներկայացնող նոր պատուիրակութեան մը:

Եւ արդէն, Դաշնագրի ստորագրութեան վաղորդայնին, Ազգ. Պատուիրակութիւնը յիշեալ հողամասերու Թուրքիոյ տիրապետութեան տակ թողուելուն դէմ բողոքագիր մը մատուց Գերագոյն Խորհուրդին, որուն պատճենը ներփակ կը յղենք, որպէսզի ի վիճակի ըլլաք կատարեալ գիտակցութեամբ պատասխանելու մեր 24 Օգոստոս թուակիր շրջաբերականով եղած հարցումին:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ
մնամ ամենախոնարհ յարգանքներով
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L443, *հայերէն ձեռագիր*)

Ծանօթ.- Ձեռագիրը կը պատկանի Լեւոն Մկրտիչեանի, բայց ստորագրողն է Պօղոս Նուպար:

ՅԱԼԵԼՈՒԱԾ 63

Հալէպ, 18 Մեպ[տեմբեր 1920]

... Արեւելքի բանակին վերին հրամանատար Զօր. Կուրօ Մեպ. 12ին Հալէպ հասաւ եւ երկու օր յետոյ մեկնեցաւ: Իր մեկնումէն յետոյ ֆրանսական ներգաղթի եւ Հայկ. Խնամատարութեան տնօրէն Capitaine Vidal Ազգ. Միութեան ամբողջ կազմը եւ երեք յարանուանութիւններու պետերը ստիպողական կերպով իր քով հրաւիրեց եւ յանուն Զօրավարին ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնները:

«Շատ ծանրակշիռ խնդիրներու պատճառով ձեզ իմ քովս հրաւիրեցի. Հաշտութեան Դաշնագրի տրամադրութեանց պատճառներով ֆրանսական բանակը Կիլիկիան պիտի պարպէ եւ յանձնէ զայն թուրքերուն. հոն այժմ կան 13,000 տարագիր հայ եւ 6000 հայ որբ, զորս Զօրավարը չի կրնար թուրքերուն վրէժխնդրութեան զոհ ընել իր բանակին քաշուելէն յետոյ, ուստի եւ զանոնք ալ պիտի հանէ Կիլիկիայէն եւ որբերն ու 4000 գաղթականներ Հալէպ պիտի բերուին. 4000 գաղթական Տէօրթէօլի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ պիտի տեղաւորուին (վերջին կարգադրութեամբ Տէօրթէօլ Ալեքսանտրէթի Գազային մաս կը կազմէ, իսկ այս ամբողջ շրջանը միացած է Հալէպի վիլայէթին, որ ինքնավար է եւ անկախ բոլորովին Դամասկոսէն): Մնացածներն ալ Պէյրութ պիտի հաստատուին: Ասոնց բոլորին հոգատարութիւնը ինձ յանձնուած է իբրեւ այս շրջանի աշխատանքի վերին պաշտօնէայ: Գաղթականներէն անոնք որ կրնան աշխատիլ, անոնց գործ պիտի հայթայթեն իմ աշխատանոցներուս մէջ, իսկ աշխատանքի անընդունակ եղողները պատսպարաններու մէջ պիտի խնամեն:

Գալով որբերուն, անոնց համար առանձին որբանոցներ պիտի ունենամ, Հալէպի մէջ գտնուած Հայկ. Որբանոցի որբերն ալ բոլորը պիտի տեղաւորեմ իմ որբանոցներուն մէջ. միայն մարմնական թերութիւն ունեցողները ու վատառողջները (կաղ, կոյր եւայլն) պիտի յանձնեմ որբանոցի տնօրէն Վեր. Շիրաճեանին եւ հարկ եղած նպաստը պիտի տամ անոր: Իսկ որբերը, ըլլան մանչ կամ աղջիկ, պիտի կրթուին ֆրանսական կրթութեամբ եւ ոգիով, տնօրէնները եւ ուսուցիչները պիտի ըլլան Ֆրանսայէն գալիք ֆրանսացի père-եր եւ soeur-եր եւ կրթութիւնը, դաստիարակութիւնը պիտի ըլլայ զուտ ֆրանսական ու այս միջոցով պիտի յաջողինք հասցնել կրթուած սերունդ մը, որ ապագային կազմուելիք Մեծ Հայաստանին համար պիտի ըլլայ շատ օգտակար: Խորին յարգանք տածելով դէպի անոնց կրօնքն ու հաւատքը, մենք պիտի կրթենք ու դաստիարակենք զիրենք»:

Այս ծանրակշիռ յայտարարությանց ներկաները անմիջապես չեն պատասխաներ ու կը խնդրեն որ գրաւոր կերպով ընէ Capitaine-ը այս յայտարարութիւնները:

Ֆրանս. կառավարութեան այս որոշումէն կը հասկցուի թէ անապատներէն հաւաքուած եւ Կիլիկիա ներգաղթող ժողովուրդն է որ անգամ մը եւս տեղահան պիտի ըլլայ եւ պիտի տարուի օտար հողամաս մը: Այդ վերապրողները որոնք անգլ. եւ ֆրանս. ուժերու ստիպումին տակ Սուրիայէն ներգաղթած էին դէպի Կիլիկիա, անգամ մըն ալ Սուրիա կը դարձուին եւ հոն կը հաստատուին:

[Ազգային Միութիւն]

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ L-5, L634, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒՎԾ 64

Փարիզ, 28 Սեպտեմբեր 1920

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունիմ հաստատելու ստացումը Ձերդ Ամենապատուութեան վերջին նամակին, ուր Ան կամեցած էր ներկայացնել իր տեսակէտները Կիլիկիոյ ապագային շուրջ, որ, ուրախ եմ հաստատելու, ամբողջովին կը համապատասխանէ Պատուիրակութեան իդձերուն:

Յիրաւի, մեր հայրենակիցներուն նախաձեռնութեամբ Գնդապետ Պրեմոնի ներկայացուած Օգոստոս 4-ի հռչակագիրը⁷⁵, Ատանայի քրիստոնէայ համայնքներու պետերուն կողմէ, որմով վերջինները իրենց ազատագրութիւնը կը հռչակեն թրքական լուծէն եւ իրենց ինքնավարութիւնը՝ Ֆրանսայի պաշտպանութեան կամ հոգատարութեան ներքեւ, առաջին քայլն է դէպի այս «կատարուած իրողութիւնը», որ Ձերդ Ամենապատուութիւնը այնքան իրաւամբ անհրաժեշտ կը նկատէ Կիլիկիոյ մէջ մեր ազգային ըղձանքներուն:

Պէտք չունիմ Ձերդ Ամենապատուութեան բացատրելու թէ ֆրանսական դիւանագիտութիւնը պարտի պահպանել որոշ վերապահութիւն մը, Թուրքիոյ հետ Խաղաղութեան Դաշնագրի ստորագրութեան վաղորդայնին, ինչ որ կը բացատրէ Ատանայի իշխանութիւններուն վարմունքը, երբ, իրենց հռչակագիրը ներկայացնելէ ետք, մեր հայրենակիցները գործի անցնելով կազմեցին առժամեայ կառավարութիւն մը: Մեզի համար դժուար է հեռուէն դատել դրդապատճառները, զորս Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցները մղեցին այս երկրորդ արարքին՝ առանց նախապէս խորհրդակցած ըլլալու տեղական իշխանութիւններուն հետ: Ինչ որ ալ ըլլայ, արտաքին գործերու նախարարութիւնը անտեսել կը ձեւացնէ 4 Օգոստոսի հռչակագիրն ու յաջորդ օրը անոր հետեւած առժամեայ կառավարութեան կազմութիւնը:

Այս պայմաններուն մէջ, Ձերդ Ամենապատուութիւնը պիտի հասկնայ թէ որքան փափուկ դարձած է Պատուիրակութեան դերը եւ ինչպիսի խոհեմութիւն պարտադրուած է մեզի արտաքին գործերու նախարարութեան նկատմամբ՝ խուսափելու համար ստանալէ պատասխան մը, որ կրնայ անդամայութել մեր գործողութիւնը: Ազգին գերագոյն շահերը նմանապէս մեզի կը պարտադրեն վերապահ գտնուիլ, մինչեւ որ իրադարձութիւնները մեզի թոյլատրեն համաձայնութեան մը հասնիլ մեր հայրենակիցներուն շահերուն պաշտպանութեան համար:

⁷⁵ Տես Յաւելում 54:

Ընթացիկ ամսու 9 թուակիր նամակովս Ձերդ Ամենապատուութեան դրկեցի պատճենը բողոքագրին, զոր Ազգային Պատուիրակութիւնը յղեց Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին: Թէեւ Պատուիրակութիւնը անմիջական դիւանագիտական արդիւնք չ'ակնկալեր, այս բողոքը, այնուամենայնիւ, իր ճիշդ ատենին է՝ աջակցելու համար Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցներու պահանջներուն եւ յաւելեալ կշիռ տալու անոնց Օգոստոս 4-ի հռչակագրին:

Միւս կողմէ, կարելոր է Ձերդ Ամենապատուութեան բացայայտել թէ բնակչութեան տգէտ եւ տաքզուխ մասի մը կողմէ գործադրուած որոշակի պարսաւելի արարքներ, որոնք հեռու են արդարացուելէ, պարզապէս վնասեցին մեր ժողովուրդի վարկին՝ ֆրանսական իշխանութիւններուն մօտ ժխտական վերաբերում յառաջացնելով մեր նկատմամբ: Այս արարքներն առաւել ցաւալի են, քանի որ կրնան վտանգել մեր պաշտպանած արդար դատը, յատկապէս տրուած ըլլալով որ շատ բան կախուած է Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ ֆրանսական քաղաքային եւ զինուորական ղեկավարներու մեր մասին ստացած տպաւորութենէն եւ Հանրապետութեան կառավարութեան իրենց որկած տեղեկագիրներէն: Ա՛րդ, Պատուիրակութիւնը պարտաւոր է փարատել ամէն սխալ թիրիմացութիւն եւ ամէն յոռի տպաւորութիւն, որոնք կրնան յառաջանալ նման արարքներէ. այս պատճառով [պատուիրակութիւնս] Չօրավար Կուրոյի մօտ որպէս պատգամաւոր կարգեց իր գործակիցը՝ Պրն. Արշակ Չօպանեանը, որուն առաքելութիւնը պիտի ըլլայ ո՛չ միայն թիրիմացութիւնը փարատել՝ իշխանութիւններուն բացատրելով մեր տարաբախտ ժողովուրդին հոգեբանութիւնը, այլ նաեւ համախոհութեան գետին պատրաստել, կազմակերպելու համար Կիլիկիոյ քիչ մը ամէն տեղ ցանուցիր ազգային ուժերը: Ան պիտի փորձէ ֆրանսական Բարձր Հրամանատարութեան հետ հասկացողութեան գալ, որպէսզի անոնք [ազգային ուժերը] դրոշին զլիաւոր իշխանութեան մը ներքեւ, ինչպէս՝ մեր ազգային հերոսին, Անդրանիկի, վերջ դնելու համար անկարգապահութեան եւ շարժելու, կարելիին չափ, դէպի «կատարուած իրողութիւն», որ այնքան կարելոր է մեր ազգային բաղձանքներուն իրագործումին համար:

Պր. Չօպանեանը հազիւ թէ հասած է Պէյրութ եւ եթէ յաջողի, ինչպէս կը մաղթեմ, համոզել Չօրավար Կուրօն ազգային կազմակերպութեան մը անհրաժեշտութեան շուրջ, գործակցութեամբը Չօրավար Անդրանիկի, վերջինը անմիջապէս Կիլիկիա պիտի մեկնի, որպէսզի ինքզինք դնէ Բարձր Յանձնակատարին հրամաններուն ներքեւ: Մինչ այդ, ան [Չօր. Անդրանիկ-Վ.Ղ.] գնաց Աթէնք եւ Չմիւռնիա՝ իր անձը աւելի արագ կերպով ֆրանսական իշխանութիւններուն տրամադրութեան ներքեւ դնելու համար, եթէ պատահի:

Հանձնեք ընդունի, Սրբազան Հայր, նոր արտայայտութիւնը ամենայարգալիր եւ անձնուէր զգացումներու:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, թիւ I440–I4412, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 65

Պէյրութ, 2 Հոկտեմբեր 1920

Երբ Այնթապի մէջ թուրքաց հետ հայոց կռիւը դադրեցաւ եւ հաշտութիւն գոյացաւ, ութ օրուան համար ուտելիք ունէինք միայն: 50 օր տեսեց թրքաց հետ հայոց հաշտ յարաբերութիւնը: Այս 50 օրուան մէջ թուրքերը հայոց պարէնը *վեսիքայով* տուին եւ այն հաշուով՝ որ բան մը չկարենանք աւելցնել: Օգոստոս 11ին երբ ֆրանսական գրաւման բանակը եկաւ եւ քաղաքը պաշարեց, հազիւ 10–15 օրուան համար ուտելիք ունէին հայերը, որոնք թէեւ անմիջապէս խնայողութեան սկսան եւ աղքատներուն օրական 100 տրամ հաց միայն տալով բաւականացան, սակայն երկու շաբաթ ետքը, բոլոր ժողովուրդը,՝ ունեւոր եւ չունեւոր,՝ ամէնն ալ հացակարօտ եղան, որովհետեւ ֆրանսացւոց քաղաքը պաշարած օրէն իսկ մեր յարաբերութիւնը թուրքին հետ խզուեցաւ եւ առեւտուրը անկարելի եղաւ թուրքերու եւ հայերու մէջ: Բանջարեղէն, իւղ, մսեղէն եւայլն առաջին

օրէն հատան ու երկու շաբաթ յետոյ, ալիւրն ու ցորենն ալ արդէն սկսած էին հատնիլ:

Հայոց միակ յոյսը ֆրանսական իշխանութեան եւ Կարմիր Խաչի տնօրէնութեան վրայ էր եւ պէտք է խոստովանիլ թէ՛ եթէ անոնց մասնակի օգնութիւնները չըլլային, Այնթապի հայութիւն[ը] քեմալական չէթէներու դէմ դիւցազնօրէն մաքառելէ յետոյ սովէն պիտի մեռներ:

Դժբաղդաբար թէ՛ ֆրանսացիներու եւ թէ՛ Կարմիր Խաչի նպաստէն օգտուելու համար Այնթապի հայերը պէտք ունին փոխադրութեան միջոցներու - ինչ որ կը պակսէր: Այնթապի հայերը ստիպուած են պարէնը Հալէպէն գնելու եւ ֆրանս. *քոնսուլայի* ընկերանալով երկու օրուան ճամբայէ քաղաք բերելու – 8–10 օրը անգամ մը: Մարդ գլուխ օրական 100 տրամ պարէն տալու համար օրական 2500 օխա պարէնի պէտք կայ, որու փոխադրութեան համար 150 ուղտ անհրաժեշտ է, մինչդեռ մինչեւ այսօր կառք, ձի, էշ եւ ուղտ ըլլալով ընդամենը 70–80 ուղտի համագոր ուժ մը հագիւ կըրցանք հայթայթել, ինչ որ պէտքին հագիւ կէսը կը լրացնէ:

Եթէ Այնթապի հայերը մինչեւ այսօր կըրցան այդքան քիչ պարէնով ապրիլ՝ միայն եւ միայն տեղական խաղողին շնորհիւ է, զոր այգիներէն կրնային քաղել անարգել: Դժբաղդաբար այն ալ քանի մը օրէն բոլորովին կը հատնի:

Այնթապի հայոց նպաստ տուողները կ'ուզեն որ փոխադրութեան միջոցը իրենք հայթայթեն: Այնթապի հայերը ինը ամիս է որ գործել է աշխատել[է] դադրած են եւ իրենց ունեցածը ծախսելով կ'ապրին: Հարուստները իրենց հայրենակիցներուն օգնելու համար իրենց ունեցածը տուած են եւ տեղային հանգանակութեամբ հազար լիրա ոսկեդրամ հաւաքուած է աղքատներու համար: Սակայն ասոնք ամէնը անբաւական են, վասնզի պէտքերը մեծ են եւ 10000 Այնթապի հայերէն 8000ը հասարակաց փութէն կ'առնէ իր հացը:

Այս նպատակով դիմում կատարելու համար ֆրանս. իշխանութեանց եւ ամերիկեան Նպաստամատոյցին մօտ Պէրրուօ դրկուած է Կաթ. Փոխ. եւ Ազգ. Միութեան նախագահ Ներսէս քհ. Թավուզճեանը, որ յառաջիկայ ձմեռուան համար կարգադրութիւն մը ըլլայ:

Իրեն խոստումներ եղած [են] պարէնի մասին, սակայն փոխադրութեան միջոցներ չ[են] տրուած, որով այդ անհրաժեշտ պէտքը կը մնայ հայթայթել: Վարձքով փոխադրել անկարելի է տեղական պայմաններու բերմամբ, ուստի Այնթապի հայերը շփոթած են:

- Ֆրանսական գրաւման բանակը իր կարելին կ'ընէ թուրք ազգայնականները բնաջնջելով քաղաքը գրաւելու եւ անդորրութիւնը հաստատելու: Թուրք թաղերու վրայ, քարէ պատնէշներու ետին կամ հողէ ամրոցներու ներքեւ ամրացած չէթէներու վրայ սաստիկ ռմբակոծում կայ եւ կը շարունակէ ամէն օր: Նկատի ունենալով 40–50 օրէ ի վեր թուրքերու կրած տկարացումը, յոյս կայ որ ի մօտոյ անձնատուր ըլլան: Միւս կողմէ պատճառներ կան ենթադրելու որ թրքաց ընդդիմութիւնը քանի մը ամիս եւս կրնայ շարունակուիլ, կամ՝ անձնատուր ըլլան իսկ, հայերը դեռ աստեն մը՝ գէթ այս ձմեռ՝ իրենց պարէնը Հալէպէն գնելու ստիպուած պիտի ըլլան:

[Ներսէս քհ. Թավուզճեան]

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-L, 1639–1640, *հայերէն ձեռագիր*)

Խորհրդապահական խորագրով հաղորդումս պատճեն

ԾԱՆՕԹԱԳԻՐ

Կիլիկիոյ Կացութեան Մասին

Մէլիի Խաղաղութեան Դաշնագիրը ազատագրեց Կիլիկիոյ միայն մէկ մասը, որ այժմ ապահով է ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ, եւ Օսմանեան իշխանութեան ներքեւ ձգեց ամենակարեւոր եւ ամենահարուստ մասը, ի միջի այլոց՝ բամպակի դաշտերն ու այն ամբողջ շրջանը, որ կ'ընդգրկէ Մերսինը, Թարսուսը, Ատանան, Սիսը, Մարաշը, Չէթունը եւ Հանընը, եւ ուր աւելի քան 170,000 հայեր, որոնք տաւազրուած էին պատերազմի ընթացքին, վերադարձած են արդէն:

Հակառակ Մէլիի Դաշնագրին ստորագրութեան, Մուսթաֆա Քեմալի հրոսակները կը շարունակեն պատերազմը: Այս պահուն իսկ, անոնք մտած են Հայաստան՝ ուղղուելով Կարս, եւ Կիլիկիոյ մէջ կը շարունակեն իրենց հարուածներն ու յարձակումներն ֆրանսական ուժերու դէմ, թալանելով եւ այրելով քաղաքներ ու գիւղեր, եւ սարսափ ցանելով ամէն տեղ: Հայերը, որոնք միացած էին ֆրանսացիներուն, իրենց կարգին կը շարունակեն կռուիլ՝ դիմադրելու համար Քեմալական հրոսակներուն եւ պաշտպանելու՝ իրենց կեանքերն ու տունները:

Այս է կացութիւնն այսօր. պատերազմական վիճակն է ան, որ կ'երկարաձգուի Խաղաղութեան Դաշնագրին ստորագրութենէն ետք, ինչպէս որ երկարաձգուած էր Չինադադարի ստորագրութենէն ետք, երբ Փրանսա ճշդիւ հիմնուելով զինադադարին իսկ տրամադրութիւններուն վրայ եւ հաւատարիմ՝ իր խոստումներուն, Կիլիկիան գրաւեց իր զօրքերով եւ հայկական գունդերով եւ տարագիր հայերը քաջալերեց տուն դառնալու, նոյնիսկ զանոնք իր ծախքով հայրենադարձելով:

Այս պայմաններուն տակ էր որ հայերը, որոնց միանալով բոլոր քրիստոնեաները, յոյները, ասորիները, նեստորականները, քաղդէացիները,՝ կազմելով ընդամենը աւելի քան 270,000 քրիստոնեաներ,՝ յայտարարեցին իրենց ազատագրումը Թուրքիայէն եւ Օգոստոս 4-ին Փրանսացի Բարձր Յանձնակատարին ներկայացուած Չեկուցագրով մը, յայտարարեցին թէ երբեք պիտի չհամակերպին մնալ իրենց հարստահարիչներուն լուծին տակ եւ թէ պիտի կռուին ցմահ քան թէ ենթարկուին անոր: Այսպէսով յստակօրէն յայտարարեցին իրենց կամքը՝ այլեւս երբեք ենթակա չլլալու Օսմանեան տիրապետութեան եւ դրուելու Փրանսայի պաշտպանութեան ներքեւ:

Անկարելի է թոյլ տալ, որ աւելի երկարաձգուի այս կացութիւնը որ է այնքա՛ն անբնականոն, այնքա՛ն տագնապալի, այնքա՛ն յղի վտանգներով, եւ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ բնակչութիւնը վերջնականօրէն լքել թուրքերու գոյթին:

Բացի այդ, այս վարչաձեւը, Փրանսայի հոգատարութեան ներքեւ, որ հայերը կը պահանջեն, անոնք առաւել եւս արդարացուած են զայն պահանջելու, երբ 1916-ին, Լոնտոնի մէջ Դաշնակիցներու միջեւ կնքուած համաձայնութենէն ետք, ուր որոշուեցաւ Օսմանեան Փոքր Ասիոյ ճակատագիրը, [երբ] Փրանսա հայերէն պահանջեց, թրքական լուծէն անոնց ազատագրումէն ետք որպէսզի անոնք տիրանան նոր իրաւունքներու, իրենց զինուորական օգնութիւնը մատուցանել Դաշնակիցներուն եւ տալ կամաւորներ, որոնք իրենց երկրին փրկութեան համար իրենց արիւնը պիտի թափէին անոնց [Դաշնակիցներու- Վ.Ղ.] կողքին: Ի փոխարէն, ան [Փրանսա- Վ.Ղ.] իրենց խոստացաւ լայն ինքնավարութիւն մը Կիլիկիոյ մէջ, ճանչնալով իրենց պատմական եւ ազգագրական իրաւունքները այդ շրջաններուն վրայ: Այսպիսով էր որ ստեղծուեցաւ Արեւելեան Լեզէոնը, աւելի ուշ կոչուած Հայկական Լեզէոն, քանի որ ան գրեթէ բացառապէս կազմուած էր հայ կամաւորներէ: Խթանուած իրենց բնիկ հողին ազատագրութեան տիրանալու յոյսով, անոնք կռուեցան ի մասնաւորի Արարայի Ճակատամարտին մէջ, Պաղեստին, տոկլունութեամբ եւ հերոսութեամբ մը, որուն պաշտօնապէս մեծարանք ընծայեցին Փրանսական Հրամանատարութիւնն ու Բրիտանական Հոգատարութիւնը:

Հայերը այս նոյն յոյսով կենսաւորուած նոյն խանդին տեւական փաստը տուած են անկէ ի վեր, երբ ֆրանսական ուժերուն հետ միաժամանակ մուտք գործած են Կիլիկիա: Չուր տեղ Քեմալականները անոնց

առաջարկեցին իրենց միանալով Դաշնակիցները դուրս քշել: Այդ առաջարկները ցատումով մերժելով, անոնք հաւատարիմ մնացին եւ չդադրեցան կռուել ֆրանսական ուժերու կողքին, եւ նոյնիսկ առանձինն, ուր որ կրնային ձեռք բերել զէնքեր եւ զինամթերք: Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի մէջ անոնք կռուեցան ոչ միայն Ֆրանսայի կողքին, այլ նոյնիսկ անոնց նահանջէն ետք: Հաճնոյ մէջ ութ ամիս շրջափակուած ըլլալով, անոնք կը շարունակէն Քեմալականները ձախողութեան մատնել եւ [ֆրանսական] եռագոյնը կը շարունակէ ծածանիլ հոն:

Սիսի մէջ, Հասան Պէլլիի մէջ, Քուրդբալէի մէջ եւս անոնք արդիւնաւորապէս օգնեցին ֆրանսական ուժերուն, եւ «Ֆրանսէիկայական յաղթանակ» խորագրին ներքեւ ֆրանսական լրագրերը վերջերս դարձեալ հաղորդեցին Քեմալականներու խոշոր խումբի մը ոչնչացումը այդ վայրին շրջակայքը:

Այսքան նուիրումէ ետք, այսքան զոհողութենէ ետք, այսքան արիւնահոսութենէ ետք, հայերը կրնային սպասել միջոցառումի մը, որ զիրենք թողուր թուրքերու գուրծին:

Եւ այնուամենայնիւ, մեր ստացած վերջին հեռագրերը մեզի կը տեղեկացնեն, խորապէս սրտաբեկելով մեզ, թէ ոչ միայն ֆրանսական ուժերը Կիլիկիայէն ետ քաշուելու վրայ են, նոյնիսկ Սէվրի Դաշնագրին վաւերացումէն եւ գործադրութենէն առաջ, այլեւ ֆրանսական իշխանութիւնը, զինաթափելէ ետք հայկական քաղաքագործները գորս ինք իսկ վաւերացուցած եւ կազմակերպած էր, եւ արտաքսելէ ետք տեղական հայկական իշխանութիւններուն մէկ մասը, թուրք պաշտօնեաներ պիտի վերահաստատէ հոն ուր անոնք սրբուած էին, եւ պիտի հրամայէ հայոց, ապաստանեալներ Ատանայի մէջ, որ հեռանան Կիլիկիայէն, զանոնք յանիրաւի գաղթականներ նկատելով, մինչ փոքր բացառութեամբ մը, անոնք բոլորը կու գան Մարաշէն, Հաճնէն, Սիսէն, Եւայլն, այլ խօսքով՝ բնիկ Կիլիկիայէն, եւ որոնք Ատանա ապաստանած էին միայն ֆրանսական բանակին նահանջէն ետք վերոնշեալ գանազան վայրերէն:

Մենք դեռ չենք ուզեր հաւատալ այս տեղեկութեանց ճշմարտացիութեան, քանի որ այս միջոցառումը, եթէ գործադրուի, պիտի ամբողջացնէ Կիլիկիոյ հայերու կործանումը, զանոնք կրկին մատնելով հարստահարութեան եւ ենթարկելով կոտորածներու եւ բնաջնջման:

Ազգային Պատուիրակութիւնը, վստահ՝ արդարադատութեանը Ֆրանսայի, Արեւելքի մէջ քրիստոնեաներու աւանդական պաշտպանին, ունի այն հաստատ համոզումը՝ թէ ան անգթաբար պիտի չլքէ այս քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները, որոնք իրենց փրկութիւնը կը սպասեն միայն իրմէ, որոնք հաւատք ունին միայն իր վրայ եւ որուն հաւատարիմ մնացած է ի զին ամենածանր զոհողութիւններու:

Մեր պահանջներն այս ազգաբնակչութիւններուն համար շատ համեստ են: Մենք չենք պահանջեր խախտել Սէվրի Դաշնագրով Կիլիկիոյ այս մասը օսմանեան գերիշխանութեան ներքեւ ձգելու համար կատարուած յանձնառութիւնը: Մենք պարզապէս կը խնդրենք վարչական ինքնավարութիւն մը, որ անոնց պիտի տրուի Ֆրանսայի հակակշիռն կամ հոգատարութեան ներքեւ, պահելով մէկտեղ, ըստ Սէվրի Դաշնագրին տրամադրութիւններուն, թրքական գերիշխանութիւնը շրջանին մէջ: Կիլիկիան այդպիսով պիտի դառնար նահանգ մը՝ օժտուած յատուկ վարչաձեւով, վարչական ինքնավարութիւն մը՝ որ կրնար իրեն տրուիլ նոյնիսկ Սուլթանին հրամանագրով, եթէ անհրաժեշտ ըլլայ, - ինչ որ պիտի բացառէր միջազգային ամէն դժուարութիւն: Այսպիսի վարչաձեւ մը սոսկ պիտի կարենայ կարելի դարձնել Կիլիկիոյ քրիստոնեաներուն կեանքը եւ երաշխաւորել անոնց տուններուն եւ գոյութեան ապահովութիւնը:

Նախագահ
Հայ Ազգային Պատուիրակութեան
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD904, Հ391–Հ395, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 67

Փարիզ, 16 Հոկտեմբեր 1920

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ձերդ Ամենապատուութիւնը շատ հաւանաբար տեղեակ է տխուր իրադարձութիւններէն, որոնք տեղի ունեցած են Կիլիկիոյ մէջ՝ վերջին անգամ անցեալ Սեպտեմբեր 28-ին Իրեն գրելէս ետք:

Այս ուղղութեամբ երկու հեռագիր ստացած եմ Ատանայի Առաջնորդէն, եւ Չմիւռնիոյ [Առաջնորդէն], որոնց պատճենները Ձեզի կը դրկեմ այս ծրարով: Թերեւս իրենց մանրամասնութիւններով այս հեռագրերը որոշ չափով չափազանցուած են, բայց անոնք անտարակոյս կը մատնանշեն լուրջ կացութիւն մը եւ կ'երկնջիմ ֆրանսական ուժերու կողմէ Կիլիկիոյ վերահաս պարպումէն, ինչ որ պիտի ըլլար անդարմանելի դժբախտութիւն մը մեր հայրենակիցներուն համար:

Բայց, յոյժ բարեբախտաբար, ատկէ ի վեր հաւաստի աղբիւրէ մը իմացած եմ թէ Կիլիկիայէն քաշուելու Զօր. Կուրդի պահանջէն ետք, Նախարարաց Խորհուրդը երկար քննարկումէ մը յետոյ իրեն հրահանգած է մնալ:

Ստահողութեան երկրորդ նիւթը Ատանայի Առաջնորդին կողմէ մատնանշուած տարագրութիւնն էր, «գաղթականներ» անուան տակ, ժամանակաւորապէս Ատանա ապաստանած Մարաշի, Հանքնի, Սիսի եւլն. բնիկ հայոց, ֆրանսական զօրքերու կողմէ յիշեալ վայրերու պարպումէն ետք: Դիմումներ կատարեցի կասեցնելու համար գործադրութիւնը այս անարդարանալի միջոցառման եւ կը յուսամ թէ պահանջս պիտի ընդունուի մարդասիրաբար:

Միւս կողմէ, ինչպէս որ Ձերդ Ամենապատուութեան ուղղեալ նախորդ նամակիս մէջ նախատեսած էի, Քէ տ'Օրսէի մօտ մեր կիլիկեան քաղաքականութեան համար անմիջական քայլեր առնելէ եւ ձախողութեան մը վտանգին մատնուելէ առաջ, մենք ներգրաւեցինք երեւելի քաղաքական դէմքեր, Հայոց Բարեկամներ, որոնք ջանացին մեզի համար նպաստաւոր գետին մը պատրաստել Նախարարութեան մօտ՝ Կիլիկիոյ մասին Վարչապետին դրկելով նշանակալից տեղեկագրեր եւ բացայայտելով Կիլիկիոյ մէջ հայոց պահանջներն ու զօրավիճ կանգնելով անոնց: Այդ տեղեկագրերէն ետք այլեւս չեմ վարանիր անձամբ երթալ եւ տեսնել Վարչապետը, որմէ արդէն խնդրած եմ ունկնդրութիւն մը եւ կը յուսամ ընդունուիլ անյապաղ: Անոր պիտի ներկայացնեմ Ծանօթագիր մը⁷⁶, ցուցադրելով հայկական պահանջները, որուն պատճենը Ձերդ Ամենապատուութիւնը պիտի գտնէ կցուած: Ձերդ Ամենապատուութիւնը պիտի նշմարէ թէ, լուծումը դիւրացնելու համար, այս ծանօթագրին մէջ ջանացեր ենք հարցը ֆրանսական կառավարութեան ներկայացնել այնպիսի ձեւով, որ յստակօրէն ցոյց տայ թէ չենք պահանջեր որ Խաղաղութեան Դաշնագրի ստորագրումէն օր մը ետք ձախողին հոն կատարուած յանձնառութիւնները:

Պիտի յերանամ Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկագրել Վարչապետին հետ հանդիպումս:

Հանձնեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, արտայայտութիւնը յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L433, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

⁷⁶ Տեսնել նախորդ՝ թիւ 66 Յաւելումը:

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 68

Կ. Պոլիս, 16 Հոկտ. 1920

Վսեմաշուք Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակության
Բարիկ

Կը հաստատեմ երէկի թուակիր հեռագիրս, որով կը տեղեկացնէի Ձեր Վսեմութեան Կիլիկիոյ գաղթական հայոց տեղահանութիւնը ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ եւ անոնց կացութեան դարման տարուիլը կը խնդրէի:

Ձեր Վսեմութեան Պոլսէն կը յուսամ թէ տեղեկագրուած է Սեպտ. 22էն սկսեալ Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ ձեռք առնուած կարգ մը արտասովոր ու անակնկալ կարգադրութիւնները, ինչպէս Ազգ. Միութեան անդամոց ձերբակալումը եւ հեռացումը, 14,000 գաղթականներու երկրէն արտաքսումի որոշումը, Հայ Լեզգիականներու ցրումը եւ Հանքէնի վրայ արշաւող կամաւորներու զենքերուն առնուիլը:

Երկու օր առաջ իտալական զրահանաւ մը անակնկալ կերպով Կ. Պոլիս բերաւ 666 գաղթականներ, որոնք քարափ հանուեցան առանց ռեւէ կանխահոգ կարգադրութեան եւ պարզապէս փողոց ձգուեցան:

Մինչեւ հիմա ամէն անգամ որ Կիլիկիոյ կամ Սուրիոյ նաւահանգիստներէն գաղթականներ Կ. Պոլիս կու գային, Չօր. Կուրոյի կողմէ անոնց ժամանումը կը հաղորդուէր մեզի, որով Ազգ. Իշխանութեանց միջոցաւ անոնց հոգատարութեան եւ պատասպարութեան մասին կարգադրութիւններ կ'ըլլային: Այս անգամ մեզի իմաց տրուած չէր անոնց ժամանումը: Նոյնիսկ երբ Կ. Պոլսոյ ֆրանս. Բարձր Բօմիսէրութեան դիմում ըրինք, անոնք պատասխանեցին թէ իրենց ալ ռեւէ զեկուցում չէ եղած եւ գաղթականներու ժամանումէն ռեւէ տեղեկութիւն չունէին:

Գաղթականները հոս բռնի շոգենաւէն դուրս հանուած են անոնց առանց ըսելու թէ ուր պետք է դիմեն: Անոնք անձրեւին տակ երկարատեւ մնացեր են եւ ի վերջոյ կրցած են Ղալաթիոյ եկեղեցին տեղափոխուիլ եւ հոն պատասպարուիլ, մինչեւ որ Ազգ. Իշխանութիւնները զանոնք տեղաւորելու համար կարգադրութիւններ ըրած են: Գաղթականներն հոս հասած են առանց ռեւէ գոյք կամ կարասի ունենալու իրենց հետ, վասնզի ֆրանս. իշխանութիւնները ինչպէս հոս այնպիսի հակամարդկային ընթացք մը ունեցած են, Կիլիկիա շոգենաւ դրուած ատեն ալ շատ տմարդի վերաբերում մը ունեցած են եւ ժամանակ չեն տուած որ անոնք իրենց գոյքերը միասին փոխադրելու միջոցներու վրայ մտածեն:

Գաղթականներու այս առաջին կարաւանը, որ Կիլիկիայէն բռնի հեռացուած է, կը բաղկանար 838 հոգիէ, որոնցմէ 172-ը Իզմիր շոգենաւէն ելած են:

	Իզմիր ելած	Կ. Պոլիս եկած	գումար
Կարնեցի	—	175	175
Մշեցի	22	180	202
Սեբաստացի	—	233	233
Չանազան	—	20	20
Կամաւոր	150	58	208
	172	666	838

Ասոնցմէ 180 մշեցիներն ու 40 կամաւորները կ'ըսուի թէ պիտի տարուին Երեւան, իսկ Կ. Պոլիս գտնուող 608 գաղթականներն (բացի կամաւորներէ) են՝

				գումար
Կարնեցիներէն	20ը այր	125 կին եւ	30ը տղայ	175
Սեբաստացիներէն	30ը այր	133 կին եւ	70ը տղայ	233
Մշեցիներէն	80ը այր	90 կին եւ	10ը տղայ	180
Չանազան	—	20 կին եւ	—	20
	130	368	110	608

Այս մանրամասնություններն պիտի հասկնայ Ձեր Վսեմությունը թե մեծ մասամբ կիներէ եւ տղաքներէ բաղկացած է այս խումբը որ մեզի անհասկնալի պատճառներով Կիլիկիայէն հեռացուած է, կրկին ենթարկուելով տեղահանութեան: Եւ դժբաղդությունն հոն է որ չարիքը ասով չի սահմանափակուիր եւ կ'ըսուի թէ 14,000 հոգի այսպէս մաս առ մաս պիտի ենթարկուին տեղահանութեան ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ, որուն հովանիին ապաւինած էին:

Ձեր Վսեմությունը կը յուսամ թէ արդէն իր բոլոր կարելին ի գործ կը դնէ ֆրանս. կառավարութեան մօտ, վերջ տալու համար մեծ մասամբ կիներէ եւ տղաքներէ բաղկացած բնակչութեան մը նկատմամբ գործադրուած այս անհասկնալի եւ խիստ միջոցներուն:

Ձեր Վսեմութեան պարտք կը համարիմ միեւնոյն ատեն հաղորդել Համագգային Ժողովի մէկ փափաքը՝ գործադրութիւնը Ձեր կամքին թողով:

Համագգային Ժողովը կը մտածէ թէ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ ձեռնարկներ կարելի է ընել եւրոպական խորհրդարաններու, մասնաւորապէս անգլիականին մէջ հարցումներ ու հարցապնդումներ ընել տալու եւ Եւրոպայի հանրային կարծիքին ուշադրութեան ներկայացնելու համար Կիլիկիոյ հայոց այս նոր դժբաղդութիւնը:

Այսպիսի ձեռնարկ մը կը կարծուի թէ պիտի նպաստէ կասեցնելու համար ֆրանսական պետութեան կողմէ գործադրուած այս նոր տեղահանութիւնը, որ կը սպառնայ բնաջնջել հայութեան մէկ կարեւոր մասը եւս:

Յուսալով թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որ աւելի մօտէն իրազեկ է քաղաքական պայմաններուն, եթէ պատշաճ դատէ՝ այսպիսի ձեռնարկ մը կ'ընէ, կը մաղթենք յաջողութիւն եւ կարողութիւն Ձեր ամէն ձեռնարկներուն համար:

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

Յ.Գ. Ստացայ Ձեր 28 Մեպ. թուակիր նամակը եւ գոհունակութեամբ տեղեկացայ պարունակութեան:

Ներփակ կը գտնէք պատճենն այն գրութեան որ հոս ֆրանս. Բարձր Թոմիսէրութեան մատուցուած է երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ Կիլիկիայէն տեղահան եղող հայոց մասին:

Նոյնպէս ներփակ կը գտնէք թիւ 223 եւ 224 Bulletin-ները:

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 46-49)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 69

Մէրսին, 30 Հոկտեմբեր 1920

Վսեմափայլ Տէր
Պօղոս Նուպար Փաշա
Նախագահ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան
Փարիզ

Վսեմ Տէր,

Պատիւը ունեցանք ընդունելու Ձերդ Վսեմութեան 13 Հոկտեմբեր թուակիր պատուականը:

Կը հաստատենք մեր ներկայի 25 թուակիր նամակը, որով արդի կացութենէն հարկ եղած տեղեկութիւնները տրուած է[ին]:

Կիլիկեան վերջին պարպումին կասեցումը ուրախ ենք որ յառաջ եկաւ Ձերդ Վսեմութեան կորովի դիմումներուն վրայ ֆրանսական կառավարութեան մօտ:

Ատանայի արտագաղթը կորսնցուցած է իր այժմէութիւնը, ցանցառ թիւով միայն կը դրկուին հայ գաղթականներ. Կ. Պոլիս եւ Երեսան անմիջապէս դադրեցաւ գաղթումը, իսկ Սուրիոյ համար եւս գաղթական չի դրկուիր քանի մը օրերէ ի վեր, այնպէս որ դրկուած ընդի. գաղթողներուն թիւը 3000-ի մօտիկ բան մը կը թուի մեզ, որ նշանակելի թիւ մը ըսել չէ մեր Կիլիկիոյ հայութեան 90-100 հազար թիւին հետ բաղդատելով. շատ ուրախ ենք որ այդ աղիտաբեր առաքումը կորսնցուց իր թափը եւ հայութիւնը կը մնայ առ այժմ իր պապենական հողին վրայ:

Մեր նախորդ նամակաւ Հաննոյ մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները տուած էինք, այսօր կը փութանք նորագոյն տեղեկութիւններ հաղորդել այդ դժբախտ պատահարի մասին, որ ամբողջ Կիլիկեան հայութիւնը դրաւ խիստ ծանրակշիռ դէպքի մը առջեւ:

Անօթութեան պատճառաւ Բումվու յարձակած հաճրնցիներու յաջողութենէն գերագրգռուած թուրքեր մեծ թուով կեսարիացի եւ շրջականերէն ժողովելով 3 խոշոր թնդանօթներով կը պաշարեն քաղաքը 24 ժամ անընդիստ ռմբակոծելէ եւ հայոց դիրքերը խորտակելէ վերջ կը յարձակին վերի թաղէն քաղաքին վրայ եւ կրակ կու տան: Ուժասպառ եւ անօթի ժողովուրդը կը սկսի փախչիլ եւ խուճապը սոսկալի կ'ըլլայ. այսպէս կրակն ու ջարդը ամբողջական մահացումի կը մատնեն քաղաքն ամբողջ. Հ.Բ.Ը. Միութեան հիւանդանոցը իր մէջի հիւանդներով միասին կ'այրեն. քաղաքին հայ կառավարիչը՝ Չալեան եւ ուրիշ երեւելիներ գերի կը տանին. Տոքթ. Թէրգեան, հրամանատար Ճէպէճի եւ իր փոխանորդը իրենց վիրաւոր վիճակին մէջ թոյն կ'առնեն եւ ինքնասպան կ'ըլլան, բոլոր դիրքի տէր մարդիկ դէպի ներսերը կը քաշուին, ամէն կողմ աւեր եւ նախճիր կատարեալ կ'ըլլայ. ծեր, կին, որբ, աղջիկ թշնամուոյն քմահաճոյքին յանձնուած է, ոճիրներուն է՛ն սարսափելին է որ տեղի կ'ունենայ, ութնամսեայ մաքառումներէ ուժասպառ հէք եւ անտիրական ժողովուրդին վրայ որ կը կռուէր ֆրանսական ասպետական ազգի եռագոյնին ներքեւ:

400-ի մօտ երիտասարդներ ստիպուած կը լքեն քաղաքը, որ մոխիրի եւ արեան ճապաղիքներու մէջ քաղաքակիրթ աշխարհի կու տար իր վերջին հրաժեշտը. քաղաքէն խոյս տուող նոյն խումբը հազար ու մէկ նեղութեանց դիմագրաւելով կը հասնին միշտ ինքնապաշտպանութեամբ Սիսի մօտ Թլանի ծանօթ ագարակը եւ կ'ապաստանին հոն ահագին դժուարութիւններով. հոս ալ սակայն անթիւ թշնամին միշտ պաշարումի շղթային տակ առած կը հսկէ իր որսին վրայ: 9 հոգի միայն հայ երիտասարդներէն հնարաւորութիւն կ'ունենան փախչելու Ատանա եւ անոնցմէ 5-ը միայն կը հասնին 23 Հոկտեմբերին:

Գուժկանները ամէնը կը պատմեն. ցնցող լուրը անմիջապէս կայծակի արագութեամբ կը տարածայնուի, խանութները կը գոցուին. ամէն ուրեք սեւ դրօշներով կը ծածկուին, ժողովրդեան յուսահատութեան այլեւս չափ չկայ. խումբ մը ժողովուրդ գերագրգռուած նոպայով կ'եսօրէ վերջ կը յարձակին Ազգ. Միութեան եւ Առաջնորդարանին վրայ, Առաջնորդը կը վիրաւորեն, որ կաթուածահար վիճակի մը կը փոխադրուի զինուորական ֆրանսական հիւանդանոց. Ազգ. Միութեան անդամները իրենց պաշտօնատեղիէն դուրս կը քշուին եւ դուռները գոցելով բանալիները կ'առնեն: Կառավարութիւնը զին. ուժեր կը դրկէ հրամանատարութեամբ Գաբիթէն Շուէյարի:

Հոկտեմբեր 24, Կիրակի օր սուգը կը շարունակէ. յուսախաբ ժողովուրդը կը դեգերի փողոցները, եկեղեցական արարողութիւն չի կատարուիր: Հոկտեմբեր 25, Երկուշաբթի օր, եկեղեցի, դպրոց, շուկայ գոցած են, կեանք չկայ, ամէն կողմ լաց ու կոծ, սուգ ու թախիծ: Հաննոյ աղէտեալներէն ուրիշ 10 հոգի եւս կը հասնին, որոնցմէ մին կին մը. ճամբայ ելած հաճրնցիներէն շատեր սպաննուած են չէթէներէն. հոգեւոր պետեր այս վերջին ժամանողներու տեղեկութեանց վրայ դիմում կը կատարեն օգնական ոյժ դրկել տալու համար լեռներու եւ դաշտերու մէջ ցիրուցան բեկորները հաւաքելու: Ֆրանսական իշխանութիւնք յարմար կը տեսնեն երեքական-հինգական հոգիէ բաղկացած ծպտեալ խումբեր ճամբայ ելնեն հաւաքելու եւ Ատանա առաջնորդելու համար Հաննոյ դժբախտ բեկորները: Մինչ այդ սակայն անհամբեր ժողովուրդը եկեղեցիին բակը հաւաքուած դօղանջել կու տան զանգակը, որով բազմութիւնը կը ստուարանայ հակառակ պաշարման վիճակին, որ գոյութիւն ունէր արդէն. կ'որոշուի Տիար Տամատեանի՝ Պատուիրակութեան ներկայացուցիչին տունը երթալ եւ կառավարութեան դիմել կրկին օգնական խումբեր դրկելու համար: Ժողովուրդը կ'ուղղուի դէպի շուկան. կը գոցուին դարձեալ բոլոր խանութները բաց. կը հանդիպին Տ. Տամատեանին որ կառքով դէպի կառավարատուն կ'երթար, բռնութեամբ զինքը կ'առաջնորդեն եկեղեցի, հոն Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը կը համոզէ ժողովուրդը քիչ մը պաղարին ըլլալ. այդ պահուն կը հասնին հոգեւոր պետեր, որոնց դիմումին արդիւնքը

մնացած էր ոչ գոհացուցիչ, դարձեալ կ'որոշուի հին ու նոր պատուիրակութիւն մը որկել կառավարութիւն ժողովուրդին փափաքը կրկին պարզելու համար եւ որոշ պատասխան մը ստանալու եւ կ'երթան որոշուածները: Յետոյ Տիար Տամատեան կը պատմէ Հրամանատար Հասկերի հետ իրենց տեսակցութեան արդիւնքը: Հրամանատարը սիրով ընդունելով Տ. Տամատեանը խոստացած է կարելին ընել ժողովրդեան փափաքին ընդ առաջ երթալու համար եւ մինչեւ երեկոյ պատասխանել, սակայն դժբախտաբար օրը կը վերջանայ եւ ռեւէ գոհացուցիչ կարգադրութիւն մը կարելի չ'ըլլար, ֆրանսական կառավարութեան եւ մեզի համար յարգելի կարգ մը նկատումներով, սակայն կը խոստանային կանուխ օդանաւ մը որկել քննելու համար կացութիւնը եւ կարելոր ձեռնարկ մը ծրագրել պաշարուածները ազատագրելու համար:

Կ'իմացուի որ խոստացուած օդանաւը մեկնած է արդէն, որուն վերադարձէն յետոյ անմիջապէս ուրիշներ պիտի որկուին վերցուելու պաշարումը եւ Ատանա փոխադրելու Թլանի պաշարուածները:

Վերջին յուրերէն յաւելուածօրէն կ'իմանանք թէ Հանոյ վանքը 15 Հոկտեմբերին մէկտեղուած բոլոր ծանօթ հայերը խումբ խումբ գերի տարուած են միլիականներու կողմէ հիւսիսէն դէպի երկրին ներսերը, քաղաքին մէջ ոչ մէկ հաստատութիւն կանգուն չէ մնացած, կառավարչատուն եւ բոլոր Ամերիկեան հաստատութիւնք կրակի տրուած են: Արամ Կայծակ եւ Դանիէլ անուն խմբապետներ 400–500 ուժերով հասած են Թլան, որ Միսէն 3 ժամ դէպի հարաւ եւ Ճիհանէն 6 ժամ դէպի հիւսիս կը գտնուի. ատոնք հոն հասած են շատ մը թրքաբնակ գիւղեր անցնելով եւ պաշար ձեռք ձգելով:

Ատանայէն ուրիշ նորագոյն յուրեր կը պակսին մեզի ընդլայնելու համար Հանոյ տարաբախտ հայութեան մասին մեր տալիք տեղեկութիւնները առ Ձերդ Վսեմութեան, անմիջապէս որ ստանանք պիտի ջանանք առաջին առթիւ իսկ զանոնք հասցնել ձեզի:

Գալով Ատանայի, Տարսոնի եւ Մերսինի արդի կեանքին ու ապահովութեան, ֆրանսական զօրեղ զօրաւորին մը Ատանայէն մեկնումով Տարսոնի եւ Մերսինի վիճակը բաւական փոփոխութիւն կրած է դէպի լաւը. չէթեական ուժեր Ատանայէն մինչեւ Մերսին խորտակուած են եւ անոնք կեդրոնանալ կը ջանան հիմակ ի Սելեկիա. 2 օր առաջ օդանաւեր Սելեկիոյ վրայ ալ քանի մը ռումբ նետած են, տասնէ աւելի օդանաւեր մինչ շրջակայ թրքական գիւղերը կը ռմբակոծեն եւ կը մաքրեն թշնամիները, շատ մը չէթէներ եւ չէթեպետներ կու գան եւ հնազանդութիւն կը յայտնեն ֆրանսական իշխանութեանց. ատոնցմէ մէկ քանի գլխաւորներէն կախաղան հանած են Տարսոնի մէջ, այնպէս որ առ այժմ ֆրանսական իշխանութեանց ցուցուցած գործունէութիւնը լաւ է, տար երկինք որ ատոնք ըլլային տեւական:

Ըստ ամենավերջի[ն] յուրի մը որ կը ստանանք ճիշդ այս վայրկենին, Թլան ապաստանած 450 աղետեալները, որոնց հինգ հատը կին, կրցած են պաշարման գիծէն անցնիլ եւ հասնիլ Ճիհանի կայարանը, ուրկէ պիտի փոխադրուին Ատանա. յուսանք որ այս բերկրալի յուրը լինի ստոյգ եւ իրական:

Այսօր բաւականանալով այսչափով կը խոստանանք հետզհետէ հաղորդել Ձերդ Վսեմութեան մեզի հասած իրական ուրիշ յուրեր:

Հանեցէք ընդունիլ, Վսեմ Տէր, մեր մեծարանքները:

ի դիմաց Հայ Ազգ. Միութեան	
Ատենադալի	Ատենապետ
Պ.Ս. Ուրֆալեան	Գրիգոր Չէվլեան

(ՆՄ, տրցակ 16-06, Թղթապանակ 24, թիւ 0031–0034, *հայերէն մեքենագիր*):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 70

1 Նոյեմբեր 1920, Չօնկուլտաք

Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս Եղիա[յ]եան Պատրիարք Հայոց
ի Կ. Պոլիս

Հայր Սրբազան

1/14 Օգոստոս 1920ին Պօլուի հայոց վիայ տեղի ունեցող ջարդի մասին ստոյգ տեղեկութիւն մը չէր տրուած ցարդ. այս անգամ կարելի եղաւ ստոյգ եւ մանրամասն տեղեկութիւն քաղել այն վերապրող հայ կիներէն, որոնք քաղաքս ժամանեցին: Պօլուի կառավարութիւնը թէեւ կ'արգիլէ հայոց ուրիշ տեղ գաղթը՝ եւ սակայն անոնք կը յաջողին թուրք շորեպաններու միջոցաւ քաղաքս գալ. առ այժմ թէեւ Պօլուի մէջ հայոց հանդէպ խստութիւն մը ցոյց չի տրուիր, բայց ջարդարարներու ներկայութիւնը սարսափ ազդած է խեղճերուն վրայ. թող թէ արդէն խստութիւն բանեցնելու բան մը չէ մնացած հայոց քով՝ ո՛չ տուն, ո՛չ կարասի, ո՛չ դրամ եւ ոչ ալ պատիւ մնացած է:

Քաղաքին Կ. Խաչի ընկերութիւնը՝ իր նիւթականին ներած չափով միայն կրնայ հասնիլ օգնութեան՝ վճարելով բոլորովին աղքատներուն ճամբու ծախքերը միայն՝ որոնք 3-4 օր ձիով կը ճամբորդեն:

Չորս ընտանիքէ եւ 36 անձէ բաղկացած խումբ մը հայեր՝ որոնք քաղաքս գալու համար ճամբայ ելած են Պօլուէն, քաղաքէն 8 ժամ հեռու Տէվրէկ ըստուած քաղաքին ժանտարմաներէն բռնուելով կը տարուին Տէվրէկ, ուր արդէն 30 տունի չափ տեղացի հայեր մնացած են եւ չեն կրցած Չօնկուլտաք գաղթել: Կառավարութիւնը պօլուցիներն ալ կ'արգիլէ Չօնկուլտաք գաղթել. միայն =8= ութ պօլուցիք կը յաջողին գիշերանց փախուստ տալ եւ քաղաքս գալ. իսկ =26= հոգին ցարդ կը մնան ի Տէվրէկ, տեղացի =30= տնուոր հայերուն հետ:

Գալով քաղաքիս կացութեան, 2½ ամիս առաջ կառավարութիւնը արգիլած է միայն հայոց Պոլիս երթալը. հակառակ մեր կրկնակի դիմումներուն, չյաջողեցանք գէթ վաճառականներու համար արտօնութիւն ձեռք ձգել: Ֆրանսական զինուորական պաշտօնեաներ անպաշտօն կերպով ամէն դիւրութիւն կ'ընծայեն հայոց Պոլիս երթալու միջոցին: Թուականէս 15 օր առաջ =50=ի չափ տեղացի եւ պօլուցի գաղթական հայերը շոգենաւ մտցնելու համար ֆրանսացիներու կողմէ ընծայուած պաշտպանութիւնը ծանր ազդած է թուրք կառավարութեան վրայ, ըստ որում թրքական կառավարութիւնը կը դիմէ ֆրանս. հրամա[նա]տարին, որպէսզի հայերը Պոլիս չդրկեն, որուն հետեւանքով անոնք ալ այլ եւս ոեւէ դիւրութիւն չեն ընծայեր: Իսկ այն վաճառականներ եւ խանութպաններ, որոնք ֆրանսացւոց պաշտպանութեամբ Պոլիս մեկնած էին ցարդ վերադարձած չեն, վախճալով թէ մի գուցէ թուրք կառավարութեան կողմէ պատժոյ մը ենթարկուին. արդէն այս մասին զրոյցներ ալ անպակաս են:

Արդ՝ Հայր Սրբազան, կարելի չէ՝ արդեօք տեղույս ֆրանս. զին. պաշտօնէից հրաման մը դրկել տալ որպէսզի ըստ առաջնոյն դիւրութիւն ընծայեն թէ՛ Պոլիս գացողներուն եւ թէ՛ Պոլսէն վերադարձողներուն, որոնց ընտանիքները եւ խանութները հոն՝ եւ իրենք ալ Պոլիս կը սպասեն:

Ամսոյս 5/18 Բշ. օրը քաղաքին բնակիչներէն մակարացի Դանիէլի =5= հինգ տարեկան աղջիկը՝ Հոփսիմէ, իրենց տունին առջեւէն անյայտացաւ. թէ՛ կառավարական եւ թէ՛ անհատական =8= ութ օրուան փնտռտուրէ վերջ կարելի եղաւ գտնել քաղաքին թուրք բնակիչներէն անտառի պաշտօնեայ Մէհմէտ պէյի տունէն. աղջիկը ծնողաց յանձնուեցաւ, իսկ Մէ[հ]մէտ պէյի դէմ ոեւէ օրինական հետապնդում տեղի չունեցաւ, հակառակ ծնողաց բողոքին:

Յետագայ ցուցակը ցոյց պիտի տայ թէ՛ Պօլուի մէջ ջարդէն առաջ որչա՞փ տուն, անձ կար, որչա՞փը փնացած եւ որչա՞փ մնացած է:

	հայ տուն	հայ անձ	Յոյն անձ	հայ եկեղեցի	հայ վարժարան	հայ ազգ. շէնք	
Դէպքէն առաջ	134	511	55	2	2	2	սրճարան եւ զինետուն

Դէպքին փնացած	117	82	12	2	2	1	սրճարան
Մնացորդ	17	429	43	0	0	1	գինեւոց

=82= հայ նահատակներէն =57= հոգին այր եւ 25 հոգին կին եւ աղջիկ են. յոյներու 12 նահատակները այր են ամբողջովին. ողջ մնացող 429 հոգիէն 160 հոգին Չօնկուտաք՝ Չօնկուտաքէն Պոլիս եւ Տէվրէկ գաղթած են. այժմ Պօլսի մէջ կը մնայ 269 անձ մեծ, պզտիկ եւ անոնց մէջ հազիւ կարելի է գտնել չափահաս =10= էրիկ մարդ. մնացածները՝ կին եւ երեխայ:

Ներուի մեզ խնդրել Ձերումդ Սրբազնութենէն որ՝ մամուլին տեղեկութիւն տրուած միջոցին, ցիշուին ո՛չ քաղաքին եւ ո՛չ ալ թաղ. խորհուրդին անունը:

Փրանսական պաշտպանութեան մասին մեր խնդրանքին նկատառումը դարձեալ խնդրելով, մատչիմք ի համբոյր Սրբած Աջոյն Ձերումդ

ի դիմաց Թաղ. Խորհրդոյ Չօնկուտաքի հայոց

Վ. Ատենադարի

Ատենապետ

Նախագահ

Ա. Կէօյնէեան

Յովնան Պ. Ճէզլէնէան

Երեմիա Քիւն. Մերճանէան

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD6001, Խ178–Խ179, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 71

[Կ. Պոլիս, 4 Նոյեմբեր 1920]

Վսեմաշուք Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիկ

Համագումար Երեսփոխանական Ժողովը Նոյեմբ. 4ի նիստին մէջ, որ գումարուեցաւ երեք հոգեւոր պետերու նախագահութեան տակ եւ 83 երեսփոխաններու ներկայութեան, քուէներու մեծամասնութեամբ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.-

«Թրքահայութեան գերագոյն ներկայացուցչական մարմինը եղող Համագումարը, նկատի առնելով որ մինչեւ թրքական դաշնագրին վերջնական գործադրութիւնը անհրաժեշտ է թրքահայութեան իրաւունքները պաշտպանել մասնաւոր պատուիրակութեամբ մը Եւրոպայի մէջ, կ'ընդունի ազգ. պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան անհրաժեշտութիւնը»:

Համագումար Ժողովի այս որոշումը հաղորդուած ըլլալով Համագգային Ժողովին, Ժողովն ուզեց զայն հաղորդել Ձեր Վսեմութեան, միանգամայն իր կողմէն յոյս յայտնելով որ Ձեր Վսեմութիւնը եւ իր գործակիցները համակերպելով թրքահայութեան գերագոյն ներկայացուցիչ Ժողովին որոշման, պիտի հաճին շարունակել իրենց ջանքերը եւ աշխատութիւնները նուիրել ազգային դատին, ինչպէս ըրած էին անցեալին մէջ այնքան եռանդով ու անձնուիրութեամբ:

Այս առթիւ կը ներկայացնենք մեր մաղթանքները Ազգ. Պատուիրակութեան աշխատութեանց արդիւնաւորման եւ ջանքերուն պսակման համար, եւ կը յայտնենք մեր սիրայօժար պատրաստակամութիւնը եւ անձնուիրութիւնը:

Ազգապետ Հայ-Աւետարանականաց
Զէնոր Պէզնէան

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 50, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 72

ՄՈՒՄԹԱՖԱ ՔԵՄԱԼԻ ԿՈՂՄԷ [ՔԵԱԶԻՄ] ԳԱՐԱՊԵՔԻՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒՄԸ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

8 Նոյեմբեր 1920

- 1.- 24 ժամուան մէջ պէտք է Ալեքսանտրաբոլ մեզի յանձնուի կատարելապէս գործածելի վիճակի մէջ երկու հազար արագահարուած հրացան, քսան հատ ծանր եւ քառասուն թեթեւ գնդացիք՝ իրենց կազմածով եւ կենդանիներով միասին, երեք հրետանի, չորս հազար ուրիշ հրացանային ռազմամթերք, վեց հազար թնդանօթի ռումբ, երկու շոգեմեքենայ, յիսուն վակոն: Հայկական կանոնաւոր եւ անկանոն զինուած ուժերը պէտք է քաշուին Արփաչայի հոսանքին ուղղութեամբ՝ Ալազեազ կայարան-Կիրմիզի-Քոյիջան-Նալպանտ կայարան-Վարանցովկա⁷⁷ գծին արեւելքը: Այդ գծին արեւմտեան կողմը գտնուող երկաթուղին պիտի պահուի անվթար եւ անվնաս:
- 2.- Ասկէ զատ, առ առաւելն երեք օրուան մէջ հայկական կանոնաւոր ու անկանոն զինեալ ուժերը պիտի քաշուին Սուրմալու-Արաքս կայարան-Գրզըլ Չիյարէջ-Ալազեազ լեռան լանջերը-Տանակիրմէզ-Նովո-միխայլովկա-Նուրիքենդ-Շորմուք-Եալանաղաղ գծին արեւելքը:
- 3.- Չինադադարի կնքումէն անմիջապէս վերջ Սանահին կայարանի եւ Ալեքսանտրաբոլի միջեւ երկաթուղագծին վրայ պէտք է դադրի ամէն տեսակ ռազմամթերքի փոխադրութիւնը. այդ փոխադրութիւնը ստուգելու համար՝ մեր կողմէ Սանահին կայարանն ու Գարաքիլիսէ պիտի դրկուին մէջ մէկ յանձնախումբ, եւ հայկական կառավարութիւնը պէտք է ապահովէ յիշեալ յանձնախումբերու անձի անձեռնմխելիութիւնն ու Ալեքսանտրաբոլի ճամբով արեւելեան ճակատի հրամանատարութեան հետ անոնց կանոնաւոր հաղորդակցութիւնը:
- 4.- Մինչեւ զինադադարի երրորդ օրը՝ իրիկունը, երկու կողմի պատուիրակները հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու համար պէտք է Ալեքսանտրաբոլ գտնուին, եւ եթէ մինչեւ այդ առաջին եւ երկրորդ պայմաններու բովանդակութիւնը իրագործուած ըլլայ, իսկոյն հաշտութեան բանակցութիւնները պիտի սկսին:
- 5.- Չինադադարի տեւողութեան ընթացքին մեր զօրամասերը, Ալեքսանտրաբոլի շրջանին մէջ, առաջին պայմանին մէջ յիշուած Արփաչայի հոսանք-Նալպանտ կայարան եւ Վարանցովկա գծէն դէպի արեւելք, ինչպէս նաեւ միւս շրջաններուն մէջ իրենց գտնուած զիծէն աւելի առաջ պիտի չանցնին:

⁷⁷ Հայկական թերթերու մէջ, որոնք աւելցուցած են թէ Հայաստանի կառավարութիւնը մերժած ըլլալով այս պայմանները, թշնամութիւնները վերսկսած են երկու ճակատող բանակներուն միջեւ, տեղանունը դարձած է Վարացովիա. հաւանաբար հետեւանք՝ լուրը հաղորդող հեռագրին մէջ առկայ սխալի մը: Տեղանունը ճիշդ ներկայացուցած է Գաբրիէլ Լազեան իր «Հայաստան եւ Հայ Դատը Ըստ Դաշնագրերու» գործին մէջ (Գահիրէ, 1942, 196–198):

- 6.- Չինադադարի կնքումէն անմիջապէս յետոյ երկու կողմերու թշնամական գործողութիւնները վերջ պիտի գտնեն:
- 7.- Չինադադարի այս պայմանները գործադրութեան կը դրուին Ալեքսանդրաբոլի շրջանին մէջ գտնուող հայկական յառաջապահ զօրամասերուն հաղորդուելու ժամէն սկսեալ: Չինադադարի տեւողութիւնն է եօթը օր. վերջը անհրաժեշտ նկատուելու պարագային երկարաձգուելու պայմանով:

Թիւ 2378

ՔԵԱԶԻՄ ԳԱՐԱՊԵՔԻՐ

Բնագրին պէս է:

«Ճակատամարտ» (23 Նոյեմբեր 1920, 613/2434), «Արեւ» (29 Նոյեմբեր 1920, 87)

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ 73

Փարիզ, 13 Նոյեմբեր 1920

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունիմ հաստատելու Հոկտեմբեր 16 թուակիր երկու նամակները, որոնք Ձերդ Ամենապատուութեան դրկած էի Պր. Յակոբ Պահրիի միջոցով, որոնցմէ մին խորհրդապահական էր: Կը հաստատեմ նաեւ հետեւեալ հեռագիրը, որ Ձերդ Ամենապատուութեան դրկած եմ ի պատասխան Իր երկու նամակներուն. «Ստացած եմ Ձեր հեռագրերը Կիլիկիոյ իրադարձութիւններուն եւ Հաննոյ կոտորածներուն վերաբերեալ: Կ'ընենք մեր կարելին կացութիւնը բարելաւելու համար: Նամակը կը հետեւի- Նուպար»:

Անմիջապէս որ Հաննոյ չարաշուք լուրերը հասան ինծի, խնդրանք մը ներկայացուցի Նախարարաց Խորհուրդի Նախագահին՝ պնդելով ֆրանսական ուժերուն կողմէ չգրաւուած շրջաններուն մէջ հայերը լիազօրելու անհրաժեշտութեան վրայ, որպէսզի զէնքի ուժով օգնեն իրենց եղբայրներուն:

Կոստանդնուպոլսէն The Times-ին դրկուած հեռագիր մը կ'ուրանայ Հաննոյ կոտորածները: Կը մաղթեմ հաստատումը այս ուրախ լուրին, բայց ամէն պարագայի պիտի շարունակեմ ջանքերս, որպէսզի Փրանսա գործադրէ Գերմանիոյ հետ եռակողմ համաձայնութեամբ իր յանձնառութիւնները՝ երաշխաւորելու ապահովութիւնը իր ազդեցութեան գօտիին մէջ բնակող քրիստոնեաներուն:

Թերզեան Գերապայծառին հետ ընդունուեցայ Պր. Բուանքարէի եւ Պր. Լէյկի կողմէ: Երկուքն ալ ամենայն բարեսցականութեամբ ողջունեցին մեզ: Պր. Բուանքարէ մեզի ըսաւ թէ Կիլիկիոյ համար խնդրած վարչական ինքնավարութիւնս չի թուիր անհամապատասխան ըլլալ Սէվրի Դաշնագրի տրամադրութիւններուն եւ Պր. Լէյկ խոստացաւ անձամբ ուսումնասիրել նախագիծս: Յետոյ տեսայ Պր. Պերթլօն, որ ինծի հասկցուց թէ Փրանսա Կիլիկիոյ մէջ չի կրնար որդեգրել քաղաքականութիւն մը, որ իր բոլոր առումներով չի համապատասխաներ յանձնառութիւններուն, զորս կատարած է Սեւրի Դաշնագրով: Պետք է աւելցնեմ թէ Քէ տ'Օրսէի մէջ մենք շատ կը մեղադրուինք անկարգապահութեանը համար մեր զինուորներուն, որոնք կ'ամբաստանուին կողոպուտի արարքներով,- եւ դժբախտաբար այս ամբաստանութիւններն անհիմն չեն: Ատիկա կը գործածուի որպէս առարկութիւն մը մեր դէմ, ինչ որ մեր գործը առաւել եւս կը դժուարացնէ: Պատուիրակութիւնը որեւէ ատենէ աւելի կը դիմագրաւէ մեծագոյն դժուարութիւնները՝ կիլիկեան հարցը միայն դիւանագիտական միջոցներով

լուծելու առումով, քանի որ Եւրոպայի կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու փորձերը ձախողեցան:⁷⁸ Այսուհանդերձ, ան [Պատուիրակութիւնը- Վ.Ղ.] պիտի շարունակէ իր ջանքերը եւ չի կորսնցնէ իր յոյսը թէ [Ֆրանսական] Հանրապետութեան կառավարութիւնը ի վերջոյ պիտի երաշխաւորէ Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցներուն ասպաւորութիւնը, պայմանաւ որ կարենանք օգտուիլ անցեալի փորձառութենէն եւ որդեգրենք խոհական քաղաքականութիւն մը, որ մեր ֆրանսացի հոգատարներուն կը խնայէ ամէն անհանգստութիւն կամ դժուարութիւն երկրին խաղաղեցման ճամբուն վրայ:

Այժմ կրնամ Ձերդ Ամենապատուութեան վստահեցնել թէ Ֆրանսա պիտի շարունակէ գրաւուած պահել Կիլիկիան, որպէսզի գործադրէ յանձնառութիւնները, զորս կատարած է Մէվրի Դաշնագրով եւ Եռակողմ Համաձայնութեամբ⁷⁹, ոչ-թուրք բնակչութիւններու շահերու պահպանութեան համար:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը նաեւ գիտակից է թէ հայ զաղթականներու տարագրման միջոցառումներուն հակազդելու համար առնուած քայլերը ունեցած են իրենց ազդեցութիւնը եւ թէ այսօր ո՛չ միայն այդ տարագրութիւնները դադրած են, այլ նոյնիսկ ենթականերուն, ներառեալ Հայ Ազգային Միութեան անդամները, արտօնուած է Ատանա վերադառնալ:

Միւս կողմէ, Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեղեակ է թէ Ազգերու Ընկերութեան Ընդհանուր Ժողովը չորս օրէն պիտի գումարուի Ժընեւ եւ պիտի զբաղի, ի շարս ուրիշ բաներու, Հայաստանի վրայ հոգատարութեամբ: Արդ, ազդեցութիւններու տակ, որոնց աղբիւրը Ձերդ Ամենապատուութիւնը կրնայ գուշակել, Հայաստանի վրայ չհազազային Ընկերութեան գուիցերիական բաժինը, որ նոյնպէս նոյն թուականին կը հանդիպի Ժընեւ, կողմ չէ Հայաստանի վրայ Հոգատար Տէրութեան մը ազդու հակակշիռն եւ կը փափաքի գոհանալ պարզ խորհրդատուի դերով: Միւս կողմէ, նոյն Ընկերութեան անգլիական բաժինը, որուն հետ մնայուն եւ սերտ շփման մէջ եմ, աւելի լաւ հասկնալով մեր երկրին իսկական շահերը, կը պնդէ ազդու հակակշիռ անհրաժեշտութեան վրայ: Նկատի ունենալով այս տարամիտութիւնը երկու բաժիններուն միջեւ, հաւանական է որ անգլիական նախագիծը, որուն զօրավիճ կանգնած եմ կարգ մը փոփոխութիւններով, անջատաբար ներկայացուի Ազգերու Ընկերութեան Ժողովին՝ Պրիթի Արմէնիայի մարմնին կողմէ:

Հայաստանի Միջազգային Ընկերութիւնը միայն օտարներէ կազմուած ըլլալով՝ առանց ոեւէ հայու մասնակցութեան, եւ իր ժողովներուն մասնակցելու անձնական հրաւեր ստացած չըլլալով, Ժընեւ պիտի չերթամ, բայց ուղեցի պնդել ազդու իշխանութեամբ Հոգատար Տէրութիւն մը ունենալու անհրաժեշտութեան վրայ, եւ իր Նախագահին ուղղուած նամակով մը, որուն պատճէնը կը ներկայացնեմ Ձերդ Ամենապատուութեան, որպէսզի լաւատեղեակ ըլլաք այդ մասին:⁸⁰

⁷⁸ Ակնարկութիւնը կը վերաբերի Կիլիկիոյ Օգոստոս 4-ի եւ 5-ի գործողութիւններուն:

⁷⁹ Մելրի Դաշնագրին ստորագրութեան օրը, 10 Օգոստոս 1920-ին, յարակցաբար, Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա համաձայնած էին հարաւարեւմտեան Անատոլիան նկատել իտալական շահերու մարզ, իսկ Կիլիկիան՝ ֆրանսական: Բայց քանի որ Մելրի Դաշնագիրը չէր վաւերացուած, այնպէս ալ այս համաձայնութիւնը դարձած էր անիմաստ, փաստելով, սակայն, անոնց Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւնները բնականոնացնելու ցանկութիւնը:

⁸⁰ Նուպար Հայաստանի Միջազգային Ընկերակցութեան նախագահ Էտուար Նավիի ուղղած իր 9 Նոյեմբեր 1920 թուակիրին մէջ կը տեղեկացնէր թէ Պատուիրակութեան պարտականութիւնը վերջ գտած է՝ ինչ կը վերաբերի Մելրի Դաշնագրով ստեղծուած Հայկական Պետութեան, սակայն ինք չկարենալով անտարբեր մնալ անոր ապագային նկատմամբ, հետեւեալը կ'ակնկալէ Ընկերակցութենէն.-

Դարաւոր կեդրումէ դուրս եկած որեւէ երկիր սկզբնական շրջանին պետքը ունի հոգատարութեան եւ օգնութեան. առաւել եւս՝ թշնամիներով շրջապատուած Հայաստանը պետքը ունի Հոգատար Տէրութեան մը եւ Ազգերու Ընկերակցութեան պաշտպանութեան, ինչ որ արդէն նկարագրուած է անոր Ուիլսոն 22-րդ Յօդուածին մէջ: Թէեւ Միացեալ Նահանգները մերժած է հոգատարութիւնը, բայց բացայայտօրէն արտայայտուած է Հայաստանի այս կամ այն կերպ օգնելու իր կամեցողութեան մասին: Հետեւաբար, Հոգատար Տէրութեան կը մնայ տալ երկրին ներքին կեանքին կազմակերպման համար անհրաժեշտ ամբողջ անձնակազմը: Հայաստան կրնայ տալ զօրքերու մեծագոյն մասը՝ բնականոն պայմաններու մէջ բաւարարելու երկրին պաշտպանութեան պետքը, եթէ անոր տրամադրութիւնը գէնքեր, սարքաւորումներ եւ զինամթերք, Հոգատարին կողմէ ներկայացուելիք սպաներով: Հոգատարին իրաւասութիւնները պետք է սահմանազծուած ըլլան յստակօրէն, այնպէս՝ որ երաշխաւորուին Հայկական կառավարութեան գործելու ազատութիւնն ու ինքնիշխան իրաւունքները: Հոգատարին դերը պետք չէ սահմանափակուի միայն խորհրդատուութեամբ. ընդհակառակը, բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ ան երկրին շահերուն համար իսկ ունենայ ազդեցիկ հեղինակութիւն, այն յստակ հասկացողութեամբ թէ Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը չի կրնար հակադրուիլ Հոգատարին քաղաքականութեան: Եւ որպէսզի քաղաքակիրթ պետութիւն մը քաջա-

Նաեւ կ'իմանամ թէ Ռամկավարներու Համագումարը, որ ներկայիս կը գումարուի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, արդէն հեռագրած է Ազգերու Ընկերութեան, աջակցելով նոյն տեսակէտին:

Քանի որ Ազգերու Ընկերութեան Ընդհանուր Ժողովի նստաշրջանը պիտի բացուի ընթացիկ ամսոյ 15-ին եւ հաւանաբար պիտի շարունակուի մինչեւ Յունուար 15, եւ հոգատարութեան հարցը կը զտնուի օրակարգի վերջաւորութեան, թերեւս լաւ պիտի ըլլայ որ Համագգայինը նմանապէս իր ձայնը լսելի դարձնէ Ժողովին այս կարեւոր հարցով:

Հանցեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը ամենայարգալիի եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Որովհետեւ այս նամակը Ձերդ Սրբազնութեան պիտի յանձնուի Ազգային Պատուիրակութեան մօտ գործակիցիս՝ Պ. Սինապեանի կողմէ, չխորհեցայ թէ պէտք էի մտնել մանրամասնութիւններու մէջ, ապաւինելով Պր. Սինապեանի՝ աւելի ամբողջականօրէն բացատրելու եւ Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացնելու թէ ինչ կ'առաջարկենք ընել Կիլիկիոյ մէջ ներկայ վճռական պայմաններուն մէջ:

Ձերդ Ամենապատուութեան կը դրկեմ Եռակողմ Համաձայնութեան անգլերէն օրինակ մը, որ նոր ստացայ Լոնտոնէն:

Պ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L424–L425, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 74

Կ. Պոլիս, 13 Նոյեմբեր 1920

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց եւ Նախագահ Համագումար Ժողովոյ

Համագումար Երեսփոխանական Ժողովը, ի ներկայութեան Հայ Հռոմէականաց Արհ. Տեղապահին եւ Բողոքականաց Վսեմ. Ազգապետին, ինչպէս նաեւ երեք երեսփոխանական ժողովներու 70 անդամներու, լսեց Ձեր Ամենապատուութեան բերանացի տեղեկութիւնները Կարսի անկման եւ Հանրնի ջարդերու առթիւ կատարուած դիմումին վրայ, ինչպէս նաեւ թաղերու մէջ կատարուած ժողովրդային արտայայտութիւններու արդիւնքին տեղեկանալէ յետոյ, քուէարկեց իր Նոյեմբեր 12ի նիստին մէջ հետեւեալ բանաձեւը միաձայնութեամբ:

«Համագումար Ժողովս, լսելէ յետոյ երեք հոգեւոր պետերու բացատրութիւնները, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ զանազան թաղերու հայ ժողովուրդին կողմէ եղած արդար բողոքի արտայայտութիւնները եւ երեսփոխաններու թելադրութիւնները, դառնապէս յուզուած Կարսի անկումով Հայաստանի համար ստեղծուած վտանգաւոր

լերուած ըլլայ ստանձնելու հոգատարութիւնը, անհրաժեշտ է որ ան վայելէ որոշակի առանձնաշնորհումներ՝ Եռակողմ Համաձայնութեան 6-րդ Յօդուածին համաձայն, ուր կ'ըսուի. «Ինչ կը վերաբերի նախկին Թրքական Կայսրութենէն անջատուած և Թուրքիոյ հետ Խաղաղութեան Դաշինքով հոգատարութեան ներքեւ դրուած հողամասերուն, Հոգատար Տէրութիւնը խնդրոյ առարկայ մարզերու մէջ պիտի վայելէ յաչս միւս Պայմանադիր Տէրութիւններուն նոյն իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները այդ Տէրութիւններուն, որոնց մասնաւոր շահերը համապատասխանաբար ճանչցուած են 5-րդ Յօդուածին մէջ սահմանուած մարզերով (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L428–L432, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

կացութենէն եւ հերոս Հանրնի անկումով տեղի ունեցած ջարդերէն՝ կ'որոշէ որ ուժգին դիմումներ կատարուին Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին ի ժրնէլ, ինչպէս նաեւ բոլոր դաշնակից պետութիւններու դաւիժներուն, խորհրդարաններուն եւ ծանօթ հայասէր մարմիններու մօտ, խնդրելու համար որ Հայաստանի քաղաքական եւ ֆիզիքական գոյութիւնը պաշտպանուի եւ Կիլիկիոյ մէջ թուրք վարչութեան վերադարձը ի սպառ արգիլուի, որուն հակառակը նախատինք մը պիտի ըլլար քաղաքակիրթ մարդկութեան խղճին դէմ:

Համագումար Ժողովս չի բարոյալքուիր սակայն ազգին այս դժբաղդութիւններէն, որուն մէջ իսկ կը հաւատայ թէ հայ ազգը կ'ամրապնդէ իր ապրելու անյողդող կամքը եւ մոռնալով տեսակէտի ամէն տարբերութիւն, աւելի սեղմ կերպով մէկ հոգի եւ մէկ մարմին եղած կը փարի իր ազատագրութեան փշալից ճամբուն պարտադրած զոհողութիւնները սիրով կատարելու շինարար գործին»:

Սոյն բանաձեւը անմիջական գործադրութեան համար հաղորդելով Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան,

Մնամ[ք] յարգանք

Ազգ. Ժողովոյ

Ատենադպիր

Հ. Խօրասանճեան

Ատենապետ

Ս. Գարսեան

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ824, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 75

14 Նոյեմբեր 1920

Անձնական

Նորին Ամենապատուութիւն

Զաւէն Սրբազան

Պատրիարք Հայոց

Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պր. Զօպանեան ինձի կը գրէ թէ Զօրավար Կուրոյի հետ իր տեսակցութեան ընթացքին, ի ներկայութեան Պր. Ռոպէր տը Բէի, վերջինը գանգատեր է Զօրավար Անդրանիկի եւ իմ հետ իր ունեցած տեսակցութեան մասին,- եւ որ Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացուցած էի խիստ խորհրդապահական նամակով մը,- թէ ան բացայայտուած եւ տարաձայնուած էր Կիլիկիոյ մէջ, եւ թէ մամուլը նոյնիսկ խօսած է անոր մասին. թէ բաց աստի անիկա կը վերաբերէր պարզ նիւթի մը շուրջ բանակցութիւններու, մինչդեռ մեկնաբանուած էր որպէս ֆրանսական կառավարութեան կողմէ կայացուած որոշում: Պր. տը Բէ առաւել եւս զայրացած էր անոր համար որ, կը թուի թէ Փարիզէն մեղադրանքներ ստացած էր այս նիւթին վերաբերեալ:

Պր. Զօպանեան իրեն ըսած ըլլալով թէ ո՛չ Զօրավար Անդրանիկ, ո՛չ ալ ես ապահովաբար ոչինչ գրած էինք Կիլիկիա այս նիւթին շուրջ, ոչ ալ երբեւէ յայտարարած էինք թէ այս բնոյթի համաձայնութիւն մը ունինք Բէ տ'Օրսէի հետ, Պր. տը Բէ պատասխաններ է թէ ինք չի խորհիր թէ մեզմէ ոեւէ մէկը այս կարգի յայտարարութիւն կատարած է, բայց թէ ցաւալի կը գտնէ որ ուրիշ անձեր այդպէս մեկնաբանած են պարզ խօսակցութիւն մը: Պր. տը Բէ ակնարկութիւն կ'ընէր Պր. Տամատեանի. ան որոշապէս տեղեկացուած պէտք է ըլլար, քանի որ մեր վստահելի հայրենակիցներէն մին, որ Ատանայէն Պէյրութ ժամանած է, Պր. Զօպանեանի յայտնած է թէ Պր.

Տամատեանի ձեռքերուն մէջ տեսած էր Ձերդ Ամենապատուութենէն նամակ մը՝ յայտարարող թէ ֆրանսական կառավարութիւնը համաձայն էր Չօրավար Անդրանիկը դրկելու Կիլիկիա, ուր այս շրջանի հայերէն կ'ուզէր լայն չափերով հայկական խումբեր կազմակերպելու ծրագիր մը:

Եթէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը իսկապէս գրած է այս նամակը, Ան որոշապէս այդպէս ըրած էր Պր. Տամատեանին յանձնարարելով ամենաբացարձակ գաղտնապահութիւն, որ դժբախտաբար ան չէ պահպանած, չանդրադառնալով թէ որեւէ անգաղտնապահութիւն կրնայ Պր. տը Զէն մատնել փափուկ կացութեան մը, զայրացնելով եւ հեռացնելով մեզմէ,- ինչպէս որ արդէն պատահած է:

Հետեւաբար անհրաժեշտ համարեցի այս իրողութիւնները իմացնել Ձերդ Ամենապատուութեան, որպէսզի աւելի իրազեկ ըլլալով խորհրդապահութեանը Պր. Տամատեանի եւ նոյնիսկ մեր աներկբայելի հայրենասիրութեան տէր հայրենակիցներէն շատերու, Ձերդ Ամենապատուութիւնը ապագային շարժի ըստ այնմ: Ինչ կը վերաբերի ինծի, երկարատեւն է ի վեր օրէնք ըրած եմ վերապահութիւնը, որուն համար յաճախ մեղադրուած եմ, երբեմն նոյնիսկ ամբաստանուած եմ թէ ոչինչ կ'ընեմ, քանի որ ոչինչ ուզած եմ ըսել:

Կը յուսամ ի մօտոյ տեսնել Չօրավար Կուրօն: Մինչ այդ, երէկ, ստացած եմ տեղեկութիւններ, որոնք մեզի թոյլ կու տան յուսալ աւելի նպաստաւոր կարգադրութիւններ Կիլիկիոյ հայոց համար:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւատիքը յարգալիի զգացումներուս եւ խոր անձնուիրութեան:
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L419, *ֆրանսերէն մէքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 76

Կ. Պոլիս, 23 Նոյեմբեր 1920

Մտերմական

Վսեմաշուք Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիդ

Ստացայ Ձեր 14 Նոյ. թուակիր անձնական նամակը:

Շատ կը ցաւիմ որ Պ. Տամատեան, որուն վրայ ինչպէս դուք, նոյնպէս նաեւ ես մեծ համարում ունէինք, եւ որուն վրայ Կիլիկիայէն եկողներ այնքան գովեստով կը խօսէին այնքան մեծ անքաղաքագիտութիւն ունեցած է իրեն *գաղտնի*, *խորհրդապահաբար* եւ *անձնական* հանգամանքով հաղորդուած տեղեկութիւնները հրապարակելու ու ասոր անոր յայտնելու:

Ձեր Վսեմութեան կողմէ մեզի հաղորդուած այդ մտերմական տեղեկութիւնները մենք հարկադրուեցանք Պ. Տամատեանի հաղորդել *գաղտնի*, վասն զի անիկա իր համակիրներուն մէջ յայտնած էր այնպիսի կարծիքներ որոնք կրնային տրամազծապէս հակառակիլ Բարիդի մէջ գծուած ուղղութեան, որմէ ինքն տեղեակ չէր: Հետեւաբար խոհեմութիւն համարեցի զինքն անձնապէս տեղեակ ընել *մասամբ* Բարիդի մէջ կատարուած անպաշտօն բանակցութիւններուն՝ իր յարաբերութիւնները տեղ[ւոյն] ֆրանս. իշխանութեանց հետ տարբեր ուղղութեամբ մը շարունակելու համար:

Շատ կը ցաւիմ որ իմ բարեմտութիւնս եւ Կիլիկիոյ հայոց վարիչ հեղինակութիւնը համարուած Պ. Տամատեանի ծառայութիւն մը ընելու փութկոտութիւնս Ազգ. Պատուիրակութիւնը դրած է նեղ դիրքի մը մէջ, որուն կարծեմ թէ վստահ էք որ չլիտի ուզէի ենթարկուած տեսնել զինքը:

Ես նոյնիսկ կը մտածեմ որ եթէ դուք ալ իմ տեղս ըլլայիք, նոյնքան պարտաւորիչ պիտի նկատէիք մասամբ տեղեկացնել ինչ որ ես հարկ դատած էի ընել, անոր մէջ ազգին օգուտ մը տեսնելով:

Հետեւաբար, կը յուսամ որ այս մեղմացուցիչ պարագաներուն մէջ ոչինչով ես յանցաւոր եմ, երբ *գաղտնի, մտերմական* եւ անձնական հանգամանքով Ձեր Վսեմութեան հաղորդած տեղեկութիւնները հաղորդած եմ Պ. Տամատեանի, որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ Կիլիկիոյ մէջ:

Ես երբեք չէի կրնար մտածել թէ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը այնքան ողջմտութիւն չպիտի ունենար գնահատելու թէ գաղտնի հաղորդուած տեղեկութիւն մը հրապարակելով ի՞նչ անպատեհութիւններ առաջ կրնային գալ:

Իմ վստահութեանս մէջ կը ցաւիմ որ չարաչար խաբուած եմ: Կը ցաւիմ որ ասով ականայ Ձեր Վսեմութեան ալ վիշտ պատճառեցի:

Խորին յարգանք
Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ծ151, էջ 51–52, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 77

Կ. Պոլիս, 28 Նոյեմբեր 1920

Վսեմաշուք Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիզ

Ստացայ Ձեր 16 Հոկտեմբեր թուակիր նամակն եւ ներփակեալ հեռագրաց պատճենները:

Այդ հեռագիրներն կը լուսաբանէին մեր 16 Հոկտ. թուակիր նամակը, որով կը բացատրէինք Կիլիկիայէն Կ. Պոլիս բերուած հայոց ողբալի վիճակը:

Այդ թուականէն յետոյ հասաւ Հանրնի անկման լուրը, որ Հոկտ. 16ին պատահած էր: Համազգային Ժողովի որոշումով երկու անգամ Ձեզի հեռագրեցինք որ եթէ Հանրնի պաշարեալ հայութիւնը կարելի չեղաւ փրկել, գէթ անոնց բեկորները փրկուէին:

Ծնորհակալ ենք որ այս մասին հարկ եղածը ըրած էք, ինչպէս կը գրէք Ձեր 10 Նոյ. թուակիր հեռագրով:

Հանրնի անկման հետ գրեթէ նոյնաժամանակ հասաւ Կարսի անկման լուրն որ Հոկտ. 31ին տեղի ունեցած էր: Այս երկու ճախող լուրերն յուզումի մատնեցին Կ. Պոլսոյ հայութիւնը, որ եկեղեցիներու մէջ Նոյ. 11ի օրը հաւաքոյթներ ունեցաւ եւ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար ազգային իշխանութեանց վրայ պարտականութիւն դրաւ:

Յաջորդ օրը գումարուած Համազգային Երեսփոխանական Ժողովի մէջ Ժողովրդային այս արտայայտութիւններն հիմ բռնուելով քուէարկուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.-

«Համագումար Ժողովս, լսելէ յետոյ երեք հոգեւոր պետերու բացատրութիւնները, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ զանազան թաղերու հայ ժողովուրդին կողմէ եղած արդար բողոքի արտայայտութիւնները եւ երեսփոխաններու թելադրութիւնները, դառնապէս յուզուած Կարսի անկումով Հայաստանի համար ստեղծուած վտանգաւոր կացութենէն եւ հերոս Հանրնի անկումով տեղի ունեցած ջարդերէն՝ կ'որոշէ որ ուժգին դիմումներ կատարուին Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին ի Ժընէվ, ինչպէս նաեւ բոլոր դաշնակից պետութիւններու դաւիլինէ-

րուն, խորհրդարաններուն եւ ծանօթ հայասեր մարմիններու մօտ, խնդրելու համար որ Հայաստանի քաղաքական եւ ֆիզիքական գոյութիւնը պաշտպանուի եւ Կիլիկիոյ մէջ թուրք վարչութեան վերադարձը ի սպառ արգիլուի, որուն հակառակը նախատինք մը պիտի ըլլար քաղաքակիրթ մարդկութեան խղճին դէմ:

Համագումար Ժողովս չի բարոյալքուիր սակայն ազգին այս դժբաղդութիւններէն, որուն մէջ իսկ կը հաւատայ թէ հայ ազգը կ'ամրապնդէ իր ապրելու անյողողող կամքն եւ մոռնալով տեսակէտի ամէն տարբերութիւն, աւելի սեղմ կերպով մէկ հոգի եւ մէկ մարմին եղած կը փարի իր ազատագրութեան փշալից ճամբուն պարտադրած գոհողութիւնները սիրով կատարելու շինարար գործին»:

Այս բանաձեւին համաձայն, Ձեր Վսեմութեան արդէն հեռագրուած է եւ կը յուսանք թէ արդէն Ձեր կողմէ հարկ դատուած միջոցները ձեռք առնուած են հայութեան վերջին բեկորները բնաջնջումէ փրկելու համար:

Արդէն Ձեր Վսեմութեան ծանօթ է թէ Թուրքիոյ մէջ կատարուած են նոր փոփոխութիւններ, որոնք մեզի համար նպաստաւոր ըլլալէ շատ հեռի են:

Տամատ Ֆելիտ փաշայի դահլիճին յաջորդեց ուրիշ դահլիճ մը, ծերունի Թէվֆիզ փաշայի նախագահութեան տակ:

Այդ նոր դահլիճին գլխաւոր եւ կեդրոնական դէմքն է Մարեշալ Իզզէթ փաշա, որ հոս Կ. Պոլսոյ մէջ ճանչցուած է իբր Միլիական շարժումին պաշտպան եւ երբեմնի Իթթիհատին բարեկամ:

Նոր դահլիճն հազիւ թէ գործի ձեռնարկած՝ արդէն սկսան շշուկներ շրջիլ Էնկիւրիի եւ Կ. Պոլսոյ միջեւ համաձայնութեան եւ քիչ յետոյ գործնական քայլեր առնուած ըլլալը ամէն կողմ ծանուցուեցաւ:

Այս ձեռնարկն յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար կեդրոնի կառավարութիւնը արդէն սկսած է առնել այնպիսի քայլեր, որոնք պարզապէս կը յայտնեն թէ կեդրոնը տրամադիր է անցեալը մոռնալու եւ ընդհանուր ներումի մը սպունգով ջնջելու հայոց դէմ ոճիրը գործողներուն յանցանքները:

Դէպի Իթթիհատ ցոյց տրուած այս բարեացակամութիւնը այնքան առաջ տարուեցաւ որ Պատերազմական Ատեանի նախագահ քիւրտ Մուսթաֆա փաշա, որ հազարաւոր հայերու սպաննիչ հանդիսացող երկու իսլամներու մահապատիժի վճիռ տուած էր, ոչ միայն պաշտօնանկ եղաւ, այլ [նաեւ] դատի քաշուեցաւ իբր անիրաւութիւն գործող եւ կ'ըսուի թէ ծանր պատիժի պիտի ենթարկուի:

Նոյնպէս առանց դատարանի եւ առանց երաշխաւորութեան ենթարկուելու ազատ արձակուեցան Պատեր. Ատեանի որոշումով ձերբակալուած բազմաթիւ ոճրագործներ:

Արդէն ամէն կողմ կ'ըսուի թէ Մուսթաֆա Քէմալի կողմէ առաջարկուած պայմաններէն մէկն ալ Իթթիհատականներու համար ընդհանուր ներում է:

Այս կերպով, ինչպէս կը տեսնուի, հայոց ջարդարարները պատժել տալու հաւանականութիւնները հետզհետէ կը պակսին եւ վաղը թերեւս համաձայնական կառավարութիւնք ալ Կ. Պոլսոյ եւ Էնկիւրիի կառավարութիւնները իրարու հետ հաշտեցնելու գործը դիւրացնելու համար նոյնիսկ ազատ արձակեն Մալթա արքայութեանն ու խոյս տուած փախստականներուն ալ ներում [շնորհեն]:

Այս կերպով Դաշնագրին մեզի համար խիստ կարեւոր նկատուած յօդուածներէն մէկն իր նշանակութիւնը կորստուած եւ անգործադրելի մնալու դատապարտուած կ'ըլլայ:

Այս վիճակն Ազգ. Իշխանութիւնները եւ զմեզ խորապէս կը վրդովէ, վասնզի իսլամներու խեղդուած զայրոյթը սոսկալի պոռթկում պիտի ունենայ, եթէ անոնք համոզուին թէ անպատիժ մնացած են բոլոր անոնք որ 1915–1918 շրջանին հայաջինջ ոճիր գործած են:

Անատոլոյի մէջ արդէն կացութիւնը առանց ասոր ալ շնորհիւ Համաձայնութեան թոյլատու եւ անազդեցիկ ընթացքին աներեւակայելի կերպով տագնապալի վիճակ մ'առած է հայոց համար:

Տեղահանութեան շշուկներ կան, զինուորագրութեան լուրեր կը հասնին, տեղ տեղ ջարդեր կ'ըլլան, իսկ կողոպուտ ու թալան սովորական դէպքեր են:

Ո՛չ նպաստ դրկելու կարելիութիւն կայ, ո՛չ օգնութիւն մը հասցնելու հնարք, եւ ոչ ալ չոր խօսքով մը մխիթարելու եւ քաջալերելու միջոց: Գաւառներ կան,- որոնք շատ հեռու չըլլալով հանդերձ,- երկտող մը հասցնելու չեն յաջողիր եւ չենք գիտեր թէ ի՞նչ վիճակի մէջ են:

Կ. Պոլսոյ կառավարութիւնը որքան որ ինքզինքը մեզի պէս անտեղեակ կը ձեւացնէ ներսերն անցած դարձածներէն, սակայն շատ մը ապացոյցներ կան թէ կեդրոնի եւ Էնկիւրիի միջեւ կայ կատարեալ հասկացողութիւն մը եւ անոնք միասին կը գործեն:

Անատոլուի շարժումը շատ որոշ է թե կեղորոնը կ'ուզե իբր լծակ գործածել եւ Սէվմի Դաշնագիրը սրբագրելու համար շահագործել, իբր թե իր կամքէն անկախ գործող այդ ուժը կեղորոնին հնազանդեցնելու համար զիջումի մը անհրաժեշտութիւնը մէջտեղ դնելով:

Այս վիճակը մեզի կը թելադրէ Ձեր Վսեմութեան նկատառումին ներկայացնել շատ կարելոր խնդիր մը: Այնպէս կը կարծուի թե Համաձայնական պետութիւններն եթէ համախումբ կեղորոնական թուրք կառավարութեան վրայ ազդու ճնշում մը ի գործ դնեն, անոր անուղղակի զգացնել տալով իր գործակցութիւնն Էնկիւրիի հետ, ասկէ կը կարծուի թե օգտակար արդիւնք մը կրնայ ձեռք բերուիլ չափաւորելու համար Էնկիւրիի կառավարութեան բուռն շարժումներն ու ընդհանուր կերպով քրիստոնեաներու եւ մասնաւորապէս հայերու հանդէպ ցոյց տուած աններող ու կատաղի ընթացքը:

Հոս Հանրնի եւ Կարսի անկման լուրերն երբ առնուեցան եւ երեք հոգեւոր պետերս Բրիտանական բարձր Գօմիսէրին ներկայացանք, հոն ալ այս գաղափարը յայտնուեցաւ եւ Բարձր Գօմիսէրը խոստացաւ այսպիսի դիմում մը ընել, առանց սակայն մեծ հաւատք մ'ունենալու անոր մասին:

Կիլիկիայէն առնուած տեղեկութիւնները վերջին օրերս արտապնդիչ երեւոյթ մ'ունին եւ ցոյց կու տան թե, ինչպէս Ձեր Վսեմութիւնը հաղորդած էր, Չօր. Կուրօ ազդու գործողութիւններով Կիլիկիոյ մէջ չեթեական գործողութեան վերջ տալու կ'աշխատի եւ արդէն մի քանի գործնական ու ազդեցիկ քայլեր առնուած [են]:

Եթէ այս ուղղութիւնը շարունակուի, Կիլիկիոյ հայերը կրնան ժամանակի մը համար ապահովուիլ:

Սակայն դժբաղդաբար կարելի չէ ապահով ըլլալ ընդգրկուած ուղղութեան տեսականութեան:

Դեռ հայոց նկատմամբ կասկածը չէ վերցած:

Հայոց Կիլիկիա երթալ արգիլուած է եւ Ազգ. Միութեան երկրէն հեռացուած անդամներուն արտօնութիւն չի տրուիր դառնալ իրենց տեղերը:

Կիլիկիոյ հայոց այս անհաստատ կացութիւնը կը հարկադրէ որ այս ժողովուրդը իր ֆիզիքական գոյութեան ստորադասէ ամեն բան եւ միշտ պատրաստ ըլլայ ինքնապաշտպանութեան կռիւ մղելու: Հետեւաբար թե՛ իր տնտեսութեան եւ թե՛ իր պայքարներուն համար անիկա պետք ունի նիւթական միջոցներու գորս լրացնել պատրիարքարանիս կարողութենէն վեր է:

Յառաջիկայ ձմեռուան համար խնամատարութեան գործը յուրջ դժուարութիւններ ունի, քանի որ նպաստներն հետզհետէ կը պակսին, մինչ պետքերը հետզհետէ կ'աճին: Պատրիարքարանը յոյս ունէր կամաց կամաց բեռը թեթեւցնել, մաս մաս որբերն Հայաստան դրկելով, ուր կարելի է աւելի աժան սնուցանել զանոնք: Արդէն մաս մըն ալ դրկած էր: Այս կերպով կրնար խնամատարութեան գործը հաւասարակշռուիլ:

Սակայն դժբաղդաբար Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ Զէմալականներու ի գործ դրած յարձակումը այս ծրագիրն ալ խանգարեց եւ ամեն նախատեսութիւն տակն ու վրայ ըրաւ:

Հիմա ակնդէտ կը սպասենք Ժընէվի մէջ այս միջոցիս գումարուած Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովին Հայաստանի մասին ընելիք կարգադրութեան:

Այս մասին Ձեր կողմէ հասած ստիպողական հեռագրին հիման վրայ բազմաթիւ հեռագիրներ ուղղուեցան, բացի Անգլիայէ, Ազգերու Դաշնակցութեան մասնակցող բազմաթիւ պետութեան[ց] ներկայացուցիչներուն, որ ուժ տան անգլիացի պատուիրակին առաջարկին⁸¹, որուն ի՛նչ բնոյթ ունենալը դեռ մեզի յայտնի չէ, սակայն կը կարծենք թե շատ նպաստաւոր պիտի ըլլայ, Ձեր կողմէն այս տեսակ թելադրանք մը եղած ըլլալէն հետեւցնելով:

Դրկուած հեռագիրներուն պատճէնը պիտի գտնէք ներփակ:

Սպասելով այս մասին Ձեր նպաստաւոր լուրերուն՝

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Չաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 53–60)

⁸¹ Խօսքը կը վերաբերի այլուր նշուած Լորտ Ռոպերթ Մեսիլի՝ հայոց ակնկալութիւններուն գոհացում տուող լուծման մը յանգելու առաջարկին, որ ներկայացուած էր Ազգերու Ընկերակցութեան:

Փարիզ, 29 Նոյեմբեր 1920

Նորին Ամենապատուություն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունիմ ծանուցելու թէ ստացած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան ամսոյս 12 թուակիրը, որմով Ան հաճած էր ինծի հաղորդել Միացեալ Ժողովի կողմէ կայացած որոշումը, մեր երեք Կրօնական Պետերուն նախագահութեան տակ, Ազգային Պատուիրակութեան առաքելութեան շարունակութեան վերաբերեալ:

Պատուիրակութիւնը տակաւին ի վիճակի չէ այսօր Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացնելու որոշումը, որ պետք է կայացնէ այս հարցին շուրջ, քանի որ տակաւին չէ ստացած պատասխանները մեր բոլոր ազգային կազմակերպութիւններուն, որոնց խորհուրդը հարցուած է [Հայ Ազգային] Համագումարի որոշումին համաձայն: Տասնեօթ պատասխաններէն, որոնց կը սպասէինք, միայն եօթը հասած է մեզի:

Բայց ինչ որ անձնապէս ինծի կը վերաբերի, եւ ի՛նչ ալ ըլլայ արդիւնքը մեր խորհրդակցութեան, կը փափաքիմ, առանց յաւելեալ յայտարարումի, յայտնել Ձերդ Ամենապատուութեան, մեր Կրօնական Պետերուն եւ Միացեալ Համագումարի անդամներուն, ամենախոր երախտագիտութիւնս ինծի տրուած վստահութեան նոր վկայութեան համար: Առաւել եւս զգածուած եմ ասով, քանի որ մենք, դժբախտաբար, կը տեսնենք թէ ուրիշ երկիրներու մէջ քանի՜ անձեր, որոնք ինքզինքնին նուիրած են իրենց հայրենիքին շահերուն պաշտպանութեան եւ որոնք, ինձմէ աւելի երջանիկ, յաջողած են իրենց ազգին համար ստանալ իսկական եւ արդիւնաւէտ աւելի լաւ արդիւնքներ, վարձատրուած են միայն ապերախտութեամբ: Ասոր մէջ կը տեսնեմ նոր ապացոյց մը մեր ցեղին տոկուն հայրենասիրական յատկանիշներուն, եւ ասիկա միակ հպարտութիւնն է որ կը միախառնուի երախտագիտութեանս:

Ինչպէս վերը ըսի, կը յուսամ որ Ազգային Պատուիրակութիւնը պիտի կարենայ շուտով կայացնել որոշում մը, անմիջապէս որ պատասխանները, որոնց տակաւին կը սպասէ, իրեն հասնին: Բայց չեմ կարծեր թէ կարելի պիտի ըլլայ, առանց երկուութիւն մը ստեղծելու գոյութիւն ունեցող երկու Պատուիրակութիւններուն միջեւ, ինչ որ կրնայ վնասել մեր դատին,- մեր Ազգային Պատուիրակութիւնը պահպանել առանց իր կազմին եւ իր ներկայ իրաւասութիւններուն մէջ փոփոխութեան: Ինծի կը թուի թէ, ամէն պարագայի, անհրաժեշտ պիտի ըլլայ նոր Պատուիրակութեան մը նշանակումը սահմանափակ եւ լաւ սահմանուած լիազօրութիւններով:

Ասիկա հարց մըն է, որ պետք է ուշադիր քննենք եւ պիտի չթերանանք Ձերդ Ամենապատուութեան հաղորդել եզրակացութիւնը, որուն պիտի յանգինք:

Խնդրեմ, Ձերդ Ամենապատուութիւն, ընդունեցէք նոր հաւաստիքը ամենայարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L418)

Նորին Ամենապատուություն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ձերդ Ամենապատուությունը տեղեակ է որոշումներուն, զորս առած է Ժընևի մէջ Ազգերու Ընկերութեան ժողովը, որ բարեբախտաբար հոգածու գտնուած է Հայաստանի դատին նկատմամբ՝ միաժամանակ որդեգրելով Պր. Վիվիանիի միջամտութեան վերաբերող եւ Լորտ Ռոպերթ Սեսիլի՝ գոհացուցիչ լուծման մը հետամուտ ըլլալու համար Յանձնաժողովի մը նշանակման երկու առաջարկները։ Հիմա իմացանք թէ Միացեալ Նահանգները, Սպանիան եւ Պրագիլը արդէն համաձայնած են ստանձնել այս միջամտությունը, եւ ասիկա որոշապէս լաւ լուր է։ Դժբախտաբար, դեռ չենք կրնար նախատեսել թէ միջնորդությունը,- որ նոյնիսկ կատարուած յայտարարություններուն համաձայն չունի հարկադրիչ միջոցներ,- ինչ տարողութեամբ պիտի կարենայ ինքզինք պարտադրել թուրքերուն, այսինքն՝ Մուսթաֆա Քեմալին։ Բայց արդէն մեծ նշանակություն ունի Փոքր Ասիոյ մէջ շահ չունեցող երեք տէրություններու մեզի ի նպաստ միջամտելու համաձայնությունը։

Միւս կողմէ, լաւատեղեակ աղբիւրէ մը գիտեմ թէ Լորտ Ռոպերթ Սեսիլի նախաձեռնութեամբ նշանակուած Յանձնաժողովը եռանդագին կը զբաղի Հայաստանի Հոգատարութեան հարցով եւ նոյնիսկ խիստ խորհրդապահաբար ինծի վստահեցուցած են թէ Դանիան տրամադիր պիտի ըլլար ստանձնել զայն։ Նոյնպէս Ամերիկայէն բարեկամներ, որոնց հետ կը պահեմ սերտ յարաբերություն մը եւ որ յարատեւօրէն կ'աշխատին Միացեալ Նահանգներէն նիւթական օգնություն ձեռք բերել մեզի համար, Փոխառութեան մը ձեւով, նոր ստացուած հեռագրով մը ինծի կ'իմացնեն թէ գործը լաւ հունի մէջ է։ Եթէ այս լուրը հաստատուի, ինչպէս կը յուսամ, ծրագիրը,- որ երբեք չեմ դադրած հետապնդելէ այն օրէն, ուր կորսնցուցինք մեծ Տէրություն մը որպէս Հոգատար ունենալու ամէն յոյս, եւ որ կը կայանար փոքր տէրութեան մը հոգատարությունն ունենալու մէջ, սակայն նիւթական օգնութեամբը Միացեալ Նահանգներու,- իրականացած պիտի ըլլայ։

Այս բոլորը սակայն, դժբախտաբար, ներկայիս չի կրնար գործնական կիրարկում մը ունենալ այնքան արտաբնիչ լուրերուն դիմաց զորս կը ստանանք Հայաստանէն, ուր, վերջին հեռագրերուն համաձայն, Հանրապետութեան կառավարությունը ստորագրած պիտի ըլլար Մուսթաֆա Քեմալի կողմէ պարտադրուած հաշտություն մը, որուն պայմաններուն ծանօթ չենք տակաւին։ Յարդ ստացուած տեղեկությունները շատ տարտամ են եւ անկարելի է պարզել հոն տեղի ունեցած ողբերգությունը եւ դերը պոլշեիկներուն, որոնք Մուսթաֆա Քեմալի դաշնակիցներն են։ Այս պայմաններուն ներքեւ, ի՞նչ պիտի ըլլան արդիւնքները միջնորդող պետություններու գործողութեան։ Հետեւաբար, մեր անձկալի մտահոգությունները հեռու են փարատած ըլլալէ։

Միւս կողմէ, միշտ շատ մտահոգ եմ Կիլիկիոյ մասին, որուն ճակատագիրը կախում ունի բացառաբար Ֆրանսայէն, ուր այսօր ամէն ատենէ աւելի յստակօրէն թրքասէր շարժում մը կը դրսեւորուի ամէն ոլորտի մէջ։ Ֆրանսական թերթերու ստուար մեծամասնությունը պաշտպան կը կանգնի Թուրքիոյ նպաստաւոր քաղաքականութեան մը։ Պր. Կովէն Débats-ի մէջ միակ լրագրողն է որ կը հետապնդէ տարբեր քաղաքականություն մը եւ որ, իր մեծ հեռատեսութեամբ եւ փորձառութեամբ, մատնացոյց կ'ընէ վտանգները, որոնք այս թրքասէր հոսանքը կրնայ պատճառել։ Դժբախտաբար զինք լսող չկայ։ Եւ այս լրագրական արշաւը եւս այնքան աւելի մտահոգիչ է որքան ան ամբողջովին կ'արձագանգէ Քէ տ'Օրսէի ընթացիկ քաղաքականութեան, եւ Խորհրդաւրանին մեծամասնությունը, բացարձակօրէն ուզելով վերջ դնել մարդկային եւ դրամական ամէն գոհողութեան, կ'երեւակայեն թէ կարելի է ասոր հասնիլ միայն Մուսթաֆա Քեմալի հետ համաձայնութեան մը միջոցով։

Պր. Վենիզելոսի անկումը արծարծեց Սեսիլի Դաշնագրին վերատեսութեան հարցը։ Դաշնակիցները հեռու են այս ուղղութեամբ համախոհ ըլլալէ։ Ֆրանսական եւ իտալական կառավարությունները զօրաւոր կերպով կողմնակից են վերատեսութեան, որ եթէ տեղի ունենայ, յոյժ վախ կայ որ մեզի շատ վտանգաւոր ըլլայ, նկատի ունենալով թրքասէր քաղաքականությունը, որուն մասին խօսեցայ։ Կը խորհիմ թէ բրիտանական ընդդիմությունը պիտի բացառէ, գէթ առայժմ, ամբողջական վերատեսություն մը, բայց թէ միւս կողմէ ի վերջոյ

պիտի հարկադրուինք Դաշնագրին մէջ փոփոխութիւններ կատարել՝ Յունաստանի իրադարձութիւններուն մղումով:

Վերատեսութեան զօրեղապէս նեցուկ կը կանգնի ֆրանսական մամուլը՝ նոյն թրքասէր ոգիով: Le Temps-ի յօդուածը, որ կը փոխանցեմ Ձերդ Ամենապատուութեան, Իրեն պիտի տայ գաղափար մը տեղույս համարեա բոլոր թերթերու զգացման մասին, բոլորն ալ ծախուած,- պիտի չըսեմ Թուրքիոյ,- մեծն Ֆինանսի, որ վերատեսութիւն կ'ուզէ ի նպաստ Օսմանեան Կայսրութեան: Բայց դժբախտաբար պայքարի չկայ դրամատերերու դէմ, որոնք ոչինչ կը խնայեն իրենց տեսակէտներուն յաղթանակին համար:

Ամէն բան որ ըսի Ձերդ Ամենապատուութեան, Իրեն ցոյց կու տայ թէ ինչպիսի դժուարութիւններու առջեւ կը գտնուինք եւ թէ որքան պէտք է պայքարինք հոս ընդդէմ կառավարական եւ քաղաքական ոլորտներու մտայնութիւններուն եւ մանաւանդ ընդդէմ Չօրավար Կուրոյի անսքող եւ գործօն թշնամանքին: Չթերացայ իրեն այցելել եւ իր համակրանքը շահիլ: Չիս ընդունեց մեծ քաղաքավարութեամբ, մեր խօսակցութիւնը շատ սիրալիր էր եւ ինք նոյնիսկ խոստացաւ իր աշակցութիւնը տալ, Սեւրի Դաշնագրին սահմաններուն մէջ, որ, ըստ իրեն, Ֆրանսա կրնայ միայն ճշգրտիւ գործադրել: Բայց իր միտքին մէջ նուազ չնշմարեցի շատ զօրաւոր կանխակալութիւն մը հայ տարրին դէմ, առաջացած՝ մեր կամաւորներուն անկարգապահ արարքներէն եւ ծայրայեղութիւններէն, եւ նոյնիսկ, ան աւելցուց, ազգաբնակչութեան մէկ մասէն: Իր համակրանքը յստակօրէն կ'երթայ թուրքերուն եւ իր թրքասիրութիւնն է որ միշտ կը յաղթանակէ իր դատողութեան մէջ: Խորհրդարանի Ելեւմտական Յանձնաժողովին առջեւ իր վկայութեան մէջ թուրք զինուորը չափազանց գովելէ ետք, ան այնքան առաջ գնաց, որ ըսաւ թէ թուրքերը եթէ գերմանական մեղսոտներ գործածած ըլլային պատերազմին մէջ, ինք ողջ մնացած պիտի չըլլար: Ուրեմն, անկէ պէտք է եզրակացնել, տրամաբանական ըլլալու համար, թէ իր կեանքը կը պարտի անոնց: Ան աւելցուց թէ ջարդարարներն այսօր հայերն են եւ ո՛չ թէ թուրքերը: Ձերդ Ամենապատուութեան կը փոխանցեմ կտրօն մը Matin-էն, որ կու տայ ամփոփումը Ելեւմտական Յանձնաժողովի ժողովին, եւ կ'աւելցնեմ ուրիշ կտրօն մը Cri de Paris շաբաթաթերթէն, ինչ կը վերաբերի Խորհրդարանի քուիսներուն, եւ որ շատ կարդացուած է քաղաքագէտներէ:

Ինչպէս պիտի տեսնէք, Չօրավար Կուրօ յամառելով իր կողմնակալութիւններուն մէջ, կառավարութեան եւ Խորհրդարանին վրայ իր բովանդակ ազդեցութիւնը կը բանեցնէ ֆրանսական ուժերը ամբողջովին Կիլիկիայէն ետ քաշելու համար եւ կը գործածէ փաստարկութիւններ, որոնք կը տպաւորեն երեսփոխաններն ու ծերակուտականները, յայտարարելով թէ եթէ իրեն հրամայուի Կիլիկիա մնալ, 70,000 յաւելեալ անձեր պէտք է տրուին իրեն, համապատասխան ծախքերով, որ կը հաշուէ հարիւրաւոր միլիոն ֆրանք:

Ինչպէ՛ս չմտահոգուիլ, այս պայմաններուն ներքեւ, եւ չվախնալ, որ եթէ Սեւրի Դաշնագիրը վերատեսութեան ենթարկուի կամ եթէ բանակցութիւններ սկսին Մուսթաֆա Քեմալի հետ, հայոց շահերը պիտի չգոհուին կրկին եւ թէ տակաւին անո՛նք են որ պիտի վճարեն թուրքերուն կատարուելիք օգուտներուն կամ զիջումներուն համար: Նոյնպէս, նման այսպիսի աննպաստ կացութեան եւ թշնամական տրամադրութեան մը առջեւ, լսուելու որեւէ հնարաւորութիւն ունենալու համար հարկադրուեցանք մեր ծրագիրը դարձնել որքան կարելի է համեստ, սահմանափակուելով խնդրանքով որ Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցները դուրս բերուին թրքական վարչութենէն եւ այս նպատակով անոնց շնորհուի պարզ քրիստոնէայ ինքնավար վարչութիւն մը՝ Ֆրանսայի հոգատարութեան ներքեւ: Այս խմաստով Ծանօթագիր մը դրկեցի Խորհրդարանի Ներքին Գործերու Յանձնաժողովի եւ Ելեւմտական Յանձնաժողովի բոլոր անդամներուն: Ինչ որ կը խնդրենք, աւա՛ղ, այն է՝ ինչ կրնանք յուսալ: Կը մաղթեմ որ Յանձնաժողովներուն մէջ ունեցած քանի մը բարեկամներս, որոնց կը խորհիմ թէ կրնամ վստահիլ, կարենան համոզել երեսփոխաններու մեծամասնութիւնը, որոնք, Չօրավար Կուրոյի եւ Քէտ'Օրսէի ազդեցութեան տակ, կ'ուզեն ոչինչ նուազ քան անմիջական պարպումը Կիլիկիոյ եւ անոր ուղղակի լքումը թուրքերուն, առանց որեւէ նկատառման՝ ո՛չ կատարուած յանձնառութիւններուն, ո՛չ ալ մարդկայնական զգացումներու:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը ամենայարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L415–L417, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ԱՆԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Հակառակ անոր որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը վաւերական ուժ չէր ստացած, իր ժամանակին բաւական մեղան հոսեցուցած եւ կասկածներու, ինչպէս նաեւ տեղի կամ անտեղի ամբաստանութիւններու առջեւ դուռ բացած ըլլալուն, ապա նաեւ անոր շրջանառութեան մէջ գտնուող հայացեալ օրինակները խայտաբղետ պատկեր մը ներկայացնելուն համար, հարկ դատեցինք պատրաստել նոր տարբերակ մը: Բայց նախ՝ կարգ մը անհրաժեշտ լուսաբանութիւններ:

1. Դաշնագրի վաղորդայնին հայկական թերթերու մէջ լոյս տեսած է երկու տարբերակ: Անոնք մէկտեղեալ կը գտնուին մեքենագիր վաւերագրի մը մէջ, մին՝ ենթախորագրեալ «Դաշնակցական Թերթերու Հրատարակած Օրինակը», իսկ միւսը՝ «Թուրք Թերթերու Հրատարակած Օրինակը» (առանց Ա. եւ Բ. յօդուածներուն): Անոնց համաձայն, դաշնագիրը կը բաղկանայ 15 յօդուածէ: Թրքական տարբերակին հայացեալ օրինակը ներկայացուած է որպէս 3 Դեկտեմբերին կնքուած (ՆՄ, տրցակ 16-06, թղթապանակ 22, 0118-0120): Դատելով այս վաւերագրին բովանդակութենէն, կը թուի թէ անոր հիմ ծառայած է Պոլսոյ «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթին 31 Դեկտեմբեր 1920-ի համարով ներկայացուած 3-15 յօդուածներու թարգմանութիւնը՝ կատարուած «Փէյամը Սապահ»էն, որ իր հերթին զայն արտատպած է Անատոլիոյ «Հաքիմիյէթը Միլիյէ» թերթէն:
2. Հայերէն թերթերով հրատարակուած օրինակէն քանի մը աննշան տարբերութիւններ կը պարզէ Սիմոն Վրացեանի ներկայացուցած նոյնպէս 15 կէտանի տարբերակը (*Հայաստանի Հանրապետութիւն*, հրատ. Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կ. Կ.-ի, Փարիզ, 1928, 437-438): Նիւթին առնչուած ծանօթագրութեան մէջ Վրացեան կը գրէ. «Պայմանները գրի են առնուած Ա. Խատիսեանի կողմից»: Ալեքսանտր Խատիսեան իր յուշագրական գործին մէջ առանց թուարկելու դաշնագրին կէտերը, կը յայտնէ. «Դաշնագրի իսկական բովանդակութիւնը թուրքերը չհրատարակեցին: Բայց ես այժմ եւ եթ պէտք է ըսեմ, որ ամենամօտ (գրեթէ բառացի) բովանդակութիւնը հրատարակուած է Ա. Պուատրբարի «Les Traités Diplomatiques de l'Arménie» ժողովածուի մէջ, իմ խօսքերու եւ յիշողութիւններու հիման վրայ...» (*Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն Ու Չարգացումը*, տպագրութիւն «Նոր Օր», Աթէնք, 1930, 269): Խատիսեան յարակցաբար կը նշէ թէ դաշնագրին յօդուած առ յօդուած ընթերցման եւ քննարկման միջոցին հայ բանագնացները կրցած են նպաստաւոր «մասնակի մանր փոփոխութիւններ մտցնել» անոր մէջ եւ ստորագրութիւնը կատարուած է «գիշերուայ ժամը 2-ին (Դեկտ. 2-էն լոյս 3-ը)» (էջ 271). այլ խօսքով՝ դաշնագրին ստորագրութեան իսկական թուականը կազմող Դեկտեմբեր 3-ին՝ հակառակ դաշնագրի բնագրին մէջ պահպանուած Դեկտեմբեր 2-ին:
3. Վահան Փափագեանի տուած թարգմանութիւնը՝ կատարուած «իտալական սպայակոյտի La Turcia գիրքէն», կը բաղկանայ յարաբերաբար սեղմ 15 կէտերէ (*Իմ Յուշերը*, Գ. հատոր, տպ. Յուսաբեր, Գահիրէ, 1957, 366-368):
4. Ջոն Կիրակոսեանի խմբագրութեամբ 1972-ին Երեւան հրատարակուած *Հայաստանը Միջազգային Դիւանագիտական Եւ Սովետական Արտաքին Բաղաքականութեան Փաստաթղթերում* գործին մէջ կը հանդիպինք դաշնագրին ռուսերէնէ թարգմանեալ օրինակին (էջ 683-687), որ կը բաղկանայ 14 կէտերէ: Ինչպէս Փափագեանի մօտ, այստեղ ալ դաշնագիրը կը ներկայացուի որպէս կնքուած 2 Դեկտեմբերին, որովհետեւ ա՛յդ է թրքերէն բնօրինակին ներքեւ գտնուող թուականը:
5. Ուշագրաւ է Շահան Նաթալիի պարագան: Ան Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին անդրադարձած է մէկէ աւելի հատորիկներու մէջ: Առջինէկին մէջ, նշելէ ետք «Դաշնագրի ամբողջութիւնը չունենալով ձեռքի տակ, կը բաւականանանք այն յօդուածներով՝ որոնք բաւական են անոր բնոյթը տալու», կը թուարկէ 3, 5-7, 11, 13-15 յօդուածները, հիմնուելով թրքական թերթերու հրատարակած տարբերակին վրայ (*Ալեք-*

սանդղատայի *Դաշնագրերն 1930ի Կովկասեան Ապստամբութիւնները (Վերագնահատումներ)*, հատոր Ա., *Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրէն Փետր. 18ի Ապստամբութիւնը*, հրատ. Ա.Ա. Ուխտի Մարսէլի թեւին, Մարսէլ, 1934, 24–25): Նաթալի տարի մը ետք վերստին անդրադառնալով դաշնագրին, կ'ընդգրկէ նախորդէն բացակայ Ա. եւ Բ. յօդուածները, մին առնելով Վրացեանի վերոյիշեալ գիրքէն եւ միւսը՝ «Խորհրդային Հայաստան» թերթին մէջ հրատարակուած յօդուածէ մը (*Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրէն 1930ի Կովկասեան Ապստամբութիւնները (Վերագնահատումներ)*, հատոր Բ., *Փետրուար 18ի Ապստամբութենէն Պրովէժէի Հրապարակումը*, հրատ. Ա.Ա. Ուխտի Մարսէլի թեւին, Մարսէլ, 1935, ԺԷ–ԻԱ): Այնուհետեւ, շարունակելով իր պրպտումները եւ ապահովել ետք թրքերէն 18 յօդուածանի բնագրին պատճենը, զոր բաղդատած է գերմաներէն թարգմանութեան հետ՝ վերջինին համար օգտուելով փրոֆ. Կարապետ Մուշեղեանի եւ թրքերէնին համար Գրիգոր Գալուստեանի եւ Գասպար Մովսէսեանի թրքերէնագիտութենէն, Նաթալի անհրաժեշտ նկատած է կրկին անդրադառնալ դաշնագրին, հանդիպակաց էջերու մէջ տալով դաշնագրին հայատառ թրքերէն օրինակն ու թարգմանութիւնը («*Վերստին Յանդուած*» *Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրի «Բնչպէս»ն Ու «Ինչո՞ւ»ն Պաշտօնական Վաւերագրերու Եւ Յուշագրական Վկայութիւններու Լոյսին Տակ*, տպ. «Պայքար», Բոստոն, 1955, 10–27): Հետաքրքրականօրէն, 1957-ին Պէյրութ որպէս «Արարատ մատենաշար թիւ 25» *Երեք Դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի Եւ Կարսի) (Բաղդատական Չուզակշիւ)* խորագրով լոյս տեսած Նաթալիի աշխատութեան մէջ, ուր, անուանաթերթին վրայ կ'ըսուի. «Պաշտօնական օրինակներու ամբողջական թարգմանութիւնները՝ հայերէն լեզուով *Առաջին անգամ...*», կը հանդիպինք դաշնագրին թրքերէն բնագրէն հայացեալ այլ տարբերակի մը եւս, այս անգամ Նաթալիի խնդրանքին հետեւանքով Յովհաննէս Պօղոսեանի կատարած թարգմանութեամբ (էջ 25–32): Այս վերջին հրատարակութիւնը դժբախտաբար կը տառապի անփութութենէ եւ ունի անուշադրութեան զոհ գացած տողեր:

6. Ծաւարշ Թորիկեան եւս հրատարակած է թրքերէնէ հայացեալ տարբերակ մը՝ տեղ-տեղ բառացիօրէն նման Կիրակոսեանի թարգմանութեան, համապատասխան հանդիպակաց էջերուն վրայ տալով արաբատառ թրքերէն պատճենը դաշնագրին (*Հայկական Հարցը Եւ Միջազգային Օրէնքը*, Պէյրութ, 1976, 250–262): Նոյնը արտատպած է Չաւէն Սարգիսեան իր *Երեք Դաշնագիրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի Եւ Կարսի Դաշնագիրերը, 1920–1921 Թ.Թ. աշխատութեան մէջ* (Պէյրութ, 1979, 146–151): Վերջին հրատարակութեան մէջ գրաշարական վրէպի հետեւանքով 4-րդ յօդուածին «հեռահար»ը դարձած է «հեռաւոր», իսկ 5-րդ յօդուածին «հետաքննութիւն»ը եղած է «հետաքրքրութիւն»:
7. Դաշնագրին անգլերէն թարգմանութեան կը հանդիպինք Ռիչըրտ Յովհաննիսեանի մօտ (*The Republic of Armenia, Vol. IV: Between Crescent and Sickle - Partition and Sovietization* [Berkeley: University of California Press, 1996], 394–396): Յովհաննիսեան բնագիրը տուած է ազատ թարգմանութեան կամ յարասութեան (paraphrase) մեթոտով: Այդ իսկ պատճառով, զայն թրքերէն բնագրին հետ բաղդատողը պիտի բախի ակնյայտ տարբերութեան մը սահմանագծման վերաբերող 2-րդ յօդուածի պարագային՝ կարդալով. «Նոր սահմանագիծը գծուած էր Արփաչայ եւ Արաքս գետերու երկայնքին, Կարսի նահանգն ու Սուրմալուի վարչաշրջանը ձգելով թրքական կողմը...». նաեւ պիտի նշմարէ թէ 16-րդ յօդուածին մէջ «հեռագրային»ը վերածուած է «հեռաձայնային»ի, 17-րդ յօդուածին մէջ թրքական բանակի զրաւեալ հողամասէն ետ քաշուելուն վերաբերեալ աւելցուած է բնագրէն բացակայ փակագծեալ «Ալեքսանդրապոլը ներառեալ» արտայայտութիւնը, իսկ 18-րդ յօդուածին մէջ դաշնագրի ստորագրութեան որպէս իսլամական թուական բնագրային 1336-ը դարձած է 1335:
8. Դաշնագրին թրքերէն եւ անգլերէն օրինակներուն համացանցով որոնում մը առաջինին համար կու տայ բնագիր մը այս հասցեով՝ https://tr.wikisource.org/wiki/Gümrü_Antlaşması (լատինատառ թրքերէն). անգլերէն օրինակին համար՝ <https://western-armenia.org/history/treaty-of-alexandropol/> (երկուքն ալ Մայիս 2021-ի դրութեամբ): Այս վերջինին մէջ 3-րդ յօդուածը կը տառապի իմաստային անորոշութենէ՝ մեքենագրական վրէպի պատճառով ըստ երեւոյթին, մինչ թրքերէն բնագիրը կը տարբերի Նաթալիի եւ Թորիկեանի ներկայացուցած բնագրէն: Թէեւ Նաթալիի եւ Թորիկեանի ներկայացուցած թրքերէն բնագրերն ալ կը տարբերին իրարմէ՝ տարբեր աղբիւրներէ քաղուած ըլլալով, ինչպէս անմիջապէս ի յայտ կու գայ անոնց հրատարակեալ նկարներէն, բովանդակային լուրջ տարբերութեան մը չենք

հանդիպիր եւ երեւան կու գայ թէ Նաթալիի պատրաստած հայատառ թրքերէն բնագիրը տեղ-տեղ կրած է վնասը գրաշարական սխալներու: Թորիկեանի գիրքին մէջ գտնուող պատճենահանեալ արաբատառ օրինակը ցոյց կու տայ Խատիսեանի եւ միւս բանագնացներուն ստորագրութիւնը: Անգլերէն օրինակին մասին պէտք է նաեւ նշել թէ նոյն թարգմանութեան կարելի է հանդիպիլ 1955-ին Նիւ Եորք, Հայ Տեղեկատու Սպասարկութեան հրատարակած *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing To Do Any More* գրքոյկին մէջ (էջ 20–23), որ Matthew A. Callender-ի թարգմանութեամբ եւ յաւելումներով ներկայացումն էր երբեմնի վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունիի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անէկիք Չունի Այլ Եւս գրքոյկին (Վիեննա, 1923), John Roy Carlson-ի (Arthur A. Derounian) խմբագրութեամբ:

Անհրաժեշտ է նշել թէ թրքական մամուլով հրատարակուած տարբերակին 3-րդ յօդուածին,– ուր կ'ըսուի թէ «... օսմանեան սահմանին մէջ հայ մեծամասնութիւն ունեցող ռուս հողամաս չկայ»,– վաւերականութիւնը ատենին հերքած է Խատիսեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Փարիզ հրատարակած կարճակեաց «Տեղեկատու»ին մէջ յայտարարելով թէ թերթերու մէջ հրատարակուած տարբերակը «ներկայացնում է ոչ թէ ստորագրուած բուն դաշնագիրը, այլ միայն թիւրք պատուիրակութեան ... սկզբնական նախագիծը, որը բանակցութիւնների ընթացքին ենթարկուեց փոփոխութիւնների եւ որի միջից մի քանի յօդուածներ ի սպառ դուրս հանուեցին. այդ թւում եւ թերթերում առանձնապէս շեշտուած երրորդ յօդուածը» («Ապագայ», 25 Ապրիլ 1921, 19): Քննադատող կողմեր զայն կը շեշտէին՝ անոր ոգին նկատելով ժխտումը Արեւմտահայաստանի Դատին: Թրքական մամուլը կրնար մեկնաբանաբար կամ ընթերցողներու ազգայնամոլութիւնը հրահրելու նպատակով տարբեր բառերով ներկայացուցած ըլլալ խնդրոյ առարկայ յօդուածը, բայց ստորագրուած եւ ադաւաղումով տպագրուած օրինակներուն էութիւնը կը մնար նոյնը:

Կարելի է ըսել թէ, եթէ անտես առնուի գրաշարման ընթացքին թոյլ տրուած անուշադրութեան հետեւանքով բնագրին աղճատումը, Յովհաննէս Պօղոսեանի թարգմանութիւնը կրնայ նկատուիլ յաջողագոյնը: Հետեւաբար, մանր հպումներ եւ անհրաժեշտ լրացումները կատարելով զայն կը ներկայացնենք որպէս նորագոյն տարբերակ, կարգ մը տեղանուններու կողքին անկլիմաւոր փակագծերու մէջ նշելով Թորիկեանի օգտագործած բնագրին տեղանունները: Պօղոսեանի տարբերակին տեղանունները կը համապատասխանեն վերոնշեալ լատինատառ թրքերէն բնագրին:

Գիւմրիւ-Ալեքսանդրապոլի Մէջ Թուրքիոյ Եւ Հայաստանի Միջեւ Կնքուած Խաղաղութեան Դաշնագրին Բնագիրն Է

Մէկ կողմէ Թուրքիոյ կառավարութեան եւ միւս կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող պատերազմական վիճակին վերջ տալու եւ տեւական խաղաղութիւն մը հաստատելու համար բանակցութիւն կատարելու պաշտօն յանձնուած է հետեւեալ անձերու:

Թուրքիոյ կառավարութեան կողմէն՝

Արեւելեան ճակատի հրամանատար Ֆերիզ (գորաբաժնի պետ) Քեագիւմ Գարապէքի բաշա,

Էրզրումի կուսակալ Համիտ պէյ,

Էրզրումի երեսփոխան Սիւլէյման Նէնաթի պէյ,

Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէն՝

Նախորդ վարչապետ Պ. Ալեքսանդր Խատիսեան,

Նախորդ ելեւմտական նախարար Պ. Աբրահամ Գիւլխանդանեան,

Ներքին գործերու նախարարի օգնական Պ. Ստեփան Դորդանեան:

Յիշեալ լիազօր պատուիրակները հաշտութեան բանակցութիւններուն համար Գիւմրիւի մէջ գումարուելով՝ իրարու ներկայացուցին իրենց բացարձակ լիազօրութեան վաւերագրերը, որոնք համաձայն գտնուեցան ընդունուած սովորութեան, եւ ապա որոշեցին հետեւեալ յօդուածները. –

1.- Թուրքիոյ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ պատերազմական վիճակին վերջ տրուած է:

2.- Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ սահմանը կը կազմէ այն գիծը, որ ցոյց տրուած է յարակից քարտէսի նախագծին վրայ. –

(Ստորին Գարասուի գետաբերանին սկսեալ Արաքս գետը – Արփաչայը՝ մինչեւ Գեգաչի հիւսիսը, յետոյ Գարահանի ձորը – Արեւելեան Թեղնիս [Տիգնիս], Արեւելեան մեծ Գրմըլ [Կեմո- Շ.Թ.] – Գրզըլթաշ – մեծ Աղպապա լեռ:) Սահմանագծին վերջնական որոշումը պիտի կատարուի ստորագրութեան թուականէն երկու շաբաթ յետոյ, իստն յանձնախումբի մը կողմէ, տեղւոյն վրայ:

Այն շրջանին մէջ որ կը գտնուի Քուքի [Քէօք- Շ.Թ.] լեռան 10282-8022, Գամասուր [Գամասու- Շ.Թ.] լեռան 8160, Գուրտ Գուլագ գիւղի – Սաաթ [Սադաթ- Շ.Թ.] լեռան 7868, Արփաչայի տուներու 3080 – Քեմուրլու [Կելորան- Շ.Թ.] լեռան 6930 – Սարայպուլագի 8070 – Արարատ կայարանի – Արաքս գետի վրայ ստորին Գարասուի գետաբերանին գծին հարաւը (Նախիջեւան, Շահթախթի, Շարուր), հետագային հանրաքուէով պիտի ճշդուի վարչաձեւը, որուն՝ ինչպէս եւ այս վարչաձեւին ընդգրկելիք հողերուն պիտի չմիջամտէ Հայաստան, եւ այս գօտիին մէջ ներկայիս Թուրքիոյ հովանաւորութեան [ներքեւ] տեղական վարչութիւն մը պիտի կազմուի:

3.- Յօդ. 2ին մէջ նշուած սահմանագծին եւ նախկին օսմանեան սահմանագլխին միջեւ գտնուող հողամասին վրայ, որ Թուրքիոյ պիտի մնայ ներկայ դաշնագրով, Թուրքիոյ պատմական, ցեղային եւ իրաւական կապակցութիւնը անուրանալի է: Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովը կ'ընդունի որ, յիշեալ հողամասին իրաւական գոյավիճակին մէջ, եթէ Հայաստանի կառավարութիւնը ուզէ, որպէսզի լիովին կարելի ըլլայ բնիկ ժողովուրդին վերադարձը, հանրաքուէի դիմով՝ դաշնագրին վաւերացումի թուականէն երեք տարի յետոյ: Անոր (հանրաքուէի) ձեւը պիտի որոշէ ենթայանձնախումբ մը:

4.- Կայսերապաշտ պետութեանց գրգռութիւններուն եւ դրդումներուն արդիւնքով՝ կացութիւնը վրդովող շարժումներու յառաջ գալուն կարելիութիւնը այսուհետեւ արգիլելու անկեղծ փափաքին վրայ հիմնուելով, Երեւանի Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ չարտօնել ոեւէ զինուորական կազմակերպութիւն, բացի՝ զօրագունդէ մը, որ պիտի բաղկանայ ներքին ապահովութիւնը պաշտպանելու բաւող ոստիկանական ուժէ մը թէթեւ զէնքերով զինուած, ինչպէս նաեւ՝ երկրին սահմանները պաշտպանելու յատուկ եւ վճարովի 1500 զինուորներէ, որոնք պիտի ունենան 8 լեռնային կամ դաշտային թնդանօթ եւ 20 գնդացիք: Հայաստանի մէջ պարտադիր զինուորական ծառայութիւն գոյութիւն պիտի չունենայ: Հայաստանի Հանրապետութիւնը ազատ է, երկիրը արտաքին թշնամիներէ պաշտպանելու համար, ամրութիւններ շինելու եւ այս ամրութեանց մէջ ուզածին չափ ծանր թնդանօթներ դնելու. սակայն այս ծանր թնդանօթներուն մէջ պիտի չգտնուին 15 սանթիմէթրոնոց ռմբարձակներ եւ 15 սանթիմէթրոնոց երկար թնդանօթներ եւ աւելի փոքր չափով ամէն տեսակի ծանր հրազէններ, որոնք կրնան գործածուիլ շարժուն բանակի մէջ:

5.- Ներկայ դաշնագրով Երեւանի կառավարութիւնը ընդունած է թէ՝ Թուրքիոյ ներկայացուցիչը կամ դեսպանը, որ հաշտութենէն յետոյ պիտի բնակի Երեւանի մէջ, այս խնդիրներուն մասին ամէն ատեն քննութիւն եւ ստուգումներ պիտի կատարէ: Անոր փոխարէն՝ Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովը յանձնառու կ'ըլլայ Հայաստանի մէջ զինեալ օգնութիւն ընելու ներքին եւ արտաքին վտանգներու դէմ, այն պարագային որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խնդրանք ընէ:

6.- Երկու դաշնադիր կողմերը կ'արտօնեն որ գաղթականները վերադառնան նախկին սահմաններու մէջ, բացի անոնցմէ, որ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին թշնամի բանակներու միանալով՝ զէնք բարձրացուցած են այն կառավարութեան դէմ, որու հպատակ էին, եւ կամ մասնակցած են գրաւուած վայրերու մէջ կատարուած ջարդերու: Անոնք փոխադարձաբար յանձն կ'առնեն որ այս կերպով իրենց երկիրները վերադարձողներ լիովին օգտուին այն իրաւունքներէն, զոր կը վայելեն բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ գտնուող փոքրամասնութիւնները:

7.- Վեցերորդ յօդուածին մէջ յիշուած գաղթականներէն անոնք որ ներկայ դաշնագրին վաւերացման եւ հաստատման թուականէն սկսեալ մինչեւ մէկ տարի որոշուած ժամանակամիջոցին չեն վերադառնար իրենց բնակավայրերը, պիտի չկարենան օգտուիլ յիշեալ յօդուածով շնորհուած թոյլատրութիւններէ, եւ լսելի պիտի չըլլան անոնց պահանջները՝ սեփականութեան իրաւունքներու մասին:

8.- Ի յարգանս այն մարդկային եւ իրաւական սկզբունքներուն, որոնք ընդունուած եւ յայտարարուած են, Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովը կը հրաժարի այն տուգանքէն, որ իրաւունք ունէր պահանջելու այն պատերազմին համար, զոր ստիպուած էր մղել Հայաստանի դէմ, հակառակ երկու տարիէ ի վեր ստիպողաբար պահած բանակին մեծամեծ ծախքերուն: Ասկէ զատ, երկու կողմերը գերծ կը կացուցուին՝ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին պատահած կորուստներու եւ սեփականութեան իրաւունքներու մէջ առաջ եկած փոփոխութեանց պատճառով վնասուց հատուցումէն:

9.- Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովը յանձն կ'առնէ ամենէն մտերմիկ կերպով աջակցութիւն եւ անկեղծութիւն

ցոյց տալու, որպէսզի երկրորդ յօդուածին համաձայն որոշուած սահմաններու մէջ Երեւանի Հանրապետութիւնը լիովին զարգանայ եւ անոր վեհապետութիւնը ապահովուի:

10.- Երեւանի կառավարութիւնը չեղեալ կը նկատէ Մէլքի դաշնագիրը, որ Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովէն բացարձակապէս մերժուած է, եւ կը յայտարարէ թէ՛ այսուհետեւ երկու երկիրներու միջեւ ամէն տեսակ թիւրիմացութիւն հարթելու անկեղծ նպատակով՝ յանձն կ'առնէ ետ կանչել Եւրոպայի եւ Ամերիկայի իր պատուիրակութիւնները, որոնք կարգ մը կայսերապաշտ կառավարութիւններէ եւ քաղաքական շրջանակներէ ոմանց ձեռքին մէջ իբրեւ գրգռութեան գործիք կը ծառայեն: Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ իբրեւ ապացոյց իր անկեղծ փափաքին եւ մտադրութեան՝ խաղաղութեան եւ հանդարտութեան մէջ զարգանալու եւ Թուրքիոյ դրացնութեան իրաւունքները յարգելու, յանձն կ'առնէ երկրին վարչաձեւէն հեռու պահել այն կռուասէր մարդիկը, որոնք կայսերապաշտ նպատակներ հետապնդելով՝ կը խաղան երկու ազգերու խաղաղութեան եւ հանդարտութեան հետ:

11.- Հայաստանի Հանրապետութիւնը կ'ընդունի եւ յանձնառու կ'ըլլայ երաշխաւորել իրեն պատկանող հողերուն վրայ ապրող ժողովուրդին ապահովութիւնն ու իրաւունքներուն պահպանումը, եւ անոր կրօնական մասնաշաղկապներուն եւ զգացումներուն մէջ զարգացումին դիւրութեան համար՝ համայնքներու կազմութիւնը, եւ միւլթթիւններու կողմէ ընտրուելիք գլխաւոր միւլթթիւն պաշտօնին Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի Կրօնական Գործերու Փոխանորդութեան կողմէ վաւերացուիլը:

12.- Դաշնադիր պետութիւններէն իւրաքանչիւրը յանձնառու կ'ըլլայ՝ ո՛չ մէկ կերպով արգելք ըլլալու միւս կողմին պատկանող անձերու եւ ապրանքներու ազատ կերպով անցնելուն՝ իր երկաթուղագծային սահմաններուն եւ ընդհանուր կերպով բոլոր փոխադրական ճամբաներուն վրայ, ինչպէս նաեւ՝ միւս կողմին հետ ծովային կամ ո՛րեւէ երկրի միջեւ տարանցիկ յարաբերութեանց:

Թուրքիոյ կառավարութիւնը կ'ապահովէ Ծարուրի, Նախիջեւանի, Շահթախթիի եւ Զուլֆայի, ճամբով Իրանի, Մակուի եւ Հայաստանի միջեւ տարանցիկ գործողութիւններու ազատութիւնը:

Հայաստանի կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ Ատրպէյճանի, Իրանի, Վրաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ ապրանքի, կառքի, վակոնի եւ բոլոր տարանցիկ գործողութիւնները տուրքի չենթարկել:

Թուրքիոյ պետութիւնը ստիպուած ըլլալով արգելք հանդիսանալու իր գոյութեան եւ կեանքին դէմ կայսերապաշտ երկիրներու կողմէ ստոյգ սպառնական գրգռութեանց, մինչեւ ընդհանուր խաղաղութեան կնքումը քննութեան եւ հսկողութեան տակ պիտի առնէ, փոխադրութեանց ազատութիւնը չխանգարելու պայմանով, Երեւանի Հանրապետութեան մէջ գտնուող երկաթուղիները եւ փոխադրութեան ճամբաները, արգիլելու համար՝ չորրորդ յօդուածին մէջ յիշուած քանակութենէ աւելի զենքերուն ներմուծումը, եւ երկու կողմեր պիտի ընդդիմանան կայսերապաշտ պետութեանց պատկանող պաշտօնական կամ ոչ-պաշտօնական պաշտօնեաներու եւ պատուիրակութեանց Հանրապետութենէն ներս մտնելուն:

13.- Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը կրնայ Հայաստանի մէջ ժամանակաւորապէս զինուորական արգելիչ միջոցներ ձեռք առնել այն յարձակումներուն դէմ, որոնք պետութեան անկախութեան եւ հողային ամբողջականութեան կրնան սպառնալ, պայմանով որ ներկայ դաշնագրով Երեւանի Հանրապետութեան ապահովուած իրաւունքները չվտանգուին:

14.- Երեւանի Հանրապետութիւնը կ'ընդունի եւ յանձն կ'առնէ չեղեալ համարել՝ իր կողմէ ո՛րեւ պետութեան հետ կնքուած բոլոր դաշնագրերու այն տրամադրութիւնները, որոնք Թուրքիոյ կը վերաբերին եւ կամ Թուրքիոյ շահերուն համար վնասակար են:

15.- Դաշնադիր կողմերու միջեւ դաշնագրի ստորագրութենէն սկսեալ առեւտրական յարաբերութիւնները պիտի սկսին եւ երկու կողմերը պիտի կրնան դեսպան եւ հիւպատոս նշանակել:

16.- Հեռագրական, թղթատարական, հեռաձայնային, հիւպատոսական եւ առեւտրական համաձայնութիւնները պիտի կատարուին ենթայանձնախումբերուն կողմէ, այս դաշնագրին տրամադրութեանց համեմատ: Այսուհանդերձ, Հայաստանի եւ դրացի երկրի ու գրաւուած հողերու միջեւ ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ երկաթուղային, հեռագրական եւ թղթատարական փոխադրութեանց սկսելու համար Թուրքիոյ կառավարութեան կողմէ արտօնութիւն պէտք է տրուի:

17.- Համաձայն այս դաշնագրին Հայաստանի պատկանող բայց Թուրքիոյ բանակին գրաւման տակ գտնուող հողերու պարպումը եւ գերիներու փոխանակութիւնն ու վերադարձը պիտի կատարուին Հայաստանի կառավարութեան՝ ներկայ դաշնագրի իրեն վերաբերող յանձնառութիւնները կատարելէ անմիջապէս ետք: Վար

դրուած քաղաքային անձեր եւ աւագանին պիտի վերադարձուն: Գերիներուն փոխանակութիւնը պիտի կատարուի ենթայանձնախումբին կողմէ:

18.- Այս դաշնագիրը մէկ ամսուան մէջ պիտի վաւերացուի, եւ վաւերացուած օրինակները պիտի փոխանակուին Անգարայի մէջ: Լիազօր պատուիրակները այս հաշտութեան եւ բարեկամութեան դաշնագրին բովանդակութիւնը հաստատելով, զայն ստորագրած են: Այս դաշնագիրը երկու օրինակ ըլլալով՝ 2–16–36 թուականին խմբագրուած է (Գիւմրի-Ալեքսանդրապոլի մէջ): Տարակարծութեան պարագային, թուրքերէն բնագրին դիմելով տարակարծութիւնը կը հարթուի:

2 Դեկտեմբեր 1920

Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան հաշտութեան պատուիրակ,
Էրզրումի կուսակալ Համիտ
Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան հաշտութեան պատուիրակ,
Էրզրումի երեսփոխան Սիւլէյման Նէնաթի
Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան հաշտութեան նախագահ
եւ Արեւելեան ճակատի ընդհանուր հրամանատար,
գօրաբաժնի գօրավար Քեազիմ Գարապէքիր
Հայաստանի Հանրապետութեան հաշտութեան պատուիրակ,
ներքին գործերու նախարարի օգնական Ս. Ղորղանեան
Հայաստանի Հանրապետութեան հաշտութեան պատուիրակ,
նախկին ելեւմտական նախարար Ա. Գիւլխանդանեան
Հայաստանի Հանրապետութեան հաշտութեան պատուիրակութիւն,
նախկին վարչապետ Ալ. Խաւփեան

ՅԱՒԵԼՈՒՄԾ 81

20 Դեկտ. 1920

Վսեմաշուք Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիզ

Այս օրերս ինձի ներկայացան Ապտիւրահման Պէտիրիսան եւ եղբայրը՝ Խալիլ, եւ յայտնեցին թէ իրենց ցեղապետական իշխանութիւնը (Emir Souverain) վերահաստատելու համար դիմում ըրած են Ազգերու Ընկերակցութեան իրենց ներկայացուցչին միջոցաւ, որ գուիցերիացի մ'է՝ Albert Wuarin[ը] (Rue de Stand, 53 Genève) եւ այս օրերս անկէ նամակ ստացած են թէ՝ նկատելով որ Ազգերու Ընկերակցութիւնը շատ համակիր է հայոց, իրենց խնդիրքը նկատի կրնայ առնուիլ միայն այն առեւն երբ կարենան հայոց կողմէ գրութիւն մ'ունենալ անոնց համաձայնութիւնը յայտնող:

Ինչպէս յայտնի է, անոնց մեծ հայրը՝ Պէտիրիսան, 60 տարի առաջ Օսմանեան կառավարութեան դէմ ըմբոստանալով անկախ իշխանութիւն մը վարեց քանի մը տարիներ Բաղէշէն հարաւ մինչեւ Մուսուլի սահմանները, կեղդոն ունենալով Ճէզիրէ: Ասոնց ցեղը այժմ կը տարածուի այդ շրջանին մէջ մինչեւ Սղեղ եւ մեծապէս ազդեցիկ են հոն: Անցեալին մէջ անոնք բարեկամ եղած են հայոց:

Արդ, եթէ ստուգիւ իրենց պահանջն այս է միայն, անոնց յիշեալ շրջանակին մէջ վերստին ազդեցութեան տիրանալը հայկական տեսակետով վտանգ մը չի կրնար համարուիլ ըստ մեզ:

Այսուհանդերձ, խնդիրը Ձեր Վսեմութեան հաղորդելու պարտք կը համարիմ որպէսզի երբ Ձեզ դիմէ իրենց վերոյիշեալ ներկայացուցիչը՝ խնդիրն ուսումնասիրէք եւ պատշաճ կարգադրութիւն ընէք:

Պետիրիսան եղբայրները մեզ հաւաստեցին թէ ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութիւնք համակիր են իրենց այս գաղափարին եւ իրենցմէ մին նոր կը դառնայ Պէյրութէն, ուր տեսնուած է Robert de Caix-ի⁸² հետ եւ օժանդակութիւնը ապահոված:

Խորին յարգանքով
Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 62–63, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 82

[Պոլիս], 27 Դեկտ. 1920

Վսեմաշուք Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիկ

Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ պատահած դէպքերուն արձագանգը վստահ ենք թէ նաեւ Եւրոպա հասած է եւ Ձեր Վսեմութիւնը կատարելապէս իրազեկ է այն մանրամասնութիւններուն, որոնց հետեւանօր պայօր Հայաստան ենթարկուած է խորհրդային կառավարութեան մը իշխանութեան:

Մեզի կը պակսին լիակատար, մանրամասն տեղեկութիւններ եւ մեր ստացած ծանօթութիւնները չունին երբեմն պէտք եղած վստահութիւնը ներշնչող բնոյթ եւ հանգամանք:

Ասով հանդերձ, ազգային ամէն շրջանակներու մէջ Հայաստանէն հասած հատուկտոր տեղեկութիւններ յառաջ բերին յուզում: Երեք յարանուանութեանց մէջ ալ հաւասարապէս առաջ եկած խոր վրդովումը բնական է թէ չէր կրնար անտարբերութեամբ դիտուիլ նաեւ Ազգ. Իշխանութեանց կողմանէ, որոնք պարտաւորուեցան զբաղիլ այս խնդրով:

Մասնաւորապէս Ժողովրդային յուզման ու վրդովման արձագանգ եղաւ Վսեմ. Գէորգ Է.Ֆ. Արալանեան, Ազգ. Ժողովին ներկայացնելով հարցում մը, որով կը պահանջէր Վարչութենէն բացատրութիւններ Կարսի անկման եւ այլ պարագաներուն վրայ⁸³:

Ազգ. Վարչութիւնը այս մասին իր միջոցներով տեղեկութիւններ հաւաքելու ձեռնարկած էր երբ Համագ-գային Ժողովին մէջ մեր երկու համարին յարանուանութեանց հոգեւոր պետերուն ու ներկայացուցիչներուն կողմէ պէտք ցոյց տրուեցաւ համախորհուրդ կացութեան մասին լուսարանուելու եւ հարկ եղած դարմանները մտածելու համար:

Համագգայինը այս առթիւ իր տեղեկութիւնները ինչպէս նաեւ իր մտածած միջոցները բանաձեւող տեղեկագիր մը կազմեց եւ ներկայացուց Համագումար Ժողովի 17 Դեկտ.ի նիստին⁸⁴, որուն ատենագրութեան մէկ մասը ներփակ կը գտնէք, եւ շարունակութիւնն ալ մէկ երկու օրէն պիտի դրկենք գաղափար մը տալու համար Ձեր Վսեմութեան Կ. Պոլսոյ հեղինակաւոր անհատներու եւ ազգային մարմիններու մտածութեան ու խորհուրդներուն վրայ: Այդ նիստին մէջ որոշուեցաւ կազմել յանձնաժողով մը, որ աւելի մշակուած ծրագիր մը պիտի բերէր Համագգային Ժողովին, կացութեան պահանջներուն համար:

⁸² Բնագրին մէջ սխալմամբ՝ Caisl:

⁸³ Տեսնել Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 3 Դեկտեմբեր 1920-ի նիստին ատենագրութիւնը (էջ332–333):

⁸⁴ Համագումար Ժողովի նիստին ատենագրութեան համար տեսնել էջ 346–361:

Ահա այդ յանձնաժողովի եզրակացությունը նկատի առնելու համար Համագումարը այսօր կրկին նիստ կազմեց: Դժբաղդաբար ներկաներուն թիւը բաւականաչափ չէր, ուստի Դեկտ. 31ի օրուան ձգուեցաւ վերջնական վճիռ մը տալ. սակայն ժողովը վիճաբանութեան ենթարկեց Խորհրդարանական Յանձնաժողովի տեղեկագիրը, որուն համամիտ գտնուած էին յանձնաժողովին տասը անդամներէն ութը՝ եւ միայն Դաշնակցական եւ Ս. Դ. Հնչակեան երկու անդամները տարբեր տեսակէտներով չէին ստորագրած:

Ձեր Վսեմութեան գաղափար մը տալու համար ըսենք թէ յանձնաժողովին տեղեկագրին եզրակացությունը գլխաւորաբար կը կայանայ Ազգ. Պատուիրակությունը բարոյապէս եւ նիւթապէս զօրացնելու առաջարկին մէջ:

Այս մասին, ինչպէս այսօրուան յայտնուած կարծիքներէն կը հասկցուի, մեծամասնութեամբ տրամադրությունը դէպի այս առաջարկին ընդունելութեան կողմն է:

[Երէկ] Դաշնակցական փոքրամասնությունը առա՛նց բացայայտօրէն ընդդիմանալու այս առաջարկին, վերապահում կը դնէր, մասնաւորաբար քաջալերուած սա պարագայէն թէ պետություններէն Պրն. Ահարոնեանի պատուիրակությունը կը ճանչցուէր իբր օրինական կառավարութեան ներկայացուցիչ:

Հոս աւելորդ չլլայ դիտել տալու թէ՛ այս գաղափարին դէմ զօրաւոր հոսանք մը կայ, եւ նոյնիսկ ռմանց կողմէ արտայայտություններ եղան որ եթէ նոյնիսկ Պրն. Ահարոնեանի ներկայացուցչությունը ընդունուի, պէտք է որ անիկա հրաժարի իր պաշտօնէն կամ գէթ համակերպի միակ պատուիրակութեան մը մաս կազմելու:

Այսօր ի վիճակի չեմ Ձեր Վսեմութեան հաղորդելու թէ ինչ պիտի ըլլայ Համագումարի վերջնական որոշումը, սակայն անհրաժեշտ դատեցի ցոյց տալու ընդհանուր տրամադրությունը եւ հոս տիրող կարծիքներու մասին լուսաբանել Ձեզ:

Փափաքելի է մեզի գիտնալ թէ Ազգ. Պատուիրակությունը արդի կացութեան մասին կարծիք մ'ունի՞ եւ ինքն ալ արդեօք ունէ՞ թելադրություն ընելու պէտք չի՞ տեսներ:

Յաջողութեան եւ կարողութեան մաղթանքներով

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 64–67, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 83

Փարիզ, 31 Դեկտեմբեր 1920

Ամենապատիւ Զաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Պատիւ ունեցած եմ ժամանակին ստանալու Ձեր Ամենապատուութեան 23 Նոյեմբեր թուականաւ նամակը:

Հանրի անկման լուրը Պատուիրակութեանս հասածին պէս, պաշտօնագրով մը դիմում ըրինք Ֆրանսայի նախարարապետին եւ իրմէ խնդրեցինք որ ո՛չ միայն վերապրողներուն օգնութեան հասնելու միջոցներ ձեռք առնուին՝ այլ նաեւ Ձեթունի ալ օգնությունը որկուի, զի կ'ենթադրենք որ Ձեթուն ալ ի մօտոյ կրնայ վտանգուիլ: Եւ նկատելով որ ֆրանսացիք հաւանօրէն իրենց զօրքին անբաւականությունը մէջ բերէին՝ առիթէն օգտուեցանք քանիերորդ անգամ թելադրելու որ հայկական քաղաքագունողը վերակազմուի:

Իր պատասխանին մեջ ֆրանսական կառավարությունը ցույց տալով, որ չափազանց հեռու ըլլալով՝ կարելի չէ եղած անոր օգնության հասնիլ, ինչպես հիմա այլ համաման պատճառներով չէ կարելի Չեխոսլովակիայի գործը դրկել, բայց թե Հանգոյ անկումէն յետոյ վերապրողները փրկելու համար հարկ եղած ձեռնարկները կատարուած են: Գալով հայկական *միլիար* վերակազմելու թելադրութեան՝ կառավարությունը այդ բանը բոլորովին անբաղձալի կը նկատէր, առարկելով թե՛ հայ գործը իր անկարգապահութեամբ եւ ծայրայեղություններով մեծամեծ դժուարութեանց մատնած էր Կիլիկիոյ ֆրանսական իշխանությունները:

Քանի մը շաբաթ յետոյ նամակ առինք Ատանայի մէջ կազմուած Չեխոսլովակիայի Հայրենասիրաց Միությունէն որն որ կ'իմացներ թե՛ ըստ վերջին տեղեկութեանց Չեխոսլովակիայ պաշարուած է թնդանօթներով եւ շուտափոյթ օգնութիւն կը խնդրէր: Եւ ըստ որում արդէն այս մասին կանխաւ դիմում կատարուած էր առանց արդիւնքի՝ այս անգամ բարիգարնակ զեչոսլոնցիներու թելադրութեամբ կառավարութենէն խնդրեցինք որ Քեմալիսթներու մօտ միջնորդուի, որպէսզի Չեխոսլովակիայի ժողովուրդին թոյլ տան քաղաքը պարպել եւ ֆրանսական գրաւման գօտիին մէջ ապաստանիլ: Ասոր ալ պատասխան ստացանք որ ֆրանսական իշխանությունը տակաւին ի վիճակի չեն Քեմալիսթներուն հետ բանակցելու, բայց անմիջապէս որ այդ բանը կարելի ըլլայ՝ պիտի ջանան զեչոսլոնցիներուն ի նպաստ միջնորդել:⁸⁵

Գալով Հայաստանի կացութեան՝ այն հեռագիրները գորս Ձեր Սրբազնութեան թելադրած էի ուղղել Ազգերու Ընկերակցութեան Ժողովին, շատ լաւ տպաւորութիւն թողուցին ժողովականներուն վրայ, որոնք ամէնքն ալ լաւ տրամադրուեցան Հայաստանի հանդէպ: Արդարեւ, Լորտ Բոպըրթ Սեսիլի առաջարկով կազմուած յանձնախումբը շատ դրական եզրակացութեանց յանգած էր Հայաստանի օգնութեան փութալու, եւ այդ մասին հարկ եղած պիտոճէն ապահովելու համար ալ գոհացուցիչ կարգադրություններ ըրած էր, բայց անմիջապէս որ իմացուեցան Կարսի անփառունակ անկման պարագաները եւ սովիէթական կառավարութեան մը հաստատումը՝ Հայաստանի մէջ՝ բոլոր տրամադրությունները վատացան: Ու թէ՛ պաշտօնապէս կը յայտարարուի թե՛ Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդը պետք եղածը պիտի խորհի Հայաստանի համար՝ եւ սակայն չեն կարծեր թե՛ կարելի ըլլայ մեծ յոյսեր դնել անոր վրայ:

Միւս կողմանէ, ինչպէս իմացած կ'ըլլաք, Նախագահ Ուիլսոն իր պատգամագրով Ամերիկեան Գոնկրէսին թելադրած էր քսան միլիոն տոլարի փոխատուութիւն մը ընել Հայաստանին: Հաւաստի աղբիւրէ գիտէինք թե՛ Գոնկրէսը պիտի իւրացներ այդ թելադրությունը եւ ահա վերջին անգամ լուր առինք թե՛ Հայաստանի մէջ սովիէթական կառավարութիւն հաստատուած ըլլալուն պատճառով փոխառութեան խնդիրը վտանգուած է: Անմիջապէս փութացինք թե՛ Անգլիա եւ թե՛ Ամերիկա զանազան հեռագիրներ եւ նամակներ ուղղել ծանօթ քաղաքական անձնաւորություններու՝ բացատրելով թե՛ Երեսնի մէջ պատահած դէպքերուն հայերը պատասխանատու չեն եւ թե՛ Հայկական Հարցին հիմքը թրքահայոց տառապանքն է, հետեւաբար պետք չէր այդ հարցը

⁸⁵ Ֆրանսական կառավարութեան պատասխանը հաղորդած էր Արտաքին Գործերու Նախարարութեան պաշտօնէաներէն Քամմերէր 11 Դեկտեմբեր 1920 թուակի իմացուած մը, ըսելով թե՛ Նոյեմբերին արդէն հաղորդած էր թե՛ մէկ կողմէ ֆրանսական գրաւման ուժերը չէին կրնար իրենց խարխիսէն շատ հեռու լեռնային շրջանի մը ազդու օգնութեան հասնիլ, իսկ միւս կողմէ տուեալ պահուն յարաբերութիւն չկար Անկորայի կառավարութեան հետ՝ Չեխոսլովակիայից հեռացման համար անոնց արտօնությունը կարենալ ապահովելու: Քամմերէր կը յիշեցներ թե՛ իրենք տակաւին չէին յաջողած Քեմալէն ձեռք բերել Կիլիկիոյ մէջ գերեվարուած ֆրանսացիներու վերադարձը կամ փոխանակությունը (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ402–Լ403, *Փրանսերէն մեքենագիր*): Ինչ կը վերաբերի ակնարկուած Նոյեմբերի նամակին, ան գրուած էր Պերթըրոյի կողմէ 24 Նոյեմբերին, ըսելով թե՛ Կիլիկիոյ ֆրանսական իշխանությունները կ'ընէին կարելի ամէն բան հասնելու Քեմալականներու սպառնալիքին ենթակայ հայերու օգնութեան, թե՛ այդ պատճառով Արեւելեան բանակի ուժերուն երեք չորրորդը կ'ետրոնացած էր Կիլիկիոյ մէջ, թե՛ Չոր. Կուրօ յաջողապէս կը հետապնդէր բնակչությունները ապահովեցնելու եւ Մերսինի, Թարսուսի, Ատանայի ու Ալեքսանդրէի միջև ազատ երթևեկությունը վերականգնելու գործողութիւն մը, բայց Հանգոյ շատ հեռու էր ֆրանսական գօտիէն, բայց եւ այնպէս փորձած էր մատուցանել կարելի ամէն օգնութիւն՝ որկրելով օդանաւեր, որոնք ռմբակոծած էին թշնամի դիրքերը եւ թոյլ տուած որ որոշ քանակով հայեր ազատին Քեմալականներու շրջապատումէն, թե՛ լեռներու մէջտեղ գտնուող եւ ֆրանսական խարխիսէն շատ հեռու Չեխոսլովակիայի փրկելու համար կար նոյն անկարելիությունը, թե՛ ֆրանսական իշխանությունները երբեք չեն մերժած իրենց նիւթական օգնությունը ժողովուրդներուն: Այնուամենայնիւ, ներկայիս Հայկական Լեզգոնի վերակազմութեան հարց չի կրնար ըլլալ՝ փորձառությունը ցոյց տուած ըլլալով թե՛ ծառայությունը, որ ան կրնար մատուցանել, դժբախտաբար ստեղծած էր, որպէս հակամաս, որոշ փրկում մը՝ ի մեծ վնաս նոյնինքն հայ բնակչութեան: Նոյնպէս, անկասկած տեղեակ էք թե՛ այս Լեզգոնը ամենադժուար մէկ հաւաքագրումն էր եւ թե՛ Ֆրանսական Բարձր Հրամանատարությունը, որ անհրաժեշտ դիրքը ունի այդ մասին դատելու, չկրցաւ ոգեւորիչ գտնել իրողությունը: (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ404–Լ405, *Փրանսերէն մեքենագիր*):

սխալ հողի վրայ փոխադրել: Ներփակ կը յղեմ այս առթիւ Բարլամենթի անդամ Մըսթըր Ուիլիըմսին ուղղած նամակիս եւ Հայաստան-Ամերիկա Ընկերակցութեան ուղղած հեռագրիս պատճենները, որպէսզի Ձեր Սրբազնութիւնը գաղափար մը կազմէ թէ ի՞նչ եղած է Պատուիրակութեանս տեսակէտը Հայկական հարցի մասին եւ ի՞նչ կերպով պաշտպանած է զայն յաջ օտարաց:

Գալով Կիլիկիոյ՝ Այս մասին ամէն աշխատութիւն թափուեցաւ Պատուիրակութեանս կողմէ գէթ տեղական ինքնավարութիւն մը ձեռք բերելու համար: Քանիցս տեսակցութիւններ ունեցայ Նախարարապետին, Արտաքին Գործերու ընդհանուր քարտուղար Պ. Պէրթըլօ-ի, ծերակուտականներու, երեսփոխաններու, Չորավար Կուրօ-ի եւ այլոց հետ, պիտի տեսնեմ նաեւ Պ. Վիվիանին: Երկու հայասերներ, Պ. Վիքթոր Պէրար, ծերակուտական, անդամ Ծերակոյտի Ելմտական Յանձնաժողովին եւ երեսփոխան Պելէ, անդամ Խորհրդարանի Ելմտական Յանձնաժողովին, Պատուիրակութեանս թելադրութեամբ ազդու ձայն բարձրացուցին իրենց պատկանեալ յանձնաժողովներուն մէջ եւ Կիլիկիոյ մասին հայոց եղած խոստումները յիշեցուցին: Դահլիճը պատասխանած ըլլալով թէ այդ խոստումներուն անտեղեակ է՝ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան ներկայանալով մանրամասն բացատրութիւններ տուի 1916ի անցուղարձերու մասին:

Այս առթիւ երեսփոխան Պելէ Խորհրդարանին մէջ խօսեցաւ հոյակապ ճառ մը, որ հրատարակուած է Խորհրդարանի պաշտօնաթերթին մէջ եւ որմէ օրինակ մը կը դրկեմ Ձեր Սրբազնութեան:

Այս ամենքին գործնական արդիւնքը մինչեւ ցարդ սա՛ եղաւ թէ Ֆրանսա առ այժմ իր զօրքը չպիտի քաշէ Կիլիկիայէն եւ մինչեւ որ տեղւոյն քրիստոնէից եւ ի մասնաւորի հայոց մասին կատարեալ ապահովութիւն չստանայ՝ չպիտի երկրէն հեռանայ: Իսկ տեղական ինքնավարութեան մասին խոստում չեղաւ մեր դիմումներուն, զի կառավարութեան արդի քաղաքականութիւնն է թուրքերը սիրաշահիլ ամէն կերպով: Մենք խնդրեցինք նաեւ որ Ֆրանսական հոգատարութեան տակ գտնուող կիլիկեան հողամասին եւս (Տէօրթ-Եօլ-Ամանոսի շրջանակ) տեղական ինքնավարութիւն տրուի եւ ցոյց տուինք թէ այդ մասին ոեւէ դժուարութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ, քանի որ ամենայն ինչ Ֆրանսայէն կախում ունի: Որքան ալ այս առթիւ դրական պատասխան մը չստացանք, այսու ամենայնիւ կը կարծենք որ անկարելի չէ այդ շաւղին մէջ յաջողիլ, մանաւանդ երբ տեղացի ժողովուրդն ալ այս նպատակով պատշաճ դիմում կատարէ Ֆրանսական իշխանութեանց մօտ:

Ինչպէս տեղեկացած կ'ըլլաք, Ֆրանսա եւ Իտալիա Սէվրի Դաշնագրին վերաբնութեան կուսակից են, իսկ Անգլիա կ'ընդդիմանայ: Այս խնդիրը կարելո՞ր չափով մը հելլէն բանակին ընթացքէն կախում ունի:

Ամէն պարագայի մէջ Արեւելեան խնդիրը կրնայ մէկ օրէն միւսը վերաբացուիլ. սա ալ կայ թէ Երեւանի Հանրապետութիւնը այսօր դարձած է սովիէթական: Այս ամենքը մեծապէս կ'ազդեն Հայաստանի ճակատագրին վրայ եւ Ազգը պետք է այժմէն [ճշդէ] իր քաղաքականութիւնը՝ ո՛րեւէ պատահականութեան առջեւ պատրաստ գտնուելու համար: Այս մասին ի մօտոյ Պատուիրակութեանս տեսութիւնները կը պարզեմ Ձեր Ամենապատուութեան:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ
Մնամ ամենախոնարհ յարգանքներով
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-I, I.399–I.401, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 84

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ⁸⁶

9 Յունուար 1921ի Նիստ

ՈՐՈՇՈՒՄ

Տեւոդոսեան Վերաբերեալ

Փարիզի Ազգային Համագումարը, ցրուելէ առաջ, Ազգ. Պատուիրակութեան համար ուղեցոյց մը գծած էր իր տեւոդոսեան ժամանակաշրջանին համար, ըստ որում Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութիւնը վերջ պիտի գտնէր Թուրքիոյ հետ կնքուած Խաղաղութեան Դաշնագրով, եթէ բացառիկ պարագաներ հարկ չտեսնէին անոր երկարաձգման. այդ պարագային Ազգ. Պատուիրակութիւնը պէտք էր առնէր Կոստանդնուպոլսոյ մեր ազգային մարմիններու եւ զլիսաւոր գաղութներու կարծիքը, ինչպէս նաեւ խորհրդակցելէր Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հետ՝ գիտնալու անոր տեսակէտը երկարաձգման կամ լուծման հարցի մասին: Որմէ ետք Ազգ. Պատուիրակութիւնը կրնար օգտակար նկատուած որոշումը տալ իրեն ըլլալիք յանձնարարութիւններուն համաձայն:

Սեւրի Դաշնագիրը կնքուած ըլլալով անցեալ Օգոստոս 10ին, Ազգ. Պատուիրակութիւնը այդ թուականէն սկսեալ զգուշացաւ միջամուխ ըլլալու այն հարցերուն, որոնք, ըստ այս Դաշնագրին տրամադրութիւններուն, Հայկական կառավարութեան ձեռնհասութեան եւ իրաւասութեան կը պատկանէին, ինչպէս նաեւ իր եւ Դաշնակից կառավարութիւններու միջեւ եղած յարաբերութեան սահմանին մէջ էին: Համաձայն Համագումարի հրահանգին, Ազգ. Պատուիրակութիւնը դիմեց զանազան ազգային մարմիններու իր լիազօրութեան տեւոդոսեան մասին անոնց կարծիքը առնելու համար:

Ազգ. Պատուիրակութեան ստացած պատասխաններուն մէջ, Կոստանդնուպոլսոյ Համազգայինը որ կը ներկայացնէ Թուրքիոյ ամէն յարանուանութեան պատկանող հայերը, Ատանայի Հայ Ազգ. Միութիւնը՝ Կիլիկիոյ հայութեան ներկայացուցիչ, Եգիպտոսի, Յունաստանի, Փարիզի գաղութները, եւ Վենետիկի Միփթարեան Միաբանութիւնը, կողմնակից են երկարաձգելու Ազգ. Պատուիրակութեան ժամանակաշրջանը:

Միւս կողմէ, Պոսթոնի Հայ Ազգային Միութիւնը, ներկայացուցիչ՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու կարեւոր գաղութին, յարմար կը նկատէ նոր համագումարի մը վստահիլ նշանակումը կամ կազմակերպումը նոր Պատուիրակութեան մը, քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցչութեան սկզբունքով այդ Պատուիրակութեան մէջ:⁸⁷

Զուիցերիոյ փոքր գաղութը Ազգ. Պատուիրակութեան առաքելութիւնը վերջացած կը նկատէ Սեւրի դաշնագրին հետեւանքով: Գալով Կիլիկիոյ, պէտք եղած չափով տեղեակ չըլլալով պայմաններուն, կարծիք չի կրնար յայտնել:

Լոնտոնի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ եւ Պարսկաստանի գաղութները չեն պատասխանած:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իր կարգին, 29 Հոկտեմբեր 1920 թուակիր նամակով, կը յայտարարէ թէ Սեւրի Դաշնագրի ստորագրման հետեւանքով հայկական երկու պատուիրակութիւնները լուծուած կը համարուին եւ թէ յետ այսու կառավարութիւնը իր դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն միջոցով պիտի պաշտպանէ Հայաստանի շահերը եւ փոքրամասնութեանց իրաւունքները: Այնուամենայնիւ, կ'ընդունի թէ Սեւրի դաշնագրի ստորագրումէն վերջ, - որ Կիլիկիան թուրքերուն կը ձգէր, - ի վիճակի պիտի չըլլայ

⁸⁶ Այս վաւերաթուղթին թարգմանութեան կարելի է հանդիպիլ Վահան Փափագեանի յուշերուն մէջ (Իմ Յուշերը, Գ., 369-372), ուր գործածուած է «Ազգային Պատուիրակութեան Շրջաբերականը Իր Պաշտօնին Տեւոդոսեան Մասին (9 Յունուար 1921ի Նիստ)» խորագիրը: Ֆրանսերէն բնագրին հետ բաղդատութիւնը երեւան բերած ըլլալով կարգ մը տարբերութիւններ, որոնցմէ մին կրնայ վերագրուիլ գրաշարական վրէպի եւ կը ներկայացուի ստորեւ առանձին ծանօթագրութեամբ, անհրաժեշտ նկատեցինք ներկայացնել այս նոր թարգմանութիւնը:

⁸⁷ Փափագեանի հատորին մէջ այս հատումը, որ ընդգրկուած է նախորդ պարբերութեան մէջ որպէս անոր մէկ մասը, կ'ըսէ. «Պոսթոնի, ինչպէս նաեւ Ապատանի Ազգային Միութիւնները յարմար կը նկատէին նոր համագումար մը հրաւիրել, եւ կամ կազմել նոր պատուիրակութիւն մը, մասնակցութեամբ քաղաքական կուսակցութեանց, որոնք ներկայացուցիչներ ունենան պատուիրակութեան մէջ» (Նոյն, 370):

բացայայտորեն պաշտպանել Կիլիկիոյ ժողովուրդի իրաւունքները եւ ըստ իրեն, Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը չէ որ պէտք է ստանձնէր այս պաշտպանութիւնը, այլ՝ ուղղակի Կիլիկիոյ հայերու կողմէ ընտրուած մարմին մը:

Բայց նոյնիսկ մեր Պատուիրակութիւնը այս բոլոր պատասխանները ստանալէ առաջ, քաղաքական դէպքերը արագ փոփոխութիւն կրեցին Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի մէջ:

Մէկ կողմէ Յունաստանի վերջին ընտրութիւններուն պ. Վենիզելոսի անկումը սեղանի վրայ կը դնէր վերաքննութիւնը կամ գէթ փոփոխութիւնը Մելի Դաշնագրին, որուն վերամշակումը կրնար վնասել հայոց շահերուն: Միւս կողմէ քեմալականներու յարձակումը Երեսնի Հանրապետութեան հողերուն վրայ եւ սովետական վարչաձեւի պարտադրումը Հայաստանին մեծ հարուած մը կու տար Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան:

Հետեւաբար, ներկայիս [խնդիրը] այլեւս ո՛չ միայն հայկական չվերականգնուած հողամասերու դատը, այլեւ՝ Հայաստանի բոլոր հողամասերուն պաշտպանութեան հարցն է:

Մասնաւորապէս այս շատ ծանր կացութեան առջեւ, Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը չէր կրնար իր գործը շարունակել ներկայ կազմով եւ իր ունեցած սահմանափակ լիազօրութեամբ, որոնք բոլորովին անբաւարար էին ստանձնելու եւ խղճմտօրէն կատարելու նման կարելու աշխատանք մը: Թէեւ, ըստ Համագումարի հրահանգին, նախագահը իրաւասու է համագործակցաբար Պատուիրակութիւնը զօրացնել կարգ մը նոր անդամներ առնելով, բայց ասիկա ոչինչ կ'աւելցնէր Պատուիրակութեան իրաւասութիւններուն վրայ եւ նախագահը ներկայ կացութիւնը կը նկատէ շատ ծանր՝ օգտուելու համար իրեն տրուած իրաւասութենէն: Այս Պատուիրակութիւնը չէր կրնար նոյնպէս ընդլայնել իրաւասութիւնները եւ ոչ ալ նոր իրաւունքներ տալ ինքզինքին, առանց թերանալու իր ժողովրդավար պարտականութեանց մէջ հանդէպ այն Ազգին, որմէ ստացած է լիազօրութիւնը, նոյնիսկ առանց հաւանական քաղաքական բարդութիւններ ստեղծելու:

Այս նկատումները երբեք հակասական չեն Կոստանդնուպոլսոյ Ազգային Միացեալ Ժողովին մէջ քուէարկուած որոշման, որուն հանդէպ Ազգ. Պատուիրակութիւնը միշտ յարգանք ունի ու խորապէս զգածուած է անոր կողմէ իրեն հանդէպ ցոյց տուած կրկնակի վստահութեան համար ու կը բաղձայ համակերպիլ անոր: Իրօք պէտք է նկատի առնել որ Միացեալ Ժողովին որոշումը իրականութեան մէջ նկատի ունէր պէտքը պատուիրակութեան մը, որ պաշտպանէր թրքահայերու շահերը՝ առանց բացառելու պատեհութիւնը այդ առաքելութիւնը վստահելու նոր պատուիրակութեան մը, որ ունենար նոր պայմաններուն յարմարցում նոր իրաւասութիւններ եւ ձեռնհասութիւն, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ վերաբերեալ. այսինքն՝ համապատասխան իրադարձութիւններով եւ Մելի Դաշնագրով ստեղծուած նոր դրութեան:

Հետեւաբար, Ազգ. Պատուիրակութիւնը, նկատի ունենալով մէկ կամ միւս կողմի ազգային մարմիններու պատասխաններուն մէջ առաջ բերուած առարկութիւնները, միւս կողմէ համագումարի որոշումներուն հետեւելու մտահոգութեամբ հաշուի առնելով կատարուած իրողութիւնները, Մելի Դաշնագրի հետեւանքով ստեղծուած նոր կացութիւնը եւ Դաշնակից կառավարութեանց դիրքը, եզրակացուց թէ այլեւս կարելի չէր որ շարունակէ իր գոյութիւնը ներկայ ձեւով եւ իր կազմութեան պահուն տրուած իրաւասութիւններով:

Ուստի Պատուիրակութիւնը ձայներու մեծամասնութեամբ կ'որոշէ որ իր առաքելութիւնը վերջ գտած է եւ թէ պէտք է նոր համագումար հրաւիրել նոր պատուիրակութիւն մը ընտրելու համար: Նկատելով, սակայն, թէ համագումարի մը կազմութիւնը երկար ժամանակի պիտի կարօտէր, թէ կը գտնուինք ստիպողաբար բացառիկ միջոցներ ձեռք առնել պահանջող բոլորովին բացառիկ կացութեան մը առջեւ՝ քանի որ անմիջական որոշումներ անհրաժեշտ են, [եւ] թէ Համագումարի հրահանգներուն մէջ յատկապէս յիշուած է որ եթէ պէտք ըլլայ նոր համագումար մը գումարել, ան պէտք է ըլլայ Թուրքիոյ հայերու համագումար,

Այս պատճառներով, Պատուիրակութիւնը կ'որոշէ խնդիրը փոխանցել Թուրքիոյ հայերը ներկայացնող Պատրիարքարանին եւ Համագգայինին՝ նշանակելու, եթէ անհրաժեշտ համարուի, նոր Պատուիրակութիւն մը՝ ճշդելով անոր իրաւասութիւններն ու կազմը, եւ դիմելով յարմար նկատուած միջոցներու: Այս Պատուիրակութիւնը պաշտօնի վրայ պիտի մնայ, մինչեւ որ հրաւիրուելիք Համագումարը վերջնական որոշում մը կայացնէ այս նիւթին շուրջ:

(ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-3, 2291–2296, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 85

Բարիզ, 12 Յունուար 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպ.
Պատրիարք Հայոց
Կ.Պոլիս

Ամենապատիւ Տէր,

Ազգ. Պատուիրակութեան *մանտայի* տեւողութեան համար իմ 29 Նոյեմ.ի նամակիս իբր հետեւանք, պատիւ ունիմ ներփակ դրկելու Ձեր Ամենապատուութեան Այն որոշումը որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը տուած է, քննելէ յետոյ այն զանազան պատասխաններ[ը] գորս ստացած է այս խնդրոյն մասին: Կը յուսամ թէ Ձեր Ամենապատուութիւնը եւ Համագգայինը պիտի ընդուն[իք] թէ այն եզրակացութիւնը որուն մենք հասած ենք, մեզի հարկադրուած է պարագաներէն եւ Համագումարի *տիրէքթիւ*ներէն, որոնց համակերպիլ պարտաւորուած էինք:

Հանցեք ընդունիլ, Ամենապատիւ Տէր, խորին յարգանացս հաւաստիքը:

Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Ընդունած եմ Ձեր Ամենապատուութեան 27 Դեկ. թուակիր նամակը: Այսօրուան իմ նամակիս կ'ընկերանայ պատասխանը Ձեր Ամենապատուութեան հարցումներուն:

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-L, ենթաբաժին L1, L109)

* * *

ՆԵՐԴԻՐ

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

11 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1921-Ի ՆԻՍՏԻՆ

1921 Յունուար 11, Գշ. ժամ[ը] 6ին Հայոց Ազգային Պատուիրակութիւնը գումարեց արտասովոր նիստ մը իր Նախագահին բնակարան[ը], 12 Avenue du Président Wilson:

Գումարման ներկայ էին պ.պ. Պօղոս Նուպար, նախագահ

 պ.պ. Սինապեան

 պ.պ. Մկրտիչեան

Բացակայ էր

Տոք. Նելլրուզ

Ազգային Պատուիրակութիւն[ը] յետ քննելու իր պաշտօնավարութեան տեւողութեան մասին իր երկու` 24 Օգոս. եւ 10 Սեպ. 1920 թուակիր շրջաբերականներուն ազգային մարմիններէ ստացած պատասխանները, տուած է հետեւեալ որոշումը:

Համագումարը ցրուելէ առաջ տուած էր Ազգ. Պատուիրակութեան *տիրէքթիւ* մը իր պաշտօնավարութեան տեւողութեան վրայ, որուն համաձայն Ազգ. Պատուիրակութեան դերը կը վերջանար Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնադրութեան ստորագրուելով, բա[ցի] եթէ բացառիկ պարագաներ անհրաժեշտ դարձնէին երկարաձգումը, եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը խորհուրդ հարցնէր Կ. Պոլսոյ ազգային մարմիններուն եւ

գլխավոր գաղութներուն, ինչպէս նաեւ Հայկական Հանրապետութեան կառավարութեան, ստանալու համար անոնց կարծիքը, թէ պէտք կ'այ երկարելու իր գոյութիւնը կամ լուծելու գայն: Ազգային Պատուիրակութիւնը հետեւաբար պէտք է տար այնպիսի որոշում որ օգտակար կը դատէր, այն յայտարարութեան համաձայն որ իրեն եղած էր:

Սէվրի Դաշնագիրը ստորագրուած ըլլալով 10 Օգոստոսին, Ազգ. Պատուիրակութիւնը խուսափեցաւ, այդ թուականէն սկսեալ, միջամուխ ըլլալ այն խնդիրներուն որ, այս դաշնադրութեան պայմաններով, Հայկական կառավարութեան ձեռնհասութեան եւ իրաւասութեան ենթարկուած էին, ինչպէս այն յարաբերութիւններուն մէջ՝ Հայ կառավարութեան Դաշնակից կառավարութեանց հետ, եւ համաձայն Համագումարի *տիրութիւն*ներուն, դիմեց զանազան Ազգային Մարմիններու՝ անոնցմէ խնդրելու համար իրենց կարծիքը իր պաշտօնին տեւողութեան վրայ:

Ազգ. Պատուիրակութեան ստացած պատասխաններուն մէջ, Թուրքիոյ ամէն դաւանութենէ հայերու ներկայացուցիչ Կ. Պոլսոյ Համագգայինին, Կիլիկիոյ հայոց ներկայացուցիչ Ատանայի Հայ Ազգ. Միութեան, Եգիպտոսի, Յունաստանի, Բարիզի հայ գաղութներու ու Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան [կարծիքը] արդի Պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան երկարաձգման ի նպաստ է:

Միւս կողմէն, Պոսթընի Հայ Ազգային Միութիւնը, ներկայացուցիչ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց կարեւոր գաղութին, պէտք կը տեսնայ նոր Համագումարի մը վստահիլ անուանումը կամ կազմակերպութիւնը նոր Պատուիրակութեան, [անոր] մէջ քաղ. կուսակցութեանց ներկայացուցիչներն ալ գտնուելու սկզբունքին վրայ:

Զուիցերիոյ պզտիկ գաղութը կը նկատէ Պատուիրակութեան պաշտօնը աւարտած Սէվրի Դաշնագրին ստորագրուելով, եւ գալով Կիլիկիոյ, կը զգուշանայ իր կարծիքը յայտնել, բաւականաչափ ծանօթութիւն չունենալով:

Լօնտօնի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ եւ Պարսկաստանի գաղութները չեն պատասխանած:

Իր կողմէ, 29 Հոկտեմբեր 1920 թուակիր նամակով, Հայկական Հանրապետական կառավարութիւնը կը յայտնէ թէ Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութեամբ, հայ երկու պատուիրակութիւնները լուծուած կը համարուին եւ այլեւս կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ Հայաստանի շահերը եւ փոքրամասնութեանց իրաւունքները իր դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն միջոցաւ: Անիկա կ'ընդունի թէ ստորագրուելէն յետոյ Սէվրի Դաշնագիրը՝ որ կը լքանէ Կիլիկիան թուրքերուն, այլեւս կարելի չէ յայտնի պաշտպանել կիլիկեան բնակչութեան խնդիրը, բայց ըստ իրեն Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը չէ որ կրնայ ստանձնել այդ պաշտպանութիւնը, այլ՝ մարմին մը ընտրուած ուղղակի նոյնինքն Կիլիկիոյ բնակչութենէն:

Բայց նախ քան մեր Պատուիրակութեան բոլոր այս պատասխանները ստանալը, քաղաքական դէպքերը գահավիժեցին Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի մէջ:

Սէլ կողմէն Մ. Վենիզելոսի անկումը Յունաստանի վերջին ընտրութիւններէն յետոյ, սեղանի վրայ կը դնէ վերաքննութիւնն կամ առնուազն փոփոխումը Սէվրի Դաշնագրին, որուն փոփոխումը կրնայ վտանգել հայկական շահերը, միւս կողմէ Քէմալական արշաւանքը դէպի Երեսանի Հանրապետութեան երկիրները եւ Սովիեթական ռեժիմի հաստատումը այս Հանրապետութեան մէջ, խոշոր հարուած մը կու տայ Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան:

Կը հետեւի թէ այս պահուս խնդիրը միայն պաշտպանելու վրայ չէ չազատագրեալ Հայաստանի հողերուն պահանջը, այլ նաեւ՝ բոլոր Հայաստանի հողերը:

Այս մասնաւորապէս նոր կացութեան առջեւ, Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը չպիտի կարենայ շարունակել իր պաշտօնը սահմանափակ իրաւունքներով եւ իր արդի կազմով, որոնք բացարձակապէս անբաւական են ստանձնելու եւ լրացնելու խղճմտօրէն այսքան կարեւոր գործ մը: Եւ Թէպէտեւ, Համագումարի *տիրութիւն*ներուն համաձայն, նախագահը իրաւունք ունէր զօրացնելու Պատուիրակութիւնը, անոր կցելով արտակարգ կերպով քանի մը անդամներ, սակայն ասիկա բան մը չպիտի աւելցնէր Պատուիրակութեան իրաւունքներուն վրայ, եւ նախագահը կացութիւնը խիստ ծանր կը դատէ գործադրելու համար այս արտօնութիւնը: Պատուիրակութիւնը պիտի չկարենայ ընդլայնել ինքնաբերաբար իր իշխանութիւնը եւ ոչ ալ տալ նոր իրաւունքներ, առանց դրժելու ռամկավար սկզբունքներ[ը] հանդէպ ազգին, որմէ ստացած է իր պաշտօնը (mandat), գուցէ ստեղծելով քաղաքական կարգերու խանգարում:

Այս եզրակացութիւններն որեւէ կերպով չեն հակասեր Կ. Պոլսոյ քուէարկած որոշումը, որուն Ազգ.

Պատուիրակությունը, յարգալի հանդէպ Համագգային Ժողովին որոշումները եւ խորապէս յուզուած այն վստահութեան համար որ անգամ մը եւս իրեն ընծայուած է, հարկ կը զգայ ամենէն աւելի հնազանդիլ: Վերջապէս, դիտած է որ Համագգային Ժողովին որոշումը կը նկատէ իրականապէս միայն անհրաժեշտութիւնը ունենալու Պատուիրակութիւն Թուրքիոյ հայերու պաշտպանութեան համար, առանց մերժելու կարելորութիւնը վստահելու այդ պաշտօնը նոր Պատուիրակութեան, ունենալով նոր *մանտա* եւ իրաւունքներ՝ պարագաներուն յարմարցում,- մասնաւորապէս Կիլիկիոյ մասին,- այսինքն համաձայնուած դէպքերով եւ Սէվրի Դաշնագրով նոր ստեղծուած պայմաններուն:

Հետեւաբար Ազգ. Պատուիրակութիւնը, նկատի առնելով այն փաստերը որոնք Ազգ. մարմիններու պատասխանները ներկայացուցած էին թեր ու դէմ, եւ թափանցելով, միւս կողմէ, այն կանխահոգութեանը որ թելադրած է Համագումարին *տիրէքթիվ*ները եւ հաշիւի դնելով կատարուած իրողութիւնները, Սէվրի Դաշնագրով ստեղծուած նոր կացութիւնը եւ Դաշնակից կառավարութեանց ընթացքը, հասած է սա եզրակացութեան թէ անկարելի է շարունակել գոյութիւնը՝ իր արդի ձեւով եւ այն իրաւասութիւններով որ իրեն տրուած են իր կազմութեան ատեն:

Կ'որոշէ ուրեմն մեծամասնութեամբ որ իր պաշտօնը վերջացած է եւ նոր Համագումար մը պէտք է հրաւիրել անուանելու համար նոր պատուիրակութիւն մը: Նկատելով միեւնոյն ատեն թէ Համագումարի մը գումարումը կը պահանջէ խիստ երկար ժամանակ, նկատելով թէ կը գտնուինք ներկայիս բոլորովին բացառիկ կացութեան մը մէջ, որ կը պահանջէ բացառիկ տնօրինութիւններ[ու] ստիպողաբար ձեռք առնուի[լը],- վասնզի անմիջական որոշումներ հարկադրական են, նկատելով թէ Համագումարի թելադրանքներուն մէջ որոշուած է որ եթէ պէտք մը ներկայանար նոր խորհրդաժողով մը հրաւիրելու՝ այդ խորհրդաժողով պիտի ըլլար Թուրքիոյ Հայոցը,

Այս ազդակներով, Պատուիրակութիւնը որոշեց Պատրիարքարանին եւ Համագումարին,- որ կը ներկայացնեն Թուրքիոյ հայերը,- վստահիլ անուանումը, եթէ պէտք կայ, նոր պատուիրակութեան մը, որուն իրաւունքները եւ կազմութիւնը պիտի որոշեն եւ ձեռք առնեն այն միջոցները զորս օգտակար կը դատեն: Այս պատուիրակութիւնը պաշտօնի վրայ պիտի մնայ մինչեւ որ Համագումարը, որ պիտի հրաւիրուի այս մասին, տայ վերջնական որոշում մը:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը կ'որոշէ յղել պատճենը այս որոշման Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին եւ Համագգայինին:

Նիստը փակուած է ժամը 8ին:

Պօղոս Նուպար
Գ. Սինապեան
Լ. Մկրտիչեան

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-L, ենթաբաժին I1, I94–I95 եւ I112–I114, *հայերէն ձեռագիր*)

Բարիզ, 12 Յունուար 1921

Սրբազան,

Պատիւ ունեցայ դրկելու Պատրիարքարան զատ պահարանով իւր *մանտային* տեւողութեան մասին մեր ազգային զանազան մարմիններէն ստացած պատասխաններուն վրայ՝ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ տրուած որոշումը:

Անհրաժեշտ կը նկատեմ հիմա տալու մի քանի բացատրութիւններ այն պատճառներուն վրայ, որոնք մեր բանաձեւը որոշեցին եւ զորս չէինք կրնար յայտնել հրատարակուելու սահմանուած գրութեան մը մէջ:

Սէվրի Դաշնագրին վրայ հիմնուած փաստը անշուշտ էական փաստն է՝ քանի որ Եւրոպայի մէջ իր ներկայացուցչութիւնն ունեցող Հայկական Պետութիւնը կազմելով, Դաշնակիցներն ստիպուած են նոյնինքն այս պատճառաւ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ ուղղակի բանակցելու: Բայց ինչ որ չուզեցինք պաշտօն[ական] նամակի մը մէջ ըսել՝ սա է որ Դաշնագրին ստորագրութեամբը Ազգ. Պատուիրակութիւնը *ipso facto* [նովին փաստիւ- Վ.Դ.] ջնջուած է եւ թէ այլեւս անկարելի է ոչ միայն մասնակցիլ զուտ Հայկական Պետութեան պատկանող ոեւէ բանակցութեան, այլ նոյնիսկ փոքրամասնութեանց վերաբերեալներուն, որուն եղանակը հաւասարապէս որոշուած է Սէվրի Դաշնագրով:

Այս պայմաններուն մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան դերը, եթէ կրնայ շարունակել գոյութիւն ունենալ, կը կայանայ սահմանափակուած միայն Կիլիկիոյ խնդիրը պաշտպանել[ու մէջ], որուն համար բոլորք մը ներկայացուած է Դաշնակիցներուն յաջորդ օրն իսկ Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութեան:

Բայց այսքան փոխուած պաշտօնի մը համար նախընտրելի պիտի ըլլար ամէն տեսակէտով ունենալ նոր պատուիրակութիւն մը:

Այսպէս է որ խնդիրը կը ներկայանար յառաջ քան Սովիեթական ռեժիմին հարկադրուիլը մեր Հանրապետութեան: Բայց այսօր խնդիրը աւելի բարդացած⁸⁹ է: Յայտնի է որ Թուրքիոյ հայերը եւ կը մտածեն թէ նաեւ գաղութներու հայերը չպիտի կարենան ընդունիլ Կովկասի մէջ հաստատուած նոր ռեժիմը եւ թէ դերը պատուիրակութեան մը, որ գիրենք պիտի ներկայացնէր, պիտի կայանար բոլորքէլուն մէջ Թուրքիոյ հայկական հողերուն համար, որոնք պէտք էր մաս կազմէին Հայկական Պետութեան, Սէվրի Դաշնագրին տրամադրութեամբ:

Ասիկա ընդունած ըլլալով Սովիեթական ռեժիմ մը, չճանչցուած Դաշնակիցներէն, ասով իսկ անջատուած է Հայ Պետութենէն, բայց Հայ Պետութիւնը, որ բաղկացած է աւելի Թուրքիոյ հայկական հողերով, չի կրնար գոյութիւն ունենալ ըստ Սէվրի Դաշնագրին:

Ասոնք են ըստ իս այն թեզը զոր տրամաբանօրէն եւ հաւասարապէս կը բղիսին դաշնագրէն եւ որ պէտք է

⁸⁸ Պօղոս Նուպարի այս նամակին ֆրանսերէն բնագրին պատճենը պահպանուած ըլլալով հանդերձ (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M201, ենթաբաժին ՉM201, Յ131–Չ135), այս նամակը կը ներկայացուի հիմնուելով անոր հայերէնի վերածուած տարբերակին վրայ, որ կը տառապի կարգ մը թերութիւններէ: Ֆրանսերէն բուն բնագիրը, որուն աւարտին Արամ Անտոնեանի ձեռագրով նշուած է «Ստորագծումները եղած են փաշային կողմէ», կը գտնուի Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի հաւաքածոներուն մէջ (ՆՄ, տրցակ 16-05, թղթապանակ 15, թիւ 0040–0044): Նամակին կցուած են ֆրանսերէն պատճենը Համագումարին 9 Յունուար 1921 թուակիր բանաձեւին, որ կը վերաբերի Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան տեւողութեան (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉԲ-Յ, Չ291–Չ296), ինչպէս նաեւ Համազասպ Օհանջանեանի 29 Հոկտեմբեր 1920 թուակիր հայերէն արտագրեալ նամակին, որուն տողատակային ակնարկութիւն կ'ըլլայ Նուպարի նամակին հայերէնի վերածուած պատճենին մէջ եւ զոր կը ներկայացնենք իբրեւ ներդիր: Նուպարի ստորագծած բաժինը, որ հայերէնի վերածեալ օրինակին մէջ չէ ստորագծուած հասկնալիօրէն, քանի որ պատրիարքարան առաքուած օրինակին մէջ ստորագծումներ չկան, կը ներկայացնենք շեղագրով: Նիւթին հետ իր անմիջական աղերսին համար անհրաժեշտ կը դառնայ որպէս ներդիր ներկայացումը նաեւ Նուպարի 13 Յունուար 1921 թուակիր *անձնական* մակագրուած նամակին, որուն պատճենը պահպանուած է Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ:

⁸⁹ Բնագրին մէջ՝ *բարդուած*:

վեր բռնուին բոլոր հայերեն, եւ այս է ծրագիրը որ պետք է տրուի նոր Ազգ. Պատուիրակութեան մը:

Կարելոր է որ միւս կողմէ քննուի հիմա կրկնակ խնդիր մը որ կը ներկայանայ այսօր:

1. Ի՞նչ պիտի ըլլայ ուղեգիծը Հանրապետութեան Պատուիրակութեան:

2. Ի՞նչ պիտի ըլլայ ընթացքը Դաշնակից Պետութեանց հանդէպ Սովիեթական կառավարութեան եւ հանդէպ հայ պետութեան՝ հիմնուած Մէվրի Դաշնագրով:

Ինչ կը վերաբերի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, մենք արդէն գիտենք թէ Երեսնի Սովիեթին կողմէ յետս կոչուած է եւ թէ, հետեւաբար, չի կրնար զայն ներկայացնել:⁹⁰

Մենք գիտենք, ընդհակառակը, թէ հակառակ Պ. Օհանջանեանի նամակին⁽¹⁾, որ կը յայտնէր թէ Մէվրի Դաշնագիրը ստորագրուելէն յետոյ երկու պատուիրակութիւնները՝ Հանրապետութեանն ինչպէս նաեւ Ազգ. Պատուիրակութեանը, գոյութիւն ունենալէ դադրած են, Պ. Ահարոնեան, նկատելով որ Սովիեթական կառավարութիւնը միայն ժամանակ մը կրնայ տեսել, կը յաւակնի շարունակել ներկայացնելու իր կառավարութիւնը: Ասիկա պիտի ըլլայ ուրեմն պահպանութիւնը Հանրապետական Պատուիրակութեան:

Այս յաւակնութիւնը անպաշտպանելի պիտի ըլլար եւ ոչ մէկ գործնական արժէք [ունենար], եթէ Դաշնակիցներն անոր ուժ չտա[յի]: Ուրեմն ամէն բան կախում ունի Դաշնակիցներու բռնելիք ընթացքէն: Անտարակուսելի է որ երբեք չպիտի ճանչնան Երեսնի Սովիեթը երբ մինչեւ հիմա չեն ճանչցած Մոսկուայի Սովիեթը: Բայց չպիտի⁹¹ շարունակեն, դիւանագիտական ինչ ինչ կեղծիքներով, որոնք սովորական են, յարաբերութեան մտնել Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ եւ զայն նկատել իբր ներկայացուցիչը այն պետութեան որ Մէվրի Դաշնագրով կազմուած է: Մինչեւ հիմա այս է որ կ'ըլլայ. անոնք կը շարունակեն, ինչպէս անցելոյն, իրենց բոլոր յարաբերութիւնները Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ եւ կ'ընդունին նոյնիսկ անկէ տրուած անցագիրները:

Այս պայմաններուն մէջ կացութեան վրայ բան մը փոխուած չէ որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը նախքան հաստատութիւնը Երեսնի Սովիեթական կառավարութեան ունէր, որով ինչպէս վերը ըսուած է, այլեւս անիկա չունի կատարելիք դեր: Զայն պահպանել այս պայմաններուն մէջ պիտի ըլլայ ոչ միայն պահել Օրգան մը առանց առարկայի, այլ [նաեւ] պիտի վնասէր նոյնիսկ մեր խնդրոյն, թողով գոյութիւնը երկուութեան մը, որ միայն կրնայ առաջ բերել տխուր տպաւորութիւն մը:

Հետեւաբար, քանի որ նոր պատուիրակութիւն մը անուանել պետք պիտի ըլլայ, որպէսզի կարելի ըլլայ օգտակար գործ մը ընել, որպէսզի ընդունուի Դաշնակից Պետութիւններէ եւ որպէսզի այլեւս երկուութիւն չմնայ՝ անոր գործնականին մէջ ըստ իս ուրիշ կերպով կարելի չէ երբեք հասնիլ եթէ ոչ միակ պատուիրակութեամբ մը:

Ըստ իմ անձնական կարծեացս, այդ Պատուիրակութիւնը, ընդունուելու համար Պետութիւններէ, միայն կրնայ ընտրուիլ Համագումարէ մը կամ Պատրիարքարանէն եւ Համագայիինէն: Առաջին յոռուսը կը պահանջէ երկարատեւ ամէն երկիրներու հայերը ներկայացնող Համագումարի գումարման համար, մինչ անհրաժեշտ է ունենալ անմիջապէս ներկայացուցչութիւն մը՝ պատրաստ մտնելու Դաշնակիցներու հետ յարաբերութեան: Ուրեմն կայ, իմ կարծիքով, երկրորդ յոռուսը միայն:

Վասնզի ոչ միայն կը համապատասխանէ բացառիկ կացութեան, զոր կը պահանջէ եւ կ'արդարացնէ բացառիկ միջոց մը, բայց նաեւ վասնզի, ըստ իս, Պատրիարքարանը եւ Համագայիինն են միակ հեղինակութիւնները, որոնք իրաւունք ունին ձեռք առնելու այսպիսի միջոց մը արդի պայմաններու մէջ:

Ասոր համար է որ բանաձեւին մէջ վճռուած էր հրաւիրել Համագումար մը, ինչպէս որ մեզի կը հարկադրէ[ին] Բարիզ գումարուած վերջին Համագումարին թէլադրանքները. միեւնոյն ատեն որոշեցինք առաջարկել Պատրիարքարանին եւ Համագայիինին անուանել, առանց յապաղելու ընտրել, նոր ներկայացուցչութիւն մը բոլոր երկիրներու հայոց, ներկայացուցչութիւն՝ որ պիտի հաստատուի Համագումարէն երբ ան գումարուի:

Այս է ըստ իս, կը կրկնեմ, միակ յոռուսը զոր կը հարկադրեն բացառիկ ծանր պայմանները, ուր մենք կը գտնուինք եւ որոնց ստիպողական է դիմագրաւել:

Հաճեցէք ընդունիլ, Ամենապատիւ [Հայր], յարգանազս հաւաստիքը:

⁹⁰ Բնագրին մէջ՝ *Ինչ որ կը պատկանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, մենք գրեցինք եւ արդէն թէ՛ Երեսնի Սովիեթին կողմէ պաշտօնէ արձակուած է եւ թէ՛, հետեւաբար, չի կրնար զայն ներկայացնել:*

⁹¹ Բնագրին մէջ՝ *չպիտի*, առանց պարոյկի, ինչ որ կը խեղաթիւրէ իմաստը նախադասութեան:

(1) Ներփակ է յայտարարութիւնը Պ. Օհանջանեանի:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-3, 2288–2290, *հայերէն ձեռագիր*)

* * *

ՆԵՐՓԻՐ

Erivan, le 29 Հոկտեմբեր 1920

Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ
Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարին
Փարիզում

Ստացած ենք Ձեր 25 Օգոստոսի եւ 10 Սեպտեմբերի 1920 թուակիր գրութիւնները:

Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան տեւողութեան մասին Ձեր հարցումը նկատողութեան առնելով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը եկել է հետեւեալ եզրակացութեան:

Սէվրի Դաշնագրի ստորագրելէն վերջ բոլոր պատուիրակութիւնները կը կորսնցնեն իրենց գոյութեան իրաւունքը: Հայկական կառավարութիւնը իբրեւ Միացեալ Հայաստանը ներկայացնող միակ օրինաւոր մարմին իր դիւանագիտական ներկայացուցիչներու միջոցաւ կը հսկէ Սէվրի Դաշնագրի գործադրման վրայ եւ կը պաշտպանէ բովանդակ հայութեան շահերը: Գալով չազատագրուած հողամասերու հայոց իրաւունքներու պաշտպանութեան հարցին, ինչպէս յայտնի է Ձեզ այդ մասին Սէվրի Դաշնագրին մէջ կայ առանձին գլուխ «Փոքրամասնութիւնների Պաշտպանութիւն» վերտառութեամբ:

Միակ հրատապ հարցը որ այսօր հրապարակի վրայ դրուած է Կիլիկիոյ հայութեան հերոսամարտն է եւ անոր քաղաքական պահանջներն են որոնց Հայաստանի կառավարութիւնը պաշտօնապէս կարող չէ բաւարարել, որովհետեւ ստորագրելով Սէվրի Դաշնագիրը հակառակ իր կամքին եւ ցանկութեան՝ ցաւ ի սիրտ համաձայնած է այդ հողամասը Թուրքիոյ վերադարձնելու:

Հայաստանի կառավարութիւնը կը գնահատէ այն հերոսական պայքարը որ կը մղէ այնտեղի հայութիւնը Քեմալիստներու դէմ եւ կողմնակից է անպաշտօն կերպով ամէն կերպ աջակցել այդ շարժման, ստեղծելու համար այնտեղ, եթէ հնարաւոր է, ինքնավար մի շրջան ֆրանսիացիներու հովանաւորութեան տակ: Այս ուղղութեամբ հարկ եղած հրահանգները տուած ենք մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն: Խնդրում ենք այս մասը գաղտնի պահել:

Մեր կարծիքով միայն Կիլիկիոյ հայութեան քաղաքական պահանջները կարող են պաշտպանել առանձին մարմնի մը միջոցաւ⁹², բայց այդ մարմինը պէտք է ընտրուած լինի Կիլիկիոյ հայութեան կողմէ: Մեզ համար Ազգային Պատուիրակութիւնը լուծուած է, իսկ Կիլիկիոյ հայոց քաղաքական պահանջները պաշտպանող նոր մարմնի ընտրութիւնը ըլլալով Կիլիկիոյ հայոց իրաւասութեան սահմանին մէջ եւ մեր իրաւասութեան սահմանէն դուրս, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը այդ ուղղութեամբ որեւէ յանձնարարութիւն ի վիճակի չէ ընելու:

Ընդունեցէք, Վսեմ Տէր, անկեղծ յարգանացս հաւաստիքը:

Արտաքին Գործերի Նախարար
Հ. Օհանջանեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-3, 2302–2303, *հայերէն ձեռագիր*)

⁹² Մեզի կը թուի թէ այս հատուածը կարիք ունի խմբագրման այսպէս. «Մեր կարծիքով Կիլիկիոյ հայութեան քաղաքական պահանջները կարող են պաշտպանուել միայն առանձին մարմնի մը միջոցաւ»:

ՆԵՐԳԻՐ

13 Յունուար 1921

Անձնական

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունեցայ Ձերդ Ամենապատուութեան ուղարկելու Որոշումը, զոր ներկայ պարագաները պարտադրաւ էին Ազգային Պատուիրակութեան: Ինչպէս այս Որոշումն մէջ կ'ըսենք, այժմ Պատրիարքարանին եւ Համազգայինին կը մնայ կայացնել որոշում մը՝ Եւրոպա հայոց ներկայացուցչութեան մէջ գտնուող երկուութիւնը փոխարինելու միակ եւ հզօր ներկայացուցչութեամբ մը, որ կրնայ օգտակար աշխատանք կատարել:

Օրէնքով, Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնն այլեւս գոյութիւն չունի, սակայն եւ այնպէս Դաշնակիցները, որոնք իրենք զիրենք կը գտնեն անյարմար կցութեան մը մէջ եւ որոնք միշտ, Սեւրի Դաշնագրին ստորագրութենէն ի վեր, որդեգրած են նուազագոյն ճիշդ քաղաքականութիւնը, կը շարունակեն իրենց յարաբերութիւնն անոր հետ, քանի որ իրենց դիմաց չունին Սեւրի Դաշնագրով ստեղծուած Հայկական Պետութեան ուրիշ Օրինական Ներկայացուցչութիւն: Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը առիթն է կ'օգտուի շարունակելու իր գործողութիւնները, յայտարարելով թէ միայն ինք կը ներկայացնէ բոլոր երկիրներու հայերը, եւ այսպիսով կը վտանգէ մեր կացութիւնն ու մեր դատը: Ես մինչեւ անգամ վստահ եմ թէ ան մտադիր է գումարելու Փարիզի [հայ- Վ.Ղ.] Երեւելներու ժողով մը՝ վաւերացնելու իր վարմունքը եւ հաստատելու իր լիազօրութիւնը: Ինչպիսի՞ արժէք կրնայ ունենալ այդպիսի հաճութիւն մը՝ տրուած այդպէս ընելու ոչ մէկ տիտղոս ունեցող անձերու կողմէ:

Ես ուրիշ դարման չեմ տեսներ՝ բացի կազմութենէն նոր Ազգային Ներկայացուցչութեան մը, բացառելով Սովիեթ Պետութիւնը, եւ նոյնիսկ Հանրապետութեան Նախկին Կառավարութիւնը, որ ոչ միայն այլեւս անգոյ է, այլ թէ մենք, Ազգային Պատուիրակութիւնը, Թուրքիոյ բոլոր հայերով եւ նոյնիսկ Անդրկովկասի հայոց մէկ մասով, երբեք չենք ուզած զայն ճանչնալ որպէս Ամբողջական Հայաստանի Կառավարութիւն:

Սակայն այս Ազգային Ներկայացուցչութիւնը չի կրնար իմ գլխաւորաբար Պատուիրակութեան կարկտնումը ըլլալ: Ան պետք չէ անուանուի իմ կողմէ: Ես յուզումով կարողացի տեղեկագիրը Համազգայինի վերջին քննարկումներուն եւ իմ նկատմամբ արտայայտուած զգացումներուն: Բայց առիկա բաւարար պիտի չըլլայ ինծի յանձն առնել տալու որ վստահութեան քուէով կազմեմ նոր պատուիրակութիւն մը: Պատրիարքարանն ու Համազգայինը ինծի տուած են այնքան ապացոյցներ, որ չեմ կրնար կասկածիլ անոնց զգացումներուն եւ չեմ կրնար ըստ բաւականին անոնց արտայայտել երախտագիտութիւնս: Կը կրկնեմ, առիկա վստահութեան հարց չէ: Նոր Պատուիրակութիւն մը, կազմուած իմ, կամ նոյնիսկ Պատրիարքարանին եւ Համազգայինին կողմէ, նախորդ Պատուիրակութեան նոյն հիման վրայ, պարզապէս նոր անդամներու յաւելումով, պիտի մնայ այնքան անուժ Դաշնակիցներուն մօտ իր գործողութիւններով, որքան մերն է եղած Սեւրի Դաշնագրին ստորագրութենէն ի վեր: Հետեւաբար, անհրաժեշտ է ուրիշ բան մը: Նախ եւ առաջ, Համազգայինը, ներկայացնելով Թուրքիոյ բոլոր հայերը, պետք է որոշէ ստեղծել Ազգային Ներկայացուցչութիւն մը՝ կա՛մ Պատուիրակութեան, կա՛մ Ժամանակաւոր Կառավարութեան ձեւով, որ ներկայացնէ Հայկական Պետութիւնը, կազմուած Սեւրի Դաշնագրով, բայց բացառումովը այն մասին, որ ենթակայ է Սովիեթ վարչաձեւին: Այս մարմինը կազմուած պետք է ըլլայ Թուրքիոյ հայերով կամ Թուրքիա ծնած հայերով, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանէն հայերով. սակայն ասոնք կը ներկայացնեն միայն Հայկական Պետութիւնն այնպէս ինչպէս հիմա սահմանուեցաւ: Ան, իմ կարծիքով, պետք է ընդգրկէ բոլոր կողմերէ անդամներ:

Երկրորդ, Համազգայինը բոլոր Դաշնակից Կառավարութիւններուն պէտք է տայ պաշտօնական ծանօթագիր մը, յայտարարելով թէ չի ճանչնար արդէն անգոյ Հայաստանի նախկին Կառավարութեան Եւրոպայի մէջ ներկայացուցչութիւն ունենալու իրաւունքը: Անշուշտ անհրաժեշտ պիտի ըլլայ որ նոր ներկայացուցչութիւնը միաժամանակ պաշտօնապէս հաւատարմագրուած ըլլայ Դաշնակիցներուն մօտ եւ վաւերացուած՝ անոնց կողմէ, որպէս միակ ներկայացուցիչն այսուհետեւ Հայկական Պետութեան:

Ասոնք են այն քանի մը անձնական տեսակէտները, զորս ինծի կը թելադրէ տազնապալի կացութիւնը, որուն

լրջութիւնը կարելի չէ չափազանցել, եւ որ, խորհեցայ թէ պէտք է ներկայացնեմ Ձերդ Ամենապատուութեան բարձր գնահատման:

Հանեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը ամենախոր եւ յարգալիր նուիրումիս:

(ստորգ. ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ)

Ծանօթ.- Ստորագծումները [իմա՝ շեղագրեալ տողերը] փաշայինն են:

(ՆՄ, տրցակ 16-05, թղթապանակ 15, 0037-0039, ֆրանսերէն մեքենագիր)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 87

Փարիզ, 15 Յունուար 1921

Հայ Ազգային Պատուիրակութեան
Պարոն Նախագահին
Աստ

Պարոն Նախագահ,

Ազգային Պատուիրակութեան 1921 Յունուար 11-ի ժողովէն յետոյ կազմուած արձանագրութեան մէջ իմ անունս բացակայ նշանակուած է: Այդ արձանագրութիւնը եզրակացութիւնն է սակայն 6, 9 եւ 11 Յունուար թուականներով տեղի ունեցած երեք ժողովներու, որոնց առաջին երկուքին ներկայ գտնուած, վիճաբանութեանց մասնակցած եւ իմ բոլոր փաստերս ու պատճառաբանութիւններս թուած եմ երկարօրէն՝ ընդդիմանալով այն որոշումին զոր Պատուիրակութիւնը կ'ուզէր քուէարկել: Ինձ կը թուի ուրեմն որ այդ երեք նիստերուն ընդհանուր եզրակացութիւնը պատկերացնող արձանագրութեան մէջ չէ կարելի զիս իբր բացակայ նշանակել: Ինչ կը վերաբերի վերջին նիստին՝ պարզապէս հրաւիրուած չլլալուս համար է որ ներկայ չեմ գտնուած:

Այդ արձանագրութեան պակասը լրացնելու համար է ուրեմն, Պ. Նախագահ, որ պէտք կը տեսնամ զրի առնել իմ առաջ բերած փաստերս եւ ներկայացնել զանոնք Պատուիրակութեանդ, խնդրելով որ անոնք կցուին այդ արձանագրութեան: Պարզելով յստակօրէն իմ դիրքս եւ ցոյց տալով այն աղիտաւոր հետեւանքները որոնք տխուր արդիւնքը կրնան ըլլալ Ազգ. Պատուիրակութեան տուած ձախորդ եւ անխորհուրդ որոշման, ես կը խորհիմ դարձեալ խուսափիլ այն պատասխանատուութեան բաժինէն որ իմս պիտի ըլլար իբր անդամ այդ Պատուիրակութեան, վաղուան պատմութեան դատաստանին առջեւ, եթէ լռութեամբ անցնէի այդ որոշման վրայէն:

Այս յառաջաբանէն յետոյ, թոյլ տուէք ինծի, Պարոն Նախագահ, անցնիլ խնդրին էութեան:

Ազգային Պատուիրակութեան մեծամասնութիւնը, ինչպէս ցոյց կու տայ Յունուար 11-ի ժողովէն յետոյ կազմուած վերոյիշեալ արձանագրութիւնը, որոշած է, նկատի ունենալով ստեղծուած նոր կացութիւնը (որուն պիտի անդրադառնամ քիչ յետոյ) իր հրաժարած ըլլալը յայտնել Պոլսոյ Համագգային ժողովին եւ յանձնարարել այս վերջնոյն ընտրութիւնը նոր պատուիրակութեան մը, աւելի լայն իրաւասութիւններով օժտուած:

Այդ նոր պատուիրակութիւնը որոշուած է պահել ի պաշտօնի՝ մինչեւ որ թրքահայ նոր Համագումարը, որը պիտի հրաւիրուի (չ'ըսուի թէ ե՞րբ եւ որո՞ւ կողմէ) այդ մասին տնօրինել կարելորդ:

Թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը պէտք է հրաժարի, ես այդ կարծիքը յայտնեմ եւ արդէն շատոնց, դեռ անցեալ տարուայ Օգոստոսի վերջերը Էվիանի մէջ գումարուած Պատուիրակութեան ժողովին՝ Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութենէն յետոյ բացարձակապէս աւելորդ համարելով անոր պաշտօնավարութիւնը եւ աւելորդ համարելով նոյնպէս այդ մասին որեւէ consultation, Ազգային Համագումարի որոշումը իմ կարծիքովս բացայայտ ըլլալով այդ ցուցմունքը տուած ըլլալով մեզի, եւ Սէվրի Դաշնագրով զօնուած Հայաստանի

Հանրապետության շահույց պաշտպանությունը մնալով հանրապետության կառավարության եւ իր Փարիզի Պատուիրակության իրաւասութեան բացարձակ սահմանին մէջ:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ հայոց արդար պահանջներուն իրականացման եւ հոն կեդրոնացած մեր երկու հարիւր հազար հայրենակիցներու վտանգուած շահերու պաշտպանութեան գործին՝ իմ կարծիքովս այդ պաշտօնը պէտք է յանձնուէր Կիլիկիոյ հայոց կողմէ ընտրուած յատուկ մարմնի մը:

Ես այսօր ալ կը մնամ անցեալ տարուայ Օգոստոսին յայտնած իմ կարծիքիս վրայ թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը պէտք է հրաժարի, բայց իմ պարզ դատողութեանս մէջ չեմ կրնար ըմբռնել թէ ի՞նչ իրաւունքով անիկա կը թելադրէ Համազգայինին ընտրել նոր Պատուիրակութիւն մը եւ թէ վերջապէս Ազգ. Պատուիրակութեան մեծամասնութիւնը, որ ռամկավարութեան անունով կ'երդնու, յանուն ո՞ր ռամկավարական օրէնքին այդ Պոլսոյ Համազգային Ժողովէն բխած պատուիրակութեան կը ճանչնայ իրաւունքը ներկայացնելու ամբողջ հայութիւնը, Նոր-Բայազետէն մինչեւ Չոք-Մարգուան՝ կոխել անցնելով Հայաստանի Հանրապետության արիւնկուայ մարմնին վրայէն՝ առանց ստուգել մինչեւ անգամ ուզելու թէ արդեօք իրաւ մահացած է անիկա:

Ազգ. Պատուիրակութեան մեծամասնութիւնը իր Յունուար 11-ի արձանագրութեան մէջ կ'ըսէ.

«Le Traité de Sèvres ayant été signé le 10 août dernier, la Délégation Nationale évita, à partir de cette date, de s'ingérer dans des questions qui, aux termes de ce Traité, étaient de la compétence et de la juridiction du Gouvernement Arménien, ainsi que dans les relations de celui-ci avec Gouvernement Alliés.»⁹³

Խոհականութիւնն իսկ կը բարբառի այդ ուշ մնացած յայտարարութեան մէջ. յայտարարութիւն՝ որուն հրապարակումը, Մէլիի Դաշնագրին ստորագրութեան վաղորդայինն, պիտի կրնար կասեցնել բոլոր այն անօգուտ ու վնասակար վէճերը, որոնց մէջ յամեցան, թուլցան ու մաշուեցան ազգին կենդանի ուժերը:

Այդ տեսակէտը, իմ համեստ կարծիքովս, Պարոն Նախագահ, պէտք է ծառայէ նաեւ իբր հիմունք մեր այսօրուայ քաղաքականութեան, որովհետեւ զայն խախտելու եւ փոխելու համար Ազգ. Պատուիրակութեան առաջ բերած բոլոր փաստերը ո՛չ իրաւական եւ ո՛չ ալ օրինական ոչ մէկ հիմունք չեն ներկայացներ:

Ազգ. Պատուիրակութեան Յունուար 11-ի որոշմնագիրը կ'ըսէ.

«D'une part la chute de M. Venizélos, après les dernières élections en Grèce, met sur le tapis la révision ou tout au moins l'amendement du Traité de Sèvres, dont un remaniement pourrait compromettre les intérêts arméniens, d'autre part l'invasion par les Kémalistes des territoires de la République d'Erivan et l'établissement du régime soviétique imposé à cette République, portent une grave atteinte à la liberté et à l'indépendance de l'Arménie.»⁹⁴

Ու հիմնուելով այդ փաստերուն վրայ Ազգ. Պատուիրակութեան մեծամասնութիւնը կ'եզրակացնէ.

«Il en résulte qu'à l'heure actuelle il ne s'agit plus de défendre uniquement la cause des territoires arméniens irrédimés, mais bien celle de tous les territoires de l'Arménie.»⁹⁵

Այսինքն Պոլսոյ Համազգային Ժողովի կողմէ ընտրուելիք Ազգ. նոր Պատուիրակութիւնը պէտք է ինքը ձեռք առնէ ամբողջական Հայաստանի դատին պաշտպանութիւնը, ուրանալով գոյութիւնն իսկ Հայաստանի Հանրապետության սահմաններուն մէջ ապրող երկու միլիոնի մօտ ժողովուրդին ալ, անոր հարազատ խորհրդարանին ալ, անոր օրինաւոր կառավարութեան ալ, անոր Փարիզի Պատուիրակութեան ալ: Եւ Ազգ. Պատուիրակութեան զգաստ մեծամասնութիւնը, հանդերձանք բաժնելու իր շուարուն անապարանքին մէջ, կ'առնէ քայլերուն ամենքէն պատասխանատուն, ազգին մէկ հատուածը միւսին դէմ զինելու, Պետութեան դէմ

⁹³ Մէլիի Դաշնագիրը ստորագրուած ըլլալով Օգոստոս 10-ին, Ազգային Պատուիրակութիւնը խուսափեցաւ, այդ թուականէն, միջամտելէ հարցերու, որոնք այս Դաշնագրին պայմաններուն համաձայն, կը գտնուէին Հայաստանի կառավարութեան ձեռնհասութեան եւ իրաւասութեան մէջ, ինչպէս նաեւ՝ Դաշնակից կառավարութիւններու հետ ասոր յարաբերութեանց մէջ:

⁹⁴ Մէկ կողմէ Պր. Վենիզելոսի անկումը, Յունաստանի վերջին ընտրութիւններէն ետք, սեղանի վրայ կը դնէ վերաքննութիւնը կամ առնուազն ուղղափոխումը Մէլիի Դաշնագրին, որուն վերամշակումը կրնայ վտանգել հայկական շահերը, միւս կողմէ Քեմալականներու ներխուժումը Երեւանի Հանրապետության սահմաններէն ներս եւ հաստատումը այս Հանրապետության պարտադրուած Խորհրդային վարչակարգին, յրջօրէն կ'ականահարեն Հայաստանի ազատութիւնն ու անկախութիւնը:

⁹⁵ Որպէս հետեւանք, ներկայիս հարցը կը վերաբերի ո՛չ միայն չվերականգնուած հայկական հողամասերու դատին, այլեւ՝ բոլոր հայկական հողամասերու պաշտպանութեան:

ուրիշ պետություն մը հանելու՝ առանց ժամանակ իսկ տալու որ գէթ մէկ հատիկ կանոնաւոր տեղեկագիր հասնի իր ձեռքը երկրին ճշգրիտ կացութիւնը պարզող, առանց նոյնիսկ խորհուրդ հարցնելու երկրի երեկուայ օրինաւոր վարիչներուն, առանց գէթ ձեւականութեան համար կարծիքը հարցնելու Հ. Հ. Փարիզի Պատուիրակութեան՝ որուն պաշտօնատեղին հաստատուած է Ազգ. Պատուիրակութեան կեդրոնավայրէն փողոց մը վեր:

Վէնիզելոսի անկումով Սէվրի Դաշնագրին վերաքննութեան հարցը կը ծագի, կ'ըսէ ձեր որոշմնագիրը: Դաշնակից Պետութեանց ո՞ր պատասխանատու նախարարը այդ տեսակ յայտարարութիւն մը ըրաւ, ո՞ւր հրատարակուեցաւ պաշտօնապէս այդպիսի որոշում: Արեւելքի խաղաղութեան եւ թրքական կնճիռները հարթելու հարցը Գերագոյն Խորհուրդի օրակարգին մէջ անցնելը Սէվրի Դաշնագրի վերաքննութիւն եթէ նշանակէ, ուրեմն Վերսայի Դաշնագիրը ամէն օր վերաքննութեան կ'ենթարկուի, քանի որ անիկա բոլոր հաւաքումներու խորհրդակցութեան մաս կը կազմէ: Վէնիզելոսի անկումը երկու ամիսէն աւելի կ'ընէ արդէն. անկից յետոյ դեռ Յունաստանի թագաւորը իր գահը բարձրացաւ կրկին, անկից յետոյ յունական բանակը նոր յարձակողականի ձեռնարկեց Փոքր Ասիոյ մէջ եւ տակաւին Սէվրի Դաշնագրի վերաքննութեան հարց չկայ սեղանի վրայ: Ինչպէս կարելի է մամուլի տեղեկութիւններու եւ ըսի-ըսաւներու վրայ կոթնելով այդքան պատասխանատու քայլեր առնել:

Ճիշդ է թէ Հայաստանի մէջ սովետական վարչութիւն հաստատուած է, բայց բոլոր փաստերը ցոյց կու տան որ այդ թէժիմը երկրին ծնունդը չէ եւ բռնութեան տակ պարտադրուած է հայ ժողովուրդին: Երկրի հարազատ կառավարութիւնը թուրք եւ պոլշեիկեան միացած պլօքի զինու ուժով վար առնուած է իշխանութենէն, բայց ո՞վ ըսաւ որ անիկա գոյութիւն չունի: Այսօր հալածական եւ ցրուած՝ ո՞վ գիտէ որ անիկա վաղը չպիտի հաւաքուի որոշ տեղ մը, իր շուրջը չպիտի հաւաքէ խորհրդարանի անդամները եւ չպիտի յայտարարէ ինքզինքը երկրի միակ օրինաւոր իշխանութիւնը: Կամ ո՞վ ըսաւ վերջապէս որ այդ կառավարութիւնը տարբեր ծրագիր չունի ապացուցանելու համար իր գոյութիւնը, եւ ինչպէ՞ս կարելի է առանց լսելու մինչեւ անգամ զինքը, խաչ դնել անոր գոյութեան վրայ եւ պատրաստուիլ անոր ժառանգութիւնը բաժնելու:

Նոյնիսկ եթէ այդ կառավարութիւնը, ըլլա՛յ խոհեմութեան համար, ըլլա՛յ Հայաստանի նոր վարչութեան քաղաքականութիւնը փորձելու նպատակով, դեռ ժամանակ մը մութին մէջ մնալ յարմար նկատէ, միթէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը դադրա՞ծ է գոյութիւն ունենալէ: Եթէ Ազգ. Պատուիրակութեան մեծամասնութիւնը կ'ընդունի որ Օգոստոս 10-էն վերջ Սէվրի Դաշնագրով ստեղծուած միացեալ Հայաստանի շահուց պաշտպանութիւնը Հ. Հ. Կառավարութեան կը պատկանէր, ո՞վ է որ կը վարէր, յանուն այդ կառավարութեան, Դաշնակից Պետութեանց հետ հարկ եղած բանակցութիւնները. Հ. Հ. Փարիզի Պատուիրակութիւնը: Այսօր այդ միեւնոյն օրգանը կայ ու կը մնայ, աւելի եւս ուժեղացած շարքերով եւ եթէ կառավարութիւնը դատապարտուած է առժամեայ լռութեան, բարեբախտութիւն է որ անոր իսկական բերանը՝ Հ. Հ. Փարիզի Պատուիրակութիւնը, կը պահէ իր գործելու ամբողջական ազատութիւնը: Ազգային Պատուիրակութիւնը կ'ընդունի որ ասկից առաջ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը միակ իրաւասու օրգանն էր Սէվրի Դաշնագրի գործադրութեան վրայ յանուն հայութեան հսկելու պաշտօն ունեցող: Քանի որ այդ օրգանը կը մնայ անխախտ, քանի որ անիկա մագաչափ իսկ չէ շեղած իր նախկին ուղղութենէն եւ կը շարունակէ պահանջել Սէվրի Դաշնագրին անթերի գործադրութիւնը, չեղեալ համարելով բռնութեան տակ Հայաստանի մէջ ստորագրուած բոլոր հետագայ յանձնառութիւնները, համաձայն կառավարութեան Նոյ. 2 թուականով տուած հրահանգներուն, քանի որ մանաւանդ անիկա կը շարունակէ, ըստ առաջնոյն, պաշտօնապէս ճանչցուիլ Դաշնակից Պետութիւններէն, իբր օրինաւոր ներկայացուցչութիւն Սէվրի Դաշնագրով ստեղծուած Միացեալ Հայաստանի եւ իբր ստորագրող կողմ այդ Դաշնագրին, ինչպէ՞ս բացատրել, Պարոն նախագահ, բոլոր այս իրարանցումը, բոլոր այս անտեղի ու վնասակար ծրագիրները ողջ մարդու մը ժառանգութիւնը բաժնելու: Որքան ատեն որ Դաշնակից Պետութիւնները, յանուն հայութեան Սէվրի Դաշնագրութեան տիրութիւն ընելու իրաւասու օրգան կը ճանչնան Հ. Հ. Փարիզի Պատուիրակութիւնը, ինչպէ՞ս կրնանք մենք չճանչնալ զայն, ձգել ծանօթն ու իյնալ անծանօթին մէջ զարտուղի ու ապօրէն ճամբաներով ստեղծել աշխատելով նոր օրգան մը, որ չենք գիտեր թէ արդեօք պիտի ճանչցուի՞ Դաշնակիցներուն կողմէ:

Զգելով սակայն այս կէտը, որու մասին դեռ չեմ վերջացուցած իմ խօսքս, թոյլ տուէք, Պարոն Նախագահ, որ անցնիմ պատուարժան ժողովիդ որոշման հակօրինական ուրիշ մէկ հանգամանքին:

Ազգային Պատուիրակութեան մեծամասնութիւնը որոշած է իր հրաժարած ըլլալը իմացնել Պոլսոյ Համագային Ժողովին, ինչ որ համագոր է իր հրաժարականը այդ մարմնին ներկայացնելու: Իմ կարծիքովս Պատուիրակութիւնը իրաւունք չունի Համագայինին ներկայացնելու իր հրաժարականը, ինչպէս այս վերջինը չունի իրաւունք այդ հրաժարականը ընդունելու՝ Պատուիրակութիւնը բոլոր ըլլալով համագումարէ մը, որուն

կը մասնակցէին Պոլսոյ համագգայինին կողմէ ընտրուած չորս ներկայացուցիչներու կողքին, Կիլիկիոյ, Միջագետքի, Պարսկաստանի, Պալքաններու, Եգիպտոսի, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի 20-ի մօտ ներկայացուցիչները: Պատուիրակութիւնը իր հրաժարականը կրնայ ներկայացնել միայն այդ Համագումարին, կամ առ ի չգոյէ Համագումարի՝ զայն ներկայացնող բոլոր հաստատութիւններուն: Իսկ ինչ կը վերաբերի այն թելադրութեան որ Պատուիրակութեանդ մեծամասնութիւնը կ'ընէ Պոլսոյ Համագգայինին, իրաւունք տալով անոր յանուն ամբողջ թրքահայութեան նոր եւ աւելի լայն իրաւասութիւններով օժտուած Պատուիրակութիւն մը ընտրելու, եւ չեմ հաւատար, Պարոն Նախագահ, որ Համագգայինը թոյլ տայ ինքզինքին առնելու այդքան պատասխանատու եւ օրինաց հակառակ քայլ մը եւ այդ է պատճառը որ չեմ ուզեր շատ ծանրանալ այդ կէտին վրայ:

Ըսեմ միայն որ Պոլսոյ Համագգայինը իրականութեան մէջ կը ներկայացնէ միայն Պոլսոյ հայութիւնը: Գաւառներու հայութիւնը Պոլսոյ երեսփոխանական ժողովին մէջ ներկայացում է իր նախապատերազմեան պատգամաւորներով միայն: Անոնց ութը տասներորդը մեռած եւ մնացածներուն ալ պաշտօնավարութեան օրինական շրջանը շատոնց լրացած ըլլալով, կարելի է բացորոշ կերպով ըսել ուրեմն թէ գաւառները եւ Կիլիկիոյ նոր հայութիւնը ներկայացում չեն Համագգայինին մէջ, առանց խօսելու Պարսկաստանի, Ամերիկայի, Պալքաններու եւ Եւրոպայի հայ գաղութներուն վրայ, որոնք կը ներկայացնեն այսօր Հ. Հ. սահմաններէն դուրս ապրող հայութեան մեծամասնութիւնը:

Ահա այն գլխաւոր պատճառները, Պարոն Նախագահ, որոնց համար եւ հեռու եմ բաժնել պատ. Պատուիրակութեանդ մեծամասնութեան ստորագրած Յունուար 11-ի որոշմնագիրը:

Ես ոչ միայն չեմ բաժնէր զայն, այլ կը բողոքեմ այդ որոշման դէմ որ ազգին այս ճգնաժամային օրերուն պատճառ պիտի դառնայ նոր ու աղիտալի երկպառակութիւններու, քաղաքացիական կռիւներու, աւելի եւս տկարացնելով մեր արդէն հիւծուած ուժերը եւ հիմնովին վտանգելով մեր դատը:

Ես կը բողոքեմ այս որոշումին դէմ, որ փոխանակ դարմանելու ստեղծուած ծանր կացութիւնը, կ'աշխատի ընդհակառակը լրացնել թուրք եւ պոլշէիկեան դաւադրութեան պակաս թողածը, այսօրուրնէ իսկ մեռած յայտարարելով Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ անոր օրինաւոր Պատուիրակութիւնը, այդպէսով հրաւեր կարդալով Դաշնակիցներուն, որպէսզի նոյնը ընեն նաեւ իրենք:

Ես կը բողոքեմ այս որոշումին դէմ որ Սէվրի Դաշնագրին հիմունքն իսկ կարող է խախտել, սեղանի վրայ բերելով դարձեալ Թրքահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի հարցերը, որոնք այդ դաշնագրով միացած եւ ամբողջութիւն մը կազմած են Հայաստանի Հանրապետութիւն անունին տակ:

Ես կը բողոքեմ վերջապէս այդ որոշումին դէմ, որ կը ձգտի ստեղծել միայն Պոլսէն բխած նոր Պատուիրակութիւն մը, ամբողջ հայութեան անունով խօսելու իրաւասու, առանց հարցնելու կամքը Հ. Հ. սահմաններուն մէջ ապրող մէկ ու կէս միլիոն հայութեան եւ Պարսկաստանի, Կիլիկիոյ, Պալքաններու եւ Ամերիկայի հայ գաղութներուն:

Ընդունեցէք, Պարոն Նախագահ, խորին յարգանացս հաւաստիքը:

ստոր[ագրութիւն] Տք. Նեվրուզ⁹⁶
Անդամ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-Բ-Յ, 2304-2310, *հայերէն մեքենագիր*)

⁹⁶ Բժիշկ Նեվրուզ Ազգային Պատուիրակութենէն հրաժարելէ ետք, յարած էր Ահարոնեանի գլխաւորած պատուիրակութեան՝ անոր կողմէ նշանակուելով որպէս տեղեկատու Ազգային Պատուիրակութեան մօտ: 1922-ի Յուլիսին լուր պիտի տարածուէր թէ Ահարոնեան Նեվրուզի յայտնած է թէ պատուիրակութիւնը նիւթական անձկութեան պատճառով «ստիպուած է գրկուիլ իր աշխատակցութենէն»: Նեվրուզ ձեռնարկներ ըրած է դարմանատուն բանալու համար Փարիզի մէջ եւ տնօրէնը դարձած է «Հայաստանի Զայն անունով թերթի մը, որուն արտօնութիւնը իր անունով առնուած է, եւ որուն խմբագրապետութիւնը պիտի վարէ Հանր. Պատուիրակութեան նախագահին գաւակը, Պ. Վարդգէս Ահարոնեան» («Վերջին Լուր», 22 Յուլիս 1922):

Բարիզ, 22 Յունուար 1921⁹⁷

Ամենապատիւ Տէր,

Իբր շարունակութիւն ընթացիկ ամսոյս 12ի նամակիս, որով պատիւ ունեցած էի Ձերդ Ամենապատուութեան յղելու Ազգ. Պատուիրակութեան վերջին նիստին ատենագրութիւնը, այս անգամ կը ներփակեմ պատճենը նամակի մը որ ստացած եմ Տոք. Նէվրուզէն եւ իմ պատասխանս:

Կարելի է որ Տոք. Նէվրուզ իր նամակը գրած է օր մը հրատարակելու դիտումով եւ այսպէս սխալ առաջնորդել անտեղեակ հանրային կարծիքը: Ասոր համար է որ անոր պատասխանեցի եւ չպիտի վարանիմ, եթէ անիկա հրատարակէ իր նամակը, իմ պատասխանս նաեւ հրատարակելու:

Իր նամակը ամէն պարագայի մէջ կը ցուցնէ թէ ինչպէս իր ներկայութիւնը Ազգ. Պատուիրակութեան մէջ մեզի համար արգելք մըն էր եւ որքան դժուար է շարունակել անոր հետ պաշտօնավարել:

Նշմարեցի որ նոր Ազգային Պատուիրակութեան անուանման վերաբերեալ իմ նամակներուս մէջ խօսած չէի Ձերդ Ամենապատուութեան նոր Համագումարի մը գումարումին խնդրոյն վրայ, որուն մասին կ'ուզեմ ծանօթանալ Ձեր Ամենապատուութեան եւ Համագայիին կարծիք[ին]:

Դիտելի է որ վերջին Համագումարին մեզի թողած *տիրէքթիւ*ին մէջ ուրիշ Համագումարի մը հրաւերին եղանակը չէր որոշուած ճշգրիտ եղանակով մը: Պարզապէս ըսուած է «Ազգ. Պատուիրակութիւնը *պիտի առնէ նախաձեռնութիւնը* հրաւիրելու»: Ասիկա ըսել չէ թէ միայն Ազգ. Պատուիրակութիւնն է որ պիտի ընէ հրաւերը: Երջանիկ եմ [ասոր համար], վասնզի կարծիք յայտնած եմ թէ հրաւերը աւելի կշիռ պիտի ունենար – եւ թէ կոչուած Համագումարը իր կարգին աւելի մեծ հեղինակութիւն պիտի ունենար – եթէ հրաւեր ըլլար ոչ միայն ինձմէ, այլ Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագայիին[ի] թելադրութեամբ եւ միջամտութեամբ, ըստ ծրագիրի մը համաձայնութեամբ ընտրուած:⁹⁸ Երախտապարտ պիտի ըլլայի Ձերդ Ամենապատուութեան եթէ քննէիք այս [հարցը] եւ ծանօթացնէիք Ձեր կարծիքը:

Ընդունեցէք եւայլն

ստ[որագրութիւն] Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-L, ենթաբաժին L1, L110–L111, *հայերէն ձեռագիր*)

* * *

ՆԵՐՂԻՐ

Բարիզ, 22 Յունուար 1921

Տիար Տոք. Նէվրուզ
Նախ[կին] անդամ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիզ

Տի'ար,

⁹⁷ Կու. տանք բնագիրը նամակին հայերէն ձեռագիր թարգմանութեան՝ դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած Փրանսերէն բնագրին հիմամբ կարգ մը հպումներով (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Q278):

⁹⁸ Փրանսերէն բնագիրը յստակ կ'ընծայէ թէ Նուպար գրած է հետեւեալը. «... եթէ հրաւերը ըլլար ոչ միայն ինձմէ, այլ նաեւ Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագայիին գորավիզով եւ մասնակցութեամբ, փոխադարձ համաձայնութեամբ հաստատուած տարագի մը համաձայն»:

Ստացայ այն նամակը գոր պարտք համարած էիք յղել ինձի Ազգ. Պատուիրակության մեծամասնությանը տրուած լուծման որոշումին վրայ:

Այդ երկար նամակը,- որուն չափտի սպասէի նախորդ պաշտօնակիցի մը կողմէ որուն հետ երկարատեւ գործակցած եմ,- ցոյց կու տայ ձեր գայրոյթը, գոր յայտնած էք այնքան նուազ չափաւոր բառերով գորս գործածած էիք եւ կը պարունակէ այնքան սխալ հաւատամքներ որ չեմ կրնար գայն անպատասխանի թողուլ:

Կ'ըսէք թէ հրաւիրուած չէք Յունուար 11ի նիստին որուն մէջ որոշում տրուած է ներկայ անդամներուն միաձայնութեամբ եւ պատուիրակութեան անդամներուն մեծամասնութեամբ: Կը ցաւիմ որ այս կէտին վրայ պարտաւորուած եմ տալու վերջնական հերքում մը: Ձեր իսկ խնդրանքովն էր որ այդ նիստը որոշուեցաւ Երեքշաբթի 11 Յունուարին, վասնզի դուք էիք որ, ոչինչ պատճառով մը եւ ժամանակ շահելու նպատակով, մերժեցիք մերձաւոր Շաբաթ օրը Յունուար 8ին գումարուիլ: Ասով հանդերձ, մեր պնդումներուն վրայ մասնակցեցաք Կիրակի 9 Յունուարի նիստի մը, որուն միջոցին մենք չկրցանք համաձայնութեան մը զայլ եւ բաժնուածատեն որոշուեցաւ որ՝ ինչպէս նոյնիսկ դուք առաջարկած էիք, գումարուիք Երեքշաբթի 11 Յունուարին, տալու համար վերջնական որոշում մը, վասնզի այս որոշումը չէր կրնար այլեւս յապաղիլ: Ուրեմն անակնկալ մըն էր Ձեր այս նիստին չգալը, որոշուած մանաւանդ նոյնիսկ ձեզմէ: Եւ հաւատալով ուրեմն պարզ յապաղումի մը, մենք ձեզի հեռաձայնեցինք ի գուր քանի մը անգամ՝ թէ՛ ձեզի եւ թէ՛ Avenue Marceau: Միայն այնատեն է որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը յայտնի ճշմարտութեան մը առջեւ տեղի տալով եւ նկատելով ձեր բացակայութիւնը դիտումնաւոր, որոշեց գործի ձեռնարկել եւ ժողովի սկսաւ իր անդամներուն մեծամասնութեամբ, ինչպէս օրէն է ամէն խորհրդակցական մարմիններու մէջ: Այդ պարագային մէջ քուէ առնուած է, կը կրկնեմ, ներկայ անդամներու միաձայնութեամբ – դուք միայն բացակայ էիք:

Ասով հանդերձ, ժողովը որոշեց ձեզ հաղորդել բնագիրը որոշումին, ձեզ ազատ ձգելով հոն աւելցնելու ձեր քուէն թեր ու դէմ, վերապահմամբ կամ ոչ: Ինչ որ ըրի ձեզ տեսնելով յաջորդ օրը: Բայց փոխանակ աւելցնելու, ինչպէս սովորութիւն է, ատենագրութեան վրայ այն վերապահումները, գորս դուք անհրաժեշտ կը դատէք ընել, նախընտրած էք ձգտիլ բանալու վիճարանութիւն մը, ինձի ուղղելով նամակ մը, որով պարտաւոր կը կարծէք տալու բողոքի մը դարձումը:

Դուք կ'ըսէք որ, ըստ ձեզ, Ազգ. Պատուիրակութիւն այլեւս գոյութիւն չունի Սէվրի Դաշնագրին ստորագրուելէն ի վեր եւ թէ պարտաւոր է առանց սպասելու լուծուիլ, ինչպէս որ դուք ինձի յայտնած էիք վերջին Օգոստոսին Էվիանի մէջ մեր տեսակցութեանց մէջ: Ես պատասխանած էի այնատեն թէ ես ալ բողոքովին համաձայն ըլլալով լուծումին, այս խնդիրը չի կրնար լուծուիլ Համագումարի թելադրանքներուն համաձայն, առանց Ազգ. մարմիններու խորհուրդը առնելու: Դուք բացարձակապէս հակառակած էիք այս խորհրդակցութեան եւ մենք մերժած էինք, որոշելով որ մենք պիտի ըլլանք համակերպող Համագումարի թելադրանքներուն, գորս դուք հաշուի չառնել կը պնդէիք:

Այսօր, այս խորհրդակցութենէն յետոյ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը որոշած է որ իր *մանտան* վերջացած է: Այս որոշումը կրնար ձեզի տալ կատարեալ գոհացում, եւ չի բացատրուիր իրաւամբ թէ ինչո՞ւ այս մասին գայրացած էք, երբ անիկա իրագործումն է ձեր կարծիքին: Միակ բանը որ կրնայ դիտել տրուիլ ձեր ընթացքին մէջ սա է, որ դուք շարունակած էք մասը կազմել Պատուիրակութեան, բողոքովին համոզուած անոր անօգուտ եւ ապօրէն ըլլալուն:

Չեմ հասկնար, միւս կողմէ, ինչպէս կրնաք ըսել թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր հրաժարականը տուած է Համագայինի,- որուն դէմ դուք կը բողոքէք: Ուրեւ հրաժարական չէ տրուած Պատուիրակութեան ուրեւ անդամի կողմէն, ո՛չ Համագայինին եւ ո՛չ ալ ուրիշի մը, եւ հրաժարականի բառը որոշումին մէջ իսկ չէ տրուած: Այս որոշումին բնագիրը շատ յստակ է: Հոն պարզապէս յայտարարուած է թէ, ըստ Համագումարի թելադրութեան եւ նկատի առնելով պարագաները, «Ազգ. Պատուիրակութիւնը որոշած է, մեծամասնութեամբ, որ իր պաշտօնը վերջացած է եւ թէ Համագումար մը պէտք է հրաւիրուի անուանելու համար նոր Պատուիրակութիւն մը»: Շատ բնական է որ կը սպասուէր մեր կողմէն առաջարկել Համագայինին անուանել նոր Պատուիրակութիւն մը, վասնզի Թուրքիոյ հայերը չէին կրնար մնալ առանց յստակ ներկայացուցիչի արդի ծանր պարագաներուն մէջ, մինչեւ այն բաւական հեռաւոր պահը, ուր ազգային նոր խորհրդաժողովի մը գումարումը պիտի ըլլար կարելի: Բայց կ'երեւակայեմ թէ ան ձեզի օգտակար է ձեր թէզին պահանջներուն համար, հաստատել թէ մենք տուած ենք մեր հրաժարականը եւ ասիկա ձեզի բաւական է գայն հաստատելու համար:

Դուք կը գործածէք նման ընթացք մը այն հատուածին մէջ, ուր դուք կը նուիրագործէք Սէվրի Դաշնագիրը, ընելով պակասաւոր մէջբերում մը, որ կ'այլափոխէ իմաստը: Վերջապէս, խեղաթիւրելով մեր որոշումին նախա-

դասություններն մեկը, դուք անկէ կը քաղէք ձեր գործին եկած եզրակացութիւնները: Գրած ենք որ «Պր. Վենիզելոսի անկումը Սէվրի Դաշնագրին վերաքննութեան կամ առնուազն սրբագրութեան հարցը նոր[էն] մէջտեղ պիտի հանէ»: Բայց ձեր պատճառաբանութեանց պէտքին համար ձեզի համար շատ պարզ թուեցաւ նախադասութեան վերջին բառերը գեղջել (կամ առնուազն սրբագրութեան), եւ անկէ հետեւցուցիք որ մենք հաստատեցինք [թէ] Սէվրի Դաշնագիրը պիտի վերաքննուի, եւ աւելցուցեր էք թէ այս հաւաստումը մեր վրայ ծանր պատասխանատուութիւններ պիտի բերէ: Եթէ բարեհաճիք մեր բանաձեւին բնագիրը ուշադրութեամբ վերստին կարդայ, պիտի տեսնէք որ շատ յստակ կերպով կը յայտնուի անկէ որ ո՛չ միայն վերաքննութենէ մը կը վախճանք, այլ նոյնիսկ որեւէ փոփոխումէ, որովհետեւ, մենք աւելցուցինք «փոփոխում մը պիտի վտանգէր հայկական շահերը»:

Կ'ըսէք որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը այլեւս գոյութիւն չունենալով միայն Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնն է որ այս վայրկեանէս սկսեալ հայ պետութիւնը կը ներկայացնէ: Դժբաղդաբար դուք այս մասին Հանրապետութեան կառավարութեան պետին՝ Պ. Օհանջանեանի հետ վճռական հակասութեան մէջ էք, քանի որ անիկա մեր շրջաբերականին պատասխանին մէջ ինձի՝ պաշտօնապէս գրած է. «Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութենէն վերջը բոլոր պատուիրակութիւնները կը կորսնցնեն իրենց գոյութեան իրաւունքը»: Ուրեմն Երեսնի հին կառավարութեան յայտարարութենէն իսկ կը հետեւի որ Հանրապետութեան հին Պատուիրակութիւնը, ինչպէս նաեւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը դադրած են գոյութիւն ունենալէ. ինչպէ՛ս, այն ատեն, կրնայ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը յաւակնիլ ներկայացնելու այս կառավարութիւնը,- որ արդէն ինքն այլեւս գոյութիւն չունի,- եւ կամ կրնա՞յ ներկայացնել Հայկական Պետութիւնը որ ստեղծուած է Սէվրի Դաշնագրով, քանի որ մասնաւոր հին կառավարութիւնը, որմէ ինքն իր մասնաւոր ստացած էր, թուրքերու հետ ստորագրած դաշնագրին մէջ Սէվրի Դաշնագրէն հրաժարած է: Ահա երկապարսպանութիւն մը, որմէ շատ դժուար պիտի ըլլար խուսափիլ եւ ինչպէ՛ս այս պայմաններուն մէջ կրնայ կարծուիլ թէ ամէն երկիրներու հայերը պիտի կարենային նկատել Հանրապետութեան հին Պատուիրակութիւնը դեռ իբր միակ ներկայացուցիչը հայկական պետութեան:

Իբր եզրակացութիւն, չեմ կրնար կոր Ձեզ հասկնալ, որովհետեւ ի՞նչ բանէ դժգոհութիւն կը յայտնէք: Դուք այն գաղափարը յայտնեցիք որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը պէտք է ջնջուի: Ջնջուեցաւ: Ինչո՞ւ համար ձեր կծու նամակը, որուն մէջ կը գտնեմ մեծիօսիկ նախադասութիւն եւ հասարակ տեղիք,- շատ անգամ լսուած ձեր եւ իմ կողմէ խորհրդածողովներու եւ հրապարակախօսութիւններու մէջ,- ուր կը յայտարարէք թէ մենք կը ջանանք ստեղծել ներքին պայքարներ պետութեան դէմ ուրիշ պետութիւն մը հանելով,- եւ այ՛ս՝ որովհետեւ մենք Համազգայինին հեղինակութեան դիմած ենք,- եւ ուր դուք յառաջ կ'երթաք մինչեւ ըսելու որ նոր Պատուիրակութիւնը «ամբողջ հայերը ներկայացնելու իրաւունքը միայն կրնայ ունենալ Հայկական Հանրապետութեան արիւն- յուայ մարմինը ոտնակոխ ընելով» (sic):

Կարծեմ թէ դուք ալ կը հասկնաք թէ որ աստիճան այս բարձր ճարտասանական ամբաստանութիւնները սխալ են: Եւ չ'արժեր որ ես անոնց վրայ ծանրանամ:

Գալով ձեր կարծիքին Համազգայինի իրաւասութեանց եւ հեղինակութեանց մասին, որ ըստ ձեզ «իրականութեան մէջ մի միայն Կ. Պոլսոյ հայութիւնը կը ներկայացնէ», առաջին անգամն է որ այսպիսի գաղափար մը կ'արտայայտուի: Մեր երկու պաշտօնակիցները՝ պ.պ. Սինապեան եւ Մկրտիչեան, որոնց հետ ես բոլորովին համամիտ եմ, ձեզի ապացուցին թէ որչափ ձեր թէզը անպաշտպանելի է: Ձեզի բացատրեցին որ Պատրիարքարանը պաշտօնապէս ճանչցուած է իբր թրքահայութեան օրինաւոր ներկայացուցիչ, եւ որ Համազգային Ընդհանուր Ժողովը կը ներկայացնէ վերջապէս իրագործուած միութիւնը երեք հայ հասարակութեանց քաղաքային գործերուն համար, եւ որ կը պարունակէ ո՛չ միայն հասարակութեանց պետերը, այլ նաեւ իրենց ներկայացուցիչները որքան մայրաքաղաքին՝ նոյնքան գաւառներուն:

Չեմ ուզեր արդէն վիճաբանիլ ձեզի հետ նորէն այս խնդրոյն վրայ: Իր իրաւասութիւնները եւ իշխանութիւնները ամենէն լաւ գիտցող նոյնինքն Համազգայինին կը վերաբերի հարկ դատած եւ իր իրաւունքներուն համապատասխան տեսած որոշումը տալ:

Ընդունեցէք, Տիար, իմ յարգանացս հաւաստիքը

(Ստր.) Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Ըստ ձեր խնդրանաց ձեր նամակը պիտի կցեմ մեր 11 Յունուարի ժողովին ատենագրութեան իբր յաւելում: Չեմ գիտեր թէ դիտաւորութիւնը ունի՞ք զայն հրատարակելու: Այդ պարագային ես ալ պիտի

ստիպում այս պատասխանը հրատարակելու: Բայց կ'ուզեմ ձեզի առաջուց տեղեկացնել որ եթե դիտա-
ւորություն ունիք վիճաբանություն մը բանալու այս խնդրոյն վրայ, որեւէ նոր նամակ մը անպատասխան պիտի
մնայ:

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-L, ենթաբաժին L1, L101–L108, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 89

Կ. Պոլիս, 29 Յունուար 1921

Վսեմաշուք Պօղոս փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգային Պատուիրակութեան
Բարիզ

Ֆրանսական Բարձր Բովիսերութեան կողմէ Հայ Կաթողիկէ Հասարակութեան Պատր. Տեղապահ Տ.
Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեանի ուղղուած է[ին] հետեւեալ հինգ հարցերը.-

1.- Պոլսոյ Համազգային Ժողովը (Conseil Mixte) Էջմիածնի Կաթողիկոսէն կախում ունի՞ թէ ոչ:

2.- Այս Համազգային Ժողովը իր նախաձեռնութեամբը կրնա՞յ որոշումներ տալ թէ ոչ:

3.- Այս Համազգային Ժողովը յանուն Թուրքիոյ բոլոր հայոց խօսելու իրաւունք ունի՞:

4.- Համազգային Ժողովի կազմութիւնը Բարձր Բովիսերութեան ծանուցումով է թէ ոչ:

5.- Էջմիածնայ Կաթողիկոսը յանուն բոլոր հայութեան խօսելու իրաւունք ունի՞ թէ ոչ:

Այս հարցումներուն՝ խորհրդակցութեամբ հետեւեալ կերպով պատասխանուած է:

Ա. հարցումին պատասխանուած է թէ Էջմիածնայ Կաթողիկոսէն կախում չունի Համազգային Ժողովը:

Բ. Հարցումին պատասխանուած է թէ իր նախաձեռնութեամբ կրնա՞յ որոշումներ տալ:

Գ. Յանուն Թուրքիոյ բոլոր հայութեան խօսելու իրաւունք ունի, երեք հասարակութեանց ներկայացու-
ցիչներէն բաղկացեալ ըլլալով:

Դ. Իր կազմութիւնը Բարձր Բովիսերութեան ծանուցումով է:

Ե. Էջմիածնայ Կաթողիկոսը բոլոր հայութեան հոգեւոր պետն է միայն:

Այս իրողութիւնը Ձեզի կը հաղորդենք որպէսզի դուք ալ գիտակ ըլլաք հարցումներուն եւ տրուած
պատասխաններուն:

Այս խնդիրներով ֆրանսական քովիսերութիւնը շահագրգռուած է ապահովաբար Բարիզէն իրեն եղած
թելադրութեան մը վրայ:

Ֆրանս. կառավարութեան այս շահագրգռութիւնն ալ հաւանօրէն կապ ունի պ. Ահարոնեանի եւ իր
գործակիցներուն կողմէ իր մօտ եղած կարգ մը դիմումներուն եւ տեղեկագրութեանց կամ Կ. Պոլսոյ
Համագումար Երեսփոխանական Ժողովի կողմէ ձեռք առնուած միջոցներուն գտած արձագանգին:

Մաղթելով կարողութիւն եւ յաջողութիւն,

Մնամ աղօթաբար
Պատրիարք Հայոց
Չաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 69–70, *հայերէն ձեռագիր*)

*Ոչ հրատարակելի***Հայ Ազգային Ներկայացուցչություն**

Կը թուի թէ բոլոր կողմերու եւ բոլոր երկիրներու հայերը ընդհանուր առմամբ համաձայն են թէ անհրաժեշտ է որ Արեւելեան հարցի այս կարեւոր հանգրուանին բոլոր հայերը միանան՝ կազմելու համար մէկ խմբաւորում եւ Դաշնակիցներուն առջեւ ունենալու մէկ Ներկայացուցչություն:

Ինչպէ՛ս ձեռք բերել այս արդիւնքը կարելի լաւագոյն պայմաններու մէջ՝ կազմելով այս ներկայացուցչութիւնը այնպիսի տարրերով, որոնք լաւագոյնս թոյլ կու տան հասնիլ իրենց առաջարկած նպատակին: Ի՛նչ պէտք է ըլլան անոր կազմն ու յատկութիւնները: Ատոնք են այն հարցերը, որոնք կը դրուին այսօր:

Հետեւեալ նկատումներուն նպատակն է խնդրին տուեալներուն բացայայտումը, որոշ ցուցումներով, որոնք ունին լուծման նպատակով բնոյթը:

Բայց համաձայնութեան հասնելու համար բացարձակապէս անհրաժեշտ է անտեսել անձերու հարցերը: Ինչ կը վերաբերի ինծի՝ ես լիովին վճռած եմ եւ չեմ կրնար աւելի լաւ ապացոյց տալ, քան Ազգային Պատուիրակութեան կազմալուծումը, որ որոշապէս չէր քուէարկուէր գործակիցներու մեծամասնութեան եւ իմ կողմէ, եթէ որոշած չլլայինք մէկ կողմ քաշուիլ մեր դատին շահերը վեր դասելով բոլոր անձնական նկատումներէ: Վերջնական հանգիստ մը արդէն կարեւոր է ինծի համար, եւ ես համոզուած եմ, որ նոր անձերու դիմած ըլլալով շատ աւելի դիրքութեամբ պիտի յանգեցուի համաձայնութեան:

Խմբաւորումը եւ մէկ Ներկայացուցչութիւն ստեղծելու համար պէտք է մէկ կողմէ հաշուի առնել այն իրողութիւնը, որ Թուրքիոյ եւ Գաղութներու հայերը ցարդ ներկայացնող Ազգային Պատուիրակութեան իրաւասութիւնը վերջ գտած է ըստ վերջին Համագումարի ընտրութեան ատեն իրեն տրուած թելադրութիւններուն:

Բայց, միւս կողմէ, Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, որ իր լիազօրութիւնները ստացած էր Երեւանի վերջին կառավարութենէն, այլեւս չի կրնար գոյութիւն ունենալ, քանի որ այս կառավարութիւնն ինքնին այլեւս գոյութիւն չունի եւ փոխարինուած է խորհրդայինով: Բացի այդ՝ ան չի կրնար գոյութիւն ունենալ, քանի որ Նախկին Հանրապետութեան կառավարութիւնը, որ նշանակած էր զինք, իր անկումէն առաջ յայտարարած էր թէ իր Պատուիրակութեան առաքելութիւնը վերջ գտած էր Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութեամբ: Վերջապէս, ան այլեւս չի կրնար գոյութիւն ունենալ, քանի որ այս նոյն կառավարութիւնը Խաղաղութեան Դաշնագրի կնքեց Քեմալականներուն հետ⁹⁹, որով ան անգոր է անվաւեր հռչակեց Սէվրի Դաշնագիրը, եւ հետեւաբար՝ այս Դաշնագրով ստեղծուած Հայկական պետութեան Կազմութիւնը:

Որպէս հետեւանք, Այդուհանդերձ Կովկասի հայերը, բացի Խորհրդային ռեժիմի ենթականերէն, այսօր արդարեւ ո՛չ կառավարութիւն ունին, ո՛չ ալ Դաշնակիցներու մօտ օրինական ներկայացուցչութիւն:

Այնուամենայնիւ, ըստ որոշ տարաձայնութիւններու, զորս չեմ կրցած ստուգել, կը թուի թէ Հանրապետութեան նախկին Պատուիրակութիւնը, տեսնելով որ այս պայմաններուն մէջ իրեն դժուար կ'ըլլայ շարունակել դեռ եւս ներկայացնել Հանրապետութեան կառավարութիւնը, պիտի փորձէ արդարացնել իր պահպանումը՝ ինքզինք ցոյց տալով որպէս ներկայացուցիչ,- Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութենէն ի վեր,- ոչ այլեւս որպէս Երեւանի Նախկին Հանրապետութեան, այլ՝ Նոր Հայկական Պետութեան: Բայց եթէ այդպէս եղած ըլլար, անպայման պէտք է եզրակացուէր թէ Քեմալականներու հետ Դեկտեմբեր 2-ի Խաղաղութեան Դաշնագիրը կը ստորագրուէր ո՛չ թէ Երեւանի Նախկին Հանրապետութեան կողմէ, այլ՝ նոյնինքն նո՛ր Պետութեան, Երեւանի Նախկին Հանրապետութիւնը բղիսած ըլլալով Սէվրի Դաշնագրէն:

Ինչպէ՛ս կարելի է ընդունիլ, երբ որ այս Կառավարութիւնը կը խզէ այս Դաշնագիրը եւ միեւնոյն ժամանակ կրնայ յաւակնիլ Եւրոպայի մէջ Պատուիրակութիւն մը պահել Սէվրի Դաշնագիրը ստորագրող Պետութիւններու մօտ:

⁹⁹ Ակնարկութիւն Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրին (տեսնել Յաւելուած 80):

Երեւանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, հետեւաբար, ինքզինք փակուած կը գտնէ այս երկրնորանքին մէջ՝

Մէկ կողմէ, ան չի կրնար յաւակնիլ ներկայացնել Երեւանի նախկին Հանրապետութիւնը, որ այլեւս գոյութիւն չունի եւ փոխարինուած է Խորհրդային վարչակարգով:

Միւս կողմէ, ան չի կրնար յաւակնիլ ներկայացնել Սէվրի Դաշնագրէն բոլորած նոր Պետութիւնը,- այդ Դաշնագիրը ստորագրած ըլլալու պատճառաբանութեամբ,- քանի որ անկախաբար այն բանէն թէ Սէվրի Դաշնագիրը դեռ վաւերացուած չէ, պիտի չհասկցուէր թէ ինչպէս պետութիւն մը, որ Թուրքերու հետ ստորագրած է Դաշնագիր մը, որմով կը յայտարարէ թէ Սէվրի Դաշնագիրը անգոր եւ անվաւեր է, կրնայ օգտագործել իր կողմէ խզուած այդ նոյն Սէվրի Դաշնագիրը⁽¹⁾՝ Պատուիրակութիւն մը ունենալու Դաշնակիցներուն մօտ:

Կը տեսնենք թէ այս վերջին դրոյթը առաւել եւս անընդունելի կը դարձնէ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան պահպանումը:

Յայտնուած է կարծիք մը, որ արժանի է քննարկման. այն թէ՝ շահաւոր է պահպանել Հանրապետութեան ներկայ Պատուիրակութեան պահպանումը՝ փոխելով եւ ընդլայնելով անոր կազմը, որպէսզի չընդհատէ Հայկական Ներկայացուցչութեան թելն ու անոր յարաբերութիւնները Դաշնակից Կառավարութիւններուն հետ: Բայց անդրադարձութեամբ՝ մենք պէտք է գիտնանք թէ կասկած չի կրնար ըլլալ թէ, եթէ Դաշնակիցները կը շարունակեն, հակառակ Երեւանի խորհրդային վարչակարգին, յարաբերիլ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ, այս յարաբերութիւնները միայն ժամանակաւոր բնոյթ ունին, չեն հիմնուիր որեւէ օրինական կէտի վրայ եւ հետեւանք են պարզապէս սպասողական դրութեան, մինչեւ այն օրը, երբ Դաշնակիցներն իրենք զիրենք գտնեն բոլոր հայերու կանոնաւոր Ներկայացուցչութեան մը ներկայութեան:

Մենք պիտի աւելցնենք թէ, բացի այս ընդլայնուած նկատումներէն, կարելոր է վերացնել այս Պատուիրակութեան կցուած պիտակը, որուն պահպանումը ոչ միայն անյարմարութիւններ, այլեւ նոյնիսկ վտանգներ կը ներկայացնէ քաղաքական տեսանկիւնէ: Քանի որ Մոսկուայի Սովետները, որոնք տապալեցին Կառավարութիւնը զոր այս Պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ, կրնան Պատուիրակութեան պահպանման եւ Դաշնակիցներու մօտ անոր քայլերուն մէջ տեսնել միայն ընդդիմութիւն եւ նոյնիսկ թշնամանք Երեւանի նոր պոլշէիկ վարչակարգին դէմ: Արդ, պէտք չէ մոռնալ թէ Մոսկուայի սովետները, 1918 Յունուարի իրենց հրամանագրով, ճանցան «Թրքական Հայաստանի Հայոց իրենց պետութիւնն ազատօրէն հիմնելու իրաւունքը, ներառեալ՝ նոյնիսկ իրենց անկախութիւնը»: Հետեւաբար, Թրքական Հայաստանի հողամասերէն կազմուած Պետութեան այս յատուկ նկարագիրն է որ, հայերու շահերէն մեկնելով, կարելոր է տալ Սէվրի Դաշնագրէն բխած Պետութեան եւ Դաշնակից պետութիւններուն մօտ անոր ներկայացուցչութեան: Այս պետութիւնը, ըստ Սեւրի Դաշնագրին, արդէն մեծ մասամբ կազմուած է Թրքական Հայաստանի հողամասերով:

Հետեւաբար, մենք պէտք է խուսափինք ամէն բանէ որ կրնայ փոխել Մոսկուայի կառավարութեան այս լատարամադրութիւնները եւ զայն թշնամացնել մեզի, եւ ատոր համար մենք պէտք է ունենանք նոր ներկայացուցչութիւն՝ նոր անուանակոչութեամբ, որեւէ կապ չունենալով Երեւանի նախկին Հանրապետութեան հետ եւ որ կազմուած ըլլայ բոլոր երկիրներու հայերէ, Կովկասի պոլշէիկներէ որքան Թուրքիոյ հայերէ եւ Գաղութներէ, առանց կուսակցական խտրութեան:

Եւ ապիկա անհրաժեշտութիւն մըն է, այսօր աւելի քան երբեք, երբ կը գտնուինք Լոնտոնի խորհրդածոյցովի գումարման նախօրեակին: Անկախաբար անկէ թէ հայերը կ'ընդունուին Խորհրդածոյցովին թէ ոչ, ակնյայտ է, որ գումարման ատեն, անոնց [հայոց- Վ.Գ.] ներկայացուցիչները պէտք է Լոնտոնի մէջ մշտական շփում ունենան Դաշնակիցներուն հետ՝ պաշտպանելու համար Հայկական Դատը եւ փրկելու՝ ինչ որ հնարաւոր է փրկել Սէվրի Դաշնագրին մէջ իրենց համար սահմանուած նպաստաւոր յօդուածներէն:

Արդ, նախորդ ներկայացումը ցոյց կու տայ թէ Հանրապետութեան նախկին Պատուիրակութիւնը երբեք չի բաւարարէր անհրաժեշտ պայմանները, եւ թէ բովանդակ հայութեան կանոնաւոր ներկայացուցչութիւնը միակն է, որ իրաւասու կրնայ ըլլալ պաշտպանելու ազգային շահերը՝ լսուելու որոշ հաւանականութեամբ. բայց մանաւանդ ցոյց կու տայ թէ, եթէ մեր պահանջները պաշտպանուելու ըլլային միայն Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ, որուն կացութիւնը այնքան անօրինական է որքան՝ անբնականոն, մեր ազգային դատը լրջօրէն վտանգուած պիտի ըլլար, եւ եթէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը այս իրողութիւնն անտեսէր, ամբողջական պատասխանատուութիւնը պիտի ստանձնէր ատոր համար:

Պօղոս Նուպար

(1) Պատուիրակությունը, իր ներկայացուցչական իրաւասութիւնը շարունակելու համար, կը թուի թէ կը հիմնուի բռնի ուժի տակ ստանձնուած պարտաւորութիւններու անվաւերութեան վրայ եւ կ'ըսէ թէ հետեւած է Վարչապետ պարոն Օհանջանեանէ ստացած հրահանգներուն, որոնք, նախատեսելով թուրքերու եւ պոլշեիկներու ներխուժումը, իր Պատուիրակութեան գրած են անգոր եւ անվաւեր նկատել որեւէ դաշնագիր, որ Հանրապետութեան Կառավարութիւնը¹⁰⁰ պարտադրուած կ'ըլլայ ստորագրել: Պատուիրակութիւնն ականյայտօրէն չի գիտակցիր թէ, եթէ այդպիսի փաստարկ ընդունելի ըլլար, ոչինչ պիտի արգիլէր Գերմանիան եւ Աւստրիան պնդելու թէ Վերսայի եւ Սէն-ժէրմէնի Դաշնագրերը եւս անգոր եւ անվաւեր են:

(ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2418–2422, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԳԾ 91

Փարիզ, 5 Փետրուար 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազնութիւն,

Դաշնակիցներուն կողմէ ընթացիկ ամսոյս 21-ին Լոնտոնի մէջ Համաժողով գումարելու յանկարծակի որոշումը մեզ զարմացուց մեր Ազգային Ներկայացուցչութեան տեսանկիւնէն այս տագնապալի պահուն:

Այլեւս ժամանակ չկայ, կը վախճամ, այդ թուականէն առաջ կարենալ կազմելու Ներկայացուցչութիւն մը, ինչպէս թելադրած էի իմ 12 եւ 13 Յունուարի նամակներուս մէջ, որպէսզի Վեհաժողովը իր դիմաց չունենար Հանրապետութեան նախկին Պատուիրակութիւնը, որուն տիտղոսներն առնուազն առարկելի են:

Քանի որ այս Պատուիրակութիւնը չի թուիր բաւական գիտակից ըլլալ իր իսկական կացութեան եւ իր ստանձնած պատասխանատուութեան՝ յաւակնելով շարունակել ներկայացնել բովանդակ հայութիւնը, եւ գրեցի Ծանօթագիր մը, որ կարդացի վերջերս հանդիպման մը ընթացքին Ռուսաստանէն երեւելի հայերու հետ, որոնք փափաքած էին հետս խօսակցիլ հարցին շուրջ, յուսալով հասնիլ հասկացողութեան մը:

Արդարեւ, թէւ ան կը յաւակնի գտնուիլ իր լիազօրութիւնը շարունակելու վիճակի մէջ եւ ըլլալ Դաշնակիցներուն կողմէ միակ ճանցուածը, Հանրապետութեան նախկին Պատուիրակութիւնը, այնուամենայնիւ, կը զգայ թէ որքան փխրուն է իր թէզը եւ, հասարակաց բարեկամներու միջոցաւ, կազմակերպած է հանդիպումներ, որոնց եւ ալ հրաւիրուած էի ներկայ գտնուիլ՝ Ն.Վ. Նորատունկեանի եւ Պր. Պապաջանեանի հետ: Ո՛չ Պր. Ահարոնեան եւ ո՛չ ալ իր գործակիցները մասնակցեցան: Կը հաւատամ թէ փաստարկները, որոնք պարզած են այս հանդիպումներուն մէջ եւ կը գտնուին կցեալ ծանօթագրին մէջ¹⁰¹, ազդեցին մեր բարեկամներուն վրայ եւ զիրենք համոզեցին միանալու եւ միակ ներկայացուցչութիւն մը ստեղծելու անհրաժեշտութեան շուրջ Լոնտոնի Վեհաժողովի գումարումէն առաջ: Ցարդ չէինք կրցած համաձայնութեան մը յանգիլ այն յաւակնութեամբ թէ [Հայաստանի] Հանրապետութեան հին Պատուիրակութիւնը կը շարունակէր պահպանուիլ իր ներկայ ձեւով եւ գործել որպէս տեսակ մը Գործադիր Մարմին Գերագոյն Խորհուրդին⁽¹⁾, ուր մուտք պիտի կրնային գործել ոչ-պոլշեիկ հայեր Կովկասէն ինչպէս նաեւ Թուրքիայէն:

Ես նման համադրութիւն մը ընդունելի չնկատեցի այն տխուր փորձառութենէն ետք, զոր ձեռք բերինք մեր

¹⁰⁰ Կարդալ՝ Կառավարութեան Պատուիրակութիւնը:

¹⁰¹ Տեսնել նախորդ՝ թիւ 90 Յաւելումը:

Ամբողջական Պատուիրակություն կոչածին միջոցով, որ միայն անուանապես գոյություն ունեցաւ, քանի որ Հանրապետութեան նախկին Պատուիրակութիւնը զայն երբեք նկատի չէր առած, միշտ գործած էր ըստ կամս, երբեք չէր համակերպած Ամբողջական Պատուիրակութեան որոշումներուն եւ միշտ զայն կը դնէր կատարուած իրողութիւններու առջեւ:

Ես անընդունելի եւ վտանգաւոր կը գտնեմ, ներկայ պայմաններուն մէջ, կրկնել, տարբեր ձեւով մը, նման փորձառութիւն մը: Հետեւաբար, մեր բարեկամները կը փնտռեն տարբեր համադրութիւն մը, որ կրնայ գոհացնել զիս, եւ ես պիտի չթերանամ, եթէ անոնք յաջողին, ինչպէս ջերմօրէն կը յուսամ, անմիջապէս տեղեակ պահել Ձերդ Ամենապատուութիւնը: Այսօրուան համար, պարզապէս ուզեցի Ձեզ տեղեակ պահել եւ Ձեզի դրկել իմ ծանօթագիրս, որ կը վերաբերի փաստարկներուն, որոնց կը յուսամ թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը եւ Համագգայինը համաձայն կ'ըլլան ինծի հետ:

Հանցեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը իմ ամենայարգալիր եւ խոր նուիրումին:

Պօղոս Նուպար

(1) Այս մեծաշուք անունն է որ յառաջ բերուած է:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2417, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*. նոյնին պատճենը՝ տուփ 5, թղթապանակ 5-Ե, Ե38)

ԿՑՈՐԴ

Փարիզ, 6 Փետրուար 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Գրելէ ետք Ազգային Ներկայացուցչութեան մասին փոքրիկ ծանօթագիրը, որ երեկ պատիւը ունեցայ նամակիս հետ դրկելու Նորին Ամենապատուութեանը, իմացայ թէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, իր լիազօրութեան շարունակումը արդարացնելու համար, ուրիշ փաստարկութիւն մըն ալ առաջ բերած է: Ատիկա կը կայանայ յայտարարելու մէջ թէ իր կառավարութիւնն իրեն հրահանգած է անվաւեր համարել որեւէ Դաշնագիր, որ բռնադատուած կ'ըլլայ ստորագրելու: Այս հրահանգները իրեն տրուել են Երեսանի կառավարութեան կողմէ, որ կը նախատեսէր թէ կրնար տեղի տալ զինք շրջապատող թշնամիին ճնշման ներքեւ:

Այս փաստարկութիւնը, որքան ճշմարտակերպ՝ նոյնքան անհիմն, այնուամենայնիւ ինծի թուեցաւ յիշատակման եւ մերժման արժանի իմ ծանօթագրիս մէջ:

Հետեւաբար պատճինահանած եմ 3-րդ էջը, որուն յաւելում մը կատարած եմ յղումով, եւ զայն կցեալ կ'ուղարկեմ Ձերդ Ամենապատուութեան, խնդրելով որ անով փոխարինէք Ձեզի դրկած պատճենիս 3-րդ էջը, որպէսզի ծանօթագիրս ամբողջական ըլլայ¹⁰²:

Հանցեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը ամենայարգալիր եւ խորապէս նուիրեալ զգացումներու:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2416, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

¹⁰² Տեսնել Յաւելուած 90-ի աւարտին գտնուող (1) յաւելումը:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ

Վսեմաշուք
Պօղոս Փաշա Նուպար
ԲԱՐԻՉ

Ստացայ Ձեր 13 Յունուար թուակիր անձնական նամակը որով կարգ մը թելադրություններ կ'ընէիք:

Ձեր նկատողությունները մեր կողմէ խոր ուշադրութեան առնուեցան եւ այն նախապատրաստական խորհրդակցութեանց մէջ որ կատարուեցան Երեսփոխանական շրջանակներու մէջ իմ կողմէ թելադրանքներ եղան որպէսզի գործին տրուէր այնպիսի դարձուածք մը որ համապատասխանէր Ձեր տեսակէտներուն:

Սակայն ինչպէս երեք հոգեւոր պետերու կողմէ գրուած Փետրուար 5 թուակիր նամակին մէջ տեսած պիտի ըլլայ Ձեր Վսեմութիւնը, կարելի չեղաւ կատարելապէս Ձեր փափաքներուն գոհացում տուող բանաձեւ մը անցնել:¹⁰³

Դուրեան Տ. Եղիշէ Արքեպս.ի, Բրօֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանի, Տքթ. Դաւիթեանի, Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի, Հայկ Խօճասարեանի, Աւետիս Թէրզիպաշեանի եւ այլոց ներկայութեան կատարուած խորհրդակցութեան մը մէջ Ձեր նամակներն ու անոնց յարակից գրությունները նկատի առնուեցան եւ ուսումնասիրուեցան:

Նոյնպէս կացութիւնը քննուեցաւ եւ Դաշնակցականներու բոլոր առարկությունները նկատի առնուեցան եւ վերջապէս ընդհանուրին համամտութեամբ պատրաստուեցաւ այն բանաձեւը որուն պատճէնն ալ դրկած էինք Փետրուար 5-ի նամակով ներփակ:¹⁰⁴

Այս բանաձեւին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի, մեծ զգուշութիւն եղած է Սէվրի Դաշնագրին յիշատակութիւնը չընելու, ինչպէս նաեւ Պ. Ահարոնեանի պաշտօնը չժխտելու համար:

Ինչպէս յայտնի է, Դաշնակցականք, չենք գիտեր որքան անկեղծութեամբ, վերջին օրերս մէջտեղ նետած էին առաջարկ մը որուն համաձայն Պ. Ահարոնեան պիտի մնար իբր ներկայացուցիչ Հայոց, ենթարկուելով խորհրդակցական ժողովի մը պարտադիր որոշումներուն:

Այդ խորհրդակցական ժողովին նախագահութեան պիտի կոչուէր Ձեր Վսեմութիւնը: Այս կերպով երկուութիւնը պիտի ջնջուէր եւ Հայկական միակ խնդրոյն համար իբր թէ միակ Պատուիրակութիւն մը գործած պիտի ըլլար:

Սակայն այս առաջարկին բուն նպատակը սա էր որ կերպով մը Ազգ. Պատուիրակութիւնը ջնջուէր եւ Պ. Ահարոնեանը մնար առանձին, քանի որ այդ պարտադիր որոշումները չգործադրած ատեն զինքը պաշտօնանկ ընէր: ձեռնհաս հեղինակութիւն մը գոյութիւն չունէր:

Ազգ. Պատուիրակութեան կազմալուծման որոշումը կը հասներ Կ. Պոլիս այնպիսի պահու մը, ուր ամենէն աւելի յոյսեր դրուած էին իր վրայ: Հետեւաբար առաջին տպաւորութիւնը չափազանց ծանր եղաւ: Ամէն որ կը մտածէր թէ Ձեր Վսեմութիւնը յուսահատութենէն կը լքանէ ամբողջ դատը այսքան վճռական լուրջի մը: Այս

¹⁰³ Յիշեալ նամակին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

¹⁰⁴ «Հայոց Միացեալ Ժողովը [Համագգային Խորհուրդը- Վ.Դ.], գործելով որոշումներովը հայ երեք յարանուանութիւններու ազգային ժողովներուն եւ յանուն Թուրքիոյ բովանդակ հայութեան, այսու Նորին Գերագանցութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի կու տայ ամբողջական լիազօրութիւն՝ հետապնդելու եւ իրագործելու Մեծ Դաշնակից եւ յարակից տէրութիւններու, եւ յատկապէս Արեւելքի հարցերուն համար Լոնտոնի մօտակայ Միջ-Համաձայնական Խորհրդա-ժողովին առջեւ պաշտպանութիւնը Հայ ազգի իրաւունքներուն եւ շահերուն, եւ ստորագրել այս նիւթին վերաբերող բոլոր դիւանագիտական փաստաթուղթերն ու վաւերագրերը, որպէս իր պատշաճօրէն իրաւասու լիազօր պատուիրակը:

Տրուած ի Կոստանդնուպոլիս Փետրուարի հինգերորդ օրը, հազար ինն հարիւր քսանմէկին» (ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Խ, Խ683, *Ֆրանսերէն մէքենագիր*):

առաջին տպաւորութիւնը յետոյ քիչ քիչ անցաւ եւ խորունկ կերպով քննուեցաւ խնդիրը:

Ամէն ոք կը փափաքէր որ Զեր Վսեմութիւնը ըլլար ընդհանուր ազգին միակ Պատուիրակութեան Նախագահը, սակայն ասոր համար օրինական բազմապիսի դժուարութիւններ տեսնուեցան:

Նախ դիտելի էր որ Թրքահայութեան ներկայացուցիչ մարմինները բնաւ իրաւունք չէին ունեցած անցեալին մէջ եւ այսօր ալ ներկայիս չունէին ռեւէ կերպով Ռուսահայոց անունով,- հիմա թրքահայերէն աւելի բազմաթիւ,- խօսելու: Հետեւաբար Համագումարը չէր կրնար ընդհանուր Հայութեան անունով քայլ մը առնել, այլ սոսկ Թրքահայութեան, որուն իրական ներկայացուցիչն էր: Ուստի մեր ձեռնհասութենէն վեր էր այսպիսի բան մը ընել:

Կը մնար քննել թէ գոնէ կրնա՞ր ուրանալ Պ. Ահարոնեանի մեր անունով խօսելու իրաւունքը, եթէ զինքը լսել ուզէին: Ասիկա ալ յարմար չդատուեցաւ:

Պ. Ահարոնեան պետութիւններէն ճանչցուած Միացեալ Հայաստանի,- այսինքն՝ թէ՛ Ռուսահայոց եւ թէ՛ Թրքահայոց,- կառավարութեան ներկայացուցիչն էր երբեմն, հետեւաբար երբ պետութիւնները դեռ գոյութենէ դադրած Երեսնի կառավարութիւնը կը ճանչնային եւ պիտի տային իրաւունք թէ՛ Ռուսահայոց եւ թէ՛ Թրքահայոց անունով խօսելու, իսկ եթէ չեն ճանչնար զայն իբր ներկայացուցիչ – քանի որ Հայաստան պոլշեիկ է եւ հետեւաբար Դաշնակիցներուն ոչ բարեկամ – այն ատեն աւելորդ էր եւ անհրաժեշտութիւն մըն էր որ ուրիշ մը ստանձնէր Հայոց մասին խօսելու իրաւունքը:

Սակայն կը մտածուէր թէ Հ. Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը լսուելու պարագային վերջապէս Պ. Ահարոնեան ձայն մը պիտի ունենար որ անշուշտ ի վնաս ազգին չէ որ պիտի գործածէր, այլ պիտի ջանար զայն յօգուտ ազգին կիրարկել:

Եթէ Թրքահայերը զինք չճանչնային, իր հեղինակութիւնը եւ ձեռնհասութիւնը ուրանային, թերեւս պետութիւնները Թրքահայոց տեսակէտը ընդունէին. սակայն ռեւէ հաստատուն ապահովութիւն եւ հաւաստիք ո՛չ ստացուած էր եւ ո՛չ ալ տրուած, որքան Պ. Ահարոնեանի լսուելուն նոյնքան նաեւ նոր կարգուած Պատուիրակութեան ճանչցուելուն մասին:

Հետեւաբար, նոյնիսկ ամենափոքր հաւանականութիւն մը պէտք չէր արհամարհել եւ ռեւէ միջոց կամ խողովակ Հայոց ձայնը լսելի ընելու համար պէտք չէր որ խափանուէր:

Յայտնի է Զեր Վսեմութեան թէ Պ. Ահարոնեան թրքահայ շրջանակներու մէջ մեծ վստահութիւն չի վայելեր, հետեւաբար եթէ համակերպեցան այս զիջումն ընելու եւ անոր պաշտօնը չմերժելու, պարզապէս հայրենասիրութենէ թելադրուած էին:

Դաշնակցականները շատ լաւ գիտնալով այս պարագան եւ վստահ գիտնալով թէ Թրքահայերը ռեւէ կերպով իրենց դատը չեն ուզեր վստահիլ Պ. Ահարոնեանի, մէջտեղ նետած էին զայն խողովակ մը դարձնելու առաջարկը, իրեն տալով խորհրդականներ, որոնց որոշումները պիտի ըլլային պարտադիր:

Համագումարի մէջ Դաշնակցականաց կողմէ խօսող Պարոնը նոյնիսկ առաջ գնաց ըսելու համար թէ այս միջոցիս Բարիզ հաւաքուող անձերը – որոնք խորհրդաժողով պիտի կազմեն, իրենց օրակարգին վրայ ունին երկու Պատուիրակութիւնները միացնելու հարցը:

Նոյնիսկ Զօր. Սեպուհ, որ քանի մը օր առաջ Բարիզ ուղևորեցաւ, հոս ինծի հետ ունեցաւ տեսակցութիւն մը, որուն ընթացքին Բարիզ ուղևորութեան նպատակներէն մէկը ցոյց կու տար երկուութիւնը ջնջել եւ հարկադրել որ երկու Պատուիրակութիւնները ազգին այս ճգնաժամին մէջ իրարու միանան եւ միասին գործեն:

Իր խօսքերը որքան անկեղծ էին ինծի մութ կը մնայ, սակայն ասիկա ապացոյց մըն է թէ Դաշնակցական շրջանակներու մէջ ալ Պ. Ահարոնեանի նախկին ուղղութեան դէմ գանգատ կայ եւ այսօր ըմբռնած են Ազգ. Պատուիրակութեան դէմ իրենց բռնած ընթացքին սխալ մը ըլլալը եւ համոզուած են թէ ժողովուրդին ստուար մեծամասնութենէն դատապարտուած է:

Այս պայմաններուն մէջ մեծ անխոհեմութիւն մը պիտի ըլլայ յայտնի հակառակութիւն ստեղծել նորէն ու ներքին պայքարի ծնունդ տուող քայլ մը առնել: Հետեւաբար որոշուեցաւ, առանց վնասելու Պ. Ահարոնեանի գործունէութեան – եթէ կարելիութիւն կայ իրեն համար գործելու – ստեղծել նոր Պատուիրակութիւն մը Թրքահայոց կողմէ եւ անոնց համար:

Այս մասին յունական Պատրիարքարանի ընթացքը լաւագոյն թելադրական օրինակը կրնայ հանդիսանալ Հայերուս համար: Անոնք ալ այսօր Աթէնքի մէջ ունին կառավարութիւն մը որ հանգի չէ Դաշնակիցներուն եւ

չազատագրուած յունաց: Հակառակ անոր որ Աթենքի կառավարութեան ներկայացուցիչները հրաւիրուած են Լոնտոն եւ պիտի լսուին, Յունաց Պատրիարքարանը իր կարգին չազատագրուած Յոյները եւ իրենց ներկայացուցիչ մարմինները լսելի ընելու համար կարգեց մարմին մը, առանց Աթենքի կառավարութեան դէմ գալու:

Նոյնը եւս պատշաճ դատուեցաւ որ ընէ Հայոց Պատրիարքարանը իբր ոչ-ազատագրեալ կեդրոն, եւ որոշուեցաւ ունենալ յատուկ ներկայացուցչութիւն որպէսզի անիկա, առանց հակասելու կամ ուրանալու Հ. Պատուիրակութիւնը, ինքն ալ գործէ յանուն Թուրքիոյ Հայոց, որոնց պահանջները կը կազմեն բուն հիմնը Հայկական Խնդրոյն:

Դաշնակցականները համամիտ չեն որ ռուսահայ եւ թրքահայ դատերն իրարմէ անջատուին: Այս գաղափարը մեր ամէնուն ալ մտքին մէջ տեղ ունի, քանի որ մասնաւորապէս Երեւանի Հանրապետութեան մէջ խտացած է Հայութեան ստուար մասը եւ Թրքական Հայաստանի բնակչութեան գրեթէ մեծ մասը բնաջնջուած: Հետեւաբար բաղձալի է որ Երեւանի Հանրապետութիւնը անբաժան մաս կազմէ Հայաստանի, սակայն եթէ անկարելի նկատուի անիկա, Սովիեթական թէժիմին պատճառով որ անիկա ընդունած է եւ Երեւանի Հանրապետութեան խնդիրը Ռուսական Հարցին կցուի, այն ատեն փափաքելի չէ անշուշտ երկու Հայաստան չստեղծելու գգուշութեամբ վտանգել նաեւ Թրքահայաստանի ազատագրութեան հարցը, անոր ալ լուծումն անպայման յետաձգելով:

Ասոր համար, կրկին անհրաժեշտութիւն մը համարուեցաւ Թրքահայ անջատ Պատուիրակութեան մը կազմութիւնը:

Ահա այն գլխաւոր ազդակներն որոնք տուն տուին Փետր. 4-ին քուէարկուած բանաձեւին, որուն խմբագրութեան ձեւը կը կարծեմ թէ Ձեր Վսեմութիւնն ալ պիտի արդարացնէ վերոյիշեալ պատճառներով եւ զայն իրագործելու պիտի աշխատի:

Յուսալով որ առիթը պիտի ունենամ ստանալու Ձեր նպատաւոր պատասխանը,

Միշտ աղօթող եւ բարեմաղթող Ձեր յաջողութեան,

Պատրիարք Հայոց
Զաւէն

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 71–77, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 93

11 Փետրուար 1921

ԱՆՁՆԱԿԱՆ

Վսեմաշուք
Գաբրիէլ Էֆէնտի Նորատունկեան
Բարիզ

Համագումար Երեսփոխանական Ժողովի Փետրուար 4-ի նիստին մէջ քուէարկուած բանաձեւի մը համաձայն Ն. Վ. Պօղոս Փաշա Նուպար լիազօրուեցաւ կազմելու Պատուիրակութիւն մը Թուրքիոյ հայոց կողմէ, անհրաժեշտ դատուած դիմումները կատարելու համար:

Իբր նախագահ ժողովին եւ իբր պատրիարք՝ ազգային ամէն շրջանակներու մէջ ունեցած իմ յարաբերութիւններուս բերմամբ Ձեր Վսեմութեան կը հաւաստեմ թէ հանրային կարծիքը, պաշտօնական ու անպաշտօն ամէն կարգի մարդիկ, նոյնիսկ կուսակցական շրջանակները, գրեթէ միահամուռ կը փափաքին Ձեր Վսեմու-

թիւնն եւս տեսնալ նոր պատուիրակութեան մէջ:

Թե՛ ժողովէն առաջ կատարուած խորհրդակցութեանց եւ թե՛ ժողովին մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութեանց միջոցին յանուանէ մատնանշուած միակ անձնաւորութիւնն էիք որուն անունին շուրջը ռելէ տարակարծիքութիւն չկար: Նոյնիսկ մտածուեցաւ պահ մը բանաձեւին մէջ Ձեր Վսեմութեան անունն ալ դնել, սակայն յետոյ ոմանք դիտել տուին թէ գուցէ ինչ ինչ նկատումներով Ձեր Վսեմութիւնը չպիտի ուզէր իր անունը տեսնել այդ բանաձեւին մէջ եւ ասոր համար էր որ որոշուեցաւ յատուկ կերպով խնդրել Ն. Վ. Պօղոս Փաշա Նուպարէն որ Ձեր Վսեմութեան գործակցութենէն անպատճառ օգտուի:

Ձեր Վսեմութեան հռչակուած կարողութիւնը, ծանօթ հեռատեսութիւնը եւ անժխտելի ձեռնհասութիւնը,- ազգին այս ճգնաժամային վայրկեաններուն մէջ,- ազգը կը սպասէ որ ի սպաս հայրենիքին փրկութեան տրամադրելու ազնուութիւնն ունենաք:

Ասոր համար պարտք կը համարիմ Ձեր Վսեմութեան դիմել այս անձնական նամակովս եւ խնդրել որ, ինչպէս միշտ ազգին կողմէն Ձեր Վսեմութեան եղած ամէն կոչերուն սիրայօժար պատասխանած եւ մեծագոյն չափով օգտակար հանդիսացած էք, ներկայ վայրկեանին ալ կացութեան ճգնաժամային հանգամանքը եւ Ձեզի պէս կարող ու ձեռնհաս անձերու անհրաժեշտ կարօտութիւնը նկատի առնելով, չվարանիք Ձեր աջակցութիւնը ընծայելու նոր պատուիրակութեան՝ անոր բերելով Ձեր գործնական ու դրական մասնակցութիւնը:

Ձեր մասնակցութիւնը հարկ է ըսել թէ մեծագոյն գրաւական մը պիտի համարուի, հանրային կեանքին մէջ մեր դատին բոլորովին անյոյս վիճակ մը առած չլլայուն համար, եւ ժողովուրդը, որ վերջերս շատ բարոյալքուած է, պիտի յուսադրուի, Ձեր Վսեմութեան պէս հռչակուած քաղաքագէտի մը իր դատին փարած ըլլալը տեսնելով:

Ժողովուրդին ու ազգային ամէն ժողովներու եւ խորհուրդներու տրամադրութեան մասին արդէն գրուած է *պաշտօնասպէս* Ն. Վ. Պօղոս Փաշա Նուպարի, որ վստահ եմ թէ պիտի դիմէ Ձեր Վսեմութեան:

Ես թե՛ իբր Պատրիարք եւ թե՛ իբր սոսկական [անհատ]՝ անսահման ուրախութիւն մը պիտի ունենամ, եթէ Ձեր Վսեմութիւնը յօժարի չմերժելու իրեն եղած այս առաջարկը. վասնզի ասիկա առհաւատչեայ մը պիտի ըլլայ գործին յաջողութեան համար,- համոզում՝ որ հոս ընդհանուր է եւ որուն ես ալ մասնակից եմ,- գիտակ ըլլալով Ձեր կարողութիւններուն, որոնց բազմաթիւ ու անժխտելի ապացոյցներն անձնապէս տեսած եմ:

Մասնաւորապէս իբր քաղաքագէտի մը, որ խորապէս ուսումնասիրած է Արեւելքի խնդիրը իր ամէն կողմերովը եւ նոյնիսկ անոր վարիչ ուղղութիւն տուած է, Ձեր գործակցութիւնը նոր պատուիրակութեան մէջ համոզուած եմ թէ կրնայ շատ կարեւոր դեր մը կատարել եւ անհունապէս օգտակար ըլլալ:

Ասոր համար թախանձագին կը խնդրեմ որ չզլանաք Ձեր աջակցութիւնը նորընտիր պատուիրակութեան:

Ձեր հայրենասիրական զգացումներուն վրայ վստահ, ես կը հաւատամ թէ չպիտի մերժէք այս առաջարկը, եթէ շատ զօրաւոր պատճառ մը չունենաք. սակայն ինչ որ մասնաւորապէս պիտի խնդրէի սա էր որ չվարանէիք գերագոյն զոհողութեան առջեւ նոյնիսկ անկարելին ընելով, ընդունելու համար այս պաշտօնը, որ ապահով կրնաք ըլլալ թէ ազգը ամբողջ Ձեզի կը վստահի:

Օրհնելով զՁեզ եւ Ձեր ընտանիքը եւ մաղթելով Ձեզ արեւշատութիւն ու կարողութիւն՝

Մնամ աղօթարար

Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 78-81, *հայերէն ձեռագիր*)

Լոնտոն, 15 Փետրուար 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Առջի օր Ձերդ Ամենապատուութեան գրելէս ետք, ստացայ իր ընթացիկ ամսուան 5-ի երկար նամակը՝ ինծի հաղորդելով Համագումարի քննարկումները, որոնք նախորդած են նոր պատուիրակութեան մը կազմութեան պաշտօնը ինծի յանձնելու որոշման:

Ես մեծագոյն հաճոյքով տեսայ որ լիովին համաձայն եմ Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագումարի բոլոր կէտերուն հետ, եւ որ մասնաւորապէս Ձեր տեսակէտները Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կացութեան եւ մեր վարմունքը կարգաւորելու անհրաժեշտութեան վերաբերեալ այնպէս, ինչպէս Դաշնակիցները կը վերաբերին անոր հետ, ճիշդ ատոնք են որ զբաղեցուցած են զիս, ինչպէս Ձերդ Ամենապատուութիւնը կրնայ արդէն տեսնել իրեն գրած նամակներու մէջ, որոնք խաչաձեւուած են իր գրածին հետ: Վերջապէս, ես լիովին համաձայն եմ Նոր Պատուիրակութեան հետեւելիք ծրագրին վերաբերեալ եզրակացութիւններուն հետ՝ ուզելով որ Սէվրի Դաշնագիրը մնայ անեղծ, որ Կիլիկիոյ տրուի հնարաւոր ամենալայն ինքնավարութիւն մը, եւ եթէ Ռուսական Հայաստանի հարցը կը մնայ շաղկապուած նոյնինքն Ռուսիոյ հարցին, Թուրքիոյ հայկական նահանգներու հողամասերը, որոնք, Սէվրի Դաշնագրին համաձայն մաս պէտք է կազմեն Հայկական Պետութեան, այդուհանդերձ պէտք է կազմեն այն պետութիւնը, որ դրուած է Տէրութեան մը հոգատարութեան ներքեւ:

Ես առաւել եւս ուրախ եմ, որ ինքզինքս կը գտնեմ Համագումարին հետ միտքերու կատարեալ հաղորդակցութեան մէջ, որ ճիշդ այն ծրագիրն է, որ ես անձնապէս որոշած եմ ապագայ Պատուիրակութեան համար եւ որ արդէն հաղորդած եմ մեր ընկերներուն Անգլիա, ի միջի այլոց՝ Պրիթիշ Արմիսիա Կոմիտէին, որ խոստացաւ աջակցիլ անոր:

Այս ըսելէ ետք, կ'ուզեմ վերադառնալ այն անթիւ դժուարութիւններուն, զորս ունինք մեր առջեւ: Ինչ կը վերաբերի Պատուիրակութեան կազմին, ուրախ եմ յայտարարելու Ձերդ Ամենապատուութեան որ Նորատունկեան Էֆէնտիին որկուած հեռագիրը յառաջացուց այն յոյսը, զոր կ'ակնկալէի, եւ որ երէկ գիշեր Նորին Վսեմութիւնը ինծի խոստացաւ իր աջակցութիւնը: Ես հոս նմանապէս ունիմ Պր. Սինապեանի խոստումը. բայց անհամբեր կը սպասեմ պատասխաններուն այն հեռագրերուն, զորս, անկասկած, Ձերդ Ամենապատուութիւնը որկած է Գոյումճեան փաշային եւ Ոսկան Էֆէնտիին, ինչպէս նաեւ Փրոֆեսոր Տէր-Յակոբեանի պատասխանին: Պր. Պապաջանեանը եւս ինծի խոստացաւ իր համագործակցութիւնը, բայց որպէս Խորհրդական եւ ոչ որպէս Պատուիրակութեան անդամ, քանի որ Նորատունկեան Էֆէնտին ունի այն կարծիքը թէ, եւ ես համաձայն եմ իրեն հետ, մեր Պատուիրակութիւնը բացառապէս կազմուած պէտք է ըլլայ Թուրքիոյ հայերէն, եւ թէ մենք միեւնոյն ժամանակ պէտք է խուսափինք զանազան քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարներ բերելէ՝ մենք մեզ չէզոք հողի վրայ պահելու համար:

Բայց նոյնիսկ ենթադրելով որ երեք անձնաւորութիւնները, որոնց պատասխանին կը սպասենք, ընդունին եւ Պատուիրակութիւնը կարելի ըլլայ կազմել, ասիկա պէտք չէ մեզի անտեսել տայ պէտքը, որ արդէն մատնանշեցի Ձերդ Ամենապատուութեան, մեր ուժին ներած չափով ընելու ամէն բան, որ կազմենք համախմբումը: Ես նոր հանդիպում չեմ ունեցած Ռուսիոյ մեր հայրենակիցներուն հետ, եւ կը վախճամ թէ ասոր պատճառը եղած ըլլայ Պր. Ահարոնեանի անհաշտ ընթացքը, որ կարծես յոյս ունի որ համախմբումը չստեղծուելու եւ Լոնտոն երկու պատուիրակութիւններ ներկայանալու պարագային՝ միայն իրը պիտի ընդունուի: Ինչպէս արդէն գրած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան, կը նախատեսեմ որ Դաշնակիցներու ընթացիկ տրամադրութիւններուն ներքոյ ահա թէ ինչ իրապէս կրնայ պատահիլ: Այս առաւել թերթերը կը հրատարակեն Reuter-ի կցեալ պաշտօնական հաղորդագրութիւնը, ուր կ'ըսուի թէ, եթէ երկու առանձին թրքական պատուիրակութիւններ ներկայանան Վեհաժողովին, պիտի ընդունուի միայն Բարձր Դրան պատուիրակութիւնը: Որոշ է թէ նոյն պատասխանը

պիտի տրուէր մեզի, եթէ Լոնտոն հասնէինք երկու ինքնուրոյն պատուիրակութիւններով. եւ սա է որ Պր. Ահարոնեանը կը մղէ չհաճիլ միակ Պատուիրակութեան կազմութեան:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը կը տեսնէ թէ որքան դժուար պիտի ըլլար մեր պատուիրակութեան դերը, ասիկա՝ այնքան եւս անելի, քանի որ ոչ միայն ան տակաւին չէ ճանչցուած դաշնակիցներու կողմէ, այլեւ կը թուի թէ դժուար պիտի ըլլայ [ճանաչումը]: Ի դէպ, հիմա ստացայ Լոնտոնէն նամակ մը, որմով ինծի կը յայտնեն թէ Բրիտանիոյ Կառավարութիւնը ստացած է Ձերդ Ամենապատուութեան կողմէ նշանակմանս ծանուցագիրը, եւ թէ Արտաքին Գործերու նախարարութիւնը բոլորովին պատրաստ է զիս ընդունելու, եթէ Փարիզը եւ Հռոմը համաձայն գտնուին: Բայց քանի որ անելի քան հաւանական է, որ Իտալիոյ կառավարութիւնը, որ իր պաշտպանութեան տակ առած է Օսմանեան պատուիրակութիւնը, տրամադրուած պիտի չըլլայ երեսալ ի նպաստ ներկայացուցչութեան մը, որ կրնայ խոչընդոտ դառնալ իր ծրագիրներուն, կը հետեւի թէ քիչ հաւանական է որ Թուրքիոյ հայերը ներկայացնող Պատուիրակութիւնը վաւերացուի: Ասիկա Համագումարին կողմէ նշանակուած Պատուիրակութենէն կը խլէ ամբողջ արժէքը եւ կերպով մը կը ջնջէ զայն:

Ասոնք են այն դժուարութիւնները, որոնք կ'առաջանան: Միայն համախմբումին ստեղծումն է որ կարելի կը դարձնէ անոնց մասնակի վերացումը: Եթէ յաջողինք եւ եթէ ես նոյնիսկ չկարենամ Համաժողովէն մեզ բաժնող շատ կարճ ժամանակի ընթացքին ձեռք բերել համագործակցութիւնը այն անձնաւորութիւններուն, որոնց դիմած ենք եւ որոնց օգնութիւնն անհրաժեշտ կը նկատեմ նոր Պատուիրակութեան կազմութեան համար՝ Լոնտոն հարկադիր պիտի մեկնիմ առանձինն (որովհետեւ Նորատունկեան էֆէնտին կը յայտարարէ թէ չի կրնար ինծի ընկերանալ հոն)՝ պարզապէս Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագումարին ցանկութիւններուն համակերպելու համար, բայց աստիկա պիտի ըլլայ օգտակար գործ կարենալ կատարելու շատ փոքր յոյսով:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազնութիւն, իմ խորին յարգալիլ եւ անձնուէր զգացումներուս նոր հաւաստիքը:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-L, ենթաբաժին I.3, L115–L116, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒՄԸ 95

16 Փետրուար 1921

Անձնական

Վսեմաշուք Պօղոս Փաշա Նուպար

Բարիկ

Ինչպէս յայտնի է Ձեր Վսեմութեան՝ յառաջիկայ Փետրուար 21ին Ժընեվի մէջ պիտի գումարուի Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդը, որ հաւանօրէն պիտի ընտրէ այն երեք հոգիէ բաղկացեալ Յանձնախումբը, որ Թուրքիա պիտի գայ զբաղելու համար թրքական հարեմներու մէջ հիւծող քրիստոնեայ աղջիկներու եւ կիներու ազատագրութեան խնդրով:

Այս Յանձնախումբին անդամներէն մէկը որոշուեր էր որ կին մը ըլլար: Արդ, շատ հաւաստի աղբիւրէ կ'իմանանք թէ այս Յանձնախումբին անդամակցութեան համար առաջարկուած է Mme Gaudis անուն կին մը, որու <...> գործունէութիւնը ունէ ասպառնութիւն չ'ընծայեր իր կողմնակալ վերաբերումին համար:¹⁰⁵

¹⁰⁵ Ինչպէս ծանօթագրուած է նախապէս, ենթական պիտի հրաժարէր պաշտօնն ընդունել եւ ի փոխարէն գործի պիտի լծուեր դանիացի Քարէն Եփփէն:

Mme Gaudis-ի ամուսինը Պալքանեան Պատերազմի շրջանին թղթակիցն էր ֆրանսական թերթերու եւ ծանօթ իր թրքասեր հակումներով: Mme Gaudis, հիմա այրի, կը շարունակէ իր հանգուցեալ ամուսնոյն քաղաքականութիւնը իր յօդուածներուն մէջ, որոնք երեւցած են զինադադարէն յետոյ Բարիզի Մայթէնին¹⁰⁶ եւ Կ. Պոլսոյ Մթանայրոյին մէջ Berthe de Gaudis (ազնուականացեալ) ստորագրութեամբ, եւ որոնց մէջ Թուրքիոյ փոքրամասնութեան համար անհամակիր ոգի մը ակներեւ կը տեսնուի:

Mme Gaudis նոյնիսկ Մուսթաֆա Քէմալի մայրաքաղաքը այցելած է ասկէ ոչ-շատ առաջ՝ ինչ որ բաւականաչափ ապացոյց մըն է կը կարծենք իր մտայնութեան ու ձգտումներուն:

Արդ, այս խառնուածքով կնոջ մը, որ թուրքերէն շահուած կը թուի,- Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին կողմէ այս տեսակ պաշտօնի մը կոչուիլը վնասակար է մեր շահերուն տեսակէտով:

Ուստի կը խնդրեմ Ձեր Վսեմութենէն որ հաճի այս առաջարկին հետեւանք չտալու համար կարելին ի գործ դնել Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին մօտ:

Այս առթիւ աւելորդ չլլայ յիշեցնել թէ Ժընէվի մէջ Ազգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդին մօտ Ձեր կողմէ ներկայացուցիչ մ'ունենալու պէտքը շատ զգալի է, որուն վրայ կը յուսամ թէ Պատուիրակութիւնն ալ պիտի անդրադառնայ եւ կարելորն ի գործ պիտի դնէ:

Նոյնպէս պարտք կը համարիմ յիշեցնել Ձեր Վսեմութեան թէ Հայաստանէն առնուած տեղեկութիւնները շատ յուսահատական են: Թշուառութիւն, աղքատութիւն եւ սով խիստ մեծ աւեր կը պատճառեն բնակչութեան:

Բոլոր երկիրը կը գտնուի պարենաւորման դժուարութիւններու մէջ եւ եթէ ժամ առաջ դարման չտարուի այս կացութեան՝ հետեւանքը շատ ծանր պիտի ըլլայ:

Ձեր Վսեմութիւնը եւ Ձեր գործակիցներն ի հարկէ այս պարագաները աչքի առջեւ ունենալով ամէն ճիգ պիտի թափեն արագ լուծում մը ձեռք բերելու եւ վերջ տալու համար հայոց տառապանքներուն:

Ձեր Վսեմութիւնը կը յուսամ թէ Հայկական Խնդրոյն լուծման ի նպաստ իր աշխատութեանց կարգին չպիտի մոռնայ նաեւ Հայկական Խնդրոյն համընթաց մեր Կիլիկիոյ ազգակիցները, որոնք ինչպէս յայտնի է որքան արժանաւորապէս մաքառեցան Քեմալական դաւերու դէմ եւ կրցան իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը պաշտպանել հերոսաբար:

Ձեր աշխատութեանց յաջողութիւն եւ Ձեր ջանից արդիւնաւորութիւն մաղթելով՝

Մնամ ողջունիւ սիրոյ

Աղօթարար
Պատրիարք Հայոց

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 82-84, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 96

Փարիզ, 17 Փետրուար 1921

- 1 ° - Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը եւ Թուրքիոյ Հայերու Ազգային Պատուիրակութիւնը, համապատասխանաբար, կը պահպանեն իրենց ուրոյն կազմակերպութիւնը:
- 2 ° - Դաշնակիցներու հետ յարաբերութիւններու համար՝ միացեալ ճակատ այն հիմերով, որոնք կը յստականան այսօր իսկ՝ որեւէ քայլ չի կրնար առնուիլ առանձին: Հետեւաբար, իւրաքանչիւր Պատուիրակ-

¹⁰⁶ Բնագրին մէջ՝ Մայթէն:

կութեան անդամներու հաւասար թիւով հանդիպում (Լոնտոնի համար իւրաքանչիւր պատուիրակութեան համար երեք անդամ)՝ անհրաժեշտ բանաձեւերը քննելու եւ որդեգրելու համար:

Որոշումները կը տրուին ձայներու մեծամասնութեամբ: Զուէներու հաւասար բաժանման մը պարագային, հարցը կը վերապահուի եւ իւրաքանչիւր Պատուիրակութիւն կը վերստանձնէ այդ հարցին վերաբերեալ իր գործողութեան ազատութիւնը՝ պայմանաւ որ յարգէ այն սկզբունքները, որոնք պիտի սահմանուին 2-րդ պարբերութեան համաձայն:

- 3 ° - Միացեալ պատուիրակութիւններու անունով պաշտօնական նամակագրութիւնը միասնաբար պիտի ստորագրեն Ն.Վ. Նուպար փաշան եւ Պր. Ահարոնեանը՝ իրենց համապատասխան տիտղոսներով:

Այն պարագային, երբ Միացեալ Պատուիրակութիւններու Խորհուրդին մէջ որոշուի թէ հայկական շահերը կը պահանջեն որ պատուիրակութիւններէն մէկը առանձին գործէ եւ ստորագրէ՝ այդպէս պիտի կատարուի:

- 4 ° - Դաշնակիցներու հետ նամակագրութեան նամակաթուղթերու վերնագրերը պիտի կրեն «Միացեալ Հայկական Պատուիրակութիւններ» նշումը, բացի 3-րդ պարբերութեամբ (երկրորդ տողագլուխ) նախատեսուած պարագաներէն. այս յատուկ պարագաներուն ստորագրող Պատուիրակութիւնը կ'օգտագործէ իր սեփական նամակաթուղթը:

Պօղոս Նուպար, Ա. Ահարոնեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2412, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՅՈՐԴ¹⁰⁷

Փարիզ, 17 Փետրուար 1921

Ըստ այսօր իսկ ստորագրուած համաձայնագրին, երկու պատուիրակութիւնները մէկտեղուեցան Ն.Վ. Պօղոս Նուպար Փաշային տունը:

Ներկայ էին՝ երկու պատուիրակութիւններու անդամներ Պ.Պ. Նուպար Փաշա, Ահարոնեան, Նորատունկեան, Սինապեան, Փափագեան եւ Վարանդեան:

Այս գումարման ընթերակայ էին՝ Ն.Ս. Տիրայր Սրբազան, Պ.Պ. Արիպէքօֆ, Դաստակեան եւ Պարոնեան:

Միաձայնութեամբ նախ որոշուեցաւ որ երկու Պատուիրակութիւններու նիստերուն պիտի նախագահէր Ն.Վ. Նուպար փաշան:

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ որ երկու պատուիրակութիւնները Լոնտոնի մէջ պարտին պաշտպանել հետեւեալ կէտերը.

- 1 ° - Պահանջել Հայաստանի վերաբերող Սէվրի Դաշնագրի տրամադրութիւններուն պահպանումն ու գործադրութիւնը:

- 2 ° - Պահանջել Հայաստանի վրայ Հոգատարութիւնը:

- 3 ° - Ջանալ, եթէ հանգամանքները նպաստաւոր թուին, Դաշնակիցներուն հետ համաձայնաբար, թուրքերուն հետ բանակցիլ՝ հասկացողութեան մը հասնելու համար:

- 4 ° - Ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ.

ա) Պահանջել յատուկ վարչաձեւ մը Կիլիկիոյ այն մասին համար, որ կը մնայ Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ:

¹⁰⁷ Հրատարակուած այլուր (Փափագեան, Գ., 373–374)՝ Կիլիկիոյ վերաբերող Ա. կէտին մէջ իմաստային տարբերութեամբ մը. «Յատուկ վարչաձեւի մը հաստատում Կիլիկիոյ մէջ թուրքական վեհապետութեան ենթակայ»:

- բ) Սուրիոյ Ֆրանսական Հոգատարութեան մէջ ընդգրկուած մասին համար պահանջել որ Ֆրանսա կազմէ ինքնավար հայկական նահանգ մը Ֆրանսական Հոգատարութեան ներքեւ:
- գ) Սէվրի Դաշնագրի վերաքննութեան պարագային, պահանջել որ Կիլիկիոյ վերոյիշեալ երկու մասերը կազմեն նահանգ մը, որ վայելէ ինքնավար վարչակարգ՝ Օսմանեան գերիշխանութեան ենթակայ եւ Ֆրանսական Հոգատարութեան ներքեւ:

Դաստակեան Վարանդեան Սինապեան Տիրայր Սրբազան Պօղոս Նուպար
Պարոնեան Ասրիպէքօֆ Փափագեան Նորատունկեան Ա. Ահարոնեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2413, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 97

Փարիզ, 21 Փետրուար 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Շնորհազարդ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պատիւ ունեցայ ստանալու Ձեր Բարձր Սրբազնութեան եւ միւս Յարանումութեանց հոգեշնորհ պետե-
րուն հեռագիրը, որով կը խնդրէիք իմ աջակցութիւնս նորընտիր Ազգային Պատուիրակութեան եւ կը փա-
փաքէիք որ ներկայ գտնուիմ Լոնտոն, ուր Խաղաղութեան Վեհաժողովը պիտի զբաղի Սէվրի Դաշնագրով:

Նուպար փաշա արդէն ծանոյց Ձերդ Ամենապատուութեան որ հակառակ առողջական վիճակիս եւ ինչ ինչ
նկատումներու, որոնք ցարդ պարտադրած էին զիս հեռու կենալ ազգային ոեւէ գործադիր մարմնի մասնակցելէ,
այս ճգնաժամային օրերուն մէջ պարտ անձին համարեցի համակերպիլ Համազգային հոգեւոր պետերու ինձ
ըրած խնդրանաց:

Նուպար փաշա եւ Տիար Գրիգոր Սինապեան արդէն իսկ Լոնտոն կը գտնուին, ուր շուտով կը մեկնի նաեւ
Տիար Պապանանեան: Ես չկրցի երթալ, որովհետեւ այս վերջերս անհանգստութիւն մը զիս կը ստիպէ տունը
մնալու: Եթէ ի վիճակի ըլլամ եւ եթէ անպատճառ պէտք ըլլայ իմ ներկայութեանս, ես ալ կ'աշխատիմ մեկնիլ
Լոնտոն:

Կը յուսամ որ հայ ազգը այսքան տառապանքներէ ու չարչարանքներէ վերջ այլեւս իմաստութիւնը
կ'ունենայ իր պատուիրակութեան վրայ անվերապահ վստահութիւն գոյացնելու, եւ ոեւէ առթիւ, մանաւանդ
հիմա, չի զլանար իր որքան բարոյական, այնքան նաեւ նիւթական աջակցութիւնը՝ յօգուտ ազգային դատին:

Սատչելով ի համբոյր Ձերդ Ամենապատուութեան Ս. Աջոյն եւ խնդրելով որ բարեհաճիք իմ ամենախորին
յարգանացս թարգմանը հանդիսանալ միւս հոգեւոր պետերուն մօտ,

Մնամ

որդիական յարգանքով
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-2, 2555–2556, *հայերէն ձեռագիր*)

Անձնական

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Շնորհազարդ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ի պատասխան Ձերդ Ամենապատուութեան ընթացիկ Փետրուար 11-ի նամակին, կը փութամ յայտնել իմ սրտագին շնորհակալութիւններս այն ներողամիտ գնահատութեան համար որուն առարկայ դարձուցած էիք՝ թէ՛ անցեալին մէջ եւ թէ՛ ներկայ տագնապալից շրջանին ընթացքին, մեր սիրեցեալ ազգին մատուցած դոյզն ծառայութիւններս: Կը խնդրեմ Ձերդ Ամենապատուութենէն որ բարեհաճիք նոյն շնորհակալութեանց թարգմանը հանդիսանալ նաեւ Համագգային Պատուարժան Երեսփոխանական Ժողովին մօտ, իմ մասիս սնուցած համակրութեան համար:

Թերեւս ծանօթ է Ձերդ Ամենապատուութեան թէ ինձ համար դժուար էր ստանձնել գործօն դեր մը նոր կազմուելիք Պատուիրակութեան մէջ որ թրքահայ դատը պիտի պաշտպանէ Դաշնակից պետութեանց մօտ: Դժուար էր ո՛չ թէ անոր համար որ այդ մասին բարեկամեցողութիւնը կը պակսի իմ մօտս, այլ սա ամենակենսական պատճառաւ որ հայկական դատին հետապնդութեան համար մինչեւ այսօր կիրակուած աշխատութեան եղանակին ու ըմբռնումներուն եւ իմ սեփական աշխատութեան եղանակիս ու ըմբռնումներուս միջեւ գոյութիւն ունէին շատ խոր եւ շատ հիմնական տարբերութիւններ, որոնք անկարելի կը դարձնէին կատարեալ գործակցութիւն մը:

Եթէ այս միջոցիս հարկ կը զգամ ընդունիլ ինչ որ մերժեցի մինչեւ այսօր, պատճառը նախ սա է որ ազգը իրապէս տագնապալի դրութեան մը եւ յուսալքման մը մատնուած է, եւ իր բոլոր զաւակներուն նուիրական պարտականութիւնն է՝ ամէն նկատում մէկ կողմ թողած՝ աշխատիլ իր բովանդակ ուժով այս տխուր դրութեան բարուրման համար: Միւս կողմէ, կը համակերպիմ յայտնուած բաղձանաց՝ այն խոր համոզմամբ եւ յոյսով թէ այսուհետեւ այլեւս չպիտի կրկնուին այն մեծ սխալները որոնք անցեալին մէջ ինձի անկարելի դարձուցին գործօն մասնակցութիւն մը: Իմաստութեան ու շրջահայեցողութեան պակաս, յախուռն ու անհեռատես ընթացք, աւելի անձնական կամ կուսակցական քան հանրային նկատումներու գերադասում, ճշմարիտ համերաշխական ոգւոյ բացակայութիւն. ասոնք մանաւանդ կազմեցին այն խոշոր թերութիւնները որոնցմէ կարելի չեղաւ խուսափիլ, եւ որոնք արձագանգ գտան նաեւ օտար պետութեանց մօտ ու ազդեցին մեր խնդրին լուծման վրայ: Յուսալէ ի որ ասկէ վերջ, անցեալին այս դառն փորձառութենէն օգտուելով, լաւագոյն գործունէութիւն մը պիտի ունենան անոնք որոնց ձեռքը կը գտնուի հայ ազգին երկու հատուածներուն ճակատագիրը, եւ այդ յոյսով սիրայօժար պիտի մասնակցիմ անոնց աշխատութեանց, առանց անշուշտ պատասխանատուութեան ռելէ բաժին ստանձնելու անցեալին համար:

Վսեմ. Նուպար փաշա գրած ըլլալու է ցարդ Ձերդ Ամենապատուութեան թէ ինչ կազմ որոշեցինք տալ նոր Պատուիրակութեան: Բացի Ն. Վսեմութենէն եւ ինձմէ, բաղձալի նկատեցինք որ Պատուիրակութիւնը իր մէջ ունենայ Յովհաննէս փաշա Գոյումճեանը որ Հռոմ կը գտնուի այս միջոցիս (Hôtel Royal, – Rome), Ոսկան Էֆէնտի Մարտիկեանը որ կը գտնուի Չուիցերիա (Hôtel Suisse, – Fribourg), Բրօֆ. Տէր-Յակոբեանը, Տիար Պապանճեանն ու Տիար Գրիգոր Սինապեանը: Այստեղէն գրուեցաւ արդէն թէ՛ Յովհաննէս փաշա Գոյումճեանի եւ թէ՛ Ոսկան Էֆէնտի Մարտիկեանի, որոնցմէ տակաւին վերջնական պատասխան չէ ստացուած: Կը հաւատամ որ Ձերդ Ամենապատուութեան, ինչպէս եւ միւս երկու հոգեւոր պետերուն կողմէ դիմում մը իր մեծ օգուտը կրնայ ունենալ որպէսզի փութացնեն իրենց որոշումը եւ Փարիզ հասնին կարելի եղածին չափ շուտ:

Պօղոս փաշա նոյնպէս հաղորդած պէտք է ըլլայ Ձերդ Ամենապատուութեան այն կարգադրութիւնը որ տեղի ունեցաւ այստեղ Պ. Ահարոնեանի եւ ընկերներուն հետ, – կարգադրութիւն՝ կամ աւելի ճիշդ է ըսել՝ համաձայնութիւն մը գոր անհրաժեշտ կը նկատէին մասնաւորաբար մեր ժողովուրդին անզլիացի ականաւոր

բարեկամները՝ յօգուտ ազգային դատին, պնդելով որ անպատճառ միակ ճակատ մը ներկայացնենք Վեհաժողովին առջև: Այս կարգադրության հետեւանօք յուսալի է անշուշտ որ Լոնտոնի մէջ ազգին անունով կատարուելիք ձեռնարկները իրար չեն խաչաձեւեր, եւ թէ այսուհետեւ Հայկական Հարցին հետապնդութեան առթիւ երեւան չեն գար այն հակամարտութիւնները, որոնցմէ դժբախտաբար անկարելի եղաւ խուսափիլ մինչեւ ցարդ, թէ՛ Մայր Երկրին մէջ եւ թէ՛ գլխաւոր գաղութներու մէջ, եւ որոնք առ հասարակ վնասակար դարձան:

Անձնապէս՝ մեծ արդիւնք մը չեմ յուսար Լոնտոնի Խորհրդաժողովէն: Արեւելքի ներկայ կնճռոտութիւնը չի կարգադրուիր՝ ցորչափ յոյն եւ թուրք բանակներէն մէկը կամ միւսը յաղթական չելլէ: Թէեւ երկու կողմերն ալ յոգնած են, բայց կրկին՝ առանց գէնքի վճռին դժուար թէ կարելի ըլլայ հաշտեցնել անոնց իրարու այնքան ներհակ ձգտումներն ու պահանջումները: Ինքնին կը հետեւի թէ ժամանակի կարօտ պիտի ըլլայ այդ թուրքեւելլէն խնդրին լուծումը, որուն ենթակայ կը մնայ նաեւ մեր ազգին խնդիրը: Մեզի համար՝ մասնաւոր բախտաւորութիւն մը կ'ըլլար անշուշտ՝ եթէ տէրութիւնները ուզէին նախապէս մեր խնդիրը պարտադրել թուրքերուն, անկախաբար հէլլենական հարցէն: Բայց դժբախտաբար շատ հաւանական չի թուիր այս տեսակ լուծում մը:

Նոր Պատուիրակութեան բրօքականտի եւ այլ ծախուց համար, տարակոյս չկայ թէ պետք պիտի ըլլայ հայ ժողովուրդին նիւթական օժանդակութեան, որքան ալ անոր տնտեսական վիճակը լաւ պայմաններու մէջ չգտնուի ներկայ ընդհանուր *crise*-ին հետեւանօք: Բայց ծախքեր կան որոնցմէ անկարելի է խուսափիլ, եւ կը յուսանք որ ժողովուրդը ինչպէս ըրեր է մինչեւ այսօր, այս վճռական բռնակն ալ չի զլանար իր նիւթական օժանդակութիւնը: Այստեղէն՝ այդ նպատակով արդէն իսկ դիմումներ եղան Անգլիա եւ Ամերիկա: Ցանկալի էր որ Զերդ Ամենապատուութիւնն ալ առ այս հարկ եղած միջնորդութիւնը ըներ Պոլսոյ, մասնաւորաբար Զմիւռնիոյ մեր հայրենասէր ժողովուրդներուն մօտ: Խնդիրը մեծ գոհողութեան մը վրայ չէ՝ ինչպէս օրինակի համար վերջին փոխառութիւնը որ պիտի ըլլար Հանրապետութեան: Կը բաւէ որ Պատուիրակութիւնը չնեղուի իր կատարելիք ձեռնարկներուն մէջ, որոնց ջիղը, ինչպէս յայտնի է Զերդ Ամենապատուութեան, դրամն է յաճախ:

Կ'ուզէի նաեւ ըսել թէ նկատի առնելով ներկայ պարագաներու արտակարգ փափկութիւնը եւ եւրոպական պետութիւններէ ոմանց քաղաքական ուղղութիւնը, մեր դատին համար նպաստաւոր պիտի ըլլայ վերապահ՝ բայց կարելի եղածին չափ լաւ յարաբերութեանց մշակումը թուրք պետական շրջանակներու եւ մամուլին հետ: Որքան ալ խոր պատճառներ ունենայ հայութիւնը, զգուշաւորութիւնն ու շրջահայեցութիւնը այս միջոցիս աւելի օգտակար է իր դատին:

Մատչելով ի համբոյր Զերդ Ամենապատուութեան Ս. Աջոյն,

Մնամ որդիական յարգանօք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-2, 2557–2558, *հայերէն ձեռագիր*)

Կ. Պոլիս, 22 Փետր. 1921

Ամենապատիւ
Տէր Չաւէն Ս. Պատրիարք
Նախագահ Համազգային Ժողովի

Բարձրաշնորհ Տէր,

Հայ Ժողովրդական, Ազատական եւ Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնները, որպէս ներկայացուցիչները հայ իրականութեան, այս գերագոյն թոպէին, երբ դեռ հնարաւորութիւն կայ հայութեան օր ըստ օրէ հալուող գոյութիւնէն մաս մը փրկել, իրենց պարտք համարեցին Համազգային Ժողովին ներկայացնել հետեւեալ գրաւոր յայտարարութիւնը:

Յայտնի է որ Ազգ[ային] Պատուիրակութիւնը, ընտրուած Բարիզի համագումարէն, անկէ ստացած էր գործունէութեան որոշ ուղեգիծ մը: Ի չգոյէ յիշեալ համագումարին, ամսոյս սկիզբը Պոլսոյ Համագումարը՝ նկատի ունենալով թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը կազմալուծուած է, ինքզինքը իրաւասու նկատեց նոր լիազօրութիւններով Պ. Պօղոս Նուպարին տալ Պատուիրակութիւնը կազմելու եւ Հայկ. Հարցը պաշտպանելու պաշտօնը:¹⁰⁸ Արդ, սոյն նախաձեռնութեամբ Համազգային Ժողովը ստանձնած լինելով Հայ Դատին պաշտպանութեան պատասխանատուութիւնը, պարտաւոր էր այդ պատասխանատուութեան համաձայն գործունէութեամբ մը արդարացնել հայ ժողովրդեան ակնկալութիւնները:

Համազգային Ժողովը պարտաւոր էր պատուիրակ մը դրկել Հայաստան եւ օրն օրին տեղեկագրել պատուիրակութեան այն ահաւոր եղեր[եր]գութիւնը, որ կը կատարուի այս թոպէին Հայաստանի մէջ, ուրկէ ստացած մեր պաշտօնական տեղեկութեանց համաձայն թիւրքերու գրաւած մասին մէջ հայ ժողովրդեան 85 առ հարիւր սպաննուած, առեւանգուած, կամ տարապարհակ աշխատութեան անունով դէպի ստոյգ մահ դրկուած է:

Համազգային Ժողովը պարտաւոր էր իւր պատուիրակին միջոցով տեղեկանալ եւ տեղեկացնել [Ազգային] Պատուիրակութեան Հայաստանի իսկական դրութիւնը, ուր սովը, համաճարակը եւ քաղաքացիական կռուի մղձաւանջը ոչ նուազ անմխիթար եւ ճգնաժամային դրութիւն մը կը ներկայացնեն:

Համազգային Ժողովը պարտաւոր էր, Հայաստանի դէպքերու եւ դրութեան մասին լրիւ եւ ճշգրիտ գաղափար կազմել վերջ, որոշել իւր քաղաքական ուղեգիծը, եւ համապատասխան հրահանգներ տալ իւր ընտրած լիազօրին, հասցնելով անոր միաժամանակ վիճակագրական եւ փաստացի այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք օգնէին անոր պահանջներու իրագործումին:

Թոյլ տուէք, Սրբազան Տէր, նկատել որ այս միջոցներէն եւ ոչ մէկը գործադրուած է: Մենք Համազգային Ժողովին թողով բովանդակ պատասխանատուութիւնը, իւր մէկ կողմէ միս միսակ ստանձնած, իսկ միւս կողմէ համապատասխան կանխահոգութեամբ չհետապնդած Հայկ. Հարցի ամէն աննպաստ պատահականութեան համար, մեզ պարտք համարեցինք բարձր Ժողովիդ ուշադրութիւնը հրաւիրել այն հանգամանքի վրայ, որ այս թոպէին կը կրկնուին դիւանագիտական այն խաղերը՝ որուն անցեալ տարի գոհուեցաւ Հայ Դատը, շնորհիւ Դաշնակցական կառավարութեան անհետատեսութեան: Դեռ թարմ է ամէնուս յիշողութեան մէջ որ, Դաշնակիցներու՝ Հայաստանի հոգատարութեան բեռէն զերծ մնալու քաղաքականութեան որպիսի պատրաստ գործիք դարձաւ Դաշնակցական կուսակցութեան ոչ մէկ կերպով արդարանալի յանձնապատասխանութիւնն եւ մենատիրութեան տենչանքը: Այդ քաղաքականութեան անմիջական հետեւանքը եղաւ Սէվրի Դաշնագիրը, որ իր

¹⁰⁸ Ակնարկուած Համագումար Ժողովը կայացած էր 4 Փետրուար 1921-ին եւ մեծամասնութեան ձայնով քուէարկած էր հետեւեալ բանաձեւը. «Համագումար Երեսփ. Ժողովը նկատի առնելով օրուան քաղաքական կացութիւնը եւ տեղեկանալով թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը լուծուած է, նկատելով նոյնպէս Փետր. 22ին Լոնտոնի մէջ գումարուելիք Վեհաժողովին օրակարգի կարեւորութիւնը եւ չկրնալով համակերպիլ ազգին դարաւոր գոհողութիւններուն ապարդիւն մնալու հաւանականութեան կ'որոշէ՝

Լիազօր Պատուիրակ կարգել Պ. Պօղոս Նուպարը որ կարելոր ուժեր իրեն գործակից ընտրելով հաճի պէտք եղած միջոցները ձեռք առնել եւ հարկաւոր դիմումները կատարել ուր որ անկ է, ապահովելու համար ազգ. դատի նպաստաւոր լուծումը»:

առաձգական եւ թեական բովանդակությամբ իրենց բաղդին ձգեց հայերը, հանգամանք մը՝ որուն արդիւնքը այսօր մէջտեղն է: Հիմա որ Սէվրի Դաշնագրին գործադրութիւնը փոխադարձ համաձայնությամբ դիւրացնելու եղանակ մը գտնելու համար գումարուած է Լոնտոնի Խորհրդաժողովը, փաստեր ունինք լուրջ կասկածներ տածելու որ Դաշնակիցները միեւնոյն մտադրութիւններով, այսինքն՝ Հայաստանի հոգատարութեան հարցը իրենց համար դիւրին կերպով վերջացնելու, կամ այլ բառով՝ այդ հոգէն խուսափելու համար, միեւնոյն գործիքը կը փնտռեն: Իտալիոյ նախաձեռնութեամբ, Պ. Իսաթիսեան Խորհրդաժողովին կ'երթայ լրացնելու եւ ներկայացնելու համար այդ գործիքը: Իսաթիսեաններ եւ Ահարոնեաններ, կը թուի թէ՝ իրենց անուղղայ յանձնապատասխանությամբ եւ իշխանութեան տենչով՝ կրկին անգամ պիտի դիւրացնեն Դաշնակիցներու այն ծրագիրը, որուն համաձայն անոնք կը ջանան Թիւրքիոյ հաւանելիք Հայաստան մը կազմել այնպիսի ձեւով մը որ զայն Թիւրքիոյ դէմ իրենք, Դաշնակիցները, պաշտպանելու հոգը չստանձնեն: Այս ձեւով Հայաստանի մը սահմաններուն մասին շուկներ արդէն սկսած են շրջան ընել՝ Ալաշկերտի եւ Պայագիտի հովիտները, գուցէ եւ Մուշ կամ Վան: Թիւրքեր այդ հեռաւոր ներքնաշխարհին մէջ թերեւս շատ առատաձեռն պիտի լինին, ծովեզերքէն կտրելու համար Հայաստանը, որպէսզի հանգիստ կերպով բնաջնջեն մնացեալ հայերը:

Սօսէն ծանօթ այս ահաւոր վտանգին, մենք փութացինք հեռագրել Ազգ. Պատուիրակութեան եւ մատնանշել որ, առանց նախատեսուած ծովեզերեայ սահմանին եւ առանց հոգատարութեան Հայաստան մը ոչ միայն քաղաքական իմաստով՝ այլ նաեւ ֆիզիքապէս բաղձացուած կացութիւնը չի կրնար ունենալ:

Կը փութանք, ահա, միեւնոյն տեսակէտները պարզելով Համազգային Ժողովիդ, խնդրել որ եթէ Ձեզի պարզ չէ արդէն այն սոսկալի դրութիւնը եւ սպառնացող վտանգը, որու մասին վերեւ յայտնեցինք, արագ քննութեամբ մը, որուն պատրաստ ենք հայթայթել հարկաւոր ծանօթութիւնները, բարեհաճէիք ամենաարագ կերպով զգուշացնել Ազգ. Պատուիրակութիւնը մատնանշուած մտավախութիւններու առիթով եւ հրաւիրել զինք որ ընդհանուր զիծերուն մէջ հետեւի հրահանգներուն այն դիւանին՝ որմէ ստացած է իւր լիազօրութիւնները: Այդ հրահանգները կը հաւատանք թէ չեն կրնար տարբեր լինիլ մեր վերը յայտնած մտքերէն:

Համազգային Ժողովին կը մնայ խորհիլ նաեւ այն կանխահոգ միջոցներու մասին՝ որոնց Ազգ. Պատուիրակութիւնը գուցէ պարտաւորուի դիմել այն պարագային, երբ դժուարութեանց հանդիպին մեր արդարացի պահանջները:

Համազգային Ժողովին կը մնայ նոյնպէս հարկաւոր թելադրանքներն ընել Պատուիրակութեան, զուգընթացաբար հետապնդելու համար Կիլիկիոյ հարցը, որու քաղաքական բաղդէն կախուած են ո՛չ միայն տեղւոյն 200,000 հայերու ֆիզիքական եւ քաղաքական իրաւունքները, այլ նաեւ այն հանգամանքը որ ձախող պարագային Կիլիկիան կրնայ ապաստան դառնալ ցրուած հայութեան եւ պահպանել անոր քաղաքակրթական կեանքը:

Համազգային Ժողովին կը մնայ՝ մեր այս յայտարարութենէն վերջ՝ ձեռք առնել այն արագ միջոցները՝ որոնք պիտի ծառայեն թելթելոյնով անոր ստանձնած պատասխանատուութիւնը հայ պատմութեան առաջ:

Ի դիմաց՝

Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան Ազատական Կուսակցութեան
 Պրոֆեսոր Կ[արապետ] Աղաջանեան Հրաչ Երուանդ
 Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան
 Գ[աբրիէլ] Ս[երոբէ] Փափագեան (ատենադպիր)

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ843–Թ845, *հայերէն ձեռագիր*)

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ինչպէս որ պատիւն ունեցած էի ընթացիկ ամսոյս 17-ի նամակովս տեղեկացնել Ձերդ Ամենապատուութեան, ընթացիկ ամսոյս 19-ին մեկնեցայ Փարիզէն եւ արդէն չորս օր է որ Լոնտոն կը գտնուիմ։ Պր. Սինապեանը ինծի միացաւ երէկ եւ Պր. Պապաշանեանին [գալստեան] կը սպասեմ որեւէ օր։ Ինչ կը վերաբերի Ն.Վ. Նորատունկեանին, ինչպէս արդէն ըսած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան, ան չեկաւ, թէւ շատ պնդեցի որ ինծի ընկերակցի։

Լոնտոն հասնելուս պէս սկսայ ձեռնարկներուս, բայց ներկայիս Հայկական Հարցը դրուած է երկրորդական դաս՝ Դաշնակից պատուիրակութիւնները մասնաւորաբար կլանուած ըլլալով թուրքերու եւ յոյներու պահանջները հաշտեցնելու իրենց մտահոգութեամբ։ Անոնց համար անկասկած դիւրին պիտի չըլլայ յանգիլ լուծման մը եւ ասիկա այդքան պիտի յետաձգէ մեզի վերաբերեալը, որուն կը սպասենք անձկագին անհամբերութեամբ։ Ձերդ Ամենապատուութեան արդէն յայտնած եմ բոլոր դժուարութիւնները, զորս կը դիմագրաւենք, բոլոր կանխորոշուած գաղափարներն ու կողմնակալութիւնները, որոնց հետ մենք պետք է պայքարինք, եւ ես հարկ չեմ տեսներ վերադառնալ անոնց՝ միայն ըսելով թէ մենք կ'ընենք եւ պիտի գործադրենք մեր ամբողջ կարողութիւնը, որպէսզի արդարութիւն ըլլայ մեզի։

Այն նոյն շոգեկառքին մէջ իսկ, որ զիս Լոնտոն կը տանէր, Daily Telegraph-ին մէջ կարդացի Մեծ Վեզիր Թեւֆիք փաշայի այս թերթին տուած հարցազրոյցը։ Ատիկա երկար մեղադրանքներու շարք մըն է հայերու դէմ որ, ըստ իրեն, միակ պատասխանատուն են պատահած ամէն բանի համար։

Ես այս հարցազրոյցը չէի կրնար ձգել առանց որեւէ պատասխանի, եւ նոյն ինքս հարցազրոյց մը տուի այս նոյն թերթին. բայց պահը նկատելով շատ լուրջ եւ հանդիսաւոր՝ վեճի մէջ մտնելու համար՝ ջանացի ճշդել իրողութիւնները։ Ձերդ Ամենապատուութիւնը անկասկած իր դիւանաթուղթերուն մէջ պիտի գտնէ երկու նամակները, զորս մէջբերեցի իմ հարցազրոյցին մէջ՝ Պր. Բլեմանսոյի նամակը Փարիզի Վեհաժողովի ընթացքին, եւ այն նամակը, որ յանձնուեցաւ աւելի ուշ՝ Սփայի Վեհաժողովի ընթացքին։

Կարծեմ թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնն արդէն կարդացած է երկու հարցազրոյցները թերթերու մէջ, սակայն ինչ որ ալ ըլլայ եւ որպէսզի Ան ամբողջութեամբ ունենայ զանոնք, ներփակ իրեն կը փոխանցեմ կտրօնները։

Մենք շատ մտահոգուած ենք ֆրանսական եւ իտալական պատուիրակութիւններուն դիրքով։ Ձերդ Ամենապատուութիւնը, անկասկած, կարդացած է Daily Telegraph-ի մէջ Չօրավար Կուրոյի կողմէ Վեհաժողովին մէջ եղած յայտարարութիւնները, որոնք իսկապէս անհասկնալի են Դաշնակիցներու ներկայացուցչի մը բերնին մէջ։ Ան յառաջ գացած է ըսելու չափ թէ Բլեմական ուժերը ահարկու են, եւ թէ անոնք կրցած են մէկ օրուան ընթացքին աւելի քան 2000 արկ արձակել ֆրանսական ուժերու վրայ։ Ի՞նչ ատկէ աւելի լաւ խրախուսանք կարելի է տալ թուրքերու անգիշող կեցուածքներուն։ Ասիկա Ձերդ Ամենապատուութեան ցոյց կու տայ թէ որքան իրաւունք ունինք շատ մտահոգ ըլլալու։

Հանեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը իմ ամենախորին յարգալիք եւ անձնուէր զգացումներուն։

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-2, 2407–2409, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Վսեմաշուք
Պօղոս Փաշա Նուպար
Բարիզ

Ուրախութեամբ ստացայ Ձեր 19 Փետրուար հեռագիրը, որով կը հաղորդէիք երկու պատուիրակութեանց համաձայնութիւնը: Ստացայ նաեւ 12 եւ 15 Փետրուար թուակիր Ձեր Վսեմութեան երկու նամակները, որոնք քիչ շատ կը բացատրեն նախընթաց պարագաները եւ այն տեսութիւնները, որոնք այս համաձայնութեան շարժառիթ ու պատճառ եղած էին:

Ձեր տեսութիւնները, որոնց վերահասու եղաւ նաեւ Համագգային Ժողովը, մենք եւս կ'ընդունինք իբր համապատասխան կացութեան պահանջներուն:

Համագգային Ժողովի որոշումով երէկ իսկ ներփակ պատճէնին համաձայն հեռագրեցինք Ձեր Վսեմութեան, հաստատելով Ձեր եւ մեր տեսակէտներուն նոյնութիւնը, որուն վրայ կրկին անդրադառնալ աւելորդ կը համարեն:

Արդէն Ձեր Վսեմութեան ծանօթ եւ Համագգային եւ Համագումարի տեսութիւնները Հայկական Հարցին լուծման համար, արդի պայմաններուն մէջ կարելի եղածին չափ:

Մասնաւորապէս երկու պատուիրակութեանց միացումէն յետոյ պարտք կը համարենք Ձեր Վսեմութեան ուշադրութեան ներկայացնել մի քանի հարցեր, որոնց մասին մասնաւորապէս Թուրքիոյ Հայերը երբեք զիջող չեն ուզեր ըլլալ, մինչ Ռուսիոյ Հայերը չեն պնդած մինչեւ հիմա եւ դեռ կ'ըսուի թէ չեն ուզեր պնդել:

Ասոնցմէ առաջինն է *մանտայի* հարցը, որ Էսկան կը նկատուի եւ որուն դէմ էին եւ գուցէ այսօր ալ են՝ Դաշնակցութիւնը եւ Ռուսահայք առհասարակ:

Երկրորդն է ծովեզերք մը ունենալու անհրաժեշտութիւնը, որուն համար ալ շատ պնդող չեն թուիր մեր Ռուսահայ եղբայրները:

Իսկ երրորդ խնդիրն է Կիլիկիոյ Հայոց կեանքի ապահովութեան եւ յատուկ ինքնավարութեան հարցը՝ որ մինչեւ հիմա անտեսուած է Ռուսահայոց կողմէ եւ որ վերջին դէպքերն եկան ապացուցանել թէ այնքան մեծ անհրաժեշտութիւն մըն էր, որքան Անկախ Հայաստանի մը կազմութիւնը:

Այս գլխաւոր խնդիրներուն շուրջը գոյութիւն ունեցող տարակարծիքութիւնները ինչպէս հարթուած ըլլալը մեզի անծանօթ կը մնան, սակայն բովանդակ Թրքահայութիւնը կը հաւատայ թէ այս հարցերուն շուրջ ոչ մէկ զիջում պիտի ընէ Ձեր Վսեմութիւնը՝ որ շատ լաւ կ'ըմբռնէ անոնց կարեւորութիւնը եւ որ իր գլխաւոր ուղեգիծը ըրած է անոնց իրագործումը՝ այնքան երկար ատենէ ի վեր:

Ասոր համար էր որ պատուիրակութեանց համաձայնութեան ուրախացուցիչ լուրը հոս առաջ չբերաւ սպասուած խանդավառութիւնը եւ թերահաւատութեամբ դիտուեցաւ: Ընդհանուր առմամբ զայն ժամանակաւոր բան մը կը համարեն եւ Լոնտոնի Խորհրդաժողովէն յետոյ կը կասկածին որ անիկա լուծուի կամ քայքայուի:

Այս առթիւ պարտք կը համարենք Հայաստանէն ստացուած կարգ մը տեղեկութիւններ հաղորդել Ձեր Վսեմութեան:

Այս տեղեկութիւնները, հաղորդուած՝ շատ ծանօթ անձի մը՝ Պ. Սամսոն Յարութիւնեանի կողմէ, շատ տխուր կերպով կը ներկայացնեն Հայաստանի կացութիւնը:

Այս դրութեան շարունակութիւնը կը սպառնայ Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ գտնուած Հայերն ալ բնաջնջել եւ այսպէտով անկարելի դարձնել Հայաստանի կազմութիւնը:

11 Փետր. թուականով Թիֆլիսէն Պ. Յարութիւնեան կը գրէ.

«Արդէն գրել էի թէ ինչ ողբերգական դրութիւն է ստեղծուել Հայաստան, թէ՛ Մեծամասնականների շրջանում եւ թէ՛ Թուրքերի նուաճած շրջանում: Այնուհետեւ դրութիւնը աւելի վատացել, Թուրքերը սոսկալի կոտորածներ են կատարել: Նոյնիսկ Մեծամասնականների մինիստր Բեզգասեանը երբ եկաւ եւ անցաւ

Մոսկուա մասնակցելու *բոնֆերանս*ին, հաստատում էր որ *Ալեքսանդրաբոլի գիւղերի եւ Կարսի նահանգի Հայերից հազիւ մնացած լինի 15% շուրջ*: Այսինքն ի սպառ մաքրուած է: Երկու օր սրանից առաջ եկաւ Թիֆլիս Կարսից Ամերիկացի Ձեզ ծանօթ Եարրօն: Նա հրաժարուեց Հայերի դրութեան մասին խօսել եւ տեղեկութիւններ տալ. պարզ է որ տոկայի բաներ են կատարուել:

«Այստեղ են հասել փախուստով գերի հայ օֆիցերներից, որոնց պատմութիւններից կարելի է ցնդուել: Բոլոր հարստութիւններ թիւրքեր տարել են. ժողովրդի մեծ մասը կոտորել են: Երիտասարդների մի մասը գացել են դիրք, գեղեցիկ օրիորդներին եւ երիտասարդ կանանց տարել են Թիւրքեր <երեք խումբացած անընթեռնելի բառ>»:

Ոչ պակաս ողբալի է եւ Մեծամասնականների շրջանում. սով եւ հիւանդութիւններ, կոդոպուտներ, անիշ-խանութիւն, ահաբեկում, մեր հայ գէներալների[ն] եւ օֆիցերներին, նոյնիսկ ծերունի Նազարբէկեանի ստով հասուցին Աղստաֆա եւ այնտեղից էլ Ռուսաստան: Բացի այս, Մեծամասնականները խստիւ զինաթափ են անում հայ ժողովուրդը, որպէսզի իրենք ապահով լինեն ապստամբութիւնից: Ռուբէն Տէր Մինասեան կառավարութիւն է հաստատել Զանգեզուր եւ սպառնում է Երեւան գալ: Այս *գարնանը տոկայի խառնակութիւններ տեղի կ'ունենան, գուցէ եւ անելի շուտ*: Այժմ շատ ցանկալի կը լինէր որ հայութեան կողմից Պօղոս Նուպարի միջոցով դիմում արուէր Լոնտոնի Վեհաժողովին: Գուցէ պիտի այս անգամ միջոցներ ձեռք առնէին հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու վտանգից:

Վերջին օրերս յամառ կերպով պնդում էին որ Բոլշէվիկները մէկ երկու ամսից յետոյ կարող են հեռանալ Հայաստանից եւ Ազերբէյջանից: Եթէ թիւրքերի կողմից Հայաստանը ապահով[ու]ած չլինի, Բոլշէվիկների հեռանալը հայութեան համար կը լինի մի աղետք: Թէեւ ծանր է Բոլշէվիկների լծի տակ ապրել, բայց ժողովուրդը սրի չի ենթարկուում, որով թիւրքը արդէն շատ լաւ յայտնի է:

Ալեքսանդրաբոլի տիբրահոշակ դաշնագիրը մի սեւ կէտ կը մնայ մեր պատմութեան մէջ եւ նրա ստորագրող «հերոսները», - Խատիսեան, Գիւլիսանդանեան, եւլն., - երբեք չեն ազդուիլ այդ խայտառակութիւնից: Այս մասին շատ գրուեց, «Մշակ»ում կարդացած կը լինէք: Դեռ եւս էլի կը տեսնուի եւ յիշեալ պարոնները ոչ մի արդարանալու հանգամանք չունեն, մինչ յայտնի է եւ այն, որ եթէ դրանք կարողացան միայն ենթարկուել աքսորանքի եւ ոչ անելի խիստ պատժի, պատճառը եղեր է Կարաբէկիր Փաշայի պաշտպանութիւնը, որը նախարարք պաշտպանել է: Երանի նոր կառավարութեան որ սա հարցումից յետոյ միայն կ'աքսորի Հայաստանից:

... Այստեղ հասարակութիւնը դեռ յուզմունքի մէջ է այս դաշնագրի առթիւ եւ նրա ստորագրողների դէմ...»:

12 Փետր. թուակիր ուրիշ նամակի մը մէջ Պ. Յարութիւնեան կը գրէ.-

«Այ. Խատիսեան վաղը ուղևորուում է Հոռոմ, այնտեղից Փարիզ եւ Լոնտոն, բանակցելու Հայկական Հարցի մասին եւ այստեղ իր մտերիմներին ասել է, որ նա հրաւիրուած է եւ Իտալիայի, եւ Անգլիայի կառավարութիւնների կողմից եւ ունի այդ մասին առաջարկութիւն:

Մեզի հաւատալի չի թուում պետութիւնների առաջարկութիւնը, բայց որ իրեն կուսակից ընկերներ ... կ'ուզեն կրկին խառնուել մեր գործերում եւ կրկին իրենց ձեռքը առնել, դա է որ հաւանական է: ... Պէտք չէ ... թոյլ տալ որ մեր ազգային խնդիրը ընկնի *ալանդիւրիստների* ձեռքը:

<...> է որ Պօղոս Նուպար անցնի այս խնդրի գլուխ եւ վճռողական քայլեր անի: Նա միայն իր Պատուիրակութեան անունից պէտք է հանդէս գայ Լոնտոն եւ ամէն տեղ...»:

Այս նամակներն որոշ գաղափար մը կու տան Ձեր Վսեմութեան Հայաստանի մէջ տիրող կացութեան, ինչպէս նաեւ Կովկասի լրջամիտ Հայոց համոզումներու մասին:

Հոս աւելորդ չըլլայ դիտել տալ թէ Պ. Խատիսեանի ոեւէ կառավարութեան կողմէ կանչուին առաապել մըն է:

Պ. Խատիսեանը դաշնակցականք Թիֆլիս յատուկ մարդ որկելով Կ. Պոլիս բերին Բարիզ որկելու համար:

Պ. Խատիսեան հոս մեզի հետ ալ տեսնուեցաւ ի ներկայութեան միւս հոգեւոր պետերուն եւ ազգ. գործերու մէջ դիրք ունեցող անձնաւորութեանց: Իրեն հետ էր նաեւ նախկին նախարար պ. Սարգիս Արարատեան:

Տեսակցութիւնը տեւեց մօտաւորապէս վեց ժամ (3-9):

Մեծ հետաքրքրութեամբ լսուեցան իրենց բացատրութիւնները, սակայն ընդհանուր տպաւորութիւնը սա եղաւ որ անոնք ըսին շատ մը բաներ, սակայն չըսին ինչ որ ամենակենսականն ու անհրաժեշտն էր:

Իրենց արդարացման համար ըսածները շատ համոզիչ չէին եւ չունէին այլեւս այն յոխորտ դիրքն ու կեցուածքը, որ երբեմն ցոյց տուին Պատրիարքարանին հանդէպ, որուն հեղինակութիւնը ճանչնալու ձեւեր կ'առնէին այս անգամ:

Այս մասին անելի երկարօրէն գրելու պէտք չեմ տեսնար, զի օգուտ մը չեմ տեսած այս հին պատմութիւններուն մէջ:

Սպասելով Ձեր Վսեմութեան քաջալերական լուրերուն, կը ներկայացնեմ իմ սրտագին մաղթանքներն ու խորին յարգանքներս:

Որով մնամ միշտ բարեմաղթող

Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

Յ.Գ. - Ցաւով կը հաղորդեմ թէ Ռսկան Է.Ֆ. Մարտիկեան հեռագրով պատասխանեց որ անկարելի է ընդունիլ իրեն առաջարկուած պաշտօնը:

Հիմա վերջին պահուն հասաւ մեզի Ձեր [1]7 Փետրուար թուակիր նամակը, որով տեղեկացանք Համաձայնութեան պայմաններուն: Այս մասին Ձեր Վսեմութեան երկարօրէն պիտի գրեմ: Միայն առ այժմ սա դիտել կու տամ թէ Համաձայնութեան 3-րդ հատուածը¹⁰⁹ ուժ կու տայ հոս տիրող սա կասկածին թէ դաշնակցականք հետամուտ են ի վնաս Թրքահայոց ուղղակի Թուրքերուն հետ համաձայնի, ինչ որ շատ դառն բան մը պիտի ըլլայ եւ ժողովուրդին զգացումներուն գլխովին հակառակ: Այս պարագան Ձեր Վսեմութեան ուշադրութեան կը յանձնեմ:

Նոյն

(ՊՏԴ, տուի 11, թղթապանակ Ամենապատիւ Սրբազան, Էջ 85–92, *հայերէն ձեռագիր*):

ՅԱԲԵԼՈՒԿԾ 102

Աթէնք, 26 Փետրուար 1921

Ամեն. Տէր Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Սրբազան,

Պատիւ ունիմ ներփակ հաղորդել Ձերդ Սրբազնութեան ի գիտութիւն, տեղեկագրութիւնը այն տեսակցութեան գոր այս օրերս ունեցայ Յունաստանի Արտաքին Գործոց [Փոխ] Նախարար միւսիւ Պալթաճի[ս]ի հետ¹¹⁰, իբր Թրակիոյ Հայութեան երեսփոխան Հելլեն Խորհրդարանին մէջ:

Մնամ Որդիական խորին յարգանք,

Գ[եղբ] Յ. Փափագեան

¹⁰⁹ Տեսնել Ցաւելուած 96-ի կցորդը, Էջ 1089:

¹¹⁰ Կէորկիոս Պալթաճիս արտաքին գործոց նախարար պիտի դառնար 8 Ապրիլ 1921-ին: Հետեւաբար, կցեալ տեղեկագրին մէջ անելի ուշ անոր իբրեւ արտաքին գործոց փոխ-նախարար կատարուած յղումն է ճշգրիտ, որովհետեւ տուեալ շրջանին նախարարի պաշտօնը կը վարէր Նիքոլաս Քալոկերոփուոս (6 Փետրուարէն 8 Ապրիլ 1921):

Լոնտոնի Խորհրդաժողովին գումարման առթիւ, օգտակար համարեցի ունենալ կարծիքը Աթէնքի ներկայ կառավարութեան Հայկական Խնդրոյն մասին եւ ստորեւ կը նշանակեմ համառօտիւ այն տեսակցութիւնը որ ինձ շնորհեց Երկրագործական Նախարար եւ Արտաքին Գործոց փոխ-Նախարար Միւսիւ Պալթաձիս:

Մ. Պալթաձիս չափազանց սիրալիւր ընդունելութիւն մը ըրաւ ինձ երբ իմացաւ թէ Խորհրդարանին մէջ Հայոց ներկայացուցիչն էմ: Բացատրեցի իրեն այցելութեանս նպատակը թէ, նկատի ունենալով Յոյն եւ Հայ դարաւոր սիրալիւր յարաբերութիւններն ու երկու ազգերու հասարակաց եւ համերաշխ շահերը եւ Սեւրի դաշնագրով նուիրագործուած անոնց ապագայի գործակցութիւնը, ամբողջ Հայերու անունով կու գամ խնդրել իրմէ, որպէսզի հաճի լուսաբանել մեզ քաղաքական նորագոյն փոփոխութիւններու մասին եւ թէ այդ դէպքերը ինչ ազդեցութիւն կրնան գործել երկու ցեղերու յարաբերութիւններու վրայ:

Յարգելի Նախարարը,- որ մանրամասնօրէն տեղեակ էր Հայոց պատմութեան ու տառապանքներուն, 1890էն ի վեր պատահող դէպքերուն եւ Հայկական Դատին դիւանագիտական պատմութեան,- չափազանց անկեղծ ու սիրալիւր բառերով յայտնեց իր, կառավարութեան եւ Յոյն ազգին համակրանքը քոյր մարտիրոս ժողովուրդին հանդէպ եւ աւելցուց թէ արդէն գոյութիւն ունին անկեղծ յարաբերութեան կապեր, որոնք ասկէ վերջ ոչ թէ պիտի տկարանան, այլ՝ հետզհետէ աւելի պիտի ընդարձակուին, եւ այս երկու ցեղերը պիտի կազմեն Արեւելքի քաղաքակրթութեան միակ սիւները:

Յետոյ, տեղեկութիւններ ուզեց Հայաստանի ներկայ կացութեան եւ ազգային նորագոյն Պատուիրակութեան մասին: Հարկ եղած տեղեկութիւնները տալէ վերջը յայտնեցի թէ հաւանաբար Հայկական Պատուիրակութիւնը յաջողի իւր պահանջները ներկայացնել Խորհրդաժողովին. բայց մեծ դժուարութիւն մը որ կայ, այդ ալ թուրքերու ջանքն է մեծագոյն զիջողութիւններ ձեռք բերել Անատոլիոյ արեւելեան սահմաններուն վրայ, որով կ'ուզեն բաժնել Յոյն եւ Հայկական խնդիրները, ինչ որ ամբողջութիւն մը կը կազմեն Սեւրի [դ]աշնագրին մէջ:

Մ. Պալթաձիս մասնաւոր ուժգնութեամբ մը արտայայտուեցաւ այդ մասին. ահաւասիկ իր խօսքերը նոյնութեամբ:

«Յոյն ազգը, կառավարութիւնը եւ բանակը երբեք չպիտի բաժնեն այդ երկու հարցերը, եւ Հայերը կրնան վստահ ըլլալ թէ Յոյն ազգին մէջ պիտի գտնեն իրենց մեծագոյն պաշտպանը ու գործակիցը: Յոյն կառավարութիւնը չի կրնար զիջումներ ընել թուրքերուն Սեւրի դաշնագրի որոշած Հայկական իրաւունքներէն, առանց վտանգելու այդ դաշնագրին ամբողջութեան սկզբունքը: Յոյն պատուիրակները զացին պաշտպանել անոր ամբողջութիւնը,- ամբողջութիւն մը, որու մաս կը կազմէ Հայկական հարցը: Պոնտոսի խնդիր մը կայ, որու մասին յաճախ կը խօսուի. ատիկա ընտանեկան հարց մըն է, որը կրնանք մեր մէջ կարգադրել իբր երկու եղբայրներ:

Եւ որպէս գործնական քայլ իր զգացումներուն եւ յայտարարութեան, աւելցուց թէ մտադիր է հեռագրել Վարչապետ Քալօթէթօբուլօսին ի Լոնտոն, որպէսզի յարաբերութեան մտնէ հոն Հայ պատուիրակներուն հետ:

Քաջալերուած իր բարեացակամ խօսքերէն, կ'ուզեմ իմանալ իր կարծիքը խորհրդարանին մէջ իսկ նոյնիմաստ յայտարարութեան մը կարելիութեան մասին եւ կը յանձնեմ իրեն հարցապնդումի ձեւով խնդրանք մը ստորագրուած իմ կողմէ՝ ներկայացնելու համար խորհրդարանի նախագահութեան:

Նախ կը յանձնարարէ ինձ հաղորդել իր խօսքերը մտատանջ հայրենակիցներուս եւ կը խոստանայ իր պաշտօնակիցներուն հետ խորհրդակցելէ ետք, մօտ օրէն, յարմար մէկ ժամանակի մը, ընել յայտարարութիւններ խորհրդարանին մէջ իսկ Յոյն եւ Հայ յարաբերութիւններու մասին:

Գ. Յ. Փափագեան

(ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ MD903, Թ851-Թ835, *հայերէն մեքենագիր*)

Լոնտոն, 1 Մարտ 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Նամակէն ետք, զոր պատիւը ունեցած էի գրելու Ձերդ Ամենապատուութեան երեք օր առաջ, հրաւիրուած էինք Շաբաթ առտու ներկայանալու Խորհրդաժողովին առջեւ, որուն կը նախագահէր Լորտ Քըրզըն եւ կը մասնակցէին Կոմս Սֆորզա եւ Հրամանատար Կալլի Իտալիոյ կողմէ, Պ.Պ. Պերթըլօ եւ Քամմերէր Փրանսայի կողմէ, իսկ Պարոն Նայաշի Ճափոնի կողմէ:

Նիստի սկզբնաւորութեան, Լորտ Քըրզըն զիս հրաւիրեց յստակեցնելու հայկական երկու պատուիրակութիւններու դերն ու իւրաքանչիւրին իրաւասութիւնները: Բացատրեցի թէ պատերազմին սկիզբէն ի վեր, պատասխանատու էի Դաշնակից Տէրութիւններուն մօտ ներկայացնելու Թուրքիոյ հայերն ու հայերն ընդհանրապէս, եւ թէ երբ զինադադարը ստորագրուեցաւ, Կովկասեան Հայաստանը, որ Ռուսական Կայսրութեան անկման պահուն անկախ հռչակեց ինքզինք եւ կազմեց Հանրապետութիւն, Փարիզ դրկեց Պատուիրակութիւն մը զլիաւորուած Պր. Ահարոնեանի կողմէ: Այդ պահէն ի վեր մենք համաձայնաբար հետապնդեցինք նոյն ծրագիրը՝ Անկախ Հայկական Պետութեան կազմութիւնը Թուրքիոյ ազատագրուած Հայկական Նահանգներուն միացումովը Կովկասեան Հայաստանի հողամասերուն:

Աւելցուցի թէ առաքելութիւնս վերջ գտած ըլլալով անցեալ տարի, Սեւրի Դաշնագրին ստորագրութենէն ետք, լիազօրութիւնս վերանորոգուած էր եւ նոր համաձայնութիւն մը հաստատուած էր ընդմէջ իմ եւ Պր. Ահարոնեանի Պատուիրակութեանց, որպէսզի Դաշնակիցներուն հետ մեր յարաբերութիւններուն մէջ ունենանք միայն մէկ Պատուիրակութիւն իմ նախագահութեան ներքեւ:

Լորտ Քըրզըն յետոյ [երբ] հարցուց թէ ինչ էին մեր տեսակէտները ներկայ պայմաններու ներքեւ, կատարեցի համառօտ ներկայացում մը, որ կրնայ ամփոփուիլ հետեւեալ ձեւով:

Մենք կը պահանջենք ամէն բանէ առաջ պահպանումը Սեւրի Դաշնագրի տրամադրութիւններուն, որոնցմով հիմնուած էր Հայկական Պետութիւնը: Մեզի կարելի չէ առարկել թէ պոլշեիկներուն հետ դաշնակցած քեմալական ուժերուն յաղթանակով Կովկասեան Հայաստանի վրայ պարտադրուած Խորհրդային վարչաձեւին հաստատումով Դաշնակից Տէրութիւններուն համար այլեւս հնար չէ իրականացնել Սեւրի Դաշնագրով նախատեսուած Հայկական Պետութիւնը: Քանի որ պէտք չէ անտեսենք այն իրողութիւնը թէ Հայկական Հարցը ի սկզբանէ կապուած է Թուրքիոյ հարցին: Հարստահարութիւններն ու հալածանքներն են, որոնց զոհերն էին հայերը, - [եւ] ոչ-թրքական ցեղեր կառավարելու թուրքերու անկարողութիւնն է. անկարողութիւն՝ որ աւելի քան կատարելապէս ապացուցուած է ըստ այն նոյն պատասխաններու տրամադրութիւններուն, որոնք Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ տրուած են Փարիզի եւ Սփայի Խորհրդաժողովներու Օսմանեան Պատուիրակութեան, - նշումներ՝ զորս մէջբերեցի, - որ Դաշնակից Տէրութիւններուն զգացուցին անհրաժեշտութիւնը Հայաստանի անկախութիւն տալու, զայն դնելով Տէրութեան մը հոգատարութեան ներքեւ եւ Ազգերու Ընկերութեան պաշտպանութեան տակ: Հետեւաբար Հայաստանի անդրկովկասեան մասին անջատումը, - որ, բաց աստի, կը յուսանք թէ վաղանցիկ է¹¹¹, - չէ որ պէտք է արգիլել իրականացումը Սեւրի Դաշնագրով որոշուած Հայկական Պետութեան, հողամասերովը՝ Թրքական Հայաստանի, ըստ Նախագահ Ուիլսոնի իրաւարարութեամբ հաստատուած սահմաններուն:

Ի դէպ, Սեւրի Դաշնագիրը կնքուած էր յաղթական Դաշնակից Տէրութիւններուն եւ Թուրքիոյ միջեւ, եւ ոչ թէ Ռուսիոյ, որ Դաշնակից մըն էր, եւ հետեւաբար Հայկական Պետութիւնը պէտք է, ամէն բանէ առաջ, կազմուի

¹¹¹ Բնագրին մէջ աստղանիշ չենք նշմարած, բայց կը խորհինք թէ լայնակի գիծի մը ներքեւ գտնուող հետեւեալ ծանօթագրութիւնը տրամաբանօրէն կը պատկանի վաղանցիկութեան. «Անկէ ետք ստացուած հեռագրերը հաստատեցին թէ Պոլշեիկ Կառավարութիւնը տապալած է արդէն»:

Թուրքիայէն ազատագրուած հողամասերով:

Եթէ Կովկասեան Հայաստանը այս Դաշնագրով ընդգրկուած էր ստեղծուելիք Հայկական Պետութեան մէջ, պատճառն այն է, որ Ռուսական Կայսրութեան անկման պահուն հռչակած էր իր անկախութիւնը, կազմուած էր որպէս Հանրապետութիւն եւ որ միշտ պահանջած էր մէկ Հայկական Պետութիւն կազմել Թուրքիոյ հայկական հողամասերուն հետ:

Տրուած ըլլալով որ Տէրութիւնները յայտարարեցին թէ չեն կրնար զինուորական միջամտութեամբ քննադատելու պարտադրել Հայկական նահանգներուն պարպումը, յայտարարութիւն՝ որ Լորտ Բըրգըն կրկնեց ժողովի ընթացքին, ուշադիր եղայ հետեւեցնելու թէ զինուորական գործողութիւնը կենսական չէր պարպումը ձեռք բերելու համար, Դաշնակիցներն ունենալով ճնշման եւ պատժի միջոցներ, քանի որ կը գրաւեն Կոստանդնուպոլիսը, Պրուսան եւայլն, եւայլն, եւ Անատոլիոյ այլ հողամասեր, որոնք կը գտնուին Սեւի Դաշնագրով Յունաստանի նշանակուած սահմաններէն ներս եւ որոնք պէտք չէ վերադարձուին Թուրքիոյ, մինչեւ որ վերջինը ճշդիւ գործադրած ըլլայ այս Դաշնագրին տրամադրութիւնները: Դաշնակիցները, բացի այդ, ունին ճնշման տնտեսական եւ նիւթական միջոցներ: Աւելցուցի թէ մենք կը պահանջէինք միայն ինչ որ Սեւի Դաշնագիրը տուած էր մեզի, ինչ որ Դաշնակիցներն իրենք անհրաժեշտ նկատած էին ընել, ո՛չ թէ տուկ հայկական շահերուն համար, այլ՝ ընդհանրական շահուն համար: Յետոյ յիշեցուցի թէ կարիքը ունինք հոգատար Տէրութեան մը. թէ միշտ խնդրած էինք հոգատարութիւն մը եւ թէ տակաւին կը խնդրենք զայն, եւ եթէ մեծ Տէրութիւններն իրենք, պատերազմի ընթացքին իրենց կատարած զոհողութիւններէն ետք, ի վիճակի չեն կատարելու զայն, տակաւին կը յուսանք որ փոքր Տէրութիւն մը կրնայ ընդունիլ զայն: Քանի որ այն ինչ մինչեւ հիմա արգիլած է զիրենք՝ անկարելիութիւնն է նիւթական ծախքերու հոգածութեան, բայց միւս կողմէ, եթէ Միացեալ Նահանգները մերժէ որեւէ հոգատարութիւն, ան այնուամենայնիւ պատրաստ է նիւթական օգնութիւն ընծայելու Հայաստանի այն պարագային, երբ փոքր Պետութիւն մը համաձայնի ստանձնել զայն: Հետեւաբար պէտք չէ յայտը կորսնցնենք այսպիսի զուգադրութեան մը հասնելու:

Ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ հարցին, բառացիօրէն կրկնեցի յայտարարութիւնը, որ կատարած էի վերջին գրառումներուս մէջ, որոնց Ձերդ Ամենապատուութիւնն արդէն ծանօթ է: Կը փափաքիմ պարզապէս աւելցնել թէ Պր. Պերթըլօ ինծի յայտարարած ըլլալով թէ Ֆրանսա իր ուժերը պիտի չհեռացնէ Կիլիկիայէն անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընելէ առաջ եւ թէ, արդէն, Փոքրամասնութիւններու վերաբերող տրամադրութիւնները, որոնց գործադրութեան Ֆրանսա պիտի հսկէ, անհարկի դարձուցած էին մասնաւոր վարչաձեւը, որ կը պահանջէինք, անմիջապէս իրեն պատասխանեցի թէ փոքրամասնութիւն բառը չի կրնար կիրակուիլ Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան համար: Ան հոն էր որպէս նկատառելի մեծամասնութիւն պատերազմէն առաջ, ինչպէս որ կը հիմնաւորեն վիճակագրութիւնները շատ վստահելի աղբիւրներէ: Պր. Պերթըլօ ժխտած ըլլալով թիւերու ճշգրտութիւնը, որոնք զգալիօրէն տարբեր են թրքական աղբիւրներէ իր ստացածներէն, որոնց վրայ ինք կը հիմնուի, իր դէմ հանեցի Ատանայի Սանճաքին համար տրուած վիճակագրութիւնը ըստ թրքական պաշտօնական Տարեգիրքին, որ վերջերս հրատարակուած է նոր Ֆրանսա վերադարձած Կիլիկեան Արշաւա-խումբի ֆրանսական սպայի մը կողմէ: Հետո ունէի այդ գիրքը, խորագրուած՝ «Կիլիկիա Եւ Օսմանեան Խնդիրը», հրատարակուած Pierre Redan ծածկանունով ներքեւ¹¹² եւ զայն ներկայացուցի Խորհրդաժողովին, եւ ան [Պերթըլօ] փափաքը յայտնեց իրեն փոխ տալու՝ տեղեկանալու համար:

Առանձին ծրարով մը Ձերդ Ամենապատուութեան կը դրկեմ օրինակ մը այս շատ հետաքրքրական գործէն, գրուած՝ հայոց նկատմամբ անկողմնակալ ոգիով. բայց, մինչ այդ Իրեն կը դրկեմ պատճենը այն էջին, որ կը

¹¹² Pierre Redan, La Cilicie Et le Problème Ottoman, Փարիզ, 1921: Պատմաբան եւ խմբագիր Ռենէ Փինոնի յառաջաբանով մէկտեղ այս շուրջ 160 էջերէ բաղկացած գիրքը, որ ճոխացած է պատկերներով և քարտետով, լոյս տեսած էր 1921-ի Փետրուարին: Փինոն, որ ծանօթ էր իր հայաբնակ օղորտորոշումով եւ իր հերթին հեղինակած էր «Հայերու Բարձումը» խորագրով հատոր մը, Ռետանի գիրքին յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Կիլիկիան թրքական հողամաս չէ, ասիկա կէտ մըն է, գոր պր. Փիլի Ռետան կ'ընդգծէ: Քրիստոնեաները գերակշիռ են՝ 215,000 ընդդէմ 185,000 մուսուլմաններու...: Ասոնք են հայերը, յոյները, քաղղէացիները...», աւելցնելով թէ մուսուլմանները միատարր չեն եւ, բացի թուրքերէ, կը բաղկանան արաբներէ, անսարիներէ, չերքէզներէ, քիւրտերէ, եւայլն (էջ vii): Հեղինակին բուն անունն է Անտրէ Փիլի Ժան Տանիէլ (1889–1964): Այնքինոյ եւ Մարոքի մէջ ծառայելէ ետք, Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին վիրաւորուած եւ գերեվարուած էր ան Վերտէօնի մէջ: 1919-ին պաշտօնավարած է Արեւելքի մէջ հարիւրա-պետի աստիճանով: Օտար լեզուներու իմացութիւնը օգնած է իրեն որ ճանաչուի որպէս մասնագէտ իսլամ եւ արաբ ընկերութիւններու եւ 1953-ին դառնայ թղթակից անդամ Գաղութային Գիտութիւններու Կաճառին:

վերաբերի Ատանայի Սանճաքի Վիճակագրություններուն, որ մէջբերեցի քիչ առաջ:

Այս է ամփոփումը Խորհրդաժողովի Խորհուրդին իմ պատասխաններուն էութեան:

Ինձմէ ետք խօսք առաւ Պր. Ահարոնեան եւ մասնաւորապէս ջանացած էր հաստատել թէ որքա՛ն թուրքերուն հետ Երեսնի կառավարութեան կնքած դաշնագիրը, նոյնքա՛ն Կովկասեան Հայաստանի մէկ մասին մէջ հաստատուած Խորհրդային վարչակարգը, երկուքն ալ պարտադրուած էին ուժով, եւ թէ այս երկու իրողութիւնները ոչ մէկ կերպ անվաւեր պէտք է դարձնեն Մելի Դաշնագրին տրամադրութիւնները, որոնք կազմած էին Հայկական Պետութիւնը:

Մեկնելէ առաջ, Լորտ Քըրզըն ինծի հարց տուաւ. Հայկական պետութեան Նախագահ Ուիլսընի կողմէ հաստատուած սահմաններուն մասին, նշելով թէ Նախագահին իրաւարարութիւնը զանոնք որոշած էր շատ ընդարձակ կերպով, իր մէջ ընդգրկելով նոյնիսկ Տրապիզոնը: Պատասխանեցի թէ ճշդիւ չէի գիտեր թէ ինչ էին անոնք՝ իրաւարարութեան բնագիրը երբեք հաղորդուած չլլալով մեզի, բայց թէ ուզեցի յիշեցնել թէ անցեալ տարի Լոնտոնի Խորհրդաժողովի ընթացքին Սահմաններու Նախագծման Յատուկ Յանձնաժողովը, (Ձերդ Ամենապատուութիւնը, որ Լոնտոն կը գտնուէր այդ ատեն, անկասկած լաւ կը յիշէ),- որոշած էր թէ Տրապիզոնը պիտի չընդգրկուի Հայկական Պետութեան սահմաններուն մէջ: Մենք այդ ատենուրէն ի վեր համակերպած ենք այս որոշման եւ այդպիսով է որ անցեալ տարի Նախագահ Ուիլսընի մեր դրկած քարտէզին եւ փաստաթուղթերուն մէջ, երբ ինք էր իրաւարարութեան պատասխանատուն, մենք որպէս Հայկական Պետութեան սահման նշած էինք զի՞մ մը, որ կ'անցնէր Սուրմենէի մէջէն՝ դուրս ձգելով Տրապիզոնը:

Ձերդ Ամենապատուութեան կը փոխանցեմ կտրօն մը Daily Telegraph-էն, որ կը ներկայացնէ համարատուութիւնը Խորհրդաժողովին նիստին, որուն մասնակցեցանք:¹¹³

Նոյնպէս Ձերդ Ամենապատուութեան կ'առաքեմ պատճէնը նամակին, զոր Պր. Ահարոնեան եւ ես յղեցինք Գերագոյն Խորհուրդին՝ երեք օր առաջ այն նիստէն, ուր մեզ ունկնդրեցին:

Ամիջապէս որ Ձերդ Ամենապատուութենէն ստացայ Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի կոտորածներուն վերաբերող հեռագիրը, զայն պաշտօնական նամակով մը հաղորդեցի Լորտ Քըրզընի, ինչպէս նաեւ Լոնտոնի մամուլին. թերթերու մեծ մասը վերարտադրեց զայն: Բայց յաջորդ օրը, Թրքական Պատուիրակութիւնը հրատարակուած կարճ գրութեամբ մը հերքեց զայն: Ձերդ Ամենապատուութիւնը կցեալ պիտի գտնէ այս երկու կտրօնները:¹¹⁴

Հանձնեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը ամենախոր յարգալիւր եւ անձնուէր զգացումներուս:
Պօղոս Նուպար

Յ.Գ. Պր. Ահարոնեան իր թուղթերուն մէջ գտած ըլլալով Սովետներու Կառավարութենէն Քեմալական ուժերու Գլխաւոր Զօրավարին դրկուած հեռագրի մը պատճէնը, ուր ան զինք կ'ամբաստանէ հալածանքներու եւ ջարդերու համար, այս հեռագիրը պիտի հրատարակենք թերթերու մէջ՝ ի պատասխան թրքական ուրացման:¹¹⁵

Պ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Ձ, 2395–2401, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

¹¹³ 26 Փետրուար 1921-ի ակնարկեալ նիստին համարատուութեան թարգմանութիւնը հրատարակուած է Ջոն Կիրակոսեանի նախապէս նշուած փաստաթուղթերու հաւաքածոյին մէջ (Կիրակոսեան, 697–704):

¹¹⁴ Կտրօնները չեն գտնուիր այս նամակին կից՝ դիւանաթուղթերուն մէջ:

¹¹⁵ Հեռագրին չենք հանդիպած, սակայն աւելի ընդարձակ ընդհանուր գաղափար մը կարելի է կազմել Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերու ժողովրդական գործավար Բեկզադեանի 19 Յունուար 1921 թուակիր ծանօթագրէն, ուղղուած՝ Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան արտաքին գործերու նախարարի պաշտօնակատար Ահմէտ Մուխթարին: Ծանօթագրին պիտի պատասխանէր նախարար Պեքիր Սամի 5 Փետրուար 1921-ին (Կիրակոսեան, 485–490):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 104

ՊԱՏՃԷՆ

Լոնտոն, 4 Մարտ 1921

Միրելի Զորավար [Բագրատունի],

Ստացայ Times-ի կտրօնը, որ ամեն մարդ դրկած էր ինձի եւ որուն ակնարկութիւն կ'ըներ Պր. Վարանդեան առջի օր, երբ ան կը պնդէր թէ հոն կարդացած է թէ Դաշնակիցները տրամադիր էին Տրապիզոնը տալ մեզի: Բայց կը բաւէ կարդալ այս յօդուածը,- որուն արդէն ծանօթ էի,- տեսնելու համար թէ Տրապիզոնը մեզի տալու հարց չկայ: Ի դէպ, հոն կ'ըսուի.

«Կը թուի թէ կարելիութիւնը կայ որոշ կարգադրութեան մը, որմով հայերը ծով ելլէ կը ստանան՝ հաւանաբար Տրապիզոնի մէջ, պայմաններու ներքեւ, որոնք նման են Ֆիուսի եւ Տանձիկի վրայ կիրարկուածներուն»:

Բայց ճիշդ այս էր որ ուշադիր պահանջած էի Խորհրդաժողովի նիստին, ինչպէս արձանագրուած է Ատենագրութեան պաշտօնական սղագրութեան մէջ, եւ ծով այս ելլի մասին է միայն Times-ի յօդուածը, ո՛չ թէ Տրապիզոնը մեզի տալու մասին, ինչպէս Պր. Վարանդեան կը պնդէր թէ կարդացած է:

Պէտք է յիշատակեմ թէ, անցեալ տարուան Լոնտոնի Խորհրդաժողովէն ի վեր երբ Սահմաններու Յատուկ Յանձնաժողովը այն կարծիքէն էր՝ թէ մենք Հայաստանի համար պէտք չէ պահանջենք Տրապիզոնի նաւահանգիստը, Պր. Ահարոնեանն ու ես յայտարարած էինք նաւահանգիստը չպահանջել, միշտ աւելցնելով թէ մենք միւս կողմէ կը պահանջէինք Տրապիզոնի միջոցով դէպի ծով ազատ ելլը, նոյն պայմաններու ներքեւ, որոնք կը վերաբերէին Պաթումի:

Պիտի մէջբերեմ հետեւեալ երկու հատուածները իր իրաւարարութեան համար Նախագահ Ուիլսոնի յղուած ծանօթագրէն, շարադրուած՝ նոյնինքն Պր. Ահարոնեանի կողմէ եւ ընկերակցուած իր ցուցմունքներուն ներքեւ գծուած քարտէսով, զոր ես ստորագրեցի իրեն հետ.-

1. «... Հայաստանի բաղձալի սահմանագիծը պէտք է սկսի Օֆֆի արեւմուտքը գտնուող կէտէ մը, Սեւ Ծովու ափին, պէտք է բարձրանայ դէպի Պոնտական Լեռնաշղթայ, ուղղուի արեւմուտք՝ հետեւելով այս շղթայի կատարներուն, անցնի Կիւմիշխանէի մէջէն՝ այդ քաղաքը ձգելով Հայաստանի, եւ իջնէ հարաւ, հետեւելով Էրզրումի արեւմտեան վարչական սահմաններուն մինչեւ Եփրատի հոսքը...»:
2. «... Վերոնշեալը ամփոփելով, Հայկական Պատուիրակութիւնը պատիւը ունի յատկորոշելու իր պահանջները Հայաստանի ծովային ելքերուն վերաբերեալ:

«Տրապիզոնը թուրքերուն, Պաթումը վրացիներուն ձգելէ ետք, միակ ծովածոցը, որ կրնայ ծովային կայան եւ բնական մթերանոց դառնալ Հայկական բարձրաւանդակին վրայ, Ռիզէի ծովածոցն է...»:

Ասիկա ցոյց կու տայ թէ Պր. Ահարոնեան եւ ես Տրապիզոնը չենք պահանջած եւ թէ, Տրապիզոնը դուրս ձգելով հանդերձ, մենք կը պահանջէինք Երզնկան, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Տրապիզոնէն հրաժարումը ոչ մէկ կերպով կը հետեւցնէ Երզնկայէն հրաժարում:

Ստորագրութիւն՝ ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

(ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-Յ, 2393–2394, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Լոնտոն, 7 Մարտ 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան Հայր,

1 Մարտ ընթացիկովս, ուր Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացուցած էի Լոնտոնի Խորհրդաժողովին կողմէ մեր ունկնդրութեան մասին, Ձեզի խօսած էի այն հարցումին մասին, որ Լոր Քրրզըն հարցուցած էր ինծի Նախագահ Ուիլսընի իրաւարարութեամբ հաստատուած Հայկական Պետութեան սահմաններուն, եւ աւելի մասնաւորապէս՝ Տրապիզոնի նաւահանգիստին մասին: Արդէն Ձերդ Ամենապատուութեան յայտնած եմ Լորտ Քրրզընին տուած պատասխանս, բայց պարտաւոր եմ վերադառնալ այս հարցին, քանի որ ան յառաջացուց միջադէպ մը, որ Ձերդ Ամենապատուութեան ուշադրութեան յանձնելը կարելւոր է:

Արդարեւ իմացայ թէ Պր. Ահարոնեան ամէնուր տարածայնած է թէ պատասխանելով Լորտ Քրրզընի, եւ հրաժարած եմ ո՛չ միայն Տրապիզոնէն, այլեւ նոյնիսկ Երզնկայէն: Ան յայտնած է անձերու, ուրիշներու կարգին՝ Փրոֆ. Ատոնցի եւ Վեր. Անիւրին Ուիլիւմզի, որոնք եկան ինծի հարցնելու թէ ճիշդ էր ասիկա: Արդ, ես ո՛չ միայն երբեք չեմ ըսած թէ կը լքենք Տրապիզոնը, բայց թէ պարզապէս դադրած էինք պահանջել այդ նաւահանգիստը անցեալ տարուան Լոնտոնի Խորհրդաժողովէն ի վեր, այլեւ Երզնկայի անունը չէ հնչած ո՛չ իմ, ո՛չ ալ այլ անձի կողմէ: Ուստի, օգտուելով Պր. Խատիսեանի հետ Պր. Ահարոնեանի ինծի տուած այցելութեան առիթէն, բացատրութիւններ պահանջեցի իրմէ: Պր. Ահարոնեան ինծի միայն կրցաւ պատասխանել թէ ինք կարծած է թէ ես արտասանած եմ Երզնկայի անունը, բայց ինք վստահ չէր: Եւ երբ իրեն ցոյց տուի պաշտօնական սղագիր տեղեկագիրը, ուր Երզնկայի անունը չ'երեւիր, ան հարկադրուեցաւ ընդունիլ իր սխալը: Հետեւաբար, կը հաւատայի թէ միջադէպը փակուած էր, բայց ի զարմանս ինծի, յաջորդ օրը, Մարտ 1-ին, իմ նախագահութեամբ երկու Պատուիրակութիւններու նիստի ընթացքին, Պր. Վարանդեան վերադառնալով խնդրին՝ ինծի հարց տուաւ թէ «Թայմզ»ի մէջ կարդացա՞՞մ էի մամուլի հաղորդագրութիւն մը, ուր ըսուած էր թէ Դաշնակիցները կ'աշխատէին լուծման մը վրայ, որ իրենց հնարաւորութիւն կու տայ Տրապիզոնը Հայաստանի շնորհելու: Պր. Վարանդեանին պատասխանեցի թէ «Թայմզ»ը ամէն օր կը կարդամ, բայց այդպիսի բան չեմ տեսած, եւ զօրաւոր պատճառներ ունիի հաւատալու թէ սխալ կարդացած կամ սխալ հասկցած ըլլալու էր խնդրոյ առարկայ մամուլի հաղորդագրութիւնը: Պր. Վարանդեան, պահպանելով իր հաստատումը, առաջարկեց ինծի դրկել «Թայմզ»ի կտրօնը, որ Չօրավար Բագրատունիին մօտ էր: Ասիկա կատարուեցաւ յաջորդ օրը Չօրավարին կողմէ, որ զայն ինծի դրկեց ներածական նամակով մը: Չարմանքս մեծ էր, երբ յօդուածը կարդալով գտայ միայն հետեւեալ տողերը.

«Կը թուի թէ կարելիութիւնը կայ որոշ կարգադրութեան մը, որմով հայերը ծով ելք կ'ունենան՝ հաւանաբար Տրապիզոնի մէջ, պայմաններու ներքեւ, որոնք նման են Ֆիումի եւ Տանձիկի վրայ կիրարկուածներուն»:¹¹⁶

Ինչպէս Ձերդ Ամենապատուութիւնը կը տեսնէ, այս յօդուածը (քանի որ մամուլի հաղորդագրութիւն չէր, այլ՝ պարզ յօդուած մը) ոչ մէկ կերպով Տրապիզոնը մեզի տալու, այլ՝ Տրապիզոնի միջոցով մեզի դէպի ծով ազատ ելք շնորհելու մասին է կարգադրութեամբ մը, որ նման է Ֆիումի եւ Տանձիկի կարգադրութիւններուն: Արդ, ասիկա իմ պահանջածս էր Խորհրդաժողովի Ծաբաթ օրուան նիստին, Պր. Ահարոնեանի եւ Չօր. Բագրատունիի ներկայութեան: Ասիկա արդէն մեզի ճանչցուած իրաւունք մըն է նոյնի՛նքն Սէվրի Դաշնագրով, 352-րդ յօդուածին

¹¹⁶ 1919-ին Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովը լեի եւ գերմանացի խառն բնակչութեամբ Տանձիկը եւ առաւելաբար իտալացի բնակիչներով բայց հարաւսլաւական սահմանէն ներս գտնուող Ֆիումը դրած էր Ազգերու Ընկերակցութեան հովանաւորութեան ներքեւ որպէս ազատ քաղաքներ՝ գոհացնելու մէկ կողմէ լեհերն ու գերմանները, իսկ միւս կողմէ իտալացիներն ու հարաւսլաւները: Ծովեզերեայ Տանձիկի պարագային, մասնաւորաբար, քաղաքին իր ուրոյն սահմանադրութիւնն ու կառավարութիւնը ունենալու իրաւունքի կողքին, լեհերուն տրուած էին որոշ կարգի առանձնաշնորհումներ:

մէջ, ուր կ'ըսուի. «Հայաստանի կը շնորհուի Տրապիզոնի նաւահանգիստին միջոցով Սեւ Ծով ազատ ելք, եւլն.»:

Պր. Վարանդեան, հետեւաբար, փորձած էր պղտորել միտքերն անոնց, որոնք պատեհութիւնը չէին ունեցած կարողալու յօդուածը եւ ստուգելու իր հաստատումը: Ուստի, չուզելով թոյլ տալ որ այսպիսի թիւր աղմուկ մը վարկաւորուի, Զօրավար Բագրատունիին պատասխանեցի նամակով մը, որուն պատճէնը կցուած է¹¹⁷:

Զերդ Ամենապատուութիւնը պիտի նկատէ թէ այս պատեհութիւնը օգտագործած եմ հաստատելու համար թէ ես առանձինն չեմ որ, անցեալ տարուան Լոնտոնի Խորհրդաժողովէն ի վեր, դադրած եմ պահանջելէ Տրապիզոնը, այլ թէ Պր. Ահարոնեան ինք ուշադիր էր եղած յստակ դարձնելու իր եւ իմ կողմէ ստորագրուած ծանօթագրին մէջ, ուղարկուած Նախագահ Ուիլսոնի՝ անոր իրաւարարութեան միջոցին, թէ Տրապիզոնը ձգուած էր Թուրքիոյ: Եւ քանի որ Մարտ 1-ի մեր նիստի ընթացքին Պր. Ահարոնեան յաւակնած էր թէ Տրապիզոնէն հրաժարումը՝ ասով իսկ հրաժարում է Երզնկայէն, ես պէտք տեսայ Զօրավար Բագրատունիին հասցեագրած նամակիս մէջ նշելու թէ այդպիսին չէր Պր. Ահարոնեանի տեսակէտը, երբ անցեալ տարի ինք կը ստորագրէր Նախագահ Ուիլսոնի ուղղուած ծանօթագիրն ու քարտէսը, որուն մասին հիմա խօսեցայ, քանի որ, Տրապիզոնը դուրս ձգելով կը գծէր գիծ մը, որ Երզնկան մաս կը դարձնէր Հայաստանի:

Զօրավար Բագրատունի, գոր տեսայ յաջորդ օրը, ինծի ըսաւ թէ յիշաւ իրաւունք ունէի, բայց Պ.Պ. Ահարոնեան եւ Վարանդեան զգուշացան պատասխանել ինծի: Ուստի կը յուսամ թէ հոս կանգ պիտի առնենք այս միջադէպէն, որ ամբողջովին նշած եմ Զերդ Ամենապատուութեան, պարզապէս որպէսզի կարենաք գիտնալ թէ ինչպէս Պր. Ահարոնեան եւ իր Պատուիրակութիւնը կը հասկնան մեր կայացուցած համաձայնութիւնը՝ կատարեալ համերաշխութեամբ համագործակցելու համար:

Հանճեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիլ եւ անձնուէր զգացումներու:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-2, 2389–2392, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 106

Կ. Պոլիս, 9 Մարտ 1921

Ամենապատիւ

Տէր Զաւէն Սրբազան Պատրիարք

Նախագահ Համագային Ժողովի

Տէր նախագահ,

Այն օրն իսկ, երբ իմացուեցաւ պ.պ. Նուպարի եւ Ահարոնեանի համաձայնութիւնը, Կեդրոնական Վարչութիւնս Ազատական եւ Ժողովրդական կուսակցութեանց ներկայացուցիչներուն հետ Համագային Ժողովին ներկայացուց գրութիւն մը, որով մատնանշելով Ահարոնեաններու եւ Խատիսեաններու գործած սխալները եւ բռնած սխալ ուղղութիւնը՝ խնդրած էր տալ հարկաւոր հրահանգները, ներկայ պատասխանատու օրերուն մէջ մեր ազգային դատը նոր փորձութիւններէ եւ սխալներէ զերծ պահելու համար: Համագային Ժողովը փոխանակ սպասելու համաձայնագրի պայմաններուն, եւ փոխանակ իւր քաղաքականութիւնը ճշդող հրահանգներ տալու պ. Նուպարին, փութացած է, ինչպէս կը տեղեկագրեն մեզ Լոնտոնէն, շնորհաւորել կայացած համաձայնութիւնը: Արդ՝ այս թուական մեր ձեռքին տակ ունինք պատճէնը Փետր. 17ին կայացած համաձայնութեան,¹¹⁸ ընդմէջ պ. Նուպարի եւ Ահարոնեանի պատուիրակութեանց, որուն երկրորդ յօդուածին

¹¹⁷ Տեսնել Յաւելում 104:

¹¹⁸ Տեսնել Յաւելում 96:

մէջ յանձն կ'առնուն խնդիրները որոշել ձայներու մեծամասնութեամբ, իսկ ձայներու հաւասարութեան պարագային, իւրաքանչիւր պատուիրակութիւնը պիտի վերստանայ իւր գործելու ազատութիւնը, պայմանաւ որ յարգէ որոշուելիք սկզբունքները:

Կարդալով որոշուած սկզբունքները, մենք չտեսանք անոնց մէջ յօդուած մը՝ որ նախատեսէր ռուսական կամ ռուսահայկական հարցերու դժուարութեանց սպառնալիքին առջեւ թրքահայկական դատը անջատօրէն պաշտպանելու վերապահութիւն մը կամ հնարաւորութիւնը. եւ արդէն մինչեւ հիմա, հակառակ որ Ալեքսանդրաբօլի դաշնագիրը եւ Հայաստանի մէջ սովետական կառավարութեան հաստատումը մէկ մէկ քանդիչ սպառնալիք կը համարուին Սէվրի դաշնագրին, թրքահայութեան ներկայացուցիչը՝ պ. Պօղոս Նուպար, չէ ըրած յայտարարութիւն մը, որ իր մէջ պարունակէր թրքահայ դատը ի հարկին անջատօրէն հետապնդելու իմաստը: Չէ ըրած այդ եւ չէր կրնար ընել, քանի որ գրաւորապէս յանձն առած է՝ նոյն իսկ իւր գործելու ազատութիւնը վերստացած պարագային՝ չշեղիլ որոշուած սկզբունքներէն, որոնք են՝

1- Հետապնդութիւնը՝ պահպանման եւ գործադրութեան Սէվրի Դաշնագրի Հայաստանի վերաբերեալ տրամադրութեանց.

2- Պահանջում հոգատարութեան.

3- Չանալ, եթէ հանգամանքները նպաստաւոր երեւին, դաշնակիցներու հետ համաձայնութեամբ խօսակցիլ թուրքերու հետ հաշտութեան համար:

4- Կիլիկիոյ հարցը:

Արդ՝ բացորոշապէս կը տեսնուի որ կայացած համաձայնագրի մէջ, Ահարոնեան եւ ընկերք յաջողած են ծուղակի մէջ ձգել պ. Նուպարը, կաշկանդելով անոր գործունէութիւնը որպէս թրքահայ ներկայացուցիչ. այնպէս որ այս թուպէին, երբ Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը եւ Ռուսահայաստանի խիստ անորոշ դրութիւնը կը սպառնան տարիներով ձգձգել Հայաստանի այդ մասին բաղդը, կամ վիժեցնել զայն, թրքահայ եաթաղանէն փախստական եւ պոլշեիկեան սարսափներէն հալածական մէկ միլիոն թրքահայութիւնը հնարաւորութենէ զրկուած է ի հարկին իւր այնքան ահաւոր գնով գնած իրաւունքները պաշտպանելու համար:

Մենք կը կարծենք թէ այս չէր թրքահայութեան ակնկալութիւնը թէ՛ պ. Պօղոս Նուպարի լիազօրութենէն եւ թէ՛ Համագումար Ժողովի իրաւասութենէն: Մենք կը կարծենք թէ Համագումար Ժողովը չէր կրնար տարբեր տեսակէտ ունենալ քան այն՝ ինչ որ ունի զինքը ներկայացնող թրքահայութիւնը:

Այս յուսախաբութեան առջեւ մենք փութացինք մեր այս տեսակէտները հաղորդել պ. Պօղոս Նուպարին առանձին գրութեամբ մը, որուն պատճենը առ ի տեղեկութիւն ներփակելով՝ մենք կը յուսանք որ Համագումար Ժողովը լրիւ բաժնելով անոր մէջ մեր կողմէ պարգուած մտքերը, մատնանշած է արդէն կատարուած սխալը եւ տալով հարկաւոր հրահանգները՝ սրբագրած է զայն. իսկ եթէ Համագումար Ժողովը ցարդ ձեռք չէ առած հարկաւոր միջոցները, մենք կը կարծենք թէ ան պարտաւոր է տեղեակ պահել Համագումար Ժողովը որ Պօղոս Նուպարին տուած իր լիազօրութեամբ ստանձնած է անոր գործունէութեան պատասխանատուութիւնը: Անոր խորհրդակցութեան ենթարկելու համար Հայկ. Հարցի ներկայ ոչ-նպաստաւոր վիճակը, ինչպէս նաեւ իւր ներկայացուցիչի մինչեւ հիմա առած քայլերը:

Համագումարի պատկառելի Ժողովիդ կը մնայ ուրեմն մատնանշուած պարագայի[ն] համար արագ կերպով գումարել Համագումար Ժողովը:

Ընելով այս յայտարարութիւնը՝ Կեդր. Վարչութիւնս կը կարծէ թէ անգամ մ'եւս կատարած է իր պարտականութիւնը:

Ընդունեցէք, տէ՛ր նախագահ, մեր ամենախորին յարգանաց հաւաստիքը:

Ի դիմաց Հայ Ռամկ. Կուսակց. Կեդր. Վարչութեան

Գ. Ս. Փափագեան

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ854–Թ855, *հայերէն ձեռագիր*)

* * *

ՆԵՐՂԻՐ

Վսեմափայլ
Պ. Պողոս Նուպար Փաշա
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակության
Լոնտոն

Կեդրոնական Վարչությունս Փետր. 22ին՝ Ազատական եւ Ժողովրդական Կուսակցություններու հետ, որոնք կատարելապես կը բաժնեն մեր տեսակետները, Ձեր Վսեմության տուած էր հետեւեալ հեռագիրը

Inquiets politique Aharonian. Considérons existence physique Arménie absolument impossibles sans littoral privai et mandataire. Pour toute éventualités indispensables suivre parallèlement question Cilicie.¹¹⁹

Այս հեռագիրը տրուած պահուն տակաւին մեզ ծանօթ չէին այն *փրոկրամ*ն եւ գործելակերպը որ հիմքը եղած էին Ձեր եւ Ահարոնեանի պատուիրակության համաձայնության: Մենք Պ. Լեւոն Մկրտիչեանի Յունուար 3 թ. գրութենէն տեղեկացած էինք թէ դուք Թիւրքական Հայաստանի հարցին համար Դաշնակիցներու եւ Ամերիկեան Հանրապետության ներկայացուցած էիք Յիշատակագիր մը, ուր կ'էտ առ կ'էտ պաշտպանած էիք՝ Ռուսական կամ Ռուսահայկական հարցէն անկախ Թիւրքահայ անջատ հարցին այն ամէն իրաւունքները, որոնք Պ. Մկրտիչեան շեշտած էր Ազգերու Լիկային ներկայացուած Դեկտ. 15 թուակիր Յիշատակագրին մէջ: Ռամկավար Կուսակցութեան տեսակետը ի վաղուց անտի Ձեր Վսեմության յայտնի ըլլալով, բարեհաճած էիք նոյնպէս Ձեր Յունուար 13 թիւ գրութեամբ հետեւեալ բառերով բնորոշել այսուհետեւ հետեւելիք քաղաքականությունը:

«Ինծի կը թուի սակայն, որ ի սփիւռս աշխարհի գտնուող բոլոր ողջմիտ հայերը, առանց կանխաւ իրարու հետ խորհրդակցած ըլլալու, արդէն իսկ համբուրելի միաձայնութեամբ մը, սկսած են զծել այն միակ քաղաքականությունը, որ ներկայ կացութիւնը կը պարտադրէ եւ որուն պարտաւոր ենք հետեւիլ»:

Ձեր Վսեմության այս հաւաստիքէն վերջ, սակայն, հետզհետէ զարգացող դէպքերու յոյսին ներքեւ մենք առիթ ունեցանք կրկնելու Ձեր Վսեմության մեր տեսակետները եւ նոյնիսկ որպէս նիւթ ծառայելու համար՝ մեր ներկայ տուեալներուն միջոցով ներկայացուցինք յիշատակագրի մը *սքիւն*ը Փետր. 10 թուականաւ, որուն ակնարկուած կետը շրջանակող տողերը նոյնութեամբ այստեղ արտատպել պարտք կը համարենք:

Ահա այդ պարբերութիւնը.

«Որպէսզի մեր իսկ պահանջումներուն մէջ մենք առիթներ չմատակարարենք նոր ձգձգումներու, մենք պարտաւորուած ենք այսպէս բանաձեւել մեր պահանջները: Մեզ համար հայկական հարցին ամենացանկալի լուծումը անշուշտ Մէվրի Դաշնագրին նախատեսած եւ նախագահ Վիլսոնի իրաւարարութեամբ սահմանուած Հայաստանի իրականացումն է, ապահովուած՝ ինչպէս եղած է միշտ մեր պահանջը, *մանտաթէրի* մը պաշտպանութեամբ: Մենք կը պահանջենք առաջին հերթին՝ հարցին այս ձեւով գործադրութիւնը: Իսկ այն պարագային, երբ Մէվրի Դաշնագրէն վերջ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող դէպքերը, օրինակի համար Ալեքսանտրաբոյի Դաշնագիրը կամ Հայաստանի մէջ սովետական կառավարութեան հաստատումը նոր պատճառ մը պիտի համարուի ձգձգումի քաղաքականութեան, մի քաղաքականութիւն՝ որու իւրաքանչիւր օրուայ համար հայությունը մահացութեան եւ սպառնումի ահեղի տուրք մը կը վճարէ, մենք՝ հիմնուած մեր պատմական իրաւունքներուն վրայ, Վերսայիի Դաշնագրի գործութեամբ կը պահանջենք հոգատար պետութեան մը պաշտպանութեան ներքեւ անմիջական գործադրութիւնը Մէվրի Դաշնագրով ճանչցուած թրքահայ անկախութեան իրաւունքներուն՝ Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանայ եւ Պիթիսի վիլայէթներու նախագահ Վիլսոնի իրաւարարութեամբ որոշուած սահմաններուն մէջ, առանց զանոնք կապելու կամ կախակայելու Ռուսահայաստանի հարցին, մինչեւ որ այս վերջինի քաղաքական պայմանները հաստատուն կայանի մը յանգին եւ այսու՝ հնարաւորութիւն տալ տեղաւորելու այդ շրջանին մէջ թրքական եպթաղանէն հալածական եւ արտասահմանի մէջ մէկ միլիոն թրքահայութեան, գուցէ եւ Ռուսաստանի յեղափոխութեան ալիքներու առջեւէն փախչող հայութեան»:

¹¹⁹ Ահարոնեանի քաղաքականութեամբ մտահոգ ենք: Հայաստանի ֆիզիքական գոյութիւնը բացարձակապէս անկարելի կը նկատենք առանց առանձնայատուկ եւ պարտադիր ծովեզերքի: Բոլոր անհրաժեշտ հաւանականութիւններու համար զուգահեռաբար հետեւիլ Կիլիկիոյ հարցին:

Ուրիշ պարբերության մը մէջ մատնանշած ենք ազգաբնակչությանց փոխանակութեան սկզբունքը, որու կիրարկումը մեծապէս կը նպաստէ մեր թեզին եւ կը համապատասխանէ գուցէ Դաշնակիցներու շահերուն:

Արդ, կարդալով Ձեր Վսեմութեան եւ Ահարոնեանի գծած Փետր. 17 թիւ համաձայնագրին պատճէնը, մենք չտեսանք անոր մէջ տրամադրութիւն մը, որուն մէջ նախատեսուած լինէին այն բազմակողմանի դժուարութիւնները, զորս մանաւանդ այս բոլորին Ռուսահայաստանի վիճակը կը դնէ մեր առջեւ. չկա՛յ հայ մը, որ դէմ ըլլայ Միացեալ Հայաստանի Գաղափարին: Բայց կասկած կա՛յ այլեւս, որ Խորհրդային Ռուսիան իր [1]914ի սահմաններն է որ կը փնտռէ: Կարելի՞ է այլեւս չտեսնել Ազրպէճանի, Վրաստանի եւ Հայաստանի ներկայ դրութիւնը: Անցեալին մէջ մենք փորձով տեսանք, որ լծորդելով մեր հարցը ռուսական հարցին հետ՝ երկու տեսակ դժուարութեան ենթարկեցինք զայն:

Առաջին, որ Դաշնակիցները միշտ մտաւախ Խորհրդային կամ *Բոլշեւիկ/կոմիւնիստական* Ռուսիայէն՝ վերջնական լուծում չպիտի տային մեր հարցին, ինչպէս չորին այդ Սէվրի Դաշնագրին մէջ (տես 89, 90 եւ 433 յօդուածները). երկրորդ, որ Դաշնակիցները շահագործելով Դաշնակցութեան եւ ընդհանրապէս ռուսահայութեան սեփական եւ կուսակցական շահերու վրայ հիմնուած թեզը, ռուսական յեղափոխութենէն ծնունդ առած քաղաքական ժամանակաւոր երեւոյթներով ջանացին խաբել զմեզ, մէկ կողմէն դիւրացնելու համար իրենց քաղաքականութիւնը Թիւրքիոյ հետ, միւս կողմէ՝ ազատուելու այն հոգէն, որու հանդէպ պարտականութիւն մ'ունէին: Եւ մինչ ամբողջ հայ ազգը համբուրելի միաձայնութեամբ, ինչպէս կը գրէր Ձեր Վսեմութիւնը իւր նամակին մէջ, զգացած էր անցելոյն սխալը, թոյլ տուէք, Վսեմ. Տէր, որ յայտնենք թէ Ձեր համաձայնագրին մէջ կրկնուած էին միեւնոյն սխալները: Այդտեղ չէ մատնանշուած կէտ մը, որով եթէ Ռուսական Հայաստանի ներկայ վիճակը պատճառ դառնայ մեր ընդհանուր դատի վիժելուն՝ կարողանանք մեզ պահել թրքահայ դատը անջատօրէն: Ոչ միայն նման նախատեսութիւն մը եղած չէ, այլ նաեւ յանձնառութիւն ստանձնուած է՝ *En cas de partage respecter les principes qui seront fixés conformément au paragraphe 2.*¹²⁰ այսինքն՝ այն չորս սկզբունքները, որոնց եւ ոչ մէկը չի թոյլատրեր ի հարկին պաշտպանել թրքահայ դատը:

Մենք ոեւէ տեղեկութիւն չունինք Լոնտոնի մէջ առնուած քայլերու մասին, կը հանդիպինք միայն լրագրական-հեռագրական հատուկտոր տեղեկութիւններու, որոնք դժբաղդաբար ցոյց կու տան թէ համաձայնագրի տրամադրութեան համաձայն՝ Դաշնակիցներէն պահանջուած է միայն այն, ինչ որ անոնք չեն կրնար տալ. այսինքն՝ միայն Սէվրի Դաշնագրին գործադրութիւնն, որ գերազանցապէս ռուսական հարց մ'է իւր այլազան բարդութիւններով, որպէս թէ գոյութիւն չունենային ո՛չ Ալեքսանդրաբօլի Դաշնագիրը, ո՛չ Հայաստանի սովետացումը, ո՛չ Չիչերինի պահանջը, որ [1]914ի սահմանները կը մատնանշէ,¹²¹ ո՛չ ալ Կովկասը ռուսական արշաւանքի ներքեւ գտնուելու հանգամանքը: Մենք չհանդիպեցանք ո՛չ լրագրական եւ ո՛չ ալ հեռագրական լուրերու մէջ ակնարկութեան մը, ուր տեսնուէր թէ Դուք, որպէս թիւրքահայութեան ներկայացուցիչ՝ ի հարկին՝ պիտի պահանջէք թրքահայ հարցի կարգադրութիւն անջատաբար, չհալեցնելու համար զայն Ռուսական Հայաստանի դժուարութեանց մէջ:

Այլեւս անտեսել, որ ռուսական յեղափոխութիւնը նոր սպառնալիք մ'է մեր ցեղի գոյութեան, անկարելի եւ անթոյլատրելի է: Մենք միշտ կը յուսանք, որ հակառակ ստորագրուած համաձայնագրին, Ձեր դիմումներուն մէջ ըրած էք եւ պիտի ընէք այն վերապահումը, որ թուրքահայ դատն է բուն հարցը: Մենք կը սիրենք հաւատալ, որ երբ Դուք տեսնաք, որ ռուսական քառսին ստեղծած դժուարութիւնները մեր ազգային հարցի ամբողջական լուծումը պիտի ձգձգեն նորէն, պիտի պահանջէք թիւրքական եաթաղանէն ճողոպրած եւ այժմ աստանդական մէկ միլիոն հայութեան համար ազատ ապրելու եւ զարգանալու հնարաւորութիւնը:

Իսկ եթէ մեր դիմումին մէջ չեն եղած այդ անհրաժեշտ վերապահումները, պարագայ մը, որ ինչպէս յիշեցինք պիտի առաջնորդէ մեր հարցը նոր ձգձգումներու, որ հաւասար է թիւրքահայութեան նոր բնաջնջումին, մենք որպէս ներկայացուցիչ թրքահայ իրականութեան, մեզի միշտ կը վերապահենք բողոքելու մեր իրաւունքը եւ կը

¹²⁰ Քուէներու հաւասար բաժանման պարագային յարգել այն սկզբունքները, որոնք պիտի սահմանուին 2-րդ պարբերութեան համաձայն (տեսնել Յաւելում 96):

¹²¹ Ռուս բանագնաց Կեռլի Չիչերին Լեւոն Շանթի գլխաւորած պատուիրակութեան հետ Մոսկուայի բանակցութիւններու ընթացքին առաջարկած էր հայերթրքական հասկացողութեան մը յանգումը թողուլ Մոսկուայի իրաւարարութեան՝ այն հասկացողութեամբ որ հողամասերու խնդրին լուծման համար հիմ բռնուի ազգագրական սահմաններու սկզբունքը, ի մտի ունենալով Ա. Աշխարհամարտի նախօրեակի՝ 1914-ի, ազգագրական պատկերը, որ կ'ենթադրէր փոխադարձ վերաբնակեցումներ:

խնդրենք որ հաճիք իբր այն արձանագրել մեր սոյն գրութիւնը, որուն բովանդակութիւնը մեր պարտքը կը համարենք Համագգային Ժողովին ներկայացնել ի գիտութիւն:

Տէր Նախագահ, կը խնդրենք ընդունիլ մեր խորին յարգանաց հաւաստիքը

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան

Ատենադպիր

Ատենապետ

Յ.Գ. Այսօր Ձեր Վստմութեան հասցեով հեռագրեցինք հետեւեալը

«Constations que [l']accord avec Aharonian empêche poursuivre devant complications russe question Arméniens Turque au besoin séparément.»¹²²

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ856–Թ857, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 107

Լոնտոն, 10 Մարտ 1921

Նորին Ամենապատուութիւն

Չաւէն Սրբազան

Պատրիարք Հայոց

Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Մարտ 1-ի նամակով Ձերդ Ամենապատուութեան տուած էի ամփոփում մը, իր էական կէտերով, փետրուար 26-ի նստաշրջանին մէջ Խորհրդաժողովին կողմէ մեր ունկնդրութեան մասին: Ատկէ ետք աւելի ամբողջական տեղեկագիր մը գրած ըլլալով՝ պատիւը ունիմ զայն յանձնելու Ձերդ Ամենապատուութեան, որպէսզի ան աւելի քաջատեղեակ ըլլայ:

Նոյն առիթով, եւ որպէս շարունակութիւն ամսոյս 7-ի նամակիս, կը փափաքիմ Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացնել նոր միջադէպի մը մասին, որ յառաջացուց Պր. Ահարոնեանը:

Անոր ծանրակշռութիւնը լիովին հասկնալու համար, կարելոր է հոս արագ համառոտագրութիւնը խնդրոյ առարկայ հարցին:

Անցեալ Դեկտեմբերէն ի վեր Փրանսայի կառավարութիւնը այլեւս չէր ընդուներ թէ մեզի յանձնառու եղած է Կիլիկիոյ ինքնավարութիւն տալ իր պաշտպանութեան տակ: Երբ այս յանձնառութեան յենով ուզեցի, Սէվրի պայմանագրին ստորագրութենէն ետք,- որ կիլիկեան շրջաններու մեծ մասը կը ձգէ Սուլթանին գերիշխանութեան տակ,- որ գոնէ ինքնավար քրիստոնեայ վարչութիւն մը շնորհուի այս շրջաններու բնակչութեան, ինծի պատասխանուեցաւ թէ ո՛չ մէկ յանձնառութիւն կատարուած է: Ի գուր յիշեցուցի Լոնտոնի մէջ 1916-ի խօսակցութիւններս, որոնց ընթացքին Փրանսայի կառավարութեան ներկայացուցիչը ինձմէ խնդրած էր տրամադրել որոշակի թիւով հայ կամաւորներ, որպէսզի Փրանսայի դրօշին ներքեւ երթան թուրքերու դէմ կռուելու եւ նպաստեն Կիլիկիոյ ազատագրման՝ պաշտօնապէս ինծի խոստանալով ի փոխարէն, որ պատերազմի աւարտէն ետք ինքնավարութիւն պիտի շնորհուի Կիլիկիոյ. ի գուր ցոյց տուի թէ միայն այս պայմանով կատարուած էր

¹²² Հակառակ այս հեռագրին դժուարընթեռնելի բնոյթին եւ անոր տեղ տեղ ալ անընթեռնելի ըլլալուն, կը թուի թէ ըսել ուզուածն է. «Նշենք թէ Ահարոնեանի հետ համաձայնութիւնը ռուսական բարդութիւններուն առջեւ արգելք կ'ըլլայ թրքահայ դատի հետապնդումին: Թուրքիոյ հայոց հարցը առանձին հետապնդել ի հարկին»:

կոչս կամաւորներու, թէ այս պայմանը ընդունուած ըլլալով Արտաքին Գործոց Նախարարութեան կողմէ, վերջինս ինքը Եգիպտոս փոխանցած էր հեռագիրս՝ նշելով այս համաձայնութիւնը եւ հրահանգներ տալով կամաւորներու արձանագրութեան համար. Քէ տ'Օրսէի մէջ յարատեւօրէն ուրացան թէ Ֆրանսայի կողմէ կատարուած էր յանձնառութիւն մը Կիլիկիոյ ինքնավարութիւն շնորհելու համար, քանի որ ոչ մէկ գրաւոր փաստաթուղթ կը հաստատէր զայն: Բոլոր ջանքերս ապարդիւն էին Քէ տ'Օրսէի հաստատ կողմնորոշումին դէմ որ նոյնիսկ ինքզինք շատ վրդոված ցոյց տուաւ պնդումէս, որ զինք կը դնէր վատ կացութեան մէջ:

Այդ պահուն էր որ Պր. Պէրար, ուզելով այս հարցը փոխանցել Ծերակոյտի իր գործընկերներուն, ինձմէ խնդրեց իրեն գրել նամակ մը՝ ճշդելու այն պայմանները, որոնց մէջ 1916-ին Ֆրանսայի կողմէ յանձնառութիւններ կատարուած էին, - շատ բացայայտ նամակ մը, զոր անմիջապէս տուի իրեն, որուն պատճէնը հոս կցուած է:

Պրն. Պէրար, այսպիսի փաստագրումով իմ կողմէ, հարցովփորձած է Պր. Լէյկը, այդ ատենուայ վարչապետը, որ հերքած է որեւէ յանձնառութեան առկայութիւնը, քանի որ գրաւոր ոչինչ կար: Այս հարցովփորձէն ետք ես Քէ տ'Օրսէ գացի տեսնելու Քաղաքական Գործերու Տնօրէն Պր. Փէրէթթի տը լա Ռոքքան, եւ մենք ունեցանք խօսակցութիւն մը, ուր ան պահպանեց իր Կառավարութեան տեսակէտը, այն՝ որ քանի որ գրաւոր ոչինչ կար, ուրեմն յանձնառութիւն չկար, եւ թէ իմ կողմէ Եգիպտոս դրկուած հեռագիրը՝ հայ կամաւորներու վերաբերեալ, որ փոխանցուած էր Արտաքին Գործերու Նախարարութեան կողմէ, չի կրնար նկատուիլ որպէս գրաւոր յանձնառութիւն: Մեր խօսակցութիւնը, իմ բացատրութիւններէս ետք, դարձաւ բարեկիրթ, բայց մենք բաժանուեցինք՝ իւրաքանչիւրս պահպանելով մեր դիրքերը:

Այնուհետեւ, համոզուած ըլլալով որ ոչինչ կրնանք շահիլ, եւ որ մենք միայն կը գրգռենք Քէ տ'Օրսէին իրեն յիշեցնելով խոստումներ, զորս որոշած էր չպահել, եւ հրաժարեցայ երբեւէ այդ մասին ակնարկութիւն ընել:

Դժբախտաբար, [պարագան] նոյնը չեղաւ պարոն Պէրարի հետ, որ շարունակեց իր քարոզարշաւը՝ վճըր հանրային կարծիքին ներկայացնելով համաժողովներու մէջ. եւ կառավարութեան սուրիական քաղաքականութեան հակառակելու իր կարիքներուն համար գնաց այնքան հեռու, որ ինծի ուղղակի դիմեց ըսելով՝ երկու բաներէ մէկը կամ միւսը. կամ Ֆրանսայի կառավարութիւնը յանձնառութիւններ ստանձնած էր Կիլիկիոյ հայերուն նկատմամբ եւ ատոնք պէտք է կատարուէին, կամ ալ ոչ մէկ յանձնառութիւն չէ եղած, եւ այդ պարագային Նուպար փաշան միայն խաբեքայ եւ ստախօս էր, եւ անհրաժեշտ էր զինք վտարել: Ես չէի կրնար թոյլ տալ որ այսքան անպատշաճ եւ բոլոր խորհրդարանական գործելակերպերուն հակոտնեայ կերպով հանրութեան ուշադրութեան յանձնուի տեղեկութիւնը, որ Պր. Պէրարին տուած էի միայն Ծերակոյտի իր գործընկերներուն համար: Ասիկա զիս դրաւ հարկադրանքին ներքեւ Քէ տ'Օրսէին յայտնելու թէ ես ոչ մէկ կապ ունէի ատոր հետ, որպէսզի ատիկա ալ աւելի չգրգռէ զայն հայոց դէմ: Ուստի Պր. Փէրէթթի տը լա Ռոքքային դիմում ըրի, որ շատ լաւ ընդունուեցաւ, եւ ուզեցի զգուշացնել Պր. Պէրարը՝ խնդրելով որ այլեւս անուսն չխառնէ եւ զիս չներքաշէ իր բանակիւններուն մէջ: Դժբախտաբար, փոխանակ իր յանցանքը ընդունելու, ինծի հասկցուց թէ ինք պիտի շարունակէ իր քարոզարշաւը:

Այս միջադէպէն ի վեր ակնյայտ էր, որ մենք մեր շահերէն մեկնելով պարտաւոր էինք այլեւս երբեք չակնարկել Ֆրանսայի կառավարութեան խոստումներուն, եւ այդ իսկ պատճառով Համաժողովի Փետրուար 26-ի գումարման իմ ելոյթիս մէջ ուշադիր եղայ որպէսզի չխօսիմ այդ մասին:

Պր. Ահարոնեան պատշաճօրէն գիտէր այս ամէնը, եւ այնքան ճիշդ է որ ինք անձամբ, - երբ մենք հոս խմբագրեցինք Գերագոյն Խորհուրդին ուղղուած մեր Փետրուար 23-ի նամակը, ունկնդրուելէ երեք օր առաջ, - պնդեց Ֆրանսայէն չպահանջել ինքնավար վարչական իրաւակարգ շնորհել Կիլիկիոյ այն մասին, որ ան կը պահէ իր հոգատարութեան ներքեւ: Եւ սակայն, այժմ կ'իմանամ թէ գացեր է տեսնելու Պր. Քամմերերը, - ընկերակցութեամբ Խատիսեանի, որ զինք ներկայացնող նամակ մը ունէր, - եւ խօսակցութիւնը դառնալով Կիլիկիոյ վրայ, ան կատարած է ֆրանսական կառավարութեան կողմէ 1916-ին ինծի տրուած խոստումները յիշատակելու անհնարին անճարակութիւնը: Պր. Ահարոնեանի իսկ խոստովանութեամբ, ատիկա շատ զայրացուցած է Պր. Քամմերերը, որ յայտարարած է թէ ինծի ոչ մէկ նման խոստում տրուել է, թէ փնտռել են արխիւներուն մէջ եւ ոչինչ գտել են, եւ թէ եթէ պատահաբար որոշ ֆրանսացի սպաներ յայտարարութիւններ ըրեր էին նման համաձայնագրի մը վերաբերեալ, ապա այդ յայտարարութիւնները բնաւ չէին կրնար պարտաւորեցնել Ֆրանսայի կառավարութիւնը:

Ըսի թէ Ահարոնեան գործեց անճարակաբար, բայց կասկած չկայ որ ատիկա հաշուուած [քայլ] էր, որպէսզի խնդիրը աւելի թունաւորէ, Ֆրանսայի կառավարութիւնը զայրացնէ եւ զայն աւելի եւս մղէ մեզի մերժելու այն

դոյզն բաւարարութիւնը, զոր կը խնդրենք այսօր, նուագագոյն երաշխիքները՝ 150,000 հայոց համար, որոնք ներկայիս Կիլիկիոյ մէջ դէմ յանդիման կը գտնուին ճնշումներու եւ կոտորածներու:

Ահարոնեանը առաջնորդող դրդապատճառին մասին մարդ ամենափոքր կասկածն անգամ չի կրնար ունենայ, քանի որ թե՛ ան, թե՛ Խատիսեանը,- Ձերդ Ամենապատուութիւնը ասիկա գիտէ ինծի նման,- դէմ են որեւէ նպաստաւոր բանի, որ կրնայինք ձեռք բերել Կիլիկիոյ մէջ: Անոնք ասիկա յայտարարած են բազմաթիւ առիթներով, նոյնիսկ [Անգլիոյ] Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, եւ անոնք երկուքն ալ ըրած են ամէն բան՝ մեր ջանքերուն մէջ մեզի հակադրուելու համար:

Բնականաբար, այս նիւթին շուրջ բացատրութիւն տալու մղեցի Ահարոնեանը, որ անշուշտ ինծի ըրաւ ամենաշուարուն բողոքները, յայտարարելով թէ իր մտածումէն ոչինչ այնքան հեռու էր, որքան Կիլիկիոյ մէջ մեր շահերուն վնասելը:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը կրնայ երեւակայել թէ որքան այս ընթացքները բնոյթը ունին վտանգելու միութիւնը, զոր եւ հաւատարմօրէն ընդունել եմ եւ դեռ պիտի ջանամ պահպանել՝ ի շահ մեր դատին: Կը վախճամ, սակայն, որ Պր. Ահարոնեանը պիտի շարունակէ իր մեքենայութիւնները եւ ի վերջոյ անկարելի դարձնէ զայն:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, իմ ամենախոր յարգանքին եւ անձնուիրութեան արտայայտութիւնը:

Պօղոս Նուպար

(ՆՄ, տրցակ 16-05, թղթապանակ 15, 0062–0065, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՑՈՐԴ

Փարիզ, 9 Դեկտեմբեր 1920

Ծանօթագիր Պարագաներուն եւ Պայմաններուն Մասին,
Որոնց Ներքեւ Ստեղծուած Էր Արեւելեան Լեզունը 1916-ին

Պատեհ կը նկատենք վերյիշել պարագաները, որոնց ներքեւ համաձայնութիւն մը գոյացած էր Ֆրանսական Կառավարութեան եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ 1916-ի Հոկտեմբերին, հայ կամաւորներու նիւթին շուրջ, եւ տալ մանրամասնութիւնները՝ ինչ կը վերաբերի Ֆրանսայի կողմէ այդ ժամանակ յանձն առնուած խոստումներուն:

1916-ին, խօսակցութիւններ տեղի ունեցան Փարիզի մէջ՝ ընդմէջ Զէ տ'Օրսէի եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան: Որպէս արդիւնք, հրաւիրուեցայ Լոնտոն եւ, քանի մը հանդիպումներէ ետք Պ. Ժորժ Փիքոյի եւ Սըր Մարք Սայքսի հետ, որոնք բանակցած էին 1916-ի Համաձայնութեան շուրջ Ասիական Թուրքիոյ ճակատագրին վերաբերեալ յանուն իրենց կառավարութիւններուն, վերջին հանդիպում մը ունեցայ անոնց հետ Հոկտեմբեր 27-ին, ֆրանսական դեսպանատան մէջ, ուր որոշուեցան պայմանները, որոնց ներքեւ Պատուիրակութիւնը խոստացաւ կամաւորներ զինուորագրել Կիլիկիա արշաւախումբի մը համար:

Մենք տակաւին կը գտնուէինք պատերազմին ամենատագնապալի ժամանակաշրջաններէն մէկուն մէջ, եւ Դաշնակիցները չէին կրնար խորհիլ նոյնիսկ ամենափոքր զօրաբաժին մը Արեւմտեան ճակատէն հեռացնելու մասին՝ Արեւելքի մէջ ծառայեցնելու համար: Այդ պատճառով էր որ Պ. Ժորժ Փիքօ լիազօրուած էր մեզմէ խնդրելու կամաւորներ տրամադրել թուրքերու դէմ կռուելու համար: Հարկ կա՞յ ըսելու թէ մենք խանդավառութեամբ մատուցանեցինք այս թարմ օգնութիւնը Դաշնակիցներուն: Կ'ըսեմ «թարմ», քանի որ Պատերազմին սկիզբէն իսկ հայերը շարունակ կը կռուէին իրենց կողքին:

Հանդիպման ընթացքին, Պ. Ժորժ Փիքօ շեշտեց անհրաժեշտութիւնը թէ հայերը նոր իրաւունքներ պիտի չափին իրենց Ազգային իղձերուն իրականացումը պահանջելու: Ես պատասխանեցի թէ անոնք պատրաստ էին

այդպես ընելու: Աւելցուցի, սակայն, թէ Կամաւորները պիտի զինուորագրուին գնահատելի քանակով միայն եթէ երաշխիք ստանան թէ պիտի կռուին իրենց դարաւոր թշնամիին դէմ իրենց բնիկ հողին ազատագրութեան համար: Ֆրանսա բնակող հայ կամաւորներ արդէն երկու տարիէ ի վեր կը կռուէին Արեւմտեան ճակատին վրայ. բայց առկայ պարագաներուն ներքեւ, թուեցաւ թէ մեր միւս գաղութներէն անդամներ պիտի չկամաւորագրուին Կիլիկիայէն բացի այլուր ծառայելու համար:

Պ. Փիքօ գնահատեց տեսակէտս եւ ինքզինք կատարելապէս համաձայն ցոյց տուաւ ինծի: Միայն հարց տուաւ ինծի, որեւէ թիւրիմացութիւն կանխելու համար, թէ եթէ հաւանական ցամաքահանում մը ըլլա՞յ Սուրիա թէ Զմիւռնիոյ մօտակայ ծովեզերքը կամ նոյնիսկ Պալքաններու մէջ, գոհացուցիչ կրնա՞յ ըլլալ մեզի համար, եթէ նպատակը թուրքերը պարտութեան մատնելն էր: Պատասխանեցի թէ, եթէ այդ էր նպատակը, ռազմավարական պատճառներով կատարուած արշաւանք մը Սուրիա կամ Փոքր Ասիա վստահօրէն պիտի համապատասխանէ մեր պահանջներուն, բայց թէ չափով մը կը կասկածիմ, ինչ կը վերաբերի Պալքաններուն: Պ. Փիքօ համաձայնեցաւ եւ աւելցուց թէ իր հարցումին միակ դրդապատճառը ցանկութիւնն էր խուսափելու ամէն հաւանական թիւրիմացութենէ: Այս կէտը յստակացած ըլլալով, աւելցուցի թէ, որպէսզի կարենամ աւելի ազդեցիկ ձեռով եւ աւելի լաւ արդիւնքներով կոչ ընել կամաւորներու համար, ի վիճակի պէտք է ըլլամ երաշխիք մը տալու այն իմաստով թէ երբ, Պատերազմի աւարտին, Ֆրանսան գրաւէ Կիլիկիան 1916-ի միջ-Դաշնակցային Համաձայնութեամբ հաստատուած սահմաններու մէջ, ան հոն պիտի կազմէ ինքնավար Հայկական Պետութիւն մը, եւ այդպիսով ցեղը պիտի կարենայ վերականգնել ինքզինք եւ Հայ Ազգը պիտի զարգանայ ֆրանսական պաշտպանութեան ներքեւ:

Պ. Փիքօ անմիջապէս լիազօրեց զիս այս երաշխիքը տալու:

Հետեւաբար, համաձայնեցանք որ հեռագիր մը որկեմ գաւկիս, Եգիպտոս,- ուր գաղթականներու խոշոր խումբ մը պարգապէս կը սպասէր զինուորագրման հրահանգներուն,- յորդորելով որ առնէ բոլոր անհրաժեշտ քայլերը քաջալերելու համար զինուորագրումը, եւ Կամաւորներուն յայտարարէ թէ պաշտօնական խոստում ստացած էի Ֆրանսական Կառավարութենէն, թէ Դաշնակիցներու յաղթանակը պիտի երաշխաւորէ ամբողջական իրականացումը հայկական բաղձանքներուն Կիլիկիոյ մէջ:

Այնուհետեւ ըստ էութեան որոշուեցաւ.-

- (1) Թէ Կամաւորները պիտի ծառայեն բացառապէս Ասիական Թուրքիոյ մէջ, իրենց դարաւոր թշնամիին դէմ եւ իրենց բնիկ երկրին փրկութեան համար:
- (2) Թէ Ֆրանսա յանձն պիտի առնէ ինքնավարութիւն տալ Կիլիկիոյ, իր պաշտպանութեան ներքեւ, Դաշնակիցներու յաղթանակէն ետք:
- (3) Թէ ստորեւ կցուած հեռագիրը, ուղղուած գաւկիս Եգիպտոս, ծածկագրով պիտի որկուի Արտաքին Գործերու Գրասենեակին միջոցով, ինչպէս որ կատարուեցաւ նոյն օրը.-

27 Հոկտեմբեր 1916

Առաքել պէյ Նուպար – Գահիրէ:

Վկայակոչելով Կամաւորներու մասին Հոկտեմբեր 6-ի նամակս, անկէ ի վեր ստացած ըլլալով պաշտօնական երաշխիք թէ Դաշնակիցներու յաղթանակով պիտի բաւարարուին մեր ազգային բաղձանքները, կը յորդորեմ որ քայլեր առնեն քաջալերելու եւ դիւրացնելու կարելի առաւելագոյն թիւով Կամաւորներու զինուորագրումը, ի մտի ունենալով վերոյիշեալ նամակիս մէջ նշուած նախազգուշական միջոցները եւ որեւէ այլ անհրաժեշտ նկատուած նախազգուշութիւն: Փարիզ կը վերադառնամ այս շաբաթ:

Նուպար:

Ասոնք էին երկու կողմերէն կատարուած յանձնառութիւնները:

Հայերը, վստահելով Կիլիկիան իրենց հայրենիքը, ազատագրելու խոստումին, կոչին արձագանգեցին մեծ թիւերով, եւ Հանրապետական Կառավարութիւնը առաքելութիւն մը որկեց Եգիպտոս, Հրամանատար Ռոմէլոյի գլխավորութեամբ, կազմակերպելու Կամաւորներու բանակը, որ պիտի կեդրոնացուէր եւ մարզուէր Կիպրոս կղզին մէջ: [Առաքելութիւնը] Գահիրէ հասաւ Նոյեմբեր 1916-ին եւ շփման մէջ մտաւ հայկական բոլոր

կազմակերպություններու ղեկավարներուն հետ եւ այսպիսով ստեղծուեցաւ Արեւելեան Լեզէոնը, հետագային ճանաչուած որպէս «Հայկական Լեզէոն», քանի որ ան համարեալ ամբողջովին բաղկացած էր հայերէ: Հրամանատար Ռոմէօ, դիմելով հայ երեւելիներու, հաստատեց Լոնտոնի մէջ ձեռք բերուած համաձայնութիւնը եւ անոնց տուաւ նամակ մը Պ. Պրիանէ (Նախարարաց Խորհուրդի Նախագահ տուեալ պահուն) կարդալու համար, ուր ան կը յայտարարէր թէ Ազգային Պատուիրակութեան հետ կը գործէր կատարեալ ներդաշնակութեամբ:

Հրամանատարը պատշաճ խօսքերով յայտարարեց.-

- (1) Թէ Արեւելեան Լեզէոնը ստեղծուած էր հայերը ի վիճակի դարձնելու որ բերեն իրենց բաժինը Կիլիկիոյ ազատագրման մէջ, եւ այդպիսով շահին նոր իրաւունքներ իրենց ազգային բաղձանքներուն իրակաճման համար:
- (2) Թէ Հայ Լեզէոնականները պիտի կռուի միայն թուրքերուն դէմ եւ միայն Կիլիկիոյ մէջ:
- (3) Թէ Հայկական Լեզէոնը պիտի ըլլայ ապագայ կորիզը Հայկական Բանակին:

Լեզէոնը կազմակերպուելէ անմիջապէս ետք, մասնակցեցաւ Պաղեստինեան արշաւանքին՝ եռագոյնին եւ ֆրանսացի սպաներու հրամանին տակ. ան կազմեց մեծագոյն մասը Ֆրանսայի կողմէ տրամադրուած զօրամասին: Ան կռուեցաւ հերոսաբար եւ անոր ղեկավարները մեծարեցին անոր արիութիւնը եւ ան նշուեցաւ ֆրանսական արշաւախմբային ուժերու կողմէ(1) եւ Մարաշախտ Ալլենպի, Դաշնակից ուժերու գլխաւոր հրամանատարը, վկայեց անոնց բարեկրթութիւնն ու դրուատեց անոնց բարձր զինուորական կարգապահութիւնը(2):

Ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, վերոյիշեալ յանձնառութիւնները գործադրուած են: 1918-ի Նոյեմբերէն մինչեւ 1919-ի Դեկտեմբեր, Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ երկրամասերը, Պ. Ժորժ Փիքոյի վարչութեան տակ, պաշտօնապէս նկարագրուած էին որպէս «Ֆրանսայի Ընդհանուր Պատուիրակութիւն Հայաստանի մէջ»:

Ամբողջ ժամանակամիջոցին, ուր կանոնաւորապէս ստացած եմ պաշտօնական հաղորդագրութիւններ Կիլիկիոյ վերաբերեալ, անոնք բոլորեալ են «Հայաստանի մէջ Վարչական Սպասարկութիւն»էն եւ «Հայաստանի մէջ Գնդապետ, Գլխաւոր Կառավարիչ»էն:

Վերջապէս, Բարձր Յանձնակատար Պ. Ժորժ Փիքոյի արտայայտած փափաքով և անոր հրամանով է որ 208,000 հայ զաղթականներ բերուած էին Սուրիայէն, Պաղեստինէն ու Եգիպտոսէն Կիլիկիա, «իրենց սեփական երկիրը», ըսած էին ֆրանսական իշխանութիւնները:

Հայերը, ուրեմն, բժախնդրօրէն կառչած մնացին իրենց յանձնառութիւններուն:

Այսուհանդերձ, Մելի Դաշնագիրը, ստորագրուած Ֆրանսայի կողմէ, Կիլիկիոյ մեծագոյն մասը կը թողու Օսմանեան գերիշխանութեան տակ, մինչ ինքնավարութիւն կու տայ քիւրտերուն (Յօդուած 62), որոնք պատերազմեցան Դաշնակիցներուն դէմ եւ թուրքերուն հետ մասնակից եղան հայկական կոտորածներուն, եւ որոնց Ֆրանսա ոչ մէկ խոստում կատարած էր: Անոնք որոնք հաւատարմօրէն կռուեցան Համաձայնութեան դատին համար՝ զոհուած են. անոնք որոնք կռուեցան միւս կողմէն՝ լաւ վերաբերումի արժանացան: Այնուամենայնիւ, այսօր մեր բաղձանքները կը սահմանափակուին Կիլիկիոյ մէջ ինքնավար վարչութեամբ մը՝ թրքական գերիշխանութեան եւ ֆրանսական հակակշիռի ներքեւ: Այս ինքնավար վարչութիւնը կրնայ ապահովուիլ դիւանագիտութեան միջոցով: Կը պահանջուի միայն սուլթանին կողմէ Իրատէ [իրամանագիր- Վ.Դ.] մը:

Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը կը յուսայ որ Հանրապետութեան Կառավարութիւնը պիտի կայացնէ որոշում մը, որ ֆրանսական շահերը պահպանելով մէկտեղ, իրեն հնարաւորութիւն պիտի տայ պահել իր յանձնառութիւնները եւ գոհացնել մեր համեստ պահանջները: Այլապէս, ան պիտի ըլլայ թողութումն անոնց, որոնց Ֆրանսան ի՛նք ետ բերաւ Կիլիկիա եւ որոնց եղբայրները կռուեցան իր կողքին ընդդէմ թուրքերուն:

[Պօղոս Նուպար]

(1) «Ֆրանսական ջոկատը ղեկավարող սպան, որուն ղեկավարութեամբ կռուեցան հայերը, ուշադրութիւն հրաւիրեց հայ զինուորներու տոկունութեան եւ ոգեւորութեան յատկութիւններուն վրայ, ներառեալ՝ անոնց անուրանալի հաւատարմութիւնը դէպի Համաձայնութիւնը»:

(2) Հայ Ազգային Պատուիրակության, Փարիզ - 12 Հոկտեմբեր 1920
«Անկեղծ շնորհակալությունս ձեզի եւ հայոց, շնորհաւորանքի ձեր ազնիւ հեռագրին համար: Հպարտ եմ հրամանիս ներքեւ հայկական զօրաբաժին մը ունենալուս համար: Անոնք կռուեցան փառաւորապէս եւ մեծ բաժին ունեցան յաղթանակին մէջ»:

Ալլենայի

(ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ M100-Կ-Ժ-Ի, Ժ620–Կ625, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*. ՆՄ, տրցակ 16-05, թղթապանակ 17, 001936–001942, *անգլերէն մեքենագիր*: Հայացնելու համար օգտագործած ենք զոյգ օրինակները:)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 108

Փարիզ, 12 Մարտ 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ստացայ Ձերդ Ամենապատուութեան Փետրուար 26-ի նամակը: Ուշադրութեամբ նկատի առի հոն պարփակուած յանձնարարութիւնները հոգատարութեան երեք կէտերուն, ծովեզերքի եւ Կիլիկիոյ մասին:

Ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, միշտ խուլ թշնամանք մը կայ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ, զոր չ'ուզեր խոստովանիլ, բայց որ կը գործադրէ մեքենայութիւններու միջոցով, ինչպէս Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեսած է ընթացիկ ամսոյս 10-ի նամակիս մէջ, ուր կը պատմեմ Ահարոնեանի հնարքները Պր. Քամմերերի հետ:

Այս նոյն նամակին մէջ ամփոփեցի այն ջանքերը, զորս չեմ դադրած ընել՝ Ֆրանսայի կառավարութենէն ստանալու, - որովհետեւ Կիլիկիոյ հարցը, ցաւօք, կախուած է միայն Ֆրանսայէն, - նուազագոյն գոհացում եւ երաշխիքներ Հայկական Կիլիկիոյ համար: Բայց Ֆրանսայի մէջ նախարարները որքան ալ փոխուին, Քէ տ'Օրսէի քաղաքականութիւնը կը մնայ նոյնը, եւ Պր. Պրիանի կառավարութիւնը, նախորդներուն նման, բացարձակապէս պինդգլուխ է այս հարցին մէջ եւ Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցներուն դէմ ցոյց կու տայ թշնամանք մը, զոր չեմ կրցած յաղթահարել: Չգացումները, երբեմն թշնամական Ֆրանսայի հանդէպ, որոնք ի սկզբանէ արտայայտուած էին մեր հայրենակիցներուն կողմէ, եւ մասնաւորապէս Օգոստոս 4-ի եւ 5-ի արարքները, ինչպէս նաեւ կուսակցութիւններու պառակտումները, այնքան վրդովեցուցած էին Ֆրանսայի իշխանութիւնները, որ մեծապէս օգնեցին Ֆրանսայի այս վարմունքին՝ հայերու հաշուոյն նպաստաւորելու թուրքերը: Ասիկա շատ յստակօրէն կը դրսևորուի թէ՛ Քէ տ'Օրսէի մէջ խօսակցութիւններէս, թէ՛ Չօրավար Կուրոյի ինծի ըսածէն, որ, ինչպէս Ձերդ Ամենապատուութեան գրեցի Փետրուար 23-ի նամակիս մէջ, կարծես գրեթէ ատելութիւն կը տածէ հայոց հանդէպ: Ահաւասիկ այս կողմնակալութիւններու դէմ է որ անընդիստ բաղիսած են բոլոր քայլերս եւ, այդպիսով, անկարելի դարձած է ձեռք բերել որեւէ բան որ խնդրած եմ յօգուտ Կիլիկիոյ: Աւելին, ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, Ֆրանսայի կառավարութիւնը տարուած է իր զօրքերը որքան կարելի է շուտ Կիլիկիայէն դուրս բերելու հաստատ կամքով, նախ որպէս տնտեսական միջոցառում, - Խորհրդարանը անոր կը մերժէր վարկեր [տրամադրել], - եւ [ապա] ցանկալով կա՛մ իր զօրքերը օգտագործել Սուրիոյ մէջ, ուր իր ուժերը բաւարար չեն արաբները կարգի բերելու համար, կա՛մ զանոնք ետ կանչել Ֆրանսա, քանի որ բոլոր ֆրանսացիները, յոգնած՝ պատերազմէն եւ արշաւախումբերէն, այդ կը պահանջեն բարձրադասակ: Ֆրանսայի կառավարութիւնը ցոյց կու տայ այնպիսի շտապողականութիւն, որ արդէն մի քանի

օրէ ի վեր շրջան կ'ընեն տարաձայնութիւններ թէ Պր. Պրիան, չուզելով սպասել Դաշնակիցներուն եւ թուրքերուն միջեւ բոլոր առկախ հարցերուն լուծման, մտադիր է անջատ հաշտութեան դաշինք կնքել Պերիք Սամիի հետ, Կիլիկիան անյապաղ դատարկելու համար: Միակ գիշումը, որ կրնայի ստանալ, պատասխանն է, զոր Պր. Պերթըօ տուաւ ինծի Համաժողովին մէջ՝ ստեղծել խառն ոստիկան զօրքեր եւ երաշխաւորել յարգումը Փոքրամասնութիւններու վերաբերող պայմաններուն: Ինծի յոյս կու տան, թէ այդ պայմանները պիտի ընդլայնէին, ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, որպէսզի աւելի իրողական պաշտպանութիւն կատարուի:

Կարիք չունիմ Ձերդ Ամենապատուութեան ըսելու թէ որքան ցաւագինօրէն ազդուած եմ Ֆրանսայի այս վերաբերումէն, որ, թերանալով իր յանձնառութիւններուն մէջ, ինչպէս ցոյց տուած եմ նախորդ նամակներուս մէջ, մեզ կը դնէ կատարուած իրողութեան առջեւ:

Երեք օր առաջ ստացայ «The Times»-ը՝ որ հրապարակած էր խմբագրական մը, որուն բնագիր ներառեալ է հոս: Հաշուի առնելով ազդեցութիւնը, որ այս թերթն ունի ֆրանսական ոլորտներու մէջ, իր ունեցած դերին համար Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ փոխհատուցումներու վերաբերեալ համաձայնութեան պահպանումին մէջ, պատճառներ ունիմ խորհելու թէ այս ազդարարութիւնը աննկատ չէ անցած Ֆրանսական Պատուիրակութեան կողմէ եւ մեզի համար որոշ չափով բարելաւած է թուրքերու հետ ստորագրուելիք համաձայնութեան պայմանները:

Ինչ կը վերաբերի Հոգատարութեան հարցին, ապա Ձերդ Ամենապատուութեան ուղղուած նախորդ նամակիս մէջ բացատրած եմ շարժառիթը թէ ինչու վերջին պահուն որոշեցի չիօսիլ այդ մասին Համաժողովի ընթացքին իմ գեկոյցիս մէջ, որպէսզի խուսափած ըլլամ պատասխանէն,- որուն համար նախագգուշացուցած էին զիս,- թէ ոչ մէկ մեծ կամ փոքր պետութիւն կը փափաքի ստանձնել զայն: Ձերդ Ամենապատուութիւնը կը յիշէ թէ Ժընէվի մէջ Ազգերու Ընկերակցութեան վերջին Խորհրդաժողովի ընթացքին Հայաստանի հոգատարութեան այս հարցը մանրակրկիտ քննուած եւ ունեցած էր ուժեղ նեցուկը Բրիտանական Պատուիրակութեան, որուն ղեկավարն էր Լորտ Ռոպերթ Մեսիլ: Արդ, Լորտ Ռոպերթ Մեսիլ անձամբ ինծի ըսած է թէ Մեծ Տէրութիւններու մերժումէն ետք, ոչ մէկ փոքր պետութիւն, ո՛չ դաշնակից, ո՛չ ալ չէզոք, զայն ընդունելու ամենափոքր տրամադրութիւն մը ցոյց տուած է՝ ո՛չ Հոլանտան, ո՛չ Ծուէտը, ո՛չ ալ Դանիան, եւ այս պայմաններուն մէջ Լոնտոնեան Համաժողովին մէջ անպատեհ էր այդ մասին խօսիլ: Ուստի ես համաձայն գտնուած էի այդ տեսակետին եւ թէ եւ այս հարցը ընդգրկած էի Համաժողովի համար ընթերցելիք գեկուցմանս մէջ, այս կէտը ջնջեցի իմ ելոյթիս մէջէն: Ասիկա, անշուշտ, չի նշանակեր թէ մենք կը հրաժարինք հոգատարութենէն. ընդհակառակը, մենք պիտի չթերանանք, եթէ մօտ ապագային իրադարձութիւնները փոխեն պետութիւններու տրամադրութիւնները եւ եթէ պարագաները աւելի բարենպաստ ըլլան, ընելու ամէն կարելին՝ Հոգատար Տէրութիւն ձեռք բերելու համար:

Գալով ծովեզերքին, Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեսաւ թէ չթերացայ վերջին ելոյթիս մէջ, ինչպէս նախորդ բոլոր գրութիւններուս մէջ, պնդել թէ անհրաժեշտ է ունենալ ամբողջ ծովեզրը՝ Միւրմէնէն մինչեւ Զորոխ եւ,- Տրապիզոնը ձգելով մեր սահմաններէն դուրս,- ազատ ելք ունենալ դէպի Մեւ ծով այս նաւահանգիստին միջոցով:

Ինչ կը վերաբերի երկու Պատուիրակութիւններու միութեան, ապա, Ձերդ Ամենապատուութեան պէս, կը հաւատամ թէ ան պիտի չտեսնէ եւ պիտի չկրնայ տեսնել, Լոնտոնի խորհրդաժողովը աւարտին հասնելէ ետք, երբ վերադառնանք Փարիզ: Միջադէպերը, զորս պատմած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան, բաւարար կերպով ցոյց կու տան թէ որքան անկարելի պիտի ըլլար մեզի համար, նոյնիսկ եթէ փափաքէինք, շարունակել միութիւն մը, զոր ջանացեր էի ձեռք բերել զմեզ ներկայացնելու համար,- ինչ որ անհրաժեշտ էր,- Համաժողովին առջեւ մէկ Մարմինով:

Հանցեք ընդունիլ, Սրբազնութիւն, արտայայտութիւնը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ MD24, Ժ637–Ժ639, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 19 Մարտ 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Խորհրդապահական

Սրբազան [Հայր],

Ամբողջացնելու համար տեղեկութիւնները, զորս արդէն պատիւը ունեցած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան Լոնտոնէն գրած նամակներովս հաղորդելու 1, 7, 10 եւ 12 ընթացիկ ամսոյն, Լոնտոնի Խորհրդաժողովի աշխատանքներուն մասին, կը կարծեմ թէ այսօր օգտակար է իրեն ընդհանուր ակնարկ մը տալ կատարուածին եւ որոշուածին մասին:

Ինչ կը վերաբերի մեզի, արդէն Ձերդ Ամենապատուութեան հեռագրած եմ էութիւնը լրագրերու մէջ հրատարակուած բանաձեւին: Բայց քանի որ անկէ ետք հրատարակուած պաշտօնական բնագիրը քիչ մը կը տարբերի, զայն կ'արտագրեմ ստորեւ.

«Ինչ կը վերաբերի Հայաստանի, ներկայ պայմանադրութիւնը կրնայ որդեգրուիլ այն պայմանով, որ Թուրքիա ճանչնայ Թուրքիոյ հայոց Ազգային Տուն մը ունենալու իրաւունքը Ասիական Թուրքիոյ Արեւելեան սահմաններուն վրայ եւ համաձայնի ընդունիլ Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդին կողմէ նշանակուած Յանձնաժողովին որոշումը՝ տեղւոյն վրայ քննելու այս նպատակով արդարօրէն Հայաստանի փոխանցելի հողամասերու հարցը»:

Այս բանաձեւին տրամադրութիւնները անշուշտ բնոյթը չունին փարատելու մեր մտահոգութիւնները: Կարելի չէ ճշգրտապէս գիտնալ թէ Գերագոյն Խորհուրդը ինչ ըսել կ'ուզէ «Ազգային Տուն»ով եւ ես կը վախճամ թէ ան չի բացառեր Օսմանեան գերիշխանութիւնը պահպանելու հաւանականութիւնը: Անշուշտ, չթերացայ երթալ Արտաքին Գործերու Նախարարութիւն, Լոնտոնէն մեկնելէ առաջ, որպէսզի որոշ լուսաբանութիւն մը ստանամ: Բայց կը խուսափինք մանրամասնութիւններ տալէ եւ յստակ յայտարարութիւններ ընելէ. եւ այս վերապահութիւնը որոշապէս հետեւանք է այն իրողութեան թէ Դաշնակիցներն իրենք իսկ հաւանաբար չեն գիտեր թէ ճշդիւ ինչ պիտի պատահի անոր: Անոնք, ի դէպ, կը նախատեսեն թէ թուրքերուն ներկայացուած առաջարկները, - չափազանց նպաստաւոր սակայն, - բոլորն ալ պիտի չընդունուին անոնց կողմէ, եւ քանի որ պայման դրուած է թէ անոնք որպէս ամբողջութիւն պէտք է ընդունուին, այլապէս՝ ոչինչ պիտի ըլլայ իրողապէս, անոնք կը գիտակցին թէ ամիսէ մը նոր բանակցութիւններ պիտի սկսին եւ թուրքերը նոր պահանջներ պիտի ունենան: Մտածելով այդ մասին, պէտք է խոստովանինք թէ, նկատի ունենալով Դաշնակիցներու դիրքը, մենք ալ նոյնը պիտի ընէինք, եթէ իրենց տեղը գտնուէինք: Ասկէ՝ Դաշնակիցներուն յստակօրէն հաստատակամ ըլլալու անկարելիութիւնը: Այսուհանդերձ, ինծի դիտել տրուեցաւ թէ, ի վերջոյ, «Ազգային Տուն» բառերը համագոր եւ «Պետութիւն» եզրին, եւ թէ, օրինակի համար, Պաղեստինի մէջ ստեղծուած Սիոնական Տունը իրակա՛ն Պետութիւն մըն է՝ Բրիտանական հոգատարութեամբ: Ինչ կը վերաբերի ինծի, ուշադիր էի հաստատելու թէ Սէվրի Դաշնագիրը կտրականապէս կը պայմանադրէ Հայկական Անկախ Պետութեան մը կազմութիւնը եւ թէ, ամնուած բանաձեւին մէջ, ոչի՛նչ ջնջած ըլլալով այդ պայմանադրութիւնը՝ ճշդիւ Անկախ Պետութիւն մըն է, որ պէտք է կազմուի: Բաց աստի, յիշատակեցի Լորտ Քըրզընի յայտարարութիւնը Թրքական Պատուիրակութեան, Խորհրդաժողովի Փետրուար 26-ին կայացած նիստին մէջ, որ անմիջապէս յաջորդած էր մեր իսկ ունկնդրութեան: Լորտ Քըրզըն, ուղղելով իր խօսքը Պեքիր Սամիի, անոր ըսած էր թէ, թէւ պարագաները որոշ չափով փոխուած էին Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութենէն ի վեր, միացեալ եւ կայուն Հայաստան մը կազմելու պարտաւորութիւնն այնպիսին էր, որ Տէրութիւններն անկէ հեռանալու դիտաւորութիւն չունէին: Միեւնոյն ատեն, ես չթերացայ վերապահումներս կատարել, ինչ կը վերաբերի այս Պետութեան սահմաններուն, արդէն հաստատուած՝ Նախագահ Ուիլսոնի իրաւարարութեամբ:

Կայ, սակայն, ուշագրավ կետ մը այս մամուլի հաղորդագրության մէջ: Առաջին անգամն է որ կը խօսուի Թուրքիոյ հայոց իրաւունքներուն մասին եւ թէ անո՛նց համար է որ «Ազգային Տուն»ը կը պահանջուի: Թուրքիոյ է հաւատալը թէ ասիկա հետեւանքն է այն թէզին, զոր պաշտպանեցի Խորհրդածոյովին առջեւ, երբ դիտել տուի թէ Հայկական Հարցին կորիզը կը գտնուի Թրքական Հայաստանի մէջ, եւ թէ մեր դէմ պետք չէ առարկել ներկայիս Անդրկովկասեան Հայաստանը տնօրինելու անկարելիութեամբ՝ մեզի մերժելու համար թրքական հողամասին մէջ Հայկական պետութեան մը կազմութիւնը: Կը թուի թէ Դաշնակիցները, անկարող ըլլալով մտածել այսօր Ռուսական Հայաստանի հարցը շօշափելու մասին, միաբանած են այս տեսակէտին շուրջ:

Եթէ այժմ իր ամբողջութեան մէջ նայինք Դաշնակիցներուն կողմէ Թուրքիոյ առաջարկուած նոր պայմաններուն, կը տեսնենք թէ ոչ միայն զիջումներուն ծանրութիւնը կ'իյնայ մեր կոնակին վրայ, բայց թէ Դաշնակիցները պաշտօնապէս ցոյց տուին իրենց անգորութիւնը հանդէպ թուրքերու, որոնց հետ կրցան համաձայնութեան մը յանգիլ միայն բոլոր մարզերու մէջ ամէն տեսակի զիջումներու գնով:

Իրականութեան մէջ, անոնք տեղի տուին՝

Չմիւռնիոյ համար, ուր թրքական գերիշխանութեան պահպանումը յատկորոշուած եւ նշուած է դրօշին պահպանութեամբ.

Նեղուցներուն համար, ուր ամբողջական ապառազմականացումը եւ Սէվրի Դաշնագրով սահմանուած գօտիին վերացումը որոշուած են Կոստանդնուպոլսոյ ամրութիւնները վերահաստատելու համար թուրքերուն շնորհուած իրաւունքով.

Թրակիոյ համար, որուն համար հարց է գայն ենթարկել միջազգային վարչաձեւի.

Տնտեսական եւ ելմտական հակակշռի համար, որուն Միջ-Համաձայնական Յանձնաժողովը պիտի դրուի թուրք Ելեմտից Նախարարին պատուակալ նախագահութեան ներքեւ եւ որուն մաս պիտի կազմէ թուրք ներկայացուցիչ մը.

Բանակի հարցին վերաբերեալ, որուն թիւը կրնայ բարձրացուիլ 75,000 մարդու, այլ խօսքով՝ ամէն համեմատութիւն նկատի առած, Գերմանիոյ արտօնուածին հնգապատիկը.

Անոնք վերջապէս տեղի տուին նոյնինքն Կոստանդնուպոլսոյ համար, որ պետք է ամբողջովին դատարկուի Դաշնակից ուժերէն, առանց նոյնիսկ սպասելու Թուրքիոյ կողմէ գործադրութեանը Սէվրի Դաշնագրին միւս տրամադրութիւններուն:

Այս վերջին զիջումը, որ զարմացուց բոլորը, կը վերագրուի միջամտութեանը Ադա Խանի գլխաւորած Հնդկական Առաքելութեան, գլխաւորութեամբը Ադա Խանի, որ ներկայացուցիչն է Հնդկաստանի Իսլամներուն: Ադա Խան, որ կը վայելէ վստահութիւնը Բրիտանական կառավարութեան, կը թուի թէ համոզած է Պր. Լօյտ Ճորճը, թէ Հնդկաստանի մէջ կար յեղափոխութեան մը մեծագոյն վտանգը, եթէ չբարեփոխէին Սէվրի Դաշնագիրը յատկապէս Կոստանդնուպոլսոյ եւ Խալիֆայութեան վերաբերեալ: Փոփոխութիւնը Պր. Լօյտ Ճորճի,- որ մինչեւ այդ պահը ուժգնօրէն հակառակած էր Կոստանդնուպոլսոյ վերաբերեալ որեւէ զիջումի,- խիստ յանկարծական էր եւ հանրութեան ծանօթ դարձաւ միայն պաշտօնական հաղորդագրութեան միջոցով:

Ոչինչ աւելի ակնբախ է քան հակադրութիւնը ընդմէջ Օգոստոս 10-ին Սէվրի Դաշնագրին ստորագրութեան յաջորդող եւ այսօր տիրող կացութիւններուն: Թուրքերն էին որ յաղթանակեցին Լոնտոնի Խորհրդածոյովին մէջ, եւ թուրքերն էին, կերպով մը, կացութեան տէրը. եւ Դաշնակիցները հարկադրուեցան զիջումներ կատարել՝ իրենք իսկ վնասելով իրենց շահերուն: Հետեւաբար անոնք կը հակառակին մեր պահանջներուն՝ իրենց իսկ կատարած գոհողութիւններն այնքան կարեւոր ըլլալով իրենց համար: Միայն թէ արդար է, սակայն, ընդունիլ թէ համակրանք գտանք Բրիտանական կառավարութեան մօտ, որ, ի տարբերութիւն իր երկու Մեծ Դաշնակիցներուն, օգնեց մեզի եւ առանց որուն մեզի շնորհուած պայմանները կրնային աւելի եւս նուազ նպաստաւոր ըլլալ:

Ես շարունակ տեղեակ պահուեցայ Օսմանեան պատուիրակներու ընթացքէն՝ ամէն օր զանոնք տեսնող անգլիացի բարեկամի մը կողմէ: Հետեւաբար, գիտեմ անոնց այժմու տրամադրութիւնները, որոնք շատ անտեղիտալի են: Դաշնակիցներու վարմունքէն քաջալերուած՝ անոնք համոզուած են թէ [հիմա] մերժելով իրենց եղած առաջարկները, ամիսէ մը նոր գոհացում պիտի ստանան Չմիւռնիոյ եւ Թրակիոյ համար: Պեքիր Սամին ասիկա յայտարարեց Temps-ին հետ հարցազրոյցի մը մէջ:

Ինչ կը վերաբերի Թրքական երկրամասին մէջ Հայկական պետութեան, թուրք պատուիրակները լսել

անգամ չեն ուզեր անոր մասին: Եղաւ պահ մը, Խորհրդաժողովի սկզբնաւորութեան, երբ կարելի էր անոնց պարտադրել Բաղէշի, Մուշի եւ Վանի զիջումը,- առանց Կարինի,- բայց որքան Դաշնակիցները կը տկարանային, այնքան անոնց պահանջները կ'աւելնային, այն աստիճան՝ որ այսօր անոնք կը յայտարարեն թէ նուաճած ըլլալով Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որուն պարտադրած են Խաղաղութեան Դաշնագիր մը, ուրիշ Հայկական պետութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Հետեւաբար մենք այժմ կը սպասենք պատասխանին, որ թուրքերը պէտք է տան ամիսէ մը, Անկորայի խորհրդարանին կարծիքը առնելէ ետք:

Կիլիկիոյ մէջ ունեցանք ուրիշ, խորապէս տագնապեցնող օրինակ մը Դաշնակիցներու կողմէ թուրքերու եղած զիջումներու:

Ես արդէն շուրջ մէկ տարիէ ի վեր Ձերդ Ամենապատուութիւնը լաւատեղեակ պահած եմ Քէ տ'Օրսէի քաղաքականութեան ուղղութեան, ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ: Քեմալականներու յարձակումին հետեւանքով, ֆրանսական ուժերու կրած ձախողութենէն ետք, Կիլիկիոյ գրաւման դէմ շատ սաստիկ հոսանք մը դրսեւորեցուցաւ խորհրդարանին մէջ, որ մերժեց անհրաժեշտ վարկերը եւ պահանջեց բանակներուն ետ քաշուիլը: Այս քաղաքականութեան զօրակցած էր Զօրավար Կուրօ, որ զայն անձնականացուց եւ վնասակար քարոզչութիւն մը ծաւալեց հոս, գործածելով իր բովանդակ ազդեցութիւնը, Լոնտոնի Խորհրդաժողովի նիստին միջոցին՝ երբ Յունական Պատուիրակութիւնը կ'երաշխաւորէր Մուսթաֆա Քեմալի բանակին վրայ իր յաջողութիւնը, Զօրավար Կուրօ չվարանցաւ յայտարարել թէ, այս բանակը այնքան ահարկու էր եւ ունէր այնքան առատ ռազմամթերք, որ կրցած էր մէկ օրուան մէջ երկու հազարէ աւելի արկ արձակել ֆրանսական ուժերուն դէմ, զորս ինքը անձնապէս կը գլխաւորէր Կիլիկիոյ մէջ»: Այս յայտարարութիւնը հրատարակուեցաւ բոլոր թերթերուն մէջ եւ կարելի է երեւակայել թուրքերու վրայ անոր յառաջացուցած ազդեցութիւնը:

Ահա այս պայմաններուն տակ է որ ֆրանսական կառավարութիւնը արագացուց Քեմալականներուն հետ բանակցութիւնները՝ որքան կարելի է շուտ Կիլիկիան պարպելու համար, ի հեճուկս մեզի եղած յանձնառութիւններուն: Եւ երբ այս յանձնառութիւնները կը յիշեցնէի՝ պարզապէս զայրոյթ կը պատճառէի, ինչպէս որ կը զգայ պարտական մը, որ որոշած է իր պարտքը չվճարել: Ձերդ Ամենապատուութիւնը զիստ դժուարութիւններն ու դիմադրութիւնները, զորս դիմագրաւած եմ եւ անշրջելի կանխակալութիւնները, որոնց բախած եմ: Փորձելով արդարացնել իր յանձնառութիւններուն մոռացումը, Քէ տ'Օրսէն, ինչպէս նաեւ Զօրավար Կուրօն, մեզ կը մեղադրեն Ֆրանսայի հանդէպ Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցներէն ոմանց վերաբերումով, ինչպէս նաեւ մեր քաղաքական կուսակցութիւններուն պառակտումներով, որոնց մասին կ'ըսեն թէ զանգատելու ահագին պատճառ ունին: Կը տրտնջան նաեւ Պրն. Տամատեանի յայտարարութենէն, որ կոչ կ'ընէր Դաշնակից Պետութիւններու, հակառակ պաշտօնական հրահանգներուն զորս մեր Ազգային Պատուիրակութիւնը տուած է իրեն՝ երբեք չմոռնալով թէ Կիլիկիան բացառաբար ֆրանսական գօտիի մէջ կը գտնուի եւ թէ հետեւաբար անհրաժեշտ է խուսափիլ անոր վրայ կասկած յարուցանելէ Դաշնակիցներուն դիմելով: Վերջապէս, ան կը մեղադրուի Օգոստոս 4-ի եւ 5-ի այնքան ցաւալի արարքներուն համար, երբ Գնդապետ Պրէմոն հարկադրուել է զինք արտաքսել *Քոնստէն*, որուն տիրացած էր: Ինչ կը վերաբերի կամաւորներուն, զորս տուիք նոյնինքն Ֆրանսայի խնդրանքով, որպէսզի երթան ֆրանսական դրօշի ներքեւ ազատագրելու Կիլիկիան, հեռու՝ հաշուի առնելէ անոնց մատուցանած ծառայութիւններն ու ատոնք սկզբնապէս այնքան դրուատանքով ճանչնալը, այսօր միայն կը յիշուին քանի մը անկարգապահ գործողութիւններ եւ որոշ ծայրայեղութիւններ, որոնք կրնան ճշորդէն բացատրուիլ դժբախտներուն կողմէ, որոնց ծնողները ջարդուած եւ դուստրերը կամ կիները բռնաբարուած էին: Չափազանցելով այս ինքնին ցաւալի իրողութիւնները, որոնք, սակայն, պէտք չէ ընդհանրացնել, անոնք կ'օգտագործէին այս բաները որպէս պատրուակ՝ մերժելու մեր խիստ համեստ պահանջները: Այնպէս որ կը յանգնէր խիստ յարակարծական եզրակացութեան թէ, թերեւս աւելի լաւ պիտի ըլլար տուած չըլլալ կամաւորները, որոնք մեզմէ ուզուած էին Կիլիկիոյ ազատագրման համար, եւ որոնց արիւնը յումպէտս թափուած էր, քանի որ այսօր մեզի կը մերժուի խոստացուած ինքնավարութիւնը:

Ահա մեզի համար այս խիստ աննպաստ մթնոլորտին մէջ է որ բացուեցաւ Լոնտոնի Խորհրդաժողովը:

Լոնտոնէն գրուած իմ նախորդ նամակներս եւ Խորհրդաժողովին մէջ իմ ունկնդրութեանս մասին Ձերդ Ամենապատուութեան տուած տեղեկագիրս պարզեցին իրերուն դրսերեւոյթը: Չէի կրնար, քանի որ պահանջումներս կը հիմնէի Հայկական Պետութեան վերաբերեալ Մէլիի Դաշնագրին տրամադրութիւններուն վրայ, անոր հակառակ խնդրել որ այս Դաշնագիրը վերաքննուի Կիլիկիոյ առնչութեամբ: Ուստի ստիպուած էի ինքզինքս սահմանափակել պահանջելով միայն ամբողջ Կիլիկիոյ շրջանին համար, որ ձգուած էր թրքական գերիշխանութեան ներքեւ, պարզ առանձնայատուկ քրիստոնէայ ինքնիշխան վարչութիւն մը, խառն ոստիկան զօրքերով: Իսկ ինչ կը վերաբերի Ֆրանսայի հոգատարութեան ներքեւ գտնուող մասին, կոչ կ'ընէի իր

արդարամտութեան՝ մեզի շնորհելու,- այս մասին մէջ ուր ան ազատ էր ընելու ինչ որ կը փափաքէր, առանց ոեւէ մէկու հետ խորհրդակցելու ստիպողութեան,- պարզ հայկական ապաստանարան մը՝ քիչ մը նման Լիբանանի մասնաւորաբար շնորհած վարչաձեւին: Այս յոյսը դժբախտաբար յուսախաբուրեան վերածուեցաւ եւ Ձերդ Ամենապատուութիւնը հիմա գիտէ անջատ համաձայնագիրը, զոր Ֆրանսա յանկարծօրէն ստորագրեց Թուրքիոյ հետ, որմով Թուրքիոյ կը լքէ ոչ միայն Կիլիկիոյ այն մասը, որ Թուրքիոյ մնացած էր Սելվրի Դաշնագրով, այլ նաեւ Կիլիկիոյ այն շրջանը, որ այս Դաշնագիրը դրած էր ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ՝ Փայաս, Տէօթ-Եօլ, Ճէպէլ Պերեքէթ, Այնթապ, Ուրֆա, եւ: Ներփակեալ է Temps-էն հատուած մը, որ ցոյց կու տայ նոր սահմանները ընդմէջ Սուրիոյ՝ ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ, եւ Կիլիկիոյ՝ պահպանուած Սուլթանին գերիշխանութեան տակ:

Իմ պահանջներէն միակը, որ նկատի առնուած է, ա՛յն է, որ կը վերաբերի ֆրանսական սպաներու հրամանին ներքեւ խառն ոստիկան զօրաց ստեղծման: Եթէ անոնք թուրքերու եւ հայերու նկատմամբ ցոյց տան նոյն տրամադրութիւնները՝ ինչպէս անցեալին, կարելի է կասկածիլ այս միջոցառման արդիւնաւէտութեան:

Նոր կնքուած Համաձայնագիրը այնպիսի Հաշտութեան Դաշնագիր մըն է, որ Լոնտոնէն ժամանած թուրք պատուիրակները պաշտօնապէս ընդունուած էին եւ լրագրերը կը յայտարարեն թէ անոնց հետ պէտք է վերաբերիլ որպէս բարեկամներու:

Պարզապէս Լոնտոնի Խորհրդաժողովը յաղթանակ մըն էր թուրքերուն համար, որոնց հետ Դաշնակիցներն ամէն գնով ուզեցին յանգիլ կարգադրութեան մը, որպէսզի վերջ տան Փոքր Ասիոյ վերաբերող բոլոր հարցերուն, եւ փարատել իսլամական շարժման մը բոլոր վտանգները:

Ասիկա միակ հաստատումն է զոր կարելի է ընել. ան լաւ կը բացատրէ իրերը եւ մանաւա՛նդ ցոյց կու տայ Դաշնակիցներու անկարողութիւնը՝ իրենց կամքը Թուրքիոյ պարտադրելու: Միակ յոյսը, որ տակաւին կրնանք ունենալ, այն է թէ յաջորդ մէկ ամսուան միջոցին Միացեալ Նահանգները,- ուր մեր բարեկամները աշխուժօրէն կը գործեն ի նպաստ մեզի եւ կ'աջակցին մեր դիմումներուն,- որոշում պիտի կայացնեն միջամտելու եւ արգիլելու այս ամբողջական անձնատուութիւնը Թուրքիոյ:

Այս յոյսը, որ երբեք չէի դադրած փայփայել, անցեալ շաբաթ դարձած է աւելի հաստատուն: Հակառակ իր բոլոր համակրութիւններուն մեզի հանդէպ եւ մեզի օգնելու իր անկեղծ ցանկութեան, Նախագահ Ուիլսոն, որքան որ տակաւին Սպիտակ Տան մէջ կը գտնուէր, իր գործողութեան մէջ անդամալուծուած էր Քոնկլէսին մէջ Հանրապետական Կուսակցութենէն իր գտած ընդդիմութեամբ, եւ չէր կրնար մեզի նպաստաւոր որեւէ նախաձեռնութիւն առնել: Հիմա որ այս կուսակցութիւնը իշխանութեան տիրացած է, նոր Նախագահը, երկրորդում Պր. Հիւզով, որ հայոց բարեկամ է, ինքզինք ցոյց կու տայ, ըստ մեր ունեցած տեղեկութեան, տրամադիր՝ Եւրոպայի մէջ միջամտելու առկախեալ հարցերու, որոնք ծագած են պատերազմէն, որուն Միացեալ Նահանգները մասնակից եղած է: Այսպիսով, հարց կը դառնայ Պր. Ռուրթի նախագահութեամբ Եւրոպա առաքելութիւն մը որկելը: Հետեւաբար կարելի է մտածել թէ, յատկապէս նկատի առնելով մեր բարեկամներուն քայլերը, որոնց մասին խօսեցայ, Նախագահ Հարտինկ իր ձայնը լսելի պիտի ընէ ի նպաստ Հայաստանի, որուն սահմանները որոշուած էին Միացեալ Նահանգներու իրաւարարութեամբ եւ որուն նոր սահմանումը պէտք է կատարուէր միայն Ուաշինկթընի կառավարութեան հետ խորհրդակցել եւ համաձայնել ետք:

Լոնտոն կեցութեանս ընթացքին մօտիկ շփման մէջ էի Տոք. Պարթընի եւ Հայաստան Ամերիկա Ընկերութեան ընդհանուր քարտուղար Պր. Մոնթկոմըրիի հետ, որոնք երկուքն ալ Խորհրդաժողովին համար եկած էին Լոնտոն եւ որոնք վերադարձան Միացեալ Նահանգներ՝ աշխուժօրէն աշխատելու մեզի ի նպաստ, Ամերիկայի մեր միւս բարեկամներուն հետ: Ուստի մենք որոշ յոյս մը կրնանք ունենալ այս կողմէն:

Կը թախանձեմ Ձերդ Ամենապատուութեան որ ներէ ինձի, իրեն այսքան երկար գրելուս համար, բայց ուզեցի իրեն տալ հնարաւորին չափ ամբողջական համարատուութիւնը Լոնտոնի Խորհրդաժողովին կողմէ առնուած բանաձեւերուն:

Հանեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը իմ խորապէս յարգալիլ եւ անձնուէր զգացումներուն:
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Ձ, 2372–2376, ֆրանսերէն մեքենագիր)

Հայ Պատրիարք Զաւէն եւ այլք
Կոստանդնուպոլիս, Թուրքիա

Նորին Ամենապատուութիւն Հայ Պատրիարք,

Ձեզի կը վստահեցնեմ թէ խիստ հաճելի բան է ստանալ Կոստանդնուպոլիս, 5 Փետրուար թուակիր կարելու փաստաթուղթը՝ ստորագրուած Ամենապատուութեանդ կողմէ յանուն Գրիգորեան Հայոց, Հռովմէական Կաթողիկէ Հայոց Տեղապահէն եւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Պետ Փրոֆ. Պէզմեանէն, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Յանձնաժողովին գնահատանք յայտնելով անցնող հինգ տարիներուն տառապող Հայ ժողովուրդին համար իր ըրածներուն համար: Թէեւ Յանձնաժողովին մէջ մեզմէ ոչ ոք հետամուտ է մարդոց դրուատիքին, այսուհանդերձ այս կարելու թղթակցութեան պարունակածին նման գնահատանքի բառեր կը ջերմացնեն մեր սիրտերն ու մեզի կու տան նոր քաջութիւն վերանորոգ ջանքի համար, որպէսզի մեր ուժին ներած չափով փրկենք ձեր տառապող ժողովուրդը: Երբ ես կազմակերպեցի այս Յանձնաժողովը 1915-ի աշնան, այդ պահուն մեր բարձրագոյն նպատակն էր \$100,000 ապահովել օգնելու մարդոց, որոնք կը տառապէին Կոստանդնուպոլսոյ եւ անմիջական շրջակայքին մէջ, ինչպէս հաղորդուած էր Տըթ. Փիթի եւ Ամերիկեան Դեսպանին կողմէ: Մեզմէ ոչ ոք ակնկալեց որ պետք պիտի ըլլայ այս աշխատանքը շարունակել շարք մը տարիներ եւ որ 1921-ին ոչ մէկ հեռապատկեր պիտի երեւի կանուխ դադարի մը՝ աշխատանքին ամբողջացումով:

Բոլորս ալ կը ցաւինք որ չենք կրցած աւելին ընել. որ՝ բոլոր այս տարիներու ջանքէն ետք, Հայերը այսքան ցրուած են, անպաշտպան, եւ այսպիսի սաստիկ նեղութեան մէջ: Վստահ եմ հարկ չունիմ ըսելու թէ մենք ձգտած ենք մեր ուժին ներած չափով ոչ մէկ ջանք չփորձուած ձգել՝ տեւական դարմանի յանգեցնող վիճակ մը ստեղծելու համար: Բոլորիս համար սաստիկ հաճոյքի աղբիւր մը եղած է այն՝ որ կրցած ենք այսքան սերտ եւ համագործակցական համերաշխութեամբ աշխատիլ դաշտի ամբողջ տարածքին ցրուած Հայերու հետ:

Կը փափաքեմ անձնապէս իմ մասին ըսել թէ երբեք պիտի չդադրիմ երախտապարտ ըլլալէ այն բովանդակ բարութեան համար, զոր ստացայ ձեր սեփական ձեռքերէն եւ ձեռքերէն անոնց, որոնք ստորագրած են այս թղթակցութիւնը, եւ թէ որքան երախտապարտ եմ որ ինծի թոյլ տրուած էր անցնիլ երկրին մէջէն եւ աչքերովս տեսնել եւ սեփական սիրտովս զգալ ահաւոր տառապանքը, զոր Հայերը կրած են, եւ կարենալ փոքր չափով բարելաւել այդ պայմանները:

Ես դեռ վերջերս Անգլիա էի, Վարչապետներու Խորհուրդին առնչութեամբ ջանալով ընել բան մը՝ փրկելու Հայաստանն ու իր ժողովուրդին մնացորդները: Վստահ չեմ թէ ճիշդ իրագործեց որեւէ բան, բայց ըրի լաւագոյն կարելիս եւ տուի լաւագոյն ունեցածս:

Այս [գիրը] կը կրէ սեփական խոր անձնական յարգանքս եւ երաշխիքը Հայկական դատին իմ անխոնջ նուիրումին, որպէսզի անոնք արագօրէն կարենան ազատագրուիլ կեղեքումէ: Կը մնամ միշտ աղօթող աստուածային օրհնութեան համար բոլորիդ վրայ եւ վրան մեծ դատին, որուն կը փորձենք ծառայել:

Խիստ հաւատարմօրէն ձերդ՝

Ճէյմզ Լ. Պարթըն
Ատենապետ

(ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ LNM51, Բ791–Բ793, *անգլերէն մեքենագիր*)

Նորին Ամենապատուություն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Մարտ 19-ի վերջին նամակէս յետոյ ֆրանսէօքթական Համաձայնագրին բնագիրը հրապարակուել էր L'Europe Nouvelle շաբաթաթերթին մէջ: Անկէ օրինակ մը կը դրկեմ Ձերդ Ամենապատուութեան: Ան պիտի տեսնէ թէ այս Դաշինքը մեր կարծածէն նոյնիսկ աւելի աննպաստ է մեզի համար: Ո՛չ միայն Ֆրանսան, անտեղիօրէն եւ առանց զինք պարտաւորեցնող որեւէ բանի, թուրքերուն կը վերադարձնէ ամբողջ Կիլիկեան շրջանը, որ Սէվրի Դաշնագիրը դրած էր իր Հոգատարութեան ներքեւ, այլ նոյնիսկ ոստիկան զօրքը, որուն համար Պր. Պերթըլօ ինծի յայտարարած էր թէ պիտի ըլլայ խառն եւ ենթակայ՝ ֆրանսացի հրամանատարի մը, պիտի ղեկավարուի թուրք սպաներու կողմէ՝ պարզապէս մի քանի ֆրանսացի սպաներու օգնութեամբ:

Մենք բնականաբար նոր դիմումներ պիտի ընենք: Բայց ես կը գտնուիմ այնպիսի ընդվզուն վիճակի մէջ Ֆրանսական Կառավարութեան այս արարքին համար, որ այս խեղճ բնակչութիւնը կը թողլէ թուրքերուն՝ զանոնք ենթարկելով նոր ջարդերու, որ կ'ուզեմ խուսափիլ, գէթ որոշ ժամանակ, անձամբ երթալէ քէ տ'Օրսէ՝ վախճալով որ չկարենամ ինքզինքս զապել եւ վիճակը աւելի վատացնել: Ուստի խնդրեցի Նորատունկեան Էֆենտիէն, որ ազնիւ գտնուեցաւ յանձն առնել նախարարին տանելու մեր նոր պատրաստած նամակն ու Յուշագիրը:

Մենք արդէն իսկ գիտենք թէ առանց Չօրավար Կուրոյի յղելու ոչինչ պիտի ուզենք ընել, քանի որ Կիլիկիոյ վերաբերող ամէն ինչ այժմ կախուած է անկէ, եւ այդ պատճառով հեռագրեր եմ Ձերդ Ամենապատուութեան որ զինք տեսնէ Պոլսէն անցնելու պահուն, եւ յոյս ունիմ որ պիտի կարենայ անոր [Կուրոյի] ցոյց տալ բոլոր վտանգները, որոնք կը սպառնան Կիլիկիոյ քրիստոնէայ բնակչութեան, եթէ ան կորովի եւ ազդու միջոցներ ձեռք չառնէ:

Ն.Ս. Սիսի Կաթողիկոսէն ստացայ սրտամկիկ, յուսահատ նամակ մը: Կը խորհիմ թէ ան գրած պիտի ըլլար Ձերդ Ամենապատուութեան ալ, բայց ամէն պարագայի անոր կը դրկեմ այս նամակին պատճէնը:

Փետրուար 26-ի Ձեր նամակին մէջ Ձերդ Ամենապատուութիւնը իրաւամբ ժամանակաւոր նկատած էր համաձայնագիրը, որ ստորագրած էինք Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ նախքան Լոնտոն մեկնիլը: Այս համաձայնագիրը իրօք կնքուած էր միայն Համաժողովէն առաջ մեզ միացած ներկայացնելու համար: Բայց ես պատրանքներ չունէի այս միութիւնը երկարաձգելու կարելիութեան վերաբերեալ: Մեքենայութիւնները, որոնց մասին արդէն խօսած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան հետ, անգամ մը եւս փաստեցին, եթէ երբեք պէտք էր, թէ որքան անկարելի է որեւէ համագործակցութիւն Պր. Մհարոնեանի հետ: Պր. Խատիսեան եւս, որ ասոր լաւապէս կը գիտակիցի, Պր. Արարատեանի ընկերակցութեամբ եկաւ ինծի առաջարկներ ընելու մէկ Պատուիրակութիւն կազմելու նպատակով՝ ներկայացնելու համար թէ՛ Անդրկովկասի եւ թէ՛ Թուրքիոյ հայերը: Այս առաջարկները Պ.Պ. Խատիսեանն ու Արարատեանը ներկայացուցին ի ներկայութեան գործակիցներու՝ Պ.Պ. Նորատունկեանի, Սինապեանի եւ Պապաջանեանի, եւ մի քանի նիստերէ ետք, ուր բոլոր կէտերը մանրագին քննարկուած էին, մեր Պատուիրակութիւնը միակարծիք էր թէ ներկայ պայմաններուն եւ կացութեան մէջ, զոր իրադարձութիւններն ստեղծած էին, նպատաւոր չէր, նոյնիսկ վնասակար էր ունենալ միայն մէկ Պատուիրակութիւն, զոր առաջարկած էր Պր. Խատիսեան: Մենք կարելոր նկատեցինք գրաւոր արձանագրել այն բոլոր պատճառները որոնք առաջ բերին այս որոշումը, եւ ես Ձերդ Ամենապատուութեան կը փոխանցեմ 1.- Պր. Խատիսեանի առաջարկներուն բնագիրը եւ 2.- բոլոր այն նկատառումները, որոնց վրայ հիմնուած է մեր պատասխանը: Կասկած չունիմ թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը եւ Համագայինը համաձայն կ'ըլլան մեզի:

Այժմ կը մնայ քննել եւ որոշել պայմանները, որոնց ներքեւ երկու անջատ պատուիրակութիւններ պէտք է համաձայն աշխատին Հայկական Դատին հասարակաց շահին համար:

Հանրապետության Պատուիրակության բարեկամները, որոնք արդեն միջամտած էին, նախքան մեր Լոնտոն մեկնիլը, համաձայնագիրը կազմելու դիտաւորութեամբ եւ որու շնորհիւ կազմուած էր ժամանակաւոր միութիւնը, ուզեցին մեզ տեսնել նոր համաձայնագրի մը շուրջ բանակցելու համար: Մենք վաղը պետք է ունենանք առաջին հանդիպումը, բայց կը կասկածիմ թէ պիտի աւարտենք մի քանի օրերէ առաջ, եւ կը վախճամ թէ կարելի չէ հասնիլ գոհացուցիչ լուծման մը, քանի որ միշտ պետք է ակնկալել որ, ինչ պարտաւորութիւններ ալ ստանձնէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, ան պիտի շարունակէ գործել, ինչպէս անցեալին, առանց զանոնք հաշուի առնելու: Ասիկա մեզ պիտի մատնէր այն կացութեան, ուր երկու Պատուիրակութիւններէն իւրաքանչիւրը գործէր առանց նկատի առնելու միւսը, ինչ որ շատ վտանգաւոր կը նկատեմ: Այլ խօսքով, ես կարելիս պիտի ընեմ գտնելու համար այնպիսի համադրութիւն մը, որ նուազագոյնի վերածէ կացութեան վտանգները:

Բայց ինչ ալ ըլլայ լուծումը, որուն պիտի յանգինք, մեր Պատուիրակութիւնը դեռ վերջնականապէս կազմուած չէ, քանի որ ան ներկայիս կ'ընդգրկէ միայն պարոններ Նորատունկեանը, Սինապեանը եւ Պապաջանեանը, նկատի ունենալով փրոֆէսոր Տէր-Յակոբեանի արձակուրդներէն առաջ մաս կազմելու անկարելիութիւնն ու եւ Գոյումճեան փաշայի եւ Մարտիկեան էֆենտիի մերժումը: Այս մերժումներն իրօք ցաւալի են, քանի որ անոնց օգնութիւնը շատ անհրաժեշտ պիտի ըլլար մեզի, եւ ես իսկապէս չեմ տեսներ նոյն կոչումն ունեցող անձեր զանոնք փոխարինելու համար: Անձամբ ես, ինչպէս գիտէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը, ստանձնեցի այս պարտականութիւնը, գոր Ձերդ Ամենապատուութիւնն ու Համագայինը պատիւ ըրած էին ինծի յանձնել՝ պարզապէս գոյութիւն ունեցող ստիպողութեան պատճառով՝ ներկայացնելու Թուրքիոյ հայերը Լոնտոնի խորհրդաժողովին մէջ եւ, միւս կողմէ, հաւատալով թէ վերջնական լուծում պիտի տրուէր Հայկական Հարցին: Յաւօք, այդպէս չէր. շատ հաւանական է որ պիտի ստիպուինք դեռեւս բազմաթիւ ամիսներ սպասել, եւ ես շատ կը վախճամ թէ առողջութեանս եւ տիկին Նուպարի առողջութեան մասին մտահոգութիւններս, ինչպէս նաեւ սեփական ուժս ինծի թոյլ պիտի չտան մինչեւ ծայրը հասնիլ: Ահա թէ ինչու մեծ կարեւորութիւն կու տամ մեր Պատուիրակութեան զօրացման՝ որակաւոր անձնաւորութիւններու յաւելումով, որպէսզի այն օրը, երբ հանգստեան պիտի անցնիմ, ան կարենայ շարունակել իր աշխատանքը:

Մենք շատ տագնապեցնող հեռագրեր ստացած ենք Կովկասի մեր հայրենակիցներուն սպառնացող սովի մասին: Ես անմիջապէս հեռագրեցի Լոնտոն եւ Միացեալ Նահանգներ՝ անյապաղ սննդեղէն առաքելու համար: Near East Relief-ը ինծի յայտնեց թէ սննդեղէնը մթերուած է Պոլիս, բայց թէ չեն գիտեր ինչպէս առաքել զայն, Պաթումի ճամբան փակ ըլլալով: Քանի որ իմ ունեցած տեղեկութիւններուս համաձայն առաքումները կրնային կատարուիլ Պարսկաստանի միջոցով՝ Ճուֆայի ճամբով, անմիջապէս տեղեակ պահեցի Նիւ Եորքի Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը՝ եւ Լոնտոնի Լորտ Մէյըրը Հիմնադրամը: Դժբախտաբար, չեմ գիտեր թէ տեղեկութիւնս ճիշդ է: Կասկած չունիմ թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը քայլեր կ'առնէ այս ուղղութեամբ Պոլսոյ մէջ, ուր սննդեղէնը կը գտնուի եւ ուր աւելի դիւրին է տեղեկանալ առաքման ուղիներու մասին:

Հանձնէք ընդունիլ, Սրբազան, նոր արտայայտութիւնը խորապէս յարգալիւր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

Ն.Ս. Միսի Կաթողիկոսին նամակին պատճէնը պիտի դրկուի անջատ ծրարով մը, Պր. Պրիանին ուղղուած Յուշագրին հետ:¹²³

¹²³ 9 Մարտ 1921-ի Պրիանին ուղղուած յուշագրին մէջ Պատուիրակութիւնը կէտ առ կէտ անդրադառնալէ ետք թրքական համաձայնագրին մտահոգիչ տրամադրութիւններուն, կ'եզրակացնէ. «Մենք չենք կրնար աննկարագրելի անձկութեամբ չմտածել այն պարագային մասին, երբ Անկորայի կառավարութիւնը չեղեալ յայտարարել համաձայնութիւնը ֆրանսական ուժերու կողմէ Կիլիկիոյ պարպումէն եւ ազգաբնակչութիւններու ապագինումէն ետք: Այս կառավարութիւնը, մագնիսացած Փանթուրանականութեան զաղափարով, եւ որուն կապերը պոլշեիկներուն հետ քաջածանօթ են, կազմուած է առաւելաբար բոլոր ցեղերէ ծայրայեղականներով, որոնցմէ շատեր ունին հարուստ անցեալ: Այս կառավարութիւնը կրնայ, հանգամանքներէն կախեալ, դիմել ամէն արկածախնդրութեան. կրնայ, նուազագոյն ակնկալութեան պահուն, չեղեալ յայտարարել համաձայնութիւնը. այդ ատեն մեր բոլոր հայրենակիցները Կիլիկիոյ մէջ անպաշտպան յանձնուած պիտի ըլլան քեմալական հրոսակախումբներուն եւ ուժերուն: Ատոնք, համոզուած ենք, աւելի քան բաւարար պատճառներ են խնդրելու, որ ապագինում տեղի չունենայ վերջնական համաձայնութեան իսկական եւ ազդու երաշխիքներ հաստատելէ առաջ ազգաբնակչութիւններու ապահովութեան համար, եւ պարպումը յետաձգուի մինչեւ այդ պահը (ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ598–Ժ602, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

* * *

ԿՅՈՐԴ

Փարիզ, 25 Մարտ 1921

ՊԱՏՃԷՆ

Պարոնայք Ա. Խատիսեանի, նախկին Վարչապետ եւ
Ս. Արարատեանի, նախկին Նախարար Հայաստանի Հանրապետութեան
ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ
Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Պատուիրակութեան

Պարոնայք Խատիսեան եւ Արարատեան Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Պատուիրակութենէն կը խնդրեն նկատի առնել հետեւեալ նկատումները եւ տալ իրենց տեսակէտը երկու կէտերուն շուրջ, նկատի առնելով՝

1. Թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը մէկ է եւ Հայկական հարցը անբաժանելի է.
2. Թէ Չայն բաղկացնող մասերուն անջատ գոյութիւնն անկարելի է.
3. Թէ Սեւրի Դաշնագիրը, որ զայն կը ճանչնայ իրաւականօրէն, ոչ մէկ փոփոխութիւն կրած է ցարդ եւ Լոնտոնի Խորհրդածոյովէն ետք.
4. Թէ Լոնտոնի Խորհրդածոյովը միայն առաջարկներ ըրած է Թուրքիոյ, որ տակաւին չէ ընդունած զանոնք.
5. Թէ եթէ նոյնիսկ Թուրքիա եւ Հայաստան ընդունին [Ազգային] Օճախի ծրագիրը, այս չի նշանակեր թէ Հայկական Հարցը իրապէս բաժնուած է երկուքի, քանի որ նոյնիսկ Լոնտոնի ծրագրին բնագրով Օճախը փոխանցուած է Հայաստանի՝ թէ՛ որպէս հողամաս եւ թէ՛ քաղաքականօրէն.
6. Թէ հայերն իրենք որեւէ ձեւով չդառնան Հայաստանի Հանրապետութիւնը երկու մասի բաժնելու գաղափարին նախաձեռնարկ կամ հետեւորդ.

7. Թէ հայկական ներքին կեանքի մէջ այս երկուութիւնը շատ վնաս կը պատճառէ.

Յարմար կը նկատենք երկու Պատուիրակութիւններուն միաձուլումը փոխադարձ համաձայնութեամբ: Եւ այս անհրաժեշտ է յատկապէս հիմա, երբ Երեւանի հետ յարաբերութիւններու մեծ դժուարութիւններուն պատճառով, Պատուիրակութիւնը Փարիզի մէջ կրնայ կոչուիլ մասնաւորապէս մեծ դեր մը խաղալու: Նախատեսելով Հայաստանի մէջ համաձայնական կառավարութեան մը կազմութիւնը, - որ իրականանալու ընթացքի մէջ է, - այս կառավարութենէն հրահանգներ ստացող միակ պատուիրակութեան կազմութիւնը նոյն համաձայնական հիմքով հրամայական անհրաժեշտութիւն է:

Վերոյիշեալ նկատումները յայտնելով, զայն հաղորդողները Պատուիրակութենէն կը խնդրեն իմացնել իրենց տեսակէտները հետեւեալ երկու կէտերուն շուրջ՝

1. Ազգային Պատուիրակութիւնը անհրաժեշտ կը նկատե՞ միակ պատուիրակութեան կազմութիւնը:
2. Եթէ այդպէս է, պատուիրակութիւնն ի՞նչ միջոցով ցանկալի կը գտնէ անոր գործնական իրագործումը:

Թուրքիոյ հայոց Ազգային Պատուիրակութեան ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Ազգային Պատուիրակութիւնը ուրախ է յայտնելու թէ լիովին համաձայն է պարոնայք Խատիսեանի եւ Արարատեանի հետ Հայկական Հարցին անբաժանելիութեան սկզբունքին շուրջ եւ թէ, անոնց նման, կը փափաքի պահպանումն ու իրագործումը Սեւրի Դաշնագրին յօդուածներուն եւ կազմութիւնը Միակ եւ Անկախ Հայաստանի:

Ան երբեք չէ դադրած պահանջել միակ պետութեան կազմութիւնը՝ Հանրապետութեան հողամասերուն

միացումովը Թուրքիոյ Հայկական հողամասերուն, որոնք պիտի ազատագրուին, համաձայն Սեւրի Դաշնագրին: Անոր Նախագահը նոյնիսկ դարձեալ դիմած է Դաշնակիցներուն, վերջերս կրկին Լոնտոնի Խորհրդաժողովի ընթացքին, յայտարարելով թէ ինք միակ Անկախ Հայկական Պետութեան ծրագրին հիմը կը դարձնէր պահպանութիւնը Սեւրի Դաշնագրին յօդուածներուն, որոնք կը տրամադրէին միակ Պետութեան ստեղծումը:

Ինչ կը վերաբերի երկու Պատուիրակութիւններու միացման, կազմելու մէկ մարմին՝ ներկայացնող բոլոր հայերը, թէ՛ Ռուսիոյ եւ թէ՛ Թուրքիոյ, Ազգային Պատուիրակութիւնը 30 Յունուար 1920-ին տուած է լաւագոյն ապացոյցը անոր հասնելու իր ցանկութեան, ընդունելով պայմանները, որոնք առաջարկուած էին նոյնինքն պր. Խատիսեանի կողմէ, երբ Վարչապետն էր Հանրապետութեան. բայց անոր Պատուիրակութեան մէկ անդամին ընդդիմութիւնը խոչընդոտած էր միութեան կատարումը:

Այսուհանդերձ, Ազգային Պատուիրակութիւնը կը խորհի թէ պարոնայք Խատիսեան եւ Արարատեան իրենց ցանկութիւնները որպէս իրականութիւն ընդունելով, հաշուի չեն առնէր կացութիւնը, որ ստեղծուած է հետեւեալ նոր իրողութիւններով՝

1. Հայաստանի պարտադրուած պոլշեիկ վարչակարգը, վարչակարգ մը՝ որ թէւ տապալած է այսօր, կ'արգելակէ հաստատումը կայուն կառավարութեան մը եւ կրնայ վերադառնալ յանկարծ:

2. Թուրքերու հետ Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիրը 2 Դեկտեմբեր 1920-ին, որմով Հայկական պետութիւնը հրաժարեցաւ Սեւրի Դաշնագրի նպաստէն եւ որուն վաւերացումը հաւանական է, ըստ նոյնինքն պարոնայք Խատիսեանի եւ Արարատեանի յայտարարութիւններուն:

3. Վերջին անգլեւոռուսական համաձայնութիւնը, որուն նախատեսութիւններուն ներքեւ Անգլիա ետ կը կենայ ամէն ռազմական կամ դիւանագիտական ջանքէ երկիրներու համար, որոնք անջատած են իրենք զիրենք Ռուսաստանէն:

4. Թուրքերուն կատարուած նոր առաջարկները Լոնտոնի Խորհրդաժողովին կողմէ:

Ազգային Պատուիրակութիւնը կը նկատէ թէ իմաստուն եւ շրջահայեաց քաղաքականութիւն մը պէտք է բացարձակապէս, Հայկական խտելիին շահուն համար իսկ, հաշուի առնէ այս իրողութիւնները եւ յարմարի անոնց, եւ թէ այս յարմարումը կրնայ իրագործուիլ միայն պահպանելով Թուրքիոյ հայերէն առանձին Պատուիրակութեամբ մը:

Ազգային Պատուիրակութեան այս տեսակէտը կը հիմնուի հետեւեալ նկատումներուն վրայ՝

Թէ օրինականօրէն Երեսնի կառավարութեան համար անկարելի է, Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիրը վաւերացուցած ըլլալէ ետք, բողոքել այս Դաշնագրին նախատեսութիւններուն դէմ, եւ թէ իր բողոքը ոչ մէկ ազդեցութիւն պիտի ունենայ: Չուր տեղ ան պիտի յայտարարէ թէ այս Դաշնագիրը իրեն պարտադրուած էր ուժով, քանի որ այս է պարագան հողամասերու զիջման վերաբերող գրեթէ բոլոր Դաշնագրերուն, որ զանոնք չի գրկեր իրենց արժէքէն միջազգային օրէնքի առջեւ:

Թէ ինչ ալ որ կառավարութիւնը հաստատած է Հայաստանի մէջ, պէտք է, ներկայ պայմաններու մէջ, յենու կա՛մ պոլշեիկներուն եւ կա՛մ թուրքերուն վրայ, եւ թէ հրահանգները, զորս ան պիտի դրկէ Միակ Պատուիրակութեան, անխուսափելիօրէն ազդուած պիտի ըլլան այս անբնականոն եւ կախեալ իրադրութենէն:

Թէ Լոնտոնի Խորհրդաժողովը ճանչցաւ «Թուրքիոյ հայոց իրաւունքը՝ Ազգային Օճախի մը Արեւելեան հողամասերուն մէջ... [շարունակութիւնը բացակայ- Վ.Ղ.]

[Պօղոս Նուպար]

(ՊՏԴ, տուփ 10, թղթապանակ Ժ-B10, Ժ605–Ժ608, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 7 Ապրիլ 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ընթացիկ ամսոյս 4-ի նամակիս մէջ Ձերդ Ամենապատուութեան ըսած էի թէ մեր Պատուիրակութիւնը վերջնականապէս չէր կազմուած, քանի որ ներկայիս կը բաղկանար միայն Պ.Պ. Նորատունկեանէ, Սինապեանէ, Պապաջանեանէ եւ ինձմէ: Բայց զանց առի Ձերդ Ամենապատուութեան ըսելու թէ օգտակար կը գտնեմ, կանոնը յարգելու համար, գործակիցներուս ընտրութեան վաւերացումը Ձերդ Ամենապատուութեան կողմէ: Ն.Վ. Նորատունկեան էֆենտիի պարագան այդպէս եղած է արդէն նոյն այն իրողութեամբ որ Ձերդ Ամենապատուութիւնը ազնուօրէն, իմ խնդրանքով, իրեն հեռագրած էր առաջարկելու Պատուիրակութեան միանալ, բայց նոյնը չէ պարոնայք Սինապեանի եւ Պապաջանեանի համար, եւ երկուքն ալ ուրախ պիտի ըլլային եթէ Ձերդ Ամենապատուութիւնն հաճէր անոնց ուղղակի տեղեկացնել թէ իրենց ընտրութիւնը ընդունուած է Պատրիարքութեան եւ Համագգայինի վաւերացմամբ: Անոնց նշանակումն այսպիսով պաշտօնապէս նուիրագործուած պիտի ըլլայ:

Կ'առաջարկեմ դարձեալ գրել Ն.Վ. Գոյումճեան Փաշայի, կրկին իրմէ խնդրելու համար որ մեզի միանայ: Քանի որ իր մերժումը գլխաւորապէս հիմնուած էր իր առողջական վիճակին վրայ որ, ինք ըսած էր ինձի, իրեն թոյլ չէր տար Լոնտոն մեկնիլ, կը յուսամ որ, հիմա որ այդպիսի ճամբորդութիւն չկայ եւ գարնան կը մտնենք, ան այլեւս պիտի չունենայ նոյն առարկութիւնները իր օգնութիւնը մեզի շնորհելու մասին եւ թէ պիտի համաձայնի Փարիզ գալ: Ասիկա բաղձալի պիտի ըլլար, քանի որ անհրաժեշտ է որ Պատուիրակութիւնը շուտով ամրապնդուի:

Պր. Գալուստ Կիւպէնկեանէն նմանապէս խնդրեցի մաս կազմել Պատուիրակութեան, բայց ան մերժեց առաջարկը, խոստանալով մէկտեղ մեզի ընծայել իր օգնութիւնը, առանց պաշտօնական հանգամանքի, ամէն անգամ որ կրնայ օգտակար ըլլալ մեզի:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ597, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 113

ՊԱՏՃԷՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
Արտաքին գործերու նախարարություն

Փարիզ, 11 Ապրիլ 1921

Ն.Վ. Պոդոս Նուպար Փաշա
Նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակության
Փարիզ

Պր. Նախագահ,

Սուրիոյ մէջ [Ֆրանսական] Հանրապետութեան Բարձր Պատուիրակութիւնը ինծի տեղեկացուց թէ մեծաթիւ հայեր, որոնք զինադադարէն ի վեր տեղափոխուած են Կիլիկիա եւ պանդուխտ են հոն, ցանկութիւն յայտնած են հեռանալու այս շրջանէն, հակառակ միջազգային պայմանագրերու մէջ փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան համար սահմանուած երաշխիքներուն եւ ֆրանսական իշխանութիւններու կողմէ անոնց ամբողջական ազդուութիւնը ապահովելու համար ձեռք առնուած միջոցներուն:

Սուրիոյ մէջ Բարձր Պատուիրակութիւնը կը փորձէ իր կարելի չափով օգնել անոնց: Բայց Սուրիոյ տնտեսական կացութիւնը, որ նոյնինքն սուրիացիներուն կը հարկադրէ արտագաղթել մեծ թիւերով, թոյլ չի տար մտածել թէ հայերը հոն կրնան գտնել գոյութեան բնականոն պայմաններ: Ոչ մէկ հետագայ շահագրգռութիւն պիտի ըլլար դիւրացնելու անոնց վերադարձը այն երկիրները, ուր անոնք հաստատուած էին նախապէս:

Պատիւը ունիմ Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու այս կացութեան վրայ, եթէ պատահի որ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը ի վիճակի ըլլայ անգամ մը եւս իր հայրենակիցներուն ապացուցել իր վեհանձն նուիրումը:

Հանեցէք ընդունիլ, Պարոն, հաւաստիքը խոր յարգանքիս:

Ընդհանուր Զարտուղար
Պետական Խորհրդական
Պերթլո

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000, ենթաբաժին 2, 2565, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Թիրքահայ Համագգային Ժողովին
Յիշատակագիր
խումբ մը հայ սպաներու կողմէ - 1921 Ապրիլ 14

Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող խումբ մը սպաներ, քննութեան առնելով Ռուսիա արքայութեան սպաներու խնդիրը, կարգ մը խորհրդածութիւններէ ետք որոշած են՝ հետեւեալ Յիշատակագիրը ներկայացնել Ձեզ:

Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկտեմբերեան յեղաշրջումէն ետք պոլշեիկները կազմալուծեցին հայ բանակը եւ մօտաւորապէս 1500 սպաներ, որպէս հակա-յեղափոխականներ, արքայութեան ղեկի Ադրբէջան եւ Ռուսիա. այդ սպաներու մէջ էին եւ մօտ երկու հարիւր թիրքահայ սպաներ, որոնք բառ մը անգամ չգիտէին ռուսերէն եւ միանգամայն հեռու էին քաղաքականութիւնէն: Յատկապէս թիրքահայ այս սպաներու վիճակը Ռուսիոյ մէջ ողբերգական պիտի ըլլայ, վասնզի անոնք օտար են ռուսականութենէ եւ չպիտի կրնան բաւարար կենցաղ մը ստեղծել իրենց համար արքայութեան մէջ: Ներկայիս անոնք Ռուսիոյ մէջ դատապարտուած են անվերջ գրկանքներու, սովամահութեան եւ հոգեկան ծանր վիճակի: Յիշուած սպաներու մեծ մասը պոլսեցի եւ իզմիրցի են: Ազնիւ հայրենասիրութեամբ ոգեւորուած, անոնք մեկնեցին Հայաստան, սակայն տարաբաղդ հանգամանքներու բերումով ռուսական պոլշեիզմի պիտի անոնց շարունակ տեղեր, ուր երթալու փափագ չունէին: Արքայութեան այս սպաներն այժմ անձկութեամբ կը սպասեն եւ կը յուսան, որ Կ. Պոլսէն իրենց ճանապարհի դնող մարմիններն աշխատանքներ կը թափեն՝ անոնց վերադարձը դիւրացնելու համար: Սակայն Հայ Սպայից Միութիւնը, որու խրախոյսով Հայաստան էին մեկնած շատ հայ սպաներ, գուրկ է հնարաւորութիւններէ եւ միջոցներէ, ուստի եւ անգոր է այս առթիւ ո՛րեւէ գործ կատարելու: Կը մնայ, որ Ազգային բարձր մարմիններն, մասնաւորապէս Համագգային Ժողովը եւ անոր անդամակցող հայ հոգեւոր պետերը մտահոգուին այս խնդրով:

Երկարօրէն քննելով այս առթիւ ընելիք հնարաւոր ձեռնարկներն, մենք ամենէն նպատակայարմար ենք գտած *անմիջապէս յատուկ պատուիրակութիւն մը* ուղարկել Մոսկուա՝ պոլշեիկեան կենտրոնական կառավարութեան մօտ՝ միջնորդելու թիրքահայ սպաներու ազատ արձակման մասին: Այս նպատակին զուգընթաց յիշուած պատուիրակութիւնը կրնայ բանակցութիւններ վարել Պոլսէն եւ արտասահմանէն Բաթումի կամ Պարսկաստանի վրայով դէպի Հայաստան պարէն, մթերքներ, գործիքներ եւ այլ առարկաներ փոխադրելու, ինչպէս եւ թիրքահայ դատի մասին պոլշեիկներու քանիցս անգամ հրապարակաւ յայտարարած բարեացակամ խոստումներու իրագործման եղանակներու մասին: Այս վերջինը քաղաքական ծրագրուած նպատակ մը չի ունենալ, այլ լոկ ինֆօրմացիոն տեղեկատու բնոյթ պիտի կրէ, կատարելով նախապատրաստական աշխատանքներ, նախնական ծանօթութիւններ Մոսկուայի կառավարութեան հետ: Անանկ որ Բարիզի մեր Ազգային Պատուիրակութեան իրաւասութեանց զանցառութիւն կամ երկդիմի քաղաքականութիւն չի կրնար համարուիլ այս ձեռնարկը:

Եթէ ինչ-ինչ նկատառումներով պատուիրակութեան բացայայտ առաքումը դէպի Մոսկուա կը համարուի անընդունելի, կարելի է ոեւէ ուրիշ ձեւով վստահելի անձնաւորութիւններ ուղարկել դէպի Մոսկուա – տալով պատուիրակներ կամ սուրհանդակներ անունը, որոնք արքայութեան մէջ գտնուած սպաներու ընտանիքներու եւ ծնողներու միջնորդութիւններն – Պատրիարքներու կողմէ վաւերացուած – կը յանձնեն Մոսկուայի կառավարութեան եւ միաժամանակ կը ծանօթանա[ն] այնտեղի տրամադրութիւններուն եւ վերադառնալով իրազեկ կ'ընեն[են] Համագգային Ժողովը:

Այս ձեռնարկ[ը] – որեւէ անուան տակ դէպի Մոսկուա մարդ ուղարկելը – մենք կը նկատենք որպէս ստիպողական եւ անհրաժեշտ անհրաժեշտութիւն մը, որու ուշացումը հետեւցնելու է նորանոր դժբաղդութիւններ թէ՛ անհատ հայերու եւ թէ՛ հայ ազգային շահերու տեսակէտէ:

Անկախ այս ձեռնարկէ, մենք յոյժ կարեւոր կը համարենք եւ Կարսի յանկարծական անկումի ատեն հոն գերի մնացած մօտ 3,000 հայ զօրականներու եւ մօտ 10,000 անգէն տղամարդկանց որպէս պատերազմական գերիներ դէպի Սարիղամիշ-Կարին տարուածներու հոգատարութիւն վերցնելը: Յիշուած գերիները ամենաթշուառ

¹²⁴ Մակագրուած՝ յոյժ շտապ, գաղտնի:

վիճակի մէջ են, շատերը անհետացել են, մնացածները բռնի աշխատանքներու են պարտադրուել: Ասոնք չեն կրնար ցմահ պատերազմական գերիներ մնալ: Ներկայիս քանի որ պատերազմական վիճակը հայերու եւ թիւրքերու միջեւ վերջացած կը համարուի, եւ Հայաստանի այն կառավարութիւնը, որ պատերազմ կը մղէր թիւրքերու դէմ այժմ ապաստան է գտած նոյն թիւրքերու մօտ, պարզ է, որ այդ գերիներուն իրաւունք պիտի տրուի ազատօրէն վերադառնալու իրենց տեղերը եւ տները: Երեւանի պոլշեիկեան Յեղկոմը, դէկտեմբեր-յունուար ամիսներուն կատարած դիմումներով չկրցաւ գերիներու վերադարձը յաջողեցնել: Էնկիւրիի կառավարութիւն[ը] ոչ մէկ կարելորութիւն տուած էր Երեւանի այդ առթիւ դիմումներուն: Ուրեմն պարզ է, որ ներկայիս ալ, Երեւանը վերագրաւելով, տեղական պոլշեիկեան կառավարութիւնը անկարող է ըլլալու գերիներուն վերադարձնել: Այս խնդրի, ինչպէս եւ կարգ մը ուրիշ խնդիրներու վերաբերմամբ մենք անհրաժեշտ կը համարենք Ձեր անմիջական եւ ուղղակի բանակցութիւններն Էնկիւրիի կառավարութեան հետ: Ինչպէս Մոսկուայի կառավարութեան հետ, այնպէս եւ թիւրք կառավարութեան հետ բանակցութիւնը կրելու է միայն տեղեկատու բնոյթ եւ հարկ չկայ քաղաքականութեան բեկումն եւ այլ անպատեհութիւններու վախ նկատել հոնտեղ, ուր կայ տեղական հրատապ խնդիրներու հրամայողական լուծումի անհրաժեշտութիւն:

Խումբ մը հայ սպաներու կողմէ՝

անոնց լիազօր՝ Գ. Տէր Ռուբինեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M111_Թ947-1000, Թ954-Թ955, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒՄԾ 115

[Պոլիս], 19 Ապրիլ 1921

Նախագահ Հարտինկ
Ուաշինկթըն

Կիլիկիոյ ապագայ կարգավիճակին վերաբերող վերջին Ֆրանքո-թրքական Համաձայնութիւնը, Այնթապի [եւ] Ուրֆայի շրջաններով մէկտեղ, ուր քրիստոնէայ բնակչութեան ապահով գոյութեան եւ ազատ զարգացման երաշխիքները ամբողջովին անբաւական են, այս շրջաններու հայերը կը մատնէ շատ ճգնաժամային կացութեան: Այս հայերը կ'աւ պետք է մնան եւ դիմագրաւեն կատաղութիւնը թուրքերուն, որոնց դէմ ստիպուած էին կռուիլ Համաձայնութեան կողքին, կ'աւ պետք է հեռանան միակ օճախէն, որ մնացած է իրենց,- գործնական անկարելիութիւն հարիւր յիսուն հազար անձերու համար: Կը թուի թէ չկայ ուրիշ փոխընտրութիւն: Դաշնակից եւ գործակից տէրութիւնները կրկին եւ կրկին խոստացած են համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել Թուրքիոյ մէջ քրիստոնէաներու, մասնաւորապէս հայերու, պաշտպանութեան համար: Սակայն եւ այնպէս, ֆրանսական ուժերու կողմէ Կիլիկիոյ առաջարկուած պարպումը հայերը կը թողու անյոյս կացութեան մէջ: Հետեւաբար, Թուրքիոյ երեք հայ համայնքներու կրօնական եւ աշխարհիկ պետերը կը խնդրեն Ձեզմէ՝ որպէս ներկայացուցիչը ամերիկեան ժողովուրդին, որ արդէն այնքա՛ն բան ըրած են եւ կ'ընեն մեզի համար յանուն մարդկութեան եւ արդարութեան, որոնց համար Ամերիկան մուտք գործեց Մեծ Պատերազմ, որ միջամտէր մեզի համար այս ճգնաժամային պահուն եւ ձեռք բերէր իսկական եւ ազդու երաշխիքներ Կիլիկիոյ մէջ պաշտպանութեանը համար ցաւագինօրէն փորձուած հայերու՝ ընդդէմ իրենց սպառնացող ցրումունի եւ ամբողջական ոչնչացման:

Բողոքական Համայնքի Ազգապետ Պեզճեան
Հայ Կաթողիկներու Տեղապահ Սայեղեան
Գրիգորեան Հայերու Պատրիարք Զաւէն

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Խ-Խ1, 663, *անգլերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 4 Մայիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունիմ Ձերդ Ամենապատուութեան հաստատելու անցեալ Ապրիլ 12-ի Ձեր նամակին ստացումը, որմով ան ինծի հաղորդած էր այն [նամակը], զոր Ապրիլ 9-ին Թուրքիոյ հայոց հոգեւոր պետերը ուղղած էին Կոստանդնուպոլսոյ Փրանսայի Բարձր Յանձնակատարին: Ազգային Պատուիրակութիւնը գոհունակութեամբ հաստատեց թէ անոր մէջ ներկայացուած տեսակետներն ու պահանջները ամբողջովին կը համընկնին այն քայլերուն, զորս ինքը առած է եւ նպատակին՝ զոր կը հետապնդէ հոս: Ասիկա, արդէն, դուք տեսած էք կարողաւով Ապրիլի 2-ի յուշագիրը, որ ներկայացուցինք Քէ տ'Օրսէին, եւ որուն պատճենը դրկուած էր Ձերդ Ամենապատուութեան:

Տալու համար մէկ նոր օրինակը Հայկական Դատին մէջ Քէ տ'Օրսէի բռնած վերաբերումին, որ արդէն կը համապատասխանէ Պատրիարքարանին հանդէպ Չօրավար Կուրոյի ունեցած այնքան սխալ [վերաբերումին] իր Պոլիս այցի ընթացքին, Ձերդ Ամենապատուութեան կը դրկեմ կցեալ պատճենը այն պատասխանին, զոր Քէ տ'Օրսէն տուաւ Պատուիրակութեան վերջերս դրկած նամակին: Մենք Արտաքին Գործոց Նախարարութեան գրած էինք իրեն հաղորդելու համար Հրամանատար Անտրէայի այնքան դրուատալից Օրակարգի յայտարարութիւնը, ուղղուած հայ կամաւորներուն,¹²⁵ որոնք իր ուժերուն կողքին այնքան փայլուն մասնակցութիւն ունեցած էին Այնթապի պաշարման, եւ առիթն օգտուելով ցայտուն դարձուցած էինք ո՛չ միայն մեծ տիտղոսները որոնք Կիլիկիոյ հայերը ստացած էին Փրանսայի բարեսիրութեամբ, այլ նաեւ՝ ամէն բանէ վեր՝ շահած էին իրենց պաշտպանութիւնը ձեռք բերած ըլլալու իրաւունքը, քանի որ ամէն ձեւով կողմնակցելով Փրանսայի եւ Քեմալականներու դէմ կռուած ըլլալով ֆրանսացիներու կողքին՝ աւելի քան երբեք իրենց վրայ հրաւիրած էին ասոնց ատելութիւնն ու վրէժը: Մեր նամակը կ'եզրափակուէր ցոյց տալով զանոնք երեկի հակառակորդներու ողորմութեան անպաշտպան լքելու անկարելիութիւնը: Այս նամակին Նախարարը, ինչպէս պիտի տեսնէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը, պատասխանեց ստացման պարզ հաստատումով՝ մասնաւորաբար անստ-

¹²⁵ Փրանսական Արեւելեան Բանակի Այնթապի զօրասիւնի դեր-գնդապետ Էտուար Անտրէա (1871–1954) 10 Փետրուար 1921-ին «Շնորհաւորութիւն» խորագրեալ հետեւեալ գիրը յղած էր Այնթապի հայկական ուժերու հրամանատար Ատուր Լեւոնեանի.

«Այն պահուն, երբ Այնթապը պաշարող զօրագունդին ջանքերը յաջողութեամբ կը պսակուին, տեղակալ-գնդապետ Անտրէա, Փրանսական զօրքերու հրամանատարը, իր շնորհաւորութիւնները կը յայտնէ Տիար Լեւոնեանին եւ իր զինուորներուն, քաջութեան եւ հաստատակամութեան այն գեղեցիկ օրինակին համար զոր անոնք ցոյց տուին, կռուելով ֆրանսացիներու կողքին:

«Անոնք զիտցան, անընդհատ աշխատութեամբ, հայկական քաղաքին ճակատը վերածել զօրեղ զիծի մը, որուն դէմ թշնամին ոչ երբեք կարողացաւ փորձ կատարել:

«Տեղակալ-գնդապետ Անտրէա շնորհակալութիւն կը մատուցանէ անոնց այն թանկագին աջակցութեան համար զոր անոնք մատուցին ֆրանսական զօրքերուն, պաշարումի այս երկար ամիսներու ընթացքին» («Հայաստանի Կոչնակ», 9 Ապրիլ 1921, թիւ 15, 526):

Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած է պատճենը ֆրանսերէն բնագրին (ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM610Է, 2562):

Գնդապետ Անտրէա 1923-ին Փարիզի մէջ պիտի հրատարակէր 222 էջերէ բաղկացեալ պատկերներով եւ քարտէսներով ճոխացեալ գիրք մը հետեւեալ խորագրով՝ La Vie militaire au Levant - En colonne pendant un an dans le Nord syrien et en Mésopotamie - Mars 1920-mars 1921 - Siège d'Ain-Tab (Հինուորական Կեանքը Արեւելքի Մէջ՝ Տարի մը զօրասիւնի մը մէջ Հիւսիսային Սուրիա եւ Միջագետք - Մարտ 1920-Մարտ 1921 - Այնթապի պաշարումը):

վոր ձեռով: Տարակոյս չկայ թե Կիլիկիոյ համար ընդունուած անարդարանալի որոշումներուն պատճառաւ ամօթանքն է, որ միայն կրնայ բացատրել Քէ տ'Օրսէի գրասենեակներուն ընթացքը:

Ինչ որ ալ ըլլայ, մենք կը շարունակենք մեր ջանքերը, եւ Նախարարը մեզի տեղեկացուցած ըլլալով թէ Ապրիլի 2-ի մեր Յուշագիրը, զոր նշեցի վերը, իր կողմէ փոխանցուած է Սուրիոյ Բարձր Յանձնակատարին, եւ միւս կողմէ արժարժաւ ըլլալով Կիլիկիայէն հայերու արտագաղթին հարցը,- (այս երկու նամակներուն պատճենները կցուած են),- Պատուիրակութիւնը խմբագրեց երկրորդ լրացուցիչ Յուշագիր մը, աւելի որոշակիօրէն ուղղուած արտագաղթի հարցին եւ ներկայացնելով պայմանները, զորս անհրաժեշտ կը նկատէ հոգիներու հանդարտեցման եւ քրիստոնէայ բնակչութեան ապահովութեան համար: Հաւանական է, որ այս երկրորդ Յուշագիրը Քէ տ'Օրսէի կողմէ իր աջակցութեամբ փոխանցուի նաեւ Սուրիոյ Բարձր Յանձնակատարին, քանի որ այս հարցը կախում ունի աւելի մասնաւոր կերպով Պէյրութի իշխանութիւններէն եւ հո՛ն է որ պիտի որոշուին առնուելիք միջոցները եւ մեր խնդրանքներուն տրուելիք հետեւանքը:

Այս պատճառով, մտածեցինք թէ անհրաժեշտ է, երբ մեզի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող որոշումներ պիտի կայացուին, հոն ունենալ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ մը: Ուստի հեռագրեցինք պարոն Չօպանեանի, որ Երուսաղէմ կը գտնուէր, երթալ Պէյրութ, ուր պիտի ստանայ մեր պատուէրները: Ան արդէն քաջածանօթ է իրերուն եւ Կիլիկիա եւ Սուրիա իր առաջին կեցութիւնը բնականաբար զինք [յարմար] ընծայեցին այս նոր առաքելութեան համար:

Մինչ Պր. Պրիան վերջերս Լիմն կը գտնուէր Պր. Լօյտ Ճորճի հետ, Հայաստներու Լիկայի նախագահ Պր. Նավի, Փարիզէն անցքին, Պր. Վիքթոր Պէրարի հետ յանձն առաւ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ երկու վարչապետներուն դրկել հեռագիր մը՝ անոնց ուշադրութիւնը հրաւիրելու Թուրքիոյ եւ, մասնաւորաբար, Կիլիկիոյ քրիստոնէաներու ճակատագրին վրայ: Անոնք խնդրեցին որ այս հեռագիրն ստորագրեմ իրենց հետ, ինչ որ փութացի ընել, եւ օրինակը կցեալ կը յանձնեմ Ձերդ Ամենապատուութեան:¹²⁶

Ընդունեցէք, Սրբազան Հայր, հաւաստիքը խորապէս յարգալիի եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, Տուփ 4, թղթապանակ 4-2, 2559-2560, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

¹²⁶ Միայնամբ 23 Ապրիլ 1920 թուականը կրող, սակայն իսկութեան մէջ 23 Ապրիլ 1921-ին պատրաստուած հեռագիրն ստորագրողները Ազգերու Ընկերակցութեան մասնաւոր ուշադրութեան կը ներկայացնէին «նոր ջարդերու սպառնալիքին ենթակայ կիլիկեցի եւ քաղղէացի քրիստոնէաներու սպասող ճակատագիրը, եթէ Արեւմուտքի երկու ազատական մեծ ազգերը իրենց ջանքերը եւ անողական առատաձեռնութիւնը չմիացնէին զանոնք փրկելու համար», աւելցնելով թէ բոլոր տեղեկութիւնները ցոյց կու տային սպառնալիքին վերահաս ըլլալը, քանի որ անցեալի մարդասպաններուն կողոպուտներու, փրկանքներու, խժոժութիւններու նոր առիթներ պիտի ընծայուէին: «Կասկած չկայ թէ Դաշնակից ուժերու ամբողջական նահանջը, օսմանեան անիշխանութեան հաստատումը եւ եւրոպական ոստիկան ուժերու բացակայութիւնը Մերսին-Մուսուլ երկաթուղագիծի երկայնքին մահուան պիտի մատնէ քրիստոնէաները, որոնք վեց տարի շարունակ հաւատացած էին Արեւմտեան Տէրութիւններու խոստումին եւ իրենց արիւնը թափած էին ի սպաս Դաշնակիցներուն», կ'եզրակացնէին անոնք (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 52, 2513, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Փարիզ, 7 Մայիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունեցայ Ձերդ Ամենապատուութենէն ստանալու 23 Ապրիլի նամակը եւ հաւաստելու անոր ի պատասխան իրեն որկած հեռագիրս, որ յղացուած էր հետեւեալ կերպով.

«Ստացայ 23 Ապրիլի նամակը: Կիլիկիոյ համար ունինք աւելի քաջալերական լուրեր: Վստահելի աղբիւրէ մը մեզի խորհուրդ կու տան արտագաղթը չքաջալերել: Նամակը կը հետեւի:– Նուպար»:

Տեսակցութիւնը, որ Ն.Վ. Նորատունկեան պիտի ունենար Պր. Քամմերէրի հետ Քէ տ'Օրսէի մէջ, եւ որուն մասին խօսած էի Ձերդ Ամենապատուութեան նախորդ նամակիս մէջ, վերջապէս տեղի ունեցաւ երկու օր առաջ: Նորատունկեան էֆենտի անոր յանձնեց երկրորդ Յուշագիրը, որմէ օրինակ մը արդէն ստացած է Ձերդ Ամենապատուութիւնը: Ձերդ Ամենապատուութեան պիտի որկեմ այդ տեսակցութեան ամփոփ տեղեկագիրը անմիջապէս որ ան գրած ըլլայ զայն.** մինչ այդ, կրնամ ըսել թէ մեզի համար շատ ուրախ շրջադարձ մը պատահեցաւ Քէ տ'Օրսէի մէջ: Պր. Քամմերէր Ն.Վ. Նորատունկեանի ըսաւ թէ Ֆրանսէի թրքական Համաձայնագիրը չէ վաւերացուած, թէ Քեմալականներն արդէն չեն յարգած իրենց յանձնառութիւնները եւ թէ այս հարցը կ'առկախուի ներկայիս: Ան աւելցուց թէ, ամէն պարագայի, Ֆրանսա անմիջապէս պիտի չպարպէ Կիլիկիան: Միաժամանակ, ան մեզի խորհուրդ տուաւ արտագաղթը չքաջալերել եւ միջոցներ ձեռք առնել այդ ուղղութեամբ՝ Ֆրանսան որոշած ըլլալով երաշխիքներ ստանալ քրիստոնեայ բնակչութեան պաշտպանութեան համար: Ատոնք լաւ լուրեր են որոնք պետք է մեզ ուրախացնեն, թէւ չենք կրնար գիտնալ թէ որքան կրնայ փոխուիլ իրերուն հանգամանքը:

Ինծի համար, այս շրջադարձը, որոշ չափով, կրնայ վերագրուիլ Քեմալականներու իրենց յանձնառութիւններուն մէջ թերացման, ինչպէս Պր. Քամմերէր ըսաւ, բայց ան որոշապէս կրնայ վերագրուիլ գլխաւորաբար Բրիտանական կառավարութեան՝ Ֆրանսական կառավարութեան կատարած դիտողութիւններուն եւ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան գործողութեան: Շատ լաւատեղեակ աղբիւրէ մը գիտեմ թէ Լոնտոնի վերջին Խորհրդաժողովին նախորդող տեսակցութիւններուն մէջ Պր. Լօյտ Ճորն բաւական փոթորկալի խօսակցութիւն մը ունեցած էր Պր. Պրիանի հետ Ֆրանսայի եւ Քեմալականներու միջեւ կնքուած անջատ համաձայնագրին նիւթին շուրջ: Պր. Ճորն նշած է թէ Ֆրանսա իրաւունք չունի, առանց Դաշնակիցներուն նախօրօք հաւանութիւն ունենալու, թուրքերուն վերադարձնել Կիլիկիոյ այն մասը, որ բոլոր Դաշնակիցներուն կողմէ ստորագրուած Մէլիի Դաշնագիրը անջատած էր Օսմանեան Կայսրութենէն եւ որած՝ Ֆրանսական հոգատարութեան տակ, Դաշնագրին տրամադրութիւններուն այս կարգի փոփոխութիւն մը կարելի չըլլալով կատարուիլ առանց միւս Դաշնակից Տէրութիւններու հաւանութեան: Միւս կողմէ, Պր. Վիլիհանիի Միացեալ Նահանգներ վերջին կեցութեան ընթացքին, Պր. Հիւզ անկէ չէր ծածկած թէ Ուաշինկթընի կառավարութիւնը որքան անհրաժեշտ կը նկատէ որ հայերը, որոնցմով Միացեալ Նահանգները մեծապէս շահագրգռուած է, պետք չէ թողլը ին թուրքերու գոյթին: Պր. Հիւզի կողմէ ճնշումը շատ զօրաւոր էր, ինչպէս գիտենք շատ լաւատեղեակ աղբիւրէ մը, նոյնիքն՝ Պր. Նեշթէ, որ գործած է որպէս բանաւոր թարգմանիչ Պր. Հիւզի եւ Պր. Վիլիհանիի միջեւ տեսակցութեան ընթացքին: Ատոնք բոլորը կը հաստատեն յոյսը, զոր միշտ ունեցած եմ եւ երբեք չեմ դադրած ունենալ հակառակ ամէն բանի, թէ Միացեալ Նահանգներէն է որ պիտի գայ եթէ ոչ փրկութիւնը, գէթ նկատառելի բարեկաւում մը մեր ճակատագրին: Ես համոզուած էի որ եթէ Պր. Ուիլսոնի առողջական վիճակը եւ անոր իր քաղաքական հակառակորդներէն դիմագրաւած թշնամանքը ամբողջովին արգիլած էին Ուաշինկթընի կառավարութիւնը մեզի ի նպաստ գործել, ասոր ընդդէմ՝ Հանրապետականները իշխանութեան տիրանալու եւ տեղական քաղաքական նկատումները այլեւս զիրենք չկաշկանդելու պարագային, անոնք բան մը պիտի ընէին մեզի համար՝ հաւատարիմ մնալով հանդերձ սկզբունքներուն, որոնք զիրենք առաջնորդած էին մերժելու Ազգերու Ընկերակցութեան ուխտը եւ հակառակելու՝ որեւէ հոգատարութեան Եւրոպայի թէ Ասիոյ

մէջ: Այսօր մենք ունինք ասոր ապացոյցը Ուաշինկթընի կառավարութեան առած որոշումովը ինքզինք ներկայացնելու թէ՛ Գերագոյն Խորհուրդին եւ թէ՛ Դեսպաններու Խորհուրդին մէջ: Եւ կասկած չկայ թէ, այսպիսով մասնակից դարձած ըլլալով Վերսայի Դաշնագրէն ծագած Գերմանական հարցին, Միացեալ Նահանգները նաեւ պիտի մասնակցի Մէլքի Դաշնագրով կարգաւորուածներուն եւ թէ անտարբեր պիտի չդառնայ հայոց ճակատագրին նկատմամբ:

Առաւել եւս հաստատամիտ եղած էի համոզումիս մէջ՝ նկատելով որ յարատեւ շփման մէջ էի Միացեալ Նահանգներու հայասեր քաղաքական մարդոց հետ եւ անոնց միջոցով կը գիտնայի թէ ինչ էին իրենց ջանքերն ու յոյսերը: Այսպիսով, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը, որ ըլլալով գուտ մարդասիրական հիմնարկ, չէր կրնար քաղաքական գործողութիւններ կատարել, հիմնեց Հայաստան Ամերիկա Ընկերութիւնը, որ իր Յանձնաժողովին մէջ ունի բաւական ակնառու անձեր եւ իրենց Տնօրէնը՝ Պր. Մոնթկոմըրի, որ մաս կը կազմէր Խաղաղութեան Համաժողովին Նախագահ Ուիլսընի Պատուիրակութեան, կ'աշխատի այնքան նուիրումով՝ որքան փութաջանութեամբ, մեր դատին համար: Այս պարոններուն հետ հետեւողականօրէն թղթակցելով, բազմաթիւ առիթներ ունեցած եմ, մասնաւորաբար անցեալ Փետրուարին Լոնտոնի Խորհրդաժողովին մէջ, ուր Տքթ. Պալթոն եւ Պր. Մոնթկոմըրի յատկապէս եկած էին, անոնց բացատրելու մեր ծրագիրը, մեր տեսակէտներն ու մեր ցանկութիւնները: Հաւանելով անոնց եւ հասկնալով զանոնք, անոնք զօրակցեցան անոնց Միացեալ Նահանգներու քաղաքական ոլորտներուն մէջ եւ վերջերս գրեցին եւ ցրուեցին երկու Յուշագիրները, որոնց թարգմանութիւնը կը ներփակեմ Ձերդ Ամենապատուութեան համար: Այս երկու Յուշագրերը կերպով մը վերաբարձրութիւնն են անոնց, որոնք Ազգային Պատուիրակութիւնը ներկայացուցած է զանազան առիթներով եւ որոնցմէ անոնք գործածած են նոյն էական փաստարկներն ու եզրակացութիւնները:

Հայաստան Ամերիկա Ընկերութիւնը անգին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեր դատին եւ ես մեծ յոյս կը դնեմ անոնց աշխատանքին վրայ: Բայց ատիկա արգելք մը չէ որ բացարձակապէս անհրաժեշտ ըլլայ այս պահուս Միացեալ Նահանգներու մէջ Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ մը ունենալը: Հայաստան Ամերիկա Ընկերութիւնը նոյնիսկ վերջերս մեզի դիմեց առաջարկելով որ նշանակենք Պր. Գալայճեանը, ներկայիս՝ Նախագահ Հայ Ազգային Միութեան, կատարեալ համաձայնութեամբ աշխատելու իրենց հետ: Մենք կը քննենք հարցը եւ կը ջանանք պարզել թէ արդեօ՞ք Պր. Գալայճեանի ընտրութիւնը լաւագոյն պիտի ըլլայ. Պր. Փուշման եւ Պր. Գարակէօզեան հաւասարապէս որակեալ են այս պաշտօնին համար:

Նաեւ լիովին համաձայն եմ Ձերդ Ամենապատուութեան հետ Ամերիկա անձամբ երթալու օգտակարութեան մասին: Բոլոր փափաքը ունիմ արդէն երկար ժամանակէ ի վեր. դժբախտաբար, չեմ կրնար մտածել այդ մասին: Բացի անկէ որ անհրաժեշտ է հոս գտնուիլս, իրօք ինծի համար անկարելի է բացակայիլ այդքան երկար ճամբորդութեան մը համար՝ Տիկին Նուպարի առողջական վիճակին պատճառով: Ինծի համար շատ դժուար էր իրմէ հեռանալը նոյնիսկ Լոնտոն երթալու համար Խորհրդաժողովի ընթացքին, եւ կասկած չկայ թէ իր առողջութիւնը տուժեց [այդպիսով]: Իմ Ամերիկա ուղեւորութիւնս կրնայ իրեն համար ունենալ այնպիսի ծանր հետեւանքներ, զորս դիմագրաւելու ուժը կը պակսի ինծի: Հետեւաբար, կարելի չէ որ մեկնիմ եւ շատ կը ցաւիմ ասոր համար, քանի որ մեծագոյն հաճոյքը պիտի ունենայի Ամերիկա երթալով: Բարեբախտաբար, Ն.Վ. Նորատունկեան շատ լաւ պիտի կարենայ փոխարինել զիս: Ազգային Պատուիրակութիւնը միաձայնութեամբ խնդրեց իրմէ ընդունիլ այս առաքելութիւնը՝ այնքան կարեւոր յատկապէս ներկայ պայմաններուն մէջ. եւ թէ եւ ինք կը վարանի այս պահուս, յոյս ունինք որ պիտի չուշանայ որոշում մը առնել, քանի որ կարեւոր է Ուաշինկթընի մէջ գործելու համար ժամանակ չկորսնցնելը եւ ներկայ առիթը օգտագործելը, երբ Միացեալ Նահանգները վճռած կը թուի ըլլալ մասնակցի վերջին պատերազմէն ծագած հարցերու լուծման:

Այնտեղ գտնուելէ ետք, Ն.Վ. Նորատունկեան, որուն առաքելութիւնը ժամանակաւոր պիտի ըլլայ բնականաբար, պիտի կարենայ տեղւոյն վրայ Ամերիկա բնակող մեր հայրենակիցներուն մէջէն ընտրել տեղւոյն վրայ Ազգային Պատուիրակութիւնը ներկայացնելու համար ամենաորակեալ անձը:

Ձեր Ամենապատուութիւնն անկասկած լսած է անորակելի գրքոյկին մասին որ հրատարակուած է Պր. Գարտաշեանի կողմէ, որ համարձակած է անարժանաբար յարձակիլ Նախագահ Ուիլսընի վրայ, հիմա որ, անկարողութեան դատապարտուած, ան իշխանութիւն չունի այլեւս: Նոյն գրքոյկին մէջ, անհնարին ձախաւերութեամբ եւ ընդվզեցուցիչ ապերախտութեամբ, յարձակում գործած է նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի [Նպաստամատոյցի] եւ Հայաստան Ամերիկա Ընկերութեան մեր բարեկամներուն վրայ, որոնց հայերը այնքան երախտագիտութիւն պարտական են:

Այսպիսի ընթացքներ անսահման վնաս կը պատճառեն մեր ամբողջ ազգին: Ուստի հարցը իմացուցի

Հանրապետության Պատուիրակության, անկէ պահանջելով յետս կոչումը Պր. Գարտաշեանի, որ Ամերիկայի մէջ ինքզինք կը ներկայացնէ որպէս անոր ներկայացուցիչը: Հանրապետության Պատուիրակութիւնը խոստացաւ միջոցներ ձեռք առնել, բայց կը վախճան թէ պիտի սահմանափակուի այս խոստումով միայն: Իմ կողմէ, չթերացայ գրել մեր բարեկամներուն, անոնց վկայելու ամբողջ անարգանքը որ բոլոր հայրենասէր հայերուն հետ զգացած ենք ի տես այս վատոգի հնարքին: Լաւ է որ գիտցուի թէ Ամերիկայի մէջ Պր. Գարտաշեան չի վայելեր իր հայրենակիցներուն համարումը:

Հանցեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

** Կցեալ է [Նորատունկեանի] տեղեկագիրը որ ստացայ:

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Ժ, Ժ613–Ժ615, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՅՈՐԳ

Ն.Վ. Նորատունկեանի խօսակցութիւնը Պր. Քամմերերի հետ

5 Մայիս 1921

Նոր Յուշագիրը ընթերցելէ եւ տեսակէտներ փոխանակելէ ետք, ան ըսաւ ինծի՝

1. Թէ Յուշագիրը զօրաւոր յանձնարարութեամբ մը հաղորդուելու է Սուրիոյ մէջ Բարձր Յանձնակատարութեան:
2. Թէ պատճառ չկայ գաղթ նկատի առնելու, թէ որոշուած է հայերը պահել Կիլիկիոյ մէջ (գաղթերը միշտ մարդկային կեանքի կորուստ կը պատճառեն): Թող անոնք վստահեցուին եւ մնան հոն:
3. Թէ ֆրանսական իշխանութիւնները պիտի ընեն անհրաժեշտ ամէն բան կանխարգիլելու կոտորածներն ու վերականգնելու կարգը:
4. Այդ նպատակով նոր հանրային սպասարկում ինչպէս նաեւ ոստիկան զօրք նկատի պիտի առնուի տեղւոյն վրայ:
5. Թէ Անկորայի մէջ համաձայնագրի վաւերացում չէ կատարուած:
6. Թէ ֆրանսէրքական համաձայնագիրը մէկդի դրուած է՝ թուրքերն իրենց յանձնառութիւնները կատարած չլլալուն համար, թէ, հետեւաբար, ֆրանսական ուժերու Կիլիկիայէն հեռացում տեղի պիտի չունենայ (ուստի յետաձգուած է այս պահուս):
7. Պր. Քամմերեր հաւանեցաւ Կիլիկիա մասնաւոր առաքելութիւն մը դրկելու առաջարկիս՝ հոգիներուն կրկին վստահութիւն ներշնչելու և թուրքերուն հետ կարգ եւ համաձայնութիւն քարոզելու:
8. Իմ խնդրանքով ան հաւանեցաւ մեզի գրել գաղթի վերաբերեալ որոշման մասին:

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Ժ, Ժ616, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 118

ԿՈՉ ՄԸ

ՀԱՅԿ. ՓՈԽԱՌՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂՆԵՐՈՒՆ

Դարձեալ ողբագին աղաղակներ կը հասնին մեզի մեր աւերեալ ու տառապեալ Հայրենիքէն:

Այս աղաղակը սովահար ժողովուրդի մը օգնութեան ճիշն է որուն վշտին ու ցաւին անկարեկիր հանդիսականներ չենք կրնար մնալ:

Թէեւ մեր ազգին օտար բարեկամները այս անգամ ալ ջանքեր կ'ընեն պարենաւորելու Հայաստանը, սակայն իրենց ջանքերը ինչ որ ալ ըլլան, կարօտութիւնները այնքան մեծ են եւ պէտքերն այնքան շատ՝ որ կարելի չէ զանոնք լրիւ գոհացնել:

Անօթութիւնը իր աւերը կը գործէ այսօր եւ սոսկալի ուրուականի մը պէս կը հնձէ Հայաստանի մէջ ամէն օր մեր հարիւրաւոր արեւակից եղբայրները, զանգուածային բնաջնջումի արհաւիրքին ենթարկելով կրկին մեր ցեղը, որ ի գուր կարծես թէ կ'որոնէ Աւետեաց երկրին ճամբան կամ հանգստեան տեղ մը:

Բախտէն հալածական մեր այս ժողովուրդին անհրաժեշտ է օգնութեան հասնիլ:

Երբ Հայկ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը անցեալ տարի բացաւ Անկախութեան Փոխառութեան արձանագրութիւնները, շատեր փութացին արձանագրուիլ՝ հայրենիքին ծառայութիւն մը մատուցանելու եւ անոր բարգաւաճումը եւ բարօրութիւնը ապահովելու համար:

Կրկնապէս դժբախտ դէպքեր անկարելի դարձուցին հայ ժողովուրդի բարի տրամադրութեանց գործադրութիւնը եւ Կ. Պոլսոյ Փոխառութեան Յանձնաժողովը որոշած է վերադարձնել այն գումարները որոնք փոխատուները այս նպատակով տրամադրած էին:

Արդ, Համազգային ժողովը պատեհութենէն կ'օգտուի կոչում ընելու ստորագրողներու ազգասիրական զգացումներուն եւ պարտականութիւն կը համարի յիշեցնելու որ Հայաստանի բարգաւաճման համար իրենց յատկացուցած այդ դրամներէն կարելոր բաժին մը հանեն փրկելու համար Հայաստանի ժողովուրդը, որ սովամահ կորսուելու դատապարտուած է առանց մեր աջակցութեան:

Վստահ ենք որ սոյն փոխառութեան չստորագրուող բոլոր ազգայիներն ալ նոյն նպատակին համար չպիտի խնայեն իրենց բաժինը բերելու՝ երբ քանի մը օրէն իրենց դիմում ըլլայ:

Աւելորդ չենք համարեր նաեւ մայրաքաղաքիս խնամատարական կարօտութեանց պէտքերը յիշեցնելու մեր բոլոր ազգայիներուն եւ յորդորելու որ զանոնք ալ ի նկատի ունենան, գիտնալով որ անոնց հասոյթները քիչ ժամանակէն ի վիճակի չպիտի ըլլան լրացնելու ամէն պէտքերը՝ եթէ մեր ժողովրդեան առատաձեռն նուէրները չհասնին անոր օգնութեան:

Պարտականութիւն կը համարենք մեր այս կոչը ուղղել մայրաքաղաքիս եւ շրջակայից Հայութեան հետ ամէնուրեք գտնուող բոլոր մեր սիրելի ազգակիցներուն, սոյն փոխառութեան մասնակցած ըլլան կամ ոչ:

Քաջայոյս ենք թէ ամէն մէկ Հայ որ յոյս ունի մեր Ազգին եւ Հայրենիքի ապագային մասին, չպիտի վարանի այս գոհողութիւնը ընելու եւ ասով իր հայրենիքին վերաշինութեան ամենէն մեծ ատաղձին՝ անոր բնակչութեան մէկ մասնիկին փրկութեան աշխատելու:

Մեր ազգին աւանդական ողորմաժախիրութեան եւ ազգասիրութեան մասին ունեցած անայլայլ հաւատքնիս այնքան ամուր է որ աներկմիտ ենք թէ այս անգամ ալ անիկա առանց վարանման պիտի արդիւնաւորէ մեր այս հրաւերը իր եղբայրական պարտականութիւնը կատարելով:

Մնամք աղօթարար

Ազգապետ Աւետարնկն. Զ. ՊԷՉԾԵԱՆ

Պատր. Տեղ. Կաթող. Հայոց Օգ. ԱՐՔ. ՍԱՅԵՂԵԱՆ

Պատրիարք Հայոց ԶԱԲԷՆ ԱՐՔԵՊՍ.

14 Մայիս 1921, Կ. Պոլիս

«Ժողովուրդի Ձայնը», 14 Մայիս 1921, թիւ 787
«Ճակատամարտ», 14 Մայիս 1921, թիւ 755/2576
«Վերջին Լուր», 14 Մայիս 1921, թիւ 2176

Ծանոթ.- Կոչին վերադարձնողական համար հիմք ընտրած ենք «Ժողովուրդի Ձայնը»՝ երեք թերթերուն մէջ հրատարակուած կոչին բաղադրականը երեւան հանած ըլլալով խորագրէն սկսեալ շեղումներ եւ թերիներ «Ճակատամարտ»ի հրատարակած տարբերակին մէջ, ուր, ի տարբերութիւն միւսներուն, կոչը թուագրուած է 13 Մայիս 1921:

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 119

Փարիզ, 23 Մայիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ամմիջապէս որ տեղեակ եղաւ Զեյթունի սպառնացող վտանգին՝ Ազգային Պատուիրակութիւնը առաւ ամենաստիպողական քայլերը՝ փորձելով զայն փարատել: Ձերդ Ամենապատուութեան համար կը ներփակեմ պատճենը պատասխանին, որ նոր ստացայ Արտաքին Գործոց Նախարարութենէն: Ձերդ Ամենապատուութիւնը պիտի տեսնէ թէ Փրանսայէն որեւէ օգնութիւն չենք կրնար յուսալ, եւ ամենադաժան անձկութեամբ է որ մենք մեզի հարց կու տանք թէ ի՞նչ պիտի պատահի այս դժբախտ բնակչութեան, որուն օգնելու անկարող կը գտնենք մենք մեզ:

Մեզի դեռ կը մնայ յոյսի նշոյլ մը: Ինչպէս Ձերդ Ամենապատուութիւնը գիտէ, Անկորայի կառավարութիւնը հրաժարած է. Լոնտոնի մէջ ստորագրուած ֆրանսեւթրքական համաձայնութիւնը չէր վաւերացուած. զինադադարը խզուած է ընդմէջ ֆրանսացիներուն եւ Քեմալականներուն, որոնք խախտեցին իրենց խոստումները եւ վերսկսան թշնամութիւններու: Այս իրապէս անիմանալի գործողութիւնները թուրքերու կողմէ, որոնց պնքան մեծ առաւելութիւններ գիջած էին Դաշնակիցները, կացութիւնը կը փոխեն այն աստիճան, որ թերեւս փոփոխութիւն մը կրնայ պատահիլ Փրանսայի հետեւած քաղաքականութեան մէջ եւ բարոյքում մը կը կատարուի մեզի եղած պայմաններուն մէջ:

Այս կապակցութեամբ Ձերդ Ամենապատուութեան համար կը ներփակեմ յօդուած մը, որ նոր երեւցաւ Eclair լրագրին մէջ, որ կը թուի նշել շրջադարձը, որուն կ'ակնարկեմ եւ որուն համար շատ ուրախ պիտի ըլլայինք: Այս լրագիրը յայտնի է որպէս Պր. Պրիանի քաղաքականութեան ջատագով. ան արդէն կը պաշտպանէր ատիկա Պր. Պրիանի իշխանութեան գալէ առաջ եւ կը շարունակէ այդպէս ընել: Հետեւաբար խնդրոյ առարկայ յօդուածը կը զգենու մասնաւոր նշանակութիւն, որ մեզի թոյլ կու տայ տակաւին ունենալ, ինչպէս ըսի, յոյսի նշոյլ մը Կիլիկիոյ համար:

Ես նաեւ շատ հաշուի կ'առնեմ, ինչպէս գրած էի վերջին նամակիս մէջ, Միացեալ Նահանգներու աջակցութիւնը եւ ուրախ եմ Ձերդ Ամենապատուութեան յայտարարելու թէ Ն.Վ. Նորատունկեան վերջապէս որոշեց հոն երթալ: Պիտի մեկնի յաջորդ նաւերէն մէկով, եւ ես յուսալից եմ որ Մերձաւոր Արեւելքի [Նպաստամատոյցի] եւ Հայաստան Ամերիկա Ընկերակցութեան մեր բարեկամներուն օգնութեամբ պիտի ստանայ մեր խնդրած աջակցութիւնը:

Ն.Վ. Նորատունկեան մտածեց թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը բարի պիտի ըլլայ զինք լիազօրել որ միաժամանակ Ուաշինկթընի կառավարութեան ներկայացնէ շնորհակալութիւնները Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համազգայինին այն բոլորին համար որ Միացեալ Նահանգները ըրաւ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան

ի նպաստ հայոց, որոնցմէ հարիւր հազարաւորներ իրենց կեանքը կը պարտին անոր: Ն.Վ. Նորատունկեանի մեկնումը շատ մօտիկ ըլլալով, երախտապարտ պիտի ըլլամ Նորին Ամենապատուութեանդ, եթէ Ձեր պատասխանը հեռագրով տաք:

Հանեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը իմ խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուն:
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-2, 2386–2387, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՑՈՐԴ

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՃԷՆ

Արտաքին Գործոց
Նախարարութիւն
Ասիա-Ովկիանիա

Փարիզ, 20 Մայիս 1921

Նորին Վսեմութիւն
Պօղոս Նուպար Փաշա
Նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան
Փարիզ

Պարոն Նախագահ,

Դուք հանեցաք, այս ամսոյս 12-ին, ինծի հաղորդելու հեռագիր մը, որ Լառնաքայէն հասցեագրուած էր ձեզի, նշող՝ Չէյթունի դէմ թրքական ուժերու առաքումը եւ այս իրողութեամբ լուրջ սպառնալիքը քաղաքին հայ բնակչութեան գոյութեան:

Ծնորհակալութիւն յայտնելով ձեր այս հաղորդումին համար, կը յայտնեմ ցաւս, որ չեմ կրնար ձեզի տեղեկութիւն տալ կացութեանը մասին ձեր այն հայրենակիցներուն, որոնք կը գտնուին ֆրանսական ուժերու գրաւած գօտիէն դուրս եւ որոնց ասոնք [Ֆրանսական ուժերը- Վ.Ղ.] ի վիճակի չեն տարածելու իրենց պաշտպանութիւնը ներկայ պայմաններուն ներքեւ:

Հանեցէք ընդունիլ, Պարոն, հաւաստիքը բարձր յարգանքիս:

Լիազօր Նախարար
Դեր Տնօրէն Ասիոյ
Քամմերէր

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-2, 2388, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 31 Մայիս 1921

Նորին Ամենապատուություն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունեցայ Ձերդ Ամենապատուութենէն ստանալու 21 Մայիսի նամակը, զոր այսօր քննեցինք Խորհուրդին մէջ: Պէտքը չունիմ ըսելու թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը լիովին համաձայն է Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համազգայինի տեսակէտներուն՝ Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած նոր կացութեան վերաբերեալ, - Անկորայի կառավարութեան կողմէ Փրանսէթրքական Համաձայնութեան մերժումէն ետք, - եւ թէ նոյն ուղղութեամբ է որ կը կ'աշխատինք մեր կողմէ:

Այս նպատակով մենք Քէ տ'Օրսէի մէջ տեսակցութիւն մը ունեցանք Քաղաքական Գործերու Տնօրէն Պր. Փերեթթի տը լա Ռոքքայի հետ, որուն ներկայացուցինք մեր իղձերը Կիլիկիոյ հարցին տրուելիք լուծման վերաբերեալ, իրեն առաջարկելով ամբողջական աջակցութիւնը հայոց, որոնք կռուեցան ֆրանսական ուժերու կողքին եւ որոնք աւելի քան երբեք պատրաստ են մասնակցելու կռիւին, որ Անկորայի կառավարութիւնը, իր անհաշտութեամբ, տակաւին կը պարտադրէ Փրանսայի: Եւ իրեն յիշեցուցինք դիմումները՝ զանոնք հաստատելով՝ որ ստորագրուած էին Կիլիկիոյ Համայնքներու պետերուն կողմէ, ներառեալ Ալեւի իսլամները, Փրանսայի հոգատարութեան ներքեւ մասնաւոր վարչաձեւ մը խնդրելով:

Միաժամանակ, մենք յայտնեցինք Ն.Վ. Նորատունկեանի յաջորդ մեկնումը Միացեալ Նահանգներ, Պր. Փերեթթի տը լա Ռոքքայէն խնդրելով զայն տեղեկացնել Ուաշինկթընի մէջ ֆրանսական դեսպանին եւ անկէ խնդրել իր աջակցութիւնը Ն.Վ. Նորատունկեանի առնելիք քայլերուն համար: Պր. Փերեթթի Դեսպանին փոխանցելու համար մեզմէ խնդրած ըլլալով Ն.Վ. Նորատունկեանի առաքելութեան նպատակին ամփոփումը, մենք զայն հակիրճ ներկայացուցինք նամակին մէջ, որուն պատճենը կցեալ է:¹²⁷

Նորատունկեան էֆենտի մտադրած է մեկնիլ յաջորդ Ծաբաթ եւ ես յուսալից եմ որ ան պիտի յաջողի, շնորհիւ բազմաթիւ ամերիկացի բարեկամներու աջակցութեան, ձեռք բերել մեր խնդրած օգնութիւնը, որ պիտի բաղկանայ Կիլիկիոյ համար նիւթական կանխավճարէ մը՝ ֆրանսական կառավարութեան համաձայնութեամբ:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը գիտէ թէ Նախագահ Ուիլսոն, երբ դեռ կ'իշխէր, Ծերակոյտին ներկայացուցած էր Հայաստանի շնորհուելիք փոխառութեան նախագիծ մը: Հայկական Հանրապետութեան պարտադրուած խորհրդային վարչակարգը խանգարած էր այս նախագիծին արդիւնաւորումը: Բայց պէտք է նշուի թէ ան ունէր աջակցութիւնը ո՛չ միայն Տեմոքրաթ Կուսակցութեան, այլ նոյնիսկ բազմաթիւ Հանրապետական Ծերակուտականներու եւ նոյնինքն Պր. Լոճի: Նախագահական ընտրութեան ընթացքին, թէ՛ Նախագահ Հարտինկի եւ թէ՛ Տեմոքրաթ Կուսակցութեան համար, հայոց օգնելը քաղաքական ծրագրի յօդուածներէն մէկն էր: Բացի այդ, Հայաստան Ամերիկա Ընկերակցութեան մեր բարեկամներուն Ուաշինկթընի կառավարութեան դրկած յուշագրերուն մէջ, - ինչպէս Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեսած է, - կը ջատագովեն, Փրանսայի հետ համաձայնաբար, Կիլիկիոյ շնորհելի փոխառութեան բաղակցութիւն մը՝ երկրին եկամուտին վրայ գրաւի դրուած փոխառու-

¹²⁷ 31 Մայիս 1921 թուակիր նամակին մէջ Նուպար կը յայտնէ թէ Նորատունկեան Նախագահ Հարտինկի եւ անոր կառավարութեան պիտի յայտնէ հայ ազգին խոր երախտագիտութիւնը Միացեալ Նահանգներու կատարած օժանդակութիւններուն համար, խնդրելով որ շարունակուի մարդասիրական օգնութիւնը որբերուն. խնդրէ յատկացումը այն 25 միլիոն տոլարին, զոր Նախագահ Ուիլսոն ներկայացուցած էր Ծերակոյտին եւ որ կարելի չէր եղած իրագործել Տեմոքրաթ Կառավարութեան ներքեւ, եւ որ սակայն դեռ ունի բազմաթիւ զօրակցողներ Ներկայացուցչական Տան մէջ. գտնէ մասնաւորապէս միջոց մը, որով հնարաւոր կը դառնայ նիւթական օգնութիւն կատարել ի նպաստ Կիլիկիոյ դժուարութեան մատնուած ազգաբնակչութիւններուն՝ Փրանսայի հետ համաձայնելէ ետք: Առիթն օգտուելով Նուպար նաեւ երախտագիտութիւն կը յայտնէր Փրանսայի (ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ M100-Կ-Ժ-Ը, Ժ588-Ժ589, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

թին մը: Ուրեմն գետինը բաւական պատրաստ է եւ այդ իսկ պատճառով Ազգային Պատուիրակութիւնը կը յուսայ որ այս հարցը կրնայ նպաստաւոր լուծում գտնել:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը թերեւս թերթերու մէջ կարդացած է թէ երկու Պատուիրակութիւնները, մերն ու Հանրապետութեանը, առջի օր գացին երկու արմաւենիի ոստ դնելու Անժանօթ Չինուորի շիրիմին վրայ, Յաղթանակի Կամարին ներքեւ:

Արդարեւ, Պր. Ահարոնեանի Պատուիրակութիւնը փափաքելով տօնել Հայկական Հանրապետութեան հռչակման տարեդարձը, ի շարս այլ հանդիսութիւններու, որոշած էր երթալ Անժանօթ Չինուորին շիրիմը՝ ծաղկեպսակ մը դնելու համար,- Հոն Պր. Ահարոնեան ճառ մը խօսելու ծրագրով: Մեր Պատուիրակութիւնը յարմար դատեց մասնակցիլ ֆրանսական բանակին բարեպաշտիկ երախտագիտութեան այս ցոյցին եւ իր կողմէ, յանուն Թուրքիոյ հայոց, արմաւենիի ոստ մը դնել Անժանօթ Չինուորի շիրիմին վրայ: Մենք համաձայնեցանք եւ երկու Պատուիրակութիւնները միասին գացին Յաղթանակի Կամար, ուր ընդունուեցան Պատերազմական Նախարարութիւնը ներկայացնող բարձրաստիճան սպայի մը կողմէ: Ձերդ Ամենապատուութեան համար կը ներփակեմ պատճէնը իմ ուղերձիս. կը խորհիմ թէ առաւել եւս անհրաժեշտ է Անոր դրկել բուն բնագիրը, քանի որ թերթերը, մանաւանդ «Թան»ը, միայն վերարտադրած են անճիշդ քաղուածքներ:¹²⁸

Հանցեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ592–Ժ593, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

— • —

¹²⁸ Նուպարի ճառին թարգմանեալ օրինակը հրատարակած է «Ապագայ» (4 Յունիս 1921, 25): Առիթն օգտագործելով, ֆրանսացիներու «գինուորական առաքինութիւններու» փառաբանման կողքին, Նուպար կը պանծացնէր հայ կամաւորներու բերած նպաստը ֆրանսական ճակատներու վրայ (Արրաս, Պերի-Օ-Պաք, Ալզաս, Շամբանիա, Քրասն, Վերտօն), աւելցնելով. «Եւ որովհետեւ հայերը մեծ պատիւը ունեցան մասնակցելու իրենց ամենահամեստ միջոցներով այն հսկայամարտին, արտօնուի մեզ մտածել թէ թերեւս մերիններէն մէկը իր արիւնով ոռոգեց այն հողն իսկ, ուր ինկաւ անժանօթ հերոսը, որուն այսօր կը բերենք հայ ազգին յուզումնալից սքանչացումին եւ յաւիտենական երախտագիտութեան հաւաստիքը»:

*Խորհրդայնական***ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ¹²⁹**

Ներքոստորագրեալներս՝ Հայաստանի, Ազրայէճանի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Վրաստանի Հանրապետութեանց ներկայացուցիչները, Կովկասի Ժողովուրդներուն անկախութեան, ժողովրդավար վարչաձեւի եւ տնտեսական բարգաւաճման բարիքները ապահովելու ոգևորութեամբ, եւ հետամուտ՝ այս Հանրապետութիւններուն միջեւ բոլոր տարակարծութեանց պատճառները բառնալու եւ հաստատուն հիմներու վրայ սերտ համերաշխութիւն հաստատելու, կը յայտարարենք հետեւեալը՝

Ա.

Վերոյիշեալ ներկայացուցիչները միաձայնութեամբ կ'ընդունին թէ Կովկասը՝ Եւրոպայի եւ Ասիոյ միջեւ յստակօրէն սահմանագծուած պարանոց, իր աշխարհագրական դիրքին բերումով Սեւ Ծովն ու Միջերկրականը Կեդրոնական Ասիոյ միացնող միջազգային մեծ ճամբան է, եւ թէ այս ճամբուն ազատութիւնը, յօգուտ բոլոր ժողովուրդներու, կրնայ միայն երաշխաւորուիլ Կովկասեան Հանրապետութիւններու ամբողջական անկախութեան եւ իրենց միջեւ սերտ դաշնակցութեան հաստատման պայմանով:

Բ.

Վերոյիշեալ Հանրապետութեանց ներկայացուցիչները միաձայնութեամբ կ'ընդունին նաեւ թէ յիշեալ Հանրապետութեանց անկախութիւնը ամրապնդելու եւ Կովկասը Արեւմուտքի եւ Արեւելքի, ինչպէս նաեւ քրիստոնէայ եւ իսլամ աշխարհներու միջեւ իբրեւ հաղորդութեան գիծ ծառայեցնելու համար, անհրաժեշտ է որ իր բոլոր ժողովուրդներուն միջեւ հաստատուի սերտ եւ եղբայրական միութիւն մը:

Գ.

Փափաքելով բառնալ բոլոր պատճառները հակամարտութիւններու, որոնք դժբախտաբար անցեալին ծագած են Կովկասեան ժողովուրդներուն միջեւ, եւ այս ժողովուրդներուն միջեւ գոյացնելու համար համերաշխութիւն եւ բարեկամութիւն, միացած՝ դրացնութեան դարաւոր կապերով եւ պատմական ճակատագիրներու համանմանութեամբ, Կովկասեան Հանրապետութիւնները կ'որոշեն այսուհետեւ պարտադիր իրաւարարութեամբ լուծել բոլոր վէճերն ու տարակարծութիւնները, որոնք կան կամ կրնան ծագիլ իրենց միջեւ, և, առաջին հերթին՝ սահմանային վէճերը:

¹²⁹ Այս փաստաթուղթին թարգմանութեան կարելի է հանդիպիլ այլուր, ինչպէս՝ Փարիզի «Ապագայ» շաբաթաթերթին (23 Յուլիս 1921, 32) եւ Վահան Փափագեանի *Իմ Յուշերը* հատորաշարքի Գ. հատորին (Գահիրէ, 1957, 389–393) մէջ: Նշել հարկ է թէ «Ապագայ»ի թարգմանութիւնը Փափագեանի թարգմանութենէն աւելի հարազատ է փաստաթուղթին ֆրանսերէն բնագրին: Յիշեալ երկու աղբիւրներուն բաղդատութեամբ երեւան եկած տարբերութիւնները մեզ մղած են թարգմանական նոր տարբերակ մը ներկայացնելու, մասնաւորաբար նկատի ունենալով ատենին Հայ Ազգային Պատուիրակութեան եւ Պոլսոյ Ազգային Խորհուրդին կողմէ անընդունելի նկատուած 7-րդ յօդուածը: Փափագեանի թարգմանութեան մէջ վիրաւոր է անոր յատկապէս հետեւեալ հատուածը. «...Ի նկատի ունենալով Հայկական հարցի մինչեւ այսօր տեւող առկախ վիճակը Թիւրքիոյ մէջ, ինչ որ գլխաւոր խոչընդոտը կը կազմէ Կովկասեան Հանրապետութեան միացման եւ ի վնաս իրենց ակներեւ շահերու, վերը յիշուած պետութիւններու ներկայացուցիչները կը գտնեն, որ անհրաժեշտ է շուտափոյթ եւ *ընդունելի հողային սահմանագծումը՝ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ*, ինչ որ պիտի դառնայ խաղաղութեան գրաւական՝ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ...»: Մեր տարբերակին մէջ ան կը ներկայանայ այսպէս. «...Նկատելով նաեւ թէ մինչեւ այսօր Թուրքիոյ մէջ Հայկական Հարցին անլոյծ մնալը եղած է Կովկասեան Պետութիւններու միութիւն ստեղծելու գլխաւոր խոչընդոտներէն մէկը ի մեծ վնաս իրենց ակներեւ շահերուն, այս Պետութեանց ներկայացուցիչները կը գտնեն թէ *Թուրքիոյ եւ Հայաստանի արագ եւ արդար հողամասային սահմանագծում մը Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ*, իրենց փոխադարձ շահերուն համաձայն, պիտի ըլլայ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ գրաւականներէն մէկը խաղաղութեան եւ անդորրութեան...»: Շեղագրով ընդգծել ուզած ենք յատկապէս ամենախոցելի կողմը խնդրոյ առարկայ յօդուածին: «Ապագայ»ի տարբերակը հարազատ մնացած է բնագրի ոգիին:

Դ.

Նկատելով որ այս յայտարարության մէջ առաջադրուած նպատակներուն հասնելու համար տեսակէտներու լիակատար միաբանութիւն եւ արեւելումի միութիւն մը անհրաժեշտ են իրենց արտաքին քաղաքականութեան մարզին մէջ, Կովկասեան Հանրապետութիւնները պիտի հրաժարին միջազգային բնոյթի որեւէ յանձնառութենէ, գործողութենէ եւ համաձայնութենէ, որ կրնայ վնասակար ըլլալ ընդհանրապէս դաշնակցութեան կամ իր անդամներէն մէկուն, եւ արտաքին յարաբերութեան հարցերու մէջ պիտի նպաստեն Դաշնակցութեան Ուխտով միացած զանազան Կովկասեան Պետութիւններու գործողութեանց համակարգումին եւ միասնութեան:

Ե.

Նկատելով որ Կովկասի ժողովուրդներէն իւրաքանչիւրին անկախութիւնը սերտիւ կապուած է կովկասեան միւս ժողովուրդներու անկախութեան, յիշեալ Հանրապետութիւնները արտաքին յարձակումներու դէմ կը կնքեն պաշտպանողական զինուորական դաշինք մը իրենցմէ իւրաքանչիւրին եւ հաւաքաբար բոլորին պաշտպանութեան համար:

Զ.

Նկատի ունենալով Կովկասի բոլոր ժողովուրդներուն տնտեսական շահերու հասարակաց բնոյթը. հասարակութիւն՝ որուն խորապէս գիտակից են, եւ զօրացնելու համար այս ժողովուրդներուն քաղաքական համերաշխութիւնը, ներքոստորագրեալները կը յայտարարեն թէ մաքսային սահմանները, ինչպէս նաեւ զանազան Կովկասեան Հանրապետութեանց հողամասերուն միջեւ ազատ շրջագայութեան ուրիշ ամէն խոչընդոտ ջնջուած են եւ յիշեալ Հանրապետութիւններն այսուհետեւ պիտի կազմեն մաքսային միութիւն մը եւ միջազգային առեւտուրի համար միակ տարանցիկ հողամաս մը:

Է.

Վերոյիշեալ սկզբունքներուն վրայ դաշնակցային յարաբերութիւններ ստեղծելով, Կովկասեան Հանրապետութիւնները անկեղծօրէն ոգեւորուած են, իրենց լիակատար անկախութեան եւ իրենց հողամասերուն անբռնաբարելիութեան հիման վրայ, հաստատելու բարեկամական եւ բարի դրացիական յարաբերութիւններ դրացի պետութիւններու, այսինքն՝ Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի հետ: Միեւնոյն ատեն, Հայաստանի Հանրապետութեան, Ազրպէյճանի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Վրաստանի ներկայացուցիչները կը յայտարարեն թէ այս Հանրապետութիւնները պատրաստ են Ռուսիոյ հետ իրենց յարաբերութիւններու կարգադրութեան միջոցին արդար գոհացում տալ վերջինիս տնտեսական շահերուն, զորս ան կրնայ ունենալ Կովկասի մէջ: Պարսկաստանի՝ Եւրոպայի հետ տարանցիկ առեւտուրի վերաբերեալ շահերը եւս պիտի պահպանուին: Միւս կողմէ, ոչ նուազ կարեւորութիւն ընծայելով Թուրքիոյ հետ բարեկամական եւ բարի դրացնական յարաբերութիւններու հաստատման, Կովկասեան Հանրապետութիւնները պիտի ձգտին իրենց հասարակաց ջանքերով ամրապնդել այդ յարաբերութիւնները՝ այն հիման վրայ որ Թուրքիա ընդունի եւ յարգէ Կովկասի հողամասերուն անբռնաբարելիութիւնը՝ իր 1914-ի սահմաններուն մէջ: Նկատելով նաեւ թէ մինչեւ այսօր Թուրքիոյ մէջ Հայկական Հարցին անլոյծ մնալը եղած է Կովկասեան Պետութիւններու միութիւն ստեղծելու գլխաւոր խոչընդոտներէն մէկը ի մեծ վնաս իրենց ակներեւ շահերուն, այս Պետութեանց ներկայացուցիչները կը գտնեն թէ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի արագ եւ արդար հողամասային սահմանազծում մը Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, իրենց փոխադարձ շահերուն համաձայն, պիտի ըլլայ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ գրաւականներէն մէկը խաղաղութեան եւ անդորրութեան, եւ թէ Կովկասեան Հանրապետութիւններուն եւ անոնց միութեան տոկունութիւնն ու կենսունակութիւնը լայն չափով կախում պիտի ունենայ այս կարգադրութենէն, որուն հասնելու համար Կովկասեան Պետութիւնները պիտի աջակցին իրենց հասարակաց ջանքերով:

Ը.

Համոզուած ըլլալով թէ Տէրութիւններուն բարոյական եւ քաղաքական աջակցութիւնը ապահովուած է միջազգային շատ մը համաձայնագրերով արդէն իսկ ճանչցուած Կովկասեան Հանրապետութիւններու դատին համար, յիշեալ Հանրապետութիւններու կառավարութիւնները պիտի ջանան իրենց հասարակաց ջանքերով զօրացնել իրենց քաղաքական, առեւտրական եւ արդիւնաբերական յարաբերութիւնները օտար պետութիւններու հետ եւ հաստատել յատուկ պայմաններ՝ դիւրացնելու օտար դրամագլուխի գործակցութիւնը Կովկասի բնական հարստութիւնները արժեցնելու համար:

Թ.

Հայաստանի, Ազրայէճանի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Վրաստանի Հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները հաստատապէս համոզուած ըլլալով Կովկասեան անկախ Հանրապետութիւններու միութեան անհրաժեշտութեան՝ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կարգն ու խաղաղութիւնը պահպանելու համար, կը յայտարարեն թէ իրենց պատկանած պետութեանց կողմէ հետապնդուած նպատակներուն կարելի պիտի ըլլայ հասնիլ միայն այն պայմանով, երբ դրացի Տէրութիւններ յարգեն քաղաքական անկախութիւնը, ինչպէս նաեւ հողային ամբողջականութիւնը յիշեալ Հանրապետութիւններուն. բացի այդ, անոնք կը յայտարարեն թէ 1919–1921-ին Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ զինեալ ուժերուն կողմէ այս Հանրապետութիւններու հողամասերուն գրաւումը կը կազմէ բացայայտ բռնաբարումը իրենց իրաւունքներուն եւ պատճառ մըն է ապագայ խռովութիւններու, եւ թէ դիւանագիտական բոլոր միջոցները պէտք է գործածել կարելի արագութեամբ վերջ տալու այս ապօրինի գրաւման եւ կարգը վերահաստատել:

Ժ.

Կովկասեան Հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները կը յայտարարեն թէ Դրացի Տէրութիւններու կողմէ հողային յանձնումի համար պարտադրուած բոլոր դաշնագրերն ու կարգադրութիւնները, ինչպէս նաեւ Հայաստանի, Ազրայէճանի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Վրաստանի մէջ որեւէ առանձնաշնորհում եւ զիջում տրուիլը, ով որ ալ ան ըլլայ, իշխանութիւններու, խմբակցութիւններու կամ կազմակերպութիւններու կողմէ, որոնք չեն բխած այս Հանրապետութիւններու ժողովուրդներու ազատօրէն արտայայտած կամքէն, զուրկ են որեւէ օրինական արժէքէ եւ չեղեալ ու անվաւեր պիտի նկատուին:

Արարեալ Փարիզի մէջ տաս Յունիս հազար ինն հարիւր քսանմէկին, չորս օրինակով:

Կնիք Հայաստանի Հանրապետութեան
Պատուիրակութեան ի Փարիզ

Ստորագրութիւն՝ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
Նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան
Պատուիրակութեան

Կնիք՝ Խաղաղութեան [Խորհրդաժողովի]
Ազրայէճանի Հանրապետութեան
Պատուիրակութեան

Ստորագրութիւն՝ Ա. Մ. ԹՕՓՉԻՊԱՇԵԻ
Նախագահ Ազրայէճանի Խորհրդարանի,
Նախագահ Խաղաղութեան [Խորհրդաժողովի]
Ազրայէճանի Հանրապետութեան
Պատուիրակութեան

Կնիք Հիւսիսային Կովկասի Հանրապետութեան
Դիւանագիտական Ներկայացուցչութեան
Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին մօտ

Ստորագրութիւն՝ Ա. Մ. ՉԷՐՄՕՅԷՖ
Նախագահ Հիւսիսային Կովկասի
Հանրապետութեան Դիւանագիտական
Ներկայացուցչութեան

Կնիք Վրաստանի Պատուիրակութեան ի Ֆրանսա

[Ստորագրութիւն՝ Ա. ՉԽԵՆԿԵԼԻ]
Արտակարգ Պատուիրակ,
Լիազօր Նախարար

(ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ549–Ժ554, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 21 Յունիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Լորտ Քըրզընի Փարիզ ճամբորդութիւնն ու Պր. Պրիանի հետ ունեցած խօսակցութիւնները յանգեցուցին Արեւելքի մէջ հետեւութիւնք քաղաքականութեան շուրջ համաձայնութեան մը, որուն բոլոր պայմանները չենք գիտեր տակաւին: Երկու պետական մարդոց գլխաւոր մտահոգութիւնը կը թուի եղած ըլլալ ամէն բանէ առաջ կանխարգիլումը յոյներու եւ թուրքերու միջեւ թշնամութիւններուն, որպէսզի յետոյ դիւանագիտութեան միջոցով լուծեն բովանդակ Արեւելքի հարցը: Այսուհանդերձ, նորագոյն իրադարձութիւնները յորդառատօրէն ցոյց տուին մեզի թէ դիւանագիտական միջոցներով լուծուած հարցերը միշտ կը յանգեցնեն նոր զիջումներու թուրքերուն:

Ինչպէս հաղորդագրութիւնները, զորս կարդացած ըլլալու էք Կոստանդնուպոլսոյ լրագրերուն մէջ, կը յայտարարեն, երեք Դաշնակից Տէրութիւնները Յունաստանէն պահանջեցին իրենց ձգել յունեւթրքական բոլոր հարցերուն լուծումը: Տէրութիւններուն միջեւ համաձայնութիւնը արդէն կատարուէր է յոյներու կողմէ Փոքր Ասիոյ ամբողջական պարպումին հիման վրայ, ներառեալ՝ Չմիւռնիոյ, եւ զիջումներու նախատեսութիւններ կան նաեւ Թրակիոյ կողմին համար:

Ասիկա, ուրեմն, Սէվրի Դաշնագրի պարզ վերաքննութիւն մը չէ, այլ՝ ամբողջական վերափոխում մը, որմով դարձեալ պիտի գոհացնեն պահանջմունքները Անկորայի կառավարութեան, որ այսպիսով ճիշդ ըրած կ'ըլլար չվաւերացնելով Լոնտոնի համաձայնութիւններն ու ինքզինք անգիշող ցոյց տուած: Այս պայմաններուն ներքեւ ինչպէ՞ս կրնանք յուսալ թէ Դաշնակիցները նոյնիսկ կը փորձեն ետ դարձ ընել Լոնտոնի վերջին Խորհրդա-Ժողովին Օսմանեան Պատուիրակութեան իրենց ընդունած զիջումներէն, ըլլա՞յ Սէվրի Դաշնագրով ստեղծուած Հայկական Պետութեան եւ ըլլա՞յ Կիլիկիոյ վերաբերեալ, եւ յատկապէս անոր այն մասին՝ որ պիտի դրուէր ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ:

Յոյները կը գրաւեն Չմիւռնիան. անոնք հոն ունին բանակ մը, որ հեռու է զանցառելի ըլլալէ, որ կրնայ յուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ թուրքերուն եւ կրնայ առնուազն իրենց թոյլատրել կանգուն մնալ Չմիւռնիոյ մէջ, առանց որ Մուսթաֆա Քեմալի զօրքերը կարենան դուրս քշել զիրենք: Հակառակ ասոր, Դաշնակիցներուն ամէն զինուորական միջամտութենէ խուսափելու ցանկութիւնն այնպիսին է, թուրքերուն հետ որեւէ գնով կարգադրութեան մը յանգելու իրենց հոգը իրենց կը տիրապետէ ա՛յն աստիճան, որ յոյներէն կը պահանջեն լքել Փոքր Ասիոյ մէջ իրենց գրաւած բոլոր հողամասերը:

Մարդ ուրեմն կրնայ ինքզինքին հարց տալ թէ այս պայմաններուն ներքեւ ի՞նչ հնարաւորութիւն կը մնայ հայոց՝ Սէվրի Դաշնագրով իրենց շնորհուած հողամասերուն տէր դառնալու, միջամտութեամբը Դաշնակիցներու, որոնք ամէն բանէ առաջ տարուած են Արեւելեան հարցին վերջ դնելու մտահոգութեամբ, ամէն տեսակի զիջում ընելով թուրքերուն: Բաւարար է ըսելը թէ կացութիւնը, որքանով որ կը վերաբերի մեզի, օրէ օր կը դառնայ աւելի լուրջ եւ թէ ի՞նչ դժուարութիւններու առջեւ կը գտնենք մենք մեզ՝ մեզ լսելի դարձնելու եւ մեզի արդարութիւն ընել տալու համար:

Ինչեւէ, այս պահուն պարզապէս պէտք է սպասենք Յունաստանի պատասխանին եւ տեսնենք թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ արդիւնքը Ն.Վ. Նորատունկեանի Միացեալ Նահանգներ ճամբորդութեան:

Հանձնէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներու:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Ժ, Ժ566–Ժ567, ֆրանսերէն մեքենագիր)

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Քանի որ թերթերը խօսած են այդ մասին, Ձերդ Ամենապատուութիւնն անտեղեակ չէ թէ Փարիզի մէջ վտարանդի Կովկասեան չորս պետութիւններու նախկին կառավարութիւններուն միջեւ բանակցութիւններ ընթացքի մէջ էին Դաշնակցութիւն մը գոյացնելու համար: Պր. Իսատիսեան ատեն մը առաջ եկած էր մեզի տեղեկացնելու, ըսելով թէ ինք եւ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կ'ուզեն, յանձնառութիւն կատարելէ առաջ, իմանալ Ազգային Պատուիրակութեան տեսակետները: Մեր Պատուիրակութիւնն ունէր այն տեսակետը թէ, փրկելու համար Կովկասեան Հայաստանի բնակչութիւնը, որ կը գտնուի քառսային վիճակի մը մէջ, այս [Կովկասեան- Վ.Ղ.] Հայաստանի շահը կը պահանջէր մաս կազմել Դաշնակցութեան, բայց այն վերապահութեամբ որ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը պետք չէ ընէ որեւէ բան որ կաշկանդէ մեր Պատուիրակութիւնը կամ Թուրքիոյ հայերը: Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացնելու համար աւելին չեմ կրնար ընել քան իրեն որկել պատճենը կցեալ Ատենագրութեան, պատրաստուած՝ մեր Պատուիրակութեան հանդիպման ընթացքին Պր. Իսատիսեանի հետ, որ յայտարարած էր թէ համաձայն է այս ատենագրութեան բնագրին: Այսուհանդերձ, երկու օր ետք մեզի գրեց, մեզմէ խնդրելով բարեփոխել նախադասութիւն մը, որ գրչով նշել տուի կցեալ մեքենագրուած օրինակին վրայ, ինչ որ Ձերդ Ամենապատուութեան թոյլ պիտի տայ տեսնել թէ իր խնդրած պարզ փոփոխութիւնը ամբողջովին կը փոխէր իմաստը: Ես ուզած էի որ յստակօրէն համաձայնած ըլլայինք թէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը չի կրնար ստանձնել որեւէ յանձնառութիւն որ կրնար պարտաւորեցնել Ազգային Պատուիրակութիւնը կամ Թուրքիոյ հայերը, եւ կապտել իրենց գործելու ազատութիւնը Ասիական Թուրքիոյ մէջ հայկական հողամասերու հարցով: Պր. Իսատիսեան համաձայնած էր, մինչդեռ իր ուղղումով իր համաձայնութիւնը կը վերաբերէր միայն սահմաններու խնդրին, իր Պատուիրակութիւնը ազատ մնալով ստանձնելու ամէն յանձնառութիւն, նոյնիսկ եթէ ան կրնար կաշկանդել մեզ: Այսքան կարելոր կէտ մը կարելի չէր թողուլ երկդիմութեան մէջ եւ հարցականի տակ դնել Թուրքիոյ հայերը առանձինն ներկայացնելու մեր Պատուիրակութեան իրաւունքը: Այս կէտը լաւապէս հաստատելու համար է որ մենք, երկու կողմերէ նշանակուած պատգամաւորներու միջնորդութեամբ, բանակցութիւններու ձեռնարկեցինք Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ՝ պատշաճօրէն հաստատելու երկու Պատուիրակութիւններուն համապատասխան իրաւունքներն ու իրաւասութիւնները, քանի որ Լոնտոն մեկնելէ առաջ տքնաջանօրէն մեր պատրաստած համաձայնութիւնը անվաւեր դարձաւ: Ձերդ Ամենապատուութեան ծանօթ միջադէպերէն ետք: Արդէն, Ձերդ Ամենապատուութիւնը նախատեսած էր թէ այս համաձայնութիւնը չի կրնար տեսնել: Մեր բանակցութիւնները չեն եզրայանգած տակաւին:

Եւ սակայն իմացանք, ոչ առանց զարմանքի, թէ Պր. Իսատիսեան, ի հակադրութիւն Ատենագրութեան մէջ իր յայտարարութիւններուն, այժմէն ստորագրած է Դաշնակցութեան Ուխտը,¹³⁰ առանց որեւէ ակնարկութեան այն վերապահութեան, որ կը վերաբերի Ազգային Պատուիրակութեան եւ Թուրքիոյ հայոց:

Ինչպէս Ձերդ Ամենապատուութիւնը կը տեսնէ, Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը անգամ մը եւս մեզ կը դնէ կատարուած իրողութեան մը առջեւ, որ մեզ դեմ յանդիման կը դնէ հետեւանքներու, որոնց լրջութիւնը կարելի չէ ծածկել: Քանի որ այս Դաշնակցութիւնը գլխաւորաբար կազմուած է իսլամներէ, որոնք անտարակոյս հասկացողութիւն մը ունին Անկորայի թուրքերուն հետ, վախ կայ որ մէկ օրէն միւսը ան Դաշինք մը կնքէ Թուրքիոյ հետ, մեր սահմաններուն հարցը լուծելով առանց հաշուի առնելու Թուրքիոյ հայոց շահերը:

Չիս կը վստահեցնեն թէ Պ. Իսատիսեան, միւս երեք պետութիւններու ներկայացուցիչներուն՝ պարոնայք Ճորտանիայի, Թոփչիպաշէֆի եւ Չերմոյէֆի հետ Լոնտոն գացած է Արտաքին Գործոց Նախարարութեան

¹³⁰ Տեսնել Յաւելուած 121:

ներկայացնելու իրենց ստորագրած Դաշնակցության Ուխտը: Հետագայ նամակով մը պիտի չթերանամ Ձերդ Ամենապատուության հաղորդել այս նիւթին մասին իմացածս:

Հանճեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, հաւաստիքը խորապէս յարգալիի եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Ժ, Ժ571–Ժ572, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 124

Փարիզ, 23 Յունիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պարգապէս երկու բառ՝ որպէս շարունակութիւն ընթացիկ ամսոյս 21-ի նամակիս, Ձերդ Ամենապատուության որկելու համար երէկ Le Temps-ի մէջ Պր. Հերպէթի կողմէ հրատարակուած յօդուած մը, որ կը մեկնաբանէ չորս Կովկասեան Հանրապետութիւններուն միջեւ կնքուած Համաձայնագիրը, որուն բնագիրը իրենց ներկայացուցիչներուն կողմէ երէկ պաշտօնապէս յանձնուած է Պր. Պրիանի: Ես դեռ չեմ կրցած ձեռք բերել գայն, բայց Ձերդ Ամենապատուության պիտի հաղորդեմ անմիջապէս որ ունենամ:

Այս յօդուածը, որ Պր. Հերպէթի բոլոր յօդուածներուն նման թելադրուած է Քէ տ'Օրսէի կողմէ, շատ նշանակալից է, քանի որ ցոյց կու տայ թէ խնդրոյ առարկայ Համաձայնութիւնը կը վայելէ ամբողջական հաւանութիւնը ֆրանսական կառավարութեան, որ անոր կու տայ «մասնաշատուկ կարելութիւն»:

Մանաւանդ Ձերդ Ամենապատուության ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ ընդգծած հատուածներուս վրայ եւ որոնք ցոյց կու տան թէ ֆրանսական կառավարութիւնը կը ճանչնայ իր ընդունած Պատուիրակները, եւ հետեւաբար Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որպէս Ներկայացուցիչները Չորս Հանրապետութիւններուն՝ ներկայիս գրաւեալ պոլշէիկներու կողմէ: Աւելցուած է թէ այս Ներկայացուցիչները «նստած են Ֆրանսային [պատկան] տանը մէջ», որ շատ բնական կը գտնէ զանոնք իր տան մէջ տեսնել՝ ազատութեան համար իրենց պայքարին մէջ:

Այս բոլորը ակնյայտօրէն պիտի կարենա[ն] միայն զօրացնել Հանրապետության Պատուիրակութեան յաւակնութիւնները. յաւակնութիւններ՝ որոնց ծանօթ է Ձերդ Ամենապատուութիւնը եւ որոնց յաճախ անդրադարձած եմ նախորդ նամակներուս մէջ:

Հանճեք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, հաւաստիքը ամենախոր յարգալիի եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Ժ, Ժ575, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Անձնական եւ խորհրդապահական

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ձերդ Ամենապատուութեան համար կը ներփակեմ մանրամասնեալ խորհրդապահական համարատու-
 թիւն մը երկու Պատուիրակութիւններու կացութեան եւ անոնց նկատմամբ Դաշնակից կառավարութիւններու,
 եւ մասնաւորաբար՝ Փրանսայի, վերաբերումին մասին:

Այդ համարատուութեան մէջ խուսափած եմ խօսելէ իմ մասին, բայց իրերը հասած են այնպիսի աստիճանի
 մը, որ այս տեղեկագրին մէջ կ'ուզեմ սրտբացօրէն բացատրել ինքզինքս Ձերդ Ամենապատուութեան, որպէս
 ամբողջովին խորհրդապահական:

Ամէն բանէ առաջ պէտք է ըսեմ թէ կացութիւնս, որպէս Ազգային Պատուիրակութեան ղեկավար, դարձած
 է աւելի քան նուրբ հետեւանքովը Դաշնակիցներու քաղաքականութեան, յատկապէս՝ Փրանսայի եւ Իտալիոյ,
 որոնք այսօր կը գտնուին պաշտօնական ընդդիմութեան մէջ թէ՛ Կիլիկիոյ եւ թէ՛ Հայկական Նահանգներու
 համար մինչեւ հիմա պահանջածներուս հանդէպ: Մեզի շատ բան խոստացուած էր եւ Սէվրի Դաշնագրով
 յանձնառու եղած էին մեզի շնորհելու չորս նահանգներու ազատագրումը, կանգնած որպէս Անկախ Պետու-
 թիւն, եւ փրկելու Կիլիկիոյ մէկ մասը, զայն դնելով Փրանսական հոգատարութեան ներքեւ: Այսօր Փրանսա եւ
 Իտալիա կը հետապնդեն միայն մէկ նպատակ. այդ է՝ ամէն գնով հասկացողութեան գալ Անկորայի կառավա-
 րութեան հետ, եւ այդ իրագործելու համար պատրաստ են խուսափելու իրենց յանձնառութիւններէն մեզի
 հանդէպ,՝ պատրուակելով թէ կայ Հայկական Հանրապետութիւն մը, ներկայացուած՝ Փարիզի իր Պատուիրա-
 կութեամբ, որ իրենց աչքին պիտի ըլլար ոչ այլ բան՝ քան Սէվրի Դաշնագրով նախատեսուած Հայկական
 Պետութիւնը:^{*} Նախագահ Ուիլսոնի իրաւարարութեամբ հաստատուած անոր սահմանները պիտի վերա-
 քննուէին՝ զանոնք նուազեցնելու աստիճան պարզապէս Կովկասեան Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմանի
 աննշան ուղղման:

Ինչ կը վերաբերի Բրիտանական կառավարութեան, ան լիովին չի բաժնէր այս քաղաքականութիւնը եւ
 աւելի շատ բարեացակամութիւն ցոյց կու տայ մեզի հանդէպ. Անգլիան իր երկու դաշնակիցներուն հետ
 համաձայն է յայտարարելու թէ ոչ ռազմականօրէն, ոչ ալ նիւթապէս կրնայ օգնել մեզի, բայց իր քաղաքական
 գիծը կը տարբերի անոնց գիծէն՝ նախ Կիլիկիոյ համար, որ նախկին համաձայնութիւններով կախեալ է միայն
 Փրանսայէն. ապա՝ Ռուսական Հայաստանի համար, ուր ինք չի կրնար միջամտել Մոսկուայի հետ իր Համա-
 ձայնագրին պատճառով, եւ վերջապէս չորս նահանգներուն համար, ուր կը թուի թէ ինք կը շարունակէ աջակցիլ
 «Հայկական Տան» ծրագրին, որ յղացուած էր անցեալ Մարտին Լոնտոնի վերջին Խորհրդածոյցով: Այսուհան-
 դերձ, քանի որ չ'ուզեր ուժ գործածել, չենք տեսներ թէ ի՞նչ միջոցներով կրնայ Անկորայի կառավարութենէն ձեռք
 ձգել նահանգներու պարպումը այս Տան կազմութեան համար:

Վերադառնալով Փրանսայի, ինչպէս բացատրած եմ տեղեկագրիս մէջ, Ազգային Պատուիրակութիւնը, որ
 կը մարմնաւորէ Թուրքիոյ Հայոց պահանջները եւ որուն ծրագիրը, հետեւաբար, այլեւս չի յարմարիր Փրանսայի
 հետեւած ներկայ քաղաքականութեան, դիտմամբ մեկուսացուած է: Բայց անկէ զատ, ես այն համոզումը
 ունեցայ թէ Կիլիկիոյ վերաբերեալ Փրանսայի կողմէ խոստումները ինծի տրուած եւ յանձնառութիւնները ինծի
 կատարուած ըլլալով, իմ ներկայութիւնս Պատուիրակութեան գլխուն կ'անհանգստացնէ ղեկավարներուն
 խիղճը եւ կը դառնայ ջղագրգռութիւն յառաջացնող սրտնեղութեան պատճառ մը, եւ թէ օգտակար չըլլալէ զատ,
 կրնայ նոյնիսկ վնասակար ըլլալ մեր ազգային շահերուն: Դէպքերու այս յարակցութեան ներքեւ կը նկատեմ թէ
 անհրաժեշտ դարձած է մէկ կողմ քաշուիլ եւ տեղս տալ ուրիշի մը, նոյնիսկ եթէ Պատուիրակութիւնը պէտք է
 պահպանուի: Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեսած պէտք է ըլլայ տեղեկագրիս մէջ, Ն.Վ. Գույումճեան Փաշայի

պատասխանին բառացի մեջբերումով, թե իր տեսակետը Ազգային Պատուիրակության դերին մասին ամբողջովին համապատասխան է իմ տեսակետին:

Կը խնդրեմ որ Ձերդ Ամենապատուութիւնը համոզուած ըլլայ թէ հոս երբեք խնդրոյ առարկայ չեն հանգստաւէտութիւնս եւ անձնական շահերս. թէ՛ ամենեւին տեղի չեմ տար խոնջութեան կամ յոգնութեան զգացումի, որքան ալ չափազանց ըլլայ ան: Միայն ազգային շահն է որ մօտիկ է սրտիս եւ որ զիս կը ներշնչէ այս պարագային: Չվարանեցայ պատասխանել Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համազգայինի կոչին,- երբ անոնք կոչում ըրին հայրենասիրութեանս անցեալ Փետրուարին,- վերակազմելու Ազգային Պատուիրակութիւնը: Այդ ատեն անհրաժեշտ էր որ ներկայացուած ըլլայինք Լոնտոնի Խորհրդաժողովին մէջ. բայց այսօր նոր իրողութիւն մը կայ եւ իրերը կ'երեւին բոլորովին տարբեր երեւոյթով՝ Պր. Պրիանի կողմէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը իբր ամբողջ Հայաստանի ներկայացուցիչ ճանչցուելէ ետք:

Իմ հանգստեան կոչուիլս ալ այսօր տեղի պիտի ունենայ այնպիսի պայմաններու ներքեւ, որ վնաս պիտի չհասցնէ մեր դատին, քանի որ Ն.Վ. Նորատունկեանը մաս կը կազմէ Պատուիրակութեան, որուն Փոխ-Նախագահն է, եւ կրնայ զիս փոխարինել առանց ընդդիմաբախտութեան եւ առանց ցնցումներու: Եւ ան պիտի ունենայ այն մեծ առաւելութիւնը որ, անցեալ բանակցութիւններու եւ ինծի եղած յանձնառութիւններուն մասնակցած չըլլալով, ան պիտի չպատճառէ այն նեղութիւնը, որուն մասին խօսեցայ, որ այսօր բացառապէս կը դժուարացնէ, չըսելու համար անկարելի կը դարձնէ, իմ նախագահութեամբ Ազգային Պատուիրակութեան ամէն գործողութիւն:

Համոզուած եմ թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը պիտի գնահատէ նկատումները, զորս բացատրեցի եւ որոնք ցոյց կու տան առաւելութիւնները, ի նպաստ մեր դատին, նախագահութիւնը զիջելով Ն.Վ. Նորատունկեանին,- անմիջապէս որ վերադառնայ Միացեալ Նահանգներէն,- որպէսզի պատրաստ ըլլայ ներկայանալու իմ կրցածէս աւելի լաւ պայմաններու ներքեւ, Գերագոյն Խորհուրդի յաջորդ Վեհաժողովին, որ պիտի գումարուի Պուլոնի կամ Փարիզի մէջ:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

* Այս նիւթին շուրջ տեսէք այսօրուան աւելի մանրամասն համարատուութիւնս:

(ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, 3532-3533, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Խորհրդապահական

Նորին Ամենապատուութիւն
 Զաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Վերջերս Ձերդ Ամենապատուութեան գրած եմ երեք նամակ՝ թուագրուած ընթացիկ ամսոյս 21-ով եւ 23-ով, վերաբերող Կովկասեան Պետութիւններու միջեւ Դաշնակցութեան Դաշինքին եւ *Լորտ Զրրզրնի Փարիզ այցեն ետք Դաշնակիցներուն կողմէ Աթէնքի կառավարութեան դրկուած Ծանօթագրին*։¹³¹ Սակայն ես չէի կրնար, նամակատան միջոցով դրկուած նամակներուն մէջ, բացայայտօրէն խօսիլ որոշ մասնաշատկութիւններու մասին, որոնք այնուամենայնիւ ծանօթ պէտք է ըլլան Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագգայինին։ Հետեւաբար կ'օգտուիմ բարեկամի մը մեկնումի առիթէն՝ Ձեզի տալու ըստ կարելոյն ամբողջական տեղեկագիր մը Դաշնակից կառավարութիւններուն եւ մասնաւորապէս Քէ տ'Օրսէի կողմէ մեզի հանդէպ ընթացիկ քաղաքականութեան մասին, որ, դժբախտաբար, հեռու է մեզի նպաստաւոր ըլլալէ։ Անիկա բնաւ հաշուի չ'առնէր մեզի եղած յանձնառութիւնները, մեր իրաւունքներն ու մեր գոհողութիւնները, զորս մենք մեզի պարտադրած ենք պատերազմի ընթացքին, կողքին շարուելով Դաշնակիցներուն, որոնցմէ կ'ակնկալէինք մեր ազատագրումը։

Ինչպէս Լորտ Զրրզրն մեզի ըսաւ Լոնտոնի Վերջին Խորհրդաժողովին մէջ, որուն ատենագրութիւնը դրկուած էր ձեզի, մենք յոյս պէտք չէ դնենք Դաշնակից Տէրութիւններու օգնութեան վրայ, ո՛չ մարդուժի, ո՛չ ալ դրամի համար։ Թուրքերը գիտեն ասիկա։ Հետեւաբար, եթէ Սէվրի Դաշնագրին Հայաստանի վերաբերող տրամադրութիւնները պիտի գործադրուին, անոնք կրնան ըլլալ միայն դիւանագիտական խողովակներու միջոցով, ինչ որ կ'ենթադրէ Անկորայի կառավարութեան հաւանութիւնը եւ նպաստաւոր համաձայնութիւն մը կը դարձնէ աւելի քան խնդրական։ Մարդ կրնա՞յ երեւակայել որ որեւէ կառավարութիւն, նոյնիսկ Եւրոպայի միւս երկիրներէն մէկունը, առանց բռնադատուած ըլլալու, դատարկէ իրեն պատկանող հողամասեր, հոն կանգնելու համար Անկախ Պետութիւն մը։ Նոյն հարցը կը ծագի Կովկասեան Հայաստանի հողամասերուն համար, որոնք Սէվրի Դաշնագրին համաձայն մաս պէտք է կազմեն Հայկական Պետութեան, եւ որոնց ձեռք դրած են Մոսկուայի Սովետները։ Հոս եւս պատասխանը չի կրնար տարբեր ըլլալ։

Ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ, կամ լաւ եւս Կիլիկիոյ այն մասին, որ Սէվրի Դաշնագիրը ազատագրած էր Ֆրանսական Հոգատարութեան ներքեւ դնելու համար, Ֆրանսան ինքնին ինքնաբերաբար յանձնառու եղաւ յանձնելու զայն Թուրքիոյ՝ Լոնտոնի մէջ ստորագրուած Ֆրանսէթրքական Համաձայնագրով։

Այս պայմաններուն ներքեւ, ի՞նչ որոշում կրնանք ակնկալել Դաշնակից Տէրութիւններէն՝ պահելու համար յանձնառութիւնները, զորս կատարած էին մեզի Սէվրի Դաշնագիրն ստորագրելով։

Պր. Պրիան Ներկայացուցիչներու Տան Արտաքին Գործերու Յանձնաժողովին երկու օր առաջ յայտարարեց թէ Սէվրի Դաշնագիրը պիտի վերաքննուի։ Որո՞ւ օգտին համար պիտի ըլլայ ատիկա։ Կրնա՞նք կասկած ունենալ որ նոր զիջումներ պիտի կատարուին Անկորայի կառավարութեան, որ Լոնտոնի Համաձայնութիւնը մերժել է ետք, աւելի լաւ պայմաններ ձեռք բերելու համար Եւրոպա դրկեց Պեքի Սամին, որ Դաշնակից կառավարութիւններուն եւ անոնց մամուլին կողմէ նկատուած է որպէս բարեկամ մը։

Յունաստանը պատասխանեց Տէրութիւններու Ծանօթագրին։ Ան կը մերժէ դադրեցնել թշնամանքները մինչեւ որ նոր ճիգ մը ընէ, յաղթանակի մը հասնելու համար. բայց ինքզինք պատրաստ կը հռչակէ յետոյ ընդունելու միջնորդութիւն մը՝ ինչ ալ ըլլայ իր փորձին արդիւնքը։

¹³¹ Ի տարբերութիւն նամակին մէջ գտնուող այլ ընդգծումներու, այս մէկը կատարուած ըլլալով մատիտով, յստակ չէ թէ Նուպար կատարած է այդ ընդգծումը, թէ՛ Զաւէն Պատրիարք։

Նոյնիսկ ենթադրելով յունական բանակին յաղթանակը, եթե միջնորդություն մը պատահի, ան պիտի վերաբերի, ամեն բանէ առաջ, յոյնեւորք հարցին լուծումին, երկու կողմերէն մէկուն կամ միւսին համար առաւել կամ նուազ նպաստաւոր պայմաններու ներքեւ: Բայց մարդ չի կրնար յուսալ որ Սէվրի Դաշնագրին վերաքննութիւնը, որ պիտի հետեւէր, պիտի ունենայ հայանպաստ բնոյթ: Եւ տարբեր չի կրնար ըլլալ այնքան ատեն որ Դաշնակից Տէրութիւնները, ուժաքամ պատերազմով, ռազմապէս թէ նիւթապէս, պիտի շարունակեն նուազագոյն ճիգի իրենց քաղաքականութիւնը, ընդունելով որեւէ լուծում, վատ ալ ըլլայ, վերջ դնելու Մերձաւոր Արեւելքի մէջ իրենց համար վտանգաւոր կացութեան: Յունիս 21-ի նամակս արդէն տեղեակ պահած է Ձերդ Ամենապատուութիւնը այս յատուկ կէտին:

Այս ընդհանուր կարգի դժուարութիւններուն վերադարձայ պարզապէս անելի լաւ ցոյց տալու համար յատուկ բնոյթ ունեցողները, զորս ինծի կը մնայ տեղեկագրել Ձերդ Ամենապատուութեան: Կ'ուզեմ խօսիլ դժուարութիւններուն մասին, որոնք կը վերաբերին մեր երկու Պատուիրակութիւններուն միջեւ իրաւունքներուն եւ յարաբերութեանց, որոնք առաւել եւս կը բարդացնեն խնդիրը: Ինչպէս որ Ձերդ Ամենապատուութիւնը այնքան լաւ նախատեսած էր իր Փետրուար 26-ի նամակին մէջ, երկու Պատուիրակութիւններուն միջեւ համաձայնութիւնը, ստորագրուած Լոնտոնի Խորհրդաժողովին համար, չդիմացաւ Պր. Ահարոնեանի մեքենայութիւններուն եւ յարձակումներուն, զորս ինք ուղղած էր մեզի դէմ Լոնտոնի Խորհրդաժողովի ընթացքին: Մենք փորձեցինք, ինչպէս տեղեկացուցած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան Ապրիլ 4-ի եւ Յունիս 21-ի նամակներուս մէջ, ըստ կարելիութեան, նոր համաձայնութիւն մը: Երկու կողմէ մտածելով թէ կարելի պիտի ըլլար անելի դիւրաւ հասկացողութեան մը յանգիլ, պատուիրակութիւններէն դուրս օտար անձերու պատասխանատուութեամբ, լուծում մը գտնելու համար՝ պարոնայք Արիպէքօֆն ու Դաստակովը նշանակուեցան Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ, մինչ մեր կողմէ պարոնայք Տիրան պէլ Նորատունկեանի եւ Կարիկեանի պաշտօն տրուեցաւ մեզ ներկայացնել:

Այս խօսակցութիւնները, դժբախտաբար, անելի արդիւնք չունեցան քան նախորդները, միւս Պատուիրակութեան երկու ներկայացուցիչները նոյնիսկ չուզելով ընդունիլ թէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը չի կրնար Թուրքիոյ հայերը պարտաւորեցնող յանձնառութիւններ կատարել՝ առանց նախօրօք Ազգային Պատուիրակութեան հաւանութիւնն ստանալու:

Պր. Խատիսեան պահ մը ընդունած էր այս սկզբունքը, որմէ ետ կեցաւ իր Պատուիրակութեան Նախագահին դրդումով, եւ երկուքն ալ քաջալերուելով Կովկասեան միւս երեք Պետութիւններու նախկին կառավարութիւններու ներկայացուցիչներուն հետ իրենց շարունակուող բանակցութիւններէն, եւ դեռ անելին՝ անառարկելի աջակցութեամբ, զոր կը գտնէին Քէ տ'Օրսէի մօտ:

Այսօր որ ստորագրուած է Դաշնակցութեան ուխտը, որ պաշտօնապէս ներկայացուած է Դաշնակիցներուն եւ շատ նպաստաւոր ընդունելութիւն գտած Պր. Պրիանի կողմէ, շատ կը վախճամ թէ մենք տակաւին անելի հեռու ենք համաձայնել Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ, որ մինչեւ իսկ անցեալէն անելի զօրաւոր կը զգայ ինքզինք:

Կարելի պիտի ըլլար խորհիլ թէ Սովետական կառավարութեան կողմէ Ռուսական Հայաստանի տիրացումէն ետք, Երեսնի նախկին կառավարութեան Պատուիրակութիւնը այլեւս պիտի չճանչցուէր Դաշնակիցներէն եւ թէ ասոնք ապագային պիտի բանակցէին ուղղակի Ազգային Պատուիրակութեան հետ, որ կը ներկայացնէ Թուրքիոյ հայերը եւ Թրքական Հայաստանը, որուն հողամասերը մաս պիտի կազմէին Սէվրի Դաշնագրով ստեղծուած Հայկական Պետութեան:

Ընդունելութիւնը որ Պր. Պրիան տուած է Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Կովկասեան Պետութիւններու Դաշնակցութեան Ուխտի ներկայացման ընթացքին, ցոյց կու տայ թէ երբեք այդպէս չէ եւ թէ ֆրանսական կառավարութիւնը իր քաղաքական կարիքներուն համար կը ճանչնայ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը որպէս ներկայացուցիչ Հայկական Պետութեան: Ակնյայտօրէն այս ճանաչումը հիմնուած չէ օրինական եզրերու վրայ, քանի որ Պատուիրակութիւնը օրինապէս չի կրնար ներկայացնել կառավարութիւն մը, որ անհետացած է եւ փոխարինուած՝ Մոսկուայի Սովետներու վարչակարգով, զոր Փրանսա միշտ մերժած է ճանչնալ եւ որու հետ չի փափաքիր որեւէ յարաբերութիւն ունենալ: Հետեւաբար ուրիշ պատճառ մը պէտք է փնտռել այս վարմունքին համար, որ ինքնաբացատրական է, եթէ այսօր Քէ տ'Օրսէի կողմէ հետապնդուող թրքամետ քաղաքականութիւնը բաղդատենք երկու Պատուիրակութիւններու պահանջներու ծրագրերուն հետ:

Ֆրանսան, իր Դաշնակիցներուն հետ, ստորագրեց Սէվրի Դաշնագիրը եւ այդպիսով ստանձնեց, մէկ կողմէ, ստեղծել պետութիւն մը բաղկացած Կովկասի Հայաստանէն եւ Թուրքիոյ հայկական հողամասերէն, միւս կողմէ, թրքական ամբողջական գերիշխանութենէն ազատագրել Կիլիկիոյ հարաւային մասը (Տէօրթ-Եօլ, Ճէպէլ Պերեքթէ, Այնթապ, Ուրֆա) եւ զայն դնել ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ:

Այսօր, Ֆրանսա իր դիմաց ունի երկու Հայկական Պատուիրակութիւն, որոնցմէ մին, Ռուսական Հայաստանը ներկայացնող, ոչ մէկ պահանջ ունի Կիլիկիոյ մէջ եւ պիտի գոհանար, ի հարկին եւ եթէ թուրքերը համաձայնին, սահմանի մէկ փոքրիկ ուղղումովը Բայազէդի կողմը, եւ որուն քաղաքականութիւնն այսպիսով համապատասխան է իրենինին. մինչ միւս Պատուիրակութիւնը, որ կը ներկայացնէ Թուրքիոյ հայերը, գոյութեան իրաւունք ունի միայն պահանջելով Սեւրի դաշնագիրով Դաշնակիցներու կողմէ Թուրքիոյ Հայոց ի նպաստ եղած յանձնառութիւններուն գործադրութիւնը, եւ հետեւաբար ազատագրումը Նախագահ Ուիլսոնի կողմէ սահմանագծուած չորս նահանգներու հողամասերուն եւ Կիլիկիոյ հարաւային մասին: Մեր Ազգային Պատուիրակութիւնը անոր աչքին կը մարմնաւորէ այս պահանջները եւ կարելի չէ զարմանալ որ ան ուզէ խուսափիլ անկէ [Ազգ. Պատուիրակութենէն- Վ.Դ.], որ իրեն պարզապէս կը յիշեցնէ յանձնառութիւնները, զորս չի կրնար պահել: Այսօր որ Ֆրանսա որոշած է ամբողջ Կիլիկիան թուրքերուն վերադարձնել, նոյնիսկ Կիլիկիոյ համար իր պաշտպանութիւնը խնդրելը Զէ տ'Օրսէի կողմէ կը նկատուի իր քաղաքականութեան դէմ թշնամական արարք: Ինչպէ՛ս, ուրեմն, ան կրնայ վարանիլ երկու Պատուիրակութիւններուն միջեւ: Արդ, ան չվարանեցաւ. եւ ահա թէ ինչու, որոշած ըլլալով մէկդի դնել Սէվրի Դաշնագրին բոլոր պայմանադրական կէտերը, որոնք ճիգ պիտի պահանջէին պարտադրելու համար Թուրքիոյ, ճիգ մը՝ որ Ֆրանսա ոչ մէկ գնով կ'ուզէ ընել, որդեգրած են քաղաքական գիծ մը, որ կը կայանայ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը որպէս ամբողջ Հայաստանի ներկայացուցիչ ճանչնալու եւ յայտարարելու մէջ թէ Սէվրի Դաշնագրով տրամադրուած Հայկական Պետութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ նոյնինքն Երեւանի Հանրապետութիւնը,- ժամանակաւորապէս գրաւուած պոլշէիկներու կողմէ, որ դրացի Պետութիւններու հետ կնքած է Դաշնակցային Դաշնագիր եւ Թուրքիոյ հետ Ալեքսանտրաքոյի Խաղաղութեան Դաշնագիրը,- եւ որ վաղը թուրքերու հետ ուղղակի հասկացողութեան պիտի գայ իր սահմանները ճշդելու եւ Հայկական հարցը վերջնապէս լուծելու համար:

Որպէս հետեւանք այս քաղաքական գիծին, Զէ տ'Օրսէն հետզհետէ աւելի կը խուսափի գործ ունենալէ մեր Ազգային Պատուիրակութեան հետ, բացի ընթացիկ հարցերու համար պարզ թղթակցութիւններէ եւ կը նախատեսեմ որ, եթէ Պոլսոյ յաջորդ Գերագոյն Խորհուրդը զբաղի Հայկական հարցով եւ եթէ անհրաժեշտ ըլլայ հրաւիրել Հայաստանի ներկայացուցիչ մը, Գերագոյն Խորհուրդի Նախագահը, որ դիւանագիտական սովորութեան համաձայն պիտի ըլլայ ֆրանսացի, քանի որ նիստը պիտի գումարուի Ֆրանսայի մէջ, պիտի հրաւիրէ միայն Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Նախագահը՝ ի տարբերութիւն Փետրուար 26-ին Լոնտոնի մէջ կատարուածին, ուր երկու Պատուիրակութիւնները հրաւիրուած էին Լորտ Քըրզընի կողմէ:

Ասիկա պիտի յենի մասնաւոր պատճառաբանութեան մը՝ հիմ ունենալով Սէվրի Դաշնագրով ստեղծուած նախընթացը, թէ միայն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Նախագահին իրաւունք տրուած էր ստորագրել:

Հռոմի կառավարութիւնը լիովին կը բաժնէ ֆրանսական կառավարութեան տեսակէտը եւ Փոքր Ասիոյ մէջ իր քաղաքականութիւնը նոյնն է: Գալով Անգլիոյ, իր գործողութիւնները սահմանափակելով Միջագետքով եւ Պաղեստինով, ան կը խուսափի որեւէ միջամտութենէ Կիլիկիոյ մէջ, որ հասարակաց համաձայնութեամբ իր կողմէ ճանչցուած էր որպէս ֆրանսական գոտիի մաս, Լորտ Քըրզըն մեզի ըսած ըլլալով թէ Անգլիա, ինչպէս ուրիշ Տէրութիւններ, մեզի չի կրնար ռազմական եւ նիւթական օգնութիւն տալ:

Այս պայմաններուն ներքեւ, կը տարուինք մենք մեզի հարց տալու թէ ի՞նչ պէտք է [ըլլայ] եւ կրնայ ըլլալ Ազգային Պատուիրակութեան դերը:

Փարիզ Ն.Վ. Գոյումճեան Փաշայի ներկայութենէն օգտուելով իրմէ խնդրեցի ներկայ գտնուիլ Պատուիրակութեան ժողովներէն մէկուն եւ հարցնել իր տեսակէտը: Ան ազնիւ գտնուեցաւ պատասխանելու մեր հրաւերին եւ մեզի ընծայեց ներկայացում մը, որ ինք իսկ ամփոփեց հետեւեալ ձեւով՝

«Ներկայ պայմաններուն մէջ, Դաշնակից Տէրութիւնները չեն ուզեր կամ չեն կրնար Թուրքիոյ պարտադրել հայոց ի նպաստ հողամասային զիջում կամ ինքնիշխանութիւն: Թուրքերը գիտեն ասիկա եւ իրենց կողմէ որոշած են ոչինչ տալ: Նոյնիսկ այն պարագային երբ Տէրութիւնները (ինչ որ հաւանական չէ) համաձայնէին դիւանագիտական ջանքեր ընել այս ուղղութեամբ տրամադրութիւն մը մտցնելու յառաջիկայ համաձայնագիրին մէջ՝ այդ տրամադրութիւնը պիտի մնար մեռեալ տառ: Անիկա պիտի ըլլայ, իր բոլոր սարսափելի հետեւ-

ւանքներով, կրկնությունը Պերլինի Դաշնագրի հռչակաւոր 61-րդ Յօդուածին: Հայկական Պատուիրակությունը, ճգնելով ամէն կարգի դժուարություններու դէմ՝ յաղթահարելու համար չկամությունը թէ՛ Տէրություններուն եւ թէ՛ Թուրքիոյ, նման տրամադրություն մը մաս կազմել տալու համար, որպէս միակ հետեւանք պիտի ունենար Թուրքերը զայրացնել եւ նոր դժբախտություններ յառաջացնել:

«Պատուիրակությունը, առանց աներեւութանալու կամ ինքզինք լուծարելու, իր ջանքերը պետք է սահմանափակէր երաշխիքներ պահանջելով Թուրքիոյ հայոց կեանքին եւ ինչքին համար, Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ձգելով Հայկական Պետութեան վերաբերող հողային հարցերով զբաղելու հոգը»:

Ուզեցի մէջբերել Ն.Վ. Գոյումճեան փաշայի տեսակէտը, որուն առաւել եւս կշիռ կու տամ, քանի որ Ձերդ Ամենապատուութիւնն ու Համագայինը վկայած են անոր ներշնչած վստահությունը, իրեն առաջարկելով մաս կազմել Ազգային Պատուիրակութեան:

Այս ներկայացումէն ետք, որ, կը խոստովանիմ, բաւական վիատեցուցիչ է, Ձեզի հաղորդեմ նաեւ տեղեկություն մը, որ ստացած ենք լիազօրուած աղբիւրէ մը եւ ըստ որո՛ւ Անգլիական կառավարությունը Կովկասեան չորս Պետություններուն կողմէ՛ նոր ստորագրուած Համադաշնակցային ուխտը պիտի նկատէր աննշան եւ յապաղած արարք մը. բայց մենք պետք չէ անտեսենք այն իրողությունը թէ՛ Անգլիա, այնքան որքան կը վերաբերի Կովկասի, կապուած է Մոսկուայի հետ կնքած Համաձայնագրով: Մենք պիտի չթերանանք անհրաժեշտ որոնումները ընել Լոնտոնի մէջ, այս նիւթին շուրջ ունենալու համար աւելի ճշգրիտ տեղեկություն, զոր պիտի հաղորդեմ ձեզի, ինչպէս որ ձեզի պիտի հաղորդեմ տեղեկությունները, զորս Ն.Վ. Նորատունկեան պիտի չթերանայ շուտով ինծի տալու Թրքական Հայաստանի հարցին վերաբերեալ Միացեալ Նահանգներու տրամադրություններուն մասին. տրամադրություններ՝ որոնց վրայ կը շարունակենք որոշ յոյս դնել:

Ներողություն կը հայցեմ Ձերդ Ամենապատուութեան այսքան երկար խօսակցած ըլլալու համար ի մասին մեր այնքան տազնապալի կացութեան, որուն մէջ կը տապալակինք, բայց ուզեցի լուսաբանել Պատրիարքարանն ու Համագայինը որոշումներու մասին որ պետք պիտի ըլլար առնել:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազնութիւն, նոր հաւաստիքը իմ խորապէս յարգալիլ եւ անձնուէր զգացումներուն:
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Յ, 3534–3538, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒՄԾ 127

Փարիզ, 7 Յուլիս 1921

1.- Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակությունը եւ Թուրքիոյ հայերու Սզգային Պատուիրակությունը կ'ընդունին թէ՛ ներկայ պարագաներու մէջ անհրաժեշտ է պահել երկու Պատուիրակությունները՝ իւրաքանչիւրը պահպանելով իր ուրոյն կազմակերպությունը:

Անոնք համաձայն են որ ազգին գերագոյն շահը կը պահանջէ անկեղծ համաձայնություն եւ գործակցություն՝ կատարուելիք բոլոր դիմումներու ընթացքին, ազգի բաղձանքներուն եւ պահանջներուն պաշտպանութեան համար:

Երկու Պատուիրակությունները յանձն կ'առնեն չկատարել որեւէ քայլ կամ դիւանագիտական բանակցություն, եւ չկատարել որեւէ յանձնառություն հայկական հարցի վերաբերեալ իր բոլոր առումներով, առանց խորհրդակցած ըլլալու եւ առանց նախապէս համաձայնութեան հասած ըլլալու:

2.- Դաշնակիցներու եւ միւս Տէրութեանց հետ իրենց յարաբերութեան մէջ երկու Պատուիրակությունները միակ ճակատ մը պիտի կազմեն: Իրենց քաղաքականությունը հետեւեալ ծրագրի վրայ պիտի հիմնուած ըլլայ՝

Ա.- Պահանջել պահպանումն ու գործադրությունը Սեւրի դաշնագրի Հայաստանին վերաբերող տրամադրություններուն եւ յամենայն դէպս չիրաժարիլ սոյն դաշնագրի 89րդ յօդուածի պայմաններէն՝ չորս վիպայէթներու սահմաններուն վերաբերեալ:

Բ.- Պահանջել Մանտա Հայաստանի վրայ:

Գ.- Աշխատիլ, եթէ պարագաները նպաստաւոր կը թուին, դաշնակիցներու հետ համաձայնաբար, բանակցելու թիրքերուն հետ՝ հասկացողութեան մը հասնելու համար:

Դ.- Պահանջել յատուկ վարչաձեւ Կիլիկիոյ այն մասին համար որ կը մնայ թրքական գերիշխանութեան տակ:

Ե.- Սուրիոյ ֆրանսական մանտայի տակ մտած Կիլիկիոյ մասին համար պահանջել որ Ֆրանսան զայն իբր ինքնավար հայկական նահանգ նկատէ ֆրանսական մանտայի ներքեւ:

Զ.- Սեւրի դաշնագրի վերաքննութեան պարագային, պահանջել որ Կիլիկիոյ վերոյիշեալ երկու մասերը միակ նահանգ մը կը կազմեն՝ ֆրանսական հոգատարութեան տակ ինքնավարութիւն վայելող, եւ, եթէ կարելի չէ խուսափիլ, օսմանեան գերիշխանութեան տակ:

3.- Գոնէ շաբաթը անգամ մը գումարումներ տեղի պիտի ունենան՝ կազմուած ամէն մէկ պատուիրակութեան անդամներէ հաւասար թիւով քննելու եւ կայացնելու հարկ եղած որոշումները:

Գումարումները փոխն ի փոխ տեղի պիտի ունենան երկու Պատուիրակութեանց կեդրոնատեղիներուն մէջ՝ այն պատուիրակութեան նախագահին գլխաւորութեամբ, որուն կեդրոնատեղիին մէջ հաւաքոյթը գումարուած պիտի ըլլայ:

4.- Քուէներու հաւասար բաժանման մը պարագային, հարցը կը վերապահուի եւ իւրաքանչիւր Պատուիրակութիւն կը վերստանձնէ այդ հարցին վերաբերեալ իր գործողութեան ազատութիւնը՝ պայմանաւ որ յարգէ այն սկզբունքները, որոնք սահմանուած են վերոնշեալ երկրորդ պարբերութեան մէջ: Այս պարագային, ատենագրութիւն մը պէտք է կազմուի եւ ստորագրուի բոլոր անդամներու կողմէ:

5.- Ընթացիկ գործերու վերաբերեալ նամակագրութիւնը պիտի ստորագրուած ըլլայ նախագահներէն մէկուն կողմէ, կախեալ անկէ թէ նամակը երկու պատուիրակութիւններէն մէկուն կը վերաբերի, թէ՛ միւսին: Իսկ ինչ կը վերաբերի պաշտօնական նամակներուն, գրուած համաձայն Խորհուրդի գումարման, անոնք պէտք է ստորագրուին երկու նախագահներուն կողմէ կամ երկուքէն մէկուն կողմէ միայն, եթէ Խորհուրդը այդպէս որոշէ:

6.- Դաշնակիցներու հետ նամակագրութեան նամակաթուղթերու վերնագրերը պիտի կրեն «Միացեալ Հայկական Պատուիրակութիւններ» նշումը, բացի 5-րդ յօդուածին մէջ նախատեսուած պարագաներէն: Այս յատուկ պարագաներուն ստորագրող Պատուիրակութիւնը կ'օգտագործէ իր սեփական նամակաթուղթը:¹³²

(ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ M100-Կ-Ժ-Ի, Ժ559–Ժ561, *ֆրանսերէն մքննագիր*)

¹³² Այս դիւանաթուղթին վրայ ձեռագրով աւելցուած է. «Համաձայնութեան նախագիծ՝ առաջարկուած Պ.Պ. Յակոբեանի եւ Մասեհեանի կողմէ, կցուած Յուլիս 1921-ի նամակին»: Անոր հրատարակեալ օրինակին կը հանդիպինք այլուր «Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Եւ Ազգային Պատուիրակութեան Իրաւական Փոխարարբերութիւնները» խորագրով եւ հետեւեալ ծանօթագրութեամբ. «Լոնտոնի եւ Փարիզի ծանօթ հայ ազգայիններու թելադրութեամբ եւ մասնակցութեամբ մշակուեցաւ այս համաձայնագիրը 1921 Յուլիս 7ին» (Փափագեան, հտ. Գ., 380–382): Նման համաձայնագիր մը, չորս կէտերէ բաղկացեալ, կնքուած էր 17 Փետրուար 1921-ին (տես Յաւելուած 96): Երկու պատուիրակութիւններու գործունէութեան ընթացքին զգացուած էր յաւելեալ բիրեղացում մը անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս կը պարզէին Նուպարի նախապէս գրած կարգ մը նամակներ: Թարգմանութեան ներկայ փորձը կը տարբերի հրատարակեալէն կարգ մը յօդուածներու պարագային:

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Անցեալ Յունիս 30-ի նամակիս մէջ որոշ մանրամասնութիւններով բացատրած էի մեր կացութիւնը, որպէս-
 զի Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեղեակ պահեմ եւ Ձեզի թոյլ տամ իմանալ դժուարութիւնները, զորս մեր
 դատը կը դիմագրաւէ որքան Դաշնակից կառավարութիւններուն՝ այնքան Հանրապետութեան Պատուիրա-
 կութեան կողմէ: Ըսած էի թէ բանակցութիւնները, որոնք տեղի ունեցած էին երկու պատուիրակութիւններէն
 իւրաքանչիւրը ներկայացնող երկուքական ներկայացուցիչներու միջեւ, չէին յաջողած: Ատկէ ի վեր զանոնք
 վերսկսած է երկար ատենէ ի վեր Լոնտոն հաստատուած Պր. Ա[ւետում] Բ. Յակոբեանը, Ճաւայի առեւ-
 տրականը, որուն Ձերդ Ամենապատուութիւնն անկասկած ծանօթ է: Պր. Յակոբեան միշտ հետաքրքրուած է
 մեր ազգային գործերով, արդէն գործակցած էր հետոս մեր առաջին Ազգային Պատուիրակութեան ժամանակ՝
 լուսամիտ հայրենասիրութեամբ եւ արդարամիտ ու հաւատարիմ ոգիով, որ մասնաւորապէս կը գնահատեմ:
 Փարիզ գտնուելով քանի մը օրով, ան մեզի առաջարկեց իր ծառայութիւնը՝ փորձելու հասկացողութեան մը
 յանգելու երկու պատուիրակութիւններուն միջեւ, - Անգիոյ մեր հայրենակիցներէն շատերու նման համոզուած
 ըլլալով թէ անոնց միջեւ համագործակցութեան պակասը լուրջ վնաս կը հասցնէ մեր դատին:

Ն.Վ. Յովհաննէս Խան Մասեհեան, որ լիովին կը բաժնէ այս տեսակէտը, նոյնպէս առաջարկած ըլլալով Պր.
 Յակոբեանի հետ համատեղ միջնորդել, մենք չվարանեցանք ընդունիլ՝ պարզապէս նոր ձախողութեան մը
 պարագային հաստատած ըլլալու համար թէ ո՞ր կողմէն կու գային դժուարութիւնները:

Կը խորհիմ թէ Յունիս 30-ի նամակիս մէջ բաւարար չափով ցոյց տուած էի վտանգները, որոնց կ'ենթարկուի
 մեր Ազգային Պատուիրակութիւնը, ցորչափ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը շարունակէ գործել
 առանձինն եւ առանց որեւէ յարաբերութեան մեզի հետ, պէտքը չզգալով բացատրելու ընդունելուս դրդապատ-
 ճառները, նոր եւ վերջին ճիգ մը փորձելու՝ կանխելու համար այս վտանգները:

Տքնաջան խօսակցութիւններէ եւ բազմաթիւ նախագիծեր պատրաստելէ ետք, որոնք չէին կրնար ըն-
 դունուիլ, պարոնայք Յակոբեան եւ Մասեհեան ի վերջոյ մեզի ներկայացուցին համաձայնութեան եւ համագոր-
 ծակցութեան վերջին նախագիծ մը՝ վաւերացուած եւ անուան սկզբնատառերով ստորագրուած Պր. Խատիս-
 եանի կողմէ յանուն [Հանրապետութեան] Պատուիրակութեան, քանի որ Պր. Ահարոնեան քանի մը օրուան
 համար Փարիզէն դուրս կը գտնուի (պատճենը կցուած): Մեր Պատուիրակութիւնը դեռ չէ ընդունած զայն եւ
 ամէն պարագայի որոշած է ոչինչ ընել նախքան վերադարձը Ն.Վ. Նորատունկեանի, որ հոս կը սպասուի երկու
 կամ երեք օրէն, քանի որ այս նախագիծին մէջ ի շարս ուրիշներու կայ կէտ մը, որ քիչ մը երկիւղ կը պատճառէ
 մեզ: Մենք ուժգնապէս պնդեցինք թէ «Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը յանձն կ'առնէ նախաձեռնարկ
 չլլալ որեւէ բանակցութեան եւ չընել որեւէ յանձնառութիւն Թուրքիոյ հայոց, այլ խօսքով՝ 4 նահանգներուն եւ
 Կիլիկիոյ վերաբերեալ, առանց Ազգային Պատուիրակութեան նախօրօք հաւանութեան»:

Եւ կ'առաջարկէինք «մեր կողմէ յանձն առնել ետ կենալ որեւէ դիւանագիտական քայլէ, որ կապ ունի նախ-
 կին Ռուսական Կայսրութեան մաս կազմող հայկական հողամասերուն հետ, առանց Հանրապետութեան
 Պատուիրակութեան նախօրօք հաւանութեան»:

Այս կէտին վրայ էր որ գլխաւորաբար կը կայանար ընդդիմութիւնը Հանրապետութեան Պատուիրակու-
 թեան: Տրուած պատճառաբանութիւնն էր թէ, մինչ համաձայն է մեր հետ այս կէտին վրայ, չէր կրնար զայն
 պայմանադրել փաստաթուղթի մը մէջ, որ կրնայ հրապարակուիլ օր մը, քանի որ որպէս Հայկական Պետու-
 թեան ներկայացուցիչ Մէվրի Դաշնագիրը ստորագրած ըլլալով այս պետութեան թէ՛ թրքական եւ թէ՛ ռուսական
 հողամասերու մէջ գտնուող մասերուն համար, այդպիսի յանձնառութիւն մը կրնայ մեկնաբանուիլ որպէս
 հրաժարում Մէվրի Դաշնագրով իր ունեցած առանձնաշնորհումներէն: Ատոր համար է որ ան կ'առաջարկէր
 ընդլայնել մէջբերած երկու պարբերութիւններուս փոխադարձ յանձնառութիւնները եւ զանոնք փոխարինել

բնագրով, որ պիտի գտնէք կցեալ նախագիծին մէջ, ուր ան կ'ըսէ թէ.

«Երկու Պատուիրակութիւնները յանձն կ'առնեն չկատարել որեւէ դիւանագիտական քայլ կամ բանակցութիւն, եւ չընել Հայկական Հարցին վերաբերող որեւէ յանձնառութիւն, իր բոլոր առումներով, առանց նախապէս խորհրդակցած եւ համաձայնած ըլլալու»:

Որոշ է թէ այս նոր բանաձեւումը, որ կը տարածուի ընդհանրապէս բոլոր հարցերու վրայ, կ'ընդգրկէ սկզբնական բնագրին մէջ նախատեսուած բոլոր յանձնառութիւնները ինչպէս նաեւ միւս բոլորը, եւ թէ, հետեւաբար, Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ հաւատարմօրէն կիրարկուելու պարագային՝ կրնայ շատ հաւանաբար գոհացում տալ [մեզի]:

Նոյնը ճիշդ է նաեւ բովանդակ համաձայնութեան նախագիծին համար որպէս ամբողջութիւն, գոր Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կրնայ միշտ շրջանցել եւ խուսափիլ անկէ, եթէ չապաւինինք բարեխղճօրէն անոր համակերպելու եւ մեզի հետ գործակցելու անկեղծ կամքին: Պարոնայք Յակոբեան եւ Մասեհեան, որոնք այս կէտերը երկարօրէն քննարկեցին Պարոնայք Խատիսեանի եւ Ահարոնեանի հետ, եւ որոնք կասկածներս յայտնեցին անոնց այս առնչութեամբ, համոզուած են թէ այս անգամ կրնանք վստահ ըլլալ թէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը իր պատուոյն պիտի յարգէ իր յանձնառութիւնները. եւ ասոր ի պաշտպանութիւն մեզի կը մատնանշեն թէ այս Պատուիրակութիւնը, որ մինչեւ Լոնտոնի Խորհրդաժողովը իրողութեան մէջ կազմուած էր միայն Պր. Ահարոնեանէ, որ կը գործէր իր ուզած կերպով, առանց հակակշռի, կարելոր փոփոխութեան մը ենթարկուած է մուտքովը Պր. Խատիսեանի, որուն ներկայութիւնը լուրջ երաշխիք մը կ'ընծայէ մեզի:

Այս պայմաններուն ներքեւ, շատ մտածեցի այս համաձայնութիւնը կնքելու պատեհութեան շուրջ: Թերն ու դէմը կշռելէ ետք, վերստին նկատի առի նախորդ նամակներովս երկարօրէն զարգացուցած պատճառաբանութիւններս եւ մասնաւորաբար վտանգը, որուն ենթարկուեցանք այնքան ատեն որ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը ոչ մէկ յարաբերութիւն պիտի ունենայ մերիին հետ եւ թէ՛ այդպիսով առանձինն պիտի կարենայ նոյնիսկ կնքել համաձայնութիւններ, որոնք կրնան վտանգել մեր դատը. եւ հաշուի առնելէ ետք Դաշնակից Տէրութիւններուն, յատկապէս Ֆրանսայի, վերաբերումը հանդէպ մեր Պատուիրակութեան, յանգեցայ այն եզրակացութեան թէ ոչինչ կը կորսնցնենք ընդունելով խնդրոյ առարկայ համաձայնութեան նախագիծը, որ կրնայ կացութիւնը չվատթարացնել եւ, ընդհակառակը, հաւանականօրէն բարելաւել զայն:

Բացի այդ, ինչպէս վերը ըսի, որոշեցինք սպասել Ն.Վ. Նորատունկեանի ժամանումին, որպէսզի այսպիսի կարելոր որոշում մը կայացուցած ըլլանք միայն ամբողջական կազմով:

Յունիս 30-ի վերջին նամակէս ի վեր, հոս պատահած է դէպք մը, որ մեզի թոյլ կու տայ նախատեսել կացութեան մէջ կարելի բարելաւում մը, առնուազն Կիլիկիոյ վերաբերեալ: Կը ներփակեմ յօդուած մը, որ Պր. Պէրար լոյս ընծայած է Յունիս 8-ի Ere Nouvelle-ին մէջ, տալով ամփոփումը Պր. Պրիանի՝ Ծերակոյտի Արտաքին Գործերու Յանձնաժողովին տուած զեկոյցին: Ձերդ Ամենապատուութիւնը հոն պիտի տեսնէ թէ Պր. Պրիան յայտարարած է թէ Անգլիոյ հանրային կարծիքին ճնշման ներքեւ Բրիտանական կառավարութիւնը իրեն յիշեցուցած է Ֆրանսայի կողմէ կատարուած յանձնառութիւնները Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ անգլիական ուժերը ֆրանսական ուժերով փոխարինելու ընթացքին՝ ազգային եւ կրօնական փոքրամասնութիւններու եւ մասնաւորապէս հայ քրիստոնեաներու կեանքի եւ ստացուածքի երաշխաւորման համար: Եւ Պր. Պրիան աւելցուցած է, ինչ որ աւելի նշանակալից է, թէ ամերիկեան ազդարարութիւն մը եկած է միանալ Լոնտոնի կոչերուն: Ուաշինկթընի կառավարութեան կողմէ այս դիւանագիտական միջամտութիւնը խնդրած էի անցեալ Ապրիլ 2-ին Պետական Քարտուղար Պր. Հիւզի հասցէագրուած նամակով մը, որուն պատճէնը կցեալ է: Նամակը իմ անունով անոր տրուած էր Հայաստան Ամերիկա Միութեան նախագահին կողմէ: Անկէ ետք իմացայ թէ անիկա հրատարակուած է Ամերիկայի հայկական լրագրերուն մէջ՝ անգաղտնապահութեան մը հետեւանքով, անկասկած: Հայաստան Ամերիկա Ընկերութեան կողմէ տեղեակ պահուած էի թէ այս խնդրագիրէն ետք, Պր. Հիւզը դիմած է Պր. Վիվիանիի, որ այդ ատեն Միացեալ Նահանգներ կը գտնուէր եւ որ հեռագրած է Փարիզ: Դիմումը, ինչպէս Պր. Պէրարի յայտարարութիւնը ցոյց կու տայ, ապարդիւն չէր: Ere Nouvelle-ը միակ պարբերականն է որ այսքան յստակ կերպով հրատարակած է Պր. Պրիանի յայտարարութիւնը Միացեալ Նահանգներու միջամտութեան վերաբերեալ. բայց կարելի չէ կասկածիլ, քանի որ յօդուածը գրուած է Պր. Վիքթոր Պէրարի կողմէ, որ ինքնին անդամ է Ծերակոյտի Արտաքին Գործերու Յանձնաժողովին, որուն առջեւ խօսած է Պր. Պէրար:

Այս յայտարարութենէն կ'երեւի թէ ան պիտի չփարի Լոնտոնի Ֆրանսէթրքական Համաձայնագրին մէջ սահմանուած երաշխիքներուն եւ թէ պիտի ջանայ գոհացնել իր երկու Դաշնակիցները: Դժբախտաբար, շատ

պատրանք պետք չէ ունենալ արժեքին շուրջ յաւելեալ երաշխիքներուն գորս ան պիտի կարենայ ձեռք ձգել թուրքերէն, ոչ ալ լուծումին՝ որուն համար ֆրանսական կառավարութիւնը ներկայիս կը բանակցի Անկորայի հետ, քանի որ Երեսփոխանական Պալատին առջեւ Պր. Պրիանի կատարած նոր յայտարարութեան համաձայն, Ֆրանսա որոշած է հեռանալ Կիլիկիայէն՝ հոն բնականոն կացութիւն մը հաստատած եւ Ալեքսանտրէթի շուրջ ապառազմականացած գօտիով սահմանային հարցերը լուծած ըլլալով՝ քաղաքին համար ամբողջական ապահովութիւն հաստատելու համար։ Հետեւաբար նոր սահմանը պիտի անցնի Ալեքսանտրէթի մօտէն, ինչ որ ենթադրել կու տայ լքումը Ճեպէլ Պերեքէթի Գօտիին, որ համաձայն Սէվրի Դաշնագրին՝ պիտի մնար ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ։

Այնուամենայնիւ, կը կրկնեմ, այս նոր իրողութիւնը քիչ մը յոյս կու տայ մեզի եւ ցոյց կու տայ թէ, եթէ մեզի կատարուած յանձնառութիւնները ուրացուած եւ մէկ կողմ դրուած են, նոյնը չէ պարագան Դաշնակից եւ Գործակից կառավարութիւններուն հանդէպ կատարուածներուն։

Կը յուսամ թէ Ն.Վ. Նորատունկեան երկու կամ երեք օրէն լաւ լուրեր կը բերէ մեզի Ամերիկայէն, եւ ես պիտի չթերանամ զանոնք բաժնելու Ձերդ Սրբազնութեան հետ։

Հանեցէք ընդունի, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր եւ անձնուէր զգացումներու։

Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Խորհրդապահաբար Ձերդ Ամենապատուութեան կը ներկայացնեմ պատճէնը չորս Անդրկովկասեան Պետութիւններուն միջեւ կնքուած Ուխտին։¹³³ Պր. Խատիսեանն է որ դրկած է զայն ինծի *խիստ խորհրդապահաբար*, պատճէնին հետ այն նամակին, որ իր Պատուիրակութիւնն ըստ երեւոյթին հասցեագրած է զանազան Դաշնակից կառավարութիւններու։ Ան այս երկու փաստաթուղթերն ինծի տուաւ փաստելու համար երկու Պատուիրակութիւններու համագործակցութեան իր փափաքը։

Ձերդ Ամենապատուութեան մասնաւոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ [Ուխտին- Վ.Դ.] 7-րդ Յօդուածի վերջաւորութեան վրայ, ուր հարցը կը դրուի «Թուրքիոյ եւ Հայաստանի արդար հողամասային սահմանագծումին, իրենց փոխադարձ շահերուն համաձայն», առանց նոյնիսկ ականարկելու Միացեալ Նահանգներու Նախագահին կողմէ իրաւարարութեամբ հաստատուած սահմաններուն, ինչ որ կը վախճան թէ դիտաւորեալ բացթողում մըն է։ Այս երկու փաստաթուղթերուն ընդհանուր առմամբ բանաձեւումները վստահաբար տարբեր պիտի ըլլային, եթէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, փոխանակ անջատաբար գործելու, նախապէս համաձայնած ըլլար Ազգային Պատուիրակութեան հետ, ինչպէս որ պարտէր ընել, եթէ համաձայնութեան ծրագիրը կնքուած ըլլար։ Եւ այս իրողութեան մէջ յաւելեալ պատճառ մը կը գտնեմ ընդունելու առաջարկուած համաձայնութիւնը, ինչ որ ալ ըլլայ խորքին մէջ անձնական հակակրանքս, որ նկատի չ'առնուիր երբ հարցը կը վերաբերի մեր դատին շահերուն։ Հետագայ նամակով մը պիտի վերադառնամ այս Դաշնակցութեան Ուխտին, որուն բազմաթիւ կէտերը վտանգաւոր են մեզի համար եւ արժանի են մեր ամբողջական ուշադրութեան։

Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Ներփակ է նամակ մը, որ ստացայ Պր. Յակոբեանէ, որ Վիշիի մէջ կը դարմանուի։ Ան ցոյց կու տայ փաստարկներ, որոնք իր կարծիքով անհրաժեշտ կը դարձնեն ձեռք բերել համագործակցութիւն մը երկու պատուիրակութիւններուն միջեւ։ Ան կ'ապաւինի այն իրողութեան թէ այս համաձայնութեան նախագիծը ոչ մէկ կերպով կրնայ վատթարացնել ներկայ կացութիւնը եւ, ընդհակառակը, կրնայ միայն բարելաւել զայն։¹³⁴

¹³³ Տեսնել Յաւելում 121։

¹³⁴ Աւետում Յակոբեան իր 11 Յունիս թուակիրին մէջ կ'ըսէր.

«Վերջնական նախագիծին մէջ մարմնաւորուած բանաձեւերը կը նկատեմ ... ոչ միայն զոհացուցիչ եւ ընդունելի հիմք մը երկու Պատուիրակութիւններուն միջեւ համագործակցութեան, այլ նաեւ մեծ շահ մը ազգային լայն տեսանկիւնէ, ինչպէս նաեւ Ազգային Պատուիրակութեան կարգավիճակն ու իրաւունքները պաշտպանելու տեսակէտէ։

Այսպէս համոզուած ըլլալով ... բաւական շուարած էի ... անոր դէմ առաջ քշուած առարկութեամբ մը. այն՝ թէ առաջարկուած համաձայնութիւնը Ազգային Պատուիրակութեան կարգավիճակը խորհրդակցականէ կը վերածէ սոսկ խորհրդատուականի։ ... տեսակէտս դիրքորոշման վերաբերեալ ճիշդ հակառակն է...։ Առաջարկուած համաձայնութեամբ երկու Պատուիրակութիւնները դրուած են բացարձակ հաւասարութեան կարգավիճակի մէջ։ Արդ, այս

(ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ540–Ժ545, *ֆրանսերեն մեքենագիր*)

* * *

ԿՅՈՐԴ Ա.¹³⁵

Փարիզ, 2 Ապրիլ 1921

ՊԱՏՃԷՆ

Նորին Գերագանցություն Պր. Չարլզ Էվան Հիւզ
Պետական Քարտուղար – Ուաշինգթոն –

Պր. Պետական Քարտուղար,

Այն պահուն երբ Մեծն Ամերիկեան Հանրապետության կառավարությունը իր ձայնը լսելի կը դարձնէ պահանջելու համար մասնակցիլ Համաշխարհային պատերազմէն եւ անոր յաջորդած Դաշնագիրներէն ծագող հարցերուն լուծման, կու գանք յանուն հայ ժողովուրդին,- պատերազմի ընթացքին եւ անկէ ետք ամենէն աւելի զոհաբերած ժողովուրդին,- խնդրել բարձր պաշտպանութիւնը ձեր կառավարութեան: Մեր օրինական պահանջները՝ որոնք որոշ չափով բաւարարուած էին Սելվրի Դաշնագրին ստորագրութեամբ, կրկին հարցականի տակ կ'առնուին Լոնտոնի Խորհրդաժողովի առաջարկներէն եւ 9 Մարտ 1921-ի Ֆրանսեւթրքական Համաձայնագրէն ետք:

Սելվրի Դաշնագրով նախատեսուած Հայկական Պետութիւնը չէ իսկ նշուած Լոնտոնի մէջ թուրքերուն կատարուած առաջարկներուն մէջ, եւ հոն հարց դրուած է միայն Թուրքիոյ մէջ Հայոց Ազգային Տան մը մասին: Ստոյգ է թէ Անդրկովկասեան Հայաստանը ինկաւ Քեմալականներու եւ Պոլշեիկներու համատեղ հարուածներուն տակ, բայց ատիկա ոչինչով պէտք է արգիլէ,- մինչեւ որ Հանրապետութիւնը վերագտնէ իր անկախութիւնը,- որ Հայկական պետութիւնը այժմէն վերակազմուի միայն Թուրքիոյ հողամասերով, Միացեալ Նահանգներու Նախագահին իրաւարարութեամբ որոշուած սահմաններուն, կամ նոյնիսկ թելեւօրէն փոխուած սահմաններու մէջ:

Միւս կողմէ, թեւ Կիլիկիան էապէս հայկական երկիր է, Սելվրի Դաշնագիրը չէր ընդգրկած զայն Հայկական Պետութեան մէջ՝ անոր աշխարհագրական դիրքը նկատի ունենալով: Մենք համակերպած էինք զայն Օսմանեան գերիշխանութեան տակ ձգելուն՝ մենք մեզ սահմանափակելով Ֆրանսայի հոգատարութեան ներքեւ պարզ ինքնավար վարչաձեւի մը պահանջով:

Հաշուի բնաւ չէ առնուած այս այնքան համեստ եւ այնքան օրինական պահանջը, որուն իրականացումը

պայմաններուն ներքեւ ... չեմ տեսներ Ազգային Պատուիրակութեան իրաւունքներուն եւ լիազօրութիւններուն տուժումը այսպիսի համաձայնութեամբ:

Ես մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայեմ այն նախատեսութեան, որմով բոլոր հարցերը, առանց բացառութեան, պիտի ենթարկուին երկու Պատուիրակութիւններու համատեղ քննարկման եւ վաւերացման, քանի որ, ակնյայտօրէն, ինչ որ կը պատահի Ռուսական Հայաստանի մէջ կամ անոր, իր ազդեցութիւնը պէտք է ունենայ Թրքական Հայաստանի վրայ եւ փոխադարձաբար:

Առաջարկուած համաձայնութեամբ ապահովուած ուրիշ կարեւոր կէտն մըն է երկու Պատուիրակութիւններու անդառնալի յանձնառութիւնը չմերժելու Սելվրի Դաշնագրին նախատեսած սահմաններուն մէջ 4 Նահանգներուն նկատմամբ Ազգին պահանջը, բացի, անշուշտ, ընդհանուր հաւանութեամբ...» (ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ555–Ժ557, *անգլերէն մեքենագիր*):

¹³⁵ Հիւզի ուղղուած այս նամակը ատենին հրատարակուած է Փարիզի «Ապագայ» շաբաթաթերթին մէջ (11 Յունիս 1921, 26): Ներկայ թարգմանութիւնը կատարած ենք ուղղակի արխիւային վաւերագրէն:

միայն կրնայ փրկել կեանքն ու երաշխաւորել մտաւոր եւ նիւթական զարգացումը մեր հայրենակիցներուն, որոնք պատերազմէն առաջ կը կազմէին բնակչութեան մեծամասնութիւնը եւ այսօր վերադարձած են այս շրջանը՝ աւելի քան 150,000 թիւով եւ կրկին կազմելու բուն Կիլիկիոյ մեծամասնութիւնը:

Վերջին Փրանսեւթքական Համաձայնագրով ամբողջ Կիլիկիան,- նոյնիսկ Սէվրի Դաշնագրով Փրանսայի ձգուած մասը,- վերստին դրուած է Օսմանեան գերիշխանութեան ներքեւ: Այս համաձայնագիրը կը տրամադրէ ամբողջ Կիլիկիոյ պարպումը կարճատեւ. իրաւ է թէ ան կը պարունակէ փոքրամասնութիւնները պաշտպանելու յանձնառութիւնը՝ կատարուած Քեմալական թուրքերու կողմէ, որոնք յարգեցին ո՛չ Չինադադարը, ո՛չ ալ Սէվրի Դաշնագիրը, բայց ոչ մէկ ազդու եւ իրական երաշխիք նախատեսուած է [հոն], քանի որ բոլոր թուրք պաշտօնեաները պիտի պահպանուին եւ ծրագրուած ոստիկան զօրքն ինքնին պիտի մնայ թրքական հրամանատարութեան ներքեւ, որուն տրամադրութեան տակ պիտի դրուին պարզապէս քանի մը ֆրանսացի սպաներ: Կասկած չկայ թէ Ուրֆայի, Այնթապի, Մարաշի, Հանքիւնի եւլն. կոտորածները, զորս ամերիկացի միսիոնարները, ականատեսներ, կրնան վկայել, անպայման պիտի կրկնուին առաջին իսկ պատեհութեամբ:

Արդարութեան վեհ իստալը, որ Միացեալ Նահանգները մղեց մասնակցելու պատերազմին եւ յաղթութեան, իր միսիոնարութիւններուն քաղաքակրթական մեծ դերը, իր դպրոցներն ու ամէն կարգի հաստատութիւնները Փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի մէջ ձեր կառավարութեան կ'ընձեռեն Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հայաստանի վերաբերող հարցերու լուծման մասնակցելու բոլոր իրաւունքները: Բարեգործութեան անհամեմատելի թափը, որ մեր հայրենակիցներուն նկատմամբ ինքզինք դրսեւորեց Միացեալ Նահանգներու մէջ, երաշխիք մըն է թէ ձեր կառավարութիւնը թոյլ պիտի չտայ որ հայերը, Դաշնակիցներու կողքին կռուած ըլլալէ ետք, իրենց կատարած անսահման զոհողութիւններէն ետք, ըլլան միակը որ չստանան իրենց անկախութիւնը ազատագրութեան այս պատերազմէն ետք, որ հայրենիք մը պարգեւեց այնքան ուրիշներու:

Հանցելք ընդունիլ, Պարոն, հաւաստիքը բարձր յարգանքիս:

Նախագահ
Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուի 7, թղթապանակ NM101, Ժ546–Ժ548, *Քրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՅՈՐԴ Բ.

ՊԱՏՃԷՆ

Փարիզ, 6 Յուլիս 1921

Խորհրդապահական

Պարոն

Ի տես բանակցութիւններուն, որոնք ներկայիս կը շարունակուին Արեւելեան Հարցին լուծման համար, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, իր Կառավարութեան պատուէրով, կը հաւատայ թէ պարտաւոր է Ձերդ Գերագանցութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալ նկատումներուն վրայ՝

Հայ ազգը, որ իր դարաւոր տառապանքներուն գնով, ինչպէս նաեւ այն զոհողութիւններուն զորս ինքզինքնին պարտադրեց վերջին պատերազմի ընթացքին՝ Դաշնակիցներու դատին հաւատարիմ մնալու համար, ստացած ըլլալով Հայաստանի ճանաչումը որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն եւ անոր քաղաքական միասնութիւնը Սէվրի Դաշնագրին հանդիսաւոր արթին միջոցով՝ կը նկատէ այս արթը որպէս իր միակ միջազգային կանոնագրութիւնը եւ իր ազատագրութեան Հռչակագիրը: Ո՛չ մինչեւ հիմա Թուրքիոյ կողմէ տոյն դաշնագրին չվաւերացուիլը, ո՛չ առանց դրդապատճառի Հայաստանի դէմ անոր շղթայազերծած յարձակումը, ո՛չ Հանրապետութեան հողամասերը պոլշեիկներու ներխուժումը, ո՛չ իսկ Լոնտոնի վերջին Խորհրդաժողովի ընթացքին նախատեսուած փոփոխութիւնները բնոյթը չունին անվաւեր դարձնելու Հայկական Պետութեան անկախութեան սկզբունքը:

Իրօք, եթե Թուրքիա, իր կողմէ ընդունում իրաւարարութեան բերումով, փոխանակ պարպելու իր անբնական դարձուցած Հայկական նահանգները,- որոնց հարիւրաւոր հազար հաշուող հայ բնակիչները տարիներէ ի վեր կը գտնուին մեծագոյն տագնապի մէջ Հանրապետութեան նեղիկ հողամասին մէջ եւ անձկութեամբ կը սպասեն այն օրուան, երբ պիտի կարենային վերադառնալ իրենց տունները,- եթե Թուրքիա, կ'ըսենք, նախընտրեց կրկին յարձակիլ Հայաստանի վրայ եւ պարտադրեց որ ան ստորագրէ, իր սուրին տակ, նոր դաշնագիր մը (որ, արդէն մերժուած էր Լոնտոնի Խորհրդաժողովի ընթացքին), այս իրողութիւնը իրաւունք չի տար անոր եւ ոչ մէկ կերպով կը փոխէ հիմքը այս երկրին [Թուրքիոյ- Վ.Ղ.] հետ մեր յարաբերութիւններուն, որ մեզի համար ուրիշ ոչինչ է քան Սէվրի Դաշնագիրը:

Միւս կողմէ, Պոլշէիկ վարչակարգի հաստատումը, բիրտ ուժով պարտադրուած Հայաստանի մէկ մասին, հիմք չի տար փոխելու անոր միջազգային կարգավիճակը, յատկապէս անոր համար որ պոլշէիկեան ներխուժման իրողութեամբ հայկական օրինական կառավարութիւնը չդադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ, եւ թէ, ներկայիս իսկ հաստատուած՝ Գորիսի մէջ, Չանգեզուր, Խորհրդարանով եւ բանակով, ան իր տիրապետութեան տակ կը պահէ հայկական հողամասին մէկ երրորդը եւ մնայուն հաղորդակցութեան մէջ է իր պատուիրակութեան հետ: Պոլշէիկ վարչակարգը պիտի անհետի թէ՛ Հայաստանէն եւ թէ՛ միւս Կովկասեան Հանրապետութիւններէն, անմիջապէս որ քաղաքական իրադարձութիւնները պոլշէիկներուն հարկադրեն հեռանալ Կովկասէն:

Ինչ կը վերաբերի Լոնտոնի մէջ նախատեսուած փոփոխութիւններու նախագիծին, նկատի ունենալով Թուրքիոյ հայոց համար ազգային տան մը ստեղծումը՝ այս երկրին արեւելեան սահմաններուն վրայ, Հայկական Կառավարութիւնը, խռոված՝ տեսնելով թէ նախագիծով լքուած կ'ըլլայ Անկախ Պետութեան սկզբունքը այլապէս չորոշուած ազգային տան մը համար, մեզ կը պարտաւորեցնէ Ձերդ Գերագանցութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել այն իրողութեան վրայ թէ ազգային տան մը ստեղծումը ակնյայտօրէն ներհակ է Սէվրի Դաշնագրով որդեգրուած ազատ եւ անկախ Հայկական Պետութեան յոյսերին: Հետեւաբար, Սէվրի Դաշնագիրը մեզի համար կը մնայ միակ իրաւական փաստաթուղթը որ կը վարէ Հայաստանի յարաբերութիւնները Թուրքիոյ հետ:

Վերոնշեալը ներկայացնելով Դաշնակից Տէրութիւններու ուշադրութեան, իրենցմէ կը խնդրենք որ հաճին նկատի ունենալ հետեւեալ միջոցներուն նպատակայարմարութիւնը՝

1°- Դաշնակից Տէրութիւնները, որոնք Պաշտպան Տէրութիւններու դերը ստանձնած են Հայաստանի նկատմամբ, Թուրքիոյ պէտք է ծանուցանեն թէ ան պարտաւոր է ճանչնալ, ինչպէս Դաշնակից Տէրութիւնները արդէն ճանչցած են, միացեալ Հայաստանը որպէս Ազատ եւ Անկախ պետութիւն (Յօդուած 88, Սէվրի Դաշնագիր):

2°- Ի նպաստ Թուրքիոյ Սէվրի Դաշնագրի ոչ մէկ փոփոխութիւն կրնայ նկատի առնուիլ առանց Հայկական Հարցին վերջնական որոշման՝ Սէվրի Դաշնագրին ոգիով:

3°- Եթէ պատահի որ ընթացիկ պայմանները հարկադրեն կարիքը Հայաստանի համար Նախագահ Ուիլսոնի իրաւարարութեամբ գծուած սահմաններու մի քանի փոփոխութիւններու, Դաշնակից Տէրութիւններն իրենք է որ պիտի որոշեն այդ փոփոխութիւնները, ինչպէս արդէն ըրած են պատերազմին հետեւանքով ստեղծուած բոլոր միւս պետութիւններուն համար, առանց պատասխանատու կարգելու որեւէ հաստատութիւն, որպէսզի կնճիռին երկարաձգումով բաց դուռ չձգուի նոր բարդութիւններու առջեւ:

4°- Թուրքիոյ պիտի առաջարկուի որ ինքն իր կողմէ պարպէ այդպէս սահմանագծուած հողամասերը եւ գտնոյք դնէ Դաշնակից Տէրութիւններու տրամադրութեան ներքեւ: Այդ հողամասերու ժամանակաւոր վարչութիւնը կախում պիտի ունենայ նոյնիքն Դաշնակից Տէրութիւններէն:

Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը յուսայ որ այս նիւթին շուրջ որոշում կայացնելէ առաջ, Դաշնակից Տէրութիւնները պիտի ուզեն անոր պատեհութիւն տալ ինքզինք լսելի դարձնելու որպէս Սէվրի Դաշնագրի համատեղ ստորագրող:

Ան նոյնպէս կը յուսայ որ Դաշնակից Տէրութիւնները իրենց հոգածութեամբը հանդէպ նորածին պետութեան, որուն ստեղծման հաւատացած էին, զայն պիտի չլքեն այն վճռորոշ հանգրուանին, ուրկէ ան կ'անցնի, եւ բարի պիտի գտնուին վերոնշեալ ներկայացումը նիւթ դարձնել լուրջ եւ բարեացակամ նկատառման:

(ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ562–Ժ565, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 19 Յուլիս 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ամերիկա ժամանելուս՝ ինծի պարտք համարեցի Ձերդ Ամենապատուութեան, ինչպէս Պատ. Համագգային Խորհուրդին եւ Ազգ. Պատուիրակութեան ջերմագին շնորհակալութիւնները յայտնել թէ՛ նախագահ Հարտինկի եւ թէ՛ ուրիշ Ամերիկացի քաղաքական անձնաւորութեանց, այն հոգածութեան համար զոր մինչեւ այսօր ցոյց տուած են մեր ազգային դատին եւ մեր ժողովուրդին նկատմամբ: Անշուշտ այս առթիւ չէի կրնար մոռնալ նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Մարմինը, որ այնքան բարերար դեր մը կը խաղայ Հայ ժողովուրդին համար, եւ որուն մօտ ալ կրկնեցի Ձեր եւ Համագգային Խորհուրդին շնորհակալութիւնները:

Թէ՛ նախագահ Հարտինկին ու միւս քաղաքական անձնաւորութիւններէն եւ թէ՛ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Մարմնէն խնդրեցի այս առթիւ՝ յանուն Ձերդ Ամենապատուութեան ու Պատ. Համագգային Խորհուրդին եւ յանուն Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէսզի ըստ առաջնոյն տակաւին ժամանակ մըն ալ շարունակեն իրենց քաղաքական ու նիւթական աջակցութիւնը, մինչեւ որ Հայկական խնդիրը իր բարւոք լուծման հասնի: Այս պատեհութեամբ նկարագրեցի իրենց այն տխուր վիճակը, որուն մատնուած է մեր ժողովուրդը գրեթէ ամէն տեղ, քաղաքական իրաց բերմունքով. վիճակ՝ որ կրնայ բոլորովին աղիտալի դառնալ իրեն՝ եթէ երբեք անմիջական կերպով օգնութեան չհասնուի:

Ուրախ եմ, Ամեն. Ս. Հայր, յայտնելու Ձեզի եւ Պատ. Համագգային Խորհուրդին, թէ այս մասին կատարած դիմումներս ապարդիւն չմնացին, եւ միանգամայն ամէն կողմէ խոստումներ եղան այս ճգնաժամային կացութեան մէջ անօգնական չձգելու Հայ ժողովուրդը, եւ անոր ճակատագրին լաւագոյն կերպով մը սահմանման աջակցելու: Մասնաւորաբար Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Մարմինը խոստացաւ շարունակել իր բարերար դերը Հայ ժողովուրդին մօտ, կարելի եղածին չափ լայնօրէն, ամոքելու համար մեր ժողովուրդին մէջ տիրող կարօտութիւնը, որու մասին ամենէն լաւատեղեակ եւ ամենէն հոգածու կազմակերպութիւնն է արդէն: Այս հգօր եւ բազմաճիւղ Մարմնին մեծ ազդեցութիւնն ու նշանակութիւնը Ամերիկայի մէջ մանաւանդ կարելի է ըմբռնել: Կազմակերպութեան Նիւ Եորքի կեդրոնատեղիին մէջ աւելի քան հարիւր պաշտօնեաներ տեսայ, եւ ասիկա առիթ մը եղաւ ինծի որ ականատես ըլլամ իրենց մեղուաջան աշխատութեան ու քաջալերեմ իրենց եռանդը: Նպաստամատոյցին ընդհանուր-քարտուղար Պ. Վիքրի հաւանաբար Պոլիս հասած է հիմա: Կը յուսամ որ նոյն խոստումը՝ յանուն Նպաստամատոյց Մարմնին՝ կրկնած է Ձերդ Ամենապատուութեան, եւ անոր գործադրութեան ալ ձեռնարկած:

Առ հասարակ՝ առաքելութեանս նպատակը կազմող դիմումները զորս կատարեցի Ամերիկայի պաշտօնական շրջանակներուն մօտ, յաջողութեամբ պսակուեցան: Պատուիրակութեան կողմէ անոնց մասին կարելի մանրամասնութեամբ կը գրուի Ձեզի: Թերեւս ժամանակ մըն ալ մնալով կարենայի աւելի օգտակար դառնալ, բայց ստիպուեցայ վերադարձս փութացնել Վսեմ. Փաշային մէկ հեռագրին վրայ, որով կը ծանուցանէր թէ Գերագոյն Խորհուրդը Յուլիս 10-ին նոր նստաշրջան մը պիտի գումարէ այստեղ. նստաշրջան՝ որուն ընթացքին Հայկական Հարցն ալ պիտի ելլէ սեղանի վրայ, եւ որուն առթիւ իմ ներկայութիւնս անհրաժեշտ կը նկատէր Պատուիրակութիւնը: Փարիզ վերադարձիս, սակայն, յայտնի եղաւ թէ Գերագոյն Խորհուրդի նստաշրջանին գումարման թուականը դեռ հաստատ կերպով չէ որոշուած եւ մօտալուտ ալ չի թուիր: Առ այս՝ անհրաժեշտ տեղեկութիւնը յարմար ատենին կը ստանաք անշուշտ Պատուիրակութենէն:

Ուրիշ խնդիր մը, որ իմ բացակայութեանս միջոցին ծագեր եւ հրատապ համեմատութիւն մը ստացեր է, երկու պատուիրակութեանց միացման հարցն է, որ այս պահուս բանակցութեանց առարկայ դարձած է այստեղ: Անշուշտ Պօղոս փաշա այս խնդիրը մանրամասնութեամբ հաղորդած է Ձերդ Ամենապատուութեան, եւ կը յուսամ որ արդէն իսկ կը քննէք զայն այդտեղ, Համագգային Խորհուրդին հետ, իր բոլոր կողմերով, նկատի

առնելով անոր ամբողջ փափուկ եւ կնճռոտ հանգամանքը, եւ չէք ուշանար Պատուիրակութեան հասցնելու Ձեր կարծիքն ու նկատողութիւնները:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, Տուփ 1, Մ111, Թ947-1000, Թ979-Թ980, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 130

20 Յուլիս 1921¹³⁶

Անձնական եւ մտերմական

Վսեմաշուք
Պօղոս Փաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիկ

Ստացայ Ձեր Վսեմութեան 30 Յունիս կրկին եւ 1 Յուլիս նամակները, որոնց մտերմական մասին կը փութամ պատասխանել միեւնոյն ձեւով եւ անձնական հանգամանքով:

Նախ անշուշտ պիտի ներէք որ դիտել տամ թէ ես անձնապէս Ձեր Վսեմութեան բոլորովին յոռետես տեսութիւնները չեմ բաժներ, առանց բոլորովին Ձեր տարակոյսները անարդարանալի գտնալու:

Գործին անսովոր երկարութիւնը ու շարունակական ձախողումները թերեւս Ձեր Վսեմութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ըրած են եւ ձանձրոյթը որոշ չափով դեր մը կատարած է Ձեր <յոռետես> տրամադրութիւններ ունենալուն համար:

Վերջին օրերս պատահած դէպքերն, ինչպէս ցոյց կու տան, Արեւելքի Խնդիրը վերստին սեղանի վրայ պիտի բերեն եւ Համաձայնական Պետութիւնները պիտի հարկադրուին կրկին զբաղիլ անով: Սակայն այս անգամ Լոնտոնի Խորհրդաժողովին մէջ տիրող մտայնութիւնը հաւանական չէ որ նոյնը մնացած ըլլայ, վասնզի հիմա Արեւելքի Խնդիրը հիմնական շրջափոխութեան մը պիտի ենթարկուի զինուորական կացութեան փոփոխութեամբ, որուն կը հաւատանք թէ ականատես պիտի ըլլանք քիչ օրէն:

Ձեր հրաժարելու մտադրութիւնը եթէ գործադրէք, մեծ սխալ մը պիտի ըլլայ: Ձեր Վսեմութեան ներկայութիւնը ի գլուխ Ազգ. Պատուիրակութեան՝ անոր համար մասնաւորապէս կարելոր է, վասնզի Ձեզի եղած են շատ մը խոստումներ, որոնք այսօր մոռնալ կ'ուզեն եւ որ սակայն մենք պէտք չէ առիթը փախցնենք յիշեցնելու երբ հարկը ներկայանայ:

Ձեր Վսեմութիւնը թերեւս խիստ կ'ազդուի, երբ խոստմնազանցներն իրենց երեսը կը ծածկեն, վախճալով որ իրենց խոստումները կը յիշեցնէք, եւ ասոր համար թերեւս կը սրտնեղիք: Սակայն Ձեր Վսեմութիւնը կրնայ

¹³⁶ Չաւէն Պատրիարք նոյն ամսաթուով երկրորդ կարճառօտ նամակ մըն ալ ուղղած է Պօղոս Նուպարի, գրելով. «Ներփակ կը գտնէք հասցէ մը որ դիւրութեան համար կը ղրկենք Ձեր Վսեմութեան, որպէսզի Ձեր պէտք տեսած նամակները մեզի ղրկէք այս հասցէին յանձնարարեալ եւ կրկին պահարաններով, որոնք անշուշտ պէտք է ըլլան անթափանց եւ առանց Ազգ. Պատուիրակութեան տպագիր վերտառութիւններուն:

«Այս կարգադրութիւնը ընելու անհրաժեշտ պէտք տեսայ որպէսզի աւելի ազատօրէն արտայայտուինք եւ Ձեր նամակները գերծ մնան հաւանական հետաքրքրութիւններ» (Տուփ 11, թղթապանակ՝ Ամենապատիւ սրբազան, ենթաբաժին 84-113, էջ 110, *հայերէն ձեռագիր*):

ժամանակի մը համար ունէլ պատրուակով մը,- ինչպէս անձնական տկարութեան եւայլ,- բացակայիլ Բարիզէն՝ առանց ձգելու Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահութիւնը եւ օգտուիլ իր գործակիցներէն, մանաւանդ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանէն, որ իբր նոր դէմք մը կրնայ կատարել յանուն Ազգ. Պատուիրակութեան կատարուելիք դիմումները՝ առանց հանդիպելու այն դժուարութիւններուն, որոնց Ձեր Վսեմութիւնը կը կարծէ թէ կը հանդիպի, վասնզի կարգ մը մարդիկ խոյս կու տան Ձեր Վսեմութեան պատահելէ այն վախով թէ իրենց հին խոստումները պիտի յիշեցնէք:

Արդէն ժամանակի մը համար կը կարծուի թէ սպասողական վիճակ մը պիտի տիրէ եւ հետեւաբար կրնայ այսպիսի վիճակ մը չվնասել գործին:

Միայն սա ճշմարտութեան պէտք է համոզուինք թէ՛ ինչ որ ալ ըլլայ, պէտք է այնպիսի դիրքի մը վրայ գտնուինք, որ ի պահանջել հարկին <անմիջապէս> կարենաք Ազգ. Պատուիրակութեան գլուխը գալ առանց նոր մանտայի:

Ազգին շահը անկեղծօրէն եւ համոզումով կ'ըսեմ թէ այս կը պահանջէ: Եթէ այսօր քաշուիք եւ յառաջիկային նորէն պէտքին ատեն զՁեզ վերակոչել ուզենք Ազգ. Պատուիրակութեան գլուխը, գուցէ դժուարութիւններու կամ զանազան արգելքներու հանդիպինք եւ Ձեր դիրքը ճանչցնել դժուար ըլլայ:

Ասոր համար ազգային շահերու տեսակէտով անձնապէս կը խնդրեմ որ հրաժարելու մտադրութիւնը մէկ կողմ թողուք:

Այս առթիւ, խիստ մտերմօրէն ինծի թոյլ տուէք ըսելու թէ ազգային վարչական մարմնոց, պաշտօնական եւ անպաշտօն անհատներու հետ իմ ունեցած առօրեայ եւ մշտակայ յարաբերութիւններուս վրայ հիմնուած, ի վիճակի եմ յայտարարելու թէ Ձեր հրաժարելու պարագային պիտի ստեղծուի վիճակ մը, որուն Ձեր Վսեմութիւնն ալ բնաւ չի բաղձար, վասնզի կարելի չէ ընդհանուր համամտութիւն մը առաջ բերել կամ ստուար մեծամասնութեան մը անսահման վստահութեամբը մէկը պաշտօնի կոչել:

Առհասարակ անձերու վրայ խոշոր տարակարծիքութիւններ գոյութիւն ունին կամ զանազան արգելքներ ու դժուարութիւններ <...> կան, բան մը Ձեր Վսեմութեան անձին դէմ գրելթէ ոչ որ չունեցաւ անցեալին մէջ, եւ ոչ որ ունի ներկայիս, եւ հաւանական ալ չէ որ մէկը ունենայ ապագային:

Կուսակցական տեսակէտով աննշան փոքրամասնութիւն մը *ձեռնպահ մնաց* վերջին անգամ Ձեր ընտրութեան միջոցին. բայց ինչպէս ծանօթ է, անձնապէս ոչ որ համարձակեցաւ ուրանալ Ձեր անձնական արժանիքները կամ Ձեր Վսեմութեան զլանալ ունէլ նոյնիսկ արհամարհելի պատրուակով մը՝ իր վստահութիւնը:

Այս պարագան Ձեր խորին ուշադրութեան կը յանձնեմ:

Յետոյ Ձեր Վսեմութեան դիտել կու տամ թէ փոխանցման շրջանի մը մէջ ենք, ինչպէս բոլոր երեւոյթները ցոյց կու տան, եւ այս շրջանին մէջ մեծ սխալ մը պիտի ըլլար Ձեր Վսեմութեան կողմէ այնքան խորապէս ուսումնասիրուած, եւ այնքան ձեռնհասութեամբ առաջ տարուած դատ մը ճամբուն վրայ ձգել ու լքել:

Պ. Ահարոնեանի գտած ընդունելութիւնը եւ քաջալերութիւնը իր քաղաքականութեան եւ ընթացքին համակիր բարձր շրջանակներու կողմէ կը կարծենք թէ վերջնական ու վճռական նշանակութիւն մը չի կրնար ունենալ, որքան ատեն որ միեւնոյն քաղաքականութիւնը չեն ընդգրկած Մանշի միւս եզերքը գտնուող աշխարհի քաղաքականութեան վարիչները:

Եւ տակաւին յայտնի չ]է թէ վերջին խօսքը որուն պիտի ըլլայ:

Ամէն պարագայի մէջ, հիմա Արեւելքի մէջ պատահած դէպքերը Ձեր Վսեմութիւնը պէտք է խրախուսեն, որովհետեւ դէպքերը յոյս ունինք թէ ստացած են այնպիսի երեւոյթ մը, որ քաղաքականութեան նժարը հակած է դէպի այն կողմ, որուն վրայ Ձեր Վսեմութիւնը աւելի մեծ հաւատք կը տածէ եւ որ մինչեւ հիմա գէթ անկէ ունէլ յուսախաբութիւն չէ կրած:¹³⁷

Մենք կը կարծենք թէ արտաերկրեայ կառավարութեանց ընծայուած պաշտպանութիւններ եւ աջակցութիւններ դրական եւ ոչ մէկ արդիւնք կրնան առաջ բերել եւ ոչ ալ նշանակութիւն մ'ունենալ:

Իրականութիւնը եւ երկրին մէջ տիրող կացութիւնը քաջալերական չէ այսօր այդ երազներու իրականացման եւ Արեւելքի տագնապին լուծումը կարելի չէ փնտռել անիրագործելի եւ երագային համաձայնութիւններով, որոնք կրնան ճանչնալ մեծ ոյժերը, սակայն որչափ ատեն որ բռնի գործադրութեան դնելու յօժարութիւնը ցոյց

¹³⁷ Հաւանաբար կ'ակնարկուի «Մանշի միւս եզերքը գտնուող» Մեծն Բրիտանիան:

չտան, անարժեք թուղթի կտորներ մնալու դատապարտում են:

Հետեւաբար Ազգ. Պատուիրակութեան գործունէութեան շրջանը փակուած կարծել ճիշդ չէ:

Ընդհակառակը դեռ շատ մեծ դեր մը ունի անիկա կատարելիք:

Ձեզի խրախուսելու համար չէ որ այս տողերը կը գրեմ, այլ անձնական անկեղծ համոզումներս են ասոնք, որոնց կը յուսամ թէ Դուք ալ իրաւունք պիտի տաք եւ պիտի հրաժարիք ազգովին Ձեզի վստահուած պաշտօնը ձգելու գաղափարէն:

Յուսահատութիւնը ի բաց վանեցէք, եւ սրտապնդուեցէք: Վստահ եղէ՛ք թէ ինչպէս ես, նոյնպէս նաեւ ամբողջ հայ ազգը միշտ կ'աղօթէ Ձեր ջանքերուն արդիւնաւորման եւ աշխատութեանց պսակման համար, որոնք ուրիշ նպատակ չունին եթէ ոչ ապահովել արդարութեան եւ ճշմարտութեան յաղթանակը:

Դո՛ւք, Վսեմաշուք Տէր, այս վսեմ գաղափարներուն զինուորն էք, քիչ մը եւս քաջութիւն ունեցէ՛ք պայքարը շարունակելու, իբր ներկայացուցիչը ազգի մը, որ տառապեցաւ, սակայն այդ տառապանքին մէջ գիտցաւ նաեւ բարձր մնալ եւ չընկճուիլ:

Ընդունեցէք, Վսեմաշուք Տէր, այս ամթիւ եւս, իմ խորին յարգանքներս եւ սրտագին շնորհակալութիւններս:

Ողջունիւ եւ օրհնութեամբ
Աղօթարար
Զաւէն Արքեպ.

(Տուփ 11, թղթապանակ՝ Ամենապատիւ սրբազան, էջ 103–109, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 131

Փարիզ, 21 Յուլիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ere Nouvelle-ի յօդուածին մէջ, որ Ձերդ Ամենապատուութեան դրկեցի ընթացիկ ամսոյս 13-ի նամակովս, Պր. Վիքթոր Պէրար կը գրէր թէ Պր. Պրիան Ծերակոյտի Արտաքին Գործերու եւ Ելեւմուտքի միացեալ Յանձնաժողովներուն յայտարարէր է որ Ֆրանսական կառավարութիւնը պաշտօնական յանձնառութիւններ կատարած էր ոչ միայն իր Դաշնակիցներուն, այլ նաեւ իր գործակիցներուն [առջեւ], երբ Պր. Զլեմանսօ պահանջած էր Կիլիկիոյ յանձնումը Ֆրանսայի զինուորական գրաման: Վերջինս այնուհետեւ յանձն առած էր Կիլիկիան գրաւել՝ երաշխաւորելու համար կեանքը եւ ինչքը փոքրամասնութիւններուն եւ յատկապէս հայոց: Եւ Պր. Պէրար կ'աւելցնէր թէ երբ ներկայ կառավարութիւնը յայտարարած էր Կիլիկիան պարպելու իր դիտաւորութիւնը, ո՛չ միայն Լոնտոնի կառավարութիւնը -Քէ տ'Օրսէին յիշեցուցած էր 1919-ի Սեպտեմբերին կատարուած պաշտօնական յանձնառութիւնները, այլ թէ ամերիկեան ազդարարութիւն մը կը թուէր եկած ըլլալ միանալու Լոնտոնի յիշեցումներուն:

Այս կերպ ներկայացուած՝ Պր. Պրիանի յայտարարութիւնը կարծէք կը հաստատէր Ֆրանսայի կողմէ այս յանձնառութիւններուն գոյութիւնը. եւ մենք առաւել եւս ուրախ էինք որ Պր. Պէրար մեզի հեռաձայնեց մեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու իր յօդուածին եւ Պր. Պրիանի կողմէ իր ներկայութեան Ծերակոյտի երկու գումարուած յանձնաժողովներուն կատարած խոստովանութեան կարեւորութեան վրայ:

Բայց հարցը կրկին քննարկուած ըլլալով չորս օր անց (Յուլիս 12) Ծերակոյտի լիագումար նիստին մէջ, եւ Պր. Պէրար ակնարկած ըլլալով այս յանձնառութիւններուն, զորս իր ըսելով գտած էր անգլիական եւ ամերիկեան թերթերու մէջ, եւ խօսքը Պր. Պրիանի ուղղելով ըսած ըլլալով. «Դուք Առաջին Պալատին մէջ հասկցնել տուիք թէ գանգատներ ստացած էիք Դաշնակիցներէն: Ամերիկացիները իրենց լրագրերուն մէջ կ'ըսեն թէ իրենց դիտողութիւնները միացուցած են անգլիական նկատողութիւններուն», Պր. Պէրար հետեւեալ կտրուկ պատասխանը ստացաւ Պր. Պրիանէ. «Ատիկա ճիշդ չէ»:

Եւ աւելին, Պր. Պրիան խօսք առնելով բառացիօրէն աւելցուց՝

«Լսեցի Պր. Պէրարը: Նոյն երկու շաբթուայ ընթացքին երկիցս, Յանձնաժողովի մը [քննարկումներու] աւարտին, ուր կրնայիք ազատօրէն տեսակէտներ փոխանակել, հանդիպեցայ իրեն: Ան ինծի ոչինչ հարցուց տուեալ ժամանակի մը Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ հայոց նկատմամբ կատարուած յանձնառութիւններու մասին: Միայն այսօր է որ բեմէն կը լսեմ իր արտայայտած անորոշ, անճիշդ մտահոգութիւնները հաւանական յանձնառութիւններու մասին: Ես տեղեակ չեմ որեւէ նման բնոյթի յանձնառութենէ, եւ Արեւելեան այս քաղաքականութեան մէջ, ինչպէս իր ամբողջ քաղաքականութեան, Ֆրանսա ցոյց պիտի տայ մեծագոյն անկեղծութիւնը, մեծագոյն ուղղամտութիւնը»:

Հերքումը հետեւաբար, մեկին է եւ Պր. Պէրար ինծի տուած է ապացոյց իր սովորական թերեւամտութեան, որմէ տուած ենք մէկէ աւելի անգամ: Փորձեցի զինք տեսնել բացատրութիւն մը ունենալու համար, բայց խուսափեցաւ բնականաբար:

Պր. Պրիանի Ծերակոյտին ուղղած ճառին մէջ կայ հատուած մը, որ մասնաւորապէս արժանի է միտ դնելու. ատիկա այն է, ուր կ'ըսէ.

«Երբ հարցը վերաբերեցաւ Թուրքիոյ անհետացման,- եւ կար պահ մը, ուր ան պատերազմէն յառաջացած հարց էր,- պէտք եղաւ գիտնալ թէ ո՞ր Տէրութիւնները իրենց միջեւ պիտի բաժնէին կայսրութիւնը: 1916-ի Համաձայնութիւններուն մէջ, իմ նախագահութեամբ բանակցութիւններուն ընթացքին, կը հաւատայի թէ ճիշդ մեկնաբանած էի Ֆրանսայի անյիշելի իրաւունքները, անոր համար պահանջելով ո՛չ միայն Սուրիոյ վրայ հոգատարութիւն, այլ [նաեւ] անսահմանօրէն աւելի ընդարձակ իրաւունքներ: Ատոնք տրուած էին, եւ յետոյ, հետագային, խաղաղութեան բանակցութեան խաղերով, պատահեցաւ որ Ֆրանսայի բաժինը տակաւ նուազի ձեզի ծանօթ համեմատութիւններուն: Հարցը չի վերաբերիր ամբաստանելու. հարցը չի վերաբերիր ըսելու եթէ երբեք «ատիկա ուրախալի բան է»:

Այս յայտարարութիւնը բացայայտիչ է թէ Ֆրանսա, 1916-ին, ճիշդ այն պահուն երբ մեզմէ Կամաւորներ խնդրեց Կիլիկիոյ ազատագրման համար, վճռած էր զայն առնել իր հոգատարութեան ներքեւ:

Ծերակոյտի 12 Յուլիսի այս նիստէն, ինչպէս նաեւ Պալատի 11 Յուլիսի նիստէն, ի յայտ կու գայ թէ ո՛չ միայն կառավարութիւնը որոշած է պարպել Կիլիկիան եւ կարելի արագութեամբ Դաշինք կնքել Անկորայի հետ, այլ [նաեւ] թէ երկու Պալատները միաբան են զայն պահանջելու մէջ:

Պր. Պրիանի ճառերը, զորս Ձերդ Ամենապատուութիւնը պիտի ընթերցէ երկու պաշտօնաթերթերուն մէջ, զորս կը դրկեն Իրեն, այս կէտին շուրջ ոչ մէկ կասկած կը թողուն: Բայց ինչ որ սարսափելի է մեզի համար, այն է թէ Անկորայի հետ նոր համաձայնագիր մը կնքելու այս աճապարանքին մէջ Ֆրանսա կը նահանջէ ամէն զիջումի առջեւ եւ թուրքերուն կը թողու ամէն բան Կիլիկիոյ մէջ: Ձերդ Ամենապատուութիւնը այստեղ պիտի գտնէ Eclair-էն կտրօն մը,- որ գրուած ըլլալով Պր. Պրիանի բարեկամներու կողմէ իրազեկիչ է,- որ կու տայ պայմանները այն համաձայնութեան, որուն Պր. Պրիան հասած ըլլալու էր Պէքիր Սամիի եւ Տոքթոր Ռեշատի հետ: Ֆրանսա անով պիտի ընդունէր Անկորայի բոլոր պայմանները: «Ան պիտի հրաժարէր Եռակողմ Համաձայնագրէն եւ Կիլիկիան պիտի դադրէր ֆրանսական ազդեցութեան գօտի ըլլալէ. նոյնիսկ Խառն Ոստիկան Զօրք պիտի չըլլար. Կիլիկիոյ, ինչպէս Թուրքիոյ բոլոր միւս մասերուն մէջ՝ ոստիկան զօրքերը պիտի ըլլային միայն թրքական: Պարզապէս ֆրանսացի մարզիչներ պաշտօնի պիտի կոչուէին Թուրքիոյ կողմէ՝ մարզելու թրքական բանակն ու ոստիկան զօրքը ընդհանրապէս»: Ատիկա կատարեալ խաբուսիկ խայծ է, քանի որ չեմ կրնար հաւատալ թէ այս կէտին մէջ հոս կրնանք ունենալ որեւէ պատրանք: Կ'երեւակայեմ թէ կը ջանան արժեւորել Օսմանեան կառավարութեան կողմէ ֆրանսացի ոստիկան ուժերու պարզ մարզիչներ պաշտօնի կոչելու ընդունումը որպէս հատուցում բոլոր միւս կէտերուն մէջ Ֆրանսայի կողմէ կատարուած զիջումներուն:

Կիլիկիան թուրքերուն լքելու վերջնական որոշման հաստատումը ստացանք նաեւ տեսակցութենէ մը, որ Պր. Մալքոմ, Փարիզէն անցքին, առջի օր ունեցած է Պր. Զամմերլէրի հետ: Վերջինս անոր ըսած է թէ Խորհրդարանը չէր արտօնած որ Ֆրանսա մնայ Կիլիկիոյ մէջ եւ թէ կառավարութիւնը, հետեւաբար, որոշած է ետ

քաշել իր բոլոր զորքերը: Պր. Մալքոմ անոր հարցուցած ըլլալով թէ ի՞նչ պիտի պատահի Կիլիկիա գտնուող 150,000 հայոց, Պր. Քամմերէր պատասխաններ է թէ Հայաստանի Հանրապետութեան *Պատուիրակութեան*¹³⁸ ցանկութեան համաձայն, անոնք Հայաստան կրնան երթալ: Ան աւելցուցած է, սակայն, թէ ինք գիտակից է թէ ներկայ պայմաններուն մէջ ատիկա անկարելիութիւն մըն է, բայց թէ յանցաւորը անգլիացիներն են, որոնք Միջագետքի մէջ կարգեցին Փրանսայի թշնամի Ֆէյսալ իշխանը:

Ասիկա, յամենայն դէպս, Փրանսայի մէջ ներկայացուած ընդհանուր մեկնութիւնն է քաղաքագէտներուն, որոնք Անգլիան պատասխանատու կը դարձնեն Արեւելքի մէջ Փրանսայի դիմագրաւած պատահարներուն եւ դժուարութիւններուն համար: Ինչ ալ ըլլայ, մեզի համար այսօր հարցը տագնապալի կը մնայ աւելի քան երբեք: Եւ մենք մեզի հարց կու տանք թէ ի՞նչ կարելի է ընել Կիլիկիոյ հայ բնակչութիւնը փրկելու համար:

Ն.Վ. Նորատունկեան, Ամերիկայէն վերադարձած, շուտով պիտի տեսնուի Պր. Փերէթթի տը լա Ռոքքայի հետ, անոր տեղեկացնելու ինչ որ կրցած է ընել Միացեալ Նահանգներու մէջ եւ նոյն ատեն անոր պիտի տայ Կիլիկիոյ գաղթականներուն վերաբերող հարցումը: Պիտի չթերանամ Ձերդ Ամենապատուութեան փոխանցել պատասխանը, ծանօթագրով մը, որ Ն.Վ. Նորատունկեանէն խնդրած եմ որ անձամբ գրէ, տեղեկագրելու թէ ինչպէս կատարած է իր առաքելութիւնը: Ն.Վ. Նորատունկեան ինծի խոստացաւ ծանօթագիրը տալ երկու կամ երեք օրէն: Կրնամ, այնուամենայնիւ, քանի մը բառով արդէն ըսել թէ ան թէ՛ Նախագահ Հարտինկէ եւ թէ՛ Պր. Հիւզէ եւ իր տեսած քաղաքական դէմքերէն ստացած է շատ սիրալիկ եւ համակրական ընդունելութիւն. բայց, դժբախտաբար, առանց որեւէ մեկին խոստումի՝ մեր խնդրած փաստացի օգնութեան կամ նոյնիսկ նիւթական օգնութեան համար: Միակ խոստումը, որ կը թուի կատարուած ըլլալ, Եւրոպայի մէջ Միացեալ Նահանգներու Ներկայացուցիչներուն Դաշնակից կառավարութիւններուն մօտ մեզի աջակցելու պատուէրներն են:

Միջագետքի գաղթականներուն վերաբերեալ Լոնտոնի մէջ մեր կատարած վերջին դիմումներէն ետք, Բրիտանական կառավարութիւնը որոշած է ժողով մը գումարել Գաղթային Նախարարութեան մէջ, բաղկացած ներկայացուցիչներէն Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, Գաղթային Նախարարութեան, Լորտ Մէյըրզ Փոնտի, Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի եւ ինձմէ, նկատի առնելու համար միջոցները զորս պէտք պիտի ըլլար առնել այս գաղթականներուն առնչութեամբ:¹³⁹

Այս ժողովը գումարուեցաւ այսօր իսկ եւ որդիս՝ Առաքել Պէյ Նուպարը պաշտօնով դրկեցի որպէս ներկայացուցիչ: Յուսամ ժողովը պիտի գտնէ գոհացուցիչ լուծում մը:

Որդիէս կը սպասեմ հեռագիր մը որեւէ պահու, ինծի տեղեկացնող առնուած որոշումներու մասին: Չանոնք Ձերդ Ամենապատուութեան պիտի հաղորդեմ մանրամասն տեղեկագրով մը եւ ամէն պարագայի Իրեն պիտի դրկեմ հեռագիր մը, որ իրեն հասած կ'ըլլայ այս նամակէն առաջ:

Ձերդ Ամենապատուութեան անջատաբար պիտի գրեմ օրակարգի այլ հարցերու մասին:

Հանեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիկ եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-Յ, 2378–2383, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

¹³⁸ Պօղոս Նուպարի քարտուղարին 22 Յուլիս 1921 թուակիրէն կը հասկցուի թէ մեքենագրութեան պահուսն սխալմամբ դուրս մնացած ըլլալով *Պատուիրակութիւն* բառը, խնդրուած է աւելցնել զայն ստացուելիք 21 Յուլիս թուակիր նամակին, որպէսզի չխեղաթիւրուի նախադասութեան բուն իմաստը (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-Յ, 2384, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*), հետեւաբար, բառը ձեռագրով աւելցուած է մեքենագիր բնագրին:

¹³⁹ Առաքել պէյի կողքին, ժողովին մասնակցած են,- գաղթային նախարարութեան պետական քարտուղարին նախագահութեան ներքեւ,- արտաքին գործերու նախարարութեան ներկայացուցիչ մը, Լորտ Մէյըրզ Փոնտի նախագահը, Պրիթիձ Արմինիա Կոմիտէի նախագահ եւ միաժամանակ Ազգերու Ընկերակցութեան գործադիր մարմնի անդամ Անիւրին Ուիլիըմզը, Քենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը, Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ Չօր. Բագրատունին: Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը տուեալ պահուն Լոնտոն պատուիրակ չունենալով, չէր ներկայացուած հանդիպման պահուն (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ 2, 2435–2437, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Փարիզ, 21 Յուլիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
 Չաւէն Սրբազան
 Պատրիարք Հայոց
 Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Այս առտու Ձերդ Ամենապատուութեան գրեցի Ծերակոյտին եւ Խորհրդարանին մէջ Պր. Պրիանի յայտարարութիւններուն վերաբերող նամակ մը: Իսկ հիմա Իրեն [Ամենապատուութեանդ- Վ.Ղ.] կը խօսիմ [Կովկասեան] Դաշնակցութեան ուխտին մասին, որուն պատճէնը դրկած էի ընթացիկ ամսոյս 13 թուակիր նամակովս: Այս ուխտին բնագիրը ինծի յանձնուած էր նամակը փակելու պահուս. հետեւաբար հազիւ ժամանակ ունեցած էի արագօրէն զայն կարդալու եւ Ձերդ Ամենապատուութեան նշելու միայն 7-րդ Յօդուածը, որ առաջին ակնարկով ամենաուշագրաւ թուեցաւ ինծի: Բայց կայ նաեւ 4-րդ Յօդուածը՝ վերաբերող «արտաքին քաղաքականութեան հարցերու մէջ դաշնակցային զանազան պետութիւններու միջեւ միութեան եւ համակարգումին», որուն համար անհրաժեշտ պիտի ըլլար, երկու Պատուիրակութիւններուն միջեւ հասկացողութիւն մը հաստատուելու պարագային, յատկորոշել թէ, ինչ կը վերաբերի Թրքական Հայաստանի, այս «համակարգումը» պէտք է պահուի նաեւ Ազգային Պատուիրակութեան հետ: Հետեւաբար, անտեղեակ էի այս ուխտին տրամադրութիւններուն, երբ Ձերդ Ամենապատուութեան կը գրէի թէ Պր. Յակոբեանի իրաւախոհական ծրագիրը կրնայ ընդունուիլ: Բայց այսօր աւելի լաւատեղեակ՝ պէտք է աւելցնեմ թէ, համաձայնութեան մը համար նոր խօսակցութիւններ սկսելու պարագային, իմ կարծիքով անհրաժեշտ պիտի ըլլար լուսաբանել եւ յստակացնել այս կէտերը:

Մենք սպասեցինք, ինչպէս գրած եմ Ձերդ Ամենապատուութեան, որ պատուիրակութիւնը ամբողջանայ Ն.Վ. Նորատունկեանի վերադարձով, հարցը վերաքննելու համար, ինչ որ կատարուեցաւ, եւ Ն.Վ. Նորատունկեան կը տեսնէ, ինչպէս մենք, իրաւախոհական ծրագրին վտանգաւոր կողմը, եւ համաձայն է պահպանելու սկզբնական նախագիծին պարբերութիւնները: Ուստի, քանի որ Պր. Խատիսեանը պիտի տեսնէր Միացեալ Նահանգներու մէջ իր առաքելութեան մասին խօսելու համար, համաձայնեցանք որ միաժամանակ քննարկել այս կարեւոր կէտը: Դժբախտաբար, ան չյաջողեցաւ փոխել Պ.Պ. Խատիսեանի եւ Ահարոնեանի տեսակէտը: Մենք կը գտնուինք հոն ուր էինք, երբ Պր. Յակոբեան սկսաւ իր գործընթացը, եւ չենք գիտեր թէ ինչպէս դուրս պիտի ելլենք անկէ: Անհամբեր կը սպասեմ ընթացիկ ամսոյս 13-ի նամակիս Ձերդ Ամենապատուութեան պատասխանին, քանի որ Պատուիրակութիւնը ոչ մէկ վերջնական յանձնառութիւն պիտի կատարէ Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համազգայինի կարծիքն իմանալէ առաջ:

Համաձայնութիւնն այժմ առաւել եւս դժուար կը թուի ինծի, քանի որ, ինչպէս ըսի, Դաշնակցութեան Ուխտը մեզ պիտի դնէ, խօսակցութիւնները վերսկսելու պարագային, համաձայնութեան ծրագրին մէջ ուրիշ փոփոխութիւններ եւ յստակացումներ պահանջելու անհրաժեշտութեան առջեւ, ինչ որ նոր դժուարութիւններ պիտի յարուցանէ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ:

Հանձնէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր երաշխիքը խորապէս յարգալիիր եւ անձնուէր զգացումներուս:

Պօղոս Նուպար

Յ.Գ.- Պէտք է ուղղեմ հատուած մը Յունիս 30-ի նամակիս մէջ, ուր մեքենագրողս դուրս ձգած է նախադասութեան մաս մը եւ այդպիսով խեղաթիւրած է միտքս: Ակնարկելով Գոյումնեան Փաշայի արտայայտած տեսակէտին, գրած էի թէ Ազգային Պատուիրակութեան դերին շուրջ տեսակէտս, Դաշնակիցներու հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ, կը համապատասխանէ իր [կարծիքին]: Մեքենագրուած բնագրին մէջ, վերը ընդգծուած բառերը զանց առնուած ըլլալով, այդպիսով իմ կրճատեալ նախադասութիւնը պիտի նշանակէ թէ եւ Գոյումնեան Փաշայի յայտարարութեան համամիտ եմ իր ամբողջութեանը մէջ, մինչդէռ իրեն համաձայն եմ միայն դերին մասին, որ Ազգային Պատուիրակութիւնը պիտի ունենար Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ անհամաձայնութեան պարագային, եւ թէ չեմ բաժնէր իր տեսակէտը, երբ կ'ըսէ թէ Հանրա-

պետության Պատուիրակության պետք է թողունք «Հայկական Պետության վերաբերող հողամասային բոլոր հարցերը»: Ասիկա պիտի հաւասարի Թրքական Հայաստանի վերաբերող հարցերուն Հանրապետության Պատուիրակության միջամուխ դառնալը ընդունելու, ինչ որ անընդունելի է:

Խորհեցայ թէ անհրաժեշտ էր այս ուղղումը կատարել՝ բառնալու համար ամէն անհասկացողութիւն:

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000, ենթաբաժին 2, 2514–2516, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 133

Փարիզ, 25 Յուլիս 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Ժամանակէ մը ի վեր կը գգայի ուժերուս նուագիլը եւ ծայրայեղ յոգնութիւն, առանց անդրադառնալու վիճակիս լրջութեան: Բժիշկս ինծի նշած է պատճառը եւ ճշդիւ կը պահանջէ որ ամէն աշխատանք դադրեցնելով անմիջապէս բացարձակ հանգիստ ընեմ, առնուազն վեց ամիս, ինչ որ թերեւս կարենայ հիւանդութիւնը կասեցնել:

Հետեւաբար հարկադրուած էի քաշուիլ որոշել Ազգային Պատուիրակութենէն, եւ անմիջապէս գրած էի Ձերդ Ամենապատուութեան՝ խնդրելու որ ընդունի հրաժարականս: Թէեւ ծանր էր ինծի համար առաքելութենէ հրաժարիլ Հայկական Խնդրին վերջնական լուծումէն առաջ, գիտակից էի թէ հանգստեան կոչուիլս չէր կրնար որեւէ կերպով ազդել մեր դատին պաշտպանութեան, քանի որ մեր Պատուիրակութիւնն այսօր կազմուած է բարձրօրէն որակեալ անձնաւորութիւններով, որոնք կը վայելեն Ձերդ Ամենապատուութեան, Համազգայինին եւ ամբողջ Ազգին վստահութիւնը: Մեկնումս պիտի յանգեցնէր միայն Նախագահութեան մէջ անձի պարզ փոփոխութեան, ինչպէս պատերազմի սկիզբէն ի վեր պատահած է բազմաթիւ անգամներ Պատուիրակութիւններուն մէջ բոլոր Պետութիւններու, մեծ թէ փոքր, առանց բացառութեան: Որովհետեւ Ազգային Պատուիրակութիւնը թերեւս միակն է, որուն Նախագահը իր պաշտօնին մէջ մնացած է պատերազմին սկիզբէն ի վեր, - միւս երկիրներուն պատկանողները մի քանի անգամ փոխուած ըլլալով՝ իրադարձութիւններու ընթացքին եւ իրենց երկիրներու քաղաքականութեան պահանջմունքներուն համաձայն:

Նամակս Ձերդ Ամենապատուութեան ուղարկելէ առաջ, բնականաբար զայն հաղորդեցի գործակիցներուս: Բայց Ն.Վ. Նորատունկեան նախ ինծի ըսաւ թէ եթէ հրաժարիմ, ինք պիտի չհամաձայնի ստանձնել նախագահութիւնը, եւ միւս երկու գործակիցներս համաձայն գտնուեցան իրեն, թէ իրենք ալ պիտի հրաժարէին՝ եթէ յամառիմ որոշումիս մէջ: Գործակիցներուս պատասխանը որոշապէս ներշնչուած էր համերաշխութեան եւ բարեկամութեան զգացումներէ, որոնցմէ չէի կրնար չզգածուիլ, բայց զիս նուազ դաժան շփոթանքի չէր ենթարկել: Իրօք անընդունելի էր որ պարտականութիւնս շարունակելու ֆիզիքական անկարողութիւնը նաեւ յանգեցնէր նոյն ինքն Պատուիրակութեան անհետացման: Չյաջողեցայ ստիպել որ շրջէն իրենց որոշումը:

Այնուամենայնիւ, գործակիցներս համաձայն գտնուելով ինծի թէ բացարձակապէս անհրաժեշտ էր գտնել Պատուիրակութեան լուծարքէն խուսափելու միջոց մը, համաձայնեցանք քանի մը օրով յետաձգել ամէն որոշում, որպէսզի գտնենք լուծում մը, որ կարենար Պատուիրակութեան պահպանումը հաշտեցնել ամէն աշխատանք դադրեցնելու անհրաժեշտութեանս հետ: Այդ է որ կատարուեցաւ, եւ մեր այսօրուան ժողովին մէջ գործակիցներս ինծի առաջարկեցին հետեւեալ լուծումը, որ հաշտուողական ոգիով այլեւս չվարանեցայ ընդունիլ: Հետեւաբար որոշուեցաւ որ, առանց հրաժարելու, Փարիզէն պիտի մեկնիմ որքան կարելի է շուտ,

խնամուելու, առանձնանալու եւ ամբողջովին հանգստանալու համար, առ նուազն վեց ամիս, ինչ որ կը պահանջէր բժիշկս, դադրեցնելով ամէն մասնակցութիւն Պատուիրակութեան աշխատանքներուն, որ Փոխ-Նախագահին տնօրինութեամբ պիտի շարունակէ իր աշխատանքն առանց իմ օգնութեան:

Ասիկա որոշապէս չէ այն լուծումը որ պիտի փափաքէի, բայց մէկ կողմ դնելով նախընտրութիւններս եւ լաւագոյնս լուծելու համար մեր դիմագրաւած դժուարութիւնները, պարտաւոր էի կողմնակցիլ գործակիցներուս առաջարկին:

Հետեւաբար պատիւը ունիմ Ազգային Պատուիրակութեան այս որոշումը իմացնելու Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագգայինին, եւ կը յուսամ թէ, պայմաններուն բերումով, ան պիտի արժանանայ իրենց վաւերացման:

Պէտք չունիմ ըսելու թէ ինչպիսի խոր ցաւով տեղի կու տամ հարկադրիչ ուժի մը եւ որքա՛ն, ինծի պարտադրուած նահանջին մէջ, միշտ ի մտի պիտի ունենամ ամբողջ ազնուութիւնը, որ Ձերդ Ամենապատուութիւնը ունեցած է ինծի հանդէպ, եւ համակրանքի ու վստահութեան թանկագին արտայայտութիւնները, զորս Ան Համագգայինին հետ տուած է ինծի երկար առաքելութեանս ընթացքին:¹⁴⁰

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան, նոր արտայայտութիւնը խորապէս յարգալիլ եւ անձնուէր զգացումներու:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-Լ, 2517–2518, *Փրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 134

Բարիզ, 28 Յուլիս 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Վսեմ. Պօղոս Փաշա Նուպար, ինչպէս յայտնած ըլլալու է արդէն Ձերդ Ամենապատուութեան՝ իր նամակով, մտադրած էր վերջնականապէս հրաժարիլ, ըսելով թէ առողջական վիճակը չի ներեր աւելի երկար ատեն տանիլ այն ծանր աշխատութիւնը զոր այդ պաշտօնը կը պարտադրէ իրեն:

Որքան ալ յարգելի ըլլար Ն. Վսեմութեան ցոյց տուած պատճառը առ այս՝ կրկին աշխատեցանք որ չհրաժարի վերջնականապէս, այլ մէկ երկու ամիս հանգստանայ ամէն մտահոգութենէ եւ աշխատութենէ հեռու, եւ վերստին դառնայ իր պաշտօնին գլուխը, երբ իր առողջական վիճակը թոյլատրէ:

Ն. Վսեմութիւնը թէւ սկզբամբ համամիտ գտնուեցաւ մեր ցանկութեան, սակայն պնդեց թէ գոնէ վեց ամսուայ ժամանակամիջոց մը անհրաժեշտ է իր հանգիստին եւ կազդուրման համար:

Մենք այն յոյսը ունինք որ մէկ երկու ամիսը լայնօրէն պիտի բաւէ իրեն որպէսզի վերստին կարենայ դառնալ իր պաշտօնին: Բայց եթէ՝ հակառակ պարագային՝ անկարելի ըլլայ ասիկա, նկատի առնելով որ յաջորդող վեց

¹⁴⁰ Հետաքրքրականօրէն, «գրոյց շրջած ըլլալով» Նուպարի հրաժարականին մասին, Վահան Մալեգեան փութացած է «Ապագայ» շաբաթաթերթին մէջ (30 Յուլիս 1921, 35) հրատարակութեան տրուած տեսակցութիւն մը ունենալ՝ պարագան յուսաբանելու համար: Լուսաբանութիւններուն մէջ կան նամակը յիշեցնող արտայայտութիւններ: Նուպար սկիզբէն իսկ վճռականապէս կ'ըսէ զրուցակցին. «Կրնաք հերքել այդ գրոյցները: Ինչ որ ճիշդ է, սա է որ իմ առողջական վիճակս կը հարկադրէ իս բացարձակ եւ երկար հանգիստի մը»:

ամիսներու ընթացքին Հայկական Խնդիրը կը մտնէ իր ամէնէն հրատապ շրջանին մէջ, եւ անհրաժեշտ պէտք կը ծագի որ օրուան բազմադիմի պահանջմանց հանդէպ Պատուիրակութիւնը ամբողջ ըլլայ իր կազմով եւ պատասխանատուութեամբ, այժմէն հարկ կը դատենք ծանուցանել Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագ-գային Ժողովին որ մեզի կը վերապահենք այդ պարագային հրաժարիլ եւ խնդրել Համագգային Ժողովէն որ, նկատի առնելով Պատուիրակութեան անբաւականութիւնը, ձեռնարկէ անոր վերակազմութեան:

Մնանք որդիական յարգանք

Գ. Սինապեան Գ. Նորատունկեան Միք. Պապաջանեան

(ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4-2, 2529–2530, *հայերէն ձեռագիր*: Նոյնին մեքենագիր պատճենը՝ ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4-Ե, Ե764)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 135

Բարիզ, 29 Յուլիս 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ազգ. Պատուիրակութիւնս գոհունակութեամբ վերահասու եղաւ Ձերդ Ամենապատուութեան 20 Յունիս թուակիր նամակին այն տեղեկութեան, որով պատրաստակամութիւն կը յայտնուէր Համագգային Պատ. Խորհուրդին նախաձեռնութեամբ կոչում մը ընելու ընդհանուր գաղութներու՝ Ազգ. Պատուիրակութեան բազմադիմի պէտքերուն ի նպաստ հանգանակութեան մը ձեռնարկելու համար: Արդարեւ, այս տեսակ մտադրութեան մը գործադրութիւնը անհրաժեշտ է մասնաւորաբար ներկայ թուէիս ուր այնքան ծանր աշխատանք կայ կատարելիք, եւ Պատուիրակութեան սնտուկն ալ դատարկ է բառին ամբողջական նշանակութեամբ:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը փափաք յայտնած էր գիտնալ որոշ կերպով թէ Պատուիրակութիւնը իրապէս ո՞րքան դրամի կը կարօտի՝ իրեն յանձնուած գործը ի կատար հանելու համար: Որոշ գումար մը յայտնել այդ մասին, կամ ինչ որ նոյնն է՝ որոշ պիտո՞՞նք մը կազմել, անհնար է, նկատի առնելով որ Ազգ. Պատուիրակութեան ծախքերը կախուած են քաղաքական պայմաններէն եւ տրամադրելի միջոցներէն: Բայց, տարակոյս չկայ թէ որքան աւելի դրամ գտնուի Պատուիրակութեան մօտ, այնքան արդիւնաւոր կը դառնայ իր կատարելիք աշխատութիւնը, նկատելով թէ ներկայ քաղաքական կացութեան բերմունքով անհրաժեշտ է որ Պատուիրակութիւնը ներկայացուցիչներ ունենայ Դաշնակից պետութեանց եւ Ամերիկայի դաշինքներուն մօտ, դրական կերպով մը հետապնդելու համար ազգային քաղաքականութիւնը: Միւս կողմէ՝ կան այստեղ եւ ընդհանուր Դաշնակից երկիրներու մէջ կատարուելիք հիմնական փրօփականտի մը պէտքերը, որոնք անհրաժեշտ կը դառնան մանաւանդ այս առաջին ամիսներուն, եւ առ հասարակ՝ ըլլա՛յ Կիլիկիոյ մերայնոց կողմէն, ըլլա՛յ Հայաստանէն հասնող օգնութեան կոչերու գոհացում տալու ու պատուիրակներ դրկելու անխուսափելի հարկը, ու նաեւ այս ամբողջ գործունէութեան առանցքը եղող Պատուիրակութեան անդամոց փոխարինութիւնները, պաշտօնէից ամսականներուն, կեդրոնին կազմակերպութեան եւ ընդունելութեան մնայուն ծախքերը, տպագրութիւնը, հրապարակախօսութիւնը, եւ այլն, որոնք սերտիւ իրարու կապուած են:

Ենթադրելով թէ տակաւին գոնէ տարի մը հարկ պիտի ըլլայ ոգի ի բռն աշխատիլ ու ձեռք բերել խնդրին լուծումը, կը կարծենք թէ այդ ժամանակամիջոցին՝ վերոյիշեալ ծախքերուն համար՝ ընդհանուր եւ նուազագոյն հաշուով մը, պէտք պիտի ըլլայ գէթ երկու միլիոն ֆրանքի: Եթէ նկատի առնենք թէ նախորդ Պատուիրակութեանց օրով, այսինքն վերջին երեք տարիներու ընթացքին, Պօղոս Փաշայի կողմէ գանազան առիթներով

եւ զանազան անուններով կատարուած դիմումներուն վրայ 7.835.000 ֆրանքի գումար մը հաւաքուած էր, մեզ կը թուի թէ վերոյիշեալ երկու միլիոնի գումարը չափազանցութիւն մը չէ, եւ Ազգը պիտի կրնայ զայն հայթայթել, ցարդ կատարուած զոհողութիւնները ապարդիւն չձգելու եւ ազգային դատին յաջողութեան դրական պայմաններ ապահովելու համար:

Ուրախ եմ ծանուցանելու Ձերդ Ամենապատուութեան թէ Ամերիկա ներկայութեանս ընթացքին տեղւոյն մեր պատուական ազգայիները, Պատուիրակութեան կարօտութեանց անմիջականութիւնը ըմբռնելով, մտադրեցին Ազգ. Հիմնադրամի մը հաւաքման ձեռնարկել, իբր 100–150.000 տոլարի, որուն %25-ը պիտի յատկանայ տեղւոյն մէջ ըլլալիք փրօփականտի եւ այլ ծախուց: Այս Հիմնադրամին գոյացման պիտի աշխատին մասնաւորաբար Պօպօրնի Ազգ. Միութիւնը եւ Նիւ-Եորքի մէջ յատուկ յանձնաժողով մը որուն պիտի անդամակցին Տեարք Պատրիկ Կիւլպէնկեան, Արշակ Գարակէօգեան, Կ. Բուշման, Ա. Թիրիաքեան ու Ս. Առաքելեան, եւ որոնք ի հարկին իրենց գործակից պիտի առնեն այն անձնաւորութիւնները զորս յարմար դատեն:

Անշուշտ աւելորդ չ'ըլլար այս առթիւ ծանուցանել Ձերդ Ամենապատուութեան թէ Պատուիրակութեան վերակազմութեան առաջին օրերուն արդէն մէկ քանի գաղութներու մօտ՝ ինչպէս Եգիպտոս, Իզմիր, Չուիցերիա, Պելճիգա, Ամերիկա եւ Ճիպոթի, դիմումներ եղան մեր կողմէ, Պատուիրակութեան պետքերուն ի նպաստ հանգանակութեան ձեռնարկելու համար: Այս դիմումներուն ընդհանուր արդիւնքը եղաւ 132.175 ֆրանք, որուն 12.000-ը Չմիւռնիոյ երեք ազգայիներու կողմէ (Տեարք Էսսեան, Պագրճեան եւ Իփիքճեան), 23.809 ֆրանքը Եգիպտոսէն (յոկ Տիար Մելգոնեանի կողմէ), 11.687 ֆր.ը Չուիցերիայէն, 17.429 ֆր.ը Պելճիգայէն եւ մնացածն ալ Ամերիկայէն: Իսկ Ճիպոթիէն պատասխան չ'ստացուեցաւ:

Պատուիրակութիւնս այս տեղեկութիւնները կը հաղորդէ Ձերդ Ամենապատուութեան, որպէսզի Համագային Խորհուրդը ի մտի ունենայ զանոնք, հանգանակութեան համար զանազան գաղութներու մօտ իր դիմումներուն առթիւ, որոնց ստիպողութիւնը անգամ մըն ալ շեշտելու հարկ չի մնար անշուշտ:

Ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ տեղեկութենէն, Պատուիրակութիւնս իր վերակազմութեան առթիւ այդ հանգանակութեան կոչը ուղղեց շատ սահմանափակ շրջանակներու եւ սակաւաթիւ անձանց: Տարակոյս չկայ որ Համագային Ժողովը աւելի ընդհանուր եւ ամբողջական հանգամանք մը կու տայ իր դիմումներուն, եւ թերեւս արդիւնքին տեսակէտով աւելի օգտակար կ'ըլլայ եթէ ինք նախապէս գումարներ որոշէ իւրաքանչիւր գաղութի կամ շրջանակի համար, աշխատելով որ անոնք լրացնեն այդ գումարները:

Առանձնապէս բաղձալի պիտի ըլլար որ այդ պատեհութեամբ չմոռնար նաեւ իր կողմէ ալ քաջալերել Ամերիկայի Ազգ. Միութեան Պօպօրնի Կեդրոնական Մարմինը եւ Նիւ-Եորքի Յանձնաժողովին անդամները, ինչ որ գրգիռ մը պիտի ըլլար անոնց որպէսզի փութացնեն եւ կարելի եղածին չափ մեծ ծաւալ տան Պատուիրակութեան ընծայելիք իրենց օգնութեան:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-2, 2531–2532, *հայերէն ձեռագիր*)

Անձնական

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պօղոս Փաշայի հրաժարման հարցին վերաբերմամբ թե՛ ինք ուղղակի գրած է եւ թե մենք ալ հաւաքաբար անցեալ օր նամակ մը ուղղած ըլլալով, Ձերդ Ամենապատուութիւնը անշուշտ վերահասու եղած է խնդրին բուն երեւոյթին: Փաշային տեսակէտը սա է որ առնուազն վեց ամիս հեռու մնալ կ'ուզէ Պատուիրակութենէն, մինչդեռ մեր կարծեօք՝ իր հեռացումը պէտք է տեսէր երկու ամիս միայն, նկատելով որ անկէ անդին Հայկական Հարցը կը մտնէ շատ հրատապ շրջանի մը մէջ, եւ անհրաժեշտ է որ Պատուիրակութիւնը իր ամբողջական կազմով դիմագրաւէ օրուան պահանջներուն:

Արդարեւ, հաւանական չէ որ մինչեւ երկու ամիս Սեւրի Դաշնագրին խնդիրը սեղանի վրայ գայ: Երեկ՝ Արտաքին Գործոց Պաշտօնատունէն առած տեղեկութեանցս նայելով՝ այս Օգոստոս ամսուան ընթացքին գումարուելիք Գերագոյն Խորհուրդը պիտի գրադի միայն Վերին-Սիլեզիոյ խնդրով, եւ Տէրութիւնը Արեւելեան Հարցը ձեռք պիտի առնեն այն ատեն միայն, երբ թուրքեւիշլէն պատերազմիկ կողմերը փոխադարձաբար վճռական արդիւնք մը ձեռք չկարենան բերել ու Եւրոպայի միջամտութեան դիմեն: Ինչ որ կը նշանակէ թէ Օգոստոս եւ թերեւս Սեպտեմբեր ամիսներն ալ պիտի անցնին առանց Արեւելեան Հարցին նկատմամբ քայլ մը առաջ գացած ըլլալու:

Նոյնը՝ մինչեւ աստիճան մը՝ կարելի է ըսել նաեւ Կիլիկիոյ խնդրին համար, որուն նկատմամբ մտադիր ենք յառաջիկայ շաբթու Յիշատակագիր մը մատուցանել ֆրանսական կառավարութեան, գործնական արդիւնքի մը հասցնելու համար դրական երաշխաւորութեանց ապահովման խնդիրը, որու մասին արդէն բերանացի քանի մը անգամ առիթ ունեցայ խօսելու Զէ տ'Օրսէի հետ:

Փաշային հրաժարականին նկատմամբ Ձեր Ամենապատուութեան մտերմական գիրը շատ բանաւոր էր, եւ շատ ալ պատեհ, համաձայն ըլլալով յոյժման գոր մենք առաջարկած էինք Ն. Վսեմութեան: Եւ եթէ փաշան չհամաձայնէր անոր, մտադիր էինք մենք եւս այժմէն մեր հրաժարականը դրկել Համագգային Ժողովին: Գէթ իմ մասիս յայտնի պէտք է ըլլայ Ձեր Ամենապատուութեան թէ վերջին անգամ այս պաշտօնը ստանձնելու յօժարեցայ մէկ կողմէ սրտապնդելու համար փաշան, որ շատ յուսահատ կ'երեւար, եւ միւս կողմէ՝ անկարելի չդարձնելու համար Պատուիրակութեան վերակազմութիւնը, ինչ որ փաշան անհնար կը գտնէր՝ եթէ ես չմասնակցէի:

Կ'երեւայ թէ, իմ Ամերիկա գտնուած միջոցիս, ազդուած է ինչ ինչ անցքերէ եւ Գույումճեան Յովհաննէս փաշայի եւ այլոց յոռետես հայեացքներէն, որոնց կրնան աւելցած ըլլալ նաեւ՝ բացի իր անձնական առողջութեան պայմաններէն՝ կարգ մը յարաբերական պատճառներ, ըլլա՛յ եւրոպական դահլիճներու հետ, ըլլա՛յ Ահարոնեանի-Խատիսեանի եւ ընկերներուն հետ: Ամէն պարագայի մէջ՝ իր հրաժարականի խնդիրը անակնկալ մը եղաւ մեզի, մանաւանդ ինձ համար, քանի որ Ամերիկա մեկնած միջոցիս ոչինչ նախատեսել կու տար այս տեսակ խնդիր մը, ու վերադարձիս իսկ կը խնդրուէր ինձմէ բանակցիլ Անդրկովկասեան Համաձայնութեան եւ այսուհետեւ ունենալիք համագործակցութեան մը մասին:

Առիթ կ'ունենամ անշուշտ այս մասին վերստին գրելու Ձերդ Ամենապատուութեան, երբ ժամանակը գայ, զի ինձ համար ալ, առողջական տեսակէտով, անկարելի է ստանձնել այս ծանրաբեռն աշխատութիւնը:

Տիար Պապաջանեան, Պատուիրակութեանս որոշմամբ, վաղը կը մեկնի Անգլիա, ուր անշուշտ ապարդիւն չ'անցնիր իր ներկայութիւնը: Թերեւս ես ալ քիչ մը ատենուան համար բացակայիմ ընտանեօք Փարիզէն, բայց ամէն պարագայի մէջ Տիար Սինապեան պիտի մնայ ի Փարիզ՝ դէպքերուն հետեւելու եւ ստիպողական բան մը

պատահած միջոցին մեզի իմաց տալու համար:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 10, թղթապանակ MD23, ենթաբաժին Ղ, Ղ182–Ղ183, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 137

Լառնաքա, 2 Օգոստոս 1921

Մարաշի եւ Հաննոյ անկումէն ետք Չէյթունը, Կիլիկիոյ հիւսիսը հայկական քաղաք մը, կ'իյնայ երկար հերոսական դիմադրութենէ ետք: Բնակչութիւնը, այր մարդիկ, կանայք եւ երախաներ, ջարդուած [են]: Թրքական նոր բարբարոսութեան դէմ յանդիման, հակառակ Դաշնակից Տէրութիւններու կողմէ տրուած բոլոր խոստումներուն եւ երաշխիքներուն, հազարաւոր կիլիկեցի հայեր համախմբուած մայր եկեղեցւոյ առջեւ, այս առիթով կոչ կ'ընեն Դաշնակից Տէրութիւններուն, քաղաքակրթուած ազգերուն եւ մարդկային խղճին, կը հռչակեն որոշումներ այլեւս չենթարկուելու թրքական գերիշխանութեան, կը պահանջեն ստիպողապէս տեղական վարչութիւն մը, [որ] երաշխաւորէ բոլոր քաղաքացիական բնակչութիւններու ապահովութիւնը, հաւասարութիւնը եւ զարգացումը ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ: Որեւէ տարբեր լուծում անկարելի կը դարձնէ կիլիկեան բնակչութիւններու խաղաղ գոյութիւնը:

Ատանա, 21 Յուլիս 1921

Գրիգորեան Հայոց Առաջնորդ՝ Եղիշէ Կարոյեան
Կաթողիկէ Հայոց Առաջնորդ՝ Գեր. Բ. Քէրիկեան Եպիսկոպոս
Բողոքական Հայոց Հովիւ՝ Կ. Յ. Յարութիւնեան

(ՆՄ, տրցակ 16–05, թղթապանակ 19, 0146, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Բարիզ, 5 Օգոստոս 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պօղոս փաշան քանի մը օր առաջ ընտանեօք մեկնած է Վիշի: Շուտափոյթ առողջութիւն եւ վերադարձ մաղթելու առթիւ իրմէ ստացած պատասխանս ինձ ենթադրել կու տայ թէ շատ մտադիր չէ մօտ ատենէն դառնալու, վերստանձնելու համար Պատուիրակութեան նախագահութեան պաշտօնը: Այս պարագան ցաւալի է, զի շատ գործեր կան կատարելիք՝ իբր նախապատրաստութիւն: Ճշմարիտ է թէ փաշան բացարձակապէս յուսահատ է եւ Ազգային Դատը այլեւս կորած կը նկատէ: Իրեն ըսի որ քաղաքական հանգամանքները միշտ փոփոխութեան ենթակայ են, եւ եթէ լաւ փրօփականտ մը մղուի ու մեղօտիկ աշխատութիւն մը ըլլայ թէ՛ այստեղ եւ թէ՛ միւս Դաշնակից պետութեանց ու Ամերիկայի մօտ, անկասկած քիչ շատ գոհացուցիչ արդիւնք կարելի է ձեռք բերել:

Գերագոյն Խորհուրդը յառաջիկայ Երկուշաբթի կը գումարուի այստեղ: Որոշապէս չգիտնալով թէ Արեւելեան Խնդիրն ալ նկատողութեան պիտի առնէ՞ն, բան մը՝ որ յայտնի չէ տակաւին, հարկ տեսայ յետաձգել Բարիզէն բացակայութիւնս, որքան ալ անհրաժեշտ էր թէ՛ իմ եւ թէ՛ կնոջս առողջութեան: Արդէն Ամերիկայի տաքերը չարաչար ազդած էին վրաս եւ մի քիչ կազդուրման պէտքը բոլորովին անտեղիտալի դարձած էր ինծի:

Երէկ՝ Պ. Խատիսեան եկեր էր ինձ առաջարկել որ խորհրդակցութիւն մը կատարենք երկու պատուիրակութեանց Գերագոյն Խորհուրդին հանդէպ ունենալիք ուղղութեան մասին: Բաւական երկարատեւ կարծեաց փոխանակութիւն մը ունեցանք առ այս, եւ այսօր ալ՝ մէկ կողմէ ինք ու Պ. Ահարոնեան եւ միւս կողմէ ես ու Պ. Սինապեան՝ միասին վերստին պիտի տեսակցինք նոյն խնդրին նկատմամբ: Արդիւնքը կը տեղեկացնեմ Ձերդ Ամենապատուութեան:

Նկատողութեան արժանի է սա պարագան թէ Պ. Պրիան՝ իր մօտ հրաւիրելով Կովկասեան Համաձայնութիւնը ստորագրող կողմերը, ընդ որս նաեւ Պ. Ահարոնեանը, ըսեր է թէ Պոլշեիկները իյնալու վրայ ըլլալով, պատրաստ պէտք է գտնուին Կովկասի իշխանութիւնը ձեռք առնելու համար. այս առթիւ՝ իրենց խոստացեր է Ֆրանսայի օգնութիւնը, առանց ճշդելու այդ օգնութեան եղանակն ու բնոյթը: Պ. Պրիան ըսեր է նաեւ թէ Ֆրանսա՝ ըստ կարելւոյն զօրեղ եւ անկախ թրքական պետութեան մը վերակազմութեան կը փափաքի, եւ խօսքը մասնաւորելով հայոց համար, աւելցուցեր է թէ հայերը պէտք է չափաւոր մնան իրենց հողային պահանջմանց մէջ:

Ըստ որում ո՛չ հեղինակները, ոչ ալ Պոլիս կամ Էնկիւրի եւրոպական պետութեանց միջնորդութեան դիմած են, կը թուի թէ Գերագոյն Խորհուրդը՝ իր այս նստաշրջանին մէջ՝ Արեւելքի մասին պիտի բաւականանայ պարզ գաղափարաց փոխանակութեամբ մը եւ նկատողութեան պիտի առնէ թերեւս Կովկասեան Համաձայնութիւնը, որ, ինչպէս յայտնի է անշուշտ Ձեր Ամենապատուութեան, առայժմ լոկ իբր Յայտագիր ստորագրուած է, յառաջիկային զայն Դաշնագրութեան վերածելու առաջադրութեամբ: Իմ կարծեօք՝ եթէ Գերագոյն Խորհուրդը իր ներկայ գումարման յաջորդելիք յառաջիկայ նստաշրջանի մը յետաձգէ Արեւելեան Խնդիրն նկատառումը, լաւագոյն հանգամանաց մէջ կ'ըլլանք: Նախ որ՝ մինչեւ այն ատեն՝ հեղինակութեան պատերազմին ելքը յայտնուած կ'ըլլայ թերեւս, եւ յետոյ՝ Գերագոյն Խորհուրդը՝ օրակարգի վրայ ուրիշ կենսական խնդիր մը չունենալով, աւելի լուրջ ու հիմնական կերպով մը կը զբաղի այն ատեն Արեւելեան Հարցով, եւ մեր խնդիրն ալ լաւ սերտուած ու պատրաստուած կ'ըլլայ:

Ամերիկա գտնուած միջոցիս, թէ՛ պաշտօնական շրջանակներու եւ թէ՛ մեր ժողովուրդին մօտ առիթ ունեցայ բացատրելու թէ Հայկական Խնդիրն յուժման համար Եւրոպայի զինուորական օժանդակութեան պէտք չկայ, եւ թէ մեր ազգային հարցը հեշտիւ կը կարգադրուի եթէ ամերիկեան կառավարութիւնը 25–30 միլիոն տոլարի փոխատուութիւն մը ընել հաւանի Հայաստանի անուան՝ հոգատար պետութեան, որուն սահմանումն ու հանդիսինն ալ կը դիւրանայ այս պայմանաւ: Այս փոխատուութիւնը անհրաժեշտ է՝ ո՛չ միայն առաջին տարի-

ներու ընթացքին ըլլալիք ներգաղթի, ժամանակաւոր պարենաւորման, ժողովուրդին տեղաւորման, սերմնցուի, արջառի եւ այլ ծախուց, այլեւ՝ պետական հաստատութեանց, մասնաւորաբար ոստիկանութեան կազմակերպութեան համար, ի ձեռն հոգատար պետութեան եւ աշխատակցութեամբ տեղական իշխանութեանց:

Ամէն ջանք ընելու է այս դրամական նախապատրաստութիւնը ձեռք բերելու համար, որովհետեւ անկէ կախում ունի մնացած ամէն բան, նոյնիսկ հողային խնդրոյն մէջ ըղձանաց պատշաճագոյն եղանակով մը լուծումը:

Փափաքելի է որ այս հիման վրայ Պոլսոյ մէջ ալ խօսուի Ամերիկայի Բարձր Բօմիսէրին, թելադրելով որ, եթէ Ամերիկա, տնտեսական անձկութեան հետեւանօք, առայժմ չի կրնար ուղղակի փոխատուութիւն մը ընել, գոնէ դիմում կատարել իրեն պարտական եղող Դաշնակից պետութեանց մօտ՝ որպէսզի իրենց պարտուց տոկոսներուն ի հաշիւ գումար մը յատկացնեն Հայաստանի վերականգնութեան, գումար՝ որուն համար Հայաստան, անհրաժեշտ նկատուելիք պայմաններով եւ դրական երաշխաւորութիւններով, պարտական պիտի մնայ Ամերիկայի:

Մնամ որդիական յարգանօք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Հիմա տեղի ունեցաւ իմ եւ Տիար Սինապեանի տեսակցութիւնը ընդ Տեարք Ահարոնեան եւ Խատիսեան: Որոշեցինք զրաւոր պահանջել այս անգամ եւս Սէվրի Դաշնագրի հայոց եւ Հայաստանի վերաբերեալ տրամադրութեանց պահապանումն ու խնդրել միանգամայն որ անոնց հիման վրայ հարկ եղած գործադրութեան եղանակները զօժելու ու միջոցները ցոյց տալու խնամք տարուի Գերագոյն Խորհրդոյ կողմէ եւ կամ անկէ կազմուած բարձրագոյն Յանձնաժողովոյ մը հոգատարութեամբ:

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Զ, 2534-2535, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 139

Սամսոն, Օգոստոս 8 [1921]

... Յուլիս 20-21ին Օսման աղան (Կիրասունի Թոփալ Օսման մականունեալն) իր արբանեակներով միասին ուզեց Սամսոնի յոյները հանել, բայց չկրցաւ. երկրորդ անգամ ուզեց այրել, նորէն ժողովուրդին ընդդիմութենէն եւ օտար պետութիւններու օգնութենէն նորէն չկրցաւ: Այս բարկութեան վրայ Սամսոնէն մեկնելով, Չախալէն սկսաւ յոյներու կիներ, աղջիկներ ու պզտիկներ տուներու մէջ այրել: Արդէն էրիկ մարդիկ շատոնց գացած էին: Չախալէն չգոհանալով Խավախի ալ նոյնը կ'ընէ, հոն մէկ հատ 86 տարեկան յոյն մը կ'ազատի, այն ալ Պեքիր բաշայի կնոջը աղաչանքովը: Երրորդ՝ Խավալա կ'երթայ ինքը. հոն մտնելէն մէկ ժամ առաջ Չէթէները կը դրկէ, քաղաքը ամբողջ կը շրջապատեն, իր գալուն քաղաքին մէջ գտնուող հայ եւ յոյները ամբողջ ժողովել կու տայ: Միայն դեռ մարդիկը չժողված, Պայրամ Էֆէնտի Յակոբ անուն գրագիրը ընտանիքովը կը փախցնէ: Ժողովել տալէ վերջ մարդիկը գետին մօտերը սպաննել կու տայ: Նոյն օրը 18 հատ հարս եւ աղջիկներ կ'առնեն, գիշերը իրենց քով մնալէն վերջ կ'առնուանգեն եւ յաջորդ ցորեկին տունի մը մէջ դնելով կ'այրեն ամբողջովին: Այս երկու օրուան մէջը Խավալայի շուրջ գտնուած 44 հատ գիւղերը ամբողջովին այրուած են իրենց բնակիչներովը միասին: Միայն Օսման Օղլու եւ մէկ հատ ալ ուրիշ գիւղ մը այս դէպքերէն առաջ պատրաստուել եւ Խավալայի կառավարութիւնը եկած մեզի *սէյդ* ըրէք¹⁴¹ ըսելով Հիւնքեար գացած են, բայց անոնց ալ ինչ ըլլալը յայտնի չէ: Այս ջարդի միջոցին գիւղերէ բերուած ապրանքներու աժանութիւնը բնաւ

¹⁴¹ Դրկեցէք [ուրիշ տեղ], տեղահանեցէք:

մէկ տեղ տեսնուած չէ: Երեւակայեցէք մէկ հատ կովը 50–100 դր[ուշ]ի կը ծախուի: Վերջապէս Խավզայի ջարդը այս տեսակ աւերներ ընելով կը լմննայ [եւ Օսման] կ'անցնի Մարգուան: Մարգուան մտած օրը ամբողջ հայ եւ յոյն ժողովուրդէն դրամ կը պահանջէ՝ յատուկէն իրենց կարողութենէն վեր եղած գումարներով: Ժողովուրդը դողալով, վախնալով կը բերեն կու տան: Ժողովէն անմիջապէս վերջը ժողովուրդ ժողովել կու տան, բայց ոչ հայերը: Այս միջոցին Մարգուան Ղապալճի Իւվանը չի գտնուիր, անոր տունը կ'երթան, որ Թիւլէկին տունի[ն] ետեւն է եղեր, զենքով կը սկսին դիմադրել: Չէթէները, ասոր վրայ, բարկանալով, տունը կրակի կու տան: Նոյն միջոցին ուրիշ տեղերէ ալ կը սկսի: Վերջապէս քաղաքին չորս կողմէն կրակ կու տան: Կրակին ժամանակ ժողովուրդը, մնացող հայերը իրենց գոյքերը ազատելու համար դուրս կ'ելլեն եւ այսպէս ջարդը կը կատարուի մինչեւ երեկոյ եւ չորս օր: Ղապալճի Եուվանը իր գաւազը եւ ընտանիքը յանձնելու համար ինքը իր ձեռքով սպաննած է: Մենք այս յուրը առած օրերնիս, Մարգուանցիք ամբողջ հեռագիր տուած են, բայց հազիւ Թիւլէկը եւ Ոսկանեանը լուր կրցած են առնել եւ մէկ մըն ալ Եգեկիլէանը. միւսներ[էն] դեռ ոչ մէկ լուր եղած է:

... Մարգուանի այրած տուներուն քանակութիւնը՝ 1800էն 2000 տուն, Եօքուշպաշիէն մինչեւ գօլէժը. քաղաքին մէջ գտնուած ժողովուրդին գումարը արդէն ձեզի ծանօթ էր (1300ի մօտ):

Բայց հիմա անոնցմէ մնացած են հազիւ 200–250 հոգի, որոնք կիներ են. հազիւ երկու երեք հոգի այր մարդիկ կան: Դեռ մնացող ժողովուրդին ո՛վ եւ որո՞նք ըլլալը յայտնի չեն. միայն Ապանեան Յակոբ Էֆէնտիի ընտանիքէ[ն], այսինքն Մարգուանի տունէն, Եգեկիլէաններէն եւ Թիւլէկեաններէն լուր կայ. ուրիշ ոչ մէկ տունէ լուր կայ:

Զարդի ժամանակ թուրք ժողովուրդը Չէթէներու առջեւ ինկած հայերու տուները ցոյց տուած են: Սպանութեան ժամանակին *Նա'սրլ, թուրք օլորքքուսն սօնրա, էրմէնի օլուրսընրզ*,¹⁴² ըսելով զարկած սպաննած են:

Հեռագրին մէկ հատին,- որ Զարուկ անունով եկած է,- պարունակութիւնը այս է՝¹⁴³, Մերկ եմ, ուտելիք չունիմ, դրամ դրկեցէք ըսելով, Թիւլէկին եւ Էլպիկին եկած է: Ողջ մնացողները ասոնք են՝ Աբէլին Վահանը, Մարգուանցի ուսուցիչը, որ Սամսոնն էր. երկու երեք հատ ալ այր մարդիկ: Սիմոնին սպանութիւնը իրաւ է, Քիրէմիթեաններու երկու ծերերը վրայ վրայի դնելով մեռցուցած են: Վերջապէս անհաւատալի եւ աննկարագրելի եւ աշխարհի սկիզբէն մինչեւ այսօր չտեսնուած ջարդ մ'եղած է Մարգուանի մէջ: Փողոցներու մէջ առեւանգ[ու]ած հարսեր, կիներ, աղջիկներ իրենց հետ առնել տանիլ: Օրինակ, Աբէլի Վահանին կինը եւ գաւակները մորթուած են, երեւակայեցէք, անկէ առաջ: Մարգուանի հրդեհի ատեն գոյքերնին ազատել ուզողները բռնած կրակը նետած են: Թիւլէկին քոյրերուն մեռնիլը այսպէս եղած է: Երբ որ Ղապալճի Եուվանին տունը այրեցին, անոնք մէջն են եղեր, չեն կրցեր փախ[չ]իլ, որովհետեւ տունը ամբողջ շրջապատուած է եղեր: Երկու քոյր իրարու փաթթուելով, տունին մէջ այրած են: Կէօնճիի մայրը խեւցած, Կէօնճին ինքը մեռած եւ տղան ալ փախած է եղեր: Վերջապէս ալ խելքերնիս միտքերնիս յոգնած մնացեր ենք:

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ Անանուն, Ե618–Ե622, *հայերէն ձեռագիր*)

Նշում.- Բնագիրը կը ներկայացնէ քաղուածք մը առացուած նամակէն, ուր կան մատիտով իմաստային կամ լեզուական յատկացման նպատակով կատարուած կարգ մը յաւելումներ, ինչպէս նաեւ վրան գիծ քաշուած տողեր, որոնցմէ կարելի է հետեւցնել թէ թարգմանաբար համապատասխան իշխանութիւններու ներկայացուելու համար կատարուած են այդ միջամտութիւնները:

¹⁴² Ինչպէ՞ս թուրք դառնալէ յետոյ հայ կը դառնար:

¹⁴³ Բնագրին մէջ՝ *Հեռագրին մէկ հատին պարունակութիւնը այս է որ Զարուկ անունով եկած է:*

Բարիզ, 12 Օգոստոս 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Նախընթաց 5 Օգոստոս թուակիր նամակովս տեղեկութիւն տուած էի Ձերդ Ամենապատուութեան թէ Գեր. Խորհուրդին պիտի ներկայացնէինք Յիշատակագիր մը՝ խնդրելու համար որ Սէվրի Դաշնագրին հիման վրայ կամ անոր համագոր կարգադրութեամբ մը լուծուի Հայկական Խնդիրը:

Այս Յիշատակագիրը տուինք Օգոստոս 10-ին՝ Գերագոյն Խորհրդոյ Նախագահ Պ. Պրիանի, ու մէկ պատճեններն ալ Անգլիոյ եւ Իտալիոյ պատուիրակութեանց նախագահներուն: Պատեհ համարեցինք այս առթիւ անգամ մը եւս պնդել որ Թուրքիոյ հայոց նակատագրին նկատմամբ չգոհացուի պարզ խոստումներով, այլ դրական երաշխաւորութիւններ ստացուին:

Տեսարբ Ահարոնեան եւ Խատիսեան ալ՝ 3-4 անգամ մեզ հետ յատկապէս տեսակցելէ ետք՝ Գեր. Խորհուրդին տուին Յիշատակագիր մը, որուն մէջ նոյնպէս կը պահանջեն Սէվրի Դաշնագրին Հայաստանի եւ հայոց վերաբերեալ տրամադրութեանց գործադրութիւնը, ու կը խնդրեն որ եթէ Գեր. Խորհուրդը, իր աշխատութեանց բազմութեան եւ ստիպողութեան պատճառաւ, չկարենայ այս նստաշրջանին վերջնականապէս լուծել Հայկական Խնդիրը, գէթ բարեհաճի կազմել Բարձր Յանձնաժողով մը, որ պաշտօն ունենայ՝

1.- Հայկական Խնդրին կարգադրութեան մասին պատրաստել ծրագիր մը, ուղղակի Գեր. Խորհրդոյ յառաջիկայ նստաշրջանին մատուցուելու համար:

2.- Հետեւիլ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցող դէպքերուն, եւ Դաշնակից պետութեանց առաջարկներ բերել Հայաստանի եւ հայոց պաշտպանութեան միջոցներու կարգադրութեան մասին:

3.- Ուսումնասիրել՝ հայոց ներկայացուցիչներուն հետ՝ այն միջոցները, որոնք յարմար պիտի դատուին Հայաստանի ելմտական եւ վարչական կազմակերպութեան համար:

4.- Ուսումնասիրել ամենէն դրական միջոցները հայ գաղթականներու ներգաղթին օգնելու համար:

Ինչպէս կը տեսնէք, այս երկու Յիշատակագիրներուն պարունակութիւնը թէեւ տարբեր, բայց երկուքն ալ Սէվրի Դաշնագրին մեր ազգին վերաբերեալ տրամադրութեանց պահպանման կը ձգտին:

Հեռագիրներէն պէտք է տեղեկացած ըլլաք թէ Գեր. Խորհուրդը Արեւելեան Հարցին նկատառումը յետաձգեց, նկատելով որ թուրքեւելլէն պատերազմը իր ելքին չէ հասած եւ պատերազմիկ կողմերէն մէկն ու միւսը միջամտութիւն չէ խնդրած Եւրոպայէն:

Գեր. Խորհուրդին մասնակցելու համար Փարիզ եկած պատուիրակութեանց անդամներէն՝ որոնց հետ տեսնուեցայ, ոմանք կ'ենթադրէին թէ թուրքեւելլէն խնդիրը Էնկիւրիի անկմամբ ալ կարգադրուելիք բան մը չէ, ցորչափ թուրք բանակը անվթար կը մնայ, եւ հետեւաբար կը յայտնէին թէ տակաւին ժամանակ մը կրնայ տեւել ներկայ շփոթ վիճակը: Այս կարծիքը, ըստ իս, շատ ճիշդ չէ: Ինձ կը թուի թէ յառաջիկայ առաջին կարելոր ընդհարումը կրնայ վճռական ըլլալ եւ տեղի տալ որ կա՛մ պատերազմիկները դիմեն Եւրոպայի միջամտութեան եւ կա՛մ Եւրոպա ուղղակի ինք միջամտէ: Եթէ այս միջամտութիւնը տեղի ունենայ թուրքերու մէկ նոր պարտութեան վրայ, այդ պարագային հաւանական է որ երկրորդական փոփոխութեանց միայն ենթարկուի Սէվրի Դաշնագիրը:

Ամերիկայէն այս անգամ կը ստանանք կարելոր լուր մը, զոր կը փութամ հաղորդել Ձերդ Ամենապատուութեան: Նախագահ Հարտինկ յայտնէր է թէ Ուաշինկթոնի յառաջիկայ Միջդաշնակցային Գոնֆերանսին մէջ, Իսաղաղական Ովկիանոսի եւ ընդհանուր զինաթափութեան խնդիրները օրակարգ անցընելէ առաջ, պահանջ պիտի դնէ որ նախապէս վերջնական կերպով մը կարգադրուի Արեւելեան Խնդիրը:

Մեծ վշտով իմացանք Չէյթունի վերջին աղէտը, որուն նկատմամբ դժբախտաբար շատ հակասական եւ

անբաւական տեղեկութիւններ միայն ստացած ենք ցայսօր: Մասնաւոր գրով մը առ Պ. Պրիան վերստին պնդեցինք Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական ուժերու մնալուն եւ հայոց կենաց եւ ընչից ապահովութեան ձգտող դրական երաշխաւորութիւններ ձեռք բերելու անհրաժեշտութեան մասին: Առ այդ արդէն նախապէս ալ անձամբ հարկ եղած դիմումները կատարած էի Քէ տ'Օրսէի մօտ:

Այս խնդրոյն համար նոր ջանքեր անհրաժեշտ պիտի դառնան եւ Ձեր կողմէ ալ պէտք պիտի ըլլայ դիմումներ կատարել այդտեղ, ա՛յն հիման վրայ որով ժամանակին արդէն ըրած էիք մի անգամ: Յառաջիկային առիթ պիտի ունենամ այս մասին գրելու աւելի մանրամասնօրէն Ձերդ Ամենապատուութեան:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Ի դէպ է աւելցնել որ թէեւ մեր Յիշատակագրին մէջ Հայաստանի վերաբերող խնդիրներու ուսումնասիրութեան համար Գեր. Խորհուրդին եղած Բարձր Յանձնաժողովի մը կազմութեան խնդրանքը չկայ, բայց մենք հակառակ չենք ատոր, եւ նոյնիսկ ինձմէ բղիսած էր այդ խորհուրդը՝ զոր Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը իւրացուց:

Կը ներփակեմ մի քանի լրագրական հատուածներ:

(ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4-2, 2536–2537, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 141

Բարիզ, 16 Օգոստոս 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Գերագոյն Խորհրդոյ նստաշրջանին առթիւ Փարիզ ժամանած եւրոպական նախարարներ, որոնց հետ տեսնուեցայ՝ հետաքրքիր կը թուէին գիտնալու թէ մեր ազգը ընդունա՞լ է ըստ պատշաճի կառավարութիւն մը կազմելու, այսինքն՝ կը փափաքէին գիտնալ թէ հայերը ունի՞ն բաւարար կարող տարրեր, որոնք կարենային անկախութեան նոր տիրացած երկրի մը տնտեսութեան դժուարին ու բազմապահանջ գործը տանիլ:

Այս հետաքրքրութիւնը վաղը միւս օր, վճռական ռոպէի մը, կրնայ յայտնուիլ նաեւ բոլորովին պաշտօնական կերպով մը, եւ կրնայ հոգատար պետութեան կողմէ ալ խնդիր ըլլալ, մանաւանդ այն պարագային երբ Ռուսական Հայաստանը, պոլշեիկ ազդեցութեան շրջանակին մէջ գտնուելուն համար, դուրս թողուի ըլլալիք կարգադրութենէն: Հետեւաբար, լաւ կ'ըլլայ որ հիմնակուց ի ձեռին ունենանք այդ մասին լայնօրէն գոհացում տալու բաւող ամէն տեսակ տեղեկութիւններ: Ըստ այսմ, կը խնդրեմ որ Պատրիարքարանը աշխատի կարելի եղածին չափ շուտով Պատուիրակութեանս հասցնելու ընդհանուր ցանկ մը պետական կամ օտար համալսարաններէ ու բարձրագոյն վարժարաններէ վկայուած, Թուրքիա, Կովկաս կամ արտասահման գտնուող, ռուսահայ թէ թրքահայ մասնագէտներու,՝ բժիշկ, օրէնագէտ, փաստաբան, հողագէտ, ճարտարագէտ, եմտական ու վարչական հաստատութեանց վարիչ կամ բարձր պաշտօնեայ, բրոֆէսէօր, ելլին: Նաեւ սպաներ՝ որոնք ծառայած ըլլան թուրք կամ օտար բանակներու մէջ:

Այս ցանկը խնամեալ աշխատութիւն մը պէտք է ըլլայ, ըստ հարկի օգտակար դառնալու համար, եւ անհրաժեշտ է որ կարելի եղած չափով անուններուն կցուած ըլլան հակիրճ կենսագրականներ, իրենց արդի պաշ-

տօնը եւ հասցէն, ինչպէս նաեւ ի հարկին հայկական պետութեան մը մէջ պաշտօնավարելու տրամադրութիւն ունենալին: Թերեւս այս մասին կանխաւ պատրաստուած ցուցակներ գտնուին Պատրիարքարանի մօտ:

Ամէն պարագայի մէջ, այս ձեւով լիակատար աշխատութիւն մը անշուշտ բաւական ժամանակի կը կարօտի: Մինչեւ այդ աշխատութեան կատարուիլը, Պատուիրակութիւնս կը խնդրէ որ զոնէ անոնց ցանկը, կարելի եղած տեղեկութիւններով փոխանցուի իրեն:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Ձ, 2538–2539, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 142

Բարիզ, 5 Սեպտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Կը փութամ ներկակ Ձերդ Ամենապատուութեան դրկելու Պատուիրակութեան կողմէ այսօրուան թուականով Տիար Կ. Մելգոնեանի, Աղեքսանդրիա, ուղղուած մէկ նամակին պատճենը:¹⁴⁴

Պատուիրակութիւնս մասնաւոր կերպով կը խնդրէ որ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն ալ իր կողմէ զօրաւոր կերպով յանձնարարէ այդ փոխառութեան շուտափոյթ առաքումը, ըստ որում քաղաքական դէպքերը, որոնք արդէն գահավէժ ընթացքի մը մէջ են, կրնան մէկ օրէն միւսը կատարուած իրողութեան մը դէմ դնել մեզ, եւ ըստ որում Հայաստանի կարօտելոց եւ այլ բարեգործական նպատակներու համար հանգանակութեան ծրագիրներ կան որոնք կրնան շատ սահմանափակել Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութիւնը:

Ինչպէս գիտէք, մեր ցանկութիւնն է որ Դաշնակից պետութիւնք Սելվրի Դաշնագրին Հայաստանի վերաբերող յօդուածները գէթ անխախտ պահեն, հոգատար պետութիւնը այժմէն որոշուի, եւ բաւարար փոխառութիւն մը ըլլայ ու հոգատար պետութեան տրամադրութեան տակ դրուի Թրքական Հայաստանի վերակազմութեան համար, որուն ապագային կը միանայ Ռուսական Հայաստանը, երբ պարագաները ներեն: Իսկ Կիլիկիոյ մասին պարզ խոստումներով չգոհանան եւ մասնաւոր ըէժիմ մը հաստատեն այդ շրջանակին համար:

Այս արդիւնքին ձգտող ձեռնարկներ հարկ է ընել միանգամայն Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Ամերիկայի եւ Յունաստանի մէջ, հաշտութեան բանակցութիւններէն առաջ: Բայց գրեթէ կաշկանդուած ենք այս միջոցիս, նիւթական միջոցներէ զուրկ ըլլալով, ինչ որ մեզ զերծ կը կացուցանէ ոեւէ պատասխանատուութենէ:

¹⁴⁴ Կարապետ Մելգոնեան 26 Յուլիս 1921 թուակիր ծանուցագրերով հանրութեան յայտնած էր թէ Չաւէն Պատրիարքի կը նուիրէ իր անձնական ամբողջ հարստութիւնը, ներառեալ իր եղբօր՝ Գրիգորի, մահով իրեն վիճակուած ժառանգութիւնը, «միասին հաշուելով Գ. եւ Կ. Մելգոնեան անունով ճանչցուած իր առեւտրական հաստատութիւնը...»: Մուշեղ Արք. կարգուած էր Չաւէն Պատրիարքի ներկայացուցիչ: Ծանուցագիրը հրատարակած «Ապագայ» շաբաթաթերթը (27 Օգոստոս 1921, 37) կը տեղեկացնէր թէ նուիրատուութիւնը կը հաշուուէր 500,000 անգլիական ոսկի, որ համագոր էր 25 միլիոն ֆրանքի: Հասոյթը պիտի ծառայէր հիմնադրութեանը եւ «մշտնջենական մատակարարութեանը» երեք կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններու եւ կատարելագործեալ տպարանի մը:

Առիթ կը համարիմ աւելցնելու որ պատիւը ունեցանք ստանալու Ձերդ Ամենապատուութեան 20 Օգոստոսի նամակն ալ ու նոյն թուով առ Պօղոս փաշա ուղղեալ նամակին պատճենը, որուն կատարելապէս համամիտ ենք:

Մնամ որդիական յարգանօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-2, 2544, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՑՈՐԴ

5 Մեպտեմբեր 1921

Մեծայարգ Տիար
Կարապետ Մելգոնեան
Ադնքսանդրիա

Մեծայարգ Տիար,

Ինչպէս արդէն ծանօթ է Ձեր Ազնուութեան, մեր ազգային դատը մտած է իր վճռական շրջանին մէջ եւ հաւանական է որ վերջնական կարգադրութիւն մը ըլլայ յառաջիկայ երկու երեք ամիսներու ընթացքին, երբ հելլէնէութիւնը պատերազմը ելքի մը հասած ըլլայ, ուրկէ ետք Գերագոյն Ժողովը իսկոյն ձեռնարկէ թերեւս Արեւելեան Հարցին լուծման, որմէ կախում է նաեւ մեր դատը:

Միւս կողմէ կ'իմանաք անշուշտ որ Ազգերու Ընկերակցութեան դիմեցինք, որովհետեւ եւրոպական պետութիւնք որքան ալ հայոց խնդրին համակիր ըլլան, քիչ մը յոգնած եւ թուցած կ'երեւան, աւելի ծանր հոգերով զբաղած ըլլալով: Այս պայմաններուն մէջ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր գերագոյն աշխատանքը պիտի նկատէ նաեւ ձեռնարկել բազմակողմանի եւ ուժեղ փրօփականտի մը, թէ՛ հակազդելու համար մեր թշնամիներու սադրանքներուն եւ թէ՛ մանաւանդ մեր ազգին պահանջմանց մասին լուսաբանելու համար Դաշնակից պետութիւնները եւ Ամերիկան, որոնց պետական վարիչներուն մէջ դժբախտաբար առ այդ շատ թիւր կարծիքներ ունեցողներ կան:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը այս մասին կատարած է շարք մը նախապատրաստութիւններ: Մասնաւորաբար մտադիր է յատուկ ներկայացուցիչներ կարգել եւրոպական մեծ պետութեանց եւ ամերիկեան կառավարութեան մօտ, ինչ որ բացարձակապէս անհրաժեշտ է: Պատուիրակութիւնս մտադիր է նաեւ ներկայացուցիչ մը եւ պաշտօնեաներ դրկել Կիլիկիոյ համար, Պէրյուրի եւ Ատանայի ֆրանսական իշխանութեանց մօտ, ինչպէս կը խնդրեն Կիլիկիոյ ազգ. մարմինները: Բաց աստի, պէտք կայ մամուլի միջոցաւ Եւրոպայի հանրային կարծիքը եւ խորհրդարանները ի նպաստ մեր դատին արտայայտութեանց մղելու: Մակայն եւ այնպէս Պատուիրակութիւնը նիւթական միջոցներէ բացարձակապէս զուրկ, այս միջոցիս չի գիտեր թէ ինչ պիտո՞նէ պիտի կարենայ ունենալ, ըստ այնմ այդ նախապատրաստութեանց եւ ծրագիրներուն գործադրութեան ձեռնարկելու համար: Ամէն պարագայի մէջ, կարելի է ըսել թէ նուազագոյն հաշուով երկու միլիոն ֆրանքի պիտո՞նէ մը պէտք է իրեն, չափաւոր սահմանին մէջ այդ ծրագիրներուն գործադրութեան ձեռնարկելու համար:

Այս նիւթական անհրաժեշտութիւնը ըմբռնելով, Կ. Պոլսոյ Համազգային Ժողովը եւ Ամերիկայի Ազգ. Միութիւնը այս ամսոց մէջ պիտի ձեռնարկեն Ազգային Հիմնադրամի ընդհանուր հանգանակութեան մը: Խնդիրը հոն է սակայն որ այս հանգանակութիւնը ժամանակի կարօտ է, մինչդեռ հայկական հարցին համար ըլլալիք ձեռնարկները անմիջական եւ անյետաձգելի են: Այս նկատումով Ազգ. Պատուիրակութիւնս հարկադրուած է սոյն պաշտօնական հանգանակութեան հաշուոյն փոխառութիւն մը կնքելու, եւ աչքի առջեւ ունենալով Ձեր ազգասիրական բարձր զգացումները, որոնց այնքան փայլուն մէկ ապացոյցը տուիք այն հոյակապ կտակով, Ձեր Ազնուութեան կը դիմէ խնդրելով որ նոյնիսկ այդ կտակին եկամուտներուն վրայ շուրջ մէկ միլիոն ֆրանքի փոխատուութիւն մը շնորհէք, որպէսզի կարելի ըլլայ անյապաղ սկսիլ վերոյիշեալ ծրագիրներուն գործադրու-

թեան. Բան մը՝ որ եթէ շուտով տեղի չունենայ, կրնայ բոլորովին վտանգել մեր դատը եւ մինչեւ այսօր տեղի ունեցած բոլոր գոհողութիւնները ապարդիւն թողուլ:

Յուսալից ենք որ Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան արդիւնքը պիտի թոյլատրէ յառաջիկային Ձեզի վերադարձնելու Ձեր այս փոխատուութիւնը:

Թոյլ տուէք Ձեզի դիտել տալու որ այս փոխատուութեամբ նոյնիսկ Ձեր կտակին գործադրութեան նպաստած պիտի ըլլաք, ըստ որում եթէ հայ ժողովուրդը անկախ կենցաղի մը չտիրանայ եւ չունենայ իր հայրենի բոյնը, Ձեր բոլոր գեղեցիկ մտածումները մեծ մասամբ կրնան անգործադրելի մնալ եւ կամ չտալ բաղձացուած արդիւնքը:

Կը սիրենք յուսալ թէ այս խիստ կենսական խնդիրը Ձեր ամենալուրջ ուշադրութեան առարկայ կ'ընէք եւ շուտափոյթ կարգադրութեամբ մը Ազգ. Պատուիրակութիւնս ի վիճակի կը դարձնէք լիովին կատարելու այն դժուարին պարտականութիւնը, որ կը ծանրանայ իր վրայ:

Մնամ խորին յարգանքներով

(ստ.) Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Այս նամակին պատճէնը դրկած ենք Տ. Զաւէն Ս. Պատրիարքի, այն վստահութեամբ թէ Ն. Ամենապատուութիւնն ալ համամիտ է այս խնդրանքին:

ՆՈՅՆ

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Ձ, 2545–2547, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 143

Էվիան, 14 Սեպտեմբեր 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Զաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունեցայ ստանալու Ձերդ Ամենապատուութեան 24 Օգոստոս թուակիր նամակը, որ կարօտ է կարգ մը Բացատրութեանց:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը պիտի յիշէ որ անցեալ Յուլիսին, երբ աշխատանքս շարունակելու անկարելիութեան մէջ զգացի, յոգնութեան եւ առողջական վիճակիս պատճառով, իրեն գրած էի խնդրելով որ ինծի արտօնէ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահութենէն քաշուիլ, որպէսզի կարենամ բժիշկներուն յանձնարարած հանգիստը ընել:

Ձերդ Ամենապատուութիւնը եւ Համագգայինը, խորհելով որ յոգնութիւնս միայն անցողակի է եւ թէ առողջութիւնս կրնար վերականգնիլ՝ առաւել կամ նուազ հանգիստէ մը ետք, ինծի շատ վեհանձնօրէն առաջարկեցին ժամանակ մը դադրեցնել Ազգային Պատուիրակութեան գործերու զբաղումս եւ առնելու պէտք եղածին չափ երկար հանգիստ մը, սակայն առանց հրաժարելու: Կը խորհէին որ նախագահութեան փոփոխութիւն մը ներկայիս կրնար անպատեհութիւն յառաջացնել, որմէ պէտք էր խուսափիլ:

Իրենց կարգին պաշտօնակիցներս, ինչպէս որ գրած էի Ձերդ Ամենապատուութեան, նոյն մտածումը ունեցած էին, եւ ինծի նոյն առաջարկը ըրած, աւելցնելով թէ իրենք եւս պիտի քաշուէին եթէ ես քաշուէի: Ինծի կը մնար միայն խոնարհիլ, այն հասկացողութեամբ թէ տազնապէ մը խուսափելու համար քաշուելէ հրա-

ժարելով՝ անմիջապես արձակուրդ մը պիտի առնէի հանգստանալու համար այնքան որ պէտք էր:

Չէի գիտեր այնքան շատ լրջօրէն վնասուած ըլլալս, որպէսզի հիւանդութիւնս տեղի տար դարմանումներու, կամ հանգիստի՝ որքան ալ երկարատեւ: Ներկայ տարիքիս եւ մասնաւոր վերջին տարիներու դէպքերուն պարտադրած խոնջէնքէն ետք, դեղ չկայ մաշած մարմինի մը ուժերը վերականգնելու համար: Ուրեմն այս մասին առանց պատրանքի եւ միայն տագնապէ մը խուսափելու համար է որ համակերպեցայ պաշտօնակիցներուս առաջարկին եւ Պատրիարքութեան ու Համագայիին կամքին:

Աս պատճառով շատ զարմացած էի Ձերդ Ամենապատուութեան նամակին մէջ կարդալով հետեւեալ հատուածը, որ կու տամ թարգմանաբար. «Ազգային Պատուիրակութեան փոխ նախագահը համոզուած է թէ ձեր հանգիստը միայն երկու ամիս պէտք է տեւէ, մինչ դուք կ'ըսէք ինչ որ Նորատունկեանին ըսած էք՝ թէ վեց ամիսի պէտք ունիք հանգստանալու եւ խնամուելու համար: Ն. Վ. Նորատունկեան նոյնիսկ վախը ունի որ ազդուած ըլլալով Հայկական Դատին վերջերս ստացած աննպաստ երեւոյթէն, դուք ամբողջովին պիտի հրաժարէիք առաքելութենէն, զոր ամբողջ ազգը ձեզի վստահած է»:

Հեռու էի Ն. Վ. Նորատունկեանէն սպասելէ նման հաստատումներ, որոնք նուագագոյնն է ըսել՝ չեն բխիր գթասրտութենէ հանդէպ պաշտօնակիցի մը, որ եօթ տարիէ աւելի չդադրեցաւ պայքարելէ մինչեւ իր ուժերուն ամբողջական սպառումը: Ինչ որ ինծի աւելի ցաւ կը պատճառէ այն է՝ թէ նոյնիսկ տարուած է Ձեզի գրելու թէ հրաժարականիս պատճառը կը կայանայ վերջերս «մեր դատին ստացած աննպաստ երեւոյթին մէջ»: Չեմ գիտեր թէ ինչպէս նման մտածում մը ունեցած է: Չիս քիչ ճանչցած է: Անշուշտ թէ շատ մը մտահոգութիւններ ունինք Եւրոպայի ներկայ կացութեան համար, երբ Դաշնակիցները կը մոռնան իրենց հանդիսաւորապէս յայտարարած պատերազմին պատճառները, Սեւրի Դաշնագրով ստանձնած իրենց խոստումները եւ յանձնառութիւնները: Սակայն մեր Դատը, այն եօթ տարիներուն երբ կը գլխաւորէի Ազգային Պատուիրակութիւնները, ա'լ աւելի տագնապալի հանգրուաններէ անցաւ: Եթէ ինծի վերագրուած զգացումին տեղի տուած ըլլայի, շատ մը առիթներ ունէի հեռանալու պաշտօնէս, զոր կը պահէի մեր ազգին վստահութեամբ, եւ ուր պատուոյ հարց էր մնալը, առանց խրոչելու դժուարութիւններէն, այնքան ատեն որ ուժերս ինծի թոյլ տուին:

Երբ շուրջ երեք ամիս առաջ Ձերդ Ամենապատուութիւնը տեղեակ կը պահէի մեր գտնուած դժուարին կացութեան մասին, *Զէ տ'Օրսէլ*-ին մեզի հանդէպ ունեցած քաղաքականութեան եւ դիրքին պատճառով, իրեն կ'ըսէի թէ մեր դատին օգտակար պիտի ըլլար իմ հեռանալս եւ տեղս գիջիլը ուրիշի մը: Նկատի ունէի միայն մեր պահանջներուն պաշտպանութեան շահը, եւ հակառակ որ արդէն հիւանդացած էի, այն ատեն դեռ առողջութիւնս երբեք խնդրոյ առարկայ չէր, քանի դեռ չէի գիտեր կացութիւնս եւ կասկածը չունէի թէ շուտով պիտի ծանրանայ, այնքան որ այսօր զիս կը ստիպէ բացարձակ հանգիստի:

Կը խնդրեմ, արդարեւ, Ձերդ Գերապատուութենէն, որ համոզուած ըլլաք թէ ո'չ միայն ֆիզիք[ապէս], այլ նաեւ մտաւորապէս շատ յոգնած եմ կարենալ օգտակար գործ մը կատարելու համար, եւ ճիգ գործադրելու՝ որուն մեր դատը այնքան ստիպողաբար պէտքը ունի իր պաշտպանութեան համար: Կ'ուզեմ նոր փաստ մը նշել: Փարիզէն մեկնելով կը յուսայի հեռացումէս օգտուիլ պարապոյ ժամերուս ակնարկ գրելու համար Ազգային Պատուիրակութեան աշխատանքներուն մասին եւ հաստատելու՝ իր ունեցած դերը պատերազմին եւ անոր յաջորդող դէպքերու ընթացքին: Կը սեպեմ թէ ուշ կամ կանուխ անհրաժեշտ պիտի ըլլայ որ այդ կատարուի, ճշդիւ լոյսի բերելու համար տարբեր հանգրուանները՝ որոնցմէ անցաւ մեր դատը, եւ դժուարութիւնները՝ որոնց առջեւ գտնուեցանք: Այդ նպատակով հետոս տարած էի որոշ թիւով թղթածրարներ: Սակայն ամէն անգամ որ փորձեցի գործի անցնիլ, շուտով հրաժարեցայ, այնքան որ մեծ է յոգնութիւնս:

Ահա ցաւազին խոստովանանք մը, որ ուրախ սրտով չէ որ կ'ըլլայ. սակայն Ձեր Ամենապատուութեան կը խօսիմ ամբողջական անկեղծութեամբ եւ խոնարհութեամբ, ինչպէս խոստովանանք մը, ինչ որ իրեն պիտի փաստէ անկեղծութիւնս եւ զինք պիտի համոզէ թէ ինծի համար բացարձակ անհրաժեշտութեան համար է որ տեղի կու տամ, եւ ոչ թէ որովհետեւ «յուզուած եմ մեր դատին ստացած աննպաստ երեւոյթին համար»:

Սօսաւորապէս երկու ամիս կ'ընէ որ, ըստ մեր համաձայնութեան, դադրեցայ Պատուիրակութեան հետ գործակցելէ: Տառապէս քաշուեցայ ամէն աշխատանքէ, եւ սկսայ խղճմտօրէն կատարել ինծի յանձնարարուած բուժումը, առանց ցարդ հաստատելու նուագագոյն բարեկաւումը: Ինչպէ՛ս այս պայմաններուն մէջ կրնայի մտածել գործօն դեր մը վերստանձնելու մասին: Այս ամբողջ ժամանակաշրջանին պաշտօնակիցներս հիւանալիօրէն կատարեցին իրենց գործը. աշխատանքը կատարուեցաւ իրենց կողմէ, ինչպէս անցեալին, առանց որ իսկ բացակայութիւնս զգալի ըլլայ: Ուրեմն չեմ տեսներ հաւանելի պատճառաբանութիւն մը այսպէս չշարունակելու համար:

Գալով ինձի, Ձերդ Ամենապատուության եւ Համագայինին հանդէպ յանձնառու եղայ չձգելու նախագահութիւնը, պայմանաւ որ պաշտօնակիցներս շարունակեն Ազգային Պատուիրակութեան գործը, եւ Ձեր Ամենապատուութիւնը կրնայ վստահ ըլլալ որ յանձնառութիւնս պիտի պահեմ այնքան ատեն որ զիս անկէ ազատ չէք արձակած:

Վերի բոլոր ըսուածները ցոյց կու տան թէ, հակառակ ամբողջ բարեկամեցողութեանս, չեմ կրնար աւելին ընել գտնուած պարագաներուս մէջ:

Ամէն պարագայի, կ'ուզեմ Ձերդ Ամենապատուության ըսել որ յուզուած էի իր նամակին խօսքերէն, ուր այնքան սիրալիր պնդումով կը վերաբերի գոհողութեանս, գործակցութեանս կցելով զին մը՝ որմէ շփոթահար եմ՝ այնքան որ ան կը գերազանցէ արժանիքներս:

Այս պատճառով, աւելի քան երբեք ցաւագինօրէն զգացի վիճակիս հարկաւորութիւնները, որոնք զիս անկարողութեան կը մատնեն ընդառաջելու Ձերդ Ամենապատուության կոչին, զիս կը դատապարտեն անգործութեան եւ այսուհետեւ զիս կը զրկեն մեր Ազգի դատին ծառայելու մեծ պատիւէն:

Խնդրեմ ընդունեցէք, Սրբազան Հայր, իմ ամէնէն խորին եւ յարգալիր անձնուիրութեան նոր հաւաստիքը:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-2, 2548–2551, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 144

Փարիզ, 10 Հոկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ինչպէս յայտնի է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, Ամերիկա ուղեւորութեանս յոգնութենէն կազդուրուելու համար Օգոստոս ամսոյ վերջերը Էմսի ջուրերը զացած էի, երբ Ազգերու Ընկերակցութեան տարեկան Ընդհ. Ժողովոյ նստաշրջանին բացման պատճառաւ հարկաւորուեցայ Փարիզ վերադառնալ եւ ասկէ ալ փութով Ժընէւ անցնիլ: Պատուիրակութեան որոշմամբ Պ. Պապաջանեան Սեպտեմբեր 2-ին արդէն մեկնած էր Ժընէւ, մասնակցելու համար Հայաստանեւոր Միջազգային Դաշնակցութեան համաժողովին, որ նոյն քաղաքը գումարուած էր: Իսկ Տիար Սինապեան Փարիզ կը մնար Պատուիրակութեան գործերով զբաղելու համար: Ժընէւ կը գտնուէին նաեւ Տեարք Ահարոնեան եւ Վարանդեան, որոնց Սեպտեմբեր 21-ին միացաւ նաեւ Տիար Խատիսեան:

Այժմ վերադարձած ըլլալով Փարիզ, կը փութամ ամփոփ կերպով մը տեղեկութիւն տալ մեր ազգային խնդրոց շուրջը Ժընէւ տեղի ունեցած անցուդարձերուն վերաբերեալ:

Գիտէք անշուշտ, Ս. Հայր, որ Ազգերու Ընկերակցութեան ներկայ օրակարգին վրայ հայկական խնդիրը տեղ չունէր նախապէս: Պ. Ահարոնեան առ այս կանուխէն հարցում ուղղած էր Ընկերակցութեան Ընդհանուր Քարտուղար Պ. Տրիմօնի եւ պատասխան ստացած թէ Արեւելքի շփոթ ու անստոյգ կացութեան հետեւանօր հայկական խնդիրը դուրս կը մնար, եւ թէ ըստ ներքին կանոնագրի, օրակարգ անցընելու համար անհրաժեշտ էր որ Ընկերակցութեան անդամ տէրութեանց պատգամաւորներ առաջարկ բերեն այս մասին: Առ ի նախատեսութիւն, Պ. Ահարոնեանի հետ պէտք տեսած էինք որ Ձեր Ամենապատուության, Համագային Ժողովոյ եւ գաղութներու կողմէն ալ դիմումներ տեղի ունենան Ժընէւ, Ազգերու Ընկերակցութեան: Ետքէն հասկցուեցաւ որ ներքին կանոնագրին տրամադրութեան համաձայն, նմանօրինակ դիմումներ բաւական չեն

խնդիր մը օրակարգ անցընել տալու համար, եւ նոյնիսկ Համագային Ժողովոյ հեռագիրն ալ չէր տպուած եւ անդամներուն բաժնուած:

Միւս կողմէ ըսուեցաւ ինձ թէ Լորտ Բօպէրթ Մեսիլ անգլիացի երեսփոխան Պ. Անիւրին Ուիլեամսի յայտնած է որ այս նստաշրջանին միտք չունի մեզի ի նպաստ խօսք առնելու, եւ առ այս պատճառ ցոյց տուած էր սա պարագան թէ նախորդ տարի Պ. Ահարոնեան, իրեն հետ ունեցած խորհրդակցութեան ընթացքին, շատ տաք չէր վերաբերուած *Մանուս*-ի խնդրին նկատմամբ:

Արդէն առ հասարակ մեր անգլիացի բարեկամները, ընդ որս Պրիթիշ-Արմէնիա-ի անդամները, վարանոտ ընթացք մը ունէին, նկատելով որ Հայկական Խնդիրը եթէ ուղղակի իրենց կողմէ պաշտպանուէր, կարելի էր որ Արեւելքի մէջ Անգլիոյ հակամարտ քաղաքականութեան մը հետեւող պետութեանց պատգամաւորներ հակառակէին նաեւ Հայաստանի համար եղած առաջարկութեանց, պարզապէս անգլիական աղբիւրէ բղխած ըլլալուն համար: Ոմանք ալ այս վարանոտ ընթացքին մղուած էին սա պատճառաւ որ Ազգերու Ընկերակցութեան Գերագոյն Խորհուրդը, հակառակ անցեալ տարուան Ընդհ. Ժողովին յանձնառութեան, իր ընդհանուր Տեղեկագրին մէջ ռեւէ առաջարկ չէր բերած հայկական հարցին նկատմամբ: Հետեւաբար, չէին համարձակեր խնդիրը արծարծել, աչքի առջեւ բերելով նաեւ Արեւելքի իրաց արդի անստոյգ դրութիւնը:

Հարկ եղաւ ուրեմն սա համոզումը գոյացնելու որ եթէ այս տարի բոլորովին լռութիւն պահուէր Ընդհ. Ժողովոյ մէջ, հայ ժողովուրդը իրաւամբ սրտաբեկութեան պիտի մղուէր, եւ թէ միւս կողմէ այդ լռութիւնը կրնար նաեւ աննպաստ ազդեցութիւն մը ունենալ հաշտութեան բանակցութեանց վրայ:

Այս տեսակէտներուն նկատմամբ կարծիքի փոխանակութիւններ ունեցանք մէկ կողմէ Լորտ Բօպէրթ Մեսիլի, Պ. Ֆիշէրի, Բրօֆ. Կիլպէրթ Մըրրէյի եւ հելլէն, ֆրանսական, պէժ, նաեւ ուրիշ պետութեանց պատգամաւորներուն, ու միւս կողմէ Հայաստանի Միջազգային Դաշնակցութեան անդամներուն հետ, աշխատելով մտքերը նախապատրաստելու եւ մէկուն կամ միւսին կատարելիք ջանքերը միակ գործնական կէտի մը վրայ կենդրոնացնելու համար:

Սեպտեմբեր 9-ին մեր անգլիացի բարեկամները կազմակերպեցին մեծ նախաճաշ մը, նախագահութեամբ անգլիական պատգամաւոր եւ Հանր. Կրթութեան նախարար Պ. Ֆիշէրի, հրաւիրելով նաեւ մեզ: Ներկայ էին Լորտ Բօպէրթ Մեսիլ, Տոքթ. Նանզէն¹⁴⁵, պէժ պատգամաւոր ծերակուտական Պ. Լաֆօնթէն, Պ. Նալվի եւ 20-ի չափ յայտնի անգլիացի եւ գուիցերիացի քաղաքական անձնաւորութիւններ: Պ. Վիքրի, որ նոյնպէս հրաւիրուած էր, շատ արտայայտ կերպով մը նկարագրեց Հայաստանի սովամահ վիճակը, որուն նկատմամբ եղած կարգադրութեանց մասին կը գրեմ աւելի անդին:

Պատուիրակութիւնս, Ազգերու Ընկերակցութեան մատուցուելու համար, նախապէս պատրաստած էր ընդարձակ Յիշատակագիր մը ընդհանուր հայկական իրերու մասին, Յիշատակագիր՝ որուն էութեան համամտութիւն յայտնած էին նաեւ Պ. Ահարոնեան եւ ընկերները, եւ որուն մէջ *Մանուս*-ի, ինչպէս կազմուելիք Ազգային Տան անունով ըլլալիք փոխատուութեան խնդիրները կը բռնէին այն աւագ կարեւորութիւնը զոր ունին իրապէս, քանի որ այս խնդիրներուն լուծումէն կախուած է Ազգային Տան հաստատութիւնը: Յիշատակագրին մէջ նոյնքան կարեւոր տեղ մը բռնած էր նաեւ Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ ընտրուելիք եւ յատկապէս Ազգային Տան խնդրով զբաղելու պաշտօն ունեցող Մնայուն Յանձնաժողովի մը կազմութեան պահանջը:

Ժընէվի մէջ սակայն, ընդհանուր տրամադրութիւնները եւ առ հասարակ Արեւելքի իրօք անորոշ դրութեան բերմամբ գոյացած վարանոտ ընթացքը տեսնելով, որոշեցինք Յիշատակագիրը չտալ:

Երկու Էսկան պատճառներ մանաւանդ մեզ մղեցին այս որոշման յանգելու:

Նախ որ, Ժամանակին եւ պայմաններուն փափկութիւնը նկատի առնելով, սխալ մը պիտի ըլլար մեր կողմէ ներկայացնել այն տեսակ պահանջներ, որոնք մերժուէին կամ Ազգերու Ընկերակցութիւնը կազմող պետութեանց պատգամաւորներուն կողմէ ստուար մեծամասնութեամբ չիրացուէին:

Երկրորդ, նկատի առինք նաեւ սա պարագան թէ Ազգերու Ընկերակցութեան տարեկան Ընդհ. Ժողովին իրաւասութիւնները գաղափարական արտայայտութիւններէ անդին չեն անցնիր, թէ Ընդհ. Ժողովը աւելի իղձեր բանաձեւելու կոչուած է քան պարտադիր գործնական որոշումներ վճռելու: Այս վերջին իրաւասութիւնը կը պատկանի Ընկերակցութեան Գերագոյն Խորհուրդին, որ տարուան ընթացքին պարբերաբար կը գումարուի եւ իրաւունք ունի ոչ միայն Ընդհ. Ժողովէն իրեն յղուած իղձերուն գործադրութեան միջոցներով

¹⁴⁵ Ակնարկութիւն Ֆրիտիֆ Նանսէնի: Անփոփոխ պահած ենք սկզբնաղբիւրին որդեգրած տառադարձութիւնը:

զբաղելու, այլ նաև իր սեփական նախաձեռնությամբ այլ ինչ ինչ որոշումներ տալու եւ կարգադրություններ ընելու:

Եւ որովհետեւ Մնայուն Յանձնաժողովի մը խնդիրը, իբր ոսնձգութիւն Գործադիր Խորհուրդին իրաւասութեանց մէջ, Պ. Վիվիանիի միջամտութեան վրայ մէկդի թողուած էր անցեալ տարուան Ընդհ. Ժողովին կողմէ, կարծեաց մէջ շփոթութիւն առաջ չբերելու համար մեր Յիշատակագիրը նախապէս հաղորդեցինք Լորտ Բօպէրթ Սեսիլի, Բրօֆ. Մըրրէյի, Պ. Լաֆօնթէնի եւ Պրիթիշ-Արմէնիա-ի անդամներուն, որուն վրայ որոշուեցաւ որ Բրօֆ. Մըրրէյ առաջարկ ներկայացնէ մի միայն Ազգային Տան խնդրին համար, ինչպէս ըրաւ Սեպտեմբեր 12-ին, բարեբախտ պայմաններու մէջ, բանաձեւով մը որուն օրինակը յարակից ուրիշ թուղթերու հետ պիտի ստանաք առանձին ծրարով, ներփակեալ ցուցակին համեմատ: Բրօֆ. Մըրրէյի բանաձեւը Սեպտեմբեր 15-ին յղուեցաւ 6-րդ Յանձնաժողովին, որ օր մը վերջ միաձայնությամբ ընդունեց եւ Ընդհ. Ժողովին ներկայացուց որոշում մը, որուն տեղեկաբերն էր Լորտ Բօպէրթ Սեսիլ, եւ որով Ընդհ. Ժողովին կողմէ հրաւեր կ'ուղղուէր Ընկերակցութեան Գործադիր Խորհուրդին պնդել Գերագոյն Խորհուրդին մօտ, որպէսզի թուրքիոյ հետ կնքուելիք Դաշնագրին առթիւ միջոցներ սահմանուին նոյն Դաշնագրին մէջ, Հայաստանի ապագան ապահովելու եւ մասնաւորաբար թրքական գերիշխանութենէն բացարձակապէս անկախ Հայ Ազգային Տուն մը ստեղծելու համար:

Յայտնի է որ Ընկերակցութեան Ընդհ. Ժողովը միաձայնությամբ իւրացուց 6-րդ Յանձնաժողովին այս որոշումը:

Անցողակի կը յիշեմ առ ի տեղեկութիւն թէ Հանր. Պատուիրակութիւնը Ընկերակցութեան ընդհ. քարտուղարութեան ուղղեց Յիշատակագիր մը, որուն եզրակացութեան մասին մեր համամտութեան պէտք տեսած էր, ինչ որ չլուրջանք, հարկ եղած փոփոխութիւնները ընել տալով իրենց: Այդ Յիշատակագիրը, սակայն, նմանօրինակ խնդրագիրներու պէս, չտպագրուեցաւ եւ հետեւանք չունեցաւ:

Կը յիշեմ այս առթիւ նաեւ այն վերապահութիւնը զոր Ընկերակցութեան Ընդհ. Ժողովին մէջ ֆրանսական կառավարութեան Ա. Պատգամաւոր Պ. Լէոն Պուրժուա ըրաւ Ազգային Տան որոշման ընդունելութեան առթիւ: Այդ վերապահութիւնը, առաջին տպաւորութեան տակ, մեր վրայ այլ ծանր ազդեցութիւն գործեց, մանաւանդ որ բնաւ տեղի չկար անոր: Նոյն օրը, Ժողովէն վերջ, Պ. Ահարոնեանի հետ այցի գացինք Պ. Պուրժուայի եւ գանգատեցանք իրեն: Այդ առթիւ չծածկեցի իրմէ թէ հայոց համար բացարձակապէս անկախ Ազգային Տան մը որոշումը 6-րդ Յանձնաժողովին մէջ ընդունուած ըլլալով նաեւ ֆրանսական պատգամաւորութեան անդամներէն ծերակուտական Պ. Բէնալի կողմէ, մեզի համար բոլորովին անսպասելի էր նոյն որոշման դէմ ռելէ վերապահութիւն ֆրանսական Ա. Պատգամաւորին կողմէ: Թուեցի նաեւ կարգ մը նախընթացներ, որոնք բնաւ տեղի չէին թողուր որ Ազգերու Ընկերակցութեան մէջ, կամ Ընկերակցութեան կողմէ ռելէ վերապահութիւն ըլլար հայոց համար անկախ Ազգային Տան մը հաստատման խնդրին նկատմամբ: Առաջին եւ հիմնական նախընթաց մը նոյն ինքն Ազգերու Ընկերակցութեան Դաշնաթուղթին 22-րդ Յօդուածն էր որ հայոց այդ անկախ Ազգային Տան սկզբունքը հռչակող անդրանիկ վաւերագիրն է, եւ երկրորդ, Գերագոյն Խորհրդոյ Լոնտոնի նստաշրջանին ընթացքին թուրք պատուիրակութեան եղած զեկուցումը ի մասին այն որոշման որ պարբերութիւն մը կը պարունակէր Թուրքիոյ հայկական հողամասերուն Հայաստանի կցուելուն նկատմամբ, ինչ որ կը նշանակէ թէ այդ միացմամբ նոյն հողամասերը այլեւս չէին կրնար ռելէ կապ ունենալ Թուրքիոյ հետ: Չմոռցայ տակաւին յիշելու, կարելի եղած փափկութեամբ, Ֆրանսայի յանձնառութիւնները մեր ազգին նկատմամբ, որոնք եղած էին ի գին անհաշուելի զոհողութեանց, եւ թէ ինչ ինչ ուրիշ իրաւունքներ զորս ձեռք բերած էինք Դաշնակիցներու դատին համար մեր կրած այն մեծ կորուստներով, եւ որոնք պէտք էին մղել Ֆրանսան, ինչպէս բոլոր Դաշնակիցները, լաւագոյն, մանաւանդ աւելի արդար եւ պատերազմի ընթացքին հռչակուած մեծ սկզբունքներուն աւելի պատշաճ եղանակով մը կարգադրելու հայ Ժողովուրդին ազատագրութեան անառարկելի խնդիրը:

Պ. Պուրժուա շատ զգածուեցաւ: Կը միտիմ հաւատալու որ մասնաւոր դիտումով մը չէր ըրած այդ վերապահութիւնը, այլ գրեթէ մեքենաբար, ապահովաբար անսալով իր պաշտօնակիցներէն մէկուն կողմէ եղած թելադրութեան մը: Այս մտածման կը մղուիմ անոր համար որ քանի քանի հեղ կրկնեց անկեղծութեան յայտնի շեշտով մը թէ երբեք մտքէն չէր անցուցած հայոց համար Ազգային անկախ Տան մը խնդրին ելութիւնը Ժխտել, եւ թէ իր վերապահութիւնը լոյ ձեւին համար էր: Աւելցուց նոյն ատեն թէ հայերը պէտք է վստահ ըլլան Ֆրանսայի համակրութեան եւ բարեկամութեան վրայ եւ թէ ամէն անգամ որ առիթը ներկայանայ Ֆրանսա չափի վարանի իր գործնական պաշտպանութիւնը ընծայելու հայ Ժողովուրդին արդար դատին բարեյաջող լուծման համար:

Տարակոյս չկայ թե՛ չէինք կրնար ասկէ աւելին կամ հրապարակային յետս կոչում մը սպասել իրմէ: Արդէն, եթէ ուշադրութեամբ նկատի առնէք նոյն նիստին ատենագրութիւնը, որմէ օրինակ մը կը դրկեմ Ձերդ Ամենապատուութեան, պիտի տեսնէք որ իր ըրած վերապահութիւնը ոչ այնքան հիմնական բացարձակ պահանջման մը, որքան անցողակի դիտողութեան մը բնոյթն ու ձեւը ունի, եւ շատ հաւանական չէ որ ազդէ յառաջիկայ գործողութեանց վրայ:

Ժընեւ, մեր աշխատութեան առարկայ դարձած խնդիրներէն կը յիշատակեմ Հայ Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ տիրող սովին դարման մը տանելու համար կատարուած ջանքերը, որոնք սրտապնդիչ արդիւնքի մը յանգեցան շնորհիւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ընդհանուր քարտուղար Պ. Վիքրիի եւ Տոքթ. Նանզէի ընծայած հոգատար աջակցութեան: Ազգերու Ընկերակցութեան Ընդհ. Ժողովը որոշեց որ Հայաստանի ալ բաժին հանուի ըլլալիք ընդհանուր օգնութեան պահուն: Այդ որոշման գործադրութիւնը թողուեցաւ տէրութեանց, որոնք Ռուսիոյ սովելոց այս հրատապ խնդրին համար մօտերս Պրիքսէլի մէջ պիտի գումարեն յատուկ ժողով մը: Առ այս պէտք եղած յանձնարարութիւնը ըրինք Պրիքսէլի Հայկական Պիւրօ-ին Տնօրէն Պ. Մաքսուտ Միհրդատեանցի, եւ Հանր. Պատուիրակութիւնն ալ փութաց իր կողմէ այնտեղ դրկել Պ. Վահան Փափագեանը:

Ի հարկէ Պ. Քէննէտի Պոլիս հասած եւ Ձերդ Ամենապատուութեան մանրամասն տեղեկութիւն տուած է ուրիշ ձեռնարկի մը մասին, որ Ժընէվի մէջ նոյնպէս մեր հոգածութեան առարկայ դարձաւ. այն է՝ իսլամ տուներու մէջ գտնուող եւ իսլամացած հայ կիներու եւ որբերու ազատագրութեան խնդիրը:

Յարակից թուղթերուն մէջ պիտի գտնէք այս խնդրին համար նախապէս կազմուած Յանձնաժողովին Տեղեկագիրը, Ազգերու Ընկերակցութեան Ընդհանուր Ժողովին առ այդ կատարած խորհրդակցութեանց ատենագրութիւնն ու տրուած որոշման պատճենը, որոնք, Պ. Քէննէտիի լրացուցիչ բացատրութեանց հետ, կրնան լիովին լուսաբանել Ձերդ Ամենապատուութիւնն ու Համագգային Ժողովը:

Անշուշտ այդտեղ հարկ եղած թելադրութիւնները կ'ընէք որպէսզի այս փափուկ խնդիրը հետապնդուի մեծ շրջահայեցութեամբ եւ զգուշութեամբ: Մօտաւոր անցեալին դէպքերն իսկ որոշակի ցոյց կու տան այս տեսակ ընթացքի մը անհրաժեշտութիւնը: Այնպէս պէտք է շարժիլ որ անպատեհութիւններ առաջ չգան եւ Քէմալական տիրապետութեան ենթակայ մեր դժբախտ ազգակիցները, ինչպէս նաեւ խնդրոյ առարկայ կիներն ու փոքրիկները այդ պատճառաւ նոր բռնութեանց եւ հալածանքներու չենթարկուին:

Պոլսոյ հայ մամուլին ալ պէտք է թելադրել որ այս առթիւ չափաւոր եւ զգոյշ ընթացք մը բռնէ, չգրգռելու համար թուրք մամուլն ու ժողովուրդը: Որքան անաղմուկ ու խաղաղ պայմաններու մէջ տեղի ունենայ այս գործը, տարակոյս չկայ թէ արդիւնքը նոյն համեմատութեամբ գոհացուցիչ կ'ըլլայ:

Մնամ որդիական յարգանքօր

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Նամակս փակելու պահուն կ'իմանանք որ Ռուսիոյ սովելոց համար Պրիքսէլի մէջ գումարուած վերոյիշեալ ժողովը մէկ երկու օրուան ընթացքին իր աշխատութիւնները աւարտած է: Ժողովին ատենագրութիւնները դեռ չստացանք, բայց կը թուի թէ նախապէս տեղեկութիւններ հաւաքելու պէտք տեսած են: Մանրամասնութեանց մասին յառաջիկային կը գրենք կարելուոր:

Հարկ կը համարիմ աւելցնելու նաեւ թէ Ժընէվի մէջ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ մեր համերաշխ գործակցութիւնը շատ լաւ տպաւորութիւն առաջ բերաւ եւ վերջ տուաւ մեր օտարազգի բարեկամներուն այն մեղադրանքներուն թէ հայերը անմիաբան են եւ թէ մեր երկու Պատուիրակութիւնները իրարու դէմ կը մաքառին: Նոյնը պիտի ջանանք ընել նաեւ Ուաշինկթոնի մէջ Նոյեմբեր 11-ին գումարուելիք Քօնֆերանսին առթիւ: Արդէն մեր Պատուիրակութեան եւ անոնց տեսակէտներուն միջեւ որքան ալ ինչ ինչ կարծեաց տարբերութիւններ ըլլան, ուրախ եմ ըսելու որ անոնց կողմէ ալ ջանք չի խնայուիր երկու Պատուիրակութեանց համերաշխութիւնը ցոյց տալու համար:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, 2438–2444, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 145

Փարիզ, 10 Հոկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ընդ գրոյս եւ առանձին յանձնարարեալ ծրարով, ուղղուած Պատրիարքարանի հասցէին (Բերա, Պրուսա փողոց), պիտի ստանաք ստորեւ նշանակուած 15 կտոր վաւերագիրներն ու պատճենները.-

ԹԻԲ 1.- Ազգերու Ընկերակցութեան Գործադիր Խորհուրդին այս տարի Ընդհ. Ժողովին մատուցած Տեղեկագրին Հայաստանի վերաբերող մասը:

ԹԻԲ 2.- Առաջարկութիւն Բրօֆ. Մըրրէյի:

ԹԻԲ 3.- Որոշում Բրօֆ. Մըրրէյի առաջարկութիւնը 6-րդ Յանձնաժողովին դրկելու:

ԹԻԲ 4.- Ատենագրութիւն 6-րդ Յանձնաժողովի խորհրդակցութեանց, ի մասին Բրօֆ. Մըրրէյի առաջարկութեան:

ԹԻԲ 5.- Համառօտութիւն Ընդհանուր Ժողովոյ Սեպտեմբեր 21-ի նիստին Ատենագրութեան (Օրագիր, թիւ 16):

ԹԻԲ 6.- Ամբողջական Ատենագրութիւն Ընդհ. Ժողովոյ Սեպտեմբեր 21-ի նիստին (Առժամեայ Ատենագրութիւնը 15-րդ նիստի):

ԹԻԲ 7.- Որոշում Ազգերու Ընկերակցութեան Ընդհ. Ժողովոյ, ի մասին Հայ Ազգային Տան:

ԹԻԲ 8.- Ընդհանուր Քարտուղարութեան Տեղեկագիրը, ի մասին իսլամներու մօտ զտնուող հայ կիներու եւ որբերու:

ԹԻԲ 9.- 5-րդ Յանձնաժողովի Տեղեկագիրը նոյն կիներու եւ փոքրիկներու խնդրին նկատմամբ:

ԹԻԲ 10.- Նոյն խնդիր.- Ամբողջական Ատենագրութիւն Ազգերու Ընկերակցութեան Սեպտ. 23-ի 17-րդ նիստին:

ԹԻԲ 11.- Նոյն խնդիր.- Որոշում Ընկերակցութեան Ընդհանուր Ժողովին:

ԹԻԲ 12.- Ատենագրութիւն Ընդհ. Ժողովոյ 30 Սեպտեմբերի 25-րդ նիստին (Ռուսիոյ եւ Հայաստանի սովետոյ օգնութիւն հասցնելու խնդիր):

ԹԻԲ 13.- Պատճեն Ազգ. Պատուիրակութեան այն Յիշատակագրին, որ նախապէս պատրաստուած էր Ազգերու Ընկերակցութեան մատուցուելու համար, եւ Լորտ Բօպէրթ Սեսիլի, Բրօֆ. Մըրրէյի եւ Պ. Լաֆօնթէնի հաղորդուած է, իրենց կողմէ ըստ Կանոնագրի իւրացուելու համար: Պատճենը տրուած է նաեւ Պրիթիշ-Արմէնիայի անդամներուն եւ Պ. Ահարոնեանի:

ԹԻԲ 14.- Պատճեն Հանր. Պատուիրակութեան կողմէ Ընկերակցութեան ընդհ. քարտուղարութեան տրուած Յիշատակագրին:

ԹԻԲ 15.- Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը ստորագրող կողմերուն Յիշատակագիրը, մատուցուած Ընկերակցութեան ընդհանուր քարտուղարութեան:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, Չ445–Չ446, *հայերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 12 Հոկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ի պատասխան Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան Սեպտ. 3 թուակիր նամակին, կը փութամ յայտնել թէ Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան մասին Պատուիրակութիւնս որոշեց հետեւիլ այն դրութեան, որ արդէն ընդունուած է Ամերիկայի համար. այն է՝ նիւթական կարողութիւն ունեցող գաղութներուն վրայ բաժնել ընդհանուր գումար մը եւ նոյն գաղութներուն մէջ կազմուելիք յանձնախումբերու միջոցաւ այդ բաժիններուն հանգանակութեան ձեռնարկել: Ինչպէս յայտնի է, Ամերիկայի գաղութին համար որոշուած բաժինն էր 100,000 տոլար, այսինքն 1,300,000 ֆրանք: Ըստ որում ազգային դատին ընդհանուր պիտոյից համար Պատուիրակութիւնս նուազագոյն հաշուով 2,000,000 ֆր.ի գումարի մը պէտք տեսած էր, ուրեմն մնացորդ 700,000 ֆր.ը պէտք պիտի ըլլայ բաժնել կարողութիւն ունեցող գաղութներու վրայ, ինչպէս Ֆրանսա, Անգլիա, Եգիպտոս, Եթովպիա, եւայլն: Առ այս ընդհուպ իրենց պիտի ուղղենք կոչ մը, որուն պատճենը պիտի դրկենք Ձերդ Ամենապատուութեան, որպէսզի Համազգային Ժողովոյ հետ ուժ տաք Պատուիրակութեանս խնդրանքին եւ անոր փութով գոհացման սատարէք: Չենք համարձակիր դիմում ընել Պոլսոյ եւ Իզմիրի գաղութներուն, նկատի առնելով որ անոնց պէտքերը օր օրի բազմանալու քան պակսելու վրայ են:

Եւ սակայն այս բոլորը ժամանակի կը կարօտին, մինչդեռ խնդիրը չափազանց ստիպողական է, եւ ճիշդ այդ էր պատճառ որ ծանօթ դիմումը կատարեցինք Տիար Գ. Մելգոնեանի, պատճենը հաղորդելով Ձերդ Ամենապատուութեան: Տիար Մելգոնեան իր պատասխանին մէջ կը յայտնէ թէ ինք իր ամբողջ հարստութիւնը, բացի անձնական ապրուստին համար վերապահուած մասէ մը, ազգին նուիրած ըլլալով, այլեւս միջոց չունի խնդրուած փոխատուութիւնը ընելու ի հաշիւ Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան:

Նոյնը կը հաստատէք Ձեր Հոկտեմբեր 1 թուակիր գրութեամբ, ծանուցանելով նաեւ թէ Պատուիրակութեանս կողմէ եղած վերոյիշեալ փոխատուութեան առաջարկը պիտի ներկայացնէք կտակակատարներուն, որոնք ի մօտոյ, Տ. Մուշեղ Արքեպիսկոպոսի ժամանմամբ, պիտի կրնան լիազումար գումարում մը ունենալ ի Կ. Պոլիս, եւ այս առթիւ կ'աւելցնէք որ «Մեծ յոյս ունիք թէ անիկա ընդունելութեան պիտի արժանանայ»:

Եւ սակայն Տ. Մուշեղ Արքեպիսկոպոս յայտնած է Պ. Մալեգեանի թէ այս գործը բացարձակապէս անկարելի է: Կը յուսանք որ իր Պոլիս ժամանումէն վերջ ազդու կերպով կը խօսիք եւ կը ջանաք յաջողցնել այդ փոխատուութիւնը, ամբողջովին կամ մասամբ:

Չի աւելորդ է ըսել թէ Պատուիրակութեանս սնտուկին կացութիւնը ստիպողաբար դարմանել պէտք է: Ծատ բան կայ ընելիք թէ՛ Ազգային Տան բարեյաջող պայմաններով հաստատութեան եւ թէ՛ Կիլիկիոյ համար, բայց նիւթական միջոց չկայ որպէսզի պիտոնէ մը կազմուի եւ ըստ այնմ ձեռնարկուի նախապատրաստուած ու ծրագրուած աշխատութեանց:

Այս մէկ քանի ամիսներու ընթացքին տենդագին, անդուռ ու բազմաճիւղ գործունէութիւն մը պէտք է ունենայ, եւ սակայն, կը ցաւիմ ըսելու որ մեր ձեռքերը կապուածի պէս են նիւթական միջոցներու չգոյութենէն եւ անստուգութենէն, ու կը վախնանք որ շատ ուշ կը հասնի Ազգ. Հիմնադրամի արդիւնքը, երբ այլեւս նպաստաւոր պատեհութիւնները խուսափած ըլլան մեր ձեռքէն, թերեւս անդարձ կերպով:

Հարկ կը դատեմ վերստին յայտնելու Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Պատկ. Համազգային Ժողովին թէ այս տեսակ պարագայի մը ոչ մէկ կերպով պատասխանատու կը մնանք:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, Չ447–Չ448, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 147

Փարիզ, 14 Հոկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ի դէպ հարկին Դաշնակից պետութեանց ներկայացուելու համար, Պատուիրակութիւնս պէտք ունի հաշուեցոյցի մը, որ պարզէ թէ պատերազմի ընթացքին ու մանաւանդ Չինադադարէն ետք հայ ժողովուրդը ինչ չափով օգնեց իր ազգակիցներուն: Այս տեսակ հաշուեցոյց մը անհրաժեշտ կը դառնայ անոր համար մանաւանդ որ երբ մեր ազգին կարօտութեանց համար դիմում կը կատարենք Դաշնակից պետութեանց, նոյնիսկ Պ. Լօյտ Ճորճի նման բարձր հեղինակութիւններ սա առարկութիւնը կ'ընեն թէ հայ ժողովուրդը չ'օգնեց իր կարօտներուն եւ ամէն օգնութիւն օտարներէն կ'ակնկալէ: Բնականաբար կը հերքենք այս սխալ համոզումը, բայց տարակոյս չկայ թէ համադրական հաշուեցոյց մը անելի հեշտիւ կրնայ արմատախիլ ընել այդ թիւը կարծիքը:

Հետեւաբար, Պատուիրակութիւնս կը խնդրէ Ձերդ Բարձր Սրբազնութենէն որ հաճիք որքան կարելի է մանրամասն հաշուեցոյցներ պատրաստել տալ Պատրիարքարանիդ եւ Պոլսոյ ազգ. ուրիշ մարմիններու կողմէ Կիլիկիա, Անատոլիոյ, Կովկաս եւ այլուր դրկուած օգնութեանց մասին, իւրաքանչիւր տեղի համար առանձինն, ելքին դէմ նշանակել տալով մուտքի աղբիւրները, նոյնքան մանրամասնութեամբ:

Ամէն հաւանականութեան դէմ պատրաստ գտնուելու համար, լաւ կ'ըլլար որ շուտով ի ձեռին ունենայինք այս հաշուեցոյցները, որոնք կրնան ի պահանջել հարկին հրատարակութեան ալ տրուիլ Պատուիրակութեանս կողմէ:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2449, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 148

Փարիզ, 20 Հոկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ուաշինկթոնի Գօնֆէրանսին համար զանազան արժանահաւատ աղբիւրներէ մեր առած տեղեկութիւնները հաւանական չեն ենթադրեր որ հայկական խնդիրը օրակարգի վրայ տեղ ունենայ:

Այլեւայլ կողմերէ փափաք յայտնուած էր որ Պօղոս փաշա կամ ես, եւ կամ երկուքս միասին Ուաշինկթոն գտնուինք Գօնֆէրանսին միջոցին: Այս մտօք փաշային մօտ կատարուած դիմումները անհետեւանք մնացին, որովհետեւ յայտնեց թէ ատիկա բացարձակապէս անհնար է իրեն համար, իր հիւանդագին վիճակին պատ-

ճառաւ: Ես ալ դժբախտաբար, ինչ ինչ կարելուր արգելքներու բերմամբ, չեմ կրնար այդ ճամբորդութիւնը ընել այս միջոցիս:

Միայն թէ, որպէսզի գործը բոլորովին լքուած չմնայ, տեղույս ամերիկեան դեսպանին միջոցաւ ամերիկեան կառավարութեան որկեցինք Յիշատակագիր մը հայկական խնդիրներու մասին: Նոյն ատեն գրեցինք նաեւ Արմենիա-Ամերիքա Բօմիթին, Նիւ-Եօրքի Ազգ. Միութեան ճիւղին եւ Պօսթոնի Ազգ. Միութեան կեդրոնին, հրահանգելով զիրենք իրենց ունենալիք ուղղութեան մասին: Ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութեանց մօտ ալ համիմաստ դիմումներ պիտի ընենք ասկէ:

Յորչափ հեղլէն եւ թուրք խնդիրը լուծման ճամբուն մէջ չէ մտած, հաւանական չէ որ Ամերիկայի մէջ ռեւէ քայլ կարենան առնել Արեւելեան Խնդրին նկատմամբ: Բայց Ուաշինկթոնի Գօնֆէրանսը առիթ մըն է մեզի համար շահագրգռելու Ամերիկան եւ վերստին արծարծելու իր կողմէն Հայ Ազգային Տան, ուրիշ կերպ ըսելով՝ Արեւմտեան Հայաստանի պետութեան ըլլալիք փոխատուութեան մը անտեղիտալի անհրաժեշտութեան հարցը:

Ամէն բան կախում ունի այդ փոխառութեան յաջողութենէն, ինչ որ կրնայ լուծել նաեւ հոգատար պետութեան հարցը, որովհետեւ առ այդ ամբողջ դժուարութիւնը դրամի պակասն է: Եւ մենք գիտենք արդէն որ կան տէրութիւններ, որոնք այդ պարագային սիրայօժար պիտի ստանձնեն հոգատարութիւնը: Փոխատուութիւնը ապահովուելէն վերջ, նոյնիսկ Դաշնակից պետութիւնք, սպասելով հոգատարի մը սահմանման, ըստ մեր խնդրանաց, պիտի կրնան այժմէն իսկ Միջազգային Յանձնաժողովի մը կամ Բարձր-Բօմիթերութեան մը միջոցաւ ձեռնարկել Արեւմտեան Հայաստանի պետութեան կազմակերպութեան, ինչպէս օրինակները կը տեսնենք այլուր: Այսպէս, Ազգերու Ընկերակցութիւնը Սարի շրջանակը կը կառավարէ իրմէ ընտրուած եւ հինգ հոգիէ բաղկացեալ մասնաւոր Յանձնաժողովի մը, եւ Տանձիկ քաղաքն ալ դարձեալ իրմէ ընտրուած Բարձր-Բօմիթի մը միջոցաւ: Այս պարագային, փոխատուութեան գումարը կը դրուի կազմուելիք Յանձնաժողովին կամ Բարձր-Բօմիթիին տրամադրութեան տակ, գործածուելու համար Արեւմտեան Հայաստանի վարչական կազմակերպութեան, ժողովուրդին ներգաղթին, ժամանակաւոր պարենաւորման, սերմնցուի եւ արջառի հայթայթման, բնակարաններու եւ այլ շէնքերու կառուցման ու երկրապահ բաւարար ոստիկանութեան մը ստեղծման:

Ֆրանսացի ծերակուտականներու եւ երեսփոխաններու մեծ մասին տրամադրութիւնը Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ եղած ծախքերը կրճատելու կողմն է: Պէտք կայ զօրաւոր փրօփականտի մը, որուն պիտի աշխատինք մեր շատ սահմանափակ միջոցներուն ներած չափով:

Առ ի տեղեկութիւն կ'իմացնեմ նաեւ թէ հաւանական է որ Հ.Հ. Պատուիրակութեան կողմէ Պ. Խատիսեան, որուն հետ կը յուսանք համաձայն լինիլ Ազգ. խնդրոց վերաբերեալ տեսակէտներու մասին, Ուաշինկթոն մեկնի Գօնֆէրանսին առթիւ:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-I, 2450-2451, *հայերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 21 Հոկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Նահիր-էլ-Օմարի գաղթականաց խնդրին վերաբերող Ձեր Սեպտ. 15 թուակիր նամակը Փարիզ հասեր էր երբ ժընեւ կը գտնուէի:

Խնդիրը այսօր ստացած է նոր երեւոյթ մը զոր կը փութամ հաղորդել:

Ինչպէս յայտնի է Ձերդ Ամենապատուութեան, Պատուիրակութիւնս 3—4 ամիսներէ ի վեր բանակցութեանց մէջ էր անգլիական կառավարութեան հետ, շարունակել տալու համար այդ տարագրեալներուն նպաստը զոր կարգ մը պատճառներով դադրեցնել որոշուած էր միջոց մը:

Անգլիական կառավարութիւնը բարեացակամութեամբ նկատի առաւ մեր թելադրութիւնները, եւ համաձայն մեր իսկ խնդրանքին, Միջագետքի Անգլիական Բարձր-Քօմիսէրը այդ տարագրեալներուն առաջարկեց առժամեայ կերպով տեղաւորուիլ եւ կազմել երկրագործական փոքրիկ գաղութներ Միջագետքի մէջ, եւ կամ Նեստորականներու պէս միանալ անգլ. սահմանապահ զունդին, մինչեւ որ հաշտութենէն յետոյ հնարաւոր ըլլայ իրենց վերադարձը Հայաստան:

Մեզի հասած պաշտօնական վերջին տեղեկութիւնները ցոյց կու տան որ տարագրեալները վերջնապէս մերժած են իրենց եղած այդ առաջարկները եւ կը թախանձեն մեկնիլ դէպի Երեւան:

Այս պատճառաւ անգլիական կառավարութիւնը հրահանգ տուած է Պոլսոյ իր Բարձր-Քօմիսէրին որ բանակցութեան մտնէ Պոլիս գտնուող հայ եւ վրացի սովիէթական ներկայացուցիչներու հետ, կարգադրելու համար Միջագետք գտնուող 9580 հայ տարագրեալներու վերադարձը դէպի Հայաստան:

Անգլիական կառավարութիւնը յանձն առած է իր ծախքով զանոնք փոխադրել մինչեւ Պաթում: Արտաքին գործոց նախարարութիւնը խնդրած է նաեւ Լոնտոնի Լորտ-Քաղաքապետի հայ փախստականներու Ֆոնտէն որպէսզի հեռագրեն Երեւան գտնուող իրենց ներկայացուցիչ Պ. Հարքօրթին գործակցիլ եւ դիւրութիւններ տալ այս տարագիրներու ընդունելութեան գործին:

Քանի որ անգլիական կառավարութիւնը կը հաւանի իր ծախքով կատարել այս փոխադրութիւնը, կը կարծենք որ եթէ այդտեղ ազդու կերպով աշխատուի, կարելի պիտի ըլլայ նաեւ տարագիրներէն Պոլիս ազգական ունեցողները, հարկ եղած երաշխաւորութիւնները տալով թէ Պոլսոյ մէջ տեղական վարչութեան վրայ բեռ չպիտի ըլլան, մայրաքաղաքդ հանել, ըստ որում արդէն տարագիրները այդ ճամբով պիտի անցնին Պաթում:

Ուրախ եմ տեղեկացնելու նաեւ որ վերջնական կարգադրութեան ճամբուն մէջ մտած է նաեւ այդ տարագրեալներուն հետ գտնուող 800 հայ որբերու խնդիրը: Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ընդհ. քարտուղար Պ. Չարլզ Վիքրի յօժարութիւն յայտնեց որ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը ստանձնէ 430 որբերու խնամատարութիւնը եւ առաջարկեց որ 530-ի բարձրացնէ թիւը: Իսկ մեր [Հ.Բ.Ը. Միութիւնը արդէն ստանձնած է 200 որբերու հոգը. իրմէ ալ պիտի խնդրենք որ ստանձնէ նաեւ մնացեալ 100-ին խնամատարութեան ու պահպանման ծախքը, ինչ որ չենք կարծեր թէ մերժէ:

Վերոյիշեալ երկու բարեգործական հաստատութիւններէն գրաւոր երաշխաւորութիւններ խնդրած ենք ի մասին որբերու պահպանման, ներկայացնելու համար անգլիական կառավարութեան, որ որբերու տեղափոխութիւնը արտօնելու համար համանման երաշխաւորութիւններ պահանջած էր, որմէ վերջ կը յուսանք որ նոյնիսկ իր ծախքով կատարել որբերու փոխադրութիւնը Երուսաղէմ:

Պ. Վիքրիէն խնդրեցինք նաեւ որ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի ներկայացուցիչներուն հրահանգ տայ որպէսզի օգնեն Պաթում հանուելիք տարագրեալներուն:

Վստահ ենք որ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն ալ հետամուտ կ'ըլլայ այս խնդրին կարգադրման, Պոլսոյ

անգլիական Բարձր-Զովիստերին մօտ, եւ մեզ տեղեակ կը պահէ իրաց ընթացքէն:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-I, 2452–2453, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 150

Փարիզ, 1 Նոյեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ձեր Հոկտեմբեր 15 թուակիր նամակը, իր յարակից թուղթերով, 6–7 օր ուշ հասաւ մեր ձեռքը, որովհետեւ սխալմամբ դրկուեր էր Հանրապետութեան Պատուիրակութեան:

Ժընեւէ դարձիս, Հոկտեմբեր 10 թուակիր ընդարձակ նամակով մը անհրաժեշտ ամէն տեղեկութիւն տուած էի այնտեղ կատարուած աշխատութեանց եւ գործոց ընթացքին նկատմամբ: Առիթ ունեցայ գրելու նաեւ Նահրէ-Է-Օմարի գաղթականաց խնդրին յաջող ելքին, Ուաշինկթոնի Գօնֆերանսին առթիւ Պատուիրակութեանս Ամերիկայի ներկայացուցիչներուն դրկուած հրահանգներուն եւ ուրիշ խնդրոց մասին Հոկտեմբեր 12, 20 եւ 21 թուակիր նամակներով, զորս կը յուսամ թէ ստացած էք արդէն:

Ինչպէս արդէն Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան եւ Պատկ. Համագգային Ժողովին, այնպէս նաեւ Պատուիրակութեանս համար մտահոգութեան ծանր առարկայ մըն է Կիլիկիոյ մեր ազգայնոց ապահովութեան հարցը, որ տագնապալի շրջանի մը մէջ կը մտնէ, Հոկտեմբեր 20-ի ֆրանքելթուրք Համաձայնութեան հետեւանքով: Այդ համաձայնութիւնը սպասելի էր արդէն, որովհետեւ ինքնին ուրիշ բան չէ, այլ այստեղ, կեդրոնին մէջ ֆրանսական կառավարութեան հետեւած քաղաքականութեան մէկ արդիւնքը: Ֆրանսա տնտեսապէս եւ զինուորական տեսակէտով դժուարութեան մէջ է արտասովոր հոգեր ստանձնելու: Խորհրդարանները, մամուլը, քիչ բացառութեամբ, զոհութեամբ ընդունեցան համաձայնութեան լուրը, որովհետեւ ասոր շնորհիւ երկիրը կ'ազատի տնտեսական եւ զինուորական մեծ բեռէ մը: Համաձայնութեան էական պատճառը այս է: Կայ նաեւ ուրիշ խնդիր մը, որ նոյնպէս դիւրացուց համաձայնութեան կնքումը: Ֆրանսական կառավարութիւնը կը ջանայ Թուրքիան բաժնել Պոլշէվիքներէն եւ Կովկասեան Հանրապետութեանց ու Թուրքիոյ դաշնակցութեամբ թումը գոյացնել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, Պոլշէվիք Ռուսիոյ դէմ: Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան յայտնի է արդէն ֆրանսական կառավարութեան կողմէ այս նպատակով Կովկասեան Հանրապետութեանց արտասահման գտնուող նախորդ ներկայացուցիչներուն տրուած քաջալերութիւնը, որուն արդիւնքը եղաւ նոյն ներկայացուցիչներուն միջեւ կնքուած ծանօթ համաձայնագիրը: Այդ առթիւ, մասնաւորապէս հայ եւ թուրք տարրերու մերձեցումը իրականացնելու համար, Պ. Պրիան խորհուրդ տուած էր Հ. Հանրապետութեան ներկայացուցիչին որ չափաւորեն իրենց հողային պահանջումները եւ թուրքերուն հանդէպ հետեւին հաշտարար քաղաքականութեան մը: Պ. Պրիան նոյն խորհուրդները այս անգամ եւս, Ուաշինկթոն մեկնելէ առաջ, կրկնէր է Պ. Ահարոնեանի, ի շարս ուրիշ յանձնարարութեանց կովկասեան իրերու մասին: Կիլիկիոյ մասին կնքուած վերջին Համաձայնագիրը բնական մէկ հետեւանքն է այս քաղաքականութեան, որուն դրօշակիրներէն էր արդէն Պ. Ֆրանքլէն-Պուլետոն, որ համաձայնութիւնը կնքեց Էնկիւրիի մէջ: Բայց ատկէ աւելի, տնտեսական եւ զինուորական արտասովոր հոգերէ խուսափելու պահանջը, որ ինքնին բաղձանքն է Ֆրանսայի քաղաքական անձնաւորութեանց ստուարագոյն մասին, անխուսափելի կը դարձնէր այդ համաձայնութեան կնքումը Զեմալիսթներու հետ:

Այս պարագան նախատեսելու համար էր որ Պատուիրակությունս ի սկզբանե անտի ամեն տարրերու հետ հաշտ երթալու եւ որքան կարելի է փոխադարձ համաձայնութեամբ առկա խնդիրները, ընդ որս նաեւ Կիլիկիոյ մերայնոց ապահովութեան հարցը, լուծելու քաղաքականութեան մը հետեւիլը օգտակար դատեց: Դժբախտաբար, Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող անբնական կացութիւնը, կեդրոնական իշխանութեան անգործութիւնը, ինչպէս նաեւ անցեալ ու ներկայ ծանր դէպքեր կարելի չէին դարձնէր ուղղակի աշխատանք այս նպատակին կատարեալ իրականացման համար: Բայց կրկին Պատուիրակութիւնս ջերացաւ Կիլիկիոյ տեղական մարմնոց ուշադրութիւնը կեդրոնացնելու այս կէտին վրայ, եւ Կիլիկիոյ մասին իր դիմումներն ու պահանջումները ըրաւ այն տեսակ զգուշաւոր ու շրջահայեաց եղանակով մը, որ աստելութիւնները չգրգռուին նորէն եւ նոր աղէտներ սգալու հարկին մէջ չմնանք պարպումի մը պարագային որ կրնար պատահիլ յանկարծօրէն: Առ այդ հակեցան նաեւ, տեղւոյն վրայ, Տ. Սահակ Կաթողիկոսի եւ Պ. Չօպանեանի ջանքերը:

Ահա այսօր այդ վրդովիչ ելքին հանդէպ կը գտնուինք: Պատուիրակութիւնս գոհութեամբ տեսաւ որ Պոլսոյ ֆրանսական Բարձր-Քօմիսէրին տրուած խնդրագրին մէջ Համագգային Ժողովը ցոյց տուեր է այն գլխաւոր միջոցը, որուն համար պէտք է աշխատիլ ներկայիս. այն է՝ գէթ մինչեւ Սեւրի Դաշնագրին վերաքննութիւնը երկարաձգել տալ Կիլիկիոյ պարպումը, թէ՛ քաղաքականութեան յատուկ եղող անակնկալ իրադարձութիւններէն եւ պատեհութիւններէն օգտուիլ կարենալու եւ թէ՛ տեղին վրայ երկու տարրերու միջեւ համաձայնութեան եզր մը գտնելով զանոնք կողք կողքի հաշտ կենցաղի մը գաղափարին վարժեցնել կարենալու համար: Պատուիրակութիւնս ալ ըստ այսմ կ'աշխատի արդէն այստեղ, ֆրանսական կառավարութեան մօտ, եւ ուրիշ ամէն հնարաւոր եղանակներով:

Սպասելով այս ջանքերուն յաջողութեան, մեր կարծեօք օգտակար կ'ըլլայ որ Համագգային Ժողովը մէկ կամ մէկ քանի անձեր դրկէ Կիլիկիա, թէ՛ իր եւ թէ՛ միւս քրիստոնէայ հասարակութեանց կողմէ: Այդ անձերուն պաշտօնը կրնայ ըլլալ, նախ աշխատիլ որ տեղւոյն ֆրանսական իշխանութեանց եւ ուժերուն մեկնումը որքան կարելի է յետաձգուի մինչեւ Սեւրի Դաշնագրին վերաքննութիւնը, եւ յետոյ, տեղական դժուարութիւնները ցոյց տալով, համոզել ֆրանսական իշխանութիւնները որ իրենք ալ նոյնիմաստ թելադրութիւններ եւ դիմումներ ընեն Փարիզի կեդրոնական կառավարութեան: Ատոնցմէ զատ, ստեղծել տեղւոյն վրայ հաշտարար կենսկցութեան պայմաններ ընդմէջ քրիստոնէայ եւ իսլամ հասարակութեանց, եւ ֆրանսական իշխանութեան երթալէն առաջ լուծել սեփականութեանց վրայ փոխադարձաբար կատարուած ոսնձգութիւններէ առաջ եկած վէճերը, այնպէս որ ծանր անհամաձայնութեանց պատճառներ չմնան մէջտեղը: Եթէ այս մասին համակարծիք էք, անհրաժեշտ կը դառնայ Պոլսոյ ֆրանսական Բարձր-Քօմիսէրին հետ նախապէս խօսիլ խնդրին նկատմամբ եւ անկէ վերջ միայն ձեռնարկել գործադրութեան: Եւ եթէ կան Պոլսէն Կիլիկիա երթալիք թուրք պաշտօնեաներ, գործը բնականաբար աւելի կը դիւրանայ: Ձեր ընտրելիք անձերը, տարակոյս չկայ որ ոչ միայն հաճելի պէտք է ըլլան ֆրանսացւոց, այլ նաեւ անհրաժեշտ է որ թուրքերէն, նոյնիսկ Քեմալիսթ թուրքերէն թշնամի չնկատուին եւ խորապէս գիտակցութիւնը ունենան իրենց կատարելիք աշխատութեան: Անշուշտ անոնք օրը օրին տեղեկութիւն կու տան Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան իրենց աշխատութեանց ու ձեռնարկներուն մասին, որոնց նկատմամբ օգտակար է որ տեղեակ մնանք նաեւ մենք:

Պատուիրակութիւնս ալ իր կողմէ ֆրանսական կառավարութեան հետ խօսելէ յետոյ Կիլիկիա դրկել մտադիր է յարմար անձ մը, եթէ կարելի ըլլայ գտնել:

Կնքուած համաձայնութեան հետեւանքով, Պ. Ֆրանքլէն-Պոլյեոն եւ Սըվազի ու Իզմիրի նախորդ ֆրանսական հիւպատոս Պ. Լաբորթ, այս վերջինը հիւպատոսական հանգամանքով, կը մեկնին Ատանա, կարգ մը հետեւորդներով: Եթէ պատահի որ Պոլսէն անցնին, բնական է միջոց մը կը գտնէք զանոնք տեսնելու եւ Ձեր կողմէն ալ իրենց պարգելու ամենուս հոգ պատճառող պարագաները:

Աւելորդ է անշուշտ ըսել որ հայ մամուլն ալ պէտք է զգուշացնել ֆրանսական կառավարութեան դէմ խիստ լեզու մը բռնելէ, ըստ որում շատ բան տակաւին կախուած է Ֆրանսայի բարեացակամութենէն, եւ միւս կողմէ, պէտք է թելադրել որ տարրերու միջեւ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող ծանր անհամաձայնութիւններն ու անսիրելիութիւնը մեղմացնելու եւ դարմանելու ձգտող ընթացքի մը հետեւի:

Ուաշինկթոնի Գօնֆերանսին նկատմամբ ստացուած տեղեկութիւնները բացարձակ ապահովութիւն չեն տար թէ Արեւելքի խնդրին ալ նկատողութեան պիտի առնուի պաշտօնապէս: Կարելի է որ օրակարգի վրայ գտնուող համաշխարհային մեծ խնդիրներուն դիւրացումէն ետք ոչ-պաշտօնապէս խորհրդակցութիւններ տեղի ունենան Արեւելքի խնդրին նկատմամբ: Այս ալ բնական է երկար ժամանակի կը կարօտի: Այս պարագան նկատի առնելով, պէտք եղած հրահանգները տուինք Ամերիկայի մեր ներկայացուցիչներուն:

Ձեր կողմէ Ազգերու Ընկերութեան եղած դիմումը հաւանական է որ ընդի. քարտուղարութեան միջոցաւ
դրկուած ըլլայ Գործադիր Խորհուրդին, բայց նկատելով որ Կիլիկիոյ հարցը իր հոգատարութեան յանձնուած
խնդիրներուն կարգին տեղ չունի, շատ բան պետք չէ ակնկալել Գործադիր Խորհուրդէն, որուն մէջ արդէն մեծ
կշիռ ունի ֆրանսական պատուիրակին ձայնը:

Տիար Գալուստ Կիլիկեանի նամակը անձամբ պիտի յանձնեմ իրեն եւ պիտի խօսիմ: Չեմ գիտեր թէ
պիտի կրնա՞յ արդեօք ընդունիլ իրեն եղած այս առաջարկը որ շատ կարեւոր է Պատուիրակութեանս եւ
ընդհանուր առմամբ Ազգ. Հիմնադրամի գործին համար:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-Լ, 2455–2458, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԼԵԼՈՒՄԾ 151

Փարիզ, 2 Նոյեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Զաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Հայ Հանրապետութեան արդի կացութեան եւ պայմաններուն մասին չունենալով ստոյգ տեղեկութիւններ,
որոնց պետք կը ծագի միշտ, ներկայիս կը խնդրենք Ձերոյ Բարձր Սրբազնութենէն որ հաճի Պատուիրակու-
թեանս հաղորդել առ այդ՝ ըլլա՞յ Ն.Ս. Օծութիւն Վեհ. Հայրապետէն, ըլլա՞յ Կովկաս գտնուող եկեղեցականներէ,
ըլլա՞յ վստահելի մասնաւորներէ եւ Հանրապետութեան տեղդ գտնուող ներկայացուցիչներէ՝ ստացած
տեղեկութիւններն ու գրութեանց պատճենները:

Պատուիրակութիւնս մասնաւոր կերպով կը փափաքէր գիտնալ թէ մեր կուսակցական կազմակերպու-
թիւնները ի՞նչ դիրք կը բռնեն Պոլսոյ մէջ Հանրապետութեան ներկայացուցիչներուն եւ գործակալներուն
հանդէպ, եւ այս վերջիններն ալ ի՞նչ պայմաններու մէջ կը կատարեն իրենց պաշտօնը:

Ի յոյ իմացանք թէ վերջին անգամ Պոլիս ժամանած են Հանրապետութեան արդի պաշտօնատարներէն
երկու անձեր, Տեարք Կարինեան եւ Փիրումեան, որոնք իբր թէ մտադիր են շրջան մը ընելու եւրոպական
գաղութներու եւ Ամերիկայի մէջ: Պատուիրակութեանս համար անօգուտ չպիտի ըլլար ստոյգ տեղեկութիւն
ունենալ թէ այդ առաքելութեան բուն նպատակը ի՞նչ է եւ թէ գլխաւորաբար ո՞ր տեղերը պիտի երթայ:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-Լ, 2459, *հայերէն մեքենագիր*)

[4 Նոյեմբեր 1921]

Ամենապատիւ
Տէր Տէր Զաւէն Սրբազան Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց եւ Նախագահ
Համազգային Ժողովոյ
Կ. Պոլիս

Բարձրաշնորհ Ս. Հայր,

Տեղւոյս հայութեան երկու տարուան տառապանքի պատմութիւնը ծանօթ է Ձեր Սրբազնութեան: Երկու տարի առաջ ֆրանսացիք դեռ հոս չեկած թուրք ազգայնական շարժումը հոս սկսած էր եւ ֆրանսացւոց գալէն ետքը կազմակերպութեան թափը աւելցաւ եւ [1]920 Յունուարի սկիզբի օրերը մեր կացութիւնը ծանրացաւ, *այոքոթ*, մահուան սպառնալիք սկսաւ մեզի դէմ եւ երեք ամիս շարունակ տուններու մէջ քաշուած մահուան ստուերի տակ ապրեցանք մերթ ընդ մերթ գոհեր տալով. բայց միշտ ֆրանս. իշխանութեան հրահանգներուն անսալով միշտ համբերեցինք տնտեսական, բարոյական եւ կեանքի շատ սուղ գինով: [1]920 Ապրիլ մէկին թուրքերը 15000 հոգիով մեր վրայ յարձակեցան զմեզ բնաջնջելու մտքով, Տէրը օգնական եղաւ մեզ, ինքզինքնիս պաշտպանեցինք եւ եօթանասուն օրուան ճգնաժամային կռիւէն ողջ առողջ դուրս ելանք: Ֆրանսացիք թուրքերէն խոստումներ առնելով զմեզ յանձնեցին մեր թշնամւոյն: 2½ ամիս տեւեց զինադադարը, որ մեզի համար կռիւի օրերէն աւելի ծանր էր. եւ թրքո-ֆրանսական կռիւը դարձեալ սկսաւ: 7½ ամիս հուրի եւ կրակի մէջ մնացինք եւ վերջապէս [1]921 Փետրվ. 8ին թուրքերը անձնատուր եղան եւ ֆրանսացիք [1]920 Օգոստոս տասնըմէկէն սկսեալ, ըստ Սեւրի Դաշնագրին, իրենց *մանտաթօր*ութիւնը պաշտօնապէս յայտարարուած ըլլալով, շունչ մը առինք եւ յուսացինք թէ ա[յլ] եւս Այնթապի հայութեան կեանքը ազատուած է: Մարտ ամսուն սկիզբը պատեւէշները քակուեցան, քաղաքիս մէջ նոր վարչութիւն կազմուիլ սկսաւ, հագիւ հայերը իրենց օրապահիկը ճարելու համար գործի ձեռնարկեցին, ու ահա Մարտ 21ին ֆրանսացիք յայտարարեցին թէ Այնթապ եւ Քիլիս թուրքերուն պիտի թողուն եւ իրենց զին. խումբերը պիտի քաշեն: Այնթապի հայութիւնը այս յուրին վրայ խռովեցաւ. շատ, խուճապ սկսաւ, ամէն կողմ դիմումներ ըրինք, ամիսներ անցան ու լսեցինք թէ Էնզուրէի [Անկորայի կամ Անքարայի- Վ.Ղ.] Մեծ Ժողովը Համաձայնութիւնը չէ ընդունած եւ Լոնտոնի ֆրանքո-թուրք դաշնագրութիւնը խզուած է: Մեր հայերը դարձեալ սկսան տուն տեղ դառնալ եւ գործի ձեռնարկել: Օգոստ.էն ետքը Սեպտ.ի մէջ քիչ ու շատ կեանք մը, շարժում մը յառաջ գալ սկսաւ քաղաքի[ն] մէջ: Հոկտ.ի սկիզբը նոր շշուկներ եւ գրոյցներ մէջտեղ ելան եւ վերջապէս գերիներու փոխանակութեան համար քաղաքս ժամանող Քեմալական սպաներ յայտարարեցին թէ Հոկտ. 19/20 գիշերը ֆրանքո-թուրք համաձայնութիւնը կնքուեցաւ Էնզուրէի մէջ եւ Այնթապ թուրքերուն մնացած ըլլալով, մօտերս Քեմալականք պիտի գան եւ քաղաքը պիտի գրաւեն: Այս յուրը անգամ մըն ալ շանթահարեց հայ ժողովուրդը եւ այս անգամ՝ *ֆրանքոֆիլ* եղած թուրքերն ալ: Երբ ֆրանս. իշխանութեան դիմեցինք յուսաբանութիւն առնելու, «Թէեւ մեզի տակաւին պաշտօնական հաղորդագրութիւն չկայ, բայց հաւանական է շատ որ մենք այս քաղաքը պիտի պարպենք, սակայն դուք Քեմալիսթներէ վախնալու տեղի չունիք, որովհետեւ մեր պայմաններուն մէջ անանկ յօդուածներ կան որ ձեր կեանքն ու ինչքը կ'ապահովեն եւ մենք վստահ ենք որ Քեմալականք մեզի բարեկամ ըլլալով իրենց խոստումները չպիտի դրժեն եւլն.» ըսին: Հոկտ. 23-24 էր այս յուրին տարածուիլը ու թէեւ մինչեւ այսօր ֆրանսացւոց հաղորդագրութիւն մը չեղաւ, բայց թուրքերուն մէջ յամառ գրոյց կը շրջի թէ համաձայնութիւնը կատարուած լինցած իրողութիւն մըն է եւ մօտ օրէն պիտի իրագործուի. ֆրանսացիք ասոր հակառակ բան մը չեն ըսեր: Համաձայնութեան պայմաններու մասին այլ եւ այլ գրոյցներ կան, բայց ո՛րը ստոյգ է ոչ որ չի գիտեր: Հայ ժողովուրդը առ այժմ առանց իր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու պաշտօնական յայտարարութեան կը սպասէ: Բայց այս անգամ Մարտ ամիսէն աւելի աննպաստ կացութեան մէջ ենք: Նախ անոր համար որ այն ատեն համաձայնութիւնը մէկ կողմէն միայն ընդունուած էր. իսկ այս անգամ երկու կողմն ալ ընդունած են, հետեւաբար գործադրութիւնը անխուսափելի է: Երկրորդ, այն ատեն գարուն էր եւ ամառ կու գար, այս անգամ աշուն[ը] լննալու վրայ է եւ ձմեռ հասաւ: Հետեւաբար, եթէ գաղթելու հարկադրուինք, շատ գէշ վիճակի պիտի ենթարկուինք: Որովհետեւ թէ՛ հայեր եւ թէ՛ *ֆրանքոֆիլ* թուրքեր՝ ազատութեան համար իբր ելք, քաղաքէն փախչիլ ելլելը կը խորհին:

Սրբազան Հայր, յուսահատության մատնուած ենք, իմաստուն խորհուրդներու եւ հրահանգի կը սպասենք: Բարեհաճեցէք նկատողութեան առնել մեր կացութեան ծանրութիւնը եւ հարկ եղածը տնօրինել եւ միեւնոյն ժամանակ բարի եղէք հրահանգ մը տալ մեզ թէ ո՞ր ուղղութեան հետեւիլ օգտակար է մեզի համար: Եթէ ֆրանսացիք պարպեն քաղաքս մեր հոս մնալը փնացումի մատնուիլ կը նշանակէ, որովհետեւ այժմէն իսկ, ոմանք Քեմալականք կ'ըսեն թէ ինչպէս պիտի վերաբերուին հայերու հետ:

Ինչեր ալ [ըլլան] պայմանները, որչափ ալ ամուր խօսք տուած ըլլան թուրքերը եւ մեծագոր պետութիւններէն որոնք ալ ըլլան երաշխաւորները, մենք չենք կրնար վստահիլ, որովհետեւ նոյնիսկ ֆրանսական բանակներու ներկայութեան գիտենք թէ ինչպէս վերաբերուեցան մեզի հետ եւ ինչպէս պահեցին իրենց խոստումները: Երբ անցնող Ապրիլ ամսուն մէջ Հալէպ էի, Այնթապէն Մարտ 7ին մեկնող Քօյունէլ Ապատին, որ հայ-թուրք կռիւի միջոցին եւ ֆրանքո-թուրք կռիւի տեւողութեան Այնթապ կը գտնուէր եւ թուրքերուն անձնատուր ըլլալը տեսած էր, եւ Հալէպ կը գտնուէր, մեր տեսակցութեան առթիւ հարցուցի Ն. ազնուութեան թէ «ֆրանսացիք եթէ պարպեն Այնթապը, հայերը ի՞նչ պէտք է ընեն, դուք ի՞նչ կը յանձնարարէք», Քօյունէլը անմիջապէս պատասխանեց եւ ըսաւ. «Հայերը ֆրանսացուց հետ պէտք է որ ելլեն»: «Հապա համաձայնութեան մէջ թուրքեր կարգ մը պայմաններով երաշխաւորած են հայոց ապահովութիւնը», ըսի: Քիչ մը զայրացած ձեւով մը «Թուրքերը խոստում եւլին. չեն գիտեր. քանիցս իմ առջեւ խոստացան եւ դրժեցին. անոնց խօսքին եւ խոստումին հաւատալու համար տարբեր արարած մը ըլլալու է մարդը» պատասխանեց: Ահա ֆրանսացի հեղինակաւոր եւ ականատես անձի մը վկայութիւնը: Անցեալ տարի Այնթապ գտնուող ֆրանս. սպաներուն բոլորին ալ վկայութիւնը այսպէս է: Մենք ոչ մէկ վստահութեան խօսքին չենք կրնար հաւատալ, միակ ապահովութիւն մեզի համար մինչեւ ընդի. խաղաղութիւն զինեալ ուժն է: Եթէ [ֆրանսացիին] կենայ հոս, թուրքը անվնաս է. իսկ եթէ ինքզինքը ազատ զգայ՝ զազան է միշտ եւ պատրաստ է յօշոտելու: Թէ ինչո՞ւ չենք կրնար հաւատալ թուրքին խոստացած եւ եւրոպացիներէ միայն թուրքի վրայ եղած երաշխաւորութեան, պատճառը յայտնի եւ որոշ է եւ իրական փաստերու վրայ հիմնուած, զոր կ'ուզենք թուել այս առթիւ:

[1]920ի սկիզբը, Յունուար ամսուն մէջ, թուրքերը սկսան սպառնալ մեզի, ամէն օր տեղեկագրեցինք դէպքերը ֆրանս. Քօյունէլ Ֆիլի Սէնթ Մարիի, որ հրահանգ կու տար մեզ գրգռիչ որեւէ արարքի մէջ չգտնուիլ: Հանդուրժեցինք միշտ: Սակայն թուրքերը մեր կողմէն պատրուակ մը չկարենալով գտնել, Յունվ. 21 շր. օր մը, թունուցի ֆրանս. զինուորի մը թուրքի մը հետ կռիւին միջոցին, շուկայ գտնուող հայերուն վրայ յարձակեցան, հայ երիտասարդ մը մեռցուցին եւ եօթը հայ վիրաւորեցին: Դարձեալ լռեցինք եւ Քօյունէլի հրահանգին վրայ թուրք երեւելիներու հետ խառն ժողով մը կազմեցինք եւ կառավարութեան մէջ խոստացանք որեւէ հայու հանդէպ եղած զրկանքն, վնասակար արարքը եւլին. ուղղակի թուրք կառավարութեան լուր տալ եւ ֆրանսացիներուն հետ յարաբերութիւն չընել: Հետեւեալ օրը, Փետրվ. 1 կիր. շուկայի մէջ ժանտարմա մը թուրքի մը հետ կռիւի բռնուեցաւ, խառնակութիւն եղաւ, հայոց վրայ յարձակեցան եւ երկու հայ վիրաւորեցին: Կառավարութեան իմաց տուինք ու սխալմունքի վերագրեց: Նոյն ամսուն մէջ Քիլիսէն Այնթապ ճամբու վրայ հայերը եթէ տեսնեն ջարդել սկսան: Երկու ամերիկացիները իրենց *շօֆէռով* եւ ուրիշ ընկերով ճամբու վրայ յօշոտեցին: Չորս հայերը քաղաքէն մէկ ժամ հեռու գիւղի ճամբու վրայ մորթեցին. քաղաքին շուրջը ջրաղացքներու մէջ 11 սասունցի հայերը սպաննեցին, ոչ մէկուն համար ձայն չբարձրացուցինք: Բայց այս բոլորը մեր կեանքը պաշտպանելու պաշտօնը ունեցող ֆրանս. սպաներու աչքին առջեւ պատահած ըլլալով, անոնք ալ լռութեամբ անցան: Վերջապէս Ապրիլ մէկին 15000 հոգիով սպառազինուած մեր վրայ եկան թուրքեր եւ ֆրանսացիք մեր թաղերուն անմիջապէս կից *գօլէժի* մէջ բանակած ըլլալով, մենք զմեզ պաշտպանեցինք: Այս բոլորը կռիւէն առաջ:

Լոնտոնի համաձայնութենէն ետքը, երբ ֆրանսացիք կ'ապահովէին զմեզ ըսելով թէ Քեմալականք Իթթի-հատի մարդոց պէս չեն եւ իրենց խոստումը կը կատարեն եւ կ'ապահովցնէին զմեզ ըսելով թէ իրենք մեր կեանքը ապահովելու երաշխաւորութիւններ ստացած են, թուրքերը մնացին նոյն դիրքի վրայ:

Քիլիս-Այնթապի ճամբու վրայ ոչ մէկ հայ չկրցաւ ճամբորդել: Այնթապի շուրջը նոյնիսկ մէկ ժամ հեռու գիւղի մը հայ մը չի կրնար երթալ: Այս տարուան հունձքը քաղուեցաւ եւ ոչ մէկ հայ իր կալուածին հասոյթը չկրցաւ առնել, եւ Քեմալականք հունձքի սկիզբի օրերուն իսկ յայտարարեցին թէ հայուն կալուածին հասոյթը չպիտի տրուի եւ պիտի գրաւուի ու այսպէս ալ եղաւ: Ատոնցմէ զատ՝

[1]921 Մայիս 2 բշ. օրը Այնթապի փողոցին մէջ 8 տարեկան հայ աղջիկ մը ամեւանգուեցաւ եւ մինչեւ այսօր ոչ ոք փնտռեց: Ապրիլ 19 գշ. երկու հայ կառապաններ Քիլիսի ճամբուն վրայ ամեւանգուեցան: Մայիս 15 կիր. կառապաններ կողոպտուեցան եւ անոնց մէջէն թուրքեր ազատ արձակուեցան եւ 5 հինգ հայ երիտասարդներ, որոնց երկուքը տարագրութեան միջոցին փնացած ընտանիքներու վերջնամնացութիւններն էին, ամեւանգուեցան եւ յօշոտուեցան: Մայիս 18, Քիլիսի ճամբուն վրայ կառապաններու վրայ յարձակեցան եւ յետ խուզարկու-

թեան մէջերնին հայ չգտնելով վերադարձան ասպատակները: Յուլիս 8 ուր. Քիլիսի ճամբուն վրայ *Գուպնուղլու* անուն գիւղի մէջ մէկ հայ ոստիկան զարնուեցաւ եւ երկու հայ ոստիկան առեւանգուելով սպաննուեցաւ: Յուլիս 16 շր. օրը Քիլիսի ճամբու վրայ Քէրթիլ կոչուած տեղ Քեմալական ասպատակներ կառապաններու կարաւանի վրայ յարձակեցան, այս անգամ մարդիկ իրենց ապրանքները ճամբու վրայ թողով պրծած հասան Այնթապ. նիւթական վնասը 20–30 հազար Լիր. Օսմ. ոսկեղրամ հաշուեցին: Բայց օր մը երկու ետքը թուրք ոմանք դէպքին վայրը երթալով իրենց ապրանքները բերին եւ հայերունը կորսուեցաւ, որ քանի մը հազար լիրա վնաս մըն էր: Յուլիս 22 ուր. քաղաքէս կէս ժամ հեռու *Գատու տէլիրմէնի* անուն ջրաղացքի մէջ Յովհաննէս Տէլիքմէնճեան անուն քաջ երիտասարդը սպաննեցին, դէպքին վայրը ֆրանս. բանակատեղիէն 20 վայրկեան հազիւ հեռաւորութիւն ունենալուն, երիտասարդը ապահով նկատած էր այն տեղը: Գերիները փոխանակելու համար Քեմալական սպաներուն Այնթապ գտնուած օրը, յորում ֆրանքո-թուրք համաձայնութեան բարեկամութեան վրայ կը ճարէին թուրք սպաներ, Հոկտ. 24 բշ. օրը Քիլիս-Այնթապ ճամբու վրայ Քէրթիլ կոչուած տեղը, ուր տեղական ժանտարմաներ պահակ կեցած էին, անոնց վրայ թուրք ասպատակներ յարձակեցան եւ ոստիկան չափուշ մը զարկին սպաննեցին: Հոկտ. 30 կիր. օրը տեղական ժանտարմաներու եւ ֆրանս. զինուորներու պահականոցներու միջեւ Ալմալը կոչուած գիւղին մօտ (Այնթապ-Քիլիս ճամբու վրայ) ասպատակներ յարձակեցան հայ կառապաններու վրայ, ապրանքներ կողոպտեցին, 10 ընտրեալ ձիեր առին եւ ուզեցին հայերը առեւանգել, բայց բարեբախտաբար <...> հասած ուժէն վախճալով փախած են եւ հայ կառապաններ ողջ առողջ կրցան դառնալ:

Ահա այս բոլոր դէպքերը կատարուած են շատ թարմ կերպով եւ ֆրանս. իշխանութեան աչքին առջեւ: Երբ ֆրանս. զին. խումբերը ճամբու վրայ եւ քաղաքի մէջ եղած պահուն եւ Քեմալականներու հետ ֆրանսացիներու միջեւ համաձայնութիւն կնքուելէ ետքը պատահին այս դէպքերը, ա[յ]լեւս մենք ինչպէ՞ս կրնանք վստահիլ թուղթի վրայ եղած ապահովութեանց:

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր, այս կերպով ներկայացնելով մեր կացութիւնը, թախանձագին կը խնդրենք Պատ. Բարձր Ժողովէդ որ նկատողութեան առնէք եւ կարելորն ու կարելին ընէք ազատելու համար զմեզ ստոյգ մահուան սպառնալիքէն: Որովհետեւ եթէ Քեմալականք տիրեն քաղաքիս վրայ եւ մնանք հոս, վերջակէտը կը դրուի Այնթապի հայութեան կեանքին. իսկ եթէ ֆրանսացւոց հետ զաղթելու առիթը ունենանք, որուն այնքան ալ յոյս չունինք, երկրորդ տարագրութիւնը փնացում ըսել է: Մանաւանդ որ այս անգամ Այնթապ մնացած հայուն հարստութենէն հետք մըն իսկ չի մնար: Վերջապէս վարանած ենք եւ Ձեր Սրբազնութեան խորհուրդ[ին] եւ հրահանգին կը սպասենք եւ Ձեր Ամենապատուութեան բարերար տնօրէնութեան կը սպասենք եւ կը յուսանք:

Մատչելով ի համբոյր Ամենապատուութեան Ս. Աջոյն
մնամ որդիական խորին յարգանօթ
Կայծորիկ[ոսական] Փոխանորդ եւ Նախագահ Ազգ. Միութեան
Ներսէս Բենյ. Ն. Թավուզճեան

[1]921 Նոյեմբ. 4
Այնթապ

Յ.Գ. Մեր այս վերոյիշեալ վնասներուն եւ կորուստներուն համար թե՛ քաղաքիս գրաւեալ երկիր եղած ատեն, եւ թե՛ *Մանուսյի* առնուած է ըսելով յայտարարուած ատեն, եւ թե՛ վերջին ժամանակներու մէջ որ տեղական կառավարութիւն մը հաստատուած է ֆրանս. *քոնյորօլի* ներքեւ, ոչ մէկ կերպով հետապնդում չեղաւ եւ չարձանագրուեցաւ իսկ ապագային համար: Իբր հասարակ դէպքեր, որոնք խռովեալ երկրին մէջ կը պատահին, կ'անցնին կ'երթան:

Նոյն

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Յ, 332-335, *հայերէն ձեռագիր*)

Փարիզ, 7 Նոյեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Այսօր ստացայ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան կողմէ՝ դրկուած լրագրական լուրերու անգլիերէն թարգմանութեանց ծրարները: Փափաքելի էր որ անոնց առաքումը, եթէ կարելի է, այսուհետեւ տեղի ունենար ֆրանսերէն լեզուով: Միւս կողմէ, մեծապէս օգտակար կ'ըլլային Պատուիրակութեանս գաւառներէ հասած տեղեկագրերու պատճենները, զորս ասկէ առաջ կը հաճէիք դրկել պարբերաբար, եւ որոնցմէ զրկուած ենք ժամանակէ մը ի վեր:

Ֆրանքեւթուրք համաձայնութեան հետեւանքով առաջ եկած տագնապին նկատմամբ մեր դիմումներն ու տեսակցութիւնները կը շարունակուին: Պատճառներ կան բոլորովին յուսահատելու: Ամէն կարելի կ'ընենք որպէսզի եթէ նոյնիսկ հնարաւոր չդառնայ ֆրանսական իշխանութեանց եւ զինուորներու Կիլիկիա մնալը, գէթ պարպումը յետաձգուի մինչեւ Արեւելքի իրերուն վերջնական կարգադրութեան թուականը:

Ներփակ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան կը դրկենք այս խնդրին նկատմամբ Պատուիրակութեանս կողմէ՝ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մատուցուած ծանօթագրին պատճենը:¹⁴⁶ Անոր հետ պիտի գտնէք նաեւ պատճենը ուրիշ ծանօթագրի մը, զոր Պատուիրակութիւնս դարձեալ Արտաքին Գործոց Նա-

¹⁴⁶ 5 Նոյեմբեր 1921 թուակիր ծանօթագրով նախ արտաքին գործոց նախարարին կ'ըսուէր թէ ֆրանսեւթրքական համաձայնագրի կնքման հետեւանքով ֆրանսական ուժերու կողմէ Կիլիկիոյ վերահաս պարպումի լուրը մեծ անձկութիւն պատճառած է քրիստոնեաներու եւ հայոց եւ թէ ան պիտի աճի՝ երբ համաձայնագրին տրամադրութիւնները աւելի լաւ յայտնի դառնան Կիլիկիոյ մէջ, ուր տակաւին չեն հրապարակուած: Յայտարարութիւնն ինքնին արդէն մեծ մտահոգութիւն յառաջացուցած է Պոլսոյ մէջ, ուր 14 Հոկտեմբերին պատրիարքական իշխանութիւնները փութացեր են Բարձր Յանձնակատարին ներկայացուած յուշագրով մը յայտնել իրենց մտահոգութիւնները: Չինադադարէն ի վեր Կիլիկիոյ քրիստոնեաները վայելած են բարիքը ֆրանսական վարչաձեւին եւ երջանկօրէն ապրած են ֆրանսական դրօշի պաշտպանութեան ներքեւ, իրաւամբ յուսալով Դաշնակիցներու կողմէ խոստացուած իրենց երկրին ազատագրումը, կամ առնուազն իրենց նակատագրին բարելաւումը: Չէ՞ որ անոնք այդ երջանկութիւնը ունենալու համար իրենց անմնացորդ աջակցութիւնը ընծայած էին ֆրանսական իշխանութիւններուն եւ իրենց արիւնը թափած էին հանրապետութեան փառաւոր զօրքերուն հետ:

Ծանօթագիրը կը նշէ թէ քրիստոնեաներու կողքին նաեւ շատ հակա-Քեմալական մահմետականներ, որոնք բոլորը խնդրած էին ֆրանսական հոգատարութիւնը, չափազանց մտահոգ են վերադարձովը Քեմալականներու, որոնց անյիշապար գտնուելու խոստումներուն կարելի չէ հաւատք ընծայել:

Կը մէջբերուի «Ժուռնալ»ի մէջ Հանրի Պիտուի հրատարակած յօդուածէն հատուած մը, ուր հեղինակը կ'ըսէ. «Պէտք է գիտնաք թէ այն օրը ուր ֆրանսացիք պիտի մեկնին իրենց արիւնով ոռոգուած եւ իրենցմով խաղաղեցուած այս երկրէն, 80,000 քրիստոնեայ եւ մահմետական բնակիչներ պիտի հետեւին անոնց՝ խոյս տալով վայրագ հաշուէ-յարդարէ...»:

Նորատունկեան Պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքով ծանօթագիրը կ'եզրափակէ ըսելով.

Այս տագնապայի կացութեան առջեւ, ուր տարագրութիւններ, հալածանքներ եւ կոտորածներ պէտք է ակնկալել, յատկապէս քանի որ բնակչութեան ներկայ մեծամասնութիւնը քրիստոնեաներ եւ արաբներ են եւ Քեմալականները պիտի ուզեն նուագեցնել զանոնք, մեր Պատուիրակութիւնը ... գերագոյն կոչ մը կ'ընէ Հանրապետութեան կառավարութեան եւ կը խնդրէ թոյլ չտալ Քեմալական ուժերու մոտաքը Կիլիկիա այս պահուն եւ յետաձգել այս համաձայնութեան գործադրութիւնը մինչեւ Թուրքիոյ հետ վերջնական խաղաղութեան յաջորդ կնքումը (ՊՏԳ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2M170, 2463-466, *ֆրանսերէն մէքենագիր*):

Նշենք թէ այս վաւերագրին թարգմանութիւնը հրատարակած է Տիգրան Օյաճեան իր «Հայկական Լեզունը» աշխատութեան մէջ (Ուղթթթաւուն, 1965, 389-391), զայն քաղելով ֆրանսական աղբիւրէ մը, ուր, սակայն, վերը նշուած 80,000-ը ներկայացուած է որպէս 200,000:

խարարութեան մատոյց, Կիլիկիա գտնուող որբերուն տեղափոխութեան անհրաժեշտ հարկին նկատմամբ:¹⁴⁷

Ի գիտութիւն կը գեկուցանեմ Ձեր Բարձր Սրբազնութեան թէ Պատուիրակութիւնս Պէյրութի Ազգ. Միութեան Ատենապետ Տիար Տոքթ. Մելգոնեանը ներկայացուցիչ կարգեց Սուրիոյ Բարձր-Քօմիսէրութեան մօտ եւ առ այս պաշտօնապէս գրուեցաւ Չօրավար Կուրօ-ի: Տիար Մելգոնեանը արտօնեցինք որ Ատանա երթայ, երբ պարագաները պահանջեն, եւ տեղին վրայ աշխատի, ի հարկին Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին գործակցութեամբ:

Լոնտոնէն դարձիս առիթ կ'ունենամ ասելի երկարօրէն գրելու:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2M170, 2461–462, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 154

Հալէպ, 12 Նոյեմբ. 1921

Ամենապատիւ

S.S. Չաւէն Սրբազ. Արքեպիսկոպոս Տէր Եղիա[յ]եան

Մեծանուն Պատրիարք Հայոց եւ Նախգ. Կեդր. Վարչութեան

Պատկ. Բաղաք. Ժողովոյ, ի Կ. Պոլիս

Ամեն. Սրբազան Հայր,

Յր[ա]նքօթիւրք համաձայնութիւնը իր լուրջ հանգամանքով շարաթէ մ'ի վեր մանաւանդ շանթահարած է Այնթապու եւ Քիլիսի հայութիւնը: Անցեալ շաբաթ Այնթապու ֆրնս. հրամանատարը պաշտօնապէս ազդարարած լինելով ֆրն. ուժերու ի մօտոյ մեկնելու որոշումը, փոքրամասնութեանց նիւթ[ական] եւ բարոյական իրաւանց պաշտպանութեան բոլորովին ապահովուած լինելն ալ յայտնած է. սակայն ժողովուրդին վրդովանքն ու յուզումը եւ ո՛չ մի բանով հանդարտեցնել կարելի չի նկատուիր: Այս օրեր Բեմալականք կը սպասուին Այնթապ ու Քիլիս եւ թուրքերու կողմանէ պատրաստութիւն կը տեսնուի պատգամաւորութեամբ ընդ առաջ երթալ շքեղ թափօրով ողջագործելու եւ քաղաք առաջնորդելու զայնս: Չորս օրէ ի վեր հոս կը գտնուի Այնթապու Կաթող. Փոխ. Տ. Ներսէս Հայրը, որուն ընկերակցութեամբ եւ Գեր. Տ. Օգոստինոս Գերապայծառին հետ երկու օր առաջ Վսեմ. Ժէներալ[ալ] Տըլամօթին ներկայացանք, ուր Տ. Ներսէս Հայրը խնդրեց Ժէներալէն որպէսզի վերոյիշեալ երկու քաղաքներու հայութեան Սուրիոյ զանազան կողմեր փոխադրուելուն հարկ եղած օժանդակութիւնը շնորհուի ֆրնս. զին. իշխանութեանց կողմանէ, քանի որ անկարելի է յետ այսու հայոց որպէս թրքահպատակ ապրիլը, եւ մանաւանդ հայեր իրենց այսքան քայքայումէն վերջ միմիայն ֆրնս. յաղթապանծ դրօշակին տակ ապահովութիւն գտնալու մեծ հաւատքով վերադարձած էին իրենց աւերեալ բոյներին վերաշինելու. այժմ որ այդ յոյսերը կը ցնդին, անկարելի կը նկատեն թրք. ռէժիմ[ի] մը ներքեւ շնչել, ուստի կը նախընտրեն իրենց անշարժ ստացուածները ֆրնս. ներկայացուցչին յանձնելով դուրս ելնել իրենց ծննդավայր քաղաքներէն եւ մեռնիլ այն անապատ եւ գիւղերու մէջ, ուր թրք. լուծի արհաւիրքը չսպառնայ: Վսեմ. Ժէներալը ծանրացաւ. համաձայնագրոյն ոգիին լրջութեան վրայ եւ ջանաց համոզել Տէր Հայրը թէ քրիստոնէից, մանաւանդ

¹⁴⁷ 5 Նոյեմբեր 1921 թուականի ծանօթագրով Պատուիրակութիւնը կը յայտնէր թէ Գահիրէի Հ.Բ.Ը. Միութիւնը, որ երեք որբանոց կը պահէ Մերսին եւ Տէօրթ-Եօլ, խիստ մտահոգ՝ Կիլիկիոյ պարպումին հետ կապուած որբերուն ճակատագրով, դիմած է Պատուիրակութեան, որպէսզի ան ֆրանսական կառավարութեան աջակցութիւնը պահանջէ որբերուն Հալէպ կամ Պէյրութ փոխադրութեան համար, եւլն.: Կը նշուի թէ բացի Միութեան այդ 1200 որբերէն, կայ Փրանսայի կողմէ հոգացուող մօտաւորապէս 1100 որբ Ատանա եւ Մերսին (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2M170, 2467–468, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

հայերնու բոլոր իրաւանց պաշտպանութիւնը յոջօրէն ապահովուած է ըստ Սէվրի Դաշնագրոյն որոշ յօդուածներու տրամադրութեանց: Տ. Ներսէս Հօր ժխտումներուն վրայ Վսեմ. Ժէներալը զմեզ արտօնեց ի Փարիզ դիմել, միեւնոյն ժամանակ յայտնեց թէ ինք չի կրնար ռելէ նիւթ. [եւ] բարոյական օժանդակութիւն [ընծայել] այդ ժողովրդեան փոխադրութեան համար:

Ահա Սրբազան Հայր դժբաղդ իրողութիւնը. ներկայ տնտես. սոսկալի տագնապը, վերահաս ձմեռը՝ իր բոլոր ջլատիչ սպառնալիքներով, երիցս գաղթականացեալ, քայքայեալ ժողովրդեան ահ ու սարսափը ինչպէ՞ս նկարագրել. 8000 հայութիւն ունինք Այնթապու մէջ, 5100 ալ Բիլիսու (երեք յարանուանութեանց): Բնական է որ քիչ ու շատ վիճակը ներողներն են որ պիտի կրնան գաղթել. իսկ մեծ մասն ալ ամէն վտանգ ու տառապանք աչքի առնելով հետիոտն իր փոքրիկները շալկելով քաղաքէն պիտի ելնէ, եւ դարձեալ պիտի մնայ թշուառներու մեծագոյն մասը: Ահա այս է այդ երկու քաղաքներուն հայութեան վերջնական որոշումը: Տեղոյս մէջ 12,000 գաղթականութիւն ունինք. 6500 արդէն Ընդի. Պատերազմէն առաջ որպէս տեղացի համարուած հայերէն գատ, 6700 ալ հայ կաթող[իկէ], 450 հայ բողոք[ական], համագումար 25650. շնորհիւ տեղ. կառավարութեան եւ շնորհիւ ֆրանս. բարձր հովանաւորութեան ամէն դիւրութիւն եւ բարիք կը վայելենք. արաբ ազնիւ տարրը եղբայրակցական ազնիւ վերաբերմունք մ'ունի հանդէպ մեր գաղթականաց: Երէկ (Չինադադարի Գ. տարեդարձին) տեղ. կառավարութեան կողմանէ պաշտօնագրով ազդարարուեցաւ բոլոր եկեղեցիներու եւ ճամիւներու մէջ ֆրն.-թիւրք համաձայնութեան առթիւ գոհաբանական աղօթքներ մատուցանելու պէտքը: Մեր վերոյիշեալ դիմումին օրը, Ժէներալին ներկայացած էր թիւրք *տեղեկասիօնի* կողմանէ շնորհակալեաց թուղթ մը, որուն պարունակութեան մենք ալ ունկնդիր եղանք: Վսեմ. Ժէներ. Տըլամօթ վեհանձն եւ գերագնիւ է: Ինչպէս որ վերը յիշեցինք, Վսեմ. Ժէներալին արտօնութեամբ այսօր պատրաստուած հեռագիր մը պիտի քաշուի Փարիզ Վարչ[ապետ] Սր. Պրիանին.¹⁴⁸ ներփակ կը մատուցանենք յիշեալ հեռագրին պատճէնը: Տ. Ներսէս Հայրը վաղը Պէյրութ կ'երթայ *անձնական* գործերուն համար, մի քանի օրէն վերադառնալու: Ատանայէն ռելէ տեղեկութիւն չկրցանք ստանալ: Մենք ֆրանս. բարեացակամութեանց հանդէպ որպէս երախտագէտ սուրիացիներ, չենք ուզեր միջամուխ լինել պետութեանց ռելէ որոշմանց գործադրութեան մասին. այս պարագաներու մէջ մեր կատարածը մի միայն Այնթապու Կաթ. Փոխանորդը Ժէներալին ներկայացնելէ անդին չ'անցնիր: Այսքան ժամանակ մեր գաղթականներուն հանդէպ հայրական վերաբերմունք ցոյց տուող ֆրնս. իշխանութեան համակրանքը կորսնցնող ամենափոքրիկ կասկած մ'անգամ տալէ կը զգուշանամք, հայուն հաւատարմութիւնը առաւել շեշտելու համար:

Ազգերու Լիկային անդամուհիներէն (Անգղիոյ) Տանիմարքացի Օր. Եփ[փ]էն հոս կը սպասէ Լիկայէն իրեն տրուելիք վերջնական հրահանգին՝ այս շրջանակի մէջ օտարներու քով գտնուող հայ կիւն, աղջիկ եւ տղայքը հաւաքելու. այս շաբաթ Պոլիս ալ գրած է: Ժէներ. Տըլամօթ խոստացած է իրեն ամէն դիւրութիւն ընծայելու: Յիշեալ օրիորդը արդէն ծանօթ է Ուրֆայի մէջ երկար առեւնէ ի վեր իր ծառայութիւններով. լաւ հայախօս ալ է: Երկու ամիսէ ի վեր փոքրիկ շրջանակի մէջ կանանց ձեռագործի աշխատանոց մ'ալ բացաւ:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ
Առաջն. Փոլս. Յրթ. Քի. Եսայեան

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Յ, 337-340, *հայերէն ձեռագիր*)

¹⁴⁸ Թավուզճեան քահանայ իր 12 Նոյեմբեր 1921 թուակիր հեռագրով կը յայտնէ թէ թրքական կոտորածներու հետեւանքով 35,000-էն 12,000-ի նուագած հայեր իրենց Այնթապ քաղաքը վերադարձած էին Դաշնակիցներու եւ Ֆրանսայի կողմէ իրենց իրաւունքներուն եւ վնասուց հատուցման երաշխաւորումէն ետք, բայց ֆրանսական բանակին ներկայութեան իսկ թուրքերը նիւթական վնասներ կը հասցնեն եւ կը ձգտին հայ ժողովուրդը բնաջնջել: Հայերը խոստումներուն ապաւինելով ըրած էին ամէն կարգի գոհողութիւն, բայց ֆրանսական ուժերուն քաշուիլը կը շիջեցնէ բոլոր յոյսերը, անմեղ հայեր ջարդած մարդասպաններուն շնորհուած թողութիւնը խունալի կը մատնէ զիրենք՝ իրենց ներկայ կացութիւնը թշնամիին յանձնուիլ նկատելով: Ուստի, Այնթապի և Բիլիսի հայերը որոշած են լքել իրենց քաղաքներն ու ֆրանսացի ներկայացուցչին աւանդ ձգել իրենց անշարժ գոյքերը: Հեռագիրը կ'եզրափակուի 10-12,000 հայերու թրքական ազդեցութենէ հեռու վայր մը փոխադրելու համար նիւթական օժանդակութեան խնդրանքով (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Յ, 341-342, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

Զմիւռնիա, 15 Նոյեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Զաւէն Ս. Արքեպս. Տ. Եղիա[յ]եան
Պատրիարք Հայոց
ի Կ. Պոլիս

Կը հաստատենք մեր Նոյ. 13 թուակիր հեռագիրը Կիլիկիոյ մասին: Ձեր Ամենապատուութեան Նոյ. 5 թուակիր հեռագրի օրինակը ստանալուս անմիջապէս քաշել տուինք զայն, եւ մեր կողմէ ալ զատ հեռագիր մը փութացուցինք Նախագահ Պ. Հարտինկին:

Անցեալ Ճաբաթ օր Կիլիկիայէ քաղաքս հասնող Տօքթ. Նաքքաշեան, Ն. Վեհ. Ս. [Սահակ] Կաթողիկոսին մէկ ստիպողական գիրը յանձնած էր մեզ բերանացի բացատրութիւններ եւս տալով տեղւոյն Հայութեան տագնապալի վիճակի մասին, ստեղծուած նոր կացութեան բերմամբ:

Յիշեալ Տօքթօրին մեզ յանձնած հեռագրի օրինակներուն համաձայն, այստեղէն անմիջապէս հեռագրական դիմումներ կատարեցինք Համաձայնական Մեծ Պետութեանց մօտ, եւ ներկայացուցինք եղած խնդրանքը: Երէկ Յունաստանի Նախարար[ա]պետէն ստացանք հեռագիր մը որով կը պատասխանուէր մեզ թէ երեք փոխադրանաւ տրամադրուած [է] անմիջապէս, Մերսինէն փոխադրելու համար գաղթել փափաքողները, դէպի Կիպրոս:

Ներսիակ կը դրկենք յանուն Կիլիկիոյ Հայութեան մեր կողմէ քաշուած հեռագրին պատճենը. Տօքթ. Նաքքաշեան ալ անձամբ պիտի տայ Ձեր Ամենապատուութեան աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կացութեան մասին:

Նկատելով որ քաղաքս հասնող գաղթականներ Կառավարութեան բացարձակ արգելքին պատճառաւ չեն կրնար ցամաք ելլել, առանձին հեռագրաւ մ'ալ դիմեցինք Աթէնք, խնդրելով այս մասին թոյլտուութիւն:

Այս տեղեկութիւններէն վերջ պիտի փութանք հետզհետէ ստացուելիք լուրերը եւս հաղորդել Ձեր Ամենապատուութեան:

Մնամք եղբայրական սիրոյ ողջունիւ

Աղօթակից
Առաջնորդ Զմիւռնիոյ
Ղեւոնդ Եպ. Դուրեան

* * *

ԿՅՈՐԴՆԵՐ

Ա.

Ծանօթ.- Ըստ հայերէնով լուսանցքային նշումի մը, հետեւեալ ֆրանսերէն հեռագրին պատճենը ուղարկուած է Անգլիա, Ֆրանսա, Ամերիկա, Բուարիա, Յունաստան եւ Ազգային Պատուիրակութեան:

Նախարարական Խորհուրդի Նախագահ

Ֆրանսական զօրքերու կողմէ Կիլիկիոյ պարպումի նախօրեակին, նոր կացութեան հետեւանքով իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգուած հայերը փրկութիւն կը փնտռեն փախուստի մէջ: Փոխադրութեան միջոցներու բացարձակ չգոյութիւն՝ շփոթահար մարդահողիին դիմաց: Յանուն Կիլիկիոյ հայոց, կոչ կ'ընենք ձեր մարդասիրութեան՝ ազդու պաշտպանութեան եւ արագ փոխադրանաւերու առաքումին համար [Ժողովուրդը փոխադրելու] դէպի Կիպրոս եւ այլ ապահով վայրեր:

12 Նոյեմբեր 1921

* * *

Բ.

Նախագահ Հարտինկ

Սպիտակ Տուն

Ուաշինկթըն, Տ.Մ.

Կիլիկիոյ եւ Զմիւռնիոյ հայերը խոր սարսափի մէջ [են] Փրանսական բանակներու կողմէ Կիլիկեան երկրամասը պարպելու եւ հայ բնակիչները Քեմալական զինուորական իշխանութիւններուն յանձնելու պատճառով: Հոս նոր հասած փախստականներ կը տեղեկացնեն վերահաս վտանգ:

Թախանձագին կը դիմենք Ձեր Գերագանցութեան, յանուն մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան, միջամտել անյապաղ ազդու պաշտպանութեանը համար շուրջ 150 հազար հայ բնակիչներու Կիլիկիոյ մէջ:

Դուրեան

Զմիւռնիոյ Հայ Արքեպիսկոպոս

14 Նոյեմբեր 1921

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Յ, Յ15-Յ17, Ա. կցորդ՝ *Ֆրանսերէն ձեռագիր*. Բ. կցորդ՝ *անգլերէն ձեռագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 156

Փարիզ, 18 Նոյեմբեր 1921

Նորին Գերագանցութիւն

Պարոն Նախագահ Նախարարաց Խորհուրդի

Փրանսական Հանրապետութեան

Փարիզ

Պարոն Նախագահ [Նախարարաց Խորհուրդի],

Կիլիկիոյ վերապահուած ողբերգական ճակատագիրը՝ որպէս հետեւանք ֆրանսական կառավարութեան եւ Անկոդայի միջեւ համաձայնութեան, կսկծալի մտահոգութեան առարկայ է հայոց համար, որոնք բազմաթիւ կապերով կապուած են այս շրջանին, ուր անցեալին իշխած էր Հայաստանի վերջին թագաւորը, եւ որուն պարպումը ֆրանսական զօրքերու կողմէ կը կազմէ սպառնալից վտանգ մը շրջանի բոլոր քրիստոնէայ բնակչութիւններուն համար: Այս մտահոգութիւնը կը ծանրանայ այնքան՝ որ այս մասնաւոր համաձայնութիւնները կը սպառնան յետաձգել եւ նոյնիսկ ամբողջական ձախողութեան դատապարտել Հայկական Հարցին լուծումը. Դաշնակից ուժերու կողմէ Կիլիկիոյ գրաւումը կը կազմէ գրաւական մը Համաձայնական Տէրութիւններու ձեռքին, թուրքերուն հարկադրելու հեռանալ Հայաստանի յատկացուած նահանգներէն:

Հակառակ իրենց ընդունած հսկայ զոհողութիւններուն, հայերը չէին հաւատար թէ արժանացած են իրենց մեծ դաշնակիցներէն լքուելու և իրենց երեկի եւ բոլոր ժամանակներու ճնշիչ կեղեքիչներուն գութին ձգուելու

տխուր առանձնաշնորհումին:

Առանց հաշուի առնելու մատուցանուած ծառայութիւնները պատերազմի բոլոր ճակատներուն վրայ, ուր հայերը կռուեցան Դաշնակիցներու կողքին օրէնքի եւ արդարութեան յաղթանակին համար, անոնք Արեւելեան Բանակի շարքերուն մէջ հսկայ մասնակցութիւն բերին Սուրիոյ արշաւանքին մէջ, որ առաջնորդեց թրքական բանակներու խորտակումին, եւ եղան Կիլիկիոյ հողին վրայ [Փրանսական- Վ.Ղ.] եռագոյնը բարձրացնող առաջիններէն:

Միւս կողմէ, Կիլիկիա գինադադարէն ետք գրաւուած ըլլալով դաշնակից ուժերուն կողմէ յանուն ընդհանրապէս քրիստոնէայ բնակչութիւններու եւ մասնաւորապէս հայոց պաշտպանութեան, հայ ժողովուրդը չի կրնար հաշտուիլ այն գաղափարին հետ, թէ Փրանսական զօրքերը կրնան այս շրջանները պարպել այս բնակչութիւնները վտանգներու դէմ պատսպարելու համար ամենէն հաստատուն եւ ազդու երաշխիքները ձեռք ձգելէ առաջ:

Ան չի կրնար, վերջապէս, համակերպիլ այն գաղափարին, թէ Կիլիկիոյ 150,000 հայերը, որոնք Դաշնակիցներու կոչին պատասխանելով եկան եւ հաստատուեցան երկրին մէջ, վստահ ըլլալով Դաշնակիցներու հանդիսաւոր խոստումով պաշտպանութեան վրայ, կրնան օր մը կրկին դուրսի [թուրքին- Վ.Ղ.] տիրապետութեան տակ:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, հաւատարիմ թարգմանը ըլլալով հայ ժողովուրդի խոր մտահոգութեան եւ դժգոհութեան զգացումներուն, պատիւը ունի Փրանսական Հանրապետութեան կառավարութենէն խնդրելու.

1. Յետաձգել խնդրոյ առարկայ համաձայնութեան գործադրութիւնը՝ ինչ կը վերաբերի Կիլիկիոյ պարպումին, սպասելով Դաշնակից Տէրութիւններու եւ Թուրքիոյ միջեւ ընդհանուր եւ վերջնական խաղաղութեան դաշինքի մը կնքումին:

2. Մինչեւ դաշնագրին կնքումը, Փրանսական տիրապետութեան ներքեւ պահուին գէթ Կիլիկիոյ այն մասերը, որոնք կը գտնուին Ճիհուն գետի արեւելակողմը, Ալեքսանտրէի հիւսիսակողմը եւ Այնթապի արեւմտակողմը, եւ որոնք Փրանսական հոգատարութեան տակ պիտի դրուէին Մէվրի Դաշնագրին նախատեսութիւններով:

3.- Այն պարագային երբ այս խնդրանքը կարելի չլլայ ընդունուիլ Փրանսական կառավարութեան կողմէ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը ստիպողաբար կը պահանջէ որ սկզբնական իսկական եւ ազդու երաշխիքներ ստացուին ազգային փոքրամասնութիւններու կեանքին եւ շահերուն պահպանութեան համար:

Այսպիսի երաշխիքներէ դուրս, հայերը սահմանուած ըլլալով ստոյգ բնաջնջման եւ Մարաշի, Հանդոյ եւ Չէշթունի վերջին կոտորածները,- յիշելու համար միայն Կիլիկիոյ մէջ գործադրուածները,- ըլլալով ամենէն ակնյայտ ապացոյցներէն մին, աշխարհի մէջ ոչ մէկ իշխանութիւն պիտի կարենար արգելք հանդիսանալ Կիլիկիայէն հայ բնակչութիւններու զանգուածային գաղթին եւ Հայաստանի ղեկավարներէն ո՛չ ոք պիտի կարենար ստանձնել զանոնք տարհամոզելու ջախջախիչ պատասխանատւութիւնը:

Յուսալով որ Փրանսական կառավարութիւնը արդարութեան եւ մարդասիրութեան զգացումով պիտի յօժարի լրջօրէն նկատի առնել Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան պահանջները, կը խնդրեմ, Պր. Նախագահ [Նախարարաց Խորհուրդի], որ ընդունիք հաւաստիքը բարձր յարգանքիս:

Նախագահ

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Յ, 344-345, *Փրանսերէն մեքենագիր*)

Կոստանդնուպոլիս, 28 Նոյեմբեր 1921

Նորին Ամենապատուութիւն
Չաւէն Սրբազան
Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

Պատիւը ունիմ Ձերդ Ամենապատուութեան հաւաստելու թէ ստացած եմ նամակը, որ Ան ինծի յղած է անցեալ Նոյեմբերի 16-ին, միատեղ՝ Հայկական Միացեալ Խորհուրդի միւս անդամներուն, եւ որ գրաւեց ամբողջ ուշադրութիւնս:

Իմ գործակիցներս՝ Մեծն Բրիտանիոյ եւ Իտալիոյ Բարձր Յանձնակատարները, եւ ես, մեր Նոյեմբեր 25-ի Ժողովի ընթացքին խորհրդակցեցանք այս նամակով արծարծուած հարցերուն շուրջ եւ Սըր Հորըս Ռեմպոլտ, մեր աւագը, մեր հաւաքական անունով պիտի պատասխանէ Ձեզի:

Այնուամենայնիւ, կը խորհիմ թէ Ձերդ Ամենապատուութեան պարտիմ տեղեկացնել թէ Նոյեմբեր 21-ին, Անկորայի կառավարութեան ներկայացուցիչը ինծի ուղարկեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.- Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը, տեղեկացած ըլլալով Ատանայի մէջ տիրող խուճապին, կը յայտարարէ թէ իւրաքանչիւր անձի եւ յատկապէս հայերու եւ յոյներու կեանքն ու ինչքերը կը գտնուին կառավարութեան երաշխաւորութեան ներքեւ: Կը փափաքի որ կարելի ամենատարածուն ծանուցումը կատարուի այս յայտարարութեան:

Կասկած չունիմ թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը կը գիտակցի այս յայտարարութեան կարելորդութեան:

Փրանսական Հանրապետութեան կառավարութիւնը, իր կողմէ, պիտի շարունակէ հսկել վերջին համաձայնութեան մէջ կատարուած յանձնառութիւններուն գործադրութեանը, ինչ կը վերաբերի փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան:

Կիլիկիայէն արդէն հեռացան բազմաթիւ հայեր, որոնց մէկ մասը ընդունուած է Սուրիոյ մէջ: Հաճելի է յուսալ թէ անգամ մը որ ներկայ խուճապն անցնի եւ անոնք անձամբ տեսնելով թէ կարգը կը տիրէ իրենց հին բնակավայրերուն մէջ, պիտի վերադառնան խաղաղօրէն իրենց գրադումներուն լծուելու:

Հաճեցէք ընդունիլ, Սրբազան, հաւաստիքը ամենաբարձր յարգանքիս:

Բելլէ

[Փրանսայի Բարձր Յանձնակատար]

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Յ, Յ46, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փրանքո-թուրք համաձայնության շուկները սկսած օրէն ժողովուրդը ինքնաբերաբար գալիք աղետները աչքի առաջ բերելով՝ արտագաղթի պատրաստութեան ձեռնարկեց, նոյնիսկ շատերը ճամբայ ելան: Երբ համաձայնության մանրամասնութիւնը հրապարակուեցաւ եւ որոշ կերպով հասկցուեցաւ որ հայերու եւ ընդհանուր քրիստոնէից կեանքի ապահովութիւնը երաշխաւորող էական տարրեր կը պակսին, հարուստէն յետին աղքատը, երիտասարդէն գերեզմանամերձ ծերունին, արտագաղթի միակ գաղափարով վարակուեցան:

Մնալ եւ գաղթել երկուքն ալ մահաբոյր եւ մահառիթ էին, ոչ ոք պարտաւորութիւն կրնար առնել ըսելու. «Մի՛ գաղթէք, անողորմ մահը կը սպասէ մեզ» եւ ոչ ըսել. «Գաղթեցէ՛ք, որովհետեւ դրախտային կեանք մը կայ ձեր առջեւ»: Ուստի ֆրանսական կառավարութեան գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ նահանգային ժողովի հրաւիրեցինք Ատանայի, Տարսնի, Մերսինի, Ճիհանի, Օսմանիյէի եւ Տէօթը-եօլի ներկայացուցիչները: Մի քանի նիստերու մէջ երկար վիճաբանութեամբ եւ խորհրդակցութեամբ այն եզրակացութեան եկաւ թէ չենք կարող յանձնարարել ժողովուրդին մնալու, իսկ մենք գաղթելու միջոցներու պակասութիւնը եւ հայրենիքը լքելու տխուր հետեւանքները ի նկատի ունենալով, գաղթի գաղափարը քաջալերեցինք: Ժողովուրդը հակառակ ֆրանսական պաշտօնական հաւաստիքներուն ֆրանսացի ոմանց պաշտօնէից, Յիսուսեան միսիոնի անդամներուն եւ նոյնիսկ բարեմիտ մահմետականաց թելադրութեան, թէ մի հաւատարմ տրուած հաւաստիքներուն, գաղթի գաղափարը իրականացուց եւ մեծ ծաւալ տուաւ: Հայ, յոյն, ասորի, քելտանի, արապ եւ թուրք հակա[քննադատական]ներ խուռներամ ափ առին տարաշխարհիկութեան քարքարոտ ու փշալից ճանապարհը եւ շատ կարճ ժամանակի մէջ քաղաքը դատարկուեցաւ, ճրագները մարեցան եւ օճախներու մուխը մարեցաւ:

Քենալականք թերեւս չէին սպասեր այս անակնկալին, ուստի Պոզանթին գրեցին ու փորձեցին առաջքն առնել եւ կասեցնել արտագաղթը եւ իրենց գործիչներուն միջոցաւ փափաք յայտնեցին տեսակցութիւն մ'ունենալ Ազգ. ներկայացուցիչներու հետ: Գործիչները կամ միջնորդներն էին Սիլվեման Վահիտ, Կերկերի գաւտէ Ալի, Միւհթեպա եւ չորրորդ մը՝ Մուսթաֆա Էֆենտիներ, որոնք նամակ մը կը ներկայացնեն հոգեւոր պետերուն, ստորագրեալ ատանացի Սուլպիի փաշայէն եւ Ատանայի նախորդ թաղապետութեան նախագահ Տըպլան գաւտէ Մուհամմետ Էֆ. [է.], որոնք փափաք կը յայտնէին տեսնուիլ ի Տիքիլի կամ ի Տերեպէթ թրքական հողի վրայ: Փրանսական իշխանութիւնք ալ այս տեսակցութիւնը քաջալերեցին եւ դիւրութիւններ հայթայթեցին, երթելու համար երեք օթովոյի տրամադրելով:

Բանագնացները, Կաթ. Փոխ. Գեր. Եղիշէ Եպս., Գերապայծառ Քերիկեան Յարութիւն Եպսկ., Պատ. Յարութիւնեան, հայ երեւելիներէն՝ Պոզիկեան Ստեփան Էֆ. եւ յոյն երեւելիներէն Գարաեաղուպ օղլու Պոտասաքի, Շիրքի օղլու Ալան Էֆենտիներ, վերոյիշեալ թուրք միջնորդներու առաջնորդութեամբ Նոյ. 15ի առաւօտուն կանուխ կը մեկնին ի Տիքիլի Պոզանթին գալիքներուն սպասելու, բայց թուրք ուղեկիցները կը խնդրեն շարունակել ճանապարհը մինչեւ ի Կելենիկ, ուր հասնելով կը սպասեն. կու գան Պոզանթին եկողները եւ քաղաքավարական տեսակցութիւններէ ետքը, Սուլպիի փաշա խօսք բանալով կ'ըսէ որ կառավարութեան

¹⁴⁹ Սահակ Կաթողիկոսի նամակին արտագրումը կատարուած է ժամանակագրական տետրի մը մէջ, որուն վրայ հիմնած ենք այս վերարտադրումը: Նոյնը հրատարակած է Սանդրօ Բեհրուդեան (*Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան, Գիրք Դ, Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1891–1940 ԹԹԹ.* [Երեւան, 1997], 340–344): Երկուքին բաղդատութիւնը երեւան հանած ըլլալով տարբերութիւններ, ճշգրտութեան սիրոյն հարկ համարեցինք հոս եւս անոր հրատարակութիւնը: Քանի մը օրինակ տալու համար Բեհրուդեանի մօտ նշմարուած ուղղելիներէն՝ *ոչ ոք*-ը եղած է *ազգը, բարեմիտ*-ը՝ *բարեւեր*, *Վահիտ*-ը՝ *Վահիր*, *Կերկերի գաւտէ*-ն՝ *Կերկերի չաուշ*, *Սուլպի*-ն՝ *Սապիի*, *Տըպլան գաւտէ*-ն՝ *Տըպլանգաւտ*, *Տիքիլի*-ն անգամ մը ճշդիւ վերծանուած է Տիքիլի եւ անգամ մը՝ *Տեքիլի*, *Քերիկեան*-ը՝ *Քերիկէն*, *յորդախու*-ը՝ *յորդուս*, Նոյեմբեր 25ի համար նախատեսուած մեկնում մը, որուն արտօնութիւնը տրուած է Նոյեմբեր 23ին, ներկայացուած է որպէս մեկնում 15ին, Սայքս-Քիքօ համաձայնագրի հեղինակներէն յայտնի բանագնաց եւ յանձնակատար *Բիքօ*-ն եղած է *Բեքօ*, եւայլն: Այս չի նշանակել թէ վերոնշեալ տետրին մէջ արտագրում կատարողը սխալներ թող չէ տուած, բայց ընդհանուր առմամբ մնացած է աւելի հարազատ բնագրին, ինչպէս կը յուշէ տրամաբանութիւնը: Նամակին օրինակը հրատարակուած է նաեւ այլուր՝ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ պահպանուած բնագրին օգտագործումով (Պօյանեան, 404–410), որ կը թուի թէ աւելի հարազատ կրնայ ըլլայ բնօրինակին, քան՝ այստեղ ներկայացուած վերարտադրութիւնը, որ արտագրման պահուն կրնար վրիպումներ ունենալ:

կողմէ՝ ռեւէ պաշտօնական հանգամանք չունի, այլ իբրեւ հայրենակից հայրենակցական պարտաւորութիւններէ թելադրեալ փափաքած են այս տեսակցութեան, որպէսզի եթէ կարելի ըլլայ, քրիստոնէից, ի մասնաւորի հայոց արտագաղթի առաջին առնել, որ կրկնապէս վնասակար է թէ՛ երկրին եւ թէ՛ գաղթողներուն: Գալիք կառավարութիւնը արդարասէր եւ օրինակելի ըլլալու աստիճան, օրէնքը պիտի գործադրուի հաւասարապէս իսլամին եւ քրիստոնէային համար. միեւնոյն կերպով կ'արտայայտուին Էշրէֆ պէյ եւ Տըպլան գատէ:

Հոգեւոր պետերը դիտել կու տան որ ստորագրուած համաձայնագրին մէջ քրիստոնէից մասին գոհացուցիչ բան չկայ, իսկ իրենց հայրենակցական խօսքերն ալ բաւական երաշխիքներ չեն կրնար ըլլալ գաղթողները կամ գաղթելիքները յետ վերադարձնելու, այսուհանդերձ կ'աշխատինք ըսելով կը բաժնուին իրարմէ:

Գաղթականութեան հոսանք նոր թափով յառաջ կ'երթայ եւ առաջին բանակցութենէն քանի մ'օր յետոյ, Նոյ. 22ին ազգայնական կառավարութեան ներքին գործոց խորհրդական Համիտ պէյ, որ Ատանայի նահանգին արտասովոր վարիչ կարգուած է ու զինուորական Մուհետտին փաշայի, մանաւանդ գոյունէլ Սառոյի փափաքին գոհացում տրուելու համար ֆրանսական իշխանութիւնը երկրորդ անգամ հրաւիրեց առաջին պատուիրակութիւնը որ Մենիճէ երկրորդ տեսակցութիւն մը ունենայ, ուր ճեպընթացով ժամը 4ին Պ. Ֆրանքլին Պույետն պիտի գայ: Բայց յառաջ քան Պույետնի ժամանումը, Համիտ պէյ պատեհութիւն կ'ունենայ հայ եւ թուրք յարաբերութիւնը շօշափել եւ փոխադարձ անվստահութեան խնդիրը լուսաբանել եւ իր կողմէ հաւաստիքներ տալ Էնգարայի կառավարութեան արդարասիրութեան եւ բարեացակամութեան հանդէպ հպատակ քրիստոնէից, առաւելապէս հայերու:

Ժամը 4ին Պ. Ֆրանքլին Պույետն կը հասնի իր հետեւորդներով, ինչպէս եւ Մերսինի եւ Տարսոնի հայ եւ այլ ազգաց ներկայացուցիչներ: Նախագահութեամբ Պ. Պույետնի, մասնակցութեամբ Համիտ պէյի եւ ֆրանս. նորընտիր Ժեներալ գոնսիլ¹⁵⁰ Պ. Լափոռթի, խորհրդականական կամ խրատալուր ժողով մը կը կազմուի, կը կրկնուին ապահովութեան եւ երաշխաւորութեան չոր ու ցամաք խօսքերն ու յորդորները ժողովուրդի արտագաղթը կասեցնելու եւ մեկնողները վերադարձնելու համար: Կը լսուին ներկայացուցիչներու առարկութիւնները թէ՛ «յաճախ թուրք կառավարութեան խոստումներն անխելի մնացած են եւ անգործադրելի, նաեւ ընդհակառակն արիւնալի պտուղներ տուած են»:

Հետեւեալ օրը, Նոյ. 23ի երեկոյին, մասնաւոր հրաւիրագրով Ֆրանքլին Պույետնի տունը հաւաքուած հոգեւոր ներկայացուցիչներուն նոյն հաւաստիքները կը կրկնուին միեւնոյն անձնաւորութեանց կողմանէ, սակայն ժողովուրդը չկրնալով համոզուիլ այդ տուիքներուն, գունդագունդ գաղթի ճանապարհը կը լեցունէ շոգեկառքով, օթոմոպիլով, կառքով եւ շատեր հետիոտն: Այս յորդահոս գնացքով քաղաքին մէջ հազիւ 2000 հոգի մնաց, մաս մը պաշտօնեայ եւ մնացեալները երկու սեռէ անկարներ: Դպրոցները փակուեցան, որովհետեւ ո'չ ուսանող եւ ո'չ ուսուցիչ մնացին, դադրեցան պաշտամունք, որովհետեւ պաշտօնակատարներ չմնացին, իրաց այս ցաւագին եւ տխրաւիթ կացութեան մէջ մեր մնալն ալ անխորհուրդ եւ աննպատակ համարելով, մանաւանդ հաւանական սեպելով որ ամէն յարաբերութենէ պիտի զրկուիմ, իսկ Այնթապի եւ Զիլիսի կացութիւնը շատ աւելի մտահոգիչ էր, ուստի Նոյ. 21ին Ժեներալ Տիւֆիէ-ի առ Ժեներալ Կուրօ ուղղեալ հեռագիր մը յանձնեցի¹⁵¹, որով կը խնդրէի

1. Հայ բանտարկելոց ազատ թողուիլը,

2. Հայ որբերու տեղափոխութիւնը,

3. Տէօթեօցիներու ճանապարհ դրուիլը դէպի Իսկէնտերուն, ուրկէ հետզհետէ ուզած տեղերնին ցրուին անոնք, խնդրեցի նաեւ արտօնել որ մենք անձամբ Հալէպ անցնինք: Ժեներալը խոստացաւ հեռագիրս անմիջապէս փոխանցել, պէտք եղածը իր կողմանէ աւելցնելով եւ մեկնումի մտադրութիւնը բարձր քոմիսէրութեան հաղորդել:

Նոյ. 23ին Ժեներալ Տիւֆիէ ինքնագիր նամակով մը կը հաղորդէր որ մեր հետեւորդներով 25ին մեկնելու ամէն դիւրութիւն հրամայուած է եւ միեւնոյն ատեն՝ երկրորդ՝ իր մեկնումը ծանուցանելով «մնաք բարեաւ» ըսելու գալը կ'իմացնէր: Այս բարեսիրական եւ բարեյաջող զեկոյցին վրայ պարտաւորուեցանք պատրաստուիլ եւ գոյքերը կայարան փոխադրել:¹⁵²

¹⁵⁰ Բնագրին մէջ՝ դատարկ միջոց, բառն անընթեռնելի ըլլալուն: Բեհբուղեանի մօտ՝ գոնսիլ (իմա՝ հիւպատոս):

¹⁵¹ Բնագրին մէջ՝ յանձնելու:

¹⁵² Բնագրին մէջ՝ կայքերը կայարան փոխադրել, Բեհբուղեանի մօտ՝ կայքերը կացարան փոխադրել:

Նոյ. 24ին, երեկոյին ուշ ատեն նորեկ ֆրանս. ընդհ. հիւպատոսը այցելութեան եկաւ յանուն Պ. Պոյետնի, երկար տեսակցութիւն տեղի ունեցաւ, որուն ամփոփումն է «Գալիք կառավարութիւնը արդարասէր պիտի ըլլայ, փոքրամասնութեանց իրաւունքները պիտի պաշտպանուին, այն տրամադրութիւններով, զոր Լեհաստան ընդունած է իր օտարացեղ եւ օտարակրօն հպատակները կառավարելու համար: Ազգայնական կառավարութիւնը քաղաքակիրթ ազգի մը հետ առաջին անգամ կնքած համաձայնագիրը ճշդիւ պիտի գործադրէ, իր շահը եւ պատիւը պաշտպանելու համար առաջի քաղաքակիրթ աշխարհի, ուստի պէտք է գաղթող ժողովուրդը թշուառութենէ ազատել եւ իր իրաւունքները կորուստի մատնուելու վտանգէն զերծ պահելու համար աշխատիլ վերադարձնել, իսկ ձեր մեկնելու մտադրութիւնը բոլորովին կորսնցնել պիտի ըլլայ ժողովուրդին վստահութիւնը առ ֆրանսական եւ թրքական կառավարութիւնը:

Պատասխաններս մի առ մի կրկնել աւելորդ կը սեպեմ, «Իմ պօռնո՞՛ Սիս քար ու քանդ ըրին, Ատանայի մէջ հիւր եմ, պիտի մեկնիմ ի Սուրիա, ֆրանս. գօտին, ուր այնքան ժողովուրդ ունիմ որքան կային Ատանայի մէջ. մենք հաւատալով Ֆրանսայի արդարասիրութեան Սուրիոյ եւ Հայաստանի Բարձր Բռնիսէր Պրն. Ժորժ Բիքոյի թելադրութեամբ Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներէն ժողովեցինք գաղթող ժողովուրդը ի Կիլիկիա, երբ տեսնուի որ ձեր տուած հաւաստիքներուն համաձայն գալիք կառավարութիւնը արդարասէր ըլլայ, նորէն կը ժողովնք», որուն Լափոռթ առարկեց. «Եթէ քրիստոնէայ ժողովուրդ չմնայ, թուրքերը ինչպէս պիտի ապացուցանեն իրենց մարդասիրական ոգին»: «Թուրքերը ունին նաեւ Անատոլի մէջ բաւական քրիստոնէայ բնակչութիւն մը, թող իրենց արդարասիրութիւնը անոնց մասին ցոյց տան. դժբաղդաբար մեր առած տեղեկութիւնները հակառակը կը հաստատեն»: Լափոռթ դրական պատասխան մը չկրցաւ տալ մեր այս դիտողութեան, միայն կը կրկնէր թէ թուրքերու շահը կը պահանջէ որ ջարդ չընեն, այս վերջին փորձ մը կրնար ըլլալ իրենց հայրենիքը փրկելու համար, ձեր մեկնիլը նաեւ ապերախտութիւն մը կրնայ համարուիլ Ֆրանսայի դէմ, որ իր զաւակներէն 5000 հոգի թողուց հոս: Այս պարզ ու նուաստ արտայայտութեան պատասխանս եղաւ. «Քրիստոնէաները չեն կարող իրենց կեանքը եւ գոյութիւնը թուրքի արդարասիրութեան փորձին ենթարկելու», եւ որովհետեւ Համիտ պէյի ուղղամտութիւնը գովեց, պատասխանս եղաւ. «Ես կը ճանաչեմ Համիտ [պէյը, որ ուղղամիտ] եւ բարեսէր է. որչափ որ Տիարպէթիի վալի էր, տարագրութիւն եւ ջարդ տեղի չունեցաւ հոն, սակայն ազգ մը իր գոյութիւնը անցընելու վրայ չի կրնար ապահով համարիլ, որովհետեւ կառավարութիւնը կրնայ պաշտօնագրկել Համիտ պէյը եւ ուրիշ մը դրկել տեղը, որ կառավարութեան գաղտնի ծրագիրները տառապէս կը գործադրէ, ինչպէս պատահեցաւ Համիտ պէյին Տիարպէթի, ուր ուրիշ մը յաջորդեց իրեն եւ բոլորովին հակառակը ի գործ դրաւ իր նախորդի բարեացակամութեան: Մենք Ֆրանսայի ի նպաստ հայոց ըրած գոհողութիւնները կը գնահատենք, միշտ կը ցաւինք եւ կը յարգենք Կիլիկիոյ մէջ ինկող ֆրանս. զօրաց¹⁵³, որոնց մէջ կային եւ մեր զաւակներէն, բայց չենք կարող անյիշատակ թողուլ այն 30000 հայ նահատակները՝ որոնք զինադադարէն մինչեւ այսօր Ֆրանսայի փառքին համար զոհուեցան»:

Պրն. Լափոռթ կէս վշտացած եւ կէս յուսահատ մեկնեցաւ եւ մենք Նոյ. 25ին առաւօտեան շոգեկառքով անարգել մեկնեցանք եւ երեկոյեան ժամը 6ին ողջամբ հասանք Ալեքսանտրէթ, ուր ֆրանսական եւ տեղական կառավարութեան ներկայացուցիչներ եւ վշտահար ազգայիներ բարի գալուստի դիմաւորութեամբ ընդունեցին մեզ: Թէեւ ուղեւորութիւնս արգիլող ռելէ կասկածէ զերծ, սակայն օր ըստ օրէ առնուած լուրերը ցաւերնիս կրկնապատկեցին:

Սուրիոյ, Պաղեստինի, Չմիւռնիոյ, նոյնիսկ Կիպրոսի դռները փակուած են բոլորովին հայ գաղթին հանդէպ. Կիպրոս գնացողներէն առաջին եւ Բ. կարգի *պիլգէ* ունեցողներուն *փաստերը վիզէ* կ'ըլլուին: Մերսին տասնեակ հազարներով ցուրտ եւ անձրեւային եղանակին բացօթեայ մնացած են, Տէօրթէօլէն ¼ տեղափոխուած են Ալեքսանտրէթ եւ գորտերու նման ցեխերու մէջ կը քաշքշուին, տասն հազար ալ տէօրթ-եօլցի եւ ամանոսցի օրէ օր մահուան կամ ազատարար նաւերու կը սպասեն. բայց ժամանակը կը համառօտուի եւ բորենական կառավարութիւնը այսօր կամ վաղը կը սպասուի: Գառագեղի մէջ գսպուած առիւծը պիտի պարտաւորուի խորտակել գառագեղը եւ ներուիլ մահուան ճիրաններուն մէջ: Յօժար են թողուլ նարնջենեաց դրախտը եւ անդամնալի կերպով մեկնիլ:

Այնթապի եւ Քիլիսի գաղթը արգիլուած է կ'ըսուի, եթէ ստոյգ է՝ նոյնիսկ մաս մը մեկնող այնթապցիներ կէս ճանապարհէն ետ դարձուած են կամ արգիլուած են իրենց ճանապարհէն. այս կացութիւնը ո՛չ անուն եւ ո՛չ նկարագիր ունի. ի նպաստ ֆրանսացւոց ամիսներով կռուեցան այնթապցիք, քանիցս թուրքաց խնդրանքին

¹⁵³ Նախադասութիւնը շարահիւսականօրէն թերի ըլլալով հանդերձ պահպանած ենք նոյնութեամբ:

վրայ պատուաւորապէս հաշտուեցան ու դարձեալ ֆրանսացւոց ստիպմամբ թշնամացան եւ կռուեցան թշնամիներուն հետ. ահա այս անման ժողովուրդը ֆրանքո-թուրք համաձայնութեամբ կը թողուի իր սեւ ճակատագրին եւ կը նուիրուի անողորմ եւ արիւնախում Մողոքին: Ահա այս է ցանկալի Կիլիկիային դժոխային վիճակը:

Ինդիրս, ինչպէս նաեւ բովանդակ Կիլիկիոյ օրհասական աղաղակն է ազատել ամէն գնով հայութեան այս կարեւոր բեկորը, նախ տեղ մը, աղուէսներու որջ մը կամ թռչնական բոյն մը տեղափոխել, ապա ժամանակ մը հաց տալ կարօտներուն մինչեւ Բարին Աստուած նոր ստեղծագործութեամբ փրկութեան դրախտ մը պատրաստէ: Եթէ պիտի մեռնինք մենք կիլիկեցիքս՝ հեռու, շատ հեռու տեղեր մեռնինք, որպէսզի թշնամին չյաջողի մեր արիւնով եւ մեր ոսկորներով ատելի դարձնել մեզ մեր պաշտելի Կիլիկիան:

Չեմ հաւատար թէ դիմումները օգուտ ունենան, այսուհանդերձ դիմենք, գթութեան ու մարդասիրութեան դռները բաղխենք՝ խորտակելու չափ ուժգնօրէն, թերեւս բացուին քարացած դռները, թերեւս աշխարհի փարաւոնները մեղմանան, խղճի գան եւ իրենց դիւական կամ դիւանագիտական դաւերուն զոհ եղող հնամենի ժողովուրդ մը փրկեն¹⁵⁴ վերահաս մահուանէ:

Եթէ Տէրը յաջողէ, այսօր Դամասկեան Տրիպոլիս կը մեկնինք, անկից Հալէպ երթալու համար. իցի՛ւ թէ այս ճամբորդութիւնս մօտեցնէր գերեզմանին:

Սահակ Բ. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ

(ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ L-Իս-MD9000, L687-L691, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 159

Փարիզ, 30 Նոյեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Կիլիկեան հարցին վերջին իրադարձութեանց մասին Ֆրանսայի պաշտօնական շրջանակներուն եւ մասնաւորաբար արտաքին գործոց նախարարութեան մօտ կատարուած աշխատութեանց նկատմամբ տեղեկութիւն տուած էի արդէն Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, ծանուցանելով նոյն ատեն թէ հարկ զգացուած էր Լոնտոն եւս երթալ:

Այն տասնըինգ օրերու ընթացքին գորս անցուցի Անգլիոյ մայրաքաղաքին մէջ, յաջորդաբար տեսակցեցայ Արտաքին Գործոց եւ Գաղթային նախարարութեանց գլխաւոր պաշտօնատարներուն, Երեսփոխանական եւ Լորտերու ժողովներու մէկ քանի ազդեցիկ անդամներուն, ու նաեւ մեր դատին բարեկամ բարձրաստիճան անձնաւորութեանց, մասնաւորապէս Լորտ Բօպլերթ Սէսիլի եւ կրթական նախարար Պ. Ֆիշլէրի հետ:

Ծանօթ է անշուշտ Ձեզի այն խոր յուզումը զոր Անգլիոյ մէջ առաջ բերաւ Հոկտեմբեր 20-ի Ֆրանքելթուրք Համաձայնութիւնը: Լոնտոն հասնելուս, անգլիական հանրային կարծիքը չափազանց լարուած գտայ Ֆրանսայի դէմ, այնքան որ նոյնիսկ յարաբերութեանց խզում մը կատարելով Արեւելքի մէջ առանձին գործելու մտածումը կը պաշտպանուէր անսքօղ կերպով: Նկատի առնելով այն մեծ ազդեցութիւնը զոր հանրային կարծիքը Անգլիոյ մէջ կը գործէ կառավարութեան վրայ, մինչեւ անոր բռնելիք ուղղութեան տուն տալու աստի-

¹⁵⁴ Բնագրին մէջ, որոշապէս սխալմամբ՝ *նեղքին*:

ճան, այս երևույթը բնական է ծանր մտահոգության մատնեց մեզ: Մտահոգություն անոր համար որ անցելին փորձերեն գիտենք թե Արեւելքի խնդրոց մասին անգլիական եւ ֆրանսական կառավարութեանց միջեւ ծագելիք ամէն անհամաձայնութիւն վնասակար հետեւանք ունեցած է միշտ Թուրքիոյ բոլոր ժողովուրդներուն համար: Ներկայ խոր հակամարտութիւնը տարբեր հետեւանք մը չէր կրնար ունենալ անշուշտ:

Հետեւաբար, վերոյիշեալ տեսակցութեանց ընթացքին մեր գլխաւոր ջանքը եղաւ ըստ կարելոյն եւ մեր համեստ ազդեցութեան ներած չափով աշխատիլ, չեմ ըսեր այդ հակամարտութիւնը բառնալու,- զի Անգլիա շատ կարեւոր պատճառներ ունի Արեւելքի խնդրին այս կերպով կարգադրութեան դէմ մաքառելու համար,- այլ գոնէ իրերը այն տեսակ ձեւի մը բերելու որ երկու մեծ ազգերու այս բաղխումը բոլորովին չվատթարացնէ մեր ազգակիցներուն դրութիւնը Կիլիկիոյ մէջ: Արդարեւ, ծանր սխալ մը պիտի ըլլար մեր կողմէ եթէ անգլիական պաշտպանութեան անապահով յոյսին կառչելով Ֆրանսան վշտացնելու առիթ տայինք, սխալ՝ որ արդէն գործուեցաւ անգամ մը, ամերիկեան հոգատարութեան այլապէս անապահով եւ անհաւանական յոյսին յենով, եւ որ այնքան աղիտաբեր դարձաւ մեր դատին, մասնաւորաբար Կիլիկիոյ փրկութեան գործին: Մանաւանդ որ, ինչպէս պիտի յայտնեմ քիչ մը վերջ, արդէն իսկ առ այդ կասկածը մտած էր Ֆրանսայի կառավարական շրջանակներուն մէջ:

Նոյն մտահոգութեան թելադրած ոգովով խօսեցայ նաեւ Լորտ Քըրզընի, երբ իրեն ներկայացանք Պ. Ահարոնեան ու ես, մեզի հետ ունենալով Ազգ. Պատուիրակութեան Լոնտոնի ներկայացուցիչ Պ. Մալքոմը եւ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Լոնտոնի ներկայացուցիչ Չօր. Բագրատունին: Յարգելի Լորտին ընդունելութիւնը թեւ շատ սիրալիւ եղաւ, սակայն դժբախտաբար չկրցանք իրմէ դրական պատասխան մը ստանալ: Չի, երբ Կիլիկիոյ մերայնոց սարսափն ու գաղթելու տրամադրութիւնը, եւ առ այդ մեզի հասած վրդովիչ տեղեկութիւնները հաղորդելէ ետք հարցուցի թէ արդեօք կ'արտօսնէ՞ որ հեռագրով յանձնարարենք մեր ժողովուրդին չգաղթել, բառ առ բառ պատասխանեց հետեւեալը.- Ով որ վախկոտ է կը մեկնի, իսկ ով որ քաջ է կը մնայ: Ես չեմ կրնար յանուն Անգլիոյ հրահանգ մը տալ այդ մասին: Բայց դուք ձեր կողմէն պետք եղածը կ'ընէք անշուշտ իրենց:

Մեր տպաւորութիւնը այն եղաւ որ Լորտ Քըրզըն աւելի ժողովուրդին մնալուն կողմնակից էր, քանի որ հայերը վախկոտ տարր մը նկատելը բոլորովին հեռու կրնար ըլլալ իր մտածումէն:

Տեսակցութեան ընթացքին խնդրեցի նաեւ Լորտ Քըրզընէ որ միջազգային Յանձնաժողով մը դրկուի Կիլիկիա, տեղւոյն վրայ կատարուելիք քննութեամբ ժողովուրդին տրամադրութիւնները շօշափելու եւ սերտելու համար այն բոլոր հնարաւոր միջոցները որոնցմով կարելի պիտի ըլլայ հաւանական աղէտներու առաջըր առնել, պայմանաւ որ ֆրանսական զինուորները, մինչեւ այս Յանձնաժողովին կողմէ վերջնական տնօրինութեան մը սահմանումը, չհեռանան Կիլիկիայէն: Լորտ Քըրզըն խոստացաւ նկատողութեան առնել այս առաջարկը:

Խնդրեցի նաեւ որ ըստ կարելոյն փութացուի Արեւելեան հարցին կարգադրութիւնը եւ առ այժմ շեշտեցի Կիլիկիան գրաւուած պահելու պէտքը, ըստ որում Դաշնակիցները, Կիլիկիան իրենց ձեռքը ունենալով, աւելի դիւրաւ կրնային Քեմալիսթներու ծայրայեղ տարրերը համակերպութեան պարտադրել:

Այս կէտին վրայ պնդեց նաեւ Պ. Ահարոնեան, յայտնելով որ Պոլշէվիքներու անկման պարագային անխուսափելի շփոթութիւններ եւ արիւնահեղութիւն պիտի պատահի Կովկասի մէջ, եւ թէ թուրքերը, որոնցմէ մանաւանդ կը վախցուի որ տեղի կրնան տալ այս կարգի դէպքերու, հանդարտ պիտի մնան այն պարագային միայն, երբ Կիլիկիոյ պէս իրենց համար մեծ կարեւորութիւն ունեցող շրջանակ մը իբր գրաւական գտնուի Դաշնակիցներու ձեռքը:

Ի պատասխան Պ. Ահարոնեանի, Լորտ Քըրզըն ըսաւ թէ լաւագոյն պիտի ըլլար այս մասին դիմել Պ. Պրիանի եւ Պ. Պէրթօ-ի, եւ ոչ իրեն:

Պ. Ահարոնեան յայտնեց թէ արդէն իսկ խօսած է անոնց այդ իմաստով, եւ եթէ Անգլիոյ ալ դիմում կ'ընէր, պատճառը սա է որ Դաշնակիցք իրենք յանձնած են Կիլիկիան Ֆրանսայի:

Այնպէս կը կարծեմ թէ Լորտ Քըրզըն, Պ. Ահարոնեանի տուած պատասխանով ուզեց ակնարկութիւն մը ընել Կովկասեան Հանրապետութեանց երբեմնի ներկայացուցիչներուն ծանօթ Համաձայնութեան, որ կնքուած էր Պ. Պրիանի եւ Ֆրանսայի արտաքին գործոց պաշտօնատան քաջալերութեամբ:

Զոռոնամ ըսելու որ մեր տեսակցութեան ընթացքին յարգելի Լորտը քանի մը անգամ պէտք տեսաւ շեշտելու թէ իր համակրութիւնը հայ ազգին նկատմամբ կը մնայ անայլայ:

Լոնտոնի մէջ քանի մը գումարումներ ունեցանք նաեւ Պրիթիշ-Արմէնիա Ընկերութեան հետ, եւ մասնաւոր կերպով տեսակցեցանք ազդեցիկ լրագրապետներու եւ հրապարակագիրներու հետ, աշխատելով որ Անգլիոյ

հանրային կարծիքը շահագրգռված մնալ հայ ժողովուրդին դրություն մասին:

Չեմ գիտեր թե Ձեր Բարձր Սրբազնության ու Պատկ. Համագգային Ժողովոյ կողմէ այդտեղ կատարուած դիմումները օրը օրին կը հաղորդուի՞ն արդեօք իւրաքանչիւր Բարձր-Քօմիսէրի կողմէ իր պատկանեալ կառավարութեան: Որովհետեւ, գոնէ այստեղ, պաշտօնական շրջանակները բոլորովին անտեղեակ ըլլալ կը թուին անոնց մասին:

Լոնտոն գտնուած միջոցիս, մեր Պատուիրակութեան անդամները իրենց կողմէ Փարիզի մէջ տեսակցութիւն մը ունեցեր էին Արտաքին Գործոց նախարարութեան Քաղաքական Գործոց տեսուչ Պ. Բէրէթի տէլլա Բօքայի հետ, ծանրանալով Կիլիկիոյ ժողովուրդին սարսափին ու գաղթելու անդիմադրելի ցանկութեան վրայ, ու խնդրելով որ յետաձգուի պարպումը, ինչպէս արդէն այսօրուան իրադարձութիւնը կանխատեսելով, Պատուիրակութիւնը խնդրած էր ֆրանսական կառավարութենէն անցեալ 17 Հոկտեմբերի գրութեամբ, որ համաձայնութեան կնքումէն ետքն ալ կրկնուեցաւ Նոյեմբեր 5-ին: Բայց Պ. տէլլա Բօքա ոչ միայն որեւէ սրտապնդիչ խոստում չէ քրած այս տեսակցութեան ընթացքին, այլ[եւ] կտրուկ ու անյեղի կերպով մը ըսեր է թէ համաձայնութիւնը ստորագրած ըլլալով, եւ միւս կողմէ Կիլիկիոյ համար այլեւս ոչ իսկ մէկ զինուոր կորսնցնել չուզէնուն, պարպումը տեղի պիտի ունենայ որոշուած պայմանաժամին մէջ: Այս առթիւ, ինչպէս արդէն ակնարկած էի քիչ մը վերը, Պ. Բէրէթի տէլլա Բօքա յայտարարեր է, իբր ազդարարութիւն, թէ հայերը, - իր իսկ բառերով,- իրենց դատը զգուշի պիտի դարձնեն եթէ շարունակեն Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ տեղական հանրային կարծիքը Ֆրանսայի դէմ գրգռել: Նոյնիսկ ակնարկութիւն մըն ալ Պոլսոյ համար ըրեր է, այս հիման վրայ, յայտնելով թէ Զօրավար Բէլլէի կողմէ տեղւոյդ հայ հոգեւոր պետերուն մօտ եղած դիմում մը քաջալերիչ պատասխան չէ ստացած: Պատուիրակութեան անդամները բնականաբար հարկ եղած պատասխանները տուեր են այս դիտողութեանց:

Փարիզ դառնալէս ետք յաջորդաբար նոր ձեռնարկներ ալ կատարեցինք, մանաւանդ Ծերակոյտի եւ Երեսի. Ժողովոյ կարելոր անդամոց մօտ: Գլխաւորաբար սա կէտին վրայ ծանրացանք որ եթէ նոյնիսկ ուզեն ուղղամտօրէն գործադրել Քեմալիսթներու հետ կնքուած Համաձայնութիւնը, պէտք է նկատի ունենան կարգ մը շատ կարելոր կէտեր, որոնց ուշադրութիւն չէ ընծայուած համաձայնութեան խմբագրութեան առթիւ, եւ որոնք սակայն շատ ծանր մտահոգութիւն կը պատճառեն մեր ժողովուրդին:

Այդ կէտերն են,

1.- Զինուորագրութեան խնդիրը, որուն հետեւանքով Կիլիկիոյ ժողովուրդը ոչ միայն պիտի ստիպուի իր ընտանիքը թողուլ եւ զինուորական գործողութեանց մասնակցիլ ոեւէ ձեւով, իբր պատերազմիկ կամ իբր աշխատաւոր, այլ նաեւ այդ կերպով դիմադրութեան ուժ մը աւելի պիտի դառնան թուրքերուն ձեռքը, ընդդէմ Դաշնակիցներուն, որոնցմէ մին է նաեւ Յունաստան, քանի որ ինք ալ միւս Դաշնակիցներուն հետ ստորագրած է Սէվրի Դաշնագիրը: Թերեւս Քեմալիսթները այս անգամ Կիլիկիոյ քրիստոնեաները զինուորագրութենէ զերծ կացուցանող օրէնք մը հրատարակեն, ինչպէս կ'ըսուի, բայց ցորչափ Համաձայնութեան մէջ յիշատակութիւն չկայ այդ մասին, կարող են բոլորովին հակառակ նոր պարտաւորիչ օրէնք մը հրատարակել:

2.- Կիլիկիոյ մէջ Քեմալիսթներու կողմէ կատարուելիք զինուորական գրաւումները, ինչպէս օրինակի համար պարէն, հագուստեղէն, արջառ, ելւն., որոնց պատճառաւ արդէն իսկ տնտեսական ծանր դրութեան մը մէջ գտնուող ժողովուրդը կրնայ բոլորովին թշուառութեան ենթարկուիլ:

3.- Կիլիկիոյ ժողովուրդին զինաթափութեան եւ զինահաւաքման պատրուակին տակ, Քեմալիսթները կրնան քրիստոնեայ ժողովուրդները բոլորովին անպաշտպան թողուլ թուրք տարրին յարձակմանց դէմ, ինչպէս եղաւ պատերազմին սկիզբը: Նախընթաց՝ զոր աչքի առջեւ ունենալով թերեւս շատ քրիստոնեաներ փորձուին իրենց զէնքերը չանձնել եւ այդ պատճառաւ տարագրութեան կամ ուրիշ հալածանքներու ենթարկուին, ըստ որում Քեմալիսթները կրնան խռովարարութեան վերագրել պարզ ինքնապաշտպանութեան միտող այդ ընթացքը:

Այս եւ համանման ուրիշ կէտերու մասին Համաձայնութեան մէջ ոեւէ տրամադրութիւն չգտնուելով, Քեմալիսթները բացարձակ կերպով ազատ կը մնան ըստ կամս գործելու այնպէս, ինչպէս որ ուզեն: Եւ մինչեւ այսօրուան փորձերը, մանաւանդ իրենց տիրապետութեան ենթակայ վայրերու մէջ կատարուած սարսափելի անցքերը ցոյց կու տան թէ իրենց թողուած այս գործելու ազատութիւնը որքան սուղի կրնայ նստիլ քրիստոնեայ բնակչութեանց: Այս նախընթացներն են որոնք ժողովուրդը կը մղեն թերահաւատ մնալու եղած կարգադրութեան մասին:

Թէ՛ այս եւ թէ՛ այս կարգի ուրիշ պատճառաբանութեանց վրայ հիմնուելով Կիլիկիոյ պարպումը յետաձգել

տալու աշխատությունը կը շարունակուին, եւ փոքր ինչ յոյսի նշոյներ կան թէ բարուք կարգադրութիւն մը ձեռք բերուի, ինչպէս կ'երեւայ Ծերակոյտի 116 անդամներու կողմէ առ կառավարութիւն ուղղուած դիտողագրէն, որուն պատճէնը ներփակեալ է:¹⁵⁵ Արդէն, ըստ մեր ճշգրիտ տեղեկութեանց, նոյնիմաստ հետապնդումներ ալ տեղի պիտի ունենան երկու խորհրդարաններու մէջ, Պ. Պրիանի վերադարձէն ետք, որ թերեւս ուշ մնայ:

Նախագահ Հարտինկի ուղղած Ձեր հեռագրին ուժ տալու եւ անգամ մըն ալ իր ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար Կիլիկիոյ ներկայ տագնապին վրայ, Լոնտոնէն եւ ալ ընդարձակ հեռագիր մը ուղարկեցի Ուաշինկթոն, ուր մեր ներկայացուցիչները պէտք եղած դիմումները ընելու վրայ են այս միջոցիս, ըստ հրահանգի:

Անշուշտ ստացաք Պ. Սվազլի մասին Պատուիրակութեանս կողմէ դրկուած հեռագիրը: Այս անուանման մէջ Պատուիրակութիւնս ի մտի ունեցաւ թէ՛ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան եւ Համագային Ժողովոյ կողմէ առ Պօղոս փաշա եղած յանձնարարութիւնը, թէ՛ Ամերիկայի հայասէր շրջանակներէ եկած յանձնարարութիւններ եւ թէ՛ նաեւ իր երբեմնի գործունէութիւնը Ամերիկայի մէջ, դարձեալ իբր ներկայացուցիչ Ազգ. Պատուիրակութեան: Կ'ենթադրեմք թէ Պ. Սվազլը Պոլիս կը գտնուի, մինչդեռ կ'իմանանք թէ Իզմիր է: Անշուշտ իրեն իմաց տրուեցաւ Ձեր կողմէ հեռագրով: Կը խնդրենք որ եթէ Պոլսոյ ճամբով գայ Փարիզ, դիւրացնէք իր ուղեւորութիւնը եւ օգտուիք առիթէն կարելոր տեղեկատուութեանց համար:

Այսօր հեռագրեցինք նաեւ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան որպէսզի ստիպողաբար երեք ամսուան համար բաժանորդագրէք Ազգ. Պատուիրակութիւնը մայրաքաղաքիդ հայ թերթերուն: Պիտի խնդրէի որ միջոցներ ձեռք առնէիք նաեւ Պատուիրակութեանս հասցնելու համար Անատոլիոյ հրատարակուող Քեմալիսթ օրկանները, ինչպէս նաեւ Հայկ. Հանրապետութեան մէջ յոյս տեսնող թերթերը, կարելի եղած չափով, վասնզի Տեղեկատու Պիւրօ մը հարկ եղաւ հաստատել, ֆրանսական մամուլին պարբերաբար տեղեկութիւններ տալու համար:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

[Յ.Գ.-] Անշուշտ պէտք եղած յանձնարարութիւնը կ'ընէք որ մեր ազգայինները շրջահայեաց ըլլան, խելօք վարուին ու ջանադիր ըլլան սիրաշահիլ իրենց դրացիները ուր որ ալ գտնուին:

Ձեր վերջին 5 եւ 11 Նոյ. գրոցն բովանդակութեանցը վերահասու եղայ:- Մուշեղ Եպիսկոպոսի խնդրոյն համար, հարկ կը տեսնենք առանձին գիր մը ունենալ գոր ներփակելով պիտի փութանք ներկայացնել ֆրանսական կառավարութեան:

¹⁵⁵ Արտաքին Յարաբերութիւններու Ծերակուտական Խումբի նախագահ Էթիէն Ֆլանտէնի եւ երեքական փոխ-նախագահներուն եւ քարտուղարներուն ստորագրութեամբ Ֆրանսայի վարչապետին ուղղուած 25 Նոյեմբեր 1921 թուակիրին հրատարակեալ թարգմանեալ օրինակը (Պօյաճեան, 401–402) կը ներկայացնենք այստեղ թուականային, թուային եւ այլ կարգ մը հպումներ կատարելով անոր, հիմնուելով դիւանաթուղթերուն մէջ գտնուող ֆրանսերէն մեքենագիր պատճէնին վրայ (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, 2478–479)։

Նոյեմբեր 23-ի նիստին, Արտաքին Յարաբերութեանց Ծերակուտականներու Խումբը, որուն միացած է մեր պաշտօնակիցներէն 116 հոգի, գրադած է ԱՆԿՈՐԱՅԻ մէջ կատարուող բանակցութիւններով եւ ունկնդրութիւն տուած՝ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներուն:

Ձերմապէս բաղձալով հանդերձ Ֆրանսայի եւ Օսմանեան Կայսրութեան միջեւ աւանդական բարեկամութեան վերահաստատման, Խումբը մտահոգուած է ԱԼԵԶԱՆԴՐԵՆԻ թրքական թնդանօթներու անմիջական սպառնալիքին ենթարկող նոր սահմանագծով, որ մեծ վտանգ կրնայ պատճառել Ֆրանսայի հովանիին ներքեւ գտնուող ՍՈՒՐԻՒՆՅԻ: Խումբը մասնաւորապէս վրդոված է այն մտավախութեամբ որ ԿԻԼԻԿԻՆՅԻ շուտափոյթ պարպումը ջարդի կրնայ ենթարկել ազգաբնակչութիւնները, զորս Ֆրանսա հայրենադարձուցած է ԱՏԱՆԱՅԻ նահանգին մէջ:

Հետեւաբար, Խումբը իր դիւանին պարտականութիւն տուած է դիմելու կառավարութեան, որպէսզի մեր զօրքերը յետս քաշելը խափու ենթակայ ըլլայ նախապէս հաստատուած անվիճելի երաշխիքներու՝ ապահովելու համար քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւններու անվտանգութիւնն ու փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու յարգումը:

Վստահաբար համակարծիք էք մեզի թէ մեր ազգային պատիւն ու մեր հաւատարմութիւնը Արեւելքի քրիստոնէաներուն տուած մեր խոստումին կը պահանջեն որ ֆրանսական դրօշին պակասը ԿԻԼԻԿԻՆՅԻ մէջ մեզ ենթակայ չդարձնէ բարոյական ցաւագին պատասխանատուութիւններու...:

Խնդրեմ հեռագրել մեզ թե՛ Պ. Հայկ Պերպերեան ի՞նչ պայմաններով յօժար է ընդունիլ Պատուիրակութեան քարտուղարի պաշտօնը: Կ'ըսուի թե՛ շատ կարող ու լեզուագէտ մէկն է: Եթէ վստահ էք նորա ձեռնհասութեան մասին ու ինքն եթէ կը գոհանայ 1600 ֆրանքի չափ ամսականով մը, կրնաք նոյնիսկ անմիջապէս ճամբայ հանել ժամանակ չկորսնցնելու համար:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, 2472–477, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 160

8 Դեկտեմբեր 1921

Պ.Պ. Ա. Ահարոնեանի եւ Գ. Նորատունկեանի Տեսակցութիւնը Պ. Բրիանի Հետ¹⁵⁶

Դեկտեմբերի 7-ին (1921) ժամը 12-ին Վարչապետ Բրիանը Արտաքին գործերի նախարարութեան մէջ ընդունեց Պ.Պ. Ա. Ահարոնեանին եւ Գ. Նորատունկեանին: Զրոյցի նիւթն էր Ֆրանքո-Թուրք համաձայնութիւնը, Կիլիկիայի խնդիրը եւ առհասարակ Հայկական Խնդիրը: Բրիանը մենակ էր: Առաջինը խօսք առաւ՝

Պ. Նորատունկեանը. շնորհակալութիւն յայտնելուց յետոյ շուտափոյթ ընդունելութեան համար, Պ. Նորատունկեանը շեշտեց, որ Կիլիկիոյ խնդիրը մեծ յուզում է առաջ բերել հայ ժողովուրդի մէջ, որը ամէն կողմերից մեզ նեղում է յուսաբեկ հեռագրերով: Ցաւալին այն է, որ Ֆրանսիա համաձայնութիւն է կնքել Անգորայի Ժողովի հետ, որը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ ոճրագործների մի հաւաքոյթ: Ինքը դրանց մեծ մասին լաւ ճանաչում է շնորհիւ իր 25ամեայ պաշտօնավարութեան Թիւրքիայում եւ կարող է վստահօրէն ասել, որ սակաւ բացառութեամբ, ամենքը *պանիսլամիստ*, *պանթուրանիստ*, մանաւանդ *քսենօֆօր* յանցագործներ են, եւ մեր ժողովուրդը չէր կարող երեւակայել թէ նորից այս ջարդարարների իշխանութեան պիտի ենթարկուի: Նա մանաւանդ որ իրենց բոլոր ոճիրների համար դրան[ք] ոչ միայն չպատժուեցին, այլ սիրաշահուեցին, քաջալերուեցին: Անցեալ Մարտ ամսին Լոնտոնում իբրեւ պատուիրակութիւն ընդունուեցին Բեքիր Սամին եւ իր ընկերները: Արդ, Բեքիր Սամին ինքը գոնէ խառն չէր ջարդերի մէջ, այն ինչ նրա երեք ընկերները յայտնի ջարդարարներ են, եւ նրանք ընդունուեցին ուշադրութեամբ, նոյնիսկ հրաւիրուեցին թշնամեղանի նախարարների հետ: Էլ ո՞ր մնաց հանդիսաւոր յայտարարութիւնը, որով մեծ պետութիւնները պատասխանատու էին հռչակում չարագործներին հայերի կոտորածի համար:

Այս բոլորից յետոյ, Ֆրանկլին Բույեօնը հրաւիրում է հայ ժողովուրդին վստահել այս չարագործներին: Մենք ի հարկէ չենք կարող այդ անել: Եթէ նոյնիսկ անմիջական կոտորած էլ նրանք չանեն, նրանք բազմաթիւ ուրիշ միջոցներ ունեն, որոնցմով կարող են փչացնել հայերին: Կան *ռէկլիզիցիաներ*, ծածուկ հալածանքներ, աշխատանքի տանելու պատրուակով տեղերից հեռացնել եւ այլն: Մենք պատրաստ ենք աջակցել ձեզ խաղաղութեան եւ հանգստութեան գործում, բայց ո՞ր է երաշխիքը մեր ժողովրդի ապահովութեան:

Դրանից յետոյ երբ Պ. Բրիանը հարց դրեց, բայց դուք ի՞նչ էք առաջարկում, Պ. Նորատունկեանը ասաց. այս րոպէին իմ *կօղէ* Պ. Ահարոնեանը ճիշտ այդ հարցի պատասխանը կտայ: Սակայն նախ քան Պ. Ահարոնեանի խօսելը ինքը Պ. Բրիանը ասաց մօտաւորապէս հետեւեալը: Դուք պէտք է հասկանաք, որ այս համաձայնութիւնը մենք ստիպուած ենք կնքել: Մեր միջոցները չեն ներում արեւելքում այդպէս մեծածախս բանակ պահել: Ոչ մի պարլամենտ մեր պայմաններում չի կամենայ այդ բանակի պիւտճէն քուէարկել: Մենք այնուամենայնիւ

¹⁵⁶ Այս եւ յաջորդ տեսակցութեան տարբերակին համար տեսնել՝ Աւետիս Ահարոնեան, «Սարտարապատից Մինչեւ Սեր Եւ Լօզան (Քաղաքական Օրագիր)» («Հայրենիք» երկամսեայ, 22-րդ տարի, Յուլիս-Օգոստոս, 1944, 66–76):

սպասեցինք մինչև վերջին կարելիությունը, առելի սպասել մեզ համար, հաւատացէք ինձ, անհնարին է: Հազարներով զոհ տուինք Կիլիկիային եւ միլիոններ ծախսեցինք: Սպասեցինք յունական արշաւանքին, յուսալով որ նա լուծում կը բերի հարցին եւ մենք կը կարողանանք քաշել մեր զօրքերը: Բայց տեսանք որ թիւրքերը նրանց յետ մղեցին եւ սպասելի է որ գարնանը նրանց դուրս կը քշեն նաեւ Սմիրնայից: Արդ, երբ թիւրքերը վերջացնեն յոյների հետ, բնական է որ պատերազմը դարձնէին մեր դէմ, իսկ մենք բնաւ ցանկութիւն, միջոց եւ հնար չունենք մի նոր պատերազմ սկսել թիւրքերի հետ: Մեր երկիրը այդպիսի պատերազմ չի ընդունի, չի կամենայ: Մեզ մնում էր այդ պայմաններում ժամ առաջ վերջացնել թիւրքերի հետ համաձայնութեամբ եւ դուրս քաշել մեր զօրքերը Կիլիկիայից, որը ըստ Մէվրի Դաշնագրի մենք պարտական ենք վերադարձնել վերջ ի վերջոյ նրանց:

Գալով հայերի ապահովութեան, խնդրում եմ հաւատալ, որ մենք պետք եղած միջոցները ձեռք ենք առել, մեր պաշտօնեաները այնտեղ են հսկելու համար այդ ապահովութեան պայմանների իրագործմանը: Ահա տեսնում էք արդէն առաջին նշանը, քրիստոնեաները չպիտի զինուորագրուեն:

Դա լաւ փաստ է. կը լինեն նաեւ նորերը, հաւատացէք ինձ: Եւ վերջապէս պետք է կարծել, որ թիւրքերն էլ այնքան յիմար չեն, որ ներկայ պայմաններում ջարդեր կազմակերպեն եւ ի սպառ փչացնեն իրենց գործը, ամբողջ Եւրոպան իրենց դէմ հանելով: Ոչ, նրանք այդ չեն անի այժմ: Ապագայում դա այլ խնդիր է, բայց դրա համար ժամանակ կայ: Շուտով Գերագոյն Խորհուրդը գումարուելու է, եւ ես ձեզ խոստանում եմ այս հարցը այնտեղ տանել եւ ապահովել ի սպառ քրիստոնեաների կեանքն ու աշխատանքը: Բայց մենք սպասել չենք կարող. Փրանսիան շատ դժուարություններ ունի:

Ահարոնեան. - Դուք խօսեցիք Փրանսիայի ծանր դրութեան մասին, իբրեւ պատճառ որ Կիլիկիան այսքան ձախող պայմանների մէջ յանձնուում է թիւրքերին: Մենք որ Փրանսիան համարեցինք եւ համարում ենք մեր երկրորդ հայրենիքը, սիրեցինք եւ սիրում ենք նրան, մենք ի հարկէ չենք անգիտանում այդ դժուարությունները: Բայց դրա հետ միաժամանակ ինչպէ՞ս չյանձնենք ձեր ուշադրութեանը մեր ազգի՝ հայ ժողովրդի թշուառ, անտանելի կացութիւնը, որի վրայ այսօր աւելանում է նաեւ կիլիկեան աղէտը:

Պ. Նախագահ, թոյլ տուէք Ձեզ ասել, որ մենք այսօր Ձեզ բերում ենք համայն հայ ազգի սուգը եւ ողբը: Թոյլ կը տա՞ք ինձ անկեղծ լինել:

Բրիան. - Խնդրում եմ:

Ահարոնեան. - Այդ սուգը ոչ միայն մեր ցեղի ճակատագրի համար է, այլ նաեւ Փրանսիայի վարկի Արեւելքում կրած այս մեծ նուազացումի համար: Փրանսիայի վարկի նուազացումը, որ մենք ողբում ենք, նաեւ մեր սեփական նուազացումն է, որովհետեւ մենք դարերով Փրանսիայի վարկին փարած մնացինք մեր բաղդով: Ներեցէք ինձ, բայց չեմ կարող չիշեցնել այսօր, որ այն մեծ աւանդութիւնը, որով մենք դաստիարակուեցինք, որով քրիստոնեաները Արեւելքում Փրանսիայի ազդեցութեան մէջ էին գտնում իրենց իրական հովանին, այս դարաւոր աւանդութիւնը այսօր չքացաւ:

Դուք մեզ հարցնում էք թէ ինչ միջոց մենք կ'առաջարկենք եղած աղէտը դարմանելու: Նախ քան այդ ներեցէք որ այստեղ վեր հանեմ մի զուգահեյություն, որ առանձին լոյս է սփռում Կիլիկիոյ խնդրի վրայ: Այս տարի Հոկտ. 13ին Կարսում տեղի ունեցած ժողովում Զեմալիստ թիւրքերը Մոսկուայի Սովետի օգնութեամբ կարողացան ընդունել տալ հայ թշուառ Սովետին մի դաշնագիր, որով Կովկասեան Հայաստանի մի խոշոր բաժինը - այն է, Կարսի, Կադգուանի, Սուրմալուի շրջանակներն - անցնում են Թիւրքերին: Այդ շրջանների հայութիւնը թիւրքերն ի սպառ ցրիւ տուին. 8000 հայ երիտասարդներ քշեցին Թիւրքիա եւ մօտ օրերս նրանցից յետ եկաւ միայն 700 հոգի. մնացածը ջարդել են: Արդ, Կարսի այս դաշնագրից մի շաբաթ յետոյ կնքւում է Փրանքօ-Թիւրք Համաձայնութիւնը, որով թիւրքերին թողնւում է Կիլիկիան: Չէ՞ք գտնում որ այս պարագան քաջալերիչ պիտի հանդիսանայ թիւրքական պանթօրա[նա]կան ձգտումներին:

Այստեղ Պ. Բրիան ընդհատեց ասելով. Բայց դա մի խնդիր է, որ պիտի գալ Գերագոյն Խորհրդի առաջ եւ անշուշտ մեծ պետությունները պետք եղած միջոցները ձեռք կ'առնեն այդ խնդիրը կարգադրելու. իսկ Կիլիկիոյ հարցը մի ուրոյն գործ է որ պետք էր կարգադրել:

Ահարոնեան. - Յետոյ դուք յայտարարեցիք որ Կիլիկիան թողիք թիւրքերին համաձայն Մէվրի Դաշնագրի: Բայց նոյն դաշնագիրը եթէ Կիլիկիան թողել է թիւրքերին, Թիւրքիայի մի խոշոր բաժինն էլ թողել է հայերին: Մեզ թւում է որ արդար չէ իրագործել Մէվրի Դաշնագիրը թիւրքերի համար, եւ զլանալ նոյնը հայերին: Մեզ թւում է որ Կիլիկիան թիւրքերին յանձնելուց առաջ կարելի էր նրան պայման դնել, որ Կիլիկիան կարող են ստանալ միայն այն ժամանակ, երբ կը դատարկեն Մէվրի Դաշնագրով Հայաստանին յատկացուած հողերը: Այնինչ կատարուել է ճիշդ հակառակը: Մի շաբաթ առաջ Կարսի Դաշնագրով Թիւրքերը իրենց են վերապահում ո՛չ

միայն Թիւրքաց Հայաստանը, այլ եւ Կովկասեան Հայաստանի մի խոշոր բաժինը, եւ մի շաբաթ յետոյ կարծես որպէս քաջալերութիւն այս անիրաւութեան՝ նրանք ստանում են Կիլիկիան: Մենք ի հարկէ չենք կարող ոչ մի հաւատ ընծայել Անգորայի խոստումներին: Մենք կը խնդրենք այժմ գէթ Տէօրթ-Եօլի շրջանը, ուր այսօր հաւաքուած են Կիլիկիայի հալածական հայերը, որը տակաւին Ֆրանսիական իշխանութեան ձեռքն է, շարունակի մնալ թիրաքների իշխանութիւնից ազատ եւ հայութեան ապաստանարան, մինչեւ Կիլիկիոյ հարցը կարգադրուի եւ հայերը կարողանան դառնալ իրենց օճախները:

Բրիան.- Ես արդէն իսկ հրահանգ եմ տուել որ մեզ մօտ լայն ընդունելութիւն անեն բոլոր խուսափող հայերին, դիրութիւններ տան եւ տեղաւորեն: Դուք գիտէք անշուշտ որ շատ տեղ նրանց չեն ընդունել, բայց Ֆրանսիան չի կարող անտարբեր մնալ եւ պիտի հիւրընկալի նրանց:

Ահարոնեան.- Մենք կը խնդրենք մէկ կամ երկու հայ պաշտօնեայ անուանել Կիլիկիա գնացած ֆրանսական միսիօնի [մէջ] եւ այդպիսով գուցէ կարելի լինի մի փոքր վստահութիւն ներշնչել խուճապած հայութեան:

Բրիան.- Այո՛, դա մի գաղափար է, որ կարելի է ուշադրութեան առնել: Բայց եթէ դուք այս բոլոր կէտերը գրաւոր տայիք ինձ, դա շատ կը հեշտացնէր գործը:

Ահարոնեան.- Տալիս է արդէն պատրաստած aide mémoire-ը¹⁵⁷:

Նորատունկեան.- Մե[զ] անհասկնալի էր որ դուք Կիլիկիոյ պարպումը կապեցիք *ֆինանսական* դժուարութիւնների հետ, մինչդեռ Կիլիկիան լաւ ճանաչող պաշտօնեաներ, ինչպէս Գնդապետ Բրեմօն, հաստատում են թէ Կիլիկիա իր արդիւնքով կարող էր լիովին գոհացնել տեղական գործի պէտքերը:

Բրիան.- Օ, ո՛չ, Կիլիկիա ահագին ծախքերով ծանրացած էր մեր պիւտճէի վրայ: Բայց վերջապէս ես նորից կրկնում եմ, մօտիկ ժամանակում գումարուելու է Գերագոյն Խորհուրդը եւ ես խոստանում եմ ձեզ պաշտպանել – եւ դաշնակիցները այս կէտում ամէնքը համաձայն են – ձեր շահերը: Եւ վստահ եղէք, մենք միջոցներ ձեռք կ'առնենք հայ ժողովրդի ապահովութիւնը հաստատ հիմքերու վրայ դնելու:

Ահարոնեան.- (արդէն ամէնքը ոտքի կանգնած) Ոչ, Պարոն Նախագահ, այլ եւս խօսք «մեր ժողովրդի ապահովութեան» մասին չի կարող լինել Գերագոյն Խորհրդի առաջ, այլ՝ Հայ Պետութեան, որ մեզ խոստացուած է կազմել թիրաքական հողի վրայ, յետագայում Կովկասեան Հայաստանի հետ Միացեալ Հայաստան դառնալու համար:

Գերագոյն Խորհուրդը մեզ համար սահմաններ գծեց առանց մեզ հարցնելու, թէ համաձայն ենք այդ որոշման, ապա միջնորդ եւ իրաւարար գտաւ յանձին Միացեալ Նահանգների նախագահ Վիլսօնի, վերջապէս կազմեց մի դաշնագիր, որով ընդունում է մեր անկախութիւնը իբրեւ պետութիւն, եւ մեզ հրաւիրեց ստորագրելու: Մենք ստորագրեցինք լռելայն, ընդունեցինք բոլորը ինչ մեծ պետութիւնների, մեր դաշնակիցների կամքը թելադրեց: Արդ, այժմ այլեւս ո՛չ թէ «հայ ժողովրդի ապահովութեան» մասին է որ պիտի հոգայ Գերագոյն Խորհուրդը, այլ՝ Մէվրի Դաշնագրի տրամադրութեամբ հայ պետութեան հաստատութեան եւ ապահովութեան: Ինչպէս որ ըստ ձեր խօսքերի Մէվրի Դաշնագրի հիման վրայ խաղաղ ձեւով Ֆրանսիան յանձնեց Թիւրքիային Կիլիկիան, ճիշդ նոյն դաշնագրի հիման վրայ Ֆրանսիան պիտի աշխատի թիրաքներից պարպել մեզ յատկացուած հողերը:

Բրիան.- (Ընկճուած եւ նեղուած տօնով) Լաւ, շատ լաւ, ի հարկէ...

Նորատունկեան.- Բարի կը լինէք, Պարոն Նախագահ, թոյլ տալ մեզ Կիլիկիոյ եւ առ հասարակ հայկական *պրօպալէն*ի մասին մի մանրամասն յուշագիր Ձեզ ներկայացնել, այդ հարցերի լուծումը հեշտացնելու համար:¹⁵⁸

Բրիան.- Անպատճառ արեք այդ. դա շատ անհրաժեշտ է: Երբ դուք պէտք համարէք ինձ տեսնել, կարող էք լուր տալ:

Տեսակցութիւնը տեւեց մօտ մի ժամ:

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ872–Թ879, *հայերէն ձեռագիր*)

¹⁵⁷ Օժանդակ յուշագիր: Կը ներկայացուի յաջորդ էջով:

¹⁵⁸ Ակնարկուածը կը թուի ըլլալ Յաւելուած 162-ով ներկայացուող Օժանդակ Յուշագիրը:

* * *

ՕԺԱՆԴԱԿ ՅՈՒՇԱԳԻՐ

Տրուած ըլլալով որ շատ վտանգաւոր պիտի ըլլար հաւատալ խոստումներուն եւ յանձնառութիւններուն Անկորայի Ժողովին, որուն անդամները, շատ քիչ բացառութեամբ, անոնք են, որոնք կազմակերպած եւ ղեկավարած էին կոտորածները, տեղահանութիւնները, բռնաբարութիւններն ու բռնագրաւումները, ո՛չ միայն մեծ պատերազմի ընթացքին, այլեւ զինադադարէն ի վեր եւ բոլոր այս վերջին ժամանակները Կովկասի, Փոքր Ասիոյ, Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ՝

Թէ այս նոյն անձերը գործադրած են բնաջնջման ամենաբազմազան մեթոտները Կայսրութեան անմեղ քրիստոնէայ հպատակներուն դէմ, թէ անոնք միշտ անհատապէս օգուտ քաղած էին անոնցմէ եւ ոչ մէկ պատիժ ստացած, հակառակ Դաշնակից Տէրութիւններու հանդիսաւոր յայտարարութիւններուն.

Տրուած ըլլալով նաեւ որ մնայուն երկդիմութիւն մը վարած է Անկորայի Ժողովին արարքները եւ բազմաթիւ են այն յանձնառութիւնները զորս կատարուած են բայց չեն յարգուած անոր կողմէ.

Թէ այս պայմաններուն ներքեւ Կիլիկիոյ մէջ քրիստոնէաներն ու ոչ-քրեմականները չեն կրնար հաւատք ունենալ պարզ երաշխիքներու վրայ եւ վտանգուած՝ ֆրանսական ուժերուն իրենց օգնութեան եւ աջակցութեան պատճառով եւ վտանգուած՝ իրենց հայրենիքին վրայ ֆրանսական հոգատարութեան համար բազմակի պահանջումներով, այժմ իրենց փրկութիւնը կը փնտռեն արտագաղթի կամ դիմադրութեան մէջ:

Գերագոյն Խորհուրդի եւ Խաղաղութեան Վեհաժողովի Հայ Պատուիրակութիւնները կը հաւատան թէ իրենց պարտականութիւնն է Նորին Գերագանցութիւն Պրիանի ներկայացնել հետեւեալ առաջարկները՝

1.- Որ մէկ կամ երկու ֆրանսահպատակ հայեր մաս կազմեն Կիլիկիոյ ֆրանսական առաքելութեան՝ միտքերու հանդարտեցման մէջ համագործակցելու համար,

2.- Որ պաշտօնապէս յայտարարուի երկրին մէջ թէ Փրանսան ինք կ'երաշխաւորէ հաւատարիմ գործադրութիւնը յանձնառութիւններուն, որոնք կը վերաբերին Կիլիկիոյ բնակիչներու կեանքին եւ բարեկեցութեան եւ թէ, հետեւաբար, տեղի պիտի չունենան զինուորագրութիւններ եւ հարցաքննութիւններ, ոչ ալ տեղահանութիւններ եւ սպանութիւններ, բռնաբարութիւններ, բռնագրաւումներ եւ բռնի հաւատափոխութիւններ,

3.- Որ ստիպողական միջոցներ ձեռք առնուին հասնելու օգնութեանը անձերու, որոնք խունապահար արդէն հեռացած են երկրէն եւ անոնց համար նշանակել վայրեր, ուր անոնք կրնան ապաստանիլ, սպասելով իրենց տունները վերադարձին,

4.- Որ Ամանոսի շրջանը, այսինքն՝ Սեւրի Դաշնագրով Թուրքիայէն անջատուած եւ Փրանսայի հոգատարութեան վերապահուած հողամասը պահուի եւ պահպանուի ֆրանսական ուժերուն կողմէ մինչեւ վերջնական խաղաղութիւնը, որպէս գրաւ եւ նաեւ որպէս ապաստանի գօտի բոլոր անոնց համար, որոնք կ'ուզեն խոյս տալ Քրեմականներու լուծէն, այն հասկացողութեամբ թէ, եթէ Կիլիկիա Թուրքիոյ վերադարձուի Սեւրի Դաշնագրով, Հայաստան կազմող հողամասերն ալ պէտք է զիջուին թուրքերու կողմէ նոյն դաշնագրին հիման վրայ:

Բացի այդ, մեր Պատուիրակութիւնները պիտի փութան Նորին Գերագանցութեան ներկայացնել յաւելեալ թելադրութիւններ, որոնք կրնան դիւրացնել լուծումը Կիլիկիոյ ծանրակշիռ հարցին, ինչպէս նաեւ ընդհանրապէս Հայկական խնդրին:

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ M175, Թ870–Թ871)

* * *

Երկրորդ Տեսակցութիւն Պ. Բրիանի Հետ

Դեկտ. 16-ին առաւօտեան ժամի 10½ին Պ.Պ. Ա. Ահարոնեան եւ Գ. Նորատունկեան ունեցան երկրորդ

տեսակցությունը Պ. Բրիանի հետ իր յատուկ հրաւերով:

Ընդունելով ներկայացուցիչներին Պ. Բրիանը ասաց. Պ.Պ. ես պետք է ձեզ ասեմ որ մեր վերջին տեսակցությունից յետոյ ես քննություն կատարել տուի եւ ցաւով պիտի յայտնեմ որ ըստ հաւաքուած տեղեկութիւնների Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան գաղթը մեծ մասամբ արդիւնք է այն եռանդուն *սրբապետ*ին, որ կատարել են տեղի վրայ զանազան մութ անձինք եւ *կոսիտներ* ինչ նպատակով, չգիտեմ: Բայց այս *սրբապետ*ը Ֆրանսիայի համար կրկնակի դժուարութեանց աղբիւր է. մի կողմից հայութիւնը փախչում է Կիլիկիայից եւ այսպէսով վարկաբեկում է Ֆրանսիան, որ իբր թէ պետք եղած չափով չի պաշտպանում իրեն ապաւինած հայութիւնը, եւ միւս կողմից գաղթականները Ֆրանսիայից դուրս ուրիշ հովանաւոր չեն գտնում եւ դարձեալ մենք ենք ստիպուած նրանց ընդունել եւ հովանաւորել. արդ ես ձեզ հարցնում եմ, մինչեւ ե՞րբ պիտի շարունակուի այս *անօրմալ* կացութիւնը:

Նորատունկեան.- Չեմ թոյլ տալ[] ինձ ձեր գործակալների տեղեկութիւնները կասկածի տակ դնել, բայց անշուշտ այստեղ թիրիմացութիւն կայ. չեմ կարծում որ ժողովուրդը փախչում է *սրբապետ*ի պատճառով: Ընդհանուր *պանիկ* կայ թիրքական տիրապետութեան հանդէպ, եւ դա շատ հասկանալի է. խնդրի խորքը պետք է նայել, Պ. Նախագահ, եւ այսպէսով կը բացայայտուի այդ երեւոյթը. ո՛չ, դա *սրբապետ*ի արդիւնք չէ բնաւ:

Բրիան.- Վստահացնում եմ ձեզ որ մեր տեղեկութիւնները այդ են հաստատում: Բանն այնտեղ է հասել որ դիմում է կատարուած անգամ Կարտինալ Մերսիէին Բելգիայում եւ շվեյցարական մի բողոքական *քաւոյ* այս նպատակով Բելգիա է գնացել: Համաձայնէք որ անհանդուրժելի է այս *աժիտափօն*ը մեր բարի անուան համար:

Նորատունկեան.- Ես չգիտեմ թէ ինչ հայեր ինչ *սրբապետ* կարող էին անել, բայց դժուարին գործ չէ միջամտել որ այդպիսի արարքները դադարեն, եւ դա մենք կ'անենք, բայց...

Բրիան.- Այո՛, դա պետք է անել:

Նորատունկեան.- ... Բայց խնդիրը դրանով չի լուծուում: Մենք ստացել ենք Կիլիկիոյ ծերունի Կաթողիկոսի մի ընդարձակ զեկուցումը այդ մասին, թէ ինչպէս են անցել դարձել դէպքերը Կիլիկիայում, եւ դա ճշգրիտ տեղեկութիւն է: Եթէ դուք հաճէք ծանօթանալ, կը տեսնէք թէ այդ ցաւալի անցքերը շատ հեռու են *սրբապետ*ից, *խնդիր*ներից: Յիշեցնեմ ձեզ, Պ. Նախագահ, որ այս խեղճ ժողովուրդը իր ապրած ծանր օրերի մէջ մի թոպէ անգամ չմոռացաւ Ֆրանսիան, շարունակ փնտռեց Ֆրանսիան եւ անոր դիմեց: Եւ մենք այստեղից քանի դիմումներ արինք, թելադրանքներ արեցինք, միջոցներ ցոյց տուինք այս խեղճ ժողովուրդին իր տեղում պահելու համար եւ միշտ անպատասխան մնացինք:

Ինչո՞ւ զարմանալ որ դժբախտ ժողովուրդը յուսահատ փախչում է իր հայրերի երկրից:

Բրիան.- Սակայն թիրքերը նրանց որեւէ վնաս չտուին, իրենց խոստումը պահեցին, ինչ պետք է այդ ամբողջ գաղթը:

Ահարոնեան.- Պ. Նախագահ, ներեցէք որ ես երկու խօսք ասեմ: Դուք մի կտրուկ հարց դրիք Կիլիկիայում տեղի ունեցած *ազիտացիայի* մասին, եւ հարցը պահանջում է իր նոյնպէս կտրուկ պատասխանը: Ինձ չի զարմացնում թէ Կիլիկիայում այս կամ այն գիտակից անհատը, կամ վարիչ կոմիտէները խորհուրդ են տալիս հայ ազգաբնակչութեանը փախչել, հեռանալ ձեր գործերի հետ. ես դրա մէջ որեւէ չարամտութիւն չեմ տեսնում, որեւէ յետին նպատակ բացի թշուառ ժողովուրդին թիրքի դանակի[ց] ազատելու բնական ցանկութիւն: Ի նկատի պիտի առնել որ թիրքի տիրապետութիւն նշանակում է Անգորայի Մեծ Ժողովի տիրապետութիւն ուր բազմաձեւ են Բիթլիսի, Մուշի, Էրզրումի, Վանի ամենայայտնի ջարդարարները եւ այդ լաւ գիտի հայ ժողովուրդը: Եւ ո՞ր գիտակից հայը, որին երբ դիմի մի ընտանիքի հայր, կամ զաւակների մի խեղճ մայր խորհրդով մնալ թէ փախչել, ո՞րը խորհուրդ կտայ մնալ եւ սպասել թիրքի դանակին: Սա *աժիտափօն* չէ պարոն Նախագահ, այլ պարզ մարդկային սրտցաւութիւն: Ինչո՞ւ միայն Կիլիկիոյ հայ գործիչներին մեղադրել այդ բանում. երբ մեզ են դիմել՝ Պ. Նորատունկեանին եւ ինձ, ես երբեք խորհուրդ չեմ տուել մնալ. եւ երբեք խորհուրդ չեմ կարող տալ. քանի այս կացութիւնը չի փոխուի, եւ արիութիւնը չեմ ունենայ խորհուրդ տալ այդ թշուառ ժողովուրդին պարանոցը թիրքի դանակի տակ դնել: Գիտեմ դուք ձեր գործակալներն ունէք այնտեղ եւ այդ էք համարում երաշխիք. բայց Պ. Նախագահ, ո՛չ թէ ձեր գործակալների, այլ նոյնիսկ ձեր բանակի աչքի տակ Քեմալի *բանդան*ները կոտորեցին Մարաշը, Հաճինը, Չէյրումը, Մարգուանը: Ինչպէ՞ս էք կամենում որ հայ ժողովուրդը իրեն ապահով զգայ միայն ձեր գործակալների ներկայութեամբ այսքան փորձերից յետոյ: Տարիներից ի վեր Հայաստանում *սիստեմատիկ* ջարդեր են եղել, մի՞թէ միշտ էլ մեծ պետութիւնների հիւպատոսները ներկայ չեն եղել: Թիրքերը ե՞րբ են ճնշուել: Կիլիկիայի հայութեան աղիտաւոր գաղթի առաջն առնելու մի շատ պարզ միջոց կայ միայն, մի հեռագիր, Պ. Նորատունկեանի եւ իմ ստորագրութեամբ, որով մենք ասելինք. «Հայեր, մի

շարժուէք, մնացէք հանգիստ ձեռն տեղում»։ Մակայն այդպիսի մի հեռագիր մենք չտուինք եւ չենք կարող տալ. արհուրթիւնը չունենք։ Ձեզնից է կախուած որ այդ հեռագիրը գնայ։ Դրա համար մեզ պէտք է տրուի հաստատ երաշխիք։ Նորից խնդրում ենք մի քէք Ֆրանսիային ապաւինած ժողովրդին եւ գէթ կարգադրեցէք որ Ամանոսի շրջանը չդատարկուի, ուր ահագին թուով հայութիւն է ապաստանել։

Բրիան. - (մտածկոտ, մռայլ եւ շուարած, ապա սկզբի տոնի խստութիւնը թողած, յանկարծ խօսքը դարձրեց Վերի Հայաստանին) Ասացէք խնդրեմ, դուք ինչ մտածում ունէք հայկական խնդրի ընդհանուր կարգադրութեան մասին. Լոնտոն գնալուց առաջ շատ կ'ուզէի ձեզ լսել այդ մասին։

Ահարոնեան. - Պ. Նախագահ, ուրախ ենք ձեր այդ հարցի համար. արդարեւ, քանի որ Լոնտոն պիտի գնաք, ուր հաւանաբար արեւելեան խնդրի մասին խօսէք, շատ պիտի խնդրէինք հայկական հարցը ձեր¹⁵⁹ ազդու միջամտութեամբ օրակարգի մէջ դնել եւ լուծում տալ այն ժողովրդի դատին, որը իր բաղդը կապել է ահռելի զոհողութիւնների գնով Ֆրանսայի եւ դաշնակիցների բաղդին։ Եւ այդ լուծումը դժուար չէ, Պ. Նախագահ։ Դաշնակիցները, ինչպէս գիտէք, հանդիսաւորապէս Միացեալ Անկախ Հայաստան հռչակեցին։ Արդ, այդ Միացեալ Հայաստանի մի մասը, Կովկասեանը, այսօր գրաւած են ռուս բոլշեւիկները։ Մնում է Միացեալ Հայաստանի միւս մասը, հարաւայինը։ Ի՞նչ արգելք կայ որ այս մասը կազմի ծրագրուած եւ հռչակուած հայ պետութիւն։

Բրիան. - Ի՞նչ սահմաններում էք ենթադրում այդ հայ պետութիւնը։

Ահարոնեան. - Նախագահ Վիլսոնի իրաւարարութեամբ գծուած սահմանները կան։ Այս սահմանները շատերը համարեցին չափազանց, մենք պատրաստ ենք սահմանների նոր ճշդում ընդունել։ Rectification des frontieres¹⁶⁰ յօդուտ թիւրքերի. մենք պահանջկոտ չենք լինի. միայն մի պայմանով, որ մեզնից չխլուեն մեր ծովափնեայ սահմանները. առանց ծովի ելքի ապրել չենք կարող։

Բրիան. - Որքա՞ն է ձեր ցանկացած տարածութիւնը։

Ահարոնեան. - Կրճատումներով երեւի մօտ 100,000 կիլոմետր տարածութիւն, որի մեծագոյն մասը լեռներ են եւ հազիւ 20 առ %ը մշակելի։

Բրիան. - Որքա՞ն է հայերի թիւը։

Ահարոնեան. - Մօտաւոր ճշդութեամբ, Կովկասեան Հայաստանում կայ 1,270,000 հայ, սրա վրայ աւելացան նոր թիւրքահայ գաղթականներ թուով 350,000 եւ Ազրբեյջանից հալածական մօտ 100,000. այսպիսով հայերի թիւը Կովկասեան Հայաստանում կարելի է հաշուել մօտ 1,600,000–1,700,000։

Նորատունկեան. - Մօտ 400,000 հայ կայ Վրաստանում եւ մի քիչ դրանից պակաս Ադրբեյջանում։

Բրիան. - Ուրիշ տեղ ունե՞ք հոծ ազգաբնակչութիւն։

Ահարոնեան. - Կիլիկիայում 150,000, Պոլսում նոյնքան, Չմիւռնիոյ շրջանում 40,000, ապա Եգիպտոս, Յունաստան եւ առ հասարակ Բալքանները միասին 60,000–70,000, նաեւ Ամերիկա մօտ 150,000 եւ այս բազմութիւնից խոշոր բաժինը անհամբեր սպասում է հայրենիք վերադառնալու։

Բրիան. - Ինչպե՞ս էք կարծում կարելի կը լինի կազմել հայկական պետութիւնը։

Ահարոնեան. - Առաջին պայմանը մեր հողերի դատարկումն է թիւրքերից, եւ այժմ երբ ըստ երեւոյթին դաշնակիցները վճռել են Սէվրի Դաշնագիրը շատ զգալի փոփոխութեան ենթարկել յօդուտ թիւրքերի, մեզ բնաւ դժուարին չի թւում եւ մենք հաւատացած ենք որ դաշնակիցները այդ միջոցով կը պահանջեն որ թիւրքերը դատարկեն հայ հողերը։ Աւելացնեմ որ մենք իբրեւ Սէվրի Դաշնագիրը ստորագրող եւ դաշնակից նոյնպէս կը հրաւիրուենք այդ դաշնագրի վերաքննութեան պահուն։ Երբ թիւրքերը թողնեն մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը կը թափուի իր հայրենիքը, որը պէտք է բնականաբար գրաւել *Ճանդարմէրիայով*, որի համար մենք բաւական թիւ կամաւորներ հաւաքելու վրայ ենք հայերից հենց այժմէն։ Ի հարկէ պէտք է յուսալ որ դաշնակիցները մեզ օգնութեան կը զան զինուորական *միսիաններով*, *կադրերով* եւ *ֆինանսական* աջակցութեամբ։ Յետոյ պետութիւն վարելու փորքիկ փորձն էլ ունեցանք, երբ առանց *մանդատէրի* մեր փորքիկ Հայաստանը մեր ուժերով կառավարեցինք երեք տարի։ Բայց գլխաւորը մեր երկիրը թիւրքերից ազատելն է, եւ այս է որ սպասում ենք Ֆրանսիայից եւ դաշնակիցներից, ի փոխարէն մեր յանձն առած ծառայութիւնների։ Թոյլ տուէք դրանցից

¹⁵⁹ Բնագրին մէջ՝ *մեր*։

¹⁶⁰ Սահմաններու ուղղում։

մէկը միայն յիշատակել՝ Բաքուի մեր պաշտպանութիւնը, որի համար Լիւթենտորֆը մի գրքում գրում է. «Եթէ հայերը չպաշտպանէին Բաքուն, եւ հնար տային մեզ մի քանի ամիս առաջ նաֆթ ունենալ, մենք չէինք պարտուի»։ Ահա մեր ծառայութիւնը դաշնակիցներին։

Բրիան. - Ուրախ եմ որ ձեզ տեսայ եւ լսեցի մեկնելուցս առաջ։ Այս բոլորը շատ հետաքրքիր է ինձ համար։

Նորատունկեան. - Պ. Նախագահ, հարցրիք մեր թուի մասին, խնդրեմ սակայն ի նկատի ունենալ որ թիւրքերի թիւը Հայաստանում աւելի նուազ է։ Այս պատերազմի ընթացքում այդ գաւառները մի քանի անգամ ձեռքէ ձեռք անցան եւ անմարդաբնակ դարձան։ Արդէն միշտ էլ Հայաստանում թիւրքերը քիչ են եղել։ Հայերից յետոյ գերակշռող տարրը եղած է քրտութիւնը. մի ժամանակ նոյնիսկ խօսք կար հայ-քրտական պետութեան մասին։

Բրիան. - (ջերմութեամբ) Օ ոչ, չբարդացնենք խնդիրը, այնպէս ինչպէս ասաց Պ. Ահարոնեանը, շատ լաւ է, շատ աւելի պարզ։ Ես գոհ եմ այս տեսակցութիւնից։ Շատ բան այժմ ինձ համար պարզ է։

Ահարոնեան. - Մենք նորից կը խնդրէինք կարգադրել նախքան ձեր մեկնելը որ Տէօրթ-Եօլը չդատարկուի ձեր զօրքերից։

Արդէն շատ զօրքի պէտք չկայ. հազիւ 1000–1500 զինուոր պէտք լինի կարգ պահպանելու համար։ Մենք շատ ենք խնդրում մեզ այս կարգադրութիւնը անել, որ ահագին սփոփանք կը լինի հայութեան համար։

Բրիան. - Բայց այդ շրջանը մտնում է համաձայնութեան մէջ թիւրքերի հետ։

Ահարոնեան. - Այո՛, դա մտնում է նաեւ Սէվրի Դաշնագրի մէջ։

Բրիան. - Ես այդ մասին կը մտածեմ Լոնտոնից վերադարձիս։

Ունկնդրութիւնը տեւեց $\frac{3}{4}$ ժամ։

(ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-I, 1254–1261, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 161

14 Դեկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Այս վայրկեանիս կը ստանամ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան Նոյեմբեր 22 թուակիր նամակը, յարակից պատճեններով։ Կը տեսնէք անշուշտ որ Ձեր նամակը 22 օրէն կը հասնի մեզի, ինչ որ, նկատի առնելով Պատրիարքարանիդ հետ մեր հաղորդակցութեան հրատապ կարեւորութիւնը, լուրջ անպատեհութիւն մը կը դառնայ եւ փափաքելի կը դարձնէ որ հաղորդակցութեան տարբեր, որքան կարելի է ապահով, բայց աւելի արագ միջոց մը ընտրուի։

Պիտի փութամ Պատուիրակութեան պաշտօնակիցներուս խորհրդակցութեան ենթարկել Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան նամակը եւ յարակից գրութիւնները, ինչպէս նաեւ Պատ. Համազգային Ժողովոյ անունով կատարուելիք դիմումի մը մասին Ձեր կողմէ եղած առաջարկը։ Բայց այժմէն կը փութամ իմացնելու, իբր լրացում մեր 8 Դեկտեմբեր թուակիր հեռագրին, որուն պատճենը կը ներփակեմ¹⁶¹ եւ որով ծանուցած էինք Պ.

¹⁶¹ Այս պատճենին ֆրանսերէն բնագիրը ընդգրկուած էր Համազգային Խորհուրդի 15 Դեկտեմբեր 1921-ի ատենագրութեան մէջ (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, Չ2493)։

Պրիանի հետ մեր ունեցած տեսակցությունը, թե այդ ունկնդրության պահուն Պ. Ահարոնեան եւ ես արտայայտուեցանք գրեթէ այն մտքով որ կը փափաքէր որ Յիշատակագիր մը ներկայացուի Հոգեւոր Պետերուդ անունով: Նոյնիսկ, որովհետեւ ունկնդրությունը ժամու մը չափ տեսեց, միջոց ունեցանք Պ. Պրիանի բացատրելու մեր խնդիրը իր բոլոր էական կողմերով եւ մանրամասնություններով: Արդէն, առ ի նախատեսություն, առաջուց պատրաստած էինք յուշագիր մը գոր ունկնդրության պահուն իրեն յանձնեցինք, եւ որուն գլխաւոր կէտերը հետեւեալներն էին.

1.- Ֆրանսայի հպատակ մէկ կամ երկու հայեր մաս կազմեն տեղւոյն վրայ գտնուող ֆրանսական պաշտօնական մարմնոյն, մտքերը խաղաղեցնելու գործին օժանդակելու համար:

2.- Ֆրանսա պաշտօնապէս յայտարարէ թէ ինքն իսկ կ'երաշխաւորէ որ Կիլիկիոյ բնակիչներուն կեանքի եւ բարօրութեան վերաբերող յանձնառությունները ուղղամտօրէն պիտի գործադրուին եւ թէ հետեւաբար տեղի չպիտի ունենան զինուորագրություն, զինուորական գրաւումներ, տարագրություններ, կոտորածներ, առեւանգումներ, բռնագրաւումներ եւ բռնի կրօնափոխություններ:

3.- Սոխպոդական միջոցներ ձեռք առնուին օգնելու համար այն կիլիկեցւոց որոնք սարսափահար արդէն իսկ փախած են երկրէն եւ անոնց տեղեր սահմանուին որոնց մէջ կարենան ապաստանիլ մինչեւ որ իրենց բնակավայրը դառնալը հնարաւոր ըլլայ:

4.- Ամանոսի շրջանակը, այսինքն Սէվրի Դաշնագրով Թուրքիայէն անջատուած եւ ֆրանսական հոգատարութեան սահմանուած հողամասը, մինչեւ վերջնական խաղաղութեան կնքումը պահպանուի ֆրանսական զինուորներու կողմէ, թէ՛ իբր գրաւական եւ թէ՛ իբր ապաստարան անոնց որոնք չեն ուզեր Զեմալիսթ լուծին ենթարկուիլ, նկատելով որ եթէ Կիլիկիա, ըստ Սէվրի Դաշնագրին, թուրքերուն կը վերադարձուի, Հայաստանի մաս կազմելիք հողամասերն ալ պետք է որ թուրքերու կողմէ յանձնուին, միշտ նոյն դաշնագրին համեմատ:

5.- Մեր Պատուիրակությունները շուտով Ն.Վ. Պ. Պրիանի պիտի ներկայացնեն յաւելուածական թելադրություններ, դիւացնելու համար թէ՛ կիլիկեան ծանրակշիռ հարցին լուծումը եւ թէ՛ ընդհանուր Հայկական Խնդրին կարգադրությունը:

Բաց աստի, բնական է ուրիշ ամէն նոյնիմաստ դիմումներ ալ կատարեցինք եւ կատարելու վրայ ենք: Զենք թերացած այդ մասին թէ՛ Լոնտոն եւ թէ՛ Հռոմ, մեր յատուկ ներկայացուցիչներուն միջոցաւ անհրաժեշտ դիմումներն ու ձեռնարկները ընելու:

Աւելցնեմ նաեւ սա թէ ըստ որում Պ. Պրիան այս օրերս Լոնտոն պիտի երթայ Պ. Լօյտ Ճորճի հետ տեսակցելու, տեսակցություն՝ որուն ընթացքին նկատողութեան պիտի առնեն նաեւ Արեւելեան Խնդիրը, պատրաստելու վրայ ենք Յիշատակագիր մը, որ իրենց պիտի մատուցուի յարմար վայրկեանին: Հաւանական է որ Հանր. Պատուիրակությունն ալ համամիտ գտնուի եւ գործակցի մեզի այս մասին:

Կիլիկիոյ նկատմամբ մեր ունեցած տեղեկությունները դժբախտաբար անբաւական են: Առ այս կը սպասենք Զերդ Բարձր Սրբազնութեան տեղեկութեանց, քանի որ Պոլսէն շատ անելի ապահով կերպով կրնաք լուր առնել քան մենք ասկէ: Առ ի տեղեկություն կ'ըսեմ թէ բոլոր կարելի միջոցներով կը ջանանք մինչեւ խաղաղութեան վերջնական կնքումը յետաձգել տալու պարպումը Ճեպելը Պերէթի շրջանակին, որուն բնիկ ժողովուրդին վրայ աւելցած է այս պահուս մեծ թուով գաղթական տարր մը: Յոյս ունինք որ մեր ջանքերը կը պսակուին, որով թէ՛ տեղւոյն մէջ գտնուող ժողովուրդը կը փրկուի տարագրութեան չարիքներէն եւ թէ՛ այդ շրջանակը ապահով ապաստան մը կը դառնայ Սուրիոյ գանազան կողմերը ցրուած Կիլիկիոյ գաղթականներուն համար:

Յուսամ ստացաք Պ. Սաֆրաստեանի հետ դրկուած մեր 30 Նոյեմբեր թուակիր ընդարձակ նամակը:

Մնամ որդիական յարգանքօր

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Կը խնդրեմ որ եթէ կարելի է, անյապաղ մեզի հասցնէիք Էնկիւրիի Ազգային Ուխտի թուրքերէն կամ հարազատօրէն թարգմանուած մէկ օրինակը:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, 2480–2482, *հայերէն մեքենագիր*)

ՕԺԱՆԴԱԿ ՅՈՒՇԱԳԻՐ

1°.- Հայաստանը, Դաշնակից Տերութիւններուն կողմէ՝ ճանչցուած որպէս ազատ եւ անկախ Պետութիւն, վստահութեամբ կը սպասէ այս պաշտօնական յանձնառութեան իրականացման:

2°.- Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմանները գծուած էին Դաշնակից Տերութիւններուն առաջարկով Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Նախագահին իրաւարարական որոշումով: Այնուամենայնիւ, Հայաստանը պիտի չհակառակէր իր սահմանագիծի որոշ փոփոխութիւններու, եթէ այդ փոփոխութիւնները որոշուէին Միջազգային Յանձնաժողովի մը կողմէ, ուր Հայաստանը ներկայացուած պիտի ըլլար: Այս փոփոխութիւնները որեւէ պարագայի չեն կրնար Հայաստանը գրկել ծով ելքէ:

3°.- Հակառակ կոտորածներով եւ պատերազմով հայոց շարքերուն մէջ ստեղծուած հսկայ պարապոյթիւններուն, անոնց թիւը ամբողջ աշխարհի մէջ տակաւին բաւական բարձր է իրենց թոյլ տալու համար որ վերաբնակեցնեն թուրքերու կողմէ աւերակուած Հայկական նահանգները: Նախ, Կովկասեան Հայաստանը ունի 1,400,000 երկրացի հայեր, որոնց կը միանան 350,000 գաղթականներ Թրքական Հայաստանէն: Կիլիկիան կը հաշուէ 150,000 հայեր, Կոստանդնուպոլիսը՝ նոյնպէս 150,000, Յունաստանն ու Պաքստանէն երկիրները՝ 60,000, Չմիւռնիան 45,000, Եգիպտոսը՝ 30,000, Ամերիկան՝ 150,000: Կասկած չկայ թէ իր գոյութեան առաջին տարին Անկախ Հայաստան մը իր հարաւային նահանգներուն մէջ պիտի տեսնէ առնուազն 500,000 գաղթականներու հոսքը: Այս թիւը պիտի բաւէ հին «Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն» տալու յայտնապէս հայկական նկարագիր մը, քանի որ թուրքերուն թիւը հոն տկար է եւ ընդհանրապէս իսլամներունը՝ չի գերազանցեր 100,000-ը: Երկրին այս հայկական նկարագիրը արդէն ձեռք պիտի բերուէր Կովկասեան Հայաստանէն միայն 350,000 հայերու իրենց տունները վերադարձով:

Աւելին, երբ ուզենք արդար աղերս մը հաստատել Հայկական հողամասին եւ իր մշակոյթին համար անհրաժեշտ բնակիչներու քանակին միջեւ, պէտք չէ անտեսենք իրողութիւնը՝ թէ ամբողջ Հայաստանի հողին մշակելի մասը չի գերազանցեր իր ընդհանուր տարածքին 18%-ը:

4°.- Հայաստանը կազմակերպելու ամենէն արդիւնաւէտ միջոցները մեզի կը թուին ըլլալ հետեւեալները՝

- ա) «Արեւելեան նահանգներէն» թրքական ուժերու պարապումը:
- բ) Երկրին գրաւումը միջազգային ոստիկան զօրքի մը կողմէ՝ կազմուած հայ կամաւորներու զօրաբաժիններով, առաջնորդուած՝ Դաշնակից Տերութիւններու սպաներու կողմէ: Կամաւորներու այս զօրաբաժինները կարելի պիտի ըլլար զօրաժողովել արտասահմանէն. անոնց թուաքանակը դիւրաւ կարելի էր հասցունիլ 10,000-ի, բաւարար թիւ մը՝ կարգի պահպանման համար թուրքերէն գերծուած երկրին մէջ:
- գ) Որոշ է թէ, իր կազմութեան պահուն, այս կամ այն ձեւի նիւթական օգնութիւն պէտք է շնորհուի Հայկական Պետութեան:
- դ) Երկրին վարչութիւնը պէտք է կազմակերպուի օգնութեամբը օտարերկրացի խորհրդականներու՝ նշանակուած իրենց կառավարութեան յանձնարարութեամբ:
- ե) Հայաստանի խնամակալութիւնը, որոշ ժամանակամիջոցի մը համար, Ազգերու Ընկերակցութեան [մաս կազմող] հոգատար տէրութեան մը վստահելու գաղափարը մինչեւ հիմա հետեւանք չէ ունեցած ի խոր ցաւ ամբողջ հայութեան: Հարկ չկայ ըսելու թէ անշուշտ հայերը ուրախութեամբ պիտի ողջունէին Տերութիւններու կողմէ այս գաղափարը վերակենդանացնող ամէն խրախոյս:

5°.- Հայերը կը յուսան թէ, մինչեւ Հայկական հարցին որպէս ամբողջութիւն ընդհանուր լուծումը, ֆրանսական զօրքերը պիտի չպարպեն Ամանոսի եւ Ճիհան գետին միջեւ գտնուող հողատարածքը, ուր ներկայիս կեդրոնացած է հայ գաղթականներու զանգուածը:

Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ այսպիսի որոշում մը իսկական հոգերէ ազատում պիտի ըլլար հայ բնակչութեան համար եւ ընդհանուր կացութեան պիտի բերէր որոշակի ձգտուածութեան հանդարտեցում:

(ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ MD24, Ժ640Ժ642, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 23 Դեկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի հաղորդած էի Պատկ. Համագգային Ժողովոյ գիրը, որով իրմէ կը խնդրուէր գլուխ կանգնիլ Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան գործին, իբր նախագահ առ այդ կազմելի Կեդրոնական Յանձնախումբին:

Հակառակ անոր որ թէ՛ Փարիզ եւ թէ՛ Լոնտոն ամէն ջանք ըրի իր մօտ, պիտի տեսնէք Համագգային Ժողովոյ ուղղուած իր ներքինակ նամակէն թէ Տիար Կիւլպէնկեան չկրցաւ համակերպիլ Ձեր եւ մեր բաղձանաց:

Իր գլխաւոր առարկութիւնը սա է թէ մէկ երկու տարի առաջ Պօղոս Փաշայի եւ Պ. Ահարոնեանի մօտ դիմումներ ըրած է Հայաստանի ֆինանսական խնդիրներու մասին եւ զանոնք կուսակցական ամէն նկատումէ ազատ մնալիք կազմակերպութեան մը ենթարկելու մասին ներկայացուցած է առաջարկութիւններ որոնք անյետի մնացած են:

Ամենապէս ինձ ծանօթ չեն այդ պարագաները եւ այն պատճառները որոնք նոյն ատեն արգելք եղած են Տիար Կիւլպէնկեանի առաջարկութեանց ընդունելութեան: Այնպէս կ'երեւայ թէ ինք Պօղոս Փաշայի եւ Պ. Ահարոնեանի գործելակերպէն բոլորովին տարբեր *սխաթեմ* մը առաջարկած է, եւ այդ եղած է պատճառ որ չեն կրցած համաձայնիլ:

Նկատելով որ արդէն չափազանց ուշացաւ Ազգ. Հիմնադրամի խնդիրը, Պատուիրակութիւնս յատուկ Յանձնաժողով մը կազմեց այստեղ, մասնակցութեամբ ինը առաջնակարգ ազգայիններու եւ իմ նախագահութեամբս: Այս Յանձնաժողովին պաշտօնն է ոչ միայն Փրանսայի գաղութին մէջ կատարուելիք հանգանակութեան գլուխ կանգնիլ, այլ նաեւ իր մօտ կեդրոնացնել ընդհանուր գաղութներու մէջ Ազգ. Հիմնադրամի անունով հաւաքուած գումարները, ու մանաւանդ հակակշռի ենթարկել ապագային ըլլալիք ծախքերը, Հաշուակալութեան Ատենի մը հանգամանքով:

Կը ցանկայի որ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը, ի դիմաց Համագգային Ժողովոյ, բարեհաճէր պատասխանել Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի, գրելով շատ ազդու, շատ համոզիչ նամակ մը, շեշտելով ներկայի բոլոր անյետաձգելի պահանջները, մասնաւորաբար Կիլիկիոյ փախստականներուն եւ որբերուն ողբալի դրութիւնը որ կարեկցութեան ու գոհողութեան անխուսափելի հարկի մը կ'ենթարկէ ամէն հայ:

Օգտակար ու գործնական պիտի ըլլար որ ներկայ պարագային լոկ մէկ դիմում կատարուէր իր մօտ եւ մէկ անձի կողմէ: Ըստ այսմ, պատշաճ դատեցինք որ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը Համագգային Ժողովոյ կողմէ ինք անձնապէս կատարէ այս դիմումը, որոշելով եւ խնդրելով միանուագ գումար մը, - գոր օրինակ 5000 անգլիական ոսկի, - յանուն վերոյիշեալ պետքերուն: Ստացուելիք գումարին կէսը վերջէն կը դրկէք Պատուիրակութեանս Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան իբր բաժին, ըստ որում, Ձեր դիմումէն ետք, Ազգ. Հիմնադրամի անունով առանձին դիմում չպիտի կատարուի մեր կողմէ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի մօտ:

Դժբախտաբար մեծ ակնկալութիւն չունինք Ազգ. Հիմնադրամի մասին. վասնզի Մանչէսթրի եւ Լոնտոնի մէջ այժմ տնտեսական տագնապ կը տիրէ եւ իրաց այս վիճակին մէջ բնաւ տրամադրութիւն ու դիւրութիւն չ'երեւար ըստ կարելոյն կարելոր գումար մը ստանալու իրենցմէ: Մինչդեռ դրամի պետքը այժմ է, քաղաքական կացութեան պարտադրած անյետաձգելի ծախուց պատճառաւ:

Ահա թէ ինչու այնքան յոյս դրած ենք Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան եւ Համագգային Ժողովոյ կողմէ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի մօտ կատարուելիք դիմումին վրայ:

Մեր Երմտական Յանձնաժողովը արդէն ձեռնարկած է իր պաշտօնին եւ պետք եղած հրահանգները հետզհետէ կը դրկէ Ամերիկա, ինչպէս ուրիշ գաղութներ, Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան համար: Բայց Պոլսոյ եւ Իզմիրի մասին, ոչ գումարի սահմանում ոչ ալ դիմում կատարելու միտք ունի, այն յոյսով որ եթէ

ներկայ դժնդակ պայմաններուն մէջ կարելի է ռեւէ բան ստանալ այդ երկու գաղութներէն, Ձերդ Սրբազնութիւնը անձնապէս եւ աւելի գիտակցօրէն կ'աշխատի ստանալու եւ մեզի հասցնելու:

Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի հասցէն է

27, Quai d'Orsay, Paris

Անշուշտ ուղղակի իրեն եւ յանձնարարեալ կը դրկէք Ձեր նամակը, պատճենն ալ հաղորդելով Պատուիրակութեանս: Եթէ հարկ ծագի, անձնապէս ալ կը խօսիմ նորէն:

Մնամ որդիական յարգանօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, Չ495-Չ497, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԼԵԼՈՒԱԾ 164

Փարիզ, 23 Դեկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ

Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Կը հաստատեմ ընթացիկ 14 Դեկտեմբեր նամակս, յարակից հեռագրի պատճենով:

Քանի մը օր յետոյ վերստին մասնաւոր հրաւերով, Պ. Ահարոնեանի հետ ընդունուեցանք նախարարապետ Պ. Պրիանի կողմէ եւ այս տեսակցութիւնը առիթ մը եղաւ հերքելու ֆրանսական կառավարութեան մօտ մարմին առնող կասկած մը թէ Կիլիկիոյ մերայնոց խումապային գաղթը արդիւնք է ոչ այնքան ժողովուրդին սարսափին եւ նորէն թուրք ռէժիմին չենթարկուելու տրամադրութեան, այլ՝ արտաքին նպատակաւոր դրդումներու: Պ. Պրիան, հիմնուելով Սուրիայէն իրեն հասած կարգ մը տեղեկագիրներու վրայ, կ'եզրակացնէր թէ խումապային պատճառ տուած են կուսակցական ծայրայեղ գործակալներ, որոնք կը փափաքէին ծանր դէպքեր առաջ բերել Եւրոպայի հանրային կարծիքը գրգռելու եւ արգիլելու համար ֆրանքո-թուրք համաձայնութեան գործադրութիւնն ու Կիլիկիոյ պարպումը:

Այս առթիւ յիշեց նաեւ Պելճիգայէն Կարտինալ Մէրսիէի, եւ ուրիշ կողմերէ եղած միջամտութիւնները, զորս նպատակաւոր թելադրութեանց արդիւնք կը նկատէ:

Բնականաբար փութացինք պարզելու խնդիրը եւ բացատրելու թէ Սուրիայէն իր ստացած տեղեկութիւնները բնաւ չէին համապատասխաներ մեզի հասած լուրերուն: Կիլիկիոյ պարպումը երբ առաջին անգամ խնդիր եղաւ անցեալ Մարտին, այն ատեն ալ ժողովուրդը, ինչպէս Կաթողիկոսը, ինքնաբերաբար փութացին յայտարարել թէ այդ պարագային խմբովին պիտի հեռանան երկրէն, տրամադրութիւն՝ որ կ'արդարանար Մարաշի, Հաննոյ եւ ուրիշ վայրերու վերագրուման միջոցին Քեմալիսթներու կատարած զարհուրելի կոտորածներով: Ըսի թէ անցեալ Մարտի Համաձայնութենէն վերջ Յիշատակագիրներ ներկայացուցինք Քէտ'Օրսէի, որոնց մէջ թելադրած էինք ինչ ինչ նախապատրաստական միջոցներ զորս ձեռք առնել անհրաժեշտ էր, ֆրանսական զօրաց Կիլիկիայէն քաշուելու պարագային: Այդ Յիշատակագիրներով, ինչպէս յայտնի է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, խնդրած էինք նախապէս ձեռք բերել հաստատուն դրական երաշխաւորութիւններ, ի մասնաւորի խառն-ժանտարմըրի մը, ֆրանսական հրամանատարութեան ներքեւ, կառավարական եւ արդարութեան պաշտօնէից լաւագոյն եղանակով ընտրութիւն, ելլն.:

Զօրավար Կուրօ, որուն այդ Յիշատակագիրները հաղորդուած էին Քէ տ'Օրսէի կողմէ, կատարելապէս գործնական գտած էր անոնց պարունակութիւնը եւ յանձնարարած էր նկատողութեան առնել զանոնք Ֆրանքօթուրք Համաձայնութեան վերաքննութեան պահուն:

Դժբախտաբար, Պ. Ֆրանքլէն-Պույետն, ինչպէս անձամբ ըսաւ մեզի, աչքի առջեւ չէր ունեցած ժամանակին պատրաստուած այդ յիշատակագիրները եւ Էնկլիքիի մէջ ստորագրած էր Համաձայնագիր մը, որմէ նոյնիսկ ամենակարեւոր տրամադրութիւններ, ինչպէս խառն-ոստիկանութեան կազմութիւն, եւլն., դուրս թողուած էին:

Այս պարագան յայտնելէ ետք, աւելցուցի թէ նոյն ինքն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, որուն լրջախոհութեան եւ չափաւորութեան մասին տարակոյս չունին ֆրանսական իշխանութիւնները, ընդարձակ տեղեկագրով մը խունակապէս ու գաղթին պատճառ ցոյց տուած էր կնքուած Համաձայնագրին մէջ փոքրամասնութեանց ապահովութեան վերաբերող տրամադրութեանց անբաւականութիւնը, ինչ որ ժողովուրդը մղած է այս կործանարար միջոցին դիմելու եւ տուն, տեղ, գործ, ստացուածք երեսի վրայ ձգելով հեռանալու:

Այնպէս կ'ենթադրեմ թէ յաջողեցանք այդ կասկածը փարատելու, եւ ասոր ապացոյց է այն պաշտօնագիրը զոր ամսոյս 17-ին ուղղեց մեզի, եւ որուն պատճէնը կը ներփակենք: Ի պահանջել հարկին կրնաք տեղուոյ ֆրանսական եւ հայկական մամուլին հաղորդել:¹⁶²

Աւելորդ կը համարիմ երկարօրէն գրելու մեր եւ ֆրանսական կառավարութեան տեսակէտներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութեան մասին: Չի, ինչպէս կը տեսնէք, ամբողջ խնդիրը կը կայանայ Քէմալիսթներուն վրայ վստահութիւն ունենալուն կամ չունենալուն մէջ: Փոքրամասնութեանց վերաբերող այն տրամադրութիւնները, որոնք իբր ապահովութիւն ցոյց կը տրուին մեզի, կրնան կարեւորութիւն մը ունենալ եւրոպական երկիրներու մէջ, որոնց համար նորութիւններ են: Բայց այդ միեւնոյն տրամադրութիւնները Արեւելքի մէջ երկրորդական նշանակութիւն մը միայն կը ստանան, զի անոնցմէ շատ աւելի հիմնաւոր առանձնաշնորհումներ հաստատուած են Պէշաքէտով, Խաթթը Հիւսայուններով, եւլն.: Այն պարագան թէ այս ամէնը անցեալին մէջ չեն կրցեր քրիստոնեայ ժողովուրդները ջարդերէ, յափշտակութիւններէ, կեղեքումներէ զերծ կացուցանել, մինակը կը բաւէ որ քրիստոնեայ հասարակութիւնք չկարենան գոհանալ պարզ խոստումներով եւ ապահով զգալ ինքզինքնին, քանի որ անցեալ զարհուրաւորներու մղձաւանջը, զոր դրական երաշխաւորութեանց պակասը բոլորովին բարբախտ կը դարձնէ, պիտի դառնացնէ իրենց կեանքը, ու գրեթէ անհնար պիտի ըլլայ անդորր ու հանգիստ կենցաղ մը:

Կիլիկիոյ մասին խօսած ատեննիս անդրադարձանք նաեւ Ճեպելը Պէրէքէթի շրջանակին վրայ, վերստին խնդրելով որ այդ կողմերու պարպումը յետաձգուի առայժմ, մինչեւ որ կարելի ըլլայ հիմնական կարգադրութեան մը ենթարկել Արեւելքի խաղաղութեան հարցը: Պ. Պրիան մեն ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ առ այս մեր ցոյց տուած պատճառաբանութիւնները: Ըսի մասնաւորաբար թէ Ճեպելը Պէրէքէթի շրջանակին մէջ այս միջոցիս համախմբուած են տասնեակ հազարաւոր հայեր, որոնք ֆրանսացւոց հեռանալու պարագային կամ խմբովին պիտի գաղթեն Սուրիա եւ բոլորովին պիտի դժուարացնեն Բարձր Բոսիսթրութեան գործը, եւ կամ,

¹⁶² Պրիանի խնդրոյ առարկայ նամակին թարգմանութիւնը ատենին հրատարակած է Փարիզի «Ապագայ» շաբաթաթերթը (24 Դեկտեմբեր 1921, 2): Ջրելու համար հայերու եւ առհասարակ քրիստոնեաներու մօտ Կիլիկիոյ պարպումի որոշումով յառաջացած վախը, որուն թարգմանն եղած էր Ազգային Պատուիրակութիւնը, Պրիան կ'ըսէ. «Մինչդեռ դաշնակիցներու կողմէ պարպուած միւս հողամասերուն մէջ ո՛չ մէկ երաշխաւորութեան պայման չէր դրուած ի նպաստ այս բնակչութեանց, Ֆրանսա ձեռք բերաւ, Էնկլիքիի համաձայնութեան մէկ մասնաւոր յօդուածով, այն պայմանը թէ՛ Կիլիկիոյ փոքրամասնութիւնները պիտի վայելեն միեւնոյն իրաւունքները, որոնք Արեւելքի ուրիշ երկիրներու մէջ ճանչցուած են փոքրամասնութեանց համար...: Ասկէ գատ, պարպուած ամբողջ երկրին համար լիակատար ընդհանուր ներում մը կ'երաշխաւորէ քրիստոնեայ բնակիչները փոխվրէժի բոլոր փորձերուն դէմ»: Կ'աւելցնէ թէ արդէն առաքելութիւն մը դրկուած է Կիլիկիա, որուն անդամները Ատանա, Մերսին, Տէօրթ-Եօլ, Այնթապ եւ Ուրֆա հաստատուելով պիտի հետեւին այդ երաշխաւորութիւններուն գործադրութեան եւ արդէն ձեռք բերած են յաւելեալ երաշխաւորութիւններ, թէ քրիստոնեաները զերծ պիտի մնան զինուորական ծառայութենէ որոշ շրջան մը եւ ենթակայ պիտի չըլլան զինուորական բռնագրաւումներու, եւ թէ Ֆրանքլէն Պույետն յաջողած է ընդունիլ տալ որ քեմալական կառավարութիւնը այդ կողմերուն համար ընտրէ միայն պաշտօնեաներ, որոնք «ապացոյցը տուած են իրենց բարեացակամութեան եւ անկողմնակալութեան»: Պրիան այլ կարգի տեղեկութիւններ եւս հաղորդելէ ետք, կը հասնի նամակի գրութեան բո՛ւն նպատակին. Ֆրանսայի ձեռք առած բոլոր միջոցներուն դիմաց կ'ակնկալէ որ հայերու Կիլիկիայէն արտահոսքը կասեցնելու համար «Ֆրանսայի մէջ գտնուող հայկ. պատուիրակներն ալ իրենց հայրենակիցներուն վրայ գործ պիտի դնեն իրենց ազդեցութիւնը»:

եթէ մնալու ըլլան, հաւանական է որ ընդհարումներ տեղի ունենան անոնց եւ թուրքերուն միջեւ, որոնք երբեք չեն կրնար ներել որ ֆրանսացւոց գործակցեցան իրենց դէմ կոռուելու համար:

Ըստ որում այդ շրջանակը գրաւուած պահելու անհրաժեշտութեան իբր պատճառ ցոյց կու տայինք այն պարագան թէ պէտք էր վերջապէս Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին համար ստեղծել ապաստան մը, ուր կարենար խմբուիլ ու պատսպարուիլ մինչեւ հայոց սեփական Ազգային Տան կազմութիւնը, Պ. Պրիան խօսքը շրջելով ըսաւ որ Լոնտոն մեկնելէ առաջ կը փափաքէր գիտնալ թէ ինչ էր Ազգային Տան կազմութեան մասին հայոց ունեցած ըմբռնումը: Ասոր վրայ, Պ. Ահարոնեան բացատրեց, կարելի մանրամասնութեամբ, այդ խնդրին նկատմամբ ցարդ եղած գործողութիւնները, պնդելով Սեւ Ծովուն վրայ ելք մը ունենալու անհրաժեշտութեան վրայ, առանց որուն կազմուելիք Ազգային Տունը տնտեսական զարգացման եւ հետեւաբար բարգաւաճման միջոցներէ բոլորովին զուրկ պիտի մնար: Ըսինք նաեւ թէ աւելի քան 700,000¹⁶³ հայեր աշխարհի զանազան կողմերը ակնդէտ կը սպասեն այս պահուս այդ Ազգային Տան կազմութեան, իսկոյն հոն փութալու եւ շինարար աշխատութեան սկսելու համար:

Պ. Պրիան խոստացաւ նկատողութեան առնել թէ՛ Կիլիկիոյ եւ թէ՛ Ազգային Տան խնդիրները, յայտնելով թէ այդ մասին պիտի խորհրդակցի իր անմիջական աշխատակիցներուն հետ:

Նոյն օրը, նախապատրաստելու համար այս վերջինները, դարձեալ Քէ տ'Օրսէ զացինք իրենց հետ տեսակցելու եւ անհրաժեշտ տեղեկութիւններն ու յուշագրերը տալու համար:¹⁶⁴

Հետեւեալ օրն ալ զացի Քէ տ'Օրսէի քաղաքական գործոց Տեսուչ Պ. Բէրէթթի տէլա Բօքայի եւ պնդեցի Ամանոսի շրջանակը չպարպելու խնդրին վրայ: Վերջէն իմացայ թէ Քէ տ'Օրսէի կողմէ այդ մասին հրահանգ որկուած է Պ. Փրանքլէն-Պուլետոնի, ըստ այնմ բանակցելու համար Էնկիւրիի կառավարութեան հետ: Այստեղ, նոյնիմաստ դիմումներ ըրինք նաեւ Զօր. Կուրօ-ի մօտ, որ Փարիզ կը գտնուի:

Վստահ ըլլալով որ Պ. Պրիանի եւ Պ. Լօյտ Ճորճի վերջին տեսակցութեան ընթացքին Արեւելքի խնդիրը զբաղման առարկայ չպիտի դառնար, չուզեցի Պ. Ահարոնեանի ընկերանալ ի Լոնտոն: Այսօր, ապահով աղբիւրէ մը իմացանք որ Արեւելեան Խնդիրը իր ընդհանուր կողմերով նկատի պիտի առնուի Գերագոյն Խորհրդոյ յառաջիկայ գումարման մէջ, որ տեղի պիտի ունենայ նախ ի Քան, Յունուար 4-ին, եւ յետոյ ի Փարիզ, հաւանականաբար ատկէ քանի մը օր ետք:

Անշուշտ ստացաք Երեսփոխանական Ժողովոյ Դեկտեմբեր 12-ի նիստին ատենագրութիւնը պարունակող պաշտօնաթերթին օրինակը, զոր առանձին ծրարով դրկեցինք Ձերդ Ամենապատուութեան:

Կը ներփակեմ նաեւ նամակ մը, ուղղեալ առ Պ. Սաֆրաստեան, եւ կը խնդրեմ որ եթէ միջոցներ կան, իրեն հասցնել տար:

Մնամ որդիական յարգանքօր
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2 M170, 2484–2487, *հայերէն ձեռագիր*)

¹⁶³ Բնագրին մէջ անուշադրաբար 700,000 թուանշանին յաջորդած է *հազար* բառը:

¹⁶⁴ Կը թուի թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի Յաւելուած 162-ով ներկայացուած վաւերագրին:

Ամենապատիւ
Տ.Տ. Չաւէն Ս. Արք-Եպիսկոպոս
Բարեխնամ Պատրիարք Ամենայն Հայոց ի Կ. Պոլիս

Սրբազան Տէր,

Յանուն կիլիկեցի գաղթականներուն որկուած վեց հազար ութ հարիւր ֆրանքը ստացայ Աթենական պանքայէ. բաշխումի գործին սկսելու համար կը սպասեմ Ձեր Բ[արձր] Սրբազնութեան հրահանգ-նամակին:

Վերջին մարդահամարի համաձայն, տեղւոյս մէջ ունինք կիլիկեցի թէ նիկոմեդացի 850 հոգի հայ, որուն 573ը կիլիկեցի եւ մնացածը նիկոմեդացի է. կիլիկեցիներէն 230 հոգին իրենց ունեցածովը ապրելու վիճակին մէջ են, իսկ 343 հոգին չքաւոր ու աւուր հացի կարօտ: Նիկոմեդացիները՝ 277 հոգի, գրեթէ ամէնքն ալ կարօտ են, որով ներկայիս ունինք 620 հոգի չքաւոր ու նպաստի կարօտ: Կարօտներէն այր թէ կին հազիւ 40-45 հոգի կրցած են հոս ու հոն տեղաւորել, կիները 3, այրերը 8 ֆրանք օրականով: Ղրկուած գումարէն նիկոմեդացիներն ալ կ'ուզեն բաժին ունենալ. ուրեմն եթէ անոնց ալ բաժին հանուի, 620 հոգիի հազիւ 10-11 ական ֆրանք պիտի իյնայ, եւ այս 2-3 օրուան հացագին է. ամէն պարագայի տակ չպիտի կրնամ գրկել նիկոմեդացիները քանի որ աչքիս առջեւ կը տեսնեմ անոնց ալ կարօտութիւնը ու թշուառութիւնը, յուսալով թէ նպաստի գումար մըն ալ հասցնելու շնորհը պիտի ընէք առաջին առիթով:

Սրբազան Տէր, ինչպէս նախորդ նամակներովս տեղեկագրած էի, Քիոսը գործի, առեւտրի կեդրոն մը չէ. մանաւանդ ներկայիս ամէն գործ դադրած է. ձմեռը անցնելէ վերջ, կը յուսադրեն թէ արտի, այգիի գործերը պիտի առատանան ու գործի մարդոց համար կարելի պիտի ըլլայ գործ հայթայթել: Կառավարութիւնը Նիկոմեդացիներուն յատկացուած նպաստը 3-4 ամիս առաջ դադրեցուցած էր. նոր տարիի առթիւ տասնհինգական ֆրանք տուաւ 15էն վար եւ 60էն վեր տարիք ունեցող նիկոմեդացիներուն: Տեղական իշխանութեան պահանջքին վրայ կիլիկեցիներուն ցանկն ալ ներկայացուցի, կը սպասենք արդիւնքին:

Հայութիւնը վերջին աստիճան խաղաղ ու հանգիստ վիճակի մէջ է. ձայն աղմուկ չկայ. որքան կարելի է կ'աշխատին տգեղութիւններէ զգուշացնել ու օրինակելի կեանք մը ապրիլ. ոեւէ գործի կամ խնդրի համար անհատական դիմումներ չկան. կառավարութիւնը հոգեւոր իշխանութիւն միայն կը ճանչնայ եւ անձնական դիմումներուն կարեւորութիւն չի տար: Վերջերս կազմած են հինգ հոգիէ բաղկացեալ գաղթախնամ յանձնախումբ մը, որոնց հետ խորհրդակցաբար կը կարգադրենք գաղթականներու գործերը ու կը խորհինք հանգիստը:

Իզմիրի առաջնորդարանէն նիկոմեդացիներուն խոստացուած նպաստը տակաւին չհասաւ, եւ ո՛չ ալ եկեղեցական զգեստը ու ծածկոցներու *պակաժը*: Ուստի, Սրբազան Տէր, յանուն վեց հարիւր քսան հոգի հայ կարօտեալներու թախանձագին կը խնդրեմ որ որկուած գումարէն զատ երկրորդ նպաստով մը հանիք փրկել տառապակոծ հայ խլեակները ուշակորոյս, որոնք սաստկաշունչ ցուրտին կուրծք կու տան, ապրելու եւ լաւագոյն օրեր տեսնելու յոյսով առցուն:¹⁶⁶

Յուսալից սպասելով Ձեր Սրբազնութեան փրկարար կարգադրութեան, համբուրիւ Ս. Աջոյդ մնամ ծառայաբար՝

Եփրեմ Վրդ. Տոհմունի

Յ.Գ. Ներեցէ՛ք Սրբազան Տէր. եթէ կարելի է 4-5 հատ ալ օրացոյց որկելու շնորհը կը սպասեմ:

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ MD901, L867, *հայերէն ձեռագիր*)

¹⁶⁵ Բնագրին մէջ՝ 922-1-28:

¹⁶⁶ Մատիտով աւելցուած է «500 տալ» արձանագրութիւնը:

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 166

Փարիզ, 31 Դեկտեմբեր 1921

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ներփակ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան կը դրկեմ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի 30 Դեկտեմբեր թուակիր մէկ նամակը, յարակից 50,000 ֆր.ի չէքով մը, որուն մասին գրած էի նախապէս:

Որքան ալ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան մտադրութիւն կը յայտնէ Նիդ Իպթի դրկել միւս 50,000 ֆր.ը, իրեն գրեցի այսօր որ լուազոյն պիտի ըլլայ Հայաստանի Սովետոց օգնութեան յատկացուած գումարները կեդրոնացնել Պատրիարքարանի մօտ: Այս առթիւ իրեն դրկեցի պատճենը Պ. Սաֆրաստեանի վերջին հեռագրին, որուն մէջ համանման թելադրութիւն մը եղած էր:

Օգտուելով ներկայ առիթէն, կը խնդրեմ որ ընդունիք, Ամենապատիւ Ս. Հայր, իմ եւ Պատուիրակութեան ընկերակիցներուս սրտագին մաղթանքները նոր տարւոյ եւ տօնական օրերու առթիւ, եւ հաճիք մեր նոյնքան սրտագին բարեմաղթութեանց թարգմանը ըլլալ նաեւ միւս Բարձրաշնորհի հոգեւոր Պետերուն եւ Համագայինի Պատուարժան անդամոց մօտ:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Ներփակ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան կը դրկեմ նաեւ Պ. Պրիանի կողմէ Պատուիրակութեանս ուղղուած վերջին նամակին եւ Ձեր հեռագրին վրայ մեր կողմէ Պ. Կունարիսի մօտ կատարուած դիմումին տրուած նպաստաւոր պատասխանին պատճենները: Ի մօտոյ կը գրեմ օրուան իրադարձութեանց մասին:

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000-2, 2501, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՅՈՐԴՆԵՐ

Ա.

Փարիզ, 18 Դեկտեմբեր 1921

Ձերդ Գերազանցութիւն եւ սիրելի Բարեկամ,

Մեր երէկի խօսակցութեան հետեւողութեամբ, կը խնդրեմ որ բարի ըլլաք ներփակ նամակը առաքել Նորին Ամենապատուութիւն Պատրիարքին, եւ մինչ կը սպասեմ ձեր ձեռքը սեղմելու, խնդրեմ ընդունեցէք, Ձերդ Գերազանցութիւն եւ սիրելի Բարեկամ, իմ ամենաանձնուէր զգացումներուն երաշխիքը:

Գ. Կիւլպէնկեան

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000-2, 2502, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

Բ.

Նորին Գերագանցություն Նորատունկեան
Նախագահ Հայկական Պատուիրակութեան Փարիզ
9, Rue Boccador

Ձեր հեռագիրը փոխանցեցի Աթենք նախարարին, յանձնարարելով կարելի եղած չափով գործադրութիւնը
պայմաններու թելադրած բոլոր միջոցներուն:

ԿՈՒՆԱՐԻՍ

Լոնտոն, 25 Դեկտեմբեր 1921

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000-2, 2503, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

* * *

Գ.

Փարիզ, 28 Դեկտեմբեր 1921

Պարոն ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ
Նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան

Տէր Նախագահ,

Ամսոյս 25ին հաճած էիք ինձ հաղորդել Գահիրէի հայոց մէկ հեռագիրը, որով կը ծանուցուէր թէ՝ բազմաթիւ
հայեր Մերսինի մէջ կը սպասեն շոգենաւի: Կ'աւելցնէիք թէ ասոնց մէջէն շատեր դրամ չունին իրենց
փոխադրութեան ծախքը վճարելու համար:

Պատիւ ունիմ ձեզ տեղեկացնելու թէ՝ Պէյրութի մեր բարձր քովիսէրին մէկ հեռագրին համաձայն, այս
նպատակով վարձուած շոգենաւեր ճամբայ հանուած են, ապահովելու համար ձեր հայրենակիցներուն փոխա-
դրութիւնը ֆրանս. զինուորներու մեկնումէն առաջ:

Իւրաքանչիւր ճամբորդի համար նշանակուած 60 ֆրանքի գումարը հեռի է փոխադրութեան ծախքը զոցել
էւ չեմ կասկածիր որ հարկ եղած ատեն կամ ստիպողական պարագայի մը մէջ ձրիօրէն փոխադրութիւն ալ
արտօնուի:

Միւս կողմէն ֆրանս. իշխանութիւնները հրահանգ ստացած են Սուրիոյ մէջ փոխադրութիւնը դիւրացնելու
այն որբերուն, զորս Հ.Բ.Ը. Միութիւնը հաւաքած է եւ մեծցուցած:

Անոնց հրահանգ տրուած է նոյնպէս որ, Այնթապի եւ Զիլիսի ձեր հայրենակիցներուն մեկնումին համար
դիւրութիւններ տան, սակայն այս երկու քաղաքները, ուժերուն կողմէ պարպուելիք քաղաքներուն վերջինները
ըլլալով (Այնթապի պարպումը կատարուելու վրայ է, իսկ Զիլիսինը պիտի կատարուի ամսոյս 30ին)՝ կարելի է
ենթադրել թէ ֆրանս. իշխանութիւնները ապահոված են անոնց մեկնումը եւ նախապէս պարպուած
քաղաքներէն եկող հայոց աջակցութիւն ընձեռած են:

Ասկէ զատ պիտի հոգ տանիմ որ ձեզ հաղորդուին ինձ հասնելիք բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք կը
վերաբերին այն պայմաններուն, որոնց մէջ պիտի վերջանայ այս պարպումը:

Ընդունեցէք, Տէր Նախագահ, խորին մեծարանացս հաւաստիքը:

ՊՐԻԱՆ

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000-2, 2504–2505, *ֆրանսերէն մեքենագիր*, թարգմանութիւնը՝ Փարիզի
«Ապագայ» շարադրութիւնի 7 Յունուար 1922-ի համարէն)

* * *

Գ.

ՊԱՏՃԷՆ

Անթուակիր

Հանգեք Նուպարին հաղորդել հետևեալը: Սուր նեղութիւն Թիֆլիս: Մնունդի պակասութիւն: Սովը կանխելու համար, Հայաստանը գիւղացիներուն զարնանացանի համար Փետրուարի կէսէն առաջ պէտք է տրամադրէ 600,000 ֆունտ հացահատիկ 150,000 Սթերլին արժէքով: Հետեւաբար, կ'առաջարկեմ որ յանձնաժողովը դրամական միջոցները կեդրոնացնէ Պատրիարքարան: Սաֆրաստեան

(ստորագրութիւն) Թահթանեան

(ՊՏԴ, տուի 8, թղթապանակ MD2000-2, 2506, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 167

Փարիզ, 4 Յունուար 1922

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Անշուշտ ստացաք Դեկտեմբեր 31 թուակիր նամակս եւ ներփակ 50,000 ֆր.ի չէքը, զոր Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան որկած էր Ձերդ Ամենապատուութեան, յատկացուելու համար Կիլիկիոյ որբերուն եւ գաղթականներուն:

Այս առթիւ Ձեր ուշադրութեան կը ներկայացնեմ Կիպրոս գտնուող գաղթականներու վիճակը, զոր շատ օգնութեան կարօտ կը նկատէ Սարաճեան Եպիսկոպոս: Պատուիրակութիւնս, որ իր ընթացիկ ծախուց համար կը նեղուի, հազիւ կրցաւ 5000 ֆրանքի գումար մը որկել Սարաճեան Եպիսկոպոսի, այն ալ միայն հեռագրի ծախուց համար: Բայց կարօտութիւնը շատ մեծ ըլլալու է: Տեղական ազգային իշխանութիւնք յաջողած են մօտաւորապէս 3000 գաղթական ընդունիլ տալ Կիպրոս, երաշխաւոր ըլլալով կառավարութեան առջեւ թէ անոնք բեռ չպիտի դառնան: Երկրին օրինաց համեմատ, իւրաքանչիւր գաղթականէ պարտաւորիչ 2 Սթերլինի եւ 4 Ծիլինի տուրք մը կը զանձուի քարանթինայի անունով, որովհետեւ գաղթականները ստիպուած են եղեր 21 օր քարանթինա մնալ:

Սարաճեան Եպիսկոպոս, Դեկտեմբեր 10-ին 270 եւ Դեկտ. 12-ին 135 նոր հայեր ալ յաջողեր է ընդունիլ տալ Կիպրոս, միշտ երաշխաւոր ըլլալով թէ անոնք տեղական կառավարութեան վրայ բեռ չպիտի ըլլան, թէեւ ոչ մէկ գումար կը գտնուի մօտը:

Նոյն 50,000 ֆր.ի գումարէն կարելուք մաս մըն ալ պատշաճ պիտի ըլլար որկել Պէրլուի մեր ներկայացուցչին, Տորթ. Մելգոնեանի, որ շատ օգտակար գործունէութիւն մը կը կատարէ այնտեղ, եւ որուն ձեռքը դրամը անհրաժեշտ է այս միջոցիս, ուր Սուրիա կը համախմբուին ոչ միայն գաղթականները, այլ նաեւ որբերը: Կը յուսանք որ մասնաւորաբար այս վերջիններուն հոգատարութիւնը կարելի պիտի ըլլայ Սուրիոյ Բարձր

Քօմիսերութեան պիտոճէին վրայ բարդել, պայմանաւ որ մեր ծախքով կարենանք շէնք ճարել Լիբանան, ուր պիտի կեդրոնացունին որբերը:

Ուրախ եմ ծանուցանելու որ Սուրիոյ Բարձր-Քօմիսերութիւնը հաճեր է իսլամական շրջանակներու մէջ, զոր օրինակ Դամասկոս, Հալէպ, Լաթաքիա եւլն. չհամախմբել մեծ թուով կիլիկեցի գաղթականներ, այլ՝ Լիբանան: Առ այս դիմում կատարուած ըլլալով Լիբանանի Մարօնիթ Պատրիարքին, որ մեծ ազդեցութիւն կը վայելէ նոյն երկրին մէջ, եւ Լիբանանի Քօմիթէին, երկուքն ալ սիրով ընդունել են եղած առաջարկութիւնը եւ նոյնիսկ իրենց կողմէ Բարձր Քօմիսերութեան դիմելով, փափաք յայտնել են որ օր առաջ դիւրացուի հայոց Լիբանան ժամանումը: Համագգային Ժողովոյ եւ Հոգեւոր Պետերութեան կողմէ շնորհակալութեան պատշաճ գիր մը, ուղղուած Մարօնիթ Պատրիարքին եւ Լիբանանի Քօմիթէին, տարակոյս չկայ թէ մեծապէս օգտակար պիտի դառնար ներկայ թուականին, եւ վառ պիտի պահէր մեր տարաբախտ գաղթականներուն ընծայուած այս համակրութիւնը: Քօմիթէին անդամները, որոնք Լիբանանի կարեւոր անձնաւորութիւններն են, խոստացել են գործ եւ աշխատութիւն հայթայթել գաղթականներուն:

Լիբանան, ուր արդէն բաւական հայեր ապաստանած էին տարագրութեան ընթացքին, եւ կրցան լաւ պայմաններով կենակցիլ բնիկ ժողովուրդին հետ, շատ գեղեցիկ գիւղեր ունի, որոնք մեծ մասամբ անմարդացած էին 1916-ի սովին պատճառաւ: Մեր գաղթականները շուտով պիտի կրնան ծաղկեցնել այդ լքուած օճախները, սպասելով նպաստաւոր դէպքերու: Մնաց որ գաղթականներէն անոնք որոնք արհեստի տէր են եւ չեն կրնար մնալ գիւղերու մէջ, ազատ պիտի ըլլան Սուրիոյ ուրիշ ունէ մէկ կեդրոնը երթալու եւ իրենց արհեստը ի գործ դնելու: Ըստ այսմ, 4000 գաղթականներ պիտի երթան Դամասկոս եւ ուրիշ 4000 ալ Լաթաքիա: Իսկ մնացեալները պիտի համախմբուին Լիբանան:

Կ'իմանանք որ Մէրսին խոնուած գաղթականներու տեղափոխութիւնը կը կատարուի հետզհետէ: Առժամեայ Քէւք մը հաստատուել է Պէյրութի մօտերը, Ճիւնիի ծովափը, որ շատ առողջ կլիմայ մը ունի: Ուրիշ Քէւք մըն ալ պիտի հաստատուի Ճիպէյլ¹⁶⁷: Ուրախառիթ բան մըն է որ գաղթականներու տեղափոխութեան համար Սուրիոյ Բարձր Քօմիսերութեան կողմէ պաշտօնեայ նշանակուել է հրամանատար Հապէր, զոր վերջերս առիթ ունեցանք տեսնելու Փարիզ, եւ որ մեր վրայ լաւ տպաւորութիւն գործեց: Հրամանատարը արդէն ծանօթ է մերայնոց, որովհետեւ երկար պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է Կիլիկիա:

Իսկ որբերու տեղափոխութեան գործն ալ լրացնելու համար մեր ներկայացուցիչը այս միջոցիս կ'աշխատի բնակավայրի խնդրով: Անտոնեան Միաբանութեան վանահայրը նամակով մը խոստացել է որբերուն համար տրամադրել Պէյթ-Քաշպօ-ի վանքը, որ Պէյրութէն 20 քիլոմէթր հեռու, Ճիւնիի շրջակաները կը գտնուի. շատ օդասուն տեղ մը՝ ուր թեթեւ նորոգութիւններով կարելի պիտի ըլլայ պատսպարել 1000-ի մօտ որբեր:

Գերագոյն Խորհրդոյ գումարման առթիւ Պօղոս Նուպար փաշայի առաջարկեցի Քան երթալ առանձինն, կամ եթէ պէտք տեսնէ, ինձ հետ միասին, ըստ որում կրնար ըլլալ որ Արեւելքի Խնդիրն ալ անակնկալ կերպով նկատողութեան առնուէր խորհրդակցութեանց ընթացքին: Փաշան սակայն, յայտնելով թէ առողջական վիճակը չի ներեր այս տեսակ տեղափոխութիւնը, չկրցաւ ընդունիլ մեր առաջարկը:

Պատուիրակութիւնս մասնաւոր Յիշատակագիր մը ներկայացնել որոշած էր Գեր. Խորհուրդին, մեր ազգային պահանջմանց մասին, բայց վերահասու ըլլալով Ձեր Ամենապատուութեան 26 Դեկտեմբեր գրոյն, որով կը ծանուցանէք թէ մտադիր էք Ձեր կողմէ ալ գիր մը պատրաստել, եւ գիտնալով որ Հայ Հանրապետութեան նախորդ Պատուիրակութիւնն ալ ունի աշխատութիւն մը այս մասին, կանգ առնելու պէտք կը տեսնէ, չի ապաճեւելու համար մեր դիմումները: Արդէն Պ. Լօյտ Ճորճի խնդրանաց վրայ Պրիթիշ-Արմէնիա Ընկերակցութիւնը իր հայեացքը պարզած է ամփոփ կերպով Յիշատակագրի մը մէջ, որուն անգլերէն պատճենը եւ ֆրանսերէն ափ լայնի կատարուած թարգմանութիւնը ներփակեալ կը գտնէք: Պարունակութիւնը գնահատելի է եւ *զրեթէ* ամբողջովին համաձայն ազգային ըղձանաց:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Վերագրեալ 26 Դեկտ.ի նամակը որ այսօր ստանալու պատիւն ունեցայ, կ'իմացնէ թէ Կիպրոսի գաղթականները բաղդատմամբ այլոց նուազ պէտք ունին նիւթական օգնութեան: Ուրեմն կը հաճիք ըստ այնմ

¹⁶⁷ Բնագրին մէջ՝ *Ճէպպայիլ*:

տնօրինել բաժանումը նպաստին:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2 M170, 2651–2653, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 168

[Պէյրուօ, 5 Յունուար 1922]

Ատանայի, Տարսոնի, Տէօրթ-Եօլի եւ Ճէպլի Պէրէքէթի ամբողջ հայութիւնը գաղթեց: Ատանա մնացող հայերու թիւ 50–60 հոգի հազիւ պէտք է հաշուել, Մերսին՝ 18–20 հոգի, մինչդեռ Տէօրթ-Եօլ եւ Ճէպլի Պէրէքէթ մէկ հատ հայ չէ մնացած:

Գալով Այնթապի եւ Քիլիսի հայութեան՝ արտագաղթը կը շարունակէ կարելի եղած միջոցներով: Այնթապը պարպուած է գրեթէ իր բարեկեցիկ տարրէն, քաղաք կը մնան 5000ի չափ հայութիւն, որոնք նիւթական միջոց չունին գաղթելու համար: Ֆրանս. կառավարութիւնն ալ միջոցներ չէ տրամադրած այդ շրջանին, որով չեն կրցած շուտով գաղթել, թէեւ երբեք յօժարութեամբ մնալու տրամադիր չեն:

Գալով Մերսին գտնուած հայերու փոխադրութեան խնդրին, ֆրանս. շոգենաւային ընկերութիւն մը զանոնք Սուրիա փոխադրեց, դրամով եւ ոչ թէ՛ ձրի, ինչպէս կ'ըսուի: Բւրաքանչիւր ճամբորդ Մերսինէն Պէյրուօի համար վճարեց 855 դր.: Շոգենաւերն ալ արտակարգ խնդողուած էին:

Սուրիա հասնելէ յետոյ գաղթականները կը լքուին իրենց վիճակին: Ֆրանս. կառավարութիւնը տրամադիր չէ գաղթականներու ապրուստը հոգալու: Նոյնիսկ Դամասկոս գացողներու շոգեկառքի վարձքի գեղջ մը չեն ըներ: Միայն քանի մը մասնաւոր կառախումբեր ճամբայ հանեցին սակագինին համաձայն վճարում առնելով ճամբորդներէն եւ գոյքերու փոխադրութիւնը ձրի կատարեցին, նկատելով որ ճամբորդները Գ. կարգով գին կը վճարէին եւ fourgon-ներու մէջ կը թխմուէին իրենց գոյքերով միասին:

Գաղթականները տեղաւորելու համար ոեւէ կազմակերպութիւն գոյութիւն չունի: Սուրիա հասնող հայ գաղթականներու թիւը մօտաւորապէս 13–14 հազար ըլլալու է: Այնթապի եւ Քիլիսի շրջանին գաղթականները այս թիւին մէջ չեն:

Գալով որբերու, Բարեգործականի Մերսին[ի] որբերը փոխադրուեցան հոս եւ հոսկէ ալ Լիբանան Չմմար վանքին մօտ Աշխուտ անուն գիւղ մը: Տէօրթ-Եօլի որբերն ալ կը սպասուին այսօր կամ վաղը եւ պիտի փոխադրուին հոս: Բարեգործականի որբերը մօտաւորապէս 700 են, որոնց իզական սեռը պիտի տեղաւորուի Աշխուտ գիւղը դպրոցի համար շինուած շէնք մը եւ մանչերն ալ Չմմարի վանքի ընծայարանը: Չմմարի Միաբանութիւնը որբերը ընդունեց մեծ խանդավառութեամբ եւ զգուանօք:

* Ֆրանսական կառավարութիւնը Ատանայի մէջ գօմիսիօն մը հաստատած էր ասկէ 4–5 ամիս առաջ, զինադադարէն յետոյ ֆրանս. գրաւման միջոցին եղած վնասները գնահատելու համար: Այս յանձնաժողովը կը գործէր մինչեւ վերջին ֆրանքօ-թուրք համաձայնութիւնը եւ հազիւ կրցաւ նկատի առնել դիմում կատարողներու դիմումներուն մէկ մասը:

* Ատանայի ներկայ կացութեան մասին Պէյրուօ հասած ճամբորդներ տուած են սա տեղեկութիւնները: Քենալական կառավարութիւնը երբ Ատանա եկաւ, շատ տկար եւ թոյլ ոգի մը ցոյց տուաւ, զի դրամ չունի, կազմակերպութիւն չունի: Ատանայի կացութիւնը շատ տխուր է: Քենալական զօրքերու եւ ժանտարմաներու հագուստներն իսկ ֆրանսացիները տուած են, որպէսզի փայլուն կերպով Կիլիկիա մտնեն, բայց ժողովուրդը այս բոլորը գիտէ արդէն: 8–900 ժանտարմա եւ մէկ վաշտ (թապուր) զինուոր միայն բերած են Ատանա: Բոլոր պաշտօնեաները փոխուած են, նոյնիսկ բարապանները ու դռնապանները, այնպէս որ դժգոհութիւն երեւան եկած է այն պաշտօնեաներուն մէջ, որոնք իրենց պաշտօններէն զրկուած են: Կ'ենթադրուի նոյնիսկ թէ հակաքենալական շարժում մը պիտի սկսի Ատանա եւ շրջակաները:

Ատանայի տնտեսական վիճակը տակնուվրայ եղած է բոլորովին, ո՛չ արհեստաւոր կայ, ո՛չ վաճառական. քաղաքը լեցուներ է քիւրտ եւ թուրք գաղթականներով, որոնք մինչեւ իրիկուն կը մուրան փողոցներուն մէջ: Այս կացութիւնը չի կրնար շարունակել այսպէս: Այս է գաղափարը նաեւ Ատանայի կուսակալի փոխանորդ Ապտուրահման պէյի, որը հիմա Պէյրութ կը գտնուի, փախստական՝ Քեմալականաց վրէժխնդրութենէն խոյս տալով:

Այնթապի միւթեսարըֆն ալ Պէյրութ է եւ շատ գէշ կը խօսի Քեմալականաց մասին:

[Պզտիկեան]

(ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ L-Իս-MD9000, L693–L695, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 169

Կոստանդնուպոլիս, 8 Յունուարի 1922

Նորին Ամենապատուութեան
Տէր Չաւէն Արքեպիսկոպոսի
Պատրիարքի Հայոց
Աստ

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Կը փութամ աստ ի ներքոյ արտագրել մի հեռագիր գոր այս պահուս ստացայ Պ. Իսաթիսեանից:

Venons de recevoir de Gerard New-York dépêche suivante: «Hoover m'informe qu'il a chargé Haskell envoyer enquêteurs Arménie Russe, afin déterminer étendue besoins. Provisions actuellement en route pour Novorossisk seront dirigées en conséquence.»¹⁶⁸

Ասկէ առաջ ստացել էի մեր Փարիզի պատուիրակութիւնից Ամերիկեան Քոնկրէի մի որոշումը, որի պատճենն ալ կը կցեմ ներկայիս:

Ինչպէս կը տեսնէք, Սրբազան Հայր, Ռուսաստանի սովետների օգնելու գործի առթիւ, Ամերիկեան կառավարութիւնը նկատի է առնում եւ մեր ժողովրդի կարիքները:

Մնամ ամենախորին յարգանքք եւ ակնածանօք Ձերդ Սրբազնութեան խոնարհ ծառայ,

Ֆ. Թահթանեան

Պատնէն

67th Congress

1st Session

H.J. Res. 218

To the House of Representatives

November 2, 1921

Mr. Kahn introduced the following joint resolution, which was referred to the Committee on Military Affairs and ordered to be printed.

¹⁶⁸ Այս պահուս Նիւ Եորք[էն] Ճերարտէ ստացանք հետեւեալ հեռագիրը. «Հուլիսը ինծի տեղեկացուց թէ Հասթէին հրահանգած է քննիչներ դրկել Ռուսական Հայաստան՝ որոշելու կարօտութեանց տարողութիւնը: Ներկայիս դէպի Նովորոսիյսք ճամբայ ելած պարէնը պիտի յանձանձուի ըստ այնմ»:

Joint Resolution

Authorizing the Secretary of War to turn over to Herbert Hoover, Secretary of Commerce, certain medical and hospital supplies for distribution to children of the Volga Basin and Russian Armenia.

Resolved by the Senate and House of Representatives of the United States of America in Congress assembled, that the Secretary of War [be], and he is hereby, authorized and impowered to donate medical and hospital supplies, including reclaimed blankets, from the surplus war stocks of the United States army, the cost value of which shall not exceed 4,000,000 Dollars, said medical and hospital supplies shall be turned over to Secretary Herbert Hoover, of the Department of Commerce, who shall donate them, at his discretion, to such American relief organizations as are engaged in the distribution of supplies for relief to children in the Volga Basin and in Russian Armenia.¹⁶⁹

(ԴՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ891–Թ892, *հայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒՎԾ 170

Փարիզ, 19 Յունուար 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Քաննէն դարձիս, որքան ալ անհանգիստ եւ անկողնոյ մէջ, կը փութամ գրել օրուան քաղաքական իրադարձութեանց մասին, որովհետեւ տենդագին աշխատութեան շրջան մը բացուած է մեր առջեւ, եւ ժամանակը սուղ

¹⁶⁹ Ահաւասիկ թարգմանութիւնը բանաձեւ-որոշումին.-

67-րդ Քոնկրէս

Ա. Նստաշրջան

Ներկայացուցչական Տան Միացեալ բանաձեւ 218

Ներկայացուցչական Տուն

2 Նոյեմբեր 1921

Պր. Քան ներկայացուց հետեւեալ միացեալ բանաձեւը, որ յղուեցաւ Ռազմական Գործերու Յանձնաժողովին և հրահանգուեցաւ անոր տպագրումը:

Միացեալ Բանաձեւ

Պատերազմական Նախարարը կը լիազօրուի Առեւտուրի Նախարար Հրապարակ Հոլլըրի փոխանցել որոշակի բժշկական եւ հիւանդանոցային պաշարներ՝ բաշխուելու Վոլկայի աւազանի եւ Ռուսական Հայաստանի երախաներուն:

Որոշուած է Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտին եւ Ներկայացուցչական Տան կողմէ գումարուած նիստին մէջ, թէ Պատերազմական Նախարարը այսու լիազօրուած եւ իրաւասու է նուիրելու Միացեալ Նահանգներու բանակին պատերազմական պաշարներէն բժշկական եւ հիւանդանոցային պաշարներ, ներառեալ վերադարձուած ծածկոցներ, որոնց գնային արժէքը պէտք չէ գերազանցէ 4,000,000 տոլարը, [եւ] նշեալ բժշկական եւ հիւանդանոցային պաշարները պիտի փոխանցուին Առեւտուրի Նախարարութենէն Նախարար Հրապարակ Հոլլըրի, որ զանոնք իր հայեցողութեամբ պէտք է նուիրէ այնպիսի ամերիկեան նպաստամատոյց կազմակերպութիւններու, որոնք կը զբաղին նպաստի համար պաշարները բաշխելով երախաներու՝ Վոլկայի Աւազանին եւ Ռուսական Հայաստանի մէջ:

է այնքան որ ստիպուած ենք առ ոչինչ գրել նոյնիսկ մեր սեփական առողջութեան պահանջները:¹⁷⁰

Ինչպէս յայտնի է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, Քաննի մէջ Գերագոյն Խորհուրդը չկրցաւ զբաղիլ իր օրակարգին վրայ գտնուած բոլոր խնդիրներով, այլ որոշեց Ճենսփայի համաշխարհային գումարումը, որուն պիտի մասնակցին նաեւ Ռուսիա եւ մինչեւ այսօր Գեր. Խորհուրդին գումարումներէն դուրս թողուած ուրիշ ազգեր, եւ յետոյ, խորհրդակցութեան առարկայ ըրաւ պատերազմական փոխարինութեանց համար գերմանական վճարմանց հարցը:

Պ. Պրիանի անկումը, որ պատճառ դարձաւ Գերագոյն Խորհուրդին աշխատութեանց ընդհատման, իշխանութեան գլուխ բերաւ Հանրապետութեան նախորդ նախագահ Պ. Բուանքարէն: Դատելով այն տպաւորութենէն զոր կրած¹⁷¹ ենք ասկէ առաջ իրեն հետ մեր ունեցած տեսակցութիւններէն, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ պարպումին առթիւ մեր կողմէ իր մօտ կատարուած դիմումներուն ցոյց տուած համակրութենէն, կը մղուինք ենթադրելու թէ ընդհանուր Հայկական Խնդրին եւ Կիլիկիոյ մերայնոց մասին աւելի բարեացակամ ընթացքի մէջ կրնայ մտնել Ֆրանսայի քաղաքականութիւնը, Պ. Բուանքարէի օրով:

Պ. Բուանքարէ առաջին վայրկեանին իսկ պէտք տեսաւ յայտարարելու թէ օրուան խնդիրներու կարգադրութեան մասին իր նախորդներուն ուղղութեան չպիտի հետեւի: Գերագոյն Խորհուրդներու հապճեպ, յանապա հարեւանցի աշխատութեանց ու կարգադրութեանց փոխարէն կ'ուզէ հաստատել նախկին դիւանագիտական մեթոտները, որոնք թէեւ երբեմն յամրընթաց, բայց աւելի խորունկ ու բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն մը եւ աւելի հիմնական կարգադրութիւններ անհրաժեշտ կը դարձնեն:

Մենք ալ մեր գործունէութիւնը ձեւելով այդ նոր ուղղութեան վրայ, պէտք է շարունակենք մեր ազգային դատին հետապնդութիւնը: Նոր մարդիկ պիտի գտնենք մեր դէմը, որոնցմէ ոմանք՝ բոլորովին անգիտակ մեր խնդրին անցեալ իրադարձութեանց: Հետեւաբար, կը պատրաստենք նոր յիշատակագիր մը որ իր մէջ խտացնէ համադրական պատկերը Հայկական Հարցին բոլոր հիմնական կէտերուն, որոնցմէ գլխաւորներն են,

1.- Թէ որքան Հայեր պատրաստ են այսօր աշխարհի զանազան կողմերէն Հայաստան երթալու, երբ իրենց Ազգային Տունը կազմուի:

2.- Թէ նախագահ Ուիլսոնի գծած սահմանները որոնք գրեթէ *կէսն* են Վանայ, Պիթիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի վիլայէթներուն, չափազանցութիւն չեն բաղդատմամբ երկրին լեռնային դիրքին եւ ընդհանուր ժողովուրդներու թուական համեմատութեան:

3.- Թէ թուրքերու մէկ մասին ընդդիմութիւնը պէտք չէ օրինական հիման մը ոյժը ստանայ հանդէպ մեր ազգային իրաւանց, Դաշնակից պետութեանց հանդիսաւոր յանձնառութեան եւ համաշխարհային զգացման որ միշտ պաշտպան կանգնած է Հայոց ազատագրութեան հարցին:

4.- Թէ դրամական օժանդակութիւն անհրաժեշտ է Ազգային Տունը կազմելու համար:

5.- Թէ Հայոց փափաքն է որ այդ Ազգ. Տունը կազմակերպուի կա՛մ Ազգերու Ընկերակցութեան եւ կա՛մ Հոգատար պետութեան մը միջոցաւ:

6.- Թէ ինչ փոփոխութիւններ պէտք է մտցուն Սէվրի Դաշնագրին մէջ Հայկական Հարցին բարւոք լուծման համար:

7.- Կիլիկիոյ եւ Ամանոսի շրջանի խնդիրները:

8.- Թուրքիոյ մէջ քրիստոնէայ հասարակութեանց իրաւանց եւ ապահովութեան խնդիրները:

Այս վերջին խնդրին մէջ կը մտնէ նաեւ Պատրիարքարանի եւ կրօնական հաստատութեանց առանձնաշնորհմանց հարցը:

Փոխարինութեանց խնդիրը կը մտնէ 4րդ կէտին մէջ, եւ զինուորագրութեան խնդիրը, որու մասին գրած էիք

¹⁷⁰ Իր 19 Յունուար թուակիր նամակով, ուղղեալ Չաւէն Պատրիարքի, Արամ Անտոնեան թուարկելէ ետք ցանկը Նորատունկեանի յանձնարարութեամբ ծրարուած փաստաթուղթերու, ձեռագիր յետ գրութեամբ մը կը նշէ. «Վսեմ. Նորատունկեան էֆէնտին Քաննէն դառնալէն ի վեր հիւսանդ է, պառկած *grippe*-էն: Երէկ, առջի օր, բժիշկները արգիլած էին մարդ ընդունիլ: Ոչինչ վտանգաւոր, եւ արդէն իսկ ապաքինման ճամբու մէջ: ... ինչպէս սովորութիւնն է, նոյնիսկ հիւանդի անկողնէն կը հսկէ օրուան գործողութեանց վրայ» (ՊՏԴ, տու. փ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-Յ, 2329):

¹⁷¹ Բնագրին մէջ՝ *կրցած*:

Ձեր Յունուար 5-ի նամակով, 8-րդ կետին մէջ: Իսկ այս երկու կետերը մէկանց կը մտնեն նաեւ 6-րդ կետին մէջ, որ Սէվրի Դաշնագրին վերաքննութեան կը պատկանի:

Ասոնցմէ դուրս մնացող կետերէն կը յիշեմ պատերազմի առթիւ տեղի ունեցած խժոժութեանց ղեկավարներուն պատասխանատուութեան խնդիրը, որու նկատմամբ ինձ կը թուի թէ լաւագոյն է անաղմուկ կերպով հետեւիլ ընդհանուր եւրոպական քաղաքականութեան ու բերանացի խօսիլ քան գրաւոր, որպէսզի հետեւանքները չճնշեն մեր ազգակիցներուն վրայ:

Վերոյիշեալ կետերը մշակելու վրայ ենք այս միջոցիս, եւ անմիջապէս որ պատրաստուին, պատճենները կը հասցնենք Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան:

Ըստ այսմ, կարելի չէ նոյնութեամբ ներկայացնել Պատկ. Համազգային Ժողովոյ յիշատակագիրը, որ ինքնին խնամով պատրաստուած աշխատութեան մը հանգամանքը ունի եւ գոր սակայն պէտք պիտի ըլլայ հիմնովին փոխել, պատշաճեցնելու համար ներկայ քաղաքական պայմանաց:

Այս առթիւ, *մտերմաբար* տեղեկութիւն կու տամ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան թէ ձեռք առնուած միջոցներուն հետեւանօք Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ մէջ խորհրդարանական ազդեցիկ անձնաւորութիւններ կը շարունակեն ստորագրել մասնաւոր կոչեր ի նպաստ Հայկական Դատին, եւ թէ այդ կոչերը պիտի մատուցուին իրենց Արտաքին Գործոց նախարարներուն, երբ այս վերջինները ճամբայ ելլեն մասնակցելու համար այն գումարման, որուն մէջ պիտի վճռուի Արեւելեան Հարցը: Հաւանական է որ համանման կոչեր ստորագրուին նաեւ Պելճիքայի եւ Անգլիոյ մէջ:

Ժընեւի մէջ, Ազգերու Ընկերակցութեան Գործադիր Խորհուրդին գործողութեանց մասին երկար չեմ գրեր, քանի որ պաշտօնագիրները, զորս առանձին յանձնարարեալ ծրարով կը դրկեմ Պատրիարքարանի հասցեով, յիսկատար գաղափար մը կու տան անոնց նկատմամբ: Մեր Պատուիրակութեան կողմէ Պ. Պապաջանեան եւ Հանր. Պատուիրակութեան կողմէ Պ. Իսաթիսեան Ժընեւ կը գտնուէին այդ առթիւ: Միայն, կը յիշեցնեմ որ հոն ալ, ինչպէս ի Քանն, Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը գրութիւններ ուղղած է Դաշնակից Տէրութեանց, առանց կանխաւ մեզի ցոյց տալու: Ատոնց պատճէնը մեզի տրուած ըլլալով, կ'աւելցնեմ թէ դիտողութեան արժանի կետեր չեն պարունակեր, միայն թէ, առ ի կանոնաւորութիւն, փափաքելի է որ հիմուց ի վեր իրենց ունեցած այդ սովորութիւնը թողուն ու Թուրքիոյ Հայոց վերաբերեալ խնդրոյն մէջ չգործեն ինքնահաճ:

Շատ կը ցաւիմ որ Պօղոս Փաշա տակաւին ինքզինքը ի վիճակի չի գտներ գործին ղեկը ձեռք առնելու համար, ինչ որ ինձ առիթ պիտի ընծայէր քիչ մը հանգստանալու, բան մը որուն մեծապէս պէտք ունիմ: Իրեն ուղած վեցամսեայ արձակուրդը կարծեմ քիչ օրէն լրանալու վրայ է:

Շատ կը ցաւիմ նաեւ որ այս բոլոր յոգնութեանց վրայ բարդուած կը մնայ միշտ Պատուիրակութեան նիւթական անձկութեան խնդիրը, որ այնքան կը վտանգէ Հայկական Դատին յաջողութիւնը: Անցեալ տարիներու շարքին մէջ կատարուած հանգանակութիւնները կարօտեալներու, որբերու եւն. խնամատարութեան կը միտէին, եւ դարձեալ առ այդ կը միտին նոր կատարուելիք հանգանակութիւնները, ու գրեթէ ոչինչ յատկացուած է բօքականտի, ինչ որ մեծ սխալ է: Չեմ ըսեր թէ խնամատարութեան գործերը կարելոր չեն, բայց քանի ժողովուրդը ազատ ու ապահով բոյն չունենայ, կարօտեալներուն եւ որբերուն վերջը չպիտի գայ: Կենսականը այդ բոյնը շինելու վրայ է, տարակոյս չկայ թէ ազգային խնդիրը ուրիշ գոյն եւ ուրիշ կացութիւն կ'ունենար եթէ պէտք եղածը ծախսուած ըլլար առ այդ: Նոյն բանը կարելի է ըսել այսօր իսկ, եթէ երբեք շատ ուշ մնացած չենք:

Կը խնդրեմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութենէն որ Պատկ. Համազգային Ժողովոյ հետ խորապէս նկատողութեան առնէ այս կենսական հարցը, որով կը զբաղի նաեւ մեր Ելմտական Կեդրոնական Յանձնախումբը: Որքան ալ քաղաքականապէս ու տնտեսապէս տագնապալից շրջանի մը մէջ ենք, այսու ամենայնիւ ազգը պէտք չէ յուսահատի: Այն բոլոր գոհողութիւնները որոնց ենթարկուեցաւ, այն ամբողջ կեանքի ու դրամի տուրքը զոր սիրայօժար ընծայեց, կրնան վրայ երթալ բոլորովին եթէ այս հուսկ յետին շրջանին ձեռնբափ ըլլայ ու իր արդար դատը լքուած թողու, կամ չպաշտպանէ պէտք եղած չափով, հանրային կարծեաց առջեւ եւս:

Արդէն քիչ շատ յուսադրիչ կացութեան մը առջեւ ենք ներկայիս, Բուսնաբարէի գործի գլուխ գալուն հետեւանքով: Քաղաքականութեան մէջ անձերու փոփոխութիւնը ուղղութեանց ալ փոփոխութիւն կը նշանակէ շատ անգամ, որմէ պէտք է օգտուի: Մենք Կիլիկիոյ մասին ալ բոլորովին չենք կտրած մեր յոյսը եւ չենք կասեցուցած մեր աշխատութիւնը: Բայց կը կրկնեմ դարձեալ թէ պէտք է ի վիճակի ըլլանք մեր աշխատութիւնն ու նախապատրաստութիւնները *արժեքներու* առ որ անկ է:

Թերեւս Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն ալ անպատեհ չնկատէ Կայս. պալատան եւ Բ. Դրան հետ ներկայիս

քիչ շատ լաւ յարաբերութեանց մշակումը: Ինչպէս արդէն գրեցի ասկէ առաջ, օգտակար է որ Հայ մամուլն ալ հրահանգուի այս ուղղութեամբ: Հաշտ ու ոչ գրգռիչ ընթացք մը, առանց անշուշտ ազգային արժանապատուութիւնը ոտնատակ ընելու, կրնայ իր օգուտը ունենալ ու կը դիւրացնէ խաղաղութեան պայմանները:

Զեր վերջին նամակին մէջ գրած էիք թէ տակաւին չէք ստացած Կիլիկիոյ գաղթականաց յատկացուելիք 50,000 ֆր.ի գումարը զոր պիտի դրկէր Հայաստանի օգնութեան հանգանակութեան Բօմիթէն: Այս մասին խօսեցանք Բօմիթէին զանձապահ Տիար Արմենակ Համբարձումեանի, որ անդամ է Պատուիրակութեանս Ելմտական Յանձնաժողովին: Տիար Համբարձումեան հաւաստեց թէ այդ գումարը դրկած են արդէն Պատրիարքարան: Անշուշտ ստացած էք ցարդ եւ մեզի ալ կ'իմացնէք հասած ըլլալը:

Մնամ որդիական յարգանք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, 2354–2358, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒՎԾ 171

Փարիզ, 27 Յունուար 1922

Ամենապատիւ
Տ. Զաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Քաննէն դարձիս «կրիք»է բռնուած, անկողինն են քանի օրէ ի վեր, եւ որքան ալ նուիրական պարտականութիւն կը նկատեմ հոգ տանիլ որ Պատուիրակութեան գործունէութիւնը չկասի, բժիշկներու խորհուրդով ստիպուեցայ սենեակի մէջ փակուիլ: Չեմ ուզեր չափազանցել առողջական վիճակիս ծանրութիւնը: Բայց ոչ միայն աշխատութիւն, այլ նոյնիսկ մարդ տեսնելը արգիլած են բժիշկները, ցորչափ ջերմը չդադրի:

Արդէն Զեր Բարձր Սրբազնութեան ուղղած վերջին 19 թուակիր ընդարձակ նամակովս զգացուցած էի թէ անձնապէս պէտք ունիմ հանգիստի: Վերահաս այս ծանր հիւանդութիւնը շուտով հաստատեց յայտնած երկիւղս: Այս օրերս, զգալով որ երկար կրնայ տեւել հիւանդագին վիճակս, խնդրեցի Պատուիրակութեան պաշտօնակիցներէս որ երթան պնդեն Փաշային մօտ վերստանձնել, գէթ ժամանակի մը համար, Պատուիրակութեան գործոց ղեկավարութիւնը, բայց դժբախտաբար չէ ընդունել:

Որքան ալ Պատուիրակութեան մեր պաշտօնակիցները եւ խորհրդականները կը շարունակեն աշխատիլ ոգելին, պատասխանատուութեան զգացումն իսկ զիս կը հարկադրէ այս կացութիւնը նոյնութեամբ տեղեկացնել Զերդ Բարձր Սրբազնութեան եւ Պատկ. Համազգային Ժողովոյ:

Պէտք չունիմ անշուշտ աւելցնելու թէ հիւանդութեանս պատճառաւ ենթարկուած այս ականջ անգործութենէս առաջին եւ խորագոյն կերպով ցաւողը ես եմ, այս օրերուն մանաւանդ ուր այնքան անյետաձգելի աշխատութեանց շրջան մը բացուած է Պատուիրակութեան, ինչպէս ամբողջ ազգային իշխանութեանց առջեւ:

Մնամ որդիական յարգանք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-Չ-Բ-Յ, 2359, *հայերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 27 Յունուար 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Կը փութամ յայտնել Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան թէ Համագգային Ժողովոյ անունով Գերագոյն Խորհուրդին մատուցուելիք Յիշատակագրի ծրագիրը զոր Պատուիրակութեանս ղրկած էիք Ձեր Յունուար 3 թուակիր նամակին հետ, կրնաք պատրաստել եւ յանձնել, նկատի առնելով կարգ մը փոփոխութիւններ, որոնք նշանակուած են ներփակ պատճենին վրայ: Լաւ կ'ըլլայ աւելցնել Յիշատակագրին վերջը թէ այդ բոլոր խնդիրները եւ անոնց յարակից բոլոր պարագաները Դաշնակից Պետութեանց մօտ հետապնդելու համար Համագգային Ժողովիդ եւ ընդհանուր թրքահայոց անունով բացարձակապէս իրաւասու է Ազգ. Պատուիրակութիւնը:

Այս առթիւ, օգտակար պիտի ըլլար որ տեղւոյդ Բարձր Բօմիսէրները Ձեր Յիշատակագրին իրենց կողմէ ալ ոյժ տային իրենց պատկանեալ կառավարութեանց ղրկած ատեննին: Անշուշտ այս մասին հարկ եղած բոլոր դիմումները եւ ձեռնարկները կ'ընէք այդտեղ:

Մնամ որդիական յարգանօր
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-Ձ-Բ-Յ, 2367, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 172

Փարիզ, 8 Փետրուար 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Բաւականին կազդուրուած, կը փութամ յայտնել թէ Ձեր նամակները ընդհանրապէս ուշ կը հասնին մեր ձեռքը: Դեկտ. 10-ի նամակը ստացանք Դեկտ. 26-ի եւ Յունուար 3-ի նամակներէն օրեր վերջ: Մտածելով որ մի գուցէ կորսուած նամակներ կան, ստորեւ կը նշանակեմ թուականները այն նամակներուն զորս ստացած ենք Ձերդ Բարձր Սրբազնութենէն Նոյեմբեր ամսոյս սկիզբէն ասդին.- 11 Նոյեմբեր, 22 Նոյ., 10 Դեկտ., դարձեալ 10 Դեկտ., 26 Դեկտ., 3 Յուն. եւ 5 Յուն.: Ծրար մըն ալ կը մնայ տակաւին Լոնտոն, Արել Ծ. Վրդի մօտ, ինչպէս իմացուցած է մեզ, եթէ տակաւին չէ ղրկած:

Իսկ մեր կողմէ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան ղրկուած նամակներն են, անցեալ Նոյեմբերի սկիզբէն ասդին, 1 Նոյ., 4 Նոյ., 7 Նոյ., 10 Նոյ., 30 Նոյ., 14 Դեկտ., 23 Դեկտ., դարձեալ 23 Դեկտ., 24 Դեկտ., 30 Դեկտ., 31 Դեկտ., 4 Յուն., դարձեալ 4 Յուն., 19 Յուն., դարձեալ 19 Յուն., 27 Յուն., դարձեալ 27 Յուն.:

Անշուշտ անհրաժեշտ բաղդատությունը ընել կու տաք Պատրիարքարանի դիւաններուն մէջ, եւ եթէ նամակներ կան մէկ կամ միւս կողմէն, կը տեղեկացնէք մեզ որպէսզի նամակատունէն փնտռել տանք մեր նամակները, որոնց բոլորն ալ յանձնարարեալ են եւ միշտ նոյն մասնաւոր հասցէին:

Ձեր նամակներուն Լոնտոնի ճամբով առաքումը շատ գործնական չի թուիր: Լաւագոյն է որկել Փարիզ, երբեմն ուղղակի Պատուիրակութեան հասցէին, եւ եթէ կարելորագոյն բան մը ըլլայ, երբեմն Տիար Լեւոն Կիւմիշկերտանի, երբեմն ալ Տիար Հայկ Պերպերեանի, յանձնուելու համար Պատուիրակութեանս: Երկուքին ալ հասցէն պիտի գտնէք ստորեւ:

Արեւելեան Խնդրին անմիջական կարգադրութիւնը տակաւին ժամանակի կարօտ կը մնայ: Անկարելի չէ որ երկու կողմերը, որքան ալ պարտասած ըլլան, վերահաս գարնան ընթացքին նոր փորձ մը ընեն զէնքի դիմելու վերադին: Ներկայի գլխաւոր երեւոյթը սա է որ Անգլիա կը փափաքի Չմիւռնիոյ եւ Կիլիկիոյ շրջանները տեսակ մը ինքնավար դրութեամբ օժտել, բան մը որուն ֆրանսական կառավարութիւնը շատ համաձայն ըլլալ չի թուիր, առարկելով թէ պարտադիր ոյժ տրամադրելու դիրքութիւն չկայ: Իտալական դահլիճին անկումն ալ բնականաբար պատճառ մը աւելի կը դառնայ որ ամսոյս 9-ին տեղի ունենալիք գումարումը երեք պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն միջեւ յետաձգուի: Արեւելեան Խնդրին կարգադրութեան այս երկարաձգումը նկատի առնելով, պէտք է մեծ ջանքեր կիրարկել, մեր ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութեան պահպանման համար:

Գիտէք արդէն որ Հայ Ազգային Տան մը կազմաւորման համար Իտալիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ մէջ ծերակուտականներ, երեսփոխաններ, նախկին նախարարներ եւ քաղաքական ազդեցիկ անձնաւորութիւններ հաւաքական կոչեր տուին իրենց պատկանեալ կառավարութեանց: Նոյն ուղղութեամբ կ'աշխատին մեր դատին նուիրուած օտար կազմակերպութիւնները, Անգլիոյ, Պելճիքայի, Չուիցերիոյ եւ Ամերիկայի մէջ:

Ներփակ Ձեր Սրբազնութեան կը որկեմ պատճէնը այն Յուշագրին, զոր Պատուիրակութիւնս Յունուար 31-ին մատոյց Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ եւ Ամերիկայի արտաքին գործոց նախարարներուն: Փափաքելի է որ գաղտնի մնայ եւ լրագրաց չհաղորդուի:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

Տիար Լեւոն Կիւմիշկերտանի հասցէն է
Monsieur Léon Gumuchguerdan
52, Boulevard Emile Augier, Paris

Տիար Պերպերեանի հասցէն է
Monsieur Haïg Berberian
5, Cité Trévisse, Rue Bleue, Paris

Խնդրեմ շնորհ ընել ներփակեալ նամակները իրենց հասցէին հասցնելու:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, 2606-2607, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ՆԵՐՓԱԿԵԱԼ

ԾԱՆՕԹԱԳԻՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԾ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ

Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարներուն

Փարիզ, 31 Յունուար 1922

Մինչ այս պահուս Դաշնակից կառավարութիւնները կը հետամտին լուծում մը գտնել Մերձաւոր Արեւելքի հարցին, ըլլա՛յ խորհրդաժողով մը գումարելով, ըլլա՛յ դիւանագիտական բանակցութիւններու միջոցով, թող թոյլ տրուի Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչներուն հնարաւորին չափ հակիրճ կերպով արտայայտել Հայկական Հարցին առնչուող գլխաւոր կէտերը։-

1) Նկատառելի եւ լուծելի առաջին հարցն է որոշումը հողամասերուն՝ ծովու վրայ ելքով, որ պէտք է սահմանուի Ազգային Տան, ազատ եւ անկախ։

Առանց նշելու 300,000 հայերը, որոնք ներկայիս կը գտնուին Կոստանդնուպոլիս, Չմիւռնիա եւ Փոքր Ասիոյ այլ շրջանները, Պատուիրակութիւնը անգամ մը եւս կը փափաքի յիշեցնել թէ կան շուրջ 6-էն 700,000 հայեր Թուրքիայէն, որոնք տենդագին անհամբերութեամբ եւ ոչ նուազ իրաւացի անձկութեամբ կը սպասեն հաստատումը իրենց սահմանուելիք ծննդավայրին։ Անոնք, մեծամասնութեամբ, այն հայերն են, որոնք յաջողած են պատերազմի առաջին օրէն ապաստան գտնել Կովկասի մէջ. անոնք են, որոնք կը կազմեն խլեակները թուրքերու կողմէ գործադրուած Հայկական ցեղին մեծ բնաջնջումին. վերջապէս անոնք են, որոնք Համիտեան կոտորածներու ընթացքին հարուածուելով՝ կրցած են արտասահման փախչիլ եւ այժմ կը փափաքին իրենց հայրենիքը վերադառնալ։

Այս հարցին լուծման ուշացումը ամենաաղիտալի հետեւանքներն ունեցած է մարդկային տեսակէտէ։

Ազգային Տունը կազմելիք հողատարածքներու նշանակման պահուն, մեր Պատուիրակութիւնը կը խնդրէ ունկնդրուիլ Տէրութիւններուն կողմէ։ Իր պարտաւորութիւնը պիտի ըլլայ ներկայացնել ազգագրական, աշխարհագրական, քաղաքական եւ տնտեսական պատճառները, զորս պէտք է ունենալ ի մտի։

2) Հոգատար տէրութեան մը բացակայութեան, մեր Պատուիրակութիւնը Տէրութիւններէն կը խնդրէ որ իրենք նշանակեն Կառավարող յանձնաժողով մը կամ Բարձր յանձնակատար մը, որուն պարտականութիւնն ըլլայ, անցումային առաջին շրջանին, տէր կանգնիլ Ազգային Տան նշանակուած հողատարածքներուն եւ սկսիլ, Ազգերու Ընկերակցութեան հովանիին ներքոյ, երկրին կազմակերպման եւ կառավարման, ինչպէս նաեւ Հայերու ներգաղթին։

3) Ինչ կը վերաբերի փոխհատուցմանը գոյքերու եւ կալուածներու, զորս Թրքական Պետութիւնն ու իսլամ անհատներ սեփականացուցած են հայ ազգաբնակչութեան կոտորածներուն եւ տեղահանումներուն ընթացքին, պիտի բաւէ դիմել ծանօթագրին, որ 1919-ին Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ ներկայացուած էր Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին եւ որուն պատճէնը կցուած է։

4) Պէտք պիտի ըլլար նաեւ լուծել եւ յստակացնել կարգ մը կէտեր, որոնք կը վերաբերին Թուրքիոյ մէջ Պատրիարքութիւններու եւ քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններու իրաւունքներուն, ինչպէս՝ զինուորական ծառայութիւն, բռնի աշխատանք եւ այլ պարտադրանքներ, որոնք կը միտին ուրիշ ոչինչի, եթէ ոչ զանազան կերպերով քրիստոնէաներու ոչնչացման։

Աւելի ուշ յստակացումներ պիտի ներկայացուին առանձին ծանօթագրերով։

Լուծելով այս հարցերը, Հայ Ազգը չի կրնար հարցականի տակ առնել բարի կամեցողութիւնը Տէրութիւններուն, որոնք վկան եղած են զոհողութիւններուն եւ զինուորական օգնութեան զորս հայերը որպէս դաշնակից բերած են զանազան նակատներու վրայ։ Ան կը վստահի Դաշնակից Տէրութիւններու խոստումներուն եւ յանձնառութիւններուն։ Ան կը հիմնուի Արդարութեան անյեղի սկզբունքներուն վրայ։

Հանձնէք ընդունիլ, Պարոն Նախարար, իմ բարձր յարգանքիս նոր հաւաստիքները։

[Գ. Նորատունկեան]

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, 2608-2610, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

Մտերմական եւ ոչ հրատարակելի

Ամենապատիւ
 Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
 Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
 Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան համար մեր այստեղ կազմած Կեդրոնական Յանձնաժողովը տակաւին չկրցաւ արդիւնաւորել իր աշխատութիւնները: Մանչէսթըրաբնակ ազգայինք, պատճառելով ներկայ տնտեսական անձկութիւնը, բացարձակ կերպով մերժեցին այս միջոցիս ոեւէ հանգանակութեան ձեռնարկել: Լոնտոնի մէջ ալ, միշտ նոյն առարկութեամբ, քաջալերութիւն չգտան նոյն նպատակաւ կատարուած դիմումները: Իսկ Ամերիկայէն, ուր Պօլսթըրնի Ազգ. Միութիւնը եւ Նիւ Եօրքի Հանգանակիչ Մասնախումբը ստանձնած էին հանգանակութեան գործը, տակաւին չկրցան ձայն մը տալ իրենց աշխատութեանց արդիւնքին մասին, թէւ երկիցս ալ ստիպողաբար հեռագրեցինք իրենց:

Պայքանեան գաղութներուն տակաւին դիմում չորինք, եւ պատճառը սա է որ անոնք ալ տնտեսական անձկութեան մէջ են ներկայիս, ու միւս կողմէ, նոյն երկիրներու դրամներուն սակը այնքան ինկած է որ չեն կրնար ոեւէ գոհացուցիչ մասնակցութիւն բերել Հիմնադրամի հանգանակութեան:

Հնդկաստան թէւ ուղղակի հեռագրուեցաւ ծանօթ հարուստ ազգայնոց, բայց տակաւին պատասխան չէ ստացուած:

Եգիպտոսի եւ Հապէշիստանի համար ալ դեռ ոեւէ դիմում չկատարուեցաւ, նկատելով որ Կիլիկիոյ գաղթականներու եւ Հայաստանի սովելոց ի նպաստ կատարուող հանգանակութիւնները մէկ կողմէն ու միւս կողմէ երկրին քաղաքական շփոթ կացութիւնը, որ մեծապէս կ'ազդէ տնտեսական դրութեան վրայ, շատ յոյս չեն ներշնչեր թէ Ազգ. Հիմնադրամի անունով ըլլալիք դիմում մը կրնայ բաղձացուած արդիւնքը տալ:

Կացութիւնը այսպէս պարզելով, անգամ մըն ալ Պատկ. Համագգային Ժողովիդ ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ Ազգ. Հիմնադրամի այս ձեռնարկին իրականացման անյետաձգելի անհրաժեշտութեան մասին: Ինչպէս արդէն քանիցս գրելու առիթ ունեցայ, գերագոյն, ճգնաժամային պահու մը առջեւ կը գտնուինք եւ Պատուիրակութեանս համար մասնաւորաբար ցաւալի բան մըն է որ հակառակ իր ամբողջ բարեկամեցողութեան, չի կրնար գործադրութեան դնել այն ամբողջ կարելին որ պէտք է կիրարկուի ազգային դատին փրկութեան համար:

Ինչպէս յայտնի է Պատկ. Համագգային Ժողովիդ, մեր ժողովուրդը վարժուած է միայն բարեգործական նպաստներ ընելու, եւ դեռ բոլորովին անընդունակ է կառավարական ձեռնարկներու կամ վարչական պահանջներու տրամադրելու իր դրամը: Բայց այդ բարեգործական պահանջներուն վերջը չպիտի գայ, որբերու, կարօտեալներու եւ այրիներու թիւը չպիտի պակսի, ընդհակառակը այս ամէնը բոլորովին պիտի բազմապատկուին, ինչպէս օր օրի կ'ըլլան արդէն, ցորչափ ազգը իր ազատ եւ ապահով բոյնը չունենայ: Եւ որպէսզի այդ բոյնը կազմուի իրօք, պէտք է ազգը ամբողջ իր տուրքը բերէ անոր, որչափ կարելի է լայնօրէն:

Ծանր դժուարութիւններ կան մեր առջեւ, եւ մեր հակառակորդները թելերնին ծալած չեն մնար. իւրաքանչիւր քայլի միշտ կը զգանք այն խութերը զորս կը հանեն մեր գործունէութեան դէմ: Պէտք է մաքառիլ ու կատարել հիմնաւոր աշխատութիւններ, քաղաքական աշխարհին եւ մամուլին մէջ մեր դատին նպաստաւոր տրամադրութիւններ արթնցնելու եւ պահպանելու համար ներկայացուցիչներ ունենալ ուր որ պէտք է, հարկ եղած հրատարակութիւնները չուսցնել, եւլն.: Բոլոր ստոնք քանի մը միլիոն ֆրանքի ծախք մը կը կազմեն ըստ նախնական պիւտճէին գոր ի ձեռին ունի մեր Ելմտական Յանձնաժողովը: Բայց եթէ նիւթապէս այս միջոցները պակսին, ինչի՞ պիտի ծառայեն մեր բարեկամեցողութիւնները, մեր նախատեսութիւններն ու ծրագիրները:

Ըստ որում մերայնոց մտածման եղանակը չենք կրնար փոխել մէկ օրէն միւսը եւ ներկայ յոպէին ուր դէպքերը կը գահավիժին, կարելի չէ յոյս դնել հանրային հաւաքական օժանդակութեան մը վրայ, կը կարծեմ որ

Պատկ. Համազգային Ժողովի լուսագրի բանը ըրած կ'ըլլայ ուղղակի դիմելով մէկ քանի մեծահարուստ անձնաւորութեանց, իւրաքանչիւրին ամենաազդու եղանակով մը պարզելով ազգին ներկայ կացութիւնը եւ Ազգային Տան մը հաստատման անհրաժեշտութիւնը, եւ իւրաքանչիւրին սահմանելով որոշ նպաստի գումար մը, եւ անոր ստացման համար կիրարկելով բոլոր համոզիչ փաստերը: Պէտք է յայտնել մասնաւորաբար զանազան գաղութներու Հայոց արդի տնտեսական անձկութիւնը, իբր հարկեցուցիչ պարագայ մը որ Համազգային Ժողովի կը մղէ ուղղակի իրենց արտին եւ օժանդակութեան դիմելու, նոյնիսկ փոխառութեան ձեւով, վճարելի Հայ առաջին պետական փոխառութեան մը առթիւ:

Այսպէս՝ կրնաք դիմում ընել Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի, ի Լոնտոն, Տեարք Յովհաննէս եւ Կարապետ Մաթոսեան եղբարց, ի Փարիզ, Տեարք Աթանիկ Էզնաեանի, ի Փարիզ, Ռափայէլ Մարկոսեանի, ի Փարիզ, եւ Արմենակ Կամսարականի, յԱղեքսանդրիա, Պատուական Ծատուրօֆի ի Լոնտոն եւ ուրիշ մէկ երկու ասոնց նման հարուստ առաջնակարգ ազգայնոց:¹⁷²

Կը յուսամ որ երեք հոգեւոր պետերուդ կողմէ ստորագրուած հոգեցունց նամակ մը մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ վերոյիշեալ անձնաւորութեանց վրայ, եւ ապարդիւն չի մնար այս դիմումը որ աւելի արագ ու դրական արդիւնք մը կրնայ տալ, եթէ երբեք Պատկ. Համազգային Ժողովիդ նամակը այդ անձնաւորութեանց ներկայացուի իւրաքանչիւր տեղի հոգեւոր ներկայացուցիչներուն կողմէ, համախումբ կերպով: Արդիւնքը կը գրէք ու կը հասցնէք Պատուիրակութեանս իբր բաժին Ազգ. Հիմնադրամի:

Բաց աստի, խնդիր է նաեւ թէ կարելի չէ՞ ներկայի անյետաձգելի պահանջներուն համար օգտուիլ մէկ քանի կտակներու տոկոսներէն, դրամագլուխը միշտ անձեռնմխելի մնալու պայմանաւ: Չոր օրինակ Կիւլպէնկեան¹⁷³, Ռափայէլ Մարկոսեան, Կարապետ Մելգոնեան եւ նմանօրինակ կտակները, որոնց գործադրութիւնը արդէն խնդրական կը մնայ, ցորչափ ազգը իր անկախ բոյնը չ'ունենար: Այդ տոկոսները պէտք է ստացուին փոխառութեան մը ձեւով, եւ յատկացուին Ազգային Տան հաստատութեան անհրաժեշտ ծախուց, պայմանաւ որ ապագայ Հայկական կառավարութիւնը իր ընելիք առաջին փոխառութենէն վերադարձնէ այդ գումարները իւրաքանչիւր կտակի Խնամակալ մարմնին:

Որքան ալ ընկալեալ սովորութեանց համաձայն առաջարկ մը չըլլայ ապիկա, բայց վերջապէս ներկայ կացութեան անտեղիտալի պահանջն է որ ազգին սեփական ամէն իր եւ ամէն ոյժ ի սպաս դրուի Ազգային Տան կազմութեան համար, առանց որուն նոյն ինքն ազգին գոյութեան հարցը խնդրական կը դառնայ: Մեր ժողովուրդը, այն բոլոր կորուստներէն ետք որոնց ենթարկուեցաւ ու ենթարկուելու վրայ է միշտ, լոկ անկախ կենցաղի մը մէջ կրնայ միջոց ու կարելիութիւն ունենալ վերակենդանութեան, եթէ ներկայ ցրուած, քայքայուած, գրեթէ ամենուստ հալածական դրութեան մէջ մնայ, այլեւս դժուար թէ կարենայ ինքզինք գտնել իբր ազգ. պիտի դառնայ ժողովուրդի բեկոր մը, յիշատակ մը քան իրական ժողովուրդ մը:

Վերստին կը խնդրեմ որ այս հեռակարը միշտ աչքի առջեւ ունենաք եւ ըստ այնմ կատարէք Ձեր դիմումները, օր առաջ աշխատելով որ արդիւնաւորուին անոնք:

Մնամ որդիական յարգանքօր

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, Չ603-Չ605, *հայերէն մեքենագիր*)

¹⁷² Հարկ է դիտել տալ թէ Նորատունկեան Չաւէն Պատրիարքի ուղղած իր 27 Փետրուար 1922 թուակիր մեքենագիր նամակին ձեռագիր յետ գրութեամբ կ'ըսէր. «Պատուիրակութեանս Եւմտական Կեդրոնական Յանձնաժողովը, Հիմնադրամի հանգանակութեան ինչ ինչ կարգադրութեանց ձեռնարկած ըլլալով, հարկ կը ծագի առ այժմ յետաձգելու այն անհատական դիմումները զորս Փետրուար 10 թուակիր նամակովս Ձերդ Սրբազնութենէն խնդրել էի կատարել Փարիզ գտնուող առաջնակարգ ազգայնոց մօտ: Տարակոյս չկայ թէ Փարիզէ դուրս գտնուող ազգայնոց նոյն նպատակաւ ըլլալիք դիմումները անշուշտ շնորհ կ'ընէք փութացնել, նկատի առնելով խնդրին ստիպողութիւնը:

«Փարիզ կատարուելիք դիմումներու յետաձգման համար այսօր Ձեր Սրբազնութեան հեռագրեցինք ներփակ պատճենին համաձայն» (ՊՏԴ, Տուփ 4, թղթապանակ 4-2, Չ553)

¹⁷³ Բնագրին մէջ՝ սխալմամբ՝ Կիւլպէնկեան:

Անձնական

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Երէկ ստացայ Ձեր Յունուար 18 թուակիր նամակն ու յարակից գիրերը, որոնք Լոնտոն Արել Ծ. Վարդապետի որկուած ըլլալով, նոր միայն կը հասնին մեր ձեռքը: Ինչպէս արդէն գրած էի նախորդ նամակովս, այս կարգի գիրեր կրնաք ուղղակի յանձնարարեալ որկել Պատուիրակութեանս, հոգ տանելով որ նուազ թանձրութիւն ունեցող թուղթերու վրայ գրուին, որով ծրարները արտակարգ ծաւալ ու ծանրութիւն չեն ունենար եւ ուշադրութիւն չեն հրաւիրեր: Եթէ պարունակութիւնը շատ կարեւոր ըլլայ ու մտերմական, լաւագոյն է նախընթաց գրովս ցոյց տուած հասցէներուն ալ ուղղել փոխն ի փոխն:

Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան, որուն Ձեր գրած նամակը նոյն Յունուար 18 թուականը կը կրէ, տակաւին ձայն մը տուած չէ ինձ. կ'իմանամ որ այս երեկոյ կը մեկնի Փարիզէն դէպի հարաւային Ֆրանսա, կարծեմ Սօնթէքարիօ, երեք շաբաթ բացակայելու մտադրութեամբ:

Պատուիրակութեան մասնակցելու համար Ձեր կողմէ իրեն ըլլալիք առաջարկին, որուն նկատմամբ մեր հանդիմանը կ'ուզէք ունենալ, ռեւէ առարկութիւն չունինք, ընդհակառակը: Բայց առ ի գիտութիւն պէտք կը տեսնեմ իմացնելու թէ ասկէ առաջ, թէ՛ Նուպար փաշայի օրով եւ թէ՛ անկէ վերջ, մեր օրով, իրեն առաջարկած էինք որ Պատուիրակութեան անդամակցի, բայց ինք չէր համակերպած, խոստանալով միայն իր աջակցութիւնը ոչ պաշտօնական ձեւով: Հետեւաբար, հաւանական չի թուիր որ այժմ փոխէ իր տրամադրութիւնը այդ մասին, որքան ալ Համագգայինն ու մենք պնդելու ըլլանք: Հաւանական չեմ նկատեր նաեւ որ գէշ ելմտական գործերու վարչութիւնը ստանձնելու մասին կատարուելիք առաջարկ մըն ալ հաւանութեան արժանանայ:

Ամէն պարագայի մէջ, եթէ ինք խօսի ինձ կամ դիմում մը ընէ, բնական է պիտի ջանամ հարթելու այն դժուարութիւնները որոնց անցեալին մէջ, նախորդ Պատուիրակութեանց օրով բաղխած ըլլալը կը յայտնէ իր մերժումը բացատրելու նախանձախնդրութեամբ: Արդէն Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան նամակը շատ լաւ գրուած է եւ իր մէջ կը պարունակէ բոլոր համոզիչ փաստերը եւ նկատումները որոնք կրնան վանել իր չկամութիւնը:

Այժմ այս պարագաները նկատի առնելով, ինձ ուրիշ բան չմնար բայց եթէ կրկնել ասկէ առաջ ըրած յանձնարարութիւններս: Այդ ճամբով կ'ընէք անշուշտ ինչ որ պատշաճ կը դատէք, թէ՛ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի եւ թէ՛ նշանակուած միւս անձնաւորութեանց մօտ, շուտափոյթ լուծում մը տալու համար Ազգ. Հիմնադրամի խնդրին, որուն աւելի երկար ատեն յետաձգուիլը կրնայ շատ անպատեհութիւններ եւ վնասներ ունենալ:

Ուրիշ տեսակետով մը հարկ կը զգամ դիտել տալու թէ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի մեկուսացումը ազգային գործերէ, իրաւամբ խնդրոյ նիւթ կը դառնայ երբեմն Ազգին մէջ, եւ տեղի կու տայ այլ ընդ այլոյ մեկնութեանց, որոնք շատ համաձայն չեն ճշմարտութեան: Այդ մեկնութիւնները երբեմն Համագգայինի եւ կամ Պատուիրակութեան կը վերագրեն Տիար Կիւլպէնկեանի մեկուսացման պատճառը, մինչդեռ երկուքն ալ իր աջակցութեան եւ գործակցութեան փափաքող են ուրիշ ամէն անձէ աւելի: Ձերդ Սրբազնութիւնը թերեւս օգտակար դատէ Տիար Կիւլպէնկեանի ուղղուելիք նամակին մէջ արտօնութիւն խնդրել որպէսզի ի պահանջել հարկին հրատարակուին այս խնդրին նկատմամբ իր եւ Համագգայինի միջեւ փոխանակուած թղթակցութիւնները: Այսպիսի հրապարակային արտայայտութիւն մը քաղաքակիրթ ազգաց մէջ ընդունուած սովորութիւն մըն է, հանրային խնդիրներու մասին գոյութիւն ունեցող տարամտութիւններ կամ սխալ համոզումներ ուղղելու եւ ճշմարտութիւնը պարզելու համար: Կ'ենթադրեմ թէ Տիար Կիւլպէնկեան ինքն ալ օգտակար դատէ թերեւս Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան *անձնապէս իր կողմէ* ընելիք այդ թելադրութիւնը:

Սուրիոյ գաղթականաց մասին Տիար Պզտիկեանի նամակէն զատ, որուն պատճենը դրկեր էք Պատուիրա-

կութեանս, ստացած ենք նաեւ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին մէկ նամակը, ինչպէս նաեւ Պատուիրակութեանս Պէյրութի ներկայացուցիչ Տիար Տոքթ. Մելգոնեանի Յունուար 25 ընդարձակ տեղեկագիրը: Անհրաժեշտ դիմում ընելու վրայ ենք ֆրանսական կառավարութեան մօտ, ոչ միայն գաղթականաց ժամանակաւոր պարենաւորման համար, այլ աշխատելով որ տեղւոյն ֆրանսական իշխանութիւնները, Ազգ. Մարմնոց գործակցութեամբ, պատշաճ կազմակերպութեան մը ենթարկեն Սուրիոյ զանազան կողմերը ցրուած գաղթականները, ստեղծելով ներքին կարգ, կանոն եւ հսկող Մարմիններ, հոգ տանելով նոյն ատեն փողոցները թափառական մնացած որբերու եւ պզտիկ տղոց կրթութեան: Արդէն ամսոյս 20-ին Պ. Բուանքարէի կողմէ հրաւիրուած ըլլալով տեսակցութեան, բերանացի ալ կ'անդրադառնանք այս խնդիրներու շուրջ:

Տօքթ. Եօլի մասին պարտք կը համարիմ տեղեկացնել թէ Կիլիկիոյ պարպումի օրերուն Պատուիրակութիւնս շատ պնդեց Պ. Պրիանի կառավարութեան մօտ, որպէսզի ֆրանսացիք գրաւեալ պահեն Ամանոսի շրջանակը, մինչեւ վերջնական խաղաղութեան կնքումը, եւ Ատանայէն, Տարսոնէն, եւլն. գաղթող ժողովուրդը արտօնուի այնտեղ ապաստանիլ: Այսպէսով մէկ կողմէ գաղթին առաջքը առնուած կ'ըլլար մասամբ եւ միւս կողմէ ալ Բարձր Բօմիսէրութիւնը կ'ազատէր բազմահազար ժողովուրդ Սուրիոյ մէջ ընդունելու, տեղաւորելու եւ պատսպարելու հոգերէն: Պ. Պրիան համամիտ գտնուեցաւ Պատուիրակութեանս տեսակէտին եւ առ այդ հեռագրով հրահանգ տուաւ Պ. Ֆրանքլէն Պուլետնի որ սոյն խնդրին նկատմամբ իսկոյն Գօնիա երթալով բանակցեցաւ Եուսուֆ Բէմալ պէյի հետ, բայց չկրցաւ հանձնել Էնկիւրիի կառավարութիւնը որ կ'առարկէր թէ Հայերը արդէն անգամ մը Ամանոսի շրջանակին մէջ անկախութեան փորձ մը ըրած ըլլալով, այս կարգադրութենէն օգտուելով կրնան կրկնել այդ փորձը: Կ'ըսուի թէ Էնկիւրիի կառավարութիւնը նոյնիսկ Ամանոսի փոխարէն ըլլալիք հողային փոխարինութեան մը առաջարկը մերժեց, միշտ այդ առարկութեամբ:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-2M170, 2611–2613, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 175

Փարիզ, 17 Փետրուար 1922

Մտերմական

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Հարկ կը տեսնուի այստեղ Էնկիւրիի Ազգ. Ժողովին կազմութեան պարագաներուն վերաբերող տեղեկագիր մը ունենալ, որուն մէջ պարզուած ըլլան կարելոր երեսփոխաններու ինչպէս նաեւ պաշտօնի վրայ գտնուող Բէմալիստներու անունը, կենսագրութիւնը, եւ ի մասնաւորի անոնց դիրքը պատերազմի ընթացքին գործուած խժոժութեանց առթիւ:

Անշուշտ պէտք չկայ ըսելու թէ այս տեղեկագիրը յարգի եւ նպատակայարմար կը դառնայ այն համեմատութեամբ որով իր արձանագրած դէպքերը համաձայն ըլլան ճշմարտութեան, եւ ըստ կարելւոյն հակակշռուած: Նախընտրելի են թրքական աղբիւրներէ քաղուած տեղեկութիւնները, ինչ որ մասնաւորիչ է ճշգրիտ թուականներովն:

Յուսակով որ առանց դժուարության եւ ստիպողաբար կարելիություն ունիք այս տեղեկագրին պատրաստության եւ առաքման, կը փութամ մատուցանել որդիական յարգանացս հաւատովքը:

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-2M170, 2614, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 176

Փարիզ, 22 Փետրուար 1922

Ո՛չ հրատարակելի

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ստացայ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան Փետրուար 11 թուակիրը եւ կը փութամ յայտնել իմ խորին շնորհակալութիւններս Ձեր եւ Պատկ. Համագգային Ժողովոյ առողջութեան մաղթանաց եւ գնահատութեանց համար: Արդարեւ շատ դժուարություն եւ շատ չկամություն կայ մեր դէմը: Կը մաքառինք քան կ'աշխատինք: Այս է նշմարտութիւնը մեզի, ինչպէս եւ անշուշտ Ձեզի համար:

1.- Սր. Փիթի խնդրին հետապնդումը լաւագոյն նկատեցինք թողուլ Ժընեւի Հայասերներու Միջազգային Դաշնակցութեան, եւ գրեցինք որպէսզի, Ձեր նամակին թելադրութեանց համաձայն, հարկ եղածը ընեն Ազգերու Ընկերակցութեան մօտ: Արդիւնքը կը ծանուցանեմ ատենին:

2.- Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի Ազգ. Պատուիրակութեան անդամակցութեան մասին Պատկ. Համագգային Ժողովոյ եղած առաջարկին նկատմամբ արդէն գրած էի Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, Փետրուար 17 նամակովս: Նկատի առնելով օրուան աշխատութեանց արտակարգ ծանրութիւնը, ինչ որ Պատուիրակութեան վերակազմութիւնը հարկեցուցիչ կը դարձնէ, պէտք տեսայ կանխել Համագգայինի կողմէ առ Տիար Կիւլպէնկեան կատարուելիք դիմումը, եւ յանուն Ազգ. Պատուիրակութեան իրեն ուղղեցի նամակ մը որուն պատճէնը կը ներփակեմ:

Անշուշտ պատշաճ պիտի գտնէք որ մինչեւ այս անդամակցութեան խնդրին կարգադրութիւնը, Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան համար Տիար Կիւլպէնկեանի ըլլալիք դիմումը յետաձգուի: Իսկ Փարիզ եւ ուրիշ գաղութներ գտնուող միւս առաջնակարգ ազգայնոց հարկաւ փութով կը կատարէք անհրաժեշտ դիմումները, ցոյց տրուած պայմաններով ու եղանակով:

3.- Առջի օր, ընկերակցութեամբ Տիար Ահարոնեանի, ըստ կանխորոշ հրաւերի, ունկնդրութեան ընդունուեցայ Պ. Բուանքարէի կողմէ: Տեսակցութիւնը, որ տեղի ունեցաւ արտաքին գործոց նախարարութեան իր պաշտօնատան մէջ, բաւական երկար տեւեց, ինչ որ առիթ տուաւ ինձ որ մանրամասնաբար ու բազմակողմանի կերպով մը պարզեմ մեր ազգային պահանջները: Կ'ամփոփեմ այստեղ մեր տեսակցութեան էական կէտերը:

Մասնաւորելով խօսքս մեր Ազգային Տան անհրաժեշտութեան նկատմամբ, Պ. Բուանքարէի յայտնեցի թէ Հայերը յախտեանս պիտի պահանջեն [գայն] իբր բացարձակ իրաւունք, այսքան զոհողութիւններէ եւ գործնական ու արդիւնաւոր ծառայութիւններէ յետոյ, թէ ո՛չ միայն Դաշնակից Պետութեանց, ո՛չ միայն աշխարհի միւս մասերուն մէջ հանրային կարծիքը եւ պաշտօնական մարմինները առ այդ նպաստաւոր կ'արտայայտուին ու կը պահանջեն, այլ նոյն ինքն Հնդկաստանի Մահմետականները, որոնք այնքան ջերմ կերպով կը հետաքրքրուին

Մերձաւոր Արեւելքի իրերով, փափաք յայտնած են Լորտ Նորտրիֆի որ այս օրերս Փարիզ կը ժամանէ, որպէսզի Հայոց չղացուի Ազգային Տուն մը, հիմնելով զայն ըստ իրենց ոչ այնքան Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն մէջ, այլ աւելի Ալեքսանդրէի մերձակայ Կիլիկեան հողամասի մը վրայ: Ըսի տակաւին թէ Հայկական արդար բաղձանաց գոհացում տալու անհրաժեշտութիւնը պետութեանց ուղղեալ մասնաւոր գրով մը շեշտած են նաեւ Կովկասեան Հանրապետութիւնը, որոնց հետ նաեւ Ատրպատական, իրաւամբ առարկելով թէ առանց Հայոց խնդրին գոհացում տալու, հնարաւոր չպիտի ըլլայ հիմնական եւ տեւելու ընդունակ խաղաղութիւն մը վերահաստատել Մերձաւոր Արեւելքի մէջ:

Ի շարս բացատրութեանց, հարկ տեսայ կրկնելու թէ մէկ միլիոնի չափ Հայեր կան, որոնց 400,000-ը անմիջապէս եւ միւսները քիչ մը աւելի ուշ ամենայն հաւանականութեամբ պիտի երթան հաստատուելու այդ Ազգային Տան մէջ:

Յիշատակեցի նաեւ Պօսթընի Ազգ. Միութեան կողմէ անցեալ ամսուան ընթացքին Ազգերու Ընկերակցութեան ուղղուած այն հեռագիրը որով պատրաստականութիւն յայտնուած է Պօսթընի, Նիւ Եօքքի, Լոնտոնի, Փարիզի եւ Հռոմի Պանքաներուն վեց ամսուան մէջ տալ 25 միլիոն տոլարի գումար մը Հայոց Ազգային Տան համար, եթէ երբեք անոր սահմանները որոշուին եւ հոգատար պետութիւն մը նշանակուի: Նաեւ թէ Ազգ. Տան կազմութեան պարագային պատրաստականութիւն կայ իբր երկրապահ տրամադրել զինուորական կրթութիւն տեսած եւ նախապէս ամերիկեան բանակին մէջ ծառայած 5000 Հայերու զօրախումբ մը:

Պ. Բուանքարէ յայտնի համակրութեամբ մը հետեւեցաւ տուած բացատրութիւններու եւ շեշտեց թէ Ֆրանսա անխախտ կը պահէ իր համակրութիւնը Հայ ազգին նկատմամբ, ինչ որ ալ յայտնած էր վերջերս թէ՛ Ֆրանսացի ծերակուտականներու եւ թէ Ֆռանս-Առմէնի Ընկերակցութեան¹⁷⁴, իրենց կողմէ իրեն մատուցեալ եւ Հայոց համար արդարութիւն պահանջող կոչերուն ի պատասխան, եւ հետեւաբար Անգլիոյ ու Իտալիոյ հետ պիտի աշխատի յոծում մը գտնել Հայ Ազգ. Տան հաստատման մասին: Աւելցուց որ եթէ բոլորովին յուսադրիչ կերպով մը չ'արտայայտուիր, պատճառը սա է որ ի դէպ բացարձակ ընդդիմութեան Ֆրանսա իր մասին կողմնակից չէ Քեմալիսթներու դէմ բռնի միջոցներու գործադրութեան, այլ պիտի ընէ ամէն ինչ դիւանագիտական ճամբով միայն:

Խօսեցանք նաեւ Կիլիկիոյ մէջ գաղթական ժողովուրդին վերադարձը կարելի դարձնող պայմաններու հաստատման մասին: Պ. Բուանքարէ յայտնեց որ Իզմիրի քրիստոնէայ բնակչութեանց ապահովութեան համար այն ամէն դրական միջոցները որոնք պիտի որոշուին դաշնագրին մէջ, գործադրութեան պիտի դրուին ի Կիլիկիա, որով հեռացող ժողովուրդը ամենայն վստահութեամբ պիտի կարենայ իր երկիրը վերադառնալ եւ սրտի ու մտքի անդորրութեամբ նուիրուիլ իր աշխատութեանց:

4.- Սուրիա գտնուող Հայ գաղթականաց դրութեան մասին որ դժբախտաբար անգոհացուցիչ է ներկայիս, պատշաճ չդատեցի խօսք բանալ, ըստ որում մեր տեսակցութիւնը արդէն երկարած էր եւ այդ խնդրին նկատմամբ մասնաւոր Յուշագիր մը պիտի ներկայացնենք այս օրերս Արտաքին Գործոց Նախարարութեան:

5.- Չմոռնամ այս առթիւ յիշելու թէ երկու օր առաջ ալ մասնաւոր հրաւերով առիթ ունեցանք եւ, Տիար Սինապեան եւ Երամ պէյ, ներկայանալ ծերակոյտի անդամներու այն ստուարաթիւ խմբակցութեան որ ստորագրած էր առ Պ. Բուանքարէ մատուցուած կոչը ի նպաստ մեր դատին: Գրեթէ երկու ժամու չափ խօսեցանք իրենց ամէն ինչ ու բացատրեցինք: Ընդհանուր առմամբ շատ համակիր երեւցան մեզ ու փափաք յայտնեցին որ մեր ժողովուրդին եւ թուրքերու միջեւ ըստ կարելւոյն հայեացքներու ներդաշնակութիւն եւ սերտ յարաբերութիւններ գոյանան: Այժմ ամէն ֆրանսացի այսպէս կը խորհի արդէն:

6.-Տրապիզոնի խնդրին համար Պ. Թահթանեան Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան զեկոյց մը ըրած ըլլալու է, որպէսզի հոգ տանէիք Պոնտացոց տրամադրութիւնները դրական կերպով մը հասկնալու: Թէեւ իրաց արդի դրութեան մէջ Տրապիզոնի խնդիրը ենթադրական վիճակ մը ունի, բայց թերեւս աւելորդ չըլլայ գիտնալ թէ

¹⁷⁴ Ֆրանսեւհայկական Ընկերակցութիւնը՝ սկզբնապէս կազմուած 1916-ին, վերակազմուած ըլլալով երեսփոխան Կերնիէի նախագահութեան ներքեւ, 4 Փետրուար 1922 թուակիր յուշագրով կը նշէր անհրաժեշտութիւնը Հայ Ազգային Տան հաստատման՝ որոշելով մէկտեղ իրաւական պայմանները հայերու, որոնք չկարենալով ամփոփուիլ Ազգային Տան մէջ, ենթակայ պիտի մնային օսմանեան վարչութեան, մասնաւոր որ արդարութիւնն ու մարդասիրութիւնը կը հարկադրէին չմոռնալ անոնց ջարդուիլն ու տարագրուիլը, ինչպէս նաեւ մեծ պատերազմի ընթացքին Դաշնակիցներուն մատուցանած անոնց ծառայութիւնները: Յիշատակագիրը որպէս Ազգային Տան սահման կը նշէր Վանի, Բաղէշի եւ Կարնոյ հողամասերը՝ Սեւ Ծով ելքով մը («Ապագայ», 22 Փետրուար 1922, 11):

Պոնտացիք եւ[ս] ի հարկին պատրա[՛]ստ են արդեօք խնդրամատոյց ըլլալու որ Հայոց Ազգ. Տան կապուի այդ շրջանակը, եւ ինչ պայմաններով կամ յանձնառութիւններով:

7.- Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը իր վերջին նամակին մէջ նորէն անդրադարձեր էր Խերեան կտակի խնդրին: Մենք բնաւին տեղեակ չենք այդ գործին եւ արդէն Պատուիրակութեան հետ ալ առնչութիւն մը ունենալ չի թուիր: Ձերդ Ամենապատուութիւնը կը տնօրինէ անշուշտ կարեւորը:

8.- Ներսիս կը դրկեմ Պ. Բուանքարէի կողմէ Փռանս-Առմէնի Ընկերութեան նախագահ երեսփոխան Պ. Կէռնիէի ուղղեալ պատասխանին պատճենը¹⁷⁵, որուն համառօտութիւնը Աժանս Հավաս հաղորդեց թերթերուն եւ հրատարակուեցաւ: Մօտաւորապէս նոյն իմաստը ունի նաեւ Պ. Բուանքարէի կողմէ ֆրանսացի ծերակուտականներու տրուած պատասխանը:

Առանձին ծրարներով կը դրկեմ նաեւ պատճենները Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Չուիցերիոյ եւ Պելճիքայի Հայաստրներու ու քաղաքական անձնաւորութեանց, նախկին նախարարներու, եւլն. կողմէ տէրութեանց մատուցուած կոչերուն, որոնք թելադրուած էին Պատուիրակութեանս կողմէ: Ձեռնարկներ ըրած ենք որպէսզի Մէլքի Դաշնագիրը ստորագրող բոլոր փոքր պետութիւնները, ինչպէս նաեւ Ճաքոն, հաւաքաբար կամ առանձին համանման գիրերով Հայոց Ազգ. Տան անհրաժեշտութիւնը շեշտեն Արեւելքի խնդիրը վճռելու կոչուած պետութեանց մօտ: Յոյս ունինք որ յաջողութեամբ պիտի պսակուին առ այս մեր կատարած ձեռնարկները: Բայց ինձ անձնապէս կը թուի թէ մօտալուտ է յոյն եւ թուրք բանակներու ընդհարումը եւ թէ աւելի զինուորութեամբ պիտի որոշուի ձեռք առնուելիք քաղաքական ուղղութիւնը, քան դիւանագիտական:

9.- Պ. Բուանքարէ մեր տեսակցութեան ընթացքին ըսաւ թէ Մարաշախտ Փօշ թրքական բանակին ոյժին նկատմամբ շատ նպաստաւոր կարծիք կազմած է: Ունի՞ք արդեօք այս մասին ոեւէ տուեալ եւ եթէ այո՛, օգտակար կ'ըլլար որ փութով հաղորդէիք մեզի:

10.- Ըստ մեր խնդրանաց Ձեր կողմէ առաքուած պոլսական թուրքերէն եւ այլ լրագիրներ կը հասնին թէւ Պատուիրակութեանս, բայց այստեղ անոնց ընթերցումն ու կարելոր կէտերուն քաղուածը արտակարգ զբաղում եւ խնդում կը պատճառէ: Անշուշտ Պատրիարքարանիդ Տեղեկատու Դիւանը արդէն աչքէ կ'անցնէ Պոլսոյ թերթերն ալ, նախընտրելի է որ ամէն անգամ երբ ուշագրաւ հրատարակութիւն մը գտնուի, ըլլայ թուրքերէն, ըլլայ միւս լեզուներով յոյս տեսնող պոլսական թերթերու մէջ, ատոնք միայն կտրուելով Տեղեկատու Դիւանին կողմէ դրկուին Պատուիրակութեանս, կարելորներուն բնագիրը միասին, եւ վերջ տրուի այլեւս բաժանորդագրութեան:

Մնամ որդիական յարգանք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Վայրկենիս կը ստանանք Ձեր Ամենապատուութեան հեռագիրը որով կը յայտնէիք թէ Պ. Պերպէռեան 3 շաբաթէն պիտի կրնայ ճամբայ ելնել:

Ստիպողաբար կը խնդրենք *փութացնել*:

Իսկ տիար Սըվազը Մարսէլյ հասած է ու հիւանդ է եղեր: Փարիզ մեզ հետ տեսնուելէ յետոյ, պիտի ուզենք փութանակի մեկնիլն Ամերիկա, ուր կարելոր է իւր ներկայութիւնը:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000, 2615–2619թ, *հայերէն մեքենագիր, բացի՝ յետ գրութեանէն*)

¹⁷⁵ Բուանքարէի 16 Փետրուար 1922 թուակիր ֆրանսերէն մեքենագիր պատճենին (ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000, 2622) թարգմանութիւնը հրատարակած է «Ապագայ» շաբաթաթերթը (25 Փետրուար 1922, 11): Բուանքարէ կը գրէ. «4 Փետր. թուակիր նամակով մը թարգմանը եղած էիք երեսփոխաններու խումբի մը բաղձանքներուն, որպէսզի հայոց համար ազգ. տուն մը ստեղծուի Վանի, Պիթիսի եւ Էրզրումի նահանգներուն մէջ եւ երաշխաւորութիւններ տրուին պատերազմի ընթացքին այնքան անգթօրէն աղէտահար այս ժողովուրդին:

«Պատիւ ունիմ Ձեզ իմացնելու որ հայոց համար ազգային տուն մը հաստատելու խնդիրը պիտի քննուի Արեւելքի մասին խորհրդակցութեան ընթացքին, որ տեղի պիտի ունենայ մօտ ատենէն Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ արտաքին գործերու նախարարներուն միջեւ: Կրնաք ապահով ըլլալ որ Ֆրանս. կառավարութիւնը այս քննութեան ընթացքին պիտի շարունակէ ներշնչուիլ այն զգացումներէն, զոր մեր երկիրը միշտ տաժած է հայոց հանդէպ»:

* * *

ՊԱՏՃԷՆ

Փարիզ, 22 Փետրուար 1922

Մեծայարգ Տիար
Գալուստ Կիլպէնկեան
Փարիզ

Մեծայարգ Տիար,

Ս. Պատրիարք Հայրը իր 18 Յունուար թուակիր նամակով Ազգ. Պատուիրակութեան վերակազմութեան խնդրին անդրադառնալով, յանուն Կ. Պոլսոյ Համազգային Ժողովին յայտնած էր թէ մտադիր են Ձերդ Ազնուութեան դիմում ընել, որպէսզի այս դժուարին շրջանին հաճիք Ձեր կարողութեանց եւ հմտութեանց նպաստը բերել Ազգային Դատին փրկութեան խնդրին, գործօն դեր մը ստանձնելով եւ անդամակցելով Ազգ. Պատուիրակութեան:

Ն. Սրբազնութիւնը, առ այս Ձեզի դիմելէ առաջ, կը փափաքէր գիտնալ թէ արդեօք այս խնդրին նկատմամբ ռելէ կարծեաց տարբերութիւն գոյութիւն ունի՞ Համազգայինի եւ Ազգ. Պատուիրակութեան միջեւ:

Փութացի պատասխանել Ն. Սրբազնութեան թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնս ամէն կերպով համամիտ է Համազգայինի կողմէ առ Ձեզ ըլլալիք վերոյիշեալ առաջարկին, եւ թէ իմ, ինչպէս իմ պաշտօնակիցներուս բաղձանքն է որ այդ առաջարկը ըլլայ փութով եւ ընդունուի Ձեր կողմէ, ըստ որում Համազգայինի հետ Պատուիրակութիւնս ալ այն խոր համոզումը ունի թէ մեր դժբախտ ժողովուրդին դատը, զոր անցեալ սխալներ գրեթէ անելի մը մէջ բերած մտցուցած են, շատ բան ունի շահելիք Ձեր թանկագին յատկութիւններէն եւ յարաբերութիւններէն:

Նոյնիսկ յիշեցուցի Ն. Սրբազնութեան թէ անցեալին մէջ այս նպատակով քանիցս դիմում եղած է ուղղակի Ձեզի, բայց չէք հաւանած, անշուշտ ունենալով Ձեր պատճառները:

Այսօր, առանց սպասելու Ս. Պատրիարք Հօր կողմէ ըլլալիք վերոյիշեալ դիմումին, կը փութամ անձնապէս գրել Ձերդ Ազնուութեան, կրկնելու համար ինչ որ արդէն ըսեր էի Ն. Սրբազնութեան: Ազգ. Պատուիրակութեան մէջ ներկայիս երեք հոգի միայն կը մնանք, այն է՝ Տիար Գրիգոր Սինապեան, Տիար Միքայէլ Պապաշանեան եւ ես, եւ երեքս ալ մեծապէս փափաքող ու անհամբեր ենք վայելելու Ձեր աջակցութիւնը, որուն մեծ արժէքը կը գնահատենք ուրիշ ամէն անձէ աւելի:

Չեմ ուզեր ծանրանալ այն շարժառիթներուն վրայ որոնք անցեալին մէջ պատճառ դարձած էին որ հեռու մնաք ազգային գործունէութենէ: Այս շարժառիթները գոյութիւն չունին մեր Պատուիրակութեան օրով, ինչպէս բերանացի ալ քանիցս առիթ ունեցած եմ բացատրելու, խնդրելով նոյն ատեն Ձեր գործակցութիւնը: Եւ եթէ ըլլան իսկ պատճառներ, անձնապէս ոչ մէկ ջանք պիտի խնայեմ անոնց բարձման համար:

Նկատի առնելով օրուան աշխատութեանց անյետաձգելի ստիպողութիւնը, կը խնդրեմ որ հաճիք փութով պատասխանել. պատասխան՝ որ ընդհանուր ազգին ներկայ փափուկ կացութեան մէջ, յոյս ունիմ թէ հաւանութիւն մը պիտի ըլլայ:

Կ'օգտուիմ առիթէն իմ ամենաջերմ զգացմանցս հաւաստիքը մատուցանելու համար Ձեզի:

Յատուկ յարգանք

(ստ[որագրութիւն]) Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Նամակս թէւ հայերէն գրեցի, կրնաք առ ի դիւրութիւն ֆրանսերէն պատասխանել:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, 2621, *հայերէն մեքենագիր*)

Իսկէնտէրուն, 2 Մարտ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկ. Եղիա[յ]եան
Պատրիարք Հայոց Կ. Պոլսոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պատիւ ունեցանք ստանալու Ձերդ Ամենապատուութեան 13 Փետր. 1922 եւ 108 թուով գրութիւնը, ուղղուած Մ[ասնա]խումբիս նախագահ Գեր. Փառէն Ծ.Վ.ի, որով կը ծանուցանէիք 200 հնչուն ոսկի նպաստի մը դրկուած ըլլալը, զոր երբ ստանանք կը յատկացնենք իր նպատակին եւ կը տեղեկագրենք կարեւորը. առ այդ պարտք զգալով փութացնել մեր որդիական անկեղծ շնորհակալութիւնները:

Գալով մեր գաղթականներուն, ցաւ է ըսել թէ անոնց մէջ արդէն իսկ սկսուած է[ին] ծայր տալ, թշուառութեան հետեւանօք, հիւանդութիւններ, որովհետեւ մեր միջոցները անբաւական են, եւ դրսէն ալ ակնկալուած նպաստներ չեն հասնիր: Իսկ տեղական իշխանութիւնն ալ, հակառակ իր մեծ մեծ յայտարարութիւններուն, իրական եւ դրական ոչ մէկ դիւրութիւն եւ աջակցութիւն չ'ընծայեր, առարկելով թէ «թերթերու մէջ գաղթականներուն յատկացուիլը յայտարարուած պիտո՞ւնէն հոս չէ հասած»: Բաց աստի, անգործներու գործ հայթայթելու համար Մ.խումբիս կատարած կրկնակի դիմումները բոլորովին ապարդիւն կը մնան:

Կը կարծենք թէ հոս պէտք է արձագանգը ըլլալ նաեւ վերջերս շրջաբերութեան հանուած տարածայնութիւններուն, որոնք ա'լ աւելի կը գրգռեն շրջակայքի տարրերէն ոմանք, եւ զմեզ կը մղեն յուսահատութեան:

Ըստ այդ տարածայնութեանց, մօտ ատենէն հոս եւս պիտի պարպուի եւ յանձնուի թրքաց, եւ ըստ կարգ մը հաւաստի աղբիւրներու, յառաջիկայ Ապրիլէն սկսեալ այստեղ պիտի հաստատուի կառավարութեան նոր ձեւ մը (թիւրքմէն կառավարութիւն), ուր թուրք տարրին ներկայութիւնը աւելի պիտի շեշտուի, թէւ միշտ պիտի մնայ ֆրանս. շատ աննշան պահակախումբ մը, պաշտպանելու համար այս վերջիններուն administrationը, որ նմանապէս պիտի շարունակէ մնալ թրքական վարչութեան քով: (Ըստ Մերսիի մէջ հրատարակուող *طوغرو* թուրք թերթին:)

Այս վերջին տեղեկութիւնը աւելի տրամաբանական եւ հաւաստի ըլլալով, մեզ կը մնայ խորհիլ այս շրջանակի (Ալէքսանտրէթ-Անտիոք) մէջ համախմբուած հայութեան ապագային մասին, ծանօթ ըլլալով որ այսպիսի վարչաձեւի մը մէջ, ուր թրքութիւնը ինքզինքը ազատ պիտի զգայ, հայը չպիտի կրնայ ապահով կեանք մը ապրիլ. պարագայ մը, որուն ճշդութիւնը այժմէն իսկ կարելի է հասկնալ. հակահայ փրօփականտը գրեթէ ամէնուրեք ծայր տուած ըլլալով:

Կը լսենք նաեւ թէ ֆրանսացիք կ'ուզեն շրջակայ գիւղերը տեղափոխել տեղւոյն [կիլիկեհայ- Վ.Գ.] գաղթականութիւնը, մաս առ մաս, որը պիտի ըլլար դիւրացնել զանոնք բնաջնջելու գործը, զետեղելով ծովէն հեռու, թուրք շրջանակներուն մէջ:

Սոյն պարագաները մասնաւոր կարեւորութեամբ յանձնելով Ձերդ Ամենապատուութեան բարձր նկատառութեան, կու գանք խնդրելու որ բարեհաճիք մեզ հաղորդել որոշ հրահանգ մը (գոնէ Մարտ 25էն առաջ), որպէսզի գիտնանք թէ ինչ դիրք պէտք է բռնել քաղաքական այդ տեսակ փոփոխութեան մը առջեւ:

Սպասելով Ձեր բարձր հրահանգներուն կու գանք խոնարհաբար մատչիլ ի համբոյր Ձերդ Ամենապատուութեան Ս. Աջոյն,

Ի դիմաց Կիլ. Հայ Գաղթ. Իսկէնտէրունի Մ.խմբին
Ատենադպիր փ. Ատենապետ[ի] Նախագահ
[անընթեռնելի] Գ. Սարայտարեան Փառէն Ծ. Վարդապետ

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Դ228–Դ230, *հայերէն ձեռագիր*)

Նորին Գերագանցություն
Պարոն Ռեյմոն Բուանարբե
Նախարարապետ
Փրանսական Հանրապետության Կառավարության
Արտաքին Գործերու Նախարար¹⁷⁶

Պարոն Նախարար,

Չափազանց մեծ պատասխանատվության տազնապեցնող զգացումը, որ կը կշռէ մեր վրայ՝ որպէս հոգեւոր առաջնորդները Թուրքիոյ հայոց, ստիպողաբար կը հարկադրէ մեզ անգամ մը եւս կոչ ընել Դաշնակից Մեծ Տէրութիւններուն արդարութեան զգացումներուն եւ անոնց աղերսել, որ վերջապէս կամենան վերջնականապէս որոշել մեր Ազգին ճակատագիրը Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղեցման վերաբերող առաջիկայ բանակցութիւններու ընթացքին:

Մենք չենք ուզեր այստեղ վերաբաղն ընել մեր հարցին հանրաժանօթ տարբեր հանգրուաններուն: Մենք Ձերդ Գերագանցության պիտի խնայենք նաեւ որեւէ կրկնութիւն համաշխարհային պատերազմի ընթացքին հայոց խաղացած դերին եւ իրենց կրած զոհողութիւններուն մասին: Սակայն թերեւս անտեղի չէ վերյիշել թէ այս դերն ու այս զոհողութիւնները իրենց զոյապատճառը գտան որքան մեր բնակչութիւններուն Արեւմտեան Տէրութիւններու հանդէպ զգացած ինքնաբերական համակրութիւններուն, նոյնքան՝ այն համաձայնութիւններուն մէջ, որոնք 1914-ին կնքուեցան Ռուսաստանի եւ 1916-ին Փրանսական Հանրապետության կառավարութեան հետ. համաձայնութիւններ՝ որոնք կը սահմանէին հայերու ազատագրութիւնը, վերջիններուն կողմէ որոշ յանձնառութիւններու դիմաց:

Հայերը մինչեւ վերջ հաւատարիմ էին իրենց ընդունած պարտաւորութիւններուն եւ իրենց հաւատարմութեան համար վճարեցին զոհողութիւններով, որոնք, բացարձակ առումով, նուազ չեն իրենց մեծ Դաշնակիցներուն կրածներէն:

Վերսալի Դաշնագիրը, Ազգերու Ընկերակցութեան հիմնադիր դաշնադրութի 22-րդ յօդուածին մէջ սկզբունքօրէն հռչակեց հայոց թրքական լուծէն ազատելու իրաւունքը եւ այս սկզբունքը իր հանդիսաւոր նուիրագործումը գտաւ Սէվրի Դաշնագրին տրամադրութիւններուն եւ Նախագահ Ուիլսոնի կողմէ կայացած իրաւարարական որոշման մէջ: Այս Դաշնագիրը որոշապէս ուներ թերութիւններ. ի շարս ուրիշներու, կ'անտեսէր, մէկ կողմէ, մեր ժողովուրդին արդար ցանկութիւնները Կիլիկիոյ մէջ, ինչպէս նշանակած են վերապահութիւնները, զորս Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը բանաձեւած է 1920-ի Օգոստոսին, միւս կողմէ՝ չէ քննարկուած մեր ազգին կատարուելիք հատուցումներու եւ վերադարձումներու հարցը:

Դժբախտաբար, Անատոլիոյ մէջ երեւան գալը ազգայնական շարժման, որ Դաշնակիցներուն դիմաց հանեց սադրիչ Թուրքիա մը, ոտնակոխելով նոյն ինքն զինադադարի աքթին տրամադրութիւնները, ինչպէս նաեւ թուրքերու կողմէ Հայաստանի Հանրապետության հողամաս ներխուժումը, Դաշնակից Տէրութիւններուն հարկադրեց վերատեսութեան ենթարկել Սէվրի Դաշնագրին որոշ տրամադրութիւնները: Գերագոյն Խորհուրդը, գումարուելով 1921-ի Մարտին Լոնտոն, այնուհետեւ մտայղացաւ հայոց համար Թրքական Հայաստանի մէջ ազգային տան մը ստեղծումը. որոշում մը՝ որուն ջերմօրէն զօրակցեցաւ 1921-ի Սեպտեմբերին Ժընեւի մէջ կայացած Ազգերու Ընկերակցութեան Ընդհանուր Ժողովը, որ արտայայտեց մաղթանքը՝ թէ այս տունը ամբողջովին անկախ էր Թուրքիայէն:

¹⁷⁶ Հայերէնով աւելցուած գրառում մը կը նշէ. «Միեւնոյն օրինակը հաղորդուած Անգլիոյ, Իտալիոյ, Ճաբոնի, Ամերիկայի եւ Պելճիգայի Արտաքին Գործոց նախարարութեան»: Այդ հաղորդման նպատակով փոխանցելի պատճենները յանձնուած են համապատասխանաբար Փրանսայի, Մեծն Բրիտանիոյ, Իտալիոյ, Ամերիկայի, Պելճիգայի եւ Ճապոնի Բարձր Յանձնակատարներ կամ պաշտօնական ներկայացուցիչներ Զօր. Բելլէի, Ռամպոլտի, Մարքիզ Կարրոնիի, Ծովակալ Պրիսթլի, Միշոթ տը Ուիլի եւ Մարքիզ Ուշիտայի (ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ L-Խ-MD9000, ենթաբաժին Խ, Խ774-Խ775):

Բայց այս որոշման իրագործումն առաջ, նոր սարսափելի փորձություն մը բաժին ինկաւ հայոց սիրելի եւ գերագոյն յոյսերուն,- Կիլիկիան՝ հայկական երկիրը, ուր մեր հայրենակիցները վերամիադրուած էին Դաշնակիցներուն իսկ նախաձեռնութեամբ, թուրքերուն վերադարձուեցաւ 20 Հոկտեմբերի Ֆրանսէթրքական Համաձայնութեամբ, Ամանոսի ընդարձակ շրջանով, գոր Սէվրի Դաշնագիրը դուրս ձգած էր Կիլիկեան գօտիէն: Որպէս հետեւանք այս համաձայնութեան, եւ ի բացակայութիւն իսկական եւ ազդու երաշխիքներու իրենց կեանքին եւ պատուին ապահովութեան համար, մեր դժբախտ բնակչութիւնները կրկին հարկադրուեցան լքել իրենց տուները, գրաւման ուժերու պահանջովն իսկ իրենց հետ համագործակցած ըլլալուն համար ընդդէմ թուրքերու:

Ամբողջացնելու համար այս պատկերը, պարտաւոր կը նկատենք յիշել որ շուրջ 100,000 հայեր տակաւին կը հեծնէն այսօր, հակառակ Մուստաֆի զինադադարի 4-րդ յօդուածին տրամադրութիւններուն, կամայական գերիշխանութեանը ներքեւ թուրքերու, որոնք չընկրկեցան 1915-ի իրենց արիւնոտ քաղաքականութիւնը գործադրել անոնց վրայ: Մարաշի (Փետրուար 1920), Հանքնի (Հոկտեմբեր 1920), Չէյթունի (Յուլիս 1921), Մարգուանի (Յուլիս 1921), Սամսոնի (Յուլիս 1921), Մերտինի (1921) եւ այլ վայրերու ողբերգութիւնները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկագիրներ ներկայացուեցան իրենց ատենին Դաշնակից Տէրութիւններուն, կը վկայեն զայս, ինչպէս կ'ընէ կցեալ ընդհանուր տեղեկագիրը՝ գրուած Ֆրանսացի միսիոնար ականատեսի մը կողմէ (Յաւելուած 1)¹⁷⁷:

Այս կարճ ներկայացումը ցոյց կու տայ մեր Ազգին հրամայական կարիքը ազատ եւ անկախ ապրելու թրքական լուծէն, երաշխաւորելով իր իմացական եւ բարոյական զարգացումը ազգային շրջանակի մը մէջ. միաժամանակ, ան կը փաստէ թէ այս անհրաժեշտութիւնը, համապատասխան՝ արդարութեան ամենատարրական հասկացութեան, կը կազմէ նաեւ իրաւունք մը, որ աներկբայ ճանչցուած եւ հռչակուած է Դաշնակիցներուն կողմէ:

Եթէ, ներկայիս, հայերը կը դիմագրաւեն հայոց վրայ ինկած դժբախտութեան անսահմանութիւնը եւ միջազգային կարգով ընդհանրական աւելի կարեւոր շահերը որոնք միջամուխ կը դառնան Արեւելեան հարցին յառաջիկայ լուծման, մենք պարտաւորութիւնն ունինք Մեծ Տէրութիւններու բարձր արդարութեան տեղեկագրելու այս, ինչ կը վերաբերի ազգային հողամասի մը նշանակման: Ձերդ Գերագանցութիւնը այնուամենայնիւ պիտի ընդունի թէ մեր Ազգը իրաւունք ունի յամառօրէն պահանջելու ժամ առաջ այս ազգային հողամասին ստեղծումը, տրուած ըլլալով որ աւելի քան երեք տարի անցած է զինադադարէն, որու ընթացքին նոյնիսկ Համաձայնական Տէրութիւններուն թշնամիները երկար ժամանակ վայելած են խաղաղութեան բարիքները: Ան նաեւ պիտի ընդունի թէ մենք կը պնդենք նշանակումը անոր սահմաններուն, որպէսզի երաշխաւորուի անոր կենսունակութիւնն ու դիւրանայ այս երկրամասին պաշտպանութիւնը Ազգերու Ընկերակցութեան կամ հոգատար Տէրութեան մը կողմէ, անկախաբար լուրջ եւ ազդու երաշխիքներէն, որոնք անհրաժեշտ են թրքական հողատարածքին վրայ մնացող ազգային փոքրամասնութիւններու ապահովութեան համար:

Նիւթական հարցը եւս շատ մեծ կարեւորութիւն ունենալով անկախութեան իրագործման համար, թոյլ տուէք մեզի Ձերդ Գերագանցութեան ազնիւ ուշադրութիւնը հրաւիրել Սէվրի Դաշնագրին պարունակած տրամադրութիւններուն անբաւարարութեան եւ տեսական պայմաններուն վրայ, ինչ կը վերաբերի հայոց կրած վնասին վերականգնման:

Դժուարութիւնները եւ առարկութիւնները, որոնցմով այսօր թուրքերը պիտի հակառակէին ինչ կը վերաբերի մէկու ու կէս միլիոն հայերու յափշտակուած շարժական գոյքին ինչպէս նաեւ ջարդերու հետեւանքով անժառանգ մնացած անշարժ կայուածներու վերայանձնումին, մեզ կը մղէ Ձերդ Գերագանցութեան բարձր հոգածութեան եւ արդարութեան ոգիին յարգալիք յանձնել հետեւեալ երկու առաջարկները.

ա) Յայտնապէս ճիշդ է որ արժէքը մէկուկէս միլիոն հայերու շարժական գոյքին, որուն սեփականութեան յափշտակութեամբ կամ որեւէ ուրիշ ապօրինի միջոցով տիրացած են թուրքերը, նիւթ դառնայ նուազագոյն արժեւորման եւ որ այսպիսով ստացուած ընդհանուր գումարին համար պատասխանատու նկատուի թրքական պետութիւնը, որպէս ներկայացուցիչը թուրք անհատներու հաւաքականութեան, առաւել եւս անոր համար որ թրքական իշխանութիւններուն տուած ուղղակի հրամաններուն բերումով եւ կառավարութեան կողմէ հրապարակուած օրէնքներու գործադրութեամբ է որ խնդրոյ առարկայ գոյքը թալանուած եւ բռնագրաւուած է:

¹⁷⁷ Ֆրանսացի միսիոնարին խնդրոյ առարկայ ֆրանսերէն մեքենագիր տեղեկագիրը կը բաղկանայ եօթ էջերէ եւ թուագրուած է 17 Դեկտեմբեր 1921 (ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Ը, Ը146-Ը152):

բ) Նոյնպես արդար է նաև որ գործնական պատճառներով անշարժ գոյքը, որ պատկանած է ժառանգորդ չունեցող կոտորուած հայերու, ձգուի թրքական գանձարանին, վերջինին կողմէ այդ գոյքին ընդհանուր արժէքին մօտաւոր գումարին վճարման դիմաց:

Այս երկու գումարներն այնուհետեւ կրնան յատկացուիլ վարկի երաշխաւորման, որ հնարաւոր կը դարձնէ [ազգային] տան ներքին կազմակերպումը եւ ազգային կործանած տնտեսութեան վերականգնումը:

Եթէ Դաշնակից Տէրութիւնները կը խորհին թէ Թուրքիան ի վիճակի չէ ստանձնելու այս պարտաւորութիւնները, ապա մեզի կը մնայ պարզապէս իրենցմէ խնդրել որ մեզի յատկացնեն փոքր բաժին մը հատուցման այն գումարէն, որ կը ծանրանայ Գերմանիոյ վրայ. այն տէրութեան՝ որ յանձն առած է վերականգնել պատերազմներու ամենասարսափելիին պատճառած վնասները:

Աւելորդ է Ձերդ Գերագանցութեան յիշեցնել թէ հայերը, գրկուած իրենց բոլոր միջոցներէն, յաջողած են եօթ տարի շարունակել ապրիլ եւ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանել ամենաապերախտ պայմաններու մէջ, շնորհիւ կարգ ու կանոնի եւ աշխատանքի հանդէպ իրենց սիրոյն: Ասիկա երաշխիք մըն է թէ անոնք իրենց ազգային երկրամասին մէջ կրնան անյապաղ ստեղծել գործօն եւ արդիւնաւոր կեանք մը: Հետեւաբար, մենք վստահ ենք թէ Դաշնակից Մեծ Տէրութիւնները, բոլոր այս պատճառներով, լրջօրէն նկատի պիտի առնեն Հայ Ազգին գոյութեան եւ ազատութեան իրաւունքը:

Մենք մեզ կը դարձնենք թարգմանները հայոց ամենավառ ուխտին, Ձեր Գերագանցութենէն ստիպողաբար աղերսելով հաճիլ կայացնել որոշում մը, որ առանց գործադրութեան դժուարութիւններու բախելու, միշտ երկնչելի, վերջապէս բաւարարութիւն կու տայ մեր ժողովուրդին արդար պահանջներուն: Մենք համոզուած ենք թէ ասիկա մեծապէս կը նպաստէ Արեւելքի մէջ վերջնական խաղաղութեան վերահաստատման, որուն մենք կը ձգտինք այնպէս ինչպէս ամբողջ Եւրոպան:

Այս առիթով մենք մեզի թոյլ կու տանք հաստատել լիազօրութիւնները Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, որ, յանուն մեր Միացեալ Խորհուրդին եւ Թուրքիոյ հայոց, ունի այս յուշագրի նիւթին վերաբերող բոլոր հարցերուն շուրջ Դաշնակից Տէրութիւններուն հետ բանակցելու ամբողջ իրաւասութիւնը:

Հանճեք ընդունիլ, Պարոն Նախարար, մեր բարձր մեծարանքի հաւաստիքները:

Հայ Բողոքական Համայնքի Ազգապետ
Հայ-Կաթոլիկ Պատրիարքութեան Տեղապահ
Հայոց Պատրիարք

(ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ L-Խ-MD9000, ենթաբաժին Խ, Խ767-Խ773, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 179

Կոստանդնուպոլիս Բերա, 4 Մարտ 1922

Սրբազնագոյն Պապ,

Ձերդ Սրբութեան բարձրացումը Հայրապետական Աթոռին աշխարհի մէջ առաջացուց միահամուռ գոհունակութիւն, Ձերդ Սրբութեան Օգոստոսիառ անձին մէջ տեսնելով Արժանաւոր Յաջորդը Անոր, որ Ազգերու պայքարին մէջ ընդհանուր եւ անաչառ Հայրն էր բոլորին եւ ճշմարիտ Պաշտպանն էր իրաւունքներու, յատկապէս՝ տկարներուն:

Ասոնց մէջ ամենէն աւելի գոհուածը որոշապէս հայ ժողովուրդն էր, զոր մենք, ստորագրեալներս, պատիւը ունինք ներկայացնելու մեր տարողութեամբ՝ որպէս հոգեւոր պետերը Թուրքիոյ հայոց:

Այս ժողովուրդը բնաջնջուեցաւ Զրիստոնէայ ըլլալուն համար, զոհ [եղաւ] ամենաանարժան հիասթափութիւններու իր տկարութեան համար. իր դժբախտութեան իրողութեամբ իսկ, որ պէտք է տանջէ հանրային խիղճը, որոշապէս արժանի է վերջնականապէս ազատագրուելու, ինչպէս բարձրաձայն յայտարարուած էր Ձերդ Սրբութեան արժանաւոր նախորդին կողմէ:

Հետեւաբար, համոզուած թէ Ան արժանի կը համարէ օգտագործել Իր բովանդակ Գերիշխան հեղինակութիւնը կառավարութիւններու մօտ, որոնք յանձնառու դարձած են բազմաթիւ եւ հանդիսաւոր խոստումներով, մենք մեզի թոյլ կու տանք հոս ներկայացնել լայն ուրուագիծերը այն հանգրուաններուն, որոնց մէջէն անցած է Հայկական Հարցը, եւ այն կերպերը, որոնցմով կրնայինք լուծել զայն:

I. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՀԱՆԳՐՈՒՄՆԵՐԸ

- 1) Կառավարման համակարգ մը՝ հիմնուած տկար եւ փոքր ժողովուրդներու բնաջնջման վրայ, իրագործուած էր Թուրքիոյ մէջ մասնաւորապէս ընդհանուր պատերազմի ընթացքին եւ շարունակուած է մինչեւ այսօր:
- 2) Համաձայնութեան Դաշնակից Տէրութիւնները նախ բողոքեցին եւ յետոյ հանդիսաւորապէս խոստացան այսպէս հարստահարուած ժողովուրդները ազատագրել թրքական լուծէն:
- 3) Հայաստանը, զոհ՝ Համաձայնութեան դատին իր հաւատարմութեան, ի գին իր արեան եւ Դաշնակից բանակներուն հետ իր արդիւնաւէտ գործակցութեան, շահեցաւ իրաւունքը իր վերջնական փրկութեան եւ սպասեց իր կազմութեան որպէս ազատ եւ անկախ [պետութիւն]:
- 4) Սեւրի Դաշնագրով յանձնառու դարձած երկիրները թոյլատրեցին բանակներու վերակազմութիւնը Թուրքիոյ մէջ, որ չէր գինաթափուած, եւ լքեցին Կովկասեան Հայաստանը պաշտպանուելու իր սեփական միջոցներով, իսկ Թուրքիոյ հայերը՝ ստրկութեան եւ անցեալի վատթարագոյն վերաբերումի:
- 5) Արդարութիւն չէ կատարուած. կոտորածները եւ հայերու բնաջնջումը գործադրողներու դատավարութիւնը յանգեցաւ միայն հեզնական ձեւակերպութեան. գրաւումը Թուրքիոյ որոշ մասերու, ուր հայերն ունէին իրենց պատմական, ազգային եւ թուային գերակայ իրաւունքները, պարզապէս ծառայեց Թուրքիոյ յափշտակիչներուն համար իրենց պահպանման: Այսպիսով, Կիլիկիան, Հայկական Լեզնիին կողմէ գրաւուած ըլլալէ ետք, հոն տեղահանութիւններու ընթացքին մեր հոս ու հոն ցրուած խլեակները հաւաքելէ ետք, կրկին յանձնուած է թուրքերու՝ առանց զիջումներ ստանալու հայոց համար, որոնցմէ այսպիսով մենք հեռացուցած կ'ըլլանք ՏՈՒՆ մը կազմելու ամենայարմար հողամասը: Հատուցում չէ կատարուած ամբողջ Փոքր Ասիոյ եւ Անատոլիոյ ներքին գաւառներուն մէջ բռնագրաւուած ինչքերու համար. մեր որբերը, դուստրերը եւ մայրերը տակաւին արգելափակուած կը մնան թրքական հարեմներու մէջ. իրենց տունները վերադարձած վերապրող հայերը չէին պաշտպանուած ընդհանուր պատերազմի ընթացքին [կատարուած] նոյն խժոժութիւններուն դէմ. Սեւրի Դաշնագրին տրամադրութիւնները թողլքուած եւ անտեսուած են, վերջաւորութեան նուազեցուելով խոստացուած Տան մը, եւ այս Դաշնակիցներուն նահանջովը այն շրջաններէն ուր այս ՏՈՒՆԸ կրնար ստեղծուիլ, հեզնականօրէն անկարելի դարձած է անոր իրագործումը եւ հայերը՝ կոտորակուած, հալածուած, կողոպտուած, ցրուած, ընդհակառակը լքուած են՝ թրքական լուծին տակ վերադառնալու որպէս յանցագործներ, կոտորուելու համար:
- 6) Ահա՛ւասիկ մարդկային արդարութիւնը, ահա՛ւասիկ հռչակուած քաղաքակրթութեան գործը, որուն համար մենք ուզեցինք արդարացնել մահացու պատերազմը, ազգերու, ժողովուրդներու եւ ընտանիքներու կրած գոհողութիւնները:
- 7) Մենք ուժգին կը բողոքենք այս շարժումին դէմ, որ թուրքերուն նպաստաւորուիլ կու տայ մեր բնաջնջումէն նոյն ինքն թուրքերու կողմէ, որոնք հաւանութիւն կու տան ժողովուրդներու տիրապետելու համար ջարդերու համակարգի մը, որ ուժը կը բռնադատէ իրաւունքին. որ անմեղ զոհերը կը հարկադրէ անձնատուր ըլլալու զիրենք չարչարողներուն եւ ենթարկուելու անոնց տիրապետութեան:

II.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԿԵՐՊԸ

- 1) Ամէն բանէ առաջ մենք կը յայտարարենք պահանջումը միայն գոյատեւելու, փրկուելու եւ մեր ապագայի ապահովութեան մեր իրաւունքին:

- 2) Այս նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է՝
 - ա) Բոլոր հայերը ընդմիշտ հեռացնել թրքական լուծէն եւ թրքական վտանգէն.
 - բ) Չանոնք համախմբել կենսունակ հայկական հողամասի մը մէջ, բաւարար՝ ցեղին զարգացման համար:
- 3) Կովկասեան Հայաստանը, հողամաս մը՝ որ արդէն սահմանափակուած է բնիկներով եւ ծանրաբեռնուած հայ գաղթականներով, պէտք է վերադարձուի իր պատմական սահմաններուն եւ առեւտուրի համար երաշխաւորուի ծով ելքով մը:
- 4) Բացարձակապէս անհրաժեշտ է Թուրքիոյ, Միջագետքի, Սուրիոյ, Պաղեստինի մէջ եւ ուրիշ ամէն տեղ ցրուած հայերը պատասպարել ամէն վտանգէ, եւ ատոր համար բացարձակապէս անհրաժեշտ է՝
 - ա) Հայոց, իւրաքանչիւրին ըստ իր ցանկութեան, տալ հպատակութիւն ընտրելու իրաւունքը.
 - բ) Լուրջ, ապահով եւ ազդու երաշխիքներ առնել բոլոր անոնց համար, որոնք կը փափաքին կամ կը պարտաւորուին թրքական հպատակ մնալ.
 - գ) Միջերկրականի ափերուն, կամ աշխարհի մէջ որեւէ ուրիշ տեղ ուր հնարաւոր ըլլայ, ստեղծել ՏՈՒՆ մը՝ մէկտեղելու Սուրիա, Միջագետք եւ ուրիշ ամէն տեղ ցրուածները:

Ամենասուրբ Հայր, Հայաստանի համար ուրախալի նախանշան է տեսնել Ատանայի նախկին տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոսը այսօր բարձրացած Հռովմէական Հայրապետութեան Գերագոյն պատիւին, եւ յատուկ վստահութեամբ մըն է որ մենք ամենամեծ կոչը կ'ուղղենք Նորին Սրբութեան շահագրգռութեան մեր սրբազան դատին համար, այնքան օրինական՝ որքան Լեւաստանինը, որպէսզի դառնայ առարկան Նորին Սրբութեան մեծագոյն խնամածութեան եւ լաւագոյն հոգատարութեան:

Թող մեր ծայրայեղ անձկութեան այս վերջին աղաղակը Նորին Սրբութեանդ ազդու միջամտութեամբ Տէրութիւնները մղէ աջակցելու անտեսուած իրաւունքներուն եւ ճնշուած արդարութեանը զոհեալ Հայաստանի դատին:

Վստահ մեր աղօթքներուն նպաստաւոր պատասխանին տեսութեան՝ կը փութանք Նորին Սրբութեանդ ներկայացնել մեր խորագոյն մեծարանքի զգացումներն ու լաւագոյն մատթանքները բարօրութեանը համար Ձերդ Հայրապետութեան, որ այնքան նպաստաւոր կերպով ընդունուած է աշխարհի մէջ ամէնուրեք, եւ կը խնդրենք որ ընդունիք, Ամենասուրբ Հայր, մեր ամենայարգալի մեծարանքները:

Մեծ պատիւը ունինք ըլլալու

Երեք խոնարհ եւ անձնուէր ծառաներ՝
 Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութեան Առաքելական Ընդհանուր Փոխանորդ
 ԺԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱԶԼԵԱՆ
 Պատրիարք Հայոց
 ՉԱԲԷՆ ԵՂԻԱՅԵԱՆ
 Հայ Բողոքական Համայնքի Ազգապետ
 ՊԷՉՃԵԱՆ

(ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ L-Խ-MD9000, ենթաբաժին Խ-MD9000, Խ776_Խ779, ֆրանսերէն մեքենագիր)

Փարիզ, 8 Մարտ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Փետրուար 22 թուակիր նամակովս Ձերդ Ամենապատուութեան հաղորդած էի Պատուիրակութեանս կողմէ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի մօտ կատարուած դիմումը, որով խնդրած էինք իրմէ մասնակցի Ազգ. Պատուիրակութեան, իբր անդամ կամ իբր վարիչ ելմտական գործառնութեանց: Իրեն ուղղեալ նամակին պատճենը նոյն թուով դրկած էի:

Ինչպէս արդէն նախատեսելի էր, Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան Մարտ 1 թուակիր նամակով մը, որուն պատճենը կը ներփակեմ, համակերպութիւն ցոյց չէ տուած, որով այլեւս հարկ չի մնար Համագգայինի կողմէ ալ նոյնիմաստ դիմումի մը, ինչպէս մտադրութիւն ունէիք ընել, քանի որ տարակոյս չկայ թէ պատասխանը մերժողական պիտի ըլլայ:

Կը մնայ ուրեմն նիւթական աջակցութեան խնդիրը, որուն համար Պատուիրակութեանս Ելմտական Յանձնաժողովին անդամոց կարծիքը այն է թէ Համագգայինի անունով, միանգամայն երեք Հոգեւոր Պետերուդ կողմէ ազդու դիմում մը ըլլայ իրեն, խնդրելով որ 10–20,000 անգլիական ոսկիի փոխատուութիւն մը ընէ ազգին ընդհանուր պետքերուն համար, վճարելի առաջին փոխառութեամբ որ պիտի կնքուի Հայոց Ազգային Տան անունով:

Ներփակ պիտի գտնէք նաեւ Պատուիրակութեանս Ելմտական Յանձնախումբին կողմէ Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան համար պատրաստուած շրջաբերականներէն մէյ մէկ օրինակ¹⁷⁸: Յանձնախումբը արդէն իսկ ցրուած է այդ շրջաբերականները զանազան գաղութներ: Ասիկա արգելք մը չէ անշուշտ այն դիմումներուն, զորս Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը Համագգայինի անունով պիտի ընէ մի քանի հանրաժանօթ եւ առաջնակարգ ազգայնոց, այն ձեւով զոր թելադրած էի Փետրուար 10 թուակիր նամակովս: Միայն Փարիզ գտնուող ազգայնոց դիմումը պէտք է յետաձգել առայժմ, որովհետեւ Ելմտական Յանձնախումբին անդամները անձնապէս արդէն սկսած են հանգանակութիւն կատարել այստեղ: Յանձնախումբին անդամներէն ոմանք ալ Լոնտոն եւ Մանչեսթըր պիտի երթան նոյն նպատակաւ:

Եւ սակայն, նկատի առնելով տնտեսական արդի պայմանները, այս կողմերէն կարելոր գումար մը հաւաքելը անհնար կը նկատուի: Մինչդեռ օրուան պետքերը շատ մեծ են եւ Պատուիրակութեան միջոցները սպառած:

Իրական օժանդակութիւնը աւելի Ամերիկայի գաղութէն կրնայ հասնիլ: Մեր կողմէ գրեցինք Պօսթընի Ազգ. Միութեան, եւ Նիւ Եօքքի Հանգանակիչ Մարմինին, որուն նախագահն է Տիար Արշակ Գարակէօգեան: Բայց մինչեւ այսօր միայն յուսադրիչ նամակներ ստացանք: Այս պատճառաւ կը խնդրեմ որ բարեհաճիք Համագգայինի անունով ստիպողաբար հեռագրել եւ գրել թէ՛ Տիար Արշակ Գարակէօգեանի եւ թէ՛ Պօսթընի Ազգ. Միութեան, որոնց հասցէները ստորեւ նշանակուած են, որպէսզի փութացնեն հանգանակութեան գործը:

¹⁷⁸ Շրջաբերականներուն առնթր, Նորատունկեան հայկական մամուլին մէջ առ ի հրատարակութիւն պատրաստել տուած էր 1 Մարտ 1922 թուակիր կոչ մը՝ ուղղուած հայ ժողովուրդին, ուր կը նշէր Հայկական Դատի հետապնդման համար անհրաժեշտ Ազգային Հիմնադրամի հանգանակութեան ձեռնարկելու նպատակով իր նախագահութեան ներքեւ կազմուած Ելմտական Յանձնախումբի անդամներուն անունները եւ նոյն կոչով իրենց հեղթին յանձնախումբին անունով հայ ժողովուրդին ազգասիրական զգացումներուն կը դիմէին ատենապետ Պօղոս Էսմէրեան, ատենադպիր Վաղարշակ Թաւորեան եւ զանձապահ Արմենակ Համբարձումեան: Յանձնախումբին միւս անդամներն էին Տիգրան Խան Բելէկեան, Սերովբէ Սվանեան, Եսայի Կարիկեան, Մ. Պաքըրճեան, Կրօնիկ Փափագեան եւ Աթոկտոս Կելբէկ: Կոչով դիմում կ'ըլլար գաղութներու մէջ յանձնաժողովներ կազմելու դրամահաւաքութեան համար («Ապագայ», 4 Մարտ 1922, 12):

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Տիար Արշակ Գարակէօզեանի հասցէն է

Mr. Archag Karagheusian
354, Fourth Avenue
New York N.Y.

Պօսթընի Ազգ. Միութեան հասցէն է

Armenian National Union of America
401-403 Old South Building
U.S.A. Boston, Mass.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-2M170, 2663-2664, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ՆԵՐՂԻՐ

Պատճեն

Մոնթ[է]-Քարլօ, 1 Մարտ 1922

Վսեմաշուք եւ սիրելի բարեկամ,

Շատ շնորհակալութեամբ ստացայ Ձեր 22 Փետր. թուակիր նամակը, զոր խորին ուշադրութեամբ կարդացի: Վստահ եղէք թէ իր պարունակութիւնը մեծապէս կը գնահատեմ:

Լաւ գիտէք թէ, հնազանդ մեր ընտանեկան աւանդութեանց, ազգային բարօրութեան հարցը ամէն բանէ վեր կը դասեմ: Սակայն ինչպէս քանի անգամներ առիթը ունեցայ Ձեզ բացատրելու, մեր ազգային դատը այնպիսի ձեւ մը առած է որ Ազգային Պատուիրակութեան իմ ուղղակի մասնակցութիւնը առայժմ անպատեհ եւ անօգուտ կը համարիմ:

Ձեր Վսեմութիւնը քաջ գիտէ թէ ժամանակին ինքնաբերաբար ես առանց հրաւերի եւ միայն ազգային պարտականութիւնս կատարելու համոզմամբ իմ աջակցութիւնս առաջարկեցի: Եւ երբ ապագային առիթներկայանայ եւ ես ալ համոզուած ըլլամ թէ կրնամ օգտակար ըլլալ, միշտ պատրաստ եմ պարտականութիւնս կատարելու:

Առայժմ միշտ պատրաստ եմ ռեւէ մասնաւոր խնդրոյ առթիւ Ձեր խորհրդակցութեան մասնակցելու:

Ձերդ միշտ անկեղծօրէն եւ խորին յարգանքով:

(Ստ.) ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ

Մի քանի օրէն Լոնտոն կը դառնամ:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-2M170, 2665, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒՄԾ 181

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ՕՐԻՆԱԳԻԾ

ԾՐԱԳԻՐ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻԲԱՆԻ Ա. Հալաճեան (Ատենապետ), Տօր. Թորճեան, Հ. Խօճասարեան	ԾՐԱԳԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ Դ. Տ. Սոփեսեան (Ատենապետ), Ս. Պէրպէրեան	ԲԱՆԱԶԵԻԵՐ ՔՈՒԷԱՐԿՈՒՄԾ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԿՈՂՄԷ
Յօդ. 1.- Տարագրութեան եւ յարակից դէպքերու հետեւանքով ստեղծուած ազգային պէտքերու հոգացման համար հաստատուած է Հայրենիքի Տուրքը: Այս տուրքին պարտաւոր են մասնակցիլ այր թէ կին ամէն չափահաս հայ անհատ, որ ունի ռէւէ եկամուտի կամ շահու աղբիւր:	Յօդ. 1.- Տարագրութեան եւ յարակից դէպքերու հետեւանքով ստեղծուած ազգային պէտքերու հոգացման համար հաստատուած է Հայրենիքի Տուրքը: Այս տուրքին պարտաւոր են մասնակցիլ այր թէ կին ամէն չափահաս հայ անհատ, որ ունի ռէւէ եկամուտ կամ շահու աղբիւր:	Յօդ. 1.- Տարագրութեան եւ յարակից դէպքերու հետեւանքով ստեղծուած ազգային պէտքերու հոգացման համար հաստատուած է Հայրենիքի Տուրքը: Այս տուրքին պարտաւոր է մասնակցիլ այր թէ կին ամէն չափահաս հայ անհատ, որ ունի ռէւէ եկամտի կամ շահու աղբիւր:
Յօդ. 2.- Հայրենիքի Տուրքը միանուագ եւ ամսականաւոր է: Ամէն հայ անհատ պարտաւոր է ազգին վճարել որոշ գումար մը իր կարողութեան համեմատ՝ ա.- մէկ անգամուան համար միանուագ գումար մը. բ.- ամէն ամիս վճարել որոշ գումար մը:	Յօդ. 2.- Հայրենիքի Տուրքը երկու մասէ կը բաղկանայ, ամսական եւ միանուագ: Ամսական տուրքը կ'որոշուի հարկատուին ամսական հասոյթին վրայ յառաջատուական իսկ ընտանիքի թիւին վրայ խոտորնակ եւ աստիճանական համեմատութեամբ, յարակից թիւ 1 Սակացոյցին համաձայն: Միանուագ տուրքը ամսական տուրքին տասնապատիկն է:	Յօդ. 2.- Հայրենիքի Տուրքը երկու մասէ կը բաղկանայ, միանուագ եւ պարբերական: Միանուագ տուրքը կը զանձուի հարկատուին յանձնառութենէն անմիջապէս յետոյ, իսկ պարբերական տուրքը ամսական դրութեամբ, իր կարողութեան համաձայն:
Յօդ. 3.- Թաղական խորհուրդները պարտաւոր են իրենց թաղին մարդահամարի ցանկերը պատրաստել եւ անոնցմէ կազմել հարկատուներու վիճակացոյցները: Այս վիճակացոյցները պիտի դրկուին Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովին:	Յօդ. 3.- Թաղական խորհուրդները պարտաւոր են իրենց թաղին մարդահամարի ցանկերը պատրաստել եւ անոնցմէ կազմել հարկատուներու վիճակացոյցները: Այս վիճակացոյցները պիտի դրկուին Կեդր. Ելմտական Յանձնաժողովին:	
Յօդ. 4.- Քաղ. Ժողովը կը կազմէ Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովը, որ իր կարգին թաղերու մէջ կ'ընտրէ իրեն ենթակայ Ելմտական Մասնաճիւղեր: Ելմտական Յանձնաժողովի եւ մասնաճիւղերու պաշ-	Յօդ. 4.- Հարկատուներու ամսական եւ միանուագ տուրքը վիճակացոյցներու համաձայն կ'որոշուի Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Քաղաք. Ժողովոյ կողմէ կազմուած Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժո-	Յօդ. 4.- Քաղ. Ժողովը կը կազմէ Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովը, որ իր կարգին թաղերու մէջ կ'ընտրէ իրեն ենթակայ Ելմտական Մասնաճիւղեր: Ելմտական Յանձնաժողովի եւ մասնաճիւղերու պաշ-

տօնն է դիմել տուրք վճարելու կարող ամէն հայ անհատի, որոշել անոնց տուրքի քանակութիւնը եւ ամէն ամիս գանձել կանոնաւոր կերպով:	դովէն: Սոյն վիճակացոյցներու մասին Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովը իրաւաստու է վերաքննութիւն կատարել, եթէ պէտք տեսնէ եւ կամ եթէ հարկատուներու կողմէ դիտողութիւն կամ գանգատ տեղի ունենայ:	տօնն է դիմել տուրք վճարելու կարող ամէն հայ անհատի, որոշել անոնց տուրքի քանակութիւնը եւ ամէն ամիս գանձել կանոնաւոր կերպով:
Յօդ. 5.- Թէ Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովը եւ թէ թաղային ելմտական մասնաճիւղերը պարտաւոր են տարին անգամ մը ազգային պիւտճէի տարեգլխուն տուրքի նուագում կամ յաւելում յառաջ բերելու բնոյթ ունեցող վիճակի փոփոխութիւնները ստուգել: Թաղային մասնաճիւղերը իրենց փոփոխութիւնները կ'ենթարկեն Կեդրոնական Ելմտական Յանձնաժողովին, իսկ Կեդրոնի Ելմտ. Յանձնաժողովը՝ Քաղ. Ժողովին: Այս առթիւ ալ հարկատուներու դիտողութիւնները նկատի պիտի առնուին, համաձայն ներկայ օրէնքին մէջ գծուած տուրքի սահմանումի տրամադրութեանց:	Յօդ. 5.- Թաղ. խորհուրդները պարտաւոր են տուրքի նուագում կամ յաւելում յառաջ բերելու բնոյթ ունեցող վիճակի փոփոխութիւնները ստուգել եւ Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովին տեղեկագրել: Յանձնաժողովը ինք եւս պարտաւոր է հետամտիլ եւ ստուգել նոյն կարգի փոփոխութիւնները: Այս մասին հարկատուներու դիմումներն ալ նկատողութեան կ'առնուին:	Յօդ. 5.- Թէ՛ Կեդրոնի յանձնաժողովը եւ թէ՛ տեղական մասնաճիւղերը պարտաւոր են տարին անգամ մը ազգ. պիւտճէի տարեգլխուն տուրքի յաւելում յառաջ բերելու բնոյթ ունեցող վիճակի փոփոխութիւնները ստուգելու, իսկ հարկատուները իրաւունք ունին տարին անգամ մը նուագում պահանջել, եթէ իրենց նիւթական վիճակը փոփոխութիւն կրած է:
Յօդ. 6.- Անցագրի, կալուածական, ժառանգական եւ այլ վկայագրերու, նշանախօսութեան, հարսանիքի, մկրտութեան եւ թաղման հանդիսաւորութիւններու եւ անոնց նման անհատական ռեւէ գործողութեան առթիւ ամէն Ազգ. հաստատութիւն պարտաւոր է դիմողներէն պահանջել Հայրենիքի Տուրքի վերջընթեր ամսոյ ընկալագիրը: Առանց սոյն ընկալագիրը տեսնելու գործողութիւն կատարող ռեւէ Ազգ. Մարմին եւ պաշտօնեայ պատասխանատու կը մնան Ազգ. Իշխանութեան առջեւ:	Յօդ. 6.- Անցագրի, կալուածական, ժառանգական եւ այլ վկայագրերու, նշանախօսութեան, հարսանիքի, մկրտութեան եւ թաղման հանդիսաւորութիւններու եւ ասոնց նման անհատական ռեւէ գործողութեան առթիւ ամէն Ազգ. հաստատութիւն պարտաւոր է դիմողներէն պահանջել Հայրենիքի Տուրքի վերջընթեր ամսոյ ընկալագիրը: Առանց սոյն ընկալագիրը տեսնելու գործողութիւն կատարող ռեւէ ազգ. մարմին եւ պաշտօնեայ պատասխանատու կը մնան Ազգ. Իշխանութեան առջեւ:	Յօդ. 6.- Անցագրի, կալուածական, ժառանգական եւ այլ վկայագրերու, նշանախօսութեան, հարսանիքի, մկրտութեան եւ թաղման հանդիսաւորութիւններու եւ անոնց նման անհատական ռեւէ գործողութեան առթիւ ամէն Ազգ. հաստատութիւն պարտաւոր է դիմողներէն պահանջել Հայրենիքի Տուրքի վերջընթեր ամսոյ ընկալագիրը: Առանց սոյն ընկալագիրը տեսնելու գործողութիւն կատարող ռեւէ Ազգ. Մարմին եւ պաշտօնեայ պատասխանատու կը մնան Ազգ. Իշխանութեան առջեւ:
Յօդ. 7.- Այն ազգայիները, որոնք կամ Ելմտական Կեդր. Յանձնաժողովէն եւ կամ թաղային ելմտական մասնաճիւղերէն եղած Հայրենիքի Տուրքի մասնակցութեան	Յօդ. 7.- Երբ հարկատու մը իրեն համար որոշուած տուրքը երեք ամիս շարունակաբար չ'վճարէ եւ Հայրենիքի Տուրքի Կեդր. Յանձնաժողովին եւ Քաղաք. Ժողովին	Յօդ. 7.- Երբ հարկատու մը իրեն համար որոշուած տուրքը երեք ամիս շարունակաբար չ'վճարէ եւ Հայրենիքի Տուրքի կեդրոնական յանձնաժողովին կողմէ իրեն

հրաւերը անպատասխանի կը թողուն եւ կը խուսափին ոեւէ համաձայնութեան գալէ, պարտաւոր պիտի ըլլան 2 ամսուան մէջ կարգադրել իրենց հաշիւը, հակառակ պարագային անոնց անունները պիտի տեղեկագրուին Քաղ. Ժողովին որ 2 ամսուան պայմանաժամի մէջ պիտի հրաւիրէ զիրենք կատարելու իրենց ազգ. պարտականութիւնը: Այս հրաւերն ալ եթէ դարձեալ անհետեւանք մնայ այդպիսիները պիտի գրկուին իրենց ընտրական իրաւունքներէն, իրենց անունները յայտարարուելէ յետոյ թերթերու մէջ կամ եկեղեցիներու բակը: Կեդր. Եւմտական Յանձնաժողովի եւ կամ թաղային մասնաճիւղերու կողմէ նախապէս հրաւեր ստանալով մերժող կամ անպատասխանի ձգող հարկատուները, եւմտական մարմիններու վերջին կոչէն սկսեալ 15 օրուան պայմանաժամի մէջ, պարտաւոր են իրենց հաշիւները կարգադրել վերոյիշեալ եւմտական մարմիններու հետ, ազգային իրաւունքներէն դատապարտութեամբ չգրկուելու համար: Եւմտական մարմինները պարտաւոր են օրէնքի հրատարակութենէն անմիջապէս յետոյ վերջին կոչ մը ուղղելու:	կողմէ յաջորդաբար իրեն հաղորդուած ազդարարութիւններուն գոհացուցիչ կերպով չպատասխանէ, այնպիսին Քաղաք. Ժողովոյ որոշումով իբր պարտագանց կը նկատուի եւ կը յայտարարուի եւ կը գրկուի իր ընտրական իրաւունքէն:	հաղորդուած ազդարարութեան գոհացուցիչ կերպով չպատասխանէ, այդպիսիին անունը ընտրական իրաւունքէն գրկուելու պահանջով կը դրկուի Քաղ. Ժողովին: Հայրենիքի Տուրքի մասնակցելէ խուսափողներու անունները պիտի հրատարակուին թերթերու մէջ եւ պիտի կախուին իրենց թաղի եկեղեցւոյ բակը:
Յօդ. 8.- 26 Սեպտ. 1919 թուականով հրատարակուած Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը գործադրութենէ դադրած է:	Յօդ. 8.- Քաղաքական Ժողովը պիտի պատրաստէ ներկայ օրէնքին գործադրութեան հրահանգները:	Յօդ. 8.- Հայրենիքի Տուրքի գանձման հետ առնչութիւն ունեցող ոեւէ ազգ. իշխանութիւն երբ այս օրէնքին տրամադրութեան հակառակ ընթացքի մէջ գտնուի, Ազգ. Վարչութիւնը պարտաւոր է պատասխանատւութեան ենթարկել գայն:
Յօդ. 9.- Ներկայ օրէնքը գործադրելի է հրատարակութեան թուականին յաջորդ օրէն սկսեալ:	Յօդ. 9.- 26 Սեպտ. 1919 թուականով հրատարակուած Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը գործադրութենէ դադրած է:	Յօդ. 9.- Քաղ. Ժողովը կը պատրաստէ ներկայ օրէնքին գործադրութեան հրահանգը:

Յօդ. 10.- Ս. Պատրիարքը եւ Ազգ. Վարչութեան Բաղ. Ժողովը պաշտօն ունին ներկայ օրէնքը գործադրելու:	Յօդ. 10.- Ներկայ օրէնքը գործադրելի է հրատարակութեան թուականէն յաջորդ օրէն սկսեալ:	Յօդ. 10.- 26 Մեպտ. 1919 թուականով հրատարակուած Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը գործադրութենէ դադրած է:
	Յօդ. 11.- Ս. Պատրիարքը եւ Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը պաշտօն ունին ներկայ օրէնքը գործադրելու:	Յօդ. 11.- Ներկայ օրէնքը գործադրելի է հրատարակութեան թուականին յաջորդ օրէն սկսեալ:
		Յօդ. 12.- Ս. Պատրիարքը եւ Ազգ. Վարչութեան Բաղ. Ժողովը պաշտօն ունին ներկայ օրէնքը գործադրելու:

ՅԱՒԵԼՈՒՎԾ 182

Փարիզ, 17 Մարտ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Վայրկեանիս ստացայ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան Մարտ 11 թուակիր նամակը եւ ցաւով տեղեկացայ թէ չէք ստացեր Յունուար 4 թուակիր կրկին նամակներս, իրենց յարակից թուղթերով:¹⁷⁹ Կը փութամ ստորեւ ամփոփել անոնց բովանդակութիւնը:

1.- Էնկիւրիի կառավարութեան կողմէ Թուրքիոյ քրիստոնէայ հասարակութեանց առանձնաշնորհումներուն ջնջման նկատմամբ մանրամասն լուսաբանութիւններ խնդրած էինք: Նոյն ատեն Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան դրկած էինք Պատուիրակութեանս պատրաստած մէկ աշխատութիւնը Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց իրաւանց քննութեան նկատմամբ, քրիստոնէայ Հոգեւոր Պետերու հետ խորհրդակցութեան առթիւ աչքի առաջ ունենալու համար: Այս աշխատութենէն, ինչպէս նաեւ Լոնտոնի եւ Էնկիւրիի ֆրանքո-թուրք համաձայնութեանց տարբերութեանց պատկանող ուրիշ աշխատութենէ մը երկուքական օրինակ պիտի գտնէք ներփակ:

2.- Տեղեկութիւն խնդրած էինք Էնկիւրիի կառավարութեան պատկանող շրջանակին մէջ հաստատուած Պոլսէն անկախ յոյն պատրիարքութեան մասին, եւ նոյն ատեն հարցուցած թէ Բ. Դուռը իրօք մերժած է հաստատել Պոլսոյ յոյն պատրիարքին ընտրութիւնը:

3.- Տեղեկութիւններ տուած էինք Սուրիոյ զանազան կողմերը եւ Կիպրոս գտնուող կիլիկեցի գաղթականաց մասին: Այս տեղեկութիւնները ներկայիս կորսնցուցած են իրենց այժմէութիւնը, ըստ որում ուրիշ աղբիւրներէ

¹⁷⁹ 4 Յունուար 1922 թուակիր նամակներէն մին ստացուած էր, ինչպէս կը պարզուի անոր բնագրին առկայութենէն (Յաւելում 167):

իմացած կ'ըլլար:

4.- Խնդրած էինք որ Համագգային Ժողովոյ անունով շնորհակալութեան գիր մը ուղղուի Լիբանանի Մարօնիթ Պատրիարք Տ. Հօլէքի եւ Լիբանանի Ազգ. Խորհուրդին, կիլիկեցի գաղթականներու եւ հայ որբերու պատսպարման մասին իրենց ցոյց տուած հոգածութեան համար: Պատուիրակութիւնս գրեց համանման գիր մը եւ յուսադրիչ պատասխան մըն ալ ստացաւ Տ. Հօլէք պատրիարքէն:

5.- Առ ի տեղեկութիւն կը հաղորդեմ նաեւ թէ յիշեալ Յուն. 4 թուակիր նամակներէն մէկուն մէջ ծանուցած էինք որ Պօղոս փաշա, իր առողջական վիճակը պատճառ ցոյց տալով, չուզեց Քան երթալ առանձին կամ մեզ հետ միասին:

6.- Այդ երկու նամակներէն մէկուն մէջ ներփակած էինք նաեւ Պրիթիշ-Արմենիա Ընկերութեան նախագահ Պ. Ուիլեամսի կողմէ առ Լորտ Քըրզըն ուղղեալ յիշատակագրին անգլիերէն պատճենն ու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:

Կը ծանուցանեմ այս առթիւ թէ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան Փետր. 11 եւ Փետրուար 18 թուակիր նամակներն ալ ընդունած ենք ժամանակէն քիչ մը ետք:

Պատուիրակութեանս Ելմտական Յանձնախումբը առանձին դիմում պիտի ընէ Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, Ազգային Հիմնադրամի Հանգանակութեան համար: Ի հարկէ իրենց կողմէ խնդրուելիք ամէն աջակցութիւն չէք զմանար: Գրած էի նաեւ որ առայժմ յետաձգէք Փարիզ գտնուող առաջնակարգ ազգայնոց Ձեր ընկելիք անհատական դիմումները հանգանակութեան նպաստելու համար: Ելմտական Յանձնախումբը իր կարգադրութիւնները լրացուցած ըլլալով, կը խնդրէ Ձերդ Ամենապատուութենէն որ անհատապէս յորդորէք ստորեւ նշանակուած չորս ազգայինները, որպէսզի կարելոր բաժինով մը եւ փոխատուութեան ձեւով մասնակցին Հիմնադրամի Հանգանակութեան: Այդ ազգայիններն են Տեարք Մաթոսեան եղբարք, Աթանիկ Էզնաեան, Ռափայէլ Մարկոսեան եւ Լեւոն պէյ Յակոբեան: Անշուշտ Ձեր դիմումը կ'ընէք այն ձեւով զոր նշանակած էի Փետրուար 10 թուակիր նամակովս:

Ներփակ կը դրկեմ նաեւ Պատուիրակութեանց կողմէ ընթացիկ Մարտ 15 թուականով Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարարներուն տրուած Յուշագրէն երկու օրինակ:¹⁸⁰

Մնամ որդիական յարգանք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Մոռցեր էի նախորդ նամակիս մէջ գրելու թէ Տիար Գալուստ Կիւպէնկեանի վերջին նամակէն ետք, որուն պատճենը դրկած էի Ձերդ Բարձր սրբազնութեան, այլեւս հարկ չէր մնար իրմէ խնդրելու իր եւ Համագգայինի միջեւ փոխանակուած թղթակցութեան հրատարակութիւնը: Հետեւաբար, լաւ կ'ըլլայ որ այդ մասին ռելէ խօսք չընէք այն դիմումին առթիւ, զոր պիտի կատարէք իր մօտ ազգային պիտոյից անունով փոխատուութիւն մը խնդրելու համար: Ըստ այսմ այսօր հեռագրեցինք Ձեզ, ներփակ պատճենին համաձայն:

4 Յունուար թուակիր նամակները փնտռել կու տանք Փարիզի թղթատարական պաշտօնէութեան քով:

Գ.Ն.

Ստորեւ հասցէները փարիզաբնակ այն ազգայնոց, որոնց դիմում պիտի ընէ Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնը՝ Ազգ. Հիմնադրամին համար.-

Monsieur Atanik Eknayan¹⁸¹

36, Rue Lafayette, Paris

¹⁸⁰ Ակնարկուած այս յուշագրին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

¹⁸¹ Աթանիկ կամ Աթանագինէ Էզնայեան, որ անդամ նշանակուած էր Պատուիրակութեան Ելմտական Յանձնախումբին, եղած է աղամանդ յղկելու ինքնայատուկ եղանակի տէր հանրածանօթ գոհարավաճառ եւ իր անունը կապուած է ատենին աճուրդի տուններու մօտ մեծ հոշակ ձեռք բերած «հոյակապօրէն մշակուած» սրտաձեւ կապոյտ աղամանդի մը հետ: Ըստ «Փրանսահայ Տարեգիրք»ի Բ. հատորին (1927, 176), մահացած է 1925-ին եւ 1926-ին տարածուած լուրի մը համաձայն, իր բերանացի կտակով մէկ միլիոն ֆրանք յանձնուած է Պօղոս Նուպարի՝ «ազգագուտ նպատակի մը գործածուելու համար»:

Messieuse Mattosian Frères
85, Avenue Malakoff, Paris

Monsieur R. Margossian
10, Rue Chauchat, Paris

Monsieur Léon Bey Hagopian
95, Boulevard Malesherbes, Paris

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, Չ656–Չ659, *հայերեն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 183

ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ (ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ «ՍԹԱՄՊՈՒԼ» ԹԵՐԹԻ ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՆ)¹⁸²

Փարիզ, 23 Մարտ 1922

Պարոն Տնօրէն,

Կ'իմանամ թէ Կ. Պոլսոյ թուրք թերթերէն մի քանին, խօսելով Մերձաւոր Արեւելքի խնդրոյն կարգա-
դրութեան վրայ, յիշատակած են իմ անունս, ըսելով մասնաւորաբար թէ վերջերս Լոնտոն գացեր եմ Երեւանի
Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ պ. Ահարոնեանի հետ, եւ թէ կ'աշխատէի 390,000 քառ. քմ. տարածութիւն
եւ 3.50 միլիոն բնակչութիւն ունեցող հողամասեր անջատել Թուրքիայէն Հայաստանի կցելու համար զանոնք:

Հարկ կա՞յ ըսելու թէ անոնցմէ ո՛չ մէկը ճիշդ է: Նախ՝ ես քանի մը ամիսէ ի վեր հեռացած չեմ Ֆրանսայէն: Եւ
յետոյ՝ տրուած թիւերը բացարձակապէս երեւակայական են: Բայց թերեւս պատեհ է ճշդել թէ ի՞նչ բանի մէջ կը
կայանայ իմ հիմակուան դերս:

***Ամէն ոք գիտէ թէ 1914ի թրքական կառավարութիւնը, բացի պատերազմի մտնելու իր քաղաքական
սխալէն, հարիւր հազարաւորներ զոհաբերեց իր հայ հպատակներէն, ի հեճուկս սահմանադրութեան,
կայսրութեան օրէնքներուն եւ Գուրանիին: Այսպիսի արարքներու հետեւանքով անդունդ մը փորուած է
թուրքերուն եւ հայերուն մէջ եւ որունք տեղաբնակցած էին դարերու ընդացքին եւ մասնաւոր 1908ի
սահմանադրութեան հռչակման միջոցին. շրջան՝ ուր հայերը իրենց ամբողջ ոյժը նուիրեցին կայսրութեան
յառաջդիմութեան համար:***

Պալքանեան պատերազմին ատեն, թուրք բանակին զօրավարները առաջին անգամ իրենք գնահատեցին
հայոց քաջարի եւ հաւատարիմ ընդացքը ռազմադաշտին վրայ: Անոնք որ այն ատեն չկոչուեցան անձամբ
ծառայելու, չթերացան ինքնայոժար կերպով իրենց ինչքերուն եւ իրենց կարողութիւններուն նպաստը բերել օսմ.

¹⁸² Նամակին ֆրանսերէն բնագրին պատճենը Նորատունկեանի կողմէ որկուած է Պատրիարքարան եւ պահպանուած՝
այլ դիւանաթուղթերու հետ մէկտեղ (ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000-Ղ, Ղ231–Ղ233): Թարգմանութիւնը կը
ներկայացնենք քաղելով Աղեքսանդրիոյ «Արեւ» երկօրեայի 22 Մայիս 1922-ի թիւ 10/1073 համարէն: Թերթին
խմբագրութիւնը կը ճշէ թէ Նորատունկեանի նամակն անցեր է գրաքննութենէ եւ մկրատուելով խեղաթիւրուեր է
թրքական ֆրանսալեզու «Սթամպուլ» թերթին կողմէ հրատարակուելէ առաջ: «Արեւ» նոյնութեամբ հրատարակելէ
ետք Նորատունկեանի նամակին աղմատեալ օրինակը, կողքի սիւնակով կը ներկայացնէ, Չմիւռնիա լոյս տեսնող
«Արեւելեան Մամուլ»ի հրատարակած ամբողջական օրինակէն օգտուելով, գրաքննաբար ջնջուած մասերը: Այդ
հատուածներն այստեղ վերարտադրուող օրինակին մէջ կը ներկայացնենք թաւ շեղագրով:

իշխանութեանց:

Ճիշդը ըսելու համար, մարդ չի կրնար չցաւիլ որ նկատի չեն առնուած այդպիսի գոհողութիւններ եւ թէ կարգ մը վարիչներու կուրուքիւնը խզած է դարաւոր կապը, որ -բացի քանի մը տազնապալի շրջաններէ- գոյութիւն ունեցած է թուրքերուն եւ հայերուն միջեւ, վասն զի այս վերջինները ամէն ատեն կազմեցին Թուրքիոյ ամենէն աշխատասէր եւ ամենէն օգտակար տարրերէն մէկը:

Այժմ ներկայացող գլխաւոր խնդիրը սա է.- Ի՞նչպէս անհետացնել այս վերջին աղէտներուն հետեւանքները եւ ի՞նչպէս իրենց բոյները դարձնել հարիւր հազարաւոր վերապրողները, որ այլեւս չեն կրնար մնալ իրենց դժբախտութիւններուն պատճառ եղող տիրապետութեան մը ներքեւ:

Հաշտութեան լուրջ միջոցներ փնտռելով է որ կարելի պիտի ըլլայ ձեռք բերել մտքերու իրական խաղաղեցում մը:

Համաձայնական կառավարութիւնք եւ քաղաքակիրթ աշխարհի կ'ընդունին թէ բոլորին շահուն համար լաւագոյն է Ազգերու Ընկերակցութեան հովանաւորութեան տակ ստեղծել Ազգային Տուն մը ամէն կողմ ցրուած ու փախստական Հայոց համար, անոր յատկացնելով Թրքահայաստանի անհրաժեշտ հողամասերը: Ի՞նչ կայ անսովոր եւ զարմանալի այս ծրագրին մէջ: Նոյնիսկ զանազան երկիրներու խղամները ճանչցած են պէտքը՝ դարմանելու հայոց հանդէպ գործուած անիրաւութեանց եւ օգտակարութիւնը՝ անոնց ի նպաստ ազատ եւ անկախ տունի մը հաստատման:

Ես անձնապէս քաղաքական կեանքէ քաշուած էի պատերազմի միջոցին եւ հրաժարած էի Ծերակոյտի անդամակցութենէս: Եթէ վերջին ատեններս տեղի տուի մեր պաշտօնական մարմիններուն հրաւերին, նպատակս էր պաշտպանել անոնց օրինաւոր բաղձանքը՝ ձեռք բերելու համար կարգադրութիւն մը, որ իրապէս պիտի վերահաստատէր բարուք յարաբերութիւններ՝ ատենօք այնքան անկեղծ կապերով իրարու միացած երկու ժողովուրդներու միջեւ: Հետեւաբար թրքահայերու ներկայացուցիչի իմ անձնական դերս կը սահմանափակուի խնդրին լուծումը փնտռելուն մէջ, ջանալով հաշտեցնել թրքական եւ հայկական շահերը, այս կերպով նպաստելու համար խաղաղութեան:

Բոլոր անոնք որ իսկապէս կը փափաքին ջնջել այդ եղերական դէպքերուն հետքերը, ուրախ պիտի ըլլան երբ տեսնեն թէ թուրք մամուլը եւ հայ մամուլը կը դիւրացնեն այդ գործը, փոխանակ զայն կնճռոտելու, անգիտանալով կամ սխալ կերպով պարզելով խնդրին տուեալները:

Աշխարհի դէպքերը հետզհետէ պիտի յաջողին համոզել ժողովուրդները թէ անօգուտ են արինահեղութիւնները եւ պիտի հասկցնեն անոնց թէ տնտեսական շահերը իրարմէ կախում ունին եւ թէ ամէն ոք արեւին տակ իր տեղը ունենալու իրաւունքը կը վայելէ:

Գաղափարներու այս կարգին մէջ ներուի ինձ աւելցնել թէ *արդարութիւն* եւ *ճշմարտութիւն* պէտք է ըլլան մեր թուրք հայրենակիցներու նշանաբանը, եթէ կը փափաքին որ Թուրքիա կարենայ բռնել առաջին կարգը Արեւելքի մէջ եւ եթէ կ'ուզեն որ անիկա ըլլայ ձգողական կեդրոն մը եւ տերութիւն մը ո՛չ միայն ասիական, այլ եւրոպական, վերահաստատուած, յարգուած եւ բարգաւաճ:

ԳԱԲՐԻԷԼ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

Նախկին նախարար օսմ. արտք. գործոց եւ ծերակուտական

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 184

Զմիռնիա, 24 Մարտ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Զաւէն Ս. Արքեպս. Տ. Եղիա[յ]եան
Պատրիարք Հայոց
ի Կ. Պոլիս

Ամսոյս 19ին քաղաքս հասաւ Զօրավար Թորգոմ, հինգ հետեւորդներով, եւ մեզ ներկայանալով յայտնեց թէ տեղւոյս մէջ պիտի ձեռնարկէ կամաւորներ արձանագրել, Հայաստանի բանակին կորիզը պատրաստելու համար:

Յիշեալը մեզ չներկայացուց ոչ մէկ պաշտօնագիր կամ յանձնարարագիր Ազգ. Պատուիրակութենէ, եւ կամ ոեւէ պաշտօնական մարմնէ: Նոյն օրը յիշեալը տեսակցեցաւ նաեւ տեղւոյս զին. ընդհ. հրամանատարին հետ, եւ յաջորդ օրն իսկ մեկնեցաւ դէպի Աթէնք, կրկին վերադառնալու յայտարարութեամբ:

Թէեւ տեղական պայմանները եւ օրուան կացութիւնը պարզեցինք իրեն, սակայն նկատելով որ յիշեալը կրնայ իր մտադրութեան իրագործման համար վերադառնալ հոս եւ ազգ. պաշտօնական մարմիններէ անջատաբար քայլեր առնել, հարկ դատեցինք այս պարագան Ձեր Ամենապատուութեան, ինչպէս նաեւ Բարի՛՜ Ազգ. Պատուիրակութեան տեղեկացնել,¹⁸³ եւ խնդրել պէտք եղած հրահանգը՝ որպէսզի տեղւոյս ազգ. վարչութիւնն ալ ըստ այնմ գիտնայ իր ընելիքը, եթէ երբեք վերադառնայ Պ. Թորգոմ քաղաքս:

Ազգ. Վարչութեան որոշմամբ կը խնդրենք նաեւ որ եթէ յարմար կը դատուի՝ Պատրիարքարանդ հաճի ուղղակի Աթէնք գրել պէտք եղածը յիշեալին, անպատեհութեանց առաջքն առնելու համար:

Մնամք աղօթակից
Առաջնորդ Զմիռնիոյ
Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD6004, Թ911–Թ912, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 185

Աթէնք, 24 Մարտ 1922

Խորհրդա[պահա]բար

Ամենապատիւ
Տ. Զաւէն Ս. Արքեպս. Տէր-Եղիայեան
Ազգախնամ Պատրիարք Հայոց
Կ. Պոլիս

Առիթէն օգտուելով կարելոր կը դատեմ Ձեր Բ[արձր] Սրբազնութեան հաղորդել քանի մը տեղեկութիւններ:
Երեք օրէ ի վեր Զօրավար Թորգոմ Աթէնք կը գտնուի. Հելլէն բանակին համար ծառայութեան կանչուած է:
Ի Կալլիբոլի Վրանկէի բանակին մէջ գտնուող հայ սպաներն ալ առաջարկած են իրենց ծառայութիւնը Հելլէն

¹⁸³ Ազգային Պատուիրակութեան ուղղեալ նամակին համար տեսնել Սանդրօ Բեհրուդեանի *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան, գիրք Դ, Սահակ Բ Խաչատրեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1891–1940 թթ.* հատորը (Երեւան, 1977, 371):

կառավարութեան, անոնք սակայն մերժուեցան: Չօր. Թորգոմի մասին արքայական հրամանը քանի մը ամիսներ առաջ ելած էր:

Չօրավարն ինքնաբերաբար մօտս եկաւ եւ աջակցութիւն խնդրեց կամաւորական գունդեր կազմելու համար: Ի մէջ այլոց, ուզեցի գիտնալ թէ որո՞ւ հրահանգով կը ձեռնարկէ գործի. Պատուիրակութեանց հանձնարարը ստացա՞ծ է: Երկու պատուիրակութեանց գործունէութիւնը քննադատելէ յետոյ, աւելցուց թէ՝ քիչ մըն ալ զինուորականները գործեն. կազմուելիք Հայաստանին ոյժ պէտք է՝ զոնէ *ժանտարըրի* համար. այս անհրաժեշտ պէտքը կրնանք հոգալ ու պատրաստել միմիայն Յունաստանի մէջ:

Հետեւեալ օրն իսկ ուզեցի ստուգել Չօրավարին պաշտօնին բնութիւնը պր. Չայեանէն: Դժբախտաբար ան ալ բան մը չի գիտեր, անհեռատես ձեռնարկ մըն է. միայն Չօր. Բագրատունիէն յանձնարարագիր մը բերած է պր. դեսպանին իրեն աջակցելու համար:

Ինծի կը թուի թէ՝ Հելլէն իշխանութիւնը պաշտօնի կանչած է Չօր. Թորգոմը հայերէն մեծ քանակութեամբ զինուոր ունենալու նպատակաւ: Կամաւորութիւնը կարելի է քաջալերել, բայց այս ծաղիկը չի բուսնիր Թրակիոյ մէջ:

Թրակիոյ հայոց զինուորութեան հարցը, հակառակ արձակուելու մասին երկիցս ինծի տրուած հաւաստիքներու, տակաւին բան մը չէ եղած. այս շաբթուոյ յուսամ թէ պիտի կրնանք նպաստաւոր կամ աննպաստ վճռական պատասխան մը ստանալ. խոստում չարգել, նոյնիսկ նախարարի մը քով, սովորական բաներ են դժբախտաբար: Եթէ նոր շաբթերու գօրակոչը չաջողիմք ընդոտնել, Թրակիոյ հայութեան փնացումը իր լրումին պիտի հասնի, վասնզի կառավարութիւնը բացարձակապէս ի վիճակի չէ աննեցուկ ընտանիքները ապրեցնելու եւ մեր զինուորներուն գրեթէ 3/4ը աննեցուկ են:

Զմիւռնիոյ մէջ մերայինք շատ առաջ կ'երթան կուսակցական տեսակէտով. այսպէս կը հաւաստէ քաղաքիս թաղ. խորհուրդը: Զմիւռնիայէն հոս հասնող հայ ճամբորդներ, իբր վէնէզէիստ, կասկածելի կը նկատուին. յոյն աւելի յոյն ըլլալու ի՛նչ պէտք ունինք: Ո՞վ ըսաւ թէ՝ մեծ կրետացին պիտի չհանդիպէր ներկայ քաղաքական դժուարութեանց. թագաւորին Աթէնք վերադարձէն ամիսներ առաջ Իտալիա եւ Փրանսա թրքասէր էին: Կոստանդինի ներկայութիւնը սոսկ պատրուակ մըն է Եւրոպայի համար իր ստորագրած դաշնագիրը պատռելու:

Հոս սա հարցը կը դրուի, Կոստանդին թուրքերէ աւելի վնասակար չեղաւ Համաձայնութեան. նախ պէտք է փաստել թէ ի՛նչ ըրած է եւ եթէ այդքան վնասակար էր, ինչո՞ւ թոյլատրեցին մեկնումը: Եւրոպա թող ընտրէ կա՛մ քրիստոնեաները, որոնք իրեն դաշնակից էին, կա՛մ թուրքերը, որոնք իրեն թշնամի էին եւ մինչեւ ցարդ կը գործեն Պերլինի եւ Մոսկուայի ցուցմունքներուն համաձայն:

Կ. Պոլսոյ օրթոտոքս պատրիարքի դատապարտութիւնը գրած էի Ձեր Սրբազնութեան: Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ բոլոր մէթոքայութիւնները 8–10 օր վերջ սինոտ մը պիտի գումարեն Ռոտոպոյի մէջ, ուր կրկին պիտի դատապարտուի պատրիարքը. պիտի չճանչնան զայն եւ պիտի ընտրեն օրթոտոքս պատրիարքութեան տեղապահ մը:

Յունաստանի ներկայ ահաւոր ճգնաժամին մէջ, շա՛տ ցաւալի է որ արքայական եւ վէնէզէական կուսակցութիւնները զիրար կը բզկտեն. այս մարդիկը նախ իրենց կուսակցութիւնը կը սիրեն, յետոյ իրենց հայրենիքը: Կառավարական թերթերէն դուրս, բոլոր արքայական կուսակցութեանց թերթերն անգամ դաիլիճին դէմ կ'արտայայտուին: Լուսածներուն համաձայն, քիչ յետոյ բանակն ալ պիտի սկսի գործի. այն ատեն աղետը կատարեալ պիտի ըլլայ:

Երկիրը տնտեսական ծանր տագնապի մէջ կը գտնուի:

Խորին յարգանաց հաւաստեօք
Առաջնորդ՝ Երուանդ Եպիսկոպոս

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ909–Թ910, *հայերէն ձեռագիր*)

Անձնական

Վսեմաշուք
Պօղոս Փաշա Նուպար
Բարիզ

Պատիւ ունիմ ներկայ Ձեր Վսեմութեան հասցէին դրկելու Ն. Վսեմութիւն Տիկին Էլիզ Նելվուզի (ծն. Բրօնքալի) մեր կողմէ ուղղուած նամակի մը պատճենը:

Մենք այս նամակը գրելու թելադրուեցանք մեր Ելեւմտական Կեդր. Յանձնաժողովի կողմէ Ռումանիա շրջող՝ Տ. Գնէլ Եպսկ. Գալէմքեարեանի նախագահութեան տակ գտնուող պատուիրակութեան Ռօմանի մէջ յիշեալ մեծահարուստ տիկնոջ կողմէ գտած սիրալիք ընդունելութեան վրայ: Վսեմափայլ Տիկինին յիշողութեան մէջ այս առթիւ արծարծուած է ընտանեկան հին յիշատակները եւ ազգային մոռցուած աւանդութիւններ, որոնք կերպով մը զինքը կապած են ազգային մեծ գանգուածին, որմէ հեռու կ'ապրէր երկար տարիներէ ի վեր:

Այս օրինակը Ձեր Վսեմութեան դրկելով ուրիշ նպատակ չունինք, եթէ ոչ խնդրելու Ձեր բարեացակամ միջամտութիւնը յիշեալ Տիկինին մօտ, որուն վրայ Ձեր Վսեմութեան բարոյական ազդեցութիւնը մեծ է, ինչպէս հաւաստիւ տեղեկացանք: Դժբախտաբար յիշեալ Տիկինը իր հարստութեան մեծագոյն եւ կարեւորագոյն մասը՝ հողային կալուածները, կտակած է Ռումանիոյ թագաւորին որդւոյն, եւ հիմա ունի իր տրամադրութեան տակ ի Ռօման խոշոր տուն մը եւ շարժուն ստացուածքներ եւ դրամական հարստութիւն մը, որմէ ազգը պէտք է օգտուի իր այս անձկագոյն վայրկեաններուն, որբերու եւ գաղթականներու այս մեծ բազմութեամբ ընկնուած օրերուն:

Այս պարագան նկատի առնելով, կը յուսամ թէ Ձեր Վսեմութիւնը պիտի հաճի իր կողմէ նաեւ գրելու յիշեալ ազնիւ տիկնոջ, որ կ'երեւայ թէ օտար միջավայրի մէջ անգիտակ ազգին բազմաթիւ եւ անյետաձգելի պէտքերուն, իբրեւ նոր Աճէմ-օլու¹⁸⁴ մը իր ամբողջ հարստութիւնը օր մը պիտի թողու օտարներուն, որոնք իր հարստութեան այնքան կարօտութիւն չունին եւ իբր չնչին նուէր մը պիտի ընդունին, մինչ այդ չնչինը մեծ նուէրի մը նշանակութիւնը պիտի ունենար մեր ազգին մէջ, եւ թերեւս իրեն անմահ անուն մը պիտի ապահովէր:

Ձեր Վսեմութիւնը, անշուշտ աւելի մօտէն ճանչնալով ազնուական տիկնոջ մտայնութիւնը, իր մտքին ու սրտին վրայ ներգործող թելադրանքներ պիտի կարենայ ընել եւ անոր վրայ ազդող բացատրութիւններ գտնալ եւ անով փրկել ազգին համար կորսուելու վտանգին մէջ գտնուող հարստութիւն մը, որ այնքան արդիւնաւորութեամբ կրնայ օգտագործուիլ:

Մաղթելով Ձեր ձեռնարկին յաջողութիւն, կը ներկայացնեմ խորին յարգանացս հաւաստիքը,

Որով՝

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին 84-113, էջ 111–113, *հայերէն ձեռագիր*)

¹⁸⁴ Տեսնել նախորդ բաժնի թիւ 1081 ծանօթագրութիւնը:

Փարիզ, 28 Մարտ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Այսօր հեռագրաւ, ներփակ պատճենին համաձայն, Ձերդ Ամենապատուութեան հաղորդեցինք Դաշնակից Արտաքին Գործոց Նախարարներու Խորհրդաժողովին որոշումը ի մասին հայկական խնդրին:¹⁸⁵ Թէեւ անշուշտ տեսած կ'ըլլաք, բայց կը ներփակեմ նաեւ լրագրի կտրօն մը, որ կը պարունակէ Խորհրդաժողովին ընդհանուր առաջարկները պատկերացնող պաշտօնական գեկոյցը:

Որքան ալ չի յուսացուիր որ Էնկիւրիի կառավարութիւնը համակերպի զինադադարի առաջարկին, եւ աւելի հաւանական կ'երեւայ թշնամութեանց մօտակայ վերսկսումը, բայց ենթադրելով որ Արեւելքի խնդիրը ռեւէ ձեռով շուտափոյթ կարգադրութեան ճամբու մը մէջ մտնէ, այժմէն կը փութամ ըսելու թէ Հայ Ազգ. Տան կազմութեան մասին Ազգերու Ընկերակցութեան Գործադիր Խորհուրդին հետագօտութիւնները, ըստ ամենայն հաւանականութեան պիտի դառնան հետեւեալ երեք գլխաւոր լուծման եղանակներուն շուրջ, երբոր խնդիրը իրեն ներկայացուի.

1.- Դաշնակից պետութեանց արտօնութեամբ յարաբերութեան մտնել Մոսկուայի հետ, եւ խնդրել որ այժմէն ձեռք քաշէ Կովկասեան Հայաստանէն ու չմիջամտէ անոր ներքին կազմակերպութեան ու վարչութեան, ինչպէս ըրած է Ֆինլանտայի, Բօլօնիոյ եւ Պեսարապիոյ համար: Յաջողութեան պարագային Երեւանը միացնել Հայ Ազգային Տան կազմութեան համար սահմանուելիք հողամասերուն, որով Ազգ. Տունը կազմուած կ'ըլլայ Երեւանի նահանգէն, Կարսի նահանգին ամբողջութենէն կամ մէկ մասէն եւ Վանայ, Պիթիսի եւ Կարնոյ վիլայէթներուն մէկ մասէն, ծովու վրայ ելք ունենալով Ճորոխի գիծը, դէպի Պաթում, կամ թերեւս ալ դէպի Աթին:

2.- Ռուսական Հայաստանը առ այժմ բնաւ խնդրոյ առարկայ չընել, այլ Ազգ. Տունը կազմել Թրքահայաստանի հողերուն մէջ, վերոնշանակեալ սահմաններով, ծովու վրայ ելքի շրջանակը տարածելով մինչեւ Ռիզէ:

3.- Հայոց Ազգ. Տունը կազմել Կիլիկիոյ մէջ եւ առ այժմ չբաղիլ ոչ ռուսական Հայաստանով, ոչ ալ Թրքահայաստանի վիլայէթներով:

Այս լուծման եղանակներէն առաջինին յաջողութիւնը կախում ունի Մոսկուայի հաճութենէն եւ Դաշնակից Պետութեան հաւանութենէն:

Երկրորդը, աւելի ֆրանսական տեսակէտին կը համապատասխանէ:

Եւ երրորդը համաձայն է անգլիական տեսակէտին:

Իսկ Իտալիա ներկայիս տրամադիր կը թուի մէկուն կամ միւսին հաւանի, բաւական է որ անպատճառ Հայոց Ազգ. Տուն մը տրուի:

Յոռեզոյն պարագային, ենթադրելով որ տէրութեանց անհամաձայնութեան կամ թուրքերու բացարձակ

¹⁸⁵ Նկատի ունենալով Նորատուրկեանի 25 Ապրիլ 1922 թուակիր նամակին մէջ (Յաւելուած 192) նշուած բնագիրը, հեռագրին մէջ կ'ըսուէր.

Ահաւասիկ խորհրդաժողովին որոշումը [Ազգային] օճախին վերաբերեալ: Պէտք տեսնուեցաւ. հայոց կացութիւնը մասնաւոր կերպով նկատողութեան առնելու, որքան Դաշնակից Պետութեանց կողմէ պատերազմին ընթացքին ստանձնուած յանձնառութեանց, նոյնքան նաեւ այդ ժողովուրդին կրած անագորոյն տառապանքներուն պատճառաւ: Հետեւաբար, Ազգերու Ընկերակցութեան օժանդակութիւնը խնդրուած է, որպէսզի փոքրամասնութեանց շնորհուելիք պաշտպանութենէն զատ, որ վերեւ առանձինն յիշուած է, գոհացուին հայոց աւանդական ցանկութիւնները Ազգային Տան մը հաստատման մասին:

Տեսնել նաեւ թիւ 1312 ծանօթագրութիւնը նախորդ բաժնին մէջ:

ընդդիմության պատճառաւ անհնար դառնայ այս երեք լուծման եղանակներէն ունէ՝¹⁸⁶ մէկը իրականացնել, նոյնիսկ ֆրանսացի խորհրդարանական ազդեցիկ եւ ականաւոր անձնաւորութիւններ կը կարծեն թէ անկարելի չէ Ֆրանսան հաճեցնել որպէսզի Հայոց Ազգ. Տուն մը կազմէ Ալեքսանդրէի, Պէլլանի, Ամբգ Օվայի, եւլն. շրջանակները միացնելով եւ անոնց կցելով Ճէպլը Պերէքէի Սանճագը, եթէ մանաւանդ այդպիսի առաջարկ մը Ազգերու Ընկերակցութենէն բղխի: Ճիշդ է որ Ճէպլը Պերէքէի Սանճագը այժմ թուրքերու ձեռքն է, բայց կարելի կը նկատուի զայն ետ առնել, առարկելով որ Սէվրի Դաշնագրով արդէն Սուրիոյ կցուած էր, թէ Ֆրանսա իրաւունք չունէր առանց Դաշնակիցներուն հաւանութեան վերադարձնելու այդ հողամասը, եւ կամ ի հարկին թուրքերուն հողային փոխարինութիւն մը ընելով ուրիշ կողմէ: Այս պայմաններով կազմուելիք Հայ Ազգ. Տուն մը, բնական է, իրեն հոգատար պիտի ունենայ Ֆրանսան:

Այս չորս կերպ գլխաւոր կարգադրութիւններն են որոնք հաւանական կը թուին ներկայ կացութեան ու պայմանաց մէջ, աւելի կամ նուազ բարեփոխութիւններով, եւ տարակոյս չկայ թէ Պատուիրակութեան աշխատութիւնները, ըլլայ պետութեանց, ըլլայ Ազգերու Ընկերակցութեան մօտ, պիտի ձգտին լուծման այդ եղանակներէն ամէնէն նպաստաւորը յաջողցնելու:

Եւ սակայն, մեր ազգայնոց մէջ կարծեաց շատ տարբերութիւններ ըլլալով այդ մասին, իւրաքանչիւր մարմին կամ կազմակերպութիւն ինքնագլուխ եւ առանց շրջահայեցութեան արտայայտութիւններ ու դիմումներ կ'ընէր ցարդ, ինչ որ պատճառ կը դառնար որ տէրութիւնք զանգատին թէ մէջտեղը որոշ խնդիր մը եւ որոշ պահանջումներ չգտնուելուն՝ շփոթութեան մատնուին երբ կարգադրութեան եղանակ մը կը փնտռեն: Եթէ այս ընթացքը շարունակուի նաեւ Ազգերու Ընկերակցութեան առջեւ, աւելորդ է ըսել թէ կը վնասէ խնդրին:

Հետեւաբար, փափաքելի է որ Համագգային Խորհուրդը պաշտօնապէս հրաւեր կարդայ մեր ազգայնոց միանգամ ընդմիշտ հրաժարիլ այս կերպ միջամտութիւններէ եւ թողուլ որ Պատուիրակութիւնը, իբր Ազգին վստահութիւնը վայելող դիւանագիտական Մարմին, մտքի կատարեալ անդորրութեամբ զբաղի իր ստանձնած դժուարին գործին յաջողութեամբ, իրեն անկ ընելով հետապնդել ունէ լուծում գոր ներկայ պայմաններն ու քաղաքականութեան ընթացքը հնարաւոր կը դարձնեն:

Այս հրաւերը պէտք է ժողովուրդին ուղղել թերթերու միջոցաւ, պատճառաբանելով անոր շարժառիթը, առանց անշուշտ պարզելու վերոնշանակեալ լուծման եղանակները, որոնք հարկաւ կը մնան լոկ մտերմական:

Առ ի տեղեկութիւն յայտնեմ թէ Հանր. Պատուիրակութիւնը կ'ուզէր պնդել վերոյիշեալ լուծման եղանակներէն առաջինին եւ երկրորդին վրայ, եւ երբ այդ երկուքը անկարելի դառնային, այն ատեն միայն պիտի համակերպէր երրորդին: Բայց Պետութեանց այս վերջին որոշման հետեւանօք նոր խորհրդակցութիւն մը պիտի ունենանք իրենց հետ այս մասին: Արդիւնքը կ'իմացնեմ յարմար ատենին:

Խորհրդաժողովին Հայկական Խնդրին վերաբերող որոշումը բնական է չի պսակեր մեր բոլոր ականկալութիւնները, զի մեզ համար նախընտրելի էր, ինչպէս արդէն խնդրած էինք, որ պետութիւնք ժամանակ չկորսնցնելու համար իրենք որոշէին Հայոց Ազգ. Տան դիրքն ու սահմանները եւ զայն ապահովելու միջոցները: Բայց քաղաքական ներկայ պայմանները չթոյլատրեցին ատիկա: Ի բաց առեալ այս կէտէն, որոշումը գոհացուցիչ կրնայ նկատուիլ, զի ոչ միայն Հայոց համար Ազգ. Տան մը կազմութեան անհրաժեշտութիւնն անգամ մըն ալ կը հաստատէ, այլ նոյն ատեն կը յիշատակէ այն յանձնառութիւնները զորս Դաշնակից Պետութիւնք պատերազմի ընթացքին ստանձնած են հայ ժողովուրդին նկատմամբ,- արդիւնք՝ որուն կը ձգտէին նաեւ Պատուիրակութեանս եւ իր աշխատակիցներուն ջանքերը քանի ատենէ ի վեր: Իսկ Ազգ. Տան կազմութեան խնդրին Ազգերու Ընկերակցութեան յանձնուիլը բարոյական ոյժ մը աւելի կը գոյացնէ ի նպաստ Ազգ. Տան ապագային:

Ճէնովայի Խորհրդաժողովին աշխատութեանց շնորհիւ թերեւս ճշդուին Ռուսիոյ ունենալիք յարաբերութիւններն Եւրոպական միւս պետութեանց հետ: Այդ պարագային տարակոյս չկայ թէ պատեհութիւն կ'ունենանք մեր խնդրին վերոյիշեալ լուծման եղանակներէն առաջինին կարգադրութիւնը դիւրացնելու: Հետեւաբար մեզմէ ոմանք ներկայ պիտի գտնուին Ճէնովա:

Ի գիտութիւն կ'աւելցնեմ թէ Փարիզ եկած Օսմ. ներկայացուցիչներուն հետ Պատուիրակութիւնը ունէ կարծեաց փոխանակութիւն չունեցաւ: Արդէն անոնց եւ Դաշնակից պետութեանց միջեւ գոյութիւն ունեցող խնդրին ստացած կերպը տեղի չէր թողուր մեր կողմէ ունէ բանակցութեան:

¹⁸⁶ Բնագրին մէջ՝ ոչ:

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD12, Ը468–Ը471, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 188

Փարիզ, 29 Մարտ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Երէկ ստացանք Ձեր Բարձր Սրբազնութեան Մարտ 21 թուակիր նամակը:

1.- Իզմիրի ծանօթ խնդրին համար յոյները կազմած են յատուկ պատուիրակութիւն մը, որուն մէկ քանի անդամները դեռ Փարիզ հասած չեն: Ինչպէս յայտնի է, Յոնիական ծովեզերքի ժողովուրդները կազմակերպուելու վրայ են, զինու զօրութեամբ եւ իրենց հետ առնելով յունական բանակէն արձակուելիք սպաներուն ու զինուորներուն մէկ մասը, դիմադրելու եւ շարունակելու համար կռիւլ իբր անձնապաշտպանութիւն, զի հաւատք չունին Զեմալիյաթներու խոստումներուն եւ Եւրոպայի ձեռք բերելիք երաշխաւորութեանց վրայ: Առ այդ հաւանականաբար դիմումներ պիտի ընեն Դաշնակից պետութեանց դաւիլիճներուն մօտ եւ թերեւս ալ պիտի ուզեն գիտնալ թէ հայերը այդ պարագային պիտի գործակցի՞ն արդեօք իրենց, թէ՛ն ակներեւ է որ հայերը քիչուոր են եւ գիւղացի չլլալով ու բարեկեցիկ դասակարգին պատկանելով իբր վաճառական, չեն կրնար ռազմական գործողութեանց անձնապէս մասնակից ըլլալ: Հարկաւ իրենց ուշադրութենէն չպիտի վրիպի այս կէտը: Յարմար ատենին եւ շուտով կարելորդ կը գրենք Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Իզմիրի Գեր. Առաջնորդին:

2.- Հաւաստի աղբիւրէ մը լուր կը տրուի մեզ թէ Պոլսոյ ամերիկեան բարձր քովսէր ծովակալ Պրիսթօլ ո՛չ միայն թուրքերուն նպաստաւոր զեկուցագրեր կը դրկէ Ամերիկա, այլ նաեւ Հայկական Ազգ. Տան մը կազմութիւնը անկարելի դարձնելու մտքով ձեռնարկներ կ'ընէ եղեր, ժխտելով նոյնիսկ հայկական ջարդերը: Նոյն աղբիւրէն կը ծանուցուի նաեւ թէ Նիւ Իպթի Պոլսոյ ներկայացուցիչն ալ, հայոց համակիր մը ըլլալով հանդերձ, Ազգային Տան կազմութեան վնասող մտացածին տեղեկատուութիւններ կ'ընէ Ամերիկայի իրենց շրջանակներուն:

Թէ՛ն այս պարագաները ծանօթ են Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, բայց պէտք չէ անտարբեր մնալ, եւ կարելի բոլոր միջոցներով աշխատելու է յարաբերութեան մէջ պահել ազգ. շրջանակները այդ անձերուն հետ, անոնց բարեացակամութիւնն ու համակրութիւնը շահելու եղանակներ գտնելով:

3.- Ձեր Մարտ 11 թուակիր նամակով Պատուիրակութեանս յանձնարարած էիք միջամտել Եգիպտոսի Աթէնքի Դրամատան մօտ, հայկական փոխառութեան ստորագրողներուն վերադարձնելու համար իրենց յանձնած գումարները, որոնցմէ մաս մը կը խոստանային Երեւանի Հանրապետութեան այս օրուան կարօտութեանց յատկացնել: Նոյն խնդրին նկատմամբ նամակ մըն ալ գրած էր Եգիպտոսի Առաջնորդ Գեր. Թորգոմ Եպիսկոպոս, որուն մեր կողմէ տրուած պատասխանին պատճէնը կը ներփակեմ առ ի տեղեկութիւն:

Որդիական յարգանքներով

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Չմիւռնիոյ խնդրին նկատմամբ այսօր հեռագրեցինք տեղւոյն առաջնորդին, հետեւեալ կերպով.
«Attendez instructions Patriarcat avant démarches quelconques.»¹⁸⁷
Ձեր Ամենապատուութեան ալ կը գրենք շուտափոյթ կերպով:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-Լ, 2700–2701, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 189

Փարիզ, 30 Մարտ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Հայկական Խնդրին Ազգերու Ընկերակցութեան յանձնուիլը ա՛լ աւելի անհրաժեշտ եւ ստիպողական կը դարձնէ զանազան երկիրներու մէջ կատարուելիք աշխատութիւններն ու բրօքականտը, ինչպէս նաեւ արդէն իսկ կատարուելու վրայ եղող ձեռնարկներուն աւելի մղում տալու պէտքը, ըստ Պատուիրակութեանս Ելմտական Յանձնաժողովոյ ծրագրին, ինչ որ կը հարկադրէ զմեզ վերստին անդրադառնալու Ազգ. Հիմնադրամի խնդրին:

Համազգային Ժողովոյ կողմէ այդ նպատակաւ կատարուելիք ձեռնարկները դիւրացնելու համար, ստորեւ կ'ամփոփեմ այն գլխաւոր թելադրութիւնները զորս յանձնարարած էի Ձերոյ Ամենապատուութեան, եւ որոնց մասին ընդհանուր կերպով հաւանութիւն յայտնած էիք Ձեր վերջին նամակով:

1.- Գրել Ամերիկա, Պօսթընի Ազգ. Միութեան (401-403 Old South Building, Boston) եւ Նիւ Եօրքի Հանգանակիչ Մարմնի նախագահ Տիար Արշակ Գարակէօզեանի (354 Fourth Avenue, New York), թէ՛ զիրենք քաջալերելու եւ թէ՛ իրենց յանձնարարելու համար որ փութացնեն եւ ընդարձակեն հանգանակութեան գործը, որուն ձեռնարկած են արդէն:

2.- Յանուն Ազգ. պէտքերու, նշանակուած գումարներով փոխատուութեան մը համար դիմում ընել հետեւեալ առաջնակարգ հարուստ ազգայնոց.

Տեարք Գալուստ Կիւլպէնկեան	
27, Quai d'Orsay, Paris	 20,000 անգլ. ոսկի
Կարապետ եւ Յովհաննէս Մաթոսեան	
Alexandrie	 5,000 [անգլ. ոսկի]
Լեւոն պէյ Յակոբեան	
95, Boulevard Malesherbes	 5,000 անգլ. ոսկի
Արմենակ Կամսարական	
Alexandrie	 5,000 [անգլ. ոսկի]
Աբրահամ Ղուկասօֆ	

¹⁸⁷ Սպասեցէք Պատրիարքարանի հրահանգներուն որեւէ քայլ առնելէ առաջ:

60, Avenue du Bois de Boulogne, Paris 5,000 [անգլ. ոսկի]

Պատուական Ծառուրօֆ

London

..... 5,000 [անգլ. ոսկի]

Թէեւ նախապէս փարիզաբնակ Տեարք Մարկոսեանի եւ Էզնաեանի ալ այս նպատակաւ դիմել յանձնարարած էինք, բայց Եւրոպական Յանձնաժողովը արդէն իսկ անոնցմէ Հիմնադրամի անունով գումարներ ստացած ըլլալուն, այլեւս հարկ չի մնար Ձեր կողմէ առանձին դիմումի:

Եթէ համանման ուրիշ անձնաւորութիւններ ալ կան Ձեզ ծանօթ Պոլիս եւ այլուր, անշուշտ անոնց ալ կը դիմէք, Ձեր կողմէ որոշելով գումարը եւ մեզ կը ծանուցանէք: Համազգային Ժողովոյ այս դիմումները պէտք է ընել այն եղանակով որ մանրամասնած էի Փետրուար 10 թուակիր նամակովս, այսինքն՝ իւրաքանչիւր տեղի հոգեւոր ներկայացուցիչներուն միջոցաւ:

Միմիայն Տիար Ծառուրօֆի նամակը պէտք է որկել մեզի, որպէսզի իրեն հասցնենք Լոնտոնի մեր ներկայացուցչին միջոցաւ: Իսկ Տիար Լեւոն պէյ Յակոբեանի նամակը պէտք է գրել ֆրանսերէն լեզուով:

Պատուիրակութիւնս պէտք է արտօնուի թէ՛ այդ փոխատուութեան գումարները ստանալու եւ թէ՛ անոնց փոխարէն ստորագրելու յանուն Համազգային Ժողովոյ պարտաթուղթեր, որոնց մէջ նշանակուած պէտք է ըլլայ թէ այդ պարտքերը կը պատկանին ընդհանուր Ազգին եւ պիտի հատուցուին հետեւեալ միջոցներով:

Ա.- Երբ Հայոց Ազգային Տան համար անդրանիկ փոխառութիւնը կնքուի Ազգերու Ընկերակցութեան հովանաւորութեան տակ:

Բ.- Հոդային փոխարինութեամբ Հայաստանի մէջ:

3.- Դրամագլուխը միշտ անձեռնմխելի մնալու պայմանաւ, օգտուիլ տոկոսներէն մէկ քանի կտակներու, որոնց գործադրութիւնը արդէն խնդրական կը մնայ, ցորչափ ազգը իր անկախ բոյնը չունենայ: Այս տոկոսներն ալ պէտք է ստացուին փոխառութեան ձեւով, եւ հատուցուին այն երկու միջոցներով որոնք սահմանուած են վերոյիշեալ անձերէն կնքուելիք փոխառութեան համար: Ըստ այսմ պէտք է գրէք նոյն կտակներու խնամակալ Մարմիններուն:

Խնդրին ստիպողութիւնը յայտնի է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան: Արդէն իսկ Պատուիրակութեանս վրայ կը ծանրանային Լոնտոնի Պրիթիշ-Արմէնիային, Իտալիոյ բօքսականտի մարմնին, Փարիզի Ֆռանս-Առմէնի Ընկերակցութեան եւ Պէյրութի ներկայացուցչութեան ծախքերը: Ինչպէս ըսի, Փարիզի Խորհրդաժողովին որոշման հետեւանքով, հարկ պիտի ըլլայ շատ մը ուրիշ երկիրներու մէջ եւս աշխատութեանց ձեռնարկել: Այս բոլորը կարեւոր գումարներու կը կարօտին, որոնց ըստ պատշաճի վճարման անկարող ենք ներկայ կացութեան մէջ: Վերջերս, Լոնտոնի Պրիթիշ-Արմէնիա Ընկերակցութիւնը, որուն բազմօգուտ գործունէութեան ծանօթ էք անձնապէս, քիչ մնաց որ փակէր իր գրասենեակը, որովհետեւ երկու տարիէ ի վեր Լոնտոնի ազգայինք չեն հատուցած 2200 Սթըրլինի գումար մը, զոր Ընկերութիւնը փոխ տուած էր հայկական բօքսականտի համար, երբ Պօղոս փաշա ներկայ էր Լոնտոն: Իրենց սնտուկն ալ դատարկուած էր եւ չէին կրնար վճարել նոյնիսկ քարտուղարի մը ամսականը: Մաս մը դրամով օժանդակեցինք այս անգամ, բայց անշուշտ նախընտրելի էր որ կարենայինք աւելի մեծ չափով օգնել այդ Ընկերակցութեան, որուն անդամներուն մէջ այնքան մեծանուն եւ ազդեցիկ բարեկամներ ունինք, եւ որուն փակումը շատ վնասակար կրնայ դառնալ մեր դատին:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD12, Ը452–Ը454, *հայերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 7 Ապրիլ 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Կը հաստատեմ Մարտ 28, 29, 30 եւ Ապրիլ 5 թուակիր նամակներս, որոնցմէ առաջինին մէջ ներփակեալ էր Պատուիրակութեանս կողմէ Եգիպտոսի Առաջնորդ Գեր. Թորգոմ Եպիսկոպոսի, եւ վերջինին մէջ ալ Չմիւռնիոյ Գեր. Առաջնորդ Դեռնդ Եպիսկոպոսի ուղղեալ նամակներու պատճենները:

Անցեալ Մարտ ամսուան ընթացքին Ձերդ Ամենապատուութեան կողմէն ստացած ենք Մարտ 11, 21 թուակիր նամակները եւ Մարտ 21 թուակիր հեռագիր մը: Այսօր ալ ստացանք Ապրիլ 1 թուակիր նամակը, իր յարակից գիրերով:

Իբրեւ լրացում մեր Մարտ 28 թուակիր նամակին, կը ներփակեմ մէկ պատճենը այն գրութեան զոր նախընթաց օր մատուցինք Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարարութեանց, խնդրելով որ առանց սպասելու զինադատարի առաջարկին տրուելիք պատասխաններուն, Ազգ. Տան կազմութեան խնդիրը յղեն Ազգերու Ընկերակցութեան, որպէսզի ժամանակ չկորսուի եւ օր առաջ վերջնական ու հիմնական կարգադրութիւն մը ըլլայ:¹⁸⁸

Ձեր Ապրիլ 1 թուակիր նամակին առաջին պարբերութեան պատասխանը արդէն պիտի տեսնէք մեր Մարտ 28-ի նամակին մէջ, ուր պարզած էինք Տէրութեանց տեսակետները Հայ Ազգ. Տան դիրքին ու կազմութեան մասին:

Թէեւ Խորհրդաժողովին որոշմանց մէջ ոեւէ ակնարկութիւն չկայ սուրիական սահմանին նկատմամբ, բայց հաւանական է որ այդ կողմը Էնկիւրիի Ֆրանքօ-Թուրք Համաձայնութիւնը յարգուի, որով Ճէպէլը Պերէքէթի Սանճագը եւ անոր սահմանակից միւս հողամասերը, դէպի Ուրֆա, որոնք Սելվիի Դաշնագրով Սուրիոյ կցուած էին, Թուրքիոյ վերադարձուած մնան:

Արդարեւ, Կիլիկիոյ մէջ առանձին վարչաձեւ հաստատելու մասին ոեւէ խօսք չէ եղած, վասնզի նոր կազմակերպութեան մէջ առանձին վարչաձեւեր հաստատելու տրամադրութիւն չկայ, նկատելով որ նմանօրինակ նախընթաց փորձեր մտահոգութեան եւ զբաղման տեղի տուած են գործնականին մէջ եւ այժմ ալ թուրքերը բացարձակապէս հակառակ կ'արտայայտուին այդ տեսակ կարգադրութեանց: Մինչեւ իսկ Չմիւռնիոյ համար չեն ուզած որոշապէս այդօրինակ վարչաձեւ մը առաջարկել:

¹⁸⁸ Նորատունկեան երեք նախարարներուն յիշեցնելէ ետք 22-26 Մարտի նիստերուն հետեւանքով որդեգրուած ծանօթ բանաձեւը, կ'ըսէ թէ Թուրքիոյ հայերը ներկայացնող Ազգային Պատուիրակութիւնը չի կրնար իրենցմէ ծածկել թէ հայերը չարաչար խաբուած կը զգան իրենց յոյսերուն մէջ: Քանի մը հարիւր հազար հաշուող հայ գաղթականները, որոնք Չինադադարէն ի վեր կը յուսային ունենալ առնուազն Ազգային Տուն մը, պարզապէս վաղուան անձկութեամբ կ'ապրին եւ ցաւով կը վերաբերին իրենց օրինաւոր յոյսերուն իրականացման յաջորդական յետաձգումներուն: Անոնց համար մեծ մխիթարութիւն է Դաշնակից Մեծ Տէրութիւններուն պաշտօնական ճանաչումը իրենց յանձնառութիւններուն, բայց այդ յանձնառութիւնները յանգած պէտք է ըլլային աւելի արագ եւ աւելի վճռական որոշումներու, մասնաւորապէս անոր համար որ Հայկական Դատը ոչ մէկ կերպով կապուած է թուրքերու եւ յոյներու միջեւ հաշտութեան կնքման հետ: Նորատունկեան կ'աւելցնէ թէ, որպէսզի Ազգերու Ընկերակցութեան միջամտութիւնն ըլլայ ազդու եւ արդիւնաւէտ, անհրաժեշտ է որ ան ըլլայ արագ եւ վճռական՝ կանխելու համար որեւէ հետագայ ուշացում, որ մահացու պիտի ըլլայ հայ ժողովուրդի կենսական շահերուն համար եւ արգելակէ հաստատումը արդար եւ տեւական խաղաղութեան մը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Որպէս եզրակացութիւն, կ'առաջարկուի որ նախարարները Ազգերու Ընկերակցութիւնը հրաւիրեն իր դիտաւորութիւնները յայտարարելու կարելի արագութեամբ, առանց սպասելու խաղաղութեան առաջարկներուն պատերազմող կողմերու պատասխանին, որպէսզի Դաշնակից Տէրութիւնները կարենան նոր Խաղաղութեան Դաշնագրին մէջ ընդգրկել միջամտելու որոշումը կամ զայն ուժի մէջ դնեն առանձնաբար (ՊՏԳ, տուի 9, թղթապանակ M6000-Դ, 231, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Գալով Ազգերու Ընկերակցութեան անդամակցող իւրաքանչիւր պետութեան օգնութիւնը հայցելու խնդրին, ի հարկէ պէտք եղածը կը խորհուի, երբ Ընկերութիւնը մեր խնդիրը ձեռք առնէ:

Իզմիրի մէջ Հայ կամաւորական խումբեր կազմելու հարցը, ինչպէս պարզ է, կը հակասէ ազգովին ընտրուած ուղղութեան: Մեր նախորդ նամակին մէջ պարզած էինք Պատուիրակութեանս մտածումները, միջազգային յարաբերութեանց տեսակետով: Ձերոյ Բարձր Սրբազնութեան եւ Պատ. Համալագային] ժողովոյ անկ է անհրաժեշտ ու պատշաճ հրահանգները տալ տեղական Ազգ. իշխանութեանց:

Ներփակ պիտի գտնէք նաեւ պատճէնը որոշման մը գոր նախորդ օր տուաւ Ֆրանսայի Երեսփ. Ժողովոյ արտաքին գործոց Յանձնաժողովը, որուն կարելոր անդամոց մօտ, ինչպէս ասկէ առաջ, այս վերջերս ալ յատուկ դիմումներ կատարած էինք: Մեր ստոյգ տեղեկութեանց համաձայն, այդ որոշումը գոր կարելի է գոհացուցիչ նկատել, Յանձնաժողովոյ 45 անդամոց միաձայնութեամբ տրուած է:¹⁸⁹

Առ ի տեղեկութիւն հարկ կը տեսնեմ յայտնելու թէ յիշեալ Յանձնաժողովին եւ ֆրանսական կառավարութեան տեսակետները Ազգ. Տան դիրքին նկատմամբ, կ'ակնարկեն Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան հողամասերուն:

Դարձեալ ներփակ պիտի գտնէք Իզմիր փաշայի կողմէ Լոնտոնի մէջ Պրիթիշ-Արմենիա Ընկերութեան տրուած ունկնդրութեան մը ատենագրութիւնը: Անշուշտ աւելորդ է ըսել թէ այդ ատենագրութիւնը, որ մտերմաբար հաղորդուած է մեզ, պէտք չէ հրատարակութեան տրուի:¹⁹⁰

Կը ներփակեմ նոյնպէս Պատուիրակութեանս կողմէ Ս. Պապին մօտ եղած դիմումի մը վրայ Կարտինալ Կասպարիի յանուն Ն. Սրբութեան մեզ ուղղած հեռագրին եւ մեր պատասխանին պատճէնները:¹⁹¹

Անցեալ Փետրուար 22-ի նամակովս խնդրած էի Ձեր Ամենապատուութեան որ փոխանակ Պատուիրակութեանս դրկելու տեղուդ թուրքերէն թերթերը, նախընտրելի էր որ ուշագրաւ լուրերը եւ յօդուածները կտրուելով դրկուին, որպէսզի խճողման ու ժամանակի կորուստի տեղի չմնայ: Մանաւանդ որ այդ կարգի գործերով զբաղող Տեղեկատու Դիւան մըն ալ գոյութիւն ունէր արդէն Պատրիարքարանիդ մէջ: Թէեւ գրած էիք թէ այդ առաքումները պիտի ըլլան նոյն Դիւանին կողմէ, բայց ցարդ լոկ Ձեր Ապրիլ մէկի նամակին հետ միակ կտրօն մը ստացանք: Կը խնդրեմ որ հաճէիք վերստին ուշադրութեան առնել այս խնդիրը եւ յանձնարարէիք որ ըստ կարելոյն օրը օրին դրկուին այդ կտրօնները: Եթէ դժուարութիւն կայ այս գործը կազմակերպելու, այն ատեն հարկ պիտի ըլլայ շարունակել բաժանորդագրութիւնները, առաւելապէս թուրք թերթերու:

¹⁸⁹ 6 Ապրիլի որոշումը կը տրամադրէր հետեւեալը. «Յանձնաժողովը, նկատի ունենալով որ Ֆրանսայի ռազմական ջանքերը երկարաձգող թշնամութիւններուն վերջ դնելու համար 20 Հոկտեմբեր 1921-ին կնքուած Անկորայի համաձայնութիւնը կը համապատասխանէ երկրին օրինական ցանկութիւններուն եւ շահերուն,

«Կը փափաքի որ ընդհանուր խաղաղութեան համար անոր վերաճողումը Դաշնակից Տէրութիւններու ներկայացուցած սահմաններուն մէջ հաստատէ փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան եւ Հայկական Ազգային Տան կազմութեան վերաբերեալ ֆրանսական տեսակետը (ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ M6000-Ղ, 242, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹⁹⁰ Հանդիպումը կայացած է 17 Մարտ 1922-ին: Եօթ էջերէ բաղկացեալ ատենագրութեան համաձայն, Անիւրին Ուիլիըմզ յիշատակելէ ետք պատերազմի ընթացքին 700,000 հայերու ոչնչացումը, 300,000 գաղթականներու առկայութիւնը Անդրկովկաս եւ թերեւս 200,000 թրքահայ գաղթականներու ներկայութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի զանազան կողմերը, կը նշէ թէ այս ժողովուրդին տառապանքները շարժած են կարեկցանքը Դաշնակիցներուն, որոնք նկատի առած են հայոց անկախութեան եւ պաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը եւ առաջարկուած է կազմութիւնը Ազգային Տան մը Թուրքիայէն եւ Կովկասեան Հայաստանէն անջատ: Պրիթիշ-Արմենիա Կոմիտէն կը պահանջէ Կիլիկիոյ համար հաստատումը Լիբանանի նման վարչութեան մը՝ Արեւմտեան Դաշնակիցներու վերահսկողութեան ներքեւ: Հողամասը կրնայ մնալ թրքական գերիշխանութեան տակ, բայց պէտք է ըլլայ ամբողջովին ազատ թրքական կառավարութեան միջամտութենէն...: Ուիլիըմզ ապա կը խօսի Զմիւռնիոյ մասին: Իզմիր իր պատասխանը կը սկսի նշելով թէ Օսմանեան Կայսրութիւնը սկզբնապէս հիմնուած էր Ասիոյ մէջ այլ մահմետական երկիրներու եւ ոչ թէ յունական կամ հայկական հողամասերու աւերակներուն վրայ եւ թէ յոյն եւ հայ ազգաբնակչութիւնները շատ աւելի սակաւաթիւ էին այն ատեն քան են ներկայիս...: (ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ M6000-Ղ, 234, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹⁹¹ Ծիրանաւոր Կասպարիի կը վստահեցնէր թէ Սրբազան Պապը մեծապէս շահագրգռուած էր հայ ազգով. իսկ Ազգային Պատուիրակութիւնը պատասխան հեռագրով կ'ըսէր թէ խորապէս զգածուած է այդ շահագրգռութեան համար (ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ M6000-Ղ, 241, *ֆրանսերէն մեքենագիր*): Այս հեռագրերուն պատճէնները թարգմանաբար հրատարակուած են ատենին Փարիզ յոյս տեսնող «Ապագայ» շաբաթաթերթին մէջ (2 Ապրիլ 1922, թիւ 16):

Յուսամ թե կարելիություն կայ նաեւ վերոյիշեալ կտրօններուն կցելու Էնկիւրիի եւ Զեմալական տիրապետութեան ենթակայ այլ շրջանակներու մէջ հրատարակուող թերթերու ուշագրաւ մասերը:

Մնամ որդիական յարգանօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, Ղ243–Ղ245)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 191

Փարիզ, 8 Ապրիլ 1922

Նորին Ամենապատուութիւն

Զաւէն Սրբազան

Պատրիարք Հայոց

Կոստանդնուպոլիս

Սրբազան [Հայր],

24 Սեպտեմբերի նամակովս, պատասխանելով նամակին Ձերդ Ամենապատուութեան, որ ինձմէ կը խնդրէր պահել Ազգային Պատուիրակութեան նախագահութիւնը,- ընելով հանդերձ անհրաժեշտ հանգիստը,- խուսափելու համար դժուարութիւններէն եւ տագնապներէն, որ իմ պաշտօնական հանգստեան կոչուիլս կրնար ստեղծել այս պահուն, Իրեն գրած էի թէ վճռած էի չհրաժարիլ եւ պահել յանձնառութիւնս, զոր ըրած էի Ձերդ Ամենապատուութեան եւ Համագգայինին, ցորչափ Դուք զիս ազատ չէիք արձակած: Այսպիսով է որ այդ պահէն ի վեր, Ազգային Պատուիրակութիւնը Փոլս-Նախագահ Ն.Վ. Նորատունկեանի ղեկավարութեան ներքեւ հետապնդեց մեր ազգային շահերու պաշտպանութիւնը, առանց իմ որեւէ մասնակցութեան իր աշխատանքին. եւ ուրախ եմ հաստատելով թէ ան լաւագոյնս օգտագործեց այնքան դժուար պարագաները, որոնց մէջ կը գտնուինք, եւ թէ կարելի չէր աւելի լաւ ընել:

Իմ մասիս, հակառակ առած երկար դադարիս, որուն տևողութիւնը զլեց անցաւ ինծի յատկացուած վեց ամիսը, առողջական վիճակս ինծի թոյլ չի տար այսօր՝ աւելի քան անցեալ տարի, վերստանձնել պարտականութիւն մը, որ չափազանց ծանրածանր է սպառած ուժիս համար:

Տեղեակ եմ թէ քաղաքական հակառակորդներուս մէջ կան այնպիսիներ, որոնք կ'ուզէին հաւատալ թէ հիւանդութիւնս պարզապէս պատրուակ է եւ դեռ կ'սկսածի՝ անկայուն առողջական վիճակիս եւ ֆիզիքական ուժասպառութեանս, պաշտօնաթողութիւնս քաղաքական պատճառներու վերագրելով: Անշուշտ ոչ ոք ինձմէ աւելի կը փափարքի որ անոնք ճիշդ ըլլային. բայց սաստիկ փորձառութիւնը, որուն նոր ենթարկուեցայ, պարզապէս ինծի, եթէ ոչ անոնց, աւելիով ցոյց տուաւ թէ պարագաս մէկն է անոնցմէ, զոր չեն կրնար դարմանել:

Չկարենալով այլեւս պահպանել յոյսս վերսկսելու իմ գործօն դերիս, անհրաժեշտ կը նկատեմ որ Ազգային Պատուիրակութիւնը ներկայացնելիք անձը, յառաջիկայ բանակցութիւններու ընթացքին Թուրքիոյ հետ վերջնական խաղաղութիւնը եզրափակելու համար, լիազօրութիւն բովանդակ իշխանութեամբ, որ միայն իրական նախագահութիւնը կրնայ տալ իրեն:

Կը հաւատամ, միւս կողմէ, թէ աւելի քան անհրաժեշտ է որ յաջորդա վերջնականապէս նշանակուի, նկատի առնելով որ մեծաթիւ հայրենակիցներ սխալը կը գործեն հաւատալու թէ ես տակաւին կը շարունակեմ գլխաւորել Ազգային Պատուիրակութիւնը, քանի որ հրաժարականս երբեք չէ ընդունուած եւ ծանուցուած: Այս շփոթութիւնը յառաջ կը բերէ թիւրիմացութիւններ, որոնցմէ հարկ է խուսափիլ մեր դատին իսկ շահուն համար:

Համոզուած եմ թէ Ձերդ Ամենապատուութիւնը ինծի պիտի համաձայնի թէ այս պայմաններուն ներքեւ, եւ հակառակ ծանր զինին որ այժմ անկարելիութեան մէջ կը գտնուիմ աշխատելու եւ օգտակար ըլլալու ազգիս,

այլևս չեմ կրնար պահել պաշտօնս եւ թէ, նուազուն ուժերէս մատնուած, ինքզինքս կրկին կը գտնեմ անհրաժեշտութեանը առջեւ Զերդ Ամենապատուութեան եւ Համագայինին ներկայացնելու հրաժարականս. հրաժարական մը՝ որ պարագաներն, իրե՛նք, կ'ընեն անդառնալի:

Հանեցէք ընդունիլ, Սրբազան Հայր, նոր հաւաստիքը խորապէս յարգալիր, անձնուէր զգացումներու:

Պօղոս Նուպար

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-Լ, 2673–2674, (ֆրանսերէն մեքենագիր)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 192

25 Ապրիլ 1922

Մտերմական

Ամենապատիւ

Տ. Զաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ինչպէս յայտնի է, Դաշնակից Արտաքին Գործոց Նախարարներու Փարիզի Խորհրդաժողովը Մարտ 26-ին հետեւեալ որոշումը տուած է Հայկական Խնդրին նկատմամբ.-

«Պէտք տեսնուեցաւ հայոց կացութիւնը մասնաւոր կերպով նկատողութեան առնելու, որքան Դաշնակից Պետութեանց կողմէ պատերազմին ընթացքին ստանձնուած յանձնառութեանց, նոյնքան նաեւ այդ ժողովուրդին կրած անագորոյն տառապանքներուն պատճառաւ: Հետեւաբար, Ազգերու Ընկերակցութեան օժանդակութիւնը խնդրուած է, որպէսզի փոքրամասնութեանց շնորհուելիք պաշտպանութենէն զատ, որ վերեւ առանձինն յիշուած է, գոհացունի հայոց աւանդական ցանկութիւնները Ազգային Տան մը հաստատման մասին»:

Ենթադրելով որ Հայկական Հարցը կապակցութիւն չունի զինադադարի եւ հաշտութեան խնդրոց հետ, ըստ որում Արտաքին Գործոց Նախարարները իբրեւ առաջարկ չեն ներկայացուցած զայն, ինչպէս արդէն կը տեսնուի բնագրէն, այլ՝ իբրեւ տէրութեանց միջեւ տրուած որոշում մը ուղղակի Ազգերու Ընկերակցութեան օժանդակութեամբ անոր կարգադրութիւնը ձեռք բերելու համար,- տէրութիւնք պարտաւոր են ուրեմն, նոյնիսկ առանց սպասելու. Արեւելեան միւս գործոց հարթման, Հայկական Խնդիրը յղելու Ընկերակցութեան Գործադիր Ժողովին, որպէսզի հնարաւոր դառնայ լուծման մը յանգիլ, առանց երկար ժամանակ կորսնցնելու:

Գլխաւորաբար երկու կերպ լուծում կարելի է նախատեսել ներկայիս Ազգ. Տան հաստատման մասին.

1.- Ազգ. Տունը հիմնել Վերին Հայաստանի մէջ,

2.- Կիլիկիոյ մէջ:

Երկրորդ պարագան թէւ ֆրանքո-թուրք քաղաքականութեան կը բաղխի, բայց գործադրութեան մէջ կարելոր բարդութիւն մը չի ներկայացնել:

Բայց առաջին պարագային գործադրութեան առթիւ կը ծագի երկու տեսակ հաւանականութիւն: Այն է

Ա. Երեւանի Հանրապետութեան հողերն ալ կցել Թրքահայաստանի մէջ հաստատելի Ազգ. Տան:

Բ. Առայժմ ոեւէ կապ չպահել Երեւանի հետ եւ Ազգ. Տունը հաստատել Երեւանի սահմանակից Թրքահայաստանի հողամասերուն մէջ:

Մէկ կամ միւս հաւանականութեան պարագային, որպէսզի կազմուելիք Ազգ. Տունը կարենայ ծովու վրայ ելլ մը ունենալ, հարկ կը ծագի անոր կցելու նաեւ Կարսի նահանգը գոր շուսերը Թուրքիոյ թողուցին Մոսկուայի Դաշնագրով:

Բնական է մանրամասնութեանց նկատառման միջոցին կրնան ծագիլ տարածութեան եւ աշխարհագրական դիրքի վերաբերող զանազանութիւններ, բայց էապէս, իրենց ընդհանուր գիծերուն մէջ, ասոնք են երեւցող հաւանական յոծումները, որոնցմէ մէկուն կամ միւսին իրագործման պիտի հետամտի Ազգերու Ընկերակցութիւնը, Դաշնակից Տէրութեանց գործակցելով:

Արդ, ֆրանսական կառավարութիւնը ի նկատի ունենալով Անկորայի մէջ ստորագրուած Փրանքօ-թուրք Համաձայնագիրը, կը խորհի ուժ տալ Վերին Հայաստանի մէջ հաստատելի Ազգ. Տան մը, անկախ կամ թուրք գերիշխանութեան ներքեւ, մինչդեռ անգլիական կառավարութիւնը ձգտում ցոյց կու տայ Ազգ. Տունը հիմնելու Կիլիկիոյ մէջ, ունէ ձեւով մը ու տարածութեամբ: Իսկ Իտալիա, հայոց Ազգ. Տուն մը ունենալու իրաւունքը պաշտպանելով հանդերձ, անոր դիրքին ու ձեւին նկատմամբ որոշ կարծիք մը չէ յայտնած տակաւին:

Պետութեանց միջեւ գոյութիւն առած այս տարակարծութիւնն իսկ մեր վրայ պարտք կը դնէ որ միանգամայն ամէն տեսակէտներն ալ նկատի առնենք այն նախապատրաստութեանց ընթացքին գորս ստիպողաբար եւ անհրաժեշտաբար պէտք է ընել, Ազգերու Ընկերակցութեան կարենալ ընծայելու համար դիւրութիւններ, որպէսզի խնդիրը պատշաճ լուծումը ստանայ շուտաւիոյք կերպով:

Հարկ չկայ ըսելու որ Ազգերու Ընկերակցութիւնը վերոյիշեալ եղանակներէն իրեն ամենէն աւելի գործնական եւ իրականանալի նկատուածը¹⁹² որոշելէ առաջ կամ ետքը, մեր ազգին ցանկութիւններն ալ պիտի ուզէ հասկնալ: Պէտք է ուրեմն որ այս գերագոյն պատեհութեան մէջ Ազգերու Ընկերակցութեան առջեւ չարունակուին մեր ներքին տարակարծութիւնները որոնք իրար կը խաչաձեւեն:

Տակաւին չենք կրնար որոշակի ըսել թէ Ազգերու Ընկերակցութեան Գործադիր Խորհուրդը երբ պիտի գումարուի այս խնդրով զբաղելու համար: Բայց այժմէն ձեռնարկել նախապատրաստական աշխատութեանց իմաստութեան գործ մը եւ նոյն ատեն անխուսափելի պարտականութիւն մըն է:

Ազգերու Ընկերակցութիւնը Ազգ. Տան հաստատման կիրառման համար հաւանականաբար պէտք պիտի դատէ հետեւեալ երեք միջոցներէն մին, երեքն ալ հովանաւորութեան ենթակայ մնալու պայմանաւ:

1.- Կազմութիւն Միջազգային Յանձնաժողովի մը, որ ժամանակաւոր կերպով ստանձնէ Հայ Ազգային Տան կազմակերպութիւնն ու վարչութիւնը, ինչպէս եղաւ Մարի շրջանակին համար:

2.- Անուանում Բարձր Քօմիտէի մը, համանման իրաւասութիւններով, ինչպէս ըրին Տանձիկի համար:

3.- Ուղղակի հոգատար պետութեան մը նշանակում, համաձայն Ազգաց Ընկերակցութեան Դաշնաթուղթին 22-րդ յօդուածին:

Երեք պարագային ալ, տարակոյս չկայ թէ պէտք պիտի ըլլայ Ընկերակցութեան տրամադրութեան տակ դնել ըստ կարելոյն ճիշդ ծանօթութիւններ եւ վիճակագրութիւններ այն շրջանակին նկատմամբ, որուն մէջ պիտի հաստատուի Ազգ. Տունը: Ի հարկէ, Ընկերակցութիւնը պիտի ուզէ նոյն ատեն գիտնալ թէ հայերը ինչ օժանդակութիւն պիտի կրնան ընծայել իրենց Ազգ. Տան կազմաւորման առթիւ:

Ազգային օժանդակութիւնը կրնայ ըլլալ երեք կերպով.

1.- Իր մտաւորական ուժերով եւ ազգային կազմակերպութիւններով.

2.- Երկրապահ ոստիկանական բանակի մը կազմութեան մասնակցութեամբ.

3.- Դրամական միջոցներով:

Ասոնցմէ առաջինին համար հարկ կը ծագի ունենալ կարելի եղածին չափ ամբողջական վիճակացոյցը երկրի մը վերաշինութեան եւ կազմակերպութեան յատուկ վարչական, ելմտական, զինուորական, արդիւնաբերական, կրթական, օրէնսդրական, դատական, ընկերային եւլւն. ասպարէզներու պատկանող մասնագէտներու կամ պաշտօնատարներու, որոնք պատրաստ ըլլան առաջին հրաւերին մեկնելու դէպի հայրենի Ազգ. Տունը, եւ անոր կազմութեան աշխատելու Հոգատար Պետութեան կամ Ազգերու Ընկերակցութեան կարգելիք պաշտօնատարներուն հետ:

Երկրորդին համար նոյնպէս պէտք կը ծագի որոշ պատկեր մը ունենալ թէ եւրոպական կամ ամերիկեան

¹⁹² Բնագրին մէջ՝ նկրտուած:

բանականություն մեջ զինուորական կրթություն տեսած, կամ զինուորական եւ ոստիկան-զինուորության վարժարանները շրջանաւարտ եղած քանի սպայ, ենթասպայ ու պարզ զինուոր կրնանք տրամադրել Ազգերու Ընկերակցութեան, Ազգային Տան մէջ գոյացնելու համար երկրապահ ուժ մը կամ ոստիկանութիւն մը, Ազգերու Ընկերակցութեան կամ Հոգատար Պետութեան կողմէ կարգուելիք մարզիչներով: Այս տեսակետով Պօպօրնի Ազգ. Միութեան կողմէ առաջարկ մը եղած է Ազգերու Ընկերակցութեան, ամերիկեան բանակին մէջ զինուորական կրթություն տեսած 5000 հայ կամաւորներ տրամադրելու, թիւ գոր անշուշտ,- եթէ նիւթական միջոցներ չպակսին,- կարելի պիտի ըլլայ կրկնապատկել թէ՛ Ամերիկա եւ թէ՛ այլուր գտնուող ու համաշխարհային պատերազմի ընթացքին գրեթէ բոլոր ռազմաճակատներու վրայ այնքան փայլուն կերպով կռուած մեր կամաւորներով ու կանոնաւոր զինուորներով:

Անցնելով երրորդ եղանակին, որքան ալ ներքին չլլայ մեծ ակնկալութիւններ դնել պետութեանց վրայ, որոնք իրենց արդի ելմտական կացութեան եւ այլ պատճառներով աւելի բարոյապէս քան նիւթապէս կրնան օգնել մեզի, կրկին բոլորովին անյուսալի չէ որ դրամական օժանդակութեան բաժին մըն ալ բերեն մեր Ազգ. Տան, երբ անոր հաստատման գործը սկսի ուղղակի իրենց նախաձեռնութեամբ, մանաւանդ երբ Ազգերու Ընկերակցությունը առ այդ պնդէ իրենց մօտ:

Պօպօրնի Ազգ. Միությունը այս տեսակետով ալ քայլ մը առած է, ամերիկեան քանի մը ելմտական շրջանակներու մօտ իր կատարած հետազոտութեանց իբր արդիւնք ծանուցանելով Ազգերու Ընկերակցութեան Դիւանին թէ Հայ Ազգ. Տան հաստատման պարագային կարելի պիտի ըլլայ մինչեւ վեց ամիս 25,000,000 տօլարի գումար մը տրամադրել Ազգերու Ընկերակցութեան, կամ Հոգատար Պետութեան, ամերիկեան եւ եւրոպական դրամատանց մէջ, ի հաշիւ Հայ Ազգ. Տան: Նկատի առնելով այն շահագրգռությունը գոր Ազգերու Ընկերակցութեան Դիւանը ցոյց տուաւ այս առաջարկին, բաղձալի է որ վերոյիշեալ ամերիկեան ելմտական շրջանակներու այդ տրամադրությունը դրական ձեւ մը առնէ, որպէսզի թերահաւատներ եթէ կան, համոզուին բոլորովին եւ մեր դատին առջեւ գտնուող խութերէն մէկն ալ, այն է դրամական միջոցներու պակասը, վերնայ ինքնին: Անկասկած եթէ աշխատուի պէտք եղած կերպով, ամերիկեան այս դրամական օժանդակությունը չ'ուշանար, բաւական է որ Ազգ. Տան հարցը վճռուի հիմնապէս: Այս պարագային յոյս դնելու է նոյնիսկ ամերիկեան կառավարութեան վրայ, եւ պէտք է շահագրգռել ամերիկացի դրամատէրներ մեր երկրին մէջ կատարելի ձեռնարկներու, երկաթուղիներու, հանքերու շահագործման եւ զանազան հանրային շինութեանց հիմնարկութեան մասին: Նիր Իսթըր նոյնպէս կրնայ մեծ օգտակարություն մը բերել այս գործին: Աւելի քան 20 միլիոն ամերիկացիներ ամէն տարի մեծ կամ պզտիկ գումարներ կը նուիրեն այդ երախտաւոր Ընկերակցութեան, որուն նպատակներէն զիսաւորն է հայ ժողովուրդին նպաստելը: Երբ Ազգ. Տան կազմութեան նախաքայլը առնուի, անկարելի բան մը չէ հաճեցնել Նիր Իսթըր որպէսզի փոխանակ հայկական կարօտութեանց նպաստելու գործը մշտնջենաւորելու, մէկ անգամով 20 միլիոն նուիրատուներէն պատշաճ գումար մը հաւաքէ Ազգ. Տան անունով, օգնութեան եւ կամ նոյնիսկ փոխատուութեան ձեւով:

Բնական է այս դրամական խնդրին մէջ ամէն բան օտարին թողելու չենք: Տակաւին ազգային ներքին փոխառութեան մը կարելիությունն ալ հաշուի առնելու է: Ըստ տեղեկագրի մը, որ պատրաստած էր Պօպօրնի Ազգ. Միությունը, պատերազմին սկզբնաւորութենէն ասդին մի միայն ամերիկահայ գաղութը աւելի քան ինը միլիոն տօլարի գումարով մը մասնակցած է հանրային հանգանակութեանց: Տարակոյս չկայ թէ երբ Ազգ. Տան հարցը գործադրութեան ճամբուն մէջ մտնէ, թէ՛ մեր գաղութները եւ թէ՛ մեր ունեւոր ազգայինք պիտի ստանձնեն հարկաւ: Նոր գոհողություններ, մասնակցելով ներքին *երաշխատողեալ* փոխառութեան մը: Բայց օգտակար կ'ըլլար այժմէն գաղափար մը ունենալ թէ իւրաքանչիւր գաղութ այդ պարագային ինչ բաժին կրնայ բերել ներքին փոխառութեան մը, բան մը՝ որ մեծապէս պիտի դիւրացնէր Ազգերու Ընկերակցութեան մօտ կատարուելիք ձեռնարկները:

Այս ծանօթութեանց, վիճակագրութեանց, նախահաշիւներու, ելն. հայթայթումը ինքնին կը կազմէ գործունէութեան ընդարձակ ծրագիր մը, գոր աչքի առջեւ ունի Ազգ. Պատուիրակութեանս մասնագէտ-խորհրդականներու Յանձնաժողովը: Բայց փափաքելի է որ կարելու մի քանի կեդրոններու մէջ, ձեռնհաս անձերէ բաղկացեալ յանձնաժողովներ կազմուէին նոյն նպատակով, եւ նոյն տեղեկությունները, ինչպէս նաեւ ներփակ հարցաբանին¹⁹³ վրայ մանրամասնուած վիճակագրությունները պատրաստելով հասցնէին Պատուիրակութեանս:

¹⁹³ Հարցարանին պատճէնը, որ անջատուած է ներկայ նամակէն եւ տեղադրուած տարբեր տուփի պատկանող թղթապանակի մը մէջ, տեսնել որպէս կցորդ ներկայ նամակին:

Առ այս, պետք է հոգ տանիլ երկու բանի. նախ այդ ամենը պատրաստելու են առանց աւելորդ չափազանցության և կարելի եղածին չափ ճշդութեամբ, եւ յետոյ՝ պետք է Պատուիրակութեանս որկուին որքան կարելի է ստիպողաբար, զի Ազգերու Ընկերակցութեան Գործադիր Խորհուրդը հաւանականաբար շատ չ'ուշանար կը գրադի Հայկական Խնդրով:

Մնամ որդիական յարգանք
Նախագահ
Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Ի գիտութիւն կը ծանուցանեմ թէ արդէն համանման միայն հարցարաններ որկած ենք նաեւ Եգիպտոս, Թրակիա, Ռումանիա, Պուլկարիա, Պելրոյթ, Ամերիկա, Կեդրոնական Եւրոպա, Իզմիր, Յունաստան, Սերպիա, Հապէշ[ի]ստան եւ եւրոպական մերձաւոր գաղութներու: Հետեւաբար, Ձերդ Սրբազնութենէն խնդրուածն է կեդրոնիդ եւ շրջակայից վերաբերող վիճակագրութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ ներքին գաւառներու մէջ գտնուող հայոց, անոնց որ կողմերը կեդրոնացած ըլլալուն եւ արդի կացութեան մասին կարելի եղածին չափ ճշգրիտ տեղեկութիւններ:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2 M170, 2576–2581, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ԿՑՈՐԴ

ՆՄՈՅՇ ՀԱՐՑԱՐԱՆԻ

- 1.- Որքան հայեր կան քաղաքիդ եւ շրջականերուն մէջ:
- 2.- Որ տեղերէն են այդ հայերը:
- 3.- Ինչ է այրերու, կիներու եւ տղոց թիւը:
- 4.- Ինչ արհեստի տէր են ընդհանրապէս:
- 5.- Բարձրագոյն կրթութիւն ստացած քանի հոգի կան իրենց մէջ, ինչ է իրենց մասնագիտութիւնը (օրինակ՝ բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ, քիմիագէտ, հողագէտ, ճարտարագէտ, ճարտարապետ, պաշտօնեայ, եւլն.):
- 6.- Բարձրագոյն կրթութիւն ստացողներէն որքանը եւ ինչ մասնագիտութեան տէր եղողները տրամադիր են Ազգ. Տունը երթալու, անմիջապէս որ հաստատման ձեռնարկուի:
- 7.- Բաւարար թոշակով ոստիկան ըլլալու տրամադիր քանի հոգի կը գտնուին. որքանը զինուորական մարզանք տեսած են:
- 8.- Ընդհանուր հայերէն որքանը տրամադիր են անմիջապէս մեկնելու Ազգ. Տունը, եւ որ տեղերու հայեր են:
- 9.- Ազգ. Տան հաստատման պարագային քաղաքիդ եւ շրջականերու ունեւոր հայերը ինչ չափով կրնան մասնակցիլ ներքին երաշխաւորեալ փոխառութեան մը:

(ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000, ենթաբաժին 2, 2567, *հայերէն մեքենագիր*)

Ճենովա, 9 Մայիս 1922

Ամեն. Տ. Չաւէն Ս. Պատրիարք Հայր

Կ. Պոլիս

Ամեն. Սրբազան Հայր,

Երկու օրէ ի վեր Ճենովա կը գտնուիմ:

Բարիզի «Ապագայ»ին վերջին 6 Մայիսի թիւին մէջ, զոր հիմա ստացայ, «Ազգ-Պահակ» լրագրէն արտատպուած խմբագրականին համաձայն, պ. Խատիսեան Associated Pressի ներկայացուցչին ըսած է. «Կիլիկիա մեր հայրենիքը չէ: Մեր ծննդավայրը Վանայ լճին եզերքը կը գտնուի եւ մենք կ'ուզենք հոն մնալ: Կիլիկիոյ մասին մեր ուզածը կ'ամփոփուի տեղւոյն հայ փոքրամասնութեան պաշտպանութեան մէջ»:

Լոնտոնէն ինձ կը գրեն թէ տեղւոյն Իտալիոյ դեսպանը յայտնած է որ անցեալները պ. Ահարոնեան եւ Ժէն[երայ] Բագրատունի իրեն այցելելով ըսած են թէ հայերը Կիլիկիան չեն ուզեր եւ իրենց միակ բաղձանքն է Բարձր-Հայքի մէջ տեսնել Ազգ. Տունը, եւ ատոր վրայ դեսպանն ալ իր կողմէն այդ բաղձանքը հաղորդած է իր կառավարութեան, որուն հետեւանքով Իտալիոյ արտաքին գործերու նախարար պ. Շանգէր չէ պաշտպանած Կիլիկիոյ մասին Անգլիոյ առաջարկը՝ Բարիզի Conférenceին մէջ:

Բացի այս երկու պարագաներէն, Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը իր Ապրիլ 6ին երեք պետութեանց ուղղած նամակին մէջ խօսած է միմիայն Բ[արձր] Հայքի մասին, առանց յիշելու Կիլիկիոյ մէջ մասնաւոր վարչաձեւ մը ստեղծելու հարկը, ինչպէս որ այս մասին մեզ խոստում տուած էր առաջուց:

Կ'իմանամ նոյնպէս որ ամէնուրեք օտարներու մօտ ձեռնարկներ կ'ըլլան Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէն՝ Կիլիկիան բոլորովին դուրս թողլով մեր պահանջումներէն:

Ձեր Սրբազնութեան եւ Համագային Ժողովին յայտնի է թէ Պատուիրակութիւնս, համաձայն Ձեր տեսութեանց, ի սկզբանէ անտի խնդրամատոյց եղած է եւ է պետութեանց մօտ որ Ազգ. Տունը հաստատուի Մէլիի Դաշնագրին եւ նախագահ Վիլսոնի ցոյց տուած սահմաններուն մէջ, բայց միանգամայն Կիլիկիոյ համար պահանջած է յատուկ վարչական ձեւ մը, որ ապահովութիւն ներշնչէր տեղւոյն քրիստոնեայ ժողովուրդին: Հիմալ ալ նոյնը կը կրկնենք, որպէսզի Կիլիկիայէն տարագիր ժողովուրդը կարենայ իր տեղը դառնալ հանդարտ սրտով: Իսկ եթէ, բարձրագոյն պատճառներով, Ազգ. Տունը Բարձր-Հայքի մէջ հաստատելը դժուարութեանց բաղիս, այդ պարագային Պատուիրակութիւնս պիտի աշխատի որ Կիլիկիան նկատողութեան առնուի ո՛չ միայն յատուկ վարչաձեւով, այլ[եւ] իբր Ազգային Տուն:

Անշուշտ մեր Ազգին մէջ ունինք, բացի բնականաբար բնիկ կիլիկեցիներէն, նաեւ շատ մը հայեր, որոնք Վերին-Հայաստանի հետ ունէ կապ չունենալով, կը նախընտրեն Կիլիկիան իբր Ազգ. Տուն՝ իր ներկայացուցած կլիմայական, տնտեսական եւ ծովային առաւելութեանց պատճառաւ: Միւս կողմէ, բացի Երեսնեան Հանրապետութենէն եւ իր հայ բնակչութենէն, որ կը բաղկանայ իրենց սահմանները զարդիս կամ ապագային ընդարձակուած եւ միացած տեսնել Բագրեւանդի, Վասպուրականի եւ Տարօնի աշխարհներուն հետ, կա[յ] նաեւ այնտեղ ապաստանած 2-300,000 վանեցի եւ մշեցի ժողովուրդ, որոնցմէ շատեր հաւանօրէն կը բաղձան իրենց ծննդավայրը դառնալու եւ Ազգ. տունը հոն հաստատուած տեսնելու:

Այս երկու յարգելի բաղձանքներուն քով, կայ եւրոպական պետութեանց տրամադրութեանց տեսակէտը, որ կոչուած է աւելի բացայայտ կերպով ի յայտ գալու Ազգերու Ընկերութեան խորհուրդին գումարման մէջ եւ որ հիմնուած է իրենց քաղաքական եւ տնտեսական շահերուն պաշտպանութեանը եւ ներհակութեանը վրայ, որոնց մանրամասնութիւնները այստեղ պարզել վաղաժամ է այժմ:

Արդ, ի նկատի առնելով այս բաղձանքներու եւ շահերու զանազանութիւնը, պէտք է ընդունիլ որ Ազգերու Ընկերութեան խորհուրդին առջեւ մեր դատը հարկ եղած կերպով պաշտպանելու, յայտարարութիւններ ընելու, պարագաներու բերմունքին հետեւելու եւ ըստ այնմ գործելու համար անհրաժեշտ է միակ եւ անվիճելի հեղինակութիւն մը, որ ունենայ առ այդ ամբողջական իրաւունք:

Բարիզէն մեկնելու մէկ քանի օր առաջ, Ձեր Սրբազնութեան որկած զանազան թղթերու եւ *տողիմաններու* ի շարս գտայ Ապրիլ 12 թուականով թիւ 216 ֆրանսերէն Déclaration մը, որուն ներքեւ Ձեր Սրբազնութեան

ստորագրությունը կար միայն, մինչ միւս երկու հոգեւոր պետերուն ստորագրությունները կը պակսէին: Այս Déclarationի մասին ռեւէ յիշատակութիւն չկար Ձեր գրութեանց մէջ, եւ ենթադրելով թէ ուզած էք Պատուիրակութեանս *plein pouvoir*¹⁹⁴ մը տալ ի պահանջել հարկին պետութեանց ներկայացնելու համար, ինչ ինչ փոփոխութիւններ կատարեցի այդ մտքով եւ փութացի Ձեր Սրբազնութեան վերադարձնել այդ Déclarationը:

Ճէնովա հասնելով վերահասու եղայ թէ այս գործին մէջ թիւրիմացութիւն մը կայ եւ թէ ուզած էք Déclarationը դրկելով մեր Պատուիրակութեան տալ այն հեղինակութիւնը եւ իրաւունքները, որոնց անհրաժեշտութեան մասին խօսեցայ վերեւ:

Հետեւաբար, պարտք կը համարիմ խնդրել որ, Ազգային Լիազօր Պատուիրակը նշանակելէ յետոյ, Համագ-գայինը փութայ Բարիք ուղարկել:

Ա) Վերոյիշեալ Déclarationը, առանց այլ եւս իմ ըրած փոփոխութիւններուն, երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ: Այդ Déclarationը հանրութեան ուղղուած ըլլալով, անշուշտ պիտի հրատարակէք զայն տեղւոյդ եւ արտասահմանեան հայ եւ օտար մամուլին միջոցաւ:

Բ) Ազգային Լիազօր Պատուիրակին անունով *plein pouvoir* մը, պետութեանց եւ Ազգերու Ընկերութեան սահմանուած: Այս *plein pouvoir*ին խմբագրութեան համար անշուշտ նկատողութեան կ'առնէք Ձեր Սրբազ-նութեան որկած Déclarationի օրինակին վրայ կատարած փոփոխութիւններս:

Այս առթիւ նպատակայարմար պիտի ըլլար տեղւոյդ դաշնակցական մարմիններուն թելադրութիւններ ընել որ ազդեն Հ. Հ. Պատուիրակութեան անդամներուն վրայ, որպէսզի այս վերջինները ձեռնարկէ ըլլան իրենք իրենց կողմէ թուրքահայոց դատին վերաբերմամբ զանազան ձեռնարկներ կատարելէ եւ յայտարարութիւններ ընելէ եւ ընդունին որ այդ մասին ամէն նախաձեռնութիւն եւ գործունէութիւն Ազգ. Պատուիրակութեան կը պատկանի: Այս կը պահանջէ ազգային գերագոյն շահը՝ մեր Հարցին ներկայ տագնապալի կացութեան առջեւ: Մենք ալ այստեղ կը փորձենք նոյն ուղղութեամբ ազդել Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն վրայ:

Այստեղ կատարուած զանազան քննութիւնները մեզի իրաւունք կու տան աւելցնելու թէ երբ Սովետական Ռուսաստանը տեսնէ որ դաշնակցական մարմինները մաս չունին թուրքահայոց դատին պաշտպանութեան մէջ, այս դատին վերաբերմամբ իր բռնած դիրքը աւելի բարեացակամ ուղղութիւն պիտի առնէ թէ՛ թուրքերուն մօտ եւ թէ՛ այլուր:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աշոյդ, մնամ խորին յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.

Մի քանի օր յետոյ կը մեկնիմ Genève ուր պիտի գումարուի ամսոյս 11ին Ազգաց Ընկերակցութեան Գոր-ծադիր Խորհուրդը՝ ի մէջ այլոց օրակարգին վրայ ունենալով «Examen du droit des minorités»¹⁹⁵ հարցը:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ MD320, ենթաբաժին I-Խ, L140–L143, *հայերէն ձեռագիր*)

¹⁹⁴ Լիազօրագիր:

¹⁹⁵ Փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու քննութիւն:

Ճէնովա, 15 Մայիս 1922

Ամեն. Տ. Չաւէն Ս. Պատրիարք Հայր
Կ. Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Բարիզէն ինձ հաղորդեցին Համազգայինին կողմէ երեք պետութեանց եւ Ազգերու Ընկերութեան ուղղուած կոչին օրինակը, յայտնելով որ Ձեր Սրբազնութեան վերադարձուցած են զայն՝ անոր կցելով իրենց կատարած փոփոխութիւններուն պատճենը:

Երկու բնագիրներն ալ ուշադրութեամբ քննութեան բովէն անցնելէ յետոյ, հարկ կը համարիմ Ձեր Սրբազնութեան հաղորդել այս մասին իմ գոյացուցած համոզումս:

Ըստ իս, Բարիզի Conférenceին գրեթէ երկու ամիս առաջ տուած որոշումին առթիւ Համազգայինին այս կոչ-բողոքը կորսնցուցած է այժմ իր պայմանները եւ կու գայ այնպիսի ժամու մը, երբ պետութիւնները ուրիշ շատ կնճռոտ հարցերով եւ մտահոգութիւններով պաշարուած են: Ի նկատի առնելով այս հանգամանքը, Համազգայինին այս կոչը պիտի կորսնցնէր իր կարեւորութիւնն ու ազդեցութիւնը, ու պիտի վրիպէր իր նպատակէն: Ուստի նախամեծար պիտի համարէի որ այս դիմումը յետաձգուէր այն օրուան, երբ Բարիզի որոշումը կը հաղորդուի Ազգերու Ընկերութեան, կամ թէ այն օրուան, երբոր Թուրքիոյ եւ Յունաստանի միջեւ կը կնքուի զինադադարի պայմանագրութիւնը: Այդ առթիւ ուղղուելիք կոչը, ըստ իս, պէտք չէ շատ ծանրանայ անցեալին քննադատութեան վրայ, հապա մասնաւորապէս ի վեր հանէ մեր իրաւունքները, մեր գոհողութիւնները եւ մանաւանդ պետութեանց մեզ նկատմամբ ունեցած յանձնառութիւնները:

Փափաքելի էր որ այս նկատողութեանց վրայ հիմնուած կոչը հիմակուրնէ պատրաստուէր, որպէսզի առիթը ներկայացած ժամանակ անմիջապէս յանձնուէր ում որ անկ է: Ուրախ պիտի ըլլայի եթէ այս նոր գրութիւնը, որուն ընկերանային նաեւ Ձեր Սրբազնութեան տեսութիւններն ալ, ինձ դրկուէր ի նկատառութիւն:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյդ, մնամ խորին յարգանօք,

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ MD320, ենթաբաժին I-Խ, L145–L146, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 195

Փարիզ, 6 Յունիս 1922

Մտերմական

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պատուիրակութիւնս անմիջապէս որ տեղեկացաւ թէ ամերիկեան կառավարութիւնն ալ հրաւիրուած է մասնակցելու թրքական խժոժութեանց քննութեան համար կազմուելիք յանձնախումբին, Արմենիա Ամերիքա Ընկերութեան եւ Սր. Վարդան Մալքունի միջոցաւ - որ այժմ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչն է Միացեալ Նահանգաց մէջ - դիմում կատարեց ամերիկեան կառավարութեան որ ընդունի հրաւերը: Ուրախ եմ յայտնելու որ այս ջանքերը յանգեցան բաղձացուած արդիւնքին, ինչպէս տեղեկացած կ'ըլլաք արդէն:

Նկատելով որ Պոլսոյ Բարձր Զօմիսէրներուն յանձնուած է Յանձնախումբին անդամներուն ընտրութիւնը, Պատուիրակութիւնս դիմումներ կը կատարէ ապահովելու համար անաչառ եւ անկողմնակալ անձերու անդամակցութիւնը: Այս առթիւ, Ձեր Սրբազնութեան ուշադրութեան կը յանձնեմ սոյն Յանձնաժողովին մէջ Ազգային իշխանութեանց ալ ո՛ւնէ ձեռով մասնակցութեան խնդիրը, այն պարագային ուր տեսնուի թէ յոյն եւ թուրք տարրերը ո՛ւնէ ձեռով մուտ գտած են անոր մէջ:

Պատուիրակութիւնս դիմումներ կը կատարէ նաեւ որպէսզի Յանձնախումբին քննութիւնները տարածուին զինադադարէն ի վեր կատարուած արարքներուն վրայ եւ չսահմանափակուին լոկ վերջին ամիսներուն պատահած դէպքերուն մէջ:

[Մնամ] որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150- ՉM170, Չ572, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 196

Փարիզ, 8 Յունիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Փոքր Ասիոյ խժոժութեանց քննիչ Յանձնախումբին կազմութեան առթիւ Պատուիրակութիւնս յարմար կը տեսնէ որ Համազգային Ժողովի կողմէ դիմում կատարուի քննիչ Յանձնախումբին մասնակցող պետութեանց Պոլսոյ Բարձր Զօմիսէրներուն, որպէսզի Յանձնախումբին քննութիւնները տարածուին զինադադարէն ի վեր

տեղի ունեցած դեպքերուն, ինչպէս Մարգուանի կոտորածին եւլն. վրայ ալ, եւ չսահմանափակուին լոկ վերջին ամիսներով:

Պատուիրակութիւնս այս դիմումը կատարելու հոգը կը թողու Համագգային Ժողովին, նկատելով որ զինադադարէն ի վեր տեղի ունեցած դեպքերը աւելի մանրամասնութեամբ եւ կատարեալ կերպով ծանօթ են Պոլսոյ Ազգային Իշխանութեանց:

Ներփակ ի տեղեկութիւն կը հաղորդենք պատճենը այն յուշագրին զոր Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը ներկայացուցած է Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ Արտաքին Գործոց նախարարներուն տոյն խնդրոյն առթիւ:

Մնամ որդիական յարգանք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150- ՉՄ, 2575, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ՆԵՐՂԻՐ

31 Մայիս 1922

Պարոն Նախարար,

Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Աթենքէն դրկուած 16 Մայիս թուակիր նամակէ մը այժմ կ'իմանայ թէ Պրուսայէն վեց քրիստոնեաներ, ի զին ահագին դժուարութիւններու, Խարբերդէն եւ Մալաթիայէն յաջողած են ճամբայ մը ճարել Անատոլիոյ ընդմէջէն դէպի յոյներու կողմէ գրաւուած շրջանները: Ըստ այս փրկուածներու վկայութիւններուն, Մալաթիայի եւ Խարբերդի բոլոր քրիստոնեայ բնակչութիւնները, մեծ մասը՝ 1915-ի մեծ կոտորածներէն եւ տարագրութիւններէն փրկուած հայեր, Քեմալական իշխանութիւններու կողմէ անգամ մը եւս խլուած են իրենց տուններէն եւ անյայտ ուղղութեամբ տարագրուած՝ ամէն երեւակայութենէ վեր բարբարոսութեան եւ դաժանութեան պայմաններու տակ: Այսպէս տարագրուած 7000 հայերէ 6000-ը արդէն մահացած են ճամբուն վրայ խոշտանգումի, յոգնութեան կամ անօթութեան պատճառով:

Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը այս իրողութիւնները յանձնելով Դաշնակից Տէրութիւններու գիտութեան, անգամ մը եւս իր ամենաընդվզուն բողոքը կը բարձրացնէ ընդդէմ այս բարբարոս արարքներուն, որոնք տակաւին կ'արիւնեն Հայաստանը, զինադադարէն աւելի քան երեք տարի անց, եւ կը պահանջէ գլխաւոր Դաշնակից Տէրութիւններէն, որոնք հիմա որոշած են քննիչ Յանձնաժողովներ ուղարկել Անատոլիա, որ ընդարձակեն այս Յանձնաժողովներու հետաքննական գօտին Խարբերդի եւ Մալաթիոյ շրջանները, ինչպէս նաեւ Հայաստանի բոլոր շրջանները, ինչպէս՝ Կարսի եւ Ալեքսանդրաբոլի նահանգները, ուր անցեալ տարի տեղի ունեցան զանգուածային կոտորածներ եւ տեղահանութիւններ. կոտորածներ եւ տեղահանութիւններ՝ հրահանգուած եւ ղեկավարուած նոյն Քեմալական իշխանութիւններուն կողմէ եւ գործադրուած՝ Մուսթաֆա Քեմալ փաշային ենթակայ ազգայնական ուժերու կողմէ:

Կցեալ են պատճենները երկու վաւերական փաստաթուղթերու, մէկը՝ Պր. Չարլզ Փ. Կրենթէ, Ղարաքիլիսայի Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի տնօրէն, եւ երկրորդը՝ Համամուի Չինուորական Յանձնաժողովէն, որոնք անվիճելիօրէն կը հաստատեն Քեմալական իշխանութիւններու յանցաւորութիւնը ողբերգական իրադարձութիւններուն մէջ, որոնք դրոշմեցին Քեմալական զօրքերու մուտքը Կարսի եւ Ալեքսանդրաբոլի նահանգները, եւ որոնք այդ պահէն սկսեալ անողոքաբար կը շարունակուէին Անկորայի ղեկավարներուն կողմէ՝ այս շրջաններէն հայկական տարրին ամբողջական ոչնչացման դիտաւորութեամբ:

Քննիչ Յանձնաժողովներու հետաքննական գօտին մինչեւ Հայաստան ընդարձակելու խնդրանքով հանդերձ, Յանձնաժողովներ՝ որոնց կազմութիւնն ու Անատոլիա առաքումը որոշուած է, Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը իր պարտականութիւնը կը նկատէ գլխաւոր Դաշնակից Տէրութիւնները կը զգուշացնէ թէ խնդրոյ առարկայ հետաքննութեան կրնան հետեւիլ Քեմալական իշխանութիւններուն կողմէ գործադրուած վրիժառական արարքներ՝ քրիստոնեայ բնակչութիւններուն դէմ, եթէ պատշաճ եւ խիստ միջոց-

ներ ձեռք չառնուին խուսափելու թուրք ազգայնականներու յարձակողական վերադարձէն եւ արիւնարբու կիրքերու որեւէ նոր շղթայագերծումէ:

Յուսալով որ Դաշնակից Տէրութիւնները պիտի դիմեն անհրաժեշտ կանխարգելիչ միջոցներու այս պատահականութեան նկատառումով, հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն Նախարար, իմ բարձր յարգանքի հաւաստիքը:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉՄ, 2573–2574, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 197

Փարիզ, 16 Յունիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ի պատասխան Նահր-էլ-Օմարի գաղթականութեան մնացորդներու վիճակին մասին Ձեր Սրբազնութեան 5 Մայիս թուակիր գրութեան, պատիւ ունիմ յայտնելու Ձեզ թէ Պատուիրակութիւնս Ձեր 12 Ապրիլ թուակիր նամակին մէջ ներփակ Թաճիքեանի ստորագրութեամբ Պաղտատէն քաշուած 8 Ապրիլ թուակիր հեռագիրը նկատողութեան առնելով, Ապրիլ 21-ին դիմած էր Լորտ Մէլքրս Ֆրնտի պատուակալ քարտուղար վերապատ. Հարօլտ Պըքսթընի եւ Պատուիրակութեանս Լոնտոնի ներկայացուցիչ Սր. Մալքոմի, խնդրելով որ հարկ եղած դիմումները կատարեն Անգլիոյ Գաղթային Նախարարութեան մօտ վերոյիշեալ գաղթականներուն սնուցման եւ փոխադրութեան համար: Սր. Պըքսթըն յայտնելով հանդերձ թէ Լորտ Մէլքրս Ֆրնտի վարչութիւնը անգլիական կառավարութենէն Պաթում փոխադրուած 7000 գաղթականներուն համար առատաձեռն օգնութիւն մը ստացած ըլլալով ի վիճակի չէր կրկին անգամ դիմելու, տեղեկութիւն կը խնդրէր թէ ի՞նչպէս այդքան մեծ թիւով գաղթականներ մնացած էին Նահր-էլ-Օմար:

Թէ՛ Ձեր Սրբազնութեան վերոյիշեալ նամակէն եւ թէ՛ ուրիշ աղբիւրներէ ստացուած տեղեկութիւնները վերտօն հաղորդեցինք Վեր. Պըքսթընի, որ պատասխանեց թէ այս խնդրոյն մէջ Լորտ Մէլքրս Ֆրնտի վարչութիւնը չէր կրնար ռելէ օժանդակութիւն ընծայել Ազգ. Պատուիրակութեան հետեւեալ պատճառներով.-

Անգլ. կառավարութիւնը առաջին անգամ 35,000 անգլ. ոսկի տրամադրած էր Լորտ Մէլքրս Ֆրնտի՝ Միջագետքի գաղթականներուն եւ անոնց Կովկասի մէջ հաստատման համար: Մարտ 30-ին անգլ. կառավարութիւնը 10,000 անգլ. ոսկի յաւելուածական գումար մը եւս դրած էր նոյն մարմնոյն տրամադրութեան տակ, պայմանաւ որ Միջագետքի գաղթականներուն անունով ռելէ նոր գումար չպահանջէ այլեւս:

Լորտ Մէլքրս Ֆրնտի վարչութիւնը անտեղեակ Նահր-էլ-Օմարի մէջ 2700-ի չափ գաղթականներ ըլլալու պարագայէն, եւ համոզուած թէ Պաթում մեկնիլ փափաքող բոլոր գաղթականները երեք փոխադրանաւերով մեկնած էին արդէն, անգլ. կառավարութեան առաջարկած յանձնառութեամբ ստացած էր վերոյիշեալ 10,000 անգլ. ոսկին:

Այս պատասխանին վրայ, հարկ դատեցինք ուղղակի դիմել Գաղթային Նախարարութեան, սակայն տակաւին ռելէ պատասխան չենք ստացած:

Միւս կողմէ, Լոնտոնէն, Սր. Մալքոմ կը տեղեկանանք թէ Միջագետքի Հայոց կողմէ Լոնտոն հասած է Պ. Կարիպեան, եւ Գաղթային Նախարարութեան բացատրած է Նահր-էլ-Օմարի 2700 գաղթականներուն իրական վիճակը: Գաղթային Նախարարութիւնը Սր. Մալքոմի հաղորդած է Պաղտատի բարձր քովիսէրին մէկ հեռագիրը, որով կը հարցնէ թէ կարելի՞ է կարգադրութիւն մը ընել Երեւանի կառավարութեան հետ եթէ 2700

գաղթականները տեղացի բնակչության ծախքով կարելի ըլլայ փոխադրել: Ըստ Պ. Կարիպեանի, տեղացի հայերը բացարձակապես ի վիճակի չեն հոգալու փոխադրության ծախքերը, զորս առնուազն 30,000 անգլ. ոսկի կը գնահատէ: Գաղթային Նախարարութիւնը կը յայտնէ նաեւ թէ բարձր քովիսէրը այս գործին ծախսուելու համար իր տրամադրութեան տակ ռելէ գումար չունի:

Պատուիրակութիւնս, նկատի առնելով այս պարագաները, որոշեց Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան ալ այս մասին դիմում մը կատարել: Դիմումը տեղի պիտի ունենայ այսօր իսկ: Միեւնոյն ատեն Եգիպտոսի Առաջնորդ Սրբազանին կը հաղորդենք այն պայմանները, զորս Երեւանի կառավարութիւնը կը դնէ վերոյիշեալ գաղթականները ընդունելու համար:

Մնամ որդիական յարգանք

Գ. Նորատունկեան

Տեա Զ.Գ. միւս կրեսը

Յ.Գ.- Եգիպտոսի Առաջնորդ Թորգոմ Սրբազան կը գրէ թէ Եգիպտոսի Պանք տ'Աթէն դրամատունը, հայկական փոխառութեան անունով իր մօտ գտնուած գումարները առանց պատասխանատւութեան ենթարկուելու կարենալ վերադարձնելու համար, կը պահանջէ դատական վճռագիր մը եւ կամ վաւերացեալ մէկ պատճենը այն հրովարտակին, որով Հայաստանի ներկայ Խորհրդային կառավարութիւնը չէ ճանչցած եւ ջնջած է Հանրապետութեան նախորդ կառավարութեան պարտքերը եւ ներքին փոխառութիւնը:

Այս մասին կարգադրութեան տարրեր ձեւ մը խորհելով հանդերձ, կը խնդրենք Ձերդ Սրբազնութենէն որ հաճիք Երեւանի կառավարութենէն ուզել Պանք տ'Աթէնի պահանջած պարտքերու եւ փոխառութեան ջնջման հրովարտակին օրինաւորապէս վաւերացեալ մէկ պատճենը:

Պահանջուած հրովարտակին ստացումով եթէ կարելի ըլլայ այս խնդիրը կարգադրել, կը կարծենք թէ փոխառութեան մասնակցողներուն մեծամասնութիւնը պիտի հաճի Պանք տ'Աթէնի վերադարձնելիք գումարին մէկ մասը յատկացնել Նահր-էլ-Օմարի գաղթականներուն անմիջական եւ նախնական ծախքերուն, ինչպէս պայման դրած է Երեւանի կառավարութիւնը, եւ կամ ուրիշ ռելէ ազգային բարեգործական նպատակի մը:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, 2588–2590, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 198

Փարիզ, 19 Յունիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ի տեղեկութիւն Ձեր Սրբազնութեան ներփակ կ'ուղարկեմ դէպի Պրագիլիա հայկական գաղթի մը մասին Չմիւռնիոյ Առաջնորդ Դուրեան Սրբազանի եւ Պատուիրակութեանս միջեւ փոխանակուած թղթակցութեան մը պատճենը:

Մնամ որդիական խորին յարգանքօք

Ընդհ. Քարտուղար
Հ. Պէրպլէեան

* * *

ԿՅՈՐԴՆԵՐ

Ա.

Չմիւռնիա, 5 Մայիս 1922

Վսեմաշուք
Պ. Գաբրիէլ Նորատունկեան
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
ի ՓԱՐԻԶ

Պրագիլիոյ կառավարութեան կողմէ հայ գաղթականներ իր երկիրը հրաւիրելու պարագան անշուշտ ծանօթ է Ձեր Վսեմութեան:

Վերջերս տեղւոյս մէջ գտնուող շոգենաւային ընկերութեան հայ ծանօթ գործակալ մը իբրեւ միակ ներկայացուցիչ այդ ձեռնարկին, բերնի միջոցաւ կոչ եւ յայտարարութիւն ըրած էր հայերուն Պրագիլիա երթալու եւ առ այդ աւելցուցած էր նաեւ թէ առաջին շոգենաւը պիտի մեկնի Իզմիրէն դէպի Պրագիլիա, փոխադրելով 1500 գաղթականներ, եւ յետոյ ամէն 12-15 օրը անգամ մը պիտի մեկնին ուրիշ շոգենաւեր Պոլսէն, Բիրթայէն, Կիպրոսէն եւլն.:

Կ'իմանանք թէ արդէն իսկ բազմաթիւ գաղթականներ արձանագրուած են եւ պատրաստ առաջին առթիւ մեկնելու:

Եւ որովհետեւ այս պարագան տեղւոյս հայութեան մէջ մտքերը վրդովեցնող հանգամանք մը ստացած է, եւ թերթի մէջ ալ թերուղեմ հրատարակութեանց տեղի տուած, մենք մեր իրաւասութենէն բոլորովին դուրս նկատելով այս գաղթի առաջքն առնելու եւ կամ զայն թոյլատրելու պարագան, հարկ դատեցինք Ձեր Վսեմութեան նկատառման յանձնել իրողութիւնը, եւ միանգամայն խնդրել որ եթէ հարկ է հաճիք անհրաժեշտ հրահանգներն տալ մեզ, ըստ այնմ կարելորդ ի գործ դնելու համար անոր մասին:

Մնամք ողջունիւ սիրոյ եւ օրհնութեամբ

Աղօթարար
Առաջնորդ Չմիւռնիոյ
(Ստ.) ՂԵԻՈՆԴ ԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵԱՆ

* * *

16 Յունիս 1922

Գերաշնորհ
Տ. Ղևոնդ Եպիսկոպոս Դուրեան
Առաջնորդ Հայոց Չմիութնոյ
ՉՄԻԲՆԻԱ

Գերաշնորհ Ս. Հայր,

5 Մայիս թուակիր Ձեր պաշտօնագրով տեղեկացնել վերջ թե շոգենաւային ընկերութիւններ, զանազան եղանակներով, դիմում կ'ընեն հայերու Պրագիլիա գաղթելու համար, Ձեր իրաւասութենէն դուրս կը նկատէիք այս գաղթին առաջը առնելու եւ կամ զայն թոյլատրելու պարագան եւ Ազգ. Պատուիրակութենէն հրահանգ կը սպասէիք առ այդ:

Պատուիրակութիւնս իր լուրջ նկատառման առնելով խնդիրը եւ նկատելով որ վերջին ատեններս Պրագիլիա մեկնած ժու գաղթականներ անսկնկալ դժուարութեանց եւ ստրկական վարմունքներու ենթակայ եղած են, հարկ կը համարի յայտնել Ձեր Գերաշնորհութեան, թե պատշաճ չէ քաջալերել դէպի Պրագիլիա գաղթի այս շարժումը ցորչափ գաղթական հայոց հաստատուելիք վայրերուն եւ իրենց ըլլալիք ընդունելութեան մասին ստոյգ եւ վաւերական տեղեկութիւններ չեն տրուած: Բաց աստի, կը մտաբերէք անշուշտ որ շատ փափաքելի ալ չէ որ մեր ազգայինները ցրուին աստ անդ, քանի որ յոյս ունինք քիչ ժամանակէն Ազգային Տան մը տիրանալու եւ հոն հաւաքելու մեր Ազգին բեկորները, լաւագոյն կազմակերպութեամբ մը:

[Մնամ] որդիական յարգանքօք

[Գ. Նորատունկեան]

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150- ՉM170, Չ591–Չ593, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 199

Փարիզ, 19 Յունիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ձեր Յունիս 7 թուակիր նամակով հաղորդած էիք թե Տիար Պատուական Ղուկասօֆ Փարիզէն անցած միջոցին մեզ պիտի հանդիպի, Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան իր բերելիք մասնակցութեան նկատմամբ խօսելու համար: Տեղեկացանք նաեւ իր Ձեզի ուղղած նամակին:

Կը փութամ յայտնելու որ Տիար Ծատուրօֆ թէւ քանի մը օր անցընելու համար Փարիզ եկած է եղեր, բայց մեզի չհանդիպեցաւ:

Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանէն ալ ոեւէ ձայն չեղաւ ցարդ:

Տիար Մելգոնեան ինչպէս գիտէք 2000 սթերլինի փոխատուութիւնը ըրաւ, իսկ Տիար Արմենակ Կամսարական, իբրեւ նուէր, որկեց 20,000 ֆր.ի գումար մը: Այսքան է ուրեմն Համազգայինի կողմէ փոխատուութիւն

մը գոյացնելու համար եղած դիմումներուն արդիւնքը:

Ամերիկայի հանգանակութիւնն ալ դեռ արդիւնք չտուաւ, որուն հետեւանօք Պօսթոնի Ազգ. Միութիւնը վերջին անգամ Ազգ. Տուրքի դրութեան ենթարկեց Հիմնադրամի հանգանակութիւնը, եւ առ այդ հրատարակեց շրջաբերական մը, որմէ օրինակ մը պիտի գտնէք ներքեակ: Միութիւնը կը յուսայ այս եղանակով լաւագոյն արդիւնքի մը յանգիլ: Մեր ալ կարծիքը այն է թէ այս գաղափարը գէշ չէ, եւ անշուշտ Ձեր Սրբազնութեան կողմէ ալ, յանուն Համագգային Խորհրդոյ Պօսթոնի Ազգ. Միութեան ուղղուելիք քաջալերական գիր մը կրնայ աւելի հրահրել անոնց եռանդն ու լաւատեսութեան ոգին:

Կը կարծենք թէ Ձեր Սրբազնութիւնն ալ օգտակար պիտի դատէ Հիմնադրամի համար նոյն Ազգ. Տուրքի դրութիւնը ընդհանրացնել միւս բոլոր գաղութներուն: Թէեւ Պատուիրակութեանս Ելմտական Յանձնաժողովը կոչ մը ուղղած էր, բայց անոնցմէ ստացուած գումարը շատ աննշան բան մը եղաւ, հազիւ 4200 իտալական ֆր. Իտալիայէն եւ 1000 ֆր. ալ Էտիրնէէն: Մինչդեռ եթէ Ազգ. Տուրքի ձեւը ընդունուի, ատիկա առիթ կը դառնայ որ իւրաքանչիւր ազգային ստանձնէ իր պարտականութեան բաժինը ու գործը աւելի ապահով եւ հաստատ հիման մը վրայ դրուի:

Իսկ ծանօթ ունեւոր ազգայնոց մօտ փոխառութեան ձեւով Հիմնադրամի հանգանակութեան մասնակցելու համար ըլլալիք դիմումներուն ալ թերեւս Դուք ալ պատշաճ դատէք նոր զարկ մը տալ, զի հաւանական չէ որ Ազգ. Տուրքի հաստատման ձեռնարկը շուտով արդիւնաւորուի:

Այդ կարգի դիմումներ ի դէպ է ընել Տեարք Յովհաննէս Մաթոսեանի (Աղեքսանդրիա), Կարապետ Մաթոսեանի (Փարիզ), Արքահամ Դուկասօֆի (Փարիզ), Լեւոն պէյ Յակոբեանի (Փարիզ) եւ համանման ուրիշ ազգայնոց, որոնք ծանօթ են արդէն Ձեր Սրբազնութեան: Ասոնցմէ Լեւոն պէյ Յակոբեանի պէտք է գրել ֆրանսերէն լեզուով: Իրենց հասցէները կը գտնէք այս նամակին ընկերացող առանձին թուղթի մը վրայ:¹⁹⁶

Կ'աւելցնեմ թէ Տեարք Աթանիկ Էզնաեան եւ Ռափայէլ Մարկոսեան 20,000ական ֆրանքի գումարով մը մասնակցած են Փարիզի հանգանակութեան:

Հարկ կը դատեմ նաեւ յայտնելու թէ մեր սնտուկին վիճակը ցոյց կու տայ որ, ամէն վճարումները կատարուելէ ետք, պատրաստ դրամը հազիւ կը բաւէ ներկայ ամսուան ծախքերը գոցելու:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Վերոյիշեալ անձերու հասցէները.-

Monsieur	H. Matossian Alexandria (Egypte)	- Մաթոսեան եղբարք
Monsieur	Garabed Matossian 85, Avenue Malakoff, Paris	- Մաթոսեան եղբարք
Monsieur	Abraham Ghougassoff 60, Avenue du Bois de Boulogne, Paris	<i>x գրուած է</i>
Monsieur	Léon Bey Agopian 95, Boulevard Malesherber, Paris	<i>x գրուած է</i>

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000- Ղ, Ղ264-Ղ265)

* * *

¹⁹⁶ Իշեալ հասցէներն աւելցուած են ոչ թէ առանձին թուղթի վրայ, այլ՝ ստորագրութեան ներքեւ: Հասցէներուն դիմաց Պոլսոյ մէջ մատիտով կատարուած են գրառումներ:

ՆԵՐՂԻՐ

Ազգ.-Պահակ (Պայթյուն) 26 Մայիս 1922

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Անյետաձգելի պարտականություն կը համարենք Ամերիկահայ գաղութին խորին ուշադրությունը հրաւիրել Հայկական հարցին ստացած ներկայ վճռական եւ յուսալից վիճակին վրայ:

Գերապատիւ Զաւէն Պատրիարքի, Գերապայծառ Նազկեան Եպիսկոպոսի եւ Ազգապետ Փօֆ. Զէնոր Պէզնեանի ստորագրութեամբ, Պոլսոյ Համազգային Ժողովէն եւ Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութենէն ստացուած նամակները պարզելով Ազգ. Դատին անհրաժեշտ պահանջները, թախանձագին կոչ կ'ընեն ամբողջ Հայութեան լրջօրէն եւ եռանդագին գործի լծուիլ, արժեցնելու համար ազգին անցեալ բոլոր զոհողութիւնները:

Պաշտօնական որոշ տեղեկութիւններ կու գան հաւաստել թէ Ազգերու Ընկերակցութիւնը, որուն օժանդակութեանը դիմած է Դաշնակից Նախարարներու Բօնֆէրանսը Ազգային Օճախի որոշումը իրականացնելու գործին մէջ, մօտ օրէն զայն լուծելու պիտի ձեռնարկէ, Մերձաւոր Արեւելքի միւս խնդիրներէն անջատաբար, հրաւիրելով միանգամայն Հայ ժողովուրդի գործօն մասնակցութիւնը մարդով եւ դրամով:

Հայկական հարցին յաջողութիւնը ապահովելու եւ Ազգերու Ընկերակցութեան հրաւերին արդիւնաւոր եւ պատուաբեր կերպով պատասխանելու համար, Հայ Ազգային Միութիւնը իր գերագոյն պարտականութիւնը նկատեց Ամերիկահայ գաղութին մէջ ստեղծել նոր եւ ընդարձակ գործունէութիւն մը: Այս նպատակով Միութիւնս կազմեց Կեդր. Յանձնախումբ մը, որ մօտ օրէն Հայ ժողովուրդին պիտի ներկայացնէ իր գործունէութեան ծրագիրը, եւ որուն անմիջական ձեռնարկը պիտի ըլլայ Հայրենիքի Տուրքի դրութեան հաստատումը այս գաղութին մէջ:

Կեդր. Յանձնախումբի անդամներն են.-

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԵՍԻԱՅԵԱՆ, Կ. Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, ՊՕՂՈՍ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ՊԱՏ. Գ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Ա. Պ. ՄԵԼԵԱՆ, Ա. ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ, ԹՈՐՈՍ ԶՈՒԼՃԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ ԴԵՐԶԱԿԵԱՆ:

Ազգային Պատուիրակութիւնը ուշի ուշով կը հետեւի օրուան իրադարձութիւններուն, եւ պատեհութիւն չի փախցներ մօտէն հետապնդելու մեր դատին բարւոք եւ շուտափոյթ լուծումը: Յայտնի է թէ գործը ձեռնհասօրէն եւ անարգել վարելու համար Պատուիրակութիւնը պէտք ունի բոլոր գաղութներուն բարոյական եւ նիւթական օժանդակութեան, որուն պակասը կրնայ յապաղել մեր ազգային իրաւանց եւ բաղձանքներուն պսակումը: Արտասահմանեան միւս գաղութները արդէն ստանձնած են իրենց բաժինը, եւ շատ իրաւամբ կը պահանջուի Ամերիկահայ գաղութէն կատարել իր պարտականութեան բաժինը անյապաղ եւ սիրայօժար:

Միութիւնը այս գեղեցիկ հրաւեր կը կարդայ ամբողջ Ամերիկահայ ժողովուրդին իր անվերապահ աջակցութիւնը բերել Կեդր. Յանձնախումբին՝ անոր ջանքերը արդիւնաւորելու համար:

Ի ԴԻՄԱՅ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Ատենապետ ՏՈՔԹ. Ա. Կ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

Զարտուղար Կ. Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Փարիզ, 20 Յունիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ստացանք Ձեր 16 եւ 27 Մայիս ու 7 եւ 10 Յունիս թուակիր նամակները:

1.- Զօրավար Անդրանիկի ուղղեալ նամակը որկեցինք իրեն: Ինք Մանչէսթըր է եւ 10-15 օրէն կը մեկնի Ամերիկա:

2.- Զօրավար Ֆրանցէս տակաւին Փարիզ չէ ժամանած: Երբ այստեղ հասնի, կը տեսնուինք իրեն հետ: Արդէն առիթ ունեցայ տեսնուելու Պ. Վէնիզելոսի հետ, որ չի կարծեր թէ առանց մեծաքանակ դրամի եւ միջոցներու կարելի ըլլայ Փոքրասիական կազմակերպութեան կողմէ լուրջ դիմադրութիւն մը: Առանց այդ միջոցներուն կատարուելիք ձեռնարկ մը ինք արկածախնդրութիւն կը նկատէ:

3.- Պատկ. Համազգային Ժողովոյ Յայտարարութիւնը Պատուիրակութեանս լիազօրութեան մասին որկեցինք նաեւ Հռոմի եւ Լոնտոնի մեր ներկայացուցիչներուն, ի դէպ հարկին գործածուելու համար: Նաեւ՝ Ազգերու Ընկերութեան ընդհ. քարտուղարութեան:

Հանրապետութեան նախորդ պատուիրակութիւնը այդ Յայտարարութեան մասին հարցուց ինձ թէ ինչ պատճառ կար այդպիսի Յայտարարութիւն մը հրապարակելու: Պատասխանեցի թէ շփոթութեանց առաջը առնելու համար է պարզապէս եւ թէ իրենց Կիլիկիոյ մասին ըրած յայտարարութիւններն են որոնք տեղի տուին առ այդ: Այդ առթիւ Պ. Խատիսեան ինձ յայտնեց թէ հերքում մը տուած է Ասօշիէթըտ Բրէսի կողմէ իրեն վերագրուած խօսքերուն մասին:

4.- Պատուիրակութիւնս ի Փարիզ եւ ի Լոնտոն Ամերիկեան դեսպաններուն միջոցաւ թելադրութիւններ ըրաւ Ուաշինկթըն, որպէսզի Անատոլիոյ երթալիք քննիչ Յանձնախումբին անդամները ընտրուին իրաւագէտներէ ու բարձր դատարաններու անդամներէ, եւ ոչ թէ զինուորականներէ, որոնք իրերու խորը թափանցելու կերպին վարժ չլլալով, յաճախ կը գոհանան մակերեսային քննութեամբ մը:

Միանգամայն թելադրեցինք որ Մարգուանի, եւլն. դէպքերն ալ, որոնց զոհուեցան Հայեր, նկատողութեան առնուին, եւ ատոնց մասին ալ քննութիւն մը կատարէ որկուելիք Յանձնախումբը:

Տեղէս հելլենական շրջանակներուն մէջ լուր կայ թէ քննիչ Յանձնախումբին ամերիկացի անդամներուն պետ պիտի կարգուի Մր. Էլի Բուլթ, նախկին Արտաքին Գործոց Նախարար: Բայց մեզ հաւանական չի թուիր թէ՛ Մր. Բուլթի յառաջացեալ տարիքին եւ թէ՛ ունեցած բարձր դիրքին պատճառաւ: Խօսք կը դառնայ նաեւ Մր. Բիթի, Մր. Հընթիկթընի եւ Զօրավար Հարպօրթի մասին: Բայց եթէ Զէմալիստներու մերժումը տեսէ, հաւանական չ'երեւար քննութեան ձեռնարկումը:

5.- Կիլիկիոյ մեր ազգայնոց լքեալ գոյքերու ապահովման մասին Պատուիրակութիւնս արդէն անցեալ Մայիս 13-ին դիմում ըրած էր տեղիս Արտաքին Գործոց պաշտօնատան: Պ. Բուանքարէի Յունիս 2 թուակիր պատասխանը գոր կը ներփակեմ ցոյց կու տայ թէ իրենց ալ մտահոգութիւն պատճառաւ է Էնկիւրիի կողմէ նոր հրատարակուած Էմվալը Մէթրութի օրէնքը:

Պէյրութի մեր ներկայացուցիչը՝ Տիար Տոքթ. Մելգոնեան, կը գրէ մեզ թէ Ատանայի ֆրանսական հիւպատոս Պ. Լաբօրթ այդ մասին բողոքած է Էնկիւրիի կառավարութեան եւ խնդիրն ալ տեղեկագրած Զօր. Կուրօ-ի, որ մտադիր է եղեր յատկապէս այս գործին համար ներկայացուցիչ մը որկել Էնկիւրի:

Ձեր կողմէ այս խնդրոյն նկատմամբ Ազգերու Ընկերակցութեան ուղղեալ գիրն ալ պիտի հասցնենք իր հասցէին, այդ առթիւ բերանացի պետք եղածը բացատրելով առ որ անկ է:

6.- Ցաւով կը տեսնենք Կովկասեան Հայաստանի մէջ թրքահայ գաղթականաց անմխիթար դրութիւնը: Ինչպէս յայտնի է Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան, Պատուիրակութիւնը դժբախտաբար միջոց չունի օգնութիւն

հասցնելու: Չանագան կողմեր ուղղած մեր թելադրությանց մէջ միշտ խորհուրդ կու տանք բարենպաստակ հաստատությանց որ գոնէ մինչեւ յառաջիկայ հունձքը նպաստ հասցնեն այդ կարօտելոց: Դժբախտաբար ժամանակը յարմար չէ լիառատ օգնութիւն գոյացնելու եւ հասցնելու, զի քիչ մը ամէն երկրի մէջ այս պահուս կը տիրէ տնտեսական ծանր տագնապ մը:

Մեր Բարեգործական Միութիւնը որոշեց այս անգամ Հայաստան դրկել կարգ մը դեղեր որոնց շատ պէտք կայ այնտեղ:

Հռոմ գտնուած միջոցիս ալ լսելով որ Երեւանի կառավարութիւնը «քինին» գնելու վրայ է Իտալիայէն, ուր այդ դեղին պատրաստութեան մենաշնորհը կառավարութեան կը պատկանի, պզտիկ չափով մը, յանուն Պատուիրակութեան, մասնակցեցայ այդ գնումին:

7.- Երեւանի մէջ գումարուած Արեւմտահայ Համագումարը, որուն ականարկած էր Ձեր Յունիս 7 թուակիր նամակով, բնական է թէ չի կրնար ռեւէ լուրջ նշանակութիւն ունենալ, եւ իր տուած որոշումները արժեցնել իբր ընդհանուր թրքահայոց կողմէ եղած արտայայտութիւններ: Արդէն այդ Համագումարին որոշումը տրուած էր Ճենովայի Խորհրդաժողովէն առաջ, երբ ռեւէ առիթ չէինք ունեցած Երեւանի Սովիէթական վարիչներուն հետ յարաբերութեան մտնելու: Այժմ, կ'ենթադրեմ թէ Երեւանի դահլիճը փոխած պէտք է ըլլայ իր տրամադրութիւնները Ազգ. Պատուիրակութեան մասին, զի Ճենովայի մէջ ո՛չ միայն իր ներկայացուցիչ Պ. Բեզգատեանը, այլ նաեւ Սովիէթական Ռուսիոյ պատուիրակները, մեզի հետ իրենց ունեցած տեսակցութեանց մէջ համակիր վերաբերում մը ցոյց տուին թրքահայոց Ազգային Տան խնդրին նկատմամբ:

8.- Իսկէնտերունի խնդրին նկատմամբ Ձեր հաղորդած տեղեկութիւնները բոլորովին չեն համապատասխաներ Պէյրութի մեր ներկայացուցիչ Տիար Տոքթ. Մելգոնեանէ ստացուած լուրերուն: Արդէն Իսկէնտերունի մէջ մերայնոց այդքան հոծ կերպով համախոնու մը, որ տեղի կու տար հիւանդութեանց ծաւալման, ասկէ առաջ խնդիր ըրած էր Շնորհազարդ Տ. Սահակ Կաթողիկոս, որմէ ստացուած նամակի մը վրայ անձամբ տեսնուած էի Չօր. Կուրօ-ի հետ, երբ դեռ Փարիզ կը գտնուէր: Չօրավարը խոստացած էր վերադարձին պատշաճ վայրեր տեղափոխել այդ գաղթականներէն մաս մը, որպէսզի հիւանդութեանց առաջքը առնուի եւ կարելի ըլլայ գործ հայթայթել գաղթականներուն: Կ'երեւայ այս տեղափոխութեան համար սահմանուած վայրերն են որ դժգոհութեան տեղի տուած են:

Ամէն պարագայի մէջ, այդ մասին ֆրանսական կառավարութեան մեր ընկիթ դիմումներուն առթիւ ի մտի պիտի ունենանք նաեւ Ձեր կողմէ տրուած տեղեկութիւնները:

9.- Ձեր Մայիս 27-ի նամակով Ազգ. Տան մասին պարզած տեսութիւնները, ինչպէս յայտնի է Բարձր Սրբազնութեանդ, համաձայն են Պատուիրակութեան տեսակէտներուն: Երբ խնդիրը Ազգերու Ընկերութեան կողմէ ձեռք առնուի, թէ՛ Մեծ Հայաստանի եւ թէ՛ Կիլիկիոյ մասին ամէն անհրաժեշտ ծանօթութիւններ ու բացատրութիւններ պիտի փութանք տալ: Առ այդ, նախապատրաստութիւններ տեղի կ'ունենան արդէն քանի ատենէ ի վեր, եւ ծագելիք խնդիրները կ'ուսումնասիրուին մեր մէջ: Յորչափ տէրութեանց տրամադրութիւններն ու տեսակէտները չճշդուին ու չհամաձայնին, կը կարծենք թէ իմաստութիւն չպիտի ըլլայ Ազգ. Տան դիրքին նկատմամբ բացարձակ կերպով արտայայտուիլ եւ պահանջ դնել, որովհետեւ այդ պարագան կրնայ մեզ դէմ գրգռել տարբեր մտածում ունեցող պետութիւնները:

Տեղին ընտրութեան խնդիրը, հակառակ իր պարզ երեւոյթին, ներքնապէս բարդ ու փափուկ գոյն մը ստացած է տէրութեանց ծանօթ հակամարտութեան պատճառաւ: Մենք գլխաւորաբար պիտի ջանանք լուսաբանել խնդիրը այնպէս մը որ իրենց մէջ համաձայնութեան մը գոյացումը դիւրանայ:

Կը կարծենք թէ այս քաղաքականութիւնը համաձայն պէտք է ըլլայ մեր ազգայնոց տեսակէտներուն, զի բացայայտ իրողութիւն մըն է թէ մտածման նոյնութիւն չի տիրեր իրենց մէջ, Ազգ. Տան տեղին նկատմամբ:

Նշանակութեան արժանի է որ տէրութիւնք ցարդ չխնդրեցին Ազգաց Ընկերութենէն որ զբաղի Հայ Ազգային Տան խնդրով: Թէեւ սկզբամբ համամիտ են, բայց կը թուի թէ Արեւելքի խնդիրը ամբողջովին, իր բոլոր երեւոյթներով նկատի առնելու մտածում մը ունին եւ թէ ատոր արդիւնքն է այս յետաձգումը:

Այս մասին ներփակ պիտի գտնէք պատճենը երեք Դաշնակից կառավարութեանց մատուցուած մեր Ապրիլ 5 թուակիր նամակին, որուն վրայ, ֆրանսական կառավարութիւնը գրած է Անգլիա, եւ պատասխան ստացած որ սպասել հարկ է Մերձաւոր Արեւելքի խնդրին հիմնական նկատառման:

10.- Հայ գաղթականներու եւ որբերու համար Օսմ. պետութենէն նպաստ ստանալու խնդիրը, որուն կը վերաբերէր Ձեր Յունիս 10 թուակիր նամակը, նկատողութեան կ'առնենք եւ յետ քննութեան պատասխանը կը

փութացնեն:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-ՉM170, Չ597-Չ600, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 201

Փարիզ, 27 Յունիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պատուիրակութեանս Ապրիլ 19 թուակիր հաւաքական հրաժարագրին ի պատասխան, Ձեր Սրբազնութեան Ապրիլ 29 թուակիր եւ 243 համար ոչ-պաշտօնական պատասխանը ճէնովա գտնուած միջոցիս ստացած ըլլալով, գրած էի Մայիս 14-ի նամակիս մէջ թէ Փարիզ դարձիս խնդիրը նկատողութեան առնելով կը պատասխանենք:

Ձեր այդ նամակին մէջ կը գրէիք թէ

1.- Համազգային Խորհուրդը, հայկական խնդրին արդի կացութեան մէջ Պատուիրակութեան նորոգ կազմակերպութեան մէջ շատ մը անպատեհութիւններ կը տեսնէ,

2.- Թէ ներքին եւ արտաքին բազմապիսի պատճառներով վնասակար կը դատէ այս խնդրոյն հրապարակումը եւ վիճաբանութեանց առարկայ ըլլալը,

3.- Թէ մասնաւորաբար Համազգային Խորհուրդը ինքը ձեռնհաս չէ ո՛չ ընդունելու Վսեմ. Պօղոս փաշայի հրաժարականը, ո՛չ ալ նոր պատուիրակութիւն ընտրելու, ըստ որում ատիկա պէտք է կատարուի Համազգային Համագումար ընդի. Ժողովի մէջ, որուն գումարումը այս միջոցիս կը ներկայացնէ կարգ մը ներքին դժուարութիւններ:

Այս պատճառաբանութիւններով Համազգային Ժողովոյ կողմէ իբր ամենէն բանաւոր եւ լոկ իր իրաւասութեամբ կարգադրուելիք լուծում մը, կ'առաջարկէիք որ Վսեմ. Պօղոս Նուպար պահէ իր նախագահի տիտղոսը, իբր պատուակալ եւ ես իբր գործօն նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան, ըստ առաջնոյն շարունակեմ ազգային դատին հետապնդութիւնը:

Այս մասին Ձեր Սրբազնութեան գրելէ առաջ հարկ ըլլալով գիտնալ թէ ինչ են Պօղոս փաշայի տրամադրութիւնները, Պատուիրակութեան անդամոց հաւանութեամբ անձամբ այցելեցի Ն. Վսեմութեան, եւ աւելի քան երկու ժամ ունեցանք տեսակցութիւն մը, որուն զխաւոր կէտերը կ'ամփոփեմ ստորեւ:

Պօղոս փաշայի յայտնեցի մասնաւորաբար թէ 1921 Յուլիսին երբ հիւանդութեան պատճառաւ նա ինքն քաշուեցաւ, իր կազդուրման եւ վերստին գործին փարելու համար առնուազն վեց ամսուան ժամանակամիջոց մը բաւական կը նկատէր: Յիշեցուցի իրեն թէ անկից ի վեր աւելի քան տասնմէկ ամիսներ անցած են, յայտնեցի մեր գոհունակութիւնը զինքը լիովին կազդուրուած տեսնելուս համար, աւելցնելով թէ կը յուսայինք որ այլեւս իր աջակցութիւնը չի զլանար այն գործին, որ տարիներէ ի վեր իր հոգածութեան առարկայ եղած էր:

Այս առթիւ, պարզեցի իրեն, ամէն մանրամասնութիւններով, մեր ազգային խնդրին արդի կացութիւնը, յայտնելով նաեւ թէ տակաւին ինչ աշխատութիւններ կան ընելիք մեր առջեւ:

Հինքը համոզելու համար սա ալ ըսի որ եթէ վերստանան իր պաշտօնը, որքան կարելի է կը թերեւեցնենք իր գործը, բաժնելով աշխատութիւնները մեր միջեւ, հոգ տանելով որ յոգնութեան չենթարկուի, կը բաւէ որ շաբաթը կամ տասը օրը անգամ մը ներկայ գտնուի Պատուիրակութեան նիստերուն եւ ստանան լոկ այն աշխատութիւնները, որոնք արտակարգ մտազբաղում չեն պատճառէր:

Եթէ, յարեցի, ինք յօժարի վերադառնալու, ատիկա պատճառ պիտի ըլլայ որ ես ալ քաշուիմ բացարձակապէս, զի, ինչպէս յայտնի է իրեն, 1918 Նոյեմբերի Հինադադարէն ի վեր, Չուիցերիայէն Փարիզ դառնալէս ասդին, թէ՛ իր կողմէ, թէ՛ ուրիշ ազգային մարմիններու եւ անհատներու կողմէ, թէ՛ մասնաւանդ Փարիզի Ազգ. Համագումարի կողմէ իր երկու յաջորդական նստաշրջաններուն ընթացքին եղած կրկնակի դիմումներու միշտ այն անխախտ պատասխանը տուած էի թէ ինձ անկարելի է պաշտօնական գործօն մասնակցութիւն մը Ազգ. Պատուիրակութեան, որուն սակայն պատրաստ էի անպաշտօն կերպով աջակցիլ, եթէ պետք տեսնուէր, ինչպէս չղաղրեցայ ընելէ, թէ՛ իբր Համագումարի նախագահ, եւ թէ՛ ուրիշ ատեններ, երկիցս Չուիցերիայէն Փարիզ գալով 1919 եւ 1920 տարիներու ընթացքին մէջ եւ նոյնիսկ անգամ մըն ալ ընկերակցելով իրեն Սան Բեմօ-ի վեհաժողովին գումարման պահուն:

Յայտնեցի տակաւին որ եթէ անցեալ տարի ընդունեցի Պատուիրակութեան անդամակցութիւնը, բուն պատճառը սա էր որ ինք կը պնդէր թէ առանց իմ գործակցութեանս նոր պատուիրակութիւնը չպիտի կարենայ կազմուիլ ու գոյութիւն ունենալ, քանի որ այդ պարագային ինք ալ բացարձակապէս ձեռնթափ պիտի ըլլայ: Եւ որովհետեւ այս մասին անդրդուելի կ'երեւար, խիղճս չէր կրնար թողատրել ինձ որ իմ պատճառաւս ազգային դատը լքուելով բոլորովին վտանգուի, ինչպէս Ձեր Սրբազնութիւնն ալ կը գրէր այն միջոցին նոյն իմաստով: Այս պատճառաւ միայն հաւանեցայ: Մանաւանդ որ այն միջոցին խնդիրը կը դառնար Լոնտոնի Բօնֆէրանսին առթիւ կատարելի աշխատութեանց շուրջ, որոնց լրումէն ետք քաշուելու մտադրութիւնս որոշակի յայտնեցի, ըսելով որ լոկ քիչ ժամանակամիջոցի մը համար եւ առժամանակեայ կերպով կը մասնակցիմ Պատուիրակութեան:

Անցնելով ներկային, փաշային յայտնեցի նաեւ որ իմ առողջութիւնս ալ այնքան կատարեալ չէ, եւ թէ աշխատութեան բաժանմամբ գործի թերեւեցման մը պետքը շատ զգալի դարձած է ինձ համար:

Կ'ամփոփեմ նաեւ փաշային կողմէ ինձ տրուած պատասխանին էական մասերը:

Նախ ինք ըսաւ թէ գոհունակութեամբ կը տեսնէ որ բաղդատմամբ անցեալ տարուան Ազգ. Խնդիրը լաւագոյն դրութեան մէջ է: Մինչդեռ այն ատեն ֆրանսական կառավարութեան տրամադրութիւնները հիմնովին հակառակ էին մեր խնդրին, եւ միւս Դաշնակիցներն ալ վիստած ու գայն լքած ըլլալ կը թուէին, հիմա ընդհակառակը անոնք, ինչպէս Ֆրանսա, համաձայն են հայոց համար Ազգային Տան մը հաստատման պետքին նկատմամբ, ինչպէս հռչակեցին ալ Փարիզի վերջին խորհրդաժողովին մէջ, եւ լոկ խնդրին ձեւական պայմաններուն, զոր օրինակ Ազգային Տան տեղի մասին, տարակարծութիւն մը կը մնայ իրենց միջեւ, զոր կը նախընտրեն լուծել Ազգաց Ընկերութեան միջոցաւ:

Փաշան հաստատեց նաեւ թէ Դաշնակից գլխաւոր պետութիւններէն զատ, ոչ միայն միւս գրեթէ բոլոր պետութիւններն ալ, ընդ որս նաեւ Ռուսիա, համակիր են մեր դատին եւ կը փափաքին որ գոհացում տրուի Ազգ. Տան մեր պահանջին, այլ նաեւ նոյնիսկ թուրքերուն մէկ մասին մտածումները կը յեղաշրջուին հետզհետէ այդ ուղղութեամբ, եւ կան անձնաւորութիւններ որ բարեացակամ իմն կ'արտայայտուին մեր ազգային պահանջմանց նկատմամբ:

Այս կէտերը հաստատելէ վերջ, Պօղոս փաշան ըսաւ որ եթէ իր առողջական վիճակը ներած ըլլար, չպիտի մերժէր իր գորակցութիւնը, եւ մեզի հետ միասին պիտի աշխատէր գործը իր լրման հասցնելու: Եւ սակայն, յարեց թէ, ֆիզիքապէս ատիկա անհնար է իրեն, զի չի կրնար միտքը կեդրոնացած պահել ունէ խնդրի վրայ եւ գայն նկատի առնել իր բոլոր կողմերով: Տկարութիւն կը զգայ ամէն առթիւ եւ ամէն գործի մէջ, եւ որուն պատճառը տարիքի յառաջացման հետեւանք եղող մաշումի մը կը վերագրէ:

Փաշան չի կարծեր որ շաբաթը կամ տասն օրը անգամ մը մեր խորհրդակցութեանց եւ աշխատութեանց մասնակցելով կրնայ փոփոխութիւն մը առաջ գալ Պատուիրակութեան արդի դրութեան մէջ, զի, կ'ըսէ, գործին մէջ գտնուողը պետք է զբաղի անոր բոլոր ճիւղերով ու երեւոյթներով, մինչդեռ ինք, վերոյիշեալ տկարութեան պատճառաւ, չպիտի կրնայ երբեք ունէ գործ նկատի առնել անհրաժեշտ ամբողջ ուշադրութեամբ եւ յարատեւութեամբ:

Իսօսքը դարձնելով անձիս վրայ, յետագայ խօսքերը արտասանեց. «Դուք հիմա մխրճուած էք գործին մէջ, մեծ փորձառութիւն ու հմտութիւն ունիք, եւ, ինչպէս նաւապետ մը ովկիանոսին վրայ չի կրնար իր նաւը լքել,

ձեզի համար այ կարելի չէ գործը թողուլ իր բախտին»: Յետոյ յարեց. «Ես Եգիպտոսի վատառողջ օդին մէջ մեծցած ըլլալով, աւելի շուտ հիւծած եմ, մինչդեռ դուք Պոլսոյ առողջաւէտ օդը ծծած, ի վիճակի էք բարերախտաբար այս աշխատութիւնը տանելու, եւայլն»:

Պարզ կ'երեւար որ առիթ չէր ունեցած ճանչնալու Պոլսոյ այդ «առողջաւէտ» մթնոլորտին ամբողջ անուշութիւնը?

Ի մի բան, Պօղոս փաշա ջանաց զիս համոզել որ շարունակեմ առանց իր գործակցութեան, եւ չթողում գործին դէկը, ի հարկին, եթէ պէտք տեսնեմ, նոր անդամներ աւելցնելով Պատուիրակութեան:

Դատելով իր խօսքերէն, ոչ մէկ տարակոյս կը մնար թէ Պօղոս փաշա այլեւս բնաւ մտադիր չէ իր պաշտօնը վերստանձնելու:

Այս տեսակցութենէն ետք, Պատուիրակութեան անդամներուն, Տեարք Գրիգոր Սինապեանի եւ Միքայէլ Պապաջանեանի հետ, խորհրդակցութեան առարկայ դարձուցինք խնդրին զանազան հանգամանքները եւ անգամ մըն ալ նկատի առինք Ձեր Ապրիլ 29 թուակիր ոչ-պաշտօնական նամակը:

Արդարեւ, կարելի չէր կարելոյութիւն չընծայել այն կուսակցական հակամարտութեանց եւ պայքարներուն, որոնք, ինչպէս կը գրէք, կրնային ծագիլ եթէ Պոլսոյ Համագումար Երեսփոխանական Ժողովը հրաւիրուէր Պատուիրակութեան կազմութեան պէս փափուկ խնդրով մը զբաղելու համար: Տարակոյս չկայ որ այդ կարգի վեճեր կրնային սա միջոցիս մանաւանդ վնասակար դառնալ, ըստ որում ազգին խելահաս ու ողջամիտ տարրերը անհրաժեշտ կազմակերպութենէ գուրկ ըլլալով, չափտի կրնային այդ վեճերը խափանող եւ անոնց չարիքը արգիլող ուժ մը գոյացնել:

Պահ մը թէւ մտածեցինք առաջարկել Ձեզ որ նոր Ազգ. Համագումար մը հրաւիրուի Փարիզ, ընդհանուր գաղութներու հայոց մասնակցութեամբ, բայց այդ ալ պիտի ունենար իր անպատեհութիւնները, մէկ կողմէ նոյն կուսակցական վեճերուն տեղի տալով մեծ չափով, եւ միւս կողմէ խոշոր ծախքերու դուռ բանալով: Թողունք որ երկար ժամանակի ալ կարօտ էր այս տեսակ ձեռնարկի մը իրականացումը, եւ դժուար ու թերեւս անկարելի իսկ էր որ Կովկաս ապաստանած արեւմտահայ գաղթականները կարենային մասնակցիլ ընտրութեանց ու պատգամաւոր դրկել Փարիզ:

Վերջ ի վերջոյ, նկատելով որ ստիպողական ու կարելոյ աշխատութիւններ կան ընելիք գորս նորեկներու յանձնելը մեծ անպատեհութիւններ ունի, եւ ատենի կարօտ է որ այս վերջինները ընտելանան ազգային խնդրին բոլոր երեւոյթներուն եւ ցարդ կատարուած աշխատութեան մանրամասնութեանց,

Նկատելով նաեւ թէ մինչեւ յառաջիկայ Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսները Դաշնակից պետութիւնները Ազգերու Ընկերութեան յղած եւ անոր գործակցութեամբ դիւրացուցած կ'ըլլան մեր խնդրին լուծումը,

Յարմարագոյն տեսանք մինչեւ յառաջիկայ Սեպտեմբեր[ի] վերջ յետաձգել այս խնդրին նկատմամբ ռելէ առաջարկութիւն Համագալին Ժողովիդ:

Կը յուսանք որ մինչեւ այն ատեն Ազգերու Ընկերութիւնը, որուն գործադիր խորհուրդը Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն եւ ընդի. Ժողովն ալ Սեպտեմբերին կը գումարուին, աւելի պարզած կ'ըլլայ մեր խնդիրը, եւ եթէ նոր անձեր ալ անցնին մեր տեղ, կրնան այլեւս առանց արտակարգ դժուարութեան ստանձնել անոր լրման գործը:

Մնամ որդիական յարգանքօք
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150- ՉM170, Չ668–Չ672, *հայերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 27 Յունիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ներփակ պիտի գտնէք տեղւոյս «Թան» լրագրին 1921 Դեկտեմբեր 31-ի թիւէն քաղուած լուր մը, որ կը ծանուցէ թէ Էնկիւրիի խորհրդարանը քուէարկած է օրէնք մը, որով կը ջնջուին Թուրքիոյ քրիստոնէայ հասարակութեանց առանձնաշնորհումները: Արդէն Անատոլիոյ Գործակալութեան կողմէ Էնկիւրիէն ալ անցեալ Նոյեմբեր 27-ին հեռագրուած էր թէ Էրզրումի երեսփոխան Ճելալետտին Արիֆ պէյ նոյն նպատակաւ օրինագիծ մը ներկայացուցած է Էնկիւրիի խորհրդարանին, ինչպէս Պոլսոյ թերթերուն մէջ հրատարակուեցաւ այն ատեն:

Նկատի առնելով իրողութեան արտակարգ կարեւորութիւնը, ստիպողաբար կը խնդրեմ Ձերդ Բարձր Սրբազնութենէն որ բարեհաճի անոր ստուգութեան մասին կարելի եղածին չափ շուտով վաւերական հաստատագրեր հասցնել մեզի:

Եթէ լուրը ստոյգ է, անշուշտ հարկ պիտի ըլլայ որ քրիստոնէայ հասարակութեանց բոլոր հոգեւոր պետերը խորհրդակցութիւն մը ունենան ու որոշեն կարելորդ: Բայց փութալ պէտք է, զի Գերագոյն Խորհուրդը որ ամսոյս 6-ին կը գումարուի Քան քաղաքը, հաւանաբար 8–10 օրուան մէջ պիտի լրացնէ իր աշխատութիւնները եւ կ'ըսուի թէ անկէ յետոյ Փարիզ ալ տեղի պիտի ունենան խորհրդակցութիւններ Արտաքին Գործոց նախարարներու միջեւ, Արեւելեան Խնդրոյ կարգադրութեան համար:

Ի դէպ է յիշել թէ Վատիկանի մօտ, որ շատ շահագրգռուած է այս խնդրով, պէտք եղած դիմումները ըրինք եւ մասնաւոր *նօթ* մըն ալ տուինք, որ լաւ ընդունելութեան առարկայ եղաւ:

Այս առթիւ, թերեւս օգտակարութիւն մը ունենայ փոքրամասնութիւններու իրաւանց քննութեան պատկանող աշխատութիւն մը, զոր այստեղ պատրաստեցինք, ինչպէս նաեւ Լոնտոնի եւ Էնկիւրիի Ֆրանքօ-թուրք համաձայնութեանց տարբերութիւնները ցոյց տուող ուրիշ աշխատութիւն մը, որոնցմէ մէկ մէկ օրինակ նոյնպէս պիտի գտնէք ներփակ:

Կ'ըսուի թէ Էնկիւրիի կառավարութեան պատկանող շրջանի մէջ գտնուող յոյները Պոլսէն անկախ Պատրիարքութիւն մը հաստատելու են: Իմացանք նաեւ թէ յունաց նորընտիր Պոլսոյ պատրիարքի ընտրութեան դէմ բողոքներ տեղի ունեցած են ու Բ. Դուռը մերժած է հաստատել:

Մեզի հարկ է որոշ տեղեկութիւն ունենալ այս երկու խնդրոց մասին, քանի որ կապակցութիւն ունին առանձնաշնորհմանց հարցին հետ եւ պիտի ըլլան հաւանականաբար Հաշտութեան խորհրդակցութեանց առարկայ:

Այս խնդրոց շուրջ, ցանկալի է ունենալ ի ձեռին թուրք լրագրաց հրատարակութեանց ամփոփումը:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150- ՉM170, 2654–2655, *հայերէն մեքենագիր*)

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Նախընթաց Յունիս 19 թուակիր նամակովս ծանուցանել էտք թէ Ամերիկայի մէջ Հիմնադրամի հանգանակութիւնը վերածուած է Ազգ. Տուրքի ձեւի, փափաք յայտնած էինք որ նոյն դրութիւնը ընդհանրացուի բոլոր գաղութներուն համար, որով աւելի հաստատ եւ ապահով հիման մը վրայ պիտի դրուէր գործը եւ իւրաքանչիւր ազգայինի առիթ ու դիւրութիւն պիտի ընծայուէր իր կարողութեան չափով մասնակցելու:

Ներփակ կը դրկենք ցուցակը¹⁹⁷ այն կեդրոններուն եւ անձերուն, որոնք, մեր Ելմտական Յանձնախումբին կարծեօք, պէտք է Ձեր Սրբազնութեան կողմէ շուտով հրաւիրուին Ազգ. Տուրքի կազմակերպութեան, իրենց շրջանակին մէջ:

Ըփոթութեան տեղի չտալու համար, այդ դիմումներու ընթացքին Ձեր կողմէ պէտք է որոշակի ըսուի թէ այս Ազգ. Տուրքին արդիւնքը ուղղակի հայկական դատին դիւանագիտական ծախուց պիտի յատկացուի եւ թէ ամսէ ամիս կանոնաւորապէս պէտք է հասցուի Ազգ. Պատուիրակութեան:

Մեր ցուցակը ամբողջութիւն մը չի ներկայացներ: Պարզապէս իբր յուշարար կը դրկենք զայն, վստահ ըլլալով որ Պատրիարքարանդ աւելի լաւ գիտէ թէ ուր եւ որոնց պէտք է դիմել եւ ըստ այնմ կ'ընէ դիմումները այս մասին, կատարելագոյն եղանակաւ:

Գալով Ազգ. Տուրքի դրութեան, վերոյիշեալ Յունիս 19 թուակիր մեր նամակին հետ Ձեր Սրբազնութեան դրկած էինք այս մասին Ամերիկայի Ազգ. Միութեան կողմէ հրատարակուած կոչին պատճէնը: Ներփակ կը դրկենք նաեւ դարձեալ Ամերիկայի Ազգ. Միութեան կողմէ ցրուուած երկրորդ կոչի մը պատճէնն ալ:¹⁹⁸ Թերեւս յարմարագոյն եղանակ մը ունենաք առաջարկելիք, նկատելով որ Ազգ. Տուրքի համանման ձեռնարկ մը արդէն եղած է Կ. Պոլսոյ մէջ եւ թէ տեղիդ ազգ. մարմինները այդ մասին ձեռք բերած են փորձառութիւն մը, որմէ օգտուիլ իմաստութիւն պիտի ըլլար: Ձեր հրաւերը ներփակ ցուցակին մէջ նշանակուած անձերու եւ գաղութներու, ի հարկէ կ'ընէք այն եղանակով որ ըստ Ձեզ յարմարագոյնն ու գործնականագոյնն է: Կը խնդրենք միայն որ Ձեր հրաւերին ու վերջնական ցուցակին մէկ պատճէնը դրկէք Պատուիրակութեանս, որպէսզի մեր Ելմտական Յանձնաժողովն ալ ըստ այնմ գիտակցաբար կատարէ հարկ եղած դիմումները:

Ներփակ ցուցակին մէջ գտնուող Հնդկաստանի ազգայնոց աւելի մանրամասն հասցէները ուզեցինք Լոնտոնէն: Կը հաղորդենք Ձեր Սրբազնութեան, անմիջապէս որ ստանանք:¹⁹⁹

Այս առթիւ կը փութամ հաղորդել Ձեր Սրբազնութեան թէ ի լրոյ կ'իմանամ որ Հանրապետութեան նախորդ Պատուիրակութիւնը ստիպեալ կը զգայ ինքզինքը դադրեցնելու իր գործունէութիւնը, դրամական անձկութեան պատճառաւ: Ստացած տեղեկութեանցս համաձայն, իրենց վերջին յոյսն է եղեր երկու տարի առաջ վաճառուելու համար Երեւանէն Լոնտոն դրկուած գորգերու փոխարժէքը, որ չէր վճարուած իրենց, Երեւանի մէջ առաջ եկած քաղաքական փոփոխութեան պատճառաւ, այն առարկութեամբ թէ Պոլշեւիկներու իշխանութեան գլուխ անցնելուն հետեւանքով, Փարիզ գտնուող Հանր. Պատուիրակութիւնը այլեւս չէր կրնար

¹⁹⁷ Կ'ենթադրենք թէ ցուցակը նամակէն անջատուած է համապատասխան գործածութեան նպատակով, որով կարելի չեղաւ անոր հետքը գտնել դիւանաթուղթերուն մէջ: Հետաքրքրական պիտի ըլլար իմանալ թէ ինչպիսի անհատներ եւ մարմիններ նկատի առնուած էին հոն:

¹⁹⁸ Կը թուի թէ այդ կոչը, որուն պատճէնը պահպանուած է դիւանաթուղթերուն մէջ, այն է, որ կը ներկայացնենք այս նամակին իբրեւ ներդիր:

¹⁹⁹ Այս նամակէն անջատաբար բայց միեւնոյն թղթապանակին մէջ պահպանուած գտնելով երկէջանի ցուցակ մը, կը խորհինք թէ ան կ'ընդգրկէ հետագային առաքուած ակնարկեալ հասցէները (Ներդիր Բ.):

ներկայացուցիչ նկատուիլ Կովկասեան Հայաստանի կառավարութեան: Այդ գորգերուն ընդհանուր արժէքը կը նկատուի 5–6000 սթերլին, զոր ստանալու յոյսով Պ. Ահարոնեան Լոնտոն գացած էր այս վերջերս ու կը շարունակէ իր դիմումները:

Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ մեր Պատուիրակութեան համար, քանի որ ամսական 40,000 ֆր.ի ծախք ունինք, եւ անցեալ Յունիս ամսուան վճարումները ընելէ վերջ, այսօր սնտուկը մնացած դրամն է 22,000 ֆրանք: Չեմ գիտեր թէ ներկայ Յուլիս եւ անոր յաջորդելիք Օգոստոս ու Սեպտեմբեր ամիսներու ընթացքին, այսինքն մինչեւ Ազգերու Ընկերութեան Ընդհ. Ժողովին գումարումը ռելէ գումար պիտի կրնա՞նք ստանալ այս կամ այն կողմէն:

Լոնտոնի մէջ սկսուած հանգանակութիւնը թէւ 300 ոսկիի մօտ գումար մը գոյացուց, բայց հրահանգ տուինք որ այդ գումարը ամբողջովին վճարեն Պրիթիշ-Արմէնիայի, որուն տակաւին 1500 անգլ. ոսկիի պարտք մը կը մնայ այն գումարէն զոր 1920-ին փոխ տուած էին Լոնտոնի մէջ, տեղւոյն հայ գաղութին անունով, այնտեղ կատարուած փրօփականտին համար:

Չանագան կողմէ խնդրանքներ եւ առաջարկներ կ'ըլլան շարունակ: Մեր փրօփականտի կազմակերպութիւնները անընդհատ ծրագիրներ կը պատրաստեն եւ հարկ կը դատեն հրապարակասութիւններ սարքելու թէ՛ այստեղ եւ թէ՛ բոլոր գաւառներու մէջ: Որքան ալ ասոնց գործադրութիւնը օգտակար ըլլայ, կը ստիպուինք յետաձգել դրամի չգոյութեան պատճառաւ: Հարկ չկայ անշուշտ շեշտելու թէ մամուլի արտայայտութիւններ ինչ մեծ չափով կրնան նպաստել մեր աշխատութեանց արդիւնաւորման, եւ թէ ինչ պէտք է ընել զիրենք այդ տեսակ ուղղութեան մը մէջ մտցնելու համար:

Ինչպէս յայտնի է Ձեր Սրբազնութեան, երեք միլիոն ֆրանքի գումար մը նախատեսած էինք ազգ. դատը իր լրման բերել կարենալու համար: Ծիշդ է, Ձեր Սրբազնութեան եւ մեր դիմումներուն հետեւանօք զանագան տեղերէ եւ մէկ քանի ազգայնոց կողմէ օգնութիւններ եղան, եւ մեր Ելմտական Յանձնաժողովն ալ Փարիզի մէջ կրցաւ ստորագրել տալ 140,000 տոլարի գումար մը, որուն 50,000 ֆր.ը տակաւին չէ գանձուած, բայց ասոնք կարելիութիւն չեն ընծայեր հաստատ պիտո՞նէ մը կազմելու: Մնաց որ, Պատուիրակութեան վերակազմութենէն, այսինքն՝ 1921 Յուլիսի սկիզբէն ի վեր այսպէս զանագան առիթներով հաւաքուած գումարները հազիւ ընդհանուր պէտքին մէկ հինգերորդը կրցան գոյացնել. գումար՝ որ շատ աննշան էր բաղդատմամբ պէտքերուն:

Մեր ազգայինք քիչ անգամ նկատի կ'առնեն այս դրամական տեսակետը, բայց միշտ մեծ գործունէութիւն կը սպասեն Պատուիրակութենէն: Կը փափաքին նաեւ որ Պատուիրակութիւնը զիրենք շարունակ տեղեակ պահէ անցուղարձերուն:

Չեմ կարծեր որ Պատուիրակութիւնս պէտք ունենայ հասկցնելու թէ իր գործունէութեան մեծագոյն առանցքը դրամն է, եւ թէ նիւթական միջոցներու պակասը անխուսափելի կերպով կը կաշկանդէ իր քայլերը, ժամանակիս սովորութեանց ու պահանջմանց հանդէպ: Գալով մեր խնդրոց անցուղարձերուն նկատմամբ տեղեկութիւն տալու հարցին, տարակոյս չկայ որ չենք կրնար մեր դատին վերաբերող գործերն ու երեւոյթները պարզել հրապարակաւ, քանի որ ասկէ կրնան օգտուիլ մեր արտաքին հակառակորդները, եւ միւս կողմէ ասիկա կրնայ շարժառիթ ստեղծել նաեւ ներքին աւելորդ եւ վնասակար վէճերու: Ասոր համար է որ շատ անգամ մեր թղթակցութեանց մէջ իսկ լսկոնական ակնարկութիւններով կ'անցնինք օրուան խնդրոց վրայէն:

Չեմ ուզեր Պատուիրակութեան այս դրամական անձկութեան մասին ծանրանալ Ձեր Սրբազնութեան եւ Համագգայինին վրայ, զի կը մակաբերեմ այն բազմագան պէտքերը եւ այն ծանր բեռը որուն տակ կը գտնուիք, գլխաւորաբար բազմաթիւ որբերու հոգատարութեան պատճառաւ:

Որքան ալ մեր Ելմտական Յանձնաժողովը այս օրերս պիտի աշխատի կարգադրութիւն մը ընել այդ մասին, բայց ինձ պարտք կը համարիմ Ձեր Սրբազնութիւնն ու Պատկ. Համագգային Ժողովը տեղեակ պահելու այս կացութեան, որպէսզի օր մը անակնկալի մը առջեւ չգտնուիք:

Մնամ որդիական յարգանօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ275–Ղ278, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ՆԵՐԴԻՐ Ա.

Հայրենիքի Տուրք Կոչ Ամերիկահայ Ժողովուրդին

Սրտապնդուինք հայեր:

Մօտ է Հայ Դատին վերջնական յաղթանակը:

Պաշտօնական որոշ տեղեկություններ կը հաւաստեն թէ Դաշնակից Արտաքին Գործոց Նախարարները ոչ միայն պաշտօնապէս ճանչցած ու հաստատած են Ազգային անկախ Տան մը սկզբունքը, այլեւ վճռած են լուծելու Հայկական Հարցը, Մերձաւոր Արեւելքի միւս խնդիրներէն անջատաբար: Խնդիրը պարզապէս Ազգերու Ընկերակցութեան յանձնուած չէ, ինչպէս կարծուեցաւ առաջին տպաւորութեամբ, այլ անոր օժանդակութեան դիմուած է Ազգային Տան որոշումը իրականացնելու գործին համար:

Նկատելով որ Ազգերու Ընկերակցութիւնը մօտ ատենէն կրնայ դրական քայլեր առնել Ազգային Տան հաստատման գործին մէջ, Ազգ. Պատուիրակութեան ցուցմունքներուն համեմատ Կեդրոնական Յանձնախումբս նուիրական պարտականութիւն կը զգայ այժմէն դրական պատրաստութիւններ տեսնել, պատուաբեր եղանակով ամերիկահայոց օժանդակութիւնը բերելու Ազգային Դատին յաղթանակին:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը գրէ.

«Ազգային Տան հարցի գործադրութեան մէջ թէ՛ մեր գաղութները եւ թէ՛ մեր ունեւոր ազգայինք պիտի ստանձնեն հարկաւ նոր գոհողութիւններ...: Հարկ է այժմէն գաղափար մը ունենալ թէ իւրաքանչիւր գաղութ ինչ բաժին կրնայ բերել, բան մը որ մեծապէս պիտի դիւրացնէր Ազգերու Ընկերակցութեան մօտ կատարուելիք ձեռնարկները: Փափաքելի է որ կարեւոր կեդրոններու մէջ ձեռնհաս անձեր[է] բաղկացեալ յանձնաժողովներ կազմուէին այս նպատակով»:

Պոլսոյ Համազգային Ժողովը կ'ըսէ իր նամակին մէջ.

«Հայ Ազգային Դատը հիմա կը գտնուի բախտորոշ շրջանի մը մէջ, եւ մեր ազգային բաղձանքներու իրագործումը լաւագոյն պայմաններու մէջ է. հետեւաբար կը գտնուինք գերագոյն ճգնաժամային պահու մը առջեւ: Համազգային Ժողովս պարտք կը համարէ իր սրտագին շնորհակալութիւնները յայտնել Ամերիկայի հայոց անձնուէր ջանքերուն ու գոհողութեանց համար, եւ միեւնոյն ատեն թախանձագին կը խնդրէ որ վճռական այս օրերու մէջ Ազգային Միութիւնդ չկարանի վերջին գերագոյն ճիգը ընելու եւ Ամերիկայի մեր պատուական գաղութը իրաւիրելու նոր գոհողութեան մը...»:

Այս պայմաններու տակ Հայ Ազգային Միութիւնը իր գերագոյն պարտականութիւնը նկատեց կազմել Կեդրոնական Յանձնախումբ մը, որ իր այս կոչով կու գայ հրաւեր կարգաւ ամբողջ ամերիկահայ ժողովուրդին, որպէսզի այս գաղութին մէջ ստեղծուի գիտակից եւ նպատակայարմար շարժում մը, լրջօրէն գործի լծուելու եւ ազգին անցեալ բոլոր գոհողութիւնները արժեւորելու համար:

Կեդրոնական Յանձնախումբիս անմիջական նպատակն է հաստատել եւ ընդհանրացնել ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔ անունին տակ ամսական նուիրատուութեան դրութիւն մը, ի նպաստ դիւանագիտական աշխատութեանց եւ վերաշինական ձեռնարկներու:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը այսօր մեծաձախս գործունէութեան մը անհրաժեշտ հարկին տակ կը գտնուի, որուն համար պէտք եղած նիւթական օժանդակութիւնը կարելի չէ հայթայթել վաղանցիկ խանդավառութեամբ եւ կամ սովորական հանգանակութիւններով, այլ՝ կանոնաւոր եկամուտի աղբիւր մը ստեղծելով միայն:

Հայրենիքի տուրքի այս դրութիւնը կրնայ գործադրուիլ ամսական, եռամսեայ, վեցամսեայ կամ տարեկան վճարումներով նուիրատուին դիւրութեան համեմատ: Այսպէսով բոլոր հայրենասէր հայեր առիթ կ'ունենան ըստ կարողութեան իրենց մասնակցութեան բաժինը բերելու համազգային այս գերագոյն նպատակին: Ուստի մասնաւոր ուշադրութիւն կը հրաւիրենք հետեւեալ կէտերուն.-

1.- Յանձնախումբս ջերմօրէն կը յանձնարարէ իւրաքանչիւր գաղութի մէջ Հայրենիքի Տուրքի Յանձնախումբ մը կազմել եւ անոր կազմութիւնը անմիջապէս հաղորդել Կեդր. Յանձնախումբիս ստորեւ տրուած հասցէին:

2.- Կեդր. Յանձնախումբս պատրաստած է կանոնաւոր գործունէութեան հրահանգ-շրջաբերական մը, զոր առաջին պատեհութեամբ պիտի դրկէ կազմուած տեղական Յանձնախումբերու հասցէին:

3.- Տեղական Յանձնախումբերու կազմութեան նախաձեռնարկ կրնան ըլլալ Ազգ. Միութեան բաղկացուցիչ տարրերը անհատաբար կամ հաւաքաբար, անխտիր գործակցութեան հրաւիրելով զաղութին պատկանող ռէւէ հայ:

Այս կոչը կը վերջացնենք Համագային Ժողովի նամակին վերջին պարբերութիւնով:

«Բոլոր ազգը թերացած պիտի ըլլայ իր պարտականութեան մէջ, եթէ ինչ որ կարելի է չընէ փրկելու համար Ազգային Պատուիրակութիւնը դժուարութեանց մեծագոյնէն, դրամական անձկութենէ, վասնզի մեր պաշտօնին բերմամբ ամէնէն աւելի իրագել ենք, որ եթէ Ազգային Տան կազմութիւնը ձախողի, նոյնիսկ ազգային գոյութիւնը ինդրական կը դառնայ, վասնզի հայ ազգը այն բոլոր կորուստներէն յետոյ, որոնց ենթարկուեցաւ եւ ենթարկուելու վրայ է դեռ, միայն անկախ եւ ազատ գոյութիւն մը ապահովելով է որ կրնայ միջոց եւ կարելիութիւն ունենալ վերակենդանութեան»:

Վճռական այս պահուս ամբողջ հայութեան կը մնայ անընկճելի հաւատքով եւ անվիատ կամքով շարունակել ազատագրութեան սրբազան գործը, մինչեւ որ անհուն զոհողութիւններով շահուած ազգային անկախութեան արդար իրաւունքը յաջողութեամբ պսակուի:

Հայրենիքի Տուրքի Կեդ. Յանձնախումբ
Երուանդ Մեսիսեան, Ատենապետ
Կ. Յ. Փափազեան, Ատենադպիր

Հասցէ.- ARMENIAN NATIONAL FUND
403 OLD SOUTH BUILDING
BOSTON, MASS.

«Ազգ-Պահակ» (Պոսթոն) 3-6-[1922]

(ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Դ272-Դ274, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ՆԵՐՂԻՐ Բ.

SINGAPORE (Straits Settlements)

Constantine Edgar, Esq,	c/o Messrs Edgar Bros.	Singapore, Straits Settlements
M. S. Arathoon, Esq	Raffles Hotel	“ “
J. S. Arathoon, Esq	Raffles Hotel	“ “
* Mack Arathoon, Esq	Raffles Hotel	“ “
Mrs. J. S. Sarkies		“ “

CALCUTTA

Apcar

A. Stephens, Esq.	Grand Hotel	Calcutta, India
garabedian	“	“ “
D. Kaloustian	“	“ “
* A. Johannes Esq.	71 Park Street	“ “

MACASSAR

John Stephens Esq.	c/o Messrs Stephens, Gregory & C ^o	Macassar D.E.I.
Geo. Stephens Esq.	“	“ “
L. S. Arathoon Esq.	c/o Messrs *Michael Stephens et C ^o	“ “

SOURABAYA

Sarkies Edgar Esq.	c/o Messrs Edgar Brod.	Sourabaya, Java D.E.I.
J. S. Sarkies Esq.	Sarkies Hotel	« « «
N. P. Hacobian Esq.		« « «
Fred Edgar Esq.		« « «
Sam Joachim Esq.		« « «
* G. L. Apcar Esq.	Djogodlok	« « «

ծան[օթ].- Աստղանիշ կրող անունները այն անձերն են որոնց միջոցաւ դրկուած են հետազոտերը:

RANGOON (Burma)

Minas Joakim Esq.	c/o Messrs Balthazar et Son	Rangoon, Burma

BATAVIA, Java, D.E.I.

Alfred Galestin, Esq.	Batavia,	Java,	S.E.I.
J. N. Galestin	«	«	«

HONGONG, China

A. V. Apcar, Esq.	Hongong, China

Վերոյիշեալ անձերուն տակաւին չէ գրուած, բայց հաւանօրէն մէկ քանի օրէն գրուի:

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ290–Ղ291, *մեքենագիր*)

Փարիզ, 19 Յուլիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ընդ գրոյս պատիւ ունիմ հաղորդելու Ձեր Բարձր Սրբազնութեան պատճենը այն նամակին գոր հարկ տեսայ ուղղել ամսոյս 8-ին Փրանսայի Նախարարապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Պ. Բուանքարէի եւ այս անգամ պատճենը հաղորդել նաեւ Լոնտոնի եւ Հռոմի կառավարութեանց:

Մեր ջանքը պետք է ըլլայ, որքան որ կարելի է, հարթել դժուարութիւնները եւ դիւրացնել պետութեանց միջեւ բանակցութիւնները: Այս նպատակին հասնելու համար, առաձգական քաղաքականութիւն մը հարկ է ունենալ Ազգային Տան խնդրոյն շուրջ: Ըսել կ'ուզեմ որ եթէ միմիայն Մեծ Հայաստանի կամ միմիայն Կիլիկիոյ վրայ խօսինք եւ պնդենք, հաւանական է որ հաճելի երեւանք տէրութեանց ոմանց բայց ոչ ամէնուն, եւ պատճառ տանք խնդրոյն ոչ միայն յետաձգման, այլեւ՝ ձախողութեան մատնուելուն: Կը կարծեմ թէ խելացութիւն է պետութեանց թողուլ որ որոշումը իրենք տան այս խնդրոյն մասին, այս ձեւով ազգային ներքին վեճերու ալ տեղի տրուած չ'ըլլար եւ ամէն ոք կը հասկնայ թէ կարելին եղած է Ազգային Տան հարցը գործնականապէս յաջողցնելու համար լաւագոյն պայմաններու մէջ:

Կը խնդրեմ չհրատարակել Պ. Բուանքարէի ուղղուած գիրը զի դիւանագիտական եւ մտերմական հանգամանք ունի եւ մեզ հաղորդել Ձեր Ամենապատուութեան եւ Համազգային Ժողովի տրամադրութիւնը այս մասին:

«Ճակատամարտ»ի 7 Յուլիսի թիւին մէջ հրատարակուած լուրը թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը հայկական դատը համախորհուրդ հետապնդելու համար Հ. Հ. նախորդ Պատուիրակութեան հետ Յունիս 21-ին համաձայնագիր մը կնքած է՝ ճիշդ չէ: Ինչ որ տեղի ունեցած է սա է որ Հ. Հ. նախորդ Պատուիրակութեան անդամներուն հետ տեսակցութիւններ ունեցանք թէ՛ Ֆիլարմէններու Փարիզ ժամանումէն առաջ (Յունիս 21-ին) եւ թէ՛ անոնց ներկայութեան (Յունիս 23-ին) եւ այս տեսակցութեանց միջոցին անոնք ալ համաձայն գտնուեցան որ եթէ Ազգային Տան Մեծ Հայաստանի մէջ հաստատումը դժուարութեանց բաղխի, այդ պարագային պետութիւնները կարենան նախընտրել Կիլիկիան:

Կը յուսամ թէ այս ուղղութիւնը կ'արժանանայ Ձեր ալ հաւանութեան եւ ի հարկին նոյնիմաստ կը խօսիք տեղւոյդ թէ՛ Բարձր Քօմիսէրներուն, եւրոպական շրջանակներուն եւ անձնաւորութեանց հետ ունենալիք Ձեր բանակցութեանց ընթացքին, եւ թէ՛ հրապարակային յայտարարութեանց մէջ, փարատելու համար ամէն թիւրիմացութիւն եւ որոշ ու բացայայտ ձեւ մը տալու համար, ամէն տեղ, ազգային ձգտումներուն եւ բաղձանքներուն:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Ներփակ՝ Պ. Բուանքարէի ուղղուած նամակին պատճենը:

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Դ280–281, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

ՆԵՐՂԻՐ

Փարիզ, 8 Յուլիս 1922

Նորին Գերագանցություն
Պարոն Ռեյմոն Բուանքարե
Նախարարապետ և Նախարար Արտաքին Գործերու
Փարիզ

Պարոն Նախարարապետ,

Ֆրանսա-Հայաստան Ընկերակցութեան յարգարժան նախագահը՝ Պր. Շարլ Կերնիէ, երեսփոխան, ինծի տեղեկացուց թէ Ձերդ Գերագանցությունը տեսակցութեան մը ընթացքին, զոր Ան շնորհէր է իրեն և Շերակոտական Վիքթոր Պերարի, թուացեր է թէ կը գտնուի այն տպաւորութեան ներքեւ, թէ Հայ Ազգային Պատուիրակությունը Կիլիկիան չէ ուզած որպէս անկախ Ազգային Տուն, և թէ կառչած է Ռուսական Հայաստանի սահմանակից չորս նահանգներուն:

Կը խորհիմ թէ պարտականությունս է այս նիւթին շուրջ կարգ մը մանրամասնություններ ներկայացնել Ձերդ Գերագանցութեան:

Մէլրի Դաշնագրին 89-րդ Յօդուածը մատնանշած էր Մեծն Հայաստանի Օսմանեան լուծէն ազատագրելի որոշ նահանգներ և Նախագահ Ուիլսըն, իր իրաւարարական վճռով հաստատած էր անոնց սահմանները: Թուրքիոյ հայերն անշուշտ երախտագիտութեամբ պիտի ընդունէին այդ որոշման գործադրությունը:

Այսուհանդերձ, տրուած ըլլալով վերջին իրադարձություններով ստեղծուած նոր կացությունը, ինչպէս՝ թուրք-պոլշեիկեան դաշնակցությունը, Քեմալականներու Ռուսական Հայաստան ներխուժումը, այս երկրին կէսէն աւելին իրենց գրաւման ենթարկումը, ի բաց առեալ Կարսը, Արտահանը և այլ քաղաքներ, որոնք գրաւեալ կը մնան թրքական բանակին կողմէ, Անկորայի կառավարութեան պնդումը՝ ուզելով երաշխաւորել անմիջական և մնայուն շփում մը Կովկասի իսլամ երկիրներուն հետ՝ աչքի առջեւ ունենալով իր յաջորդ նախաձեռնությունները, Երեւանի մէջ խորհրդային Ռուսիոյ ազդակը, եւայլն, Պատուիրակությունս կը խորհի թէ [Հայ Ազգային] Տան յատկացուելիք հողամասերու հարցին վերաբերեալ որոշում տալու կոչուած Տերությունները կրնան նկատի առնել անոր ստեղծումը Կիլիկիոյ մէջ, ուր նոյն բնոյթի դժուարություններ չէին կրնար ծագիլ:

Կասկած չկայ թէ հայերը, նման պարագայի, այս որոշումը պիտի ողջունէին ոչ նուազ երախտագիտութեամբ, քանի որ Կիլիկիոյ մէջ է որ գոյություն ունեցած է Փոքր Հայքի վերջին թագաւորությունը և որ մինչև վերջերս այդ շրջանին մէջ կար մեր ազգակիցներու ստուար մեծամասնություն մը:

Աւելին, Կիլիկիոյ բոլոր բնակիչները, որոնք Քեմալականներու ժամանումով պարտադրուած էին լքել իրենց բոլոր գոյքերը և ապաստանիլ Սուրիա, Յունաստանի կղզիները, Պուկարիա և Կոստանդնուպոլիս, մօտաւորապէս 150,000 հոգի, հոն վերադառնալու համար անձկոտ անհամբերութեամբ կը սպասեն Մերձաւոր Արեւելքի հարցին լուծման և իրենց կեանքին և ինչքերուն համար դրական երաշխիքներու հաստատման, նման անոնց՝ որոնք պիտի որոշուին Չմիւռնիոյ համար:

Այսօր, հայ ժողովուրդը ամէն բանէ աւելի կը բաղձայ անյապաղ ստեղծումը անկախ Ազգային Տան մը, ուր կրնայ ապրիլ ազատ, առանց նոր դժբախտություններու յարատեւ անդոհանքին: Իւրաքանչիւր հայ պատրաստ է զոհել իր անձնական նախասիրությունները՝ այս նպատակին հասնելու համար, և Պատուիրակությունս պահանջելով Տան հաստատումը Կիլիկիոյ մէջ այն պարագային, երբ անոր հաստատումը Արեւելեան Նահանգներուն մէջ բաղիսի գլխաւոր դժուարություններու, կը հաւատայ թէ կը դիւրացնէ դիւանագիտութեան և Ազգերու Ընկերութեան գործը:

Եզրակացնելով, թոյլ տուէք, Պր. Նախարարապետ, անգամ մը ևս Ձերդ Գերագանցութենէն խնդրել որ բարեհաճիք, Ձեր բարձր արդարութեամբ, Դաշնակից Տերություններուն հետ համաձայնաբար, ժամ առաջ Տան հարցը յղել Ազգերու Ընկերութեան, որպէսզի ան իր յաջորդ նիստին մէջ կարենայ զբաղիլ անով և անյապաղ պատրաստէ հաստատուն հիմք մը հետագայ բանակցություններու համար:

Իմ հերթիս, պիտի չջերանամ նոյնպիսի մօտեցում ունենալէ Մեծն Բրիտանիոյ և Իտալիոյ Ն.Գ. Արտաքին

Նախարարներուն մօտ եւ թախանձել անոնց, որպէսզի Հայկական Հարցին ստիպողական լուծումը չստորադասուի Մերձաւոր Արեւելքի միւս հարցերուն:

Հանճեք ընդունիլ, Պարոն Նախարարապետ, հաւաստիքը բարձր յարգանքիս:

Նախագահ

Հայ Ազգային Պատուիրակութեան

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ282-Ղ284, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 205

Փարիզ, 20 Յուլիս 1922

Ամենապատիւ

S. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պատիւ ունեցանք ստանալու Ձեր Ամենապատուութեան 23 Յունիս եւ 10 Յուլիս թուակիր գրութիւնները, որոնց պարունակութեանց պատասխանել թողով յառաջիկային, այսօր կը փութամ գրել հետեւեալ խնդրոց մասին:

1.- Պոլսոյ «Առաւօտ» թերթին 10 Յուլիսի թիւին խմբագրականին մէջ, առանց որոշապէս աղբիւրը ցոյց տալու, արտագրուած է Էնկիւրիէն Յուլիս 2 թուակիր հեռագիր մը, որու համաձայն «Ազգ. Մեծ Ժողովը զբաղած է դարձեալ Կիլիկիան հայոց շնորհելու խնդրով եւ սկզբունքով ընդունած է ծովեզերքէն փոքրիկ մաս մը տալ եւն.»²⁰⁰

Ինչպէս կը յիշէք, մէկ երկու ամիս առաջ նմանօրինակ լուր մը հրատարակուած էր Այնթապի մէջ «Աժանս Միլլի»ի միջոցաւ եւ ուրիշ թերթեր ալ զայն արտատպած էին: Բանի մը օր վերջ այս լուրը հերքուած է սակայն:

Կարեւոր է մեզ ի ձեռին ունենալ թէ՛ Այնթապի մէջ հրատարակուած եւ թէ՛ «Առաւօտ»ի մէջ արտատպուած վերոյիշեալ լուրերուն մասին հայ, թուրք եւ օտար թերթերու մէջ լոյս տեսած հրատարակութիւնները, իրենց քաղաք աղբիւրով միասին, ինչպէս նաեւ վերջէն անոնց ո՛ր եւ ի՛նչ միջոցաւ հերքուած ըլլալը, ի հարկին թէ՛ Ազգերու Ընկերութեան եւ թէ՛ Դաշնակից պետութեանց ներկայացուելու համար:

Կը յուսամ որ այս աշխատութիւնը խղճմտօրէն կատարել տալու Տեղեկատու Դիւանին միջոց չի պակսիր, ինչպէս նաեւ հետամուտ ըլլալու այս խնդրոյն ունէ՛ ձեռով ընդլայնմանը:

2.- Կը ներփակենք Նիւ Եօքքի Արմէնիա Ամէրիքա Ընկերութեան մեզ ուղղած 13 Յունիս թուակիր գրոյն պատճենը,²⁰¹ որմէ կը տեսնուի թէ Ընկերութիւնը կը փափաքի Պոլսոյ միջոցաւ Էնկիւրիի կառավարութեան

²⁰⁰ «Առաւօտ»ի 10 Յուլիս 1922-ի 40-րդ համարին խմբագրականին մէջ՝ «Չգաստութեան Նշաններ» խորագրով եւ «Կիլիկիան Հայերուն» ենթախորագրով, կ'ըսուէր. «Ազգ. Մեծ Ժողովը դարձեալ զբաղեցաւ Կիլիկիան հայերուն շնորհելու խնդրով, եւ թեր ու դեմ վիճաբանութիւններէ վերջ, սկզբունքով ընդունուեցաւ որպէսզի ծովեզերքէն փոքրիկ մաս մը տրուի, պայմանաւ որ խաղաղութիւնը ստորագրուելէն վերջը միայն անոր գործադրութեանը ձեռնարկուի»: Խմբագիրը այս լուրին վերաբերեալ իր մեկնաբանութիւնն աւարտած է իրաւամբ հարցադրելով. «Բայց ինչո՞ւ «գործադրութեան ձեռնարկը խաղաղութեան ստորագրուելէն վերջ»: Այս պարագան զարմանալի կը թուի եւ կը մատնէ թաքուն մտայնութիւն մը»:

²⁰¹ Խնդրոյ առարկայ նամակը, ստորագրուած Ընկերութեան տնօրէն Ճորճ Ռ. Մոնթկոմըրիի կողմէ, ինչպէս վերը նշուած

հասկացնել թե կը հետաքրքրուի գիտնալ որ Էնկիւրիի Ազգային Մեծ Ժողովը որոշա՞ծ է Ճիհուն եւ Եփրատ գետերուն միջեւ գտնուող կիլիկեան հողամասը թողուլ հայոց իբրեւ Ազգային Տուն, եւ եթէ այդպիսի որոշում մը չէ տրուած, խնդիրը վիճաբանութեան ենթարկուա՞ծ է:

Փոխանակ Արմէնիա Ամերիքայի փափաքը ուղղակի հայոց կողմէ թրքաց հաղորդելու, լաւագոյն է որ Պոլսոյ ազգային պաշտօնական շրջանակները Բըլիֆի եւ այլ ամերիկեան պաշտօնատարներու թելադրեն որ վերոյիշեալ ձեւով ակնարկներ ընեն թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ Էնկիւրիի մէջ, օգտուելով «Առաւօտ»ի հրատարակութեան այժմէութենէն եւ ուրիշ առիթներէ:

Մնամ որդիական յարգանք
Գ. Նորատունկեան

Ներփակ Նիւ Եօրքի Արմէնիա Ամերիքա Ընկերութեան 13 Յունիս թուակիր նամակին պատճենը:

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Դ254–Դ255, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 206

Փարիզ, 28 Յուլիս 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ամսոյս 25-ին Պ. Ահարոնեան եւ Պ. Իսապետեան եկան խորհրդակցելու օրուան կացութեան վրայ եւ ուզեցին գիտնալ թե ինչ պէտք է ընել այն տեսակցութեան առթիւ որ ի մօտոյ տեղի կ'ունենայ ընդմէջ Պ. Բուանքարէի եւ Լորտ Պալֆուրի:

Իրենց ըսի թե այն ձեռնարկը որով կ'ուզուի թուրք եւ յոյն պատուիրակներ գումարել Պէքօզ եւ կամ ֆրանսական մարտանաւի մը վրայ, ի ներկայութեան Դաշնակից երեք գլխաւոր պետութեանց Պոլսոյ Բարձր-Քօմիսիոններուն, շատ գործնական չի թուիր եւ հաւանական չէ որ արդիւնք մը առաջ բերէ, վասնզի պատե-րագմիկ երկու կողմերու տեսակետները տակաւին շատ հակոտնեայ եւ իրերամերժ վիճակի մը մէջ կը մնան եւ իրենցմէ ոչ մին պիտի ուզէ տէրութեանց վճռին թողուլ իր խնդիրը: Ու քանի որ Դաշնակից պետութիւնք համաձայն չեն բռնի ուժ գործածելու Արեւելեան Խնդրին լուծման համար, եւ միւս կողմէ, նկատի առնելով նաեւ սա պարագան թե Կ. Պոլսոյ եւ Էնկիւրիի միջեւ ալ բացարձակ հասկացողութիւն մը չէ գոյացած թե ի՞նչ ձեւով, որո՞ւն ղեկավարութեամբ եւ մինչեւ ո՞ր պէտք է առաջ տարուին բանակցութիւնները, խնդրական կը մնայ այդ տեսակ գումարման մը ոչ միայն արդիւնքը, այլ նոյնիսկ կարելիութիւնը:

Է, գրուած էր ստուգելու հաւաստիութիւնը որպէս թե Այնթապի թրքական գործակալութեան տարածած մէկ լուրին, որուն համաձայն «4 Մայիսին, Անկորայի ժողովը համաձայնած է Կիլիկիոյ Ճիհան եւ Եփրատ գետերուն միջեւ գտնուող մասը, մինչեւ Ալպիսթանի հիւսիսակողմը, հայոց յատկացնելու»: Կ'աւելցուէր թե Ամերիկայի մէջ մեծ հետաքրքրութիւն առաջացած է այս տեղեկութեան շուրջ, քանի որ ըստ շատերու, «երբ հարցը եկաւ վերջնական կարգադրութեան, թուրքերը լիովին պատրաստ էին Տաւրոսի շրջանին մէջ տեղ մը մէկ կողմ դնել հողամաս մը, որ նկատի պիտի առնուէր որպէս հայոց Ազգային Տուն» (ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Դ256–Դ257, *անգլերէն մեքենագիր*):

Արդէն հելլէն կառավարութիւնը մտադիր է Իզմիրի շրջանակը ենթարկելու ինքնօրինութեան, եւ տէրութեանց ալ խնդիր ըրած է որ Սէվրի Դաշնագրին վերաքննութիւնը տեղի ունենայ մասնակցութեամբ նոյն Դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութեանց՝ հայերն ալ միասին:

Գալով Լոնտոնի մէջ մօտերս տեղի ունենալիք տեսակցութեան, շատ հաւանական է որ անոր ընթացքին, ի շարս միւս կարելոր գործոց, ակնարկ մը ըլլայ նաեւ Արեւելեան Խնդրին, բայց ցորչափ պետութեանց յարաբերութիւնները ձգտեալ վիճակի մը մէջ պահող մեծագոյն կնճիռը, գերմանական հատուցմանց հարցը, անլուծելի մնայ, կարելի չէ յուսալ որ վճռական քայլ մը առնեն Արեւելեան Խնդիրը լուծելու համար:

Ամէն պարագայի մէջ, յարեցի, Ազգ. Պատուիրակութիւնը դարձեալ դիմում պիտի ընէ այդ առթիւ, խնդրելով որ հայոց Ազգ. Տան հարցին համար շուտափոյթ կարգադրութիւն մը ըլլայ:

Մեր վերոյիշեալ տեսակցութեան միջոցին վերստին խօսք դարձաւ թէ ինչ կէտերու վրայ պետք է ծանրանանք փոխադարձաբար, մեր յառաջիկայ հանդիպմանց մէջ:

Թէ՛ Պ. Ահարոնեան եւ թէ՛ Պ. Խատիսեան այս անգամ ալ բացայայտ կերպով յայտարարեցին որ եթէ Վերին Հայաստանի կողմը Հայկական Ազգ. Տուն մը հաստատելու առաջարկը դժուարութեանց բաղխի, անկասկած իրենք եւս կը յարին Կիլիկեան Ազգ. Տան գաղափարին եւ պիտի աշխատին միշտ այդ ուղղութեամբ:

Վերին Հայաստանի մէջ հաստատելի Ազգ. Տան մը խնդիրը հաւանական է որ Քէմալիստներու բացարձակ հակառակութեան հանդիպի, կարգ մը պատճառներով, որոնք ծանօթ են Ձեր Սրբազնութեան: Իսկ Միջագետքի կողմէն Անգլիոյ, եւ Սուրիոյ կողմէն Ֆրանսայի հոգատարութեան ենթակայ երկիրներէն մէջ մէկ մաս անշատելով եւ Թուրքիոյ վերադարձուած կիլիկեան հողամասէն կտոր մըն ալ անոնց կցելով Եփրատի եւ Սիհունի միջեւ Հայկական Ազգային Տուն մը հաստատելու խնդրին նկատմամբ ռեւէ հաստատ տեղեկութիւն մը չունինք, բայց կ'ըստի թէ այդ խնդիրը խորհրդակցութեան առարկայ դարձեր է Էնկիւրիի խորհրդարանին դռնփակ մէկ նիստին մէջ, որուն արձագանգ եղան թրքական եւ եւրոպական թերթերը:

Այս կարծեաց փոխանակութեան ընթացքին անդրադարձանք նաեւ այն պայքարներուն, որոնք այս պահուս ալ, մանաւանդ Ամերիկայի մէջ, կը մղուին զանազան հոսանքներու պատկանող հայ թերթերու միջեւ, անհնար դարձնելով ազգային համագործակցութիւն մը, ընդհակառակը բոլորովին աւելցնելով ժողովուրդին զանազան տարրերուն միջեւ գոյութիւն առած ցաւալի ձգտումը: Այս առթիւ խնդրեցի իրենցմէ որ կարելին ընեն դաշնակցական թերթերու ընթացքը սրբազրելու եւ զանոնք աւելի բանաւոր ու ներկայ պահանջներու համաձայն ուղղութեան մը մէջ մտցնելու համար: Թէ՛ Պ. Ահարոնեան եւ թէ՛ Պ. Խատիսեան կատարելապէս համամիտ գտնուեցան ինձ եւ խոստացան ընդփոյթ միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի վերջ գտնեն այդ կարգի յարձակումներ, որոնք յաճախ բոլորովին անհաստատական համազամանք ունին, եւ փափաք յայտնեցին որ նոյնը ընեն նաեւ միւս հոսանքներու պատկանող թերթերը, որոնք, ըստ իրենց, նախադարձակներն են եղեր:

Ամէն պարագայի մէջ, առանձին ուշադրութեան արժանի է այս խնդիրը: Ինչպէս յայտնի է Ձեր Սրբազնութեան, Ամերիկայի մէջ ընելիք մեծ աշխատութիւն մը ունինք ներկայիս եւ ամերիկեան տէրութեան ու ժողովուրդին նիւթական եւ գործնական օժանդակութիւնը ձեռք բերելու համար վերջերս ալ ըրած ենք կարգ մը նոր ձեռնարկներ, որոնք կրնան վնասուիլ՝ եթէ երբեք այս ներքին վեճերը տարածուելով տարածուելով մինչեւ մեր դատին համար աշխատող բարեկամ շրջանակներու հասնին: Պ. Ահարոնեան եւ Խատիսեան յանձն առին շուտով գրել Պոլսոյ Դաշնակցական Կեդրոնին, որպէսզի այդ մտքով հրահանգեն Ամերիկայի իրենց մարմինները: Օգտակար եւ անհրաժեշտ է որ Համագայիին ալ նոյն ուղղութեամբ ջանքեր ընէր միւս հոսանքներու պատկանող թերթերու մօտ, պարզելով անոնց կացութեան ամբողջ փափկութիւնը, *առանց անշուշտ մանրամասնութեանց մէջ մտնելու*, եւ բացատրելով ազգային համագործակցութեան մեծ կարելորութիւնը ներկայ ըստէին:

Որքան ալ անձնապէս կարելորութիւն չեմ տար ինձ դեմ գրուածներուն, բայց իմացած եմ որ մեր թշնամիները կը խորհին այդ կարգի գրուածներ հաւաքելով անգլիերէն լեզուով հրատարակել եւ Դաշնակից երկիրներու հանրային կարծեաց առջեւ մերկացնել մեր ներքին հակառակութիւնները, ինչ որ շատ ծանր հարուած մը կրնայ տալ ազգային դատին:

Արդէն իսկ անոր վնասները կը տեսնուին յաճախ: Դեռ նախորդ շաբթու, Լոնտոն, Ազգերու Ընկերութեան Գործադիր Խորհուրդին վերջին նիստին մէջ երբ պեժ պատուիրակ Պ. Հիմանս, ինչպէս անգլիական պատուիրակ Լորտ Պալֆուր եւ իտալական պատուիրակ Մարքի Իմբերիալի ամենաջերմ կերպով մը պաշտպանեցին Հայ Ազգային Տան անհրաժեշտութիւնն ու անոր հաստատման ստիպողութիւնը, Ընդհ. Բարտողար Սըր Էրիք Տրիւսօն, որ սակայն հայոց մասին բարեացակամ անձնաւորութիւն մըն է, դիտողութիւն ըրած էր թէ

դժբախտաբար հայ ժողովուրդին մեջ բաժանում կը տիրէ եւ թէ հայկական հեղինակաւոր կառավարութիւն մը գոյութիւն չունի:

Աւելորդ է անշուշտ ըսել թէ մտերմաբար կը հաղորդեմ այս պարագաները, որոնք պէտք է բոլորովին գաղտնի մնան եւ հրատարակութեան չտրուին ոեւէ ձեռով:

Իբրեւ ամփոփում օրուան կացութեան, բացարձակ կերպով կրնամ ըսել թէ Ազգ. Տան խնդիրը ամուր հիմանց վրայ կը գտնուի այս միջոցիս, եւ անխելքութիւն պիտի ըլլար մեր կողմէ, եթէ այդ բոլոր երկպառակութիւններով եւ հակառակութիւններով նպաստէինք որ քանդուի այն ինչ որ ձեռք բերուեցաւ այնքան ծանր գոհողութիւններով եւ այնքան չարչարագին աշխատութեամբ:

Իբր տեղեկութիւն կ'աւելցնեմ թէ հրահանգ տուած ենք Պոսթոնի Ազգ. Միութեան նկատողութեան առնել ոստիկանական մարմնոյ մը կազմակերպութեան խնդիրը, այժմէն յանձնառութիւններ ստանալով այն ազգայիններէն, որոնք արդէն իսկ զինուորական կրթութիւն տեսած են եւ որոնք առաջին կոչին պատրաստ կրնան ըլլալ հայրենի երկրին մէջ ծառայելու: Այս ձեռնարկին մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէ Ազգերու Ընկերութիւնը, եւ մենք, Ուաշինկթոնի մեր ներկայացուցչին միջոցաւ, ինչպէս ուրիշ ճամբով ալ, կ'աշխատինք որ ամերիկեան կառավարութիւնը իր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը նուիրէ այս գործին:

Պ. Խանգատեանի հրատարակած քարտէսներու գործը կարելի չեղաւ կարգադրել, որովհետեւ այստեղ զինքը ներկայացնող անձը առնուազն 40 ֆր. պահանջեց իւրաքանչիւր օրինակի համար. զին մը՝ որ չենք կրնար վճարել: Վերստին դիմում ըրինք Պ. Խանգատեանի:²⁰²

Մր. Բիթի մասին իմացանք թէ հրաժարական տուած է, եւ թէ Ազգերու Ընկերութեան Գործադիր Խորհուրդը խնդրած է որ հաճի տակաւին ժամանակ մըն ալ շարունակել իր պաշտօնը:

Նահիր-է-Օմարի մնացորդ 2700 գաղթականներու կողմէն նոր զիր մը հասած ըլլալով Պատուիրակութեան, դարձեալ դիմում ըրինք Անգլիոյ Գաղթային Նախարարութեան: Արդիւնքը կ'իմացնենք իր ատենին: Գոհ ենք որ Ձեր Սրբազնութիւնն ալ Պ. Շահվերտեանի միջոցաւ կ'աշխատի ձեռք բերելու նոր գաղթականներու Երեւան փոխադրութեան համար անհրաժեշտ եղող արտօնութիւնը:

Շնորհակալութեամբ ստացանք հետեւեալ *Սալնամէ*-ները.- Հայկ (1326 տարուան), Ատանա (1318 տարուան), Սվազ (1325 տարուան), Տրապիզոն (1322 տարուան) եւ Էրզրում (1304 տարուան): Կը խնդրեմ որ ուրիշներ ալ, եթէ կարելի է, ուղարկել տայիք անյապաղ:²⁰³

²⁰² Տեղին է նշել հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը ակնարկուած քարտէսներուն կապակցութեամբ: Ազգային Պատուիրակութեան ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնին կոչուած Հայկ Պերպերեան 6 Յունիս 1922 թուակիր նամակով մը Նորատունկեանի հրահանգով Չաւէն Պատրիարքի կը գրէր թէ «Ազգերու Ընկերակցութեան Ընդհ. Ժողովին եւ Խորհուրդին անդամներուն տրուելու համար Պատուիրակութիւնը անհրաժեշտ պէտք ունի Պ. Չ[ատիկ] Խանգատեանի պատրաստած «Ռաբօռ սիւռ լիւնիթ ժէօկրաֆիք տը լԱմէնի -Աթլաս իսթօրիք» անուն աշխատութենէն հարիւր օրինակի:

«Պ. Խանգատեան տոյն աշխատութեան պատրաստութեան եւ տպագրութեան համար Ազգային Պատուիրակութենէն ստացած է 15,175 ֆր., որու փոխարէն յանձնած է աշխատութենէն միայն 20-25 օրինակ»:

Պերպերեան կ'ըսէ թէ Պատուիրակութիւնը պատրաստ է վճարել փոխարժէքը յանձնուելիք օրինակներուն, սակայն կարեւոր զեղչ մը ակնկալելով, եւ քանի որ հեղինակին հասցէն անձանօթ է Պատուիրակութեան, Պատրիարքէն կը խնդրուի գտնել զայն (ՊՏԳ, տու. 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, Չ570, *հայերէն մեքենագիր*):

Խանգատեանի առնչութեամբ Պերպերեան ունի նաեւ ուրիշ նկատառման արժանի նամակ մը, 21 Յուլիս 1922 թուակիր, ուր կը տեղեկացնէ թէ Խանգատեան 20 Յունիս 1922 թուակիր նամակով յայտնած է. «Պատրաստելով այժմ օտար բարեկամ պետութեան մը տօքիւմանթասիօնը, այդ ծրագրով մեր դատին կապուած տօքիւմանթասիօն մըն ալ կազմած եմ, որուն էքօնօմիք մասերէն քանի մը տեղեկութիւններ տուած եմ Պ. Ալպօյանեանի ձեզի դրկուելու համար»: Պերպերեան կ'աւելցնէ թէ տակաւին չէ ստացուած այդ աշխատութիւնը (ՊՏԳ, տու. 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Ղ258, *հայերէն մեքենագիր*):

²⁰³ *Սալնամէ*ները (տարեգիրքեր) վասն Նորատունկեանի խնդրած էր Հայկ Պերպերեան իր 3 Յունիս 1920 թուակիրով, գրելով. «... մեզի համար մեծ կարեւորութիւն ունին Օսմանեան կառավարութեան ներքին, ելմտական եւ ուրիշ նախարարութեանց հրատարակած պաշտօնական վիճակագրութիւնները, ցուցակները եւ վիլայէթներու կեդրոնական կառավարութեան «սալնամէ»ները...»: Նոյնով կը խնդրուէր նաեւ ձեռք ձգել Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան մէջ վաղուց կազմուած յանձնախումբին մինչ այդ հաւաքած տեղեկութիւնները Թուրքիոյ հայ եւ յոյն բնակչութիւններու թիւին մասին (ՊՏԳ, տու. 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին ՉM170, Չ568, *հայերէն մեքենագիր*):

Լքեալ գոյքերու օրէնքին նկատմամբ մեր ստացած տեղեկութիւններն ալ կը հաստատեն թէ Էնկիւրի առ այժմ յետաձգած է անոր գործադրութիւնը: Սակայն միշտ պէտք է ուշադիր ըլլալ, որպէսզի ոեւէ առթիւ կամ պատրուակով վերստին մէջտեղ չելլէ օրէնքը, մանաւանդ որ յետաձգման հրամանագիրը, որուն պատճենը հաղորդէր էիք մեզ, առաձգական խմբագրութիւն մը ունի եւ վստահութիւն չի ներշնչեր:

Մնամ որդիական յարգանք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Անշուշտ ցարդ Պոլիս հասած կ'ըլլայ Լոնտոնի հոգեւոր հովիւ Աբել վարդապետ, որ միջոց մը Փարիզ մնաց: Թերեւս Ձեր կողմէ անտեղի չըլլայ իրեն հարցնել թէ ինչո՞ւ Փարիզէն անցած միջոցին Պատուիրակութեան չայցելեց եւ տեղեկութիւն չտուաւ մեզի Լոնտոնի գաղութին Հայկական Դատին նկատմամբ ունեցած տրամադրութեանց մասին: Յաւալի է հաստատել որ այս եկեղեցականը անընտել է կենցաղավարութեան ու թաքթ-ի, զի երբեք ուշադրութիւն չէ ընծայած նոյնիսկ տարրական պատշաճութեան կանոններուն:

Ուրախ եմ նաեւ մտերմաբար հաղորդելու Ձերդ Սրբազնութեան թէ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց փոխ-նախարար Լորտ Պալֆուր, որ ինչպէս յայտնի է հեղինակն է Պաղեստինի Հրեական Ազգ. Տան, մասնաւոր տեսակցութեան մը ընթացքին օտարազգի կարեւոր անձնաւորութեան մը յայտարարած է թէ տարակոյս չի վերցնէր նաեւ Հայ Ազգ. Տան մօտալուտ հաստատումը:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ259–Ղ262, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 207

Փարիզ, 29 Յուլիս 1922

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Անցեալ Յունիս 10-ին ծանուցինք արդէն Ձեր Սրբազնութեան թէ Պօսթընի Ազգ. Միութիւնը, տեսնելով այն վտիտ արդիւնքը զոր գոյացուց Հիմնադրամի հանգանակութիւնը, վերածեց զայն Ազգ. Տուրքի դրութեան:

Քանի մը օր առաջ Նիւ Եօքքի Հանգանակիչ Յանձնախումբէն ստացուած հեռագիր մը, ինչպէս նաեւ Ուաշինկթոնի մեր ներկայացուցչին կողմէ դրկուած ընդարձակ տեղեկագիր մը մեծ յոյս չեն ներշնչեր նաեւ այդ ձեռնարկին արդիւնաւորման մասին: Նիւ Եօքքի Յանձնախումբը կը հեռագրէր թէ 1000 Տոլար ճամբայ հանած է, թէ իր սնտուկին մէջ ուրիշ գումար չէ մնացած եւ հաւանական ալ չէ որ կարելի ըլլայ նոր գումարներ գոյացնել:

Որոշեցինք պատասխանել թէ Պատուիրակութիւնս, որ իր յոյսը դրած էր գլխաւորաբար Ամերիկայի մեր ազգայնոց նիւթական աջակցութեան վրայ, ինչպէս ինձ անձնապէս խոստացուած էր Ամերիկա գտնուած միջոցիս, եւ թէ այդ յոյսով ձեռնարկած էինք այն նախապատրաստութեանց որոնց մասնակի գործադրութիւնն իսկ յուսալից կացութիւն մը ստեղծեց մեր ազգային դատին համար, ի հարկէ ստիպեալ պիտի սահմանափակէ իր աշխատութիւնները եւ ձեռնթափ պիտի ըլլայ այն ծրագիրներէն զորս անհրաժեշտաբար պէտք էր ի կատար հանել, այս նպաստաւոր կացութիւնը օգտագործելու եւ ազգային դատին յաջողութիւնը ապահովելու համար:

Արդարեւ, Պատուիրակութեանս ելմտական կացութիւնը այն աստիճանի հասած է որ, ինչպէս պիտի գրենք նաեւ Ամերիկա, ստիպուած ենք կէս առ կէս գեղջել մինչեւ անգամ պաշտօնէից թոշակները, որոնք մեծ բաներ չեն ինքնին, նկատի առնելով երկրին ապրուստի պայմանները:

Խորապես կը ցաւիմ որ նոյնը նաեւ Ձեր Սրբազնութեան եւ Համազգային Ժողովին կրկնելու հարկին մէջ կը գտնուիմ այսօր: Այն ամբողջ մեքենականութիւնը որ ամիսներէ ի վեր անդուլ աշխատութեամբ կազմակերպուած էր եւ որուն մաս կը կազմէին ազգային դատին յաջողութեան համար աշխատող օտար մարմինները, զանազան երկիրներ գտնուող մեր ներկայացուցիչները, մեր խորհրդականներն ու օժանդակ յանձնաժողովները, հարկ պիտի ըլլայ ընդհատել ճիշդ այն միջոցին, ուր վերջին գերագոյն ճիգ մը պէտք էր, ցարդ կատարուած զոհողութիւններն ու աշխատութիւնները պսակելու համար:

Համազգային Ժողովին կը թողում մտաբերել առաջ գալիք հետեւանքը: Սեպտեմբերի սկիզբը Ժընեւի մէջ կը գումարուի Ազգերու Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը: Գրեցի արդէն միւս նամակովս թէ Ընկերութեան գործադիր խորհուրդին Լոնտոնի վերջին գումարման ընթացքին, անգլիական, իտալական եւ պելժ պատուիրակները վերստին շեշտեցին, եւ շատ ջերմ կերպով մը, Հայ Ազգային Տան հաստատման անհրաժեշտութեան եւ ստիպողութեան հարցը: Սակայն կարելի պիտի ըլլա՞յ արդեօք բաղձացուած ընթացքը տալ մեր խնդրին, եթէ դրամի չգոյութեան պատճառաւ չկարենանք այնտեղ ըստ պատշաճի պէտք եղած ձեռնարկները ընել, ինչպէս ըրինք նախորդ տարի:

Ասկէ զատ, ստիպողաբար կատարելի աշխատութիւններ ունինք այստեղ. ինչպէս Դաշնակից միւս երկիրներու եւ մասնաւորաբար Ամերիկայի մէջ, ծրագրուած են բանախօսութիւններ, գումարումներ, մամուլ յանձնելու վրայ էինք կարգ մը հրատարակութիւններ, շարժման մէջ դրած ենք ազդեցիկ օտար ականաւոր անձնաւորութիւններ, վերջապէս սկսուած եւ լաւ ճամբու մէջ մտած ամբողջ գործունէութիւն մը կայ, զոր անհնար պիտի ըլլայ, հակառակ մեր ամբողջ բարեկամեցողութեան, շարունակել ներկայ ելմտական պայմաններուն մէջ:

Պատուիրակութիւնս չ'ուզեր ռելէ պատասխանատուութիւն ստանձնել այս կացութեան հետեւանքներուն նկատմամբ:

Կը կարծենք թէ պէտք է փութով միջոցներ ձեռք առնել այս վիճակը դարմանելու համար, եւ առ այս ամէնէն ստիպողականը, անշուշտ Ամերիկայի գաղութին մէջ եղածին պէս, ընդհանուր գաղութներու մեր ժողովուրդին մէջ Ազգային Տուրքի դրութեան ընդհանրացումն է: Սահմանադրական ազգ մըն ենք, որ վաղուց ընտելացած է Ազգ. Տուրքի պարտականութեան, քանի որ Ազգ. Սահմանադրութեան տրամադրութեան համաձայն, ամէն հայու պարտքն է իր կարողութեան եւ վաստակին չափով տարեկան տուրք մը տալ ազգին պէտքերուն համար: Եւ կը հաւատանք թէ առ այս ըլլալիք կոչը անարձագանգ չի մնար, եթէ կատարուի գործնական եւ ազդու եղանակով մը, եթէ մանաւանդ ամէն տեղի մէջ ժողովուրդին ներարկուի սա մտածումը թէ այս տուրքը պարտականութիւն մըն է հաւասարապէս ամէն հայու համար, եւ թէ մէկ կամ միւս կուսակցութեան պատկանիլը պատճառ մը չէ անկէ խուսափելու, ինչպէս չպիտի կրնային խուսափիլ եթէ պետական կազմով մը օժտուած ըլլայինք հիմակուց:

ՊՊ. Ահարոնեանի եւ Խատիսեանի հետ մեր ունեցած տեսակցութեան ընթացքին, որուն նկատմամբ գրած եմ երկուան թուակիր միւս նամակիս մէջ, այս պարագան եւս շեշտեցի իրենց, առանց մեր Պատուիրակութեան ելմտական կացութեան նկատմամբ մանրամասնութեանց մէջ մտնելու: Խօսք դարձաւ նաեւ այն ընդդիմութեանց մասին, որոնց բաղիւսեցաւ Ազգ. Հիմնադրամի գործը Ամերիկայի մէջ, եւ որոնց բաղիս թերեւս Ազգ. Տուրքի գործն ալ, գլխաւորաբար Դաշնակցական տարրերու կողմէ: ՊՊ. Ահարոնեան եւ Խատիսեան յանձնառու եղան թերթերու պայքարներէն զատ այս մասին ալ գրելու Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնին որ Ամերիկա, Եգիպտոս եւ այլուր գտնուող Դաշնակցական մարմինները հրահանգէ իսկոյն վերջ տալ Ազգ. Տուրքի դէմ իրենց մղած պայքարին:

Ուրեմն պէտք է ստիպողաբար այս գործին ձեռնարկել եւ ընտրել յարմարագոյն միջոցները, ընդհանրացնելու համար Ազգ. Տուրքի դրութիւնը բոլոր գաղութներու մէջ, մինչեւ այն օրը ուր սեփական ելմտական միջոցներով օժտուած օրինաւոր կառավարութիւն մը ունենանք:

Պոլսոյ մէջ, Հիմնադրադրէն ասդին, որբերու խնամատարութեան համար այս դրութիւնը հաստատուած ըլլալով, հարկ եղած փորձառութիւնը ձեռք բերած էք արդէն, որով կրնաք սահմանել յարմարագոյն կերպով զայն արդիւնաւորելու եղանակը, եւ ըստ այնմ հրահանգել գաղութները:

Անհրաժեշտ է այս առթիւ տեղեկացնել թէ Փարիզի մէջ գոյութիւն ունի մնայուն Կեդրոնական Ելմտական Յանձնախումբ մը, որ կը տնտեսէ ազգային դատին պաշտպանութեան յատկացուած դրամները, եւ որ իր հաշիւները պիտի ներկայացնէ պարբերաբար: Ազգ. Տուրքի ամբողջ արդիւնքը, բացի անշուշտ Պոլսէն, պէտք է անյապաղ ուղղուի Պատուիրակութեանս, որ այդ գումարները պիտի կեդրոնացնէ վերոյիշեալ Ելմտական

Յանձնախումբին մօտ, օրուան պահանջներուն համաձայն գործաժուկու համար:

Բնական է Ազգ. Տուրքի մասին առանձին հրահանգ մը, կամ կանոնագրութիւն մը պատրաստել պէտք պիտի ըլլայ, դրութեան ընդհանրացումը դիւրացնելու համար:

Այս առթիւ, վերստին կը խնդրեմ որ նոյն նպատակին սահմանուին նաեւ պարագաներու բերմունքով անգործադրելի մնացած կտակներու, ինչպէս Կիւլպէնկեան, Մելգոնեան, Սանասարեան, Մարկոսեան, եւլն. գոնէ մէկ տարուան հասոյթը, ըստ որում ցորչափ անկախ Հայրենիք մը չունենանք, կարելի չպիտի ըլլայ գործադրութեան դնել այդ կտակները: Ասոր համար անհրաժեշտ է պաշտօնական որոշում մը, որ պարտադրիչ ըլլայ նոյն կտակներու խնամակալ մարմիններուն: Ասկէ առաջ, ակնարկեցի այս մասին, եւ այն ատեն բարեհաճեցաք պատասխանել թէ ի մօտոյ նկատողութեան պիտի առնուի խնդիրը:

Եթէ մէկ կամ միւս միջոցաւ կարենանք թօթափել արդի ելմտական անձկութիւնը, մտադիր ենք ներկայացուցիչներ կարգել բօյնիական, հունգարական, ռումանական, գերման եւ ուրիշ կառավարութեանց ալ մօտ, ինչպէս ունինք արդէն Լոնտոն, Հռոմ, Ուաշինկթոն, Պրիքսէլ, Ժընեւ, Պէրոյք եւ Յունաստան, ուր ի մօտոյ կը մեկնի Տիար Միհրան Սվազլը: Պէտք է որ հայ ազգն իր գոյութիւնը զգալի դարձնէ այն բոլոր երկիրներուն մէջ, որոնց ոեւէ կերպով միջամտութիւնը ի նպաստ մեր ժողովուրդին կրնայ նպաստել ազգային դատին բարուր ընթացքին:

Ձեր Սրբազնութիւնը իր Յուլիս 10 թուակիր նամակով փափաք յայտնած էր ունենալու Պատուիրակութեան պիւտճէն: Ինչպէս յայտնի է, անցած գացած բոլոր Պատուիրակութիւնները, ինչպէս մեր Պատուիրակութիւնը, երբեք հաստատուն պիւտճէ մը չեն ունեցած: Փարիզի Ազգ. Համագումարը 15 միլիոն ֆրանքի գումար մը նախատեսած էր առ այդ, նոյն ատենուան Պատուիրակութեան համար: Այդ ծրագրով ազգին կոչ ուղղուեցաւ, բայց արդիւնքը չպատկեց ցանկութիւնը: Անցեալ տարի, Ելմտական Յանձնախումբն ալ մեր Պատուիրակութեան համար երեք միլիոն ֆրանքի պիւտճէ մը նախատեսեց, բայց տարուան ընթացքին ոչ իսկ այդ գումարին մէկ հինգերորդը ունեցանք ի ձեռին, եւ նոյնիսկ միջոց մը մեր ելմտական կացութիւնը այն վիճակին հասաւ որ ստիպուեցանք փնտռել *ալանս* մը, զոր վերջէն հատուցինք Տիար Մելգոնեանի դրկած դրամով: Իսկ իրաց ներկայ վիճակին մէջ աւելորդ կը դառնայ պիւտճէի խօսք ընել, զի ամէն հաշիւ վեր ի վայր շրջումը է, մանաւանդ որ հիմա ծախքերը եւ թոշակները կրճատելու վրայ ենք:

Հարկ կը զգամ յիշեցնելու նաեւ թէ կարողութեան տէր ազգայիններու մօտ փոխառութեան ձեւով կատարուելիք դիմումներէն ալ ձայն մը չեղաւ տակաւին: Ցարդ տեսնուած արդիւնքն է Տիար Մելգոնեանի եւ Տիար Կամսարականի տուած գումարները, որոնք սակայն հազիւ մէկ տասներորդն էին ակնկալուածին:

Այս պատեհութեամբ, ի պատասխան Ձեր հարցման, կը տեղեկացնեմ թէ Մաթոսեան եղբարք իրենց գործը բաժնած ըլլալով, հարկ կը ծագի որ վերստին դիմում ընէք իրենց առանձինն, Տիար Յովհաննէս Մաթոսեանի յԱղեքսանդրիա եւ Տիար Կարապետ Մաթոսեանի ի Փարիզ: Պէտք է նաեւ նոր դիմում մը ընել Լեւոն Պէլ Յակոբեանի, այս անգամ ֆրանսերէն գրելով:

Կը խնդրեմ որ այս ուղղութեամբ ալ աշխատուի նորէն: Գրեցի արդէն ասկէ առաջ թէ Տիար Ծատուրօֆի կողմէ ոեւէ աջակցութիւն չեղաւ, ինչպէս նաեւ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի կողմէն ալ:

Ստորեւ պիտի գտնէք նաեւ հասցէները Զանդիոյ (Կրէտէ) թաղ. խորհուրդին եւ Ատոսի Ապապայի Հիմնադրամի Հանգանակիչ Յանձնախումբին, որոնք մէկ մէկ պոտիկ գումար դրկած էին մեր Ելմտական Յանձնաժողովոյ կոչին ի պատասխան: Անշուշտ անոնց ալ կը գրէք, Ազգ. Տուրքի դրութիւնը իրենց շրջանակին մէջ հաստատել յանձնարարելով: Մենք արդէն մեր պատասխաններուն մէջ ծանուցինք թէ Համագային Խորհուրդն ալ այդ մտքով պիտի գրէ իրենց:

Անգամ մը եւս շեշտելով այս ելմտական խնդրոց անտեղիտալի ստիպողութիւնը,

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Թէն ասկէ առաջ դրկած ենք, բայց դարձեալ կը ներփակեմ մէկ մէկ օրինակ Ազգ. Տուրքի համար Պօսթընի Ազգ. Միութեան կողմէ հրատարակուած կոչերէն: Թերեւս օգտակարութիւն ունենան Ձեր ձեռնարկներուն: Այս առթիւ կը խնդրեմ որ կարելի եղած չափով տեղեկութիւններ տրուէին մեզ թէ ինչ պայմաններու մէջ կը գտնուի Կ. Պոլսոյ մէջ Ազգ. Տուրքը եւ ինչ կ'ըլլայ ընդհանուր արդիւնքը: Այդ տուրքին համար հաստատուած կտրօններու, ընկալագիրներու, եւլն. օրինակներ կրնային օգտակար ըլլալ Պատուիրակու-

թեանս, եւ կարելի է դրկել նաեւ բոլոր գաղութներուն, այդ խնդրին առթիւ Զեր ընելիք կոչին հետ:

Գ.Ն.

Քանդիոյ թաղ. խորհուրդին հասցէն է
Մեծ. Տիար Գ. Ն. Գասպարեան (Ատենապետ)
Ephorie de la Communauté Arménienne
Candie (Crète)

Ատտիս Ապապայի Ազգ. Հիմնադրամի Հանգանակիչ Յանձնախումբին հասցէն է
Monsieur Haïg Touloumbadjian (ատենապետ)
Adis Ababa
(Abyssinie)

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ266–Ղ271, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 208

Փարիզ, 7 Օգոստոս 1922

Մտերմական

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Լոնտոնէն մեր ստացած տեղեկութեանց նայելով, Արեւելեան Խնդիրը մաս չափտի կազմէ այն բանակ-
ցութեանց, որոնք տեղի պիտի ունենան ընդմէջ անգլիական դահլիճին եւ Պ. Բուանքարէի: Իսկ Փարիզի
կառավարական շրջանակները կը յայտնեն թէ չկայ խնդիր մը, ըլլա՛յ Արեւելքի, ըլլա՛յ Եւրոպայի մասին, որուն
նկատմամբ անգլիական եւ ֆրանսական տեսակէտները համաձայն ըլլան:

Իրաց այս վիճակը մեզի մտահոգութիւն կը պատճառէ, զի այս պատճառաւ դարձեալ յետաձգման պիտի
ենթարկուի Արեւելքի խաղաղութիւնը, որուն հետ կապուած է մեր խնդիրը, եւ տակաւին յայտնի չէ թէ Ազգերու
Ընկերութիւնը իր յառաջիկայ Ընդհ. Ժողովին մէջ պիտի զբաղի՞ արդեօք Ազգ. Տան հարցով, որ իր օրակարգին
վրայ չի գտնուիր, եւ անոր տալ այն տեսակ ընթացք մը, որ տէրութեանց միջեւ վիճաբանութիւն չյարուցանէ եւ
մտնէ գործադրութեան ճամբուն մէջ:

Մտերմաբար կը հաղորդեմ Ձեզ թէ իմ մտադրութիւնս է միջոց մը գտնել, որպէսզի Ազգերու Ընկերութեան
Ընդհ. Ժողովը իր օրակարգը անցընէ Ազգ. Տան հարցը, եւ ծանրանայ սա պարագային վրայ թէ վերջացող
տարուան ընթացքին ալ կարելի չեղաւ [քննարկել] հայ ազգը սեփական բոյնով մը օժտելու անհրաժեշտութիւնը,
զոր անցեալ տարի միաձայնութեամբ հռչակած էին Ազգերու Ընկերութեան անդամակցող պետութեանց
ներկայացուցիչները, եւ այս անգամ առաջարկէ որ հայոց խնդրին *նախապատուութիւն* տրուի Մերձաւոր
Արեւելքի հարցերուն մէջ ու միջոցներ ձեռք առնուին զայն փութով կարգադրելու համար:

Եթէ Ազգերու Ընկերութիւնը այս իմաստով որոշում մը ընդունի, օգուտը մեծ կ'ըլլայ շատ տեսակէտներով,

ինչպես Ձեր Սրբազնությունն ալ կը գնահատէ անշուշտ:

Այժմէն ոչինչ կարելի է ըսել սակայն: Պէտք է սպասել Լոնտոնի խորհրդակցութեանց արդիւնքին, ըստ այնմ գործունէութեան ուղի մը ընտրելու համար:

Ի մօտոյ մէկ երկու շաբթուան համար կը բացակայիմ Փարիզէն, եւ պիտի երթամ Բօնթընքսէվիլ, զի շատ պէտք ունիմ կազդուրման: Ինձ պիտի միանայ նաեւ Պ. Պապաջանեան, որ նոյնպէս պէտք ունի դարմանման: Ամէն կարգադրութիւններ եղած են, որպէսզի բացակայութեանս միջոցին գործերը չկասին, եւ արդէն օրը օրին տեղեակ պիտի մնամ խնդրոց ընթացքին: Ձեր գրութիւնները դարձեալ կ'ուղղէք Պատուիրակութեան, որուն կողմէ կարելորդ կը հաղորդուի ինձ:

Մնամ որդիական յարգանօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ247–Ղ248, *հայերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 209

Ժընէվ, 27 Սեպտեմբեր 1922

Ամեն. Տ. Չաւէն Ս. Պատրիարք

եւն եւն եւն

Կ. Պոլիս

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայր,

Կը հաստատեմ Ձերդ Սրբազնութեան ուղղած հեռագիրս, որով կը հաղորդէի Ազգերու Ընկերութեան համաժողովին կողմէ Սեպտեմբեր 22-ի նիստին մէջ ընդունուած որոշմանագիրը Ազգ. Տան Մասին:²⁰⁴ Այս նստին ատենագրութիւնը կը դրկեմ Ձերդ Սրբազնութեան առանձին պահարանով (ինչպէս նաեւ մէկ քանի շահեկան տօքիւմաններ եւ անկէ առաջ Ազգերու Ընկերութեան Ձեր դրկած պաշտօնագրին տպագիր օրինակները՝ անոնց կողմէ տպուած եւ ցրուած առ ի տեղեկութիւն):

Հարկ չեմ տեսներ մի առ մի պատմել Ձեր Սրբազնութեան այն դիմումներն ու ձեռնարկները զորս կատարեցինք Ազգերու Ընկերութեան անդամակցող պետութեանց մեծագոյն մասին պատուիրակներուն մօտ, բացատրելով անոնց Հայկական Դատին ներկայ դրութիւնը եւ մեր հայեցակէտները: Կը բաւէ ըսել թէ ի սկզբան նշմարեցինք կարծիքներու տարբերութիւն մը, որ յառաջ կու գար ոչ թէ մեզի աննպաստ տրամադրութիւններէ, այլ արեւելեան իրաց ընթացքին կատարելապէս տեղեակ չըլլալէ: Հելլենական բանակին ջախջախումը իրաց նոր կացութիւն մը ստեղծած էր, եւ ոմանք կը կարծէին թէ Ազգերու Ընկերութիւնը այս հանգամանքներու մէջ զբաղելով մասնաւորաբար հայոց խնդրով, տեղի կու տայ Քեմալականներուն նորանոր գրգռութեանց ընդդէմ հայ ժողովուրդին: Այս տեսակէտը որքան ալ իրաւացի ըլլար, միւս կողմէ սակայն հարկ էր նաեւ ի նկատի ունենալ որ եթէ Ազգերու Ընկերութիւնը այս տարի լուռ մնար Հայկական Հարցին վերաբերմամբ, ասիկա ենթադրել պիտի տար թէ մեր հարցը լքուած է տէրութեանց կողմէ եւ խաղաղութեան յառաջիկայ բանակցու-

²⁰⁴ «Պատուիրակութիւն» ստորագրութեամբ Ժընէվէն Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանին ուղղուած 22 Սեպտեմբեր 1922 թուակիր հեռագրով կը յայտնուէր. «Ազգերու Ընկերակցութիւնն այսօր միաձայնութեամբ քուէարկեց թէ ժողովը երախտագիտութեամբ նկատի կ'առնէ Խորհուրդին Հայաստանի վերաբերող որոշումները եւ կը յայտարարէ թէ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին մտահան պէտք չէ ընել Հայոց Ազգային Տան կազմութեան անհրաժեշտութիւնը: Ժողովը կոչ կ'ընէ Խորհուրդին որ առնէ բոլոր միջոցները, զորս օգտակար կը նկատէ այս նպատակին համար» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Խ, Խ586, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

թեանց մէջ յենակէտ մը պիտի պակսէր ի նպաստ Ազգ. Տան հարցին:

Այս վերջին տեսակէտն էր որ ընդունուեցաւ ի վերջոյ եւ արդիւնքը յայտնի է Ձեր Սրբազնութեան: Գոհութեամբ հաստատեցինք որ Ազգերու Ընկերութեան անխտիր բոլոր պատուիրակները համակրութեամբ եւ բարեացակամութեամբ արտայայտուեցան մեր դատին վերաբերմամբ, եւ նոյնիսկ Փրանսայի պատուիրակները, որ անցեալ տարուան քուէարկութեան միջոցին վերապահում մը ընելու պէտք զգացած էին, այս տարի յօժարակամ ընդունեցին որոշմնագիրը եւ քուէարկեցին զայն, որով անցեալ տարուան վերապահումը ջնջուած կրնայ նկատուիլ:

Հիմա կը մնայ շարունակել մեր աշխատանքը Ազգերու Ընկերութեան Խորհրդին մօտ, որուն յանձնուած է հետեւիլ դէպքերուն եւ հետապնդել Ազգ. Տան իրականացման հարցը, ինչպէս նաեւ երեք պետութեանց դաւիժներուն մօտ: Ատոնցմէ զատ, ջանք ի գործ դնելու է որպէսզի Ամերիկա, անպաշտօն կերպով մասնակցի թէ ոչ քոնֆերանսին, այնտեղ լսելի ընել տայ իր ձայնը ի նպաստ մեր դատին: Միանգամայն յարմարագոյն առիթն է թուրք պաշտօնական շրջանակներու հետ միասին գաղափարներու փոխանակութիւններ ունենալ՝ Հայկական Խնդրոյն փոխադարձ հասկացողութեամբ լուծում մը տալու եղանակները մշակելու համար:

Ազգ. Տան ո՛րտեղ հաստատուելու մասին տակաւին խնդիր չկայ մէջտեղ: Այդ հարցը բնականաբար պիտի ներկայանայ երբոր բանակցութիւնները սկսին թուրքերուն հետ: Յոյս ունինք որ անոնց ողջամիտ մասը պիտի ընդունի 6–700,000 տարագիր հայերու իրենց զանազան տեղերը վերադառնալու անկարելիութիւնը եւ պիտի համոզուի որ գործին միակ լուծումն է Ազգ. Տան հաստատումը: Ատիկա պիտի ըլլայ միակ միջոցը որ Մերձատր Արեւելքի խաղաղութեան գլխաւոր արգելքներէն մին մէջտեղէն վերնայ, քանի որ հայերը եթէ գոհացում չստանան, պիտի չդադրին բողոքել. եւ յետոյ Եւրոպա եւ Ամերիկա չեն կարող մինչեւ վերջը իրենց վրայ տանիլ այդ տարագիր հայերուն պաշտպանութեան բեռը: Ատոնցմէ զատ, քանի որ Թուրքիա կ'ուզէ Ազգերու Ընկերութեան մէջ մտնել, պէտք է հասկնայ թէ չի կրնար իր այդ նպատակին հասնիլ մինչեւ որ չընդունի արդարութեան սկզբունքները, որոնց վրայ հիմնուած է Ազգերու Ընկերութիւնը եւ որուն հիմնական Դաշինքին 22-րդ յօդուածը յատկապէս հայերուն համար ազատագրութիւն կը տրամադրէ:

Մայրաքաղաքիդ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան վիճակին մասին Ձերդ Սրբազնութեան մտահոգութիւնը մեզ ալ վրդովեցուցած էր, եւ այդ մասին շատ մը դիմումներ կատարեցինք: Մեզի հաւաստիք տրուեցաւ թէ մինչեւ խաղաղութեան կնքուիլը անգլիական բանակը պիտի չհեռանայ Կ. Պոլսէն, եւ որովհետեւ հաշտութեան պայմանները նպաստաւոր են Թուրքիոյ, վտանգի հաւանականութիւնը կրնայ պակսած նկատուիլ Կ. Պոլսոյ համար, մանաւանդ որ հաշտութեան դաշնագրին մէջ անշուշտ պիտի նախատեսուին, ընդհանուր ներման հետ, այնպիսի միջոցներ, որ այլեւս այդ տեսակ տարակարծութիւններ կարելի չըլլան եւ այդ ապահովութիւնը ձեռք բերելէ յետոյ է որ անգլիական բանակը պիտի հեռանայ Կ. Պոլսէն:

Իտալիոյ արտաքին գործերու նախարար Պ. Շանլէր ինքնաբերաբար հեռագրով հաղորդեց ինձ որ մարդասիրական տեսակէտով իրենց ունեցած պարտականութիւնները պիտի չզլանան անխտիր ամէն աղէտեալներու, որուն ի պատասխան հեռագրով ըսի թէ այս միջոցին, երբ նոր եւ ծանր վտանգներ կը սպառնան հայ բնակչութեանց, մեզի համար սրտապնդող եղելութիւն մըն է իտալական կառավարութեան այս հաւաստիքը:

Ազգերու Ընկերութեան նստաշրջանը մէկ քանի օրէն կ'աւարտի եւ կը վերադառնանք Բարիզ, ուսկից պիտի գրեմ Ձերդ Սրբազնութեան ինչ ինչ ուրիշ խնդիրներու մասին:

Մնամ որդիական խորին յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ195–Ղ198, *հայերէն ձեռագիր*)

Ժընեվ, 27 Սեպտեմբեր 1922

Ամեն. Տ. Չաւեն Ս. Պատրիարք Հայր

Կ. Պոլիս

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայր,

Այս առաւօտ ընդունեցայ Ձեր Սրբազնութեան 20 Սեպտ. թուակիր նամակը, ներիակ պաշտօնաթղթերով: Հա՛րկ է ըսել թէ ո՛րքան խորապէս կ'ըմբռնեմ Ձեր հայրական սրտին տառապանքները ի տես նորանոր աղէտներուն որ կ'իջնեն մեր տարաբախտ ժողովրդին գլխուն: Ես սովորութիւն չունիմ իմ զգացումներս մէջտեղ դնելու, բայց աւելորդ է ըսել որ ինքս ալ ամենաձանր կերպով ազդուած եմ մեր ժողովրդին կրած անասելի տառապանքէն:

Կ'ըմբռնեմ նոյնպէս Ձերոյ Սրբազնութեան ծանր մտատանջութիւնը Կ. Պոլսոյ հայոց վիճակին վերաբերմամբ: Ինչպէս երէկ գրեցի Ձեզ, ըրի այստեղ ինչ որ կարելի էր ընել, եւ եթէ Ձեր Սրբազնութեան Սեպտեմբեր 19-ի հեռագրին²⁰⁵ աւելի լայն հրապարակութիւն չտուի, պատճառն այն էր որ անիկա Բարիզէն ինծի հաղորդուեցաւ իբր *absolument confidentiel*²⁰⁶: Նոյնպէս տեղեկութիւն չունէի Ձեր Սրբազնութեան Սեպտեմբեր 12-ին Ազգերու Ընկերութեան ուղղած գրութենէն²⁰⁷ որպէսզի իմ կողմէն ալ մղում տայի անոր: Պիտի տեղեկանամ թէ ի՞նչ հետեւանք տուած են:

Բայց այս եւ ասոր նման ընդարձակ տեղեկութիւններ հրատարակուեցան արդէն ամբողջ մամուլին մէջ եւ կառավարութիւնները, ու մասնաւորապէս Անգլիա, լիովի տեղեկ են Կ. Պոլսոյ անցուղարձերուն: Իմ ստացած տեղեկութեանցս համաձայն, Կ. Պոլսոյ անգլիական հրամանատարութիւնը ամէն միջոց ձեռք առած է եւ կացութեան տէրն ըլլալ կը յայտարարէ, եւ անգլիական բանակը Կ. Պոլսէն պիտի չհեռանայ մինչեւ որ դաշնակիցք ապահով չըլլան երկրին հանդարտութեան մասին: Իմ կարծիքովս, մասնաւոր դէպքեր կրնան անշուշտ պատահիլ, բայց խմբովին անկարգութիւններ եւ աղէտներ անհաւանական կը թուին, որովհետեւ

²⁰⁵ Ակնարկեալ հեռագրին միտք բանին էր հետեւեալը.

Ազգայնականներու յաղթանակէն, յատկապէս վերագրուած շրջաններուն մէջ արիւնալի ու ցաւալի իրադարձութիւններէն, Կոստանդնուպոլսոյ ցոյցերէն եւ Չմիւռնիոյ հրդեհէն ու ջարդերէն ետք, տազնապաճ քրիստոնէայ բնակչութիւնները՝ սարսափած Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գաղտնի ազգայնական կազմակերպութեան մը գոյութենէն եւ տեղացի թուրքերու սպառնալիքներէն, ինչպէս նաեւ Քեմալականներու Մայրաքաղաք մուտքի հեռանկարէն, կ'աղաղակեն անձկանօք եւ յուսահատ:

Կը խնդրենք անյապաղ դիմել Ազգերու Ընկերութեան եւ բոլոր կառավարութիւններուն ու հայասեր կազմակերպութիւններուն, որպէսզի ազդու միջոցներ ձեռք առնեն ազգային գոյութիւնը երաշխաւորելու համար: Շատ ծանրակշիռ կացութիւն, վերահաս վտանգ. կիրարկել ամէն գերմարդկային ջանք (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Իս, Խ620, *Ֆրանսերէն մէքենագիր*):

²⁰⁶ Բացարձակապէս խորհրդապահական:

²⁰⁷ Երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ Ազգերու Ընկերակցութեան ուղղուած հեռագրին մէջ կ'ըսուի թէ մինչ հայերն անձկութեամբ կը սպասէին որ արդար վճիռ մը վերջ դնէ իրենց թշուառութեան եւ սպառիչ զրկանքներուն, խուճապի շրջաններէն փախչող եւ հեղին գօրքերու կողմէ յանապատրաստից տարհանուած վաթսուն հազար հայեր կու գան այն աստիճան ծանրացնել վտանգաւոր իրավիճակը, որ անգօր կը զգանք արդիւնաւորապէս դիմագրաւել այս հսկայական թշուառութիւնը:

Ապա խնդրելով անյապաղ օգնութիւն, անոնք կը յիշեցնեն թէ Դաշնակիցներու յաղթանակէն ետք մինչ անոնց թշնամի թուրքերը վայելցնին խաղաղութեան բարիքները, զինադադարին յաջորդող չորս տարիներէն իւրաքանչիւրը իրենց ճակատագիրը Համաձայնականներուն կապած հայոց բերաւ. նոր տեղահանութիւններ, նոր թշուառութիւններ, նոր ահաբեկումներ եւ կոտորածներ, որոնք միասնաբար կը հաւասարին պատերազմի ընթացքին կրուած չարիքներուն:

Երեք հոգեւոր պետերը եռագիրը կը փակեն այս անյուսալի կացութեան ի տես Ազգային Տան հաստատման հրատապ կոչով. որպէսզի ցրուած հայութիւնը մէկտեղուի հոն եւ Ազգը փրկուի ամբողջական կորուստէ (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Իս, Խ619, *Ֆրանսերէն մէքենագիր*):

ձեռնարկողները կը պատժուին: Միւս կողմէ, անշուշտ ամէն միջոցներով յորդոր կը կարդանք մեր ժողովուրդին որ զգուշանան գրգռութեան ոեւէ առիթ տալէ:

Գիտէք որ Ազգերու Ընկերութիւնը, որուն օժանդակութիւնը բարոյական կրնայ ըլլալ միայն, այս անգամ ընդունեց Լորտ Պալֆուրի առաջարկութիւնը՝ 100,000 անգլիական ոսկի հաւաքելու տէրութեանց միջեւ, որուն կէտը Անգլիա հաւանած է ինք տրամադրելու, ի նպաստ Իզմիրի աղէտեալներուն: Ամբողջ գումարը պիտի դրուի Պր. Նանսէնի յանձնախմբին տրամադրութեան ներքեւ, որ արդէն գործի ձեռնարկած է Իզմիրէն փոխադրելու համար այնտեղ խոնուած փախստականները: Գործին *վարչական* ծախքերուն համար Ազգերու Ընկերութիւնը իր սնտուկէն նուիրեց 100,000 ֆրանք ոսկեդրամ:

Ազգերու Ընկերութեան համաժողովը այսօր քուէարկեց Տր. Քէննէտիի Յանձնախմբին համար առաջարկուած որոշումներն ու խնդրուած վարկերը:

Անդրադառնալով մեր ազգային հարցին, որքան ալ եւրոպական քաղաքականութեան արդի վիճակը մտահոգ ըլլալու տեղի կու տայ, այսուամենայնիւ պատճառներ ունին կարծելու որ մեր Ազգային Տան խնդիրը մեզ համար գոհացուցիչ լուծման մը պիտի յանգի. հետեւաբար պէտք է արտապնդուիլ եւ յուսահատութեան անձնատուր չըլլալ:

Ներփակ կը դրկեմ պատճենը հեռագրի մը, որ Ազգերու Ընկերութեան համաժողովին կը հաղորդէ Միացեալ Նահանգներու եկեղեցական դաշնակցական խորհրդին հովանաւորութեամբ քուէարկուած որոշումը:

Նոյնպէս կը հաղորդեմ Բարիզէն մեր Պատուիրակութեան կողմէ երեք պետութեանց արտաքին գործերու նախարարութեանց եղած դիմումին մէկ պատճենը:

Ազգերու Ընկերութեան համաժողովը կը փակուի յառաջիկայ Շաբաթ օր: Հարկ տեսանք ինչ ինչ դիմումներ ընելու Մոսկուայի կառավարութեան մօտ, եւ այս նպատակով Պ. Պապաջանեան Պերլին ուղեւորեցաւ:

Մնամ որդիական խորին յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, 199–1201, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱՒԵԼՈՒՄԾ 211

Փարիզ, 19 Հոկտեմբեր 1922

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Նախորդ Հոկտեմբեր 12 թուակիր նամակիս հետ դրկած էի պատճենը այն գրին գոր ժընեւէն դարձիս, Հ. Հ. Պատուիրակութեան հետ միասին, անգլիական, ֆրանսական եւ իտալական կառավարութեանց որկեցինք: Ստիպողաբար ներփակ կը դրկեմ Փօրէյն Օֆիսի կողմէ մեր գրին տրուած պատասխանին անգլիերէն բնագրին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը:

Ինչպէս պիտի տեսնէք այդ գրութենէն, Դաշնակից զօրքերը Պոլսէն չպիտի քաշուին մինչեւ որ Թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան Դաշնագիրը, կնքուելէն ետք, վերջնականապէս չվաւերացուի ստորագրող կողմերու խորհրդարաններէն:

Ինձ կը թուի թէ բաւական երկար ժամանակ մը պիտի անցնի մինչեւ այդ վաւերացումը, զի անգլիական եւ իտալական կառավարութիւնք զբաղած են խորհրդարանական ընտրութիւններով, որ ցորչափ այդ ընտրութեանց արդիւնքը յայտնի չըլլայ, ներկայիս պաշտօնի վրայ գտնուող կառավարութիւնները հաւանական չէ որ ձեռնարկեն Արեւելքի Դաշնագրին վերջնական կնքման: Այդ խորհրդարանական ընտրութիւններէն առաջ, շատ շատ տեղի ունենան Դաշնագրին վերաբերող նախապատրաստական գործողութիւններ միայն:

Հետեւաբար, կը կարծենք թէ անտեղի է այն խուճապը, որուն այս միջոցիս մատնուած ըլլալ կը թուին Պոլսոյ մեր ազգակիցները, որոնցմէ շատեր, ինչպէս կը տեղեկանանք զանազան աղբիւրներէ, իրենց գործերը կը լքեն եւ կամ իրենց ստացուածքն ու ինչքերը աժան աժան կը ծախեն եղեր, օր առաջ հեռանալու համար քաղքէն:

Եւ արդէն գիտէք անշուշտ որ Ազգերու Ընկերութեան վերջին Ընդհանուր Ժողովին մէջ, անգլիական ներկայացուցիչները, Լորտ Պալֆուր եւ Հանր[ային] Կրթութեան նախարար Պ. Ֆիշէր, պաշտօնապէս յայտարարեցին թէ ամէն ջանք ի գործ պիտի դնեն Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց ապահովութեան եւ իրաւանց պաշտպանութեան համար:

Միւս կողմէ, անհրաժեշտ դիմումներ ալ կ'ընենք, որպէսզի Պոլսոյ արդի պետական կազմն ու ոստիկանութիւնը անփոփոխ մնան, զէթ առ այժմ մինչեւ Դաշնագրին վաւերացումը:

Ներփակ կը դրկեմ նաեւ պատճէնը այն գրին գոր Պատուիրակութիւնս որկեց ռումանական կառավարութեան, հայ գաղթականներու Ռումանիա երթալուն արտօնութիւն տրուելու համար: Հ.Հ. Պատուիրակութեան ներկայացուցչէն տեղեկացած էք անշուշտ որ պուլկարական կառավարութիւնը հրամայած է ձեռնհաս իշխանութեանց որ հայ գաղթականները ազատ մուտք ունենան Պուլկարիա, առանց մասնաւոր արտօնութեան:

Մենք ալ մեր կողմէ հեռագրեցինք այսօր Նիւ Եօրք որ Նիւ Իսթը եւ Ամերիկեան Կարմիր Խաչը Թրակիոյ հայութեան Պուլկարիա փոխադրութեան ծախքերն եւ ժամանակի մը համար պահպանման հոգը իրենք ստանձնեն: Այս մասին կը խօսիք անշուշտ այդտեղ այդ հաստատութեանց Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն ու Պ. Նանսէնի հետ, եւ հետամուտ կ'ըլլաք կարգադրել տալու հարկ եղածը, մեզ ալ տեղեկ պահելով իրադարձութեանց:

Պատուիրակութիւնս այն համոզումը ունի որ ընդհանրապէս հայութիւնը պէտք չէ ցանուցիր ըլլայ խումբ խումբ զանազան երկիրներ փախչելով, այլ պէտք է աշխատիլ, որքան կարելի է, [որ] գաղթականները մէկ տեղի վրայ խմբուին հոժ թուով, որպէսզի հոգատարութեան կազմակերպութիւնը դիւրին ըլլայ եւ թէ [ալ] իրենց հոգեկան ուժը չկորսուի:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ225–Ղ226, *հայերէն մեքենագիր*)

Փարիզ, 20 Հոկտեմբեր 1922

Մտերմական եւ փութով

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ներփակ ստիպողաբար Ձեր Ամենապատուութեան կը դրկեմ պատճենը այն նամակին զոր այսօր ուղղեցի Ամերիկայի մեր ներկայացուցիչ Տիար Վարդան Մալքումի, իրմէ ստացուած հեռագրի մը վրայ, որուն պատճենը նոյնպէս ներփակուած է:²⁰⁸

Պատուիրակութեանս համար յոյժ փափաքելի է ունենալ Տիար Մալքումի հեռագրին եւ մեր կողմէ տրուած պատասխանին պարզած խնդրոց մասին Ձեր Ամենապատուութեան եւ Համագգային Խորհրդոյ կարծիքը, զոր անշուշտ կը փութաք ըստ կարելոյն փութով հաղորդել մեզ, նկատի առնելով գործին արտակարգ ստիպողութիւնը:

Ձեր Ամենապատուութեան մասնաւոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ այն պարագային վրայ որ արդէն շեշտուած է Տիար Մալքումի ուղղեալ մեր նամակին մէջ, թէ ի դէպ հարկին՝ այսինքն եթէ ազգային տան հարցը, հակառակ ամէն ակնկալութեան, նպաստաւոր լուծում չստանայ խաղաղութեան դաշնագրի բանակցութեանց պահուն, փախստականներու այսպէս հեռաւոր տեղեր փոխադրութիւնը ժամանակի կարօտ խնդիր մը ըլլալուն, պէտք եղած ատեն անպատրաստ չգտնուելու համար, այժմէն փութով զբաղելու է ոչ միայն անոնց փոխադրութեան տեղին նկատմամբ նախնական²⁰⁹ կարգադրութիւն մը ընելու եւ ընդունիլ տալու խնդրով, այլ նոյն ատեն ձեռնհաս անձանց ու մասնագէտներու աջակցութեան դիմել, որոշուելիք տեղին կլիմայի, բնակութեան, ապրուստի, աշխատութեան եւ այլ պայմաններու նկատմամբ անհրաժեշտ ամէն ծանօթութիւն ձեռք բերելու համար, կարելի եղած խնամով եւ արագութեամբ:

Հաստատելով երեկուան թուակիրս, ուղղեալ Ձեր Ամենապատուութեան,

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ247–Ղ248, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

²⁰⁸ Մալքում իր 18 Հոկտեմբեր 1922 թուակիր հեռագրով կը յայտնէր թէ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը կը փափաքի 5000 որբեր Պոլսէն փոխադրել ու տեղաւորել ընտանիքներու մէջ Միացեալ Նահանգներու եւ Գանատայի ամբողջ տարածքին: Նաեւ կ'առաջարկէ հայկական գաղութներ հաստատել տեղւոյն վրայ կամ Հարաւային Ամերիկա: Կառավարութիւնը դէմ է այս գաղափարներուն եւ Ազգային Պատուիրակութեան տեսակէտը կը խնդրուի (ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ194, *անգլերէն մեքենագիր*): Նորատունկեան իր 19 Հոկտ. 1922 թուակիրով կը պատասխանէր թէ Թրակիայէն շուրջ 50,000 հայ գաղթականներու արտագաղթը վերահաս է, թէ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին եւ Ամերիկեան Կարմիր Խաչին անսահմանօրէն երախտապարտ կ'ըլլայ եթէ զանոնք տեղափոխեն Պուլկարիա, որ պատրաստ է զանոնք ընդունելու, եւ թէ գաղութներու հաստատման եւ որբերու հարցերը բարդ են (ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ193, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

²⁰⁹ Սկզբնապէս մեքենագրուած է *վերջնական*, ինչպէս՝ ստորեւ Մալքումի ուղղեալ նամակին նոյնանման իմաստով նախադասութեան մէջ:

Մեծայարգ Տիար Վարդան Մալքուն
Ներկայացուցիչ Ազգ. Պատուիրակության
Ամերիկեան կառավարության մօտ
Նիւ Եորք

Մեծայարգ Տիար,

Ստացայ Ձեր 6 Հոկտեմբեր թուակիր նամակը եւ Ձեր հեռագիրը, որուն պատճենը կը ներփակեմ:

Ձեր նամակին պիտի պատասխանեմ առանձինն:

Երէկ առաւօտ Ձեզի ուղղեցինք հեռագիր մը, որուն պատճենը նոյնպէս պիտի գտնէք ներփակ:

Ձեր վերոյիշեալ հեռագրին մէջ որոշ տեղեկութիւն չէք տուած թէ Նիւ Իսթ Բըյիֆի յայտնած այդ փափաքը վարչութեան կողմէ իսկ Ձեզի եղած պաշտօնական յայտարարութիւն մըն է արդեօք: Կ'ուզէինք ունենալ որքան կարելի է շատ մանրամասնութիւններ այս մասին: Միւս կողմէ Ձեր հեռագրին մէջ կ'ըսէք թէ կառավարութիւնը հակառակ է այս գաղափարներուն: Անհրաժեշտ է որ գիտնանք թէ այդ հակառակութիւնը վերջնական է, եւ թէ ինչ պատճառներու վրայ հիմնուած է:

Ենթադրելով որ [ամերիկեան] կառավարութեան հակառակութիւնը վերջնական չէ եւ իր հաւանութիւնը կարելի պիտի ըլլայ ստանալ Արմէնիա-Ամերիքայի ինչպէս նաեւ հայ պաշտօնական մարմիններու դիմումներով, Պատուիրակութիւնս փախստականներու եւ որբերու հարցին նկատմամբ ստորեւ կը պարզէ իր տեսութիւնները, ինչպէս խոստացած էինք մեր այսօրուան հեռագրով:

Փախստականներու [զաղթականներու- Վ.Ղ.] հարցը երեք մասի կը բաժնուի.

- 1.- Թրակիոյ փախստականներ
- 2.- Պոլսոյ փախստականներ.
- 3.- Ընդհանուր փախստականներ:

Թրակիոյ փախստականներուն խնդիրը ամէնէն ստիպողականն է: Զանի որ ըստ Մուտանիայի Բրթօ-քօլին յոյն բանակը արդէն կը քաշուի անկից եւ թուրք քաղաքային իշխանութիւններն ու ոստիկանութիւնը հոն հաստատուիլ կը սկսին, այնտեղ գտնուող հայերը, խուճապի մատնուած, կը հեռանան յոյն ազգաբնակչութեան հետ:

Ըստ ձեր հեռագրին, ամերիկեան Նիւ Իսթ-ը ազնուօրէն առաջարկած է 5,000 որբեր տեղաւորել ամերիկացի եւ քանաւոր ընտանիքներու մէջ եւ բոլոր հայ փախստականները փոխադրել Միացեալ Նահանգները եւ Հարաւային Ամերիկա: Փախստականներու մասին եղած այս առաջարկէն կարելի է օգտուիլ մասամբ, առ այժմ, եւ վաղը աւելի մեծ չափով, եթէ Ազգ. Տան մեր յոյսը չիրականանայ: Բայց ներկայիս Թրակիոյ փախստականներուն համար անհրաժեշտ է որ մօտակայ Պալքանեան երկիր մը ապաստանին, քանի որ շատ քիչ ժամանակ կայ փոխադրութեան համար: Մաս մը արդէն գացած են կամ դեռ պիտի երթան Յունաստան, բայց որովհետեւ անհնար է որ ամէնքը կարենան հոն տեղ գտնել, մեր երկու Պատուիրակութեանց կողմէ դիմում եղած է ռումէն եւ պուլկար կառավարութեանց որ հաճին ազատ մուտք տալ իրենց հողին վրայ ապաստանիլ ուզող բոլոր հայ փախստականներուն: Ռումէն կառավարութիւնը ցարդ արտօնած է հայոց անցքը իր հողէն ուրիշ տեղ երթալու համար, բայց հոն մնալու արտօնութիւն կու տայ միայն ապրուստի միջոց ունեցողներուն: Դեռ մեր դիմումին պատասխան չենք առած: Բայց Պուլկարիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը արդէն պատասխանած է թէ ամէն հայ փախստական առանց մասնաւոր արտօնութեան պէտք ունենալու կրնայ երթալ Պուլկարիա:

Արդ, մենք կը փափաքինք որ Թրակիոյ այդ հայերը Ամերիկա փոխադրելու համար ահագին ծախք ընելու տեղ, Նիւ Իսթ-ը եւ Ամերիկեան Կարմիր Խաչը, նկատի առնելով հարցին հրատապ հանգամանքը, բարութիւնը ունենան պուլկար կառավարութեան այս բարեացակամութենէն օգտուելով եւ անոր հետ համաձայնութեան մը գալով, իրենց օգնութիւնը յատկացն[են] Թրակիոյ բոլոր փախստականները Պուլկարիա փոխադրելու, զանոնք հոն տեղաւորելու եւ այնտեղ իրենց աշխատանք ճարելու գործին, ինչ որ իրենց համար աւելի դիւրին, նուազ ծախսայից եւ փախստականներուն համար ալ լաւագոյն պիտի ըլլայ:

Պոլսոյ հայութեան համար մեծագանգուած արտագաղթի ստիպողութիւն չկայ առ այժմ: Քանի որ Դաշնակից զօրքերը հոն պիտի մնան մինչեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէջ պատրաստուելիք դաշնագրին վաւերացումը խորհրդարաններէն, անհրաժեշտ չէ եւ իմաստուն չէ որ շտապէն քաղաքէն մեկնիլ...²¹⁰

Այս բոլոր փոխադրութիւնները մենք կը համարինք ժամանակաւոր կարգադրութիւն փախստականներու հարցին: Ընդհանուր փախստականներու խնդրին բուն լուծումը Ազգային Տան հաստատումն է, որպէսզի ամէնքը կարենան հոն երթալ եւ հաստատուիլ վերջնականապէս: ... Եթէ երբեք դժբախտաբար չիրականանայ մեր այս յոյսը,- ինչ որ չենք կարծեր,- այն ատեն է միայն որ պիտի ընդունինք բոլոր փախստականներուն Ամերիկա եւ այլ քանի մը այսպիսի հիւրընկալ ու բարեացակամ երկիրներ փոխադրութիւնը ... պայմանաւ որ փոքր խումբերով չտարտղնուին բազմաթիւ տեղերու մէջ, այլ քանի մը կեդրոնի մէջ հայկական հոծ գաղութներ կազմեն:

Որբերու խնդրին համար մեր կարծիքը այն է որ 5,000 մանուկներու ամերիկեան ընտանիքներու մէջ զատ զատ տեղաւորուիլը ազգային տեսակէտով ցանկալի լուծում մը չէ: Պէտք է շնորհակալութիւն յայտնել այդ մարդասիրական մտածման համար, բայց խնդրել որ այդ որբերը հանելով Պոլսէն, Նիր Իսթ-ը, ինչպէս կ'ընէր ցարդ, հաճի դարձեալ հաւաքաբար պահել զանոնք իր վարչութեան եւ հսկողութեան ենթակայ դպրոց-որբանոցներու մէջ, զորս ի հարկին կարելի է հաստատել եւրոպական կեդրոն մը, օրինակի համար Վենետիկ, ուր դիւրութիւն կայ յարմար շէնքեր գտնելու եւ ուր կեանքն ալ աժան է:

Եթէ այս աղէտները չպատահէին, Նիր Իսթ-ը այդ որբերը պիտի շարունակէր իր ծախքով պահել Պոլիս: Ծատ երախտապարտ պիտի մնայինք իրեն, եթէ նոյն ազնիւ գործը շարունակէր քրիստոնեայ մթնոլորտի մը մէջ համախմբեալ պահելով այդ թշուառ տղաքը, որպէսզի շարունակեն ստանալ ազգային կրթութիւն...:

[Գ. Նորատունկեան]

Յ.Գ.- Ի դէպ հարկին փախստականներու այսպէս հեռաւոր տեղումնք փոխադրութիւնը ժամանակի կարօտ խնդիր մը ըլլալուն, պէտք եղած ատեն անպատրաստ չգտնուելու համար այժմէն պէտք է փութով զբաղիլ ոչ միայն անոնց փոխադրութեան տեղին նկատմամբ վերջնական կարգադրութիւն մը ընելու եւ ընդունիլ տալու խնդրով, այլ նոյն ատեն ձեռնհաս անձանց ու մասնագէտներու աջակցութեան դիմել, որոշուելիք տեղին կլիմայի, բնակութեան, ապրուստի, աշխատութեան եւ այլ պայմաններու նկատմամբ անհրաժեշտ ամէն ծանօթութիւն ձեռք բերելու համար, կարելի եղած խնամով եւ արագութեամբ: Կը հաճիք անշուշտ իմաստասիրել:

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ209–Ղ212, *հայերէն մեքենագիր*)

²¹⁰ Դաշնակիցներուն Պոլիս մնալու մասին յանուն Քըրքընի Լանսլօ Օլիֆանթ Պատուիրակութեան հաստատագիրը կ'ըլլած էր 14 Հոկտեմբեր 1922-ին (ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ213, *անգլերէն մեքենագիր*):

Փարիզ, 20 Հոկտեմբեր 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Ձեր Ամենապատուութեան Սեպտեմբեր 30 թուակիր գիրը²¹¹ ընդունած ըլլալով, կը փութացնեմ իմ խորհրդածութիւններս յետագայ խնդրոց մասին:

1. - Կ. Պոլսոյ տազնապալից կացութիւնը.- Ձեր Ամենապատուութեան հեռագրին վրայ, Պատուիրակութիւնս զանազան կողմեր դիմումներ ըրած էր այս վրդովիչ խնդրոյն համար: Ժընեւ գտնուած միջոցիս ալ Հայաստաններու Միջազգային Դաշնակցութեան կողմէ Ազգերու Ընկերութեան Ընդի. Ժողովոյ եւ Գործադիր Խորհուրդի նախագահներուն տրուեցաւ գիր մը, որուն պատճէնը կը ներփակեմ:²¹² Փարիզ վերադարձնաւ ետք, անգլիական, ֆրանսական եւ իտալական արտաքին գործոց նախարարութեանց ուղղեցինք գիր մը, Հ. Հ. Պատուիրակութեան հետ միասին ստորագրուած, որուն պատճէնը նոյնպէս պիտի գտնէք ներփակ:²¹³ Այս երկու գրութեանց

²¹¹ Տեսնել այս նամակին յաջորդող առաջին կցորդը:

²¹² Այդ գրով երախտագիտութիւն կը յայտնուէր ընդհանուր Ժողովի 22 Սեպտեմբեր 1922-ի նիստին Հայ Ազգային Տան ստեղծման վերաբերեալ որոշման նկատառման համար, որ հայոց օրինաւոր պահանջն է եւ կը կազմէ հրամայական պահանջը Ազգերու Ընկերութեան Ուխտի 22-րդ Յօդուածին եւ մարդկային խիղճի: Ապա յղում կատարելով Չմիւռնիոյ վերջին դէպքերուն, կը բողոքէր զոհերը իբրեւ ոճրագործ ներկայացնելու փորձերուն դէմ, առարկելով թէ ինչպէ՞ս հայերուն կրնայ վերագրուիլ հրդեհը, որ փնացուց բազմաթիւ հայերու կեանքն ու ինչքը, մինչ թրքական թաղամասն ու թրքական գոյքերը ամբողջովին զերծ մնացած էին աւերէ: Թէ հայերը ուզած էին պաշտպանել իրենց գոյութիւնը գնդացիներու եւ թրքական ձգտումներու դէմ՝ հասկնալի է: Հայերն իրենց ետին ունէին նուաճող բանակը եւ իրենց առջեւ ծովն իբրեւ միակ ապաստան: Բոլոր տեղեկութիւնները հետեւողականօրէն կը հաստատեն թէ թուրքերը հրդեհած էին քաղաքը՝ ծածկելու հետքերը իրենց գործադրած սարսափներուն, բռնաբարութիւններուն, աւարառութեան եւ յատկապէս ջարդերուն: Այնուհետեւ մտահոգութիւն կը յայտնուի հայերու եւ քրիստոնեաներու սպասող ճակատագրին համար Պոլսոյ մէջ, քանի որ զէնքեր բաժնուած են իսլամներու եւ զաղտնի կազմակերպութիւնները պարզապէս առիթի կը սպասեն վերանորոգելու թալանն ու կոտորածը առանց որեւէ պատժամիջոցէ երկիւղի: Վերջապէս Ազգերու Ընկերութենէն կը խնդրուի ուշադրութիւն դարձնել հայ եւ յոյն զանգուածներու ճակատագրին՝ հիմնուելով յիշեալ 22-րդ Յօդուածին եւ մարդկային համերաշխութեան խտելի վրայ (ՊՏԴ, տու. 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Դ204-Դ205, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

²¹³ Հայկական երկու պատուիրակութիւններու յուշագիրը կը նշէր թէ Մուստանիոյ խորհրդածողովին համար Դաշնակիցներու 23 Սեպտեմբեր 1922-ի առաջարկը Անկոնայի կառավարութեան ակնարկութիւն չունի ի մասին Ազգային Տան, որուն անհրաժեշտութիւնը հռչակուած էր Դաշնակիցներու առաջարկներով 1921-ի Մարտին Լոնտոն եւ 1922-ի Մարտ 26-ին Փարիզ, եւ որ միաձայնութեամբ ճանցուած էր Ազգերու Ընկերութեան նախորդ եւ ներկայ տարիներու Ընդհանուր Ժողովներուն կողմէ, ըլլալով թուրքերու եւ հայերու միջեւ հաշտութիւնը դիւրացնող միակ լուծումը: Կ'աւելցուէր թէ հայեր անձկանօք կը սպասեն Ազգային Տան ստեղծման՝ հոն համախմբուելու համար, Պատուիրակութիւնները Պոլսոյ հայոց թելադրած են պահպանել հանդարտութիւնն ու չհեռանալ քաղաքէն, բայց կայ կէտ մը, որ արժանի է ուշադրութեան. այն է Քեմալականներու խնդրանքը ձեռք առնելու Պոլսոյ վարչութիւնը եւ մասնաւորապէս անցագրերու տուչութիւնն ու նաւահանգիստին հսկողութիւնը: Դաշնակիցներու կողմէ որեւէ հաւանութիւն այս առումով պիտի ունենայ ամենաաղիտայի հետեւանքներ: Առանց ապագայ խաղաղութեան դաշնագրին կողմէ տրամադրուած դրական երաշխիքներու, նման զիջում մը կը ծառայէ միայն խունապ ստեղծելու, հարիւր հազարաւոր քրիստոնեաներու անգապելի զանգուածային արտագաղթին: Չմիւռնիոյ ջարդերէն, բռնաբարութիւններէն, թալանէն, հրդեհէն ետք 18-էն 45 տարու փրկուած քրիստոնեաները տարագրուած են ներքին գաւառները: Հետեւաբար կը խնդրուի Պոլսոյ Բարձր Յանձնակատարներուն հրահանգել պահպանել ներկայ վարչաձեւը մինչեւ Արեւելքի մէջ վերջնական խաղաղութեան հաստատումը եւ շարունակել քրիստոնեաներու պաշտպանութիւնը մասնաւորապէս անցագրերու տուչութեան միջոցով: Յուշագիրը կը նշէ նաեւ թէ բնակչութիւնները տազնապալած են իսլամ զինեալ

բովանդակությունը ինքնին կը պարզէ խնդիրը եւ պետք չի թողուր մասնաւոր բացատրութեան:

Անշուշտ յայտնի է Ձեր Ամենապատուութեան որ այս դիմումներէն զատ, թէ՛ Պրիթիշ-Արմէնիա Ընկերութեան, թէ՛ Վատիկանի եւ թէ՛ մէկ քանի բարձրաստիճան կաթոլիկ եկեղեցականներու, ինչպէս Կարտինալ Մէրսիէի կողմէ, միջնորդութիւն եղած է պետութեանց մօտ, որպէսզի մայրաքաղաքը մնայ ուզող քրիստոնէայ ժողովուրդներու կեանքին ու ինչքերուն ապահովութեան համար միջոցներ ձեռք առնուին եւ մեկնիլ ուզողներուն ալ դիւրութիւններ ընծայուին:

Փօրէյն Օֆիսի կողմէ Պատուիրակութեանս դիմումին տրուած պաշտօնական պատասխանը կը յայտնէ թէ անգլիական իշխանութիւնք Պոլսոյ մէջ պէտք եղած ամէն միջոց ձեռք առած են անդորրութեան անվթար պահպանման համար:

Այսօր ալ հեռագրական գործակալութիւնները լուր կու տան թէ զինադադարի բրթօթօլը ստորագրուած է Մուտանիայի մէջ, ինչ որ կը վերցնէ պատերազմի երկիւղը եւ այլեւս տեղ չի թողուր անմիջական խուճապի:

Բնական է դեռ կարելի չէ ըսել թէ խաղաղութիւնը վերջնականապէս հաստատուած է, բայց կասկած չկայ որ իրերը հաշտ եղանակով եւ փոխադարձ զիջողութիւններով կարգադրութեան ճամբուն մէջ մտած են: Պէտք է հոգ տանիլ ուրեմն վերջնական Դաշնագրին մէջ մտցնելու այն տեսակ տրամադրութիւններ, որոնք կարենան Թուրքիոյ մէջ մնալիք ոչ-մահմետական ժողովուրդները դրականապէս ապահովել ամէն կարգի հալածանքներու եւ ճնշմանց դէմ, եւ իրական համերաշխութիւն մը ստեղծեն զանազան ընդդիմամարտ տարրերու միջեւ:

Շատ մարդիկ Իզմիրի վիճակուած տխուր բախտը աչքի առջեւ ունենալով, թերեւս տակաւին յոռետես մնալու յամառին: Որքան ալ մեր անձնական համոզումը տարբեր է այս մասին, բնականաբար, խնդրին փափկութիւնը նկատի առնելով, չենք կրնար անպատճառ մեր կարծիքը պարտադրել անոնց որոնք կ'ուզեն մեկնիլ: Միայն թէ, մեկնիլը ինքնին աղէտ մըն է արդէն:

2.- *Փոքր Ասիայէն Գաղթող հայերը*.- Երբ Թրակիա բոլորովին Քեմալականներու իշխանութեան ներքեւ անցնի, տեղւոյն յոյն բնակչութիւնը հաւանականաբար պիտի գաղթէ մեծ մասամբ: Խնդիր է որոշել թէ մերայինք ինչ պիտի ընեն: Թէ՛ բնիկ ժողովուրդը եւ թէ՛ գաղթականները բնականաբար տագնապալի կացութեան մը պիտի ենթարկուին: Կը կարծեմ թէ լաւ կ'ըլլայ որ այժմէն մայրաքաղաքիդ Բարձր Բօմիսէրներուն հետ բանակցութեան մտնէք, մերայնոց կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան, զինուորագրութեան եւ այլ խնդրոց մասին ձեռք բերելու համար դրական երաշխաւորութիւններ: Թերեւս Դաշնակիցք հաճին Թրակիոյ որոշ կէտերու վրայ պահակախումբեր պահել մինչեւ խաղաղութեան վերջնական դաշնագրին կնքումն ու գործադրութեան դրուիլը, կամ ուրիշ կերպ կարգադրութիւն մը ընել ուզեն, զոր օրինակ բացարձակապէս վստահելի պաշտօնեաներ միայն կարգել տան եւ թուրք ժանտարմըրին ենթարկեն իրենց հակակշիռն, եւլն. որպէսզի ժողովուրդը մտահոգութենէ զերծ մնայ եւ չստիպուի գաղթել:

Եթէ պէտք մնայ այս մասին մեր կողմէ ալ պետութեանց մօտ դիմում ընելու, անշուշտ կը գրէք մեզի:

3.- *Ազգ. Տան խնդիր*.- Որքան որ Դաշնակիցք արտաքին գործոց նախարարներու վերջին գումարման որոշմնագրին մէջ փոքրամասնութեանց խնդիրը միայն յիշուած է, սակայն իրազեկ անձերէ մեր առած տեղեկութեանց նայելով, Հայ Ազգային Տան հարցը անխախտ կը մնայ, եւ յառաջիկայ Խաղաղութեան Խորհրդա-ժողովին մէջ բանակցութեանց առարկայ պիտի դառնայ: Հաւանական է որ թէ՛ մեր Ազգ. Տան եւ թէ՛ Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց խնդիրները Ազգերու Ընկերութեան յանձնուին, եւ անոր կողմէ ըլլալիք կարգադրութիւնը հիմ դառնայ մեր հարցին լուծման: Եւ որովհետեւ ռուսական արդի կառավարութեան հետ յարաբերութիւն մշակելու տրամադրութիւն մը կայ Դաշնակիցներու մօտ, եւ արդէն ընդունուած ալ է անոր մասնակցութիւնը ներդններու խնդրին համար ըլլալիք կարգադրութեանց, անկարելի չի թուիլ Ազգ. Տան Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան սահմաններով Երեւանի արդի Հանրապետութեան ընդարձակումը, ու զայն իբր չէզոք ու անձեռնմխելի երկիր կազմակերպելը, հովանաւորութեամբ Ազգերու Ընկերութեան:

Այս տեսակ կարգադրութիւն մը յուսալի է որ՝ որքան Դաշնակիցներուն, այնքան նաեւ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հաւանութեան արժանանայ: Խնդիրը հոն է որ այս պայմաններուն մէջ կազմուելիք երկիրը պէտք է ունենայ այնքան տարածութիւն որ կարենայ նիւթապէս ու տնտեսապէս գէթ երկու միլիոն ժողովուրդ ապրեցնել:

Եթէ այս լուծումը դժուարութեանց բաղիս, Դաշնակիցք պարտին նկատողութեան առնել Ազգային Տունը

կազմակերպութիւններու գոյութեան մասին շրջան ընող զրոյցներէն (ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, 1206-1208, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Կիլիկիոյ Ամանոսի շրջանակին մէջ հաստատելու հարկը, նոյնիսկ Օսմ. անուանական գերիշխանութեան եւ Ազգերու Ընկերութեան հովանաւորութեան տակ, չեզոք ու անձեռնմխելի:

Կը կարծենք թէ ասոնք պիտի կրնան ըլլալ տէրութիւններու բանակցութեանց հիմը մեր խնդրոյն մասին, որուն կարգադրութեամբը հայ եւ թուրք տարրերը այլեւս ո՛րէէ բաղխման պատճառ չեն ունենար, եւ փոխադարձաբար իրարու զօրավիգ կրնան դառնալ տնտեսական, առեւտրական եւ զարգացման ասպարէզներու մէջ:

Ձեր գրութեանց մէջ կը տեսնեմ որ Պատ. Համագգային Ժողովը եւ մեր պաշտօնական մարմինք համաձայն են այս ընդհանուր կէտերուն, բայց կը խնդրեմ որ եթէ ոեւէ բարեփոխութեան կամ թելադրութեան պէտք տեսնէք, բարեհաճիք ընդփոյթ հաղորդել մեզ, զի համախորհուրդ միւս Պատուիրակութեան հետ, Յիշատակագիր մը պատրաստելու պարտականութիւնը ունինք վերոյիշեալ հիմանց վրայ:

4.- *Փոքրամասնութեանց խնդիր.*- Անգամ մը որ մեր Ազգ. Տան խնդիրը իրականանայ, բնական է Թուրքիոյ մէջ փոքրամասնութեանց հարցը մեր ազգին համար կը կորսնցնէ իր հիմնական կարեւորութիւնը:

Միայն Պատրիարքական Աթոռին իրաւանց խնդիրը կը մնայ, որ անշուշտ նկատողութեան կ'առնուի ու կը դրուի Դաշնագրին խմբագրութեան առթիւ փոքրամասնութեանց նկատմամբ ըլլալիք կարգադրութեանց շարքին մէջ:

5.- *Զանազան խնդիրներ.*- Հպատակութեան փոփոխութեան, վնասուց հատուցման, գրաւուած կալուածներու վերադարձման եւ համանման խնդիրներու մասին լաւ կ'ըլլար եթէ կարելի եղածին չափ շուտ պատրաստել տալով մեզի որկէիք ծանօթագիր մը, որ պարունակէր այն բոլոր կէտերը, որոնց նկատմամբ խօսելու կամ պնդելու պէտք ու կարելիութիւն կայ:

Ձեր վերոյիշեալ Սեպտեմբեր 30 թուակիր նամակին մէջ պատրաստուած եւ պատրաստուելիք յիշատակագիրներու ակնարկելով, անոնցմէ մէկուն պատճենը որկած էիք մեզ իբր նմոյշ: Խնդրեմ, մնացեալներուն ալ, մատուցուած կամ ոչ, պատճենները հասցնէիք մեզի:

Ներկայ պարագաները մեզ կը հարկադրեն, բացի Դաշնակից պետութիւններէն եւ Ամերիկայէն, շփման մէջ մնալ նաեւ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հետ, եւ ջանալ, ինչպէս սկզբանէ անտի ըսած եմ, որ մեր արտաքին յարաբերութեանց մէջ շրջանկատ ու խոհական, եւ մեր պահանջմանց մէջ ալ չափաւոր ըլլանք, աշխատելով նոյն ատեն որ տեսակէտներու ներդաշնակութիւն մը գոյանայ մեր եւ մեզի հետ գործ ունեցող տարրերու միջեւ, եւ փոխադարձ շահերու միացման եզր մը գտնելով բառնանք մեր դատին կարգադրութիւնը դժուարացնող խոչընդոտները:

Լիայոյս ենք որ այս ուղղութեամբ կ'աշխատիք նաեւ այդտեղ, եւ հարկ եղած թելադրութիւններն ալ, պատշաճագոյն ձեւով, կ'ընէք մերայնոց, մասնաւորաբար մամուլին:

Կը վերջացնեմ կարողութիւն եւ սրտապնդութիւն մաղթելով Ձեր Ամենապատուութեան եւ Պատ. Համագգային Ժողովին: Դժնդակ կացութեան մը առջեւ կը գտնուինք ամէնքս ալ: Գոնէ սա միսիթարութիւնը ունենանք թէ մեր պարտականութեան հաւատարիմ մնացինք մինչեւ վերջին կէտը, եւ ըրինք ինչ որ հնարաւոր էր ընել ներկայ դժուարագոյն պայմաններուն մէջ:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Նամակս թղթատարին յանձնելու պահուն ստացայ Ձեր Սրբազնութեան 6 Հոկտեմբեր թուակիր նամակը: Ներփակեալ Յիշատակագիրը շատ շահեկան է եւ նպատակայարմար, եւ անշուշտ պիտի ներշնչուինք անկից: Միայն թէ մեզի շատ փափուկ կ'երեւայ առժամեայ ապաստանարան մը խնդրելու հարցը, որ արդէն վերջերս մեր ամէնօրեայ մտահոգութեան առարկայ եղած էր եւ է, եւ որուն մասին յառաջիկային կը գրենք:

Կը տեսնեմ թէ ընդունած էք Ժընեւէն գրած նամակներս: Հաճեցէք մեզ յայտնել թէ վերջին երկու ամիսներու ընթացքին ի՞նչ նամակներ որկած էք մեզ եւ ստացած էք մեզմէ:

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Ղ, Ղ219–Ղ223, *հայերէն մեքենագիր*)

* * *

Վսեմաշուք
Գաբրիել Էֆ. Նորատունկեան
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիք

Կը հաստատեմ Սեպտ. 20 թուականով նամակս, նոյնպէս նաեւ <...> թուականով հեռագիրս, որոնցմով կը [պարզեի] Ձեր Վսեմութեան Իգմիրի աղետին տխուր տպաւորութիւնը եւ այն սպառնալիքը, որուն տակ կը գտնուի նաեւ Պոլսոյ քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնը: Հակառակ մեր ակնկալութեան Ձեզմէ ոչ մի լուր ունինք կատարուած դիմումներուն եւ անոնց արդիւնքներուն մասին: Ի տեղի ձեր, քարտուղարութենէն ունինք միայն նամակ մը, որ յիշեալ հեռագրին ստացուած եւ Ձեր Վսեմութեան հաղորդուած ըլլալը կը յայտնէ: Այն օրէն այսօր կացութեան մէջ ի նպաստ մեզի ոչ մէկ փոփոխութիւն կայ: Թորգոմի արկածախնդրութեան պատճառած գրգռութիւնը իբր թէ անբաւական ըլլար, Իգմիրի հրկիզումն ալ հայոց վերագրելով թրքական խուժանին գերագրգռութիւնը մտատանջութիւն պատճառող երեւոյթ կը դառնայ. ուստի Բաղ. Ժողովը ծրագրեց պատգամաւորութեան մը միջոցաւ Միլլի կառավարութեան ներկայացուցիչ Համիտ պէյի հետ յարաբերութեան մտնել եւ բացատրել հայ դեկավար շրջանակներուն տեսակէտը Թորգոմի վերաբերմամբ, ցոյց տալով իբր ապացոյց Կ. Պոլսոյ հայ թերթներուն մէջ այդ բախտախնդիրին նկատմամբ երեւցած աննպաստ գրութիւնները, Իգմիրի աղետն առաջ գրուած: Այս դիմումը կը կարծենք թէ բոլորովին ապարդիւն չախտի ըլլայ գէթ գրգռութիւնները մեղմելու տեսակէտով:

Սակայն ասկէ զատ կը կարծենք թէ կայ կարելի աշխատանք մը արտասահմանի մէջ, Համաձայնական պետութեանց, ինչպէս նաեւ Ազգերու Դաշնակցութեան մօտ, բողոքելու եւ սրբագրելու համար թուրքերու՝ հայոց վերագրած այս արարքը: Այս մասին Ձեզի կարելոր աջակից մը կրնայ ըլլալ աղետին մանրամասնութեանց տեղեակ Իգմիրի Գեր. Առաջնորդը՝ Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան, որուն հեռագրեցինք Աթէնք որ անմիջապէս մեկնի Բարիք, Ձեր մօտ: Ինքն եւ ուրիշ իգմիրցիներ կրնան տալ անհրաժեշտ տեղեկութիւնները, որոնցմով կը յուսանք որ կարող պետք է ըլլաք Իգմիրի աղետին պատասխանատուութենէն զերծ կացուցանել հայութիւնը: Ասկա կը կարծեմ թէ շատ կենսական նշանակութիւն մը ունի: Ասոր համար այսօր մեր կողմէ կը մատուցանենք Բարձր Քօմիսիւթներուն յիշատակագիր մը, որուն օրինակը Ձեզի պիտի հաղորդենք, որով կը պահանջենք արդար քննութիւն մը ճշմարտութիւնը երեւան հանելու համար:

Գալով Կ. Պոլսոյ հայ բնակչութեան վիճակին, պետք է ըսել թէ Իգմիրի աղետին տպաւորութեան տակ եւ տիրող քաղաքական անորոշութեան մէջ ոչ-բնական կացութեան բերմամբ, որ շարունակ արտաքին խուժումի մը եւ ներքին պոռթկումի մը սպառնալիքին տակ կը պահէ Պոլսոյ ժողովուրդը, տուկայի խուճապի մը մատնուած է: [Ծատեր] <...> Պոլիսէն հեռանալու իրարանցումին մէջն են: Արդէն հեռացողներու բաւական ստուար թիւ մը կայ, եւ կան ուրիշներ որոնք ի վիճակի են մեկնելու. նիւթական դիւրութիւններ ունենալով: Իսկ կայ ստուարաթիւ բազմութիւն մը, որ անցագիր հանելու մեծ դժուարութիւն կը քաշէ, հիւպատոսարանէ հիւպատոսարան կը դեգերի եւ իր խնայողութիւնները պաշտօնական եւ անպաշտօն ծախքերով կը սպառէ, շատ անգամ վիատեցուցիչ խոչընդոտներու եւ մերժումներու հանդիպելով:

Աւելորդ է անշուշտ յիշեցնել Ձեր Վսեմութեան թէ Կ. Պոլսոյ հայութիւնը, գաղթելու այս շարժումին հետեւանօք, նիւթական որքան մեծ վնասներու կ'ենթարկուի եւ թէ ինչպէս շատեր իրենց տարիներու աշխատութեամբ ձեռք բերած նիւթական դիրքը եւ տնտեսութիւնը կը քայքայեն ու կը սպառնան հայութեան մէկ կարելոր հատուածին տնտեսական փնացումին:

Ձեր Վսեմութեան կը դրկենք նաեւ պատճէնը այն դիմումին որ այս առթիւ կարելոր դատեցինք ընել տեղւոյս դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչներուն: Կը խորհինք թէ Ձեր Վսեմութեան կողմէ այս առթիւ Ազգերու Դաշնակցութեան մօտ կատարուած դիմում մը բոլորովին անօգուտ չի կրնար մնալ, մանաւանդ այս պահուս, երբ անկախ իր օրակարգին վրայ ունի Արեւելքի հարցը եւ անով զբաղելու միտում մը ցոյց կու տայ: Թէեւ կարելի չէ նախատեսել թէ այս ոչ-բնականօն վիճակը ուր պիտի յանգի եւ ի՞նչ երեւոյթներու ականատես պիտի ըլլանք, սակայն կարգ մը երեւոյթներ մեզի այն համոզումը կը ներշնչեն թէ Դաշնակից արտաքին գործոց նախարարներուն Բարիքի մէջ վերջին անգամ ծրագրած ընդհ. գիծերը հիմ ունենալով, հաշտութեան

բանակցութեանց պիտի ձեռնարկուի: Դժբախտաբար, վերջին ծանուցագրին մէջ ինչպէս Ձեր Վսեմութիւնն ալ դիտած պիտի ըլլայ, միայն փոքրամասնութեանց հարցին մասին ակնարկութիւն կար եւ Հայկական Օճախի մասին ոչ մէկ բառ կը պարունակէր, մինչ Մարտ 26ի առաջարկութեան մէջ, պայմաններէն մէկը կը կազմէր սահկա:

Փոքրամասնութեանց հարցին առթիւ ասկէ առաջ ալ արդէն մեր տեսակետները պարզած ենք եւ մենք գիտակ ենք Ձեր հայեացքներուն, որոնք կատարելապէս իրարու համաձայն են: Վերջին անգամ Վեներտիկի Խորհրդաժողովին առթիւ Իզմիրի գրաւումէն առաջ խմբագրուած էր մեր տեսակետները պարզող գրութիւն մը, որ յետոյ չներկայացուեցաւ եւ որ սակայն ի գիտութիւն Ձեր Վսեմութեան հաղորդել աւելորդ չենք դատեր:

Հիմա կացութիւնը բաւական փոխուած է եւ մենք կը կարծենք թէ այլեւս դժուար չէ համոզել թէ Քեմալականք եւ անոնց համախոհ եւ համակամ բոլոր թրքութիւնը ի՞նչ հայեացք ունի փոքրամասնութեանց մասին, որոնց ոչ թէ իրաւունքներ ապահովել[ուն], այլ՝ գոյութեան իսկ չեն հանդուրժեր:

Արդ, նկատի առնելով սա պարագան թէ յառաջիկայ խորհրդաժողովը վերջին առիթն է ուր կարելի է արժեցնել մեր գոհողութիւնները ու մեզի տրուած,- հանդիսաւոր կամ ոչ,- խոստումները, կը կարծենք թէ ամենուս վրայ պարտք կը ծանրանայ ընել բոլոր կարելին՝ ստեղծելու համար հնարաւորութիւններ, ապրելու կարելիութիւն մը գտնալու համար համատարած աղէտէ մը վերապրող հայ խլեակներու համար:

Թէեւ ձեր իմաստութեան կը թողունք հարցը պաշտպանելու եղանակը, սակայն առ հասարակ միտքերը հոս ստացած են հակում մը, որով այլեւս քաղաքական իրաւունքներու պաշտպանութիւնը եթէ ոչ անկարելի, գէթ դժուար կը դատուի, սակայն մեր ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու տարրական պահանջը գէթ կը կարծենք թէ քաղաքակիրթ աշխարհը չպիտի զլանայ մեզի, թուրքերու գուտ թուրք եւ իսլամ պետութիւն մը կազմելու իտելալին գոհելով բոլոր հայութիւնը:

Հայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար այսօրուան փոփոխուած պայմաններուն մէջ՝ մենք կը տեսնենք հետեւեալ կարելիութիւնները:

Ա. *Կովկասեան Հայաստանի սահմաններուն ընդարձակումը*. - Հոս շուկներ կը շրջին թէ այս տեսակ տրամադրութիւն մը թուրքերն ալ ունին, թերեւս սա մտածումով որ ռուսական հողերէ բաժնուած Կարսը, Արտահանը եւ Արդուինը իրենց շրջակայքով, միշտ դժուարութեան առիթ կրնայ ըլլալ իրենց եւ Ռուսներու միջեւ: Այս շրջանը ձեռք բերելու համար հարկ է ռուսական միջամտութիւնը, որուն համար Խորհր. Հայաստանի կառավարութիւնը մտածելով թէ դեր մը կրնայ կատարել, որոշեցինք անոր ալ դիմել: Այս պարագային կարելի է ընդունիլ բնակիչներու փոխանակութեան սկզբունքը գոր արդէն որդեգրած է Միլի կառավարութիւնը Կարսի դաշնագրութեամբ եւ որ գործնականին մէջ լաւագոյն միջոցը կրնայ ըլլալ ազգայնական ատելութիւններով բոլորովին իրարմէ բաժնուած այս երկու ժողովուրդներու մէջ կիրքերը հանդարտեցնելու համար:

Բ. *Ազգային Տան կազմութիւնը*. - Այս մասին թէեւ խոստումներ եղած են եւ Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ միաձայնութեամբ որոշում ալ անցած է, սակայն այս մասին մենք չպիտի արտայայտուինք. մեզի համար շատ որոշ չըլլալով անոր արդի պայմաններու մէջ հնարաւորութիւնը, որուն մասին չենք գիտեր թէ Ձեր Վսեմութիւնը դեռ կը պահէ՞ իր լաւատեսութիւնը:

Գ. *Հպատակութեան փոփոխութիւն*. - Դաշնակիցները, մէջը ըլլալով նաեւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, թուրք կառավարութեան կողմէ անդադար ջարդերով կոտորակուած հայ ժողովուրդին քանի մը հարիւր հազար մնացորդը եթէ իրենց հպատակ ճանչնան կամ ընդունին, կը կարծենք թէ *մասամբ* կրնայ ապահովուիլ անոնց ֆիզիքական գոյութիւնը:

Միջազգային օրէնքները ո՞րքան թոյլատու են այս տեսակ լուծումի մը, ասիկա չենք գիտեր, սակայն այնպէս կը կարծենք թէ այսպիսի կարելիութեան մը մասին խորհելու իրաւունք ունինք եւ այս տեսակ աշխատութիւն մը կատարելու անհրաժեշտութիւն կը տեսնանք, եթէ մասնաւոր պարգուի թէ դաշնակիցները վերջին քառասնամեայ շրջանին՝ մեզի պարգապէս իրենց շահերուն ծառայեցուցած են աւելի անխնայօրէն քան իրենց հպատակները եւ գրեթէ մասնաւորապէս այս պատճառով է որ անհնար դարձած է մեր բնակակցութիւնը թուրքերու հետ:

Դ. *Արտագաղթ*. - Այս միջոցը վերջին լուծումը կամ կարելիութիւնն է: Կը կարծենք որ եթէ հայ ազգը իր այսքան գոհողութիւններէն ու տառապանքներէն յետոյ չպիտի կարենայ իր պատմական հայրենիքին մէջ ունենալ իրեն համար բոյն մը եւ ապաստանարան մը, իրաւունք ունի աշխարհի հզօրներէն,- որոնք իր բնաջնջումին հանդիսատես եւ կերպով մը պատասխանատու եղան,- պահանջելու որ իրեն ցոյց տան գաղթավայր

մը (Քալիֆորնիա, Քանադա, Արժանթին, եւն.) ուր անիկա ամփոփուի: Ասոր համար հարկ է որ իրեն ապահովուին միջոցներ ու դիւրութիւններ, որպիսիք են՝

1.- Թուրքիոյ մէջ հայոց կալուածներուն պետութեան հաշւոյն անցուիլը:

2.- Անոնց արժէքներուն վրայ դաշնակիցներուն կողմէ փոխատուութիւն մը:

3.- Հայոց՝ դաշնակիցներու կողմէ ճանչցուած եւ նուիրագործուած իրաւունքները,- որոնց վերջին նմոյշը 26 Մարտի դաշնակիցներու վաւերագիրն էր,- փոխարինել վնասուց հատուցումներով՝ բաժին հանելով այն գումարներէն որ ստացան Դաշնակիցները իրենք Գերմանիայէն դրամով ու Թուրքիայէն աւարով:

Հիմա կը պարզուի թէ ո՞րքան կարեւոր էր այս վերջին իրաւունքը պաշտպանել աւելի ուժեղ կերպով: Վերջացնելով օրուան տագնապալի այս կացութեան տպաւորութեան տակ գիրի առնուած այս տեսութիւնները, պիտի խնդրէինք Ձեր Վսեմութենէն որ դուք եւս հաճէիք մեզի հաղորդակից պահել Ձեր տեսութիւններուն, աւելի ստեպ գրելով եւ սերտ համագործակցութիւն մը ստեղծելով: Որքան որ ալ աննպաստ կերպով դասաւորուած ըլլան դէպքերը, հարկ է մեզ կատարել ինչ որ կարելի է, որպէսզի յառաջիկային չխղճահարուինք:

Հետեւաբար, պիտի խնդրէի Ձեր Վսեմութենէն որ Ձեր բարոյական բոլոր կորովը պահելով կատարեալ խոհականութեամբ եւ իմաստութեամբ գործը առաջ տանիք եւ այս վերջին ու յուսահատական թոյլէններուն, վայրկեանի ու կացութեան համապատասխան միջոցներու կիրարկութեամբ, գերագոյն ճիգով մը ձեռք բերէք ինչ որ կարելի է եւ հնարաւոր:

Յոյսի վերջին նշոյն է այս խորհրդածողովը, որուն ելքին անհամբեր կը սպասէ հայ ժողովուրդը, որ եթէ հոս ալ յուսախաբ ելլէ, այլեւս ջախջախուած ու յուսալքուած, մահացու եւ ճնշիչ հարուած մը պիտի կրէ:

Մաղթենք որ այս յոյսի վերջին նշոյն ալ, որ վերջին ոստն է զինքը կեանքին կապող, ձեռքէ չվրիպի:

Ողջունիւ սիրոյ,

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ LMN51, Ը426–Ը434, հայերէն ձեռագիր)

* * *

ԿՅՈՐԴ Բ.

6 Հոկտեմբեր 1922

Վսեմաշուք
Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեան
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիզ

Ստացայ Ձեր Վսեմութեան Սեպտ. 27 եւ 28 թուակիր ժընեւէն թուագրեալ երկու նամակները, ինչպէս նաեւ առանձին դրկած Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովին 22 Սեպտ.ի նիստերուն տպագրեալ ատենագրութիւնները:

Ծնորհաւորելով հանդերձ ձեր յաջողութիւնը Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովէն այդ որոշումը ստանալու մասին, թոյլ կու տաք անշուշտ որ մենք քիչ մը թերահաւատինք բարոյական նշանակութենէ մը աւելին տալու այդ որոշման եւ անկէ անմիջական օգուտ մը կամ շահ մը ակնկալելու մեր խնդրոյն համար: Գալով Ձեր Վսեմութեան այն տեսակետին թէ կարելի է թուրքերու հետ հասկացողութեան մը գալ, եւ թէ կան անոնց մէջ ողջամիտ տարրեր որ պիտի ընդունին Ազգ. Տան մը կազմութիւնը, միանգամ ընդմիշտ լուծելու համար Հայկական Հարցը, բաւական լաւատես ենթադրութիւն մըն է, որ հոս ալ ունեցողներ գտնուեցան եւ ճիշդ ասոր էր որ նախորդ նամակիս մէջ նշանակուած եղանակով՝ Համիտ պէյի մօտ դիմում մը կատարուեցաւ, կարծելով թէ այս առաջին դիմումը նախընթաց մը պիտի կազմէր եւ ճամբայ պիտի բանար ապագայ բանակցութեանց. սակայն առաջին այս խօսակցութիւնը շատ քաջալերական արդիւնք մը չունեցաւ: Միլի կառավարութիւնը իր

անակնկալ յաջողություններն զինովցած, երբեք տրամադիր չ'երեւար ունէ զիջում ընելու, որքան [ալ] որ այդ զիջումը պետութեան բարւոյն եւ ապագային համար նպաստաւոր թուի:

Մուտանիոյ Խորհրդաժողովին բացումը Կ. Պոլսոյ քրիստոնեայ բնակչութեան մտահոգութիւնները փոքր ինչ մեղմեց, ու գաղթի հոսանքը քիչ մը մեղմացաւ, թէեւ կը շարունակուի:

Դեռ համաձայնութիւն չէ գոյացած: Երէկ իրիկուն դաշնակից զօրավարները վերադարձան Կ. Պոլիս, Ըսմէթ փաշայի վճռական առարկութիւններուն վրայ, Բարձր Բօմիսէրներուն հետ խորհրդակցելու համար եւ իբր թէ կրկին դառնալու համար Մուտանիա: Անհամաձայնութեան առարկան կ'երեւայ թէ Թրակիոյ գրաւման հարցն է: Միլլիճիք կ'ուզեն անմիջապէս հաշտութեան խորհրդաժողովէն առաջ գրաւել, իսկ դաշնակիցները զայն մինչեւ հաշտութիւն իրենց գրաւման տակ պահել կ'ուզեն:

Այսօր հրատարակուեցաւ դաշնակիցներու ծանուցագրին պատասխանը, որուն մէջ գլխաւոր առարկութիւնը Ռուսիոյ ալ մասնակցութեան առաջարկն է, որուն չենք գիտեր թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի ընեն դաշնակիցները:

Ամէն պարագայի մէջ մօտալուտ կը թուի հաշտութեան խորհրդաժողովին գումարումը եւ դժբախտաբար Հայկական Հարցին մասին ոչ իսկ յիշատակութիւն մը կը լսենք: Համագային Ժողովը կը մտածէ թէ պէտք է ջանք մը ըլլայ Ազգային Տան կազմութեան հարցը օրակարգի վրայ բերելու համար, եւ այս նպատակով ծրագրեց որ դիմումի օրինակ մը,- որ ներփակ Ձեր Վսեմութեան կ'ուղարկենք,- Ձեր կողմէ պատշաճ փոփոխութիւններով մատուցուի երեք մեծ պետութեանց արտաքին գործոց նախարարութիւններուն, Ազգերու Դաշնակցութեան, եւ պատճենը հաղորդուի միւս պետութեանց ի գիտութիւն: Մասնաւորապէս՝ Ամերիկայի:

Մնամ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուփ 9, թղթապանակ LMN51, Ը435-Ը436, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 214

Փարիզ, 23 Հոկտեմբեր 1922

Պարոն Նորատունկեան
Նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան
9, Rue du Boccador - Paris

Պարոն Նախագահ,

Հայ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահին հետ համաձայնաբար ազնուօրէն ուշադրութիւնս հրաւիրած էիք մտահոգութեան վրայ, որ կը տիրէ հայկական շրջանակներու մէջ՝ անոր համար որ իրենց վերաբերող հարցեր չէին քննարկուած Մուտանիոյ Խորհրդաժողովին մէջ, եւ ինձմէ խնդրած էիք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Հանրապետութեան Բարձր Յանձնակատարին անհրաժեշտ հրահանգները տալ, որպէսզի բոլոր կարելի պաշտպանութիւնները շարունակուին տրուիլ այդ քաղաքը բնակող հայոց:

Պատիւը ունիմ ձեզի տեղեկացնելու թէ, ձեր իսկ ձեր հայրենակիցներուն տուած պատասխանին համաձայն, Հայ Ազգային Տան հարցով,- որուն մասին դեռ վերջերս Ազգերու Ընկերակցութիւնը հրապարակեց նոր փափաք մը, որուն միացաւ Ֆրանսայի ներկայացուցիչը,- կարելի չէր զբաղիլ Մուտանիոյ Խորհրդաժողովին մէջ, որ ուներ բացառապէս ռազմական նկարագիր եւ որուն միակ նպատակն էր զինադադարի կնքումը յայնչեւ եւ թուրքերու միջեւ:

Ինչ կը վերաբերի Կոստանդնուպոլսոյ հայոց պաշտպանութեան, կը փութամ Ձօր. Բելլէին որկել ձեր 7

Հոկտեմբերի նամակը եւ կասկած չունիմ թէ Դաշնակից ներկայացուցիչները ձեռք կ'առնեն բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ քաղաքին մէջ երաշխաւորելու կարգը եւ ապահովութիւնը բանակցութիւններու ընթացքին, որոնք պիտի յանգեցնեն խաղաղութեան դաշնագրի ստորագրութեան:

Ընդունեցէք, պարոն Նախագահ, խորին յարգանքիս հաւաստիքները:

Ստորագրութիւն՝ Ռ. Բուանքարէ

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Ե, Ե773–Ե774, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 215

Փարիզ, 2 Նոյեմբեր 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

1.- Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն, Արեւելեան Թրակիայէն ելլող Հայ գաղթականները 50,000 հոգի են եւ արդէն իսկ պէտք է անցած ըլլան Արեւմտեան Թրակիա, պուլկարիա կամ Յունաստան: Դժբախտաբար ռուս լիակատար տեղեկութիւն չունինք թէ ի՞նչ կացութեան մէջ կը գտնուին, ո՛ր պիտի կրնան հաստատուիլ եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ, բայց որպէսզի դժուարութեանց չհանդիպին, դիմում ըրինք Յունաստանի եւ Պուլկարիոյ կառավարութեանց որ ըստ կարելոյն հոգ տանին անոնց տեղաւորման եւ հանգստութեան: Միւս կողմէ, կը ջանանք թէ՛ Յունաստանի ու Պուլկարիոյ եւ թէ՛ Եուկոպալիոյ հանութիւնը ձեռք բերել որպէսզի այդ գաղթականները մասամբ կամ ամբողջովին հիւրընկալեն 1–2 տարի, մինչեւ որ իրաց վիճակը պարզուի: Յոյս ունինք որ այդ պարագային Նիր-Իսթը, Ամերիկեան Կարմիր Խաչը, ինչպէս նաեւ Տոքթ. Նանզէնի կազմակերպութիւնը կը հոգան գաղթականներէն կարօտ մնացածներուն ապրուստը: Պատուիրակութիւնս առ այս անհրաժեշտ դիմումը պիտի կատարէ վերոյիշեալ կազմակերպութեանց, պատշաճ պիտի ըլլար որ Ձեր կողմէ ալ նոյն մտօք խօսուէր կամ գրուէր իրենց:

Ներփակ Ձեր Ամենապատուութեան կը դրկեմ երկու վիճակացոյցներ, Ազգ. Տան մէջ հաւաքուելիք ընդհանուր ժողովուրդին եւ Մերձաւոր Արեւելքի վերջին դէպքերուն հետեւանքով զանազան երկիրներ ապաստանած փախստականներուն մասին:²¹⁴ Կը խնդրեմ որ եթէ անոնց նկատմամբ լրացուցիչ տեղեկութիւններ կամ

²¹⁴ Առաջին «վիճակացոյց»ը, որ կը կրէ Ե778 համարակալումը, խորագրուած է սկզբնապէս «Անկախ Հայ Տունը», ապա ուղղուած է որպէս «Հայ Ազգային Տունը»: Բնագրին բո՛ւն մարմնին մէջ եւս «անկախ» բառը ջնջուած է:

Թուարկելով միջազգային խոստումները Սերի Դաշնագրէն մինչեւ Ազգերու Ընկերակցութեան 22 Սեպտեմբեր 1922-ի գումարման որոշումը, Ազգային Տան կազմաւորման գործնապէս մասնակից կը նկատուին 860,000 գաղթական հայեր (Վանէն, Բաղէէն, Կարինէն եւ այլ տեղերէ Երեսնի Հանրապետութեան մէջ խմբուածներ՝ 250,000, Կիլիկիոյ պարպման հետեւանքով Սուրիա անցածներ՝ 70,000, Չմիւռնիայէն եւ շրջակայքէն Արշիպետագոսի կղզիներ եւ Յունաստան գացած՝ 40,000, Փոքր Ասիայէն եւ արեւելեան Թրակիայէն Պաքստան երկիրներ ապաստանած՝ 60,000, Պարսկաստան՝ 50,000, վերջին իրադարձութիւններու պատճառով Ֆրանսա, Իտալիա, Եգիպտոս, Թունուզ եւ այլուր շունչ առած՝ 30,000, անապահովութեան պատճառով Պոլսէն հեռացած՝ 140,000 եւ զանազան հաստատութիւններու խնամքին տակ գտնուող որբեր՝ 120,000):

Երկրորդը՝ Ե779 թուագրուած, կը ներկայացնէ պատկերը Մերձաւոր Արեւելքի վերջին իրադարձութիւններուն հետեւանքով գաղթական դարձած հայերու, ընդամենը՝ 68,200 (Բիոս եւ Միթիլէն՝ 8,000, Թեսալոնիկէ՝ 5,000, արեւմտեան

բարեփոխություններ ունիք, հաճիք նոր վիճակացոյցներ կազմելով կարելի եղածին չափ շուտ մեզի դրկել, որովհետեւ զանոնք պիտի ներկայացնենք թէ՛ Պետութեանց եւ թէ՛ Հ.Բ.Ը. Միութեան որ կը զբաղի փախստականներու հոգատարութեան խնդրով:

Գաղթականաց տեղափոխութեան, տեղաւորման, ապրուստի եւ այլ խնդիրները բնական է շատ բարդ են եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան առարկայ պէտք է դառնան: Ըստ իս, պատշաճագոյն կը թուի մեր փախստական ժողովուրդը կարելի եղած չափով եւ առանց յապաղման փոխադրել Երեւանի Հանրապետութեան մէջ, եթէ սակայն հնարաւոր ըլլայ անոնց փոխադրութեան ծախքերը եւ գոնէ ժամանակի մը համար անոնցմէ կարօտներուն ապրուստը ապահովել Նիր-Իսթի, Ամերիկեան Կարմիր Խաչի, Տոքթ. Նանգէնի եւ համանման ուրիշ օտար բարեգործական մարմնոց միջոցաւ, զի առ այդ կարելի չէ յոյս դնել Հ.Բ.Ը. Միութեան վրայ որ չափազանց ծանրաբեռնուած է արդէն մասնաւորաբար որբերու հոգատարութեամբ: Բնական է այս առթիւ պէտք է հոգ տանիլ որպէսզի է՛ն առաջ անմիջական հոգածութեան արժանիները ու նպաստէ եւ այլ տեսակ օգնութենէ զուրկ մնացողները փոխադրուին:

2.- Պ. Բուանքարէէ ունկնդրութիւն խնդրած եւ պատասխան ստացած ըլլալով թէ այս օրերս պիտի ընդունի զիս, այդ առթիւ պէտք եղածը լը խօսիմ Պոլսոյ մերայնոց ապահովութեան խնդրին նկատմամբ, որու մասին լաւատեղեակ շրջանակներ կը հաւաստեն մեզ թէ շատ վրդովիչ հանգամանք մը չունի առ այժմ: Ըստ իրենց, կացութիւնը մտահոգիչ կրնայ դառնալ այն պարագային երբ խաղաղութեան Վեհաժողովին խորհրդակցութիւնները ձախողութեան մատնուին: Բայց պէտք է ճիշդը ստուգել:

Մնամ որդիական խորին յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

3.Գ. Մեր կատարած դիմումներուն եւ ստացուած պատասխաններուն վրայ հիմնուելով չենք կրնար վճռական կարծիք մը յայտնել եւ որոշ խորհուրդ մը տալ օրուան կացութեան վրայ, նախ որովհետեւ տրուած ապահովութիւնները միշտ փոփոխման ենթակայ են, եւ երկրորդ՝ Արեւելքէն եկած լուրերը օր ըստ օրէ աւելի մտատանջութիւն կը պատճառեն: Տեղահանութիւն, աքսոր, բանտարկութիւն եւ այս կարգի միջոցներ կը տիրապետեն, փոխանակ այն աստիճանական հանդարտացման որ կը սպասուէր:

Մեր քաղաքականութիւնը եղած է ի սկզբանէ անտի հաշտ երթալ թուրքերուն հետ, եւ մեր տարաբախտ հայրենակիցներուն խնդիրը անոնց հետ կարգադրելու գործնական եղանակ մը գտնել: Գոհ եմ լսելով որ Պատրիարքարանդ ալ տեղւոյդ վրայ ջանքեր կ'ընէ նոյն ուղղութեամբ: Մասնաւորապէս աշխատելու է սակայն թուրք լրագրութեան գրգռիչ լեզուին վերջ տալու եղանակ մը գտնելու, զի այս է մեծագոյն արգելքը մտքերու խաղաղացման: Կարելի չէ՞ արդեօք խելահաս տարրերը հրաւիրել, օրինակ, թէյասեղանի մը կամ հաւաքոյթի մը, եւ առիթ ստեղծել այսպէս մերձեցման եւ օգտակար գաղափարներու փոխանակութեան: Եթէ այս բանը կարելի է, նպատակայարմար կ'ըլլայ զանազան թաղերու մէջ այսպիսի հաւաքոյթներ կազմակերպել, ուր մտքերը կը շինուին եւ թշնամական ոգին կը պակսի: Այս ուղղութեամբ եթէ ուրիշ միջոցներ ալ հարկ տեսնուին, կրնան փորձուիլ: Այսպիսի ձեռնարկներու մէջ ֆրանսացիներու միջամտութիւնը կրնայ արդիւնաբեր ըլլալ:

Գ.Ն.

(ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4-Ե, Ե775-Ե777)

Թրակիա, Մակեդոնիա՝ 38,000, Տէտէ Աղաճ՝ 1,000, Պոլիս [Պրուսայի, Պիլենիքի եւ Պանտրմայի գաղթականներ]՝ 12,000, Ալճերիա, Թունուզ եւ Եգիպտոս՝ 1,500, Մարսէյլ, Փարիզ եւ Հալլը՝ 1,350, Պրինտիզի, Նափոյի եւ Վենետիկ՝ 850):

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 216

Փարիզ, 18 Նոյեմբեր 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Պատիւ ունեցայ ընդունելու Ձեր Ամենապատուութեան Նոյեմբեր 11 թուակիր նամակը, ներփակ պատճեններով, եւ այն հեռագիրը որով կը ծանուցանէիք 10,000 ֆր.ը ստացած ըլլալնիդ: Կը հաստատեմ մեր 2, 4, եւ 9 Նոյեմբեր թուակիրները:²¹⁵

Նախընթաց օր Պ. Բուանքարէի ներկայացայ ընկերակցութեամբ Պ. Ահարոնեանի: Ինչպէս որ Ձեր Ամենապատուութեան ջերմ փափաքն է եղած միշտ, մեր այս տեսակցութեան ընթացքին յայտնեցի Պ. Բուանքարէի թէ ի սկզբանէ անտի մեր ձգտումը եղած է ազգային հարցը լուծել, համաձայնութեան եզր մը գտնելով Թուրքիոն հետ, ուղղակի բանակցութեամբ մը: Ինքը արդէն գիտակ երեւցաւ մեր այս տրամադրութեան եւ ջանքերուն. միայն թէ առանց Դաշնակիցներու որոշման չկրնալ միջնորդելը աւելցուց: Այս առթիւ յանձնեցի իրեն Միացեալ Պատուիրակութեանց կողմէ ստորագրուած Յիշատակագիր մը Լօզանի Քօնֆերանսին համար ու մեր Ազգ. Տան վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ Յուշագիր մը ի մասին տեղահանութեանց եւ այլ կարգ մը հարցերու: Յիշատակագրին կցուած էր ընդհանուր վիճակագրութիւն մը Հայ տարագիրներու ներկայ թիւերուն նկատմամբ, որ պատրաստուած է մինչեւ հիմա Պատրիարքարանի եւ ուրիշ կողմերէ տրուած տեղեկութեանց հիման վրայ եւ որ Պ. Բուանքարէի մասնաւոր ուշադրութիւնը գրաւեց: Այդ վիճակագրութիւնը ներփակ կը գտնէք:²¹⁶

²¹⁵ 2 Նոյեմբեր թուակիրին համար տեսնել Յաւելուած 215: 4 Նոյեմբեր թուակիրին չենք հանդիպած: 9 Նոյեմբեր թուակիրով, գոհունակութիւն կը յայտնուէր «ղիւսնային կարեւոր թուղթերու» ապահով տեղ մը փոխադրուած ըլլալուն համար, յուսալով որ կարգադրութիւն մը եղած ըլլայ Պոլսոյ հայ եկեղեցիներու եւ ազգային մատենադարանին «կարելորագոյն հնութիւնները, ձեռագիրները, եւայլն» եւս ապահով տեղ մը փոխադրելու մասին: Նաեւ, Պատրիարքին տրամադրութեան տակ կը դրուէր 10,000 ֆրանք գաղթականներու համար: Յիշեալ գումարին փոխանցումը կը կատարուէր Փարիզ, Հ. Հ. Պատուիրակութեան, որպէսզի Թահթաճեանի միջոցով յանձնուի Չաւէն Պատրիարքի:

²¹⁶ Ահաւասիկ ամփոփումը «Վիճակագրական Պատկեր Թուրքիոյ Հայոց (Նոյեմբեր 1922)» խորագրեալ վաւերագրին (Բ756–Բ757 համարակիր), որ հիմնուած է 1921-ին Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան եւ Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի աշխատակիցներուն հաւաքած տուեալներուն վրայ.-

Պոլիս	148,998
Նախագներ (Անկորա, Գոնիա, Քաթանուռնի, Սվազ, Տրապիզոն, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Վան, Բաղէշ, Կարին, Կիլիկեան քաղաքներ)	15,000
1914–1921 տարիներուն Սուրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Երեւանի Հանրապետութիւն, Վրաստան, հիւսիսային Կովկաս, Սեւ Ծովու շրջակայքը ապաստանած գաղթականներ	360,000
Պարսկաստան, Ամերիկա եւ այլուր ապաստանած գաղթականներ	20,000
18–45 տարեկան հայեր, որոնք կը գտնուին համակեդրոնացման ճամբարներու եւ Քեմալական բանակին մէջ եւ որոնց թիւը կարելի չէ ճշդել	
Սեպտ.-Հոկտ. 1922-ի վերջին իրադարձութիւններուն հետեւանքով հիմնականին մէջ Յունաստան եւ անդին հանգրուանած գաղթական հայեր	73,873
Ընդհանուր գումար՝	817,873

«Բովանդակ Աշխարհի Մէջ Հայոց Մօտաւոր Թիւը 1922-ի Նոյեմբեր 1-ին» խորագրեալ երկրորդ վիճակագրական մը (Բ758 համարակիր).-

Թուրքիա (Պոլիս եւ Փոքր Ասիա)	281,000
Ռուսաստան (Հայաստան, Վրաստան, Ատրպէյճան, Անդրկովկաս, այլուր)	2,195,000
Սուրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Եգիպտոս, Սուտան, Եթովպիա, Հնդկաստան, Ճաւա, Աւստրալիա, Պարսկաստան	194,000
Եւրոպա	206,000

խնդրեմ աչքէ անցընել, եւ եթէ հարկ է ճշդել, մեզ գրել Ձեր խորհրդածութիւնը որպէսզի սրբագրենք շուտով:

Յաւով կը լսենք որ շատեր կը շտապեն գաղթականութեան ճամբան ձեռք առնելու, ինչ որ բարոյապէս եւ նիւթապէս կը վնասէ իրենց անկասկած:

Պ. Բուանքարէ յայտնեց մեզ թէ Արեւելեան բոլոր խնդրոց վրայ պիտի խորհրդակցի Դաշնակիցներու հետ, Լոզանի Քօնֆերանսին առթիւ, եւ երկիցս հաւաստեց թէ ի մէջ այլոց Հայոց Ազգ. Տան խնդիրը պիտի նայուի:

Մնամ որդիական խորին յարգանքօք

Գ. Նորատունկեան

Յ.Գ.- Մեր պաշտօնակից Գրիգոր Էֆենտի Սինապեան եւ Տիար Լեւոն Բաշապեան մեկնեցան Լոզան:

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Բ755)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 217

20 Նոյեմ, 1922, Կ. Պոլիս

Վսեմաշուք
Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեան
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Բարիք

Կ. Պոլսոյ Միացեալ Նահանգաց Բարձր Բօմիսթը՝ Ծովակալ Պրիսթօլի հետ այսօր տեսակցութիւն մ'ունեցանք իր իսկ հրաւերովը: Այս մասին Ձեր Վսեմութեան տեղեկութիւն տալ անհրաժեշտ կը դատենք:

Ծովակալը յայտնելէ յետոյ թէ 3 օրէն, այսինքն [Երկուշաբթի] ասկէ պիտի մեկնի Լոզան, Խորհրդաժողովին [ամերիկեան] պատուիրակութեան միանալու համար, փափաքած էր մեզի հետ տեսնուելու [հայկական] խնդրոյն մասին. եւ ատոր համար էր, որ հրաւիրած էր մեզի: Տեսակցութեան ներկայ [գտնուեց]յան իր Ա. քարտուղարը՝ Մր. Շօ, եւ ինծի [ընկեր]ացող՝ Բրօֆ. Աբր. Տէր Յակոբեան:

[Ծովակալ Պրիսթօլի բռնած ուղղութիւնը մեզի ծա[նօթ] ըլլալով եւ մինչեւ իսկ Հայկական Օճախի [կազմու]թեան մասին հեզնանքով վերաբերուած <...> ըլլալով, ամիսներէ ի վեր <...> դիմում ընելէ զգուշացած էինք: <...>²¹⁷ ձեր կատարած դիմումները շարունակէիք: Հիմա որ Լոզան մեկնելու վրայ եմ, ուզեցի ծանօթանալ ձեր տեսակետին՝ մեկնելէ առաջ:

= Ամերիկեան կառավարութիւնը ա՛յնքան բարեացակամ է հայոց մասին, որ վստահ էի թէ՝ իր ներկայացուցիչն ալ միշտ իր ջանքերը չպիտի խնայէր մեր ժողովուրդին բարւոյն համար, այս պատճառաւ ներդրութիւն տալ չէի ուզեր:

– Ի՞նչ է ձեր ժողովուրդին վիճակը:

= Ներքին գաւառներու ժողովուրդին մասին Էնկիւրիի կառավարութեան տուած որոշումը յայտնի է: Լրագրաց մէջ կարդացինք, որ այս մասին Ձեզի հեռագիր մը տուած են, որուն իմաստը չկրցանք որոշապէս գիտնալ: Հոկտ. 15ի յայտարարութիւն մը եղած է երկրին մէկ մասին մէջ, քրիստոնեաներու անմիջապէս

Ամերիկաներ

128,000

Ընդհանուր գումար՝

3,004,000

²¹⁷ Նամակին առաջին էջը կը ներկայացնէ պատառոտուն վիճակ մինչեւ այս կէտը: Անկիւնաւոր փակագծերով վերականգնումի փորձը, հոն ուր կարելի է, կատարած ենք հիմնուելով տրամաբանութեան վրայ:

մեկնելու համար՝ որոշ պայմանաժամի մեջ: Այս որոշումը որ գործադրուեցաւ Չօնկուտաքի, Պարթընի եւ շրջակայից մեջ, այնքան խստիւ կատարուեցաւ, որ իսլամացածներն ալ հեռացուեցան: Ուրիշ տեղեր, Նոյեմ.ի սկիզբը յայտարարուած է եւ բոլոր քրիստոնեայք կը ստիպուին ելլել, բայց այնպիսի ձեւ մը կը տրուի, որ իբր թէ ինքնաբերաբար կ'ելլեն:

– Ամէնքն ալ կ'ուզե՞ն ելլել:

– Այնքան խիստ բեժիմի տակ առնուած են ներքին գաւառներու հայերը, եւ անոնց դէմ պայքարի եւ այլ այս կարգի դժուարութիւններ հանուած են, որ չեմ յուսար թէ մէկը ուզէ հոն մնալ. բայց նկատի առնելով ձմեռուան խստութիւնը եւ իրենց երթալիք տեղերուն անորոշութիւնը, առայժմ դանդաղ կը շարժին:

– Ի՞նչ է ձեր կարծիքը. հայերը չե՞ն կրնար ապրիլ թուրքերուն հետ:

– Թրքական այսքան ջարդերէն ետքը, շա՛տ դժուար է որ հայերը ուզեն ապրիլ թրքական բեժիմի տակ: Որովհետեւ, թուրքը միշտ կ'սպասուի պիտի վերաբերուի հայոց հանդէպ, եւ հայերն ալ միշտ պիտի վախճան ջարդուել: Բան մը որ անկարելի չէ, քանի որ թուրքերն անպատիժ մնացին:

– Վերջին ժամանակներս դուք Բէֆէթ փաշային հետ տեսնուեցաք եւ ան՝ փոխադարձեց. այս մասին որեւէ խօսք չեղա՞ւ:

– Բէֆէթ փաշային ըրած այցելութիւնս պարզապէս Բ. Դրան հետ մեր դադարեալ յարաբերութիւնները վերսկսելու համար էր: Այս մասին որեւէ խօսակցութիւն չունեցայ:

– Ի՞նչ կը կարծէք, հայոց խնդիրը ի՞նչպէս կրնայ լուծուիլ:

– Թուրքերու քաղաքականութիւնը յայտնի է: Անոնք այլեւս ո՛չ մէկ քրիստոնեայ կ'ուզեն ունենալ իրենց երկրին մէջ: Ասոր բնական հետեւութիւնն է տեղ մը ցուցնել, ուր հայերը կարենան ամփոփուիլ եւ բնակիլ: Արդ, հայերը թուրքերէն աւելի բնիկ տարրն են այս երկրին, եւ այս հողին վրայ իրաւունք մ'ունին: Անոնք յոյներ չեն, որ կարելի ըլլայ իրենց կառավարութեան հետ փոխանակել. Հայաստանի ի վիճակի չէ այսքան ժողովուրդ իր մէջ առնելու, եւ ո՛չ մէկ տէրութիւն կայ, որ ուզէ ընդունիլ հայերը:

– Հապա դուք ո՞ւր յարմար կը տեսնէք որ Ձեզի յատկացուի:

– Մեր մէջը երկու տիրող կարծիք կայ այս մասին: Մին՝ Հայաստանի ընդարձակուիլը կ'ուզէ, եւ միւսը՝ Կիլիկիոյ մէջ որոշ շրջանակ: Այս վերջին կարծիքին համամիտ են նոյնիսկ մեր անգլիացի, ֆրանսացի եւ ամերիկացի բարեկամները:

– Իսկ դո՞ւք որ կարծիքէն էք:

– Բարիզի վերջին խորհրդածողովը, հայոց թրքական հողին վրայ ազգային տան մը իրաւունքը յայտարարած էր: Հայոց յատկացուելիք տեղը պետք է այնպիսի տեղ մը ըլլայ, որ կարենայ շնչել եւ շրջապատուած ըլլայ թուրքերէն:

– Թուրքերը երբեք մտադրութիւն չ'ունենա՞ն Ձեզի հողային զիջումներ ընելու:

– Չինադադարէն ետքը, անոնք յայտարարեցին թէ կ'ուզեն մեզի գոհացում տալ, Էրզրում քաղաքէն գատ ուրիշ հողեր, Էրզրումի եւ Վանի նահանգներէն մասեր Հայաստանի կցելով: Բայց բնական է որ հիմա, երբ Համաձայնական տէրութեանց այսքան քննումը կը տեսնեն իրենց շուրջը, այդ մտադրութիւնը մէկ կողմ դրած ըլլան:

– Եթէ Հայաստանի հողին վրայ մաս մը աւելցուի, հայերը պիտի կրնա՞ն իրենց անկախութիւնը պահել:

– Դժուար խնդիր է. քանի որ Հայաստան Սովիեթ բեժիմը ընդունած է, եւ տէրութիւններէն ճանչցուած չէ ո՛չ ինքը եւ ո՛չ Ռուսաստան: Բայց եթէ Հայաստան ծովուն վրայ առանձին ելք մը ունենայ, եւ իր հողերն ընդարձակուին, թէ՛ւ հիմա ռուսական պաշտպանութեան տակ կը գտնուի, թէ՛ւ անհաւանական չէ, որ օր մը իր անկախութիւնն ստանայ:

– Կա՞յ որեւէ տէրութիւն, որ Ձեզի խոստացած ըլլայ բռնի ուժով հողամաս մը առնելու եւ հայոց տալու:

– Ո՛չ, չկայ: Բայց ես կը կարծեմ որ եթէ տէրութիւնք անկեղծօրէն գործը ձեռք առնեն, եւ օրակարգի վրայ եղած խնդիրներուն մէջ առաջնակարգ տեղ մը տան անոր, անկարելի չէ որ դիւանագիտական ճնշումով յաջողութեամբ լուծեն այս խնդիրը:

– Ո՞ւր է հիմա Կիլիկիայէն ելած ժողովուրդը:

– Մեծագոյն մասը Սուրիա, եւ մաս մը Արշիպեղագոսի կղզիները եւ Կիպրոս:

- Հաստատուած են, թէ իբր գաղթական կը մնան: Նպաստո՞վ կ'ապրին:
- = Հայերը ուր որ երթան, 5–6 ամսուան մէջ ինքնապահ կ'ըլլան: Կիլիկիոյ ժողովուրդին շատ քիչ մասն է որ հիմա նպաստի պէտք ունի. ամէնքն ալ իրենց տեղերուն մէջ իբր գաղթական կը մնան եւ թէ՛ գործ կ'ընեն, բայց երբեք հաստատուած չեն:
- Պօլիսէն ո՞րքան հայ ելաւ:
- = Հազիւ 10–15000:
- Տակաւին ո՞րչափ կայ:
- = 150000ի չափ են Կ. Պօլսոյ հայերը, որոնց վրայ կ'աւելնան հետզհետէ ներքին գաւառներէն եկող հայերը:
- Միւսներն ալ կ'ուզե՞ն ելլել:
- = Կը կարծեն որ, եթէ ապահով տեղ մը գտնեն, ուր կարենան ապրիլ եւ զարգանալ, շատ քիչեր պիտի ուզեն մնալ թրքական վարչութեան տակ: Եթէ երբեք մնացող գտնուին քանի մը հարիւր հազար, անոնց համար ո՛չ իսկ փոքրամասնութեանց խնդիր յուզել հարկ կ'ըլլայ:
- Պուլկարիա ի՞նչպէս վերաբերուեցաւ հայ գաղթականներու հանդէպ:
- = Մենք միշտ երախտապարտ եղած ենք Պուլկարիոյ հանդէպ: Քսանէւհինգ տարի առաջ ալ Համիտեան ջարդերու ատեն, այն էր որ իր դռները բացաւ, եւ դարձեալ այսօր ա՛ն է որ գրկաբաց կ'ընդունի ամէնէն շատ հայ ժողովուրդը:
- Միջագե՛տքը ինչպէս է հայ գաղութ հաստատելու համար:
- = Այդ տեղերը անձամբ կը ճանչնամ: Ո՛չ միայն հայերը, որոնք սակաւաթիւ են այդ տեղերը, այլ քաղղէացիք եւ հրէայք, որ այդ երկրին բնիկներն են, չեն կրնար գիւղեր կազմել եւ ամէնքն ալ կը պարտաւորուին քաղաքներու մէջ ապրիլ:
- Եգիպտոսը ի՞նչպէս է:
- = Նոյն պայմանները կը ներկայացնէ:
- Եւրոպական ո՞ր երկիրն է որ յարմար կը նկատէք հայերու բնակութեան: Մանչէսթըր բաւական Հայ գաղութ մը ունի:
- = Մանչէսթըրի եւ Լոնտոնի մէջ փոքր գաղութներ ունինք, որոնք վաճառականներ են միայն, եթէ հայերը պիտի գրկուին իրենց հայրենիքէն եւ տէրութիւնք ո՛չ մէկ բան պիտի ընեն անոր համար, ամէնէն յարմար տեղերը կ'ըլլան Պալքանեան երկիրները եւ Ռուսիա:
- Ռուսիոյ որեւէ դիմում ըրա՞ծ էք:
- = Դիմում մը ըրած ենք, սակայն որեւէ դրական պատասխան չենք ստացած:
- Արեւմտեա՞ն Թրակիան ինչպէս է եթէ Ձեզ հոն տեղ տրուի:
- = Պէտք է ըսել որ հայերուն նախահայրերը այդ կողմերէն եկած են եւ կրնայ յարմար գաղթավայր մը դառնալ: Բայց այս խնդրումին մէջ, երբ Յունաստան իր գաղթականները չի կրնար հոգալ, հոն բնական է որ հայերը թշուառ պիտի ըլլան: Շատ բնական է որ յոյն կառավարութիւնը նախ իր ժողովուրդին նայի, եւ հայերը մնան երկրորդ գծի վրայ:
- Թերեւս կարգադրութիւն մ'ըլլայ որ այդ հողամասը Պուլկարիոյ կցուի եւ յոյներն անկէ ելլալով, անոնց տեղ հայեր առնուին:
- = Այդ խնդիրը չեմ գիտեր, պետութիւնք իրե՛նք թող կարգադրեն, այս մասին կարծիք ալ չեմ կրնար յայտնել:
- Ո՞վ ունիք ներկայացուցիչ ի Լօզան, որուն հետ կարենամ շփման մէջ մտնել:
- = Հայ հանրապետութեան պատուիրակութեան պետը՝ Պրն. Ահարոնեան եւ Ազգ. Պատուիրակութեան պետը՝ Պրն. Նորատուրկեան. եւ արդէն մեկնած են եւ Լօզան կը գտնուին հիմա:
- Համաձայն են իրարու հետ, թէ տարբեր թէգեր կը պաշտպանեն:
- = Իմ առած տեղեկութեանցս համաձայն, իրարու հետ համերաշխ են եւ նոյն թէգը պիտի պաշտպանեն:
- Թէեւ անպատեհ, կ'ուզեմ գիտնալ թէ հայ կաթոլիկ եւ հայ բողոքական համայնքներն ալ հայկ. պատուիրակութեան տեսակէտին համաձայն են:

= Արդեն գիտեք թե մենք միասին կը գործենք եւ ամենքն ալ իրապէս համաձայն են հայ պատուիրակութեան տեսակէտին:

– Գաղութներն ալ համաձայն են անոնց:

= Ապահով եմ թէ ամենքն ալ անոնց տեսակէտին համաձայն են:

– Արդեօք Ամերիկայի հայութենէն որեւէ *pou/hu/hon* կամ ներկայացուցիչ կա՞յ պատուիրակութեան հետ:

= Ամերիկայի հայութեան կողմէ այս եղանակ մասնակցութեան մը մասին ցարդ տեղեկութիւն չեմ ունեցած. սակայն գիտեմ թէ պատուիրակութիւնը միշտ շփման մէջ կը գտնուի. թէ՛ Ամերիկայի, թէ՛ Անգլիոյ, թէ՛ Փրանսայի, թէ՛ Չուիցերիոյ [մէջ] եւ թէ՛ այլ տեղեր գտնուած ո՛չ միայն հայոց, այլ նաեւ հայասէր շրջանակներու եւ ընկերակցութիւններու հետ:

Ծովակալ Պրիսթօլ գոհունակութիւն յայտնելով այս տեսակցութեան մասին, խնդրեց որ իմացնեմ Ձեր Վետմութեան որ հաճի շփման մէջ ըլլալ իրեն հետ: Միեւնոյն ատեն յանձնարարեց ինծի որ Դեսպանախորհուրդին գումարման պահուն եթէ բան մը ունենամ իրեն հասցնելու, դեսպանատան միջոցովը ուղարկեմ: Մեր կարգին շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնելու ատենը խնդրեցինք որ իր ջանքերն անպակաս ընէ հայ ժողովուրդին բարւոյն համար:

Մեր պատասխանը հետեւեալ խորհրդաւոր խօսքերն եղան. – «Դժբախտաբար զօրաւոր ուժի պէտք կայ»:

Մեր տպաւորութիւնը այս տեսակցութեան մասին սա՛ է թէ՛ Ծովակալ Պրիսթօլ հաւանօրէն իր կառավարութենէն հրահանգ ստացած է Հայոց Դատին ուժ տալու: Եւ ելից ճամբայ մը կամ բանաւոր լուծում մը կը փնտռէ: Ինքը որ մինչեւ հիմա մեր բաղդովը քիչ եւ հեռուէն հետաքրքրուած էր, երբ այս տեսակցութիւնը իր կողմէն կը կարգադրէ եւ մէկ ժամէն աւելի կը խօսակցի, ասիկա ցոյց կու տայ թէ՛ իր կառավարութեան տեսակէտը զինք կը ստիպէ հայոց ի նպաստ աշխատանք տանիլ: Ինչպէս երեւցաւ իր խօսակցութենէն, ինք յոյս չունի հայկ. ազգ. տան մը ստեղծման թրքական հողի վրայ. բայց կը կարծեն թէ ազգ. պատուիրակութիւնը ի՞ր ջանքովը պէտք չէ ընկրկի այս պահանջքէն:

Աւելորդ է ըսել թէ ազգ. պատուիրակութեան մինչեւ հիմա պաշտպանած սա թէզը թէ՛ կարելի է արեւելեան սահմաններուն վրայ ազգ. տան մը կազմութիւնը, հիմա ո՛չ մէկ յաջողութիւն կրնայ ունենալ: Թէ՛ թուրքերը դժուար պիտի զիջին եւ թէ՛ ռուսերը պիտի ընդդիմանան եթէ Հայաստանի չկցուի: Մեր ժողովուրդն ալ չպիտի ուզէ հոն երթալ, աշխարհի այդ անկիւնը իր կեանքը վտանգելու: Անկարելի չէ՛ նաեւ որ Ռուսիա կամ նոյնիսկ Հայաստանի կառավարութիւնը Մօսկուայի թելադրութեամբ ընդդիմանայ այս տեսակ ծրագրի մը եւ եթէ նոյնիսկ կցումն առաջարկուի, մերժէ Ալէքսանդրաբօլի դաշնագրին վրայ հիմնուելով:

Հետեւաբար, երբ կը կարծուի թէ այս Խորհրդաժողովը թերեւս պիտի կարգադրէ միանգամընդմիշտ արեւելքի հարցը, պատուիրակութեանդ իմաստութենէն կը սպասենք աւելի գործնական առաջարկներով մօտենալ: Կը կարծենք թէ Կիլիկիոյ վրայ պէտք է պնդել, որքան ալ փոքր ըլլայ տրուելիք հողամասը: Հակառակ պարագային ոչ թէ արեւմտեան, այլ արեւելեան Թրակիոյ խնդիրը մէջտեղ դնել եւ զայն իբր չէզոք հողամաս մը յայտարարելով յատկացնել Թուրքիոյ քրիստոնէայ բնակչութեան: Անկարելի չէ՛ որ պետութիւնք այս ձեւին յարին, քանի որ այս կերպով Տարտանէլի գոնէ մէկ կողմին չէզոքութիւնն ապահովուած կ'ըլլայ: Ամերիկացիք յայտնի է որ հանդէպ Պուլկարիոյ միշտ բարեացակամ եղած են. եւ անհաւանական չէ որ արեւմտ. Թրակիոյ խնդիրը անոր ի նպաստ լուծելու աշխատին: Սակայն, մեր կողմէն այսպիսի առաջարկ մը կը կարծենք թէ շատ վտանգաւոր պիտի ըլլայ, Յունաստանի թշնամութիւնը մեր վրայ հրաւիրելով:

Այսօր անմիջապէս այս նամակը Ձեզի կը գրեմ. վաղը հոգեւոր միւս պետերուն հետ խորհրդակցելէ յետոյ եթէ աւելցնելիք բան մ'ունենամ նորէն կը գրեմ:

Ողջունիւ սիրոյ մնամ աղօթարար

[Զաւէն Արքեպս.]

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, F853–F864)

Փարիզ, 27 Նոյեմբեր 1922

Ամենապատիւ
Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Ս. Հայր,

Լրագիրներէն անշուշտ հետզհետէ տեղեկութիւն կը ստանաք Լօզանի Խորհրդաժողովին աշխատութեանց մասին, որոնք առ այժմ Արեւմտեան Թրակիոյ, Գարաաղանի կայարանին, ինչպէս նաեւ կղզիներու վերաբերեալ խնդրոց շուրջը կը դառնան: Թէեւ հաւանական չ'երեւար որ ի մօտոյ Հայկական Խնդրով զբաղին, սակայն պէտք պիտի ըլլայ որ վաղը մեկնին Լօզան, ուր արդէն, ինչպէս տեղեկութիւն տուած եմ նախորդ Նոյեմբեր 18 թուակիր նամակովս, կը գտնուին մեր պաշտօնակից Գրիգոր Էֆէնտի Սինապեան եւ Տիար Լեւոն Բաշալեան, ու միւս Պատուիրակութենէն ալ Տեարք Ահարոնեան եւ Խատիսեան: Հակառակ այն ջանքերուն զորս բոլորն ալ կատարած են այնտեղ յարաբերութեան մտնելու համար Թուրք Պատուիրակութեան հետ, տակաւին ուղղակի տեսակցութիւն մը չեն կրցած ունենալ, որքան որ Պ. Ֆրանքլին Պուլետոն Փարիզի մէջ հաւաստիք տուած էր մեզ այդ մասին, անոնց ալ խօսած ըլլալը յայտնելով:

Կը ցաւիմ որ այստեղ տարածուած լուրերը Պոլսոյ ընդհանուր կացութեան նկատմամբ չափազանց վրդովիչ են, որով կ'ըմբռնեմ թէ պատճառ կը դառնան շատերու մեկնումին, բան մը որ բնաւ ցանկալի չէ, նկատի առնելով այն անխուսափելի թշուառութիւնը որուն պիտի մատնուին տարագրութեան մէջ:

Յուսով եմ որ Պուկար կառավարութիւնը վերստին կը բանայ իր սահմանները մերայնոց համար, որքան ալ ծանրաբեռնուած ըլլայ շատ մը գաղթականներով: Այս մասին նոր դիմումներ ընելու վրայ ենք թէ՛ Պ. Սթանպուլիւնսքիի եւ թէ՛ ներքին գործոց նախարար Պ. Տաաքալօֆի մօտ, որոնց բռնած ընթացքը հանդէպ Հայոց, արժանի էր ամէն շնորհակալութեան:

Թէեւ ծանրաբեռնուած էք Պոլսոյ կացութեան հետեւանօք, սակայն կը խնդրեմ աչքի առջեւ ունենալ միշտ մեր որբերու ցան ու ցիր վիճակը: Շատ երկիւղ ունիմ որ հեռաւոր երկիրներ փոխադրուելով կրնան օտարանալ, եթէ մօտէն չենթարկուին ազգային հսկողութեան մը: Որքան մեկնեցան եւ ուր. որքան տակաւին կան Պոլսոյ մէջ եւ ուր պիտի երթան: Անոնց քով ի՞նչ Հայ պաշտօնեաներ պիտի գտնուին եւ ի՞նչ ապահովութիւն կայ որ այդ պաշտօնեաները չպիտի ճամբուին ի մօտոյ: Այս որբերուն դաստիարակութեան համար ռեւէ կարգադրութիւն եղա՞ծ է ցարդ, եւ ինչ հիման վրայ: Կ'իմանամ որ Ատանայէն Հալէպ փոխադրուած որբերու մօտ գտնուող Հայ դաստիարակները Հալէպի մէջ ճամբուեր են: Գրեցինք մեր ներկայացուցիչ Տիար Տոքթ. Մելքոնեանի որպէսզի այդ մասին ստոյգ տեղեկութիւն մը հաղորդէ մեզ:

Տոքթ. Պարթընի հետ այստեղ խօսեցայ եւ որոշեցինք որ իրեն ծրագիր մը ներկայացնենք Հայ որբերու դաստիարակութեան վերաբերմամբ: Առ այդ այստեղ քանի մը ձեռնհաս անձերու հետ խորհրդակցութեան մէջ ենք: Եթէ այս մասին ռեւէ աշխատութիւն պատրաստ կայ, Ձեր Ամենապատուութեան մօտ, խնդրեմ, հանձնիք փութացնել մեզ:

Մնամ որդիական խորին յարգանօր
Գ. Նորատունկեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Բ754)

[ՓԱՐԻԶԻ] ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ [Բ.] ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Ա. ՕՐԻՆԱԿ

Ա.- ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ²¹⁸

1. Տեղորոշվում. - Ազգ. Համագումարը, որոշելով հանդերձ որ Ազգ. Պատուիրակությունը *պետք է* վերջ գտնէ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրին ստորագրութեամբ, ի յուշ կ'աժէ սակայն որ կրնան պատահիլ բացառիկ պարագայներ, որոնք անհրաժեշտ կը դարձնեն անոր տակաւին ժամանակ մը եւս պաշտօնավարութիւնը. այդ պարագային՝ Պատուիրակութիւնը կը բանակցի Պոլսոյ եւ գլխաւոր գաղութներու ազգ. կեդրոնական մարմիններուն, ինչպէս նաեւ Հայ Հանրապետութեան կառավարութեան հետ, եւ ստանալիք յանձնարարութեանց վրայ կը տնօրինէ կարելորդ: Միեւնոյն պարագաներու մէջ՝ Պատուիրակութիւնը կրնայ նոյնիսկ թրքահպատակ Հայոց Համագումարի մը հրաւիրման նախաձեռնութիւնը առնել, վերոյիշեալ մարմիններուն հետ խորհրդակցելէ ետքը:

2. Դաշնագիր. - Դաշնագրին սրբագրութեան համար կազմուած Յանձնաժողովին կողմէ Համագումարին բերուած եւ անկէ *վաերացուած* Յիշատակագրին տրամադրութիւնները պէտք է նկատուին տիրէքթիվներու մաս:

3. Կիլիկիա. - Պատուիրակութիւնը *պետք է հետապնդէ, օգտագործելով ամէն միջոց եւ ամէն նոր կարելիութիւն, ինքնավար թէժիւ մը Կիլիկիոյ եւ այլ հայկական շրջաններու համար*:

4. Վնասուց հատուցում. - Պատուիրակութիւնը պէտք է հետապնդէ ամէն միջոցով, մասնաւորապէս զօրաւոր բրօքականտ մղելով, վնասուց հատուցման գործը, հիմնուելով մեր իրաւունքին վրայ՝ հանդէպ Թուրքիոյ, Գերմանիոյ եւ Դաշնակիցներուն:

5. Մանտա. - Պատուիրակութիւնը պէտք է շարունակէ մանտաթէռ պետութիւն մը գտնելու իր ցարդ ըրած քաղաքականութիւնը, ջանալով որ մանտան Հայաստանի անկախութիւնը վտանգելու բնոյթը չունենայ:

6. Բրօքականտ. - Ազգ. Պատուիրակութիւնը պէտք է շարունակէ բրօքականտի գործը, նախապատուութիւնը տալով հետեւեալ երկու միջոցներուն, եւ *իրագործելով անոնցմէ առնուազն մէկը*. 1° Հրատարակել մեծ tirage-ով թերթ մը, շաբաթաթերթ կամ առ առաւելն կիսամսեայ, ուր ուժգին կերպով պաշտպանուին Հայութեան շահերը եւ մասնաւորապէս անոր անկախութեան ու վնասուց հատուցման իրաւունքները: 2° Նոյն նպատակով յօդուածներ հրատարակել տալ անգլիերէն եւ ֆրանսերէն առնուազն մէկ մէկ թերթերու մէջ, դրամական օժանդակութեան փոխարէն:

Բ. ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

7. [Միացման խնդիր]. - Այն պարագային ուր Հայկական կառավարութիւնը, մինչեւ դաշնագրին ստորագրութիւնը *միացեալ կառավարութիւն կազմելու իր մերժումը ետ չառնէ եւ միացեալ կառավարութիւն չկազմուի իր կողմէ եղած առաջարկութեանց համաձայն*, Պատուիրակութիւնը պիտի կրնայ ձեռնարկել արեւմտահայ համագումարի մը ընտրութեան, որ *պիտի կատարէ անհրաժեշտ բանակցութիւնները՝ արեւմտահայոց շահերուն պաշտպանութեան համար*:²¹⁹

²¹⁸ Այս վաւերագրէն պահպանուած է մէկէ աւելի օրինակ: Օրինակներու բաղդատութիւնը երեւան կը հանէ կարգ մը տարբերութիւններ: Հիմք ընտրած ենք Դ790-Դ792 համարակիի տարբերակը (ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Դ) եւ շեղագրով նշած ենք երկրորդ օրինակին բաղդատութեամբ նշմարուած տարբերութիւնները:

²¹⁹ Այս պարբերութեան սկզբնական տարբերակը, որ ջնջուած է, կը տրամադրէ հետեւեալը. «Պատուիրակութիւնը պէտք է իր առաջին գործերէն մին ընէ դիմել Հայաստանի կառավարութեան, առաջարկելով անոր անմիջապէս ստեղծել միացեալ բազմատարր կառավարութիւն՝ Պ. Խատիսեանի վերջին առաջարկին համաձայն: Այս դիմումին մերժման պարագային, եթէ ստորագրուելիք դաշնագիրը նուազագոյն գոհացում տայ արեւմտահայերուն, Պատուիրակութիւնը պարտաւոր է նոր Համագումարի մը ընտրութեան նախաձեռնութիւնը առնել եւ անոր որոշման ենթարկել արեւմտահայերու մասնաւոր իրաւանց պաշտպանութեան գործը»: Բանաձեւին մէջ ակնարկուած «Խատիսեանի առաջարկ»ին համար տեսնել Յաւելուած 29:

8. Կամաւորական բանակ. - Պատուիրակութիւնը պէտք է դիմէ Դաշնակից կառավարութիւններուն կամ անոնցմէ մէկուն, խնդրելով որ իրեն օժանդակեն արեւմտահայ կամաւորական *բանակ* մը կազմելու, Տանկահայաստանի գրաման գործածուելու համար: Բանակը կը հաւաքուի եւ կը մարզուի ո՛րէն base-ի մը մէջ, ու երբ պատրաստ ըլլայ, կը գործածուի՝ ըստ Հանրապետութեան *գրաւման* բանակի սպայակոյտի հրահանգներուն:

9. Ամերիկահայ գաղութ. - Պատուիրակութիւնը, կարելիօրէն Հանրապետութեան Պատուիրակութեան գործակցութեամբ, պէտք է ջանայ վերջ մը տալու *Ամերիկայի հայ գաղութին* եւ հոն ուղարկուած առաքելութեան պառակտման, վերականգնելով ամերիկահայ Ազգ. Միութիւնը:

[10. Դաշնագրի ստորագրութիւն]. - Համագումարը մանտա կու տայ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահին որ անհրաժեշտ դիմումները ընէ Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչը եղող Ազգ. Համագումարին անունով ստորագրելու դաշնագիրը, եթէ դաշնագիրը նուագագոյն գոհացում մը տայ Արեւմտահայոց պահանջներուն: Միւս կողմէ՝ Համագումարը մանտա կու տայ իր նախագահին որ իր կողմէ իրաւասութիւն տայ Պատուիրակութեան նախագահին՝ դաշնագիր ստորագրելու, եթէ երբեք Պատուիրակութիւնը իրաւունք ստանայ ստորագրելու:

Պատուիրակութիւնը, եթէ պէտք տեսնէ, կրնայ նոր անդամներ ընտրել այն պարագային, երբ միացեալ կառավարութեան կազմութիւնը չյաջողի:

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Դ, Դ790–Դ792)

* * *

Բ. ՕՐԻՆԱԿ

Ա.- ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ²²⁰

1.- Տեւորութիւն. - Ազգ. Համագումարը, որոշելով հանդերձ որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը վերջ գտնէ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրին ստորագրութեամբ, ի յուշ կ'ածէ սակայն որ կրնան պատահիլ բացառիկ պարագաներ, որոնք անհրաժեշտ կը դարձնեն անոր տակաւին ժամանակ մը եւս պաշտօնավարութիւնը. այդ պարագային Պատուիրակութիւնը կը բանակցի Պոլսոյ եւ գլխաւոր գաղութներու ազգ. կեդրոնական մարմիններուն, ինչպէս նաեւ Հայ Հանրապետութեան կառավարութեան հետ, եւ ստանալիք յանձնարարութեանց վրայ կը տնօրինէ կարելորդը:

(Նիստ Յունիս 24 – 14ի վրայ 11 ձայնով)

Միեւնոյն պարագաներու մէջ՝ Պատուիրակութիւնը կրնայ նոյնիսկ թրքահպատակ Հայոց Համագումարի մը հրաւիրման նախաձեռնութիւնը առնել, վերոյիշեալ մարմիններուն հետ խորհրդակցելէ ետքը:

(Նիստ Յունիս 24 – 14ի վրայ 8 ձայնով)

2.- Դաշնագիր. - Դաշնագրին սրբագրութեան համար կազմուած Յանձնաժողովին կողմէ Համագումարին բերուած եւ անկէ *վաւերացուելով Պատուիրակութեան հաղորդուած* Յիշատակագրին տրամադրութիւնները պէտք է նկատուին տիրէքթիվներու մաս:

(Նիստ Յունիս 24 – 12ի վրայ միաձայնութեամբ)

3.- Վնասուց հատուցում. - Պատուիրակութիւնը պէտք է հետապնդէ ամէն միջոցով, մասնաւորապէս զօրաւոր բրօքականտ մղելով, վնասուց հատուցման գործը, հիմնուելով մեր իրաւունքին վրայ՝ հանդէպ Թուրքիոյ, Գերմանիոյ եւ Դաշնակիցներուն:

²²⁰ Ինչպէս կը տեսնուի, այս օրինակին բանաձեւերուն (Տուփ 11, թղթապանակ MD901, L446–L450) մէջ կը նշմարուին կարգ մը աննշան տարբերութիւններ, զորս նշած ենք շեղագրելով: Ի տարբերութիւն նախորդին, փոխուած է Կիլիկիոյ վերաբերող որոշման թուահամարը եւ իւրաքանչիւր բանաձեւէ յետոյ տրուած է տուեալ բանաձեւի որդեգրման յանգեցնող նիստին թուականն ու քուէներու քանակը:

(Նիստ Յունիս 24 – 11ի վրայ միաձայնությամբ)

4.- Մանտա. - Պատուիրակությունը պետք է շարունակե մանտաթեռ պետություն մը գտնելու իր ցարդ ըրած քաղաքականությունը, շանալով որ մանտան Հայաստանի անկախությունը վտանգելու բնոյթը չունենայ:

(Նիստ Յունիս 24 – 11ի վրայ 7 ձայնով)

5.- Փոխառություն Կովկասի փախստականներու համար. - Նկատի ունենալով Հայ Հանրապետութեան մէջ տիրող տնտեսական ահաւոր տագնապը, որուն հետեւանքով մասնաւորապէս արեւմտահայ փախստականները բնաջինջ ըլլալու վտանգին մէջ են, Համագումարը պարտք կը դնէ Պատուիրակութեան վրայ որ աջակցութեամբ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, իսկոյն ամենակորովի դիմում ընէ Դաշնակից կառավարութեանց եւ մասնաւորաբար ամերիկեան կառավարութեան ու ժողովուրդին մօտ, խնդրելով նիւթական շուտափոյթ եւ կարելոր նպաստ, կամ այս նպատակով ազգ. հանգանակություն բանալ, որպէսզի, սպասելով որ ծննդավայր վերադարձի թոպէն հասնի՝ արեւմտահայ գիւղացի փախստականներու համար սեփական տնտեսություն ապահովուի, անոնց տրուելով վարելահող, լծկան անասուններ եւ սերմնցու:

(Նիստ Յունիս 9 – 10ի վրայ միաձայնությամբ)

6.- Կիլիկիա. - Նկատելով Կիլիկիոյ քաղաքական նոր պայմանները, Համագումարը անհրաժեշտ կը գտնէ որ Պատուիրակությունը հետապնդէ Կիլիկիոյ եւ՝ հնարաւորութեան պարագային՝ շրջակայ հայ հողամասերու մէջ, ինքնավար եւ եթէ կարելի է անկախ իշխանություն մը հաստատելու քաղաքականությունը, Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ:

(Նիստ 9 Յունիսի – 12ի վրայ միաձայնությամբ)

7.- Կամաւորական բանակ. - Պատուիրակությունը պետք է դիմէ Դաշնակից կառավարություններուն կամ անոնցմէ մէկուն, խնդրելով որ իրեն օժանդակեն արեւմտահայ կամաւորական *գորամասեր* կազմելու, Տանկահայաստանի գրաւման գործածուելու համար: Այս *գորամասեր* կը հաւաքուին ու կը մարզուին ո՛րեւէ base-ի մը մէջ, ու երբ պատրաստ ըլլան, կը գործածուին՝ ըստ Հանրապետութեան բանակին սպայակոյտին հրահանգներուն:

8. Բրօքականտ. - Ազգ. Պատուիրակությունը պետք է շարունակէ բրօքականտի գործը, նախապատուությունը տալով հետեւեալ երկու միջոցներուն, եւ կամ *զէթ անոնցմէ մէկուն*. 1° Հրատարակել մեծ tirage-ով թերթ մը, շաբաթաթերթ կամ առ առաւել կիսամսեայ, ուր ուժգին կերպով պաշտպանուին Հայութեան շահերը եւ մասնաւորապէս անոր անկախութեան ու վնասուց հատուցման իրաւունքները: 2° Նոյն նպատակով յօդուածներ հրատարակել տալ անգլիերէն եւ ֆրանսերէն առնուազն մէջ մէկ *թերթի* մէջ, դրամական օժանդակութեան փոխարէն:

(Նիստ Յունիս 26 – 14ի վրայ 13 ձայնով)

9.- Դաշնագրի ստորագրություն. - Ազգ. Համագումարը իրաւասություն կու տայ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահին՝ որպէսզի այն պարագային երբ դաշնագիրը նուազագոյն չափով գոհացում տայ արեւմտահայոց պահանջներուն, անհրաժեշտ դիմումները ընէ՝ իրաւունք ստանալու համար Դաշնագիրը ստորագրելու յանուն Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչ Համագումարին:

Միւս կողմէ՝ Ազգ. Համագումարը իրաւասություն կու տայ իր նախագահին որ այդ նպատակով իրաւասութեան գիր մը յանձնէ, երբ Պատուիրակութեան նախագահը յաջողի Դաշնագիրը ստորագրելու իրաւունք ստանալ:

(Նիստ Յունիս 13 – 11ի վրայ միաձայնությամբ)

Բ. ՆԵՐՔԻՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. Միացեալ կառավարություն. - Այն պարագային որ Հայկական կառավարությունը, մինչեւ Դաշնագրին ստորագրությունը, ետ չառնէ իր մերժումը՝ Պ. Խտախեանի Յունուար 25-ին ստացուած նամակին առաջարկութեանց հիման վրայ Միացեալ Կառավարություն կազմելու մասին, Ազգ. Պատուիրակությունը պիտի կրնայ ձեռնարկել արեւմտահայ համագումարի մը ընտրութեան, որ պիտի կատարէ անհրաժեշտ բանակցությունները՝ արեւմտահայոց շահերուն պաշտպանութեան համար:

(Նիստ Յունիս 13 – 13ի վրայ միաձայնությամբ)

2.- Պատուիրակութեան լրացում. - Համագումարը իրաւունք կու տայ Պատուիրակութեան նախագահին՝ cooptation-ի դրութեամբ երկու նոր անդամներ աւելցնել Պատուիրակութեան, երբ պարագաները անհրաժեշտ

դարձնեն այդ յաւելումը:

(Նիստ Յուլիս 13 – 12ի վրայ 7 ձայնով)

3.- Պատուիրակութեան անդամներու պակսելուն առթիւ.- Եթէ յառաջիկային Պատուիրակութեան մէկ անդամը պակսի, նախագահ Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար յարմար անձ մը կ'ընտրէ անոր տեղը, կամ Համագումարի անդամներէն եւ կամ դուրսէն:

(Նիստ Յուլիս 3 – 17ի վրայ 9 ձայնով)

4.- Համարատութիւն.- Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր համարատութիւնը պիտի ընէ Հայաստանի Միացեալ կառավարութեան, եթէ կազմուած ըլլայ. իսկ եթէ կազմուած չըլլայ եւ պէտք ծագի նոր Համագումար հրաւիրելու, համարատութիւնը պիտի ընէ այդ նոր Համագումարին:

(Նիստ Յուլիս 13 – 13ի վրայ միաձայնութեամբ)

5.- Կիլիկիոյ բժշկական առաքելութիւն.- Կիլիկիոյ բժշկական առաքելութեան ղեկավարութիւնն ու վարչութիւնը ամբողջովին եւ անմիջապէս պէտք է յանձնուին Պատրիարքարանին, որպէսզի կամ ինք ղեկավարէ եւ կամ իր հսկողութեամբ յանձնէ Կիլիկիոյ Ազգ. պատասխանատու մարմիններուն:

(Նիստ Յուլիս 9 – 10ի վրայ միաձայնութեամբ)

6.- Յարաբերութիւն ժողովուրդին հետ.- Ազգ. Պատուիրակութիւնը, կարելիութեան սահմանին մէջ՝ կանոնաւոր կերպով տեղեկութիւն կու տայ քաղաքական անցուդարձերու մասին՝ Հայ գաղութներու կեդրոնական պատասխանատու մարմիններուն:

(Նիստ Յուլիս 13 – 12ի վրայ միաձայնութեամբ)

7. Ամերիկայի եւ ուրիշ վայրերու Հայ գաղութները.- Պատուիրակութիւնը՝ կարելիօրէն Հանրապետութեան Պատուիրակութեան գործակցութեամբ, պէտք է ջանայ վերջ մը տալու Ամերիկայի եւ ուրիշ վայրերու հայ գաղութներուն, ինչպէս նաեւ Ամերիկա ուղարկուած առաքելութեան պառակտման, վերականգնելով ամերիկայի Ազգ. Միութիւնը:

(Նիստ Յունիս 26 – 14ի վրայ 11 ձայնով)

* * *

Նախորդ [Համագային Ա. Համագումարի] Ուղեգիծերը

Ազգ. Պատուիրակութիւնը պաշտօն ունի

Ա.- Հետապնդել Համագումարի անունով Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած հայկական պահանջներու Յիշատակագրին ամբողջական իրականացումը:

Բ.- Նպաստել իրականացնելու միացեալ Հայաստանի միակ կառավարութիւնը:

Գ.- Աշխատիլ որ առաջին րոպէին հայ ազգը ընդունուի Ազգերու Ընկերութեան իբր անդամ:

Այս նպատակներուն հասնելու համար Պատուիրակութիւնը ձեռք պիտի առնէ հետեւեալ միջոցները.

1. Հետապնդել ոչ-փրկեալ հայկական հողերուն հայ եւ դաշնակից ոյժերով փութանակի գրաւումը:
2. Պահանջել դաշնակիցներէն թուրք իշխանութեանց անմիջական բացարձակ վերացումը բոլոր հայկական հողամասերէն:
3. Աշխատիլ հայ զինուորական ոյժերուն ստուարացման եւ զօրացման:
4. Ընել ինչ որ հարկ է ապահովելու համար ազատութիւնը մահմետականացած բոլոր Հայոց իրենց նախկին կրօնքին վերադառնալու, նոյնպէս եւ ձեռք բերելու համար շուտափոյթ ազատումը մահմետականներու մօտ գտնուող հայ կանանց եւ տղայոց:
5. Հետապնդել վնասուց հատուցման պահանջին իրականացումը:
6. Աշխատիլ որ հայ ժողովուրդի դէմ գործուած ոճրին պատասխանատուներուն պատուհասման մասին Պատուիրակութեան կողմէ Խաղաղութեան Վեհաժողովին եղած դիմումը իրական արդիւնքի հասնի:
7. Հետապնդել Համագումարին կողմէ վաւերացուած ելեւմտացոյցին իրականացումը:

8. Նպաստաւորել ամեն կերպով հայրենիք վերադարձը բոլոր տարագիրներու եւ աշխարհի չորս կողմը ցրուած գաղթական հայոց, գտնելով միջոցներ (փոխառութիւն կամ վնասուց հատուցման ի հաշիւ Դաշնակիցներէն ստանալ դիւրութիւններ[] ներգաղթող ժողովուրդին պարենաւորման, վարուցանքի, բնակութեան եւ այլնի համար:
9. Չարկ տալ հայանպաստ լայն եւ բազմաձեւ բրօքականտի շարժման:
10. Ձեռնարկել Հայաստանի մասնագիտական ուսումնասիրութեան՝ տեղագրական, վիճակագրական, արդիւնաբերական, եւայլն բաժիններով:
11. Սերտ եւ շարունակական յարաբերութեան մէջ ըլլալ Դաշնակից բոլոր ազգերու կառավարութեանց ներկայացուցիչներու, ինչպէս նաեւ քաղաքական առաջնորդներուն հետ:
12. Սօս յարաբերութիւններ հաստատել ապագային մեզի սահմանակից կամ դրացի ըլլալ կոչուած ազգերու ղեկավար մարմիններուն հետ (Յոյներ, Սուրիացիներ, Արաբներ, Սիօնական Հրեաներ, Վրացիներ, Ռուսներ, Պարսիկներ, Ասորիներ, եւայլն):
13. Ազգ. ընդհանուր գործունէութեան շարժում տալու, զայն կարգաւորելու եւ կապակից դարձնելու համար մշտական յարաբերութեան մէջ ըլլալ հայկական կեդրոններու հետ, երկրին մէջ ու երկրէն դուրս թղթակցութեամբ, պատուիրակ որկելով: Պատուիրակութիւնը պարբերաբար տեղեկութիւն պիտի տայ ազգին իր գործունէութեան մասին՝ լայն գիծերով:
14. Պատուիրակութիւնը պարտաւոր է նկատի ունենալու որ Հայ տէրութեան օգնական նշանակուելիք պետութիւնը որոշապէս յանձնառու պէտք է ըլլայ գոհացում տալ Հայ ազգին բացարձակ անկախութեան պահանջին: Օգնական պետութեան աջակցութիւնը երբեք թելարկութեան ձեւ պէտք չէ առնէ: Միացեալ Հայաստանի միակ կառավարութիւնը իրական տնօրինողը պիտի ըլլայ Հայ պետութեան կուլտուրական, տնտեսական եւ քաղաքական կեանքին: Օգնական պետութիւնը օժանդակողի դեր պիտի կատարէ եւ ոչինչ պիտի ընէ առանց հայ կառավարութեան հաւանութեան: Պատուիրակութիւնը պէտք է ջանայ որ օգնական պետութեան պաշտօնագատման համար maximum նշանակուած 20 տարուան ժամանակամիջոցը նուազագոյնի իջեցնէ: Պատուիրակութիւնը պէտք է խուսափի օգնական պետութեան մօտ ո՛րէէ յանձնառութենէ որ կրնայ ձգտիլ տնտեսապէս լուծի տակ դնելու Հայաստանը: Պէտք է վերապահէ ո՛րէէ տնտեսական յանձնառութիւն միացեալ Հայաստանի միակ կառավարութեան որոշմանց:
15. Հայաստանի սահմաններու մէջ ապրող այլացեղ տարրերու նկատմամբ Պատուիրակութիւնը պէտք է ընդգրկէ որոշ քաղաքականութիւն մը զոր մեծ գիծերու մէջ կը բանաձեւենք սապէս.
Ա. Թուրքեր. - Թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ նոյնիսկ թրքաց շահուն համար, ինչպէս նաեւ ընդհանուր խաղաղութեան տեսակէտով՝ Պատուիրակութիւնը պէտք է ջանայ ընդունիլ տալ սկզբունքը թէ Հայաստանի սահմաններուն մէջ գտնուող թուրք տարրը պէտք է փոխադրել տալ Փոքր Ասիոյ թրքական հողամասերուն մէջ, ուր թուրք տէրութիւնը պիտի կազմեն, անոնց անշարժ կայքը փոխանակելով թրքական հողամասերու մէջ գտնուող Հայերու կալուածներուն հետ, կամ վճարել տալով անոնց արժէքը. պէտք է փոխադարձաբար ջանալ թրքական հողամասերուն մէջ հաստատուած Հայերը տեղափոխել Հայաստան՝ նոյն պայմաններով:
- Բ. Քիւրտեր. - Բացարձակ թափառաշրջիկ, կիսաթափառաշրջիկ ցեղերը, Համիտեան գունդերուն մասնակցած քիւրտերը, կոտորածներու մէջ դեր կատարած քիւրտերը հեռացնել Հայաստանի սահմաններէն: Երկրագործ եւ հաստատաբնակ քիւրտերը կը համարուին Հայաստանի քաղաքացիներ, պայմանաւ որ ամբողջապէս զինաթափ ըլլան. նոյն պայմանաւ Հայաստանի քաղաքացիները կրնան ըլլալ նաեւ Ղզլաշ քիւրտերը: Եգիպտոսէն պէտք է ընդունուին իբրեւ Հայաստանի քաղաքացիներ եւ բնակեցուին իրենց նախկին տեղերը:
- Գ. Մուհաճիքներ. - 1895էն ի վեր մեր երկիրը բերուած ամեն ցեղէ մահմետական մուհաճիքները հեռացնել Հայաստանի սահմաններէն եւ փոխադրել տալ մահմետական հողամասերու մէջ:
- Դ. Ասորիներ. - Արտայայտուիլ ի նպաստ Ասորիներու (Նեստորականներ, Քաղդէացիներ, Յակոբիկներ) ինքնավար երկիր մը կազմելու ձգտումին, իրենց բնիկ հողամասերուն մէջ:
- Ե. Յոյներ. - Պոնտոսի յունական շրջաններուն համար ներքին կուլտուրական ինքնավարութեան մը մասին համաձայնիլ:

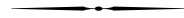
Պատուիրակությունը պետք է կազմէ

Ա. Բրօքականտի Յանձնախումբ.-

Բ. Ներգաղթի եւ Վերաշինութեան Յանձնախումբ, որուն գործն է քաջալերել եւ կազմակերպել տարագիր եւ գաղթական Հայերու վերադարձը, ապահովել դարձողներուն պարենաւորումը, երկրագործական աշխատանքներ, եւն.:

Գ.- Զինուորական Յանձնախումբ, որուն գործն է նպաստել ստուարացնելու գոյութիւն ունեցող հայկական զօրագունդերը, իրականացնելու երկրին ամբողջական գրաւումը, եւայլն:

(ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4-Դ, Դ793–Դ796)

**Տեղեկագիր²²¹
Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովոյ
Չէզոք Տան խնդրոյն համար**

Մատուցեալ
Ազգ[ային] Ժողովոյ 18 Նոյեմ. 1921ի նիստին:
Անդամք Յանձնաժողովոյ.
Տ. Մեսրոպ Եպս. Նարոյեան *Առեւտրային*
Դեռնոյ Տ[էր] Արքահամեան *Առեւտրային*
Արամ Հալաճեան
Տոք. Գր[իգոր] Դաւիթեան
Ներսէս Օհանեան *Տեղեկաբեր*
Քարտուղար՝ Ա.Ա.Ա.²²²

Ազնուաշուք
Տիար ատենապետ Ազգ[ային] Պատկառելի Ժողովի՝
Աստ

Ազգ. Ժողովի 5 եւ 19 Օգոստոսի յաջորդական նիստերուն մէջ Չէզոք Տան մասին Քաղ[աքական] Ժողովին ուղղուած հարցումի մը²²³ հետեւանօք կատարուած վիճարանութեանց իբր եզրակացութիւն, Ազգ. Պատկառելի Ժողովը իր 25 Օգոստոսի նիստին մէջ կազմած էր խորհրդարանական քննիչ յանձնաժողով մը, մէկ ամսուան պայմանաժամի մէջ կատարելու համար Չէզոք Տան խնդրոյն եւ վերագրուած զեղծումներուն քննութիւնը:²²⁴

Խորհրդարանական քննիչ յանձնաժողովս, հակառակ անոր որ շաբաթական 2-3 նիստ կանոնաւորապէս գումարեց, չկրցաւ սահմանուած ժամանակամիջոցին մէջ լրացնել իրեն վստահուած պաշտօնը, վասնզի իր ձեռնարկած քննութիւնը խղճմտութեամբ կատարելու համար, պարտաւորուած էր ստանալ կարգ մը անհրաժեշտ տեղեկութիւններ եւ լսել բազմաթիւ վկայութիւններ, որոնք բաւական ժամանակ առին եւ քննութեան յապաղման պատճառ եղան:

Խորհրդարանական քննիչ յանձնաժողովս որքան կարելի է արագ կատարելով իր քննութիւնը, հնարաւոր չափով մանրամասնութեամբ կը ներկայացնէ իր քննութեան արդիւնքը, յուսալով որ Ազգ. Պատկառելի Ժողովին ներողամտութեան պիտի արժանանայ իր ակամայ յապաղումը:

Խորհրդարանական քննիչ յանձնաժողովս նկատի առնելով սա պարագան թէ որբերու փրկութեան գործը իր նախնական կազմակերպութենէն մինչեւ արդի վիճակը ստանալը՝ շատ մը շրջափոխութիւններէ անցած է, որոնք անձանօք մնացած են Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովին իբր վարչական ու համագգային գործ, միշտ Քաղ. Ժողովներու եւ Համագգային Ժողովներու կողմէ կարգադրուած եւ գործադրուած ըլլալով, հարկ դատեց պատկերացնել գործը համառօտիւ, որպէսզի ասելի մատչելի ըլլան իր տուած բացատրութիւնները:

1918 Նոյեմ. 1ին երբ զինադադարը կը կնքուի, ոչ մէկ կազմակերպութիւն կար խնամատարական գործը ստանձնելու պատրաստ:

²²¹ Տեղեկագրին անուանաթերթին ճակատը կը հանդիպինք «Բ456–Բ378» թուահամարներուն և կնիքով դրոշմուած «Գրիգորիա Եպիսկ. Պալաքեան» ստորագրութեան: Ներքին էջերը, սակայն, կը կրեն Բ256–Բ377 թուահամարներն ու «Առաջնորդարան Հայոց Մարտիլի» կլոր կնիքը:

²²² Արշակ Աստուածատուր Ալպոյանեան:

²²³ Ազգային Ժողովի 5 Օգոստոսի նիստին երկու յաջորդական եւ համանման հարցումներ ներկայացուած էին Չէզոք Տան մասին երեսփոխաններ Տէրունիի եւ Նեմցի կողմէ: Տէրունիի հարց կու տար թէ որքանո՞վ ստոյգ է այն տեղեկութիւնը թէ Նշելէ ետք թէ Քաղաքական Ժողովի ատենապետը «Չէզոք Տան փակման մասին առաջարկ տարած է Համագգային Ժողովին»:

²²⁴ Նիստը գումարուած էր 26 Օգոստոս 1921-ին:

Առ ձեռն միջոցներով կը հոգացուէին գաղթականները եւ տարագրեալները ու ձեռք անցուած որբերը կը զետեղուէին յապափոյ²²⁵ կազմուած որբանոցներու մէջ:

Այդ օրերու մէջ էր որ կը կազմուի որբախնամ մարմին մը, որ հանգանակութիւնով կը հոգայ առաջին ազատագրուած որբերը: Այս թոհուրոհին մէջ առաջին թափով եւ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, այսինքն հազիւ երկու ամսուան մէջ (1 Նոյեմբերէն) մինչեւ 25 Դեկտեմբեր) 1918) անձնագրի անձերու անհատական նախաձեռնութեամբ եւ անգլիացի *գօմանտան* Հետկոտսմիշթի²²⁶ օժանդակութեամբ թուրք որբանոցներէ եւ թուրք հարեմներէ ու տուններէ կ'ազատագրուին մօտաւորապէս 2000ի չափ որբեր: Այդ շրջանին ամենէն աւելի եռանդուն գործունէութիւն ցոյց տուողն եղած է Պ. Առաքել Չաքրեան, որուն ձեռքով առնուած են 1050 որբեր:

Պ. Առաքել Չաքրեան այդ ժամանակամիջոցին կ'աշխատի սոսկ մարդասիրաբար եւ առանց ունէ նիւթական ակնկալութեան, պատուակալ կերպով:

Թուրք կառավարութիւնը շարունակ կը բողոքէր անգլիական] ոստիկանութեան, հայ որբեր փնտռելու համար հարեմներու խուզարկութեան դէմ եւ դիմելով անգլ. կառավարութեան, կը յայտնէր թէ կը փափաքի ինքն դարմանել նախորդ կառավարութեան սխալը, ինքնաբերաբար դարձնելով հայ որբերը:

Անգլ. կառավարութիւնը՝ թուրք կառավարութեան անկեղծութեան հաւատք ընծայելով, պահ մը որբերու հաւաքման գործը կը թողու թուրք ոստիկանութեան:

Այդ շրջանին, որ ընդամենը երկու ամիս տեւած է, 400 որբեր առնուած են որբանոցներէ եւ թուրք տուններէ, սակայն ասոնցմէ հազիւ 75ը իբր հայ կարելի եղած է առնել եւ մնացեալ 325ը իբր թուրք վերադարձուած են իրենց տեղերը:

Այս երկամսեայ շրջանին, Պ. Առաքել Չաքրեանի կը գործակցէր Պ. Սիրաք: Պ. Չաքրեան այս շրջանին ալ ամսական չ'առնէր, այլ միայն ճամբու ծախք, որ է 196.10 լիրա] օ[սմանեան] (հարիւր իննսուն վեց ոսկի եւ տասը դ[ուրու]շ):

Թուրք կառավարութիւնը որովհետեւ անկեղծութեամբ չի վարուիր, եւ բազմաթիւ փաստերով անգլ. դեսպանատունը համոզում կը գոյացնէ թէ թուրք ոստիկանութիւնը զինք կը խաբէ, կրկին գործը իր ձեռքը կ'առնէ, եւ թուրքերուն խժբժանքին առարկայ չլլալու համար, Գօմ[անտան] Հետկոտսմիշթ Չէգոք Տունը հիմնելու գաղափարը կ'ունենայ (1919ի Մարտի սկիզբները) եւ 1919 Ապրիլ 24ին կը բացուի Չէգոք Տունը խառն յանձնախումբի մը հսկողութեան տակ, որուն կը մասնակցէին 1 թուրք, 1 հայ եւ 1 ամերիկացի անդամ: Մակայն, Չէգոք Տունը միօրինակ վիճակ մը չէ ունեցած: Նախ, 1919 Ապրիլ 30էն մինչեւ 1919 Մեյստ. 10, հինգամսեայ շրջանին մէջ, որ խառն յանձնախումբին հսկողութեան տակ է, Չէգոք Տուն բերուած են 179 տղաքներ՝ որոնցմէ՝

92ը վերադարձուած է թրքաց

84ը հայերու յանձնուած

3ը յոյներու յանձնուած է:

179 որբ

1919 Մեյստ. 15ին, Չէգոք Տան վարչութիւնը կը ստանձնեն ամերիկացիներ եւ գայն կը փոխադրեն Պէպէք²²⁷,

²²⁵ Կարդալ՝ ափ յափոյ:

²²⁶ Տեղեկագրողը սխալ արձանագրած է հրամանատարին անունը: Խնդրոյ առարկայ անձն է անգլիացի Clifford Edward Heathcote-Smith (1883–1963), որ պահ մը որպէս հիւպատոս գործած է Իզմիրի մէջ, իսկ 1924–1943 տարիներուն վարած է ընդհանուր հիւպատոսի պաշտօնը Ադրբայճանի մէջ: Միջանկեալ, Առաջին Աշխարհամարտի աւարտին զինադադարի ընթացքին իրեն շնորհուած է ժամանակաւոր հրամանատարի տիտղոս որպէս Արքայական Ծովուծի կամաւոր պահեստային: 1919-ի Փետրուարին հրամանատար Հէթթոթ-Սմիթ Բրիտանական Բարձր Քոմիսիոնութեան ներկայացուցիչի հանգամանքով մասնակցած է յատկապէս հայկական եւ յունական հարցերով զբաղելու նպատակով Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան հովանիին ներքեւ ստեղծուած Հայեւոյն բաժանմունքի նիստերուն, ուր Քաղաքական Ժողովի ատենապետ բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեան եւ Առաքել Չաքրեան ներկայացուցած են Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը:

²²⁷ Միսիոնար Սայրըս Համլին (Cyrus Hamlin [1811–1900]) 1840-ին Պէպէքի մէջ հիմնած էր ամերիկեան Աստուածաբանական Ծննդարանը: Ծննքը զինադադարին հետեւող անցումային շրջանին պիտի օգտագործուէր որբերու տեղաւորման համար:

ուր կը մնայ մինչեւ 1919 Նոյեմ. 15, այսինքն ընդամենը երկու ամիս: Այս ժամանակամիջոցին մէջ, Չէզոք Տուն բերուած որբերու համագումարն է 23, որոնցմէ հազիւ 8 հատը իբր հայ ազգին կը տրուին:

Երկար աշխատութիւններու հարկ կ'ըլլայ համոզելու համար անգլ. կառավարութիւնը, որ ամերիկեան հսկողութեան տակ գտնուող այս հաստատութիւնը իր նպատակին չի ծառայեր: Ամերիկացիք կը լքանեն գործը եւ անգլ. կառավարութիւնը իր հին տեղւոյն մէջ կը վերաբանայ Չէզոք Տունը, ուր թրքուհին կը բացակայէր այս անգամ:

Անգլ. դեսպանատունը իրեն կը վերապահէր միայն վերջնական վճիռը իւրաքանչիւր որբի համար: Այս հիման վրայ, Չէզոք Տունը կը սկսի գործել 1920 Յունուար 1էն սկսեալ, մինչեւ ներկայ տարւոյս Սեպտ[եմբեր] 1, այսինքն խորհրդարանական քննիչ յանձնաժողովին կազմութեան օրերը: Այս 18 ամիսներու շրջանին, հոն կը մտնեն 184 տղաքներ, որոնցմէ՝

92ը կը յանձնուի հայերու

84ը կը յանձնուի թուրքերու

6ը կը յանձնուի յոյներու

1ը կը յանձնուի պուլկարներու

1ը դեռ կը մնայ իբր ազգութիւնը անորոշ

184

Վերոյիշեալ երեք շրջաններու մէջ Չէզոք Տան խողովակով ազատագրուած քրիստոնեայ տղաքներու թիւը 598 է, որոնց

364ը աղջիկ

234ը մանչ

598

Իսկ ըստ ազգութեանց եւ սեռերու, այդ 598 տղաքները ունին սա բաժանումը:

349ը հայ աղջիկներ

231ը [հայ] տղաքներ

12ը յոյն աղջիկ

3ը [յոյն] տղայ

1ը սերպ աղջիկ

1ը պուլկար աղջիկ

1ը ասորի աղջիկ

598 համագումար

Ատոնցմէ 404 որբերը առաջին վայրկեանէն իսկ յայտնած ըլլալով իրենց ազգութիւնը, առանց Չէզոք Տուն մտնելու, ուղղակի որբանոց տարուած են:

Չէզոք Տան հաստատուած օրէն, այսինքն 1919 Մայիս 1է սկսեալ մինչ[եւ] Դեկտմ. 31 Խնամատարութեան կողմէ մատակարարութեան ճիւղին համար ծախսուած է 2165 լ.օ. 4 դշ. 30 բարա, իսկ 1920 Յունուար 1է մինչեւ Նոյեմ. 30 ծախսուած է 2882 լ.օ. 27 դշ.: 1919 Մայիսէն մինչեւ Նոյեմ. որբահաւաք պաշտօնէից վճարուած է 4482 լ.օ. 63½ դշ.: Խնամատարութիւնը որբահաւաքի ծախքերուն համար ալ վճար[ու]ած է 1919 Մայիսէ մինչ 31 Դեկտմ. 1050 լ.օ. 85 դշ. 10 բարա: 1920ին դարձեալ մինչեւ 30 որբահաւաքի ծախքերուն վճարած է 508 լ.օ. 68 դշ., որով Խնամատարութեան ձեռքով ծախսուած է համագումար 11089 լ.օ. 48½ դշ.:

Իսկ 1920 Դեկտմ. 1է սկսեալ մինչ[եւ] 31 Մարտ, որ ատեն Չէզոք Տան խնամատարութիւնը յանձնուած էր Ս. Պատրիարք հօր, ծախսուած է մատակարարութեան համար 1384 լ.օ. 83 դշ., որբահաւաքի պաշտօնէից ամսական վճարուած է 620 լ.օ. եւ որբահաւաքներու ծախք՝ 156 լ.օ. 17 դշ., որուն ընդի. գումարը կը կազմէ 2161 լ.օ.:

1921 Ապրիլ 1է մինչեւ Սեպտ. 9, որ ատեն Չէզոք Տան մատակարարութիւնը յանձնուած էր Ելեւմտական Յանձնաժողովին, ծախսուած է մատակարարութեան համար 1185 լ.օ. 72 դշ. 30 բարա, որբահաւաք պաշտօնէաներու ամսական՝ 1050 լ.օ., որբահաւաքներու ծախքերուն համար վճարած է 324 լ.օ. 27 դշ. 10 բարա, որով Չէզոք Տան հաստատութեան թուականը եղող 1919 Մայիս 1է մինչեւ 1921 Սեպտ. 9, այսինքն 29 ամսուան մէջ

ծախսում է մատակարարության համար 7617 լ.օ. 87½ դշ., որբահաւաքներու ամսականներուն համար 6152 լ.օ. 63½ դշ. եւ որբահաւաքներու ծախքերուն համար 2039 լ.օ 97½ դշ. համագումար՝ 15810 լ.օ. 48½ դշ.:

Իսկ այժմ, Չէզոք Տունը ունի 3 որբահաւաքներ, որոնց համար կը վճարուի ամսական 175 լ.օ., իսկ ներքին չորս պաշտօնեաներու՝ մէկ տեսչուհիի, մէկ խոհարարի, մէկ դռնապանի եւ մէկ առժամեայ մառանապետի համար ալ կը վճարուի 48½ լ.օ. ամսական: Իսկ մատակարարութեան համար կը ծախսուի 176½ լ.օ., որով Չէզոք Տան համագումար ծախքը ամսական 400 լ.օ.ի կը յանգի:

Այս համառօտ տեղեկութիւններէն կը հասկցուի թէ՝ Չէզոք Տան գործունէութիւնը ի՞նչ եղած է. իսկ բացատրել անոր բարոյական նշանակութիւնը աւելորդ կը համարենք, վստահ ըլլալով թէ՝ ամէն հայ շատ լաւ կրնայ ըմբռնել այս հաստատութեան իբր ազգային բողոքի մնայուն կոչող մը ունեցած կարեւորութիւնը:

Այս տեսակ հաստատութիւն մը անշուշտ պէտք էր գերծ մնար ամէն կասկածէ ու տարակոյսէ. սակայն, ինչպէս շատ մը բարենպաստակ հաստատութիւնք, նոյնպէս նաեւ Չէզոք Տունը չէ կրցած գերծ մնալ, դժբաղ-դաբար, անձնական-քինախնդրական վէճերու եւ պայքարներու առարկայ ըլլալէ եւ ծնունդ տուած է գեղծումի պատմութիւններու, որոնք չենք գիտեր ինչպէս ստեղծուած են: Սակայն, յայտնի է թէ՝ ոմանք անկեղծօրէն անոնց հաւատալով եւ ուրիշներ անձնական թշնամութեան համար տարածած ու տարածայնած են, եւ մինչեւ լրագրաց էջերը արձագանգ գտած են:

Յանձնաժողովս իր պաշտօնի ձեռնարկած ատեն ի նկատի ունէր Ազգ. Ժողովի մէջ եղած յայտարար-րութիւնները, հոն կարդացուած յօդուած մը, նամակ մը եւայլն:

Միւս կողմէ, բազմաթիւ գրոյցներ արդէն շրջան կ'ընէին հանրութեան մէջ:

Քննիչ յանձնաժողովս պատեհութիւն տալու համար որ ամէն անոնք, որ ռելէ դիտողութիւն կամ կասկած ունին, ներկայացնեն, լրագրական հրաւեր մը ըրաւ, եւ կը ցաւինք ըսելու որ յանձնաժողովս ստացաւ միայն երկու նամակ, մէկը բողոքովին իր քննութեան առարկայէն դուրս խնդրոյ մը համար, որ պատկանեալ մարմնոյն ուշադրութեան ներկայացուց եւ միւսը ուղղակի խնդրոյն յարակից՝ սակայն երրորդական կարեւորութեան արժանի խնդիր մը, որ իր կարգին նկատի առաւ յանձնաժողովը եւ իր եզրակացութիւնը պիտի ներկայացնէ Պատ. Ժողովի:

Ինք իր քննութիւնները գրեթէ աւարտած էր, երբ Քաղ. Ժողովի ատենապետ՝ Տ. Դաւիթ Տ[էր] Մովսէսեան դառնալով իր Վիէննա ուղեւորութենէն, Յանձնաժողովին ներկայացուց կարգ մը անձնական դիտողութիւններ, որոնց քննութիւնը պահանջեց: Քաղ. Ժողովի ատենապետին մատնանշած հարցերն ալ իբր դիտողութիւն նկատի առաւ յանձնաժողովս: Այս ամէն դիտողութիւնք ի մի խմբելով, յանձնաժողովս նկատեց թէ՝ կարելի էր Չէզոք Տան շուրջ յարուցուած խնդիրները երեք դասի բաժնել:

Ա.- Որբերու ազգութեան մասին սխալ գնահատութեան, կամ հայ որբերու գիտակցաբար թուրքերու վերադարձուելու մասին ամբաստանութիւններ:

Բ.- Մատակարարական եւ հաշուական գեղծումներ:

Գ.- Վարչական գեղծումներ եւ ապօրինութիւններ:

Ասոնցմէ զատ, Ազգ. Ժողովի մէջ քննադատուած ըլլալով նաեւ Քաղ. Ժողովին եւ մասնաւորապէս անոր ատենապետին ընթացքը, որ նոյնպէս յանձնաժողովիս քննութեան յանձնուած էր, հարկ էր քննել նաեւ

Դ.- Չէզոք Տան նկատմամբ Քաղ. Ժողովին դիրքը:

I

ՈՐԲԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Այս մասին խորհրդարանական յանձնաժողովս պարտաւորուած սկսաւ իր քննութեան՝ առ ձեռն գտնուած տուեալներու վրայ, որոնցմէ ամենէն զիսաւորն էր Տօգթ. Արթինեանի հրապարակօրէն եւ հրատարակեալ ամբաստանութիւնք, մասնաւոր նամակները եւ անոնց յարակից գրութիւնները ուղղեալ առ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան:

Խորհրդարանական քննիչ յանձնաժողովս չբաւականացաւ միայն այս գրաւոր վաւերաթուղթերով, այլ լսեց նաեւ զինքը իբր զիսաւոր ամբաստանող: Եւ որովհետեւ Տօգ. Արթինեան միակն եղաւ, որ քաջութիւնը ունեցաւ մնալու մինչեւ վերջը իր ամբաստանողի դերին մէջ, քննիչ յանձնաժողովս մանրագնին կերպով քննութեան առաւ իր ամբաստանութիւնները, որոնք «քստմնելի գեղծումներ» կոչելու չէր վարանած յարգելի սօգթօրը «Վերջին

Լուր»ի (թիւ 2113, 28 Փետր. 1921) մէջ հրատարակած «Որբերու Գողգոթան» խորագրով յօդուածին մէջ:

Այդ յօդուածին մէջ Տօգ. Արթինեան, իբր որոշ դէպք եւ ամբաստանութեան առարկայ, կը թուէր հետեւեալ որբերու խնդիրները:

1.- Պերճուհի (մօրը անունը Մաքրուհի) որբին պարագան:

2. Կարնեցի Հայկանուշ²²⁸ անուն աղջկան խնդիրը:

3.- Կարապետ-Մարիցայի զաւակ, Կարնոյ Օվանդըզ գիւղէն Մաքրուհի (իսկամ անուամբ Նանիյէ) անուն որբուհիին պարագան:

4.- Գոհարիկ (իսկամ անուամբ՝ Ֆաթմա) անուն աղջկան դէպքը եւ վերջապէս՝

5.- Կիւրինցի Ժընէվիէվի պարագան:

Իսկ բոլորովին նոր պարագայ ըլլալով, քննիչ յանձնաժողովիս կը ներկայացնէր, գրաւոր

6.- Հատիճէ-Աղաւնիի

7.- Աիշէ-Արշալոյսի երկու պատմութիւնները:

Եւ նոյնպէս իր բերանացի յայտարարութեանց ընթացքին, անիկա կը թուէր երեք կասկածելի դէպքեր, որոնք էին.

8.- Հերմինէի

9.- Վէտիյայի եւ Սանիայի

10.- Սապանճալը Պագը պէյի քովէն առնուած որբերու պարագաները, որոնք յանձնաժողովս նկատի առաւ:

Այս կարգին, յանձնաժողովը իբր որբերու վերաբերեալ խնդիրներ նկատի առաւ Հմայեակ Դաշոյեանէ իր ստացած մէկ նամակը՝

11.- Չապէլ Մէլիհա Դաշոյեան կնոջ մասին:

Ազգ. Ժողովին մէջ եւ յետոյ, յատենի յանձնաժողովոյ, Տօգ. Թիւեանի յարուցած երկու հարցերը:

12.- Օլկա Արմէնուհի = Խանիֆէ Բերվինի,

13.- Մուսուլի որբերու մասին:

Իսկ հուսկ ուրեմն, Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի մատնանշած վերոյիշեալներէն զատ՝

14.- Նիկոմիդիացի Մուհիտտին անուն թուրքին քով մնացած աղջկան,

15.- Սարըեար Ուզուն Հասան անուն թուրքին քովէն առնուած աղջկան պարագաները:

Ահա ասոնք էին որբերու ազատագրութեան գործին մէջ ամբաստանութեան առարկայ եղած դէպքերը, որոնք յանձնաժողովս նուիրական պարտք համարեց մանրագին քննութեան ենթարկել:

Ահաւասիկ իր քննութեանց արդիւնքը:

1°. ՊԵՐՃՈՒՀԻ = (Հորիյէ թուրք անուամբ)

Տօգթ. Արթինեան իր յօդուածին մէջ կ'ըսէր թէ, այս աղջիկը նախապէս Չէզոք Տան մէջ պահուած եւ հոն «փ գուր յայտնած էր թէ՛ իւր անունն է Պերճուհի եւ մօրը անունը՝ Մաքրուհի, ու պաղատած որ զինքը պահեն. ետ դարձուած էր հէգ աղջիկը ազգին կողմէ, առարկելով որ սուտ կը խօսի Չէզոք Տանը հանգիստէն եւ comfortէն²²⁹ ? չկրնալով բաժնուի»:

Տօգթ. Արթինեան կը հաւաստէր թէ նոյն աղջիկն թուրք տունէն փախած եւ Սկիւտար հայ ընտանիքի մը քով ապաստանած եւ կրկին Չէզոք Տուն բերուած էր:

Իր բերանացի բացատրութեանց մէջ, Տօգ. Արթինեան այս դէպքին իբր վկայ ցոյց տուաւ տեսչուհի Տիկին Արմէնուհի Պօնաբարթեանը եւ Չէզոք Տան յանձնախումբի մէջ իր պաշտօնակիցը՝ Տիկին Տայլերեան:

Արդարեւ, Տիկին Արմէնուհի Պօնաբարթեան կը հաստատէր Տօգթ. Արթինեանի տեսութիւնը, եւ որբուհիին դարձուած ըլլալը կը հաստատէր, բայց կ'անգիտանար անոր Բ. անգամ դառնալը: Տիկին Տայլերեան միայն ի

²²⁸ Անունը տեղ-տեղ գրուած է նաեւ Հայկանուշ տարբերակով:

²²⁹ Հանգստաւէտութիւն: Բառին կրնկակոխ հետեւող հարցման նշանը կրնայ թելադրել թէ Արթինեան Չէզոք Տան պայմաններն այնքան ալ հանգստաւէտ չէ նկատած որբերու համար:

լրոյ Բ. անգամ դարձած ըլլալը տեղեկացած ըլլալը կը յայտնէր. սակայն յետոյ ինչ եղած ըլլալը կ'անգիտանար: Տիկին Պահրի չէր յիշեր այս տեսակ դէպք մը: Իսկ որբահաւաք դիւանի արձանագրութեանց եւ Չէզոք Տան տոմարին մէջ (մ. 8) կը տեսնուէր թէ յանձնախումբը մեծամասնութեամբ որոշած էր, 25 Օգոստոս 1920ին, իբր թուրք վերադարձնել այս որբուհին, որուն մանրամասն պատմութիւնն ալ արձանագրուած էր: Հոն հայ ըլլալու մասին աղջկան կողմէ ռեւէ յայտարարութեան հետք չկայ, հետեւաբար աղջիկը կը դարձուի, սակայն յետոյ ինքնաբերաբար վերստին կու գայ եւ կը յանձնուի Ռոբախնամին՝ 1921 Փետրուար 13ին: Այժմ կը գտնուի Մեծ Կղզիի ապաքինարանը: Յանձնաժողովը խաբուած էր աղջկան պատմութենէն եւ իր գնահատութեան մէջ սխալած, ինչպէս կը խոստովանէր իր երկրորդ արձանագրութեան մէջ: (Թուահամար 80):

2°. ԿԱՐԿԵՑԻ ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ (Հաֆիֆէ)

Տօգ. Արթինեան իր յօդուածին մէջ այս աղջկան մասին սապէս կը խօսի: «Պ. Խատիսեանը Չմիւռնիայէն բերող շոգենաւին վրայ երկու հայ որբուհիներ ազատուեցան եւ բերուեցան Չէզոք Տուն: Մին՝ աղքատիկ տեղէ, առանց երկար բարակ քննութեան, հաստատուեցաւ իր իսկութիւնը եւ իսկոյն ուղարկուեցաւ որբանոց: Իսկ միւսը՝ թէւ որբուհին խոստովանած էր իր հայ կարնեցի ըլլալը, իր Հայկանուշ անունը եւ թէ գիտէր հայերէն, ինչպէս վկայեցին հաստատութեան մէջ գտնուող ուրիշ պատասպարեալներ, ետ դարձուեցաւ իբրեւ թուրք իւր հարուստ տիրոջ, որ քանի մը ոսկի ալ վճարեց Ռոբախոյզի Դիւանին իբրեւ պատասպարման ծախք»:

«Ինչո՞ւ, որովհետեւ այդ աղջիկը երբ յանձնախումբ կոչուած հաւատարմական ատեանին առջեւ ներկայացուեցաւ, ատենապետուհիին հարցման պատասխանելով չուզեց կամ վախցաւ կրկնել որ հայ էր, եւ ատենապետուհին վճռեց, որ աղջնակը սուտ խօսած էր, յայտնելով նախապէս որ հայ էր եւ կարնեցի, եւ մօրը հետ Կեսարիա ապաստանած»:

Տօգթ. Արթինեան գրաւոր տեղեկագրութեամբ մը այս պատմութիւնը աւելի կ'ընդարձակէր եւ աւելի ծանր ամբաստանութեանց առարկայ կը դարձնէր խնդիրը: Այդ տեղեկագիրը նոյնութեամբ մէջ կը բերենք, ռեւէ տարակոյս չձգելու համար մտքերու մէջ:

«Հաֆիֆէ-Հայկանոյշ- 14 տարեկան

«Այս աղջիկը առնուած է Պ. Խատիսեանը Չմիւռնիայէն բերող շոգենաւէն: Երկու աղջիկ էին, մին աղքատիկ, մէկու մը քովէն առնուած, հարցունող փնտռող չեղաւ, եւ իբրեւ հայ պահուեցաւ, թէւ ոչ մէկ խոստովանութիւն ըրաւ: Դեմքին վրայ Հալէպի նշան²³⁰ մը զինքը հայութեան [առնչելու] բացարձակ ապացոյց մը դարձուեցաւ Տիկին Պահրիի կողմէ:

«Միւսը՝ Հաֆիֆէ՝ առնուած էր հարուստ թուրքի մը քովէն: Այս աղջիկը խոստովանեցաւ որ Էրզրումցի է եւ անունն է Հայկանոյշ: Իր ամբողջ տարագրութեան պատմութիւնը ըրած է Տեսչուհի Տիկին Պօնաբարթեանի եւ իր ամուսնոյն: Գիտէր հայերէն, եւ առաջին օրերն իսկ որ դեռ չէր խոստովանած, հայերէն բառեր կը փախցունէր իր խօսակցութեան մէջ: Չէզոք Տան իմ անդամակցութեանս ժամանակ եղած դէպք է այս, եւ անձամբ ճանչցած ու խօսած եմ հետը. տարագրուած էր իր մօրը հետ, Էրզրումէն ելած են ճամբայ, անցած են անանցանելի արահետներէ, խուսափելով բանուկ ճանապարհներէ. եկած են Կեսարիա, հոն մայրը մեռած է եւ Էմվալը Մէթրութէի [Լքեալ Գոյքերու] նախագահ Իպրահիմ պէյի քով մնացած է:

«Կիրակի օր մըն էր. եւ աղջիկը այդ խոստովանութիւնը ըրած էր Տիկին Պօնաբարթեանի ամուսնոյն, տեսնելով իր ընկերներուն եկեղեցի երթալու պատրաստուիլը, եւ այդ՝ ինչ անցեալի յիշատակներ արթնցուցած է իր մատաղ հոգիին մէջ, եւ եկեղեցի գացած ու երկիւղածութեամբ հետեւած արարողութեանց:

«Չէզոք Տան յանձնաժողովին առջեւ հանուեցաւ Հաֆիֆէ, եւ առանց ի նկատ առնելու իր նախորդ խոստովանութիւնները, Տիկին Պահրի «Մէն թի՛ւրք սին» [Դուն թո՛ւրք ես] ըսաւ բրտօրէն: Հաֆիֆէ՝ առանց ըսելու որ հայ է կամ թուրք, սկսաւ լալ. ատոր վրայ, Տիկին Պահրի յայտարարեց որ աղջկան նախորդ ըսածները սուտ միայն կրնային ըլլալ, քանի որ Էրզրումի հայերը չտարուեցան Կեսարիա, առանց ի նկատի առնելու բացառիկ պարագաները եւ թէ՛ կարելի չէր որ զանոնք տարած ըլլային: Բողոքեցի Տիկին Պահրիի քնածին դատաստանին եւ իր համախոհ ընկերներու թութեան դէմ եւ իմ բողոքս արձանագրել տուի արձանագրութեանց տոմարին մէջ:

«Օր չանցած, հետեւեալ օրն իսկ վերադարձուցին Հայկանոյշը իր տաճիկ տիրոջ, որ արդէն որոշեալ ժամուն կը գտնուէր Խնամատարութեան մէջ, Պ. Բաբերդեանի սենեակը: Ահա ինչ պատմեց ինձ Երանօս՝ Չէզոք Տան

²³⁰ Կ'ակնարկուի «Հալէպի վերք» անուամբ ծանօթ մաշկային հիւանդութեան հետեւանքով մորթի վրայ մնացած սպիին:

դռնապանը, որ աղջկան ընկերացած էր: Հայկանոյշ յանձնուեցաւ թուրքին, որ դրամ տուաւ Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանի: Երանօս կ'ըսէ թուրքին, որ «աղջիկը հայ է, բայց ինչեւէ, մեղք որ կը յանձնուի»: Տաճիկը կը ժպտի, բայց պատասխան չի տար: Հայկանոյշ Չեզոք Տուն եղած ատեն խոստովանած է ուրիշ Էմսալ անուն (Կիւլիզար) աղջկան թէ, ինքը հայ է, բայց տաճիկ եմ կ'ըսէ, որովհետեւ թուրքին տանը մէջ երիտասարդ մը կայ, որուն հետ նշանած են:

«Անցեալներս, Տիկին Պօնաբարթեան Կէտիկ Բաշայի կողմը պտրտած ատեն, կը լսէ որ մէկը իր ետեւէն «Տիկին, Տիկին» կը պոռայ: Տիկին Պօնաբարթեան կը տեսնէ, որ Հաֆիֆէ-Հայկանուշն է, որ իրեն կը փաթթուի, կը համբուրուի եւ կ'իմացնէ որ տեղափոխուած է, եւ իր նոր հասցէն կու տայ»:

Տօգթ. Արթինեանի այս հաւաստումը թէ՛ Հաֆիֆէ հայ է, կը հաստատէ նաեւ Պ. Տիգրան Գ. Պօնաբարթեան, որ ինք խոստովանուցած է աղջիկը, երբ մի քանի ամիս Չեզոք Տուն կը գտնուէր, իր կնոջը՝ Տիկ. Արմէնուհի Պօնաբարթեանի հետ: Գալով Տիկին Պօնաբարթեանի, անիկա կ'ըսէ թէ՛ «Անոր մասին պէտք եղած մանրամասնութիւններուն տեղեակ է իր ամուսինը», եւ կը յարէր թէ՛ «Ես միայն այս համոզումը ունիմ մինչեւ ցարդ, թէ այս աղջիկը հայ է»։ մանաւանդ այն պարագան որ միշտ կը մտաբերեմ. այսինքն թէ, եկած օրուան յաջորդ առաւօտուն շատ կանուխ ըսած է հայերէն լեզուով թէ՛ «Ելէք, լուսցաւ»։ Ուրիշ պարագայ մըն ալ, այդ որբ աղջիկը Չեզոք Տունէն երթալէն վերջ, քովի ընկերոջ Էմսալ անուն որբին ըսեր է թէ. «Պէն էրմէնի օլտուդումը մաքսուս սէօյլէմլէօրըմ, չիւնքի աղամըն օղու պէնի պանագ» [Ես դիտմամբ կ'ըսեմ թէ հայ չեմ, քանի որ աղային որդին կնութեան պիտի առնէ զիս]:

Սակայն Տիկին Պօնաբարթեան չէր հաստատէր Տօգթ. Արթինեանի իրեն վերագրած հանդիպումը Կէտիկ Բաշայի մէջ, որ ամենէն թանկագին վկայութիւնը պիտի ըլլար: Իսկ իր պաշտօնակից՝ Տիկին Տայլերեան այս մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունէր: Իսկ Տիկին Պահրի կը պնդէր մինչեւ հիմա իր համոզմանց վրայ, եւ հետեւեցնելով այս աղջկան պատմութեան վրայ, որ Կարինէն Կեսարիա տեղափոխում մը ցոյց կուտար, ինչ որ հայ տարագրութեան ուղեգիծը չէր, կը կարծէր թէ այդ աղջիկը հայ ըլլալ կեղծած էր: Չեզոք Տան յանձնաժողովն ալ իր 6 Հոկտ. 1920, նիստ ԺԳ.ի մէջ, որուն ներկայ եղած են բոլոր անդամները, իր Ատենապետին համամիտ գտնուած է Հաֆիֆէի համար, որոշելով թէ՛ թուրք է եւ պէտք է դարձուի իր տեղը: Միայն արձանագրութեան մէջ կը կարդանք թէ՛ Տօգթ. Արթինեան Հաֆիֆէի մասին միշտ բողոքեց թէ հայ է:

Իսկ Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան ըսաւ թէ Խատիսեանը բերող շոգենաւէն առնուած երկու աղջիկներն են Այիշէ եւ Հաֆիֆէ: Ասոնցմէ Այիշէ, որ ըստ Տօգթ. Արթինեանի, հարցնող փնտռող չունենալուն եւ աղքատ ըլլալուն համար, իբր հայ վար դրուած է, վեց անգամ դեսպանատուն տարուած է հարցաքննուելու համար եւ Հալէպի նշանը իբր փաստ ծառայեցնելով առնուած եւ հայ որբանոց դրուած է: Ասոր խնամակալը աղքատ մէկը չէր, այլ ընդհակառակը՝ բարեկեցիկ: Այդ անձն էր Մուխթար պէյ, Ատալիոյ ընդհ[անուր] երկրաչափը: Գալով Հաֆիֆէին, անոր պաշտպանն էր Իպրահիմ Շէվզը²³¹ անուն մէկը՝ *էնվալը մէթրուքի* տնօրէն, արտաքին երեւոյթով իւրոտ ֆէտով եւայլն մէկը, որուն դարձուած է Հաֆիֆէն, Չեզոք Տան յանձնաժողովի որոշմամբ, վասնզի կարելի չէր եղած հաստատել Հաֆիֆէի հայութիւնը, եւ ան չէր խոստովանած [հայ ըլլալը] անգլ. դեսպանատունէն տրուած առաւելագոյն ժամանակամիջոցին՝ մէկ ամսուան մէջ:

Գալով դրամական նուէրի կամ Տօգ. Արթինեանի կաշառակերութեան ամբաստանութեան, Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան ըսաւ թէ՛ արդարեւ Իպրահիմ Շէվզը²³² որբուհիին իրեն վերադարձուած օրը, փափաք յայտնած էր հայ որբերուն նուէր մը ընել, եւ ինքնաբերաբար տուած էր 5 լ.օ. ոչ թէ իրեն, այլ Խնամատարութեան սնտուկին, ինչ որ կը հաստատէր 1920 Հոկտ. 7 թուակիր եւ 159 թիւ ստացագիրը:

Պ. Բաբերդեանի այս տեղեկութիւնները կը հաստատուէին պաշտօնական վաւերագրերով: Արդարեւ, առանց դիտողութեան հայացած Այիշէի (հայ անունով *Վեհսնոյշ*) պատմութիւնը ճիշդ չէր. վասնզի անոր պաշտպանը՝ Ատալիոյ երկաթուղիի ընդհ. երկրաչափ Մուխթար պէյ ոչ միայն չէ լքած, այլ եւ մեծ ջանքեր ըրած է գայն ստանալու համար:

Այսպէս, թուրք ոստիկանութիւնը բողոքած է անգլ. դեսպանատունը եւ պնդած թէ՛ աղջիկը թուրք է: Մուխթար պէյ ալ անձամբ բողոքած է եւ ներկայացուցած *Հեօնէթը Շէրի*²³³ մը աղջկան թուրք ըլլալը հաստատող:

²³¹ Բնագրին մէջ ջնջուած է սկզբնապէս մեղանով գրուած Ճեմիլ անունը եւ մատիտով աւելցուած է Շէվզը:

²³² Բնագրին մէջ ջնջուած է մեղանով գրուած Շէվզը անունը, մատիտով գրուած է Ճեմիլ, ապա այդ եւս ջնջուած է:

²³³ Օրինական առարկութիւն (իսլամական կրօնքի կանոններուն հետեւողութեամբ):

Անգլ. ոստիկանությունը ինք կրկին տեղեկագիրներով՝ համոզուած անոր թուրք ըլլալուն, կը պահանջէ վերադարձուիլը, սակայն աղջիկը անգլ. դեսպանատան մէջ կը յայտարարէ թէ իր անունը Վեհանոյշ է եւ իր հայրը ու մայրը իր աչքին առջեւ սպաննուած են: Այս բացորոշ յայտարարութեան վրայ, կարելի կ'ըլլայ փրկել աղջիկը, որ ետ առնելու համար, Մուխթար պէյ ամէն ջանք ու ճիգ թափած է եւ դեռ կը թափէ:

Գալով Հաֆիֆէ-Շահանի (ենթադրեալ Հայկանոյշ), նոյնպէս առնուած է 7 Մեպտ. 1920ին Պ. Խատիսեանի շոգենաւէն, եւ փոխադրուած է Չէզոք Տուն: Թուրք ոստիկանությունը բողոքագրով մը կը պահանջէ այս աղջկան դարձուիլը: Դեսպանատան մէջ կատարուած քննութեան պահուն, ոչ աղջիկը կը խոստովանի եւ ոչ ալ կարելի կ'ըլլայ հաստատել իր հայ ըլլալը: Անգլ. դեսպանատան յանձնաժողովին բացորոշ հրամանին վրայ, աղջիկը կը դարձուի իր նախկին տեղը:

Ինչպէս կը տեսնուի այս պաշտօնական վաւերագիրներէն, հիմ չկայ այս մասին Տօգ. Արթինեանի ամբաստանութեանց մէջ:

3°. ՆԱԾԻՅԷ – ՄԱԶՐՈՒՀԻ

Ասոր համար Տօգ. Արթինեան սքօղեալ տողեր ունի: «Առնուեցաւ, կ'ըսէ, Սուլթան Ահմէտ հազարապետ Ս. Պէյի տունէն, ուր շատ լաւ էր ու լաւ կը խնամուէր: Աղջիկը երկար ժամանակ թուրք եմ ըսելով պնդել յետոյ, երբ յոյսը կտրեց, որ զինքը վերստին ետ պիտի առնէր իր սիրելի պէյը, խոստովանեցաւ Կարնոյ Օվանըզ գիւղէն ըլլալը, անունը՝ Մաքրուհի, հորը անունը՝ Կարապետ, մօրը՝ Տուրիցա: Աղջիկը յայտնեց որ անցեալ տարի ալ հայերը զինքն առած էին, բայց պէյը զինքն ազատած էր ... ծախքեր ընելով: Այս անգամ պէյը չէր կրցած, թոքախտաւոր անկողինը պառկած ըլլալով եւ գուցէ մեռած: Խոստովանութենէն յետոյ, Մաքրուհի (Նաճիյէ) Ս. Պատրիարք Հօր տարուեցաւ տեսչուհիին ընկերակցութեամբ: Բայց...»: («Աղջիկն Լուր», յիշեալ թիւ):

Մեր քննութեամբ երեւան եկաւ թէ՛ արդարեւ Նաճիյէ Մաքրուհի անգամ մը առնուած էր իր գտնուած տեղէն ճիշդ այն շրջանին, ուր թուրք ոստիկանությունը կը կատարէր անգլ. ոստիկաններու պաշտօնը, եւ մէկն էր այն 335 որբերուն, որոնք հաւաքուած 400 որբերէն ետ տրուեցան իբր թուրք, եւ որ սակայն երբ գործը անգլ. ոստիկանութեան անցաւ, Պ. Չաքրեանի պահանջմամբ –որովհետեւ հասցէները ունէր– կրկին մէկիկ մէկիկ Չէզոք Տուն բերուեցան, եւ անոնցմէ շատերուն հայ ըլլալը հաստատուեցաւ: Ահա անոնցմէ մէկն է Մաքրուհի, որ առնուած է Հոկտմ. 6ին եւ Նոյեմ. 11ին, մէկ ամսուան աշխատութենէ յետոյ խոստովանած է իր հայ ըլլալը եւ որկուած է որբանոց: (Չէզոք Տան տոմար, թուահամար 44): Հիմա կը գտնուի Պոյաճըզգիւղի որբանոցը: Հետեւաբար, կախման կէտերով վերջաւորեալ «բայց»ը կատարելապէս մեզի համար անմեկնելի մնաց:

4°. ԳՈՀԱՐԻԿ-ՖԱԹՄԱ

Տօգ. Արթինեան իր յօդուածին մէջ կը գրէր թէ «ետ դարձուած է նաեւ Օլթիցի Ֆաթման (Գոհարիկ), եւ յանձնուած՝ Ատաբազարի տեղահանությունը ստորագրող Նէճաթի պէյին»:

Տօգ. Արթինեանի այս երկտողը աւելի կը մանրամասնուէր Տիկին Վիգթորիա Տայլերեանի կողմէ յանձնաժողովին տրամադրուած տետրակի մը մէջ, որ լուսաբանելու համար տրուած էր:

Հոն, Տիկին Տայլերեան կը նկարագրէ Ֆաթմայի ընթացքը Չէզոք Տան մէջ: Աղջիկը յայտնած էր թէ՛ «ինքը Օլթիցի էր եւ որբ. եղբօրը հետ փողոցը մնացած էին, յետոյ տեղւոյն ոստիկանը զինքը իր տունը տարած էր. բայց տեղւոյն գայմագամ Նէճաթի կ'առնէ զինքը ոստիկանին տունէն եւ իր տունը կը տանի, ուրկէ Կ. Պօլիս կու գայ մէկտեղ. իր եղբօրը անունն ալ Ալիշան էր. կարելի չէր եղած աւելի տեղեկություն առնել իր բերնէն: ... Նէճաթի ... համարձակած էր մինչեւ անգլ. դեսպանատունը երթալու եւ աղջիկը պահանջելու: Օր. Խաչատուրեան՝ Չէզոք Տան տեսչուհին, նեղ կացութեան մէջ էր: Իր փորձառություններուն վրայ հիմնուած՝ վստահ էր որ աղջիկը հայ էր, իսկ դեսպանատունը կամ Չաքրեանը կը պահանջէր աղջիկը յանձնել Նէճաթիի, բաւական նկատելով փորձը»: Տիկին Տայլերեան կը շարունակէ իր գրությունը սա կերպով. «Օր մը, մեր գործերուն համար դեսպանատուն գացած էի եւ Չաքրեանը տեսնելով, խնդրեցի իրմէ որ Գոհարիկ անուն որբը ժամանակ մը եւս մնայ Չէզոք Տան մէջ: Բայց Չաքրեան ըսաւ ինծի պաղ կերպով. «Անիկա թուրք է եւ Նէճաթիի պիտի յանձնուի».

շատ ցաւեցայ որ կրնայ գտնուիլ ոեւէ հայ մը, որ կանկածելի որբի մը համար առանց սրտի ցաւ զգալու ըսէ. «անիկա թուրք է» եւ այդ հայն ալ ըլլայ այն անձը որ հայությունը ներկայացնէ դեսպանատան մէջ՝ իբրեւ որբերու պաշտպան եւ ազատող...: Շատ գէշ զգացի:

«Տասը օր վերջ, գործով մը Պ. Էպիդարեանի գացի. ան զիս տեսնելուն պէս ըսաւ թէ ինծի խնդիրը մը ունի.

«Գոհարիկ անուն որբ մը կայ Չեզոք Տան մէջ, որ կատարեալ հայ մըն է, (չի գիտեր որ ես տեղեակ եմ) բայց չի խոստովանիր. շատ կը խնդրեմ որ հաճիս ձեր տունը տանիլ 8–10 օրի չափ. կարելի է կը յաջողիս [խոստովանեցնել]: Որովհետեւ այս խնդիրը պատուոյ խնդիր եղած է. քաղաքական խնդիր եղած է որբերու խնդիրը»: «Շատ աղէկ, ըսի, սիրով կը տանիմ եւ կը ջանամ անկարելին ընել. միայն թէ շատ յոյս չունիմ. ինքը յամառ է, եւ լաւ չի նայելով Նեճաթի մայրը, որ սոսկալի ջատուկ մըն է, եւ կը ճանչնամ զինքը, կը վարժե՞ս²³⁴ եղեր Փաթման իր գաւկին երկրորդ կին ընելու»: Սակայն խոստացայ անկարելին ընել եւ մեկնեցայ: Երբ տուն հասայ, Փաթմա արդէն իսկ մեր տունը բերուած էր որբահաւաքին ձեռքով: Նախ իր կամքը կոտորելու համար, մաքառեցայ, հայու-թուրքի խօսք ալ չբացի, որովհետեւ նշմարեցի որ իր դասերը շատ աղէկ սորված էր, կը խորհէր թէ մենք կը ջանայինք իրմէ խօսքեր առնել. ուստի, իբր պարզ հիւր վարուեցայ իրեն հետ: Կամաց կամաց հանդարտեցաւ. ինծի կը թուէր թէ շատ անգամ կը փափաքէր բաներ մը խօսիլ, բայց յանկարծ մտքի անօրինակ ոյժով մը շրթունքը կը պոստէր եւ կը լռէր: Քանի մը օր մնալէ վերջ, օր մը սենեակս կանչեցի զինքը եւ յանկարծ հարցուցի իրեն թէ. «Իր հօրը անունը գիտե՞ր. չեմ կարծեր որ գիտե՞ր»: Վայրկենապէս հպարտ գլուխը վեր առաւ, ըսաւ. «Պիլերիմ եա՛, Աբրահամ տըր. եօգ, եա[ն]ըլտըմ, Ահմէտ տիր» [Անշո՛ւշտ գիտեմ, Աբրահամ է. ո՛չ, սայթաքեցայ, Ահմէտ է]:

Հ.- Վալիտինին իսմին պիլիօրսո՞ւն [Մօրդ անունը գիտե՞ս]:

Պ.- Էլմէվ տիր [Էլմէվ է]...:

Հ.- Հիշ եօյլէ իս[ի]մ օլո՞ւր մը [Այդպիսի անուն կ'ըլլա՞ն]:

Պ.- ... Էսմա տըր [Էսմա է]:

Եւ խօսակցութիւնը փակել կը ջանայ:

Չմոռնամ ըսելու որ քանի մը օրուան միջոցին շատ անգամ հարցուցած էի՝ զինքը իր տունը տանող ոստիկանին եւ իր կնոջ անունը. Ահմէտ եւ Էսմա է, ըսած էր:

Հ.- Պապան նե՛ իշ եափըյօրտը [Հայրդ ի՞նչ գործ կ'ընէր]:

Պ.- Ըրէշպէր իտի [Հողագործ էր]:

Ես միշտ կը գրէի իր պատասխանները: Իմ արքայի կեանքէս տեղեակ ըլլալով որ թուրք էրիկ մարդիկ սրճարանը կը նստին եւ իրենց կիները արտերը կ'աշխատին, հարցուցի:

Հ.- Վալիտէն թարլատա չալըշը՞ր [մը իտի] [Մայրդ դաշտը կ'աշխատե՞ր]:

Պ.- Խա՛յր, հիշ չալըշմագ ըտը. Էվտէ չօրապ էօրէր իտի. պազը պերապէր թարլայա կեզմէ[յ]է կետիր իտիկ, եւմէկ օրտա եերիտիկ [Ո՛չ, երբեք չէր աշխատեր. տունը գուլպայ կը հիւսէր. երբեմն միասին դաշտ կ'երթայինք, հոն ճաշ կ'ուտէինք]:

(Ծանօթ.- Թուրք կիներ երբեք գուլպայ չեն հիւսեր եւ չեն գիտեր):

Հ.- Վալիտէն Էվտէ եազմա պաղլար [մը] ըտը. ըռէ[ն]կիի՞, եօգսա սիյահ, սաչլարը պէյա՞գ [մը] ըտը: [Մայրդ տան մէջ լաչակ կը կապե՞ր, գունաւո՞ր, թե՞ ոչ սեւ, մազերը ճերմա՞կ էին:]

Պ.- Վալիտէմ սիյահ եազմա պաղլար ըտը. սաչլարըտա պէյագ ելէն գարըշըգըտը: [Մայրս սեւ լաչակ կը կապէր, իսկ մազերը ճերմակ եւ խառն գոյներով էին:]

(Ծանօթ.- Թուրք կիներ սեւ եազմա չեն կապեր, այլ՝ գունաւոր. նաեւ անպատճառ հինա կը դնեն իրենց մազերուն):

Այն ատեն ըսի իրեն. «Մէն թիւրք գրգը տէլէսին. պիր կիւն փիւշման օլանագըն. Էօմրիւնտէ պէօյլէ գալարը գալանագըն, պիր կիւն թիւրքլէր սէնին գիւշիւնէ վերէնէքլէր քի, սէն էյի գրգ օլսա ետին. սէնին միլլէթինի պրազըպ թիւրք օլմագ ըտըն [Դուն թուրքի աղջիկ չես. օր մը պիտի գոջաս. կեանքիդ մէջ այսպէս սպասաւոր պիտի մնաս, օր մը թուրքերը յետոյքիդ կից պիտի տան (ըսելով թէ) եթէ լաւ մէկը ըլլայիր, ազգդ ձգելով թուրք չէիր դառնար]:

Պ.- Թիւրքլէր պիլմէզլէր քի, պէն էրմէնիյիմ. սէօյլմէզլէր. թիւրք զաննիտէրլէր պէնի [Թուրքերը չեն գիտեր որ ես հայ եմ. չեն ըսեր. զիս թուրք կը կարծեն]:

Հ.- Տէմէկ սէն պիլիօրսուն Էրմէնի օլտուդունը [Ուրեմն գիտէիր հայ ըլլալդ]:

²³⁴ Նոյն ձեռագրով այս բառին վրայ գրուած է «մտածէ»:

Պ.- Պէն էօյլէ շէյ սէօյլէմէտիմ [Ես անանկ բան չըսի]:

Հ.- Նէ իչին պապանըն իամի Աբրահամ սէօյլէտին [Ինչո՞ւ հօրդ անունը Աբրահամ է ըսիր]:

Պ.- (Շատ շուարած) Թիւրք իամի տէյիլ մի՞ [Թրքական անուն չէ]:

Հ.- Սէն էրմէնիճէ պիլիօրսո՞ւն [Դուսն հայերէն գիտե՞ս]:

Պ.- Խայր, պիմէմ [Ոչ, չեմ գիտեր]:

Ես հասկցած ըլլալով որ ինքը հայերէն գիտէր, եւ իր բնութիւնը ուսումնասիրելով, ստիպուեցայ ականայ խստութիւն ընել:

Հ.- (Խստութիւնով) Տօղրուսունը սէօյլէ [Շիտա՛կ խօսէ]:

Պ.- (Վախցած) Աղնայօրում [Կը հասկնամ]:

Հ.- Գոհարիկ, տօղրուսընը սէօյլէ. աղնայօրում քի սէն չօգ գօղուգ չէքմիշսին. գօրգութմըշար սէնի. չօգ տէօվէթօլա՛ր ըտը սէնի [Գոհարիկ, շիտա՛կ խօսէ. կը հասկնամ որ շատ դժուարութիւն կրած ես. քեզ վախցուցած եմ. քեզ շատ կը ծեծէի՞ն]:

Պ.- (Յուզուած եւ կարմրելով) Էվվէթ [Այո]....:

«Գոհարիկ մեր տունը գալէն քանի մը օր վերջ, ա՛յ չէր համարձակեր թիւրք եմ ըսելու, բառ մը, որ առաջ միշտ կը կրկնէր յանկերգի մը պէս:

«Կը փափաքէի աւելի պահել զինքը ու վստահ էի որ քիչ մը աւելի մնալով, իր վախը բոլորովին պիտի վերնար եւ շատ բաներ պիտի ըսէր իր կամքով. բայց Պ. Չաքրեան արդէն քանի մը օր առաջ ուզած ըլլալով, ստիպուեցայ 8 օր վերջ, Գոհարիկը տանիլ Խնամատարութեան Տնօրէն Պ. Էպլիղաթեանի քով եւ տեղեկագիրս կարդացի:

«Պ. Էպլիղաթեան խնդրեց ինձմէ, որպէսզի ես անձամբ տանիմ Գոհարիկը դեսպանատուն եւ խնդիրը բացատրեմ. ինքը շատ ուրախացաւ այս ելքին համար: Բաւական դժկամակելէ վերջ, տեղի տուի եւ աղջիկը առնելով, դեսպանատուն գացի եւ շիտակ վեր ելայ, Col. Կրէյվսը տեսնելու համար. սակայն ճամբուն վրայ տեսայ զինքը՝ որ ժողովի կ'երթար. մտիկ ըրաւ զիս եւ հետս վար գալով, Mr. Tuckerի ըսաւ. «Տիկին Տայլէրեան կարելոր ըսելիքներ ունի, եւ պէտք է իր փափաքին համաձայն լուծուի այս խնդիրը»:

«Խօսեցայ Mr. Tuckerի եւ թարգմանեցի տեղեկագիրս եւ հարցուցի թէ ի՞նչ կը խորհի ինքը: Ըսաւ. «Թէեւ ինքն պաշտօնապէս չէ խոստովանած, բայց իր անգիտակցաբար ըրած խօսքերը ամենամեծ ապացոյցն են, եւ ուստի, Տիկին Տայլէրեան, ձեզի կը յանձնեմ այս աղջիկը. ձեր ուզածին պէս կարգադրեցէք»:

«Շնորհակալութիւն յայտնելով, ուրախութիւնով գացի Խնամատարութեան եւ Պ. Էպլիղաթեանի բացատրեցի ամէն բան, չափազանց ուրախացաւ եւ պաշտօնեան կանչելով, ուզեց Գալֆաեան որբանոց²³⁵ դրկել Գոհարիկը, բայց Գոհարիկ ընդդիմացաւ եւ փափաք յայտնեց իմ տունս մնալու կամ Չէզոք Տուն երթալու, որուն տեսչուհին շատ կը սիրէր: Ամմիջապէս դարձեալ Չէզոք Տուն տարուեցաւ, հոն շաբաթի մը չափ մնաց. շատ բան կորսնցուցած էր իր նախկին յամառութենէն, շաբաթ մը վերջ Գալֆաեան որբանոցը տեղաւորուեցաւ. ամէնքս ալ շատ ուրախ էինք...: Երեք շաբաթներ անցան: Որբահաւաք Պ. Թիւլպէնտճեան ըսաւ. «Գիտե՞ս ինչ ցաւալի եղաւ Գոհարիկի խնդիրը. Պատրիարք Հայրը իր գալէն վերջ, Գոհարիկը դպրոցէն իր տունը բերել տուաւ եւ երկու օր վերջ դեսպանատուն դրկելով, ետ թուրքին տրուեցաւ...»: Հետեւեալ օրը, Խնամատարութեան գացի եւ Պ. Էպլիղաթեանի հարցուցի թէ ի՞նչ էր եղածը: Ըսաւ թէ «Պատրիարքը չէր, այլ դեսպանատունն էր ուզած եւ ետ դարձուցած էր»: Mr. Tuckerին գացի եւ բացատրութիւն ուզեցի. ան ըսաւ. «Պատրիարքը աղջիկը ինձի դրկեց ըսելով թէ «Թուրք է եւ պէտք է թուրքին տալ...»[»]:

Տիկին Տայլէրեան, որ յանձնաժողովիս ներկայութեան կոչուած ատեն ալ ամբաստանողի դեր ստանձնել երբեք չուզեց եւ միայն իբր վկայ ներկայացաւ, իր այս երկար պատմութիւնը յիշեալ տետրակին մէջ կը վերջացնէ սա բառերով:-

«Չհասկցայ եւ տակաւին չեմ հասկցած թէ՛ թերեւս տխուր դերեր կատարողներ կան»:

Տիկին Տայլէրեանի այս համոզումը Տօգ. Արթինեան իւրացուցած եւ նոյն իսկ հանրութեան մատնանիշ ըրած ըլլալով, յանձնաժողովս քննեց խնդիրը, զայն նկատելով Տօգ. Արթինեանի ամբաստանութիւններէն մէկը:

²³⁵ 1866 թուականէն Խասգիւղի մէջ գործող որբանոցը հիմնուած էր եւ կը մատակարարուէր հայ կաթողիկէ մայրապետներու կողմէ:

Վերոգրեալ պատմութեան մէջ ըստածներէն դիւրին է մակարելի թէ, որքան որ ալ Տիկին Տայլերեան կը հրաժարէր ամբաստանութիւն ընելէ, խղճով եւ ներքին համոզմամբ կ'ամբաստանէր Ս. Պատրիարքը եւ Պ. Չաքրեանը, որ գիտնալով հանդերձ Ֆաթմայի հայ ըլլալը, դարձուցած էր որբուհին Ատաբազարի ջարդարար գայմագամ Նէճաթիի:

Արդ, յանձնաժողովս Պ. Չաքրեանէ պահանջեց որ լուսաբանէ այս խնդիրը եւ արդարացնէ իր ընթացքը, իբր գլխաւոր պատասխանատու:

Պ. Չաքրեան յանձնաժողովիս ներկայութեան յայտարարեց թէ իր ունեցած նախընթաց բոլոր փորձառութիւններով, այսօր իսկ կրնայ որբուհիի մը ազգութեան համար սխալիլ, թէ երբեմն շատ յաջող կերպով կը կեղծեն: Հետեւաբար, ինք կը յայտարարէ թէ Ֆաթմայի մասին ալ կրնայ սխալած ըլլալ, սակայն մինչեւ հիմա ինք հակառակին չէ համոզուած: Պ. Չաքրեան դիտել տուաւ թէ Ֆաթմայի հայ չըլլալուն համոզուած էր նաեւ Գալֆաեան որբանոցի մայրը, ուր Ֆաթմա մնացեր էր բաւականատեւ: Մայրապետը տեղեկագրեր էր թէ այս աղջիկը թուրք է եւ ի գուր կը պահուի որբանոցին մէջ: Ս. Պատրիարքը վերջին փորձ մըն ալ ընելու համար, իր տունը փոխադրեց եւ շաբաթ մը եւս պահեց, սակայն կարելի չեղաւ խոստովանցնել, եւ որովհետեւ անգլ. դեսպանատունէն կը պահանջուէր, պարտաւորուեցանք դարձնել, նոյն իսկ դեսպանատան հրամանով: Երբ Գալֆաեան որբանոցի մայրը եւ Ս. Պատրիարքը կը համոզուին որ աղջիկը թուրք է, բնական է Պ. Չաքրեանի ալ համոզուած ըլլալը – եթէ նոյն իսկ սխալ – իրեն համար ամբաստանութեան մը հիմ չէր կրնար ծառայել:

Պ. Չաքրեան նոյնպէս կը յայտարարէր թէ Ֆաթմայի՝ Նէճաթիի տրուիլը հարկադրական էր, վասնզի անկէ առնուած էր: Նէճաթիի ջարդարար մը ըլլալը մեզի իրաւունք չէր տար, որ իր տունէն առնուած աղջիկ մը, որուն ինքնութիւնը ընդունուած էր, ուրիշ տեղ մը յանձնէինք:

Իսկ թէ ինչո՞ւ Տիկին Տայլերեանի տունէն աղջիկը պահանջուեցաւ, ատիկա ալ իր պատճառը ունէր: Անգլ. դեսպանատունը առ առաւելն մէկ ամիս պայմանաժամ կուտար որբերու ինքնութիւնը երեւան հանելու համար, մինչ Ֆաթմա երեք ամիս պահուած էր (24 Ապրիլէն – 25 Յուլիս 1920) եւ ասոր համար անգլ. դեսպանատունը անհամբերութիւն ցոյց կուտար, վասնզի Նէճաթի միշտ կը հետապնդէր:

Պաշտօնական թուղթեր ցոյց կու տային թէ ոստիկանութիւնը բողոքագրով մը անգլ. դեսպանատան դիմում կատարած էր եւ դեսպանատունը այս դիմումը նկատի առնելու պարտաւորուած էր: Տիկին Տայլերեան այն ատեն է որ աղջիկը կը տանի դեսպանատունը եւ կը յաջողի համոզել, որ աղջիկը ժամանակ մը եւս մնայ: Սակայն քիչ յետոյ, անգլ. ոստիկանութիւնն ալ կ'երեւայ թէ Նէճաթի պէյի աշխատութիւններով կը միջամտէ այս խնդրոյն եւ դեսպանատուն կը տեղեկագրէ թէ այդ աղջիկը թուրք ըլլալուն իրենք համոզուած են, եւ պէտք է վերադարձուի: Ասոր վրայ է որ աղջիկը կրկին կը պահանջուի եւ դեսպանատան իսկ կարգադրութեամբ – վասնզի երբեք չի յայտարարէր թէ հայ է – կը դարձուի Նէճաթիի: Եւ արդէն տարբեր բան մը ընելու կարելիութիւն չկար:

Պաշտօնական արձանագրութիւնք այնքան բացորոշ էին, որ յանձնաժողովս չկրցաւ կատարուած անցուդարձերուն մէջ տեսնել ոեւէ կասկածի տեղի տուող պարագայ:

5°. ԿԻԻՐԻՆՑԻ ԺԸՆԷՎԻԷՎ

Տօգթ. Արթինեան իր յօդուածին մէջ կ'ըսէ թէ «կ'ուզուէր ետ դարձունել դարձեալ կիւրինցի Ժընէվիէվը Գատըզիւղի Ֆէհմի պէյի»:

Տօգ. Արթինեան յանձնաժողովիս Սեպտ. 7ի նստին երբ ներկայացաւ, այլեւս չպնդեց թէ Ժընէվիէվը Ֆէհմի պէյի դարձնելու մտադրութիւն կար, այլ ըսաւ թէ, Ս. Պատրիարքը Ժընէվիէվը իր տունը կը պահէր եւ ամէն Շաբաթ օր Գատըզիւղի Ֆէհմի պէյի տունը կը դրկէր, ուրկէ երկուշաբթի օրերը կը դառնար, եւ որովհետեւ Ժընէվիէվ Չեգոք Տան մէջ երբեք չէր պատասպարուած, այլ Հայ Կանանց Լիկայի Ապաստանարանը, որուն վարչութեան ատենապետը գտնուած էր Տիկին Տայլերեան, յանձնաժողովս նոյնիսկ Տօգ. Արթինեանի յանձնարարութեան վրայ, լսեց Տիկին Տայլերեանը՝ որ այս մասին հետեւեալ յայտարարութիւնները ըրաւ բառական կերպով.

«Ես Կանանց Լիկայի Ապաստանարանի խնամակալ ընտրուած էի: Այդ միջոցին բերին *Ֆէհման*ը այս աղջիկը, որ Գատըզիւղի Ֆէհմի պէյին տունէն առնուած էր: Այս աղջիկը կու լար, կը պոռար, ըսելով թէ զիս ազատած են թուրքերը եւ երախտապարտ եմ անոնց: Զանի մը օր համոզեցի որ սիրտը շահիմ եւ յաջողեցայ: Այն ատեն, Ս. Պատրիարքը հոս չէր: Օր մը, տեսչուհին ըսաւ թէ Ս. Պատրիարքը հրաման ըրած է, որ դռնա-

պանին հետ աղջիկը որկուի իրեն: Ես հետեւեալ օրը տարի, Ս. Պատրիարքը տեսնուեցաւ աղջկան հետ: Հարցուց իր ուր տեղացի ըլլալը, ինչպէս ազատուած ըլլալը: Աղջիկը հարցուց թէ՝ Ֆէհմի պէյենք եկա՞ծ են: Ս. Պատրիարքը հարցուց թէ Ֆէհմի պէյենք ազնիւ մարդիկ են: Ժընէվիէվ հաստատեց եւ այո, ազնիւ մարդիկ են ըսաւ: Ս. Պատրիարքը ըսաւ թէ՝ ինք ալ տեսած է այդ մարդիկը եւ ազնիւ են եւ հոս եկած են: Յետոյ տարի Ապաստանարան: Քանի մը օր վերջ, թուրք մը եւ հայ փաստաբան մը՝ Ստեփան անուն, դուռը կը զարնեն եւ ներս կը մտնեն: Փաստաբանը կ'ըսէ թէ «Ես հայ եմ եւ Ժընէվիէվը առնելու եկած ենք Ս. Պատրիարք հօր հրամանով»: Տեսչուհին կը մերժէ: Երկու շաբաթ վերջ, Տօգ. Արթինեան կու գայ եւ Խատիճէն տեսնելու կ'երթան Օր. Տայլէրեանի հետ: Հոն գտնուած ատենին, բարապան մը կու գայ թուրք մը ձեռքը, որուն վրայ գրուած էր Ս. Պատրիարքէն «Հսկողին» վերտառութեամբ: «Ժընէվիէվ անուն աղջիկը իր գոյքերով անմիջապէս որկեցէք ինծի»: Աղջիկը կ'ընդդիմանայ երթալու եւ տեսչուհին (Տիկին Կիւլենիա Գազազեան) վիզերը կը փաթթուի: Բարապանը լացով կը տանի. գոյքերը չի տանիր: Այցելու երիտասարդ մը (կիւրինցի) կը հետաքրքրուի Ժընէվիէվի լացով: Ժընէվիէվ քանի մը անգամ կ'երթայ Ապաստանարան այցելելու ցերեկները: Օր մը, մինչեւ իրիկուն մնալու համար եկած էր. *թէլեֆօնով* կ'ուզուի Ժընէվիէվը եւ կիւրինցի երիտասարդը կը հետապնդէ եւ կը տեսնէ թէ՝ Ֆէհմի պէյ Ս. Պատրիարքին քովն է եւ Ժընէվիէվը անոր համար կ'ուզուի: Ըսուեցաւ թէ Ֆէհմի պէյ 30 տարի առաջ հայութենէ դարձած է իսլամութեան:

«Օր մը, մեր տունը եկաւ Ս. Պատրիարք հօր տան մէջ կերակուր եփող կնոջ հետ եւ խնդրեց որ զինքը ազատեմ. ըսաւ թէ՝ «Ես գործ ընելո՞ւ բերուեցայ. որբանոցը անելի հանգիստ էի»: Տեսչուհին ըսած է կիւրինցի երիտասարդը թէ՝ Ժընէվիէվը ամէն շաբաթ Գատըգիւղ Ֆէհմի պէյի տունը կ'երթար: Խնամակալութիւնը իր ն[ի]ստին մէջ զբաղեցաւ Ժընէվիէվի խնդրով եւ որոշեց նամակ մը գրել, որպէսզի Հայ Կղզի տանին:

«Միջանկեալ ըսեմ թէ՝ Տիկին Պահրի երբ լսեց թէ Ժընէվիէվ Ս. Պատրիարք հօր տունը տարուած է, բարկացաւ եւ ըսաւ թէ «Հիմա ըսէ ինչո՞ւ տարուած է եւ ե՞րբ պիտի դարձուի»:

«Ասոր վրայ, նամակ մը գրուեցաւ, սապէս բովանդակութեամբ: «Մեր որբերը Հայ Կղզի պիտի տանին: Ձեր քով հիւր մնացող Ժընէվիէվը եւս որկեցէք, որպէս զի կղզի որկենք»: Պատասխան կու տայ Սրբազանը թէ «Խնամատարութեան պէտք է դիմուի, Ձեր այս խնդրոյն համար ինծի դիմելը առնուազն անբաղաձարութիւն է»: Կանանց Լիկայի խնամակալութիւնը որոշեց ասոր վրայ հրաժարիլ: Կանանց Լիկի վարչութեան ժողովին կոչուեցանք: Երբ վեր ելայ, Տիկին Պահրի՝ որ անդամ էր նոյն ժողովին, խստութեամբ ըսաւ թէ «Ինչո՞ւ այս տեսակ նամակ մը գրած էք Պատրիարքին, առանց մեր գիտութեան: Հիմա, ըսաւ, նամակ մը պիտի գրեմ եւ պիտի ըսեմ թէ առանց մեր հաւանութեան գրուած է»: Ապաստանարանի խնամակալներս զգածուած, հրաժարեցանք եւ միայն 15 օր շարունակել յանձն առինք, կղզի տանելու գործը առաջ տանելու համար»:

Տիկին Տայլէրեան իր այս յայտարարութիւնները ընելէ յետոյ, կը յարէր թէ «Ս. Պատրիարքը իմ վրաս գէշ գաղափար մը կազմած էր, վասնզի նամակ մը առած էր «Ժընէվիէվ եւ Գայթակղութիւն» վերնագրով, անստորագիր, ինչպէս որ ըսած էր Տիկին Յակոբ Սվաճեան: Ս. Պատրիարքը երբ որբ մը տարի օր մը, ինծի բացարձակ *էնսիլլօ* ըրաւ: Ետքէն լսեցի որ Տիկին Պահրի այնպէս ըսած է թէ այն նամակը եւ եւ Տօգ. Արթինեան գրած ենք: Եւ ասիկա փսփսացած են Ս. Պատրիարքին, եւ ասոր համար էր Պատրիարքին հակառակութիւնը ինծի դէմ»:

Տիկին Տայլէրեանի այս յայտարարութիւնները եւ Տօգ. Արթինեանի հաւաստումը յանձնաժողովս կը դնէին իրողութեան մը առջեւ, որ խորհրդաւոր երեւոյթ մը ունենալ կը թուէր եւ գաղտնիք մը պարունակել կը կարծուէր:

Մասնաւորապէս Տիկին Տայլէրեանի պատմութեան մէջ կային կարգ մը դէպքեր, որոնք միայն ինքն լսած էր եւ երկրորդ բերնէ մը տեղեկացած էր:

Տիկին Տայլէրեան մասնաւորապէս կը ծանրանայ կիւրինցի երիտասարդի մը վրայ, որ իբր Ժընէվիէվի պաշտպան, Ս. Պատրիարքի հետ կը մաքաւէր եւ անոր Ֆէհմի պէյին տունը երթալուն կ'ընդդիմանար: Յանձնաժողովս խնդրոյն լուսաբանութեան համար հարկադրուեցաւ նախ փնտռել այդ երիտասարդը, որուն վկայութիւնը անհրաժեշտ էր: Յանձնաժողովս յաջողեցաւ գտնել այդ երիտասարդը, որ էր Կիւրինի Հայրենակցական Միութեան ատենադպիրը՝ Պ. Միմոն Թերնանեան, որ 23 Մեպտիկն յանձնաժողովս ներկայանալով, յանձնաժողովի ամբողջական անդամոց ներկայութեան հետեւեալ հարցաքննութիւնը տեղի ունեցաւ եւ բոլորովին զարմանալի արդիւնքի մը առջեւ դրաւ յանձնաժողովը, քանի որ հիմնովին հակառակ դերով մը կը ներկայանար:

Ահաւասիկ այդ հարցաքննութեան ամբողջական պատճենը նոյնութեամբ:

Հարց.- Կանանց Լիկայի Ապաստանարանը կը յաճախէի՞ք:

Պատ.- Այո՛, կը յաճախէի: Ամերիկայի համար հարսնցու գատելու գացի:

Հ.- Ժընէվիէվը կը ճանչնա՞ք:

Պ.- Հոն տեսած եմ:

Հ.- Հետը տեսնուա՞ծ էք:

Պ.- Միշտ կը հարցնէի եւ կը տեսնուէի. միշտ դժգոհ էր:

Հ.- Անստորագիր նամակէ մը տեղեկութիւն ունէի՞ք:

Պ.- Ատկէ տեղեկութիւն չունիմ:

Հ.- Ժընէվիէվի՝ Ֆէհմի պէյի հետ տեսնուիլը գիտե՞ք:

Պ.- Ես ինքս անձամբ տարի անգամ մը Ֆէհմի պէյի տունը: Ես համոզուած էի թէ Ֆէհմի պէյ թուրքէն աւելի հայ է: Շատ մը հայեր ազատել տուած է. Ֆէհմի կ'ըսէր թէ տղայ մը գտէք, ես ամուսնացնեմ ժընէվիէվը եւ օժիտը ընեմ: Երբ ժընէվիէվը առնելու գացած են, իրենք ըսած են մէկ չէ, այլ երկու հայ աղջիկ կայ մեր քովը: Եւ դիտելի է որ հայ պահած են եւ հայ դպրոց դրած են: Ոչ աղջիկը եւ Ֆէհմի՝ անոր հայ ըլլալը չեն ուրացած: Ս. Պատրիարքը իր քով պահած էր, որպէսզի ժընէվիէվ իր եղբոր աղջիկէն օգտուի: Դարձեալ զայն պաշտպանելու համար առաւ իր քով: Ժընէվիէվ միշտ թուրքին երթալ կ'ուզէր գոհ ըլլալուն համար: Անոր համար Ս. Պատրիարքը ինքն առած էր: Ֆէհմի պէյ արդարեւ կոյս վիճակի մէջ յանձնած է, ինչպէս միւս աղջիկը: Ես հետաքրքրուեցայ այս գործով եւ ստուգեցի որ Ֆէհմի շատ մը հայեր ալ ազատած է Բիւզանդիի եւ Գոնիայի²³⁶ շրջանակին մէջ, իր կնոջ եղբոր (հայ) օգնութեամբ: Ֆէհմի ալ 30 տարի է որ իսլամացած է: Ասկէ առաջ հայ էր: Ինքն կ'ըսէր թէ Հայաստան պիտի երթայ, եթէ հանգստեան իրաւունքն առնէ: Ահմէտ²³⁷ պէյի պէս օգտակար եղած է: Ս. Պատրիարքին տունը երթալուն մէկ պատճառն ալ, աղջիկը Պէօզիւքեան եւ Մեսրոպեան տարիքոտ մարդու մը հետ ամուսնացնել կ'ուզէին եւ ես հակառակեցայ»: (Ստորագրութիւն) Ս. Թերճանեան

Տիկին Տայլերեանի վկայութիւնը հիմնովին հերքող այս վկայութիւնը ստանալէ յետոյ, յանձնաժողովս Տիկին Պահրիի բացատրութիւններն ալ առաւ, որ նոյնպէս եթէ չէր հերքեր Տիկին Տայլերեանի տեղեկութիւնները, կը մեկնաբանէր կասկածելի մի քանի կէտերը եւ կը պարզէր շատ մը մութ համարուած երեւոյթները:

Տիկին Պահրի կը յայտնէր թէ ժընէվիէվի պատահած էր պատահօրէն ապաստարանին մէջ: Տիկին Տայլերեան եւ Տօգ. Արթինեան օր մը խստութեամբ կ'արգիլեն Ֆէհմի պէյի եւ քրոջ՝ ժընէվիէվի հետ տեսակցութիւնը եւ կը վռնտեն: Ֆէհմի պէյ սպառնացած է եւ ըսած է թէ ինք Պատրիարքին հրամանով եկած էր: Զանի մը օր յետոյ, երբ Պատրիարքը թուղթով մը ժընէվիէվը կ'ուզէ, կասկած կը յայտնուի թէ Ս. Պատրիարքը աղջիկը կ'ուզէ, որպէսզի թուրքին յանձնուի: Այս գրգռութեան վրայ, Տիկին Պահրի կը բարկանայ եւ լուր կը դրկէ Ս. Պատրիարքին, որպէսզի աղջիկը դարձնէ: Հետեւեալ օրը, բարապան մը կու գայ եւ դիտողութիւն կ'ընէ եւ կ'ըսէ թէ Ս. Պատրիարքը բարկացած է: Տիկին Պահրի կ'առարկէ թէ՝ սկզբունքի խնդիր մը կայ, վասնզի պէտք էր Կանանց Լիկայի վարչութեան դիմել եւ ոչ թէ Ապաստանարանի տնօրէնութեան: Երկու օր յետոյ, վարչութեան որոշումով, Տիկին Պահրի կ'երթայ Ս. Պատրիարքին բացատրութիւն տալու: Ս. Պատրիարքը կը յայտնէ թէ ինքն ազդեցութեան տակ չէր կրնար մնալ, թէ Ֆէհմի պէյ հայասեր մէկն էր եւ ազնուօրէն վարուած էր աղջկան հետ, թէ Ֆէհմի պէյ խոստացած էր իր հարստութիւնը անոր տալ, եւ յայտնի էր թէ քովը գտնուող Սաթենիկ անուն աղջկան տեղ ժընէվիէվը իր տունը վար դնել խորհած էր, որպէս զի Ֆէհմի պէյ երբ գայ՝ տեսնէ եւ այսպէսով խոստացուած ժառանգութենէն աղջիկը չզրկուի:

Ս. Պատրիարքը միեւնոյն ատեն ապահովութիւն կու տայ թէ ժընէվիէվ երբեք չպիտի տրուի թուրքին եւ իրեն վրայ կասկած ունենալուն համար, կը պահանջէ որ ներողութիւն խնդրեն:

Տիկին Չ. Պահրի Ս. Պատրիարք Հօր այս բացարձակ հաւաստիքը կը հաղորդէ Ապաստանարանին խնա-

²³⁶ Սկզբնապէս գրուած *Բէնասիի եւ Պասրայի*, ապա՝ ջնջուած:

²³⁷ Սկզբնապէս *Ահմէտ* գրուած, ապա ջնջուած եւ վերականգնուելու համար կէտերով ընդգծուած:

մակալության ժողովին, որուն ներկայ էր նաեւ Տիկին Տայլերեան: Երկու օր յետոյ, Տիկին Պահրի Ապաստանարանին մէջ կը տեսնէ նամակ մը, որուն վրայ կը կարդայ Ս. Պատրիարքի մակագրութիւնը, որ կը վերջանար «առնուազն անբաղաժարութիւն է» բառերով: Տիկին Պահրի հետաքրքրուած կը կարդայ նամակը, որ գլխովին կը հակասէր երկու օրուան առջի իր Ս. Պատրիարքին հետ ունեցած տեսակցութեան: Քանի որ Ապաստանարանի խնամակալները գիտէին այս տեսակցութիւնը, այդ նամակը պէտք չէր որ գրուէր: Հետեւաբար, Տիկին Չ. Պահրի իր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած զգալով, կը զայրանայ իրաւամբ:

Ահա թէ ինչպէս կը բացատրուէր Տիկին Պահրիի վերագրուած հակասական ընթացքը:

Գալով «*Ժընէվիէի եւ Գայթակոյութիւն*» խորագրով անստորագիր նամակին, Տիկին Պահրի կը յայտնէր թէ անորոշ կերպով տեղեկացած էր եւ կը կարծէր թէ Տիկին Տայլերեան եւ Տօգ. Արթինեան գրած էին: Վասնզի Տօգ. Արթինեան ասդին անդին խօսած էր այս մասին:

Տիկին Պահրիի այս լուսաբանող յայտարարութեանց յարակից, անմիջապէս փութանք աւելցնելու թէ Չէզոք Տան յանձնաժողովի անդամներէն Պ. Չավուշեան, որ իր անաչառ ու անկողմնակալ յայտարարութիւններով ցոյց տուաւ իր անկեղծութիւնը, յանձնաժողովիս տեղեկացուց թէ՝ թէ եւ իր պաշտօնավարութենէն շատ առաջ էր Ժընէվիէի դէպքը, սակայն իր գիտցածը սա է, որ Ս. Պատրիարքին նամակ մը գրուած է, որ Տիկին Տայլերեանի վերագրուած է: Պ. Չավուշեան կ'ըսէր թէ՝ ինքն այս վերագրումին դէմ բողոքած է եւ կը բողոքէ դեռ, վասնզի Տիկին Տայլերեան չէր կրնար այսպէս բան մը ընել: Իր կարծիքովը այդ նամակը գործ էր կիւրինցի երիտասարդի մը (Պ. Սիմոն Թերճանեանի կ'ակնարկէ), որ սպառնացած էր թէ պիտի խայտառակէ: Պ. Չավուշեան իբր մօտէն ծանօթ Տիկին Տայլերեանի, այսպիսի ստորին արարքի մը անընդունակ կը գտնէր յիշեալ տիկինը, սակայն միեւնոյն ատեն սխալ տեղեկատուութեան մը արձագանգ կ'ըլլար, զայն վերագրելով երիտասարդի մը, որ այս տեսակ բան մը ընելու շարժառիթ չէր կրնար ունենալ:

Իսկ թէ ինչո՞ւ Ս. Պատրիարքը կը թողատրէր Ժընէվիէի՝ Ֆէհմի պէյի տունը յաճախելուն, այս մասին Ս. Պատրիարքը մեզի տուաւ հետեւեալ բացատրութիւնը:

Ս. Պատրիարքը կատարելապէս համոզուած է թէ Ֆէհմի պէյ այս ըսող հայերէ աւելի հայ է: Ասիկա ունի իր ձեռքը թուղթեր՝ զաւառի հայ առաջնորդարաններէն, որոնք կը հաստատեն Ֆէհմի պէյի հազարաւոր հայեր ազատած ըլլալը: Ասիկա Ս. Պատրիարքին ներկայացուցած է Մուսուլի գօմիսէրը Ահմէտ պէյ, որ Ն. Ամենապատուութիւնը կը յայտնէր թէ 25 տարիէ ի վեր կը ճանչնայ եւ Մուսուլի մէջ իր աչքովը տեսած էր անոր բարիքները: Ասիկա պաշտպանած է Մուսուլի հայերը:²³⁸ Յետոյ Ֆէհմի պէյի ի նպաստ ուրիշ փաստեր կային: Ժընէվիէի թրքացած չէր, անունը փոխուած չէր, եւայն: Ասոր համար ահա մէկ երկու անգամ դրկած էր զայն Ֆէհմի պէյի տունը: Անոնք կ'ուզէին իրենց քովը ունենալ եւ ամուսնացնել իրենց ձեռքով: Ասիկա կարելի չէր: Ուստի, Ս. Պատրիարքը կ'ըսէ որ «Ես կը պահեմ իմ տունս. եկէք տեսէք երբեմն»: Եւ իրապէս, քանի մը անգամ կու գան: Յետոյ կը քաշուին անպատեհ գտնելով իրենց գալը, եւ ասոր վրայ է որ քանի մը անգամ աղջիկը կը դրկուի տեսութեան:

Գալով Սիմոն Թերճանեանի կողմէ Ս. Պատրիարք հօր եղած սպառնալիքին, Ս. Պատրիարքը հերքեց այդ պարագան: Ինչպէս նաեւ անստորագիր նամակին գոյութիւն ունենալը մերժեց:

Յանձնաժողովս այս հանգոյցը բոլորովին լուծելու համար, իր ատենապետին՝ Գեր. Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեանի եւ Գալֆաեան որբանոցի մօր միջոցաւ հարցաքննեց նաեւ նոյնիսկ Ժընէվիէի: Որբուհիին տուած տեղեկութիւնները այլեւս ռեւէ տարակոյս չէին թողուր թէ որբուհին Ֆէհմի պէյի դարձնելու խնդիր բնաւ չկար, եւ թէ Ս. Պատրիարք հօր եւ Պ. Սիմոն Թերճանեանի տուած տեղեկութիւնները համաձայն էին, եւ Ֆէհմի պէյի հայասիրութեան համար սոսկ շնորհք մը եղած էր իրեն՝ Ժընէվիէի՝ որուն նկատմամբ այնքան լաւ վարմունք ունեցած էր – տեսնելու արտօնութիւնը, որ Ս. Պատրիարքը կատարեալ իրաւամբ տուած էր:

6°. ԱՂԱԷՆԻ (= ՀԱՏԻՁԷ)

Այս մասին Տօգ. Արթինեան կը գրէր հետեւեալը.

<...>²³⁹

²³⁸ Այս նախադասութեան մէջ ընդգծեալ բառերը ջնջուած են: Կը թուի թէ ենթականերուն ինքնութիւնը ապահովական նկատառումներով չբացայայտելու համար, հրապարակեալ գեկոյցէն դուրս ձգուած են:

²³⁹ Չնչուած տող, ուր կ'ըսուի «Հատիճէ – Աղաւնի – 12–14 տարեկան»:

«Այս աղջիկը Տիկին Տայլերեան եւ ես առինք անգլ. ոստիկաններու ձեռամբ՝ Անանեան *աքադորման* բնակող եւ Բերայի քաղաքապետ՝ Մէհմէտ Ալի պէյի թովէն: Շատ անգամներ գացած էր Տայլերեաններու տունը եւ հայութիւնը խոստովանած եւ իր տառապանքը պատմած: Առնել վերջ, միասին ընկերացայ մինչեւ Խնամատարութիւն, ուր Պ. Էպիղայթեան Գալֆաեան որբանոց ուղարկել խոստանալէ յետոյ, դրաւ ուղղակի Հայ Կանանց Լիկայի ապաստանարանը: Չինքը յաճախ տեսայ. ինձ պատմեց որ ինքը Եալօվայի գիւղերէն է. անունն է Աղաւնի. թէ հօրը Գրիգոր աղա կ'ըսէին. կով ունէին. իրենց գիւղին մէջ *խոչայի ֆապրիքա* կար. թուրքերը զիրենք տեղահան ըրին եւ ճամբան զինքը մօրմէն զատեցին: Աղաւնի Ապաստանարանի աղջկանց հետ երեք շաբաթ Հայ Կղզի գնաց, եւ վերադարձին շատ ուրախ էր, որ դպրոց պիտի երթայ. որոշուած էր որ Գալֆաեան պիտի երթար, եւ մեկնելու նախորդ օրը տունս ալ եկաւ մնաք բարեւի եւ իրեն նուէրներ տուի եւ խրախուսեցի: Վրէժխնդիր հայուհի մը եղած էր ու ցոյց կուտար ինձ առեւանգուած ուրիշ աղջիկներու տեղեր: Փոխանակ Գալֆաեանի, Առնաւուտ գիւղ ախոռ մը փոխադրուած էր ու անկէ անհետացած. ինչպէ՛ս...: Բանի մը օր վերջ կ'իմանայինք որ նորէն Էմին պէյի թով էր, ու օր մը, երբ Տիկին Տայլերեան կը հանդիպի իրեն եւ կը խօսի.- «Պաշգաւ երմէնիւր կիպի քէսիմէկ իպթեմէ» [Ուրիշ հայերու պէս փոխուիլ չեմ ուզեր] կը պատասխանէ:

Հատիչէ երկու ամսոյ չափ մնաց ապաստանարանը:» (Ստոր.) Բժիշկ Յովհ. Արթինեան

Այս տեղեկագիրը իբր յարակից ունի հետեւեալը:

«Ընդօրինակութիւն սխալ մէկ տեղեկագրին Պ. Անդր. Բաբերդեանի. բնագիրը թուս է:»

(Ստոր.) Բժիշկ Յովհ. Արթինեան

«*Հատիչա* անուն որբուհին Յով. 7ին Տիկին Տայլերեանի ցուցմունքով եւ իր ընկերակցութեամբ Անանեան *աքադորման* բնակող Մէհմէտ Ալի պէյի մօտէն առնուած է: Չէզոք Տան յանձնախումբի թովէն անցած չէ: Որովհետեւ այդ ատեն ան իր հին կազմով եւ վիճակով կ'ընթանար: Այսինքն. որբերը ժամանակ մը մնալէ յետոյ, տեսչուհին կը դրկէր որբախոյզին, բերանացի տեղեկացնելով անոր ինքնութեան մասին իր համոզումը. եւ արդէն որբախոյզը իր ամէնօրեայ *Չէզոք Տան* այցելութիւնով տեղեակ (էր)²⁴⁰ գրեթէ բոլոր անցուղարձերուն: Այս պատճառով չըսեմ, բայց տեսակ մը թոյլտուութիւն վայելած է յիշեալ տիկինը իբրեւ որբերով հետաքրքրուող, զանոնք երբեմն իր մօտ ունենալու եւ խոստովանելու: Խնդրոյ առարկայ այս աղջիկն ալ թէւ ատեն մը Չ[էզոք] Տուն մնաց, բայց հոն խոստովանելով, տիկինը զայն իր տունը կը տանի, ուր ~~իբրեւ թէ~~²⁴¹ կը խոստովանի իր Գրիգորի աղջիկը Աղաւնի եղած ըլլալը:

19.IX.920

որբախոյզի դիւանապետ՝

Անդ. Բաբերդեան

Դիտ[ելի].- Հատիչա Չէզոք Տուն գացած չէ բնաւ եւ միայն Տիկին Տայլերեանի խոստովանած չէ. այլ ինձ եւս քանիցս, ինչպէս նաեւ Հայ Կանանց Լիկայի ապաստանարանին տեսուչ՝ Տիկին Կիւլիւմեանի:»

Միեւնոյն բանը աւելի ընդարձակօրէն կը պատմէր Տիկին Տայլերեան թէ՛ գրաւոր իր տետրակին մէջ եւ թէ՛ բերանացի, յանձնաժողովի ներկայութեան իր տուած վկայութեան մէջ: Տիկին Տայլերեան Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանի կը վերագրէր չկամութիւն մը այս որբուհին առնելու համար, եւ կասկած ունէր կարծես թէ անոր փախուստը դիւրացնելու համար. անիկա Առնաւուտ գիւղ դրկուած էր. եւ յայտնի կ'ամբաստանէր թէ Պ. Անդրանիկ անոր պաշտպան Մէհմէտ Ալիի հետ յարաբերութիւն ունէր: Սակայն յանձնաժողովս ցաւով տեղեկացաւ թէ Աղաւնի (իսկամ անուամբ՝ Խատիճէ) ոչ առաջինն էր եւ ոչ ալ վերջինը այն փոքրիկ այլասերուածներուն, որոնք թրքական *հարեմ*ներու դիւրատար կեանքը նախամեծար համարած են որբանոցի կեանքի գրկանքներէն: Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան երդմամբ մերժեց Մէհմէտ Ալիի հետ իր յարաբերութիւն ունենալը: Միայն Պ. Անդրանիկ անձնապէս համոզուած էր ու հակառակ ասոր՝ Պ. Էպիղայթեանի հրահանգով իբր հայ արձանագրելով, աղջիկը տարած յանձնած էր Առնաւուտ Քէօյի որբանոցը: Գալով Տիկին Տայլերեանի այն ամբաստանութեան, թէ Պ. Բաբերդեան Խատիճէի կարծեցեալ մօրը ցոյց տուած վկայագիրը ոչնչացնելու խօսք ըրած է, Ազգ. Պատկառելի Ժողովը թող ներողամիտ ըլլայ, եթէ ըսենք թէ՛ այս խօսքին ոչ միայն իմաստը, այլ նաեւ պատճառը շատ բնական գտաւ իր ստացած բացատրութեանց վրայ. սակայն պիտի չկարենայ բացատրել այդ խօսքին իմաստը, ազգային շահերու տեսակէտով վնասակար դատելով անոր հրապարակումը:

²⁴⁰ Բնօրինակին աւելցուած սեւ մեկանով:

²⁴¹ Բնօրինակին մէջ ծանօթագրուած է գրելով. «Բնագրին մէջ սեւ մեկանով ջնջուած»:

Տօգթ. Արթինեան այս մասին կը գրէր յատուկ տեղեկագրով հետեւեալը:-

«Օր մը Օսման պէյի փողոցի անկիւնէն կ'անցնէի. տեսայ որ հոն կեցող կառքերէն մէկուն լծակը զարնուեցաւ պզտիկ աղջկան կուրծքին: Աղջիկը խեղճուկ հայ գաղթականի մը երեւոյթը ունէր. երեսը վերքերով եւ կուրծքին վիրակապ: «Շատ ցաւեցա՛ւ» հարցուցի հայերէն. «Պէն թիւրքիմ» [Ես թուրք եմ] պատասխանեց. «Ատրն նէ՛ տիր» [Անունդ ի՞նչ է] հարցուցի. «Այիշէ»: «Քի՛մ գօտը օ ատրնը» [Ո՛վ տուաւ այդ անունը քեզի].- «Հանըմ գօտու» [Հանըմը տուաւ] ըսաւ եւ սկսաւ լալ: «Նիշէ՛ն աղայօրսըն, չօ՛գ աղըրյօր» [Ինչո՞ր կու լաւ, շա՛տ կու լաւ]: -«Պէն օնուն իչիւն աղամայօրում» [Ատր համար չէ որ կու լամ] պատասխանեց եւ փախաւ, գնաց խանութ մը սառոյց գնելու. սպասեցի Հանի Ահմէտ փողոցին անկիւնը առանց տեսնուելու. վերադարձին հետեւեցայ ու հասկցայ դժնապանէն որ Հաշիմ պէյին քով կը մնայ:

«Հասկնալով իր հասցէն եւ անունը, Տիկին Տայլերեանի հետ ազատագրման թուղթ հանեցինք իմ անուամբ անգլ. դեսպանատունէն: Հետեւեալ օրը, երբ դեսպանատուն գացի ազատագրման թուղթն առնելու համար, թուղթը ուղարկուած էր Խնամատարութեան եւ թուղթին վրայ անունս ջնջուած ու Թիւլպէնտեան անունը դրուած [էր]: Քանի մը օր վերջն էր որ իմացայ թէ որբախնամ դիւանին բողոք եղած էր անգլիական դեսպանատուն իմ միջամտութեանս առթիւ եւ անգլիացի քարտուղարը *շախ* կերած էր²⁴²:

«Անմիջապէս դիմեցի Խնամատարութեան եւ որբախոյզ Թիւլպէնտեանի հետ գացի ֆրանսական ոստիկանութեան: Որբախոյզ դիւանի պետ Պ. Բաբերդեան, որուն յայտնած էի ֆրանսացիներու դիմելու մտադրութիւնս, զիս ջանաց ետ կեցնել ֆրանսացիներու դիմելու նպատակէս, ըսելով որ անոնք երբեք որեւիցէ միջամտութիւն ընել չեն ուզեր: Սակայն ես, որ 30 տարի ապրած էի անոնց հետ, կը ճանչնայի անոնց թերութեանց հետ անոնց յատկութիւնները, ու գիտէի մանաւանդ անոնց հետ խօսելու եղանակը, ուզեցի փորձել: Սակայն, այդ օրը, անգլիացիներու ընդհանուր ծառայութեան օրն էր եւ ֆրանսացի ոստիկանապետը յայտարարեց, որ հետեւեալ օրն էր իրենց գործը: Ուստի Պ. Թիւլպէնտեանի հետ ուղղուեցանք անգլիացւոց: Հոն երկու ժամ սպասելէ յետոյ, անկարելի եղաւ մէկու մը հետ խօսիլ: Ճարահատ որոշեցի դարձեալ դիմել ֆրանսացւոց եւ Պ. Թիւլպէնտեանի յայտնեցի, որ կրնայ աւելորդ չոգնիլ. ես առանձին կը կատարէի գործը:

«Հետեւեալ օրը, ֆրանսացիք ամենայն ազնուութեամբ երկու ոստիկան տրամադրեցին ինձ, որոնց հետ գացինք Կալաթա Մերայ, անկէ՝ Բանկալթիի տաճիկ ոստիկանատունը, եւ անկէ՝ Հաշիմ պէյի տունը: Հաշիմ պէյ եւ իր մայրը ուզեցին այլեւայլ պատմութիւններով համոզել որ աղջիկը տաճիկ է եւ մեզ ցուցուցին անոր Համիդիէն²⁴³: Հաշիմ պէյ մեզ հետեւեցաւ մինչեւ Մէքթէպ փողոց, աղջիկն առնելու յոյսով:

«Աղջիկը ինձ յանձնուելով, երկու ոստիկանները ինձ ընկերացան մինչեւ Խնամատարութիւն, ուր Պ. Էպլիդաթեանէ ստացագիր առնելով դարձան:

«Պ. Էպլիդաթեան քանի մը խօսք ըրաւ աղջկան հայերէն եւ դարձաւ ինձ ըսաւ, որ յայտնի է թէ հայերէն գիտէ, եւ խոստացաւ Գալֆաեան որբանոց դրկել:

«Մէքթէպ փողոցէն մինչեւ Ամալը Մէսիտա աղջիկը ինձ պատմեց իրենց տարագրութեան պատմութիւնը, թէ ինչպէս իր հայրը սպաննած են ժանտարմաները եւ իրենց անցած տեղերը:

«Հետեւեալ օրը, հանդիպեցայ Պ. Բաբերդեանի, որ ինձ իմացուց թէ Հաշիմ պէյ տեսնուած էր իրեն հետ եւ թէ ինքը խոստացած է ետ դարձնել, եթէ հաստատուի, որ աղջիկը հայ չէ: Այիշէ փոխանակ Գալֆաեանի, ուղարկուեցաւ Չէզոք Տուն: Երկու, երեք օր վերջ իմացայ, որ Հաշիմ պէյի մայրը կ'երթայ շարունակ Չէզոք Տուն եւ կը տեսակցի Այիշէին հետ, միեւնոյն ատեն մեզի՝ Տիկին Տայլերեանի եւ ինձ՝ *արգիլուեցաւ* բացարձակապէս Չէզոք Տուն մտնել ու խօսակցիլ Այիշէին հետ, ինչ որ մեզ հաղորդեց տեսչուհին՝ Տիկին Պօնափարթեան, զմեզ ընդունելով դրանը մէջ, եւ խնդրելով որ չհաղորդակցինք աղջկան հետ. անշուշտ կատարեալ չէզոքութեան նախանձախնդրութենէն մղուած այդ հրամանը տրուած էր իրեն Տիկին Պահրիի եւ Պ. Բաբերդեանի կողմէ:

«Աղջիկը կը պնդէր որ թուրք է. օր մը սակայն, տեսչուհին Այիշէի հետ խօսած ատեն, տղայոց ներկայութեանը կ'ըսէ որ ինքը գող եւ ստախօս է եղեր, ինչպէս ըսած էր Հանըմը տեսչուհի[ի]ն, որպէսզի աղջկան խօսքին չհաւատայ, եթէ հայ եմ ըսէ: Ատոր վրայ, խեղճուկ, վախցած աղջիկը, արժանապատուութեան զգացումովը զօրացած, կը պոռայ թէ իրենք են ստախօսը, եւ քանի որ չեն ամչցած այդպիսի զրպարտութիւն մը

²⁴² Յանդիմանուած էր:

²⁴³ Հիւանդանոցէն տրուած ծննդեան վկայական:

յերիւրել, ինքն ալ իր գաղտնիքը պիտի ըսէ. եւ կը վագէ վար՝ խոհարարուհիին մօտ, եւ արցունքներով կը պատմէ թէ ինքը հայ է՝ անունն Արշալոյս, մօրը անունը՝ Ազնիւ, հօրը անունը՝ Ալեքսան: Յետոյ կու գայ տեսչուհիին եւ անոր ալ նոյն պատմութիւնը կ'ընէ, թէ ինչպէս իր հայրը կ'սպաննեն ժանտարմաները, եւ կորսնցնելով իր միւս սիրելիները, կը մնայ առանձին եւ ուրիշ հարիւրաւոր որբերու հետ ժողուրվելով, կը բերուի Պօլիս՝ Հարպիյէ, ուրկէ կ'առնէ զինքը Հաշիմ պէյ: Հաշիմ պէյի տան մէջ տառապանքի կեանք մը կ'անցունէ. ամէն գործ իր վրայ ձգուած էր: Սկիզբը թուրքերէն չէր գիտեր եւ ամէն անգամ որ հայերէն կը խօսէր, դռնապանին հետ զինքը կը կապեն սիւնի մը, եւ հաստ փայտով «փաստրմա» կ'ընեն զինքը:

«Կը պատմէ նաեւ, թէ այն օրը, որ եւ իրեն հետ խօսեցայ, ինքը շատ ուրախացեր է, կարծելով որ պիտի ազատեմ զինքը, բայց որովհետեւ ձեռքը 10 դահեկան ունէր, կը փութայ տուն, ստակը ետ դարձնելու եւ պատճառ մը ցոյց տալով, նորէն փողոց կը վագէ, որպէս զի գիտնէ: Մինչեւ Հարպիյէ իսկ կը վագէ, բայց զիս չգտնելով, կը դառնայ տխուր, եւ լաւ ծեծ մ'ալ կ'ուտէ, ուշանալուն համար:

«Չէզոք Տունէն Արշալոյս կ'ուղարկուի Օրթագիւղի որբանոցը: Սակայն, այս միջոցին, Հաշիմ պէյ կը գործէ եւ իր դռնապանը (հայ) եւ իր դերձակը՝ Պ. Գէորգ Արծրունի, կը վկայեն, որ Արշալոյսը տանիկ է, եւ նոյնիսկ Պ. Գէորգ Արծրունի կը պնդէ որ անոր հայրը ճանչցած է Սուրիոյ որ մէկ անկիւնը. եւ Պ. Բաբերդեան, առանց Պ. Էպլիդաթեանի արտօնութեան, թուղթ կու տայ Պ. Արծրունիի, որ երթայ եւ աղջիկը առնէ: Եւ Արծրունի աղջկան կ'ըսէ սպառնազին. «Սէն թիւրքսին, պապանը թանրըրմ, նիչէ՞ն էրմէնիյիմ տէյօրսըն» [Դուն թուք ես, հայրդ կը ճաննամ, ինչո՞ւ հայ եմ կ'ըսես]: Եւ աղջիկը սարսափած. «Պէն թիւրքիմ» [Ես թուք եմ] կը պոռայ եւ զինքը ետ կը բերեն, վերադարձուելու համար: Բաբերդեանը լուր առի այս ամենէն, եւ տեսայ աղջիկը, որ ինձ պատմեց բոլորը՝ սարսափի եւ ջղագրգիւ ահռելի վիճակի մը մէջ:

«Վագեցի, Էպլիդաթեանին հաղորդեցի խնդիրը իր էութեան մէջ, եւ անմիջապէս իմ ներկայութեանս կա- նչեց Պ. Բաբերդեանը, որ հաստատեց ըսածներս թէ՛ նամակ տուած է Արծրունիին եւ որբանոց ուղարկած են:

«Պ. Էպլիդաթեան՝ Բաբերդեանի դուրս ելլելէն յետոյ, ինձ խօսք տուաւ որ առանց իմ գիտութեանս որեւիցէ որոշում չպիտի գործադրէ եւ ինձ հարցուց թէ բան մը գիտէի՞ Բաբերդեանի մասին: Պատասխանեցի թէ այսպիսի incorrectionի առջեւ մարդս շատ բան կրնայ խորհիլ. բայց իբրեւ պարկեշտ մարդ, կարելի չէ ամբաստանել մէկը երեւոյթներէն:

«Քանի մը օր վերջ, Չէզոք Տան յանձնախումբին մաս կը կազմէի, եւ առաջին ժողովին, Արշալոյս հաստա- տապէս իր հոգիովը ըսաւ որ հայ է ինքը:

«Տիկին Պահրի, իբր conclusion աւելցուց, «Քանի որ աղջիկը կը պնդէ թէ հայ է, թող հայ ըլլայ»: Եւ ահա ինչո՞ւ Տիկին Պահրի եւ իր բարեկամները կ'ըսեն ամէն տեղ, թէ տանիկներն հայ ընելու կը ճգնինը:

«Արշալոյս ուղարկուեցաւ Պալաթի որբանոցը:»

(Ստոր.) Բժիշկ Յովհ. Արթինեան

Տիկին Տայլերեան իր տետրակին մէջ Տօգ. Արթինեանի հաւաստումներուն վրայ ինքն ալ նոյն պատմու- թիւնը կը կրկնէ աւելի ամփոփ կերպով:

Յանձնաժողովը երբ Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանի այս մասին հարցում ուղղեց, որբախոյզ դիւանի պետը հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ:

«Անոր հասցէն տուած էր Տօգ. Արթինեան: Այն ատեն ֆրանս. եւ իտալական ոստիկանութիւնը չէր օգնէր մեզի, եւ Բերա ֆրանսական շրջանակի մէջ էր: Ուստի, հրամանագիրը իրեն տրուեցաւ (իբր ֆրանսացուց մօտ մարդու) եւ որբուհին ազատագրուեցաւ եւ Չէզոք Տուն դրուեցաւ, ուր քննութիւնը շարունակուեցաւ եւ հաստատուեցաւ որ անունը Արշալոյս է: Բայց որովհետեւ վերջնական հաւաստումը անգլ. դեսպանատան մէջ կ'ըլլայ, ուստի պէտք էր զինքը պատրաստել: Արշալոյս (իսկան անուամբ՝ Այիշէ), երբ յանձնաժողովին մէջ կը հարցաքննուէր, դուրս ելլալ կ'ուզէ եւ կը փսխէ, եւ ապա կը դառնայ կ'ըսէ թէ ինք թուրք է: Յանձնաժողովը վարամման մէջ էր եւ կը վախճար զայն անգլ. դեսպանատուն դրկելու, քանզի փոփոխամիտ կ'երեւար եւ ամէն օր մէկ մէկ տարբեր պատմութիւն ունէր. եւ շարունակ այդ պատմութիւնները իրար կը հակասէին: Յանձնա- ժողովը համոզուած էր թէ այս աղջիկը հայ է, սակայն կը վախճար որ անգլ. դեսպանատան մէջ հակասական բաներ ըսէր: Վերջապէս, Արշալոյս դեսպանատուն դրկուեցաւ եւ հոն խոստովանեցաւ իր Արշալոյս ըլլալը, վասնզի Չէզոք Տան մէջ ամիսներով քաշքշած եւ կատարելապէս զինք համոզած էինք: Իր խնամակալը Հաշիմ պէյ՝ որչափ ատեն որ աղջիկը անգլ. դեսպանատուն չտարուեցաւ եւ չխոստովանեցաւ իր հայ ըլլալը, չդադրեցաւ

զայն վերստին ձեռք անցրնելու համար հետապնդել»:

Պաշտօնական արձանագրությունները կը հաստատէին իրողութիւնը, վասնզի Արշալոյս –Այիշէ՛ Ծիշի՛ Էշիէ՛Ֆ Պէյ փողոց, Նառլեան աբարթըման, Հաշիմ պէյի տունէն առնուած էր Տօգ. Արթինեանի միջոցաւ, 17 Օգոստոս 1920ին, եւ անգլ. դեսպանատուն տարուած էր 8 Նոյեմ. 1920ին: Այսինքն, աղջկան մը Չէգոք Տան մէջ մնալու սահմանուած առաւելագոյն ժամանակին եռապատկը, ինչ որ որբախոյզ պաշտօնեաներու Արշալոյսը վերադարձնելու մտադրութեան դէմ աւելի փաստ մըն էր քան թէ թեր:

Յետոյ, պաշտօնական հաղորդագրություններէ կը հաստատուէր թէ ոստիկանութիւնը բողոքագիր մը կը դրկէ անգլ. դեսպանատուն, պնդելով թէ այս աղջիկը թուրք է եւ պէտք է վերադարձուի:

Ոստիկանութեան տնօրէնը որբուհիին թրքութիւնը հաստատող վկայ ցոյց կու տայ 4 հայեր, որոնք էին Տիկին Վերժին Շահնիկեան, Տիկին Էպրոս Շահնիկեան, Տիկին Եղիսարէժ Շահնիկեան եւ Սմբատ Արզունեանի որդի՝ Գագիկ (դերձակ):

Ասկէ քանի մը օր առաջ ալ (23 Օգոս. 1920), նոյն ինքն Հաշիմ պէյ, անգլ. դեսպանատան բողոքագիր մը տուած էր, եւ աղջկան իսլամ ծագման համար վկայ ցոյց տուած է Մուշեղ Տիգրանեան, Սերոբէ Պոհնէլեան եւ դերձակ Գագիկ անուն հայերը:

Այս պաշտօնական անսուտ արձանագրությունները արդարեւ կը հաստատէին թէ Հաշիմ պէյ մեղսակցութեամբ հայ անունին անարժան կարգ մը մարդոց, արդարեւ ուզած է Արշալոյսը կորզել իր հարազատ ազգութենէն, սակայն այդ անխիղճ ու ազգադաւ արարքը գործողները որբախոյզ պաշտօնեաները չէին, այլ վերոյիշեալները, որոնք սուտ վկայութեան զիջած էին:

Զարմանալի է որ Զադ. Ժողովի ատենապետը՝ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, այս մասին բոլորովին տարբեր պատմութիւն մը ունի: Անկիւ կը կարծէ թէ Հաշիմ պէյ աղջիկը ետ կրցած է առնել: Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան յայտնեց թէ ժամանակին Հաշիմ պէյ իրեն դիմած էր աղջիկը ետ առնելու համար եւ ինք մերժած էր միջամտել: Շաբաթ մը յետոյ, Հաշիմ պէյ իրեն ըսած էր թէ «Ես տրվեցայ թէ որուն դիմելու է:- Զաքրեանէն կ'առնուի: Դերձակի մը խանութին մէջ այս գործերը կը կարգադրուին: Ինչպէս ամէնը առած են, ես ալ առի»: Եւ Պ. Տ. Մովսէսեան յարեց թէ՝ երբ Չէգոք Տան մասին քննութեան ձեռնարկեց անուղղակի տեղեկանալու համար գործին, մէկը կը դրկէ եւ Հաշիմ պէյ իբր թէ՝ «Գաղտնիքը չեմ կրնար ըսել. ամէն մարդ ինչպէս կ'առնէ, ես ալ այնպէս առի», կ'ըսէ: Հաշիմ պէյի տունէն առնուած որբուհին դարձուած չլլալով, այս խօսքը անմեկնելի կը մնայ, եւ հետեւաբար, ամբաստանութիւնն ալ անհետեւանք:

8°. ՀԵՐՄԻՆԷ (իսլամ անունը՝ Էմինէ)

Տօգ. Արթինեան յանձնաժողովիս ներկայացած օրը (Մեպտ. 7) ի մէջ այլոց բերանացի հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ:–

«Հերմինէ անուն աղջիկ մը թուրք փաշայի մը քով ձգուած էր Ս. Պատրիարք իւր թուղթով»: Տօգ. Արթինեան յայտնեց թէ ինքն Պ. Երուանդ Օտեանը թելադրած էր «Վերջին Լուր»ի մէջ տոմսակ մը գրելու որբերու վրայ, եւ հոն այս խնդրոյն ակնարկութիւն եղած էր: Եւ իբր թէ այդ յօդուածին գրուելուն հետեւեալ օրն իսկ Պ. Բաբերդեանի միջոցաւ աղջիկը առնուած եւ Հայ Կանանց Լիկայի[ն] յանձնուած էր:

Տիկին Տայլերեան, երբ իրեն հարցում եղաւ այս մասին, պատմեց այս աղջկան ազատագրութեան պարագաները եւ աւելցուց հետեւեալը:–

«Ս. Պատրիարքին 30 որբերու ցանկ մը տուած էի: Օր մը, երբ գացի հարցնելու համար թէ ցանկը ի՞նչ եղաւ, հոն պատահեցայ թուրք կնոջ մը՝ Հերմինէին հետ: Ես դուրս չէլայ: Թրքուհին ըսաւ թէ աղջիկը հայ է եւ իրենց քով հայ կը պահուի եւ դպրոց պիտի դրուի: Ս. Պատրիարքը ըսաւ թէ «Շատ լաւ, ձեռն աղէկ տե՛ղ պիտի դրուի, հիմակուհիմա թող մնայ ձեր քովը»: Եւ թրքուհին տարաւ Հերմինէն եւ աւելի խստութեամբ պահուեցաւ: Օր մը, երբ Հերմինէին պատահեցայ եւ հարցուցի թէ հայու քով դառնալ կ'ուզէ՞. «Ինչո՞ւ չէ, կը փափաքիմ» ըսաւ եւ լացաւ»:

Տիկին Տայլերեան այնպէս կը կարծէր թէ աղջիկը առնուած եւ Ամնաւուրթէօյի ապաստանարանը դրուած էր Տօգ. Արթինեանի յօդուածէն յետոյ: Տիկին Տայլերեանի յայտարարութիւնը աւելի ճիշդ էր: Որբախնամի տետրակները կը հաստատէին որբուհիին Ամնաւուրթէօյ դրկուած ըլլալը:

Թէ ինչո՞ւ պահ մը ձգուած էր իր նախկին տեղը, այսինքն՝ Փաիգ փաշայի աղջկան՝ Այիշէին քով, պատճառը

սա է որ, այն աղջիկները, որոնց վրայ կրօնական ճնշում չէր եղած եւ որոնք իբր չափահաս ծառայութեան մէջ կը գտնուէին եւ սպորուստ կ'ապահովէին թուրք տուներու մէջ, սովորաբար կը ձգուէին, երբ զանգատ մը չունէին: Այս ալ այս կերպով ձգուած էր: Բայց երբ լրագրաց մէջ հրատարակութիւն եղած է, Ս. Պատրիարքը հրամայած է այս աղջիկը առնել:

9°. ՎԷՏԻՅԱ ԵՒ ՍԱՆԻՅԷ

Տօգ. Արթինեան դարձեալ բերանացի յայտարարութեամբ կ'ամբաստանէր թէ Վէտիյա եւ Սանիյէ անուն երկու աղջիկներ, որոնք Տրապիզոնի ջարդարարին քովէն առնուած էին, դարձուած են իրենց տեղը: Պ. Բաբերդեան իբր թէ ըսած է թէ «Երբեք չեմ առներ ես այս աղջիկները»:

Տօգ. Արթինեան այս մասին իբր մանրամասնութեանց իրազեկ ցոյց կուտար Տիկին Տայլերեանը: Արդարեւ, Տիկին Տայլերեան այս մասին իրեն ուղղուած հարցումի մը ի պատասխան պատմեց թէ ինչպէս ինքն անգլ. դեսպանատունէն հրամանագիր առած էր եւ Պ. Անդրանիկէն պահանջած էր որ, անիկա ընկերանայ իրեն, որբուհին առնելու համար: Պ. Անդրանիկ – ըստ Տիկին Տայլերեանի – կը մերժէ ընկերանայ: Գ. օրը, Տիկին Տայլերեան ինքն կը ճարէ անգլիացի ոստիկան մը եւ կը տանի Պ. Անդրանիկին, որ կրկին կը մերժէ: Սակայն Տիկինին պնդումներուն վրայ, կ'ընկերանայ: Վէտիյա կ'առնուի Շաքարեան արարթըման՝ թիւ 4, Րիւշէն պէշի տունէն: Իր քոյրն ալ, Սանիյա, Սկիւտարէն առնուի կ'որոշուի:

Տիկին Տայլերեան կ'ըսէ թէ «Չէզոք Տուն գացած էի, երբ հոն տեսայ Պ. Անդրանիկը, որ Վէտիյայի ձեռքէն բռնած կը տանէր. հարցուցի թէ «Ո՞ր կը տանի»: Պատասխանեց թէ «Թուրք է, թուրքերուն կը տանի»: Ես ըսի թէ «Ապա մեծ քոյրն ալ պիտի առնուէր»: Պ. Անդրանիկ այն ատեն ըսաւ թէ «Մեծ քոյրն ալ կանչեցի, ան ալ թուրք եմ ըսաւ, այս ալ թուրք է»:

Տիկին Տայլերեան իր տետրակին 73 էջին մէջ իր իսկ ձեռագրով կը պատճառաբանէ Պ. Անդրանիկի դժկամակութիւնը, անոր բերանը դնելով սա խօսքերը.– «Ֆրանսացի եւ իտալացի ոստիկաններով դժուար է որբ առնելը, անգլիացի ոստիկան ալ չեն տար»: Ասոր վրայ է որ, Տիկին Տայլերեան ինք վրան կ'առնէ ոստիկան ճարելու հոգը, իր իսկ պատմութեամբ, եւ կը գտնէ «Շնորհիւ անգլիացի բարեկամի մը միջամտութեան»: Պատմութեան միւս մասերը նորութիւն մը չեն բերեր, եթէ ոչ մի քանի մանրամասնութիւններ, որոնք խնդրոյն հետ առնչութիւն չունին:

Այս մասին Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանի երբ հարցում եղաւ, մեզի տուաւ հետեւեալ բացատրութիւնները:

«Վէտիյայի առնուելէն քանի մը օր յետոյ, առնուեցաւ իր մեծ քոյրը՝ Սանիյա եւ Ակնցի հաճի Մէհմէտ անուն տղայ մը: Վէտիյայի հասցէն տուած է Տիկին Տայլերեան: Հարցաքննուած ատեն, Վէտիյա [Վէտիյա] ըսաւ թէ իր մայրը պանդոկը մեռած էր եւ անիկա փաստ մը համարուեցաւ անոր հայ ըլլալուն: Այն ատեն Չէզոք Տան [գործերուն] կը խառնուէին Պ. Էպիդարեան եւ տեսչուհին: Օր մը, Տիկին Թահմազեան անուն կին մը կու գայ, կը ներկայանայ Խնամատարութեան եւ կը յայտնէ թէ վկայութիւն մը պիտի տայ: Եւ Տիկին Թահմազեան կը լսուի: Անիկա կ'ըսէ թէ «Աճէնթ Մուսթաֆան ձերբակալել տուողը մենք ենք, վասնզի մեզի չարիք ըրած է: Անոր քովն էին Վէտիյա եւ մեծ քոյրը՝ Սանիյան: Աճար[ի]յայէն երբ իսլամ վրացիք Տրապիզոն ապաստանեցան, անոնք ալ իրենց մօրը հետ եկան եւ Տրապիզոն՝ իրենց մայրը մեռաւ եւ աղջիկները իր քովը առաւ աճէնթ Մուսթաֆա, որ մեզի դրացի էր: Յետոյ, կը փոխադրուին գրագէտ Թիւշէն Էշրէֆի քով: Հետեւաբար, այս աղջիկները իսլամ վրացի են»:

Պ. Բիւզանդ Կեօզիւպէօյիքեան, որ Տիկին Թահմազեանի վկայութիւնը ինքն առած էր, որոշեց դարձնել որբերը»:

Երբ հարցում եղաւ Պ. Անդրանիկի, թէ ինչո՞ւ մերժած էր Տիկին Տայլերեանի ընկերանայ, անիկա պատասխանեց թէ «Որովհետեւ իտալացիք եւ ֆրանսացիք չէին օժանդակեր, եւ օրեր կայ որ հերթապահը անոնք են եւ չեն առներ, պէտք էր սպասել անգլիացւոց հերթապահութեան օրուան»: Իսկ Չէզոք Տունէն Վէտիյա իր իսկ ձեռքով առնուած ըլլալուն համար ըսաւ թէ, այո՛, ինքն առած էր եւ բերած էր Խնամատարութեան եւ Պ. Կեօզիւպէօյիքեանի որոշումով յանձնած էր, եւ յարեց թէ այն ատեն Չէզոք Տան յանձնաժողով չկար եւ Խնամատարութիւնը ինքն կ'ընէր անոր գործը:

Արդարեւ, Տիկին Տայլերեան Վէտիյա առնուելու թուականը նշանակած էր 19 Մայիս 1920, եւ Տիկին Պահրի իր մանրամասն տեղեկագրին, ինչպէս իր բերանացի բացատրութեանց մէջ կը հաստատէր թէ իր 19 Մայիս 1920ին հրաժարելէն մինչեւ Օգոստոս 19 անգլուխ մնացած էր Չէզոք Տունը:

Ասկէ զատ, պէտք էր նկատողութեան առնել սա խիստ նշանակելի պարագան, որ Ս. Պատրիարքը, Պ. Չավուշեան, Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան, եւայլն, ամէնքն միահամուռ կը հաստատէին թէ ոչ մէկ անգամ եւ ոչ մէկ առթիւ որբահաւաք պաշտօնեաներ իրենց անձնական պատասխանատուութեան տակ որբի մը դարձուիլը ո՛չ որոշած են եւ ո՛չ ալ գործադրած են: Միշտ այդ որոշումը կա՛մ դեսպանատան եւ կա՛մ յանձնաժողովին մէջ կը տրուէր, եւ անոնց հրամանով որբերը կը դարձուէին:

10°. ՍԱՊԱՆԾԱԼԸ ՊԱԳԸ ՊԷՅԻՆ ՔՈՎԷՆ ԱՌՆՈՒՄԾ ՈՐԲԵՐԸ

Տօգ. Արթինեան իր բերանացի բացատրութեանց ընթացքին ըսաւ թէ «Մեծ Կղզի հայ կաթողիկէ ժողովրդապետին եւ Պ. Գալեմքեարեանի ցուցումով, երեք տղայ առնուած էին Չերքէզի մը քովէն: Չերքէզը դրամ կ'առաջարկէ Պ. Տայլերեանի, Պ. Ժիրայր Ազնաւորեանի միջնորդութեամբ, քիչ յետոյ տղաքը կը դարձուին իրենց նախկին տեղը»:

Տիկին Տայլերեանի երբ այս մասին հարցում եղաւ, անկէա ըսաւ հետեւեալը:

«Ամուսինս պատմեց օր մը թէ, այսօր այնինչ տեղէն կ'անցնէի, զիս կանչեցին խանութ մը, ուր կը գտնուէր նաեւ Պ. Ժիրայր Ազնաւորեան: Խանութն դուրս, քիչ անդին կեցած էին մի քանի մարդիկ: Պ. Ժիրայր Ազնաւորեան կը հարցնէ անոնց անունով թէ որբեր առնուած են, կրնա՞ք բան մը ընել: Ամուսինս կը պատասխանէ թէ, «եթէ թուրք են, պիտի դարձուին, եթէ հայ են, չպիտի տրուին»: Այս անձերէն մէկը, Սապանճալը Հազգը Պէյ (Տիկին Տայլերեան այսպէս ըսաւ, մինչ արձանագրութեանց մէջ Պագը պէյ [է]) կ'ըսէ. «Ֆետաքեարըզ իտէմէ-կիզ» [Չոհողութիւն չեմ ուզեր ընել]: Յետոյ, երբ կը տեղեկանան թէ Տիկին Պահրի կը խառնուի, կ'ըսեն թէ «անոր կ'երթանք»:

Երկու օր վերջը, կ'իմանանք թէ այդ երկու տղաքը դարձուած են: Սէյիտ էֆ. Անուն մէկը ամուսինիս կ'ըսէ թէ «տղաքը առինք եւ Սապանճա փախցուցինք գիշերանց»:

Տիկին Տայլերեանի այս ամբաստանող հանգամանք ունեցող յայտարարութիւններու մասին տիկին Չարուհի Պահրիէ բացատրութիւն պահանջուեցաւ: Տիկին Պահրի մերժեց դրամի առաջարկ եղած ըլլալը եւ անկեղծութեամբ ըսաւ թէ այդ որբերը ինքն յանձնած էր իր *անձնական պատասխանատուութեան* տակ, վասնզի Խնամակալութիւն չէր կազմուած, ինքն երկար հարցաքննութիւններէ յետոյ համոզուած էր եւ իր այդ համոզումին մէջ անգամ մը եւս ամրապնդուած էր, երբ իրենց մայրը եկած էր եւ անոր ու զաւակներուն միջեւ ֆիզիքական բացորոշ նմանութիւններ տեսած էր:

Հակառակ ասոր սակայն, թէ՛ Չէզոք Տան տոմարներուն մէջ (թուահամար 63էն 67) եւ թէ Չէզոք Տան յանձնախումբի ատենագրութեանց մէջ (տես նիստ 1920 Սեպտ. 7), որոշ կ'երեւայ թէ՛ յանձնաժողովին որոշումով այս տղաքը Չերքէզ նկատուած են:

Ասով հանդերձ, պաշտօնական գրութիւններ ցոյց կու տային թէ Պ. Առաքել Չաքրեան դեսպանատան մէջ վերջին ճիգ մը ըրած էր այս տղոց մասին, զոր կ'անգիտանար Տիկին Պահրի, որ կ'երեւայ թէ անոնց հայ չլլալուն համոզուած, չէ շահագրգռուած անոնցմով. մինչդեռ Պ. Չաքրեան – որ չէր համոզուած – անգլ. դեսպանատունէն ալ անցուցած էր գործը:

Արձանագրութիւնք կը հաստատէին նոյնիսկ, թէ առնուած տղաքը երկուք չէին, այլ հինգ հատ, Եաշար, Գատրիյէ, Խայրէտտին, Մուգաֆֆէր, Հայրալլահ: Ասոնց մասին ոստիկանութիւնը բողոք կը բառնայ, պնդելով թէ այդ տղաքը Չերքէզ են: Միեւնոյն ատեն, ուրիշ պաշտօնագիր մը, տրուած հայասէր նկատուած շրջանակէ մը, այլ սակայն դեսպանատան համար աւելի վստահելի, նոյնը կը հաստատէր: Հակառակ անոր որ 17 Օգոս. 1920 թուականով Պ. Չաքրեան տեղեկագիր մը տուած էր անգլ. դեսպանատան, ինչ ինչ *քաղաքական պատճառներով*, նոյնիսկ այդ տեղեկագիրը նկատի չ'առնուի եւ որբերը կը յանձնուին Պագը պէյի:

Իրողութիւն՝ որ ուրիշ անգամներ ալ պատահած է եւ բոլորովին աննախընթաց չէ: Սակայն, անոնց չհամակերպիլ մեր ոյժէն եւ կարողութենէն վեր կը մնայ եւ աւելի լաւ է որ անոնց մասին չխօսուի իսկ:

11°. ՉԱՊԷԼ ԴԱՇՈՅԵԱՆ (այլ անուամբ՝ Մէլիհա)

Հմայեակ Դաշոյեան մասնաւոր նամակով մը յանձնաժողովիս կը գրէր հետեւեալը, զոր նոյնութեամբ կը բերենք:-

Բնիկ խարբերոցի եմ. պատերազմի միջոցին մեր ընտանիքը Տրապիզոն կը գտնուէր: Այս տեղէն տարա-

գրուեցաւ եւ սպաննուեցաւ մեր ընտանիքին մեծագոյն մասը, հայրս, մայրս, եղբայրս եւն: Տրապիզոնցի Իմամէճիգասէ Օսման անուն թուրքը քոյրերէս մին՝ Չապէլ Դաշոյեանը, որ տեղահանութեան միջոցին հազիւ 12-13 տարեկան կար, բռնի կնութեան առած եւ իսլամացուցած էր, անունը դնելով «Մէլիհէ»: Փոքր քոյրս Շնորհիկ եւ փոքր եղբայրս Սուրէն թուրքերու ձեռք ինկած էին, եւ ի վերջոյ կը յաջողին իրենց քրոջ՝ վերոյիշեալ Չապէլին միանալ: Օսման՝ Տրապիզոնի գրաւուելէն յետոյ, առած բերած է զանոնք նախ Սամսոն, ապա՝ Սինոպ, ի վերջոյ՝ Պօլիս, ու պահած է միշտ սարսափի եւ բռնութեան տակ, մինչեւ զինադադար: Ես Ռուսաստան կը գտնուէի պատերազմին ընթացքին եւ ի վերջոյ անցած էի Հայաստան: Երբ լսեցի քոյրերուս թուրքի մը ճանկը գտնուիլը, թողուցի գործս ու կինս, ու եկայ Պօլիս՝ զանոնք ազատելու համար: Ամուսինը Պօլսէն բացակայ էր, երբ ես Պօլիս եկայ: Քանի ամիսէ ի վեր հոս կը գտնուիմ: Հոս հասնելուս պէս, անմիջապէս քրոջս տունը գացի եւ իր քով մնացի միջոց մը, զինքը համոզելու համար: Բայց իմ յորդորանքս ու խրատս անօգուտ անցաւ, որովհետեւ ուրիշներ, որոնք ափսո՛ս, հայ անունը կը կրեն, կը քաջալերէին զինքը չբաժնուիլ թուրքէն եւ չձգել իրր թէ իր վայելած հանգիստ կեանքը:

Պէտք է ըսեմ որ քոյրս իմ յորդորներուս յաճախ կը պատասխանէր. «ազգին կողմէ ինծի ըսած են որ թուրքին հետ կենակցելուս մէջ անպատեհութիւն ու անպատուութիւն մը չկայ, եւն.»:

Ես ստիպուած փոքր քոյրս եւ եղբայրս առնելով անոր քովէն, առանձին տուն մը վարձեցի, չուզելով այլեւս իր երեսը տեսնել: Բայց գիտէի միանգամայն թէ Օսման առաջին օրէն տրամադիր էր քոյրս ձգել, եթէ իրեն [դէմ] ռեւէ օրինական միջոցի դիմուէր. եւ որովհետեւ ինք յաճախ երկար ատեններ կը բացակայէր Պօլսէն, սպասեցի անոր վերադարձին, դիմելու համար Ազգ. Իշխանութեանց, օրինական միջոցով քոյրս առնելու անոր ձեռքէն: Վստահ էի միանգամայն թէ՝ երբ ազգ. իշխանութեանց միջոցով քոյրս առնուէր, ուղիղ կամ սխալ անոր կազմած այն համոզումը թէ՝ «Ազգը թոյլատու է իր թուրքին հետ կենակցելուն», այլեւս տեղ չպիտի ունենար իր մտքին մէջ, եւ պիտի ստիպուէր ձգել իր թուրք ամուսինը: Այս մտածումով, 1921 Յուլիս 29ին, Պրն. Յարութիւն Դարբինեանի միջոցով դիմեցինք Ս. Պատրիարք հօր, տալով քրոջս բնական հասցէն, թուրքին անունը, եւ այլն: Սրբազան Պատրիարքը խոստացաւ ոստիկանութեան միջոցով առնել տալ քոյրս թուրքին քովէն, Օգոստոս 1ի Երկուշաբթի օրը: Անցաւ Երկուշաբթին ու Երեքշաբթին ալ, եւ երբ ռեւէ ձեռնարկ չկատարուեցաւ, կրկին Պ. Դարբինեանի միջոցով դիմեցինք, որ պատասխանուեցաւ թէ որբահաւաքի պետ Պ. Անդրանիկ Տէօլպէնտեան ըսած է թէ «քրոջս տարիքը 21 է, թէ՛ ան հայ տարագով կը պտըտի, թէ՛ եկեղեցի կը յաճախէ, թէ՛ իր կամքովը թուրքին քով կը մնայ եղեր, թէ՛ եթէ ոստիկանութեան միջոցով առնուի ու յայտարարէ թէ ինք կամքովը գացած է թուրքին, պզտիկ կ'իյնայ, եւն, եւն»: Այս խօսքերուն պէտք եղած պատասխանը տրուած ըլլալով, Սրբազան Պատրիարք հայրը 1921 Օգոստ. 3, Չորեքշաբթի օրը խոստացաւ դարձեալ հրամայել որբահաւաքի պետին, որպէսզի հարկ եղած ձեռնարկը կատարէ: Բայց անկէ ի վեր ռեւէ ձեռնարկ եւ գործողութիւն չկատարուեցաւ: Բայց Պ. Տէօլպէնտեան պաշտօնական ձեռնարկ չկատարուած, գացեր քրոջս ըսեր է թէ «պիտի գանք քեզի, Չապէլ, ոստիկանով պիտի տանինք»: Ասկէ վերջ, ինչպէս ըսի, ռեւէ ձեռնարկ չկատարուեցաւ ու մեզի չհաղորդուեցաւ: Բայց Օսմանը անմիջապէս հեռացաւ Պօլսէն:

Աւելորդ չեմ համարեր յիշել թէ՛ ես Հայաստանէն գալէս առաջ, որբահաւաքի պետ Պրն. Անդրանիկ Տէօլպէնտեան (Բաբերդեան) յաճախ կ'այցելէ եղեր քրոջս տունը: Ես հոս գալէս յետոյ, երբ քանի մը օր քրոջս քով մնացի, դադրեցուց իր այցելութիւնները: Բայց երբ ես հեռացայ քրոջս տունէն, վերսկսած է իր այցելութիւնները եւ քոյրս ալ «մանտօլինը» առած անգամ մը անոր սենեակը գացած է:

Ներկայացնելով այս բոլորը համառօտ կերպով, քննութիւնը կը թողում Պատ. Յանձնաժողովիդ:

Մնամ յարգանքներով՝

Հմայեակ Դաշոյեան

Այս մասին Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան կու տայ սա բացատրութիւնը:-

Իրեն այս աղջիկը ներկայացուցած էին Պէշիքթաշի մէջ բարեկամի մը տունը: Պ. Անդրանիկ սենեակի մը պէտք ունէր, որուն համար այդ աղջիկը իրեն հասցէ մը կու տայ: Հոն, իրեն կ'ըսեն թէ Չապէլ ամուսնացած է լազի մը հետ: Պ. Անդրանիկ կը ցախ, զայն կը կանչէ եւ զայն ամչցնել կը փորձէ: Չապէլ կ'ըսէ թէ ինք հայ է, սակայն երախտապարտ է այդ լազին, որ զիրենք ընտանեօք փրկած է: Եւ կը յայտնէ թէ մինչեւ եղբօրը գալը պարտաւոր է անոր քով մնալու, որպէսզի իր պզտիկ քոյրը եւ եղբայրը երեսի վրայ չի մնայ:

Այս տեղեկութիւնները Պ. Բաբերդեան Ս. Պատրիարք հօր կը տեղեկագրէ: Սակայն Պատրիարքարանը

կամ որբախոյզ դիւանը ոչինչ կարող էր ընել, քանի անիկա իբր խելահաս, իր յօժար կամքովը կը մնայ իբր կին թուրքին քով: Իրեն պէս շատեր կային: Եղբայրը, երբ Պաթումէ կու գայ, կը ջանայ իր քոյրը համոզել, եւ չի յաջողիր: Ասկէ յետոյ է, որ Քաղ. Ժողովին կը դիմէ, եւ իր քրոջ հասցէն կու տայ: Պ. Չաքրեան դեսպանատուն կը տեղեկագրէ: Սակայն, ըստ սովորութեան, դեսպանատունը հետեւանք չի տար այս տեղեկագրութեան, վասնզի Չապէլ Դաշոյեան չափահաս էր եւ կրնար՝ եթէ ուզէր, դառնալ հայ:

Արդարեւ, պաշտօնական արձանագրութիւններ ցոյց կու տային թէ Պ. Չաքրեան՝ եղբօր խնդրանքին վրայ, 4 Օգոս. 1921ին, դիմած էր անգլ. դեսպանատունը, ուր կը մերժուի իր խնդրանքը, եւ կ'որոշուի չգատել Չապէլը (թուրք անուամբ՝ Մէլիհան) իր *նիքեսիլը* ամուսինէն՝ Նուրի պէյէն, նկատի առնելով անոր տարիքը, քրիստոնէայ ապրիլը եւ Բերա բնակիլը:

Ս. Պատրիարքն ալ ըսաւ թէ «անիկա ըսած է թէ զիս կորսուած համարեցէք»: Պ. Դարբինեանի ըսի այս խօսքերը. անոր վրայ բռնութիւն բանեցնելու կարելիութիւն չկար, քանի որ 20 տարեկան էր եւ անգլ. դեսպանատուն տանիլը մեր գործին չէր գար. վասնզի *նիքեսիլը* էր եւ թուրքին կապուած: Ես առաջարկեցի Պ. Դարբինեանի, որ [Չապէլը] կոչենք եւ համոզենք:

12°. ՕԼԿԱ – ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ – ԽԱՆԻՖԷ – ԲԵՐՎԻՆ

Տօգ. Թիւլեան Ազգ. Ժողովի 19 Օգոստոսի նիստին մէջ բառ առ բառ ըսած էր հետեւեալը, ըստ ատենագրութեան:

«Պիտի յիշատակեմ պարագայ մը, որ բաւական պիտի ըլլայ ապացուցանելու գոյութիւնը գեղծումին: Մ... որբանոցէն 4 ամիս առաջ որբ մը առնուեցաւ հայ ընտանիքի մը կողմէ, որ կը խնամէ զինքը իբրեւ ճշմարիտ գաւալ: Ասկէ մէկ երկու ամիս առաջ, որբախոյզ պաշտօնէաններու ջոջը ներկայացաւ այդ տունը, եւ առանձին մասնաւոր քննութիւն մը կատարեց տանկացած այդ աղջկան նկատմամբ, որո՞ւ կողմէ եւ ի՞նչ իրաւաստութեամբ, չենք գիտեր: Յետոյ, այդ աղջիկը տանիլ ուզեցին, նոյնիսկ թուրք կին մ'ալ միջնորդեց: Ահաւասիկ դէպք մը, որուն հետեւանքը ճշդէլ կը թողում ժողովիդ»:

Տօգ. Թիւլեան, 30 Մեպտ.ին, Յանձնաժողովիս նիստին մէջ կրկնեց միեւնոյն յայտարարութիւնները, յայտնելով թէ ինքն միայն կասկած կը յայտնէ եւ քննութիւն կը պահանջէ:

Խնդրոյ առարկայ աղջիկը, թրքական անուամբ՝ Խանիֆէ – Բերվին եւ հայ անուամբ՝ Օլկա – Արմենուհի, տակաւին հետապնդութեան առարկայ ըլլալով, Ազգ. Ժողովդ թող ներողամիտ ըլլայ, եթէ ներկայ տեղեկագրիս մէջ զանց առնուած տեսնայ յիշատակութիւնը այն տան, ուր կը գտնուի այժմ որբուհին:

Տօգ. Թիւլեան որբախոյզ պաշտօնէային կատարած քննութեան համար կասկած կը յայտնէ:

Արդ, պաշտօնական թղթեր ցոյց կուտան թէ որբահաւաքի կողմէ Նէտիմ պէյի տունէն 5 Յուլիս 1919ին առնուած է այս որբուհին, որ Էրզրումի նահանգին Իսպէր գիւղաքաղաքէն էր:

Ոստիկանութիւնը, երբ Նէտիմ պէյի միջոցները կը սպառին, գրութեամբ մը ինքն կը բողոքէ անգլ. դեսպանատուն: Անգլ. դեսպանատունը Պ. Չաքրեանէ բացատրութիւն կը պահանջէ: Պ. Չաքրեան կը դիմէ Ս. Պատրիարք հօր, որ իր կարգին կը հրամայէ Պ. Անդրանիկի՝ քննել խնդիրը եւ տեղեկագիր մը կազմելով ներկայացնել, կամ աղջիկը տանիլ անգլ. դեսպանատուն, որպէսզի հոն յայտարարէ իր հայ ըլլալը եւ խնդիրը փակուի: Որբախոյզ դիւանը նկատի առնելով սա պարագան թէ ոստիկանական պաշտօնատան մէջ գտնուող անձ մը, *գրանը սիյասիի* [քաղաքական բաժնի] պաշտօնէայ Շատի պէյ, սաստիկ կը շահագրգռուի այս որբուհիով եւ զայն խստիւ կը հետապնդէ, եւ անոր ո՞ր եւ որո՞ւ քով ըլլալը կը փնտռէ, պարագայի յարմար եւ ուղիղ չի դատեր որբը անգլ. դեսպանատուն տանիլ: Եւ Ս. Պատրիարքի հրամանաւ, Պ. Անդրանիկ կ'երթայ անձամբ տեսնել որբուհին, անոր մանրամասն պատմութիւնը առնել եւ գրաւոր տեղեկագրով մը ներկայացնել դեսպանատուն (1 Դեկտմ. 1920), որ պատրիարքարանի պաշտօնէից հաւաստումներուն վրայ, իբր դեսպանատան մէջ քննուած, 26 Դեկտ. 1920 թուակիր գրութեամբ մը կը տեղեկագրէ դեսպանութեան թէ աղջկան հայ ըլլալը հաստատուած է:

Այս մասին Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանի, Պ. Չաքրեանի եւ վերջապէս Ս. Պատրիարք հօր յայտարարութիւնները կատարելապէս իրարու համաձայն էին. այնպէս որ յանձնաժողովս չկրցաւ ոչ մէկ կասկածելի երեւոյթ նշմարել կատարուած անցուդարձերուն եւ քննութեան մէջ: Գործին ներքին կողմը գիտցող մը շուտով պիտի հասկնայ թէ ինչո՞ւ այդ քննութիւնը տան մէջ կատարուած էր:

13°. ՄՈՒՄՈՒԼԻ ՈՐԲԵՐԸ

Տօգ. Թիւլեան ոչ իբր ամբաստանութիւն, այլ ի հետաքրքրութիւն եւ կասկածի առարկայ, կը շահագրգռէր յանձնաժողովը հետեւեալ խնդրով, որուն ակնարկած էր Ազգ. Ժողովի մէջ ալ:

Տօգ. Թիւլեան կ'ըսէր թէ Մ... որբանոցին մէջ թուրք պաշտօնեայի մը երեք զաւակները կը խնամուէին: Օր մը, թուրք կին մը կու գայ եւ զանոնք իբր թուրք տեսնալ կ'ուզէ: Յաջորդ օրը, երիտասարդ մը կու գայ եւ քոյրերը տեսնել կ'ուզէ: Այս բանը զարմանք կը պատճառէ եւ բացատրութիւն կ'ուզեն: Կը հասկցուի որ կանխաւ թրքացած մէկու մը զաւակներն էին: Ատոր վրայ, կ'առաջարկեն որ անոնք չխնամուին: Օր մը նամակ մը կու գայ, որով կը պահանջուէր որ աղջիկը յանձնուէր նամակը բերող պաշտօնեային, եւ կ'ըսուէր թէ անիկա պիտի տարուէր այն որբանոցը, ուր ազգ. իշխանութիւնը կը յարգուէր:

Տօգ. Թիւլեան կը խնդրէր որ այս առթիւ Ժընէվիէվի մը մասին շրջող գրոյցներուն նկատմամբ ալ յանձնա- ժողովն քննութիւն կատարէր:

Ժընէվիէվի մասին իր քննութեան արդիւնքը հաղորդած ըլլալով, հոս վերստին կրկնելու պէտք չկայ: Իսկ թրքացած պաշտօնեային մասին Ս. Պատրիարքը խորապէս եւ հաստատ համոզուած էր անոր հայ ու քրիստոնէայ տրամադրութեանց վրայ:

Ս. Պատրիարքը, երբ այս մասին իրեն հարցում եղաւ, ըսաւ թէ «ակնարկուած որբանոցին շուրջը վէճ կայ»: Ազգ. Ժողովին մէջ Տօգ. Թիւլեան ըսաւ թէ որբանոցին մէջ ինչ գեղծումներ կան: Իսկոյն նամակ գրեցի Պ. Բլատեանին: Անիկա եկաւ եւ շատ մը ամբաստանութիւններ ըրաւ: Ի մէջ այլոց այս աղջիկներուն ալ խօսքը ըրաւ: Ըսի թէ մի խառնէք, վասնզի հիմա այդ անձը պաշտօնի վրայ է եւ կրնան իրեն վնաս հասցնել: Քանի մը օր յետոյ, Պ. Էպիփոպոսեանը ըսաւ թէ խնդիրը կայ եւ տղաքը հանեցէք կ'ըսուի. թաղին մէջ ալ կը խօսուի: Անիկա կրնար վտանգել անոնց հայրը, ուստի նամակ մը գրեցի եւ որբերը Սկիւտար տեղափոխել տուի: Հոս ըսեմ թէ այդ թրքացած անձը՝ Ա. Պէյ, հինգ տղայ ունի, ամէնքն ալ մկրտուած են հայ եկեղեցւոյ մէջ՝ իրենց հօրը կամքովը: Անիկա իր երկու աղջիկները Ամերիկա դրկած է, եւ ինք մտադիր էր Հայաստան երթալու: «Ասանկ մէկու մը տղաքը որբանոց դնելով, ազգային ո՞ր շահն է որ վտանգուած կ'ըլլայ», կը հարցնէր իրաւամբ Ն. Ամենա- պատուութիւնը:

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան միեւնոյն խնդիրը ուրիշ եղանակով մը կը ներկայացնէր: Անիկա՝ անկէ ազգային բարոյական գեղծումի մը հետեւութիւնը կը հանէր, ըսելով թէ Ս. Պատրիարքը գիտէր թէ Ազգերու Դաշ- նակցութիւնը որբերու հաւաքման գործով կը զբաղի, եւ այս մասին իրաւունք մը ձեռք բերուած է: Արդ, հիմա պէտք է աւելի ուշադիր ըլլալ, որ մեզի տրուած իրաւունքին մէջ չգեղծանինք, որպէսզի յառաջիկային մեզի հար- ցում եղած ատեն պատրաստ ըլլանք: Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան կը մտածէր թէ Ս. Պատրիարքը իրեն ծանօթ թուրք պաշտօնեայի մը երեք զաւակները հայ որբանոցի մը մէջ դնելով ստիպումով, կը վտանգէր ազգային շահերը: Վասնզի, քանի որ թուրքեր կան գիտցող այս իրողութիւնը, երբ օր մը խնդիր ըլլայ, ապահովաբար այս թուրք պաշտօնեան պիտի ուրանայ եւ չպիտի պաշտպանէ Պատրիարքարանի տեսակէտը: Եւ ինչպէ՞ս պիտի արդարանայ թուրքերու հայ որբանոցի մէջ պատասպարուիլը:

Երբ մէկ կողմէ կ'ըսուի թէ «մէկ թուրք իսկ չենք ուզեր առնել», Պատրիարք մը ինչպէ՞ս երեք թուրք տղայ մէկէն պահել կու տայ հայ որբանոցի մէջ: Եւ կը հարցնէր թէ ինչպէ՞ս Ս. Պատրիարքը ինքնագլուխ այս տեսակ պատասխանատու քայլ մը կ'առնէր:

Վերը տրուած այս բացատրութեանց մէջ նշանակուած միակ իրողութիւնը, այսինքն այդ տղաքներուն մկրտուած ըլլալը հայ ծէսով, կը կարծենք թէ կը բաւէ համոզելու համար Քաղ. Ժողովի Ատենապետը՝ Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեանը եւ անոր պէս մտածողները, թէ այլեւս իրենց մտատանջութեան տեղի չի մնար:

Անգլ. դեսպանատան կարգադրութեամբ, իսլամացած եւ զինադադարէ յետոյ ալ իսլամութեան մէջ մնացած, կամ իսլամ ամուսիններու հետ կենակցող կիներու հայ զաւակները, միշտ կ'առնուին իրենց ծնողներու քովէն, եւ հայ ազգային իշխանութեանց կը յանձնուին, որբանոց դրուելու համար:

14°. ՆԻԿՈՄԻԴԱՅԻ ՄՈՒՀԵՏՏԻՆԻ ՔՈՎԻ ԱՂՋԻԿԸ

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ուրիշներէ լսելով արձագանգ եղաւ յանձնաժողովիս առջեւ հետեւեալ պատ- մութեան:

«Նիկոմիդիոյ մէջ Մուկէտտին անուն մէկը կար, որ որբուհի մը ունէր քովը: Հայերը կը գրեն, անգլիացիք կ'առնեն եւ Կ. Պօլիս կը բերեն: Հոս գալէն ետքը, Տօգ. Գանճեան մը կը դիմէ որբախնամի[ն] եւ այս որբուհին

առնել կ'ուզե եւ չի տրուիր: Տօգ. Գանճեան, իբր երախտապարտ Մուհետտինի, կը համաձայնի Ազգ. իշխանութեան հետ, որպէսզի ինք որդեգրէ որբուհին եւ կ'առնէ կը տանի Մուհետտինի: Երբ աղմուկը կը սկսի, Տօգ. Գանճեանէ կը պահանջեն որբուհին, որ կ'ըսէ թէ հիւանդ է եւ կողի կը դարմանուի: Յետոյ, իր աները կը դրկէ Նիկոմիդիա բերելու համար, սակայն կու գան կ'ըսեն թէ Մուհետտին աքսորուած է Միտիլի, եւ աղջիկն ալ հետը տարած է»:

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան զարմանալի կը գտնէր, որ երբ կուրծք կը ծեծեն որբերու համար, չեն խորհիր այս որբուհին հելլէն իշխանութեանց միջոցաւ բերել, ինչ որ այնքան պարզ բան էր. եւ չեն մտածած հրապարակաւ պախարակել ու պարսաւել Տօգ. Գանճեանը, որ ազգային իշխանութիւնները խափած էր: Ասիկա ինք կը նկատէր բարոյական զեղծում մը:

Այս պատմութեան մէջ ճշդելիք կէտեր կան, որոնք հարկ կը դատենք ներկայացնել, ըստ այնմ գնահատութեան ենթարկելու համար այս խնդիրը: Նիկոմիդիոյ Գեր. Առաջնորդը՝ Տ. Ստեփաննոս արքեպ. Յովակիմեան, 7 Նոյեմ. 1920 թուակիր նամակով մը այս խնդիրը սապէս կը ներկայացնէ: «ՅԻզմիթ՝ Մուհետտին պէյ անուն թուրքի մը մօտ գեղեցիկ աղջիկ մը կայ եղեր. ոեւէ ճամբով Իզմիթի փոխանորդարանը կ'առնու աղջիկը ու Պօլիս՝ երեւելի մէկու մը կը յանձնէ, որ քանի մը օր պահելէ վերջ, չ'ուզեր մօտն պահել: Չգիտեմ ինչպէս կ'ըլլայ, Տօգ. Իսանճեանի կամ աներոջն Գրիգոր Էֆ. Քիւրքճեանի տունն կը յանձնուի: Վերջին օրերն, տեղւոյս *ինկիլիզի* կառավարութեան ներկայացուցիչն զիս կոչեց իր թարգմանով եւ հասկցուց որ յիշեալ աղջիկը դարձեալ նոյն պէյին տունն կը գտնուի. ուստի, կրնայի միւթեսարրըֆ պէյին դիմել ու անոր միջոցաւ աղջիկը ետ առնուլ եւ արդիւնքն մեզ իմացնել: Ասոր վրայ, մինչ դիմում եղաւ որ աղջիկը ետ առնունք, եւ ահա Պօլսոյ Ռումէլի Հիսարէն մեր նախկին թաղականութեան աստե՛նապետ՝ Քիւրքճեան Էֆէնտին, 1920 Նոյեմ. 3 ամսով գրութեամբ մը ինծի կ'իմացնէ պարապ աշխատութիւն չտամ աղջիկն գտնելու. այդ աղջիկն ըստ առաջնոյն իր մօտը կը գտնուի: Արդ, պիտի խնդրեմ Ձեր Ամենապատիւ Բարձր Սրբազնութենէն, որ Ազգ. Պատրիարքարանդ ալ վերահասու ըլլալու համար այս խնդրոյն, հաճութիւն ունենայ ստուգելու թէ իրապէս տակաւին աղջնակը Քիւրքճեանի տո'ւնն է, եւ ինձ գրով մը իմացնելու, որ ըստ այնմ տեղւոյս *ինկիլիզի* ներկայացուցիչն ի պաշտօնէ գրեմ եւ նոր կնճիռներու տեղի չի տրուի...»:

Այս պատմութիւնը աւելի մանրամասն գրած է Պ. Երուանդ Օտեան՝ «Որբուհիի Մը Ողիսականը» խորագրով (*Վերջին Լուր*, թ. 2301): Ասկէ կը հասկցուի թէ որբուհին պարտիզակցի է, անունը՝ Յաւերժ, հօր անունը՝ Արտաշէս Պօղոսեան, եւ 12 տարեկան:

Այդ գրութենէն կը հասկցուի նաեւ թէ՛ Յաւերժը Իզմիթի առաջնորդարանը ինք առած եւ պարտիզակցիի մը հոգեզաւակ տուած է: Քանի մը ամիս յետոյ, այս անձը որբուհին կը վերադարձնէ առաջնորդարանին, որ լրագիրներու միջոցաւ ծանուցում կ'ընէ, ըսելով թէ հոգեզաւակ ուզողի մը համար որբուհի մը ունի տրամադրելի: Պօլիս, «երեւելի անձը»- ըստ առաջնորդին- որուն որդեգիր տրուած է Յաւերժը՝ ուղղակի առաջ- [նորդական] փոխ[անորդ] Անանիա վրդ.ի ձեռքով, առանց Կ. Պօլսոյ ազգ. իշխանութեանց գիտութեան, դրոշմաթուղթի առուծախով զբաղող Պ. Մարտիրոս Արայճեանն է,- որ ժամանակ մը յետոյ նամակ մը կը գրէ Իզմիթ, որպէսզի աղջիկը գան առնեն: Հակառակ առաջնորդարանի հրահանգին որ Պատրիարքարան յանձնել կը հրամայէր, Պ. Արայճեան դարձեալ առանց Պատրիարքարանին բան մը ըսելու, իբր թէ պատահմամբ իրեն հանդիպող աներ եւ փեսայ պ.պ. Քիւրքճեան եւ Տօգ. Ս. Իսանճեանի կը յանձնէ որբուհին՝ իրենց խնդրանքով եւ վստահ անոնց պատուաւորութեանը: Եւ այս յանձնումը կը ծանուցանէ Նիկոմիդիոյ առաջնորդարանին:

Պ. Օտեան այնպէս կը կարծէ թէ որբուհին ասոնք կը յանձնեն Մուհետտինի, որ իբր *թահրիդայթ միւսիդի* [պաշտօնական փաստաթուղթերու տնօրէն] Իզմիթ կ'երթայ որբուհիին հետ: Առաջնորդարանը իբր թէ լուր կ'առնէ եւ *թագրիքով* մը կը դիմէ Միւթեսարըֆին, եւ Մուհետտին իբր թէ աղջիկը Պօլիս կը փախցնէ, եւ կը խնդրէ որ զինքը չհետապնդեն, վասնզի աղջիկը Պատրիարքարանին պիտի յանձնէ ինքն:

Այս պատմութեան վերջին մասը, ինչպէս կ'երեւայ Նիկոմիդիոյ Ս. Առաջնորդին նամակէն, ճիշդ չէ՝ Միայն դիտելի իրողութիւնը սա է որ, մինչեւ առաջնորդին նամակին Կ. Պօլիս հասնիլը, Ազգ. Պատրիարքարանը ոչ մէկ բան գիտէր Յաւերժի մասին, եւ նոր էր որ կը տեղեկանար: Տ. Չաւէն Պատրիարք, որ տեղեակ չէր գործին, նամակը կը յղէ «Ազգ. Իսամատարութեան, ի պատշաճ գործադրութիւն», 15 Նոյեմ. 1920ին:

Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան, մէկ ամիս հետապնդելէ յետոյ, 13 Դեկտմ. 1920ին հետեւեալ եզրակացութեան կը հասնի:

«Այս որբուհին՝ Յաւերժիման, այժմ կը գտնուի Պ. Գրիգոր Քիւրքճեանի մօտ եւ իր հիւանդութեան պատճառով կը խնամուի Տօգ. Իսանճեանի կողմէ: Կա՛մ պետք է առնուի Ազգ. հաստատութեան մը մէջ խնամուելու,

եւ կամ Պ. Գրիգոր Բիրքնեանի մօտ որդեգիր դրուի՝ եթէ կ'ուզէ»:

Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան բժիշկի մը եւ Նիկոմիդիոյ Թադ. Խորհուրդի ատենապետ՝ բաւական ծանօթ անձնաւորութեան մը տուած հաւաստիքները միամտութիւն ունեցած է իբր ճշմարտութիւն ընդունելու:

Երբ դարձեալ խնդիր կ'ելլէ, նորէն կը դիմեն Պ. Գրիգոր Բիրքնեանի եւ Տօգ. Խանճեանի, որ իրարու հակասական յայտարարութիւններ կ'ընեն եւ երբ նեղը կը դրուին որբուհին բերելու համար, Պ. Գրիգոր Բիրքնեան գրաւոր կը յայտնէ թէ Յաւերժինան իր ընտանիքին մէկ մասին հետ Իզմիթի գաղթականներու հետ Յունաստան գացած է եւ ինք իր ազգականներու հասցէն չի գիտեր, որպէսզի թղթակցի եւ կը խնդրէ որ իրեն անցագիր մը հանուի, որպէսզի երթայ բերէ: Հիմա խնդիրը այս վիճակին մէջ է:

Արդ, որոշ է թէ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանը, որբախոյզ դիւանը եւայլն, ոչ մէկ մասնակցութիւն չունին որբուհին Տօգ. Խանճեանի եւ Պ. Գրիգոր Բիրքնեանի յանձնումին մէջ: Եւ յետոյ, ոչ մէկ ապացոյց ունին, թէ աղջիկը Միտիլի է, որպէսզի դիմում ընեն հելլէն իշխանութեանց: Պ. Օտեանին համաձայն, Մուհէտտին պէյ Կ. Պօլիս է եւ ապահովաբար Պ. Բիրքնեան գիտէ եւ կը ծածկէ: Իսկ Պ. Բիրքնեան եւ Տօգ. Խանճեան ինչո՞ւ հրապարակաւ չ'ապիստակուած եւ չ'պարսաւուած ըլլալը՝ խնդրոյն ելքին հետ կապ ունեցող հարց մ'է:

15°. ՈՒԶՈՒՆ ՀԱՄԱՆԻ ԲՈՎ ԳՏՆՈՒԱԾ ԱՂՋԻԿԸ

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան նոյնպէս յանձնաժողովիս բերանացի յայտնեց թէ «Ուզուն Հասան անուն ձկնորս մը, որ Սարընար կը գտնուի, եկաւ ինձի ըսաւ թէ աղջիկ մը ունէինք, առին, միջնորդէ որ ինձի ետ տրուի»: Ես մերժեցի: Վերջէն, օր մը եկաւ եւ ըսաւ թէ. «*այիւր եօրընր պուլտրզ, պտրզ*» [ճամբայ մը գտանք, առինք]:

Այս ամբաստանութիւնը Յանձնաժողովս չկրցաւ քննութեան առնել, վասնզի Ուզուն Հասանի մը քովէն առնուած որբի մը արձանագրութիւնը չգտնուեցաւ: Արդէն, որբի անուն ալ չէր ըսուած, որպէսզի կարելի ըլլար ստուգել:

Յանձնաժողովս հետեւաբար չկրցաւ ռեւէ քննութիւն ընել: Կրնայ ըլլալ որ այս որբը առնուած ըլլայ թուրք ոստիկանութեան որբերու հաւաքման շրջանէն:

* * *

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան որբերու վաճառման իբր վերջին փաստ, մատնանիշ ըրաւ թէ Պ. Հայկ Խօճասարեան եւ Պ. Գառնիկ Ատիլ իրեն ըսած էին թէ Էսայեան որբանոցէն Չէզոք Տուն տարուած այն որբերը, որոնք հոն գտնուող տղաքները համոզելու համար կը դրկուէին, ըսած էին թէ «այլեւս հոն չ'են երթար, քանի որ իրենց համոզած տղաքը իբր թուրք կը դարձուէին»:

Պ. Հայկ Խօճասարեան ըսաւ թէ ինք Պ. Գառնիկ Ատիլէ լսած է: Իսկ Պ. Գառնիկ Ատիլ ըսաւ, արդարեւ ասանկ բան մը ըսած էր եւ ասիկա ըսողը Նաթանայէլ Անոյշեան եւ Յակոբ Ծիշմանեան անուն երկու որբեր էին, որոնք մասնաւորապէս Մէլիհար անուն որբուհի մը վրայ խօսած էին:

Այս երկու որբերը երբ հարցաքննութեան ենթարկուեցան, անոնք ըսին թէ՝ արդարեւ Չէզոք Տուն կ'երթային եւ մինչեւ հիմա կ'երթան: Մերժեցին իրենց վերագրուած խօսքերը եւ ըսին թէ երբեք այս տեսակ բան մը չ'էին ըսած եւ մինչեւ հիմա ալ – դեռ վերջին Կիրակին – գացած էին: Ըսին թէ իրենք տասը հատի չափ համոզած էին եւ երբեք չ'էին յիշեր որ հայ ըլլալը հաստատուած որբ մը ետ տրուած ըլլայ: Միայն կը յիշեն թէ 12 տարեկան Մէլիհար անուն աղջիկ մը հայ եմ ըսած էր, սակայն ետ տրուած էր թուրքերուն:

Այս յայտարարութիւնը արդարեւ ճիշդ էր, վասնզի Մէլիհար անուն աղջիկ մը, որ 1921 Ապրիլ 12ին առնուած էր Պէշիքթաշ՝ արարեթները [վարձակալուած կալուածը] բնակող Ապտիւլ Միւլէյման պէյին տունէն, 19 Մայիս 1921ին դարձուած էր թրքաց:

Այս աղջիկը (Չէզոք Տան տոմար, կարգաթիւ 151), ըստ Չէզոք Տան յանձնախումբին ալ գնահատման, հայ էր. սակայն դարձուած էր թրքաց եւ այս պարագան նշանակուած է առանց վերապահութեան:

Չէզոք Տան՝ որբերու պատմութիւնները արձանագրող տետրակին մէջ (կարգաթիւ 99) այս աղջկան ընդարձակ պատմութիւնը գրի առնուած է, ուր կը տեսնուի թէ աղջիկը չի յիշեր իր ծննդավայրը, ոչ իր հօրը եւ մօրը անունները, եւ ոչ ալ իր հայ անունը կը յիշէ: Միայն անորոշ ու տարտամ յիշողութիւն մը ունի կարգ մը դէպքերու, ինչպէս մօրը գլխաբաց դուրս ելլելը կը յիշէ, կը յիշէ նաեւ թէ տարին անգամ մը հայրը շուկայէն շատ մը պտուղներ

եւ նուէրներ կը բերէր, սեղան կը շտկէին եւ ուրախութիւն կ'ընէին:

Ասոնք բաւական եղած են Չէզոք Տան յանձնախումբը համոզելու, մանաւանդ որ ինքն ալ խոստովանած էր, «սակայն, ինչպէս յանձնախումբը կ'արձանագրէ իր տետրակին մէջ, դժբաղդաբար անգլ. դեսպանատան պահանջքով կը վերադարձուի՝ արցունքո[տ] աչքերով»:

Ասիկա ցոյց կուտար թէ արտաքին հարկադրութեան մը առջեւ եղած էր այս վերադարձը եւ ոչ թէ ներքին ազդեցութեամբ:

* * *

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան նոյնպէս որբերու հաւաքման գործերով զբաղողներէն ամենէն գլխաւորը՝ Պ. Առաքել Չաքրեանի վրայ կասկածներ ունենալը յայտնեց, ըսելով թէ ինքն լսած է պատմութիւն մը, որ խիստ մեծ տարակոյսի տակ կը թողու Պ. Չաքրեանի պարկեշտութիւնը, եւ վկաներու տեղեկութեան վրայ պատմեց թէ Պ. Չաքրեան զինադադարէն անմիջապէս յետոյ Էնկիւրիի ջարդարարներէն մէկը բերած էր Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ շրջափակը եւ անոր հետ գաղտնի տեսակցութիւններ ունեցած էր: Վերջին անգամ այդ թուրքը եւ ուրիշ մը միասին եկած էին եւ առանձին սենեակի մը մէջ տեսնուելէ յետոյ, թուրքը նուազած էր ու մեկնած էր եւ յետոյ Կ. Պոլիսէն փախած էր:

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի ցոյց տուած վկաները, ինչպէս նաեւ Պ. Չաքրեան դէպքին ճշդութիւնը չհերքեցին:

Պ. Չաքրեան ըսաւ թէ այդ թուրքն էր Գօնիայի Գօմիսէր Սալաւտտին, որուն համար Պ. Հայկ Գազանճեան անուն երիտասարդ մը եկած ըսած էր թէ իրենց ընտանիքը կողոպտած է նիւթապէս եւ խնդրած՝ որ եթէ միջոց մը կար, այդ դրամը առնուէր ձեռով մը: Չաքրեան կը խնդրէ որ անգամ մը իրեն բերէ թուրքը: Քանի մը անգամ Չաքրեան կը տեսնուի եւ կը համոզէ, որ այս հայ երիտասարդը կերպով մը գոհացնէ: Սալաւտտին կը պնդէ թէ ինք դրամ չունի, խեղճ է, եւ իր ներքին զգեստներու պատառատուն վիճակը ցոյց կու տայ համոզելու համար թէ ինք ի վիճակի չէ եւ յուզումէն կը նուաղի:

Ասոր վրայ յուսահատ՝ գայն ձերբակալելու համար Պ. Չաքրեան անգլ. դեսպանատուն դիմում կ'ընէ. սակայն մինչեւ այդ ձեւակերպութեանց կատարուիլը, Սալաւտտին խոյս կու տայ Կ. Պոլիսէն, մեղսակցութեամբ քանի մը հայերու:

Պ. Չաքրեան յայտնած ըլլալով որ Պ. Հայկ Գազանճեան Կ. Պոլիս է, յանձնաժողովս զինքն ալ լսեց:

Պ. Հայկ Գազանճեան եկաւ հաղորդել իրողութիւնը եւ ըսաւ թէ՝ Սալաւտտինը երկար փնտռտուքներէ յետոյ գտած էր եւ նախ Տօգ. Նազգաշեանի միջոցաւ՝ Պ. Մ. Նալպանտեանէն խնդրած էր որ միջնորդէն իրենցմէ առած գումարը դարձնելու: Պ. Նալպանտեան եւ անոր քովը գտնուող Մակարեան անուն անձ մը Սալաւտտինի ի նպաստ արտայայտուած էին եւ չէին ուզած բան մը ընել: Այն ատեն դիմած էր Չաքրեանի, որ միշտ իր ներկայութեան տեսնուած էր Սալաւտտինի հետ եւ շատ աշխատած, սակայն չէր յաջողած: Նոյնիսկ ինքն Պ. Չաքրեանի առաջարկած էր իր գանձելիք գումարէն բաժին հանել եւ Պ. Չաքրեան բացարձակ մերժած էր: Հետեւաբար, այս պատմութիւնը որ հարիւրաւորներ լսեր էին եւ կատարուած էր ամենուն աչքին տակ այնպիսի ատեն մը, երբ Պ. Չաքրեան թոշակաւոր պաշտօնեայ չէր, ոչինչ կ'ապացուցանէր:

* * *

Հոս, որբերու շուրջը հիւսուած կաշառքի ու վաճառման պատմութիւններու շարքը փակելէ առաջ, յանձնաժողովս պարտք կը համարէ իբր ընդհանուր նկատողութիւն հաղորդել թէ՝ այս գրոյցները ի՞նչ կերպով եւ որո՞ւնց կողմէն ալ որ ստեղծուած ըլլան, բնաւ արդարանալի կողմ չունին:

Ինչպէս ամբաստանողները ինձ կ'ըսէին, շօշափելի ու վճռական փաստեր չունէին իրենք:

Այդ ամբաստանողներէ ամենէն աններողը եւ ամենէն խստասիրտը՝ Տօգ. Արթինեան, յանձնաժողովիս առջեւ երբ իրեն հարցում եղաւ այս մասին, ըսաւ թէ, որովհետեւ ինքն չէ տեսած դրամ առնուած ըլլալը, չ'ամբաստաներ. նոյնիսկ ըսաւ թէ ինք երբեք այս տեսակ բան մը չէ ըսած:

Իսկ Պ. Չաքրեան, որ ուղղամիտ ու անկաշառ դատողութեամբ մը ամէն կողմերուն ալ թերութիւնները ըսաւ

յանձնաժողովիս առջև, երբ իրեն հարցունեցաւ թէ «դրամ առնուած ըլլալու կասկած ունի՞ք», սա բացատրութիւնը տուաւ:

«Քիւրտ ըլլալը հաստատուած աղջկան մը համար եղբօրը տալու որոշում տրուեցաւ եւ Պ. Անդրանիկ չտուաւ վայրկենապէս եւ «վաղը եկուր, ա՛մ» ըսաւ: Իսկ ուրիշ որբի մը համար ալ երեք ոսկի առած է չեմ գիտեր ինչ անունով եւ արձանագրուած է թէ չէ, չեմ գիտեր»:

Իսկ երբ հարցունեցաւ թէ «դրամով հայ որբ դարձուա՞՞ծ է», պատասխանեց թէ «ես երբեք մտքէս անգամ չեմ անցներ որ հայ մը ասանկ բան մը ըրած ըլլայ»:

Աւելորդ չըլլայ ըսել թէ՝ Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան որոշապէս բացատրեց թէ այդ «վաղը եկուր, ա՛մ»ը բոլորովին անիմաստ չէր, վասնզի կային անհրաժեշտ ձեւակերպութիւններ, որոնք պէտք էր կատարուէին, տղան վերադարձուելու համար: Իսկ առնուած երեք ոսկին *արձագանգն* էր այն հինգ ոսկիին, որ արձանագրուած էր եւ իբր նուէր խնամատարութեան սնտուկը մտած էր:

Հետեւաբար, յայտնուած այս կասկածն ալ հիմ չունէր: Ասով հանդերձ, յանձնաժողովս պարտք կը համարէ դիտել տալու թէ՛ այս գրոյցներու ծնունդ առնելուն եւ տարածուելուն մէջ հաւանական դեր մը կատարած է չարաշահութիւն մը, որ թուրք պաշտօնատար մը կատարած է: Այդ պաշտօնատարն է թուրք ոստիկանութեան եւ անգլ. դեսպանատան մ[իջեւ] կապ հաստատող պաշտօնեան, որ կը կոչուէր Օսման Նուրի պէյ: Այս մարդը երբեմն կու գար որբախոյզ դիւան, տեղեկութիւն առնելու համար թէ՛ այսինչ կամ այնինչ որբին խնդիրը ի՞նչ եղած է: Այս մարդը քանի մը անգամ փափաք կը յայտնէ որ թուրք ըլլալը հաստատուած տղաքը իրեն միջոցաւ վերադարձուին: Ասիկա կասկած կը ներշնչէ եւ Պ. Անդրանիկ կ'աշխատի գաղտնիքը լուծելու: Իր օգնականները ճարտարութիւնով մը իր բերնէն կը կորզեն սա գաղտնիքը թէ, այս մարդը տղոց թուրք խնամակալներէն դրամ կ'առնէր զանազան անուններով, որոց մէջ կա[ր]ին] նաեւ հայ որբախոյզներու անունները:

Օսման Նուրի առթիւ մը երես առ երես բերուելէ եւ իրողութիւնը բացորոշ հաստատուելէ յետոյ, Պ. Անդրանիկ գործը կը տեղեկագրէ Ս. Պատրիարք հօր, եւ Ն. Ամենապատուութիւնը գործակատարութեան միջոցաւ կը հաղորդէ իրողութիւնը պատկանեալ մարմնոյն՝ որ յետ քննութեան հաստատելով, յիշեալը պաշտօնանկ կ'ընէ:

Հաւանական է ենթադրել թէ պաշտօնեաներու անունով եւ առանց իրենց գիտութեան առնուած կաշառքներն են որ բերնէ բերան շրջելով տեղի տուած ըլլան այս պատմութեանց մեծ մասին:

II

ՄԱՏԱԿԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՇՈՒՄԿԱՆ ՉԵՂԾՈՒՄՆԵՐ

Որբերու ազատագրութեան գործին շուրջ յանձնաժողովիս ներկայացուած բոլոր գեղծումները քննուած պահուն, Տօգ. Արթինեան նաեւ մի քանի հաշուական-մատակարարական գեղծումներու մասին ալ ակնարկութիւններ ըրաւ, զորս յանձնաժողովս անուշադիր թողուլ չուզեց:

Տօգ. Արթինեան կը պնդէր թէ՝ 1) Տիկին Սվանեան՝ որ մատակարար եղած էր Չէզոք Տան, 200 լ.օ. բացով հաշիւը փոխանցած էր:

2) Թէ՛ Տիկին Չ. Պահրիի անձնական նամակները կը տանէր Չէզոք Տան դռնապանը, եւ 10 դշ. կ'արձանագրուէր Չէզոք Տան հաշուոյն եւ Հայ Կարմիր Խաչի *թէլէֆօնի* եւ դեղի յատուկ ծախքերը Չէզոք Տան հաշուոյն անցած էին:

Իսկ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ընդի. առմամբ Ս. Պատրիարքը կ'ամբաստանէր, թէ Չէզոք Տան մատակարարութիւնը բոլորովին իր ձեռքերուն մէջ կեդրոնացուցած էր, եւ Ազգ. Վարչութիւնը երկու ամսուան մէջ չէր կրցած ոչ ճշդել տրուած ամսականները եւ ոչ ծախսուած գումարները: Նոյնիսկ կ'ըսէր թէ Ս. Պատրիարքը արգելք դրած էր, որպէսզի Չէզոք Տան մասին քննութիւն չկատարուէր: «Հակառակ անոր որ ազգը նիւթական տարապայման անձկութեան մէջ էր, Ս. Պատրիարքը չհամոզուեցաւ գեղջ ընելու Չ[էզոք] Տան պիւտճէին մէջ, եւ մինչեւ հիմա կը հակառակի, հակառակ անոր որ ամիսը հազիւ մէկ որբ կ'առնուի եւ այսքան պաշտօնեայի հարկ չկայ»:

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ասիկա տնտեսական գեղծում մը կը նկատէր: Մինչ, իրականին մէջ, ասիկա վարչական գործ մըն էր Քաղ. Ժողովին եւ Ս. Պատրիարք իոր միջեւ կարգադրելի, որով Խորհրդ[արանական] Յանձնաժողովի քննութեան ենթարկուած խնդրոյ մէջ տեղ չունէր: Եւ դիտելի էր որ, Ս. Պատրիարքը Չէզոք Տան պիտոճէն արդէն ենթարկած էր նախորդ Քաղ. Ժողովի վաւերացման (30 Նոյեմ. 1920), որով խնդիր չէր մնար:²⁴⁴

Գալով հաշիւներու անկանոնութեան, Յանձնաժողովս ինքն ալ կը հաստատէ թէ Չէզոք Տան մասին Խնամատարութեան եւ Ելեւմտից դիւաններուն մէջ բռնուած հաշիւները թէեւ կանոնաւոր, սակայն բուն իսկ Չէզոք Տան մէջ բռնուած հաշիւները, մի քանի շրջաններու մէջ, մանաւանդ սկիզբները, շատ կանոնաւոր չեն եղած եւ կարծես թէ Չէզոք Տունը 1-2 ամիս կեանք ունենալու սահմանուած բան մը ըլլալու պէս նկատուած է, եւ կանոնաւոր տոմարներ չկան: Ասիկա գեղծում չ'ենթադրէր, այլ՝ անկանոնութիւն, որ իբր ընդհանուր նկատողութիւն յիշելէ յետոյ, յանձնաժողովս Տօգ. Արթինեանի մասնաւոր ամբաստանութիւնները քննութեան կ'ենթարկէ:

1°. ՏԻԿԻՆ ՆՈՒԱՐԴ ՍՎԱՃԵԱՆԻ ՊԱՐԱԳԱՆ

Չէզոք Տան հետ կապ ունեցող անձերէն՝ Ս. Պատրիարքը, Տիկին Տայլերեան եւ Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան բոլորովին կ'անգիտանային այս իրողութիւնը եւ Պ. Չավուշեան կ'ըսէ թէ միայն ի լոյ տեղեկացած էր թէ Տիկին Սվաճեան նպարավաճառի մը 300 լ.օ. կը պարտէր: Պ. Առաքել Չաքրեան իր վկայութեան մէջ կ'ըսէր թէ միայն լսած է անոր կոխով բաժնուած ըլլալը: Իսկ Տիկին Չարուհի Պահրի ըսաւ թէ՝ յիշեալ Տիկինը որչափ որ ինքը գիտէր, վասնզի Չէզոք Տան դրամական գործառնութիւններով բնաւ չէր զբաղած, իր հաշիւը տուած ատեն 35 լ.օ. պարտական եղած էր, սակայն յետոյ վճարած էր: Յանձնաժողովս, այս հանգոյցը լուծելու համար, դիմեց Ազգ. Խնամատարութեան եւ Ազգ. Ելեւմտական Կեդր. Յանձնաժողովին, եւ իր ստացած պատասխանները բաւականէ աւելի պերճախօս են՝ խնդիրը իր իսկութեան մէջ լուսաբանելու համար:

Ազգ. Խնամատարութեան համարակալը՝ Հ. Կարապետ վրդ. Պատուիասեան, կը գրէր թէ «Գալով Տիկին Սվաճեանի մատակարարութեան, ինքը իբր խնամակալուհի՝ քարտուղարի պաշտօնն վարած է 1919 Հոկտմ. ամիսէն մինչեւ 1920 Յունիսի վերջը: Այդ շրջանին, ամէն ամիս, իրենց մատակարարութեան կանոնաւոր հաշիւը տուած է: Յունիսին վերջ, իր պաշտօնէ քաշուած ժամանակ, իր յաջորդին հաշուական փոխանցումը քննած է մեր հաշուական քննիչ՝ Պրն. Պ. Էպիղաթեան, որ հաշիւները ճշդելէ յետոյ, Տիկին Սվաճեանի քով մնացած 25 ոսկին վերադարձնել տուած է Խնամատարութեան սնտուկին» (նամակ թիւ 2647, 12 Հոկտմ. 1921):

Իսկ Ելեւմտականի հաշուական քննիչը՝ Պ. Պետրոս Էպիղաթեան, որ պաշտօն ուներ Չէզոք Տան հաշիւները քննելու, կը տեղեկագրէր:

«920 Յունիս ամսոյ վերջ ... հաստատութեան տնօրէնուհիին եւ գանձապահ Տիկին Ն. Սվաճեանի հրաժարման առթիւ, վերջնոյն հաշիւները քննէր էի:

«Խնամատարական միւս հաստատութիւններուն նախապէս պատրաստուած հաշուական ձեւը՝ Չէզոք Տան մէջ Յունիսէն սկսեալ գործադրուեցաւ: Հետեւաբար, Տիկին Սվաճեանի հաշիւներէն միայն վերջին՝ Յունիս ամիսը օրինական տետրակի վրայ քննեցի: Իսկ անկէ առաջուան հաշիւները Տիկին Սվաճեանի ներկայացուցած մասնաւոր տետրակէն, ծախքի փաստաթուղթերէ եւ Խնամատարութեան տետրակներէն քաղեցի: Այս կերպով երեւան եկաւ որ Տիկին Սվաճեան՝ տնօրէնուհի 2. Խաչատուրեանի ամսականները առանց վճարած ըլլալու, ելք նշանակած էր, որով Յունիսի վերջը ինքը Ազգ. Խնամատարութենէն 3316½ դշ.ի պահանջ մը կ'ունենար: Ասկէ գատ, հաշիւներու ճշդումէն իրեն՝ Ազգ. Խնամատարութեան 25 ոսկիի պարտք մը ունեցած ըլլալը հաստատուեցաւ: Վերոգրեալ 3316½ դշ.ը Սեպտ. 920ի վերջերը Խնամատարութեան սնտուկէն նախկին տնօրէնուհիին վճարուեցաւ, իսկ 25 ոսկին՝ 29 Սեպտ. 1920 թուական եւ Խնամատարութեան 138 թիւ ստացագրով գանձուելով, Տիկին Սվաճեանի հաշիւը գոցուեցաւ»:

Այս բացատրութիւններու վրայ, յանձնաժողովս իր կողմէ բառ մը աւելցնելու պէտք չի տեսնար:

2°. ԾԱԽՔԵՐՈՒ ԾՓՈՌՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Այս ճղճիմ խնդրով Յանձնաժողովս չափտի ուզէր զբաղիլ, եթէ ամէն տարակոյս միանգամ ընդ միշտ

²⁴⁴ Աւելցուած աւելի ուշ, մանրատառ, Արշակ Ալայոյանեանի կողմէ:

փարատելու փափաքը չունենար:

Եւ տիկին Չ. Պահրիի տուած բացատրութիւնները այնքան պարզ ու յստակ էին, որ յանձնաժողովս զայն նոյնութեամբ տեղեկագրելով, կը կարծէ լուսաբանած ըլլալ խնդիրը, որ իսկապէս չէր արժեր որ նոյնիսկ տեղ ունենար այս տեղեկագրին մէջ:

Չէզոք Տունը կ'օգտուէր Վարդերեսեան դեղարանէն, ուրկէ կ'առնէր թէ՛ իր դեղերը եւ թէ վճարումով կը գործածէր դեղարանին *թէլէֆօնը*՝ ստիպողական պարագաներու մէջ: Մերձակայ Հայ Կանանց Լիկայի ապաստանարանն ալ միեւնոյն կերպով հաշիւ ունէր այս դեղարանին հետ: Երբ Չէզոք Տունը պահ մը Պէպէք կը փոխադրուի, շէնքը կը տրամադրուի Հայ Կանանց Լիկային, որ զայն ապաստանարանի կը վերածէ: Դեղարանէն եղած գնումները եւ անկէ կատարուած հեռաձայնական խօսակցութիւնները շէնքին նախկին անուանը, Չէզոք Տունին անունով կ'արձանագրուին դեղարանին հաշիւին մէջ, եւ ասկէ առաջ կու գայ շփոթութիւն մը, որ Տիկին Սաաթնեան եւ Տիկին Պօնաբարդեան ճշդել կուտան:

Գալով նամակներու առաքման հարցին, Տիկին Պահրի իրաւամբ դիտել տուաւ թէ շատ ծիծաղելի կը գտնար այս ամբաստանութիւնը, մանաւանդ մէկու մը համար, որ երկար ժամանակամիջոց մը իր ժամանակին լաւագոյն մասը յատկացուցած էր այդ հաստատութեան համար: Ինքը ըսաւ թէ իր անձնական գործերուն համար բացառիկ վճարումներով կարծած էր իրաւունք ունենալ Չէզոք Տան դոնապանը երբեմն ասդին անդին դրկելու, եւ երբեմն ալ քոյր հաստատութեան մը գործերուն համար աշխատցնելու, առանց մտաբերելու թէ՛ օր մը պիտի գտնուէին մարդիկ, որոնք խնդրոյ առարկայ պիտի ընէին ասիկա:

III

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՉԵՂԾՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԱՊՕՐԻՆՈՒԹԻԲՆԵՐ

Յանձնաժողովս իր ի ձեռին ունեցած թուղթերուն մէջ գտաւ նաեւ կարգ մը ամբաստանութիւններ, որոնք վարչական գեղծումներու եւ ապօրինութեանց կ'ակնարկէին:

Այսպէս, Տօգ. Արթինեան առ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ուղղած նամակի մը մէջ, որ յատենի Ազգ. Ժողովին ալ կարդացուեցաւ, կ'ամբաստանէր Չէզոք Տան յանձնախումբի ատենապետը՝ Տիկին Չարուհի Պահրին, որբախոյզ դիւանի պետ Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանը եւ նոյնիսկ Ս. Պատրիարքը:

Ըստ Տօգ. Արթինեանի

«Ս. Պատրիարքը զինքը եւ ուրիշ ընկեր մը Չէզոք Տան Յանձնախումբէն մէկուկէս ամսուան կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ մեկուսացուցած էր, պարզապէս անոր համար որ իրենք կ'ուզէին մօտէն քննել այդ տան մէջ անցած դարձածները եւ չէին վարաներ որ առանց կանոնագրի, առանց *controleի* Չէզոք Տան վարչութիւնը ընդունէր իր հաշուոյն բոլոր անկանոնութիւններն եւ քմահաճոյքը, զոր Տիկին Պահրի եւ իր համախոհ որբախոյզ դիւանի պետ Անդրանիկ Բաբերդեան կը կատարէին այն տան գործառնութեանց մէջ»:

Նոյնպէս Տօգ. Արթինեան կ'ամբաստանէր Ս. Պատրիարքը թէ «պատրուակելով որ անգլ. կառավարութիւնը միայն զինքը կը ճանչնայ եւ ցորչափ Խնամատարութիւնը տէր է այդ տան, չ'ուզէր զբաղիլ որբերով, Չէզոք Տունը առաւ Խնամակալութեան ձեռքէն եւ վերահաստատեց Տիկին Պահրի իր պաշտօնին մէջ, անոր հետ հրաւիրելով վարչութեան անդամակցութեան այն անձերը որոնք իր՝ Ս. Պատրիարք հօր որբերու նկատմամբ քմահաճ արարքին եւ իր պաշտպանելոց՝ Տիկին Պահրիի եւ Անդրանիկ Բաբերդեանի գեղծումներուն աչք չգոցելու տրամադրութիւն ցոյց չէին տուած»:

Տօգ. Արթինեան իր բերանացի բացատրութեանց մէջ ալ չվարանեցաւ իշխանութեան չարաչար գործածութիւն վերագրելու Ս. Պատրիարք հօր, որ, ինչպէս ստացուած բացատրութիւններէն կ'երեւայ, առանց շատ բժախնդրութեան եւ դիւանական նրբութեանց նայելու, առանց այլեւայլի, Չէզոք Տան յանձնախումբէն մեկուսացուցած էր Տիկին Տայլէրեանը եւ Տօգ. Արթինեանը:

Այս իրողութիւնը ազդակներէն մէկը եղած է Չէզոք Տան շուրջ մղուած պայքարին, վասնզի Ս. Պատրիարք հօր այս ընթացքը չափազանց վիրաւորած է ոչ միայն Տիկին Տայլէրեանը եւ Տօգ. Արթինեանը, այլ նաեւ Պ. Չավուշեանը, որ թէեւ չէր հրաժարեցուցուած, սակայն իր ընկերներուն հանդէպ բռնուած այս ուղղութենէն դժգոհ՝ ինքն ալ հրաժարած էր:

Ըստ երեւոյթին այս շատ ճիշդ տեսութիւնը երբ ուշադիր վերլուծութեան մը եւ նախ[ը]նթացներու քննութեան մը առարկայ ըլլայ, պիտի տեսնուի թէ Ս. Պատրիարք հօր վերագրուած իշխանութեան չարաչար գործադրութիւնը գրեթէ հարկադրական էր ազգային պատուոյն համար:

Տիկ. Չարուհի Պահրի մեր տրամադրութեան տակ դրած էր Չէզոք Տան գործառնութեան վրայ խնամեալ աշխատութիւն մը (Չէզոք Տունը եւ Իր Գործառնութիւնը. 1919 Ապրիլ 24 – 1920 Սեպտ. 30)²⁴⁵, ուր կը բացատրէ որոշապէս ծագումը այս վեճին ու անհամաձայնութեան, որ պատճառ եղաւ այն ըսի ըսաններուն, որոնք մինչեւ Ազգ. Ժողով հասան:

Տիկին Պահրի բացատրելէ յետոյ 1920 Սեպտ.ի Չէզոք Տան Յանձնաժողովի վերակազմութիւնը եւ Հոկտեմբերին իսկ ըսի-ըսաններու ծագած եւ խնամատարութեան կողմէ քննութիւն մը կատարուած ըլլալը, կը շարունակէ իր խօսքը սապէս:

«Մինչ այս, սակայն, ըսի-ըսանները խռորցած, մինչեւ ինծի կը հասնէին: Խնամատարութիւնը Չէզոք Տան Յանձնախումբի կազմին վրայ կ'աւելցնէր իր կողմէն Տիկին Տայլերեանը, որ իր չափազանց (?) որբատը տրամադրութիւններովը ծանօթ էր: Ու ցաւով կը տեսնէի Յանձնաժողովի նիստերուն, որ անդամներուն միջեւ համերաշխութիւն գոյութիւն չունէր: Տեսակէտի յայտնի տարբերութիւն կար իրենց մէջ, Տիկ. Տայլերեան եւ Տր. Արթինեան, որ՝ եթէ ազնիւ հակառակորդ էին, պարտաւոր էին յարկ ըլլալ՝ անգամ մը Յանձնաժողովի անդամակցելէ ետքը, եւ աշխատիլ առաջին առնուլ գործուած սխալներուն՝ եթէ կային, ընդհակառակը տեսակ մը հակակշռողի դեր տուած էին իրենք իրենց, շարունակ նախատելով կամ սաստելով որբահաւաք պաշտօնեաները: Հակառակ բոլոր ջանքերուս, երրորդ նիստին արդէն անկարելի կը դառնար ժողովին կանոնաւորութիւնը պահել: Բարեկամներ դուրսէն արձագանգ կ'ըլլային դարբնուած *intrigue*ներուն եւ ինծի կը յորդորէին քաշուիլ:

«Ուզեցի ուսումնասիրել կացութիւնը, դիրքս ճշդելու համար: Պ. Չաքրեան՝ որբանոցի շէնքի մը գրաւումի խնդրին մէջ սխալի մը գոհ, մինչեւ աստիճան մը շնորհագուրկ էր անգլ. դեսպանատան առաջ: Ասոր յաջորդելու խնդիրը կար, ամէնուն քով փառասիրութիւնն ու ցանկութիւնը հաստատեցի այդ պաշտօնը ստանձնելու: Փափաքը այնքան զօրաւոր էր, որ տեսայ թէ միջոցներուն առջեւ չպիտի ընկրկէին: Ես աւելորդ *énergie* չունէի անձնական հակառակութիւններու տրամադրելու: Հոկտ. 16ին Ազգ. Խնամատարութեան ուղղած հրաժարագրով մը կը բացատրէի զանազան տեսակէտներ չկարենալ հաշտեցնելու՝ քաշուիլս: Ու կը հեռանայի *վերջնականապէս* Չէզոք Յանձնախումբի անդամակցութենէն: Անկէ ետքը ձեռքս կը հասնէր Ազգ. Խնամատարութեան վերոգրեալ գնահատականը, որմէ ետքը, *մինչեւ այսօր աշխատած չեմ* Չէզոք Տան մէջ, հակառակ կրկնակի դիմումներու: Այդ թուականին, անգլ. դեսպանատունը Չէզոք Տան անունով իրեն դիմող զանազան անձերու թիւը բարձրացած ըլլալէն (Խնամ[ատարութեան] ներկայացուցիչներ, որբախոյզներ, Տիկին Տայլերեան, Պ. Չավուշեան, Տօգ. Արթինեան) եւ մանաւանդ սրտմտած այդ օրերուն Չէզոք Տան հետեւած ոչ-չէզոք ուղղութենէն, կը խնդրէ Ս. Պատրիարքէն վերստանձնել Չէզոք Տան վարչութիւնը՝ միջնորդ ունենալով Պ. Չաքրեանը: Այդ առթիւ Ազգ. Խնամատարութիւնը հրաժարականս փոխանցած ըլլալով Ս. Պատրիարքին, Ն. Սրբազնութիւնը կը մերժէր զայն հետեւեալ պաշտօնագրով: (Հոս օրինակը դրուած է:)²⁴⁶

«Միւս կողմէ բերանացի կերպով լուր կը տրուէր ինծի թէ Պատրիարք Ս.ը կը խորհէր լուծել Չէզոք Յանձնախումբը, աւելի միատարր ձեւով կազմելով զայն լաւագոյն արդիւնք սպասելու համար անոր աշխատութենէն: Այս առթիւ Ս. Պատրիարքը ինծի հետ խորհրդակցութիւն մ'ալ ունեցաւ, որուն ընթացքին բացատրեցի իրեն թէ «այլեւս ինծի համար անկարելի էր շարունակել, քանի որ այդքան *էնթրիկ*ներ, կասկածներ ստեղծուած էին գործին շուրջը: Որքան ատեն որ պայքարը օտարներու հետ էր՝ Ազգ. շահերը, իրաւունքները պահպանելու համար, սիրով տրամադրեցի ինքզինքս, ըսի հիմա որ *յաջողած ենք օտար տարրերը հեռացնել* Չէզոք Տունէն եւ պայքարը փոխադրուած է Ազգ. շրջանակի մէջ, կրնամ հանգիստ սիրտով քաշուիլ, գործը ձգելով ուրիշ փափաքողներու: [»] Բայց Ս. Պատրիարքը նոյն յանձնախումբը գործի կը հրաւիրէր, անկէ դուրս ձգելով անոնք՝ որոնք իրենց *չափազանց* (») սիրալիկ վերաբերումովը կը զայրացնէին անգլ. դեսպանատունը: Այդ առթիւ ինծի երկու անգամ դիմում եղաւ՝ խնդրելով որ գործին մէջ մտնեմ եւ պահանջեմ որբախոյզ *գլխատը պաշտօնեաներէն* զոնէ մէկ հատին պաշտօնանկութիւնը իբր գեղծարար, փրկելու համար արժանապատուութիւնը Չէզոք Տան Յանձնախումբի հրաժարեցուցած երկու անդամներուն: «Չեմ կրնար մէկը ամբաստանել՝ ուրիշներու հաճելի

²⁴⁵ Տուեալ աշխատութիւնը կը թուի թէ չէ պահպանուած Դիւանին մէջ:

²⁴⁶ Պաշտօնագրին պատճենը եւս, որ չէ ընդգրկուած տեղեկագրին մէջ, կը թուի թէ չէ պահպանուած:

ըլլալու համար, ըսի: Ամենէն պզտիկ գեղծումին ապացոյցը տուէք եւ պահանջեմ. հակառակ պարագային կը նախընտրեմ ինքզինքս զոհել, քան ամենէն պզտիկ պաշտօնեան»: Ու պնդեցի հրաժարականիս վրայ, իմ վրաս դարձնելով բոլոր այդ անձերուն քինախնդրութիւնը: Անկէ ետքը սկսան լրագրական հրատարակութիւնները, որոնց՝ ինչպէս առաջին օրերուն, Ս. Պատրիարքը արգիլեց պատասխանել: Որովհետեւ Չէզոք Տունը լուռ եւ անպաշտօն գործելու պէտք ունէր՝ կոթնած անգլ. իշխանութիւններու բարեացակամութեանը, մինչեւ այն օրը որ Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն գալովը, գործը *ստանար պաշտօնական բնոյթ*»: Անգամ մը եւս համակերպեցայ, գործին *օգտակարութիւնը* ցոյց տուող այս հրահանգին: Եւ սակայն Ազգ. իշխանութիւնները, Ազգ. Կեդր. Վարչութեան եւ Խնամակալութեան յաջորդաբար եկող կազմերը լաւագոյն տպաւորութիւնը պահած էին գործունէութենէս, ու Մարտի մէջ կրկին հրաւիրուեցայ՝ մէկ քանի ծանօթ անձնաւորութիւններու հետ, առժամեայ յանձնախումբով մը մինչեւ այն ատեն ձգձգուած Չէզոք Տան կահաւորումին գործով զբաղելու համար: Ըրինք, բայց երբ այդ առիթն օգտուեցան՝ ուզելով որ կրկին անդամակցիմ Չէզոք Տան Յանձնախումբին, կրկին մերժեցի. խորշակը փչած էր այդ գործին վրայէն ու սպաննած մէջս անձնաւորութեան այն գեղեցիկ ծաղիկը, որու ոյժով կըցեր էի Չէզոք Տան հիմնադրութեան օրերուն ստեղծել գեղեցիկ գործ մը»:

Տիկին Չարուհի Պահրիի այս գրութեան իբր հակադրութիւն հարկ կը դատենք քաղել Տիկին Տայլերեանի տեսութիւնները այս մասին:

Անկկա իր տեսութեան մէջ այս կերպով կը պատմէ այս անցքերը:

«1920 Հոկտ. 4ին հրաւիրուեցայ Չէզոք Տան Յանձնախումբին անդամակցելու Խնամատարութեան կողմէ: Միտքով ընդունեցի այս հրաւերը: Թէեւ մարմինս տկար, սակայն հոգիս յօժար ըլլալով փափաքեցայ կըցածս ընել, օգտակար ըլլալու համար անբաղդ ազգիս բեկորներուն:

«Յանձնախումբին միւս անդամներն էին Տիկին Պահրի, նախագահ (Ս. Պատրիարքը լիազօր իշխանութիւն տուած էր յիշեալ տիկինին եւ ամէն բան անոր հրամանով կ'ըլլար), Տիկին Գազազեան եւ Պրն. Գազազեան, Տիկին Նիկողոսեան, Մինաս պէյ, Օր. Մալաթեան, Օր. Էլակեօզեան. ինձմէ երկու շաբաթ առաջ հրաւիրուած էին Տօգ. Արթինեան եւ Պ. Չավուշեան: Տիկին Պահրի հակառակ էր մեր անդամակցելուն, կը խորհէր թէ – ինչպէս ինքը դիտել կու տար – մենք զգացումով կը գործենք եւն եւն: Երկրորդ ժողովին արդէն ինք առանց ռելէ պատճառի հրաժարեցաւ: Մենք շարունակեցինք մեր պարտականութիւնը կատարել: Սակայն կ'իմանայինք թէ տիկինը հանգիստ չէր եւ Անդրանիկի եւ Չաքրեանի հետ համախորհուրդ Պատրիարքին հետ կը խորհրդակցէին, չէինք գիտեր ինչո՞ւ համար:

«Թակալողներ կը լարուէին մեր շուրջը. կը զգայինք այդ. սակայն պարտականութեան ճայնը աւելի զօրաւոր հնչելով, կը շարունակէինք գործել եւ օրին մէկն ալ Տիկին Պահրիի եւ իր արբանեակներուն հրաւիրագրեր եկան Պատրիարքին կողմէ Չէզոք Տան նոր Յանձնախումբ մը կազմելու, իսկ մեզի՝ ոչ: Մենք լռեցինք եւ դադրեցանք գործել բնականաբար, անկեղծ գործողներ չէին ուզեր. այս որոշ էր: Մենք շատ կը փափաքէինք մեր նահատակներուն աւանդները փրկել. սակայն ջլատեցին մեր ոյժերը, հեռացուցին մեզ՝ անկեղծ գործողներս. վստահելի ոյժեր չէին ուզեր. հեռացանք մենք ալ՝ եւ, Տօգ. Արթինեան եւ Պ. Չավուշեան, եւ թողուցինք ասպարէզը իրենց, որպէսզի իրենց ուզած կերպով գործեն, ետ տան հայ որբերը իբրեւ թուրք եւ լաւ գործեր կատարած ըլլալու գոհունակութիւնը ունենան:

«Դժբաղդ ա՞զգ...»:

Այս երկու մէջբերումները երբ ուշադրութեամբ բաղդատուին, շատ բան կը լուսաբանեն, սակայն անոնք տակաւին չեն ըսեր ամէն բան:

Ասկէ առաջ որբերու բաժինին մէջ յանձնաժողովս խօսած էր Ժընէվիէվի մը դէպքին վրայ:

Հոն տեսնուեցաւ թէ Տիկին Պահրի իբր Կանանց Լիկայի անդամ, եւ Տիկին Տայլերեան՝ իբր Կանանց Լիկայի ապաստանարանի անդամ բաղխում մը ունեցեր էին եւ յաղթանակը մնացեր էր Տիկին Պահրիի եւ Տիկին Տայլերեան վիճաւորում՝ հրաժարած էր: Արդ՝ անձնական հակակրօնութիւն մը կը թուէր թէ արդէն գոյութիւն ունէր երբ այս երկու տիկինները իրարու հետ գործակցիլ հրաւիրուեցան: Անոնք իրարու նկատմամբ արդէն ունէին կանխակալ կարծիքներ, հետեւաբար գետինը ամէն կերպով պատրաստ էր վէճերու եւ անհամաձայնութեանց համար:

Եւ պատահեցաւ ինչ որ անխուսափելի էր: Հոս թող թոյլ տրուի յանձնաժողովիս յայտնելու թէ, Տիկին Տայլերեան՝ որ գլխաւոր առանցքը եղած է այս անհամաձայնութեան, անկեղծ զգացումներէ տարուած վարուած է: Անկկա անկեղծօրէն եւ կատարելապէս համոզումով գործած է, եւ հայ որբեր փրկելու իր եռանդին մէջ, մղուած

է չափազանցություններու եւ կերպով մը մարմաշը ունեցած է շարունակ իր ճամբուն վրայ տեսած տողոց վրայ հայութեան հետքեր փնտռելու:

Հետեւաբար քիչ մը շատ եռանդ դրած է եւ ուրիշներու պաղարիւնութիւնը կամ իրեն հայ ենթադրած տողոց թուրք ըլլալը ընդունիլը իրեն համար մեղադրանքի առարկայ համարած է: Եւ այս մտայնութեանց, գործեակերայի, ըմբռնումի եւ այլ տարբերությունները, հրահրուած կանացի զգացումներով, Չեզոք Տան Յանձնաժողովին մէջ ստեղծած են մթնոլորտ մը, ուր գործ տեսնելու կարելիութիւն չկար:

Հոս պէտք է ակեցնել թէ Չեզոք Տան եւ որբահաւաք դիւանի պաշտօնէութիւնն ալ ոչ նուազ պատասխանատու դեր մը կատարած են այս վեճին մէջ: Երկու յարգելի տիկիներու անհամաձայնութիւնը աւելի խորացուցած են մէկ կամ միւս կողմին հաճոյակատարութիւններ ու լրատուութիւններ ընելով եւ շատ անգամ գունաւորուած կերպով մը դէպքեր խեղաթիւրելով, այնպէս որ ամէն աշխատակցութիւն անկարելի դարձած է: Պրն. Չավուշեան, որ Յանձնաժողովին մէջ մեծ ճիգեր թափած է երկու ընդդիմադիր կողմերը հաշտեցնելու համար, չէ յաջողած: Անիկա ըսաւ թէ. «Տիկին Պահրի եւ Տիկին Տայլերեան ու Տօգ. Արթինեան երբեք իրար չհասկցան եւ ես չկրցայ հաշտեցնել»: Պ. Չավուշեան առանց վերապահումի միշտ պարզեց նաեւ թէ ինչ դեր կատարած էր պաշտօնէութիւնը: Իր տեսութեամբ, Պ. Բաբերդեան՝ որ իր պաշտօնի ձեռնարկած օրէն գործակցած էր Տիկին Պահրիի հետ եւ անոր տեսութիւններուն համակարծիք էր, կը գրգռէր Տիկին Պահրին, հաւանօրէն անոր համար որ Տիկին Տայլերեան եւ իրեն համախոհ Տօգ. Արթինեան շարունակ որբահաւաք դիւանի գործունէութիւնը կը քննադատէին եւ հետեւաբար անհաճոյ դարձած էին իրեն: Իսկ Չեզոք Տան տեսչուհի Տիկին Պօնաբարդեան չենք գիտեր ինչպիսի շարժառիթներէ մղուած – թերեւս իբրեւ հայրենակից – միշտ ըստ Պ. Չավուշեանի, գրգռած է Տիկին Տայլերեանը եւ Տօգ. Արթինեանը՝ Տիկին Պահրիի դէմ:

Ահա ասոր համար էր որ Պ. Չավուշեան դիմած է Տիկին Պահրիի եւ առաջարկած է գոհել Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանը, ինչպէս առանց իր անունը տալու Տիկին Պահրի գրած էր իր տետրակին մէջ եւ չվարանեցաւ յանձնաժողովիս առջեւ յանուանէ յայտարարելու, ըսելով թէ, Չեզոք Տան Յանձնաժողովին վերակազմութենէն առաջ Պ. Չավուշեան իրեն այցելած էր եւ խնդրած էր որ Տիկին Պահրի ընդունի իրեն առաջարկուած պաշտօնը եւ Տօգ. Արթինեանի եւ Տիկին Տայլերեանի արժանապատուութիւնը փրկելու համար, որբախոյզ պաշտօնէյ մը գոհուի, վասնզի ինք համոզուած էր թէ մեծ եւ փոքր գեղծումներ կ'ըլլան: Պ. Չավուշեան կ'առաջարկէր Պ. Անդրանիկը գոհել եւ Տիկ. Տայլերեանի եւ Տօգ. Արթինեանի հետ միասին քիչ մը ատեն գործել, յետոյ անոնք պիտի հրաժարէին: Տիկ. Պահրի այս առաջարկը կը մերժէ:

Պ. Չավուշեան այդ միջամտութիւնը ըրած է միայն անոր համար որ խաղաղութիւնը կարելի ըլլար հաստատել յանձնաժողովին մէջ: Եւ ասոր իբր պապացոյց, Պ. Չավուշեան ըսաւ թէ ինք միւս կողմին, այսինքն Տիկին Տայլերեանի եւ Տօգ. Արթինեանի համախոհներուն ալ առաջարկած էր հեռացնել Տիկին Պօնաբարդեանը, վասնզի թէ՛ Տիկին Պօնաբարդեան եւ թէ՛ Պ. Բաբերդեան երկուքն ալ լրտեսութիւն եւ խառնակչութիւն կ'ընէին: Նոյնիսկ Պ. Չավուշեան այս երկու պաշտօնէաններուն համար իր անձնական գնահատումները ըրաւ: Անիկա ըսաւ թէ «Պ. Բաբերդեանի ամբարտաւան ընթացքը գրգռիչ դեր կը կատարէր մեծապէս»: Իսկ տեսչուհի Տիկին Պօնաբարդեանի պաշտօնավարութենէն ինքը «գոհ չէր», վասնզի [«]ատենագրութիւնները լաւ չէր բռներ. քաշտօնին գիտակից չէր»:

Պ. Չավուշեան անկողմնակալօրէն ըսաւ թէ «ինքը իբր ճշմարիտ կ'ընդունէր ինչ որ Տիկին Պահրի անոր մասին գրած էր» եւ կ'ենթադրէր թէ անիկա անպաստ գրած պիտի ըլլար այդ մասին:

Իրապէս Տիկին Պահրի իր տետրակին մէջ բան մը չէր ըսած Տիկ. Պօնաբարդեանի մասին, սակայն երբ յանձնաժողովս իրեն հարցում ըրաւ թէ ի՞նչ գաղափար ունէր Տիկին Պօնաբարդեանի վրայ, Տիկինը բառ առ բառ հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ. «Ներեցէք որ չպատասխանեմ. ես բերած եմ, սակայն գէշ բաներ ըրաւ. Ատաբազարցի է. շրջանաւարտ Հայուհեացի ու ուշիմ աղջիկ մըն է: Օր մը ինձի եկած էր, իրեն առաջարկեցի տեսչուհիի պաշտօնը: Չէի երեւակայեր թէ յառաջիկային անպատեհութիւն մը պիտի ծագէր: Ժողովէ մը յետոյ Տիկին Տայլերեանի մասին աննպաստ արտայայտուած էի. Տիկին Պօնաբարդեան գաղտնի մտիկ ըրած էր եւ ըսած էր խեղաթիւրմամբ Տիկին Տայլերեանի եւ պատճառ եղած էր անհամաձայնութեան արծարծութիւն»:

Այս բացատրությունները կը հաստատէին Պ. Չավուշեանի խօսքերը:

Յանձնաժողովս ուրեմն բաւականաչափ լուսաբանուած էր ներքին անհամաձայնութեան շարժառիթին եւ անոր արծարծուելու մասին: Կը մնար քննել նաեւ մի քանի կէտեր, որոնք ոչ նուազ նպաստած էին միտքերը գրգռելու եւ վեճը յաւերժացնելու:

Տիկին Պահրի, ինչպես վերը մեջբերումը տողերում մեջ տեսնուեցաւ, նախապաշարում է սա գաղափարով – որ հաւանօրէն խնդրոյ առարկայ անձերէ ներշնչուած է – թէ Պ. Չաքրեանի պաշտօնին ցանկացողներ կային: Տիկին Պահրի առանց որոշ տուեալներու եւ փաստերու «*հաստատեցի*» բառը կը գործածէ իր տետրակին մէջ, եւ յանձնաժողովիս առջեւ ալ վճռաբար ըսաւ թէ «Տիկին Տայլերեան եւ Տօգ. Արթինեան իրենք կ'ուզէին այդ պաշտօնը ձեռք բերել: Պ. Անդրանիկ ինք կը փափաքէր, Պ. Չավուշեանը կ'առաջարկուէր, եւ 7-8 անձեր կային այդ պաշտօնին թեկնածու: Իսկ Խնամատարութիւնը այդ յարաբերութիւնը ինքն իրեն վերապահել կ'ուզէր»: Սակայն յանձնաժողովս այս մասին ուրիշ փաստ չգտաւ, եթէ ոչ սա իրողութիւնը թէ Տիկին Տայլերեան, Պ. Չավուշեան եւ Տօգ. Արթինեան անհատական դիմումներ ըրած էին զանազան պատճառներով անգլ. դեսպանատան մօտ:

Սակայն Տիկին Տայլերեանի համար մտածել թէ կը ցանկար պաշտօնի մը որ իբր կին իր սեռին հետ անհաշտ էր, ճիշդ չէր: Իսկ Պ. Չավուշեան արդէն պաշտօնատար անգլ. կառավարութեան, նոր առաքելութիւն մը չէ որ պիտի ստանար Պատրիարքարանի եւ դեսպանատան յարաբերութեանց միջնորդի դերը կատարելով: Ինչպէս ինք կը հաւաստէր, ասիկա խենդութիւն մը պիտի ըլլար, երբ նկատի առնուէր երկու պաշտօններու միջեւ գտնուած թռչակի անհամեմատ տարբերութիւնը: Եւ ճիշդ ասոր համար է որ Պ. Չավուշեան՝ զգածուած՝ Խնամատարութեան վարչութեան ատենապետ Պ. Ներսէս Մանուէլեանը հետը կը տանի դեսպանատուն, որպէսզի ապացուցանէ թէ այս տեսակ դիտում մը կամ մտադրութիւն մը երբեք չէր ունեցած: Պ. Չավուշեան նոյնպէս ազգային նախանձախնդրութեամբ վիրաւորուած էր սա բանէն որ, իր կարծիքով, Տիկին Պահրի եւ Պ. Չաքրեան չէին վարանած անգլ. դեսպանատան շրջանակներու մէջ վարկաբեկելու համար Տիկին Տայլերեանը, ըսելով թէ «անիկա թուրք որբերը հայ ցոյց կու տայ»: Պ. Չավուշեան ըսաւ թէ ինքը «պարզ խօսքով» ըսած էր Տիկին Պահրիի թէ «շատ գէշ բան մը կ'ընէր հայեր ամբաստանելով օտարներու առջեւ»:

Պ. Չավուշեան ըսաւ թէ Սր. Թըզըր իրեն ըսած է թէ «Պ. Չաքրեանէ գատ ոչ որ պետք է դիմում ընէ որբերու խնդրոյն համար. եւ թէ իրենք միայն Պատրիարքը կը ճանչնան»: Պ. Չավուշեան այս յայտարարութեան մէջ թելադրութիւն մը կը նշմարէր:

Գալով Տօգ. Արթինեանի, պաշտօնատար ֆրանսական կառավարութեան, նոյնպէս խիստ անհաւանական է կարծել թէ կը ցանկար այդ պաշտօնին թէ՛ իբր բժիշկ եւ թէ իբր ֆրանսական կառավարութեան կապում անձ մը: Հետեւաբար այս մասին Տիկին Չ. Պահրիի կասկածները չ'իւրացներ յանձնաժողովս եւ ընդհակառակը կը կարծէ թէ այս սխալ ենթադրութիւնը ոչ նուազ պատճառ եղած է յանձնաժողովի անդամոց ներքին երկպառակութեան արծարծուելուն:

Գալով յանձնաժողովէն Տիկին Տայլերեանի եւ Տօգ. Արթինեանի հրաժարեցուման, Տիկին Տայլերեան եւ իր բարեկամներ ասիկա Տիկին Պահրիի եւ իր կուսակիցներու կողմէ սարքուած խաղ մը կը նկատեն, մինչ անոնք Ս. Պատրիարքը ցոյց կուտան իբր պատասխանատու:

Տիկին Տայլերեան մեզի պատմեց թէ ինչպէս ինք անդամ ընտրուած էր Չէզոք Տան յանձնաժողովին, թէ ինչպէս Գ. Նիստին Տիկին Պահրի չէր եկած, թէ ինչպէս լսեցին որ հրաժարած էր պատճառաբանեալ հրաժարագրով, եւ թէ վերջապէս անիկա հրաժարելէն յետոյ կը յաճախէր Խնամատարութեան:

Տիկին Տայլերեան կ'ըսէ թէ «Մենք շարունակեցինք նիստերը, բայց Տիկին Պահրի չեկաւ: Բաւական օրեր յետոյ Խնամատարութեան ատենապետ Պ. Մանուէլեան եւ ատենադպիր Պ. Ինճիճեան եկան թիւրիմացութիւնը փարատելու համար: Տիկին Պահրի նոյն օրը ներկայ էր. հագիւ հասած էին, նամակ մը տրուեցաւ Պ. Մանուէլեանի, որ տուաւ Պ. Ինճիճեանի: Այս նամակով Ս. Պատրիարքը կը հրաժարեցնէր Խնամատարութիւնը Չէզոք Տան խառնուելէ եւ ինք իր վրայ կ'առնէր պատասխանատուութիւնը: Անոնք մեկնեցան յուզուած՝ առանց ժողով ընելու: Որոշապէս կը լսէինք որ Տիկին Պահրիի տունը կ'երթային Պ. Անդրանիկ Բաբերդեան – որ չէր գար ժողովի - եւ Պ. Չաքրեան, եւ միշտ Պատրիարքարան կը յաճախէին»:

«Մենք Խնամատարութեան քաշուելէն յետոյ շարունակեցինք ժողովները եւ Դշ. օր զացինք: Տիկին Պահրի եւ իր գաղափարակիցները բացակայ էին: Շր. դարձեալ գումարուեցանք: Ըսին թէ Բշ. օր պիտի ըլլայ ժողովը Ս. Պատրիարքին հրաւերով իր տունը: Հոն հրաւիրագրեր կային նախորդ բոլոր անդամներուն, բացի ինձմէ եւ Տօգ. Արթինեանէ: Եւ որովհետեւ Պ. Չավուշեան ասիկա շատ տարօրինակ կը գտնայ, կ'երթայ Ս. Պատրիարքին եւ կ'ըսէ թէ ես կը հրաժարիմ. վասնզի ուղղամիտները եւ աշխատողները կը լքուին, ինք գործ չունի այլեւս: Ոեւէ նամակ ալ չգրուեցաւ իմ հրաժարմանս համար»:

Տիկին Տայլերեանի այս բերանացի յայտարարութիւնները, որ գրեթէ կրկնութիւնն է իր գրաւոր բացատրութիւններուն, ինչպէս կը տեսնուի, Տիկին Պահրիի եւ Պ. Բաբերդեանի եւ Պ. Չաքրեանի ազդեցութեան

տակ, Ս. Պատրիարքին Չեզոք Տան Յանձնախումբին զինքը եւ Տօգ. Արթինեանը հրաժարեցուցած ըլլալու տպաւորութիւնը ունին, անոր համար որ շարունակական կապ մը եւ երթելու մը կար անոնց միջեւ:

Տիկին Պահրի Ս. Պատրիարք հօր հետ այս մասին տեսնուած ըլլալը արդէն յայտնած է իր տետրակին մէջ: Բերանացի իր տուած բացատրութեանց մէջ ալ Տիկին Պահրի, Պ. Մանուկեանի եւ Պ. Ինճիճեանի այցելութեան պարագան եւ Ս. Պատրիարքին նամակը տրուիլը պատմած ատեն, ըսաւ թէ. «Ինձի մութ կը մնայ թէ ինչպէ՞ս Ս. Պատրիարքը, որ²⁴⁷ պահ մը որբի գործերը քելէ յետոյ յանկարծ այսպէս կը միջամտէր» եւ անմիջապէս կը յարէր թէ «իմ յաճախ սա էր որ անգլ. դեսպանատունը պահանջած է որ Ս. Պատրիարքը խառնուի եւ Պ. Չաքրեան ըլլայ յարաբերութեանց միջնորդը»:

Տիկին Պահրի նոյնպէս այս առթիւ կը յայտնէր թէ Ս. Պատրիարքը զինքը կանչած էր եւ պահանջած որ վերստանան իր պաշտօնը եւ յանձնաժողով մը [կազմէր] իր (Տիկին Պահրիի) ուզած եղանակովը եւ անձերով: Տիկին Պահրի կը հաւաստէր թէ ինք մերժած է եւ առաջարկած է որ ուրիշներ առնուին: Բայց կը խոստովանի թէ հոն իր ներկայութեան կազմուած է ցանկ մը, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ ինքն ալ համամիտ էր եւ համահան որ Տիկին Տայլէրեան եւ Տօգ. Արթինեան մեկուսացուէին Չեզոք Տան յանձնաժողովէն:

Ասկէ յետոյ է որ Պ. Չավուշեան կը կատարէ իր հաշտարար դիմումը, որ կը մերժուի Տիկին Պահրիէ, որ Բշ. օրուան համար երբ հրաւիր կը ստանայ, ինչպէս ինքն կը պատմէ, գրաւոր հրաժարական մը գրպանը կ'երթայ ժողովի Ս. Պատրիարք հօր տունը, միշտ ըստ իր յայտարարութեան:

Ժողովի սկզբնաւորութեան Պ. Չավուշեան կը հարցնէ Ս. Պատրիարքին թէ միւս ընկերները ինչո՞ւ հեռացած էին: Ս. Պատրիարքը չի պատասխաներ:

Իսկ երբ յանձնաժողովը գործի կը ձեռնարկէ, Ս. Պատրիարքը կը հրամայէ Պ. Բաբերդեանի որ բերէ անգլ. դեսպանատան ուղղուած թուղթերը, որպէսզի ստորագրէ: Այն ատեն Պ. Չավուշեան դարձեալ կը բողոքէ եւ կ'ըսէ թէ, ըսել է մեքենայութիւն մը կայ, եւ դիտմամբ դադրեցուցուած էր որբ հաւաքելու գործը: Տիկին Պահրի հոն յուզումի կ'ենթարկուի, ինչպէս ինքը կ'ըսէ: Պ. Չավուշեան ալ ըսաւ թէ Տիկին Պահրի դառնապէս լացաւ այդ իրիկունը: Բայց միեւնոյն ատեն դիտել կու տայ թէ Տիկին Պահրի ընդունեց յանձնաժողովի անդամակցութիւնը եւ հրաժարականի խօսք չըրաւ:

Ընդհակառակը Պ. Չավուշեան կը վկայէ թէ Տիկին Պահրի պահանջած է որ իրեն ուղղուած շնորհակալութեան նամակը հրատարակութեան տրուի, գուցէ իր յաղթանակը կատարեալ ընելու եւ իր հակառակորդները նկուսն դիտելու մէջ ձգելու համար: Ս. Պատրիարք հայրը կը բացատրէ թէ կարելի չէ այդ հրատարակութիւնը՝ Չեզոք Տանը շուրջ աղմուկ չհանելու համար:

Հոգ, այդ ժողովին մէջն է որ Պ. Չավուշեան կ'ըսէ Տիկին Պահրիի – ինչպէս Տիկինը կը հաւաստէր – թէ «Տիկին Տայլէրեան եւ Տօգ. Արթինեան Ձեզի դէմ բան մը չունին. այլ որբահաւաք պաշտօնեաներու համար էին [անոնց կեցուածքները]»: Տիկին Պահրի այնքան պաշտօնը վերստանան ըլլալու տպաւորութիւնը թողած էր որ Պ. Չավուշեան ժողովէն մեկնելէն յետոյ, իբր ատենապետի անոր կ'ուղղէ իր հրաժարականը, սա պատճառաբանութեամբ որ Ս. Պատրիարքը անաչառ չէր եղած:

Տիկին Պահրի հաւանօրէն շնորհակալութեան նամակին չհրատարակուելէն եւ անով իր անձնասիրութեան գոհացում չտրուելէն վիրաւորուած, 16 Հոկտմ. թուականով իր հրաժարականը ներկայացուցած է եւ անկէ յետոյ [է] որ չէ խառնուած գործի:

Արդէն խիստ անսովոր բան է որ ժողովէ մը հրաժարելու մտադրութիւն ունեցող մէկը իր հրաժարականը փոխանակ դրկելու, ինքն անձամբ երթայ, ժողովին մասնակցի եւ հոն ներկայացնէ իր հրաժարականը, եթէ անիկա պայմանաւոր հանգամանք մը չունի: Պայմանը բացորոշ էր, եւ ինչպէս բոլոր դէպքերը ցոյց կուտան, պզտիկ քմահաճոյքներ եւ անձնասիրութիւններ կարելու դեր կատարած են եւ Ս. Պատրիարքը չէ կրցած ո՛չ հաշտեցնել այս պայքարող կողմերը եւ ոչ ալ հաւասար գծի վրայ բռնել երկու կողմերը եւ տկարութիւնը ունեցած է նախապատուութիւն տալու մէկ կողմին, անոր գործունէութեան, աշխատութեան եւ գոհողութեան մօտէն ակնաւորեալ եղած ըլլալուն համար: Մասնաւոր հարկադրական կ'ըլլայ վճռականութիւնը երբ գործին վտանգուիլը կը տեսնուի:

Ս. Պատրիարքը՝ երբ յանձնաժողովն հարցուց թէ ինչո՞ւ ձեռք առած էր 1920 Հոկտ.ին Չեզոք Տան վարչութիւնը, մեզի բացատրեց թէ նախապէս ալ այդպէս էր:

²⁴⁷ Հարկ է անտես առնել դերանուան այս անտեղի գործածութիւնը:

Ն. Ամենապատուութիւնը ըսաւ թէ, «Երբ ես եկայ Կ. Պոլիս, Պ. Չաքրեան ամէն ինչ էր եւ առանց դրամի կ'աշխատէր որբերը հաւաքելու: Սակայն հարկ էր կազմակերպել գործը. ուստի պաշտօնէութիւն առինք եւ անոր որոշ կազմ մը տուինք: Թուրք ոստիկանութեան այն ատենի տնօրէնը՝ Խալիլ պէյ, ամէն բան ըրաւ եւ տեսակ տեսակ *էնթրիկներ* մտածեց, որպէսզի որբերու հաւաքման գործը դադրեցնէ եւ դժուարութեան հանդպցնէ: Գործը ունէր քաղաքական գոյն, հետեւաբար ես մանրամասնութեանց կը հետեւէի եւ պաշտօնեաները միշտ ինծի կը տեղեկագրէին իրենց ըրածը եւ ինէ կ'առնէին իրենց հրահանգները: Յետոյ երբ թուրքերուն պահանջումով Չէզոք Տունը կազմուեցաւ, յանձնաժողով մը կազմուեցաւ եւ Տիկին Պահրի Չէզոք Տան մէջ եղաւ հայ ներկայացուցիչ: Վերջը երբ այս շշուկները ելան եւ ես իմացայ, ըսի Պ. Էպիփոպեանին թէ «Ես կը քաշուիմ, յանձնաժողով մը կազմեցէ որ այս գործով զբաղի»: Ահա այն ատեն է որ կը կազմուի այդ յանձնաժողովը, որուն անդամ կ'ըլլան Տիկին Տայլէրեան, Պ. Չափուշեան, Տօգ. Արթինեան եւայլն: Ասոնք փոխանակ գործը հին ձեւով շարունակելու եւ որոշ անձի մը միջոցաւ յարաբերութեան մէջ մտնելու անգլ. դեսպանատան հետ, յաճախ դեսպանատուն կ'երթային անձամբ եւ կը ձանձրացնէին: Դեսպանատունը իւրաքանչիւր որբի համար պայմանաժամ մը կուտար, երբեմն 10 օր, երբեմն 3 օր: Այդ պայմանաժամերը չէին յարգուեր եւ ձգձգումներ տեղի կ'ունենային: անգլ. դեսպանատունը մի քանի անգամ բռնի կ'առնէ տղաքը: Օր մը անգլ. դեսպանատունէն Համամմեան Էֆ.ի կ'ըսեն թէ միակ պատասխանատուն պատրիարքը կը ճանչնանք եւ այնքան կը նեղուինք որ հաւատացէք պիտի փակենք Չէզոք Տունը: Այս ապառնայիքին վրայ էր որ ահա *պարտաւորուեցայ վերստանձնել* եւ ուղղակի ես կառավարել Չէզոք Տունը: Խնամատարութիւնը նոյնիսկ նեղացաւ եւ ըսաւ թէ «քանի որ դուք պիտի խառնուիք, դրամն ալ դուք ծախսեցէք: Անոր ալ շատ աղէկ ըսելու պարտաւորուեցանք»:

Իսկ երբ հարցում եղաւ թէ ինչո՞ւ Տիկին Տայլէրեանը եւ Տօգ. Արթինեանը Ն. Ամենապատուութեան իր իսկ նախաձեռնութեամբ կազմուած յանձնաժողովին անդամակցութենէն դուրս թողուած էր, Ս. Պատրիարքը իբր բացատրութիւն ըսաւ թէ. «Վասնզի անոնք դեսպանատունը կը նեղէին. Տիկին Տայլէրեան ինքնագլուխ դեսպանատուն կ'երթար եւայլն»:

Ս. Պատրիարք հօր տուած բոլոր բացատրութիւնները կը միտէին ցոյց տալու թէ հարկադրութեան մը տակ գտնուած էր վերստին ինք միջամտելու Չէզոք Տան գործերուն եւ անոր խառնուելէ արգիլելու՝ Չէզոք Տան Յանձնաժողովի այն անդամները, որոնք այդ հաստատութեան հովանաւոր կառավարութեան անհաճոյ եղած էին իրենց անկանոն դիմումներով:

Ձեւին մէջ գուցէ պակաս էր [այս քայլը]. իսկութեան մէջ սակայն երբեք չէր արդարացներ Տօգ. Արթինեանի վերագրումները, զի Ս. Պատրիարքը շատ բացորոշ էր թէ զիրենք մեկուսացուցած էր ոչ թէ զեղծումները ծածկելու, այլ հաստատութիւնը փրկելու մտատանջութեամբ:

Եւ հոս յանձնաժողովս պարտք կը զգայ անեցնելու թէ, ձեւի պակասը եթէ Ն. Ամենապատուութեան կողմէ գործուած է, նոյնքան նաեւ այսօրուան այս գեղծման խնդիրը յարուցանողներու կողմէ ալ գործադրուած է հաւասարապէս, իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքին օրէնքի ու կանոնի անունով խօսելով հանդերձ, շարունակ անկանոն ու անկարգ կերպով դիմումներ կատարելով եւ իրենց մեկուսանալէ յետոյ ալ, փոխանակ ազգային իշխանութեանց մօտ պաշտօնական դիմումներով իրենց կասկածները ու ամբաստանութիւնները ներկայացնելու, գաղտնի ու ձեռքի տակէ պայքար բացած էին եւ ասոյին անդին շարունակ փախուքներով հանրային կարծիքը կը շփոթեցնէին եւ կը պղտորէին:

Տօգ. Արթինեան իր իսկ յայտարարութեամբ խոստովանեցաւ թէ Պ. Երուանդ Օտեանը թելադրած էր գրելու համար *Վերջին Լուրի* մէջ որբերու շուրջը յօդուած մը եւ Պ. Օտեան իբր վաղեմի հրապարակագիր մը հեռատեսութիւնը²⁴⁸ չէր ունեցած հրատարակութեան տալէ առաջ Տօգ. Արթինեանի թելադրութեամբ իր գրած տողերը քննութեան մը բովէ անցնելու, մինչ յանձնաժողովս առիթ ունեցաւ ստուգելու թէ ուրիշ երիտասարդ հրապարակագիր մը՝ Պ. Շաւարշ Միսաքեան²⁴⁹, նոյնպէս Տօգ. Արթինեանի կողմէ թելադրուած *Ճակատամարտի* համար խմբագրական մը գրելէ յետոյ, լրջամտութիւնը ունեցած էր անձնական քննութիւն մը ընելու եւ նոյնիսկ Տօգ. Արթինեանի ներկայութեան Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանը կոչելու եւ Տօգ. Արթինեանէ մատնանիշ եղած

²⁴⁸ Սկզբնապէս գործածուած է խղճամտութիւն բառը, որ յետոյ փոխարինուած է հեռատեսութիւն բառով:

²⁴⁹ Հրապարակագիր եւ կուսակցական գործիչ Շաւարշ Միսաքեան (1884–1957) խմբագիրն էր Պոլիս հրատարակուող «Ճակատամարտ» օրաթերթին (1918–1924), որ կը նկատուէր պաշտօնաթերթը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոյին: Միսաքեան 1921-ի Յունուարին պիտի սկսէր մասնակցիլ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նիստերուն որպէս ընտրեալ եւ վաւերացեալ երեսփոխան:

ամեն մէկ պարագայի համար հարցաքննութեան ենթարկելու գայն: Եւ երբ անոր բացատրութիւնները ստանալէ յետոյ կը համոզուի թէ Տօգ. Արթինեան կ'ամ կիրքով եւ կ'ամ նկատումով տարուած, զինքը կը մղէ սխալ ճամբու մը մէջ, յօդուածը մէկ կողմ կը նետէ:

Տօգ. Արթինեան ինչ կ'երեւայ թէ ինքզինքը նուաստացած զգալով, հայիոյանքներ կը տեղայ եւ անպատշաճ լեզուով կ'արտայայտուի:

Այս իրողութեան ականատես եւ ականջալուր վկայ եղած են Պ. Գէորգ Մեսրոպ եւ Պ. Կարապետ Նուրեան: Ըստ Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանի, այս միջադէպը գլխաւոր շարժառիթներէն մէկը եղած է այն խոր ատելութեան, որ իրեն նկատմամբ ունեցած է Տօգ. Արթինեան, որ իր գաղտնի ու քօղի տակէ գործունէութեան մէջ չէր յաջողած: Չէզոք Տան յանձնաժողովէն յիշուած ձեւով իր մեկուսացումէն յետոյ, Տօգ. Արթինեան աւելի գայրալից եւ վիրաւորուած՝ իր ստորագրութեան տակ կը հրատարակէ *Վերջին Լուրի* վերոյիշեալ յօդուածը եւ հրապարակ կու գայ անձամբ:

Տօգ. Արթինեան ներկայ վարչութեան կազմուելէն յետոյ, Քաղ. Ժողովի ատենապետին վրայ ալ ազդելու փորձ մը կ'ընէ իր նամակներով անոր ուշադրութեան ներկայացնելով քանի մը որբերու համար գեղծումներու պատմութիւններ, որոնք Քաղ. Ժողովի ատենապետը՝ Պ. Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, իրեն պարտք կը համարէ նկատի առնել:

Եւ ահա թէ այս մութին մէջ ու անպաշտօն եղանակով գործադրուած անհատական բրօքականտը ի՞նչ հետեւանք կ'ունենայ:

Հոս աւելորդ չլլայ դիտել տալ թէ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ինքն իսկ կ'ըսէր թէ Ս. Պատրիարքը ըսած էր թէ կարգադրութիւնները Քաղ. Ժողովին հետ համախորհուրդ ըրած էր²⁵⁰:

Եւ արդարեւ, Յանձնաժողովս նախորդ Քաղ. Ժողովի ատենագրութեանց մէջ տեսաւ թէ Ս. Պատրիարքը քանիցս Չէզոք Տան վերաբերեալ զանազան խնդիրներ ենթարկած էր Քաղ. Ժողովին որոշման, եւ նոյնիսկ Չէզոք Տան համար կանոնագիր մը²⁵¹ վաւերացնել տուած էր Քաղ. Ժողովին 11 Փետր. 1921ին:

Իսկ Չէզոք Տան վարչութիւնը Պատրիարքարանի կապուիլը նոյնպէս եղած էր Քաղ. Ժողովի որոշմամբ:

Ահա պատճէր այդ որոշման՝ ընդօրինակուած 19 Հոկ. 1920ի Քաղ. Ժողովի ատենագրութենէն:

«Ազգ. Խնամատարութիւնը գրութեամբ մը հաղորդելով որ անգղ. դեսպանատան որբերու գործին պէտ Պ. Թըքրը պատասխանած է որբախոյզ պաշտօնէին թէ որբահաւաք գործին պատրիարքական ներկայացուցիչը՝ Պ. Չաքրեանը միայն իրաւունք ունի այդ անունով դիմում ընելու եւ ուրիշ պաշտօնէի մը կարելի չէ ռեւէ արտօնագիր տալ, կը խնդրէր այս մասին յարմար կարգադրութիւն մ'ընել:

«Ս. Նախագահը հաղորդեց ժողովիս թէ անգղ. դեսպանատան շրջանակներու մէջ Չէզոք Տան գործառնութիւններուն շուրջ քանիցս զանգատներ հասած են իրեն, զորս ծանուցած է Խնամատարութեան ընդհ. տնօրէնութեան, եւ

²⁵⁰ Բնագրին այս եւ այս պարբերութեան յաջորդող շեղագիր պարբերութիւնները թուղթին յանձնուած են տարբեր ձեռագրով,- նմանութեան եզրեր կան Արշակ Ալպոյաճեանի ձեռագրին հետ,- յայտնօրէն յուշելով սկզբնական բնագրին համար կատարուած միջամտութիւն մը: Անոնք կը փոխարինեն հետեւեալ հատուածը, որուն բնագրային ձեռագիրը հարազատ է փաստաթուղթին բոլոր միւս հատուածներուն.-

Հոս աւելորդ չլլայ դիտել տալ թէ Պ. Դաւիթ Տէր Մովսէսեան անհատաբար կը մեղադրէ Ս. Պատրիարքը, որ վարչական ապօրինութիւն մը կը գործէ Չէզոք Տան վարչութիւնը իր ձեռքերուն մէջ կեդրոնացնելով:

Պ. Դաւիթ Տէր Մովսէսեան անգլիացիներու կողմէ զինքը պատասխանատու բռնելին պատրուակելով Չէզոք Տան հսկողութիւնը, վարչութիւնը, պաշտօնէութեան ընտրութիւնը Ս. Պատրիարք հօր կողմէ անձնապէս կատարուիլը վարչական գեղծում մը կը համարէր: Վասնզի Ս. Պատրիարքը առանց ժողովի ոչինչ պէտք է ընէ եւ եթէ ընէ, Սահմանադրութեան դէմ է: Նոյնպէս Ն. Ամենապատուութեան պիտո՞ւնէ պատրաստութեան առթիւ ցոյց տուած հակառակութիւնը զեղչեր կատարելու համար ապօրէն կը գտնէր եւ չէր ընդունէր որ Քաղ. Ժողովը իրաւունք ունենայ Չէզոք Տան գործերուն միջամտելու իբր փափուկ գործ մը, երբ Քաղ. Ժողովը Հայկական Խնդրով կը զբաղէր:

Քաղ. Ժողովի ատենապետին այս նկատողութիւնները միայն կը յիշատակենք, առանց անոնց մասին կարծիք յայտնելու, վասնզի, ինչպէս կը տեսնուի, ասիկա աւելի իրաւաստութեան վճճ մըն էր եւ Խորհրդ[արանական] Յանձնաժողովիս քննութենէն դուրս կը մնար:

²⁵¹ Մեզի կը թուի թէ այդ կանոնագիրը ուժի մէջ մտած է 1 Մարտ 1921-ին՝ ստորագրուելով Չաւեն Պատրիարքի կողմէ: Կանոնագիրը տեսնել որպէս կցորդ:

աւելցուց թէ անգլ. դեսպանատունը, որ միակ օգտակարն է Պոլսոյ մէջ մեր որբերուն հաւաքման գործին, Չէզոք Տան կազմակերպութիւնը բացարձակապէս իբրեւ իրեն հակակշռին ներքեւ գտնուած հաստատութիւն մը կը նկատէ, ու ինքն է որբերու հաւաքման տըրքէթները²⁵² ստորագրող եւ խնդիրը իր պատասխանատուութեան տակ վարողը եւ թէ դեսպանատունը միեւնոյն ատեն կը յայտնէ որ ինք չի ճանչնար տարբեր ոեւէ մարմին իբրեւ իրեն պատասխանատու, այլ միայն պատրիարքարանը:

«Ժողովս ուսումնասիրելէ յետոյ խնդիրը, նկատելով որ Չէզոք Տան կազմութիւնը վարչական ըլլալէ աւելի քաղաքական հանգամանք ունի, ու պատրիարքարանը իբր պատասխանատու այդ հաստատութեան բոլոր գործառնութեանց եւ համարատու անգլ. դեսպանատան առջեւ պէտք ունի անհրաժեշտաբար օրը օրին իրագել ըլլալու հաւաքուած որբերուն շուրջը յուզուած խնդիրներուն բոլոր մանրամասնութեանց, որպէսզի իր ներկայացուցչին միջոցաւ հաղորդէ դեսպանատան եւ միեւնոյն ատեն հոն այդ դեսպանատան մէջ իր ներկայացուցիչը գտնել տայ՝ դեսպանատան պաշտօնէութեան խնայելու համար այդ տաղտուկը, որ աւաղ կու գայ հաւաքուած որբերու պաշտպաններու յանախակի դիմումներէն, հարկ դատեց ժողովը որբերու հաւաքման այս գործը ուղղակի կապել պատրիարքարանին, անոր ենթարկելով որբահաւաք պաշտօնէաները, Չէզոք Տան Յանձնաժողովը եւ այդ գործով զբաղող պատրիարքարանի ներկայացուցիչը. իսկ ըստ առաջնոյն Ազգ. Խնամատարութեան պիտի պատկանի Չէզոք Տան մատակարարութիւնը եւ որբահաւաք պաշտօնէից գործունէութեան հսկողութիւնը»:

Այս տողերը արդէն ցոյց կու տային թէ ամէն բան Քաղ. Ժողովի գիտութեամբ եղած էր եւ Ս. Պատրիարքը ինքնիշխան չէր գործած, ինչպէս այս որոշումէն յետոյ եղած ինչ ինչ կարգադրութիւնք ցոյց կու տային:

Ասով հանդերձ դիտել կուտանք թէ՝ արդարեւ պատրիարքները ժողովներու որոշումները գործադրելու պաշտօն ունին, սակայն ինչ ինչ պարագաներու մէջ, նոյնիսկ շատ աւելի էական հարցերու մէջ լիազօրուած են եւ ինքնիշխան գործելու արտօնուած են պատկանեալ ժողովներու որոշումով:

IV

ՉԷԶՈՔ ՏԱՆ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԲԱԴ. ԺՈՂՈՎԻՆ ԴԻՐԲԸ

Որբերու ազատագրութեան եւ վարչական ու նիւթական մատակարարութեան շուրջ արձանագրուած բոլոր ամբաստանութիւնք քննուեցան յանձնաժողովիս կողմէ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Սակայն Ազգ. Ժողովի որոշման համաձայն, յանձնաժողովս պիտի քննէր նաեւ այդ նամակներուն եւ յօդուածներուն ազդեցութեան տակ վարչութեան ձեռք առած միջոցներու հանգամանքը, վասնզի Ազգ. Ժողովի մէջ մի քանի երեսփոխաններ, անոնց մէջ ծանր պատասխանատուութեան եւ դատապարտութեան առարկայ դէպքեր կը նշմարէին:

Արդ, յանձնաժողովս նախ ուզեց ճշդել թէ ի՞նչ էին Քաղ. Ժողովի վերոգրեալ արարքները, որպէսզի մի առ մի անոնք քննութեան առարկայ դարձնէր:

Այս ամբաստանութեանց ամենէն գլխաւորը, որուն դէմ Քաղ. Ժողովի Ատենապետ Պ. Դաւիթ Տէր Մովսէսեան ալ գրաւոր կերպով բողոք բարձած էր, յանձնաժողովիս ուղղուած 3 Մեպտ. թուակիր նամակով մը եւ քննութիւն պահանջած, Պ. Սրենցի ներկայացուցած եւ Պ. Պահրիէ իւրացուցուած հետեւեալ բանաձեւն էր, որ արդէն ժողովիդ ծանօթ է:

«Նկատելով որ Քաղ. Ժողովը՝ հակառակ Ազգ. Ժողովի մէջ իր ըրած յայտարարութեան թէ՝ Չէզոք Տունը փակելու որոշում չէ տուած, նոյն հաստատութեան խնդիրը տարած է Համագգային Ժողովին եւ հոն որոշում տրուած է դիմում կատարել Անգլիական իշխանութեանց մօտ:

«Նկատելով որ հակառակ անոր որ այդ որոշումը միաձայնութեամբ չէ տրուած, եւ Պատրիարք Զաւէն Սրբազան մերժած է կատարել այդ դիմումը, պարագաներ՝ որ ըստ *փրօթօգօրի* այդ որոշումին գործադրելիութեան հանգամանքը կը ժխտեն, Քաղ. Ժողովի ատենապետը գործադրած է այդ որոշումը՝ որ ըստ էութեան եւ ըստ օրինաւորութեան գործադրելիութեան արժանիքէն զուրկ է,

«Նկատելով որ Քաղ. Ժողովի ատենապետը այդ դիմումի որոշումը գործադրած է առանձինն, մինչդեռ ըստ որոշման Ազգապետ Էֆ.ն պիտի ընկերանար իրեն,

«Նկատելով որ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչը յատենի ժողովիս իր ըրած յայտարարութեանց համաձայն,

²⁵² Բնագրին մէջ՝ *որքէթները*, որ

Անգլիական դեսպանատան մէջ ըսած է թէ՝ Չէզոք Տունի ծախքերը հայ ազգին համար ծանր են եւ այսպէսով ազգային վարկին եւ արժանապատուութեան վիրաւորանք բերած է եւ գաղափար տուած է թէ՝ հայ ազգը այնքան ալ չի շահագրգռուիր իսլամացած որբերով,

«Նկատելով որ երկարատեւ աշխատութիւններէ վերջ, Անգլիական իշխանութիւնները Չէզոք Տունի վարչութիւնը մի միայն հայոց Պատրիարքարանին վստահած էին, ինչ որ միակ գրաւականն էր հայ որբերու փրկութեան, մինչդեռ այդ դիմումը եւ այդ դիմումի ընթացքին Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին յայտարարութիւնները քանդած են այդ վստահութիւնը:

«Նկատելով որ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչը յատենի Ժողովիս իր յայտարարութեանց ընթացքին ըսաւ թէ՝ «Պատրիարքին հեղինակութիւնը պաշտպանելու համար ըրած է այդ ձեռնարկը» (տես Ազգ. Ժողովի ատենագրութիւնները), մինչդեռ իրականին մէջ այդ ձեռնարկը վնասեց Պատրիարքարանի հեղինակութեան,

«Նկատելով որ Քաղ. Ժողովի ատենապետը՝ առանց Քաղաք. եւ Համազգային Ժողովներէ *մանտա* ստացած ըլլալու, Անգլիական իշխանութիւններէ որոշում առած է Չէզոք Տան մէջ *éléments neutres*²⁵³ աւելցնել տալու (տես Ազգ. Ժողովի ատենագրութիւնները), մինչդեռ այդպիսի որոշում մը բացարձակապէս հակառակ է հայ որբերու ազատագրութեան գործին, քանի որ այդ որոշմամբ Չէզոք Տան վարչութեան մէջ պիտի մտնայ նաեւ թուրք տարրը,

«Նկատելով որ Քաղաք. Ժողովի ատենապետը, ի՛ր իսկ յայտարարութեան համաձայն, Չէզոք Տունը փակելու առաջարկ չէ տարած, այլ Ազգ. Խնամատարութեան մէկ որբանոցին մէջ փոխադրելու առաջարկ, եթէ այս իսկ ըլլայ իրականութիւնը, փոխադրութեան այդ ձեռքի առաջարկը անհաւասար²⁵⁴ է փակման առաջարկին,

«Նկատելով որ Քաղաք. Ժողովը Չէզոք Տան խնդրով զբաղած ատեն մոռցած է այդ հաստատութեան այն հանգամանքը թէ՝ թրքական մեծագոյն անիրաւութեանց կոթողներէն մէկն է ան,

«Նկատելով որ Քաղաք. Ժողովի ատենապետին դիմումը եւ այդ դիմումին ընթացքին ըրած յայտարարութիւնները արդէն իսկ տուին իրենց տխուր արդիւնքները, ինչ որ կը հաստատուի այն պաշտօնական հաղորդագրութեամբ՝ որուն յայտնութիւնը ըրաւ Ժողովիս Սրբազան Նախագահը,

«Եւ վերջապէս նկատելով որ Քաղ. Ժողովին ներկայացուցիչին այս դիմումին իբրեւ պատճառ ցոյց տրուած աւելորդ ծախքերու եւ զեղծումներու խնդիրները մեր իսկ ներքին խնդիրներն են եւ արտաքին յարաբերութիւններու հետ ոչ մէկ առնչութիւն չունին եւ չեն կրնար ունենալ,

«Ժողովս գիտնալով թէ՝ անգլ. իշխանութեանց մօտ Չէզոք Տան մասին դիմում կատարելու ոչ մէկ հիմք չկար, թէ այդ դիմումին ատեն եղած են Ժողովիս միահամուռ ցանկութիւններուն հակառակ յայտարարութիւններ եւ թէ վերջապէս այդ դիմումը եւ յայտարարութիւնները արդէն իսկ տուած են իրենց վնասակար արդիւնքները,

«Ժողովս իր անվստահութիւնը կը յայտնէ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան Քաղ. Ժողովին՝ որ աւելորդ եւ անխիտեմ կերպով վտանգեց ազգային պատիւը եւ շահերը:

Յակոբ Պահրի

Պալաթի Երեսփոխան

Ս. Սրենց

26 Օգոստոս 1921

Կ'առաջարկեմ նաեւ խորհրդարանական յանձնաժողովոյ մը կազմութիւնը որ զեղծումները քննուին, որ եթէ զեղծում կայ, պատժուին զեղծարարները: Հակառակ պարագային պատժուին զրպարտութիւն ընողները եւ այդ զրպարտութիւնները Ժողովիս բերողները:

Յակոբ Պահրի

Ս. Սրենց

Այս բանաձեւէն զատ, Պ. Սրենց Ազգ. Ժողովի Օգոս. 5ի նիստին մէջ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանը ամբաստանած է իբր կողմնակալ, ըսելով թէ «ինք նպատակ ունի նաեւ պարպելու այդ տունը, որ կը պատկանի Մկրտիչ Ֆրէնկեանի, որուն կողմէն Գամէր Ծիրինեան կաշառք առաջարկած է ազգ. պաշտօնէի մը: անգլ. իշխանութեան

²⁵³ Չէզոք տարրեր:

²⁵⁴ Բառը մատիտով փոխուած է «անհամապատասխան»ի:

մօտ այս ձեռնարկը պիտի ընէր Պ. Չաքրեան, որ եկած այս պարագան լուր տուած է Պատրիարքին: Դիմում եղած է Պատրիարքին ստուգելու իրողութիւնը եւ այն ալ հաստատած է»:

Իսկ Ազգ. Ժողովի Օգոս. 5ի նիստին մէջ Պ. Յ. Տէրունի յայտարարած է թէ «Վարչութիւնը կը միտի փակել այդ տունը: Այս առթիւ կ'ուզեմ տեղեկացնել Ժողովին թէ, մէկուկէս ամիս առաջ ոստիկանական պաշտօնատան մէջ ըսուած է Ազգ. պաշտօնեայի մը թէ Չէզոք Տունը պիտի փակուի: Ահաւասիկ թէ մինչեւ ուր կ'երթայ այս գործին ծայրը»: Այս խօսքերը ծանր ամբաստանութիւն մը կը միտէին ընել վարչութեան ատենապետին վրայ, որ թուրք կառավարութենէն իբր թէ թելադրուած փակել կ'ուզէր Չէզոք Տունը:

Յանձնաժողովս աւելորդ կը դատէ Օգոս. 19ի Ազգ. Ժողովին մէջ Պ. Յակոբ Պահրիի հարցումները վերստին մէջ բերել, վասնզի անոնք մէկ կրկնութիւն են Պ. Սրենցի բանաձեւին մէջ ըսուածներուն, որոնք Պ. Պահրի ինքն ալ ստորագրելով գրաւորապէս ալ կրկնուած կ'ըլլար:

Արդ, յանձնաժողովս այս տուեալներու վրայ նկատի առաւ թէ՝

Ա.- Չէզոք Տունը փակելու որոշում կա՞յ չէ: Բ.- Համազգային Ժողովի որոշումը օրինաւո՞ր էր թէ չէ: Գ.- Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան անգլ. դեսպանատան մէջ ազգին արժանապատուութեան եւ շահերուն դէմ ռեւէ արտայայտութիւն ըրա՞ծ էր: Դ.- Ս. Պատրիարքին կողմէ յայտարարուած Չէզոք Տան համար ըլլալիք նոր կարգադրութեանց համար տրուած որոշումը կապ ունէ՞ր վարչութեան ատենապետի դիմումին հետ: Ե.- Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան իր յանձնարարներէն մէկուն հաճոյ ըլլալո՞ւ համար Չէզոք Տունը փակել ուզած է: Եւ Զ.- Վերջապէս ինք թուրք կառավարութեան տեսակետներուն ծառայելով Չէզոք Տունը փակել ուզա՞ծ է:

* * *

Արդ, Յանձնաժողովս մի առ մի քննութեան առած ըլլալով այս խնդիրները, կը հաղորդէ այդ քննութեանց արդիւնքը:

Ա.- Չէզոք Տունը փակելու մասին Քաղ. Ժողովի արձանագրութեանց մէջ ոչ մէկ որոշում գոյութիւն ունէր: Նոյն Ժողովին 27 Մայիսի (նիստ ԺԳ.) նիստին մէջ հետեւեալ որոշումը տրուած էր:

«Ժողովը զբաղեցաւ Ազգ. Խնամատարութեան պիւտնէին ուսումնասիրութեամբ եւ վերջնական քննութիւնը յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին: Այս առթիւ առաջարկներ եղան «փաստահաւաք դիւան»ին, ինչպէս նաեւ «Չէզոք Տուն»ի շարունակութեան կամ յապաւման պէտքի մասին, եւ Ժողովը որոշեց նկատի առնել խնդիրը յառաջիկայ նիստին»:

Յաջորդ նիստին եւ անկէ յետոյ ալ, այլեւս պիւտնէի մասին որեւէ արձանագրութիւն չկայ Քաղաք. Ժողովի արձանագրութեանց մէջ, մինչեւ Յուլիս 19 (Նիստ ԻԶ.) ուր կը տեսնուի թէ Ազգ. Խնամատարութեան կողմէ առաջարկ կը ներկայացուի պիւտնէն գործադրութեան դնել եւ Քաղ. Ժողովը կը հաւանի պայմանաւ որ ամսականներու վրայ ռեւէ յաւելում չըլլայ:

Իսկ հարցը Ազգ. Ժողովի սեղանին վրայ գալէ եւ երկու նիստ վիճաբանուելէ յետոյ, Քաղ. Ժողովը կուտար հետեւեալ որոշումը իր 26 Օգոս.ի ԼԶ. Նիստին մէջ:

«Չէզոք Տան Խնդիրը.- Ասկէ առաջ Խնամատարութեան պիւտնէն Համազգային Ժողովի ներկայացուելու համար Ժողովիս կողմէ քննուած ատեն նկատի առնուած էր նաեւ Չէզոք Տան պիւտնէն եւ որոշուած պահել նոյն Տունը: Եւ այս պատճառաւ երբ առաջին անգամ Ազգային Ժողովին մէջ Չէզոք Տունը փակելու մասին հարցում ուղղուած էր Վարչութեան, Ժողովիս կողմէ պատասխանուած էր թէ այդպիսի դիտում մը եւ որոշում մը չկայ: Եւ որովհետեւ հարցումը Ազգային Ժողովոյ յաջորդ նիստին հարցապնդումի փոխուած եւ երկու դռնփակ նիստերու մէջ վիճաբանութեան առարկայ դարձած եւ խնդրոյ նիւթ եղած էր նաեւ ասկէ ամիսներ առաջ Տօգ. Արթինեանի կողմէ «Վերջին Լուր»ի մէջ Չէզոք Տան շուրջ հրատարակուած յօդուած մը, Ժողովս որոշեց տեղեկանալ թէ նախորդ Վարչութիւնը երբեւէ քննութիւն մը կատարա՞ծ է նոյն յօդուածին մէջ շօշափուած խնդիրներու շուրջ:

Նախագահ Սրբազանը այս մասին լուսաբանելով Ժողովս, յայտարարեց թէ անցեալ Փետրուարին երբ երեւցաւ այդ յօդուածը, նախ հրատարակող թերթին արտօնատիրոջ յանդիմանութիւն ուղղած է *թելեֆօնով*, որպէսզի նման գրութիւններ չհրատարակէ եւ չհիւրընկալէ Չէզոք Տան շուրջ, որովհետեւ այդ կարգի գրուածներ օտար շրջանակներու վրայ գէշ ազդեցութիւն կ'ընեն, քանի որ Չէզոք Տան վարչութիւնը իրեն վստահուած էր: Միւս կողմէ յօդուածին մէջ եղած ակնարկութիւնները պէտք տեսայ քննել եւ փափաքեցայ նախորդ Քաղաք. Ժողովին սեղանին վրայ դնել խնդիրը: Բայց նոյն Ժողովը քայքայուած վիճակ մը ստացած էր, եւ Ժողովին

անդամները այլևս սկսած էին նիստերուն ցանախել, որով անկարելի եղաւ, իսկ ներկայ Քաղ. Ժողովը երբ գործի ձեռնարկեց, արդէն շատ զբաղած էր զանազան խնդիրներով: Ի վերջոյ մէկ երկու ամիս երբ անցաւ, պետք չտեսայ այլևս այդ ոչինչ խնդրով զբաղեցնել Ժողովը: Ս. Պատրիարք հայրը աւելցուց նաեւ թէ՛ ամիսներ առաջ իր կողմէ՝ Տօգ. Դաւիթեանի միջոցով տեղեկագրով մը կարգ մը առաջարկներ ներկայացուցած եւ միջոցներ ցոյց տուած է, օտար շահագրգռուող շրջանակներուն, Չէզոք Տունը աւելի արդիւնաւոր վիճակի մը վերածելու համար:

«Ժողովը որոշեց այս օրուան դռնփակ Ազգ. Ժողովին մէջ, որ նոյնպէս յատկացուած է Չէզոք Տան խնդրոյն, կրկնել խնդրոյն քննութեան համար խորհրդարանական յանձնաժողովի մը կազմութեան մասին իր պահանջումը, շարունակելով հանդերձ այս մասին իր սկսած քննութիւնը»:

Հետեւաբար Քաղ. Ժողովին մէջ Չէզոք Տան փակման մասին ռեւէ որոշումի մը արձանագրութիւնը չգտաւ:

Իսկ Համազգային Ժողովին մէջ խնդիրը ծեծուած է պիւտճէի քննութեան առթիւ եւ հոն ալ, ինչպէս արձանագրութեան մէջ կ'երեւար, մտածուած էր Չէզոք Տան փոխադրութեան վրայ եւ Ս. Պատրիարքը առարկած էր թէ հովանաւորող պետութեան կարծիքը առնել անհրաժեշտ էր:

«Ասոր վրայ որոշուած էր ստանալ այդ պետութեան կարծիքը եւ Ս. Պատրիարքը անձնապէս մերժած ըլլալով իր կողմէ դիմում կատարելը, որոշուած էր Ազգապետ Էֆէնտիի հետ կատարել այդ դիմումը: Այս խորհրդակցութեան նպատակը պիտի ըլլար գործը դնել աւելի նպատակայարմար, արդիւնաւոր վիճակի մը մէջ, տրուած ըլլալով որ վերջին ամիսներուն գրեթէ որբեր չէին հաւաքուած: Յետոյ հասկնալ թէ արդեօք Չէզոք Տան ուրիշ տեղ փոխադրութիւնը անհաճոյ կ'ըլլայ՝ Անգլիացոց, կամ գործին վնաս կը բերէ՝: Նոյնպէս պիտի աշխատուէր որ այնպիսի կարգադրութիւն մը ըլլար, որ վնաս մը չըլլար եւ Անգլիացոց օգնութենէն չբրկուէին»:

Բաւական կերպով արտագրուած այս տողերը ցոյց կուտան թէ հոն եւս փակման ռեւէ որոշում չկար:

Քաղ. Ժողովի Ատենապետ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան եւ իր անդամակիցները, ինչպէս Համազգային Ժողովի անդամները իբր փաստ իրաւամբ դիտել կուտան թէ եթէ Չէզոք Տան փակումը որոշուած ըլլար, այդ հաստատութեան պիւտճէն Համազգային Ժողովի պիւտճէին մէջ նշանակուած պիտի չըլլար:

Միակ պարագան որ այս շփոթութեան ալ տեղի տուած է, ալ յիշատակոյսն է որ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ունեցած է առաջուրնէ Չէզոք Տան օգտակարութեան վրայ:

Այս մասին յանձնաժողովիս առջեւ բողոք բարձաւ Տիկին Զարուհի Պահրի, յայտարարելով թէ ինքը «կը բողոքէ Պ. Տէր Մովսէսեանի դէմ, վասնզի անիկա վարչապետ եղած օրէն մտադրած էր փակել Չէզոք Տունը» եւ կը յայտնէր թէ Մարտ 23 Դ. օրը իրիկուան ժամը 6ին Ս. Պատրիարք հօր տունը գացած էինք Պ.Պ. Հրանդ Փափագեան, Ժիրայր Խօնասարեան եւ ես, Պ. Նուրեան ալ պատահաբար եկաւ վրայ, եւ երբ տեսաւ որ Չէզոք Տան կահաւորման վրայ է խորհրդակցութիւնը, նստաւ: Յանկարծ ներս մտաւ Պ. Տէր Մովսէսեան, իսկ քիչ յետոյ եկաւ Տօգ. Դաւիթեան:

«Երբ մենք ստիկն կը խորհրդակցէինք, Տօգ. Դաւիթեան եւ Տ. Մովսէսեան առանձին մեկուսի կը տեսնուէին եւ մեր մեկնումի պահուն Պ. Նուրեան ներկայացուց գմեզ Պ. Տ. Մովսէսեանի: Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան այդ պահուն ըսաւ. «Շատ ուրախ եմ որ ազգին գործերով այսքան յուրջ կերպով հետաքրքրուողներ կան: Ես պիտի հետաքրքրուիմ հասկնալ թէ Չէզոք Տան գոյութեան պետք կայ, եթէ ոչ փակենք, որպէսզի այս ոյժերը ուրիշ տեղ օգտագործենք»: Ես բողոքեցի Պ. Հրանդ Փափագեանի հետ եւ ըսի թէ «Չէզոք Տան կարեւորութիւնը կասկածի տակ կրնայ ձգուի»: Պ. Տ. Մովսէսեան պատասխանեց. «Անպատճառ փակենք չեմ ըսեր. եթէ պետք չէ, փակենք, որպէսզի այս ոյժերը ուրիշ տեղ գործածենք»:

Ս. Պատրիարք[ն] ալ երբ իրեն հարցուցինք թէ Չէզոք Տան փակման առթիւ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան պիւտճէն առաջ ռեւէ խորհրդածութիւն ըրա՞ծ է: Մեզի պատասխանեց հետեւեալ կերպով:

«Պիւտճէն չշինուած քանիցս ինքն եւ Պերպէրեան եկած եւ ըսած են թէ Չէզոք Տունը պետք է՝ պահել: Ես միշտ ըսի թէ պետք է, չենք կրնար փակել: Անոնք աւելորդ կը նկատուէին: Օր մը կը վիճէինք, Տօգ. Դաւիթեան վրայ հասաւ: Պ. Տ. Մովսէսեան անոր ալ կարծիքը ուզեց եւ անիկա ինծի համամիտ եղաւ եւ վերջապէս ըսաւ թէ «դուք ինչո՞ւ ձեր վրայ առնէք պատասխանատուութիւնը, թող Ազգ. Ժողովը ինքը տայ փակման որոշումը»:

Իսկ երբ հարցում եղաւ Ն. Ամենապատուութեան թէ պիւտճէն գալէն յետոյ ինչպէս գործը անգլ. դեսպա-նատուն երթալու յանգեցաւ, Ս. Պատրիարքը պատասխանեց. «Չէզոք Տան պիւտճէին մասին վեճ ծագեցաւ: Պ. Տ. Մովսէսեան հարցուց իւրաքանչիւրին թէ ի՞նչ է ձեր կարծիքը: Ազգապետը ըսաւ թէ մեր ականջը շատ մը բաներ կը հասնին կոր: Ես առնուեցայ եւ գիտնալով աղբիւրը, ցաւեցայ որ Ազգապետը հաւատացած է այդ

գրողներուն եւ ըսի թէ չեմ ընդունիր եւ պետք է հոս բերել բողոքը: Քիչ մը խիստ արտայայտուեցայ, այնպէս որ թերեւս Ազգապետը առնուեցաւ:

«Ես պնդեցի թէ Չէզոք Տունը փակել կարելի չէ: Պ. Ինճիճեան իմ տեսակետս պաշտպանեց եւ ըսաւ թէ Խնամատարութեան պետք է յանձնել: Ուրիշներ սահմանափակելու եւ ոմանք որքանոցի մը կցելու առաջարկ ըրին: Այն ատեն երկար բարակ բացատրեցի Չէզոք Տան կազմակերպութիւնը եւ տղաքները առնելու եղանակը: Ըսի թէ այս հաստատութիւնը մերը չէ, այլ անգլ. հսկողութեան տակ է եւ միշտ դիտողութիւն կ'ընեն ըսելով թէ օտար մարդ կը մտնէ: Տղաք ուրիշ տեղեր կը տարուին, եւայլն: Մենք կ'առաջարկենք ըսուեցաւ անոնց եւ Պ. Տ. Մովսէսեան առաջարկեց Ազգապետին որ իրեն ընկերանայ, վասնզի ես մերժեցի, գիտնալով դեսպանատան մէջ տիրող մտայնութիւնը: Ես չէի կրնար արգիլել այս որոշումին գործադրութիւնը, վասնզի կողմերը համաձայն էին»:

Ս. Պատրիարք հօր այս յայտարարութիւնը բացորոշ ցոյց կու տայ թէ Չէզոք Տունը փակելու համար պաշտօնապէս ոչ մէկ որոշում տրուած էր:

Բ.- Համազգային Ժողովի որոշումը օրինաւոր հանգամանք ունէ՞ր: Աս ալ հարց մըն է որ յուզած է Պ. Սրենց:

Արդէն վերը տեսնուեցաւ թէ Ս. Պատրիարքը բացորոշ ըսած է թէ – ինչպէս *քոթօքօլ* կը պահանջէր - «կողմերը համաձայնած էին»: Արդէն Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչները երբ համաձայն էին որոշման, ինչպէս միւս յարանուանութեանց ներկայացուցիչները, որոշումը բնական է թէ օրինաւոր կ'ըլլայ եւ ասոր համար է որ Ս. Պատրիարքը օգնած էր որոշումին գործադրութեանը, գործակատարը որկելով դեսպանատուն եւ Ժամադրութիւն առնելով, ինչպէս Ն. Ամենապատուութիւնը ինքն ալ ըսաւ:

Իսկ երբ հարցում եղաւ թէ «Համազգային Ժողովի մէջ Քաղ. Ժողովի անդամները տեղափոխման համա-մի՞տ էին», Ս. Պատրիարքը ըսաւ բացորոշ կերպով թէ «իմէ զատ ոչ ոք հակառակ արտայայտուեցաւ որքան կը յիշեմ»:

Այս յայտարարութիւնները ինքնին հերքում մըն էին Համազգային Ժողովի որոշման օրինաւորութեան դէմ յարուցուած տարակոյսին:

Իսկ երբ հարցուցինք Ս. Պատրիարք հօր թէ ինչո՞ւ Ազգ. Ժողովին չէր բերած հարցը, երբ ինքն անհամաձայն է տրուած որոշման, Ս. Պատրիարքը ըսաւ թէ «Չէի կրնար բերել, մանաւանդ որ գիտէի թէ իրենց դիմումը պիտի ընէին այնպիսի մարդոց, որոնց զգացումներուն վրայ չէի տարակուսեր եւ վստահ ու ապահով էի թէ անոնցմէ մեզի չարիք չէր հասներ: Ընդհակառակը ես գիտէի թէ իրենց դիմումով սա օգուտը պիտի ըլլար որ պիտի համոզուէին իմ ըսածիս ճշմարտութեան, իրենց ստացած պատասխաններով»:

Այս բացատրութիւններն ալ ցոյց կու տային թէ ինչու Ս. Պատրիարքը չէ օգտուած իր նախագահի իրաւունքէն եւ չէր առկախած Համազգայինի որոշումը, վասնզի *քոթօքօլ*ի պայմաններուն համաձայն էր:

Գ.- Գալով Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի անգլ. դեսպանատան մէջ ըրած յայտարարութեանց ազգալնաս հանգամանքին կամ Չէզոք Տան փակումը առաջարկած ըլլալու մասին յայտնուած տարակոյսին, այս մասին Պ. Սրենց իր բանաձեւէն դուրս երեք անգամ Ազգ. Ժողովին մէջ (Օգոս. 5ի նիստ) ըսած է թէ նախ հարցումի ձեւով մը. «Ստո՞յգ է որ Պ. Տ. Մովսէսեան Անգլիական դեսպանատունը երթալով յայտարարած է թէ ազգը կ'ուզէ ջնջել, *սիւքրիմէ* ընել Չէզոք Տունը»:

Այս առաջին հարցումին Պ. Տ. Մովսէսեան պատասխանած է. «Եթէ այդ բացատրութիւնը գործածած ըլլայի, չէինք կրնար որոշում տալ երթալու եւ տեսնելու այս հաստատութիւնը»:

Պ. Սրենց դարձեալ խօսք կ'առնէ եւ կ'ըսէ. «Ես կը պնդեմ թէ Պ. Տ. Մովսէսեան գործածած է այս բացատրութիւնը, ինչպէս նաեւ *սիւքրիմէ* բառը. ու իր տուած պատասխանը առնուազն փաստաբանի բացատրութիւն է. ինք պետք է ըսէր թէ Չէզոք Տունը փակելու խօսք չեմ ըրած. մինչդեռ ես կը պնդեմ որ վարչապետը նաեւ այս խօսքը ըսած է»:

Պ. Տ. Մովսէսեան այս անգամ կը պատասխանէ թէ «Համազգային[ի] մէջ այս մասին որոշման մը յանգելու անկարող ըլլալով, ըսինք, երթանք անգլիացիներէն խորհուրդ առնենք եւ տեսնանք թէ ինչպէս պիտի կրնանք օգտուիլ անոնց դիւանագիտական կարողութենէն: Այս վիճակին մէջ տրամաբանական է՝ երթալ ըսել թէ ջնջենք այդ հաստատութիւնը»:

Պ. Սրենց իր բառերով. «այս խուսափողական պատասխանին առջեւ, դարձեալ կը պնդեմ որ Տ. Մովսէսեան գործածած է *սիւքրիմէ* բառը, ինք կատարած է այդ դաւաճանութիւնը, սակայն միջոցը կը պակսի ինծի փաստ ներկայացնելու այստեղ»:

Պ. Տ. Մովսեսեան այս եռակի պնդումին վրայ, ինչպէս ատենագրութիւնք ցոյց կուտան, բացորոշ կերպով կ'ըսէ թէ «սիւրբէսիօնի հարց չկար արդէն, հարցը Չէզոք Տունը իր տեղէն փոխադրութեան վրայ էր, ես իր այս պնդումին կը պատասխանեմ որ «ո՛չ, այդպէս խօսք չեղաւ»»:

Պ. Դաւիթ Տ. Մովսեսեան, վերոյիշեալ 3 Սեպտ. թուակիր նամակին մէջ յանձնաժողովիս կը հաղորդէր իր տեսակցութեան մանրամասնութիւնները սա կերպով:

«Որոշեալ ժամուն ես դեսպանատուն եղայ. եւ բաւական սպասելէ վերջ Ազգապետ Էֆէնտիին՝ որ անակնկալ պատճառով մը ուշացաւ, խօսակցեցայ այս խնդրով Գնդապետ Կրէվսի հետ, որուն քովն էին նաեւ Հարիւրապետ Թըրքըր եւ Ազգերու Ընկերակցութեան ներկայացուցիչը՝ Տօգ. Քէննէտին:

«Աւելորդ է բացատրել որ ես հարցը կրնայի դնել միայն Համագգային Ժողովին մէջ դրուած մանտալի սահմանին մէջ: Եղած խորհրդակցութեանց պահուն, ես կարծիք յայտնեցի թէ քանի որ գործին վարչութիւնը բոլորովին հայերուն թողուած է, կարելի չէ՝ արդեօք Չէզոք Տունը փոխադրել հայ որբանոցներէ միոյն մէջ եւ առանձին խոհանոցի եւ վարչութեան ծախքերէն խնայողութիւն մ'ընել:

«Գոյունէլ Կրէվս պատասխանեց թէ այս փոփոխութիւնը կրնայ վնասել Տան չէզոքութեան հանգամանքին: Այս պատասխանէն վերջ քննեցինք որբահաւաքութեան գործին անբաւարար արդիւնքը, խորհրդակցելով զայն արդիւնաւորելու միջոցներուն վրայ, որուն առիթով գոյունէլ Կրէվս վիճակագրութիւն մը խնդրեց ինձմէ, եւ զիս ծանօթացնելով Ազգերու Ընկերակցութեան ներկայացուցիչ Տօգ. Քէննէտիի, յայտնեց որ յիշեալին կողմէ յատուկ ծրագիր մը պատրաստուած է եւ որկուած Ազգերու Ընկերակցութեան, եւ խնդրեց որ այս առիթով միտքերու փոխանակութիւն ունենանք Տօգ. Քէննէտիի հետ, որմէ ժամադրութիւն մը առնելով մեկնեցայ»:

Այս բացատրութիւնները ստանալէ յետոյ, նկատելով որ Պ. Սրենց թէեւ իր բանաձեւին մէջ այլեւս չէր պնդեր Պ. Տ. Մովսեսեանի Չէզոք Տան փակումը առաջարկած ըլլալուն վրայ, այլ միայն փոփոխութեան ծրագիր մը ներկայացուցած ըլլալը իբր իրողութիւն կ'ընդունէր, սակայն նկատելով թէ անիկա զօրաւոր պատճառներ ունեցած ըլլալու էր երեք անգամ պնդելու համար Ազգ. Ժողովին մէջ, պարտք համարեց զինքը լսել եւ ստանալ իր բացատրութիւնները:

Պ. Սրենց 7 Հոկտ.ին յանձնաժողովիս ներկայութեան յայտարարեց թէ Չէզոք Տունը փակելու որոշումը եւ Մկրտիչ Փրէնկեանի կողմէ կաշառք առաջարկուած ըլլալը Յակոբ Էֆ. Համամճեանէ լսած է, իսկ անգլ. դեսպանատան մէջ կատարուած խօսակցութեան առթիւ սապէս արտայայտուեցաւ:

«Ես *բլաք* չունիմ որ հոս ըսածը կրկնել տամ: Ես վստահ եմ, կրնաք հաստատել եթէ ուզէք: Այնքան վրդովեցուցիչ խօսքեր ըրած է որ գայթակղած են, վկայ կրնաք գտնել»:

Իսկ երբ ըսուեցաւ իրեն թէ, «եթէ հակառակը հաստատուի՞», ըսաւ թէ. «Ինձի կը մնայ ողբալ որ ես միայն համոզուած եմ առանց կարենալ փաստ տալու: Եթէ իբր գրաբարտիչ ալ ամբաստանուիմ, չպիտի կարենամ հաստատել առ այժմ, որովհետեւ աղբիւրս չեմ կրնար հաղորդել: Եթէ դիմում եղած է պաշտօնապէս, այդ մարդիկը ըսած են ինչ որ ես ըսի. ահա իր խօսքերը: «En supprimant le maison neutre, la transféres dans un orphelinat arménien (=Չէզոք Տունը ջնջելով, հայ որբանոցի մը մէջ փոխադրել)»: Յետոյ ըսած է թէ այս ծախքը շատ է հայ ազգին համար»:

Պ. Սրենց նոյնիսկ խոստացաւ իր ըսածը հաստատող վաւերագիր մը բերել մէկ երկու օրուան միջոցին: Սակայն ցարդ յանձնաժողովիս չտրամադրուեցաւ այս տեսակ փաստ մը: Յանձնաժողովս ինք հետամուտ եղաւ կէս-պաշտօնապէս տեղեկանալու կատարուած խօսակցութեան եւ հասկցաւ թէ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսեսեան առաջարկած է Չէզոք Տունը իր արդի վիճակին մէջ փակելով փոխադրել զայն յարմար դատուած որբանոցներէ մէկուն մէջ եւ շարունակել որբահաւաք աշխատութիւնը: Այս փոփոխութեան իբր դրդապատճառ ցոյց տրուած է Չէզոք Տան համար ծախսուած դրամին շատութիւնը, բաղդատմամբ քաղուած արդիւնքին: Սր. Կրէվս զարմանալի եւ անընդունելի գտած է Պ. Տ. Մովսեսեանի այդ առաջարկը, նկատի առնելով մանաւանդ այն պարագան, որ Չէզոք Տունը իր արդի վիճակին մէջ իսկ չէզոք ըլլալէ հեռի է եւ դիտողութեանց առարկայ: Ինչ պիտի ըլլար անոր վիճակը երբ հայ որբանոցի մը մէջ փոխադրուի:

Այս յայտարարութիւնները կը հաստատուէին Պ. Սրենցի խօսքերը:

Պ. Առաքել Չաքրեան ալ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսեսեանի իրեն դէմ ունեցած անձնական հակառակութիւնը մեկնաբանելու համար հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ, որ Յանձնաժողովս իբր տեղեկութիւն մէջ կը բերէ: Պ. Չաքրեան ըսաւ թէ թուրք շրջանակներու մէջ Չէզոք Տունը պիտի փակուի խօսքը Պ. Տ. Մովսեսեանի վարչապետ ըլլալէն առաջ կար: Ինքն համոզուած էր թէ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսեսեան որոշած էր փակել Չէզոք

Տունը, վասնզի նախ անոր պիտոճեն չէր դրած Համագգային ելեւմտացոյցին մէջ, յետոյ երբ Ազգ. Ժողովի մէջ հարցում եղաւ, ինքն հերքեց, սակայն իրողութիւնը դուրս[ը] արձագանգ գտած էր եւ լրագիրները կարգ մը բաներ գրած էին: Այդ օրերուն Տօգ. Քէնէտի եւ Միս Գուշման Պ. Չաքրեանի կը հարցնեն թէ «Չէզոք Տունը պիտի փակէ՞ք եղեր: Երբ Ազգերու Դաշնակցութիւնը պատուիրակ դրկած է եւ այնքան աշխատութիւն եղած է, դուք ինչպէ՞ս կը փակէք Չէզոք Տունը»: Չաքրեան կը հերքէ եւ կ'ըսէ թէ միայն պիտոճէ խնդիր է: Տօգ. Քէնէտի ի պատասխան իր այս առարկութեան կ'ըսէ իրեն թէ «Ազգ մը իր դրամը իր կենսական պէտքերուն կը գործածէ. ազգի մը համար ասկէ աւելի կարելւոր ի՞նչ խնդիր կրնայ ըլլալ»: Այս տեսակցութենէն յետոյ խնդիրը կը փակուի առժամապէս:

Պ. Չաքրեան ըսաւ թէ. «Բայց երբ խնդիրը չփակուեցաւ, ես պայքարեցայ եւ ամէն տեղ խօսեցայ Պ. Տ. Մովսէսեանի ձեռնարկին դէմ: Ասիկա կ'իմացուի եւ ասկէ է որ կը սկսի իր հակառակութիւնը: Պ. Տ. Մովսէսեան երեք անգամ ժամադրութիւն տուաւ ինծի եւ երեք անգամուն ալ խուսափեցաւ եւ ինծի հետ ոչ մէկ տեսակցութիւն ունեցաւ, մինչդէռ ես ամենէն աւելի տեղեակ էի գործին: Օր մըն ալ իմացայ որ դեսպանատուն եկած եւ տեսնուած է Սր. Կրէվսի, Թըզըրի եւ Տօգ. Քէնէտիի հետ: Յետոյ անոնք երեքն ալ առանձին առանձին ինծի ըսին որ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ըսած է. «Մենք Չէզոք Տուն մը ունինք, որուն համար շատ դրամ կը ծախսենք. այս ծախքը համեմատական չէ արդիւնքին հետ, զի 2-3 որբ հազիւ կը հաւաքուի ամիսը, 20-25 պաշտօնեայ կայ, եւայլն: Կը խնդրենք դեսպանատունէն որ ջնջէ այս Չէզոք Տունը, ուրիշ որբանոցի մը մէկ սենեակին մէջ ընելով այս գործողութիւնը»: Գօյօնէլ Կրէվս աթոռէն կը ցատկէ եւ կ'ըսէ թէ. «[Ինչպէս կարելի է ջնջել. անիկա ո՛չ հայոց եւ ո՛չ [ալ] անգլիացւոց կը պատկանի: Եթէ Չէզոք Տունը վերցնենք եւ հայ որբանոց մը տանինք, թուրքերու գրաբարտութեանց ոյժ տուած պիտի ըլլանք, եւ դժուարութիւնները բազմապատկուած պիտի ըլլան»: Ատր վրայ Պ. Տ. Մովսէսեան կ'ըսէ. «Դուք Չէզոք կ'ըսէք այս տունին, սակայն անիկա չէզոք չէ[»]: Գօյօնէլ Կրէվս կ'ըսէ թէ «Իրականին մէջ չէզոք չէ, սակայն պաշտօնապէս չէզոք է: Եւ եթէ մինչեւ հիմա աչք գոցեցինք, մենք Պատրիարքարանին վրայ վստահութիւն ունէինք, եւ քանի մը անգամ փորձեցինք եւ տեսանք թէ Պատրիարքարանը թուրք տղաքը հայացնելու կողմնակից չէ: Բայց եթէ կ'ուզէք, մենք Չէզոք Տան չէզոք հանգամանք կուտանք եւ թուրք կինն ալ կը կանչենք»:

Պ. Չաքրեան կը յարէր թէ իբր ապացոյց ըսուածներուն ճշմարտութեանը, կը մատնանշէր այն երեք տեղեկագրերը, զորս Տօգ. Քէնէտի եւ Միս Գուշման ներկայացուցած էին: Ասոնցմէ երկուքը Պ. Տ. Մովսէսեանի այցելութենէն առաջ (Յուլիսին) տրուած էին եւ հայոց համար չափազանց նպաստաւոր եղած էին եւ անոնց մէջ Չէզոք Տան մէջ թուրք կին դրուելու խօսք չկար, միայն միջդաշնակցային հսկողութեան մը գտնուիլը կը պահանջէին, ինչ որ մեզի նպաստաւոր էր, մինչ Պ. Տ. Մովսէսեանի երթալէն յետոյ, Տօգ. Քէնէտի նոր տեղեկագիր մը տուած էր, որ հայոց աննպաստ էր:

Այս ամէն տեղեկութիւնները սակայն իրողութեան գլխաւոր հիմը չէին փոխեր:

Տ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան Չէզոք Տան տեղափոխութեան առաջարկ ներկայացուցած էր, ինչ որ ինքն ալ չէր ժխտեր:

Դ.- Ս. Պատրիարքը իր բացատրութեանց մէջ Ազգ. Ժողովին մէջ (19 Օգոս.) ըսած էր թէ Ազգ. Ժողովի վիճաբանութեանց հետեւանօք, կամ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի դիմումին հետեւանօք, Չէզոք Տան վարչութիւնը ձեռքէ ելած էր: Այս բացատրութիւնները Պ. Սրենցի առիթ տուած էին իր բանաձեւին մէջ գետեղելու սա պարբերութիւնը թէ «Քաղաքական Ժողովին ատենապետին դիմումը եւ այդ դիմումի ընթացքին ըրած յայտարարութիւնները արդէն իսկ տուին իրենց տխուր արդիւնքները, ինչ որ կը հաստատուի այն պաշտօնական հաղորդագրութեամբ որուն յայտնութիւնը ըրաւ Ժողովիս Ս. Նախագահը»:

Արդ, երբ այս մասին ապացոյց պահանջուեցաւ Ս. Պատրիարքէն, անիկա միայն իր ներքին համոզումը ըլլալը յայտնեց առանց փաստ ու ապացոյց տալ կարենալու: Յանձնաժողովս ալ ի վիճակի չէր քննութիւն մը կատարելու կարգ մը շատ բանաւոր պատճառներով: Արդարեւ, Տօգ. Քէնէտի, ինչպէս յայտարարուած է Պ. Տ. Մովսէսեանի անգլ. դեսպանատան մէջ, այս վերջնոյն դիմումէն առաջ, Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցած էր ծրագիր մը (Յուլիս ամսուան մէջ), որ կը միտէր կազմակերպել որբահաւաք գործը նոր հիմի մը վրայ, եւ ընդ այս նաեւ Չէզոք Տունը՝ իբր անոր մէկ մասը:

Օգոս. 20ին Տօգ. Քէնէտի երկրորդ տեղեկագրով մը աւելի մանրամասնած էր իր առաջարկը եւ Չէզոք Տան համար աւելի խիստ ծրագիր մը ներկայացուցած: Սակայն որեւէ փաստ չկար հաստատելու թէ Տօգ. Քէնէտի Պ. Տ. Մովսէսեանէն ազդուած էր այս Բ. ծրագիրը կազմած ատեն:

Տօգ. Քէնէտիի Ա. ծրագիրը, ինչպէս յայտնի է, շատ առաջ ըլլալով Պ. Տ. Մովսէսեանի դիմումէն, կարելի չէր

նոր որոշումին եւ այդ դիմումին հետեւեալ օրը Ս. Պատրիարքին հաղորդուած նոր կարգադրութեան միջեւ կապ մը տեսնել: Իսկ Բ. տեղեկագիրը, որ Պ. Տ. Մովսէսեանի տեսակցութեան յաջորդ օրուան թուականը կը կրէր, կարելի չէր ռեւ[է] կերպով իր դիմումին արդիւնքը համարել, երբ փաստ չկար:

Ե.- Պ. Սրենցի Օգոս. 5ի Ազգ. Ժողովի մէջ ըրած այն յայտարարութիւնը թէ Պ. Գամէր Շիրինեան կաշառք առաջարկած է Ազգ. պաշտօնեայի մը, յանձնաժողովս իր կարգին քննութեան առաւ:

Պ. Սրենց՝ երբ իրմէ տեղեկութիւն եւ փաստ պահանջուեցաւ, մեզի տուաւ սա բացատրութիւնը:

«*Էմվալը մէթոքութի* կանոնագրին աշխատութեան ատեն, Յակոբ Էֆ. Համամնեանի հետ մտերմացանք: Երբ առաջին անգամ լսեցի թէ Չէզոք Տունը փակելու խնդիր կայ, Ազգ. Ժողովին մէջ հարցում ըրի. ուրախ եմ որ Պ. Թերզիպաշեան հերքեց: Տօգ. Քէնէտիի հետ ալ յարաբերութիւն ունիմ, եւ անկէ ես գիտեմ թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի Չէզոք Տունը: Երբ լսեցի որ Համագային Ժողովը զբաղեցաւ Չէզոք Տան հարցով, դիմեցի Համամնեանի եւ յանկարծ ըսի թէ Չէզոք Տունը պիտի փակուի՞. «Ո՛չ, ըսաւ, ուղղակի անգլ. դեսպանատունը պիտի դիմեն փակման համար»: Այն ատեն ըսի. «Տունին համար է՞», այն ատեն «-Այո, ճիշդ է դժբաղդաբար, Շիրինեան կաշառք առաջարկած է եղեր Պ. Չաքրեանին»: Ասոր վրայ Ազգապետին հետ տեսնուեցայ *թէլէֆօնով* եւ հարցուցի: Ազգապետը հերքեց: Կրկին *թէլէֆօն* ըրի եւ պնդեցի եւ ըսի որ առաջ չերթայ:

«Պատրիարքին դիմեցի. անկեալ ալ հաստատեց թէ ասանկ բան մը կայ: Չաքրեանն ալ շատ նեղը դրի, ան ալ խոստովանեցաւ, երբ խոստացայ որ անունը չտամ: Եւ երբ Ազգ. Ժողովին մէջ հրապարակեցի, յաջորդ օրը Պ. Չաքրեան եկաւ եւ ըսաւ թէ. «ինչո՞ւ երեւան հանեցիր»: Խորհրդարանական Յանձնաժողովի կազմութեան յաջորդ օրը դարձեալ Չաքրեան եկաւ եւ ըսաւ թէ «գիս պիտի կանչեն, եւ ես պիտի ուրանամ»: Ես ալ անոյշ տեղը կապել ուզեցի: Ես չէի ուզեր այս խնդիրը երեւան հանել, սակայն որովհետեւ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ուրացաւ ջնջելու խօսքը, ասոր համար ստիպուեցայ այս ըսելու»:

Պ. Սրենց այս իրողութեան իբր իրազեկ ցոյց կուտար Ս. Պատրիարքը եւ Յակոբ Էֆ. Համամնեանը եւ ենթակալ Պ. Չաքրեանը:

Յանձնաժողովս երբ Ս. Պատրիարք հօր հարցում ըրաւ թէ «Չաքրեանի կաշառք խոստացուած ըլլալը լսա՞ծ էր», Ս. Պատրիարքը ըսաւ. «Չեմ լսած, չեմ գիտեր. Չաքրեան արդէն չէր կրնար այդ բանը ըսել»: Իսկ երբ հարցում եղաւ թէ Չաքրեան այդ մասին բան մը ըսա՞ծ է, պատասխանեց թէ «չի յիշեր»:

Իսկ նշանակելի է որ երբ Ն. Ամենապատուութեան հարցում եղաւ թէ Չէզոք Տունը պարպելու համար իրեն դիմում եղա՞ծ է Պ. Մկրտիչ Ֆրէնկեանի կողմէ, Ս. Պատրիարքը ըսաւ թէ. «Քանի անգամ է նամակ կը գրէ ինծի Գամէր Շիրինեանի հետ»: Իսկ երբ հարցուցինք որ այս մասին Դաւիթ Տ. Մովսէսեան միջնորդա՞ծ է», Ս. Պատրիարքը բացորոշ կերպով հերքեց եւ ժխտեց:

Ուրեմն Ս. Պատրիարքը ոչ միայն կաշառքի առաջարկը կ'անգիտանար, այլ բացորոշ կը մերժէր Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի այս մասին ռեւէ դիմում ըրած ըլլալը կամ մասնակցութիւն ունենալը:

Իսկ անդրանիկ տեղեկատուը՝ Յակոբ Էֆ. Համամնեան, երբ բացատրութեան կոչուեցաւ (Հոկտ. 10ին), բառ առ բառ հետեւեալ կերպով արտայայտուեցաւ:

«Ես Պ. Սրենցի հետ, երբ Քաղ. Ժողովի անդամ էր, Բ. Դրան մէջ *Էմվալը մէթոքութի* յանձնաժողովին անդամակցեցայ: Անկէ ասդին երբեմն կը տեսնամ եւ կը տեսնուիմ: Բայց իր այս ըսածներէն տեղեկութիւն չունիմ: Ես ասանկ բան մը չեմ ըսած իրեն. Գամէր Էֆ. Շիրինեանի կաշառք առաջարկած ըլլալէն ռեւէ տեղեկութիւն չունիմ: Ես օր մը լուր դրկած էի Ս. Աբիկին միջոցաւ Գամէր Էֆ. Շիրինեանի, որպէսզի գայ գիս տեսնայ: Այս առթիւ Ս. Աբիկէ լսեցի որ իրեն համար Ազգ. Ժողովի մէջ խօսք մը եղած է. ասոր համար չ'ուզեր պատրիարքաբան գալ եւ կը զգուշանայ»:

Եւ իբր անձնական կարծիք յաւելուածաբար ըսաւ թէ «Չեմ կարծեր որ Գամէր Էֆ. կաշառք առաջարկած ըլլայ Պ. Չաքրեանի, վասնզի Գամէր Էֆ. մտերմութիւն չունի Պ. Չաքրեանի հետ»:

Յակոբ Էֆ. Համամնեան այս կերպով Ս. Պատրիարք հօր պէս կը ժխտէր Պ. Սրենցի ռեւէ տեղեկութիւն տուած ըլլալը: Կը մնար լսել Պ. Չաքրեանը, որուն հետ հետեւեալ հարց-պատասխանը տեղի ունեցաւ:

Հարց.- Չէզոք Տունը պարպելու համար կաշառք առաջարկուա՞ծ է:

Պատասխան.- Միշտ պարպել ուզած են. բայց ինծի կաշառք առաջարկուած չէ: Ասկէ երկու շաբաթ առաջ նորէն դիմում եղած էր ուղղակի անգլ. դեսպանատունը այդ տունը պարպելու համար:

Հարց.- Քեզի պարպելու խօսք կամ պարպելու մասին միջնորդելու առաջարկ եղա՞ծ է:

Պատ.- Պարպելու առաջարկ եղած է. ուրիշ տեղ մը գտնելով պարպելու խօսք եղած է:

Հարց.- Ի՞նչ պատասխան տուիք:

Պատ.- Նայինք ըսի:

Հարց.- Ինչո՞ւ նայինք ըսիք:

Պատ.- Որովհետեւ դեսպանատունը որոշած էր այլեւս անհատական շէնքերը չգրաւել. գրաւուածներն ալ պիտի դարձուէին հետզհետէ, որով կրնար ըլլալ որ այդ շէնքն ալ պարպուէր»:

Այս բոլոր բացատրութիւնները ոչինչ կը հաստատէին: Կաշառքի կամ կողմնակալութեան պարագան կը մնար մութի մէջ եւ անհաստատելի:

Յանձնաժողովս իբր յաւելուածական տեղեկութիւն իմացաւ թէ Չէզոք Տան միայն 1/4ին սեպհականատէրն է Պ. Մկրտիչ Ֆրէնկեան եւ եթէ վարձք վճարուելու ըլլար այդ տան, մօտաւորապէս 20 լ.օ. վարձք մը տալու պիտի պարտաւորուէր ազգը, մինչ Պ. Ֆրէնկեան ի փոխարէն ասոր չի վճարեր հայրենիքի տուրքի համար իրեն ամսականը՝ որ է 100 լ.օ.:

Երբ մարդ 20 ոսկի գոհողութեան մը փոխարէն 100 ոսկի կը շահի, շատ տրամաբանական չի թուիր թէ տունը պարպելու համար կաշառքի մըն ալ խոստումը ընէ: Հետեւաբար յանձնաժողովս կը կարծէ թէ այս խնդրոյն մէջ ալ թիրիմացութիւն մը կայ:

2.- Պ. Յ. Տէրունի Ազգ. Ժողովի Օգոս. Տի նիստին մէջ ծանրակշիռ յայտարարութիւն մը ըրած էր, ինչպէս վերը յիշեցինք: Այս խօսքերը երեսփոխան մը մեզի կը թուէր թէ թեթեւութեամբ չէր կրնար արտասանած ըլլալ. ուստի յանձնաժողովս այս ծանր ամբաստանութեան մասին որոշեց լսել Պ. Երեսփոխանը եւ տեղեկանալ իր փաստերուն:

Պ. Յ. Տէրունի յանձնաժողովիս յայտնեց թէ ոստիկանական պաշտօնատան մէջ եղած այս խօսակցութիւնը լսած էր ինք Պ. Անդրանիկ Բաբերդեանէ: Երբ Պ. Բաբերդեանի այս մասին հարցում եղաւ, ըսաւ թէ որբախոյզները լսած էին *Գրսմը Միլասի*ի դեր տնօրէն Շատիբէն եւ որբանոցներու ընդհ. Տնօրէն Սէլաւտտին պէյէ:

Այս յայտարարութեան վրայ լսուեցան որբախոյզ Պ.Պ. Կարապետ Թիւլպէնտճեան եւ Պօղոս Եմէնիճեան, որոց տունը պատասխանները թէ՛ իրար կը հակասէին եւ թէ մասնաւոր ապացոյց մը չէին տար հաստատող Պ. Յ. Տէրունիի յայտարարութիւնները, վասնզի թրքական մտայնութեան այդ արտայայտութիւնները որոշ եւ մէկ անգամ եղած խօսքեր չեն, այլ սովորական եւ պատահական խօսքեր, որոնց մասնաւոր նշանակութիւն մը տալ չէր արժեր: Ասոր համար նոյնիսկ աւելորդ կը դատենք աւելի ծանրանալ այս մասին:

Միայն հարկ կը դատենք դիտել տալ թէ Ս. Պատրիարք հայրը, որ շատ աւելի իրազեկ էր ամէն անցու-դարձերուն, երբ իրեն հարցում եղաւ թէ «Պ. Տ. Մովսէսեանի Չէզոք Տան մասին ըրած ձեռնարկներուն մէջ յետին միտք մը կա՞յ», մեզի տուաւ հետեւեալ պատասխանը:

«Ոչ, ընդհակառակը, իր փոխելու փոխփխելու մտայնութիւնը եւ փափաքն է որ զինքը թելադրած է այս բաները ընելու»:

Եւ ուրիշ առթիւ մը ըսաւ թէ «Տ. Մովսէսեանի մտայնութիւնը յայտնի է, ամէն տեղ գեղծում տեսնելու տրամադիր է եւ այս տեսակ խօսքերու կը հաւատայ»:

Ազգ. իշխանութեան պետին այս խօսքերը յանձնաժողովս իբր աւելի իրազեկի ինքն ալ կ'ընդունի իբր ճշմարիտ եւ անտեղի կը գտնէ Պ. Յ. Տէրունիի կասկածը:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովս իր այս երկար քննութեան իբր եզրակացութիւն կու գայ յայտնել թէ,

Ա.- Չէզոք Տան շուրջը հիւստուած գեղծումներու եւ որբերու՝ թուրքերու վաճառման մասին յեղեղուած գայթակղեցուցիչ պատմութիւնները եւ կաշառակերութեան ամբաստանութիւնները բացարձակապէս անգոյ եւ սուտ են: Անկանոնութիւններ եւ սխալներ կրնան պատահած ըլլալ որբերու քննութեան հարցին մէջ, ինչպէս նաեւ կամքէ անկախ համակերպութեան հարկադրութիւններ, սակայն պաշտօնէութեան պատասխանատուութեան ոեւէ պարագայ կարելի չեղաւ հաստատել:

Հետեւաբար յանձնաժողովս այս մասին մէջտեղ դրուած ամբաստանութիւնները կը ժխտէ ու անտեղի կը համարէ:

Բ.- Մատակարարական ու հաշուական գործերու մէջ ընդունելով հանդերձ թէ տոմարական անկանո-

նություններ եւ թերիներ գոյություն ունեցած են – որ ցարդ կը շարունակուին – [եւ] Չէզոք Տան համար կարելի չէ եղած միօրինակ մատակարարություն մը ստեղծել եւայլն, նոյնպէս անտեղի կը գտնէ մատակարարական ու հաշուական գեղծումներու մասին յարուցուած աղմուկը, որ ոչ միայն չհաստատուեցաւ, այլ տոմարներով եւ վաւերագիրներով ժխտուեցաւ:

Գ.- Յանձնաժողովս նոյնպէս կը հաստատէ թէ վարչական մասին գործուած են հարկադրաբար ձեւական պակասություններ եւ իրաւասութեան զանցառություններ, սակայն գեղծում եւ ապօրինություն հռչակելու չափ փաստեր ոչ ինքն գտաւ եւ ոչ ալ ներկայացուեցաւ իրեն, ուստի յանձնաժողովս ռեւէ հիմնական ամբաստանութեան առարկայ չի գտներ:

Դ.- Յանձնաժողովս անհիմն ու անտեղի համարելով հանդերձ Պ. Յ. Տէրունիի այն ամբաստանությունը թէ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան թուրք ոստիկանութեան տեսակէտներուն ծառայելու դիտում ունեցած ըլլայ, նոյնպէս մերժելով հանդերձ Պ. Տ. Մովսէսեանի իր յաճախողներէ մէկուն շնորհակ մը կամ կողմնակցություն մը ընելու ամբաստանությունը՝ գոր Պ. Սրենց ըրած էր, ինչպէս նաեւ անվաւեր ու անիրական համարելով հանդերձ այն տեսությունը թէ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի դիմումին հետեւանօք Չէզոք Տան վարչությունը ազգին ձեռքէն ելած էր, եւ վերջապէս ընդունելով հանդերձ թէ Համազգային Ժողովի *քոյթօքօլի* համաձայն, ծախքերու խնայողութեան համար, Չէզոք Տան փոխադրութեան որոշումը գործադրելու մտայնութեամբ գացած էր Քաղ. Ժողովի Ատենապետը անգլ. դեսպանատուն,

Յանձնաժողովս Ա.° Համազգային Ժողովի այդ որոշումը, Բ.° Քաղ. Ժողովին այս որոշման համամտությամբ, Գ.° Քաղ. Ժողովի ատենապետին այս որոշման գործադրութեան համար ցոյց տուած փութկոտությունը քննադատելի կը գտնայ.

Նկատելով թէ՝

Ա.- Տրուած ըլլալով Չէզոք Տան ազգային-քաղաքական-բարոյական նշանակությունը,

Բ.- Չէզոք Տան արդի կազմակերպութեան ընծայած առաւելությունները,

Գ.- Չէզոք Տան տեղափոխութեան առաջարկի մը հաւանական հետեւանքները պէտք չէր անձանօթ ըլլային Ազգ. իշխանութեան գլուխը գտնուող անձերու, որոնք եթէ չէին գիտեր կամ չէին հետաքրքրուած մինչեւ այն ատեն, պէտք էր որ խորապէս ուսումնասիրելէ, գործին անցեալին ու ներկային ծանօթանալէ յետոյ ընէին ռեւէ ձեռնարկ ու փոփոխություն:

Ահա թէ ինչ բանի մէջ թերացած է մեր Քաղ. Ժողովը՝ Համազգային Ժողովի որոշման համակերպուելով:

16 Նոյեմ. 1921

Մեսրոպ Եսպ. Նարոյեան

Տօք. Գ. Դաւիթեան

Ներսէս Օհանեան

Արամ Հալանեան

Ղ.Տ. Աբրահամեան

* * *

Որբերու Գողգոթան

Անցեալ ամսուն «Որբերու Շաբաթը» եւ «Որբերու ամիսն» էր ու ամէն հայ, քիչ թէ շատ տուաւ անոնց համար, ու անշուշտ շատերը սրտի եւ խղճի հանդարտությունն ունեցան իրենց պարտականությունը կատարած ըլլալու, բայց գիտե՞ն արդեօք թէ այսօր Պոլսոյ մէջ, ամէնուն ձեռքին տակ, տասնեակ հազարաւոր որբեր եւ որբուհիներ կան որոնք տաճիկ տուններու մէջ իբրեւ ծառայ եւ իբրեւ գերի կը գործածուին:

Ես չեմ ճանչնար թուրք թաղերը, բայց Շիշլիի զարգացեալ, քաղաքակրթուած թաղին մէջ ամէն առաւօտ այնպիսիներու կը հանդիպիմ, ոտքերնին մերկ, *թախլաթախ* հագած, իրենք սրունքին վերի մասը հագիւ ծածկուած գունատ շապիկով մը, մազերը անխնամ կարճ կտրուած:

Հարցաքննեցէք զանոնք, եթէ կրնաք անոնց վստահություն ներշնչել, որովհետեւ շատ ծեծ կերած են անոնք

ամեն անգամ որ Հայ մնացած ըլլալու ամենափոքրիկ կասկածը ներշնչած են իրենց տերերուն, եւ անոնց կէտը սուտ, կէտը իրաւ պատմութեանց մէջէն, պիտի լսէք եւ կազմէք Հայ թշուառներու տարագրութեանց ու ցաւերու պատկերներ:

Ասկէ քանի մը ամիսներ առաջ Շիշլիէն մինչեւ Թիւնէ, մէկ օրէն միւսը, փողոց աւելող կիներն անյայտացան եւ անոնց տեղ անցան 15–16 տարեկան պատանիներ որոնք ոչ մէկ կերպով ունէին թուրքի դիմագիծներ. նայեցա՛ք անոնց վրայ, խօսեցա՛ք իրենց հետ, լսեցի՛ք իրենց պատմութիւնները. ցաւով եւ տրտմութեամբ պիտի համակուէիք, գիտնալով որ անոնք, մեծ մասամբ, մեր անհիտուած ազգին մնացորդները՝ կը կորսուէին մեզ համար ի սպառ եւ գուցէ վաղը իրենց հարազատներու դահիճները պիտի լինէին:

Տեղական թերթերուն խառն լուրերու բաժնին մէջ երբեմն կը կարդանք որ այսինչ անուն թուրք սպասուհին ինքզինքը թունաւորեց կամ ծովը նետուեցաւ իր կեանքին վերջ տալու համար: Անդրադարձա՛ծ էք արդեօք թէ ո՞վ կրնային ըլլալ այդ հեզ աղջիկները. կը կարծէ՞ք թէ ճշմարիտ թրքուհի մը այդպիսի քաջութեան կարող է...

Այս խորհրդածութիւնները կը ներշնչէ ինձ ըստ ինքեան համեմատաբար անկարելու լուր մը, որով Պէշիք-թաշի Օիլամուր ճատտէսի թաղէն Սաֆվէթ անուն տաճիկ սպասուհի մը իր ապօրէն տղուն պորտը փրցնելով՝ անոր մահուան պատճառ եղած է: Գիտէ՞ք ով է այդ աղջիկը. մօտէն ճանչցողները կը հաւաստեն թէ հայ որբուհի մըն է Պրուսայի կողմերէն, Օիլամուր ճատտէսիի ապարանքներէն մին ինկած: Ու այդպէս, այդ խեղճերը, զրկուած իրենց ծնողքէն, լքուած իրենց ազգէն, իրենց վրէժը լուծած կամ բողոքի արտայայտութիւն ըրած ըլլալ կը կարծեն, մին՝ անձնասպան ըլլալով, ուրիշ մը՝ իր տղուն պորտը փրցնելով. հէ՛զ թշուառներ:

* * *

Ու ըսել որ Որբախոյզ մարմին մը կայ Ազգ. Խնամատարութեան մէջ, եւ Ս. Պատրիարքի անձնական նկատողութեան եւ պատասխանատուութեան տակ Շիշլիի մէջ Չէզոք Տուն անունով հաստատութիւն մը ամսական 600 ոսկի պիտոճեմ:

Ի՞նչ կ'ընեն Որբախոյզ դիւանն ու իր Չէզոք Տունը, երբ դեռ թիւրք տուներու մէջ գտնուած որբերու թիւը հազարները կ'անցնի, եւ անոնցմէ շատերու անունները հաղորդուած են Ս. Պատրիարքին եւ Որբախոյզ դիւանին:

Մինչդեռ Չէզոք Տան մէջ, ուր կ'ուղարկուին հաւաքուած որբերը, երեք որբեր միայն կը պատսպարուին այժմ: Ատոնցմէ մին անցեալ տարի արդէն կը գտնուէր նոյն այդ Չէզոք Տունը:

Այն ժամանակ ի գուր յայտնած էր թէ իր անունն է Պերճուհի եւ մօրն անունը Մաքրուհի, ու պաղատած որ զինքը պահեն, ետ դարձուած էր հեզ աղջիկը ազգին կողմէ, առարկելով որ սուտ կը խօսի Չէզոք Տան հանգիստէն ու confortէն? չկրնալով բաժնուիլ, եւ նոյն այդ աղջիկն է որ այժմ կը գտնուի նոյն տխուր տան մէջ, որովհետեւ իր գտնուած թուրք տունէն փախած եւ Սկիւտարի մէջ հայ ընտանիքի մը մօտ ապաստանած է:

Այսպիսի պատմութեան մը եւ իսկ ականատես եղայ Չէզոք Տան յանձնախումբի կարճատեւ անդամակցութեան միջոցին երբ տակաւին անկէ հեռացուած չէի կարգ մը էնթրիկներու շնորհիւ: Պ. Խատիսեանը Չմիւռնիայէն բերող շոգենաւին վրայ երկու հայ որբուհիներ ազատուեցան ու բերուեցան Չէզոք Տուն: Մին՝ աղքատիկ տեղէ, առանց երկար բարակ քննութեան, հաստատուեցաւ իր իսկութիւնը եւ իսկոյն ուղարկուեցաւ որբանոց. իսկ միւսը՝ թէեւ որբուհին խոստովանած էր իր հայ Կարնեցի ըլլալը, իր Հայկանուշ անունը, եւ թէ գիտէր Հայերէն, ինչպէս վկայեցին հաստատութեան մէջ գտնուող ուրիշ պատսպարեալներ, ետ դարձուեցաւ իբրեւ թուրք իր հարուստ տիրոջ, որ քանի մը ոսկի ալ վճարեց Որբախոյզի Դիւանին իբրեւ պատսպարման ծախք:

Ինչո՞ւ. որովհետեւ այդ աղջիկը երբ յանձնախումբ կոչուած հաւատաքննական ատենանին առջեւ ներկայացուեցաւ, ատենապետուհիին հարցման պատասխանելով, չուզեց կամ վախցաւ կրկնել որ Հայ էր, եւ ատենապետուհին վճռեց որ աղջնակը սուտ խօսած էր, յայտնելով նախապէս որ Հայ էր եւ Կարնեցի, եւ մօրը հետ Կեսարիա ապաստանած: Ի գուր բողոքեցի, ըսելով որ կարելի չէր այդպէս որոշում տալ ափ յափոյ, ու ժամանակ պէտք էր հանդարտեցնելու համար այդ խռոված հոգիները, որոնք ահաբեկած էին 5–6 տարիներու սարսափով ու տառապանքով եւ որոնց մէջ նոր կապեր, նոր շահեր եւ ուրիշ մտայնութիւն մը ներմուծուած էին մեր թշնամիք, ու այս բողոքս նշանակուած էր յանձնախումբին ատենագրութեանց մէջ:

Ուրիշ աղիջկ մը, Նաճիէ անունով, ամուսնեցաւ Սուլթան Ահմէտ հազարապետ Ս. պէյի տունէն, ուր շատ լաւ էր ու լաւ կը խնամուէր. աղջիկը երկար ժամանակ թուրք եմ ըսելով պնդելէ յետոյ, երբ յոյսը կտրեց, որ զինքը

վերստին ետ պիտի առնէր իր սիրելի պէյը, խոստովանեցաւ Կարնոյ Օվանըզ գիւղէն ըլլալը, անունը՝ Մաքրուհի, հօրը անունը՝ Կարապետ, մօրը՝ Տուրիցա. աղջիկը յայտնեց որ անցեալ տարի ալ Հայերը զինքն առած էին, բայց պէյը զինքն ազատած էր... ծախքեր ընելով: Այս անգամ պէյը չէր կրցած, թոքախտաւոր անկողինը պառկած ըլլալով ու գուցէ մեռած: Խոստովանութենէն յետոյ, Մաքրուհի (Նանիէ) Ս. Պատրիարք Հօր տարուեցաւ տեսչուհիին ընկերակցութեամբ:—Բայց...:

Ետ դարձուած է նաեւ Օլթիցի Փաթման (Գոհարիկ), եւ յանձնուած՝ Ատաբազարի տեղահանութիւնը ստորագրող Նէմաթի պէյին: Կ'ուզուէր ետ դարձուիլ դարձեալ Կիւրինցի Ժընէվիէվը Գատըզիւղի Ֆէհմի պէյին:

Բայց ո՞րը պատմեմ...

Շամանակ է որ վերջ տրուի այդ եւ ուրիշ քստմենի զեղծումներու որոնց աղբիւրը վերէն կը բղխի:

Ծիշի

Տօթ. Յովհ. Արթինեան

(«Վերջին Լուր», 28 Փետրուար 1921, թիւ 2113, էջ 1)

* * *

Ներքին Կանոնագիր

Չէզոք Տան²⁵⁵

- 1°. *Կազմութիւն եւ նպատակ.*– Չէզոք տունը Ազգ[ային] քաղաքական հիմնարկութիւն մըն է. հաստատուած Անգլ[իական] կառավարութեան հովանաւորութեան ներքեւ, որուն վերին հսկողութիւնը վստահուած է Ազգ. Պատրիարքարանին, նպատակ ունենալով պատասպարել թուրք տուներէ առնուած երկսեռ որբերը և անոնց ինքնութիւնը երևան հանել:
- 2°. *Գործունէութիւն.*– Չէզոք տունը, ինչպէս իր անունէն կ'երևայ, «Չէզոք» հաստատութիւն մըն է, ուր տղայք իրենք զիրենք պէտք է զգան բացարձակապէս ազատ առանց բարոյական [և] մանաւանդ ֆիզիքական ճնշումի, վստահութիւն ունենան դէպի հաստատութիւնը, անձամբ տեսնեն, դատեն ու ըստ այնմ խոստովանին իրենց ինքնութիւնը:
- 3°. Չէզոք տունը կը կառավարուի Ս[րբազան] Պատր[իարք] հօր կողմէ նշանակուած և Քաղ[աքական] Ժողովին կողմէ վաւերացուած Յանձնախումբի մը միջոցով, որ իր նիւթական ու բարոյական գործունէութեան համար պատասխանատու է անոնց:
Յանձնախումբը ունի իր ատենապետը, ատենադպիրը, գանձապետը և ընդհ[անուր] Մատակարարը:
Յանձնախումբի նիստերուն կը մասնակցի հաւասար ձայնով որբախոյզի պետը իբրեւ գործին վարիչը և գործին իրադարձութեանց տեղեակը:
- 4°. Իր ներկայացուցած բացառիկ հանգամանքով Չէզոք տունը Ազգ. հիմնարկութիւններուն մէջ կը գրաւէ բացառիկ դիրք մը: Անոր մուտքը արգիլուած է ամէնուն, բացառութիւն կը կազմեն Յանձնախումբի անդամները, որբախոյզները և Ս. Պատր. հօր կողմէ մասնաւոր արտօնագրով ներկայացողները:
Չէզոք տան մուտքը այս խիստ հսկողութեան ենթարկուած է պահելու համար «Չէզոք» հանգամանքը և չկորսնցնելու Անգլ. կառավարութեան վստահութիւնը:
Ծանօթ.– Որբերը մինչև իրենց ինքնութիւնը խոստովանիլը ուրիշ տուներ չեն տարուիր:
- 5°. Յանձնախումբի անդամները ամէն օր յաջորդաբար կ'այցելեն հաստատութիւնը, հարցումներով կը դիւրացնեն պզտիկներուն խոստովանութիւնը, անոնց մէջ հին յիշատակները քրքրելով կը մօտենան անոնց հոգիին, միշտ սիրալիք, երբեք խստութեամբ:
- 6°. *Ժողովներ.*– Յանձնախումբը նիստ կ'ունենայ շաբաթը 1–2 անգամ, ուր ընթացիկ գործերու մասին խոր-

²⁵⁵ Կը թուի թէ կանոնագիրը օտար պատասխանատու մարմիններու ներկայացնելու համար թարգմանուած է ֆրանսերէնի (ՊՏԳ, Տուփ 4, թղթապանակ 4-Ձ, Ձ1, Ձ767–Ձ770):

հրդածությունները գատ, որբերու ինքնության մասին որոշումներ կը տրուին, իւրաքանչիւր անդամին, տեսչուհիին և որբախոյզին ըրած քննութեան և ստացած տպաւորութեան համեմատ: Յանձնախումբը կը վարէ հաստատութեան մատակարարական և բարեկարգութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը:

- 7°. *Տնտրութիւն.* - Անգլ. Դեսպանատան ցոյց տուած ստիպողականութեան համեմատ որբը կը պահուի 15–30 օր Չէզոք Տան մէջ: Կարելիութեան սահմանին մէջ և հաւանական կասկածներու պարագային որբը միշտ աւելի պահելու է: Որբին թուրք ըլլալը հաստատուելու պարագային, Յանձնախումբին հրահանգով Տեսչուհին զայն նամակով մը կը դրկէ Պատրիարք հօր յայտնելով անոր տեսակէտը: Հայութիւնը խոստովանող տղան նամակով մը կը դրկուի Որբախոյզին միջոցաւ Ազգ. Խնամատարութեան տեղաւորելու յարմարագոյն որբանոց մը:
- 8°. *Ընդունելութեան պայմաններ.* - Չէզոք Տան մէջ կ'ընդունուին բացի պաշտօնէութենէն, ազգութիւնին անձանօթ որբեր, որոնք որբախոյզի կամ ուրիշ միջոցներով կ'ազատագրուին: Կ'ընդունուին նաև ժամանակաւորապէս որբախոյզին գործին օժանդակող որբեր կամ կիներ, Ազգ. Խնամատարութեան կողմէ ճամբուած անպատասպար որբեր, պայմանաւ որ անոնց թիւը 3–4 չանցնի և մանաւանդ վճարում մ'ըլլայ Խնամատարութենէն: Ժամանակաւորապէս կ'ընդունուին նաև Ս. Պատրիարք հօր կողմէ դրկուած սահմանափակ թուով որբեր:
- 9°. *Պաշտօնէութիւն.* - Չէզոք Տան պաշտօնէութիւնը կը կազմեն 1. Ընդհ. Տեսչուհին, 2. Դեր Տեսչուհին, 3. Խոհարարուհին, 4. Մատակարարը և Դռնապանը:
- 10°. Տեսչուհին մայր վարիչն է հաստատութեան և պատասխանատու անոր կանոնաւորութեան ու մաքրութեան: Ինքն է որ կը զբաղի ամէն օր պգտիկներու հոգիին շարունակական քննութեամբ Յանձնախումբի անդամներուն հետ մէկտեղ, կը զբաղի նոյնպէս մառանին հաշիւներուն կանոնաւորութեամբ ու անոնք կը ներկայացնէ գանձապահին:
- 11°. Տեսչուհին արտօնեալ չէ ընդունելու ունէ պատահական այցելու, ինչ դիրք կամ հանգամանք ալ ներկայացնէ անիկա կամ բացատրութիւններ տալու անոնց, կամ յարաբերութեան դնելու անոնք Չէզոք Տան մէջ գտնուող որբերու հետ, առանց Յանձնախումբին ատենապետին արտօնութեան:
- 12°. Դեր Տեսչուհին ստորադաս է Տեսչուհիին և անոր օգնականը ամէն ուղղութեամբ:
Ան՝ իբրև հանդերձապահի կամ մառանապետ[ի] կը պահէ հաստատութեան բոլոր հագուստները և իրեղէնները, կը հսկէ անոնց բարւոք գործածութեան ու պարտաւոր է հաշիւ տալ Յանձնախումբին:
- 13°. Մատակարարը կը զբաղի առօրեայ գնումներով և որբերու տեղափոխութեան գործով:
- 14°. Դռնապանը կը հսկէ դրանը մուտքին, միշտ կապուած պահելով զայն, արգիլելու համար տղոց փախուստը կամ օտարներուն մուտքը: Արգիլուած է իրեն ներս մտցնել Յանձնախումբի անդամներէն և որբախոյզի պաշտօնեաներէն գատ ունէ մէկը առանց Տեսչուհիին ուղղակի հաւանութեան: Այս բացառիկ պայմանին անսաստող դռնապանը կը ճամբուի Յանձնախումբին կողմէ:
- Ծանօթ. Ա.- Բոլոր պաշտօնեաները և պատասպարեալները պարտաւոր են հսկել որբերու վրայ, որպէսզի փախուստի դէպք տեղի չունենայ:
- Ծանօթ. Բ.- Առանց Տեսչուհիին գիտութեան պաշտօնեայ մը կամ պատասպարեալ մը չի կրնար հաստատութենէն հեռանալ. անսաստողները կը ճամբուին:
- Ծանօթ. Գ.- Տեսչուհին ինքն ալ առանց նախապէս Յանձնախումբին գիտցնելու չի կրնար հաստատութենէն հեռանալ:

Որոշմամբ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Զաղաքական Ժողովոյ կը հաստատենք Չէզոք Տան ներկայ Կանոնագիրը ու կը յանձնարարենք անոր անթերի գործադրութիւնը:

1 Մարտ 1921
Կ. Պոլիս

Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ Հ-Ծ-Կ, ենթաբաժին Ծ, Ծ783–784, *հայերէն ձեռագիր*)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 221

Տեղեկագիր Ատենապետաց Դիւանի

**Նիւթ. Ամբաստանագիր ընդդէմ Տ. Չաւէն Սրբազան Պատրիարք Հօր, Տօքթօր Թէրզեանի կողմէ,
Հաճընի խնդրին առիթով**

26 Մայիս 1922

Ազնուաշուք Տիար Ատենապետ

Ազգային Պատկառելի Երեսփոխանական Ժողովոյ

Ազնուաշուք Տէր,

Պատկառելի Ժողովոյ [18 Մարտ 1921-ի] նիստին որոշման համեմատ, Ատենապետաց Դիւանս՝ ձեռք առնելով Ազգային Երեսփոխան Տօքթ. Ստեփան Թէրզեանի կողմէ Ամենապատիւ Տ. Չաւէն Սրբազան Պատրիարք Հօր դէմ յարուցուած ամբաստանութեան խնդիրը, յաջորդական 18 նիստերու մէջ կատարեց իրեն յանձնուած այս խնդրոյն քննութիւնը եւ յետոյ երկու կողմերը, եւ բոլոր վկաները, ինչպէս եւ քննելով ներկայացուած բոլոր գրութիւնները եւ արձանագրութիւնները, այժմ պատիւ ունի ներկայացնել Պատկ. Ժողովոյ իր ամփոփ տեղեկագիրը, կցելով անոր կատարուած քննութեանց մանրամասնութիւնները պարունակող ատենագրութիւններու տետրակը:

Տօքթ. Թէրզեանի յարուցած ամբաստանութիւնը 12 գլխաւոր կէտերու վրայ հիմնուած էր:

1° Տօքթ. Թէրզեան կ'ամբաստանէր Ս. Պատրիարքը թէ նկատողութեան չէ առած Սեբաստիոյ Առաջնորդին 30 Յունիս 1920 թուակիր ընդարձակ նամակը, որով նա պարզելով Հաճընի տագնապալի կացութիւնը՝ թոյլտուութիւն կը խնդրէր անձամբ Հաճըն երթալ եւ տեղական իշխանութեանց հետ հասկացողութեան մը գալով հայ ժողովուրդը ազատել վերահաս աղետէ մը, եւ կ'աւելցնէր թէ Ս. Պատրիարքը թէեւ այս նամակը ներկայացուցած էր Համագգային Ժողովին եւ անիկա ալ որոշած էր յանձնարարել Սեբաստիոյ Առաջնորդին անձամբ երթալ կամ իր մարդիկը դրկել Հաճըն, բայց Ս. Պատրիարքը այս որոշման գործադրութիւնը 3-4 օր յետաձգելէ վերջ, Քաղաքական Ժողովոյ ոչ-իւրաքանչեւ մէկ նիստին մէջ բեկանել տուած է գայն, եւ ինչպէս որ դիւանապետ Պ. Միհրան Չուհաճեանի վկայութեամբ ալ պիտի հաստատուի, սոյն օրինագանցութիւնը ծածկելու համար ալ Քաղ. Ժողովոյ 23 Յուլիսի նիստին ատենագրութիւնը խեղաթիւրած է:

Ս. Պատրիարքը ի պատասխանի վերեւ յիշուած պարագաներու յայտարարեց թէ այս նամակին իմաստը այլափոխուած է, այն չէ ի՛նչ որ Տօքթ. Թէրզեան իր ամբաստանագրին մէջ կը մեկնէ, այսինքն, առաջնորդը ի՛նքը չէ որ թելադրեր է անձամբ Հաճըն երթալ կամ իր կողմէ ներկայացուցիչ մը դրկել, այլ կուսակալն է որ իրեն առաջարկեր է, բայց ինքը պաշտօնին ծանրութիւնը իր կարողութենէն վեր համարելով՝ չէ ուզեր հետապնդել, այլ Ս. Հօր տեղեկագրեր է իրողութիւնը:

Դիւանս՝ նկատի առնելով այս յայտարարութիւնները, առաջնորդին նամակին իմաստը համապատասխան գտաւ Ն. Սրբազանութեան յայտարարութեան: Գալով այն իրողութեան թէ Ս. Պատրիարք Հայրը չէր գործադրած Համագգային Ժողովին որոշումը, դիւանս իր քննութեան մէջ հետեւեալ արդիւնքին յանգեցաւ:

Համագգային Ժողովին մէջ, հակառակ բոլորօրոյն ա՛յն որոշման տրամադրութեան, որ սոյն ժողովին մասնակցող երեք յարանուանութեանց միաձայնութիւնը կը պահանջէ, ո՛րեւ որոշումի օրինականութեան համար, քուէարկութեամբ եւ ձայներու մեծամասնութեամբ որոշուած էր Սեբաստիոյ առաջնորդին հրահանգ տալ որպէսզի մեկնի Հաճըն: Համագգայինին այս որոշումը գործադրելու համար Ս. Պատրիարքը Քաղ. Ժողովին բերած էր, սակայն Քաղ. Ժողովը նկատի առնելով որ Համագգայինին վճռատու ձայնով մասնակցելու իրաւունք ունեցող իր անդամները այդ որոշումին դէմ քուէարկած են, որով կողմերէն մէկուն այդ որոշման համամիտ չլլալը կը յայտնուի, նկատի առնելով որ անիրաւատու անձեր եւս մասնակցած են քուէարկութեան, եւ նոյնպէս նկատի առնելով որ այս որոշումը կը հակասէ իր նախապէս ընդգրկած այն սկզբունքին, որուն համաձայն կեդրոնի կողմանէ ո՛րեւ հրահանգ պէտք չէ տրուէր ո՛չ մէկ տեղ, համաձայնութեան գալու համար թուրք տարրին հետ, այլ պիտի թողուէր տեղացիներուն որ օրուան պահանջքին եւ տեղական հանգամանաց համաձայն որոշեն իրենց բռնելիք ուղղութիւնը, իրենց օգտին տեսակէտով, Քաղաքական Ժողովը որոշած էր

չգործադրել Համագգայինին սոյն որոշումը 23 Յուլիսի իր լիազումար նիստին մէջ, որուն ներկայ գտնուել են ժողովին 13 անդամներէն 11 հոգին, ինչպէս որ կը հաստատուի դիւանին ստորագրութեամբ վաւերացեալ ատենագրութիւններով:

Դիւանապետ Պ. Զուհանեանի վկայութիւնը, ինչպէս եւ ատենագրութեանց տոմարներու իսկականները եւ դիւանի անդամներու ստորագրութիւնները, որոնք այս առիթով քննուեցան, հաստատեցին թէ ատենագրութիւններու մէջ ռեւէ խեղաթիւրում, սրբագրութիւն, յապաւում կամ յաւելում չէր եղած: Արդէն Քաղ. Ժողովը Տօքթ. Թերզեանի հրաժարելէն եւ ներկայ ամբաստանութիւնը ընելէն յետոյ, 7 Դեկտ. 1920ի իր նիստին մէջ, ի ներկայութեան 10 անդամներուն, հետեւեալ որոշումը արձանագրելով՝ վերահաստատած էր իր նախորդ որոշումը, եւ անոր պատասխանատուութիւնը ինքը ստանձնած էր պաշտօնապէս:

Ահա այդ որոշումը.- «Տօքթ. Թերզեան Ազգային Ժողովոյ առջեւ ամբաստանած ըլլալով Ս. Պատրիարք Հայրը թէ Հանրի խնդրոյն նկատմամբ Սեբաստիոյ Առաջնորդական Փոխանորդէն եկած գիրը չէ հաղորդած Քաղ. Ժողովին, եւ թէ այս մասին Համագգային Ժողովին որոշումը չէ գործադրած, ժողովս նկատի առաւ խնդիրը եւ դիտեց թէ այս ամբաստանութիւնը չի համապատասխաներ երբեք ճշմարտութեան, ըստ որում ո՛չ միայն Ս. Պատրիարքը յիշեալ գիրը եւ Համագգային Ժողովին որոշումը հաղորդած է ժողովին, այլեւ ժողովս, իւր՝ տարւոյս 23 Յուլիսի 6րդ նիստին մէջ խնդիրը նկատողութեան առած եւ յարմար չէ դատած նոյն որոշման գործադրութիւնը, եւ հետեւաբար նկատեց թէ այս մասին ռեւէ պատասխանատուութիւն, եթէ կայ, ուղղակի իրեն կը պատկանի, եւ որոշեց իրողութիւնը յայտարարել Ազգ. Ժողովոյ առաջիկայ նիստին, ու այս յայտարարութիւնը ընելու պաշտօնը յանձնեց իր անդամներէն Տիար Նիկողոս Աղասեանի»:

Արդարեւ, կը յիշեն անշուշտ յարգելի երեսփոխանք թէ Տիար Նիկողոս Աղասեան՝ յանուն Քաղ. Ժողովոյ արտայայտուած է այդ իմաստով Ազգ. Ժողովոյ 10 Դեկտ. 1920ի նիստին մէջ, եւ Ազգ. Ժողովս ալ այս առթիւ ռեւէ հակառակ որոշման չէ Յանգած:

2° Տօքթ. Թերզեանի ամբաստանութեանց մէկն ալ ա՛յն էր թէ Ս. Պատրիարք Հայրը Համագգային Ժողովին որոշման բեկանումը պաշտօնապէս հաղորդած չէր Հայ Հռովմէական եւ Հայ Բողոքական ազգայիններուն վարչական ժողովներուն, որպէսզի անոնք ալ տեղեկանային եւ իրենց գլխուն ճարը հոգային:

Այս կէտը ճշդելու համար դիմուեցաւ Համագգային Ժողովոյ ատենագրութիւններուն, որոնք հաստատեցին թէ այդ որոշումը տրուած ժողովին յաջորդ նիստին մէջ այս մասին բացատրութիւններ տրուել են յատենի ժողովոյ եւ խնդիրը փակուած նկատուած է:

3° Տօքթ. Թերզեան իբր թերացում մատնանիչ կ'ընէր նաեւ թէ Ս. Պատրիարք Հայրը Սեբաստիոյ Առաջնորդին նամակը չէ որկած ո՛չ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ ո՛չ ալ Ատանայի Ազգ. Միութեան, որպէսզի անոնք ալ գիտակ ըլլային իրաց վիճակին եւ հարկ եղած միջոցը ի գործ դնէին:

Դիւանս այս մասին լսելով Ս. Պատրիարք Հայրը, պատասխան ստացաւ թէ «Ազգ. Պատուիրակութեան կը հաղորդուին այնպիսի իրողութիւններ որոնց մասին ռեւէ որոշում կայացած է»:

4° Տօքթ. Թերզեան իբր ամբաստանութիւն կը յայտնէր նաեւ թէ Հանրի հայութեան մասին գոնէ լուր մը ստանալու համար ինք վստահելի մէկը որկել առաջարկած էր եւ Քաղ. Ժողովոյ անդամներէն Պ. Տիգրան Յակոբեան եւս վստահելի անձ մը ներկայացուցած էր, սակայն Ս. Պատրիարքը նկատողութեան չէր առած:

Ս. Պատրիարք Հայրը ի պատասխանի յայտնեց թէ կ'անգիտանար Պ. Տիգրան Յակոբեանի կողմէ այնպիսի առաջարկի մը գոյութիւնը: Պ. Յակոբեան եւս կը հաստատէր թէ արդարեւ այդպիսի առաջարկ մը չէր ըրած Ս. Պատրիարք Հօր, այլ Տօքթ. Թերզեանի ըսած էր թէ վստահելի վրացի մը ունի, որ կրնայ Հանրն երթալ:

5° Տօքթ. Թերզեան կը մեղադրէր Ս. Պատրիարք Հայրը թէ Համագգային Ժողովի մասնաւոր որոշումին բեկանումէն ետքը նոյն որոշումը չէր բերած ո՛չ Համագումար Երեսփոխանական Ժողովին եւ ո՛չ ալ մեր Ազգ. Ժողովին:

Ս. Պատրիարք Հայրը առ այս յայտարարեց թէ, ինչպէս Համագգային եւ Քաղաքական ժողովներու ատենագրութիւններէն ալ կը հաստատուի, այս խնդրի մասին երկու ժողովներուն մէջ տարակարծութիւն չէր մնացած, որպէսզի խնդիրը Համագումար կամ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովոյ որոշման ենթարկելու հարկ ըլլար:

6° Տօքթ. Թերզեան կը յայտնէր նաեւ թէ Ս. Պատրիարքը նկատողութեան չէ առած Տօքթ. Պէգիրճեանի առաջարկները, որ յատկապէս իբր պատուիրակ Պոլիս եկած էր Ֆրանսայէն՝ Կիլիկիոյ մասին թէ՛ Համաձայնական ներկայացուցիչներուն եւ թէ՛ անոնց կառավարութիւններուն մօտ դիմումներ կատարելու համար:

Այս մասին Ս. Պատրիարք Հայրը յայտարարեց նոյնպէս թէ կ'անգիտանար այսպիսի առաջարկներու գոյութեան, աւելցունելով թէ, եթէ այդ առաջարկները գոյութիւն իսկ ունեցած ըլլային, անոնց նկատառումը Պատրիարքին չէր պատկաներ, այլ՝ ժողովներուն, որոնք այս մասին ո'նէ որոշում չէին տուած՝ որպէսզի ինք գործադրէր:

Դիւանս այս մասին չկրցաւ լսել Տօքթ. Պէգիրճեանը, որովհետեւ յիշեալը Պոլիս չէր գտնուեր, եւ իր հասցէին ուղղած նամակին ալ պատասխան չստացաւ:

7° Տօքթ. Թէրզեան կ'ամբաստանէր Ս. Պատրիարքը թէ իբր ինքը իրեն ըսեր է թէ «այս նոր որոշումով, այսինքն՝ կեդրոնէն հրահանգ չտալ ո'նէ տեղացիներու իրենց ընթացքին մասին, Հանըն եւ Շար պիտի ջարդուին եւ մեծ պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ ձեր վրայ», Ս. Պատրիարքը պատասխանէր է «ինծի ի'նչ, ինչ կ'ուզէ ըլլայ». Ն. Սրբազնութիւնը յայտարարեց թէ «այդպիսի խօսք ըսած չեմ»:

8° Նոյնպէս կ'ամբաստանէր թէ Համագային Ժողովին որոշումը միայն Քաղաքական Ժողովին տարած է, մինչ պէտք էր Կրօնական Ժողովին ալ ներկայացնէր:

Այս կէտին այն բացատրութիւնը տուաւ Ն. Սրբազնութիւնը թէ «խնդիրը քաղաքական բնոյթ ունենալուն համար Կրօնական Ժողովին չէ տարուած»:

9° Կ'ամբաստանէր թէ «Ս. Պատրիարքը դիմում չըրաւ Համաձայնական Տէրութեանց եւ ի մասնաւորի գաղղիական ներկայացուցչին մօտ, որպէսզի Ատանայի մօտ գտնուող կամաւորները զինաթափ չըլլան եւ Հանոյ պաշարումը վերցնելու համար երթալիք կամաւորներու արգելք չարուցուի, որոնք պիտի կրնային օգնութեան հասնիլ Հանոյ»:

Ն. Սրբազնութիւնը այս մասին ըսաւ թէ հարկ եղած դիմումները եղան, բայց օգուտ չունեցան:

10° Կ'ամբաստանէր թէ «Հանոյ պաշարման բարձման համար Միլիճիներու մօտ անպաշտօն կերպով մէկը դրկելու մասին տրուած որոշումն ալ չգործադրեց լոյսօրէն, նախ (Միս)²⁵⁶ դրկեցի կ'ըսէր եւ յետոյ յայտնեց թէ անկաւ Էնգարէ չէ գացած եւ այս կերպով խնդիրը թաղուեցաւ մոռացութեան մէջ»:

Առ այս Ն. Սրբազնութիւնը պատասխանեց թէ «այդպիսի որոշում չկայ, իսկ ծանօթ անձին միջոցաւ ձեռնարկ մը եղաւ բայց ապարդիւն մնաց»:

11° Տօքթ. Թէրզեան կ'ամբաստանէր թէ «Ատանայի կամաւորներու ցրումին լուրը հասնելէ վերջ առաջարկեցի դիմում ընել Ատանայէն դէպի Հանըն գաղղիական) գորասիւն մը փութացնելու համար, բայց այս դիմումն ալ չկատարուեցաւ դժբաղդաբար, եւ շաբաթներ վերջ հազիւ երկտող մը յղուեցաւ»:

Ն. Սրբազնութիւնը ի պատասխանի վերելի ամբաստանութեան, ըսաւ թէ «պէտք եղած դիմումները եղած են միշտ, բայց ապարդիւն մնացած են»:

12° Տօքթ. Թէրզեան նաեւ կ'ամբաստանէր Պատրիարքը թէ Հանընը փրկելու համար խղճի մտօք չէ աշխատած ո'չ ի Բարիզ եւ ո'չ ալ Բարիզէն վերադառնալէն յետոյ:

Այս ամբաստանութիւնն եւս հերքելու համար Ն. Սրբազնութիւնը, իւր յուշատետրէն քաղելով՝ դիւանիս ներկայացուց հետեւեալ հեռագիրներու պատճենները եւ դիմումներուն ցուցակը,

1920 Մարտ 15ին, Լօնտօն գտնուած միջոցին, Պատրիարքարանէն կը ստանայ հետեւեալ հեռագիրը.

«Կ'իմացնենք թէ Հանըն պաշարուած է եւ քիչ ժամանակէն Մարաշի բաղդին պիտի վիճակի, զինեալ ոյժեր պակաս են, վտանգը...»:

Ս. Պատրիարքը, Յաջորդ օրն իսկ, Մարտ 19ին այս լուրը հեռագրով նոյնութեամբ կը հաղորդէ Ամերիկա՝ Բրօֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանի, եւ Միացեալ Նահանգաց Նախագահին, կոչում ընելով հայոց մասին ... Նոյն օրը նաեւ կը հեռագրէ Բարիզ, Ֆրանսական Հանրապետութեան նախարարապետ Մ. Միլրանին եւ Conseil Suprêmeին, ըսելով որ «եթէ չպիտի կրնան պաշտպանել Հանընը, գոնէ ապահով տեղ մը փոխադրեն այն տեղի հայերը»:

Ն. Սրբազնութիւնը վերոյիշեալ հեռագրին օրինակները կը դրկէ նաեւ՝

1° Լօնտօնի Արքեպիսկոպոսին

2° Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին

²⁵⁶ Անունը չէ նշուած բնագրին մէջ:

3° Լօրտ Պրայսին

4° Քօլօնէլ Կեպէլին

5° Անգլիացի հայասէր երեսփոխան Օ'Քօնըրին

6° Լօրտ Ռօպէրթ Մէսիլին

Մ. Միլոնի քաշուած հեռագրին պատճենը կը դրկէ նաեւ Լօնտօնի ֆրանսական դեսպան Մ. Գանպօնին:

Ն. Սրբազնութիւնը, ի շարս վերոյիշեալ իրադարձութիւններու, հաղորդեց դիւանիս նաեւ թէ Մարտ 31ին դարձեալ այս մասին Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Տ. Միհրան Տամատեանէ հեռագիր մը կը ստանայ, նոյնպէս Հանրի Առաջնորդ Սարաճեան Եպիսկոպոսէն, որ Ատանա կը գտնուէր եւ կը հաղորդէր Շար-Տէրէյի հայոց եւ յունաց կոտորածը:

Այս վերջին հեռագրին օրինակը Ս. Պատրիարքը կը դրկէ Մ. Վենիզէլոսին, ի Լօնտօն, իսկ Տ. Մ. Տամատեանի հեռագրին օրինակը՝ Ս. Պատրիարք Հօր, Պօղոս փաշա Նուպարի եւ Պ. Ահարոնեանի ստորագրութեամբ կը հեռագրուի Ամերիկայի հայոց բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններուն, որպէսզի դրամ հաւաքեն եւ դրկեն:

Այս հեռագիրները կը հաղորդուին նաեւ Տ. Սահակ Կաթողիկոսին, որ այդ միջոցին Բարիզ կը գտնուէր:

Եզրակացութիւն

Արդ, քննութեանց արդիւնքէն Ատենապետաց Դիւանս կը հետեւցնէ թէ Ս. Պատրիարք Հօր դէմ Տօքթօր Թէրզեանի կողմէ եղած ամբաստանութեանց ընթացք տալու տեղի չկայ:

Հետեւաբար, ներքին կանոնագրին 84րդ յօդուածին 4րդ հատուածին տրամադրութեան համաձայն, Դիւանս պարզապէս մերժման կ'եզրակայէ:

27 Ապրիլ 1922

Բերա

Անդամք Ատենապետաց Դիւանի

Ատենապետ՝ Մայր Դիւանի

Ատենապետ՝ Իրաւասութեան Դիւանի

Ատենապետ՝ Համարակալութեան Դիւանի

Ատենապետ՝ Դաստիարակութեան

Ատենապետ՝ Կալուածոց Դիւանի

Ատենապետ՝ Խմբագրութեան Դիւանի

Ատենապետ՝ Ձեռնհասութեան Դիւանի

Ատենապետ՝ Յարաբերութեան Դիւանի

Ս. Գարսեան

Լեւոն Սաաթճեան

Մարկոս Նաթանեան

Ա. Պ. Աղասեան

Գէ. Սիմքէշեան

Տօք. Գ. Դաւիթեան²⁵⁷

(ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ Բ, Բ417–Բ427, *հայերէն ձեռագիր*)

²⁵⁷ Չաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ աննշան տարընթերցումով մը վերարտադրած է Ատենապետաց Դիւանին եզրակացութիւնը (Չաւէն Արքեպս., 372): Գալով ստորագրողներուն, յուշերը ընթերցողը կրնայ տարուիլ մտածելու թէ Մայր Դիւանի ատենապետ Աբրահամ Տէր Յակոբեան ստորագրած է տեղեկագիրը, որովհետեւ Չաւէն Պատրիարք նշած է միայն Ձեռնհասութեան Դիւանի ատենապետին ստորագրած չլլալը, մինչդէռ Տէր Յակոբեանի ստորագրութիւնն ալ կը բացակայի վաւերաթուղթէն: Ինչ կը վերաբերի հատորին մէջ Համարակալութեան Դիւանի ատենապետին անուան համար «անընթեռնելի» արձանագրութեան, խնդրոյ առարկայ անձին ստորագրութենէն որոշապէս յայտնի կ'ըլլայ թէ Լեւոն Սաաթճեանն է ան:

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 222

27 Մեպտեմ. 1922

Գերապատիւ
Տ. Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալագեան
Հոգեւոր Հովիւ Հայոց
Մանչըսթըր

Այսօրուան թղթատարով Ձեր Գերապատուութեան հասցէին կը յղենք թղթածրարներ, զանազան թուերով նշանակուած: Այս ծրարները Պատրիարքարանի վերաբերեալ վաւերագիրներ կը պարունակեն, որոնք որոշուած է յղել Ձեր Գերապատուութեան պահելու համար Մանչըսթըրի Հայոց եկեղեցւոյ մէջ, ապահով կերպով, իբր *անձեռնմխելի* աւանդ:

Կը խնդրուի զանոնք պահել առանց նոյնիսկ բանալու, որպէսզի յառաջիկային մեր հրահանգին համաձայն զանոնք վերադարձնէք կամ որոշեալ հասցէին դրկէք:- Ծրարներուն առաքիչ նշանակուած է Ա. Թորոսեան, Իւնիօն Խսան թ. 54 բնակող մի ոմն:

Կը յուսամ թէ պիտի հաճիք պէտք եղած կարելորութեամբ պահպանել ու ապահովել այս թուղթերը:
Ողջունիւ սիրոյ, մնամ աղօթարար

Պատրիարք Հայոց
Զաւէն Արքեպ.

(ՊՏԴ, Տուփ 4, թղթապանակ 4-Ճ, Ճ264)

* * *

Մանչեսթըր, 5 Հոկտեմբեր 1922

Խորհրդա[պահա]բար
Ամենապատիւ
Տ.Տ. Զաւէն Ա. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Արեւմտահայոց
Պոլիս

Ընդունեցի Ձեր Սրբազնութեան 27 Մեպ. թուակիր նամակն, ինչպէս նաեւ անկորուստ ստացայ հասցէիս Տիրար Ա. Թորոսեանի կողմէն դրկուած վեց կտոր թղթածրարները:

Ձեր Ամենապատուութեան հրահանգին համաձայն, Ս. եկեղեցւոյս մէջ յոյժ ապահով տեղ մը ի պահ դրի, մինչեւ այն օրը որ Ձեր Սրբազնութենէն հրահանգ ստանամ դարձնելու Ձեզ եւ կամ յղելու Ձեր ցոյց տալիք հասցէին:

Միայն կը ցաւիմ ըսել որ թղթածրարները այնքան նուրբ թղթով պատատուած էին, որ մէկ քանիին պատատները պատռուած էին. թէպէտ բացուած չէին ներքնապէս, շնորհիւ Անգլիական փոստի կողմէ կրկին պատատներու:

Եթէ ստիպողականութիւն ներկայանայ ուր եւ իցէ առաքումներ ընելու, հարկ է յանձնարարել որ հաստ թղթով ծրարներ պատատուին:

Առ ի զգուշութիւն, միայն Ս. եկեղեցւոյս հոգաբարձութեան իմաց տուինք *խորհրդա[պահա]բար*:

Մնամ խորին մեծարանօք

Գ. Ծ. Վրդ. Պալաքեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, P932)

* * *

Խորհրդա[պահա]րար
Ամենապատիւ
Տ.Տ. Չաւէն Ա. Արքեպիսկոպոս
Պատրիարք Արեւմտահայոց
Պոլիս

Կը հաստատեն 5 Հոկտ. թուակիր նամակս ի պատասխան Ձեր Սրբազնութեան 27 Սեպ. պաշտօնագրին:

Ստացած եմ 3 անգամով հասցէիս դրկուած բոլոր թղթածրարները:

Ի նկատի առնելով խնդրին յոյժ խորհրդապահ[ական] եւ նուիրական հանգամանքը, երկու արկղներու մէջ գետեղելով սոյն թղթածրարները եւ կնքելով առաջնորդարանիս կնքով, յոյժ բացառիկ արտօրնութեամբ գետեղեցի անձամբ եւ անուամբս Անգլիական մեծ դրամատան մը նկուղը:

Ձի եկեղեցին ապահով չէր. մինչ ներկայ նկուղին մէջ ապահովուած է ամէն վտանգի դէմ եւ ի մասնաւորի հրդեհի եւ գողութեան դէմ:

Եւ որպէսզի անակնկալ մահուանս պարագային պատրիարքարանդ դժուարութեանց չի բախի վերստա-նալու համար թղթածրարները, խոհեմութիւն համարեցի սոյն յանձնումին իրագել ընել նաեւ Ս. եկեղեցւոյս հոգաբարձութեան ատենապետ Տիար Բ. Տամատեան եւ ատենադարի Տիար Վ. Գնանեան:

Այնպէս որ ինձմէ վերջ այս երկու յոյժ պատուաւոր եւ հայրենասէր անձերն լիազօր են ստանալու դրամա-տունէն թղթածրարները: Այս պարագան կարելու համարեցի հաղորդել Սրբազնութեանդ ի գիտութիւն:

Կրկին անգամ մը եւս կու գամ հաստատել, թէ սոյն թղթածրարները միշտ Ձեր Սրբազնութեան տրա-մադրութեան ներքեւ են: Բաւ է որ Ձեր Ամենապատուութիւնն առ այս վաւերական պաշտօնագիր մը յղէ ինձ, յանձնելու կամ առաքելու համար ուր որ անկ է:

Առանց այսպիսի վաւերական պատրիարքական պաշտօնագրի չպիտի ուզեմ ոչ ոքի յանձնել:

Եթէ դժբախտ պարագաներու բերմամբ նմանօրինակ առաքումներ ստիպուիք ընել, պիտի խնդրեմ որ հաճիք հրահանգել տալ առ որ անկ է, որպէսզի զօրաւոր թղթով պատաստեն թղթածրարները: Ձի շատ թղթածրարներ[ու] պատռուած էին *արտաքին* կողքերն այս պատճառով: Նմուշը ներփակ է թղթերուն:

Մնամ դժբախտ ազգիս անձնուէր ծառայ

Գ. Ծ. Վր. Պալաքեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Բ933)

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ 223

Պատրիարքարանի Տեղեկատու Դիւանը

Տօք. Դաւիթեան, որ նախորդ Բաղ. Ժողովի կողմէ Տեղեկատու Դիւանը կազմակերպելու եւ վարելու պաշտօն ստանձնած էր, ներկայացուցած էր դիւանի տեղեկագիրը եւ հաշիւները, որոնց ծանօթանալէ յետոյ անձնապէս կատարած քննութեանց արդիւնքը ու իմ տեսութեամբս անհրաժեշտ դատուած առաջարկները կը ներկայացնեմ Բաղ. Ժողովի բարձր ուշադրութեան:

I Կազմութիւն եւ Նպատակ

Պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը իր ուղղակի եւ անուղղակի հասոյթներով, իր վարչական եւ ընտրական-ներկայացուցչական դրութեամբ, վարչական մարմիններով կը ներկայացնէ իսկապէս պետական կազմակերպութիւն մը:

Չի կրնար մտածուիլ որ Զադ. Ժողովը նախարարության մը նման գործառնություններ ունենալով հանդերձ չունենար դիւանատուն մը, որ պարտաւոր ըլլար զայն լուսաբանելու ընթացիկ խնդրոց համար հաւքելով եւ կեդրոնացնելով հոն հայոց մասին բոլոր քաղաքական, տնտեսական, ընկերաբանական ծանօթութիւնները:

Այս պէտքը զգալի էր մասնաւորապէս 1863էն սկսեալ եւ միայն զայն կը լրացնէր Ազգ. Ժողովը 1919 Օգոստոսին որոշելով այսպիսի դիւանի մը կազմութիւնը:

Նախապէս այս տեսակ աշխատութիւնները կը կատարուէին օրուան պահանջին համեմատ յանձնաժողովներով կամ մասնաւոր կերպով մը: Արդիւնքները աստ անդ ցրուած կը մնան եւ այս արժէքաւոր վաւերագիրները հաւաքելու գործը կը կազմէ հիմա Տեղեկատու Դիւանին ամենէն դժուարին աշխատութիւններէն մէկը:

Պէտք է աւելցնել թէ դիւանի կազմութիւնը սոսկ ազգային նախաձեռնութեամբ չէ եղած: Հարկ դատուած է կազմել այս դիւանը, վասնզի զինադադարէն յետոյ պատրիարքարանը ամէնօրեայ յարաբերութեան մէջ էր Դաշնակից բարձր զօմիսէրութեանց հետ:

Տեղեկատու Դիւանը իբր Զադ. Ժողովի ուղղակի գործիներէն մէկը իր ներքին կանոնագրովը ենթարկուած է հսկողութեան եւ պատասխանատւութեանը այն անդամին, որուն վստահուած են արտաքին յարաբերութիւնները, որոնք մասը կը կազմեն Զադ. Ժողովի աշխատութեանց եւ ստացած են կարելորութիւն:

II Աշխատութիւն

Գործունէութեան շրջանին մէջ կատարուած կամ իրեն համար որոշուած ծրագրին համաձայն Տեղեկատու Դիւանին կողմէ ծրագրուած աշխատութիւնները կրնան դասաւորուիլ սապէս.-

1. Թուրքիոյ ընթացքը հանդէպ Հայոց զինադադարէն սկսեալ

Այս աշխատութիւնը ստիպողական ըլլալով, գրաւած է մեծագոյն տեղը դիւանի զբաղումներուն մէջ: 300 տեղեկագիրներով բարձր զօմիսէրութիւնները ինչպէս նաեւ Հայ Հանրապետութիւնը եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը տեղեկացած են այն բոլոր յարձակումներուն, որոնք թուրքերու կողմէ կը գործադրուին ընդդէմ Հայոց զինադադարէն սկսեալ: 292 ուրիշ տեղեկագրերով հայրթայրութեան են անհրաժեշտ փաստացի վաւերագիրներ տեղահանութեան հեղինակներուն -գորս թուրքերը կ'ուզեն արդարացնել- պատասխանատւութեան, ինչպէս նաեւ անոնց քաղաքական չարիքներուն մասին:

Այս տեղեկութիւնները Բրիտանական Բարձր Զօմիսէրութեան Յոյն-Հայ բաժանումին նիստերուն մէջ, ուր Sop. Դաւիթեան եւ Պ. Չաքըրեան կը ներկայացնէին Պատրիարքարանը, քննուած են: Այսպէս, նշանակելի ծառայութիւն մատուցուած է Ազգային Դատին, ինչպէս կը հաստատեն այդ ժողովին ատենագրութիւնները:

Կարելի է այս տեղեկագիրներէն քաղել ատաղձները ընդհանուր սպիտակ գիրքերու, նուիրուած զանազան խնդիրներու վրայ, ինչպէս ապահովութեան, Կիլիկիոյ, յանցաւորներու պատժումի եւայլն:

2. Ջարդեր եւ Տեղահանութիւններ

Դիւանը կը հաւաքէ հրատարակելու նպատակով ջարդերու եւ տեղահանութեանց վրայ բոլոր այն տեղեկութիւնները, որոնք ստուգուած եւ հիմնուած են հաւատարիմ վկայութեանց վրայ: Արդէն հրատարակուած է եւ տարածուած Հայկական Խնդրոյն համակիր ամէն շրջանակներու մէջ, հոս ինչպէս Եւրոպա, գիրք մը՝ Կեսարիոյ եւ ուրիշ մը՝ Տիարապէքիի ջարդին վրայ: Երրորդ եւ գեղեցիկ գործ մը Հայ կղերական նահատակներու վրայ ի մօտոյ մամուլին պիտի յանձնուի:

Բաց աստի, Դիւանը իրարու քով կը բերէ վաւերագիրները խմբագրելու համար գործ մը, որ պիտի պատրաստուի Յունաց Պատրիարքարանի Սեւ Գրքին յատակագծին վրայ:

Այս գործը կոչուած է ըլլալ Պատրիարքարանի պաշտօնական ընդարձակ հրատարակութիւնը 1915-1918ի ջարդերուն եւ տեղահանութեանց վրայ:

3. Վիճակագրութիւններ

Քաղուածներ ընելով բոլոր տեղեկագիրներէն, Պատրիարքարանի վիճակագրութիւններէ եւ այլնէրէ, Դիւանը ձեռնարկած է պատրաստութեանը հաւաքածոյի մը, որ պատկերացնէ Պատրիարքարանի թեմերուն

պատերազմի վաղորդային ունեցած իրական վիճակը՝ այսինքն իւրաքանչիւր առաջնորդութեան եկեղեցիներու, վանքերու, դպրոցներու, ազգային սեպհականութեանց եւ բնակչութեան թիւը: Ազգային վնասներու հատուցման պահանջները հաստատելու տեսակէտով այս տեսակ պաշտօնական հրատարակութեան մը արժէքը անվիճելի է:

Առաջին հատորը, [որուն պարունակութիւնը կը ներկայացնէ]²⁵⁸ Գաթէմունիի, Պրուսայի, Պալքէսիի, Պանտրմայի եւ Իզմիրի առաջնորդութիւնները, գրեթէ անարտած է եւ պիտի հրատարակուի մօտերս:

4. Հայաստանի Մասին Տեղեկութիւններ

Դիւանը կը հաւաքէ հրատարակութեան համար ազգային բրօշականդը շահագրգռող ամէն գործ: Անկա բազմագրած ու ցրուած է այսպէս երկրագործական տեղեկագիրը Հայաստանի վրայ, զոր իբր նախագահ Հայ Երկրագործական Միութեան ինձմէ պահանջած էր Զօր. Հարպրտ իր առաքելութեան ընթացքին ի Հայաստան:

Դիւանը կ'ուսումնասիրէ Հայկական հողին հանքային հարստութեանց վրայ ուսումնասիրութեան մը հրատարակութեան խնդիրը: Արեւելքի քաղաքակրթութեան մէջ Հայոց կատարած դերին վրայ շարք մը շահեկան գրքոյկներ պատրաստութեան մէջ են: Առաջինը այս շարքին «Les Arméniens et l'imprimerie»²⁵⁹ արդէն երեւցած է:

5. Վաւերագիրներու Հաւաքում Եւ Մատենադարան

Դիւանը կը հաւաքէ եւ կը դասաւորէ ուսումնասիրութեան համար բոլոր շահեկան վաւերագիրները Հայոց ընկերային եւ քաղաքական կեանքին:

Այսպէս, Հայ Ընկերակցութիւններու կամ պաշտօնական մարմիններու կողմէ հրատարակուած 600է ատէի տեղեկագիրներ, վիճակագրութիւններ եւայլն դասաւորուած են:

Բաց աստի, Դիւանը ունի մատենադարան մը Հայոց մասին խօսող գործերէ բաղկացած: Այս գիրքերուն վրայ աւելցած [են] երկու հարուստ մատենադարանները՝ Տիար Հրանդ Ասատուրի եւ Տիար Թէոդիկի, որոնց պահպանութիւնը Դիւանին վստահուած է: Երկու մատենադարանները կը ներկայացնեն հաւաքաբար 7800 հատոր, մեծ մասամբ ազգային բովանդակութեամբ:

6. Ազգային Արշիւը

Պատրիարքարանի արշիւները գէշ վիճակի մէջ պահուած եւ վտանգի ու կորուստի ենթակա ըլլալով, Դիւանը կ'առաջարկէ ուսումնասիրութեան համար զանոնք դասաւորել եւ պահել Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ պահարանին մէջ: Քաղ. Ժողովի հրամանը այս մասին, ինչպէս նաեւ անհրաժեշտ վարկը պահարանին յարդարման եւ պաշտօնի կոչելու համար արշիւիստ մը հաստատուած է ազգային Վարչութենէն:²⁶⁰

7. Խնայողութեան պատճառով Renaissance-ի փակումէն ի վեր, Պատրիարքարանը կը գտնուի գրկուած օտար լեզուով լրագրի մը աջակցութենէն՝ պաշտպանելու համար ազգային խնդիրը: Ժամանակն է որ հետեւանք տրուի Յունական այն առաջարկներուն որ կը կատարուին ձուլելու համար պաշտպանութիւնը երկու ազգերու շահերուն՝ հասարակաց օրգանի մը մէջ: Յոյները արդէն կը նպաստաւորէին լրագիր մը այս նպատակով:

²⁵⁸ Բնագրին մէջ շարադասական անուշադրութեան հետեւանքով գրուած՝ որ կը ներկայացնէ պարունակութիւնը:

²⁵⁹ 70 էջ բռնող գրքոյկին անուանաթերթին ճակատը կը հանդիպինք «Ուսումնասիրութիւններ Հայկական Քաղաքակրթութեան Համար» վերնախորագրի մը, ապա՝ բո՛ւն խորագրին տակ՝ Լինչի «Արմէնիա» երկհատորեակին առաջին հատորէն մէջբերման մը, ուր կ'ըսուի. «Հայերը մամուլը կը շրջապատեն տղայական այնպիսի սիրով եւ յարգանքով՝ ինչպէս պարսիկ լեռնականը կ'ընէ բռունցքի մը կամ հրացանի մը»: Գրքոյկը տպուած է Քեշիշեան եղբայրներու տպարանը, 1920-ին: Ըստ երեւոյթին հաւաքական աշխատանքի մը պտուղն ըլլալուն՝ հեղինակի անուն չէ նշուած որեւէ տեղ:

²⁶⁰ Հարազատօրէն պահպանած ենք շարադասական թերութենէ տառապող այս նախադասութիւնը:

Խնդրում են նպաստը համեմատ է. 250 օսմ. լիրա ամսական եւ՝ այս տեսակ ձեռնարկ մը, կցուած Տեղեկատու Դիւանին, պիտի ունենայ նպաստաւոր արձագանք Հէլլէն եւ Անգլիական շրջանակներու մէջ եւ շատ օգտակար պիտի ըլլայ ազգային հարցին համար, պաշտպանելով փոքրամասնութիւնները վնասուց հատուցման եւ այլ ամէն կարգի խնդիրներու մէջ:

III Ելեւմտական

Տեղեկատու Դիւանին յատկացուած է ամսական 410 օսմ. լիրայի վարկ մը:

Դեկտ. 1919–Յունիս 1920 իր եօթնամսեայ գործառնութեանց ընթացքին պէտք էր ծախսուած ըլլար 2870 Լ.Օ., մինչ ծախսուած է եօթն ամսուան մէջ 2219 Լ.Օ.: Ուրեմն՝ 661 Լ.Օ. կը մնայ՝ տրամադրելի վերոյիշեալ զանազան գրքոյկներու հրատարակութեան ծախսուց համար, որոնք լրացուելով պիտի յանձնուի[ն] տպարան:

Եօթն ամսուան մէջ ծախսուած 2219 Լ.Օ.ը կը բաժնուի այսպէս.

1335 Լ.Օ.	7 ամսուան մէջ պաշտօնէութեան թոշակ
335 Լ.Օ.	Դիւանական ծախք եւ կարասի
473 Լ.Օ.	Գիրքերու գնում եւ հրատարակութեան ծախք
76 Լ.Օ.	Բրօպականտի ծախք
2219 Լ.Օ.	Գումար

Կը խնդրուի Քաղ. Ժողովէն ամսական վարկը բարձրացնել 700 Լ.Օ.ի, որուն 410-ը ըստ հին նախատեսութեան պիտի գործածուի, 250-ը իբր մամուլի նպաստ եւ 40 ոսկին աւելցնելու համար տպագրութեան ծախքերուն վրայ:

Իրագործուած ըլլալով աշխատութիւն մը՝ տրամաբանական է արտօնել հատուցումը զանազան գլուխներու բացերուն: Միւս կողմէ, Տեղեկատու Դիւանը ըլլալով համազգային շահերու նուիրուած կազմակերպութիւն մը, պէտք է զայն կցել ուղղակի կերպով Ելեւմտական Յանձնաժողովին, ինչպէս արդէն ծրագրուած էր նախորդ Քաղ. Ժողովին կողմէ:

IV Վարչութիւն

Տեղեկատու Դիւանի կազմակերպութիւնը, ինչպէս նաեւ անոր վերին տնօրինութեան աշխատութիւնը վստահուած էր նախորդ Քաղ. Ժողովին կողմէ Տօք. Դաւիթեանի, որ ներկայ կը գտնուէր նաեւ Բրիտանական Բարձր Գօմիստրութեան Հայ-Յոյն Բաժանումի ամէն նիստերուն:

Իմ քննութիւնս ինձ պարտք կը դնէ անվերապահ յայտարարել թէ մեծ արժանեօք կիրարկած է Տօք. Դաւիթեան իր փափուկ եւ դժուար պաշտօնը:

Արդ, կ'առաջարկեմ Քաղ. Ժողովի հրաւիրել Տօք. Դաւիթեանը պահելու իր պաշտօնները թէ՛ Տեղեկատու Դիւանին եւ թէ՛ Անգլ. դեսպանատան Հայ եւ Յոյն Բաժանումին մէջ:

Ես կը ստանձնեմ Քաղ. Ժողովի կողմէ Դիւանի վրայ հսկողի եւ Հայ-Յոյն Բաժանումի մէջ երկրորդ պատուիրակի պաշտօնները:

Զմոռնամ ըսելու թէ Դիւանին աշխատութիւնները այնքան ընդարձակուած են որ անժխտելի աշխատանքին իմ մասնակցիլս Տօք. Դաւիթեանի հետ կրնայ միայն առաջ բերել լաւ արդիւնք մը:

V Եզրակացութիւն

Ա[մ]փոփելով՝ 1° Հաստատուած է Տեղեկատու Դիւանին մեծ կարելորութիւնը եւ առաջին կարգի օգտակարութիւնը:

2° Անոր միջոց տալու համար որ իր օգտակար գործը առաւելագոյն չափով ընէ, պէտք է բարձրացնել իր ամսական վարկը 700 Լ.Օ.ի բոլորովին անոր ազատ տրամադրութեան ձգելով 651 Լ.Օ., որ կը մնայ անցեալ ամիսներու վարկերէն, ապահովելու համար պատրաստուած գիրքերու հրատարակութիւնը:

Այնպէս մը կարգադրել որ Դիւանը իրեն սահմանուած վարկը ստանայ Ելեւմտական Յանձնաժողովէն:

3° Տրուած ըլլալով ապացուցեալ կարողութիւնները Տօք. Դաւիթեանի, խնդրել անկէ պահել վերին

տնօրենությունը Դիւանին եւ այն պաշտօնները որոնք անոր կցուած են, ապահովելով այսպէս գործակցութիւնն իր ձեռնհասութեան եւ ինծի տալ Դիւանին վրայ հսկողութեան իրաւունք:

4° Տրամադրել Ս. Երրորդութեան պահարանը եւ սահմանել զայն կահաւորելու ծախքերը, արշիւները պահպանելու եւ կանոնաւորելու համար:

Խորին յարգանք

Կ. Նուբեան

(ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Բ900–Բ902)

ՑԱՆԿ ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐՈՒ

<i>Administration</i>	վարչություն
<i>Assiette</i>	հարկելի ունեցուածք
<i>Aspiration</i>	ձգտում
<i>Base</i>	ռազմախարխիս
<i>Capitaine</i>	հարիւրապետ
<i>Compromis</i>	վտանգի ենթարկուած անձ
<i>Conclusion</i>	եզրակացություն
<i>Conférence</i>	խորհրդաժողով
<i>Conseiller</i>	խորհրդական
<i>Consultation</i>	խորհրդատուություն
<i>Controle</i>	վերահսկողություն
<i>Convoi</i>	կառախումբ, կառաշար
<i>Crise</i>	ճգնաժամ
<i>Cooptation</i>	ներկայ անդամներու քուէով նոր անդամի ընտրություն
<i>Déclaration</i>	հռչակագիր, յայտարարություն
<i>Énergie</i>	կորով, զօրություն
<i>Fait accompli</i>	կատարուած իրողություն
<i>Incorrection</i>	անուղղամտություն
<i>Intrigue</i>	մեքենայություն, խարդալանք, սադրանք, չարահնարք
<i>Mandat</i>	լիազօրություն շնորհող հրահանգ. ներկայացուցչի իրաւասություն, լիազօրություն
<i>Maximum</i>	առաւելագոյն
<i>Memorandum</i>	յուշագիր
<i>Père</i>	հայր (հոգեւորական)
<i>Pittoresque</i>	նկարչագեղ, նկարչական, գեղատեսիլ
<i>Plein pouvoir</i>	լիազօրություն
<i>Soeur</i>	միանձնուհի
<i>Tirage</i>	տպաքանակ
<i>Աբսթինանս</i>	յարկաբաժին կամ բնակարան
<i>Ազդեցիկ</i>	զրգրություն, խռովություն
<i>Ազո</i>	օրինական գործողություն կամ վճիռ
<i>Աթրիպի</i>	յատկանիշ, բայց նաեւ իրաւասություն
<i>Աժիտասիօն</i>	տես <i>Ազդեցիկ</i>
<i>Ախթորքա</i>	թրքատիպ
<i>Ալայր</i>	ծիծաղելի. նաեւ՝ ինքնուս, կիսագրագէտ
<i>Ալիսնս</i>	ուխտ, դաշինք

<i>Այիանս նասիոնալ</i>	ազգային ուխտ կամ դաշինք
<i>Ակո</i>	տես <i>Ազո</i>
<i>Անաթէօր</i>	մարզի մը իբր ոչ-մասանգէտ կամ սիրողաբար հետեւող անձ
<i>Ան թէօրի</i>	տեսականօրէն
<i>Անթաքթ</i>	անբարեպատշաճ, անփափկանկատ
<i>Անկաժրման</i>	յանձնառութիւն
<i>Անումալի</i>	զարտուղութիւն
<i>Անքէթ</i>	հարցաքննութիւն
<i>Անօրմալ</i>	անբնական
<i>Ապսիլոտ / ապսիլոթ</i>	անհեթեթ
<i>Աքէր</i>	զինուոր
<i>Ավանդիւրիստ</i>	արկածախնդիր
<i>Ավանս</i>	կանխավճար
<i>Արանժրման</i>	կարգադրութիւն
<i>Արշիւ</i>	դիւանաթուղթ
<i>Արպիթրէր</i>	իրաւարարական
<i>Աքթիֆ</i>	աշխոյժ, գործուն
<i>Աքսիոն</i>	Իրաւունք
<i>Աքսիոն բերսունէլ</i>	անձնական ուեցուածքի վերատիրացման կամ պարտաւորութեան մը գործադրութեան դատական գործ
<i>Աքրետիթէ</i>	հաւատարմագրուած
<i>Բազարլիս</i>	սակարկութիւն
<i>Բայիաթիֆ</i>	կիսամիջոց, առժամեայ լուծում
<i>Բանդա</i>	հրոսախումբ
<i>Բանթօն</i>	ականաւոր անձերու յատկացուած թաղմանավայր
<i>Բաստօր</i>	հոգեւոր հովիւ
<i>Բարթի</i>	կուսակցութիւն, կողմ
<i>Բարթի բրի</i>	կանխորոշութիւն, կողմնակալութիւն
<i>Բրէպթի</i>	արժանապատուութիւն, հեղինակութիւն, վարկ
<i>Բրօթօթօլ</i>	համաձայնութիւն. տես նաեւ <i>Փրոթօթօլ</i>
<i>Գօլէժ</i>	վարժարան
<i>Գօմանտան</i>	հրամանատար
<i>Գօմիսէր</i>	յանձնակատար. տես նաեւ <i>Քոմիսէր</i>
<i>Գօնթրօլ</i>	հսկողութիւն, հակակշիռ. տես նաեւ <i>Քոնթրօլ</i>
<i>Դիկտատոր</i>	բռնակալ, բռնապետ, մենակալ
<i>Եավէր</i>	օգնական
<i>Եպարքոս</i>	Մեծ վեզիր (սուլթանէն ետք օսմանեան պետութեան բարձրագոյն պաշտօնեայ)
<i>Էլեման նէօթր</i>	չէզոք տարր
<i>Էմվալլ մէթրութէ</i>	լքեալ գոյքեր
<i>Էմիւերաթիլ</i>	հրամայողական
<i>Էներժի</i>	ուժ, կորով
<i>Էներժիք</i>	կորովի

Էնթելիճնանս պիւրօ

Էնթելլիւ

Էնթրանսիժան

Էնթրիկ

Էնսիւլթ

Էվոլիսիոն

Էվքաֆ

Էքոնոմի

Էքսքիւզ

Էքօնօմիք

Թաքրիր

Թելեֆոն

Թեմնթթիւ

Թեքքիլայթ

Թերլէն

Թերիթորիալ

Թերս

Թերս դառնալ

Թէզ

Թէօրի

Թոն

Թրամէտի

Թրանշէ

Ժանդարմերիս

Ժեներալ

Ժեստ

Ժիւրիթիք

Ժուռնալ

Իլլեկալ

Ինարէ

Իմփերիալիսթ

Ինթիքալ

Ինկիլիզի

Ինտելիգենտ

Ինտրիզ

Իսթիմլաք

Իսթիմլաք

Իտարէի մասպահաթ

Իտարէի էօրֆի

Իվթիփիք

Իվթիմաթոմ

գաղտնի ոստիկանական կամ հետախուզական գրասենյակ

հարցազրոյց (նաեւ՝ խօսակցութիւն)

անգիջող

մեքենայութիւն, խարդավանք, սադրանք, չարահնարք

նախատինք

եղափոխութիւն, եղաշրջութիւն

անփոխանցելի բարենպատակ նուիրատուութիւնները վերահսկող

կառավարական մարմին

խնայողութիւն, տնտեսութիւն

պատրուակ (նաեւ՝ ներողամտութեան հայցում)

տնտեսական

յայտարարագիր, տեղեկագիր

հեռաձայն

շահ, շահաբաժին. նաեւ՝ շահատուրք

կազմակերպութիւններ, խմբաւորումներ

գետին

հողային կամ տարածքային

ներհակ

գլխիվայր շրջուիլ

դրոյթ, տեսակէտ

տեսութիւն

ձայնաստիճան. այլապէս՝ եղանակ

ողբերգութիւն

խրամատ

ոստիկան գօրք

գօրվար

շարժարարք, վարմունք

օրինական

գաղտնի տեղեկագիր

ապօրինի, հակաօրինական

վարձք

կայսերապաշտ

փոխանցում

անգլիական

մտաւորական

տես Էնթրիկ

սեփականագրկում

հարցաքննութիւն

օրուան կամ պայմաններուն համաձայն բան մը ընել, բժախնդիր չգտնուիլ,

լաւագոյնին չձգտիլ

վճռադատ վարչութիւն

մտացածին, անիրագործելի, ցնորատեսական

վերջնագիր

<i>Իօթա</i>	նշանախեց, մագաչափ
<i>Լարիլրինյօս</i>	անել ճամբայ, բաւիղ
<i>Լիտրր</i>	դեկավար
<i>Լիքսիէօ</i>	շքեղ
<i>Լիքիտասիտն</i>	լուծարում
<i>Խան</i>	իջեւանատուն
<i>Խեր</i>	բարիք
<i>Կադր</i>	պաշտօնէութիւն, անձնակազմ
<i>Կալան</i>	ասպետական, բարերարոյ
<i>Կարնիզոն</i>	պահակագօր
<i>Կաֆ</i>	վրիպանք. անխոհեմ արարք
<i>Կեակոյր</i>	անհաւատ (ոչ-մահմետականներն առհասարակ կը նկատուէին անհաւատ)
<i>Կուլտուրական</i>	մշակութային
<i>Կուլտուրապէս</i>	մշակութապէս
<i>Կրան</i>	մեծ
<i>Կրան քապինէ</i>	Մեծ դահլիճ
<i>Կօլլէ</i>	պաշտօնակից, գործակից
<i>Կօմիտէ</i>	յանձնաժողով
<i>Հալալ</i>	արդար
<i>Հանգ</i>	արգելք
<i>Հանգ եղած</i>	արգելքի տակ դրուած
<i>Հաքիմիյէթ Միլլիյէ</i>	ազգային ինքնիշխանութիւն
<i>Հելպէ</i>	փոխանցում
<i>Հոդ փոլիթիք</i>	բարձր քաղաքականութիւն
<i>Հոթ</i>	բարձր
<i>Հոքրոք</i>	օրէնք կամ իրաւունք
<i>Ճատտէ</i>	փողոց, պողոտայ
<i>Ճիհատ</i>	սրբազան պատերազմ
<i>Մայթենայթիքական</i>	թուարանական
<i>Մաժրասիտն</i>	յաւելում, գնահում
<i>Մանդատէր</i>	հոգատար. տես նաեւ՝ <i>Մանտայթէր</i>
<i>Մանտա / մանտայթ</i>	լիազօրութիւն շնորհող հրահանգ. ներկայացուցչի իրաւասութիւն, լիազօրութիւն
<i>Մանտայթէր / մանտայթէօռ</i>	հոգատար
<i>Մասաա</i>	զանգուած
<i>Մատամ</i>	տիկին
<i>Մաւզէրիպթ</i>	ապօրինաբար ատրճանակ կրող եւ ըստ կամս գայն օգտագործող անձ
<i>Մեթոտ</i>	գործելակերպ, եղանակ
<i>Մեթոտաւոր</i>	հետեւողական, կանոնաւոր
<i>Մեմորանտում</i>	յուշագիր
<i>Միթինկ</i>	հաւաք (նաեւ՝ ժողով, նիստ)
<i>Միթրայէօզ</i>	գնդացի
<i>Միլլի</i>	ազգային կամ ազգայնական

Մինիստր	մանրանկար, մանրակերտ
Միսիս	առաքելություն
Միսիոն	առաքելություն
Միլիտարի	կառավարիչ (որեւէ վարչական միաւորի), նաեւ՝ ենթակառավարիչ
Միլիտերի	աւանդապահ
Միլիտանա	բացառիկ, տրագերծ, ազատեալ (պարտաւորություններ)
Միլիտանա վաքս	բացառիկ կամ տրագերծ անշարժ գոյք
Մոթիվ	շարժառիթ
Մոմենտ	պահ
Մոտիւս վիվանտի	ժամանակաւոր կարգադրություն (խաղաղ գոյակեցութեան նպատակով)
Նահիլէ	ենթաշրջան, գաւառակ
Նասարա ֆուքարասունա	քրիստոնեայ աղքատներ
Նասիոնալ	ազգային
Նեկրիժապլը	անտեսելի
Նիլ	չեղեալ
Նիքեսիլը	ամուսնութեան առնուած
Նոպլէս օպլիժ	ազնուականությունը պարտաւորեցնող է. անձը պարտաւոր է վարուիլ կամ շարժիլ իր դիրքին կամ դերին համաձայն բնականոն
Նորմալ	յուշագիր կամ ծանօթագիր
Նօթ	անստորագիր յուշագիր կամ ծանօթագիր
Նօթ վերապալ	ներգասպառնալիք
Շանթաժ	ներգասպառնացող
Շանթաժիպո	իսլամական կրօնական օրէնք՝ հիմնուած Քուրանի եւ մարգարէին աւանդաբար վերագրուող խօսքերուն ու գործերուն վրայ
Շերի(ա)	դեկավար, պետ
Շէֆ	վարորդ
Շոֆէօն	վարորդ
Շօֆէն	յանդիմանություն
Չախ	հրոսակ
Չէթէ	հրոսակապետ
Չէթէպաշի	նպարաւանառ
Պագգալ	ճահճատուն
Պաթահիսանէ	ձեռածիր, դրամապարգեւ
Պախշիշ	համաթուրանական
Պանթուրանիստ	խունապ
Պանիկ	համախաւսական
Պանիսլամիստ	դրամատուն
Պանքա	դրամատան տէր, դրամավար
Պանքէր	անկանոն (զինեալ ուժեր)
Պաշր պոգուք	(բառացի՝) տպածոյ կաղապար, (փոխաբերաբար՝) ծամծմուած
Պասնա քալրալ	խորհրդարան
Պարլամենտ	թղթածրար
Պարուլա	

Պէրաթ	հրովարտակ
Պըլոֆ	փշոց, խաբէութիւն
Պիլէթ	տոմսակ
Պիւրօ	գրասենեակ
Պատֆորմ	ծրագիր
Պոք	խմբակցութիւն, խմբաւորում, զանգուած
Պոշէիկ	մեծամասնական
Պոնպա	ռումբ
Պոն սանս	առողջ դատողութիւն
Պրօպականտ	քարոզչութիւն
Պրօպլէմ	խնդիր, դժուարութիւն
Պոլիժուս	քաղքենի
Պօյքաւոյթ	արի կամ սկաւտ
Պօյքոթ	խեցեվճիռ, հաւաքական յարաբերութեան խզում, հաւաքաբար մերժողական կեցուածք
Ռայա	Օսմանեան Կայսրութեան ոչ-իսլամ հպատակ
Ռեժիմ	վարչաձեւ
Սանթիմանթալ	զգացական
Սանճաք	շրջան կամ մարզ
Սանքսիոն	պատժավճիռ, պատժամիջոց
Սապդաւթ	խափանարարութիւն
Սքոր	մարզանք
Սեմպոլ	խորհրդանիշ
Սենէտ	մուրհակ
Սթալօ	կարգավիճակ, իրավիճակ, բայց նաեւ օրէնք կամ կանոնագրութիւն
Սթաթու քուօ	ընթացիկ կամ առկայ իրավիճակ
Սթանպուլի	բաճկոնակ
Սիսթեմայթիք	կանոնաւոր, հետեւողական, համակարգուած
Սիսթէմ	դրութիւն, համակարգ
Սիստեմատիկ	տես <i>Սիսթեմայթիք</i>
Սիւփրեսիոն	ջնջում
Սիւփրիմէ (րնէլ)	ջնջել, վերացնել, լուծարել
Սոսիալիստ	ընկերվարական
Սիեքիլանտ	շահադէտ, անհիմն կամ ստայօդ լուրեր տարածող
Սքիմ	ուրուագիծ, նախագիծ, ծրագիր
Վալուտա	օտար դրամանիշ
Վակոն	երկայթուղակառք
Վաքֆ / վաքրֆ	բարեպաշտական կամ բարեսիրական նպատակով անվերադարձօրէն կատարուած անօտարանալի կամ անվաճառելի նուիրատուութիւն, սովորաբար՝ անշարժ գոյք, որուն հասոյթը կը յատկացուի բարեգործութեան:
Վաքֆիյէ	անփոխանցելի նուիրատուութեան վաւերագիր
Վաքֆնամէ	բարենպատակ կալուածի հրովարտակ, կանոնադրութիւն, արտօնագիր
Վեթօ	անհամաձայնութիւն, մերժում

<i>Վեսիքա</i>	վկայագիր, հաւաստագիր, անցագիր, բայց նաեւ կտրօն կամ պարենատոմս
<i>Վիզէ</i>	մուտքի արտօնագիր
<i>Տեկնաստիոն</i>	պատուիրակութիւն
<i>Տեւոթրայօթ</i>	ժողովրդավարական
<i>Տերոր</i>	սիւսերկում
<i>Տեխարթըման</i>	պաշտօնատուն (նաեւ՝ ճիւղ, բաժանմունք)
<i>Տեֆթերխանէ</i>	տոմարատուն
<i>Տէօնիւմ</i>	հազար քառակուսի մէթր
<i>Տէֆ լլլալ</i>	կորսուիլ, անհետանալ
<i>Տը ֆէ</i>	իրողապէս
<i>Տըքէթ</i>	ցուցակ կամ դատելի գործերու ցուցակ. դատական գործի մատեան. դատարանական օրացոյց. դատարանական գործունէութեան ամփոփում. զբաղելի հարցերու ժամանակաւորապէս կազմուած ծրագիր կարգապահութիւն
<i>Տիսիփիին</i>	կարգապահական
<i>Տիսիփիինէր</i>	խտտորում
<i>Տիւնդսիոն</i>	որոշեալ ուղղութեան մը հետեւելու հրահանգ, ուղեգիծ
<i>Տիրեքթիւ</i>	թղթածրար
<i>Տոսիէ</i>	փաստաթուղթ
<i>Տոքիւման</i>	փաստագրուած, վաւերագրուած
<i>Տոքիւմանթ</i>	ծանրութեան միաւոր (3.207 կրամ)
<i>Տօքիւմանթասիօն</i>	վաւերագրութիւն
<i>Բեսորթիսան</i>	օտարահպատակ այր
<i>Բեւիզիոն</i>	վերատեսութիւն
<i>Բեֆերանտում</i>	հանրաքուէ
<i>Բեֆորմ</i>	բարեկարգութիւն
<i>Բէակցիոն</i>	հակազդեցութիւն
<i>Բէկվիզիցիա</i>	բռնագրաւում
<i>Բրթուշ</i>	վերհպում
<i>Բիել</i>	իրական, իսկական
<i>Յենգ</i>	քաղաքացիի մը իրաւունքէ մը օգտուելու արտօնութեան նախապայման
<i>Փայթենկթ</i>	արտօնագիր
<i>Փաս</i>	անցագիր
<i>Փարլամենթ</i>	խորհրդարան
<i>Փերիմէ տուրրենըման</i>	գերիշխանաբար անվաւեր
<i>Փոլիթթ</i>	քաղաքականութիւն
<i>Փոլիս</i>	ոստիկանութիւն
<i>Փոլիս միւտիրի</i>	ոստիկանապետ
<i>Փոլիս տաիրէսի</i>	ոստիկանական բաժանմունք
<i>Փուսնթաժ</i>	հաշուեստուգում
<i>Փրեսթիժ</i>	տես <i>Բընթիժ</i>
<i>Փրոթեքսիոն</i>	հոգատարութիւն
<i>Փրոթոքոլ</i>	համաձայնական կարգունձելի արձանագրութիւն

Փրոժէ	ծրագիր կամ նախագիծ
Փրոլեցարիա	բանուորություն կամ աշխատանքային դասակարգ
Փրոկրամ	ծրագիր
Փրոկրեսիֆ / փրոկրեսիվ	յառաջադեմ, յառաջատուական
Փրոփականտ	քարոզչություն
Քայաստորոֆ	աղէտ
Քայթկորի	կարգ
Քալիթ	որակ. բան մը ընելու իշխանություն, իրաւասութիւն կամ լիազօրութիւն. հանգամանք
Քայմաքամ	կառավարիչ (որեւէ վարչական միաւորի), նաեւ՝ ենթակառավարիչ
Քանալ	միջոց
Քանթիթէ	քանակ
Քանթիթէ նեկլիժապլը	զանցառելի քանակ
Քանչէլեր	դիւանատուն, դիւանապետարան
Քապիւնէ	դահլիճ
Քապիւնէ տ'աֆէր	աշխատանքային դահլիճ
Քատրօ	պաշտօնէութեան կազմ
Քարաքթէր	նկարագիր
Քարդուշ	փամփուշտ
Քազա	դրամարկդ
Քափիթիւլապիոն	անձնատուութիւն
Քափրիս	քմահաճոյք
Քեհէա	վերակացու. գիւղապետ
Քրամր սիյասի	քաղաքական բաժին
Քիրաշ	վարձք
Քլիշէ	նմանատիպ, նմանաձոյլ կաղապար
Քոալիսիոն	համաձայնական, համերաշխական, միաւորեալ
Քոալիցիոն	տ. Գօալիսիօն, Քոալիսիոն
Քոլոնէլ	գնդապետ
Քոլոնի	գաղութ (նաեւ՝ գաղթականություն, գաղթավայր)
Քոմիթէ	յանձնաժողով
Քոմիսէր	յանձնակատար. տես նաեւ Գօմիսէր
Քոմիսի	քաղաքապետութիւն (թէեւ բառը կը ներկայանայ որպէս համագօրը նաեւ համայնքի, գաւառի եւ ընդհանրապէս գերատեսչութեան)
Քոմիսի	ձեռնհաս կամ իրաւասու
Քոմիսի	բարդութիւն, կնճռոտութիւն
Քոմիսի	փոխադարձ զիջում կամ համաձայնութիւն
Քոմիսի	կառավարչատուն, բայց նաեւ առանձնատուն, բնակարան
Քոմիսի	պայմանադրական
Քոմիսի	հակակշիռ, հսկողութիւն
Քոմիսի	կեդրոնացում
Քոմիսի	խորհրդակցութիւն
Քոմիսի	կառախումբ, կառաշար

<i>Քոնֆերանս</i>	խորհրդաժողով
<i>Քոնֆլի</i>	հակառակություն, ընդհարում
<i>Քորում</i>	իրաւասու քուէարկողներու օինաւոր թիւ
<i>Քսենեֆօր</i>	օստարմերժ, օտարատեաց
<i>Քրենտի</i>	վարկ
<i>Քրիթիք / քրիթիքական</i>	տագնապալի
<i>Քրոնիկ</i>	սովորութենական, երկարատեւ
<i>Օթոմոպիլ</i>	ինքնաշարժ
<i>Օթորիթէ</i>	հեղինակություն
<i>Օրմազ</i>	անկարելի, անհաւանական, անվայել
<i>Օխա</i>	ծանրութեան միաւոր (1.282 քիլոկրամ)
<i>Օմոժէն</i>	միատարր
<i>Օպժէքթիվ</i>	առարկայական
<i>Օպպօրիքսիոն</i>	խափանում, խոչընդոտում
<i>Օրգան</i>	պաշտօնաթերթ, մարմին
<i>Օրթախնիութիւն</i>	գործընկերություն
<i>Օրիանթասիոն</i>	արեւելում, կողմնորոշում
<i>Օրկան</i>	տես <i>Օրգան</i>
<i>Օրկանիզասիոն</i>	կազմակերպական կառոյց. նաեւ՝ կազմակերպություն
<i>Օրկանիզմ</i>	յօրինուածք, կազմուածք
<i>Ֆազ</i>	հանգրուան կամ փուլ
<i>Ֆայթալ</i>	մահացու
<i>Ֆանթազիա</i>	պատրանք
<i>Ֆելլաի</i>	արաբ գեղջուկ
<i>Ֆեսաուտ</i>	խռովություն
<i>Ֆերադ</i>	փոխանցում (անշարժ գոյքի)
<i>Ֆէ</i>	իրողություն, փաստ
<i>Ֆիասքօ</i>	չարաչար կամ ծիծաղելի ճախողություն
<i>Ֆիզիոնոմի</i>	կերպարանք
<i>Ֆինանսական</i>	ելեւմտական
<i>Ֆիրմա</i>	վաճառատուն կամ առեւտրական հաստատություն
<i>Ֆիզուլի</i>	ապօրինի
<i>Ֆիքթիվ</i>	մտացածին
<i>Ֆոնտ</i>	հիմնադրամ
<i>Ֆորմէ</i>	կազմաւորուած, ձեւաւորուած
<i>Ֆորմիլ</i>	բանաձեւ
<i>Ֆրազ</i>	բառակապակցություն (տուեալ պարագային՝ բանաձեւում)
<i>Ֆրակցիա</i>	խմբաւորում
<i>Ֆրանքոֆիլ</i>	ֆրանսասէր
<i>Ֆրաքսիոն</i>	խմբակցություն

ՑԱՆԿ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՈՒ

Ծանոթ.-

Աստղանիշով նշում են Ա. Աշխարհամարտին առաջ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 4 Յուլիս 1914-ի հրատարակեալ ատենագրութեան տետրին մէջ յիշատակեալ երեսփոխանները:

Պոլսէն բացակայ երեսփոխաններու նշումը կատարուած է ըստ «Ժամանակ» օրաթերթի 19 Փետրուար 1919-ի (3449) համարին:

Չաւէն Պատրիարք իր յուշերուն 397–399 էջերով տուած է ցանկը Դեկտեմբեր 5 1922-ի դրութեամբ տակաւին Պոլիս գտնուող եկեղեցական եւ աշխարհիկ երեսփոխաններու, թիւով՝ 54:

Աբգարեան Մկրտիչ* (հրաժարած Հոկտեմբեր 1919-ին)
Ազարեան Սողոմոն (դադրեցուած Նոյեմբեր 1921-ին)
Ալպօյանեան Արշակ*
Աղասեան Աղասի*
Ամատունի Մեսրոպ Վարդապետ
Ամատունի Յովհաննէս
Անդրէասեան Հրանտ*
Անտոնեան Արամ* (Պոլսէն բացակայ)
Անտոնեան Հայկ
Ասատուր Հրանտ*
Ասլանեան Գէորգ* (մահացած Յուլիս 1922-ին)
Ասլանեան (Արսլանեան) Գէորգ Վարդապետ
Ատրունի Պետրոս (վաւերացուած Սեպտեմբեր 1920-ին)
Արեւեան Թագլոր*
Արշարունի Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս
Աւետիսեան Բարսեղ* (հրաժարած Ապրիլ 1922-ին)
Բարսեղեան Արմենակ*
Գազազեան Յովսէփ* (հրաժարած Սեպտեմբեր 1922-ին)
Գազազեան Սմբատ Ծայրագոյն Վարդապետ*
Գալեմքեարեան Գնէլ Եպիսկոպոս
Գալըպեան Նշան* (Պոլսէն բացակայ)
Գալիկեան Հրանտ
Գարսեան Ստեփան*
Գարակէօզեան Եղուարդ*
Գեւորեան Լեւոն (վաւերացուած Յունիս 1920-ին)
Գնանեան Սարգիս*
Գույումեան Լուիֆիկ (վաւերացուած Հոկտեմբեր 1920-ին)
Դարբինեան Յարութիւն*
Դաւիթեան Գրիգոր*
Դիմաքսեան Հմայեակ Արքեպիսկոպոս* (մահացած Օգոստոս 1919-ին)
Դուրեան Եղիշէ Արքեպիսկոպոս* (դադրեցուած Նոյեմբեր 1919-ին)
Դուրեան Ղեւոնդ Եպիսկոպոս* (հրաժարած Յունուար 1921-ին)
Եաղուպեան Կարապետ*
Երեցեան Արէլ Բահանայ*

Էքսերճեան (Էնքսերճեան) Հմայեակ Քահանայ* (հրաժարած Դեկտեմբեր 1921-ին)
 Էպլիդաթեան Մատթէոս
 Էսաեան Վահան*
 Էսմէրեան Սարգիս* (վիճակով դադրած Ապրիլ 1920-ին)
 Թագըմճեան Բարթող Քահանայ*
 Թարագ Անտոն*
 Թերզեան Ստեփան
 Թէքէեան Վահան*
 Թիւլեան Ներսէս*
 Թորգոմեան Գէորգ* (հրաժարած Նոյեմբեր 1921-ին)
 Թորգոմեան Վահրամ* (հրաժարած Հոկտեմբեր 1919-ին)
 Թօփճեան Յակոբ (վաւերացուած Սեպտեմբեր 1920-ին)
 Իսագուլեան Յովհաննէս*
 Իւթիւճեան Սեպուհ*
 Խաչատուրեան Կոպեռնիկ*
 Խաչատրեան Աստուածատուր*
 Խոյեան Վահան Աւագ Քահանայ
 Խոսրովեան Հմայեակ*
 Խօճասարեան Հայկ*
 Խօրասան Երուանդ*
 Խօրասանճեան Զարեհ*
 Խօրասանճեան Պետրոս*
 Տէրունեան Մաղաքիա Եպիսկոպոս*
 Կէօգիւրեան (Կէգիւրեան) Զարմայր Քահանայ*
 Կիւմիշկերտան Տիրան*
 Հալանճեան Արամ*
 Հալանճեան Պետրոս*
 Հիսարեան Արիստակէս Քահանայ
 Ծամճեան Խորէն (վաւերացուած Յունիս 1920-ին)
 Ծէվահիրճեան Գարրիէլ Արքեպիսկոպոս
 Մալխասեան Լ.*
 Մանկունի Վահրամ Արքեպիսկոպոս*
 Մարտիկեան Ոսկան* (Պոլսէն բացակայ)
 Մարտիկեան Տիգրան* (Պոլսէն բացակայ)
 Մելքոնեան Փառէն Ծայրագոյն Վարդապետ
 Մինասեան Օննիկ*
 Մինասեան Յակոբ*
 Միսաքեան Շաւարշ (վաւերացուած Յունուար 1921-ին)
 Միրզախանեան Ժիրայր
 Միսիթարեան Գուրգէն
 Մոստիշեան Յարութիւն* (հրաժարած Ապրիլ 1920-ին)
 Մուրատեան Միհրան*
 Յակոբեան Դանիէլ Արքեպիսկոպոս (հրաժարած Նոյեմբեր 1921-ին)
 Յարութիւնեան Խորէն Աւագ Քահանայ*
 Նազգաշեան (Նազաշեան) Տիգրան*
 Նաթանեան Մարկոս*
 Նարդեան (Նառեան) Միսաք (վաւերացուած Յունիս 1920-ին)
 Նարոյեան Մեսրոպ Եպիսկոպոս
 Նեմցէ Գասպար*
 Ներսէսեան Մկրտիչ (վաւերացուած Դեկտեմբեր 1920-ին)
 Նշանեան Յակոբ*

Նորատունկեան Գաբրիել* (Պոլսէն բացակայ)
 Շահլամեան Գրիգոր*
 Շէիրիկեան Գառնիկ (վաւերացուած Դեկտեմբեր 1920-ին)
 Շիրինեան Գամէր*
 Շիրինեան Եղուարդ* (վիճակով դադարած Ապրիլ 1920-ին)
 Չէօկիւրեան Յովհաննէս* (Պոլսէն բացակայ)
 Չիգմէնեան Արիստակէս Քահանայ*
 Չիֆթէ Սարաֆ Օննիկ*
 Չօբուրեան Եղուարդ
 Պախթիյարեան Հմայեակ Քահանայ
 Պահրի Յակոբ*
 Պապաեան Եզնիկ Վարդապետ* (հրաժարած Ապրիլ 1920-ին)
 Պապիկեան Յովհաննէս (վաւերացուած Հոկտեմբեր 1920-ին)
 Պապօնեան Լեւոն (վաւերացուած Ապրիլ 1920-ին)
 Պարսամեան Սկրտիչ
 Պէհէրեան Սարգիս* (հրաժարած Հոկտեմբեր 1919-ին)
 Պէյագնեան Երուանդ*
 Պէրպէրեան Շահան (վաւերացուած Յունուար 1921-ին)
 Պոսթանճեան
 Պօղոսեան Խաչիկ*
 Պօյաճեան Թորգոմ*
 Պօյաճեան Յակոբ* (մահացած Դեկտեմբեր 1922-ին)
 Պօյաճեան Տրդատ Քահանայ*
 Պօնճուքեան Յակոբ*
 Սաաթճեան Լեւոն*
 Սարաֆեան Արթաքի* (Զաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ՝ Սարաճեան)
 Սեդրոսեան Արշակ (վաւերացուած Սեպտեմբեր 1920-ին)
 Սեդրոսեան Լեւոն* (Պոլսէն բացակայ)
 Սեմերճեան (Սեմէրճեան) Լեւոն (վաւերացուած Դեկտեմբեր 1920-ին, հրաժարած Փետրուար 1921-ին)
 Սըվաճեան (Սվաճեան) Խաչիկ*
 Սիմքէշեան Գէորգ*
 Սիրունի Յակոբ (վաւերացուած Յունիս 1920-ին)
 Սուրէնեան Վահան*
 Ստեփանեան Սեպուհ (վաւերացուած Յունիս 1920-ին)
 Սրենց Սարգիս* (վարանորոգուած Յունիս 1920-ին)
 Վարժապետեան Արիստակէս Աւագ Քահանայ
 Տէլէճէկեան Յակոբ Քահանայ
 Տէմիրճիպաշեան Գարեգին*
 Տէմիրճիպաշեան Լեւոն* (հրաժարած Նոյեմբեր 1919-ին)
 Տէյիրմէնճեան Յովսէփ*
 Տէյիրմէնճեան Պենոն*
 Տէր Աբրահամեան Ղեւոնդ
 [Տէր] Մեսրոպեան Մեսրոպ Քահանայ
 Տէր Սովսէսեան Դաւիթ*
 Տէր Յակոբեան Աբրահամ*
 Տէրունեան Մաղաքիա Եպիսկոպոս*
 Տէրունի Յովհաննէս
 Տիօնեան Սիրուն (վաւերացուած Սեպտեմբեր 1920-ին)
 Տնտեսեան Լեւոն*
 Փանոսեան Աղեքսանդր* (մահացած Հոկտեմբեր 1919-ին)
 Փաշայեան Տանատ Քահանայ*

Փափազեան Պարզեւ*

Փափազեան Ռուբէն* (վիճակով դադարած Յուլիս 1921-ին)

Փափազեան Սահակ Զահանայ

Փափազեան Վահան* (Պոլսէն բացակայ)

Փերտահճեան Երուանդ Վարդապետ* (հրաժարած Սեպտեմբեր 1920-ին)

Օհանեան Ներսէս* (վերանորոգուած Յունիս 1920-ին)

Օտեան Երուանդ*

ՑԱՆԿ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ

(Դիւանաթղթերու համարակալումներով)

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

1.	15 Մարտ 1919	մամուլ	34.	27 Մայիս 1921	898-909
2.	22 Մարտ 1919	մամուլ	35.	17 Յունիս 1921	938-957
3.	27 Յունիս 1919	57-65	36.	1 Յուլիս 1921	958-983
4.	4 Յուլիս 1919	48-56	37.	15 Յուլիս 1921	910-937
5.	11 Յուլիս 1919	24-47	38.	22 Յուլիս 1921	984-100 + p1-p5
6.	12 Սեպտեմբեր 1919	1-9	39.	5 Օգոստոս 1921	835-859
7.	19 Սեպտեմբեր 1919	10-23	40.	19 Օգոստոս 1921	860-881
8.	26 Սեպտեմբեր 1919	66-80	41.	26 Օգոստոս 1921	882-897
9.	17 Հոկտեմբեր 1919	մամուլ	42.	5 Սեպտեմբեր 1921	մամուլ
10.	31 Հոկտեմբեր 1919	81-93	43.	14 Հոկտեմբեր 1921	p17-p39
11.	21 Նոյեմբեր 1919	94-100 + p1-p2	44.	28 Հոկտեմբեր 1921	p40-p59
12.	28 Նոյեմբեր 1919	p3-p16	45.	11 Նոյեմբեր 1921	մամուլ
13.	27 Փետրուար 1920	p19-p37	46.	18 Նոյեմբեր 1921	մամուլ
14.	2 Ապրիլ 1920	մամուլ	47.	2 Դեկտեմբեր 1921	մամուլ
15.	23 Ապրիլ 1920	p158-p178	48.	16 Դեկտեմբեր 1921	մամուլ
16.	21 Մայիս 1920	p179-p211	49.	23 Դեկտեմբեր 1921	p116-p137
17.	4 Յունիս 1920	p196-p199 + 200-211	50.	6 Յունուար 1922	p138-p154
18.	11 Յունիս 1920	212-224	51.	3 Փետրուար 1922	մամուլ
19.	29 Յունիս 1920	225-236	52.	17 Փետրուար 1922	մամուլ
20.	2 Յուլիս 1920	237-239	53.	10 Մարտ 1922	p206-p231
21.	3 Սեպտեմբեր 1920	551-577	54.	24 Մարտ 1922	p232-p255
22.	17 Սեպտեմբեր 1920	578-579 + p41-p57	55.	31 Մարտ 1922	p197-p205
23.	8 Հոկտեմբեր 1920	580-597	56.	28 Ապրիլ 1922	720-746
24.	3 Դեկտեմբեր 1920	598-612	57.	12 Մայիս 1922	747-753
25.	10 Դեկտեմբեր 1920	615-628	58.	26 Մայիս 1922	758-787
26.	7 Յունուար 1921	426-454	59.	9 Յունիս 1922	788-803
27.	28 Յունուար 1921	459-481	60.	23 Յունիս 1922	804-834
28.	18 Փետրուար 1921	526-549	61.	7 Յուլիս 1922	մամուլ
29.	4 Մարտ 1921	629-655	62.	21 Յուլիս 1922	մամուլ
30.	18 Մարտ 1921	656-672	63.	4 Օգոստոս 1922	մամուլ
31.	25 Մարտ 1921	673-688	64.	18 Օգոստոս 1922	մամուլ
32.	8 Ապրիլ 1921	689-706	65.	8 Սեպտեմբեր 1922	մամուլ
33.	20 Մայիս 1921	707-719	66.	8 Դեկտեմբեր 1922	մամուլ

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱՉԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

1.	29 Յունիս 1919	մամուլ	7.	12 Նոյեմբեր 1920	364-388
2.	15 Օգոստոս 1919	268-273	8.	17 Դեկտեմբեր	274-312
3.	5 Մարտ 1920	313-338	9.	27 Դեկտեմբեր	է512-է531
4.	23 Յունիս 1920	240-253	10.	31 Դեկտեմբեր 1920	406-425
5.	2 Յուլիս 1920	254-267	11.	4 Փետրուար 1921	389-404
6.	5 Նոյեմբեր 1920	339-363			

ՀԱՄԱՉԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

1.	10 Մարտ 1919	թ688-թ689	37.	21 Ապրիլ 1920	թ756
2.	17 Մարտ 1919	թ694-թ695	38.	28 Ապրիլ 1920	թ772
3.	24 Մարտ 1919	թ696	39.	12 Մայիս 1920	թ774
4.	31 Մարտ 1919	թ698-թ699	40.	19 Մայիս 1920	թ775
5.	9 Ապրիլ 1919	թ701	41.	21 Մայիս 1920	թ776-թ781
6.	14 Մայիս 1919	թ704	42.	26 Մայիս 1920	թ782
7.	29 Մայիս 1919	թ710	43.	2 Յունիս 1920	թ783
8.	31 Մայիս 1919	թ712	44.	9 Յունիս 1920	թ784
9.	23 Յունիս 1919	թ712	45.	11 Յունիս 1920	թ785
10.	27 Օգոստոս 1919	թ787-թ790	46.	16 Յունիս 1920	թ787
11.	29 Օգոստոս 1919	թ715	47.	19 Յունիս 1920	թ787
12.	3 Սեպտեմբեր 1919	թ716-թ717	48.	23 Յունիս 1920	թ788-թ789
13.	10 Սեպտեմբեր 1919	թ718-թ719	49.	25 Յունիս 1920	թ791
14.	17 Սեպտեմբեր 1919	թ720	50.	30 Յունիս 1920	թ791
15.	24 Սեպտեմբեր 1919	թ721	51.	7 Յուլիս 1920	թ799
16.	1 Հոկտեմբեր 1919	թ721	52.	14 Յուլիս 1920	թ800
17.	8 Հոկտեմբեր 1919	թ722	53.	22 Յուլիս 1920	թ801
18.	12 Հոկտեմբեր 1919	թ729	54.	29 Յուլիս 1920	թ802
19.	15 Հոկտեմբեր 1919	թ730-թ731	55.	4 Օգոստոս 1920	թ805
20.	23 Հոկտեմբեր 1919	թ739	56.	18 Օգոստոս 1920	թ804-թ805
21.	29 Հոկտեմբեր 1919	թ740	57.	19 Օգոստոս 1920	թ806
22.	5 Նոյեմբեր 1919	թ741	58.	25 Օգոստոս 1920	թ807
23.	12 Նոյեմբեր 1919	թ741	59.	1 Սեպտեմբեր 1920	թ808
24.	26 Նոյեմբեր 1919	թ742	60.	8 Սեպտեմբեր 1920	թ811
25.	3 Դեկտեմբեր 1919	թ743	61.	15 Սեպտեմբեր 1920	թ813
26.	10 Դեկտեմբեր 1919	թ743	62.	29 Սեպտեմբեր 1920	թ813
27.	17 Դեկտեմբեր 1919	թ743	63.	6 Հոկտեմբեր 1920	թ815
28.	5 Յունուար 1920	թ836	64.	13 Հոկտեմբեր 1920	թ815
29.	12 Յունուար 1920	թ836	65.	20 Հոկտեմբեր 1920	թ818
30.	26 Յունուար 1920	թ836	66.	27 Հոկտեմբեր 1920	թ819
31.	1 Մարտ 1920	թ747	67.	3 Նոյեմբեր 1920	թ820
32.	8 Մարտ 1920	թ748	68.	10 Նոյեմբեր 1920	թ822
33.	10 Մարտ 1920	թ749	69.	15 Նոյեմբեր 1920	թ822
34.	17 Մարտ 1920	թ750	70.	17 Նոյեմբեր 1920	թ825
35.	24 Մարտ 1920	թ751-թ752	71.	1 Դեկտեմբեր 1920	թ826
36.	14 Ապրիլ 1920	թ755	72.	8 Դեկտեմբեր 1920	թ833

73.	15 Դեկտեմբեր 1920	թ834	120.	28 Նոյեմբեր 1921	դ710
74.	29 Դեկտեմբեր 1920	թ835	121.	1 Դեկտեմբեր 1921	դ713
75.	10 Փետրուար 1921	թ837	122.	5 Դեկտեմբեր 1921	դ715
76.	17 Փետրուար 1921	թ837	123.	8 Դեկտեմբեր 1921	դ716
77.	24 Փետրուար 1921	թ842	124.	9 Դեկտեմբեր 1921	դ717
78.	3 Մարտ 1921	թ842	125.	15 Դեկտեմբեր 1921	դ719
79.	14 Մարտ 1921	թ847	126.	19 Դեկտեմբեր 1921	թ683-թ684
80.	18 Մարտ 1921	թ847	127.	22 Դեկտեմբեր 1921	թ682
81.	31 Մարտ 1921	թ859	128.	29 Դեկտեմբեր 1921	թ680-թ681
82.	5 Ապրիլ 1921	թ859	129.	9 Յունուար 1922	թ678-թ679
83.	7 Ապրիլ 1921	դ659	130.	12 Յունուար 1922	թ675-թ676
84.	14 Ապրիլ 1921	դ660	131.	16 Յունուար 1922	թ677
85.	16 Ապրիլ 1921	դ661	132.	30 Յունուար 1922	թ673-թ674
86.	21 Ապրիլ 1921	դ662	133.	6 Փետրուար 1922	թ672
87.	27 Ապրիլ 1921	դ663	134.	9 Փետրուար 1922	թ670-թ671
88.	5 Մայիս 1921	դ665	135.	2 Մարտ 1922	թ668-թ669
89.	12 Մայիս 1921	դ666	136.	9 Մարտ 1922	թ666-թ667
90.	19 Մայիս 1921	դ667	137.	20 Մարտ 1922	թ664-թ665
91.	26 Մայիս 1921	դ668	138.	30 Մարտ 1922	թ662-թ663
92.	2 Յունիս 1921	դ670	139.	6 Ապրիլ 1922	թ660-թ661
93.	16 Յունիս 1921	դ672	140.	8 Ապրիլ 1922	թ659
94.	23 Յունիս 1921	դ673	141.	20 Ապրիլ 1922	թ658
95.	30 Յունիս 1921	դ674	142.	24 Ապրիլ 1922	թ657
96.	7 Յուլիս 1921	դ675	143.	27 Ապրիլ 1922	թ655
97.	14 Յուլիս 1921	դ676	144.	5 Մայիս 1922	թ656
98.	21 Յուլիս 1921	դ678	145.	11 Մայիս 1922	թ654
99.	28 Յուլիս 1921	դ680	146.	15 Մայիս 1922	թ652-թ653
100.	5 Օգոստոս 1921	դ681	147.	18 Մայիս 1922	թ649-թ651
101.	11 Օգոստոս 1921	դ684	148.	28 Մայիս 1922	թ648
102.	18 Օգոստոս 1921	դ685	149.	1 Յունիս 1922	թ647
103.	25 Օգոստոս 1921	դ688	150.	8 Յունիս 1922	թ646
104.	1 Սեպտեմբեր 1921	դ689	151.	15 Յունիս 1922	թ645
105.	15 Սեպտեմբեր 1921	դ690	152.	22 Յունիս 1922	թ644
106.	22 Սեպտեմբեր 1921	դ691	153.	29 Յունիս 1922	թ643
107.	29 Սեպտեմբեր 1921	դ692	154.	6 Յուլիս 1922	թ642
108.	6 Հոկտեմբեր 1921	դ693	155.	20 Յուլիս 1922	թ640-թ641
109.	13 Հոկտեմբեր 1921	դ694	156.	3 Օգոստոս 1922	թ638-թ639
110.	20 Հոկտեմբեր 1921	դ696	157.	10 Օգոստոս 1922	թ637
111.	27 Հոկտեմբեր 1921	դ697	158.	24 Օգոստոս 1922	թ636
112.	3 Նոյեմբեր 1921	դ699	159.	31 Օգոստոս 1922	թ915
113.	5 Նոյեմբեր 1921	դ699	160.	7 Սեպտեմբեր 1922	թ914
114.	9 Նոյեմբեր 1921	դ700	161.	11 Սեպտեմբեր 1922	թ912-թ913
115.	14 Նոյեմբեր 1921	դ701	162.	14 Սեպտեմբեր 1922	թ921-թ922
116.	17 Նոյեմբեր 1921	դ702	163.	18 Սեպտեմբեր 1922	թ918-թ920
117.	21 Նոյեմբեր 1921	դ705	164.	12 Հոկտեմբեր 1922	թ916
118.	23 Նոյեմբեր 1921	դ707	165.	20 Հոկտեմբեր 1922	թ923
119.	24 Նոյեմբեր 1921	դ708	166.	26 Հոկտեմբեր 1922	թ924

ՑԱՆԿ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ՕՐԱԿԱՐԳԵՐՈՒ

- 15.3.1919 Հրաժարական Քաղաքական Ժողովի եւ խորհրդակցություն նոր Քաղաքական Ժողովի ընտրության կերպին շուրջ
- 22.3.1919 Հայկական երեք համայնքներու համագործակցություն եւ շնորհաւորագրեր ու շնորհակալագրեր Հայաստանի Հանրապետության կառավարության եւ Ազգային Պատուիրակության
- 27.6.1919 Ընտրություն Մայր Դիւանի. հրաժարական Քաղաքական Ժողովի եւ խորհրդակցություն նոր Քաղաքական Ժողովի ընտրության կերպին շուրջ. քննարկում ներքին գաւառներու հայոց կացության
- 4.7.1919 Հրաժարական Կրօնական Ժողովի. շարունակություն նոր Քաղաքական Ժողովի ընտրության կերպին քննարկման
- 11.7.1919 Համարատություն Եղիշէ Արք. Դուրեանի՝ Փարիզի Ազգային Համագումարի նիստերուն եւ որոշումներուն շուրջ. նշանակում եւ վաւերացում նոր Քաղաքական եւ Կրօնական Ժողովներու
- 12.9.1919 Քննարկում Քաղաքական Ժողովի յայտագրին կամ ծրագրին
- 19.9.1919 Քննարկում Հայրենիքի Տուրքի
- 26.9.1919 Շարունակություն Հայրենիքի Տուրքի քննարկման
- 31.10.1919 Քննարկում Ազգային Ժողովի ամբողջացման շուրջ. համարառության եւ համարատության մասին նախաքննության տեղեկագրի քննարկում
- 21.11.1919 Երեսփոխան Եզնիկ Վրդ. Պապանեանի պարագայի քննարկում. հարցում-առաջարկ Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրության շուրջ. առաջարկ ազգային կալուածները գրաւի դնելու շուրջ. քննարկում երեսփոխանական ընտրություններու վերաբերեալ Քաղաքական Ժողովի հրահանգին
- 28.11.1919 Տեղեկագիր ընտրողական տարիքի շուրջ Նախաձեռնության Դիւանի. անդրադարձ կալուածները գրաւի դնելու առաջարկին՝ որբերու եւ տարագրեալներու ստիպողական կարիքներու լոյսին տակ
- 27.2.19120 Քննարկում յատկապէս Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած ծանր կացության թուրք Ազգայնական շարժման, Մարաշի դէպքերուն եւ ֆրանսական «երկդիմի» քաղաքականության լոյսին տակ
- 23.4.1920 Տեղեկագիր նոր Կրօնական Ժողովի ընտրության շուրջ եւ քննարկում Քաղաքական Ժողովի հրաժարագրի
- 21.5.1920 Քննարկում Հանոյ կացության. քննարկում ազգային կալուածներու յանձանձման վերաբերեալ. եկեղեցական երեսփոխաններու ընտրության տեղեկագիր. քննարկում Քաղաքական Ժողովի հրաժարագրի
- 4.6.1920 Վաւերացում Կրօնական Ժողովի ընտրության. վաւերացում Պալարթի եւ Խապէօյի երեսփոխանական ընտրություններու. ընտրություն Մայր Դիւանի. քննարկում հայկական լքեալ գոյքերու. Քաղաքական Ժողովի հրաժարականին եւ նորին ընտրության կերպի քննարկում
- 11.6.1920 Հանրագրություն Սամաթիոյ երեսփոխանական ընտրության վերաբերեալ. տեղեկագրություն Զաւէն Պատրիարքի իր եւրոպական ուղեւորության վերաբերեալ. ընտրություն նախաքննիչ դիւաններու. քննարկում նոր Քաղաքական Ժողովի ընտրության շուրջ

- 29.6.1920 Երեսփոխանական վաւերացումներ (Գուրուշէմէ, Առնաւոտքէօյ, Պեպէք). Սամաթիոյ երեսփոխանական ընտրութեան քննարկում. Ժողովական մեծամասնութեան խնդրի քննարկում. նոր Քաղաքական Ժողովի ընտրութեան հարցի քննարկում
- 2.7.1920 Ազգային Ժողովի դիւաններու վաւերացում. Քաղաքական Ժողովի վաւերացում
- 3.9.1920 Ազգային Ժողովի գումարման յապաղման քննարկում. երեսփոխանական վաւերացումներու շուրջ Քաղաքական Ժողովի տեղեկագրի քննարկում. Սեւրի Դաշնագրին առիթով Պօղոս Նուպարի եւ Աւետիս Ահարոնեանի հեռագրեր. Քաղաքական Ժողովի ծրագրի ներկայացում եւ քննարկում
- 17.9.1920 Ազգային Ժողովի մեծամասնութեան խնդիր. Ուսումնական Խորհուրդի իրաւասութիւններու հարց. շարունակութիւն Քաղաքական Ժողովի ծրագրի քննարկման
- 8.10.1920 Վաւերացում Գարթալի երեսփոխանական ընտրութեան. Կիլիկիոյ մասին հարցումի մը վերաբերեալ քննարկում. վաւերացում Էտիրնէի երեսփոխանական ընտրութեան. Բանկալթիի գերեզմանատունը եկամտաբեր շահագործման յանձնելու առաջարկ. Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան հարցի քննարկում
- 3.12.1920 Ամբաստանագիր բժիշկ Թերզեանի Չաւէն Պատրիարքի դէմ. քննարկում Հայրենիքի Տուրքի վերաբերեալ. փոխասացութիւններ Կարսի անկման մասին.
- 10.12.1920 Մահացած Մարութէ Իբրանոսեանի խնդրի արծարծում. վաւերացում Նոր Թաղի երեսփոխանական ընտրութեան. վերաբարծում բժիշկ Թերզեանի ամբաստանագրին
- 7.1.1921 Զննարկում Միացեալ Ընկերութեան իրավիճակին, Հայրենիքի Տուրքի գանձման, Իբրանոսեանի խնդրին շուրջ՝ Քաղաքական Ժողովի բերած պատասխաններուն հիմամբ
- 28.1.1921 Շնորհակալագիր Ամերիկեան Նպաստամատոյցին. քննարկում ազգապատկան կալուածի մը վերաբերեալ. քննարկում Իւսկիւտար Սելիմիյէի երեսփոխանական ընտրութեան տեղեկագրին շուրջ. շարունակութիւն Իբրանոսեանի խնդրի քննարկման եւ Քաղաքական Ժողովի հրաժարման դիտաւորութեան
- 4.2.1921 Զննարկում՝ առնչուած Փարիզի զոյգ պատուիրակութիւններու պաշտօնավարութեան եւ Հայկական Խնդրին ընթացիկ կացութեան.
- 18.2.1921 Զննադատութիւն Մայր Դիւանի գործելակերպին վերաբերեալ. արծարծում Անկախութեան Փոխառութեան գումարներու վերադարձի հարցի. շարունակութիւն Քաղաքական Ժողովի հրաժարման քննարկման՝ Իբրանոսեանի խնդրին առնչութեամբ
- 4.3.1921 Զննարկում ազգային զանազան համախմբումներու կողմէ Հայ Դատի վերաբերեալ Համաձայնական Տէրութիւններու դիմելու անտեղիութեան. վերաբարծում Անկախութեան Փոխառութեան գումարներու ճակատագրի հարցին. քննարկում Ազգային Վարչութեան պիւտճէի վաւերացման կերպին շուրջ. շարունակութիւն Քաղաքական Ժողովի հրաժարման քննարկման՝ Իբրանոսեանի խնդրին առնչութեամբ, եւ անվստահութեան քուէ Քաղաքական Ժողովին
- 18.3.1921 Զննարկում Չաւէն Պատրիարքի դէմ ներկայացուած ամբաստանագրին քննութեան օրինական կերպին վերաբերեալ եւ հարցի յղում Ատենապետաց Դիւանին. շարունակութիւն Քաղաքական Ժողովի հրաժարականի հարցին քննարկման եւ ընդունում հրաժարականի. շարունակութիւն Իւսկիւտար Սելիմիյէի երեսփոխանական ընտրութեան վաւերացման հարցին շուրջ վիճաբանութեան
- 25.3.1921 Զննարկում ներքին կանոնագրի պատժական տրամադրութիւններու գործադրելիութեան. Երուանդ Օտեանի մէկ գրութեան առնչութեամբ քննարկում նիստերու մասին մամուլով արտայայտուելու ազատութեան շուրջ. քննարկում նոր Քաղաքական Ժողովի կազմութեան գծով եւ ընտրութիւն նոր Քաղաքական Ժողովի ատենապետի
- 8.4.1921 Վաւերացում նոր Քաղաքական Ժողովի. ներկայացում եւ քննարկում Քաղաքական Ժողովի յայտագրի կամ ծրագրի
- 20.5.1921 Չաւէն Պատրիարքի բացման խօսքը Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նոր նստաշրջանի բացման առիթով. վերաբարծում Ազգային Ժողովի ամբողջացման անհրաժեշտութեան՝

- 27.5.1921 թափուր երեսփոխանական աթոռներու համար ընտրութիւններով. ընտրութիւն Մայր Դիւանի Քննարկում Ուսումնական Խորհուրդի իրաւասութեան. Հայրենիքի Տուրքի յաւելման առաջարկ. ընտրութիւն նախաքննիչ դիւաններու. ընտրութիւն Կրօնական Ժողովի. ելմտացոյց ազգային պատրիարքարանի.
- 17.6.1921 Հարցում եւ վէճ տակաւին չվաւերացուած ամսվարկը գործադրութեան դրուելու մասին. արծարծում Հայրենիքի Տուրքի վճարման պայմանի շուրջ ընտրութիւններէ առաջ. տեսակէտներու փոխանակում խորհրդարանական կանոններու գործադրութեան վերաբերեալ. քննարկում եկեղեցական երեսփոխաններու ընտրական տեղեկագրին շուրջ եւ վաւերացում եկեղեցական երեսփոխաններու. ընտրութիւն Կրօնական Ժողովի
- 1.7.1921 Քննարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Պոլիս ուղեւորութեան փափաքին. Նիկոմիդիոյ հայ բանտարկեալներու հարց. Ազգային Վարչութեան ամսվարկի գործադրութեան հարց. Բանկայթի հայկական գերեզմանատան անգլիացիներու եւ ֆրանսացիներու կողմէ օգտագործման հարցի դռնփակ քննարկում
- 15.7.1921 Վերաքննարծում Ուսումնական Խորհուրդի իրաւասութեան խնդրին. Համարակալութեան Դիւանի տեղեկագրեր Քաղաքական Ժողովի անդամներու Հայրենիքի Տուրքի մասնակցութեան եւ Ազգային Պատրիարքարանի ելմտացոյցին մասին. քննարկում Ազգային Վարչութեան ամսվարկի
- 22.7.1921 Ընդհանուր քննարկում երեսփոխանական ընտրութիւններու շուրջ. Արսլանեան Վարդապետի երեսփոխանութեան հարց. շարունակութիւն Ազգային Վարչութեան ամսվարկի քննութեան
- 5.8.1921 Նոր օրինագիծ Հայրենիքի Տուրքի. Մուրատ Ռափայէլեանի կտակի հարց. ազգային մարմիններու մէջ միաժամանակ համարառու եւ համարատու ըլլալու կանոնականութեան հարց. արծարծում Չէզոք Տան վերաբերեալ հարցերու
- 19.8.1921 Քննարկում Չէզոք Տան վերաբերող խնդիրներու
- 26.8.1921 Մելգոնեան նուիրատուութեան մասին տեղեկատուութիւն. շարունակութիւն Չէզոք Տան վերաբերող խնդիրներու քննարկման եւ կազմութիւն Չէզոք Տան Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովի
- 5.9.1922 Տեղեկագիր Խառն Ժողովի՝ ի մասին Երուսաղէմի Աթոռի վիճակին. տեղեկագիր Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան Ժողովի. արտօնագիր Պաղեստինի բրիտանացի կառավարիչ Սթորսի. վաւերացում Երուսաղէմի Աթոռի նոր Պատրիարքի
- 14.10.1921 Քաղաքական Ժողովի ատենապետի բացակայութեան եւ Քաղաքական Ժողովի կազմի լրացման հարց
- 28.10.1921 Յարաբերական խնդիրներու համար խորհրդարանական մարմնի մը կազմութեան առաջարկ. քննարկում եւ վաւերացում
- 11.11.1921 Հարցումներ Կարապետ Գալֆայի *վաքֆ*ին եւ Դատաստանական Խորհուրդի կազմութեան վերաբերեալ
- 18.11.1921 Տեղեկատուութիւն Հայ Կարմիր Խաչի եւ Սբ. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի յարաբերութեան շուրջ. ընթերցում Չէզոք Տան վերաբերեալ Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովի ընդարձակ տեղեկագրին
- 2.12.1921 Գրեր Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան մասին. Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի 31 Հոկտեմբեր 1921 թուակիր կոնդակ. քննարկում ելեւմտական հարցի մը. քննարկում Չէզոք Տան Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովի տեղեկագրին
- 16.12.1921 Ներկայացում Հայրենիքի Տուրքի նոր օրինագիծին վերաբերող Նախաձեռնութեան Դիւանի տեղեկագրին. վերաքննարծում Մուրատ Ռափայէլեանի կտակի հարցին. քննադատութիւն Մայր Դիւանի գործելակերպին դէմ. շարունակութիւն Չէզոք Տան Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովի տեղեկագրի քննարկման

- 23.12.1921 Օտեան-Շեիրիկեան միջադէպ. շարունակութիւն Չէզոք Տան Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովի տեղեկագրի քննարկման, անոր եզրակացութիւնը ընդունելու կամ մերժելու հետ կապուած քուէարկութեան հարց եւ անկէ բխած վստահութեան կամ անվստահութեան հարց Քաղաքական Ժողովին նկատմամբ
- 6.1.1922 Քննարկում Քաղաքական Ժողովին վստահութիւն յայտնուած ըլլալու կամ չըլլալու վերաբերեալ. հրաժարական Քաղաքական Ժողովի. քննարկում Մուրատ Ռափայէլեան կտակի խնդրին
- 3.2.1922 Ցաւակցութիւն Բենետիկտոս ԺԵ. Պապին եւ Դերկոմս Ճէյմզ Պրայսի մահուան առիթով. հարցում Իսկիւտարի Հրկիզելոց Յանձնաժողովի մասին. քննարկում նոր Քաղաքական Ժողովի ընտրութեան կերպի մասին եւ անուանում անուանացանկ պատրաստելու եւ ներկայացնելու սահմանուած անձի
- 17.2.1922 Տեսակէտներու փոխանակում Հայրենիքի Տուրքի նոր օրինագիծին եւ Դատաստանական Խորհուրդի կազմութեան մասին. առաջարկներ շնորհակալութեան եւ հրապարակային գնահատման արժանացնելու քոյր գաղութներ իրենց նիւթական օժանդակութիւններուն համար. ընտրութիւն նոր Քաղաքական Ժողովի
- 10.3.1922 Քննարկում «յարաբերական խնդիրներով» Խորհրդարանական Յանձնաժողովի պաշտօնավարութեան շուրջ եւ որոշում յանձնաժողովի գոյութեան պահպանման. Քաղաքական Ժողովի յայտագրի կամ ծրագրի ներկայացում եւ քննարկում. վստահութեան քուէի տուչութիւն Քաղաքական Ժողովին. լրացում Կրօնական Ժողովի. Հայաստանի սովետներու օգնութեան անհրաժեշտութեան նշում
- 24.3.1921 Քննարկում Դատաստանական Խորհուրդի կազմութեան վերաբերեալ. լրացուցիչ ընտրութիւն Կրօնական Ժողովի. քննարկում Հայրենիքի Տուրքի ծրագրի
- 31.3.1922 Ցաւակցական արտայայտութիւն Տընի Քոշէնի մահուան առիւ. Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակ Հայաստանի Կարմիր Խաչի կազմութեան եւ անոր օգնելու մասին
- 28.4.1922 Քննարկում ազգապատկան կալուածներու շուրջ Կալուածոց Դիւանին տեղեկատուութեան. քննարկում Հայրենիքի Տուրքի ծրագրի
- 12.5.1922 Չաւէն Պատրիարքի բացման խօսքը Ազգային Ժողովի նոր նստաշրջանի բացման առիթով. ընտրութիւն նոր նստաշրջանի Մայր Դիւանի.
- 26.5.1922 [Ատենապետաց Դիւանի տեղեկագրի յանձնում՝ Չաւէն Պատրիարքի դէմ բժիշկ Ստեփան Թէրզեանի ամբաստանագրին առ ի քննութիւն]. Բանկալթիի հայոց գերեզմանատան հարց. կազմութիւն նախաքննիչ դիւաններու. շարունակութիւն Հայրենիքի Տուրքի ծրագրի քննարկման
- 9.6.1922 Փոխասացութիւններ ժողովավարական եւ կանոնական հարցերու, ինչպէս նաեւ Չաւէն Պատրիարքի դէմ ամբաստանագրին վերաբերեալ Ատենապետաց Դիւանի տեղեկագրին եւ երեսփոխանական ընտրութիւններու շուրջ
- 23.6.1922 Կարապետ Գալֆայի *վաքֆի* խնդիր. շարունակութիւն Հայրենիքի Տուրքի ծրագրի քննարկման
- 7.7.1922 Շարունակութիւն Հայրենիքի Տուրքի ծրագրի քննարկման
- 21.7.1922 Արձանագրութիւն բարերար Ռափայէլ Մարկոսեանի մահուան եւ քննարկում կատակային հարցերու. Հայրենիքի Տուրքի նոր օրէնքի վաւերացում. երեսփոխան Շահլամեանի պահանջի մը քննարկում
- 4.8.1922 Քննարկում հարցապնդման. շարունակութիւն երեսփոխան Շահլամեանի պահանջի քննարկման
- 18.8.1922 Փակում երեսփոխան Շահլամեանի պահանջի հարցին
- 8.9.1922 Շարունակութիւն Հայրենակցական Միութիւններու իրաւասութեան վերաբերող հարցին քննարկման
- 8.12.1922 Քննարկում Չաւէն Պատրիարքի գիրին, թէ արդե՞ս պատրիարքութենէ հրաժարումը կրնայ ազգանպաստ քայլ մը ըլլալ. քննարկում Քաղաքական Ժողովի ատենապետին հրաժարագրին

ՄԱՍՆԱԿԻ ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ

Դիւանաթուղթեր

ՆՄ= ՀԲԸՄ-ի Փարիզի Նուպարեան մատենադարան

ՊՏԴ= Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան մօտ պահպանուող Պոլսոյ Տեղեկատու Դիւան

Պարբերաթերթեր

«Ազգ» երկօրեայ, ապա ամէնօրեայ, Պոսթոն, 1918–1921

«Ապագայ» շաբաթաթերթ, Փարիզ, 1921–1922

«Առաւօտ» շաբաթաթերթ, Պոլիս, 1919–1922

«Արագած» շաբաթաթերթ, Պոլիս, 1919–1920

«Արարա» երկշաբաթաթերթ, Ատանա, 1920–1921

«Արդարամարտ», ապա՝ «Արիամարտ» օրաթերթ, Պոլիս, 1918

«Արեւ» երկօրեայ ապա օրաթերթ, Ադըսանդրիա, 1918–1922

«Արեւելեան Մամուլ» օրաթերթ, Իզմիր, 1920–1922

«Արձագանգ Փարիզի» կիսամսաթերթ, Փարիզ, 1918–1922

«Արմէնիա» շաբաթաթերթ, Մարսէլ, 1918, 1920–1921

«Երկիր» օրաթերթ, Պոլիս, 1920–1922

«Ժամանակ» օրաթերթ, Պոլիս, 1918–1919

«Ժողովուրդ» օրաթերթ, Պոլիս, 1918–1919

«Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթ, Պոլիս, 1920–1922

«Կիլիկիա» երկօրեայ, ապա օրաթերթ, Ատանա, 1919

«Կոչնակ Հայաստանի», ապա՝ «Հայաստանի Կոչնակ» շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, 1919–1922

«Հայաստան» շաբաթաթերթ, Փարիզ, 1919–1920

«Հայաստանի Ձայն» շաբաթաթերթ, Փարիզ, 1922

«Հայրենիք» օրաթերթ, Պոլիս, 1918

«Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթոն, 1923–1945

«Ճակատամարտ» օրաթերթ, Պոլիս, 1918–1922

«Միութիւն» պաշտօնաթերթ ՀԲԸՄ-ի, Գահիրէ, 1918–1922

«Նոր Կեանք» օրաթերթ, Պոլիս, 1918

«Նոր Սերունդ» օրաթերթ, Ատանա, 1919

«Պահակ» երկօրեայ, Պոսթոն, 1921

«Վերածնունդ» կիսամսեայ, Փարիզ, 1918–1921

«Վերջին Լուր» օրաթերթ, Պոլիս, 1921–1922

«Տաւրոս» շաբաթաթերթ, Պոստոն, 1919

Հեղինակ(ներ)ը չնշուած հրատարակութիւններ

Ազգային Սահմանադրութիւն Թիւրքիայոց, Թիֆլիս, 1913

Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց – Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմէնիան, Կ. Պոլիս, 1863

Եռանկէզուրի Կտակի Խնդրոյն Առթիւ Ազգ. Երեսփոխան Յակոբ Պահրիի Բացատրութիւն Եւ

Առաջարկութիւնները Մատուցեալ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովոյ 11 Նոյեմբեր 1911 Նիստի, Պոլիս, [1911]

Ծրագիր Ներքին Կանոնադրութեան Ազգային Ժողովոյ, 1889

Կազմական Կանոնագիր Ազգային Նախնական Կրթութեան, տպ. Ներսէս Ը. Արամեան, Պոլիս, 1893

Կանոնադրություն Ազգային Ժողովին, Պոլիս, 1874

Կանոնադրություն Ազգային Ժողովի, տպ. «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1914

Հիմնական Կանոնագիր Միացնալ Ընկերությանը Հայոց (1880–1908), Կ. Պոլիս, 1912

Տեղեկագիր Հայ Բժշկական Առաքելության (Կիլիկիա) Մայիս – Օգոստոս 1919, տպր. Յ. Թիւրապեան, Փարիզ, 1920

Տեղեկագիր Հայաստանի Կարմիր Խաչի Ընկերության 1921–1924 Թ., Երեւան, 1924

The Joint Mandate Scheme: A Turkish Empire under American protection [Միացնալ Հոգատարության Նախագիծը՝ Թրքական Կայսրություն Սր Ամերիկեան Թեւարկության Ներքեւ], հրատարակություն Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնաժողովի, Նիւ Եորք, 1919

Հեղինակները կամ կազմողները նշուած հրատարակութիւններ

Ալայօյանեան, Արշակ, *Ազգային Սահմանադրութիւնը՝ Իր Ծագումը Եւ Կիրառութիւնը (Յիմնամեայ Տարեդարձին Առիթուն)*, հրատարակուած «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց» տարեգիրքին մէջ, Կ. Պոլիս, 1910

Ալայօյանեան, Արշակ, *Անհետացող Դէմքեր՝ Գրիգոր Զօհրապ՝ Իր Կեանքը Եւ Գործը*, տպ. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան Եղբարք, Պոլիս, 1919

Աղաւնունի, Մկրտիչ Եպիսկոպոս, *Միաբանք Եւ Այցելութ Հայ Երուսաղէմի*, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1929

Այվազեան, Գարրիէլ Եպիսկոպոս, *Խանգարմունք Հայկաբանութեան Ի Հնումն Եւ Ի Նորումն*, տպ. Խալիպեան Ուսումնարանի, Թէոդոսիա, 1869

Այվազեան, Յովհաննէս (գլխաւոր խմբագիր), *Հայաստան Հանրագիտարան, Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակութիւն, Երեւան, 2012*

Ատոմ, *Ազգային Սահմանադրութիւնը – Գիծեր Մեր Մշակոյթի Պատմութենէն (Պատմական Եւ Քննադատական Ուսումնասիրութիւն)*, Հասարակագիտական Մատենաշար, Թիւ 2, հրատ. Արծիւ Ժողովրդական Գրավաճառանոցի, Կ. Պոլիս, 1914

Արծրունի, Հայր ի Պոլիս Բսանէրոյդ Դարու Սկիզբը, Հայկական Տպարան, Փարիզ, 1906

Բեհրուդեան, Սանդրո, *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցւո Պատմութեան, գիրք Դ, Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1891–1940 ԹԹ.*, Երեւան, 1977

Եպիփանեան, Աւետիս, *Հայ Ժողովուրդին Անկախութեան Պայքարը Կիլիկիոյ Մէջ 1919–1921 ԹԹ.*, Մատենաշար Հայ Ազգային Հիմնադրամի, Գահիրէ, 1977

Եղիայեան, Բիւզանդ, *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914–1972*, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1975

Եսայեան, Չապէլ, նամակներ, կազմող եւ ծանօթագրող՝ Արփիկ Աւետիսեան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1977

Լազեան, Գարրիէլ, *Հայաստան Եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր)*, տպգր. «Նոր Աստղ», Գահիրէ, 1946

Լազեան, Գարրիէլ, *Դէմքեր Հայ Ազատագրական Ծարժումէն*, տպարան «Յուսարեր», Գահիրէ, 1949)

Լէօ [Բաբախանեան, Առաքել], *Անցեալից*, Երեւան, 2009

Լէօ [Բաբախանեան, Առաքել], *Հայոց Հարցի Վաւերագրերը*, Թիֆլիս, 1915

Խուդավերդեան, Կ. Ս. (գլխ. խմբագիր) եւ գործակիցներ, *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*, քառահատոր շարք, Երեւան 1990–2003

Խուլպէսէրեան, Վահան Լ., *Օրագրութիւն Ուղեւորութեան յԵւրոպայ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ*, Հալէպ, 1928

Կիրակոսեան, Ա[մալիա], *Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն (1794–1967)*, հրատարակութիւն Խորհրդային Հայաստանի Մշակոյթի Նախարարութեան հովանիին ներքեւ գործող Միասնիկեանի անուան Հանրապետական Գրադարանի, Երեւան, 1970

Ղազարեան, Վաչէ, *Ազգային Պատուիրակութեան Գործունէութիւնը 1915–1916 (Վաւերագրեր)*, Հրատ.

Հ.Բ.Ը.Միութեան Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամի, Պէյրութ, 2017

Ճիգմէնեան, Մանուկ Գ., *Պատմութիւն Ամերիկահայ Զաղաքական Կուսակցութեանց 1890–1925*, տպագր. «Նոր Օր»ի, Ֆրէզնո, 1930

Միրախորեան, Մանուէլ Կ., *Նկարագրական Ուղեւորութիւն ի Հայաքնակ Գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի, Բ. հատոր*, Պոլիս, 1885

- Նասիպեան, Ագապի, *Բրիտանիա Եւ Հայկական Հարցը 1915–1923*, հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը. Միութեան Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամի, Պէյրութ, 1994
- Պետրոսեան, Ամայա եւ գործակիցներ, *Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, Երեւան, 1996
- Պոյաճեան, Տիգրան Յ., *Հայկական Լեզունը՝ Պատմական Յուշագրութիւն*, տպ. Պայքար, Ուօթթթաւուն, 1965
- Սերոբեան, Մուշեղ, *Դիտումներ Եւ Դատումներ*, տպ. Ազդակ, Պէյրութ, 1932
- Վիրաբեան, Ամատունի (գլխ. խմբագիր), *Արամ Մանուկեան – Փաստաղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու*, հրատարակութիւն Հայաստանի Ազգային Արխիւի, Երեւան, 2009
- Վիրաբեան, Ամատունի եւ գործակիցներ, *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912–1920թթ.)*, հրատ. Հայաստանի Ազգային Արխիւի, Երեւան, 2004
- Տամատեան, Միհրան, *Իմ Յուշերէս*, խմբ. Վաչէ Ղազարեան, հրատարակութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Պէյրութի Միհրան Տամատեան Ակումբին, Պէյրութ, 1985
- Տեփոյեան, Պետրոս Յ., *Միհրան Տամատեան (1863–1945)*, «Զարթօնք»ի թերթօն թիւ 52 (Պէյրութ, 1964) [Տէր Եղիայեան], Չաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական Յուշերս - Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, հրատարակութիւն թ. 7 Մտաւորական Սպասարկութեանց Գրասենեակի, տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947
- Փափագեան, Վահան, *Իմ Յուշերը*, Բ. հատոր, տպարան Համազգային Ընկերութեան, Պէյրութ, 1952
- Փափագեան, Վահան, *Իմ Յուշերը*, Գ. հատոր, տպարան «Յաւուսաբեր», Գահիրէ, 1957
- Օտեան, Երուանդ, *Երկեր*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1956
- Օտեան, Երուանդ, *Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս՝ 1896–1908 (Անճնական յիշատակներ)*, տպագրութիւն Մ. Տէր-Սահակեան, Կ. Պոլիս, 1922:
- Օրմանեան, Մաղաքիա, *Ազգապատում՝ Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Անցքերը Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը Յարակից Ազգային Պարագաներով Պատմութեամբ*, Գ. հատոր, Մասն Բ., Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1961
- Candler, Edmund, *The Long Road to Baghdad* [Երկար Ճանապարհը Դէպի Պաղտատ], vol. II, London, 1919
- Gerard, James W[atson], *My First Eighty-Three Years in America* [Առաջին Ութսուններէք Տարիներս Ամերիկայի Մէջ], Garden City, N.Y., , 1951
- Ghazarian, Vatche (ed.), *Boghoss Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918 – Documents*, Waltham, 1996
- Grabill, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy; 1810–1927* [Բողոքական Դիւանագիտութիւնը Եւ Մերձաւոր Արեւելքը՝ Միսիոնարական Ազդեցութիւնը Ամերիկեան Քաղաքականութեան Վրայ. 1810–1927], Minneapolis, 1971
- Harbord, Maj[or] Gen[eral] James G., *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia* [Պայմանները Մերձաւոր Արեւելքի Մէջ: Ամերիկեան Չինուորական Առաքելութեան Հայաստան Այցի Տեղեկագիր], Washington, 1920
- Hidden, Alexander W. *The Ottoman Dynasty*, New York, 1912
- Johnson, Clarence R., *Constantinople Today: or, The Pathfinder Survey of Constantinople*, [Կոստանդնուպոլիսն Այսօր. Կամ՝ Կոստանդնուպոլսոյ Մասին Հետախոյզի Քննութիւն], New York, 1922
- Lambert, Rose, *Hadjin, and the Armenian Massacres* [Հանըն Եւ Հայկական Կոտորածները], New York, 1911

ՑԱՆԿ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

- Արգարեան, Մկրտիչ, 103
 Արիկեան, Յովակիմ, 174, 666
 Արրահամեան, Կարապետ, 132, 133, 140, 235, 731
 Ազարեան, Ժօզեֆ, 647
 Ազիզ Բ. սուլթան, 781
 Աթապեկեան, Միքայել, 347
 Այան, Յ., 18, 420, 434, 466, 467, 478, 479, 481, 482, 483
 Ալեմշահ, Միքայել, 12, 484, 610
 Ալիշան, Ղևոնդ, 674
 Ալայօյանեան, Արշակ, 6, 7, 8, 23, 53, 73, 81, 89, 101, 103, 104, 105, 163, 171, 183, 194, 204, 215, 233, 238, 251, 260, 261, 276, 333, 334, 342, 368, 385, 386, 387, 388, 425, 427, 499, 511, 528, 530, 536, 539, 546, 628, 629, 659, 690, 736, 766, 795, 804, 824, 828, 858
 Ախիկեան, 799
 Ահարոնեան, Աւետիս, 29, 45, 49, 95, 97, 123, 207, 210, 254, 255, 263, 299, 303, 356, 358, 368, 369, 370, 376, 377, 380, 381, 412, 413, 415, 418, 434, 581, 586, 651, 670, 685, 718, 719, 746, 806, 848, 879
 Ադայէֆ, Հասան, 354
 Ադասեան, Ադասի, 238, 287, 499, 639, 804, 811
 Ադասեան, Նիկողոս, 127, 235, 239, 249, 252, 256, 272, 273, 285, 296, 297, 298, 299, 312, 324, 336, 340, 341, 343, 372, 400, 431
 Ադաւնուհի, Մկրտիչ, 112, 605, 608, 626, 637
 Աղեքսանդր թագաւոր, 301
 Ամատունի, Յովհաննէս, 27, 96, 176, 177, 179, 180, 181, 239, 264, 269, 275, 276, 277, 288, 289, 292, 302, 330, 331, 332, 333, 339, 341, 379, 386, 387, 392, 395, 397, 400, 401, 409, 423, 424, 428, 429, 430, 431, 437, 440, 441, 442, 445, 447, 448, 513, 724, 740, 767, 769, 771, 816, 827, 854, 869, 873, 874, 878
 Ամիրխանեան, Վարդան, 75
 Այնեան, Կարապետ, 96
 Այվազեան, Գաբրիէլ, 73, 712
 Այվատեան, Սահակ, 608
 Անդիսթենէս, 319
 Անդրանիկ (Օզանեան), 20, 243, 245, 356, 805, 879
 Անդրէասեան, Չ., 242
 Անդրէասեան, Հրանտ, 9, 12, 13, 74, 76, 79, 171, 187, 235, 239, 252, 427
 Անտոնեան, Հայկ, 212, 469, 476, 538, 607, 621, 881
 Անտրէ, Փիէր-Ժան, 131, 133
 Աշոգեան, 297, 720
 Աշնեան, Արշաիր, 21
 Ապտիլ Համիտ Բ. սուլթան, 137, 150
 Ասատուր, Մելքոն, 554
 Ասլանեան, Գէորգ, 58, 131, 132, 161, 167, 169, 187, 192, 332, 333, 334, 335, 353, 358, 360, 753, 861
 Ասլանեան, Մանուկ, 36
 Ասլանեան, Ստեփան, 238
 Ասքուիթ, Հրապարթ, 57
 Ատրունի, Պետրոս, 261, 499, 811
 Արապեան, Արա, 21
 Արապեան, Գ., 685
 Արապեան, Ստեփան, 881
 Արարատեան, Զրիստափոր, 352
 Արեւեան, Թագւոր, 88, 425, 603, 637, 647
 Արթին, Եագուպ, 14
 Արթինեան, Յովհաննէս, 574, 587, 589, 597, 598, 660, 662, 679, 680, 681, 689, 693
 Արիանեան, Գէորգ, 723
 Արծրունի (Յակոբ Աւետիսեան), 6
 Արծրունի, Վահան, 776
 Արշարունի, Յովհաննէս, 52, 313, 321, 362, 364, 402, 451, 468, 505, 518, 519, 613, 637, 673, 748, 766, 775, 786, 787, 809, 810, 833, 855, 856, 861, 870, 880, 881
 Արդեան, Յ. Յ., 501, 502
 Արսէնեան, Արսէն, 406, 431, 443, 647
 Արսլանեան, Ա., 204
 Արսլանեան, Գէորգ Ծ.Վ., 257, 475, 511, 512, 513, 550, 553, 554, 555, 562, 594, 633, 635, 641, 646, 648, 650, 653, 666, 667, 668, 670, 684, 685, 698, 703, 714, 723, 731, 752, 754, 760, 764, 765, 773, 780, 781, 784, 797, 799, 800, 805, 820, 830, 853, 859, 860, 864, 867, 868, 869, 870, 874, 875, 881
 Աւետիսեան, Բարսեղ, 238, 294, 499, 540, 594, 786, 811
 Բաբայեան, Արտաշէս, 352
 Բաբաջանեան (Պապանանեան), Միքայել, 29, 785
 Բաբերդեան, Անդրանիկ, 682
 Բագրատունի, Չորավար, 773, 806
 Բագրեւանդեան, Վահէ, 204, 552
 Բաթրին, Էրնեսթ, 123
 Բաշպեան, Լեւոն, 879
 Բաստրմանեան, Գարեգին, 651
 Բարսեղեան, Արմենակ, 23, 24, 25, 26, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 49, 50, 58, 69, 70, 72, 73, 77, 81, 88, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121,

122, 134, 135, 144, 148, 149, 151, 157, 162, 183, 224,
 249, 263, 264, 269, 271, 274, 276, 278, 281, 283, 288,
 289, 290, 292, 293, 294, 303, 304, 305, 306, 308, 309,
 310, 313, 320, 328, 330, 333, 335, 338, 339, 341, 360,
 361, 362, 364, 365, 367, 374, 379, 380, 387, 391, 393,
 396, 397, 398, 402, 403, 404, 408, 411, 412, 415, 416,
 417, 424, 426, 427, 440, 441, 442, 443, 446, 447, 451,
 452, 457, 463, 484, 488, 490, 498, 505, 510, 511, 526,
 528, 536, 537, 541, 550, 551, 552, 559, 561, 568, 569,
 573, 575, 576, 584, 585, 587, 597, 599, 600, 607, 610,
 616, 619, 628, 632, 633, 637, 639, 677, 683, 690, 695,
 696, 703, 704, 707, 708, 712, 722, 726, 728, 730, 736,
 737, 738, 743, 749, 757, 758, 763, 764, 766, 767, 768,
 771, 777, 778, 781, 782, 786, 787, 788, 792, 809, 811,
 814, 817, 819, 823, 824, 826, 828, 835, 837, 838, 843,
 850, 851, 852, 855, 857, 858, 862, 865, 871
 Բելլե, Սորիս, 467, 478, 533, 611, 612, 623, 641, 642, 652,
 653, 654, 668, 719, 747, 783, 847, 853, 876
 Բենեդիկտոս ԺԵ. Պապ, 482, 567, 602, 721
 Բեննո, 610
 Բեքնզեան, Երուանդ, 608
 Բիթ, Ուիլիլմ, 300, 650, 732
 Բուանքարե, Հենրի, 859, 860
 Գաբրիելեան, Սմբատ, 10, 21
 Գազազեան, Յ., 870
 Գազազեան, Սմբատ, 52, 140, 433, 607, 637, 688, 811,
 877, 880
 Գազանովա, 21, 22, 142
 Գալենքեարեան, Գնել, 12, 13, 52, 212, 499, 559, 625, 735,
 762, 811, 850
 Գալենտեր, Արամ, 469, 476, 478, 479, 481, 482, 483, 493,
 502, 515, 538, 563, 577, 579, 581, 668, 710
 Գալենտեր, Հայկ, 723
 Գալիկեան, Հրանտ, 96, 186, 187, 189, 199, 200, 220, 221,
 225, 235, 238, 239, 255, 261, 262, 263, 267, 269, 288,
 291, 292, 303, 304, 306, 308, 309, 342, 350, 351, 353,
 357, 358, 359, 361, 362, 363, 367, 368, 374, 375, 394,
 413, 417, 418, 424, 427, 441, 462, 463, 499, 525, 528,
 529, 530, 596, 597, 620, 726, 752, 753, 755, 756, 759,
 780, 804, 811, 815, 865, 866, 875
 Գալֆայեան, Ամբրոսիոս, 712
 Գալֆայեան, Խորեն, 712
 Գալֆայեան, Պետրոս, 629
 Գայսերեան, Սիմոն, 647, 648, 666, 684
 Գասապեան, Բժիշկ, 250
 Գասպարեան, Յ., 150
 Գավաֆեան, Գեղամ, 862
 Գարաեան, Ստեփան, 6, 7, 12, 13, 23, 25, 27, 33, 40, 46,
 49, 52, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75,
 77, 79, 80, 87, 88, 89, 92, 95, 96, 99, 103, 108, 110, 111,
 115, 120, 130, 134, 137, 144, 149, 150, 152, 153, 154,
 156, 159, 163, 164, 165, 166, 168, 171, 173, 174, 175,
 176, 179, 185, 187, 188, 189, 190, 193, 201, 203, 216,
 217, 219, 226, 227, 229, 230, 238, 260, 287, 298, 301,
 313, 324, 326, 328, 337, 360, 361, 362, 374, 385, 399,
 411, 422, 436, 443, 446, 451, 458, 462, 468, 489, 492,
 495, 496, 498, 499, 518, 519, 525, 526, 527, 528, 529,
 534, 586, 591, 599, 600, 606, 618, 619, 620, 628, 629,
 630, 632, 633, 663, 679, 691, 692, 711, 712, 738, 740,
 754, 758, 759, 764, 778, 779, 786, 788, 794, 811, 815,
 816, 818, 824, 858, 862, 865, 882
 Գարաեան, Օննիկ, 881
 Գարաթէօտորի, 21
 Գարախանեան (նաեւ Կարախանեան, Լեւոն, 246
 Գարակէօզեան, Եղուարդ, 6, 18, 27, 38, 81, 140, 185,
 193, 212, 293, 365, 422, 430, 438, 515, 646, 647, 648,
 666, 684, 703, 880, 881
 Գարակէօզեան, Սարգիս, 18, 406, 443, 646, 647, 882
 Գարապեթի, Քեաղիմ, 314, 325, 347
 Գարտաշեան, Յովհաննէս, 12, 610, 611, 622, 623, 634,
 635, 640, 641, 648, 650, 653, 666, 667, 668, 670, 684,
 686, 698, 716, 718, 744, 746, 760, 773, 780, 781, 782,
 784, 806, 820, 821, 830, 847, 859, 860, 863, 867, 868,
 873, 874
 Գարտաշեան, Վահան, 35, 92, 93, 95, 481
 Գեւորեան, Լեւոն, 192, 338, 339, 393, 413, 439, 441, 458,
 459, 596, 597, 632, 749, 777, 826
 Գեորգ Ե. Սուրենեանց, 14, 348, 501, 657, 856
 Գեորգեան, Խաչիկ, 469, 476, 538, 668
 Գրպրգեան, Ա., 746
 Գիլիսանդանեան, Աբրահամ, 281
 Գնանեան, Սարգիս, 515, 647, 684
 Գնանեան, Վ., 394
 Գույումեան, Լույսֆիկ, 289, 306, 317, 329, 337, 351,
 365, 471, 472, 499, 520, 527, 787, 788, 789, 804, 810,
 811
 Գույումեան, Յովհաննէս (Վրդ.), 654
 Գույումեան, Յովհաննէս (փաշա), 67, 420
 Գուշակեան, Թորգոմ, 51, 113, 611, 656, 856
 Գուրգէն, Յակոբ, 238
 Գրիգորեան, Պատուելի, 67, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100,
 108
 Դարբինեան, Արտակ, 806
 Դարբինեան, Գ., 362
 Դարբինեան, Յարութիւն, 23, 26, 27, 29, 39, 53, 76, 116,
 144, 146, 148, 151, 161, 165, 168, 169, 212, 313, 422,
 462, 468, 469, 476, 498, 499, 505, 513, 536, 538, 543,
 552, 553, 575, 613, 659, 679, 709, 752, 763, 766, 767,
 804, 807, 813, 818, 841, 845
 Դաւիթ Ա. Արեւելցի, 13
 Դաւիթ Բեկ (Մարտիրոս Սարգիսեան), 46
 Դաւիթեան, Գրիգոր, 3, 6, 7, 10, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 26,
 27, 29, 31, 34, 35, 42, 50, 52, 62, 67, 75, 83, 92, 95, 96,
 99, 100, 108, 109, 115, 123, 130, 132, 133, 140, 142,
 143, 144, 145, 148, 151, 152, 153, 154, 156, 159, 162,
 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175,
 176, 178, 183, 185, 190, 194, 196, 201, 216, 217, 227,
 229, 231, 237, 238, 250, 251, 291, 292, 341, 361, 362,
 363, 369, 386, 389, 396, 420, 429, 443, 444, 445, 446,
 451, 462, 465, 484, 499, 515, 520, 568, 577, 597, 600,
 601, 610, 611, 633, 635, 678, 682, 716, 730, 735, 748,
 803, 804, 815, 817, 818, 822, 850, 855

Դալիթեան, Յարութիւն, 538
Դերձակեան, Վարդան, 513
Դիմաքսեան, Հմայեակ, 70
Դուրեան, Եղիշէ, 10, 17, 37, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 112, 113, 157, 184, 224, 249, 253, 255, 264, 270, 274, 279, 287, 288, 319, 321, 361, 362, 367, 368, 407, 408, 451, 494, 504, 529, 605, 607, 614, 626, 656, 657, 667, 677, 738, 764, 802
Դուրեան, Ղեւոնդ, 161, 385, 480, 483, 533, 635, 649, 670, 671, 715, 760, 773, 780
Դուրեան, Պետրոս, 37
Դրօ (Դրաստամատ Կանայեան), 245, 348, 349, 353, 358
Եազընեան, Մ, 21
Եաղուպեան, Կարապետ, 116, 127, 235, 239, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 264, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 325, 326, 336, 345, 346, 372, 420, 421, 427, 434, 455
Եարօ, Էրնեսթ, 733
Եղիայեան, Պօղոս, 731
Եռանկէզու, Անդրանիկ, 529, 856
Եռսուֆեան, Գ., 685
Եսայեան, Չապէլ, 46, 217, 227
Եսայեան, Յարութիւն, 654, 686, 785
Երամեան, Գրիգոր, 603, 608
Երեցեան, Աբէլ, 183, 436, 512, 637, 644, 703, 735, 864
Երուանդ, Հրաչ, 434, 780, 781, 782
Երուանդեան, Պօղոս, 12, 151, 152, 154, 173, 190, 201, 217, 227, 302
Չաւարեան, Սիմոն, 356
Չաքարեան, Ներսէս, 6
Չէվէեան, Գրիգոր, 718, 731
Չէթունցեան, Վահան, 53, 98
Չօհրապ, Գրիգոր, 71, 525, 629
Էթմէքնեան (նահատակ բժիշկ), 12
Էթմէքնեան, Ռ., 306
Էնվէր, Իսմայիլ, 178, 247, 252, 715
Էպիդարթեան, Մատթէոս, 193, 231, 234, 238, 239, 283, 520, 556, 617, 631, 638, 662, 680, 704, 706, 758, 766, 804, 810, 836, 858, 865, 866
Էսաեան, Արշակ, 881
Էսաեան, Հրանտ, 666, 685
Էսաեան, Վահան, 328, 607, 685, 870
Էսմէրեան, Կարապետ, 124, 608
Էսմէրեան, Պօղոս, 855
Էսմէրեան, Սարգիս, 6, 84, 90, 106
Էքսէրնեան, Հմայեակ, 80, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 128, 134, 162, 225, 232, 261, 275, 495, 496, 497, 498, 506, 507, 510, 511, 512, 513, 518, 550, 551, 554, 688, 824, 838
Թազըմնեան, Բարթոլ, 89, 422, 458, 512, 554, 673
Թալաթ, Մեհմէտ, 29, 879
Թահիթանեան, Փերտինանտ, 65, 94, 95, 275, 332, 333, 431, 443, 446, 447, 449, 651, 654, 670, 715, 716, 718, 719, 746, 831, 848
Թահթապրունեան, Կարապետ, 647, 685
Թահմազեան, Գուրգէն, 46, 479

Թադիանոսեան, Երուանդ, 634
Թահիրեան, 502
Թաւուզնեան, Ներսէս, 173, 298, 483, 654, 671, 820
Թաքըր, 574, 582, 590
Թաքըր (գնդապետ), 574
Թեվֆիք, Մեհմէտ, 3, 10, *See*
Թէդորովիչ, արքեպսկ., 623
Թէլլալեան, Գրիգոր, 201, 216
Թէլֆեեան, Սարգիս, 603
Թէոդիկ, 407
Թէոդորեան, Սարգիս, 566, 712
Թէրզեան, Յակոբ Յ., 480
Թէրզեան, Ստեփան, 6, 23, 26, 27, 50, 53, 58, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 82, 86, 87, 88, 104, 105, 106, 110, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 128, 129, 135, 136, 147, 151, 152, 154, 156, 164, 165, 168, 170, 173, 176, 178, 183, 184, 185, 188, 190, 196, 197, 198, 199, 201, 212, 217, 219, 222, 225, 227, 235, 239, 250, 251, 262, 274, 276, 277, 287, 288, 290, 291, 292, 328, 329, 330, 340, 341, 342, 343, 344, 351, 385, 386, 422, 506, 507, 508, 522, 549, 562, 594, 614, 750, 764, 767, 769, 793, 802, 803, 809, 810, 814, 816, 824, 825, 826, 827, 835, 839, 843, 844, 845, 851
Թէրզիպաշեան, Աւետիս, 49, 434, 466, 469, 476, 478, 479, 481, 482, 483, 485, 493, 500, 502, 515, 516, 531, 532, 538, 547, 549, 550, 551, 553, 563, 577, 579, 581, 582, 592, 593, 602, 608, 609, 610, 611, 615, 617, 620, 621, 622, 623, 624, 634, 635, 640, 641, 644, 646, 648, 650, 653, 656, 666, 668, 669, 674, 677, 681, 684, 686, 687, 698, 708, 709, 710, 716, 718, 731, 740, 744, 746, 756, 760, 769, 771, 773, 774, 776, 780, 781, 782, 784, 791, 797, 805, 806, 812, 813, 830, 837, 841, 845, 847, 853, 854, 859, 863, 867, 868, 870, 873, 874, 875, 877
Թէրզիպաշեան, Գէորգ, 145, 150, 420
Թէրզիպաշեան, Վահան, 150, 478, 481, 483, 493, 551, 553, 611, 669, 677, 710, 747, 756, 774, 798, 800, 867
Թէքէեան, Վահան, 42, 44, 46, 76, 81, 95, 97, 123, 253, 254, 339, 342, 343, 358, 361, 362, 364, 366, 367, 369, 370, 375, 380, 402, 408, 442, 446, 455, 462, 463, 472, 475, 481, 489, 490, 491, 512, 513, 537, 538, 539, 552, 555, 565, 585, 588, 591, 594, 595, 604, 606, 614, 615, 629, 632, 633, 634, 635, 653, 663, 679, 680, 682, 683, 711, 712, 723, 724, 730, 741, 754, 756, 757, 769, 770, 772, 786, 787, 790, 792, 794, 795, 804, 818, 835, 837, 839, 856, 857, 865, 866
Թիւրեքեան, Յարութիւն, 238
Թիւլեան, Ներսէս, 80, 458, 468, 469, 471, 549, 552, 587, 590, 680, 724, 736, 737, 738, 739, 764, 765, 787, 822
Թորպալեան, Լեւոն, 18, 469, 476, 621, 647, 666, 684, 740, 881
Թոյնայի, Առնոլտ, 721
Թորգոմ, Չօրապար, 773, 873
Թորգոմեան, Գէորգ, 116, 260, 461, 468, 637
Թորգոմեան, Վահրամ, 4, 6, 12, 13, 515, 584
Թորոսեան, Յովհաննէս Վրդ., 712
Թուղթարեան, Կարապետ, 124

Թումանյան, Թովմաս, 3, 10, 12, 16, 17, 18, 20, 31, 61, 64, 65, 67, 75, 83, 92, 95, 96, 99, 108, 123, 124, 127, 201, 252, 273, 299, 325, 326, 336, 345, 372, 420, 434, 532, 547, 577, 581, 603, 608
 Թումայան, Կարապետ, 21, 699
 Թումայան, Յարութիւն, 10, 720, 747
 Թումանյան, Յովհաննէս, 634
 Թրոցքի, Լեւ, 733
 Թօգատլեան, Մկրտիչ, 647
 Թօգատլեան, Յովսէփ, 647
 Թօլայեան, Յ., 418
 Թօփնեան, Յակոբ, 17, 94, 95, 176, 178, 181, 261, 274, 284, 292, 294, 302, 318, 352, 439, 440, 453, 458, 462, 496, 499, 510, 521, 527, 551, 575, 576, 584, 600, 617, 618, 619, 629, 631, 645, 659, 722, 725, 727, 729, 730, 750, 769, 776, 777, 778, 794, 804, 811, 812, 817, 819, 823, 825, 826, 838, 844, 857, 862, 865
 Թօփնիպաշէկ, Ալի, 586
 Ժասարառ, Հենրի, 687
 Ժերար. *տես Ճերարտ, Ճէյմզ*
 Իբրանոսեան, Եփրեմ, 568
 Իբրանոսեան, Մարութ, 21, 338, 390, 391, 392, 393, 395, 397, 405, 426, 429, 431, 432, 444, 446, 568
 Իբրանոսեան, Միհրան, 685
 Իբրանոսեան, Պերճ, 646
 Ինճինեան, Արամ, 12, 15, 18, 21, 31, 61, 62, 64, 65, 66, 149, 150, 152, 153, 154, 156, 159, 173, 176, 190, 201, 216, 217, 222, 225, 227, 229, 237, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 272, 273, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 306, 361, 362, 365, 367, 369, 375, 483, 484, 485, 493, 500, 502, 515, 516, 531, 532, 547, 563, 577, 581, 582, 593, 603, 608, 609, 610, 611, 612, 622, 634, 635, 640, 641, 643, 646, 648, 653, 666, 667, 669, 670, 684, 686, 687, 698, 714, 716, 717, 718, 731, 732, 744, 746, 773, 780, 781, 782, 784, 797, 799, 805, 820, 853, 859, 863, 868, 873
 Ինճինեան, Գառնիկ, 18, 684
 Իսազուլեան, Յովհաննէս, 595, 596, 803
 Իսքենտերեան, Հ., 145, 151
 Իլթիւնեան, Գէորգ, 14
 Իլթիւնեան, Մեայուհ, 730
 Լաթիֆեան, Երուանդ, 469, 476, 621
 Լամպրըթ, Ռոգ, 184
 Լանսինկ, Ռապրըթ, 47
 Լապոն, 372
 Լաֆոնթէն, 326
 Լենին, Վլատիմիր, 733
 Լեւոնեան, Փրոֆ., 435
 Լէօ ԺԵ. Պապ, 547
 Լըկրան, Պորիս, 348, 734
 Լոճ, Հենրի, 642
 Լուրթի, հազարապետ, 184
 Լուծաթթի, 155
 Լուկաշին, Սարգիս, 807
 Լուսարար, Տիրան, 687
 Լոյտ Շորճ, Տէյվիս, 46, 49, 56, 57, 123, 177, 417, 732,

799
 Խանգատեան, Ֆիրուզ, 217, 227
 Խաննեան, 862
 Խաչատուրեան, Կոպեռնիկ, 6, 7, 12, 25, 31, 134, 141, 233, 235, 238, 277, 400, 499, 603, 647, 722, 811
 Խաչատուրեան, Յարութիւն, 176, 193
 Խաչատուրեան, Ստեփան, 603
 Խաչատրեան, Աստուածատուր, 257, 464, 465, 633, 635, 641, 646, 666, 667, 670, 684, 686, 716, 731, 732, 748, 780, 784, 799, 801, 802, 803, 820, 830, 847, 853, 859, 867
 Խապայեան, Սահակ, 112, 176, 184, 201, 275, 479, 493, 501, 604, 605, 635, 643, 649, 650, 651, 670, 685, 717, 774, 853
 Խատիսեան, Աղեքսանդր, 231, 237, 239, 240, 241, 242, 248, 254, 281, 309, 338, 349, 376, 409, 517, 581, 643, 715, 798
 Խերեան, Մատթէոս, 856
 Խնդիրեան, Յ., 654
 Խոյեան, Վահան, 512
 Խոջամիրեան, Գ., 281
 Խոսրովեան, Հմայեակ, 3, 4, 5, 10, 16, 17, 18, 25, 26, 27, 32, 33, 37, 38, 39, 50, 78, 80, 81, 82, 84, 87, 88, 89, 101, 116, 194, 338, 620, 628
 Խունկանց, Վրթանէս Վրդ., 746, 848
 Խուպէսերեան, Վահան, 184
 Խուրտանի, Լ., 685
 Խրիմեան, Մկրտիչ, 6, 7, 8, 527, 608
 Խրլազեան, Յակոբ, 131
 Խօճասարեան, Հայկ, 3, 4, 6, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 24, 26, 27, 29, 35, 36, 37, 39, 40, 49, 52, 55, 56, 57, 61, 64, 65, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 82, 83, 86, 88, 89, 90, 92, 96, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 123, 128, 130, 136, 147, 149, 162, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 179, 181, 183, 184, 185, 186, 188, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 203, 211, 212, 213, 214, 215, 220, 221, 223, 225, 229, 231, 232, 234, 235, 238, 260, 262, 263, 267, 268, 276, 277, 283, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 313, 317, 318, 322, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 337, 338, 339, 341, 342, 353, 355, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 370, 374, 375, 377, 380, 387, 388, 389, 392, 393, 395, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 413, 415, 416, 437, 438, 439, 440, 441, 445, 448, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 468, 471, 472, 473, 474, 477, 484, 488, 489, 492, 499, 508, 510, 511, 512, 513, 523, 525, 527, 528, 530, 535, 537, 546, 551, 552, 553, 555, 560, 561, 562, 565, 567, 568, 569, 571, 572, 585, 588, 591, 594, 596, 598, 599, 600, 606, 614, 616, 618, 619, 659, 660, 661, 662, 668, 669, 674, 676, 677, 679, 680, 690, 694, 696, 697, 705, 706, 707, 708, 710, 711, 712, 723, 724, 725, 727, 729, 730, 739, 740, 741, 742, 743, 755, 758, 778, 786, 787, 788, 789, 791, 792, 803, 810, 814, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 850, 854, 861, 862, 864, 869, 871, 878
 Խոյսի, Փաթալի, 246

Խօրասան, Երուանդ, 167, 193, 414, 487, 637
 Խօրասաննեան, Չարեհ, 26, 212, 226, 647, 696
 Խօրասաննեան, Պետրոս, 26, 53, 176, 422, 647, 740, 830, 881
 Ծառուրով, Պատուական, 820
 Կայի, 532, 867, 868
 Կամպեթա, Լեւոն, 535
 Կանտ, Լեւոն, 204, 781, 782, 875
 Կասպարի, Փիեթրօ, 578, 609
 Կարախանեան (նաեւ Գարախանեան, Լեւոն, 246
 Կարախանեան Լեւոն, 246
 Կարապետ Գալֆա, 638, 762, 833, 837
 Կարապետեան, Եսայի պատր., 605
 Կարբեցի, Յովհաննէս, 73
 Կարիկեան, Եսայի, 532
 Կարինեան, Արտաշէս, 666
 Կարիպալտի, Ճուզեփիէ, 97
 Կարոյեան, Եղիշէ, 484, 531, 563, 577, 698, 714, 718, 720
 Կարրոնի, Եունենիօ, 577, 642, 670
 Կեսարեան, Միհրան, 647
 Կերեամեան, Հրանդ, 484, 610
 Կէզնեան, Յարութիւն, 740
 Կէզիւրեան, Չարմայր, 163, 511, 513, 658, 753, 834
 Կէչնեան, Յ., 873
 Կէօզիւպէօյիքեան, 577
 Կէօշէօղլու, Արամ, 140, 603, 635, 641, 647, 648, 667, 684, 875
 Կիւպէնկեան, Բարսեղ, 235, 239, 286
 Կիւպէնկեան, Գալուստ, 714, 745, 785
 Կիւպէնկեան, Գալուստ (սկիւտարցի), 723
 Կիւմիշկերտան, Լեւոն, 46
 Կիւմիշկերտան, Տիրան, 18, 27, 685, 740, 869, 875
 Կիւրեղեան, Իգնատիոս, 674, 712
 Կղեմէս ԺԱ. Պապ, 567
 Կոստանդին Ա. թագաւոր, 301, 517
 Կորկանեան (Ղորղանեան), Ստեփան, 352
 Կունարիս, Տիմիթրիոս, 642, 714
 Կուրտիկեան, Ստեփան, 740, 862, 869, 881
 Կուրօ, Հենրի, 133, 184, 190, 229, 253, 297, 345, 350, 372, 377, 466, 478, 483, 533, 643, 652, 668, 783
 Կվարժալաձէ, 517
 Կրէյվս, Ռապրըթ, 574, 582, 590, 622, 854
 Հաթէշեան, Անանիա Վրդ., 747
 Հայանեան, Արամ, 6, 26, 36, 37, 48, 76, 86, 88, 89, 101, 105, 136, 138, 271, 274, 294, 343, 386, 387, 389, 403, 413, 416, 439, 456, 462, 471, 499, 534, 585, 586, 587, 599, 601, 603, 626, 627, 633, 635, 646, 647, 648, 653, 661, 666, 667, 668, 669, 670, 674, 684, 686, 694, 696, 698, 714, 722, 811, 812, 826, 877
 Հայանեան, Պետրոս, 7, 436, 468, 496, 534, 690, 691, 729, 730, 739, 742, 756, 758, 759, 811, 817, 818, 851, 862, 875
 Հախվէրտեան, 243
 Համամնեան, Յակոբ, 153, 194, 869, 870, 881
 Համիտ պէյ, 847, 853, 874
 Հանըմեան, Արտաւազդ, 46
 Հաուզ, Էտուրըս Մ., 47
 Հասթէ, Ուիլիլմ, 58, 359, 715
 Հարինկթըն, Չարլզ, 684, 876
 Հարպորտ, Ճէյմզ, 65
 Հարտին, 207
 Հարտինկ, Ուորըն, 478, 479, 480, 482, 634, 642, 687
 Հացունի, Վարդան, 17
 Հեթըրթ-Սմիթ, 542
 Հեմինկուէյ, Էրնեսթ, 847
 Հերեան, Ռուբէն, 75, 217, 227
 Հերինկթըն, Չարլզ, 684
 Հինդլեան, Վ., 615, 621, 668, 669, 709
 Հիսարլեան, Արիստակէս, 328, 337, 422, 499, 511, 513, 523, 766
 Հիւզ, Չարլզ, 523, 642, 687
 Հիլմիւզ, Գէորգ, 712
 Հովըր, Հըրպըրթ, 715, 716
 Հրաչեան, Միհրան, 635
 Դազարոսեան, 45, 855
 Դանար, Ահմատ Շահ, 603
 Դանար, Մոհամմատ Հասսան Միրզա, 603
 Դարամեան, Եղուարդ Ռաֆայէլ, 713
 Դուկասեան Աւետիս, 856
 Ծամնեան, Խորէն, 230, 322, 389, 424, 425, 438, 492, 544, 559, 735, 811, 812, 814, 838, 839, 840, 843, 851
 Ծանկիւլեան, Յարութիւն, 6
 Ծելալ, Մեհմէտ, 167
 Ծերարտ, Ճէյմզ, 34, 35, 95, 108, 642, 687
 Ծէնիզեան, Միհրան, 201, 515
 Ծէնիզեան, Յովսէփ, 3, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 20, 67, 75, 83, 92, 95, 99, 227, 229, 249, 286, 296, 326, 336, 345, 361, 362, 367, 372, 420
 Ծէվահիրճեան, Գաբրիէլ, 41, 415, 513, 518
 Ծիլանեան, Ռ., 143, 149
 Ծիւմպիւշեան, Արամ, 176, 177, 179, 181, 235, 239, 260, 279, 284, 288, 292, 293, 339, 386, 387, 388, 390, 392, 394, 398, 400, 401, 403, 405, 406, 408, 410, 425, 426, 427, 428, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 740, 869, 873, 875
 Զորն Ե. թագաւոր, 207, 626
 Մալէզեան, Վահան, 640
 Մալինժու, 136
 Մալխասեան, Լեւոն, 458
 Մալքոն, Վարդան, 34, 667, 668, 669
 Մախոյեան, Բիշէկ, 643
 Մամուրեան, Մատթէոս, 556
 Մանավեան, Հրանդ, 192
 Մանկունի, Վահրամ, 6, 7, 52, 76, 128, 161
 Մանուկեան, Արամ, 242
 Մանուկեան, Մկրտիչ, 235, 239, 399
 Մարգարեան, Միհրան, 12
 Մարգարեան, Յովսէփ, 143, 148, 219, 221, 303, 310, 313, 318, 346, 351, 413
 Մարիկեան, Մանուկ, 3, 4, 10, 16, 17, 18, 96
 Մարկոսեան, Ռաֆայէլ, 855
 Մարտիկեան, Երուանդ, 12

Մարտիկեան, Վրթանէս, 36, 740, 869, 873
 Մարքս, Բարլ, 476
 Մաքսուտեան, Ղեւոնդ, 112, 275
 Մեղգոնեան, Գրիգոր, 595
 Մեղգոնեան, Կարապետ, 595, 614
 Մելքոնեան, Պաղտասար, 216, 253, 716, 717, 805
 Մելքոնեան, Սիմոն, 469, 476, 538, 668
 Մելքոնեան, Փառէն, 512, 671, 720, 747, 774, 785, 805, 820, 821, 830, 853
 Մեհմէտ Բ. սուլթան, 13
 Մեհմէտ Ե. սուլթան, 18, 567
 Մեսրոպ փաշա, 228
 Մեսրոպ, Գեորգ, 17
 Մեսրոպեան, Մեսրոպ, 330, 331, 390, 513, 656, 724, 816
 Մերսիէ, Տեգիբէ, 649
 Մերսլէմ, Փրեստերիք, 516
 Մըսրըր, Պօղոս, 10
 Միասնիկեան, Ալեքսանդր, 733, 734, 806, 807, 808
 Միրան, Ալեքսանդր, 168, 201, 210, 290, 302
 Մինասեան, Յակոբ, 765, 870
 Մինասեան, Օննիկ, 192, 196, 199, 212, 213, 468, 730, 879
 Միսաքեան, Շաւարշ, 36, 401, 439, 780
 Միսքնեան, Ս., 12
 Միրախորեան, Մանուէլ, 87
 Միրզախանեան, Ժիրայր, 197, 199, 200, 204, 212, 213, 220, 221, 224, 225, 238, 260, 425, 456, 463, 464, 465, 472, 473, 474, 481, 491, 492, 499, 506, 507, 512, 518, 519, 536, 550, 551, 554, 555, 556, 572, 587, 595, 599, 600, 614, 616, 619, 621, 627, 630, 633, 691, 694, 697, 728, 730, 740, 759, 804, 811
 Միքայէլեան, Քրիստափոր, 356
 Մխիթար Աբբա Մեքաստացի, 567
 Մխիթարեան, Գուրգէն, 188, 192, 194, 235, 239, 322, 414, 499, 511, 512, 554, 555, 562, 802, 811
 Մկրեան, Արտաշէս, 484, 610
 Մկրտիչեան, Լեւոն, 249, 263, 290, 412
 Մնացականեան, 227
 Մնտիկեան, Ա., 685
 Մոնթկոմերի, Ճորճ, 642, 643, 715
 Մորկընթաու, Հենրի, 45
 Մուշէ Վրդ., 854
 Մուրատ, Սամուէլ, 713
 Մուրատբէկեան, Խորէն, 808
 Մուրատեան, Միհրան, 70, 98, 107, 647
 Մռաւեան, Ասքանազ, 807
 Մսրբեան, Գ., 647
 Մսրեան, 46
 Մտիվանի, Փոլիքարփ, 349
 Մօստիչեան, Յարութիւն, 161, 730, 740, 741, 742, 744, 746, 750, 752, 753, 757, 759, 760, 773, 780, 781, 782, 784, 791, 795, 797, 798, 799, 800, 805, 806, 814, 818, 820, 821, 823, 826, 828, 829, 830, 847, 850, 853, 859, 863, 867, 868, 869, 870, 873, 874, 875, 878, 879, 880, 881
 Մօստիչեան, Յարութիւն, 14

Մօրուքեան, Հրանտ, 217
 Յակոբեան, Դանիէլ, 511, 512, 534, 565, 604, 637
 Յակոբեան, Մատթէոս, 875
 Յակոբեան, Յովհաննէս, 6
 Յակոբեան, Տիգրան, 239, 249, 250, 251, 252, 427
 Յարութիւնեան, Արքահամ, 785
 Յարութիւնեան, Խորէն, 328, 511, 512
 Յարութիւնեան, Կարապետ, 484
 Յովակիմ Ա. Պրուսացի, 13
 Յովակիմ, մէթրոպոլիտ յունաց, 784
 Յովակիմեան, Ստեփաննոս, 880
 Յովհաննէս Չավուշ, 517
 Նազաշեան, Տիգրան, 84, 120, 141, 193, 203, 212, 260, 274, 321, 411, 441, 462, 492, 494, 504, 535, 537, 584, 639, 641, 646, 673, 688, 703, 722, 735, 822, 824
 Նազգաշեան, Աւետիս, 12, 32, 130, 134, 144, 146, 148, 151, 152, 154, 156, 159, 160, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 190, 201, 217, 227, 229, 237, 249, 250, 252, 253, 256, 258, 272, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 312, 324, 731, 820, 830, 847, 874
 Նազարբէկ, Աւետիս, 28
 Նազարբէկեան, Թովմաս, 243
 Նազարեան, Արէլ, 651, 652, 671, 686, 798
 Նազարեանց, Լիպարիտ, 516
 Նազկեան, Յովհաննէս, 482, 581, 593, 602, 608, 609, 610, 611, 612, 622, 623, 624, 634, 635, 640, 641, 646, 648, 650, 653, 654, 666, 667, 668, 669, 670, 684, 686, 687, 698, 699, 714, 718, 719, 731, 732, 744, 745, 746, 747, 760, 761, 773, 774, 780, 781, 782, 783, 784, 797, 805, 806, 808, 820, 821, 830, 831, 847, 848, 853, 854, 859, 863, 868, 873, 874, 875, 877, 878
 Նաթանեան, Մարկոս, 25, 40, 81, 82, 84, 105, 116, 120, 138, 143, 164, 165, 169, 171, 172, 184, 185, 188, 189, 192, 194, 198, 212, 213, 232, 235, 239, 240, 262, 264, 268, 283, 284, 287, 288, 290, 294, 306, 321, 333, 334, 335, 341, 346, 353, 375, 388, 393, 396, 397, 398, 402, 422, 424, 428, 441, 442, 448, 462, 498, 499, 509, 512, 518, 519, 535, 536, 568, 569, 572, 586, 616, 617, 621, 625, 626, 627, 630, 657, 674, 676, 680, 689, 696, 722, 736, 739, 741, 748, 749, 752, 762, 763, 767, 771, 775, 786, 795, 804, 810, 811, 813, 818, 822, 823, 824, 827, 862
 Նայրանտեան, Մատթէոս, 466, 469, 476, 478, 479, 481, 482, 483, 485, 493, 500, 502, 515, 516, 531, 532, 538, 547, 563, 577, 579, 609, 611, 623, 634, 635, 640, 641, 646, 648, 650, 653, 666, 667, 670, 684, 686, 716, 731, 740, 746, 760, 773, 780, 781, 782, 784, 797, 798, 800, 805, 806, 820, 821, 830, 847, 848, 853, 859, 860, 863, 867, 868, 869, 875, 877, 878
 Նալպանտեան, Միքայէլ, 21
 Նանսէն, Փրիտիոֆ, 720, 732, 733
 Նարկեան, Միսաք, 230, 239, 240, 267, 270, 277, 278, 294, 322, 451, 769, 772, 794, 803, 804, 817, 836, 837, 838, 839, 841, 862, 864, 870
 Նարոյեան, Մեսրոպ, 12, 13, 52, 128, 132, 140, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 161, 167, 168, 173, 174, 175, 176,

183, 190, 191, 192, 601, 607, 637, 656, 762, 765, 766, 879, 881
 Նեմցե, Գասպար, 86, 101, 102, 105, 116, 328, 570
 Նեվրուզ, Յակոբ, 44, 249, 263, 358, 412
 Ներոն կայսր, 351
 Ներսէսեան, Մկրտիչ, 340, 422
 Ներսէսեան, Ներսէս, 723
 Նելլուզեան-Pruncul, Էլիզ, 625
 Նիհատ փաշա, 252
 Նշանեան, Յակոբ, 211, 238, 275, 328
 Նշապանեան, Տիգրան, 638, 685, 833, 834
 Նորատունկեան, Գարրիէլ, 42, 183, 217, 249, 254, 369, 381, 412, 418, 434, 485, 500, 501, 502, 533, 563, 580, 581, 593, 622, 624, 643, 650, 653, 667, 670, 685, 686, 687, 698, 714, 731, 744, 746, 773, 782, 783, 784, 785, 793, 797, 798, 805, 806, 820, 831, 847, 848, 849, 859, 860, 877
 Նորատունկեան, Տիրան, 699
 Նորման, Ռուպեր, 131, 133, 166, 167
 Նուպար, Առաքել, 563
 Նուպար, Պողոս, 3, 9, 12, 13, 14, 20, 23, 25, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 54, 95, 96, 97, 112, 123, 127, 132, 154, 155, 159, 167, 168, 173, 176, 181, 206, 207, 210, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 249, 253, 254, 255, 256, 262, 263, 269, 270, 273, 280, 285, 286, 290, 296, 298, 299, 302, 304, 307, 308, 311, 314, 316, 324, 336, 345, 348, 356, 362, 368, 369, 376, 412, 414, 415, 416, 418, 420, 421, 434, 449, 466, 478, 479, 483, 484, 485, 500, 501, 502, 503, 515, 516, 517, 531, 532, 533, 547, 548, 563, 580, 602, 611, 642, 643, 716, 720, 783, 785, 848, 860, 863, 879
 Նուպարեան, Նուպար փաշա, 14
 Նուրեան, Կարապետ, 17, 235, 239, 250, 251, 252, 253, 256, 258, 272, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 312, 324, 325, 326, 372, 420, 434, 455, 793
 Նուրեան, Յովհաննէս, 238
 Նուրի, Քիլիկի, 247
 Նուրիման, Միհրան, 12
 Նուրիման, Միքայէլ, 3, 10, 16, 17, 18, 140, 151, 161, 174, 647
 Շալվարճեան, Մարտիրոս, 718, 731
 Շահյամեան, Գրիգոր, 39, 212, 275, 495, 496, 614, 625, 736, 825, 829, 850, 855, 857, 858, 862, 864, 865, 866
 Շահպազ, Գրիգոր, 140, 484
 Շահվերտեան, Դանիէլ, 563, 577, 578, 612, 634
 Շահրիկեան, Յարութիւն, 199, 525, 629
 Շահրիման, Վահան, 53, 70
 Շամտանճեան, Հրանդ, 647, 685
 Շամտանճեան, Միքայէլ, 723
 Շամտանճեան, Տիրան, 647
 Շանթ, Լեւոն, 246
 Շապօեան, Պողոս, 124
 Շէիրիկեան, Գուրգէն, 340, 422, 423, 436, 437, 444, 460, 461, 489, 494, 495, 496, 504, 507, 509, 522, 534, 535, 536, 537, 549, 565, 568, 569, 570, 584, 586, 595, 614, 615, 625, 627, 629, 630, 638, 639, 644, 645, 658, 659,

664, 673, 675, 676, 677, 688, 689, 690, 691, 703, 710, 722, 723, 724, 725, 730, 736, 749, 755, 765, 770, 776, 777, 786, 789, 792, 811, 812, 814, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 833, 834, 836, 837, 840, 850, 858, 862, 864, 865, 866
 Շէքերճեան, Արմենակ, 603, 608, 647
 Շիրինեան, Գամէր, 158, 682
 Շիրինեան, Եղուարդ, 18, 47, 70, 81, 82, 111, 129, 133, 134, 145, 589, 854
 Շիրինեան, Զապէլ, 578
 Շղթայակիր, Գրիգոր Բաղիշեցի, 120
 Ոսկեան, Գրիգոր, 31, 151, 420, 434, 449, 479, 480, 481, 482
 Ուայթ, Հենրի, 47
 Ուիլսոն, Վուսթո, 4, 22, 34, 35, 38, 46, 47, 48, 49, 50, 65, 135, 137, 144, 146, 206, 209, 255, 347, 413, 416, 418, 437, 475, 481, 602, 642, 798
 Չալխուշեան, Գրիգոր, 776
 Չալեան, Տիգրան, 3, 10, 16, 17, 18, 21, 27, 94, 95, 128, 253, 515, 517, 523, 531, 651, 668, 671, 684, 685, 699, 714, 774
 Չավուշեան, 682
 Չաքրեան, Առաքել, 868
 Չեռեթի, Պոնավենթուրա, 640
 Չերազ, Մինաս, 8, 14
 Չերմոյէֆ, Ապտուլմենիտ, 586
 Չիզմէճեան, Արիստակէս, 161, 192, 337
 Չիլինկիրեան, Եղիշէ, 113, 605
 Չիչերին, 246
 Չիֆթէ Սարաֆ, Օննիկ, 84, 98, 113, 119, 121, 122, 193, 203, 239, 260, 338, 391, 393, 444, 458, 460, 492, 549, 645, 679, 680, 804, 809, 827
 Չիւննիկի, Աբաքի, 586
 Չօբուրեան, Եղուարդ, 193, 194, 203, 486, 487, 492, 804
 Չօպանեան, Արշակ, 42, 44, 46, 263, 358, 501, 879
 Պալաքեան, Գրիգորիս, 69, 723
 Պալեան, Տրդատ եպսկ., 605
 Պալթանիս, 515, 517
 Պալֆուր, Արթուր, 314
 Պախթիյարեան, Հմայեակ, 511, 519, 526, 536, 537, 553, 554, 571, 597, 606, 631, 664, 742, 752, 814
 Պահապանեան, Անտոն, 808
 Պահրի, Յակոբ, 6, 25, 26, 90, 98, 106, 110, 116, 130, 135, 136, 146, 151, 152, 154, 156, 161, 166, 173, 176, 180, 182, 190, 197, 200, 201, 211, 212, 213, 214, 302, 316, 366, 389, 392, 398, 402, 404, 413, 417, 418, 509, 528, 529, 530, 585, 588, 597, 598, 600, 601, 613, 618, 619, 627, 659, 660, 661, 675, 681, 707, 725, 728, 729, 743, 753, 804, 824, 825, 835, 840, 862, 865
 Պաղտասարեան, Տիգրան, 245
 Պապանեան, Եզնիկ, 110, 111, 112, 161
 Պապանեան, Խ., 481
 Պապանեան, Հրանդ, 431, 647, 685
 Պապիկեան, Յովհաննէս, 287
 Պապոնեան, Լեւոն, 163, 171, 231, 238, 261, 287, 385, 459, 499, 811

Պատուհասեան, Կարապետ, 33, 58, 59, 124, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 222, 250, 251, 351, 353, 360, 364, 366, 367, 375
 Պարթըն, Ճէյմզ, 45, 300, 480, 516
 Պարծանքեան, Վարդան, 656
 Պարսամեան, Մկրտիչ, 187, 188, 189, 230, 231, 239, 262, 414, 436, 730
 Պարսամեան, Տիգրան, 12, 58, 220, 221, 222, 225, 304, 309, 317, 360
 Պեկզատեան, Աղեքսանդր, 346, 547
 Պետրոսեան, Բենիամին, 124
 Պզտիկեան, Չաքարիա, 216, 479, 480, 718
 Պէզազեան, Ղազարոս, 880
 Պէզիրեան, 297
 Պէզնեան, Չենոր, 3, 5, 10, 12, 16, 17, 18, 20, 31, 54, 61, 64, 65, 75, 83, 92, 93, 95, 96, 99, 108, 109, 115, 123, 124, 127, 140, 141, 142, 147, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 167, 173, 174, 175, 176, 181, 190, 201, 202, 216, 217, 219, 227, 229, 241, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 258, 272, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 312, 321, 324, 325, 326, 336, 345, 372, 374, 411, 413, 420, 434, 449, 466, 467, 478, 479, 481, 482, 483, 485, 493, 500, 502, 515, 516, 531, 532, 547, 563, 577, 581, 593, 602, 608, 609, 610, 611, 612, 622, 623, 634, 635, 640, 641, 646, 648, 650, 653, 667, 668, 670, 684, 686, 698, 714, 715, 718, 731, 744, 746, 760, 761, 773, 780, 781, 782, 784, 797, 799, 805, 806, 820, 830, 831, 847, 853, 859, 863, 867, 868, 873, 874, 875, 877, 878
 Պէզնեան, Յարութիւն Ամիրա, 589
 Պէիբէկեան, Սարգիս, 116
 Պէյազնեան, Երուանդ, 27, 28, 29, 39, 70, 87, 88, 198, 222, 225, 289, 510, 521, 522, 553, 554, 555, 587, 597, 619, 711, 768, 770, 771, 776, 777, 791, 863, 870
 Պէրպէրեան, Մինաս, 242
 Պէրպէրեան, Շահան, 401, 439
 Պէրպէրեան, Ռէթէոս Յ., 238, 283
 Պէրպէրեան, Մերովբէ, 469, 476, 538, 539, 541, 543, 557, 559, 577, 610, 611, 661, 668, 709, 716, 744
 Պէօզիկեան, Գրիգոր, 96
 Պըքսթըն, Հարոլտ, 719, 732
 Պըքսթըն, Նոէլ, 719
 Պիոս ԺԱ. Պապ, 722
 Պիպիեան, Ոսկի, 547
 Պլիս, Թաքըր Հ., 47
 Պոթոսաքի, Փրոտրոմօ, 229, 648
 Պոնաբարդեան, 682
 Պոռա, Ուիլիըմ, 602
 Պոթաննեան, 606
 Պուրն, Ֆրանսիս, 719
 Պրայս, Էլիզաբէթ, 721, 735
 Պրայս, Ճէյմզ, 57, 324, 721, 735
 Պրեմոն, Էտուար, 133, 134, 137, 144, 167, 228, 318
 Պրիան, Արիսթիտ, 181, 579, 593, 670, 685, 714, 746
 Պրիսթլի, Սարք, 93, 152, 174, 175, 253, 272, 327, 336, 501, 502, 531, 532, 533, 547, 577, 581, 609, 798

Պօղարեան, Գարեգին, 785
 Պօղոսեան, Խաչիկ, 130, 133, 134, 135
 Պօյանեան, Համբարձում, 6, 199
 Պօյանեան, Յակոբ, 565, 879
 Պօյանեան, Տրդատ, 52, 766, 787
 Ռամպոլտ, Հորրս, 394, 420, 421, 502, 532, 579, 614, 783
 Ռայըն, Էնտրիս, 876
 Ռիկզ, Չարլզ, 545
 Ռոստոմ (Ստեփան Չօրեան), 356
 Ռոտոսթոնցի, Թադէոս, 527, 528
 Ռուբէն (Մինաս Տէր Մինասեան), 245
 Ռուբէն Մեծ Ռուբինեան, 475
 Սաաթնեան, Լեւոն, 82, 84, 102, 212, 337, 363, 417, 418, 436, 499, 515, 518, 521, 538, 539, 541, 586, 587, 588, 594, 607, 618, 625, 627, 638, 644, 658, 659, 674, 675, 683, 692, 704, 708, 725, 735, 754, 759, 777, 803, 804, 811, 823, 825, 826, 836
 Սալիի, Հուլուսի, 195
 Սահակեան, Անտիս, 12
 Սամի, Պէրի, 153, 154, 482, 699
 Սայեղեան, Օգոստինոս, 3, 10, 16, 17, 18, 20, 31, 34, 54, 61, 64, 65, 67, 68, 75, 83, 92, 95, 96, 99, 108, 109, 115, 123, 124, 127, 140, 141, 148, 150, 152, 153, 154, 156, 159, 167, 173, 175, 176, 190, 201, 216, 217, 219, 227, 229, 237, 241, 249, 250, 252, 253, 256, 258, 272, 273, 285, 286, 296, 297, 298, 299, 301, 312, 324, 325, 326, 336, 345, 372, 411, 420, 434, 435, 449, 466, 467, 478, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 493, 500, 502, 515, 516, 531, 532, 547, 563, 577, 578, 579, 622
 Սայքս, Մարք, 96, 135, 146, 181
 Սանասարեան, Մկրտիչ, 80
 Սարանեան, Պետրոս, 667, 720
 Սարաֆեան, Արթաքի, 104, 696
 Սարգիսօֆ, Գառնիկ, 603
 Սաֆրաստեան, Արշակ, 699, 714, 719, 720, 732, 733
 Սեդրոսեան, Արշակ, 246, 261, 407, 408, 794, 835
 Սեդրոսեան, Սիմոն, 407
 Սեպուի (Արշակ Ներսէսեան), 245, 357
 Սեպուիեան, Գառնիկ, 647
 Սեսիլ, Ռուպերթ, 207, 326
 Սերոբեան, Մուշեղ, 129, 130, 133, 134, 141, 142, 144, 147, 152
 Սերվիեան, Մկրտիչ, 603, 685
 Սերքալերի, 4
 Սէմէրնեան, Լեւոն, 340, 422
 Սըվազլը, Միհրան, 466, 646, 650, 671
 Սըվանեան, Խաչիկ, 21, 53
 Սթամպոլլուեան, Կ. Յ., 12, 216, 375, 493, 500, 502, 515, 516, 531, 532, 563, 577, 581, 608, 609, 610, 611, 623, 634, 640, 641, 648, 650, 667, 668, 670, 686, 698, 714, 716, 760, 784, 830
 Սթորս, Ռանըլտ, 46, 112, 605
 Սիլին, 349
 Սիմքէշեան, Գէորգ, 6, 7, 25, 37, 128, 134, 136, 138, 139, 162, 164, 165, 168, 170, 171, 172, 185, 186, 192, 194, 195, 196, 198, 211, 219, 220, 225, 231, 234, 239, 264,

266, 283, 284, 304, 319, 330, 331, 339, 350, 367, 375,
 378, 386, 389, 390, 403, 404, 422, 423, 425, 437, 438,
 441, 442, 460, 461, 462, 465, 477, 495, 496, 499, 505,
 509, 521, 534, 543, 544, 555, 557, 569, 585, 617, 618,
 626, 627, 628, 630, 637, 638, 656, 657, 658, 660, 662,
 674, 696, 706, 721, 722, 730, 736, 739, 740, 741, 748,
 754, 762, 764, 791, 796, 803, 804, 811, 812, 817, 819,
 823, 862
 Սինապեան, Գրիգոր, 10, 61, 152, 153, 154, 156, 157,
 249, 263, 299, 326, 336, 345, 361, 362, 412, 532, 580,
 785
 Սիսեան, Մկրտիչ, 666, 685
 Սիրունեան, Վ., 144, 224, 225, 304, 318, 366
 Սիրունի, Յակոբ Ը., 192, 193, 220, 225, 231, 232, 233,
 235, 275, 277, 294, 302, 307, 310, 328, 340, 342, 389,
 393, 399, 400, 401, 402, 411, 422, 439, 442, 451, 458,
 462, 463, 468, 469, 477, 487, 488, 489, 490, 491, 506,
 509, 511, 513, 514, 521, 522, 534, 538, 539, 549,
 550, 551, 552, 562, 568, 585, 595, 615, 617, 618, 627,
 630, 632, 638, 639, 656, 674, 691, 692, 696, 697, 703,
 704, 705, 710, 722, 725, 728, 741, 743, 748, 749, 750,
 762, 763, 765, 766, 767, 769, 771, 775, 779, 786, 787,
 789, 790, 795, 796, 803, 804, 809, 810, 811, 812, 813,
 816, 817, 818, 836, 837, 838, 839, 841, 857
 Սիւլիվէն, Բրիսթոֆոր, 642
 Սուրեան, Միսաք, 192, 780
 Սուրենեան, Արշակ, 880
 Սուրենեան, Վահան, 6, 161
 Սուքիասեան, Թաւուր, 431, 443, 608, 646, 647, 648, 685
 Ստեփանեան, Մեայուհ, 192, 212, 497, 499, 627, 803, 804
 Սրենց, Սարգիս, 6, 9, 12, 14, 27, 39, 40, 69, 72, 78, 82,
 84, 87, 90, 102, 103, 104, 111, 118, 120, 121, 137, 138,
 146, 147, 150, 151, 152, 154, 158, 162, 164, 165, 169,
 171, 173, 192, 195, 204, 212, 214, 215, 220, 221, 223,
 224, 262, 267, 268, 278, 282, 283, 284, 301, 302, 303,
 305, 307, 308, 309, 310, 313, 318, 322, 329, 330, 331,
 334, 335, 341, 354, 355, 356, 358, 361, 362, 363, 364,
 365, 366, 367, 368, 369, 375, 386, 387, 393, 396, 397,
 409, 411, 438, 439, 440, 456, 458, 459, 460, 462, 464,
 469, 471, 473, 489, 490, 495, 497, 498, 499, 504, 505,
 506, 510, 511, 513, 522, 527, 528, 529, 535, 537, 545,
 546, 551, 560, 565, 566, 569, 571, 572, 575, 576, 584,
 589, 592, 594, 596, 597, 600, 601, 616, 618, 620, 621,
 625, 626, 664, 678, 749, 758, 803, 811, 813, 816, 817,
 818, 834, 835, 837, 839, 842, 844, 845, 851, 854, 856,
 858, 864
 Սրուանձտեանց, Գարեգին եպսկ., 238
 Վարդապետեան, Գ., 132
 Վարժապետեան, Արիստակէս, 513, 722
 Վարժապետեան, Ներսէս, 6, 205
 Վարուժան, Դանիէլ, 12
 Վեհապետեան, Յարութիւն, 112, 604, 606
 Վենիգելոս, Էլեֆթերիոս, 124, 168, 179, 207, 412
 Վերածին, Մինաս, 227, 474, 475
 Վիլսոն. *տես Ուիլսոն, Վուսթո*
 Վիվիանի, Ռընէ, 478
 Վիքրի, Չարլզ, 256, 602, 624, 734
 Վրանկէլ, Փիոթր, 325
 Վրացեան, Սիմոն, 245, 332, 348, 349
 Տաղաւարեան, Նազարէթ, 71
 Տամատ Փերիտ, 32
 Տամատեան, Միհրան, 45, 129, 155, 156, 157, 174, 181,
 227, 228, 252, 257, 297, 299, 475, 554, 879, 880, 881
 Տատ, Ուիլիլմ, 156, 157, 175, 190, 191, 227
 Տատուր, 621, 668, 669, 709
 Տատուրեան, 615
 Տեշանէլ, Փոլ, 190, 210
 Տէլենկեան, Յակոբ, 52
 Տէմիրճիպաշեան, Գարեգին, 183, 193, 197, 199, 212,
 696, 727, 838, 855
 Տէմիրճիպաշեան, Լեւոն, 84, 116
 Տէյիքմէնեան, Յովսէփ, 70, 172, 393, 615, 621, 666
 Տէվենեան, Գարեգին, 173, 175, 176, 190, 237, 249, 250,
 252, 253, 258, 272, 273, 485, 493, 500, 502, 563, 581,
 602, 610
 Տէր Արախամեան, Ղեւոնդ, 124, 197, 224, 225, 232, 234,
 235, 261, 287, 288, 289, 301, 322, 330, 389, 438, 536,
 567, 585, 601, 630, 631, 803, 811, 839, 850, 857, 861,
 862, 865, 871
 Տէր Եղիայեան, Չաւէն, 3, 5, 6, 10, 16, 17, 18, 20, 31, 34,
 46, 51, 55, 61, 62, 71, 78, 83, 99, 108, 115, 123, 124,
 128, 129, 132, 151, 152, 155, 166, 173, 175, 190, 195,
 201, 204, 206, 216, 217, 218, 221, 226, 227, 229, 249,
 250, 251, 253, 256, 258, 259, 272, 274, 296, 299, 300,
 313, 324, 326, 329, 396, 404, 411, 431, 443, 447, 481,
 500, 501, 502, 503, 505, 509, 515, 516, 517, 523, 532,
 533, 547, 576, 580, 581, 593, 595, 602, 612, 613, 614,
 625, 626, 635, 649, 669, 671, 693, 698, 703, 718, 745,
 782, 798, 801, 805, 820, 825, 827, 831, 849, 855, 856,
 877, 879, 880, 881, 882
 Տէր Մարգարեան, Յովսէփ, 127, 151, 152, 154, 156, 173,
 176, 180, 190, 201, 217, 225, 227, 249, 302, 365, 377,
 413
 Տէր Մեսրոպեան, Մեսրոպ, 703
 Տէր Սովսէսեան, Դաւիթ, 6, 7, 12, 14, 26, 27, 35, 36, 38,
 39, 40, 52, 64, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 82, 83, 92, 99, 103,
 104, 105, 106, 108, 111, 116, 118, 121, 138, 149, 150,
 154, 159, 165, 168, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 180,
 184, 188, 189, 190, 197, 199, 200, 201, 204, 211, 213,
 214, 216, 217, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239,
 260, 262, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 278, 279, 284,
 287, 288, 289, 291, 306, 307, 308, 309, 338, 340, 343,
 374, 375, 378, 385, 387, 388, 392, 395, 400, 401, 403,
 404, 406, 407, 410, 411, 413, 422, 423, 424, 425, 426,
 427, 429, 430, 437, 438, 439, 441, 442, 444, 445, 446,
 448, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465,
 466, 467, 469, 473, 474, 476, 478, 479, 483, 484, 485,
 493, 494, 495, 496, 497, 500, 502, 503, 504, 505, 506,
 508, 513, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524,
 525, 529, 530, 531, 538, 563, 565, 569, 570, 571, 572,
 573, 574, 575, 576, 577, 579, 581, 582, 584, 585, 586,
 588, 589, 592, 594, 598, 599, 600, 602, 615, 616, 617,

619, 620, 621, 622, 623, 628, 629, 630, 631, 633, 634,
 635, 640, 648, 650, 653, 658, 660, 664, 665, 667, 668,
 670, 682, 686, 688, 689, 690, 691, 693, 695, 698, 703,
 705, 706, 709, 710, 711, 712, 716, 725, 726, 728, 729,
 737, 738, 740, 741, 748, 749, 752, 753, 756, 757, 758,
 759, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 778, 788,
 790, 791, 792, 795, 819, 823, 824, 825, 826, 828, 829,
 833, 834, 836, 838, 842, 844, 850, 856, 858, 862, 865,
 866, 871
 Տէր Յակոբեան, Աբրահամ, 10, 42, 44, 47, 337, 361, 362,
 367, 369, 370, 436, 465, 481, 486, 487, 492, 494, 515,
 518, 534, 547, 549, 563, 565, 584, 594, 604, 613, 625,
 633, 637, 644, 673, 721, 735, 748, 762, 775, 786, 803,
 804, 809, 827, 828, 833, 850, 855, 861, 864, 879, 881
 Տէր Յակոբեան, Յակոբ, 780
 Տէր Պետրոսեան, Սահակ, 785
 Տէր Ռուբինեան, Գ., 479
 Տէր Ստեփանեան, Նշան, 42, 46, 76, 95, 97, 254
 Տէրունեան, Մաղաքիա, 84, 238, 422
 Տէրունի, Յովհաննէս, 212, 439, 453, 456, 523, 549, 570,
 571, 678, 682, 811
 տը լա Ռոքքա, Փերէթի, 685
 տը Պոն, Ֆերտիմանտ, 372, 483
 տը Ռոպէր, Ճոն, 75, 421
 տը Քէ, Ռոպէր, 229, 480
 Տըֆրանս, Ժիւ-Ալպէր, 191, 272, 296, 316, 317
 Տիւպուա, Լուի-Էրնէսթ, 145, 649, 650
 Տիւֆիեօ, Ժիւլիէն, 131, 257, 434, 502, 648
 Տիօնեան, Սիրուն, 261, 328, 399, 499, 521, 584, 696, 723,
 737, 748, 762, 772, 788, 811, 822, 870
 Տնտեսեան, Լեւոն, 6, 7, 79, 82, 84, 102, 110, 118, 168,
 170, 361
 Տոյի, Անճէօ, 18, 602
 Տոհմունի, Եփրեմ, 686, 717
 Տոն, Քլիվլենտ, 45
 Տորթթոս, 51, 136, 301
 Տուկաս, Ճոն, 671
 Տումէ, Փոլ, 24
 Բեշատ պէյ, 28
 Բեֆէթ փաշա, 877, 879, 881
 Փանոսեան, Աղեքսանդր, 101
 Փաշաեան, Տանատ, 52, 511, 523, 766, 809, 811
 Փաստրմանեան, Գարեգին, 28, 44, 716
 Փաւլոս թագաւոր, 301
 Փափագեան, Գէորգ, 449
 Փափագեան, Լեւոն, 176
 Փափագեան, Հրանդ, 204
 Փափագեան, Պարգև, 25, 31, 34, 41, 54, 69, 76, 81, 98,
 101, 106, 117, 119, 122, 128, 136, 141, 161, 183, 193,
 196, 212, 235, 239, 250, 252, 256, 258, 262, 272, 273,
 274, 275, 276, 282, 298, 299, 331, 365, 367, 375, 385,
 388, 403, 404, 438, 439, 457, 465, 469, 472, 492, 546,
 613, 618, 627, 628, 630, 645, 659, 690, 696, 754, 763,
 771, 787, 804, 811, 812, 839, 881
 Փափագեան, Պօղոս, 250
 Փափագեան, Ռուբէն, 238, 499, 518, 523, 524, 532, 826
 Փափագեան, Վահան, 28, 49, 257, 628, 629, 716
 Փափագեան, Զերովբէ, 731
 Փէրտահնեան, Երուանդ, 274, 501, 547, 854
 Փիրումեան, Դանիէլ-Բէկ, 352
 Փիքօ, Ֆրանսուա, 96, 135, 146, 181
 Քալաֆաթիս, Քրիստաթոմոս, 760
 Քալթորփ, Սամըրսէթ, 29, 75
 Քամպոն, Ժիւլ, 207
 Քանելփոլոս, 301
 Քանտլէր, Էտմունտ, 13
 Քաջագնունի, Յովհաննէս, 332
 Քարեան, Սեդրակ, 176, 179, 180, 181, 740, 762, 763, 829
 Քենալ, Մուշաֆա, 55, 93, 130, 133, 153, 156, 170, 178,
 201, 216, 228, 251, 258, 325, 349, 363, 414, 420, 578,
 641, 654, 715, 807, 847, 867, 876
 Քենետի, Ուիլիլմ, 166, 574, 575, 582, 588, 590, 854, 868
 Քենթրըրպրիի Արքեպիսկոպոս, 136, 207, 208, 649, 651,
 671, 799
 Քերէթ, 131, 133, 167
 Քէշիշեան, Մկրտիչ, 124
 Քէշեան, Բիւզանդ, 880, 881
 Քէշեան, Սարգիս, 608
 Քէսիմեան, Ներսէս, 780, 781
 Քերեսթենեան, Պերն, 685, 879, 881
 Քերեստենեան, Պօղոս, 283
 Քերիկեան, Բասթալ, 484, 654, 774
 Քըրզըն, Ճորն, 112, 155, 167, 206, 207, 208, 417, 745
 Քինկ, Հենրի, 38
 Քիւնէ, 671
 Քլեմմանսօ, Ժորժ, 21, 28, 32, 46, 49, 97, 123, 222, 359
 Քոշէն, Տրնի, 775
 Քումս, Ճէյմզ, 174, 190, 399
 Քուշման, Էմմա, 590, 854
 Քրէյն, Չարլզ, 38
 Քօլօլեան, Պօղոս, 253
 Օհանեան, Բարսեղ, 851
 Օհանեան, Ներսէս, 53, 77, 78, 79, 82, 102, 120, 165, 172,
 173, 176, 192, 231, 238, 280, 293, 339, 375, 376, 392,
 393, 394, 396, 405, 406, 409, 410, 427, 432, 433, 444,
 448, 462, 465, 474, 477, 489, 490, 495, 496, 498, 499,
 518, 522, 524, 542, 543, 551, 555, 568, 569, 601, 620,
 621, 659, 678, 679, 680, 681, 682, 694, 770, 791, 793,
 795, 811, 816, 839, 841, 845
 Օհանջանեան, Համագասպ, 29, 130, 134, 241, 245, 281,
 332, 334, 335, 348, 355, 414
 Օտեան, Երուանդ, 28, 71, 260, 276, 277, 333, 337, 437,
 460, 461, 499, 594, 595, 614, 615, 659, 663, 678, 683,
 688, 689, 690, 703, 721, 722, 725, 729, 786, 804, 811,
 827, 870
 Օրլանտօ, Վիթթորիօ, 46, 49
 Օրմանեան, Մաղաքիա, 150, 527, 528, 529, 560, 604,
 606
 Օրպէյ, Հիւսէյին Ռէուֆ, 29
 Ֆաթիհ, Մեհմէտ Բ. սուլթան, 12
 Ֆէպլեան, Արտաշէս, 235, 239, 393, 406, 427, 431, 608,
 667, 685

Ֆրնտրգլեան, Արամ, 27, 740, 760, 773, 780, 782, 784,
880, 881
Ֆրնտրգլեան, Գառնիկ, 42, 46

Ֆրանցիս, Չօրավար, 805
Ֆրանքլին-Պոլյեոն, Հենրի, 687
Ֆրենկեան, Մկրտիչ, 589, 646, 682

ՑԱՆԿ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

- Ագուլիս, 244
 Ադրիանապոլիս (նաև Էսիրնե), 116, 867
 Աթենք, 124, 347, 379, 449, 466, 515, 517, 605, 642, 651, 668, 671, 684, 685, 686, 698, 699, 714, 760, 773, 774
 Աթինա, 208
 Ալեքսանդրապոլ, 29, 241, 242, 245, 314, 325, 332, 333, 334, 335, 346, 347, 349, 350, 352, 413, 720, 733, 808
 Ալեքսանտրեթ, 44, 685
 Ակն, 144, 488
 Ահայիրբագար, 156
 Ադաքիլիսե, 156
 Ադեքսանդրիա, 671
 Ադթամար, 488
 Ադպապա, 357
 Ամանոս, 175, 227
 Ամասիա, 338, 715
 Ամերիկա, 32, 33, 34, 35, 38, 44, 45, 47, 52, 56, 59, 65, 66, 85, 89, 92, 93, 95, 100, 108, 135, 138, 146, 148, 168, 171, 174, 180, 205, 209, 210, 225, 243, 250, 281, 299, 318, 324, 362, 379, 380, 417, 472, 473, 475, 478, 480, 481, 485, 500, 502, 521, 563, 580, 593, 602, 612, 614, 634, 642, 650, 667, 685, 687, 693, 716, 717, 719, 731, 739, 849, 860
 Այնթապ, 131, 132, 160, 166, 167, 173, 175, 177, 183, 190, 191, 227, 229, 237, 249, 251, 256, 298, 408, 479, 483, 488, 503, 533, 651, 654, 671, 672, 686, 783, 785, 820, 859
 Այտրն, 52
 Անատոլիա (նաև Անատոլու), 51, 75, 92, 144, 153, 168, 257, 258, 436, 531, 579, 687, 808, 821, 831
 Անատոլու (նաև Անատոլիա), 296, 830, 847
 Անգլիա, 32, 38, 49, 56, 73, 79, 93, 94, 96, 135, 137, 146, 147, 148, 160, 164, 166, 167, 171, 173, 177, 179, 180, 182, 207, 208, 210, 244, 270, 278, 312, 318, 320, 324, 351, 356, 360, 366, 380, 413, 414, 417, 456, 482, 603, 606, 613, 624, 641, 642, 669, 719, 745, 781, 808, 843
 Անդրկովկաս, 29, 65, 348, 349, 808
 Անկորա (նաև Էնկուրի), 93, 110, 258, 420, 847
 Անվերս, 856
 Աշտարակ, 733
 Առնավուտքեյ, 230, 394
 Ատաբագար, 273, 488
 Ատանա, 30, 45, 48, 71, 77, 99, 100, 108, 114, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 140, 143, 144, 145, 152, 154, 155, 157, 166, 167, 173, 174, 178, 181, 183, 190, 191, 201, 216, 227, 228, 229, 251, 252, 256, 257, 258, 272, 297, 298, 314, 321, 336, 377, 475, 479, 480, 483, 484, 488, 493, 502, 503, 531, 532, 533, 554, 563, 577, 608, 610, 641, 648, 649, 654, 670, 698, 730, 749, 774, 855
 Ատրպատական (նաև Ատրպեյնան), 608, 733, 807
 Ատրպեյնան (նաև Ատրպատական), 55, 242, 245, 246, 247, 347, 354, 358, 578, 586, 807, 808
 Արաբիա, 46, 75, 657
 Արաբկիր, 488
 Արագած, 347, 733
 Արարա, 76
 Արաքս, 146
 Արդուին, 609, 831
 Արժանթին, 878
 Արմաշ, 42, 252, 488, 501, 856
 Արշիպեղագոս, 686, 801
 Արտահան, 29
 Արքարաշ, 156
 Աքսար, 831
 Աֆիոն Գարահիսար, 488, 577, 831, 869
 Բալու, 208
 Բաղէշ (նաև Պիթլիս), 56, 101, 119, 208, 309, 488, 605, 856
 Բանկալթի, 289, 523, 810
 Բաշ Ապարան, 245
 Բատովա (նաև Բատուա), 713, 856
 Բատուա (նաև Բատովա), 713
 Բերա, 3, 5, 12, 16, 61, 67, 70, 106, 123, 124, 145, 157, 337, 391, 393, 400, 407, 429, 432, 433, 444, 446, 509, 511, 524, 525, 527, 546, 550, 637, 830, 880
 Բիլթանիա, 275
 Բոզանթի, 227
 Բորթ Արթուր, 318
 Բոր-Սայիտ, 501
 Բրուսիա, 85
 Գահիրե, 75, 246, 348, 580, 590, 604, 611, 657, 747
 Գանատա, 878
 Գանձակ, 245, 246, 247, 807
 Գապրիսթան, 409
 Գատրքեյ, 16, 87, 163, 230, 231, 314, 394, 435, 510, 593, 680, 776, 781
 Գարաաղան, 262
 Գարաթաշ, 532
 Գարաման, 156
 Գարթալ, 287
 Գերմանիա, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 56, 137, 147, 246, 318, 355, 360, 602, 732, 843, 856

Գրգըլ Տադ, 347
 Գնճըլար, 250
 Գոնիա (նաև Հեռակլիա), 100, 108, 130, 163, 168, 191, 257, 268, 473, 590, 680, 831
 Գուլեյի, 494, 593, 777
 Գումգարու, 13, 142, 245, 314, 337, 394, 461
 Գուրուչեշմե, 230, 394
 Դալին (Թալին), 733
 Դամասկոս, 112, 533, 604, 605, 717
 Դավրեժ, 643, 719
 Դիլիճան (նաև Դիլիջան), 348
 Դիլիջան (նաև Դիլիճան), 245, 348
 Եալովա, 18, 250, 252, 501, 502
 Եգիպտոս, 11, 14, 51, 59, 66, 81, 110, 145, 166, 209, 320, 326, 333, 372, 472, 604, 606, 607, 611, 640, 652, 656, 668, 669, 687, 699, 731, 847, 855, 856, 879
 Եէնիգարու, 261
 Ետիգուլե, 590
 Երեւան, 6, 14, 55, 65, 76, 95, 96, 97, 123, 155, 190, 191, 203, 206, 227, 240, 242, 243, 254, 256, 270, 275, 316, 318, 325, 328, 332, 333, 334, 348, 349, 352, 355, 356, 359, 360, 370, 376, 394, 414, 415, 467, 479, 501, 502, 519, 651, 699, 732, 755, 776, 807, 808, 858, 875
 Երզնկա, 208, 209
 Երուսաղէմ, 17, 46, 70, 71, 98, 110, 112, 113, 116, 120, 161, 162, 265, 275, 372, 504, 563, 599, 602, 604, 605, 606, 607, 608, 613, 614, 626, 637, 654, 656, 657, 788, 802, 808
 Չանգեզուր, 244, 246, 348, 357
 Չանգիբազար, 242, 245
 Չէլթուն, 131, 132, 135, 167, 184, 227, 484, 493, 500, 501, 533, 563, 577, 579, 593, 608, 747, 831
 Չիարէթ Տադ, 347
 Չմիւռնիա (նաև Իզմիր), 42, 108, 123, 136, 296, 355, 385, 408, 590, 605, 634, 635, 687, 715, 760, 773, 876
 Չմմառ, 744
 Չոնկուտաք, 258, 467
 Չուիցերիա, 85, 346, 414
 Էնկիւրի (նաև Անկուրա), 314, 467, 482, 581, 612, 654, 666, 715, 807, 820, 847, 879, 881
 Էշմե, 250
 Էջմիածին, 7, 73, 86, 173, 242, 332, 334, 408, 501, 518, 519, 578, 605, 608, 808
 Էսկիշենիր (նաև Էսքի-Շենիր), 156, 831
 Էսքի-Շենիր (նաև Էսկիշենիր), 156, 258
 Էտիրնե (նաև Ադրիանապոլիս), 261, 262, 274, 289
 Էրզրում (նաև Կարին), 28, 251, 352, 531
 Էօտեմիշ, 782
 Թալաս, 336, 590, 605
 Թանակերման, 347
 Թիֆլիս (նաև Տիֆլիս), 14, 118, 242, 245, 246, 348, 354, 356, 359, 564, 577, 651, 720
 Թորգարու, 142
 Թուլվանատադ, 347
 Թրակիա, 52, 274, 449, 501, 502, 649, 653, 801, 847, 867, 869, 870, 873, 875

Թրանսիլվանիա, 744, 746, 848
 Թրիանո, 716
 Թօզատ, 715
 Ժընև, 245, 300, 324, 326, 479, 622, 720, 732, 776, 778
 Իգտիր (նաև Իկտիր), 332, 352
 Իզմիր (նաև Նիկոմեդիա), 163, 250, 520, 801, 880
 Իզմիր (նաև Չմիւռնիա), 18, 124, 153, 154, 157, 163, 480, 483, 488, 533, 577, 624, 634, 635, 640, 642, 649, 650, 653, 667, 668, 670, 671, 717, 746, 773, 780, 781, 782, 798, 805, 818, 847, 869, 870, 873
 Իկտիր (նաև Իգտիր), 332
 Իճատիյե, 261, 723
 Իսլահիյե, 131, 132, 141, 167
 Իսկենտերուն, 45, 132, 228, 229, 648, 650, 653, 720, 747, 774, 785, 805, 820, 821, 830, 853
 Իտալիա, 32, 46, 49, 77, 97, 123, 137, 146, 166, 244, 324, 379, 380, 577, 593, 623, 640, 642, 692, 713, 719, 745, 806, 856, 867, 879
 Իսակիւտար (նաև Սկիւտար), 121, 142, 262, 289, 314, 340, 401, 422, 439, 451, 453, 456, 457, 723, 724, 834
 Լազիսթան, 205, 208
 Լահէյ, 46
 Լառնաքա, 484, 493, 668, 672, 686, 698, 714, 718, 720
 Լեհաստան, 622, 623, 716, 746
 Լեմնոս, 29
 Լեմպերկ, 623, 746
 Լոզան, 34, 93, 394, 614, 867, 876
 Լոնտոն, 10, 13, 21, 43, 97, 123, 135, 136, 155, 166, 174, 181, 204, 207, 208, 209, 303, 312, 317, 372, 404, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 434, 436, 437, 449, 460, 480, 482, 501, 502, 503, 532, 563, 626, 667, 668, 669, 671, 686, 721, 798, 799, 806, 820
 Լոռի, 245, 734
 Խալ, 252
 Խասկալ, 252
 Խասքէօյ, 142, 192, 230, 314, 436
 Խարբերդ, 51, 56, 75, 119, 144, 209, 210, 254, 488, 547, 605, 853
 Խուրս, 467
 Կալաթա, 16
 Կարին (նաև Էրզրում), 56, 80, 93, 119, 147, 208, 209, 247, 679, 798
 Կարս, 29, 147, 208, 246, 312, 313, 314, 315, 321, 322, 323, 332, 333, 334, 335, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 414, 434, 578, 586, 651, 806, 807
 Կեմէլիկ, 372
 Կեսարիա, 99, 108, 144, 183, 336, 604, 605, 808
 Կէլվե, 250, 252, 253, 831
 Կիլիկիա, 3, 24, 44, 45, 48, 97, 99, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 166, 167, 168, 169, 170, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 190, 201, 202, 206, 208, 209, 210, 216, 219, 224, 227, 228, 229, 235, 237, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 263, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 279, 280, 285, 286, 287, 288, 296, 297, 298,

299, 300, 302, 303, 304, 307, 308, 310, 314, 316, 317,
 318, 319, 320, 321, 323, 324, 329, 345, 350, 351, 358,
 362, 372, 376, 377, 391, 406, 413, 449, 466, 472, 474,
 475, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 487, 493,
 501, 503, 512, 515, 516, 532, 533, 554, 563, 596, 608,
 610, 611, 612, 622, 623, 624, 629, 634, 635, 636, 640,
 641, 642, 643, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653,
 654, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 684, 685, 686, 687,
 692, 694, 714, 715, 716, 717, 718, 720, 744, 746, 747,
 757, 773, 774, 782, 784, 785, 793, 798, 799, 801, 805,
 806, 856, 877
 Կիպրոս, 57, 145, 166, 635, 640, 642, 646, 650, 651, 652,
 654, 666, 668, 669, 672, 686, 687, 698, 801
 Կիրասուն, 258
 Կովկաս, 12, 13, 14, 43, 45, 49, 56, 94, 123, 145, 170, 175,
 247, 315, 357, 370, 474, 501, 586, 733, 807, 876
 Կորնթոս, 590
 Կուտինա (նաև Քէօթահիա), 622
 Հալեպ, 11, 45, 51, 123, 135, 136, 145, 153, 167, 175, 177,
 184, 191, 249, 296, 479, 483, 503, 516, 532, 572, 579,
 605, 622, 651, 654, 670, 686, 717, 747, 785, 821, 853,
 859, 860, 863, 868
 Հանըն, 147, 153, 154, 166, 167, 168, 173, 177, 178, 183,
 184, 201, 208, 227, 249, 251, 297, 298, 299, 307, 312,
 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 329,
 336, 340, 341, 342, 372, 377, 484, 549, 667, 831
 Հանիլեր, 250
 Հասան-Պելլի, 227
 Հավգա, 593
 Հարունիյե, 227
 Հեռակլիա (նաև Գոնիա), 108
 Հեքիարի, 208
 Հռոմ, 351, 482, 516, 699, 722
 Դազախ, 733
 Դալարթիա, 6, 14, 31, 70, 106, 116, 236, 301, 324, 330,
 362, 374, 407, 513, 549, 879
 Դարապաղ, 247
 Դարաքիլիսա, 29, 414
 Ծաբոն, 318
 Ծենովա, 732, 733, 805, 806, 831
 Ծիհան (նաև Ծիհուն, 532
 Ծիհուն (նաև Ծիհան), 475
 Ծիւնի, 720
 Ծիօլիք, 156
 Ծորոխ, 146, 208
 Մագրըքէօյ (նաև Մագրիգիւղ), 394, 552, 587, 719, 812
 Մագրիգիւղ (նաև Մագրըքէօյ), 483
 Մալարթիա, 18, 51, 119
 Մալթա, 42, 51, 847
 Մանազկերտ, 408
 Մարա, 156
 Մարաշ, 75, 99, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137,
 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 153,
 154, 155, 159, 160, 167, 175, 184, 191, 208, 219, 227,
 228, 307, 318, 377, 516, 622, 716, 785, 831
 Մարգուան, 579, 593, 609, 715, 831
 Մարմարա, 869, 873
 Մարսէյ (նաև Մարսիլիա), 42, 69
 Մարսիլիա (նաև Մարսէյ), 47, 184, 207, 501
 Մարտին (նաև Մերտին), 56, 119, 136, 141, 156, 174,
 347, 458, 532, 603, 776, 799, 860
 Մեծն Բրիտանիա, 46, 56, 57, 75, 137, 146, 154, 155, 166,
 167, 206, 207, 315, 670, 721, 732, 867
 Մերսին, 156, 166, 167, 170, 184, 201, 217, 228, 251, 312,
 479, 493, 532, 640, 649, 650, 652, 654, 666, 668, 669,
 671, 684, 687, 698, 699, 720
 Մերտին (նաև Մարտին), 799, 831
 Միացեալ Նահանգներ, 28, 34, 35, 45, 46, 47, 49, 57, 65,
 75, 93, 123, 211, 256, 581, 602, 642, 667, 715, 721
 Միջագետք, 13, 51, 251, 475, 501, 502, 563, 613, 652, 720
 Միջագետք, Կիլիկեան, 256
 Միջագետք, Հայկական, 474
 Միսիս, 184
 Միտիլլի, 577
 Մոսկուա, 734, 807
 Մուրթ, 156
 Մունարոս, 29
 Մուշ, 488
 Մուսուլ, 603
 Մուտանիա, 869, 870, 874, 877
 Յունաստան, 52, 57, 124, 136, 166, 207, 301, 320, 363,
 379, 403, 417, 420, 449, 640, 642, 716, 746, 818, 873
 Նախիջեւան, 246, 347, 348
 Նահիր-է-Էօմէր (նաև Նահիր-է-Օմար), 493, 501, 502,
 563, 603
 Նահիր-է-Օմար (նաև Նահիր-է-Էօմէր), 502, 531, 532,
 563, 579, 580, 608, 612, 643, 699, 720, 847
 Նարըլ Գաբու, 394
 Նեօյլ, 716
 Նիկոմիդիա (նաև Իզմիր), 52, 118, 252, 275, 372, 480,
 520, 577, 649
 Նիյտե, 108
 Նիւ Եորք, 10, 34, 42, 590, 593, 733, 830
 Նովորոսիսկ, 715
 Նովօ Միխայելովա, 347
 Նոր Նախիջեւան, 854
 Նոր Պայագիւտ, 733
 Նուրիքենտ, 347
 Շապին Գարահիսար, 119, 408, 488
 Շար, 329
 Շէյխ-Մուրատ, 99, 100, 133, 134
 Շիշլի, 42, 776, 777
 Ուաշինկթոն (նաև Վաշինկթոն), 500, 602, 622, 624,
 634, 642, 643, 650, 651
 Ուեսթմինստըր, 719
 Ուշաք, 869
 Ուրմիա, 603
 Ուրֆա, 131, 132, 145, 174, 177, 516, 532
 Չաթալնա, 784
 Չերնովից, 746
 Չիլի, 326
 Չմշկածագ, 488

Պայթում, 29, 65, 180, 208, 242, 246, 275, 347, 358, 547, 577, 610, 666, 699, 719, 720
 Պալար, 192, 230, 394, 574, 662, 663, 855
 Պալլքեսիր, 98, 488, 869, 874
 Պահջե (նաև Պաղջե), 227
 Պաղեստին, 38, 57, 76, 112, 604, 605, 651, 652, 654, 656, 657, 667, 668, 669
 Պաղջե (նաև Պահջե), 156
 Պաղտատ, 56, 57, 246, 502, 532, 533, 608, 666
 Պայագիտ, 408
 Պանտրմա, 488, 746, 869, 870
 Պասրա, 347, 348, 349, 720
 Պարտիզակ, 18, 517
 Պաքովիա, 744
 Պաքու, 246, 247, 651, 720
 Պեմիա (տես Պեմիքա), 687
 Պեմիքա (նաև Պեմիա), 57, 166, 278, 622, 687, 761, 783, 856
 Պեշիքաշ, 394, 638, 762, 833, 834, 835, 836, 837
 Պեպեք, 230
 Պերլին, 7, 14, 55, 56, 57
 Պեյրուք, 123, 135, 190, 191, 201, 216, 229, 246, 253, 272, 273, 296, 298, 466, 479, 480, 483, 602, 687, 698, 699, 716, 717, 718, 747, 783, 853, 860, 863
 Պեյքոզ, 20
 Պիթիս (նաև Բաղեշ), 28, 251, 531, 798
 Պիլենիկ (նաև Պիրենիկ), 65
 Պիդա, 52
 Պիրենիկ (նաև Պիլենիկ), 174
 Պիրեոն (նաև Փիրեա), 347, 686, 698, 699, 873
 Պիրմինկեմ, 207
 Պիրիանիյե, 250
 Պոլիս, 3, 6, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 23, 29, 33, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 45, 46, 51, 52, 55, 56, 60, 65, 67, 69, 70, 75, 78, 80, 86, 87, 93, 95, 96, 102, 104, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 124, 128, 129, 130, 132, 136, 137, 142, 143, 144, 145, 146, 153, 155, 157, 158, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 174, 175, 176, 181, 190, 191, 194, 195, 199, 203, 204, 206, 207, 209, 216, 220, 233, 237, 239, 241, 243, 245, 247, 250, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 264, 265, 270, 273, 275, 278, 280, 281, 283, 285, 296, 300, 308, 313, 314, 316, 317, 325, 328, 331, 332, 333, 334, 338, 339, 341, 347, 348, 351, 355, 360, 366, 368, 369, 372, 376, 379, 386, 389, 400, 404, 407, 412, 415, 416, 417, 425, 426, 436, 438, 444, 466, 467, 473, 474, 480, 484, 486, 500, 501, 502, 503, 516, 518, 519, 520, 523, 527, 529, 531, 533, 545, 546, 551, 561, 563, 564, 567, 568, 574, 577, 579, 581, 587, 590, 593, 604, 605, 606, 608, 609, 610, 611, 612, 614, 615, 621, 622, 626, 636, 638, 640, 642, 652, 653, 666, 668, 669, 670, 671, 680, 684, 687, 689, 695, 698, 710, 713, 714, 717, 718, 719, 722, 727, 732, 735, 738, 744, 759, 768, 774, 776, 777, 778, 780, 781, 798, 799, 801, 803, 805, 806, 817, 818, 820, 826, 847, 849, 853, 854, 855, 858, 860, 861, 863, 868, 869, 870, 871, 873, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881

Պոլիվիա, 326
 Պոլու, 258, 259, 272, 273, 831
 Պոնտոս, 179, 782
 Պոսթոն, 34, 246, 338, 516
 Պորչալու, 734
 Պուկարիա, 56, 59, 66, 246, 269, 473, 762
 Պրագիլ, 798, 800, 805, 847
 Պրեսթ-Լիթովսք, 29, 146, 246, 347
 Պրուսա, 18, 52, 372, 409, 660, 746, 869, 870, 873
 Պոյանիքեյ, 590
 Ռոման, 625
 Ռոտոքո, 114, 449, 869, 873, 879
 Ռումանիա, 244, 446, 473, 625, 626, 649, 653, 654, 739, 798, 805, 818
 Ռուսաստան, 56, 57, 73, 96, 135, 137, 146, 210, 243, 244, 245, 246, 345, 346, 347, 348, 349, 354, 358, 368, 369, 377, 519, 623, 720, 732, 733, 773, 776, 806, 807, 875
 Սալոնիկ (նաև Սելանիկ), 449
 Սամարիա, 13, 142, 204, 230, 231, 314, 469, 550, 551, 552, 553, 562, 615, 627, 827
 Սամսոն, 593
 Սան Ռեմո, 160, 166, 208, 224
 Սան Սթեֆանո, 56
 Սանահին, 325, 347
 Սաուվոլորք, 208
 Սասուն, 56, 245
 Սարանլը Իւսթ, 250
 Սարդարապատ, 414, 733
 Սարիդամիշ, 357, 414
 Սեբաստիա (նաև Սվազ), 88, 118, 123, 132, 163, 210, 251, 252, 254, 329, 488, 547
 Սելանիկ (նաև Սալոնիկ), 334, 830, 854
 Սելեկիա (նաև Սելեֆքե), 156
 Սելեֆքե (նաև Սելեկիա), 156
 Սելիմիյե, 401, 439, 453, 457
 Սերպիա, 878
 Սեւր, 34, 35, 47, 93, 166, 175, 255, 262, 264, 278, 302, 303, 304, 306, 309, 310, 313, 321, 322, 325, 345, 347, 350, 352, 353, 354, 355, 358, 362, 367, 368, 369, 370, 376, 379, 380, 381, 404, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 437, 449, 532, 651, 716, 831
 Սեօլեօզ, 285
 Սիհուն, 475
 Սիս, 167, 173, 183, 184, 216, 227, 604
 Սկիւտար (նաև Իսկիւտար), 16, 110, 334, 593, 638, 723, 762, 781
 Սղերդ, 208, 488
 Սուէզ, 699
 Սուլթանապատ, 608
 Սուրիա, 38, 44, 47, 48, 65, 75, 133, 143, 160, 166, 191, 229, 251, 296, 635, 642, 648, 652, 653, 668, 669, 670, 672, 686, 698, 716, 718, 720, 731, 746, 747, 773, 784, 801
 Սուրմալու, 242, 347
 Սվազ (նաև Սեբաստիա), 56, 93, 99
 Վան, 7, 17, 28, 56, 87, 104, 119, 153, 208, 242, 251, 488,

608, 798
 Վաշինկթոն (նաև Ուաշինկթոն), 500
 Վառնա, 483
 Վատիկան, 566, 578, 640, 712
 Վենետիկ, 28, 566, 567, 674, 712, 713, 854, 859, 867, 868
 Վենթի Մելիա, 879
 Վերսայլ, 31, 34, 184, 602
 Վոլո, 747
 Վրաստան, 12, 245, 246, 354, 356, 358, 359, 517, 578, 586, 733, 807, 808
 Տարսոն, 100, 228, 532
 Տարտանել, 671
 Տետադան, 262
 Տեօթ-Եօլ, 228, 483, 493, 646, 648, 651, 653, 666, 668, 671, 717, 720, 774
 Տիարպեքիր (նաև Տիգրանակերտ), 56, 93, 210, 547
 Տիգրանակերտ (նաև Տիարպեքիր), 18, 51, 56, 75, 208
 Տիման, 243
 Տիվրիկ, 488
 Տոմապահնե, 528
 Տրապիզոն, 24, 45, 56, 110, 153, 208, 246, 307, 380, 408, 467, 654, 674, 798
 Տրիպոլիս, Սուրիական, 372
 Տիդիս (նաև Թիֆլիս), 243, 246
 Բիզե, 208, 246
 Փարիզ, 5, 6, 10, 11, 12, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 29, 34, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 56, 63, 66, 81, 94, 95, 96, 97, 113, 120, 124, 128, 130, 133, 135, 136, 137, 141, 143, 145, 147, 154, 155, 157, 168, 174, 175, 176, 179, 181, 183, 185, 190, 197, 201, 204, 206, 207, 209, 210, 216, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 246, 247, 249, 251, 253, 256, 257, 264, 265, 267, 268, 269, 279, 281, 285, 290, 291, 293, 296, 298, 299, 301, 308, 309, 310, 314, 316, 317, 345, 350, 354, 355, 358, 359, 360, 362, 368, 369, 370, 376, 378, 379, 381, 386, 403, 412, 415, 416, 417, 418, 420, 449, 472,

473, 478, 479, 480, 500, 517, 529, 532, 548, 554, 579, 580, 586, 593, 606, 634, 636, 649, 650, 653, 654, 671, 675, 687, 698, 712, 714, 716, 717, 719, 732, 747, 751, 780, 782, 783, 784, 797, 798, 805, 806, 820, 831, 855, 867, 879
 Փիրեա (նաև Պիրեոն), 347, 699
 Փորթուկալ, 326
 Փոքր Ասիա, 35, 177, 258, 264, 515, 760, 799, 875
 Քասթեմունի, 273
 Քելինյիր, 156
 Քերեսնեթ, 372
 Քեօթահիա (նաև Կուտինա), 258, 680, 869
 Քընէյթըրա, 533
 Քիլիս, 131, 132, 175, 610, 651, 654, 671, 672, 686
 Քիոս, 668, 686, 698, 717
 Քիւթ (նաև Քութ), 319
 Քութ (նաև Քիւթ), 325
 Քուպան, 49
 Օլթի, 242, 245
 Օսմանիյե, 133, 532, 563, 577
 Օտեսա, 483
 Օրթագիւղ (նաև Օրթաքէօյ), 250
 Օրթաքէօյ (նաև Օրթագիւղ), 394
 Ֆենէր, 301
 Ֆերիգիւղ, 185
 Ֆերէ, 831
 Ֆուլանըզ, 250
 Ֆրանսա, 17, 24, 28, 32, 38, 43, 46, 49, 56, 79, 85, 93, 96, 97, 133, 134, 135, 137, 138, 146, 148, 164, 166, 168, 170, 171, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 201, 207, 210, 228, 229, 244, 245, 251, 255, 270, 281, 296, 298, 304, 314, 316, 318, 324, 345, 350, 354, 359, 360, 380, 449, 464, 467, 475, 478, 481, 482, 491, 532, 533, 535, 579, 591, 602, 610, 623, 624, 635, 636, 640, 641, 642, 654, 668, 669, 670, 686, 719, 731, 732, 745, 747, 775, 784, 867

Մերելի Պ. Նուպար

Սրապայ Զեր Յեզ. 20 թուականի յուզիչ նամակը եւ արոր ի պատասխան կ'ուզեմ ապահովել Ձեզ թէ Լադաղուրեան Վեհաժողովի պարունակներուն մօտ հանդիպեցայ հայերու հանդէպ անկեղծ եւ խոր համակրանքի մը: Արդարեւ շար դժուար է – ինչպէս որ դուք ալ պիտի համոզուիք – ներկայացուցիչներ սահմանել խաղաղական միութիւններու համար, որոնք քակաւին ընդունուած չեն Ազգերու ընդհանրիկին մէջ: Վարաւ եմ թէ այդ է միակ պարճաւոր, որ հայերուն իրաւունք արուած չէ ներկայացուցչութիւն ունենալու: Ապահովութիւնը ունիմ թէ այս պարագան իբր պարճաւ չունի Հայաստանի շահերուն անկարեւորութիւնը, եւ դուք պէտք է վարահութիւն ունենալ որ Հայկական Հարցը նկարի պիտի առնուի այնպէս ինչպէս թէ հայերը անշամբ ներկայացած ըլլային:

Անկեղծաբար

Բարիկ, 23 Յունի. 1919

ՎՈՒՄՐՈՒՆ ՎԻԼՍՈՆ